

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

КУЛЯБСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология
2 (43) 2026

ВЕСТНИК

КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

Серия исторические и археологические, педагогические
и филологические науки
2 (43) 2026

BULLETIN

OF KULOB STATE UNIVERSITY NAMED AFTER
ABUABDULLOH RUDAKI

Series of historical and archaeological, pedagogical
and philological sciences
2 (43) 2026

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КҶҶЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РҶДАКӢ

Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология

Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
Маҷалла соли 2009 таъсис дода шудааст. Дар як сол 4 шумора нашр мегардад.

Сармуҳаррир:

Сафарзода Мунир Ватан Доктори илмҳои педагогӣ, профессор, ректори Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Муовини сармуҳаррир:

Камолзода Шодмон Валихон Доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси фалсафа, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Котиби масъул:

Сафарзода Манучехри Начот Доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси рӯзноманигорӣ, дотсент, муовини сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Ҳайати таҳририя:

6.1. – Илмҳои таърих ва бостоншиносӣ

Абдуллоев Маҳмуд Холович Доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи умумӣ ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Искандаров Қосимшо Доктори илмҳои таърих, профессор, саркотиби илми Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Суфиев Садриддин Насриддинович Номзади илмҳои таърих, мудири кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Азамов Хурсанд Саидович Номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи сиёсатиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Сафаров Холмад Хоркашович Номзади илмҳои таърих, муаллими калони кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

5.3. – Илмҳои педагогӣ

Мирализода Абдусалом Мустафо Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Мирзоев Салим Сайдалиевич Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи биологияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Ғуломов Ислон Доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи математика ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Иззатова Муҳаббат Инноятровна Доктори илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва кори ҷҷтимоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Иброҳимов Грез Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Файзуллоева Фирӯза Мадохировна Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии забони русии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

6.2. – Илмҳои филологӣ

Ҷумъахон Алимӣ Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забониносии ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Хоҷаев Давлатбек Доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Мухторов Зайниддин Мухторович Доктори илмҳои филологӣ, профессор, ректори филиали Донишқадаи рушди менечменти Сингапур дар шаҳри Душанбе.

Худойдодова Шарофат Зардовна Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи журналистикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Холиқова Зайналбӣ Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Муродзода Баҳриддин Раҳмон Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забониносии ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Маҷалла дар Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ барои нашр таҳия мегардад. Нишонӣ: 735360, ҚТ, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Сомонаи расмӣи маҷалла: vestnik.kgu.tj, **E-mail:** rayom@kgu.tj **Тел.:** 8(3322) 2-41-06

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмӣ тақризиавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.06.2022, №174/м ворид гардидааст (азнавбақайдгирӣ аз 6.09.2024 №299/м). Қабули мақолаҳо вобаста ба соҳаҳои илм: 6.1. – Илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, 5.3. – Илмҳои педагогӣ, 6.2. – Илмҳои филологӣ. Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмӣ Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст. Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

ВЕСТНИК
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ

Раздел исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Учредитель журнала:

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Журнал основан в 2009 году. Выходит 4 раза в год.

Главный редактор:

Сафарзода Мунир Ватан Доктор педагогических наук, профессор, ректор Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Заместитель главного редактора:

Камолзода Шодмон Валихон Доктор философии (PhD), доктор по специальности философии, доцент, проректор по науке и инновации Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Ответственный секретарь:

Сафарзода Манучехри Наджот Доктор философии (PhD), доктор по специальности журналистики, доцент, заместитель начальника управления науки и инноваций Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Члены редколлегии:

6.1. – Исторические и археологические науки

Абдуллоев Махмуд Холович Доктор исторических наук, профессор кафедры общей истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Искандаров Косимишо Доктор исторических наук, профессор, главный ученый секретарь Академии наук Республики Таджикистан.

Суфиев Садриддин Насриддинович Кандидат исторических наук, заведующий кафедрой истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Азамов Хурсанд Саидович Кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Сафаров Холмад Хоркашович Кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории и методики преподавания истории Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

5.3. – Педагогические науки

Мирализода Абдусалом Мустафо Доктор педагогических наук, профессор общеуниверситетской кафедры педагогики Таджикского национального университета.

Мирзоев Салим Сайдалиевич Доктор педагогических наук, профессор кафедры биологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Гуломов Исло Доктор педагогических наук, профессор кафедры математики и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Иззатова Мухаббат Инноятровна Доктор педагогических наук, доцент кафедры дошкольного обучения и социального дела Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Иброхимов Грез Кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Файзуллоева Фируза Мадохировна Кандидат педагогических наук, доцент общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

6.2. – Филологические науки

Джумъахон Алими Доктор филологических наук, профессор кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Ходжаев Давлатбек Доктор филологических наук, профессор кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета.

Мухторов Зайниддин Мухторович Доктор филологических наук, профессор, ректор филиала Сингапурского института развития менеджмента в городе Душанбе.

Худойдодова Шарофат Зардовна Кандидат филологических наук, доцент кафедры журналистики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Холикова Зайналби Кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Муродзода Бахриддин Рахмон Кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания и сравнительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Журнал готовится к печати в Кулябском государственном университете имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, РТ г. Куляб, улица С. Сафарова 16, официальный сайт журнала: vestnik.kgu.tj
E-mail: payom@kgu.tj, Тел.: 8(3322)2-41-06

Журнал включен в Реестр рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан с 1.06.2022, №174/м (перерегистрирован от 6.09.2024 № 299/м).

Прием статей по разделам наук: 6.1. – Исторические и археологические науки, 5.3. – Педагогические науки, 6.2. – Филологические науки.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Журнал печатается на таджикском и русском языках.

BULLETIN
OF KULOB STATE UNIVERSITY NAMED AFTER
ABUABDULLOHI RUDAKI
Series of historical and archaeological, pedagogical and philological sciences

The founder of the magazine:

Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki
The magazine was founded in 2009. Issued 4 times a year.

Chief editor:

Safarzoda Munir Vatan Doctor of pedagogical sciences, professor, Rector of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Deputy chief editor:

Kamolzoda Shodmon Valikhon Doctor of philosophy (PhD), doctor in philosophy, associate professor, vice-rector for science and innovation, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Executive secretary:

Safarzoda Manuchehri Najot Doctor of philosophy (PhD), doctor in journalism, associate professor, deputy head of the department of science and innovation at Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Members of editorial board:

6.1. - Historical and archaeological sciences

Abdulloev Mahmud Kholovich Doctor of historical sciences, professor of the chair of general history and methods of history teaching of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Iskandarov Kosimsho Doctor of historical sciences, professor, chief scientific secretary of the academy of sciences of the Republic of Tajikistan.

Sufiev Sadriddin Nasriddinovich Candidate of historical sciences, head of the department of history of the tajik people, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki

Azamov Khursand Saidovich Candidate of political sciences, associate professor of the chair of history, law and political science of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Safarov Kholmad Khorkashovich Candidate of historical sciences, senior lecturer at the department of history and methods of teaching history, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki

5.3. - Pedagogical Sciences

Miralizoda Abdusalom Mustafo Doctor of pedagogical sciences, professor of the department of pedagogy, Tajik National University

Mirzoev Salim Saidalievich Doctor of pedagogical sciences, professor of the chair of biology of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Gulomov Islom Nazarovich Doctor of pedagogical sciences, professor of the chair mathematics and its teaching methods of in Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Izzatova Muhabbat Innovatovna Doctor of pedagogical sciences, associate professor at the chair of preschool education and social affairs of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Ibrohimov Grez Candidate of pedagogical sciences, associate professor of the chair of pedagogy of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Faizulloeva Firuza Madokhirovna Candidate of pedagogical sciences, associate professor, department of the russian language of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

6.2. - Philological Sciences

Jumakhon Alimi Doctor of philological sciences, professor of the department of linguistics and history of language, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Khojaev Davlatbek Doctor of philological sciences, professor at the chair of history of language and typology of the Tajik National University.

Mukhtorov Zainiddin Mukhtorovich Doctor of philology, professor, rector of the Singapore Institute of Management Development in Dushanbe city.

Khudoidodova Sharofat Zardovna Candidate of philological sciences, associate professor, department of the journalism of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Kholiqova Zaynalbi Candidate of philological sciences, associate professor of the department of tajik literature, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

Murodzoda Bahriddin Rahmon Candidate of philological sciences, associate professor, department of the linguistics and comparative typology Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki.

The journal is being prepared for publication in Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. Address: 735360, RT Kulob city, S. Safarov street 16, the official website of the magazine: vestnik.kgu.tj, E-mail: payom@kgu.tj Tel.: 8(3322) 2-41-06

The journal is included in the Register of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 1.06.2022, №174/м (re-registered on 6.09.2024 No. 299/м) Reception of articles on sections of science: 6.1. - Historical and archaeological sciences, 5.3. - Pedagogical sciences, 6.2. - Philological sciences. The journal is included in the database of the Russian Science Citation Index (RSCI). The magazine is printed in Tajik and Russian.

ИЗ ОПЫТА СОВЕТСКОГО ТАДЖИКИСТАНА ПО УКРЕПЛЕНИЮ УЧЕБНО-МАТЕРИАЛЬНОЙ БАЗЫ ШКОЛ В 60-ГОДЫ XX ВЕКА

Абдуллоев М.Х., д.и.н., профессор

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Курс на последовательное улучшение системы народного образования продиктован особенностями периода развития страны. От правильного его решения во многом зависели темпы движения вперед во всех областях экономики, науки, культуры. Ее дальнейшее совершенствование обеспечивает более высокий культурно-технический уровень населения.

Пути подъема советской школы были намечены в Законе «Об укреплении связи школы с жизнью и дальнейшем развитии системы народного образования в Таджикской ССР», который был принят в марте 1959 году. В законе констатировалось, что «главной задачей советской школы является подготовка учащихся к жизни, общественно полезному труду, дальнейшее повышение уровня общего и политехнического образования, подготовка образованных людей, хорошо знающих основы наук».

Перестройка системы народного образования имела большое значение для успешного претворения в жизнь планов развития народного хозяйства республики, повышала роль школы в созидательном труде народа и обеспечивала подготовку квалифицированных кадров для всех отраслей народного хозяйства, науки и культуры.

8 мая 1959г. Совет Министров республики утвердил мероприятия по осуществлению перестройки системы народного образования [11, л. 251]. Большое внимание уделялось укреплению материальной базы учебных заведений.

Одним из важных вопросов перестройки народного образования являлся восьмилетний всеобщ. Эта проблема приобретало особую значимость в связи с переходом от семилетнего к восьмилетнему всеобщему обязательному образованию с политехнизацией обучения, что потребовало значительного расширения и укрепления материальной базы школ.

Большую роль в укреплении материальной базы школ сыграло постановление Совета Министров СССР от 22 июля 1960г. «О школьном строительстве и мерах по укреплению материальной базы школ», в котором предусматривалось выделение дополнительных капиталовложений на строительство учебных зданий общеобразовательных школ и школ-интернатов. Советское правительство рекомендовало Советам Министров союзных республик рассмотреть вопрос о значительном снижении сменности занятий в школах: о передаче административных и других зданий, пригодных для школьных занятий, и о более широком развертывании строительства школ колхозами.

Аналогичное постановление было принято правительством республики 23 августа 1960г. В нем отмечалось, что в республике за последние годы проведена значительная работа по строительству школьных зданий. Ежегодно строится и вводится в действие за счет государственных капитальных вложений школ на 5-7 тыс. ученических мест. До десяти тысяч ученических мест ежегодно вводят в действие колхозы. В 1960г. осуществлены значительные мероприятия по расширению школ за счет выделения административных и других зданий с приспособлением их под школы и по строительству дополнительных классных помещений [10, л. 251].

Однако в связи со значительным ростом за последние годы числа учащихся, имевшийся прирост ученических мест уже не удовлетворял потребности народного образования. Задачи перестройки школы, осуществление обязательного всеобщего восьмилетнего обучения, широкое развитие сети средних общеобразовательных трудовых политехнических школ с

производственным обучением, школ-интернатов и школ с продленным днем обучения требовали значительного расширения и укрепления материальной базы школ.

Отдельные райисполкомы не осуществляли должного контроля над расходованием средств неделимых фондов колхозов, выделенных на строительство школ и пристроек к школам.

Слабые темпы школьного строительства приводили к тому, что еще значительное количество учащихся вынуждено было заниматься во вторую смену, а в городах Сталинабаде и Ленинабаде- и в третью смену.

Неудовлетворительно снабжались школы партами и оборудованием. В республике не было налажено массовое производство парт и простейшего оборудования,- отмечалось в постановлении.

В целях обеспечения своевременного выполнения плана строительства школ, школ-интернатов и общежитий для них, улучшения учебно-материальной базы общеобразовательных школ Совет Министров Таджикской ССР утвердил на 1961-1963г. план ввода в действие общеобразовательных школ, пристроек и общежитий для школ интернатов. Предусматривалось ввести в действие 55 общеобразовательных школ, большое количество классных помещений на 29 тыс. ученических мест, построить для школ-интернатов площадью 57 тыс. квадратных метров на 18 тыс. мест [9, л. 114-115].

Также обязало Совет Министров в областных, городских и районных исполкомах рассмотреть вопрос о передаче школам административных и других зданий, пригодных для школьных занятий, о пристройке классных комнат при существующих школах и о более широком развертывании строительства школ колхозами. Намечалось в течение 2-3 лет обеспечить переход на односменные занятия.

В соответствии с этим постановлением в республике проводилась значительная работа по строительству школьных зданий, сокращению многосменности занятий. Выполняя это постановление, органы народного образования республики при активном участии колхозов, совхозов и промышленных предприятий добились значительных успехов в строительстве новых школьных зданий и школ-интернатов, в переводе школ на занятия в одну смену, в обеспечении их учебным оборудованием и учебно-наглядными пособиями, в создании на этой основе более благоприятных условий для развертывания учебно-воспитательной работы.

В постановлении исполкома Сталинабадского горсовета депутатов трудящихся от 17 октября 1960г. «О мероприятиях по выполнению постановления Совета Министров Таджикской ССР «О школьном строительстве и мерах по укреплению материальной базы школ» указывалось на необходимость широкого школьного строительства и укрепления учебно-материальной базы школ для повсеместного перехода на односменные занятия [15, л.107].

Благодаря помощи советских организаций, стремившихся создать максимально благоприятные условия для учебы детей, в городе улучшалось строительство школ, и укреплялась учебно-материальная база. В 1960г. были введены в действие 2 новые школы на 920 мест каждая, построена школа-интернат в пос. Калинина. Сданы 2 пристройки на 400 мест каждая к школам № 17 и 28, расширено на 160 мест здание школы № 32, построена начальная школа в Советском поселке.

К началу нового учебного года в республике было закончено строительство школ и пристроек к ним на 10 610 ученических мест. Школы республики получили мебели и учебного оборудования на сумму 10 млн. рублей.

За счет передачи административных и других зданий к началу учебного года школы республики получили дополнительно 800 классных комнат.

Уже в 1960-61 учебном году все школы Аштского и Ноуского районов, а также сельские школы Исфары перешли на односменные занятия.

В Кулябе в 1960-61 учебном году из 72 школ 68 перешли на односменные занятия, в Ура-Тюбе из 75 школ в одну смену занимались в 51 школе и школе-интернате [11, л. 253].

Важным резервом увеличения школьных помещений и перехода на односменные занятия является привлечение к строительству школ средств колхозов. За пять лет (1956-1960гг.) колхозами республики было построено 64 школьных здания на 21280 ученических мест. Особенно

активно участвовали в этом колхозы Шаартузского района, которые за последние четыре года построили 8 зданий для средних школ [3].

На собрании актива работников народного образования республики, обсуждавшего осенью 1959г. пути развития народного образования, были поддержаны предложения рабочих, колхозников, учителей о передаче школам административных зданий, о сооружении силами общественности пристроек к учебным корпусам, о строительстве школ сельхозартелями [2].

Рабочие Кулябского ремонтного завода подсказали директору В.И. Салихову, что заводоуправление вполне может разместиться на втором этаже, а первый целесообразно высвободить под учебные классы. Предложение было принято. Вскоре председатель завкома А.Н. Голий возглавили рабочих энтузиастов, взявшихся безвозмездно переоборудовать служебные кабинеты под классы, которые были переданы ученикам сельской школы имени В.И.Ленина.

Кулябский военкомат уступил свое здание школе им. Чкалова, в которой учащиеся занимались в три смены. Это позволило перевести занятия в одну смену.

Энергичные усилия для выполнения намеченной задачи прилагала колхозная общественность. Переходящее Красное Знамя Кулябского горисполкома за образцовую подготовку к учебному году было присуждено колхозу им. Шаталова, где школы были переведены на односменные занятия.

Ввод в строй новых школьных зданий и классных помещений опережал их обеспеченность партами. И тогда столяры, плотники города и села включились в работу по изготовлению школьной мебели. В нее включились под руководством мастеров и учащиеся. Юные умельцы Кулябского городского Дома пионеров обязались из 800 не хватающих парт изготовить триста. За дело взялись рабочие фабрики № 5 местной промышленности, колхозные плотники [2].

Предприятия и сельхозартели пополняли оборудованием кабинеты, лаборатории средних и восьмилетних школ, передавали им тракторы, автомашины и другую технику для практических занятий.

В 1960г. за счет государственных капитальных вложений было введено в действие 9,2 тыс. ученических мест, около 10 тыс. мест за счет средств колхозов, пристроено к школам классных помещений более чем на 20 тыс. ученических мест. В 1960-61 учебном году вторая смена в школах республики сократилась на 26 тыс. учащихся, 1341 школа работала в одну смену [9, л.153].

За два года значительно укрепились учебно-материальная база школ было построено и введено в эксплуатацию школьных зданий на 28739 мест, общежитий для школ-интернатов на 13337 кв. метров. В 1961г. издано 109 наименований учебников, 72 учебные программы и 38 наименований учебно-методической литературы.

Однако темпы школьного строительства еще не обеспечивали полностью переход на односменные занятия.

12 сентября 1961г. Совет Министров Таджикской ССР рассмотрели вопрос «О ходе выполнения постановления и Совета Министров СССР» «О школьном строительстве и мерах по укреплению материальной базы школы». Важнейшей задачей советских и хозяйственных организаций считалась ликвидация с 1962-63 учебного года трехсменных занятий и максимальный переход школ на занятия в одну смену. Колхозам рекомендовалось в более широких масштабах производить строительство новых и расширение существовавших школ. Низкими оставались темпы капитального строительства. За 8 месяцев 1961г. было введено в действие 7380 ученических мест при плане 9280 мест. Не хватало школьной мебели.

Придавая большое значение укреплению учебно-материальной базы школ, правительство Таджикистана систематически направлял деятельность советских органов на решение этой важной задачи.

В республике была проделана известная работа по дальнейшему развитию народного образования, претворению в жизнь Закона о школе. Средние общеобразовательные трудовые политехнические школы с производственным обучением осуществили в нынешнем году свой

первый выпуск. С каждым годом расширялась сеть школ-интернатов. В 1961-62 учебном году в 26 школах-интернатах обучалось свыше 8 тыс. детей.

Однако в постановке народного образования еще имелось много недостатков и упущений.

Совет Министров Таджикистана обязал Министерство просвещения республики «принять меры к полному претворению в жизнь Закона о связи школы с жизнью, в 1962г. ликвидировать трехсменные занятия в школах, а в последующие годы завершить переход на односменные занятия в школах. Постоянно совершенствовать формы и методы обучения и воспитания подрастающего поколения: заботиться о расширении сети школ, укреплении их материальной базы, обеспечении квалифицированными учительскими кадрами».

Вопрос о руководстве народным образованием обсуждался на заседании правительства Таджикистана 23 февраля 1962г. где были намечены пути коренного улучшения народного образования и обязало, органы народного образования разработать практические мероприятия по устранению серьезных недостатков, отмеченных в постановлении правительства СССР, обсудить и на расширенных активах и обеспечить безусловное их выполнение.

Счел необходимым разработать по каждому району и городу конкретные меры по развертыванию сети восьмилетних школ, укреплению их учебно-материальной базы и полному осуществлению всеобщего обязательного восьмилетнего обучения.

Выполняя эти решения, Министерство просвещения Таджикской ССР и органы народного образования на местах, при активном участии колхозов, совхозов и промышленных предприятий, добились значительных успехов в строительстве новых школ и школ-интернатов и укреплении учебно-материальной базы школ.

В принятых мероприятиях отмечалась необходимость проведения и активов, а также заседаний исполкомов местных Советов. Рекомендовалось рассмотреть предложения о расширении строительства школ, школ-интернатов, жилых домов для учителей за счет колхозов и совхозов в каждом районе и городе определить административные, общественные и другие пригодные для школ, яслей и садов помещения и добиться их передачи под указанные школьные и детские учреждения.

Выполняя эти решения правительство, органы народного образования Таджикистана, более активно и целеустремленно осуществляли руководство народным образованием на местах.

Большую помощь органам народного образования оказали промышленные предприятия, колхозы и совхозы. Учебные цехи для школ были созданы на заводе «Таджиктекстильмаш», на Душанбинской швейной и трикотажной фабрике, учебных участках на текстилькомбинате, в проектно-институте «Таджикгипропром», на Канибадамском заводе «Автозапчасть». Свободные рабочие места предоставляли школам Душанбинский шелкомбинат, Душанбинская чулочно-носочная фабрика, Ленинадские хлебокомбинат и стеклотарный завод, Канибадамский маслозавод, Центральные экспериментальные механические мастерские Шурообского рудоправления.

На 23 предприятиях (заводы «Таджиктекстильмаш», «Трактородеталь», им. С.Орджоникидзе, текстилькомбинат, цементный в Душанбе, трансформаторный завод в г. Курган-Тюбе, шелкокомбинат и швейная фабрика №2 г. Ленибада) были созданы кабинеты по теоретическому обучению школьников [1, л. 111].

Помощь школам в строительстве и оборудовании мастерских, учебных кабинетов, в обеспечении сельскохозяйственной техникой, транспортными средствами оказывали колхозы Регарского, Курган-Тюбинского, Ходжентского, Шаартузкого, Восейского и многих других районов [6, с. 22].

В течение января-августа 1962г. школы получили с базы Главснаббюта 16 тыс. парт на 266 тыс. рублей учебно-наглядных пособий, 758 станков для учебных мастерских, 300 швейных машин, 2 тыс. наборов столярных и слесарных инструментов, на 275 тыс. руб. киноаппаратов, радиоузлов, телевизоров, электростанций, пианино, на 100 тыс. руб. спортоборудования и инвентаря. А всего за четыре года (1962-1965) школами приобретено учебно-наглядных пособий на 1,7 млн. руб., мебели и классного оборудудования более чем на 2 млн. руб., парт 75 тыс. штук,

1800 металла и деревообрабатывающих станков, более 300 столярных и слесарных верстаков, около 200 радиоузлов. Спортоборудования и инвентаря за три года (1963-1965) более чем на 350 тыс. руб. В 1961г. организованы республиканская, областная и две межрайонные фильмотеки, которые обеспечивали школы учебными фильмами.

Действенная работа была проведена по уменьшению многосменности занятий. С 1 сентября 1961г. по 1 сентября 1962г. было построено и сдано в эксплуатацию школьных помещений за счет государственных капитальных вложений на 7380 ученических мест, а силами колхозов на 2750 мест (8 школ). Кроме того, в течение января-августа 1962г. было передано школам административных и других помещений более чем на 16 400 ученических мест. Все это позволило увеличить численность школ, занимающихся в одну смену с 1341 в 1960-61 учебном году до 1574-х в 1961-62 учебном году, в которых занималось 285 тыс. учащихся [7].

Силами учащихся старших классов в Пролетарском районе построено 15 классных комнат и 2 учебные мастерские. В средней школе им. Макаренко Науского района ученики построили типовой спортивный зал. В Ура-Тюбе построено 36 классных комнат и 15 мастерских [20, л. 78].

В 1962г. за счет государственного бюджета было построено и сдано в эксплуатацию общеобразовательных школ на 14 тыс. ученических мест, за счет колхозов на 5730 мест. Кроме того, предприятиями, учреждениями и колхозами передано школам помещений и зданий общей площадью 24775 кв. м на 20 тыс. ученических мест.

Проведенные мероприятия по строительству школ и передаче учебным заведениям административных зданий содействовали частичной ликвидации многосменных занятий. Если в 1958-59 учебном году в одну смену проводились занятия в 878 школах, в две смены в 1703 школах и в три смены в 28 школах, то в 1962-63 учебном году в одну смену работали 1573 школы, в две смены 998 школ, в три смены всего 6 школ. При этом нельзя забывать, что количество учащихся в 1962-63 учебном году по сравнению с предыдущим годом увеличилось на 35782 человека [19, л. 17].

В начале 60-х годов школы пополнились новыми учебными кабинетами и мастерскими. В 1962-63 учебном году в 981 восьмилетней и 412 средних школах имелось 863 мастерских по металлу и дереву, 97 кабинетов по машиноведению, 12 по электротехнике, 754 станка по обработке металла и 1036 по обработке дерева. Функционировали 227 биологических кабинетов, 347 кабинетов по химии и 647 по физике.

За 1959-1963гг. по инициативе советских, комсомольских, профсоюзных организаций, отдельных учреждений, колхозов и совхозов республики 1936 административных зданий были переданы школам, где было размещено 39 тыс. учащихся [8, с. 76].

Под руководством советских организаций органами народного образования проводилась значительная работа по приближению школ к жизни, повышению знаний учащихся, укреплению материально-технической базы школ и созданию необходимых условий для перехода к восьмилетнему всеобучу, который был осуществлен в 1962-63 учебном году [4, с. 424].

В декабре 1963г., рассмотрев вопрос «О ходе выполнения Закона о всеобщем обязательном восьмилетнем обучении и мерах по предупреждению отсева учащихся из общеобразовательных школ республик», правительство Таджикистана наметило меры по закреплению достигнутых успехов.

В республике продолжалась целеустремленная работа по укреплению материальной базы школ. В 1963-64 учебном году имелось 2567 школьных зданий, из которых 853 типовых, 1714 кибиточного типа. Предстояло наращивать темпы строительства новых типовых школ, особенно в сельской местности.

В 1964-65 учебном году было построено и сдано в эксплуатацию за счет средств бюджета 26 школ и средств колхозов 27 школ, всего на 25133 ученических места.

Приобретено 23 200 парт на сумму 417,6 тыс. руб., учебно-наглядных пособий на 820 тыс. руб., различного оборудования на 2,357 тыс. руб.

За один учебный год количество учебных кабинетов увеличилось на 265 и мастерских на 356.

В 1964-65 учебном году в 1000 восьмилетних и 433 средних школах насчитывалось 1425 мастерских и 2103 учебных кабинета, из них: по физике 736, по химии 511, по биологии 272, по машиноведению и электротехнике 160, прочих 427.

Из года в год увеличивалось издание учебников для школ: в 1964г. было выпущено 107 названий тиражом 2 млн. 316 тыс. экз., к 1965-66 учебному году 110 названий. За эти же годы увеличилось издание учебно-методической литературы и программ [19, л. 3].

Выделяемые ежегодно значительные капитальные вложения на строительство школ не полностью обеспечивали растущие потребности. В 1964-65 учебном году прием новых учащихся составил 76 119 человек, а число новых ученических мест 25 133. В 1964-65 учебном году во вторую смену обучалось 155 799 учащихся (1082 школы), в третью смену 863 учащихся. Для ликвидации многосменности занятий в общеобразовательных школах необходимо было дополнительно построить в ближайшие годы школьных зданий более чем на 156 тыс. ученических мест.

Из 2567 школьных зданий 1714 65% являлись зданиями кибиточного типа, из которых более 350 находилось в аварийном состоянии. Кабинеты физики имелись лишь в 50% средних и восьмилетних школ, химии в 35%, биологии менее чем в 20%, мастерские по металлу менее чем в 10%, мастерские по дереву в 40% школ.

В большинстве школ, особенно сельских, мастерские размещались в тесных, нетиповых помещениях и были плохо оборудованы. Во многих школах не хватало инвентаря, мебели и другого оборудования.

До начала нового 1965-66 учебного года в республике были введены в эксплуатацию 16 школьных зданий на 8526 ученических мест, построенных за счет государственных капитальных вложений: 4 средние школы на 3612 мест в Душанбе, 4 восьмилетние школы на 960 мест в Орджоникидзебадском районе, 2 восьмилетние школы на 480 мест в Пархарском районе, 2 блока средней школы на 530 мест в Кулябе, 1 средняя школа на 536 мест в Нураке, 1 школа на 964 места в Ленинабаде и 2 восьмилетние школы на 240 мест каждая в Канибадаме и Исфаре, средняя школа на 964 ученических мест в Гиссарском районе [19, л. 7].

Кроме того, за счет средств колхозов к 1 сентября 1965г. сданы в эксплуатацию 21 школа на 6370 ученических мест и 6 пристроек на 440 мест: 4 школы на 890 мест в колхозах им. «Свердлова», «Ленинград», «Коммунизм», «Рават» в Канибадамском районе; 4 школы на 1360 мест в колхозах «Коммунизм» и «Правда» в Вахшском районе; 3 школы на 910 мест в колхозах «Искра», «Ок-Олтин» и «Пахтакор» в Шаартузском районе; 3 школы на 930 мест в колхозах им. «К. Маркса», им. «Калинина», «Кзыл-Октябрь» Колхозабадского района; 2 школы на 640 мест в колхозах им. «Амиршоева» и «Ленинград» в Кулябском районе; одна школа на 160 мест в колхозе «Ленинград» в Науском районе; школа на 440 мест в колхозе им. «Кирова» в Исфаринском районе; школа на 160 мест в колхозе «1-мая» в Пянджском районе; на 80 мест в колхозе им. «Калинина» в Регарском районе; школа на 160 мест в колхозе им. «Жданова» в Ленинском районе; школа на 400 мест в колхозе им. «Ленина» в Московском районе и школа на 480 мест в колхозе им. «Фрунзе» в Ходжентском районе.

Школы республики постоянно пополнялись учебно-наглядными пособиями, оборудованием, техническими средствами обучения. На приобретение кабинетного оборудования и инвентаря для общеобразовательных школ и школ-интернатов в 1965г. только по местному бюджету выделялось 1 млн. 587 тыс. руб. К началу нового учебного года (1965-66) было израсходовано более 60% этих средств. За 1965г. школы приобрели 42 телевизора, 52 магнитофона, 29 радиоузлов, 366 станков по металлу, 27 по дереву, 11343 парты, 30 киноаппаратов, на 352,6 тыс. руб. учебно-наглядных пособий, на 286,6 тыс. руб. различной мебели.

За счет увеличения тиража учебников и учебно-наглядных пособий улучшилась обеспеченность ими учащихся и школ.

Свидетельством постоянной заботы Советского правительства об укреплении и развитии советской школы явилось принятое Советом Министров СССР 10 ноября 1966г. постановление «О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы», в котором были

разработаны конкретные пути практического совершенствовании учебно-материальной базы школ.

Создание новых средних школ, укрепление мелких восьмилетних и начальных школ, увеличение сети школ и групп продленного дня все это требовало строительства новых школьных зданий, расширения интернатов, пополнения кабинетов новыми приборами, оборудования спортивных залов. Предусматривалось улучшить качество школьного строительства, особенно в сельской местности. Промышленным, сельскохозяйственным предприятиям и организациям разрешалось безвозмездно передавать школам оборудование и материалы, выделять за счет сверхплановых накоплений средства на строительство, ремонт и оборудование школьных зданий.

В соответствии с общесоюзным Совет Министров Таджикской ССР 30 декабря 1966г., приняли постановление «О мерах по дальнейшему улучшению работы средней общеобразовательной школы Таджикской ССР». В нем отмечалось, что в республике создана система просвещения, обеспечивающая реальную возможность получения каждым гражданином среднего и высшего образования. Введено всеобщее обязательное восьмилетнее обучение, все более широкое развитие получает среднее образование, расширяется учебно-материальная базы школ. В республике ряд школ размещался в малопригодных для обучения зданиях, которые не имели электрического освещения и центрального отопления, водопровода и канализации. Между тем планы ввода в действие школ за последние три года не выполнялись (особенно в Душанбе), выделенные капиталовложения на эти цели полностью не осваивались. Постановление определило задание (по годам) роста укрепления учебно-материальной базы школ. В частности, только за счет средств капитального ремонта в период 1967-1970гг. намечалось построить классных комнат на 24 120 мест.

Постановление обязывало исполкомы местных Советов, комсомольские и профсоюзные организации, руководителей промышленных предприятий, строек, колхозов и совхозов оказывать школам всемерную помощь в организации трудового воспитания учащихся, в создании необходимой для этого учебно-материальной базы, в выделении специалистов. Предстояло улучшать профессиональную ориентацию школьников путем ознакомления их с различными отраслями народного хозяйства и культуры, с предприятиями, колхозами и совхозами, с наиболее распространенными профессиями, принять меры по созданию высококачественных учебников, учебных пособий для учащихся и методических руководств для учителей. Больше издавать оригинальной учебной литературы на таджикском языке. Для составления учебников и учебных пособий создать авторские коллективы из числа ученых, методистов, опытных учителей.

В свободных местах вновь строящихся промышленных предприятий и ведомственных жилых массивов поручалось включать сооружение зданий общеобразовательных школ за счет капитальных вложений соответствующих отраслей.

Строительство школ в сельской местности намечалось производить в комплексе с квартирами для учителей, в восьмилетних и средних школах, как правило, с интернатами для учащихся, проживающих в отдаленных от школы населенных пунктах. На строительство интернатов и домов для учителей средства выделялись целевым назначением за счет общих ассигнований на жилищное строительство.

В годовых народнохозяйственных планах выделялись необходимые капитальные вложения на строительство жилых домов для учителей и интернатов для учителей и интернатов для учащихся при общеобразовательных школах в сельской местности.

Совет Министров Таджикской ССР отметил, что за последние годы в республике получило широкий размах школьное строительство за счет средств колхозов в связи с переходом на всеобщее среднее образование и рекомендовали продолжить инициативное строительство школ.

В мероприятиях Душанбинского горсовета по укреплению учебно-материальной базы школ в период на 1967-1970гг. намечалось ввести в действие в 1967г. 4284 ученических мест, в 1968г. 6400, в 1969г. 6700, в 1970г. 6700 ученических мест. Итого за 1967-1970гг. ввести в действие 24084 ученических места.

Аналогичные мероприятия по дальнейшему расширению материальной базы школ на селе и в городе, по строительству пристроек к школам, пришкольных интернатов, школьных столовых, домов для учителей, по планомерному использованию для этой цели местной инициативы были приняты и другими областными, городскими и районными исполкомами.

Выполняя постановления Совета Министров Таджикской ССР от 30 декабря 1966г. «О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы Таджикской ССР», органы народного образования значительно укрепили материальную базу общеобразовательных школ, школ-интернатов. Расширялось строительство школьных зданий, как и за счет средств колхозов и совхозов.

На начало 1966-67 учебного года за счет средств государственного бюджета построено школ на 10936 ученических мест и за счет средств колхозов и совхозов на 10166 ученических мест.

Введено жилой площади для учащихся общеобразовательных школ и школ-интернатов 3310 кв. м. Расширилось строительство классных комнат, мастерских, как за счет капремонта, так и за счет средств колхозов. В большинстве средних и восьмилетних школах были выделены помещения для организации столовых и буфетов. Школы республики в значительной мере пополнились классно-хозяйственным инвентарем, учебно-наглядными пособиями, спортивным и другим оборудованием.

В течение 1966-1967г. школы республики приобрели 39200 парт, 1000 столярных, 465 слесарных верстаков, 290 станков по дереву и металлу, 288 киноаппаратов (узкоплечных), 42 радиоузла, 159 швейных машин, наглядных пособий на сумму 706,2 тыс. руб., мебели на 1 млн. 262 тыс. руб.

В городах Душанбе, Ленинабаде, Курган-Тюбе, Кулябе, Чкаловске, Кайраккуме, в Шаартузском, Колхозабадском, Восейском, Ноуском, Ходжентском районах имелось немало хорошо оборудованных мастерских, учебных кабинетов, кабинетов домоводства.

В 1966-67 учебном году школами Дангаринского района приобретено учебно-наглядных пособий и другого инвентаря на 18 тыс. руб., г. Ленинабада на 18764 руб., Пенджикента на 35 тыс. руб., Регарского района на 20 438 руб., Айнинского района на сумму 25 тыс. руб.

За 1967-1969гг. по всем источникам финансирования введено в действие школ на 86 743 ученических мест, организовано 607 кабинетов физики, химии, биологии, 207 учебных мастерских, подготовка зданий по перестройке классных комнат выполнена на 160 %. Количество средних школ с 639 в 1966г. возросло до 871 в 1969г. или на 36% и опережало утвержденное задание. В республике в 1970г. 877 школ имели радиоприемники, 367 телевизоры, 588 магнитофоны, 428 радиоузлы, 872 киноаппараты.

Эти факты были отмечены в постановлении Совета Министров Таджикской ССР от 24 июля 1970г. «О ходе выполнения постановления Совета Министров Таджикской ССР от 30 декабря 1966г.», «О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы Таджикской ССР».

Состоявшееся в сентябре 1970г. заседание исполкома Кулябского горсовета отмечало, что в городе и районе улучшена работа средней общеобразовательной школы, укрепились ее учебно-материальная база. Советские организации отдел народного образования, школ, правления колхозов и дирекции совхозов проделали в этом направлении значительную работу.

За 1967-1970гг. за счет средств колхозов и государственных ассигнований построено и введено в действие школ на 2084 ученических мест. Вновь организовано более 34 кабинетов и учебных мастерских, перевыполнено задание по пристройке дополнительных классных комнат, а 1,5 раза увеличилось число средних школ.

Продолжалась работа по укреплению материально-технической базы учебных заведений, оснащению их современными техническими средствами обучения и учебными пособиями. В общеобразовательных школах введено около 145 тыс. мест, построены десятки новых учебных корпусов.

За 1959-1970г. в республике было построено 273 общеобразовательные школы, их общее число к 1970г. составило 3088, число учащихся 775 тыс. [22, с.44].

Из выше изложенного вытекает, что для претворения в жизнь закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Таджикской ССР» в 60 гг. необходимо было выявить общее состояние и проблемы народного образования и на этой основе определить пути его дальнейшего развития. Для чего было сделано:

1. Конкретизировались задачи и необходимость перехода от семилетнего школьного образования к восьмилетнего обязательного образования;

2. Под руководством советских, профсоюзных, комсомольских организаций и общественности республики, а также колхозов была создана прочная материально-техническая база для школ и других учреждений системы народного образования;

3. Широко развернулось строительство школ, школ-интернатов, детских дошкольных учреждений, учебно-технических классов и кабинетов;

4. Созданные учебные классы и лаборатории по возможности были оснащены техническими средствами обучения и наглядными пособиями;

5. В колхозах и совхозах при школах были созданы ученические производственные бригады, которые значительно приблизили сельских школ к производительному труду;

6. В решении насущных проблем кроме государственных средств широко использовались и средства колхозов.

В этих условиях в Таджикистане, как и во всей нашей стране, было введено обязательное восьмилетнее и осуществлен переход к всеобщему среднему образованию. Значительно улучшилось руководство народным образованием, возросло влияние советских организаций на рост, и укрепилась учебно-материальная база школ.

Литература:

1. Архив МНО Тадж. ССР. Отчет о выполнении Закона о школах за 4 года в условиях развитого социализма, С. 111.

2. Коммунист Таджикистана, 1960, 15 сентября.

3. Коммунист Таджикистана, 1960, 29 декабря.

4. Компартия Таджикистана в условиях развитого социалистического общества, С. 424.

5. КОПА, ф. 7, оп. 18, д. 27, л. 155.

6. Крюков Г. Т. Школы Таджикистана на современном этапе. Душанбе, 1972, - С. 22.

7. Маориф ва маданият, 1962, 18 декабря.

8. Обидов И. Очерки мухтасари таърихи маорифи халқи Тоҷикистон. Душанбе, «Ирфон», 1965, С. 76.

9. ПА ТФ ИМЛ, ф. 3, оп. 129, д. 297, л. 114-115.

10. ПА ТФ ИМЛ, ф. 3, оп. 129, д. 297, л. 84.

11. ПА ТФ ИМЛ, ф. 3, оп. 129, д. 91, л. 251.

12. ПА ТФ ИМЛ, ф. 3, оп. 177, д. 69, л. 233.

13. ПА ТФ ИМЛ, ф. 3, оп. 225, д. 1, л. 36.

14. ПА ТФ ИМЛ, ф. 3, оп. 235, д. 201, л. 63.

15. ПА ТФ ИМЛ, ф. 8, оп. 16, д. 49, л. 107.

16. Рахматуллоев А., Сатторов Х., Тоджев Н. Таърихи халқи тоҷик. Китоби 2. – Душанбе, 2008. – С. 138.

17. Там же, ф. 3, оп. 129, д. 298, л. 72.

18. ЦГА Тадж. ССР, ф. 360, оп. 15, д. 202, л. 17.

19. ЦГА Тадж. ССР, ф. 360, оп. 15, д. 220, л. 3.

20. ЦГА Тадж. ССР, ф. 360, оп. 15, д. 195, л. 76-77.

21. XIV съезд Компартии Таджикистана. Стенографический отчет. Душанбе, 1962, С. 163.

22. XIV съезд Компартии Таджикистана. Стенографический отчет. - Душанбе, 1972, - С. 44.

ИЗ ОПЫТА СОВЕТСКОГО ТАДЖИКИСТАНА ПО УКРЕПЛЕНИЮ УЧЕБНО-МАТЕРИАЛЬНОЙ БАЗЫ ШКОЛ В 60-ГОДЫ XX ВЕКА

Данная статья посвящена анализу исторического опыта Советского Таджикистана в области укрепления учебно-материальной базы общеобразовательных школ в 1960-е годы XX века. В ней рассматриваются государственная политика, принятые решения и конкретные меры, направленные на улучшение условий обучения и преподавания в республике. Особое внимание уделяется строительству новых школьных зданий, обеспечению школ необходимым оборудованием, наглядными пособиями, учебниками и мебелью.

В статье подчёркивается роль партийных и советских органов в развитии образовательной инфраструктуры, особенно в сельской местности. Отмечается вклад педагогических кадров и местных сообществ в модернизацию системы образования. Также освещается значение этого периода как основы для дальнейшего роста образовательной системы Таджикистана в постсоветское время.

Статья позволяет понять значимость исторического наследия в формировании современной системы образования и подчёркивает необходимость изучения и применения лучших практик прошлого в современных условиях.

Ключевые слова: Советский Таджикистан, школа, образование, учебно-материальная база, инфраструктура, 1960-е годы, реформа, педагогика, оборудование, кадры, строительство, село, учебники, государственная поддержка, развитие.

АЗ ТАҶРИБАИ ТОҶИКИСТОНИ ШУРАВӢ ДАР ТАҚВИЯТИ ЗАМИНАИ МОДӢИ-ТЕХНИКИИ МАКТАБӢ ДАР СОЛӢОИ 60-УМИ АСРИ XX

Мақолаи мазкур ба таҳлили таҷрибаи таърихии Тоҷикистони Шуравӣ дар самти таҳкими заминаи модӣ-техникии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ дар солҳои 60-уми асри XX бахшида шудааст. Дар он сиёсати давлатӣ, қарорҳои қабулгардида ва тадбирҳои мушаххасе, ки барои беҳтарсозии шароити таълим ва тадрис дар ҷумҳурии андешида шуданд, мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Таваҷҷуҳи асосӣ ба сохтмони биноҳои нави мактабӣ, таъмин намудани муассисаҳо бо таҷҳизоти зарурӣ, васоити аёнӣ, китобҳои дарсӣ ва таҷҳизоти таълимиӣ равона шудааст.

Дар мақола нақши мақомоти ҳизбӣ ва шуравӣ дар рушди инфрасохтори соҳаи маориф, бахусус дар деҳот, таъкид мегардад. Ҳамзамон, саҳми омӯзгорон ва ҷомеаҳои маҳаллӣ дар навосии низоми таълим нишон дода мешавад.

Ин давра ҳамчун пояи рушди минбаъдаи маорифи Тоҷикистон дар давраи пасошуравӣ арзёбӣ мегардад. Мақола аҳамияти мероси таърихиро дар ташаккули низоми муосири маориф нишон дода, зарурати омӯзиш ва татбиқи таҷрибаи пешқадами гузаштара дар шароити имрӯза таъкид менамояд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистони Шуравӣ, мактаб, маориф, заминаи модӣ-техникӣ, инфрасохтор, солҳои 60-ум, ислохот, педагогика, таҷҳизот, кадрҳо, сохтмон, деҳот, китобҳои дарсӣ, дастгирии давлатӣ, рушд.

FROM THE EXPERIENCE OF SOVIET TAJIKISTAN IN STRENGTHENING THE EDUCATIONAL AND MATERIAL BASE OF SCHOOLS IN THE 1960s

This article is devoted to the analysis of the historical experience of Soviet Tajikistan in strengthening the educational and material base of general education schools in the 1960s. It examines the state policies, decisions, and specific measures aimed at improving the conditions of teaching and learning in the republic. Special attention is given to the construction of new school buildings and the provision of schools with necessary equipment, visual aids, textbooks, and furniture.

The article emphasizes the role of party and Soviet bodies in developing the educational infrastructure, particularly in rural areas. It also highlights the contributions of teaching staff and local communities to the modernization of the education system. Furthermore, the article discusses

the significance of this period as a foundation for the future growth of Tajikistan's educational system in the post-Soviet era.

The study helps to understand the importance of historical legacy in shaping the modern education system and underlines the need to study and apply the best practices of the past in today's conditions.

Key words: Soviet Tajikistan, school, education, educational and material base, infrastructure, 1960s, reform, pedagogy, equipment, staff, construction, village, textbooks, state support, development.

Сведения об авторе: Абдуллоев Махмуд Холович, доктор исторических наук, профессор кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки, Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова-16. Электронная почта: abdulloev.48@mail.ru Телефон: +992918685205.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллоев Махмуд Холович, доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров-16. E-mail: abdulloev.48@mail.ru Телефон: +992918685205.

Information about the author: Abdulloev Mahmud Kholovich - doctor of historical sciences, professor of the department of history of the tajik people of the Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki, Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street-16. E-mail: abdulloev.48@mail.ru Phone: +992918685205.

УДК:331+946/573.11/ (075.8)

И-56

ГОСУДАРСТВО САМАНИДОВ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ IX–X вв.: ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ, ТОРГОВЫЕ КОММУНИКАЦИИ И КАРАВАННЫЕ ПУТИ

Изатов У.Х., Алимов К.Ш.

Институт философии, политологии и права имени А. Баховаддинова НАНТ

Кулябский государственный университет имени А.Рудаки

Введение

Изучение Государства Саманидов в контексте истории международных отношений требует отказа от узкодинастического подхода. Саманидская власть IX–X вв. развивалась в среде, где политическая легитимация, религиозный авторитет, торговая инфраструктура, военная безопасность и караванная мобильность образовывали единую систему. Поэтому Саманидское государство следует рассматривать не только как этап политической истории таджикского и шире ираноязычного мира, но и как активного участника трансрегиональных связей между Мавераннахром, Хорасаном, Багдадом, степью, Хорезмом, Восточной Европой, Индией и Китаем [6; 8; 10].

Актуальность темы определяется тремя обстоятельствами. Во-первых, в современной историографии сохраняется потребность в специальном анализе Саманидов как субъекта международных отношений, а не только как культурно-исторического феномена. Во-вторых, дипломатическая практика Саманидов раскрывается через разные группы источников: исторические хроники, арабо-персидскую географию, нумизматический материал и сведения о торговых путях. В-третьих, караванные коммуникации Центральной Азии в IX–X вв. выполняли не только экономическую, но и политико-дипломатическую функцию: они связывали города, рынки, пограничные зоны, эмиров, правителей степи, купеческие корпорации и религиозные центры [1; 2; 3; 4].

Проблема исследования состоит в том, что дипломатические институты Саманидского государства часто изучаются отдельно от торгово-коммуникационной среды. Такой подход сужает понимание самой природы средневековой дипломатии. В условиях IX–X вв. посольство, письмо, дар, монета, титул, хутба, караванная дорога и городская таможня были элементами одной политической технологии. Власть, признаваемая в городах и на маршрутах, становилась властью международной коммуникации.

Цель статьи — выявить место Государства Саманидов в структуре международных отношений Центральной Азии IX–X вв. через анализ дипломатических институтов, торговых коммуникаций и караванных путей. Для достижения цели решаются следующие задачи: определить особенности международной среды Мавераннахра и Хорасана; раскрыть механизмы политической легитимации Саманидов; охарактеризовать основные дипломатические институты; показать связь караванных путей с внешней политикой; оценить роль Бухары, Самарканда, Мерва, Нишапура и других городов как узлов международной системы.

Объектом исследования является Государство Саманидов как политический и цивилизационный центр Центральной Азии IX–X вв.

Предмет исследования — дипломатические институты, торговые коммуникации и караванные пути, через которые Саманиды участвовали в региональных и трансрегиональных отношениях.

Методологическую основу статьи составляют историко-системный, историко-сравнительный, институциональный и историко-географический методы. Историко-системный метод позволяет рассматривать международные отношения IX–X вв. как совокупность политических, религиозных, экономических и коммуникационных связей. Институциональный метод раскрывает роль эмира, визиря, диванов, послов, канцелярии и монетного двора. Историко-географический подход показывает зависимость дипломатии от контроля над городами, перевалами, оазисами, рынками и караванными направлениями.

Источниковая база и историография проблемы

Источниковая база темы имеет комплексный характер. Важное значение имеет «История Бухары» Наршахи, поскольку она фиксирует политическое, городское и социальное развитие Бухары — главного центра Саманидов. Этот памятник позволяет понять, почему именно Бухара стала не только столицей, но и местом концентрации канцелярии, религиозного авторитета, купеческой активности и дипломатического представительства [1].

Вторую группу источников составляют арабо-персидские географические сочинения. «Худуд ал-алам», составленный в 982 г., ценен тем, что отражает представления мусульманского Востока о регионах, народах, городах, дорогах и товарах конца X в. [2]. Сочинения Ибн Хордадбега, ал-Истахри и ал-Мукаддаси позволяют восстановить логику путей, связывавших Мавераннахр и Хорасан с Багдадом, Ираном, Индией, степными землями и восточными маршрутами [3; 4; 5]. Эти произведения важны не только для исторической географии, но и для истории дипломатии, поскольку дороги и почтовые станции составляли инфраструктуру официальных сообщений.

Классическая историография представлена трудами В. В. Бартольда, Б. Г. Гафурова, Н. Н. Негматова и Р. Н. Фрая. В. В. Бартольд заложил фундамент изучения Туркестана как историко-географического пространства, где политическая власть развивалась в тесной связи с оазисами, степью и торговыми путями [6]. Б. Г. Гафуров раскрыл значение Саманидов в процессе формирования таджикской исторической общности и государственности [7]. Н. Н. Негматов рассмотрел Саманидское государство как политическую систему Мавераннахра и Хорасана, уделяя внимание социально-экономической и культурной основе власти [8]. Р. Н. Фрай показал значение Саманидов в развитии Бухары и в становлении персоязычного исламского культурного пространства [10; 11].

Современная западная и международная историография расширяет проблематику. К.Э. Босуорт рассматривает Саманидов в контексте исламских династий и политической эволюции Хорасана [12; 13]. Д.Г. Тор анализирует исламизацию Центральной Азии в саманидскую эпоху как процесс, изменивший политическую структуру мусульманского мира [14]. Материалы

UNESCO по истории цивилизаций Центральной Азии дают широкий фон для понимания региона как пространства интенсивных культурных, торговых и политических контактов [18]. Энциклопедические статьи Encyclopaedia Iranica дополняют картину по Хорасану, Бухаре и согдийско-саманидским торговым направлениям [15; 16; 17].

1. Международная среда Центральной Азии IX–X вв.

Международная структура Центральной Азии IX–X вв. не была системой суверенных государств в современном смысле. Она представляла собой многоуровневую сеть политических центров, династических домов, религиозных авторитетов, городских общин, военных групп, степных объединений и купеческих маршрутов. В этой структуре Саманиды занимали особое положение: они сохраняли формальную связь с Аббасидским халифатом, но фактически обладали широкой самостоятельностью в Мавераннахре и Хорасане [10; 13].

Символическая зависимость от халифа имела практическое значение. Назначение, титул, признание, право чеканки монеты и упоминание имени халифа в хутбе включали Саманидов в правовой порядок исламского мира. Однако удаленность Бухары и Самарканда от Багдада, ослабление аббасидского центра и усиление региональных династий создали условия для самостоятельной внешней политики. Саманидские эмиры могли выступать как защитники суннитского порядка на востоке исламского мира, как покровители городов и как посредники между оседлой и кочевой средой [8; 14].

Региональная политика Саманидов формировалась в соперничестве с Саффаридами, позднее с Газневидами, Буидами, Караханидами, а также во взаимодействии с Хорезмом, Ферганой, Чачем, Уструшаной, Тохаристаном и степными зонами. В этой ситуации дипломатия была необходима для удержания баланса между военной силой и признанием. Саманиды не могли контролировать все пограничные пространства только армией; поэтому они использовали назначение наместников, договоренности с местными династиями, обмен дарами, религиозную легитимацию и экономическую заинтересованность торговых партнеров [6; 8; 12].

Особое значение имела столица Бухара. Она стала политическим центром, символом династической власти и местом сосредоточения административных институтов. Наршахи показывает Бухару как город с развитой социальной структурой, рынками, религиозными учреждениями и памятью о разных этапах власти [1]. При Саманидах город получил статус центра, способного принимать посольства, обеспечивать канцелярскую переписку, регулировать торговлю и транслировать политический престиж династии.

Таблица 1. Уровни международной среды Саманидского государства

Уровень отношений	Основные акторы	Инструменты взаимодействия
Халифатский центр	Аббасидский халиф, багдадская администрация	Инвеститура, титул, хутба, чеканка монеты, официальная переписка
Региональные державы	Саффариды, Буиды, Газневиды, Хорезм, местные династии	Союзы, соперничество, военные кампании, обмен посольствами
Погранично-степная зона	Карлуки, огузы, тюркские объединения, Караханиды	Договоренности, пограничные походы, исламизация, торговля, выкуп и дары
Торгово-караванная сеть	Купцы, города, караванные корпорации, рынки	Безопасность дорог, пошлины, монетное обращение, посредничество городов
Дальние направления	Волга, Хазария, Русь, Китай,	Серебряная торговля, товары,

Уровень отношений	Основные акторы	Инструменты взаимодействия
	Индия	посреднические связи, косвенная дипломатия

2. Дипломатические институты Саманидского государства

Дипломатические институты Саманидов не следует понимать только как посольскую службу. В IX–X вв. дипломатия включала комплекс публичных и административных практик: признание власти, титулатуру, переписку, прием послов, обмен дарами, заключение договоренностей, назначение наместников, чеканку монеты, демонстрацию религиозной ортодоксии и контроль над путями. В этом смысле Саманидское государство унаследовало элементы аббасидской административной культуры, но адаптировало их к условиям Мавераннахра и Хорасана [8; 10; 13].

Главным субъектом внешнеполитического решения был эмир. Его власть соединяла военное руководство, распределение должностей, контроль над доходами и представительство государства во внешних отношениях. Эмир принимал решения о войне и мире, утверждал отношения с халифом, направлял посольства, определял статус местных правителей и отвечал за защиту границ. При этом сила эмира зависела от работы административной элиты — визирей, секретарей, военных командиров и чиновников диванов.

Визирь выполнял функцию координации управления и был ключевой фигурой в переговорах, финансовых вопросах и письмоводстве. Диванная система обеспечивала превращение политической воли эмира в документ, приказ, письмо, налоговое распоряжение или дипломатическое послание. Особое значение имела канцелярия, связанная с официальной перепиской. В исламском административном мире письмо было не менее важным инструментом дипломатии, чем личная миссия посла: оно фиксировало титулы, иерархию, уважение, условия соглашения и политический язык признания [13; 18].

Посольская практика Саманидов опиралась на нормы исламской политической культуры и восточного дворцового церемониала. Прием послов включал порядок допуска, представление дара, чтение письма и ответную процедуру. Церемониал показывал статус правителя и одновременно ограничивал конфликт: даже соперники могли вести переговоры через признанные формы общения. Важную роль играли переводчики, секретари, купцы и религиозные посредники, поскольку дипломатические контакты часто проходили в многоязычной среде.

Одним из важнейших дипломатических институтов была монетная политика. Саманидские дирхемы распространялись далеко за пределы Мавераннахра и Хорасана. Монета несла информацию о власти, династии, халифском признании, месте чеканки и экономической надежности. Поэтому дирхем был не только средством обмена, но и материальным носителем политического авторитета. Широкое распространение саманидского серебра в северных и западных направлениях показывает, что экономическая коммуникация обладала дипломатическим смыслом: партнеры признавали ценность монеты и тем самым включались в пространство саманидского влияния [15; 19].

Религиозная легитимация также имела международное значение. Саманиды выступали как суннитская династия, связанная с аббасидским порядком, но обладавшая собственной политической инициативой. Поддержка исламизации пограничных зон и связь с городскими учеными укрепляли образ власти, способной объединять религиозный авторитет и государственное управление. Д. Г. Тор обоснованно подчеркивает, что саманидская эпоха сыграла важную роль в изменении политической карты исламского мира за счет активного продвижения исламских институтов в Центральной Азии [14].

3. Торговые коммуникации и караванные пути

Торговые коммуникации были материальной основой международного положения Саманидского государства. Мавераннахр и Хорасан располагались на пересечении восточно-западных и северо-южных направлений. Через эти земли проходили караваны, связывавшие Багдад, Нишапур, Мерв, Амударью, Бухару, Самарканд, Уструшану, Чач, Тараз, Фергану и далее

восточные области. Географические сочинения IX–X вв. показывают, что дороги рассматривались как система городов, расстояний, рынков, почтовых и караванных остановок [3; 4; 5].

Первое направление можно определить как хорасано-мавераннахрскую ось. Она связывала Нишапур, Мерв, Амударью на Оксе, Бухару и Самарканд. Через нее Саманиды поддерживали контакты с Ираном, Ираком и халифатским центром. Эта линия имела административное, военное и торговое значение: по ней двигались послы, чиновники, ученые, купцы, ремесленные изделия, книги, письма и монета. Контроль над ней позволял Бухаре оставаться включенной в общеисламское пространство.

Второе направление вело из Самарканда и Бухары к Чачу, Испиджабу, Таразу, Семиречью и восточным областям. Оно связывало Саманидов со степными и полустепными объединениями, а также с восточными ответвлениями Великого шелкового пути. Здесь дипломатия и торговля особенно тесно переплетались: безопасность каравана зависела от отношений с тюркскими группами, а отношения с тюркскими правителями зависели от выгод торговли, обмена дарами, пограничных соглашений и религиозного влияния [2; 14; 18].

Третье направление можно назвать северным или волжско-хазарско-руским. Оно связывало Мавераннахр через Хорезм, степные переходы и Волгу с Волжской Булгарией, Хазарией, Русью и далее североευропейскими территориями. Нумизматические находки саманидских дирхемов в Восточной Европе и Скандинавии являются одним из наиболее убедительных доказательств дальнего действия саманидской торговой системы. Т. Нунан показал, что исламское серебро играло важную роль в формировании ранних торговых связей Восточной Европы [19]. В этой системе Саманиды не всегда осуществляли прямую дипломатию с дальними северными обществами, но их монета и товары становились инструментами косвенного влияния.

Четвертое направление связывало Хорасан и Мавераннахр с южными областями — Тохаристаном, Газной, Кабулом, Индией и районами, через которые шли товары индийского происхождения. В конце X в. усиление Газневидов изменило баланс на этом направлении, но саманидская эпоха подготовила инфраструктуру, в которой южные дороги стали частью политической конкуренции [12].

Караванная торговля включала широкий набор товаров: ткани, шелк, хлопок, шерсть, бумагу, металлы, керамику, сельскохозяйственную продукцию, фрукты, специи, меха, рабов, лошадей и серебро. Однако для международных отношений важен не только товарный состав. Гораздо существеннее то, что торговля создавала устойчивые интересы разных участников. Купец нуждался в безопасности дороги; город — в пошлинах и рынках; эмир — в доходах и политическом авторитете; степной правитель — в обмене и дарах; религиозный институт — в мобильности ученых и книг. Поэтому караванный путь был не просто дорогой, а формой организации политического пространства [15; 18].

4. Города-узлы как дипломатическая и торговая инфраструктура

Саманидская международная система опиралась на города-узлы. Бухара выполняла функцию столицы, центра легитимации и места концентрации канцелярии. Самарканд сохранял значение крупного торгового и культурного центра Мавераннахра. Мерв и Нишапур связывали саманидское пространство с Хорасаном и Ираном. Чач, Фергана, Уструшана и Испиджаб обеспечивали связь с восточными и степными направлениями. Амударья на Оксе имел значение переправочного узла, без которого связь между Хорасаном и Мавераннахром была бы затруднена [4; 6; 8].

Город-узел выполнял несколько функций. Он был рынком, административным пунктом, местом сбора налогов, центром ремесла, базой для караванов, пространством дипломатического приема и зоной религиозной коммуникации. Через город проходила информация. Здесь купцы узнавали о ценах, дорогах и политической безопасности; послы получали сопровождение; чиновники передавали распоряжения; ученые и литераторы формировали престиж двора. Поэтому контроль над городами был одновременно контролем над международной информацией.

Бухара при Саманидах особенно важна как пример соединения политической власти и культурной дипломатии. Престиж города усиливался благодаря поддержке ученых, литераторов, правоведов и книжной культуры. В этом смысле Саманиды использовали не только военную и

торговую, но и символическую силу. Культурная привлекательность столицы повышала статус династии и укрепляла ее связи с другими центрами исламского мира [10; 11; 17].

Самарканд был важен как торговый и ремесленный центр, связанный с восточными направлениями. Его положение позволяло контролировать движение товаров и людей между внутренним Мавераннахром и пограничными зонами. Кроме того, Самарканд сохранял исторический престиж согдийской городской традиции, что делало его важным элементом преемственности между доисламской и исламской фазами международной коммуникации региона [6; 15].

Хорасанские центры имели иной профиль. Нишапур и Мерв связывали Саманидов с иранским и общеисламским пространством. Хорасан был не только провинцией или периферией, но и мостом между Бухарой и западными центрами исламского мира. Именно через Хорасан проходили многие политические и интеллектуальные связи. Поэтому борьба за Хорасан имела не только территориальное, но и международно-коммуникационное значение [12; 16].

5. Дипломатия безопасности: границы, степь и караваны

Для Саманидов проблема безопасности была частью дипломатии. Караванные пути не могли функционировать без защиты от набегов, произвольных поборов и политической нестабильности. Поэтому внешняя политика на степных рубежах сочетала военные кампании, договоренности, исламизацию, поддержку пограничных пунктов и экономическое вовлечение местных групп. Степь была не только источником угроз, но и пространством партнерства: через нее проходили товары, люди, лошади, меха, рабы, дипломатические слухи и религиозные влияния [14; 18].

Пограничная дипломатия отличалась от отношений с Багдадом или Хорасаном. В ней большую роль играли дары, личные связи, сезонность движения, контроль переправ и рынков. Саманидская власть стремилась включить пограничные группы в систему выгод. Если кочевые и полукочевые лидеры получали доход от торговли и признание своего статуса, они были заинтересованы в сохранении маршрутов. Если же баланс нарушался, дорога превращалась в зону конфликта.

Военная сила оставалась необходимым элементом. Но она не заменяла дипломатии, а поддерживала ее. Походы против соперников или пограничных групп должны были показать способность эмира защищать города и караваны. В средневековой международной среде безопасность дороги была доказательством легитимности правителя. Эмир, который не мог защитить дорогу, терял не только доход, но и политический авторитет.

В этом контексте особенно важна связь между торговлей и исламизацией. Распространение ислама на восточных и северо-восточных рубежах открывало новые формы доверия, права и коммуникации. Общая религиозная рамка облегчала заключение договоренностей, работу судей, передвижение ученых и купцов. Однако исламизация не была только религиозным процессом; она имела политико-дипломатическое измерение, поскольку включала новые группы в пространство отношений, где Саманиды претендовали на роль ведущей суннитской державы Востока [14].

6. Обсуждение результатов

Проведенный анализ позволяет уточнить понятие «международные отношения» применительно к IX–X вв. Для саманидской эпохи оно не сводится к дипломатии между равными государствами. Речь идет о системе политических признаний, вассально-номинальных связей, религиозной легитимации, городского посредничества, караванной безопасности и денежного обращения. Саманиды действовали внутри этой системы как династия, которая сочетала формальное признание халифа и фактическую самостоятельность региональной державы.

Главный результат исследования состоит в выявлении единства дипломатических и торговых механизмов. Диван, канцелярия, визирь, посол, монета, город, рынок и караван не были разрозненными институтами. Они работали как взаимосвязанные элементы. Канцелярия оформляла признание; монета распространяла символ власти; город обеспечивал прием и обмен; караван переносил товары и информацию; религиозная легитимация создавала доверие; армия защищала маршруты. Именно эта совокупность обеспечивала Саманидам место в международной структуре Центральной Азии.

Второй результат заключается в том, что Саманидское государство выступало посредником между разными мирами. Оно соединяло арабо-исламский политический порядок с иранской административной традицией, оседлые города с кочевой степью, Хорасан с Мавераннахром, Восточную Европу с исламским Востоком, а восточные маршруты с внутренними рынками Центральной Азии. Такое посредничество объясняет, почему Саманиды оказали влияние не только на политическую историю региона, но и на культурную, религиозную и экономическую карту Евразии.

Третий результат связан с оценкой караванных путей как политической инфраструктуры. Караванные дороги были не второстепенным экономическим фактором, а условием внешнеполитической устойчивости. Контроль над ними позволял собирать доходы, поддерживать союзников, влиять на пограничные общества, распространять монету и обеспечивать репутацию правителя. Поэтому изучение Саманидов в истории международных отношений невозможно без исторической географии торговли.

Литература:

1. Наршахи, Абу Бакр Мухаммад ибн Джафар. История Бухары = The History of Bukhara / translated from a Persian abridgement of the Arabic original by R. N. Frye. Cambridge, Mass.: The Mediaeval Academy of America, 1954. XX, 178 p.
2. Ḥudūd al-‘Ālam. The Regions of the World: A Persian Geography 372 A.H. / 982 A.D. / translated and explained by V. Minorsky; with the preface by V.V. Barthold. Oxford: Oxford University Press; London: Luzac & Co., 1937. XX, 524 p.
3. Ibn Khordādhbeh. Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik / ed. by M.J. de Goeje. Leiden: E.J. Brill, 1889. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum).
4. al-Muqaddasī. The Best Divisions for Knowledge of the Regions: A Translation of Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma‘rifat al-Aqālīm / translated by B. A. Collins; reviewed by M. H. al-Tai. Reading: Garnet Publishing, 1994. XXVIII, 460 p.
5. al-Iṣṭakhṛī. Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik / ed. by M. J. de Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1927. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum).
6. Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинения: в 9 т. Т. 1. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. 763 с.
7. Гафуров, Б.Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. Москва: Наука, 1972. 664 с.
8. Негматов, Н.Н. Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан). Душанбе: Дониш, 1977. 276 с.
9. История таджикского народа. Т. II: Эпоха формирования таджикского народа / под ред. Н.Н. Негматова. Душанбе: [б. и.], 1999.
10. Frye, R.N. The Samanids // The Cambridge History of Iran. Vol. 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs / ed. by R.N. Frye. Cambridge: Cambridge University Press, 1975. P. 136–161.
11. Frye, R.N. Bukhara: The Medieval Achievement. Norman: University of Oklahoma Press, 1965. XIII, 210 p.
12. Bosworth, C. E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994–1040. Edinburgh: University Press, 1963. XI, 331 p.
13. Bosworth, C.E. The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996. 389 p.
14. Tor, D. G. The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 2009. Vol. 72, no. 2. P. 279–299. DOI: 10.1017/S0041977X09000524.
15. Yarshater, E. Sogdian Trade // Encyclopaedia Iranica. URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/sogdian-trade/> (дата обращения: 03.06.2026).

16. Khorasan vi. History in the Taherid and Samanid Periods // Encyclopaedia Iranica. URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/khorasan-vi-history-in-the-taherid-and-samanid-periods/> (дата обращения: 03.06.2026).
17. Bukhara ii. From the Arab Invasions to the Mongols // Encyclopaedia Iranica. URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/bukhara-ii/> (дата обращения: 03.06.2026).
18. History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV: The Age of Achievement, A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part One: The Historical, Social and Economic Setting / ed. by M. S. Asimov, C. E. Bosworth. Paris: UNESCO Publishing, 1998. 485 p.
19. Noonan, T. S. Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe // Archivum Eurasiae Medii Aevi. 1985. Vol. 4. P. 151–282.

ГОСУДАРСТВО САМАНИДОВ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ IX–X вв.: ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ, ТОРГОВЫЕ КОММУНИКАЦИИ И КАРАВАННЫЕ ПУТИ

В статье исследуется место Государства Саманидов в системе международных отношений Центральной Азии IX–X вв. через взаимосвязь дипломатических институтов, торговых коммуникаций и караванных путей. Обосновывается, что Саманидское государство выступало не только региональным политическим центром Мавераннахра и Хорасана, но и одним из ключевых посредников между исламским Востоком, степными объединениями, Восточной Европой, Ираном, Индией и дальневосточными направлениями Великого шелкового пути. Особое внимание уделяется институтам легитимации власти, посольской практике, канцелярии, диванам, монетной политике, контролю над городами-узлами и охране караванной инфраструктуры. Делается вывод, что дипломатия Саманидов была тесно связана с торговой географией: признание власти, обмен посольствами, договорные отношения, военная безопасность и денежное обращение обеспечивали устойчивость трансрегиональных связей. Научная новизна статьи состоит в рассмотрении дипломатических и караванно-торговых механизмов Саманидского государства как единой системы международной коммуникации.

Ключевые слова: Саманиды, Центральная Азия, международные отношения, дипломатические институты, Мавераннахр, Хорасан, Бухара, Самарканд, Великий шелковый путь, караванная торговля, дирхемы

ДАВЛАТИ СОМОНИЁН ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ОСИЁИ МАРКАЗИ ДАР АСРҲОИ IX–X: ИНСТИТУТҲОИ ДИПЛОМАТӢ, ИРТИБОТОИ ТИҶОРАТӢ ВА РОҲҲОИ КОРВОНГУЗАР

Дар мақола ҷойгоҳи Давлати Сомониён дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ Осии Марказии асрҳои IX–X таваҷҷути робитаи ниҳодҳои дипломатӣ, иртиботи тиҷоратӣ ва роҳҳои қорвонгард баррасӣ мешавад. Муаллиф нишон медиҳад, ки давлати Сомониён на танҳо маркази сиёсӣ дар Мовароуннаҳр ва Хуросон, балки миёнари муҳимми робитаҳои ҷаҳони ислом, иттиҳодҳои саҳроӣ, Аврупои Шарқӣ, Эрон, Ҳинд ва самтҳои шарқии Роҳи бузурги абрешим буд.

Хулоса мешавад, ки дипломатияи Сомониён бо ҷуғрофияи тиҷоратӣ пайванди мустақим дошт ва амнияти роҳҳо, низоми девонӣ, сикказанӣ ва эътирофи сиёсӣ устувории робитаҳои фароминтақавиро таъмин мекарданд.

Калидвожаҳо: Сомониён, Осии Марказӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, ниҳодҳои дипломатӣ, Мовароуннаҳр, Хуросон, Бухоро, Самарканд, Роҳи бузурги абрешим, тиҷорати қорвонӣ, дирҳам

THE SAMANID STATE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS OF CENTRAL ASIA IN THE 9TH–10TH CENTURIES: DIPLOMATIC INSTITUTIONS, TRADE COMMUNICATIONS, AND CARAVAN ROUTES

The article examines the position of the Samanid state in the system of international relations in Central Asia in the ninth and tenth centuries through the interaction of diplomatic institutions, commercial communications and caravan routes. It argues that the Samanid state was not only a regional political centre of Transoxiana and Khurasan but also an important intermediary between the Islamic East, steppe polities, Eastern Europe, Iran, India and the eastern branches of the Silk Road. The article focuses on institutions of legitimacy, envoy practice, the chancery, the diwans, coinage, the control of urban nodes and the security of caravan infrastructure. The conclusion is that Samanid diplomacy was closely connected with trade geography: recognition of authority, exchange of envoys, treaty practices, military security and monetary circulation sustained transregional relations.

Keywords: Samanids, Central Asia, international relations, diplomatic institutions, Transoxiana, Khurasan, Bukhara, Samarkand, Silk Road, caravan trade, dirhams

Сведения об авторах: Изатов Умеджон Хуршедович, кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки; докторант отдела политических проблем международных отношений Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова, 16. Тел.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Алимов Кобил Шомуродович, соискатель кафедры истории таджикского народа Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. E-mail: shodizodasobirjon@gmail.com Тел.: +992 789 101 096

Маълумот дар бораи муаллифон: Изатов Умеджон Хуршедович, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ; докторанти шӯъбаи масоили сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Тел.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Алимов Қобил Шомуродович, унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷик Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. E-mail: shodizodasobirjon@gmail.com Тел.: +992 789 101 096

Information about the authors: Izatov Umedjon Khurshedovich, candidate of historical sciences, associate professor of the department of political science, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki; doctoral student of the department of political issues of international relations, A. Bahovaddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street 16. Tel.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Alimov Qobil Shomurodovich, applicant of the department of history of the tajik people, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street 16, E-mail: shodizodasobirjon@gmail.com Тел.: +992 789 101 096

Рецензент: Ватанзода Ш.В., д.ф. (PhD), доктор по специальности истории, старший преподаватель Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки

САҲМИ МЕҲНАТКАШОНИ ВИЛОЯТИ КЎЛОБ ДАР ТАЪМИНИ ҒАЛАБА

Сафаров Х.Х., н.и.т., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кўлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Мардуми шарафманду башардӯсти Тоҷикистон дар қатори тамоми халқҳое, ки дар солҳои ҷанги дуҷониба ҷаҳон ба муқобили фашизм мубориза бурдаанд ҳар сол рӯзи Ғалабаро бо арҷгузорию қадридонӣ аз қорнамоиҳои ҷангию ҷоннисориҳои фарзандони кишвари худ ва поштанҳои хотираи неки онҳое, аз ҷанг барнагаштаанд, бо тантана ҷашн мегиранд.

Мо ба хотири арҷгузорӣ ба азму ирода ва ҷасорату мардонагии фарзандони ҷонфидои Тоҷикистон, ки ба хотири ҳифзи Ватан-ИҶШС ба ҷабҳаи набардҳои шадид рафта буданд ва ба қору пайқори онҳое, ки бо заҳматҳои сангини хеш дар ақибгоҳ дар таъмини ғалаба саҳмгузор гардидаанд, сари таъзим фуруд меорем. Асри XX, бо вучуди дастовардҳои беназиру бузурги худ, ба таърихи башарият ҳамчун асри бузургтарин ҷангҳо ва шадидтарин муқорибаҳои инсоният дохил шудааст. Чунки дар арзу тули он, ду ҷанги даҳшатноки ҷаҳонӣ тамоми сайёро ба ларза оварда буд.

Ҷанги дуҷониба ҷаҳон аз ҷумлаи бузургтарин ғолибҳои башарият буда, 72 давлати хурду бузург ба ғирдоби он кашида шуд. Бар асари муқорибаҳое, ки 2220 шабонарӯз идома ёфтанд, беш аз 55 миллион одамон қурбон, садҳо миллиони дигар ғирифтори азобу маҳрумиятҳои мудҳиш шуда, ҳазорҳо шаҳрҳои хурду бузург хароб ва садҳо марказҳои тамаддуни умумибашарӣ нобуд гардиданд.

Германияи фашистӣ бе эълони ҷанг, субҳи 22- июни соли 1941, дар масоҳати ниҳоят калон, аз баҳри Сиёҳ то баҳри Балтика, бо урдӯи саропо муҷаҳҳаз бо қувваи ҳарбии иборат аз 190 дивизия (5,5 млн аскар ва афсар, 3,7 ҳазор танк, 5-ҳазор самолёт, 47-ҳазор туп ва миномёт) ба Иттиҳоди Шуравӣ ҳуҷум карда буд. Худи ҳамон рӯз иттифоқчиёни он, давлатҳои Италия, Финляндия, Венгрия ва Руминия ҳам ба Иттиҳоди Шуравӣ ҷанг эълон карданд.

Ин ҷанг бори ниҳоят вазнин ва хатари азимеро ба сари ҳама халқҳои собиқ шуравӣ бор намуда буд ва танҳо дар натиҷаи роҳбарии садоқатмандонаи ҳокимияти ҳамон давраи шуравӣ, кӯшишҳо ва ҷонбозиҳои ҳамаҷонибаи ҳама халқҳо ва миллатҳои шуравӣ, дар доираи оилаи ягонаи халқҳо муяссар гардид, ки пеши роҳи урдӯи фашистӣ ва шикаст хӯрдани Ҳокимияти Шуравӣ ғирифта шавад.

Дар рӯзи аввали ҷанг 22 июни соли 1941, дар митинги меҳнаткашон, ки дар боғи маданияту истироҳатии шаҳри Сталинобод баргузор гардид, котиби якуми КМ ПК Тоҷикистон Протопопов Д.З. баромад карда гуфт: «Ин ҷанг на аз тарафи халқи немис, на аз тарафи қоргарону хизматчиён ва зиёиёни Германия сар зад, балки роҳбарони хунхори Германия, ки мардуми Полша, Чехия, Булғория, Юнон, Норвегия, Дания ва халқҳои боз ҷандин мамлакатҳои дигарро истисмор мекард, ин ҷангро сар карданд» [11, с. 38].

Ба фронт бисёр аъзои Кумитаи Марказии Партияи Коммунистии Тоҷикистон, ки дар байни онҳо комиссари халқии хоҷагии оби ҷумҳурӣ Я. Муҳаммадов, комиссари халқии маорифи ҷумҳурӣ Т. Пулодов муовинони нарқои кишоварзӣ С. Турдиев ва Е. Алексеевский, мудирӣ шуъбаи ҳарбии КП шаҳри Сталинобод Н. Алиев қорқуни масъули партиявии дастгоҳи КП Ҷалилов Р. ва боз 7541 нафар коммунистон, ки зиёда аз 50 ғолиби ҳайати коммунистони ташкилоти Партиявии Тоҷикистонро ташкил мекард, ғиристонида шуданд.

Бо вучуди ҳазорҳо километр дур аз Тоҷикистон сурат ғирифтани ҷанг ба хотири пешғирӣ қардани хатару таҳдиди фашизм ба амнияти халқу Ватани мо дар он беш аз 300 ҳазор нафар фарзандони Тоҷикистон низ иштирок карда, ҷасорату мардонагӣ ва қаҳрамониҳо нишон доданд.

Митингҳо дар ҳар кучо дар Кӯлоб, Қурғонтеппа, Ғарм ва ғайра барпо шуданд, дар резолютсия як фикр ифода ёфта буд, ба Армияи Советӣ бо тамоми қувва мадад мерасонем, ки душманро торумор намоянд [9, с. 9].

Фақат дар як рӯзи 20 ноябри соли 1941 барои бо хоҳиши худ ба Армияи Сурх шомил шудан ва ба фронт рафтан 5857 аризаҳо ба комиссариатҳои ҳарбӣ дохил шуд. Дар байни онҳо одамони касбу кори гуногун, аз кормандони партиявӣ советӣ сар карда, то коргарону колхозчиён аз тамоми шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ буданд [4, с. 405].

Яке аз сарчашмаи асосии ғалаба, дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ ин пайвасти ногуастани ақибгоҳ бо фронт, армия бо халқ буд. Дар солҳои ҷанг коргарон, колхозчиён, зиёӣён аз пасандози худ ба фонди ғалаба 118, 2 млрд пул фиристонданд. Аз ҷумла, номҳои колхозчиҳои рус Ф.Головатий-100 ҳазор сӯм, бошқирдҳо Хабирзян Богданов ва Нурмуҳаммад Мирасов-200 ҳазор, озарӣ Сулейманова Амира Қара-оғли-250 ҳазор, қазоқ О. Букенбаев-300 ҳазор, қирғиз Ю.Татабаев-150 ҳазор, гурҷӣ Г.Башуралӣ-150 ҳазор, узбек Т.Тошматов-160 ҳазор дар ин рӯйхат дар ҷойи аввал меистанд [6, с. 148-149].

29 июни соли 1941 дар рӯзномаи «Правда» мақолае бо номи «Пешниҳоди коргарон барои ташкили фонди мудофия» нашр шуд. Колхозчиёни Тоҷикистон бо тайёрии пурра таъсис додани «Фонди мудофия»-ро дар шаҳрҳои Москва ва Ленинград тарафдорӣ намуданд. [8, с. 12-13]. Ин намуди кумак ба фронтро тамоми меҳнаткашони вилояти Кӯлоб дастгирӣ кардаанд. Аввалин шуда котиби комитети комсомолии ноҳияи Ховалинг Абдурахмонов Н., ба фонди мудофия 5000 сӯм супорида, ташкил додани ин хазинаро ҷонибдорӣ намуд. Дар як муддати кӯтоҳ тавассути корҳои фаҳмондадиҳӣ супоридани маблағ ба фонди мудофия авҷ мегирифт.

Колхозчиёни ноҳияи Кӯлоб барои боз ҳам пурқувват кардани иқтисоди мудофияи Артиши Сурх ба фонди сохтмони колоннаҳои танкӣ дар соли 1942 маблағгузорию пулгузорию карда, барои ташкил намудани Фонди колоннаи танкии «Колхозчиёни Тоҷикистон» дар давоми ду-се рӯз 72254 сӯм ҷамъ намуда супориданд.

Иттифоқи ҷавонони вилоят дар соли 1942 ба фонди мудофияи мамлакат 65600 сӯм облигатсияҳои заём, зиёда аз 43800 сӯм пули нақд ҷамъоварӣ карда ба ин фонд супоридаанд [15, с. 260].

Дар нимсолаи аввали соли 1943 меҳнаткашони вилояти Кӯлоб ба фонди мудофия ва ноҳияҳои аз фашистон озодшуда, 12157 пуд (1-пуд ба 16 кг баробар аст) ғалла ва барои сохтмони колоннаи танкии «Колхозчиҳои Тоҷикистон» зиёда аз 11 миллион сӯми нақд ва облигатсияҳои заём супориданд [12, с. 70].

25-уми декабри соли 1943 барои либоси гарми зимистона 6544 кг пашм, 1392 дона пӯст, 171 адад телпақҳои гӯшақдор, 120 ҷуфт мӯзаи намадин, 75 ҷуфт дастпӯшақҳои ҷармӣ, 80 ҷуфт ҷӯроби пахтагӣ, 5740 сӯми нақд ва дигар намудҳои молу маҳсулотӣ заруриро ба фронтҳои ҷангӣ раван сохтанд. Ғайр аз ин, дар вилоят барои ҷанговарон 6243 ҷуфт ҷӯроби пашмӣ, 3493 ҷуфт дастпӯшақҳои пашмӣ омода намуда буданд. Дар қариб ҷамъ намудани либосҳои гарми зимистонаи соли 1943 ноҳияҳои Фархор, Балҷувон ва Шурообод пешсаф буданд. Раванди фиристондани маводҳои хӯрока ва либоса ба Артиши Сурх дар соли 1944 низ аз ҷониби меҳнаткашони ноҳияҳои вилояти Кӯлоб бо як ҳисси баланди ватандӯстона идома меёфт [2, с. 1].

Алоқаи Тоҷикистон бо фронт дар ҷандин намудҳо ҷараён мегирифт. Ба муносибати соли нави 1942 аз Тоҷикистон эшелони яқум ба шаҳри Ленинград бо тухфаҳои солинавӣ ба аскарон, ки иборат аз маводҳои ғизоӣ, сарулибоси гарм, мактубу номаҳо аз волидайн ва наздикон буданд, расонида шуд.

Ҷунин ёрии беғаразона, баёнгари дӯстии мардуми Тоҷикистонро бо дигар миллату халқиятҳо ифода мекард.

Ақибгоҳ армияро бо яроқи аслиҳа, лавозимоти ҳарбӣ ба андозаи торафт зиёд таъмин мекард. Хучуми муваффақиятнокӣ кушунҳои советӣ ба меҳнаткашони ақибгоҳ қувваи нав бахшида, онҳоро ба қорнамоиҳои нави меҳнатӣ баҳри ғалаба рухбаланд мекард [14, с. 2].

Нақши мардуми тоҷик, ки дар ақибгоҳ низ фидокориву заҳматҳои шабонарӯзӣ дар таъмини ҷабҳаи набард бо аслиҳаву озуқа сахми муносиб гузоштаанд назаррас ва шоистаи таҳсин

аст. Зеро дар солҳои ҷанг дар як муддати кӯтоҳ дар Тоҷикистон даҳҳо корхонаҳои саноатӣ ташкил карда шуда, ба истехсоли муҳиммоти ҷангӣ ва маводи гуногуни ғизоӣ шуруъ намуда буданд.

Дар солҳои ҷанг Тоҷикистони хурдаки мо ба яке аз базаҳои бузурги Мудофияи ҳарбии СССР табдил ёфта буд. Дар ин ҷо истехсоли бисёр намудҳои яроку аслиҳа (снарядҳо), сару либос барои аскарону афсарон, пойафзол барои ҳарбиён, шохимӯяк барои тайёр кардани парашют ва ҷарроҳҳои хирургӣ, бисёр намудҳои ҳӯрокворӣ ва ғайраҳо ба роҳ монда шуд.

Соли 1942 Текстилкомбинати ш. Душанбе аввалин маҳсулоти матогинро истехсол намуда, ба фронт фиристод.

Дар ин комбинат фақат дар солҳои ҷанг 178 тонна нахи пахта, 6,5 миллион метр матоҳои шохиворӣ ва дигар намудҳои матоҳо коркард карданд, ки асосан ҳамаи маҳсулоти ин комбинат барои фронт лозим буд.

Яке аз сабабҳои боз ҳам мустаҳкам гардидани алоқаи меҳнаткашони Тоҷикистон бо ҷанговарон ин сафарҳои кормандони партиявӣ, советӣ, комсомолӣ, иттифокҳои касаба кормандони хоҷагиҳо, пешқадамони истехсолот, шахсиятҳои намоён, намоёндагони маданияту санъат буд, ки дар ҳайати вакилони ҷумҳурии мо шомил буданд.

Тобистони соли 1942 дар ҳайати вакилони меҳнаткашони Тоҷикистон коллективи хунарии бригадаи артистии Тоҷикистон ба шаҳри Ленинград омада, дар назди ҷанговарон, дар сангарҳо дар корхонаҳои калон, дар госпиталҳо ва дар назди аҳолии шаҳри Ленинград зиёда аз 50 концерт намоиш доданд, ки дар байни онҳо артисткаи халқии Тоҷикистон А. Азимова, Мамлакат Наҳангова (якумин пионер дар Тоҷикистон, ки баъдтар бо Ордени Ленин барои ҷамъоварии ҳосили баланди пахта мукофотонида шуда буд), Ғаффор Валаматзода ва дигар санъаткорон буданд.

Санъаткорони театри Тоҷикистон дар соли 1942 ба ҷанговарон 760 концерт доданд, ки дар онҳо қариб 109 ҳазор нафар ҷанговарон иштирок намуданд. Умуман дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ 3200 спектакл ва концерт ба лашкари Шуравӣ намоиш дода шуд. Дар бригадаҳои фронтӣ А. Азимова, Ш. Сиддиқова, Р. Ғолибова, И. Баракаева, Г.Д. Степанова ва дигарон фаъолона иштирок мекарданд [7, с. 125].

Бригадаи консертии театри мусиқии шаҳри Кӯлоб якҷанд маротиба ба шаҳрҳои саноатии Свердловск ва Нижний Тагил рафта, дар назди коргарони заводҳои ҳарбӣ, ҷанговарони ярадор ва госпиталҳо баромад карданд.

Театрҳо ва гурӯҳҳои эҷодии Тоҷикистон аз ҳисоби концертҳо ва намоишҳои театри ба Фонди Мудофия 256,652 сум, барои сохтани колоннаи танкӣ 10,588 сум ва барои фарзандони ҷангмондаи ҷанговарон 55,881 сум кумак карданд. Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ фаъолияти ҳамаи соҳаҳои маърифатӣ маданӣ, клубҳо, китобхонаҳо, музейҳо, хонаҳои маданият, чойхонаҳои сурх асосан барои агитатсия ва пропаганда оиди тарбия ва ташвиқоти шаҳрвандон барои Ғалабаи Бузург равона карда шуда буд.

Халқи тоҷик таҳти роҳбарии ташкилоти партиявӣ аз ҳар як шароити имкониятҳо истифода бурда, ҳамаи чораҳоро меиданд, ки ҷанговарони дар фронт бударо дастгирӣ ва кумак кунанд. Бинобар ин дар моҳи октябри соли 1942 аз тарафи меҳнаткашони Тоҷикистон 5687 дона пӯстин (полушубка), 3273 дона пӯстинҳои беостин, 783 чуфт дастпӯшакҳои пашмин, 7749 чуфт мӯзаҳои намадӣ, 10000 чуфт ҷӯробҳои пашмин, 14593 адад шими пахтагин, 9065 адад курта ва таҳпушак, 34842 адад телпак, 3619 дона фуфайкаю жемперҳо, 17607 адад курткаи пахтанок, 9125 дона кампал, 25267 метр мато барои пайтоба ва ашёҳои дигар ҷамъ карда фиристонидаанд.

Коргарону колхозчиён ва зиёиёни Тоҷикистон барои харидорӣ кардани лавозимоти ҷангӣ ва техникаи ҳарбӣ 584 миллион сӯм ва заём ҷамъ намуда, ба фронт фиристонидаанд, ки аз ин маблағ колоннаи танки «Колхозник Таджикистана», «Комсомолетс Таджикистана», эскадрилияи самолётҳои «Советский Таджикистан» таъсис дода шуд.

Дар ҷумҳурӣ барои харидории техникаҳои ҳарбӣ дар солҳои ҷанг 120 миллион сӯм ҷамъ карда ба фронт фиристонида шуда буд.

Ҳол он ки Тоҷикистон барои мардуми минтақаҳо, ки дар он чойҳо ҷанг мерафт, паноҳгоҳ гардида буд. Аз як қатор ҷумҳуриҳо, ки дар гирдоби ҷанг монда буданд, зиёда аз 40

ҳазор нафар одамон, аз ҷумла қариб 10 ҳазор кӯдакро кӯчонида оварда буданд, ки қисми зиёди онҳо аз шаҳри муҳосирашудаи Ленинград буданд.

Ба хоҳири Ғалаба дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ, халқ охири дорои худро дарег надошта, тахти шиорҳои «Ғамои қувва- барои торумори душман!», «Ҳама чиз барои фронт, ҳама чиз барои ғалаба!» маъракаи ҷамъоварии пулу либоси гармро барои артиши шуравӣ ташкил намуданд.

Барои фонди муҳофизати Ватан, меҳнаткашони Тоҷикистон 3 млн. 830 ҳазор сӯм бо пули нақд, 45 млн. 207 ҳазор сӯмина заём, 40750 пуд ғалла ва боз дигар маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ҷамъ намуда буданд.

Барои боз ҳам мустаҳкам гардидани алокаи ақибгоҳ бо фронт нахрияи махсус бо номи «Тоҷикистони Сурх» бо тиражи 3 ҳазор нусха аз чоп мебаромад. Ба ғайр аз ин ба ҳамаи қисмҳои ҳарбӣ мунтазам 1625 нусха «Тоҷикистони Сурх», 488 нусха «Қизил Тоҷикистони» бо забони ўзбекӣ ва ба маблағи 53300 сӯмина адабиёти ҳархела бо забони тоҷикӣ фириstonида шудааст.

Тоҷикистониён ба мисли дигар халқҳои Иттифоқи Советӣ дар таъмини Ғалабаи Ҷанги Бузурги Ватании солҳои 1941-1945 ҳиссаи босазо гузоштааст. Дар солҳои ҷанг зиёда аз 300 ҳазор ё ҳар як шашумин шаҳрванди Тоҷикистон ба сафҳои Қувваҳои Мусаллаҳи ИҶШС даъват шуда буданд, ки 100 ҳазори онҳо барои озодии Ватан дар сангарҳои ҷанг ҷони худро доданд.

Ҳарчанд дар бисёр ҳуҷҷатҳои таърихӣ шумораи қаҳрамонони Ҷанги Бузурги Ватанӣ аз Тоҷикистон 54 нафар нишон дода шуда бошад, вале аз рӯйи маълумоти охири ин шумора 64 нафарро ташкил мекунад. 19 (24) нафари дигар сазовори 3 Ордени Шараф ва зиёда аз 50 ҳазор бо ордену медалҳои ҷангӣ мукофотонида шудаанд.

Нақши мардуми тоҷик, ки дар ақибгоҳ низ бо фидокориву заҳматҳои шабонарӯзӣ дар таъмини ҷабҳаи набард бо аслиҳаву озуқа сахми муносиб гузоштанд, назаррас ва шоистаи таҳсин аст. Зеро дар солҳои ҷанг дар як муддати кӯтоҳ дар Тоҷикистон чандин корхонаҳои саноатӣ ташкил карда шуда, ба истиснои муҳимоти ҷангӣ ва маводҳои гуногуни ғизоӣ шуруъ намуда буданд.

Занону наврасон ва кӯҳансолон қувваи асосии қисми он солҳо буданд. Онҳо, сарфи назар аз мушкilotу душвориҳои солҳои ҷанг, дар мавриди истиснои маҳсулот шабонарӯзӣ меҳнат карда, супоришҳои давлатиро сари вақт иҷро мекарданд.

Новобаста аз он ки худ гуруснаву побараҳна буданд, вале ба хоҳири Ғалаба ва ҳарчӣ зудтар хотима ёфтани ҷанг тамоми неруи тавонашонро сарфи заҳмат карда, ҳатто ночизтарин сарвати дороиашонро ба фронт мефиристонданд.

Ташаббуси колхозчиёни колхозии ба номи Сталини ҷ/д Саталмуши ноҳияи Балҷувонро на танҳо заҳматкашони вилоти Қўлоб, балки сар то сари ҷумҳурий пайравӣ намуда, дар як муддати кӯтоҳ то якуми январи соли 1942 барои Армияи Сурх 2358 нимпўстин, 52765 пўсти ошдодаи гўсфанд, 36285 кило пашм, 4132 дастпўшак, 3046 ҷуфт мўзаи намадӣ, 17372 телпак тайёр намуда, ба фронт фиристонданд [3. в. 2].

Ашур Бобохонов, ки солҳои 1935-1950 дар вазифаи раиси ҷамоати Аралӣ ноҳияи Восеъ кор мекард, аз ҳисоби ғаёлоии колхозҳои худуди ҷамоат ба ҷанговарони Армияи Сурх сару либоси гарм (фуфайка, мўза, шими пахтанок, дастпўшак, меваи хушк ва як микдор пули нақд) фиристодааст [10, с. 3].

Собиқ мудири фермаи чорводорӣ Сайла Рачабова, баъдтар сардори бригадаи пахтакорӣ, устои пахтаи Тоҷикистон, Қаҳрамони Меҳнати Сотсиалистӣ аз ҳамин ҷамоат шахсан аз ҳисоби ҳудаш сару либоси гарм, ҷуробҳои пашмин, 100 кг қурут ва 6 дона ҷакман (ҷалаҳои пашмин) фиристонидаст [11, с. 42].

Бедилов Шералӣ, ки аз соли 1937 то соли 1942 раиси ҷамоати деҳоти Пахтаобод, аввал Кадучӣ, ҳоло ба номи М. Вайсов аз ҳисоби ҳудаш ва бародаронаш ба фронт 500 сӯм пули нақд ва либосҳои гарм фиристодааст.

Бозорова Рачабгул сардори звони оилавии колхозии ба номи Ленин (ҳозира ба номи М. Маҳмадалиев) ба хоҳири он ки шавҳараш баҳри ҳимояи Ватан рафта буд, ҳамаи лавозимоти зару зеварҳои арусиашро (ҷала, танғаҳои нуқрагин, гўшвора, даспона) фурухта бар ивазаш барои ҷанговарон сару либос харида мефиристад.

Собиқ раиси колхоз Миралӣ Маҳмадалиев аз ҳисоби маошаш якчанд маротиба пули нақд, аз ҳисоби хоҷагиаш сару либос, пойафзол, матоъ барои пайтоба, меваи хушк, рағғани зард фиристодааст [5, с. 178].

Эркамоҳ Ҷӯраева, ки аз солҳои 1939 дар корҳои комсомолӣ, партиявӣ (женотдели райком) кор мекард ва 3 бародараш барои ҳимояи Ватан сафарбар шуда буданд, дар байни ҷавонону занони ноҳия корҳои фаҳмондадиҳӣ мебуд. Ва дар корҳои пропаганда ва агитатсия асосан занони қобилиятнокро ҷалб намуда, аз ҳисоби онҳо фақат дар солҳои 1941-1943, 6 маротиба ба фронт посилка фиристод, ки дар он посилкаҳо асосан кампал, матоъҳои карбосӣ барои пайтоба, либосҳои җарҳелаи гарм, 80 ҷуфт мӯза ва чанд халта меваи хушк буд [13, с. 2].

Ин зани ватандӯст дар қишлоқҷойҳо занони ҳунармандро иборат аз 10-15 нафар ҷамъ карда, дар яке аз хонаҳо ҷойҳои ҷӯроббофию дастпӯшакҳои гарм тайёр карда, охириҳои моҳи октябр ба комиссариати ҷарбии ноҳия оварда, ба фронт мефиристонид.

Албатта чунин мисолҳоро аз заҳматҳои нафақат меҳнаткашонӣ ноҳияи Восеъ овардан мукин аст, балки чунин корҳои хайро қариб ҳамаи мардуми дар ақибгоҳ будаи ҷумҳуриамон ба ҷо меоварданд.

Колхозчиён, инчунин ба фонди Лашкари Сурх 65 ҳазор пуд ғалла доданд.

Дар солҳои ҷанг истеҳсоли пахта қадре кам шуд. Чунончи, агар дар соли 1941 ҷумҳурӣ 181, 8 ҳазор тонна пахта истеҳсол карда бошад, пас дар соли 1945 ба давлат 81,1 ҳазор тонна пахта дода тавонисту халос. Умуман дар солҳои ҷанг Тоҷикистон ба давлат ба миқдори умумии зиёда аз 500 ҳазор тонна пахта додааст. Тоҷикистон дар тамоми давраи ҷанг ба давлат ба миқдори зиёд гӯшт додааст, ки 2,2 миллион пудро ташкил медиҳад. Аз он ҷумла ба фонди Лашкари Сурх 316 ҳазор пуд гӯшт супоридааст.

Дар солҳои ҷанг мардуми тоҷик он чи ки дошт, барои ғалаба бар фашизм дарег наметошт. Худ гуруснаву урён буд, вале он чизе, ки ба даст меовард, барои наздик гардонидани ғалаба ба давлат ва ба фонди Лашкари Сурх месупорид. Чунончи, ба фонди муҳофизати кишвар Тоҷикистон 75 млн. сӯм ва 40,7 ҳазор пуд ғалладона супорид. Ғайр аз ин мардуми ҷумҳурӣ барои аскарон ба фронт тӯхфаҳо мефиристод. Чунончи, ба муносибати фарорасии соли нави 1942 як эшелон тӯхфаҳо ба фронт фиристода шуд. Баъд аз ин доимо эшелон аз паси эшелон пур аз меваю тамоку, консерва, либоси тағ, шириниҳо ва ғайра дар мачмуъ 151 вагон аз ҷумҳурӣ ба фронт фиристода шудааст. Инчунин, тамоми мардуми Тоҷикистон дар алоҳидагӣ барои истеҳсоли аслиҳа 6 млн. сӯм ҷамъ карда фиристоданд.

Дар солҳои ҷанг хусусан муваффақиятҳои меҳнатии мардуми вилояти Кӯлоб назаррас буданд. Колхозҳои вилояти Кӯлоб дар соли 1941 майдонҳои киштро ба ҷои 194, 4 ҳазор гектари дар нақша пешбинишуда, ба 203 ҳазор гектар расониданд. Пахтакорони ноҳияи Кӯлоб дар 20 ноябри соли 1942 якумин шуда плани ба давлат супоридани пахтаро пеш аз муҳлат иҷро намуданд ва ба район Байрақи Сурхи Совети Комиссарони Халқи ҷумҳурӣ супорида шуд. Колхозҳои вилояти Кӯлоб дар қори ривоч додани чорво ва супоридани гӯшти барзиёд ба давлат дар ҷои аввал меистоданд. Чунончи, барои ба даст овардани муваффақиятҳои калон дар соҳаҳои чорводорӣ ба ноҳияи Шӯроободи вилояти Кӯлоб Байрақи Сурхи Сайёр мукофотҳои пулӣ дода шуда буданд. Вилояти Кӯлоб нақшаи давлатии супоридани гӯштро 23-октябри соли 1943 иҷро намуда, илова бар ин ба фонди Лашкари Сурх 3580 тонна гӯшт супорид. Вилояти Кӯлоб ва вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон то 1-уми сентябри соли 1943 нақшаи ғалласупориро иҷро намуданд. Дар вилояти Кӯлоб, инчунин ба фонди колхозҳои аз фашистон озод карда шуда, замини нав кишт карда супориданд [1, с. 120].

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ аз Кӯлоб 6692 нафар ба майдонҳои ҷанг сафарбар шуда буд, ки аз ин миқдор 1148 нафар ҷони худро аз даст додаанд. Ва қисми дигараш маъбӯбии дараҷаи якуму дуум гирифта, ба зодгоҳи худ баргаштанд. Илова бар ин ба фронтҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ аз минтақаҳои Кӯлоб дар давоми 3-моҳ то 50 асп ба фронт фиристода мешуд [16, с. 260]. Ба зами ин ба фронтҳои Ленинград, Сталинград, Волга-Дон, Одесса, Белорусия махсусан ҳӯрокворихо аз қабилӣ: тухм, меваҳои хушк, сабзавот, гандум фиристода мешуд. Дар бисёр мактабҳои ноҳияҳои Кӯлоб барои ҷамъ кардани оҳанпораҳо талабагон сафарбар карда мешуданд, ки ин оҳанпораҳо ба заводҳо бурда мешуданд ва аз онҳо тирю туфанг месохтанд. Ба ғайр аз ин

ёрдам ба фронт инчунин барои мавсими зимистон ба фронтҳо чарм, дастпӯшакҳо ва ҷӯроб бофта равон карда мешуд.

Дар ғалаба аз болои Германияи фашистӣ на танҳо мардҳо сахм гузоштанд, балки хизмати бузурги занҳои тоҷик эҳсос мешавад, ки онҳо рӯз дар кори хоҷагӣ ва шабонгаҳ барои ҷанговарони советӣ либос медӯхтанд.

Қаҳрамонӣ, диловарию часорат, муҳаббати зиёд нисбат ба халқу ватан доштаи fronti ақибгоҳ ва иштирокчиёни Ҷанги Бузурги Ватанӣ барои ҳар яки мо ва наслҳои минбаъда мактаби бузурги ватандӯстӣ мебошад.

Насли имрӯза ба хоҳири ҷонфидоии онҳое, ки натавонанд Ватани мо, балки тамоми инсониятро аз даҳшати фашизм наҷот додаанд, сари таъзим фуруд меоварад.

Имрӯз аз ҳазорон нафар иштирокчиёни Ҷанги Бузурги Ватанӣ шахсони ба шумор мондаанд, ки эҳтиром доштану қадршиносӣ намудани онҳо вазифаи муқаддаси шахрвандии ҳар яки мо аст. Собикадорони ҷангу меҳнат беҳтарин рӯзҳову солҳои умри худро ба озодию ободии Ватан, пешрафти зиндагӣ ва рушди иқтисодиёту илму фарҳанги имрӯзаи мову Шумо бахшиданд.

Адабиёт:

1. Алимов Д. Боевые и трудовые подвиги хатлонцев в годы Великой Отечественной войны (1941-1945).-Душанбе: Ирфон, 2014.- 200 с.
2. Бобоев Д. Ба ҷанговарони Армияи Сурх либоси гарм медиҳем // Ҳақиқати Кӯлоб. 1943.-31.12.№86(801).- С.1-2
3. Бойгонии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ш. Кӯлоб. Х.2. №.6.п.12. варақаи 2.
4. Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. Душанбе, 2006. - 907 с.
5. Даминзода С., Раҳмонов Ҷ. Родмардони Кӯлоб. Душанбе,-2006.-203 с.
6. Календарь войны на 1985 год. М.: Воениздат, 1984.-352с.
7. Набиева Р., Зикриёев Ф.Б., Зикриёева М.Ф. Таърихи халқи тоҷик. Душанбе, 2010.- 328 с.
8. Ҳотамов Н. Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва барқароркунии баъдичангӣ (солҳои 1941-1945). Душанбе, 2010. - 64с.
9. Раҳимов С. Ҷанговарони тоҷик дар муҳорибаи Ленинград. Душанбе, 1969. - 41с.
10. Самиев Р. Тухфаҳо ба фронт. Ҳақиқати Кӯлоб. 28 декабри соли 1942. - С. 3-4.
11. Сафаров Қ. Саҳми Тоҷикистониён дар таъмини ғалаба // Маводҳои конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба ҷашни 70-солагии Ғалаба. Кӯлоб, 2015.- 78с.
12. Сечкина Л.П. Патриотический подъем трудящихся Таджикистана в первые месяцы Великой Отечественной Войны. (июн – декабрь 1941). Известия Отделения общественных наук. Изд. АН Тадж ССР. Сталинабад. 1956. Вып. 8. -127 с.
13. Соҳибов Х. Маблағҳо ба сохтмони колоннаи танкӣ // Ҳақиқати Кӯлоб.-1942.-24.12.-№119 (713).- С. 1-2.
14. Чолбобоев М. Кори бошарафи Советҳои маҳаллӣ // Ҳақиқати Кӯлоб.-1943.-5.05.-№20 (735).-С.2 – 3.
15. Шарифов Д. Маҷмуаи рисолаҳои таърихӣ ва адабӣ. Душанбе: Бухоро. 2013.- 463 с.
16. Шарифов Д. Таърихи мухтасари Балҷувон. - Душанбе: “Эр-граф”. 2014.-276 с.

САҲМИ МЕҲНАТКАШОНИ ВИЛОЯТИ КҶЛОБ

ДАР ТАЪМИНИ ҒАЛАБА

Дар мақолаи мазкур муаллиф саҳми меҳнаткашони вилояти Кӯлобро дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ баррасӣ намуда, меҳнати шабонарӯзии онҳоро дар таъмини ғалаба ва хисси баланди ватандӯстонаро мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор додааст.

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ гарчанде дар ақибгоҳ, нисбат ба fronti ҷангӣ вазъият беҳ набуд, дар бисёр ноҳияҳо гуруснагӣ, бараҳнагӣ ва ҳатто қатлӣ мушоҳида карда мешуд, вале мардум новобаста аз ҳамаи ин мушкилиҳо, ба ғайр аз меҳнати зарбдорона, боз аз рӯйи имконият, ба fronti ҷангӣ кумаки шахсии худро мерасониданд.

29 июни соли 1941 дар рӯзномаи «Правда» мақолае бо номи «Пешниҳоди коргарон барои ташкили фонди мудофия» нашр шуд. Колхозчиёни Тоҷикистон бо тайёрии пурра таъсис додани «Фонди мудофия» дар шаҳрҳои Москва ва Ленинград тарафдорӣ намуданд.

Ин намуди кумак ба фронто тамоми меҳнаткашони вилояти Кӯлоб дастгирӣ кардаанд. Аввалин шуда котиби комитети комсомолии ноҳияи Ховалинг Абдурахмонов ба фонди мудофия 5000 сӯм супорида, ташкил додани ин хазинаро ҷонибдорӣ намуд. Дар як муддати кӯтоҳ тавассути корҳои фаҳмондадихӣ супоридани маблағ ба фонди мудофия авҷ мегирифт.

Колхозчиёни ноҳияи Кӯлоб барои боз ҳам пурқувват кардани иқтидори мудофиявии Артиши Сурх ба фонди сохтмони колоннаҳои танкӣ дар соли 1942 маблағгузорию пурзӯр карда, барои ташкил намудани Фонди колоннаи танкии «Колхозчиёни Тоҷикистон» дар давоми ду-се рӯз 72254 сӯм ҷамъ намуда супориданд.

Дар нимсолаи аввали соли 1943 меҳнаткашони вилояти Кӯлоб ба фонди мудофия ва ноҳияҳои аз фашистон озодшуда, 12157 пуд (1-пуд ба 16кг баробар аст) ғалла ва барои сохтмони колоннаи танкии «Колхозчиёни Тоҷикистон» зиёда аз 11 миллион сӯми нақд ва облигатсияҳои заём супориданд.

25-уми декабри соли 1943 барои либоси гарми зимистона 6544 кг пашм, 1392 дона пӯст, 171 адад телпакҳои гӯшакдор, 120 ҷуфт мӯзаи намадин, 75 ҷуфт дастпӯшакҳои ҷармӣ, 80 ҷуфт ҷӯроби пахтагӣ, 5740 сӯми нақд ва дигар намудҳои молу маҳсулотӣ заруриро ба фронтҳои ҷангӣ раван сохтанд. Ғайр аз ин, дар вилоят барои ҷанговарон 6243 ҷуфт ҷӯроби пашмӣ, 3493 ҷуфт дастпӯшакҳои пашмӣ омода намуда буданд. Дар қори ҷамъ намудани либосҳои гарми зимистонаи соли 1943 ноҳияҳои Фархор, Балҷувон ва Шурообод пешсаф буданд. Раванди фиристодани маводҳои хӯрока ва либоса ба Артиши Сурх дар соли 1944 низ аз ҷониби меҳнаткашони ноҳияҳои вилояти Кӯлоб бо як ҳисси баланди ватандӯстона идома меёфт.

Умуман дар солҳои ҷанг алоқаи ақибгоҳ аз фронти ҷангӣ канда набуд. Аскарҳои ҷангӣ бо ҳубӣ эҳсос мекард, ки вазифаи муқаддаси вай мудофияи Ватан аст ва бо ин падару модар, хоҳару бародар ва зану фарзанди худро муҳофизат мекунад. Бинобар ҳамин ҳам мардуми ақибгоҳ аз фронти ҷангӣ ҳеҷ чизро дареғ намедоштанд.

Калидвожаҳо: Фронт, мудофия, ҷанг, ақибгоҳ, вазъият, даҳшат, кумак, ғалаба, ферма, либос, дастпӯшак, заём, ариза, ихтиёрӣ, асп, сабзавот, фонд.

ВКЛАД ТРУДЯЩИХСЯ КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПОБЕДЫ

В данной статье автор рассматривает вклад трудящихся Кулябской области в годы Великой Отечественной войны, изучая и исследуя их круглосуточный труд в обеспечении победы и высокое чувство патриотизма.

В годы Великой Отечественной войны, несмотря на то что Кулябская область находилась в глубоком тылу, социально-экономическое положение населения оставалось крайне тяжёлым. Во многих районах ощущались голод, нехватка одежды и даже признаки массового голода. Тем не менее, жители области, проявляя высокий патриотизм и самоотверженность, не ограничивались лишь напряжённым трудом в тылу - они активно оказывали личную материальную и финансовую помощь фронту.

29 июня 1941 года в газете «Правда» была опубликована статья под названием «Предложение рабочих об организации Оборонного фонда», которая стала призывом к объединению усилий трудящихся всего Советского Союза для поддержки армии. Колхозники Таджикистана горячо откликнулись на этот призыв и полностью поддержали инициативу создания Оборонного фонда в городах Москва и Ленинград.

Эта патриотическая инициатива нашла широкий отклик и среди трудящихся Кулябской области. Одним из первых на призыв откликнулся секретарь комсомольского комитета Ховалингского района Абдурахмонов, который внёс в оборонный фонд 5000

рублей, став примером для других. В результате проведённой агитационно-разъяснительной работы движение по сбору средств в фонд обороны быстро приобрело массовый характер.

В 1942 году колхозники Кулябского района, стремясь внести ещё больший вклад в укрепление оборонной мощи Красной Армии, активно участвовали в сборе средств на строительство танковых колонн. Лишь за два-три дня ими было собрано и передано государству 72254 рублей для формирования танковой колонны «Колхозники Таджикистана».

Таким образом, самоотверженный труд и материальная поддержка жителей Кулябской области стали весомым вкладом в общее дело — в победу советского народа над фашизмом.

В первом полугодии 1943 года трудящиеся области оказывали помощь не только оборонному фонду, но и районам, освобождённым от фашистской оккупации. В фонд было передано 12 157 пудов зерна (1 пуд = 16 кг), а также более 11 миллионов рублей наличными и облигациями для строительства танковой колонны «Колхозники Таджикистана».

К 25 декабря 1943 года для фронтов была отправлена значительная партия тёплых вещей и других необходимых материалов: 6544 кг шерсти, 1392 выделанных шкур, 171 меховая шапка-ушанка, 120 пар валяных сапог, 75 пар кожаных перчаток, 80 пар хлопчатобумажных носков, 5740 рублей наличными, а также другие продукты и предметы первой необходимости.

Кроме того, в области было подготовлено 6243 пар шерстяных носков и 3493 пар шерстяных перчаток для отправки на фронт. В сборе зимней одежды в 1943 году особенно отличились Фархорский, Балджуванский и Шурообадский районы, ставшие передовиками в этой патриотической работе.

Процесс отправки продовольствия и одежды для Красной Армии продолжался и в 1944 году. Трудящиеся Кулябской области с высоким чувством патриотизма и ответственности не прекращали помощь фронту, понимая её важность для защиты Родины.

В целом, военные годы не разрывали связь тыла с фронтом. Солдаты на передовой остро ощущали, что их священный долг - защищать Родину и вместе с ней своих родителей, братьев, сестёр, жен и детей. Поэтому жители тыла не жалели никаких средств и ресурсов для фронта, отдавая всё возможное ради Победы.

Ключевые слова: Фронт, оборона, война, тыл, ситуация, ужас, помощь, победа, ферма, одежда, перчатка, заюм, заявление, волонтер, лошадь, овощи, фонд.

THE CONTRIBUTION OF THE WORKING PEOPLE OF KULOB REGION TO THE VICTORY

In this article, the author examines the contribution of the working people of the Kulob region during the Great Patriotic War, studying and investigating their round-the-clock labor in ensuring victory and their high sense of patriotism.

During the Great Patriotic War, although the Kulob Region was located deep in the rear, the socio-economic situation of the population remained extremely difficult. In many districts there was hunger, a shortage of clothing, and even signs of famine. Nevertheless, the residents of the region, showing great patriotism and selflessness, did not limit themselves to hard work in the rear — they also actively provided personal material and financial assistance to the front.

On June 29, 1941, the newspaper Pravda published an article entitled “The Workers’ Proposal to Establish a Defense Fund”, which became a call to unite the efforts of working people throughout the Soviet Union to support the army. The collective farmers of Tajikistan enthusiastically responded to this appeal and fully supported the initiative to create a Defense Fund in Moscow and Leningrad.

This patriotic initiative also received broad support among the working people of the Kulob Region. One of the first to respond was the secretary of the Komsomol Committee of the Khovaling District, Abdurakhmonov, who contributed 5,000 soms to the Defense Fund, setting an

example for others. As a result of widespread educational and organizational work, the movement to contribute to the Defense Fund rapidly grew into a mass campaign.

In 1942, the collective farmers of the Kulob District, striving to make an even greater contribution to strengthening the defensive power of the Red Army, actively participated in raising funds for the construction of tank columns. In just two or three days, they collected and handed over 72,254 soms to the state for the creation of the “Collective Farmers of Tajikistan” Tank Column.

Thus, the selfless labor and material support of the people of the Kulob Region became a significant contribution to the common cause — the victory of the Soviet people over fascism.

Participation of the Youth and Workers of Kulob Region in Supporting the Front (1942–1944)

In the first half of 1943, the working people of the region provided assistance not only to the Defense Fund but also to areas liberated from fascist occupation. They donated 12,157 poods of grain (1 pood = 16 kg), as well as more than 11 million soms in cash and bonds for the construction of the “Collective Farmers of Tajikistan” Tank Column.

By December 25, 1943, a large quantity of warm clothing and other essential supplies had been sent to the front, including: 6544 kilograms of wool, 1392 tanned hides, 171 fur hats with earflaps, 120 pairs of felt boots, 75 pairs of leather gloves, 80 pairs of cotton socks, 5740 soms in cash, as well as other food products and essential items.

In addition, the region prepared 6243 pairs of woolen socks and 3493 pairs of woolen gloves for the soldiers. The Farkhor, Baljuvon, and Shuroobod Districts distinguished themselves in the collection of winter clothing in 1943, becoming leaders of this patriotic effort.

The process of sending food and clothing to the Red Army continued throughout 1944. The working people of the Kulob Region, motivated by deep patriotism and a strong sense of responsibility, continued to support the front, realizing the importance of their contribution to the defense of the Motherland.

In general, during the war years, the connection between the rear and the front was never broken. Soldiers on the front lines deeply understood that their sacred duty was to defend their Motherland — and with it, their parents, brothers, sisters, wives, and children. For this reason, the people in the rear spared no effort or resources for the front, giving everything possible for the sake of Victory.

Keywords: front, defense, war, rear, situation, hardship, assistance, victory, farm, clothing, gloves, loan, petition, volunteer, horse, vegetables, fund.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафаров Холмад Хоркашович, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16, телефон (+ 992 988.62.26.58).

Сведения об авторе: Сафаров Холмад Хоркашович, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова 16, телефон (+ 992 988.62.26.58).

Information about the author: Safarov Kholmad Khorkashovich, candidate of historical sciences, associate professor at the department of history of the tajik people of the Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street 16, Phone (+ 992: 988-62-26-58).

Рецензент: Суфиев С.Н., к.и.н., доцент
Кулябского государственного
университета имени А. Рудаки

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В УСЛОВИЯХ СОПЕРНИЧЕСТВА США, КИТАЯ И РОССИИ: ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ И ПРОГНОЗНЫЕ СЦЕНАРИИ

Изатов У.Х., Лалбеков С.Ш.

Институт философии, политологии и права имени А. Баховаддинова НАНТ
Кулябский государственный университет имени А.Рудаки

Введение

В последние десятилетия Центральная Азия из региона, который преимущественно характеризовался постсоветским наследием, пограничными проблемами, а также политико-экономическим транзитом, превратилась в важное пространство геополитической конкуренции великих держав. Данная трансформация обусловлена двумя взаимосвязанными процессами. С одной стороны, международная система постепенно переходит от относительно однополярной модели к более сложной многополярной конфигурации. С другой стороны, сами государства региона — Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан — получили более широкие возможности для диверсификации внешнеполитических связей и использования внешней конкуренции в интересах внутреннего развития [6, с. 41; 18, с. 3].

Актуальность темы прежде всего определяется географическим положением Центральной Азии. Регион находится на пересечении евразийских интересов, соединяя Восток с Западом и Север с Югом. Международные транспортные коридоры, энергетические ресурсы, водные запасы, уран, золото, медь, литий и другие стратегически значимые минеральные ресурсы приобретают новое значение в условиях энергетического перехода и технологической конкуренции. Для США, Китая и России Центральная Азия выступает не только экономическим рынком, но и пространством апробации стратегий безопасности, инфраструктурного развития и дипломатического влияния [11; 13].

После украинского кризиса и усиления соперничества между США и Китаем значение Центральной Азии заметно возросло. Россия стремится сохранить своё историческое и военно-политическое влияние. Китай заинтересован в укреплении инфраструктурных и энергетических проектов. США, в свою очередь, ориентированы на поддержку суверенитета государств региона, развитие экономической взаимосвязанности и обеспечение доступа к критически важным минеральным ресурсам. В этих условиях возникает необходимость комплексного анализа взаимодействия трёх ключевых центров силы в Центральной Азии [5; 12; 15].

Целью статьи является анализ геополитической динамики Центральной Азии в контексте конкуренции США, Китая и России, выявление современных тенденций и определение возможных сценариев развития региона. Для достижения данной цели поставлены следующие задачи: определить теоретические основания анализа; охарактеризовать интересы трёх ведущих держав; выявить политические механизмы влияния; оценить роль многовекторной политики государств региона; разработать вероятные сценарии регионального развития; определить возможности и риски для стран Центральной Азии, включая Республику Таджикистан.

Материалы и методы

Источниковую базу статьи составляет совокупность официальных документов, научной литературы и аналитических материалов. К первой группе относятся Концепция внешней политики Республики Таджикистан, Концепция внешней политики Российской Федерации, Стратегия США по Центральной Азии на 2019–2025 годы, заявления в формате С5+1, документы саммитов «Китай — Центральная Азия», Астанинская декларация ШОС, а также материалы, связанные с сотрудничеством Европейского союза со странами Центральной Азии [4; 5; 11; 12; 16; 17].

Основным методом исследования выступает системный анализ. Он позволяет рассматривать Центральную Азию как региональную подсистему международных отношений, на

которую одновременно воздействуют внутренние и внешние факторы. С одной стороны, регион включён в глобальную систему международных связей. С другой стороны, он обладает собственными историческими, культурными, экономическими и военно-политическими особенностями. Поэтому динамика его развития не может быть объяснена исключительно волей внешних держав.

Сравнительный метод использован для выявления различий между стратегиями США, Китая и России. В рамках данного подхода каждый актор сопоставляется по пяти основным критериям: стратегические цели, инструменты влияния, ключевые институты сотрудничества, экономические интересы и возможные риски для государств региона. Такое сопоставление показывает, что все три державы реализуют свои цели различными политическими, экономическими, дипломатическими и институциональными средствами.

В статье также учитываются результаты ранее опубликованных исследований в «Вестнике Таджикского национального университета». В частности, статья Х. Д. Самиева, Л. Л. Ван и Чжоу Синву, посвящённая стратегии Китая в Центральной Азии, показывает, что Пекин использует в регионе сочетание инвестиций, энергетики, инфраструктуры и инструментов безопасности [9, с. 69–75]. Эти выводы имеют важное методологическое значение для сопоставления китайской политики со стратегиями США и России.

Результаты

Первый результат исследования состоит в том, что Центральная Азия в мировой политике вышла за рамки периферийного региона и превратилась в важный геополитический и геоэкономический узел. Главная причина этого заключается не только в её географическом положении. Регион обладает совокупностью ресурсов и возможностей, которые в условиях глобальной конкуренции приобретают стратегическую ценность: энергетическими ресурсами, критически важными минералами, транзитными коридорами, трудовым потенциалом, развивающимися рынками, а также промежуточным положением между Россией, Китаем, Ираном, Афганистаном, Кавказом и Европой.

В последние годы понятие «связанность» заняло центральное место в политике ведущих держав. Для Китая связанность означает расширение сетей железных дорог, автомобильных магистралей, энергетических трубопроводов и логистических центров. Для США она связана с экономическим доступом, диверсификацией цепочек поставок и снижением зависимости региона от одного центра силы. Для России связанность прежде всего означает сохранение общего экономического, миграционного и военно-политического пространства. Таким образом, одно и то же понятие в различных стратегиях приобретает разные содержательные значения.

Стратегия США в Центральной Азии прошла несколько этапов. В первые годы после распада СССР Вашингтон уделял основное внимание укреплению суверенитета новых независимых государств, поддержке рыночной экономики и снижению их зависимости от России. После 2001 года центральное место заняли вопросы Афганистана и антитеррористической безопасности. В современный период, особенно после вывода американских войск из Афганистана, усилилось внимание к экономике, критически важным минералам, чистой энергетике, цифровизации и альтернативным транспортным коридорам [11; 13].

Формат C5+1 стал одним из основных инструментов региональной политики США. Он позволяет Вашингтону взаимодействовать не только с каждой страной в отдельности, но и со всем регионом как с относительно целостным дипломатическим пространством. Заявление лидеров C5+1 2023 года акцентирует внимание на безопасности, экономической устойчивости, устойчивом развитии и региональном сотрудничестве [12]. Такой подход показывает, что США стремятся поддерживать Центральную Азию как более согласованный субъект международных отношений.

Китай за последние три десятилетия стал одним из наиболее активных внешних акторов в Центральной Азии. Если в 1990-е годы главной целью Пекина было укрепление пограничной безопасности и урегулирование отношений с новыми независимыми государствами, то после запуска инициативы «Один пояс — один путь» регион превратился в важный элемент глобальной инфраструктурной стратегии Китая. Первый саммит «Китай — Центральная Азия», состоявшийся в

Сиане в 2023 году, и второй саммит в Астане в 2025 году вывели данный процесс на более высокий институциональный уровень [14; 15].

Интересы Китая в регионе имеют многоуровневый характер. Первый уровень — безопасность. Пекин заинтересован в том, чтобы вблизи Синьцзяна сохранялась стабильная и предсказуемая среда. Второй уровень — энергетика. Газопроводы, нефтяная инфраструктура и инвестиции в природные ресурсы имеют большое значение для энергетической безопасности Китая. Третий уровень — инфраструктура. Автомобильные дороги, железные дороги, пограничные переходы и логистические центры превращают Центральную Азию в сухопутный коридор между Китаем, Европой, Ираном, Турцией и Кавказом. Россия в Центральной Азии располагает широким набором инструментов влияния, которые опираются на исторические связи, русский язык, экономику, миграцию, безопасность и региональные институты. Для Москвы регион является важной частью южного контура безопасности и евразийского пространства взаимодействия. Концепция внешней политики Российской Федерации 2023 года указывает на расширение сотрудничества со странами СНГ, ОДКБ, ЕАЭС и ШОС как на одно из приоритетных направлений [5].

После 2022 года положение России в регионе стало одновременно более значимым и более сложным. С одной стороны, Москва проявляет повышенный интерес к сохранению экономических и транзитных связей. С другой стороны, санкции, война в Украине и возросшая осторожность государств региона ограничивают возможности России. Страны Центральной Азии стремятся сохранять прагматичные отношения с Россией, но при этом избегают полного вовлечения в геополитические противоречия.

Первая важная тенденция заключается в геоэкономизации конкуренции. Если ранее в центре внимания преимущественно находились военно-политические и вопросы безопасности, то сегодня ключевое значение приобретают транспортные коридоры, инвестиции, критически важные минералы, зелёная энергетика, цифровизация и цепочки поставок. Эта тенденция создаёт для региона новые возможности, но одновременно делает внешнюю конкуренцию более сложной.

Вторая тенденция связана с возрастанием значения критически важных минеральных ресурсов. Переход к зелёной экономике, развитие электромобилей, аккумуляторных технологий, цифрового оборудования и оборонных технологий увеличивают спрос на литий, уран, медь, золото, редкоземельные элементы и другие ресурсы. Центральная Азия в этом процессе может стать важным партнёром. Однако мировой опыт показывает, что ресурсная экономика при слабых институтах способна усиливать зависимость и социально-экономическое неравенство.

Третья тенденция выражается в росте субъектности самих государств региона. Реализация многовекторной политики Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном, Кыргызстаном и Туркменистаном показывает, что они стремятся сохранять отношения со всеми центрами силы. Политика «открытых дверей» и приоритет регионального сотрудничества в практике Таджикистана также отражают данную логику [4].

Таблица 1. Основные механизмы влияния США, Китая и России в Центральной Азии

Актор	Основные цели	Механизмы влияния	Возможности для региона	Потенциальные риски
США	укрепление суверенитета, экономическая диверсификация, критически важные минералы, пограничная безопасность	C5+1, образовательные программы, техническая помощь, экономическая дипломатия, киберсотрудничество	доступ к технологиям, рынкам, капиталу и дипломатическому балансу	геополитическое давление, ограниченность инфраструктурных инвестиций, вероятность политизации отдельных вопросов
Китай	инфраструктура, энергетика,	«Один пояс — один путь», кредиты,	развитие инфраструктуры, рост	долговая зависимость, экономическая

	торговля, безопасность Синьцзяна, евразийские коридоры	инвестиции, торговля, ШОС, железнодорожные проекты	торговли, подключение к новым рынкам	асимметрия, социальные опасения по поводу чрезмерного влияния
Россия	безопасность, евразийская интеграция, миграция, историческое влияние, сохранение постсоветского пространства	ОДКБ, ЕАЭС, СНГ, русский язык, миграция, образование, военное сотрудничество	пограничная безопасность, рынок труда, культурные и образовательные связи	зависимость от миграции, влияние санкций, риск вовлечения во внешние противоречия

6. Возможные сценарии развития региона

Первый сценарий — «управляемый баланс». В этом случае государства Центральной Азии одновременно сохраняют отношения с США, Китаем и Россией, не доводят противоречия между внешними центрами силы до кризисного уровня и используют каждого партнёра в определённой сфере. Китай сохраняет роль в инфраструктуре и торговле, Россия — в безопасности и миграции, США — в технологиях, критически важных минералах и институциональном развитии. Данный сценарий является наиболее приемлемым для региона, поскольку расширяет возможности манёвра и привлечения внешних ресурсов.

Второй сценарий — «жесткая поляризация». Он может возникнуть в том случае, если конкуренция между США, Китаем и Россией перейдёт в фазу прямого давления, а государства региона окажутся вынуждены занимать одностороннюю позицию по технологическим, финансовым, санкционным или военно-политическим вопросам. Этот сценарий является рискованным, поскольку ограничивает многовекторную политику, повышает осторожность инвесторов и может негативно повлиять на внутреннюю стабильность государств.

Третий сценарий — «региональная субъектность». Он может реализоваться в случае, если страны Центральной Азии усилят внутрирегиональное сотрудничество и сформируют согласованные механизмы взаимодействия в сферах водных ресурсов, энергетики, границ, транспорта, безопасности и торговли. В такой ситуации внешние державы будут взаимодействовать с регионом не как с совокупностью разрозненных государств, а как с относительно координированным партнёром. В долгосрочной перспективе данный сценарий является наиболее выгодным, однако для его реализации необходимы политическое доверие и устойчивые институты.

Схема 1. Общая логика геополитического балансирования в Центральной Азии

Конкуренция США, Китая и России → расширение стратегического выбора для государств региона → многовекторная политика → привлечение инвестиций и политических гарантий → необходимость защиты суверенитета и предотвращения асимметричной зависимости

Обсуждение

Результаты исследования показывают, что конкуренцию США, Китая и России в Центральной Азии следует рассматривать не как игру с нулевой суммой, а как многоуровневое пространство, в котором одновременно присутствуют элементы соперничества и ограниченного сотрудничества. По ряду вопросов интересы этих держав противостоят друг другу. Например, США стремятся сократить зависимость региона от России и Китая; Китай заинтересован в укреплении собственных инфраструктурных и энергетических коридоров; Россия стремится сохранить историческое и военно-политическое влияние. Однако в таких вопросах, как стабильность Афганистана, противодействие терроризму, развитие торговли и предотвращение экономической дестабилизации, их интересы частично пересекаются.

В современных условиях Таджикистану необходимо рассматривать конкуренцию великих держав не только как источник угроз, от которого следует дистанцироваться, но и как внешнюю среду, требующую рациональной национальной политики. Сотрудничество с Россией в сфере

безопасности и миграции, с Китаем — в области инфраструктуры и инвестиций, с США и Европейским союзом — в сферах образования, технологий, экономического управления и критически важных минералов может способствовать развитию страны. Однако такое сотрудничество должно быть согласовано с точной оценкой национальных интересов и рисков зависимости.

Заключение

Проведённый анализ показывает, что геополитическая динамика Центральной Азии в контексте конкуренции США, Китая и России имеет многоуровневый, изменчивый и долгосрочный характер. В условиях формирования многополярной мировой системы регион выступает не только пространством столкновения внешних интересов, но и зоной становления новой региональной субъектности.

Из исследования следует, что Центральная Азия в современных условиях превратилась в один из ключевых геополитических и геоэкономических узлов Евразии. Её географическое положение, природные ресурсы, транспортные коридоры и вопросы безопасности постоянно повышают стратегическое значение региона. Конкуренция США, Китая и России в Центральной Азии уже не ограничивается военно-политическим измерением. Она всё в большей степени опирается на геоэкономику, инфраструктуру, критически важные минералы, технологии, информационное пространство и дипломатические институты.

В этом контексте стратегия США направлена на поддержку суверенитета государств региона, экономическую диверсификацию, развитие формата C5+1, сотрудничество в сфере критически важных минералов, образования, управления границами и кибербезопасности. Стратегия Китая основывается на инфраструктуре, инвестициях, торговле, энергетике, пограничной безопасности и институционализации формата «Китай — Центральная Азия». Стратегия России, в свою очередь, опирается на безопасность, евразийскую интеграцию, исторические связи, русский язык, миграцию и военно-политическое сотрудничество, однако в новых международных условиях она нуждается в большей адаптивности.

Государства Центральной Азии в условиях конкуренции великих держав не являются исключительно объектами внешнего воздействия. Через многовекторную политику они расширяют возможности дипломатического манёвра, привлечения инвестиций, диверсификации партнёров и защиты собственного суверенитета. Наиболее благоприятным для региона является сценарий управляемого баланса и укрепления региональной субъектности. Он предполагает развитие внутрирегионального сотрудничества, защиту национальных интересов и рациональное использование внешних возможностей.

Напротив, наиболее рискованным является сценарий жёсткой поляризации и втягивания государств региона в противостоящие блоки. Такой процесс может ограничить многовекторную политику, ослабить внутреннюю стабильность и повысить зависимость от внешних центров силы.

Для Таджикистана конкуренция великих держав должна управляться на основе Концепции внешней политики, политики «открытых дверей», приоритета регионального сотрудничества, защиты национальной безопасности и государственных интересов. В целом долгосрочные перспективы Центральной Азии будут зависеть от способности государств региона укреплять национальные институты, развивать региональное сотрудничество, обеспечивать прозрачность внешних проектов, усиливать информационную безопасность и конструктивно использовать внешнюю конкуренцию.

В последующие годы развитие Центральной Азии будет определяться тем, насколько эффективно государства региона смогут превратить конкуренцию США, Китая и России в источник внутреннего развития, экономической взаимосвязанности и устойчивой безопасности. Главная цель должна заключаться не в выборе одного центра силы, а в формировании баланса интересов на основе суверенитета, международного права и взаимовыгодного сотрудничества.

Литература:

1. Алимов Р.М., Арифханов Ш.Р. (ред.). Центральная Азия: геополитика, геоэкономика, безопасность. — Ташкент: Шарк, 2002. — 208 с.

2. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.
3. Валлерстайн И. Мир-система модерна. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 304 с.
4. Концепция внешней политики Республики Таджикистан. – Душанбе, 2015. URL: <https://mfa.tj/en/main/view/988/concept-of-the-foreign-policy-of-the-republic-of-tajikistan> (дата обращения: 11.05.2026).
5. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена 31 марта 2023 г. URL: https://mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1860586/ (дата обращения: 11.05.2026).
6. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. – Алматы: КИСИ, 2005. – 320 с.
7. Лебедева М.М. Мировая политика. – М.: Аспект Пресс, 2020. – 368 с.
8. Примаков Е.М. Мир без России? К чему ведет политическая близорукость. – М.: Российская газета, 2009. – 240 с.
9. Самиев Х.Д., Ван Лин Лин, Чжоу Синву. Центральнoазиатская стратегия Китайской Народной Республики в XXI веке: цели и последствия // Вестник ТНУ. – 2018. – №4. – С. 69–75.
10. Саидов Х., Майтдинова Г. Шанхайская организация сотрудничества – стабильность, доверие и сотрудничество на основе «шанхайского духа» // Внешняя политика. – 2014. – №2. – С. 51–58.
11. Стратегия США для Центральной Азии на 2019–2025 гг.: продвижение суверенитета и экономического процветания. Государственный департамент США, 2020. URL: <https://www.state.gov/united-states-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity> (дата обращения: 11.05.2026).
12. Совместное заявление лидеров C5+1. Посольство США в Казахстане, 21 сентября 2023 г. URL: <https://kz.usembassy.gov/c51-leaders-joint-statement/> (дата обращения: 11.05.2026).
13. Первый диалог C5+1 по критически важным минералам между США и государствами Центральной Азии. Государственный департамент США, 9 февраля 2024 г. URL: <https://2021-2025.state.gov/inaugural-c51-critical-minerals-dialogue-among-the-united-states-and-kazakhstan-the-kyrgyz-republic-tajikistan-turkmenistan-and-uzbekistan/> (дата обращения: 11.05.2026).
14. Председатель КНР Си Цзиньпин провел первый саммит «Китай — Центральная Азия». МИД КНР, 19 мая 2023 г. URL: https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/2675_665437/3255_664392/3257_664396/202305/t20230519_11080116.html (дата обращения: 11.05.2026).
15. Си Цзиньпин принял участие во втором саммите «Китай — Центральная Азия» и выступил с программной речью. МИД КНР, 17 июня 2025 г. URL: https://www.fmprc.gov.cn/eng/zy/jj/xjpcxdejzgyfh/202506/t20250619_11653305.html (дата обращения: 11.05.2026).
16. Астанинская декларация Совета глав государств Шанхайской организации сотрудничества. Секретариат ШОС, 4 июля 2024 г. URL: <https://eng.sectsc.org/20240709/1438929.html> (дата обращения: 11.05.2026).
17. Совместный пресс-релиз по итогам первого саммита ЕС — Центральная Азия. Совет Европейского союза, 4 апреля 2025 г. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/04/04/joint-press-release-following-the-first-eu-central-asia-summit/> (дата обращения: 11.05.2026).
18. Кули А. Большие игры, местные правила: новое состязание великих держав в Центральной Азии. – Оксфорд: Oxford University Press, 2012. – 252 с.
19. Ларуэль М. Центральная Азия и мир: новая геополитическая динамика. – Лондон; Нью-Йорк: Routledge, 2018. – 286 с.
20. Най Дж.С. Мягкая сила: средство достижения успеха в мировой политике. – Нью-Йорк: PublicAffairs, 2004. – 191 с.
21. Румер Е., Сокольски Р., Стронски П. Политика США в отношении Центральной Азии 3.0. – Вашингтон: Фонд Карнеги за международный мир, 2016. – 56 с.

22.Старр С.Ф. Утраченное Просвещение: золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до Тамерлана. – Принстон: Princeton University Press, 2013. – 634 с.

23.Уолтц К.Н. Теория международной политики. – Реддинг, Массачусетс: Addison-Wesley, 1979. – 251 с.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В УСЛОВИЯХ СОПЕРНИЧЕСТВА США, КИТАЯ И РОССИИ: ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ И ПРОГНОЗНЫЕ СЦЕНАРИИ

В статье анализируется геополитическая динамика Центральной Азии в контексте конкуренции Соединённых Штатов Америки, Китайской Народной Республики и Российской Федерации. Актуальность темы обусловлена тем, что регион в условиях формирования многополярной мировой системы из периферийного постсоветского пространства превратился в один из важных центров евразийской политики. Географическое положение, энергетические ресурсы, критически важные минералы, транспортные коридоры, соседство с Афганистаном и возрастающее значение информационной безопасности усиливают роль региона в стратегических расчётах ведущих держав. В исследовании сопоставляются основные механизмы влияния трёх ключевых акторов — США, Китая и России. США преимущественно опираются на поддержку независимости, суверенитета, открытой экономики, критически важных минералов и формата C5+1; Китай укрепляет свои позиции через инфраструктуру, инвестиции, торговлю и инициативу «Один пояс — один путь»; Россия использует инструменты безопасности, евразийской интеграции, исторических связей, миграции и военно-политического сотрудничества. Сделан вывод о том, что государства Центральной Азии в данной конкуренции являются не только объектами внешнего воздействия, но и активными субъектами балансирования. Для них многовекторная политика выступает средством сохранения суверенитета, привлечения капитала, снижения зависимости и защиты национальных интересов.

Ключевые слова: Центральная Азия, геополитика, США, Китай, Россия, конкуренция великих держав, многополярная система, многовекторная политика, региональная безопасность, сценарии развития, международные отношения, баланс сил, национальные интересы, геополитические стратегии, геоэкономика, транспортные коридоры, энергетическая безопасность, региональное сотрудничество, политическое влияние, мировой порядок

ДИНАМИКА И ГЕОПОЛИТИКА ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ШАРОИТИ РАҚОБАТИ ИМА, ЧИН ВА РУСИЯ: ТАМОҶУЛҶОИ РУШДӢ МУОСИР ВА СЕНАРИЯҶОИ ПЕШБИНИШАВАНДА

Дар мақола динамикаи геополитикии Осӣеи Марказӣ дар заминаи рақобати Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Федератсияи Русия таҳлил мегардад. Мубрамияти мавзӯ аз он бармеояд, ки минтақа дар шароити ташаккули низомӣ бисёрқутбии ҷаҳонӣ аз ҷаҳони қанории пасошӯравӣ ба яке аз меҳварҳои муҳими сиёсати авруосиёӣ табдил ёфтааст. Мавқеи ҷуғрофӣ, захираҳои энергетикӣ, маъданҳои муҳим, долонҳои нақлиётӣ, ҳамсоягӣ бо Афғонистон ва афзоиши аҳамияти амнияти иттилоотӣ ҷойгоҳи минтақаро дар ҳисоби китоби стратегии қудратҳои бузург тақвият медиҳанд. Дар таҳқиқот механизмҳои асосии нуфузи се актори қалбӣ — ИМА, Чин ва Русия — муқоиса карда мешаванд. ИМА бештар ба истиқлолият, соҳибхӯрии, иқтисоди боз, маъданҳои муҳим ва формати C5+1 таъҷиб мекунад; Чин тавассути инфрасохтор, сармоягузорӣ, тижорат ва ташаббуси «Як қамарбанд — як роҳ» мавқеи ҳудудӣ тақвият медиҳад; Русия бошад, амният, ҳамгироии авруосиёӣ, робитаҳои таърихӣ, муҳоҷират ва ҳамкориҳои ҳарбӣ-сиёсиро истифода мебарад. Хулоса мешавад, ки давлатҳои Осӣеи Марказӣ дар ин рақобат на танҳо объектҳои таъсир, балки субъектҳои ҷаҳони мувозинатсоз мебошанд. Барои онҳо сиёсати бисёрсамтӣ воситаи нигоҳдории соҳибхӯрии, қалби сармоя, қоҳиши вобастагӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ ба ҳисоб меравад.

Вожаҳои калиди: Осиёи Марказӣ, геополитика, ИМА, Чин, Русия, рақобати кудратҳои бузург, низоми бисёрқутбӣ, сиёсати бисёрсамтӣ, амнияти минтақавӣ, сценарияҳои рушд, муносибатҳои байналмилалӣ, тавозуни кудратҳо, манфиатҳои миллӣ, стратегияҳои геополитикӣ, геоиқтисод, долонҳои нақлиётӣ, амнияти энергетикӣ, ҳамкориҳои минтақавӣ, таъсири сиёсӣ, тартиботи ҷаҳонӣ.

THE GEOPOLITICAL DYNAMICS OF CENTRAL ASIA AMID THE RIVALRY OF THE UNITED STATES, CHINA, AND RUSSIA: TRENDS OF CONTEMPORARY DEVELOPMENT AND FORECAST SCENARIOS

The article examines the geopolitical dynamics of Central Asia in the context of rivalry among the United States, China and Russia. The relevance of the topic is determined by the growing role of the region in the emerging multipolar world order. Central Asia's geographical position, energy and mineral resources, transport corridors, proximity to Afghanistan, and the increasing importance of economic, digital and information security strengthen its place in the strategies of major powers. The study compares the political mechanisms of influence used by the three key actors. The United States relies on the principles of sovereignty, economic diversification, critical minerals and the C5+1 format; China strengthens its position through infrastructure, investment, trade and the Belt and Road Initiative; Russia maintains influence through security, Eurasian integration, historical ties, migration and military-political cooperation. The article concludes that Central Asian states are not merely objects of external pressure, but active actors seeking to balance competing interests. Multi-vector foreign policy becomes a tool for protecting sovereignty, attracting resources, reducing dependence and strengthening regional agency.

Keywords: Central Asia, geopolitics, United States, China, Russia, great power competition, multipolar system, multi-vector policy, regional security, development scenarios, international relations, balance of power, national interests, geopolitical strategies, geoeconomics, transport corridors, energy security, regional cooperation, political influence, world order.

Сведения об авторах: Изатов Умеджон Хуршедович, кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки; докторант отдела политических проблем международных отношений Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова, 16. Тел.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Лалбеков Собирджон Шодихонович, соискатель кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. E-mail: shodizodasobirjon@gmail.com Тел.: +992 001 017 406

Маълумот дар бораи муаллифон: Изатов Умедҷон Хуршедович, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ; докторанти шӯъбаи масоили сиёсии муносибатҳои байналмилалӣи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Тел.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Лалбеков Собирҷон Шодихонович, унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷик Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. E-mail: shodizodasobirjon@gmail.com Тел.: +992 001 017 406

Information about the authors: Izatov Umedjon Khurshedovich, candidate of historical sciences, associate professor of the department of political science, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki; doctoral student of the department of political issues of international relations, A. Bahovaddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National

Academy of Sciences of Tajikistan. Address: Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street 16. Tel.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Lalbekov Sobirjon Shodikhonovich, applicant of the department of history of the tajik people, Kulob State University named after Abuabduллоhi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street 16, E-mail: shodizodasobirjon@gmail.com Tel.: +992 001 017 406.

Рецензент: Ватанзода Ш.В., д.ф. (PhD), доктор по специальности истории, старший преподаватель Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки

ТДУ: 63(575.33)(091)

НАҚШИ ЧОРАБИНИҲОИ ДАВЛАТӢ ДАР ТАҲКИМИ ПОЙГОҲИ МОДДИЮ ТЕХНИКИИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚИ ВИЛОЯТИ КӢЛОБИ ҶШС ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ (1941-1945)

Ватанзода Ш.В., д.ф. (PhD), аз рӯи ихтисоси таърих, муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Бо оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ барои мудофияи Ватан ва таъмини ҷабҳаҳо дар назди Ҳукумати ИҶШС масъалаи ниҳоят муҳимми дар асоси ҳарбӣ аз нав сохтани хоҷагии қишлоқ, тарбияи кадрҳо, баланд бардоштан руҳияи меҳнаткашони деҳот дар соҳаҳои пешбарандаи хоҷагии қишлоқ, шаклу усулҳои кори ташкилотчиӣ ва оммавӣ—сиёсии сокинони деҳот, иштироки онҳо дар ҳаракати ватандстона барои ёрӣ ба фронт ба вуқӯъ омад. Меҳнаткашони деҳот дар солҳои аввали ҷанг ба душвориҳои калон дучор гардиданд. Базаи моддию техникии хоҷагии қишлоқ суст шуда буд ва сабаби воқеъ он буд, ки барои эҳтиёҷоти фронт мошинҳо, тракторҳо, аспҳо қисман барои ҷабҳа сафарбар шуданд. Дар ин давра дар тамоми қаламрави ҷумҳурӣ барои таъмир қисмҳои эҳтиётӣ, сӯзишворӣ ва ғайра ба кадрӣ кифоя намерасид, шумораи зиёди аҳолии қобили меҳнат дар деҳот ба ҷанг, қисми мардҳо ба заводҳо, шахтаҳо, ба сохтмони истеҳкомҳо сафарбар шудаанд.

Аз нимаи дууми солҳои 20—ум асри XX дар ҶШС Тоҷикистон чун тамоми давлатҳои аъзои Иттиҳоди Шуравӣ маъракаи саросар коллективонидани соҳаи кишоварзӣ оғоз гардида, баҳори соли 1930 дар Тоҷикистон чор адад ПМТ дар ноҳияҳои пахтакори Чиптура (н.Шаҳринав), Арал, Саройкамар (н.Панҷ) ва Шаҳритус бунёд гардиданд, ки дар ихтиёри онҳо 300 адад тракторҳои гуногунтама ва дигар намуди техникаи кишоварзӣ буд [20, с. 427].

Аввалин Пойгоҳи мошину тракторӣ (ПМТ) дар вилояти Кӯлоб соли 1931 дар ноҳияҳои Фархор ва Кӯлоб таъсис дода шуда [16, с. 211], раванди ташкил ва таъсиси ПМТ дар вилояти Кӯлоб то соли 1939 бо як суръати баланд пеш мерафт. Лозим ба ёдоварист, ки дар вилоят то ин муддат боз 5 ПМТ дар ноҳияҳои Қизилмазор (н. Темурмалик) соли 1934, Данғара соли 1935, Колхозобод (н. Восеъ) соли 1936, Муъминобод соли 1936 ва ноҳияи Ховалинг соли 1938 таъсис дода шуд, ки ин ба таъмини хоҷагии қишлоқ бо техникаи кишоварзӣ дар вилоят таъсири мусбат мерасонид [12, с. 49].

Ҳамин тариқ, то оғози ҷанг дар соҳаи кишоварзӣ техникаҳо ва асбобҳои гуногун истифода мешуданд, ки аз онҳо тракторҳо, комбайнҳо ва мошинҳо зиёдтар маъмуланд. Тракторҳо бо хусусият (чархдор ва тасмачарх), таъйинот (таъйиноти умумӣ ва киштшаванда), навъи сӯзишворӣ (тавлиди газ, дизел, керосин, бензин), тамаҳо (ХТЗ, Т2Г, ЧТЗ, СГ-65, ЧТЗС-60, ЧТЗС-65, СТЗ, НАТИ, УН-2) фарқ мекарданд. Тавсифи муфассали техникаи баъзе моделҳои трактор аз фарқияти онҳо шаҳодат медиҳад. Масалан, трактори СТЗ, НАТИ бо муҳаррики 53 қувваи асп бо сӯзишвории керосинӣ, трактори чархдори УН-2 бо муҳаррики 24 қувваи асп бо сӯзишвории керосин кор мекарданд.

Ҷангоми таҳлили шумора ва қувваи кории Пойгоҳҳои мошину тракторӣ одатан, шумораи мавҷудаи тракторҳоро ба назар мегиранд, ки ин чандон дуруст нест, зеро дар баробари шумораи тракторҳо, бояд таъвоноии онҳо, ки бо қувваи асп ифода карда мешаванд ба инобат гирифта шавад. Чунки таҳлили маълумот дар бораи ҳаҷми умумии кори ПМТ дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ

аҳамияти калони техникӣ дорад. Барои ҳисоб кардани ҳаҷми умумии кори тракторҳо ба гектарҳои маъмулӣ бо истифода аз коэффитсиентҳои махсуси муқарраршуда анҷом дода мешуд. Бо назардошти шароити гуногуни маҳаллӣ барои минтақаҳои алоҳида коэффитсиентҳо муқаррар карда мешуданд.

Коэффитсиентҳои табдил додани қорҳои гуногун ба гектарҳои оддӣ шудгор, ки онро Нақшаи давлатии ИҶШС тасдиқ кардааст, инҳо буданд: шудгор кардани заминҳои нарма – 1,0, шудгор кардани замини саҳт барои лаблабуи қанд – 1,4, кишт – 0,3, кишти ғалладона – 0,3, шинондани картошка – 0,9, хошоктайёркунӣ – 0,23, ҷамъоварии ҳосилот – 0,5, шудгори шудгор – 0,5, нешзанӣ – 10.

Чуноне ки аз ҳуҷҷатҳои байгонӣ ва рақамҳои дар боло овардашуда маълум мегардад, дар солҳои пеш аз оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар вилояти Кӯлоб ба раванди таъсис ва таҳкими заминаи моддӣ техникаи соҳаи кишоварзӣ таваҷҷуҳи зиёд дода мешуд. Вале бо ҳуҷуми аҳдишканоҳои Германияи фашистӣ ба сарзамини Иттиҳоди Шуравӣ, меҳнати озоиштаи халқҳои бародари Шуравӣ қатъ гардида, Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба муқобили душманони фашистӣ оғоз шуд [14, с.31].

Ҷарҷанд Тоҷикистон аз ҳаттӣ фронт ҳазорҳо километр дур буд, бозсозии хоҷагии халқ, зарурияти зиёд намудани истеҳсоли зироати ғалладона, васеъ намудани майдонҳои кишт, баланд бардоштани ҳосилнокӣ ва аз худ кардани техникаи нава ба миён омад. Оғози ҷанг ба қорҳои кишоварзӣ, минҷумла, ба қорҳои ПМТ-и ҷумҳурий бениҳоят душвориҳои зиёд овард.

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба ҷумҳурий ворид кардани қисмҳои эҳтиётӣ барои тракторҳо ва мошинҳои хоҷагии қишлоқ коҳиш ёфт. Агар дар соли 1940 қисмҳои эҳтиётӣ барои тракторҳо ба маблағи 2883 ҳазор рубл ворид карда шуда бошад, дар давоми 9 моҳи соли 1943 ҳамагӣ 648 ҳазор рубл таҷҳизот харидорӣ шуда буди ҳалос. Ҳол он ки талаботи яқсола барои харидории қисмҳои эҳтиётӣ ба 4 миллион рубл баробар буд. Воридоти қисмҳои эҳтиётӣ ба ҷумҳурий талаботи Пойгоҳҳои мошину тракториро ҳамагӣ 20–25% иҷро менамуд [21, с. 176].

Аз рӯзи аввали Ҷанги Бузурги Ватанӣ тибқи талаботи муқарраршуда тайёр кардани тракторчиён барои солҳои 1941–1942 бо шумораи 1340 нафар, ки аз ин шумора 70%–и онро занон ташкил мекарданд, тасдиқ карда шуд [21, с. 173]. Бинобар ин, вазъи мавҷуда талаб мекард, ки тамоми қорҳои ПМТ ба таври низомӣ таҷдид карда шавад. ҚМ ҲК (б) ва Шурои Комиссарҳои Халқии ҷумҳурий 11 июли соли 1941 қарор «Оид ба тағйироти нақшаи қорҳои тракторӣ барои соли 1941 дар ПМТ-и ҶШС Тоҷикистон»-ро қабул кард [21, с.175]. Дар қарори мазкур оид ба масъалаи ихтисор кардани Парки тракторӣ, зарурияти сарфа кардани сӯзишворӣ ва имкони иҷро кардани баъзе қорҳои сабуки саҳроӣ дар қардида буд.

Дар маҷмӯъ нақшаи қорҳои тракторӣ дар ҶШС Тоҷикистон то соли 1941 дар ҳаҷми 10050 гектар бо гузариш ба ҷуфти сабук тасдиқ карда шуда буд. Аммо ҳаҷми қам кардашудаи қорҳои саҳроӣ 81,6% иҷро шуд. Дар соли 1941 ҳамагӣ 887859 гектар замини шартӣ аз худ карда шуда буд.

Маълумоти овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки дар солҳои аввали ҷанг (1941) дар бисёр ПМТ-и ҷумҳурий яқу яқбора истифодабарии онҳо мушқилтар шуд, ки аниқтараш то солҳои минбаъда (1942–1943) ин раванд давом дошт. Зеро бисёр қорҳои тракторҳо то ин вақт таъмин нашуда буданд ва ё қисми зиёди онҳо аз қор баромада буданд. Масалан, ҳамагӣ дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ шумораи тракторҳои дар ПМТ-и ҷумҳурий аз 3 116 адади вучуд дошта, нисбат ба соли 1940 то 1 январӣ соли 1946, 2354 адад қам шуд [21, с.176].

Носозии ҳолати техникаи тракторҳо ва қомбайнҳо дар соли 1942 дар вилояти Қӯлоб боиси тез–тез вайрон шудан ва садамаҳо мегардад, ки ин ба сари вақт иҷро нагардидани нақшаи шудгор дар вилоят мешуд. Масалан, то 1–уми январӣ соли 1942 нақшаи шудгор дар ноҳияҳои вилоят 44,1% ва шудгори заминҳои кишти пахта бошад, 29,4% иҷро гардидааст [3, с. 1]. Нақшаи қорҳои кишоварзӣ барои соли 1942 аз қониби Комиссариати халқии кишоварзии ҶШС Тоҷикистон аз 15.12.1941 барои вилояти Қӯлоб пешниҳод карда шуда буд. Дар ин замина Қумитаи иҷроияи Шурои депутатҳои меҳнатқашони вилояти Қӯлоб «Нақшаи қорҳои кишоварзӣ ва тадбирҳои рушди он дар вилояти Қӯлоб барои соли 1942»-ро баррасӣ карданд [4, в. 160].

Мувофиқи ин маълумот дар соли 1942 нақшаи қорҳои тракторӣ дар вилояти Қӯлоб дар ҳаҷми умумии 92 550 гектар дар асоси қорҳои ПМТ-и вилоят аз қониби роҳбарияти ПМТ тасдиқ ва

бечунучаро бо иқтидори кории пойгоҳи трактории вилоят бо иқтидори 12340 кувваи асп иҷро карда шуд [4, в. 160].

Дар ин сол дар вилояти Кӯлоб ПМТ дар ноҳияҳои Кӯлоб, Фархор, Колхозобод, Муъминобод (ПМТ–Дзержинская), Қизилмазор, Данғара ва Ховалинг ғайриқаноатбахш мекард, ки нақшаи таъмири трактор ва комбайнҳоро дар соли 1942 бо муваффақият иҷро намуданд [4, в.в. 172, 175, 176, 179, 180, 184].

Директорони ПМТ–и ноҳияҳои Фархор ва Ховалинг дар байни бригадаҳои таъмиркунии тракторҳо кори таъмири тракторҳо бо суръати замони ҷанг ташкил карда буданд. Дар натиҷа ПМТ–и ноҳияи Фархор нақшаи таъмири тракторҳоро 171,4% ва ПМТ–и ноҳияи Ховалинг 101% иҷро намуданд [22, с. 4].

Умуман, аз моҳи январ то моҳи июни соли 1942 57 адад трактори тамғаи СТЗ, 26 адад трактори тамғаи НАТИ, 11 адад трактори тамғаи ЧТЗ, 14 адад трактори тамғаи Универсал, 28 адад комбайни тамғаи Коммунар ва 14 адад ғаллатозакунаки МК 1100 дар ПМТ вилоят пурра аз таъмир бароварда шуданд [4, с. 186].

Суръати таъмири тракторҳо дар ПМТ–и вилоят, гарчанде ки дар соли 1942 пурра ба анҷом расида бошанд ҳам, ҳанӯз ҳам ғайриқаноатбахш буданд, хусусан барои таъмири асосӣ. Аммо қитъаи аз ҳама фаромӯшшуда ва беназорати ПМТ таъмири асбобҳои присеби трактории хоҷагии қишлоқ буд, ки бо дароз ва кашола шудани муҳлати шудгор, ба кишту кор ва сифати кор таъсири манфӣ расонида, ба паст шудани ҳосилнокии зироатҳои хоҷагии қишлоқ оварда расонд. Дар ин бобат мушкилии дигар норасоии мутахассисони соҳа, набудани миқдори кофии сӯзишворӣ ва қисмҳои эҳтиётӣ ба кори ПМТ низ таъсири манфӣ расонд.

Ҳадафи аслии роҳбарияти ПМТ ба вучуд овардани имкониятҳои буд, ки ин норасоӣҳоро аз ҳисоби нафарони дар ақибгоҳ монда (бисёртар аз ҳисоби занону духтарон) пурра намоёнд. Дар ин ҳолат КМ ХК(б) дар вилояти Кӯлоб ва роҳбарияти ПМТ–и вилоят ягона роҳи аз ин норасоӣ (мутахассисони техникаӣ) баромаданро дар баланд бардоштани савияи дониши техникаи мардум, аз ҷумла занон медид.

Дар чунин шароити ниҳоят душвор Кумитаи ҳизбии ноҳияи Ховалинг баробари эътибори ҷиддӣ додан ба соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ, диққати асосиро барои ба корҳои сахрой ҷалб намудани занону духтарон медод. Махсусан, дар ноҳия маҳфилҳои омӯзиши «Курси мухтасари таърихи ВКП(б), курсҳои тракторчиӣ, ҳисобчиӣ» ва ғайра ташкил намуда, дар онҳо 2260 нафар занону духтарон ба таҳсил фаро гирифта шуд [15, с. 566].

Акнун ба ҷойи собиқ ронандагонӣ ба фронтрафта, занон соҳибкасб шуда, хизмати халқу Ватанро адо менамуданд. Моҳи июли соли 1941 дар маркази ноҳияи Ховалинг курси тайёр кардани тракторчиҳо ташкил карда шуд. Дар ин курс 42 нафар занону духтарони ноҳия ба касбмӯзӣ сар карданд. Дар таҳсили ҳаррӯза Давлатова Алоҳида, Забирова Гулсунбӣ, Афғонова Ҳарамгул, Назарова Бибисоро, Қосимова М. ва дигарон ғайриқаноатбахш нишон дода, ҳамчунин, бо баҳои аъло меҳонданд [2, с. 266].

Дар натиҷаи ташкил намудани курсҳои махсуси техникаӣ (тракторӣ) дар ноҳия бригадаҳои тракторӣ ташкил мешуданд. Дар онҳо тракторчиҳои соҳибтаҷриба Монтров, Писарченко, Жилонин ва Шиповалов роҳбарӣ мекарданд. Бригадирҳо Носов, Гардеев, Кротаев, Монтров ва Шиповалов корро дар асоси мусобиқаҳои сотсиалистӣ ба роҳ мебарданд, ки натиҷаҳои назаррас ба бор меовард. Масалан, моҳи июни соли 1942 дар ноҳияи Ховалинг 6 бригадаҳои тракторӣ ташкил карда шуд. Ба бригадаи рақами №1 Коротаса А., ба бригадаи №2 Аслонов А., ба бригадаи №3 Раҳимов Наим, ба бригадаи №4 Нелюбим А., ба бригадаи №5 Буйков Ф., ба бригадаи №6 Волинцев Ч., роҳбарӣ мекарданд. Аъзоёни бригадаи №1 тракторӣ аз колхозии ба номи Максим Горкий Шарифов Нозим, Сафарова Мушкиниссо, Расулова Иронбӣ ва Файзов Шерхон дар тамоми соҳаҳои кори колхоз ғайриқаноатбахш нишон дода, меъёри кории ҳаррӯзаи худро 100–130% иҷро мекарданд [18].

Тракторчиёни пешқадам аз ҳисоби мардон дар солҳои мудҳишӣ ҷанг дар ноҳияи Ховалинг Назаров Яраш, Ятим Саид ва Маҳмад Ёрак ба шумор мерафтанд. Аз ҳисоби тракторчизанон Давлатова Алоҳида, Гулсуноӣ Забирова, Афғонова Ҳарамгул, Назарова Бибисоро, Қосимова М. ва дигарон буданд, ки намунаи баланди ибрату ҷасорат нишон медоданд [2, с. 34].

ПМТ–и ноҳияи Колхозобод бошад, дар солҳои аввали таъсисаш (1936) дар ихтиёри худ 60 адад трактори гуногунтама ва 3 адад комбайни ғалладаравӣ дошт. Дар ПМТ 77 нафар корманд кор мекард, ки директори он Иван Михайлович Рудниченко буд [11, с. 34]. Дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ ПМТ–и ноҳия ҳамаи талаботи колхозҳои ноҳияро пурра иҷро карда наметавонист.

Яке аз муваффақиятҳои ПМТ–и ноҳияи Колхозобод, ки дорои 14 бригадаи тракторӣ буд, ҳамаи тракторҳо дар саҳроҳои колхозӣ барои ҳосили баланд кори заминрониро дар асоси замони ҷанг пеш мебурданд. Дар байни ронандагони трактор ва коллективи коркунони ПМТ корҳои агитатсионӣ – эзоҳотӣ нағз ба роҳ монда шуда буд. Масалан, бригадаи трактории Гончаренко дар колхоз ба номи Сталин 300 гектар замин шудгор карда, нақшаи заминронии худро барзиёд иҷро кард. Тракторист Макусин Иван бо трактори тамағи «ЧТЗ» дар як вақт 10–11 гектар замин ронда, нақшаи коркарди худро 107–190% иҷро мекард [19, с. 3].

Инчунин, ронандагони трактор Курбонов А., Одинаев Н., Камолов Х. ва дигарон дар кишти чигит (пунбадона) меёри ҳаррӯзаи худро 140–150% иҷро мекарданд [23, с. 2].

Ронандагони тракторҳои ПМТ–и ноҳияи Кӯлоб дар рӯзҳои Чанги Бузурги Ватанӣ дар fronti меҳнат монда нашуда, шабу рӯз фидокорона ва софдилона кор мекарданд. ПМТ–и ноҳияи Кӯлоб дорои 11 бригадаи тракторӣ буда, дар байни онҳо корҳои оммавӣ–сиёсӣ хеле хуб ба роҳ монда шуда буд [17, с. 2].

Мувофиқи сарчашмаҳои бойгонӣ то 1–уми июни соли 1942 дар Кӯлоб–8 адад ПМТ фаъолият мекарданд [9, в.27].

ПМТ–и вилояти Кӯлоб бо теъдоди 8 адад дар ин муддат фаъолияти босамар намуда, то 1–уми январи соли 1943 нақшаи корҳои техниқиро 85,3% иҷро намуд [7, в. 118].

Бар замми он ки хоҷагии кишлоқӣ вилоят ба ҳолати ҷангӣ буд, корҳои техниқӣ (тракторӣ) дар вилоят бо руҳияи баланди меҳнатдӯстӣ пеш мерафт. Масалан, ПМТ–и ноҳияи Қизилмазор то 20–уми октябр ва ПМТ–и ноҳияи Кӯлоб то 15–уми декабри соли 1942 нақшаи корҳои тракториро пеш аз муҳлат иҷро намуданд [7, в. 118].

Дар иҷрои нақшаҳои корҳои трактории соли 1942 дар вилоят нақши шуъбаҳои сиёсии ПМТ низ назаррас мебошанд. Бо вучуди душвориҳое, ки ҷанг ба бор овард, соли 1942 дар қори ПМТ беҳбудӣ ба назар мерасид. Корҳои саҳроӣ дар ин давра бештар бо тракторҳо (аз рӯйи шудгори анъанавӣ) 78,958 гектар гузаронида шуд [7, с. 133]. Аммо, дар маҷмӯъ дар вилоят нақшаи корҳои тракторӣ 85,3% иҷро шуд. 8 ПМТ–и дар вилоят мавҷудбуда, ба 211 колхозӣ вилоят ёрии техниқӣ мерасонид. Дар ин колхозҳо 28 ташкилоти ибтидоии ғизбӣ бо фароғирии 134 аъзои Ҷизбии Коммунистии Умумииттифок (болшевикон) (ҲКУ(б)) ва 43 номзад, ғурӯҳи ғизбии комсомолӣ–6 бо фароғирии 13 аъзои ҲКУ(б), 4 номзад ва 68 комсомол, ташкилоти комсомолӣ 207 бо фароғирии 3501 аъзои комсомолҳо буданд, ки дар қори шуъбаҳои сиёсии назди ПМТ дар вилояти Кӯлоб фаъолият менамуданд [7, в. 134].

Таҳлили муқоисавии фаъолияти ҷанде аз кормандони Пойгоҳҳои мошини трактории вилояти Кӯлоб нишон медиҳад, ки қор ва натиҷагирӣ дар ин қорхонаҳо ба имконияти қадрӣ ва базаи моддӣ–техники вобаста буд [7, в. 134].

Дар баробари ин, масъалаи муҳими қори ПМТ дар вилояти Кӯлоб ба сӯзишворӣ таъмин намудани техникаи кишоварзӣ буд, ҷунки бо ҳарбӣ қунонидани қорхонаҳои саноатӣ воридоти он ба ҷумҳурӣ, аз ҷумла ба вилояти Кӯлоб сол то сол қоҳиш ёфт. Аз ин рӯ, кормандони ПМТ–ро зарур буд, ки ҳар як қилограмм маводҳои сӯзишворӣ ва раванҳои молиданиро сарфа намоанд.

Барои баргараф қардани ин мушкили Қумитаи Марказии ИУЛҚҚ (Иттифоқи умумишуравии ленинии коммунистии ҷавонон) «Оид ба дар ПМТ ташкил қардани нуқтаҳои назоратӣ аз ҳисоби ҷавонон барои мақсаднок ва дуруст истифода қардани маводи сӯзишворӣ», қарори махсус қабул қард. Онҳо бояд барои дуруст истифодабарии сӯзишворӣ назорат бурда, барои ҳар ҷи зудтар баргараф қардани вайроншавии тракторҳо, ки ба зиёд қарочот қардани сӯзишворӣ боис мешуданд, қор мебурданд. Пас аз қабули қарори мазкур нуқтаи назоратии комсомолӣ дар назди ПМТ–и вилояти Кӯлоб ба даст овардани (сарфа намудани) 43 тонна сӯзишворӣ қомёб ғаштанд [5, в. 17].

Ҳамин тавр, ба мустаҳкамшавии базаҳои техниқии хоҷагии кишлоқ қарори қабулқардашуда таъсири худро расонид. Зеро дар соли 1942 ПМТ вилояти Кӯлоб дар сарфаи

сӯзишворӣ ба комёбиҳои назаррас ноил гардид. Масалан, ПМТ Қизилмазор дар ин сол нақшаи корҳои тракториро 103% ва ба маблағи 19,900 сӯм сӯзишворӣ сарфа намуд, ПМТ Кӯлоб нақшаи корҳои тракториро 100% ва ба маблағи 3000 сӯм сӯзишвориро сарфа намудаанд [6, в. 184].

Ба ин муносибат, 23 январи соли 1943 Шурои Комиссарони Халқии ИҶШС ва КМ ҲК(б) «Дар бораи таъминоти қисмҳои эҳтиётӣ ва мавод барои таъмири тракторҳо ва мошинҳои кишоварзӣ» қарор қабул карданд. Таклиф карда шуд, ки бригадаҳои таъмирии коргарони баландхтисос таъсис дода, ба ПМТ–и ақибмонда фиристода шаванд, то дар гузаронидани таъмир кумак кунанд. Аз он вақт инчониб истеҳсоли қисмҳои эҳтиётӣ бо фармоишҳои мудофия баробар карда шуд. Аллакай, дар давоми соли 1943 бисёр корхонаҳои саноатии Иттиҳод супоришҳои ҳатмӣ гирифтанд, ки ба нақшаи асосии истеҳсолот дохил карда мешаванд [13, в. 201–203].

Дар ҳама ҷо, хусусан дар заводҳо барои истеҳсоли қисмҳои эҳтиётӣ машинаҳои хоҷагии қишлоқ устохонаҳои махсус ташкил карда шуданд ва дар шумораи рӯзҳои қорӣ рӯзи якшанбе низ илова карда шуд, ки корҳои барзиёдро иҷро мекарданд. Дар сурати мавҷуд набудани лимити ашёи хом, мавод, сӯзишворӣ ва неруи барқ, қисмҳои эҳтиётӣ аз ҳисоби сарфа, истифодаи ивазкунандаҳо ва захираҳои маҳаллӣ истеҳсол мешуданд, ки ҳамаи ин корхонаҳо ба ихтиёри ПМТ ва колхозҳо дода шуданд.

31 декабри соли 1943 Шурои Комиссарони Халқӣ ва КМ ҲК(б) Тоҷикистон «Оид ба ҷорабиниҳо барои беҳтар кардани корҳо дар ПМТ»-ро қарор қабул кард [21, с. 177]. Дар қарор зарурияти ба ташкили саривақтӣ ва босифати таъмири техника, сарфа кардани ҳама намуди сӯзишворӣ, истеҳсол ва таъмир кардани қисмҳои эҳтиётӣи куҳнашуда бо ёрии корхонаҳои саноатӣ диққати махсус дода шуда буд. Бо мақсади ҳавасмандгардонии ПМТ додани Байрақи Сурхи Сайёри КМ ҲК(б) Тоҷикистон ва Шурои Комиссарони Халқии ҶШС Тоҷикистон, барои хуб нишон додани кори ПМТ аз рӯйи натиҷаҳои хоҷагӣ: сари вақт ва таъмири босифати тракторҳо ва мошинҳои хоҷагии қишлоқ, иҷро намудани нақшаи корҳои тракторӣ ва баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳои хоҷагии қишлоқ бо мукофотпулиҳо муқаррар карда шуда буд.

Дар соли 1943 дар ҷумҳурӣ 53 адад ПМТ бо иқтидори 2878 адад трактор, аз ҷумла: СТЗ 1664 адад, СТЗ–НАТИ 158 адад, Универсал 968 адад ва ЧТЗ 64 ададро ташкил меод [8, в. 45].

Нақшаи солони корҳои тракторӣ барои соли 1943 аз рӯйи гузаштан ба шудгори шартӣ 700 ҳазор гектар муайян шуда буд, ки иҷрои нақша 634,3 ҳазор гектар ё 91%–и нақшаро ташкил дод [8, в. 46].

Ба душвориҳо ва камбудиҳо нигоҳ накарда, ПМТ ба колхозҳо барои гузаронидани корҳои хоҷагии қишлоқ дар давоми ҳамаи солҳои ҷанг ёрдами калони худро расонидаанд.

Соли 1944 барои кормандони ПМТ-и ҷумҳурӣ соли хеле вазнин ва мураккаб буд. Мисли пештара тракторчиён ва механикҳо намерасиданд. Кадрҳои, ки нав маълумоти тракторчиӣ ва малакаи кориро аз худ карда буданд, ба Ҷанги Бузурги Ватанӣ сафарбар карда мешуданд. Дигар масъалаи ташвишвар дар ин сол ба ҳолатҳои вазнин дучор гардидани ПМТ буд, зеро қисмҳои эҳтиётӣи нав қариб, ки ворид карда намешуд. Таъминоти сӯзишворӣ ва рағванҳои молиданӣ ба кадри лозимӣ намерасид. Чунин ҳолат ба он оварда расонид, ки нақшаи иҷрои корҳои тракторӣ дар саҳро соли 1944 иҷро карда нашуд ва дараҷаи механизатсияи хоҷагии қишлоқ паст фаромад.

Соли 1944 дар ихтиёри ПМТ-и ҷумҳурӣ 3072 адад трактор буд, ки аз ин шумора 191 адад трактор дар солҳои 1942–1943 ва 208 адад трактор аз таъмири тирамоҳӣ–зимистонии соли 1944 бароварда нашуданд ва дар корҳои трактории соли 1944 иштирок накарданд [10, в. 15].

Ҳамин тариқ, шумораи умумии тракторҳои, ки дар қори ПМТ иштирок накарданд, то соли 1944 ба 399 адад расид, ки аз инҳо тамғаҳои навъи трактори СТЗ–127 адад, Универсал–181 адад, ЧТЗ–27 адад, СТЗ–НАТИ–64 адад расида буд [10, в. 15].

Вале аз сабаби он ки нақшаи ПМТ дар истеҳсолоти колхозӣ дар солҳои ҷанг бағоят бузург буд, деҳқонро зарурат пеш меомад, ки аз тракторҳо, мошинҳо ва дигар асбобҳои техникии хоҷагии қишлоқ пурра истифода баранд. Аммо на ҳамаи ПМТ дар ҷумҳурӣ, аз ҷумла дар вилояти Кӯлоб фаъолияти хуб доштанд. Масалан, ПМТ Ховалинг, Муъминобод, Қизилмазор нақшаи солони худро пурра иҷро карда натавонистанд. Таъмири тракторӣ дар соли 1944 дар вилоят 10,5% иҷро гардидааст, ки ин нишондод нисбат ба дигар вилоятҳои ҷумҳурӣ хеле кам буд [24].

Мувофиқи ҳолати техникӣ ПМТ–и вилояти Кӯлоб дар охири кори мавсимии баҳории соли 1945 назар ба соли гузашта хубтар баромад, аммо ба нишондиҳандаҳои пеш аз ҷанг нарасид. Агар дар соли 1944 ҳаҷми корҳои тракторӣ 9365 гектарро ташкил дода бошад, пас дар соли 1945 он ба 10300 гектар афзоиш ёфт [5, в. 14].

Бо вуҷуди ин ҳама далелҳои ноумедкунанда, кори ПМТ дар солҳои охири ҷанг беҳтар шуда буд ва таъмири техникаи кишоварзӣ низ бомуваффақияттар анҷом дода мешуд. Ҳамаи инҳо ба туфайли зиёдтар бо қисмҳои эҳтиётӣ ва сӯзишворӣ таъмин кардани ПМТ имконпазир гардид.

Ба марҳилаи ниҳии ҷанг наздик шуда, Иттиҳоди Шуравӣ ва ҶШС Тоҷикистон барои пешрафти кишоварзӣ дар колхозҳои вилояти Кӯлоб тамоми чорахоро меандешид. КМ ҲК(б) ва ШКХ ИҶШС «Дар бораи чораҳои баланд бардоштани ҳоҷагии кишлоқ» қарор қабул карданд. Дар ин асос колхозҳо ва Пойгоҳҳои машину трактории вилояти Кӯлоб вазифадор шуда буданд, ки ҳамачониба ба баланд бардоштани ҳосили зироатҳои ҳоҷагии кишлоқ, зиёд кардани ҳосили умумии ғалла, пеш аз ҳама, барои зироати муҳимтарини ғалладона – гандуми баҳорӣ, инчунин, афзоиши саршумори чорво, баланд бардоштани маҳсулнокии он, алалхусус дар минтақаҳои ғаллакории вилоят мусоидат намоянд. Масалан, масоҳати майдони кишти ноҳияи Қизилмазор агар дар соли 1941 30625 гектарро ташкил диҳад, дар соли 1944 майдони кишти зироатҳои ғалладона 10 ҳазор гектар афзуда, он 40670 гектарро ташкил меод [1, с. 13].

Бо ба охир расидани ҷанг тамоми қувваҳо барои баланд бардоштани сатҳи кишоварзии ҷумҳурӣ равона карда шуданд, аз ин рӯ, кишти баҳории соли 1945 муташаккилтар шуд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши нақши чорабиниҳои давлатӣ дар таҳкими пойгоҳи моддию техникаи ҳоҷагии кишлоқи вилояти Кӯлоб дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватаниро таҳлил намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

– новобаста ба он ки ворида техникаи кишоварӣ бо оғоз гардидани ҷанг ба ҷумҳурӣ, аз ҷумла ба вилояти Кӯлоб қатъ гардид, меҳнаткашони вилоят ҳамон техникаҳои то замони ҷанг воридашударо дуруст ва эҳтиёткорона нигоҳ дошта, новобаста аз шароити вазнини ҷарбӣ, вазифаҳои дар наздашон гузашташударо иҷро мекарданд;

– дар давоми солҳои ҷанг ворида маводи сӯзишворӣ низ ба вилоят кам гашт, аммо бо туфайли речаи сарфакорона, ҷустуҷӯи захираҳои дохилӣ ва кумаки корхонаҳои саноатии шаҳр дар таъмини қисмҳои эҳтиётӣ, кормандони ПМТ, механизаторҳои вилояти Кӯлоб тавонистанд мушкилоти замони ҷангро бартараф намоянд;

– колхозҳо ва Пойгоҳҳои мошинутрактории вилояти Кӯлоб ҳамачониба кӯшиш намуданд, ки ҳосили зироатҳои ҳоҷагии кишлоқро, аз қабili зиёд кардани ҳосили умумии ғалла, инчунин, афзоиши саршумори чорво, баланд бардоштани маҳсулнокии он, алалхусус, дар минтақаҳои ғаллакории вилоят ба иҷро расонанд.

Адабиёт:

1. Алимов Д. Историография вклада труженников тыла Хатлонской области Республики Таджикистан в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) / Д. Алимов // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). – 2012. – № 3/5 (93). – С.13.

2. Амир С.М. Ёхсу, очеркҳои илмӣ–оммавӣ. – Душанбе, 2014. – С. 266

3. Ба кишти тирамоҳӣ болшевикона тайёр шавем // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1942. – 11 январ. – №4(598). – С.1.

4. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф. 7. – Р.1. – П.28. – ВВ. 160, 172, 175, 176, 179, 180, 184, 186.

5. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф.7. – Р.1. – П.6. – В.14, 17.

6. БДТН ҶТ. – Ф. 3. – Р. 126. – П.184. – В. 12.

7. БДТН ҶТ. – Ф. 3. – Р. 126. – П.186. – В. 118, 134.

8. БДТН ҶТ. – Ф. 3. – Р.126. – П.214. – В.В. 45, 46.

9. БДТН ҶТ. – Ф. 3. – Р.126. – П.239. – В. 27.

10. БДТН ҶТ. – Ф. 3. – Р.126. – П.274. – В.15.

11. Ёдгорӣ Н. Зиндагӣ дар пояи ду кӯҳи намак (ноҳияи Восеъ: таърих, таракқиёт, одамон ва имрӯзу фардои он) / Н. Ёдгорӣ, Д. Ҳафизов, П. Раҳмат, М. Холзода. – Душанбе, 1994. – С. 34.

12. Из истории колхозного строительства в Таджикской ССР 1938–1958 г.г. том –2 (Сборник документов и материалов). – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 49.
13. История советского крестьянства. В 5 т. Т. 3. Крестьянство накануне и в годы Великой Отечественной войны, 1938–1945. – М.: Наук, 1987. – С. 201–203.
14. История таджикского народа. Том VI. (Новейшая история) /Под общей редакцией академика Академии наук Республики Таджикистан Р.М. Масова. – Душанбе: Империял групп, 2011. – С.31.
15. Исуфов Ш.В. Машинно–тракторные станции Кулябской области в годы Великой Отечественной войны // Урал индустриальный. Бакунинские чтения: материалы XIV Всероссийской научной конференции. – Екатеринбург, 16–17 ноября 2020 г.; в 2 т. Т. 1.– Екатеринбург: ООО Изд–во УМЦ УПИ, 2020. – С.566.
16. Кӯлоб. Энциклопедия. – Душабе, 2006. – С. 211 .
17. Курбонов Қ. Кор дар бригадаи №10 // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1942. – 21 апрел. – №36 (632). – С.2.
18. Назаров Б. Фаёлона кор мекунем // Болшевики Ховалинг. – 1941. – 29 май.
19. Хасанов М. Бригадаҳои тракторӣ дар киштзорҳои колхозӣ // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1942. – 6 апрел. – №32 (626). – С.3.
20. Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик / Н. Ҳотамов, Д. Давлатхоча, С. Муллоҷонов, М. Исоматов. – Душанбе: Эр–граф, 2011. – С. 427.
21. Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917–1965 годы) / под редакций К.П. Марсакова. – Душанбе: Дониш, 1968. – С.176
22. Соҳибов Х. Ба ремонтҳои тракторҳо эътибори ҷиддӣ дода шавад // Ҳақиқати Кӯлоб. –1942. – 15 январ. – №5(599). – С.4.
23. Тағоев А. Барзиёд иҷро мекунам // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1942. – 4 апрел. – №31 (624). – С.2.
24. Тракторҳо ва асбобҳои хоҷагии кишлоқро ба баҳор тайёр кунем // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1944. – 20 январ. – №4(805).

НАҚШИ ЧОРАБИНИҲОИ ДАВЛАТӢ ДАР ТАҲКИМИ ПОЙГОҲИ МОДДИЮ ТЕХНИКИИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚИ ВИЛОЯТИ КӢЛОБИ ҶШС ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ (1941-1945)

Дар мақолаи мазкур нақши тадбирҳои давлатӣ дар таҳкими пойгоҳи моддию техникии хоҷагии қишлоқи вилояти Кӯлоби ҶШС Тоҷикистон дар давраи ниҳоят ҳассоси таърихӣ - солҳои Ҷанги Бузурги Ватании 1941-1945 мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф дар асоси маводҳои бойгонӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ раванди таъминоти соҳаи кишоварзиро бо техника, сӯзишворӣ ва қисмҳои эҳтиётӣ дар шароити нарасидани захираҳо таҳлил намудааст.

Дар мақола диққати асосӣ ба сиёсати давлат дар самти ташкили қори Пойгоҳҳои мошинию тракторӣ (ПМТ), истифодаи самараноки неруи қорӣ ва сафарбаркунии тамоми имкониятҳои дохилӣ барои таъмини ҷабҳа бо маҳсулоти хӯрокворӣ ва ашёи хоми саноатӣ равона карда шудааст. Зикр мегардад, ки сарфи назар аз мушкilotи ҷангӣ, тадбирҳои андешидаи ҳукумат имкон доданд, ки иқтидори истеҳсолии хоҷагии қишлоқи минтақа нигоҳ дошта шуда, саҳми арзандаи кишоварзони Кӯлоб дар пирӯзии умумӣ таъмин гардад.

Калидвожаҳо: Вилояти Кӯлоб, ҶШС Тоҷикистон, Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945), хоҷагии қишлоқ, пойгоҳ, моддӣ, техника, ПМТ, чорабиниҳо, давлат, иқтисодиёт, ҳарбӣ, колхозҳо, саноат, кишоварзӣ.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ МЕРОПРИЯТИЙ В УКРЕПЛЕНИИ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКСКОЙ ССР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941–1945гг.)

В данной статье рассматривается роль государственных мероприятий в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства Кулябской области Таджикской ССР в

чрезвычайно сложный исторический период — годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Автор на основе архивных материалов и исторических источников анализирует процесс обеспечения сельскохозяйственной отрасли техникой, горючим и запасными частями в условиях дефицита ресурсов.

Особое внимание в статье уделяется государственной политике по организации машинно-тракторных станций (МТС), эффективному использованию трудовых ресурсов и мобилизации внутренних возможностей для снабжения фронта продовольствием и промышленным сырьём. Отмечается, что, несмотря на военные трудности, принятые государственные меры позволили сохранить производственный потенциал сельского хозяйства региона и обеспечить значительный вклад земледельцев Куляба в общую победу.

Ключевые слова: Кулябская область, Таджикская ССР, Великая Отечественная война (1941–1945гг.), сельское хозяйство, материально-техническая база, машинно-тракторные станции, государственные мероприятия, экономика, колхозы, промышленность, сельское хозяйство.

THE ROLE OF STATE MEASURES IN STRENGTHENING THE MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF AGRICULTURE IN THE KULOB REGION OF THE TAJIK USSR DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941–1945)

This article examines the role of state measures in strengthening the material and technical base of agriculture in the Kulob region of the Tajik USSR during the extremely difficult historical period of the Great Patriotic War (1941–1945). Based on archival materials and historical sources, the author analyzes the process of supplying the agricultural sector with machinery, fuel, and spare parts under conditions of severe resource shortages.

Special attention is given to state policy in organizing machine and tractor stations (MTS), the efficient use of labor resources, and the mobilization of internal capacities to supply the front with food and industrial raw materials. It is noted that, despite wartime difficulties, the measures taken by the state made it possible to preserve the production potential of the region's agriculture and ensure a significant contribution of Kulob farmers to the overall victory.

Key words: Kulob region, Tajik USSR, Great Patriotic War (1941–1945), agriculture, material and technical base, machine and tractor stations, state measures, economy, collective farms, industry, agriculture.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ватанзода Шердил Ватан, доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси таърих, муаллими калони кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: (+992) 988026304, E-mail: sherdil.isufov@mail.ru.

Сведения об авторе: Ватанзода Шердил Ватан, доктор философии (PhD), доктор по специальности истории, старший преподаватель кафедры истории таджикского народа, Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова 16. Телефон: (+992) 988026304, E-mail: sherdil.isufov@mail.ru

Information about the author: Vatanzoda Sherdil Vatan, Doctor of philosophy (PhD), doctor in specialty history, senior lecturer, department of the history of the Tajik people, Kulob state University. Abuabdullohi Rudaki, Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street 16. Phone: (+992) 988026304, E-mail: sherdil.isufov@mail.ru.

Рецензент: Комилзода Н.И., к.и.н., доцент
Кулябского государственного университета
имени Абуабдуллох Рудаки

УНСУРҲОИ ТАБОБАТИИ ХАЛҚӢ - ҶУЗЪЕ АЗ ФАРҲАНГИ БОСТОНИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Назарзода Ҷумахон Шамс, н.и.т., муаллими калон
МТД «Коллеҷи тиббии шаҳри Кӯлоб ба номи Раҳмонзода А.Р.»

Яке аз масъалаҳои муҳим дар омӯзиши тиб ва татбиқи он дар соҳаи тандурустии инсон аз қадидулайём табобати мардумӣ ба шумор меравад, ки гоҳо бо номи табобати ғайрианъанавӣ то замони мо идома дорад. Тоҷикон яке аз қадимтарин халқҳои ҷаҳон ба шумор мераванд, ки роҳҳои табобат ва пешгирии ҳар гуна бемориҳоро ба ғайр аз навиштаҷоти қадима, аз қабилӣ маълумоти Авесто ва осори донишмандони мактаби илмии Гундишопур ва хусусан таълимоти табибони оламшумули форс-тоҷик, аз қабилӣ Абубакр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (865-925), Шайхурраис ва Шарафулмулк Абуалӣ ибни Синоӣ Балхӣ Бухорӣ (980-1037), Сайид Исмоили Ҷурҷонӣ, Ҳаким Майсарӣ Бухорӣ ва садҳо нафари дигар, инчунин бо роҳи табобати мардумӣ низ амалӣ мекарданд. Бояд гуфт, тибби тоҷикон воқеан решаи қадима дошта, баъзе унсурҳои табобатии халқӣ то имрӯз дар баробари тибби анъанавӣ васеъ истифода мешавад, ки ин ҳам далел ва ҷузъе аз фарҳанги бостонии мо ба шумор меравад.

Ба сифати мисол, ҳазориспандро мегирем ва аҳолии кишвар шоҳиданд, ки баробари пайдошавии пандемияи «Ковид-19» дар асри ҷадид ва замони мо мардум дар баробари табобати анъанавӣ пешрафтаи ҷаҳонӣ, инчунин ба ҳазориспанд бештар тавачҷуҳ карданд ва ҳосияти табобатии онро байни яқдигар тарғиб мекарданд. Нуктаи ҷолиби дигар дар ин маврид он аст, ки дар фолклори ғании тоҷикон суруди зерин дар бораи ҳазориспанд махфӯз аст:

**Ҳазориспанда дуд кардам,
Ҳазор балора дур кардам.
Чашми хеш, чашми дарвеш,
Сӯз дар оташи тез...**

Албатта, мисраҳои ғавқ бештар ҷиҳати равонии табобатӣ доранд. Вале, ҳаройина, собит шудааст, ки ҳазориспанд аз гиёҳҳои ба шумор меравад, ки хусусияти барҳамдиҳии баъзе намудҳои вирус дар муҳити атрофро доро мебошад ва он аз ҷониби одамон ҳамчун маводи «зидди вирус» ва «зидди инфекция» истифода карда мешавад.

Дар таърихи тибби мардумии тоҷикон ҷиҳатҳои муҳимии табобатӣ ва пешгирӣ аз бемориҳои гуногун, ҳосатан зуком то имрӯз дар миёни мардум арзи ҳастӣ дорад.

Як нуктаи дигар ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки ҳатто дар таърихи 09 декабри соли 2004 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти рақами 73 «Дар бораи тибби мардумӣ» ба имзо расида буд [3].

Дар банди сеюми Қонуни мазкур аз ҷумла омадааст: «Тибби анъанавӣ як бахши соҳаи тандурустӣ мебошад, ки усулҳои беҳбудии аҳоли, пешгирӣ, ташҳис ва табобатро дар асоси дониш, малака ва таҷрибаи аз замони қадим андӯхташуда ва дар анъанаҳои халқӣ истифодашаванда истифода мебарад; табиби халқӣ - шахсе, ки шаҳодатномаи табиби халқӣ дорад ва солимгардонии аҳоли, пешгирӣ, ташҳис ва табобатро бо истифода аз усулҳо ва воситаҳои тибби халқӣ анҷом медиҳад» [3].

Дар баробари истифодаи навҳои гуногуни гиёҳҳои шифобахши кишвар ва баъзан реша ё барги онҳо, инчунин дар тибби мардумии тоҷик истифодаи навҳои гуногуни ғизо барои бемориҳои муайян ва пешгирии онҳо тавсия карда мешавад. Ба назари мо, истифодаи ғазоҳои муайян барои бемориҳои муайян дар тибби мардумии аксари қавму миллатҳо ва ҳатто бинобар дастури табибони расмӣ муосир низ истифода бурда мешаванд. Масалан, дар

тиббӣ мардумии тоҷик дар баробари шӯрбоҳои шифобахш, афшурдаи каду, хурмо, лимӯ ва ғайра тавсия карда мешавад.

Иқлими Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳарчанд, ки дорои ҳар чаҳор фасли сол мебошад, ҳаройина нисбатан гарм аст ва баъзан дар охири моҳи октябр, ки расман моҳи тирамоҳӣ маҳсуб меёбад, аслан ба тирамоҳ шабоҳат надорад ва гӯё давоми тобистон бошад. Баъзан дар дарахтон барги сабз боқӣ мемонад ва ҳарорати рӯзона баъзан то 25°C мерасад. Аммо сахар ва бегоҳӣ андак сард мебошад ва баъзе сокинон (хосатан ҷавонон) аз беэҳтиётӣ, ки рӯзона гарм мешавад, сахарӣ ҳам аз истифодаи либоси гармтар худдорӣ менамоянд ва дар натиҷа ба бемориҳои зуком, «шамолхӯрӣ» (истилоҳи мардумӣ) ва ғайра дучор мешаванд. Дар ин маврид насли калонсол (бештар падару модарон) барои табобат ба таҷрибаи ҳазорсолаи ниёгон – тиббӣ мардумӣ рӯ оварда, барои табобат ва баъзан барои пешгирӣ ба истифодаи ғизоҳо ва гиёҳҳои шифобахш рӯ меоранд ва ба ҷавонон онро тавсия намуда, аз он фаровон истифода мекунанд. Ва ҳатто гоҳо барои нигоҳдории масунияти бадан ва мубориза бо сармои ноаёни тирамоҳӣ аз тиббӣ мардумӣ фаровон истифода мекунанд.

Сокинони деҳот, ки бештар бо қорҳои хонагӣ машғуланд ва иқлими деҳот хусусияти хоси худро дорад, вобаста аз рутубатнокӣ ва дигар унсурҳои муҳити атроф, ногузир аз истифодаи гиёҳҳои шифобахшӣ кӯҳӣ, ба монанди пудинаи кӯҳӣ, боғӣ, бобуна ва ғайра истифода мебаранд. Баъзан ин гуна гиёҳҳоро ба монанди чой дам карда, бо тавсияи мутахассисон, ва ё насли калонсоли ботаҷриба бо меёр ва мавқеи муайян истифода мебаранд.

Чунин гиёҳҳои шифобахш қариб ки дар тамоми минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусан, кӯҳистон, мерӯяд ва пайдо кардани он имконпазир мебошад. Баъзан, мардум меғӯянд, ки ҳангоми ҷӯшондани навъи муайяни гиёҳ, гӯё хосияти шифобахшӣ он кам ва ё тамоман гум мешавад. Ва ё баръас, ҳангоми ҷӯшонидан хосияти давонокиаш бештар мегардад.

Барои донишмандони ҳақиқати ҳол, маслиҳати шифобахшони мардумӣ, ки расман эътироф гардидаанд ва баъзеаншон дар замони муосир шаҳодатномаҳои расмӣ пизишкӣ ҳам доранд ва ё ҳатто унвонҳои расмӣ тиббиро соҳибанд, бечуну чаро лозим аст.

Чунин донандагони асрори гиёҳҳои шифобахш, ба истилоҳ табибони мардумӣ ва ё шифокорони мардумӣ қариб дар ҳар минтақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаёт ба сар мебаранд ва қору фаъолият менамоянд. Яке аз онҳо доктор Муллозӯҳур Тоҳирӣ ба ҳисоб меравад, ки расман диплом ва унвони илмӣ тиббиро доро буда, соҳиби чанд шаҳодатномаҳои эътирофшудаи ватанӣ ва хориҷӣ доир ба эътирофи шифокори мардумӣ буданашро дорад.

Масалан, тибқи навиштаи рӯзноманигор Татьяна Болшакова аз 05 ноябри соли 2014, шифокори мардумӣ аз Тоҷикистон Муллозӯҳур Тоҳирӣ дар форуми байналмилалӣ тиббӣ анъанавӣ муосир дар шаҳри Екатеринбург ширкат варзида, аз таҷрибаи худ бобати табobati беморон бо усули гиёҳдармонӣ гузориш дод. Раиси ассотсиатсияи касбии тиббӣ анъанавӣ, мутахассиси тиббӣ мардумӣ ва шифокор доктор Муллозӯҳур Тоҳирӣ дар форуми IX байналмилалӣ «Тиббӣ анъанавӣ муосир ва амалияҳои руҳонӣ» Ҷумҳурии Тоҷикистонро намояндагӣ карда буд. Дар форум, ки рӯзҳои 25-26 октябри соли 2014 дар шаҳри Екатеринбург Федератсияи Русия баргузор гардида буд, масъалаҳои мубрами тиббӣ суннатӣ муосир ва равишҳои маънаӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта буд. Аз ҷумла доктор Муллозӯҳур Тоҳирӣ оид ба мавзӯи «Истифодаи доруҳои «Ферула хит» ва «Замч» дар саратоншиносӣ» маъруза карда буд. Ферула – номи растани дар Тоҷикистон мебошад, ки татбиқаш доираи густурдае дорад. Ҳамчунин, ӯ дар бораи бартарии доруҳои табиӣ, ки барои пешгирӣ ва табobati саратоншиносӣ истифода мешаванд, ҳарф зад.

Дар форуми зикршуда барои дастовардҳои дар соҳаи тиббӣ иловагӣ, анъанавӣ ва равшанӣ ба доктор Муллозӯҳур Тоҳирӣ шаҳодатномаи Ассотсиатсияи байналмилалӣ касбии тиббӣ анъанавӣ супорида шуд [4].

Шифокори мардумӣ дигар, ки дар кишвар, хусусан дар Душанбе маъруфияти хоса касб карда, беморон ва қорафтодагони муайяне аз маслиҳату доруҳои аз ҳар гуна гиёҳҳои шифобахш тайёркардааш истифода мебаранд, Садриддиншоҳ ном дорад, ки собиқа ва насли

ачдодӣ дорад. Умуман, фаъолияти шифокорони мардумии тоҷик дар кишвар фаровон мавриди истифода қарор мегиранд.

Дар рӯйхати ғизоҳои табобатии мардумӣ асал мавқеи хоса дорад, ки аз қадимулайём дар миёни мардум васеъ истифода гардида, ба таври васеъ тарғиб карда мешавад. Дар миёни мардуми Тоҷикистон тарзҳои гуногуни истифодаи асал асрҳост, ки роиҷ аст. Масалан, онро бидуни омехтагӣ, дар вақти наҳорӣ қабл аз ғизо ва ё бо омехтагии навъҳои гуногуни меваҳои хушк, аз қабилӣ, мавиз, чормағз, зардолуи хушк, бодом ва ғайра истифода меkunанд. Ва истифодаи чунин навъҳои омехтагии асал бо меваҳои хушк ва ё алоҳида, албатта хусусияти шифобахшӣ ва ё пешгирӣ аз баъзе бемориҳоро дорад. Ҳамагон инро шунидаанд ва ҳатто истифода меkunанд, вале боз барои дуруст истифода бурдани асал бо омехтагии меваҳои гуногун ва ё дар алоҳидагӣ, бо миқдори муайян ва вақти муайян боз тавсия ва таҷрибаву маслиҳати шифокорони мардумӣ бечуну чаро лозим аст. Албатта, маслиҳат ва дониши табибони расмӣ ҳамеша дар мадди назар қарор дорад, вале азбаски мақолаи мазкур ба «унсурҳои тиб ва табобати мардумии тоҷикон» бахшида шудааст, мо танҳо ба ҳамин тарафи масъала аҳаммият медиҳем.

Дар тибби мардумӣ албатта, хосияти гармиву сардии гиёҳхоро меваҳо ва мизочи инсонҳо ба назар гирифта мешавад. Масалан, бо вучуди табиати гармии баъзе буттамеваҳо, ки қисми зиёди ғизоиро нигоҳ медоранд, онҳо инчунин дорои бисёр витаминҳо ва минералҳо мебошанд.

Як нуктаи дигари ҷолиб дар соҳаи дониш ва истифодаи тибби мардумӣ он аст, ки одатан модарон аз донишҳои тибби мардумӣ то андозае бархӯрдоранд ва ба назари мо, таҷриба ва малакаи ҳар гуна модарон дар ин самт аз ҳар гуна падарон бештар аст, ба истиснои он ки падар табии мардумӣ ва ё духтури расмӣ набошад. Ин як амри воқеӣ ва ҳақиқати таърихӣ мебошад, зеро модарон ба саломатии кӯдаки худ ҳанӯз вақти дар батнашон будан аҳаммияти хоса медиҳанд ва бо мурури замон дар натиҷаи маслиҳати бибиён ва таҷрибаи шахсии худ донишҳои комилтаре ҳосил меkunанд.

Масалан, модарони тоҷик мегӯянд, ки барои тақвияти системаи масуният навъҳои махсуси мураббо, ки бештар ҳудашон тайёр меkunанд, барои кӯдакон, наврасон ва пиронсолон муфид аст. Бад-ин васила, модарон аз уҳдаи баъзе намудҳои беморӣ, аз қабилӣ зуком, сулфа, дарди гулӯ ва ғайра, бидуни кумаки мутахассисон, ба осонӣ баромада метавонанд. Онҳо танҳо дар сурати надонистани дониши кофӣ барои бемории ношинос ва ё аввалин бемории дучоршудаашон ба шифокорони мардумӣ, табибони расмӣ ва гоҳо насли калонсоли пуртаҷриба муроҷиат карда, боз дониши худро дар ин самт ғанитар мегардонанд. Аз ин рӯ, ҳар модарро то андозае шифокори мардумӣ, ақалан дар доираи хонавода номидан мумкин аст.

Чӣ тавре дар боло қайд карда гузаштем, бо мақсади пешгирии баъзе вирус ё инфекция тоҷикон дар хона дар табақе гиёҳро бо номи хазориспанд дуд карда, ҳама гӯшаҳои ҳучраро давр мезананд ва эътиқоди равоншиносӣ доранд, ки чунин тарзи истифодаи хазориспанд, ки гӯё ба ҳазор беморӣ давост, хусусияти шифобахшӣ дорад. Аз як тараф, чунин тарзи истифодаву эътиқод гӯё ба як маросими ҷодугарӣ монанд аст, зеро баъзан дуди онро бо каф ба рӯйҳояшон мемоланд, аммо, ин як навъ профилактикаи маъмулии зуком ҳисобида мешавад. Қариб ки дар ҳар як оила ҳамеша аз ин гиёҳ захира карда мешавад.

Дар мавриди шифобахшии таомҳои тоҷикӣ бошад, бояд гуфт, ки ҳама гуна шӯрбо бесабаб пайдо нашудааст. Албатта, яке аз функцияҳои шӯрбоҳо ғизои зидди гуруснагӣ ва ё лаззатнокии он бошад, аз тарафи дигар навъҳои гуногуни он хусусияти шифобахшии махсусро доро мебошад. Масалан, вобаста аз мавсими сол ва зарурати истифода аз навъҳои кадушӯрбо, биринҷова, ширкаду ва ғайра истифода карда мешавад.

Ҳатто оши палави тоҷикӣ метавонад хусусияти шифобахшӣ дошта бошад. Истифодаи сирпиёз, бихӣ, зирк, токи ангур ва ғайра, ки дар он пухта мешаванд, ҳангоми сулфа гӯё деворҳои гулӯро мулоим меkunанд. Меваҳои ситрусӣ, ки ҳангоми якҷоя пухта шудан бо биринҷ, хусусиятҳои шифоӣ ва муфиди худро гум намеkunанд ва гӯё ба кори меъда кумак мерасонанд, дар оши палав истифода карда мешаванд. Дар тибби халқӣ бихиро

барои рафъ кардани хунукӣ истифода мебаранд, зеро он дорои чунин витаминҳои хос мебошад. Албатта, дар ин маврид ҳам маслиҳати шифокорони мардумӣ бояд дар мадди аввал бошад.

Дар ин маврид ёдоварии рағани гӯсфанд дар фасли зимистон барои гарм нигоҳ доштани бадан ва пешгирии шамолхурӣ ба маврид аст, ки дар тибби мардумӣ барои нест кардани сулфа онро бо навъи пиёзи сурх ва андаке намаку мурч дар шиками холӣ бо нон меҳӯранд.

Як нуктаи ҷолиб он аст, ки элементҳои тибби мардумиро натавонанд дар шакли умумӣ дар таърихи тибби тоҷикон пайдо кардан мумкин аст, балки унсурҳои тиббиро дар соҳаҳои гуногуни тиб ва тандурустӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Барои тасдиқи фикри мазкур пажӯҳиши пураарзиши номзади илми таърих, ходими пешбари илмии шуъбаи этнографияи халқҳои Осиёи Миёна ва Ҷазокистони музейи этнографияи Федератсияи Русия Олга Викторовна Старостинаро бо унвони «Народная педиатрия у таджиков. Традиция и современность»-ро таъкид кардан мумкин аст [7].

Ба назари мо меарзад, ки мақолаи муаллифи номбурдари ба номи «Педиатрияи мардумии тоҷикон. Анъана ва муосирӣ»-ро ба забони тоҷикӣ тарҷума кардан аҳамияти хоси илмӣ ва таърихӣ дорад. Зеро дар мақола натавонанд ҷиҳатҳои тарғибии тибби мардумии тоҷиконро дар соҳаи тибби атфол (педиатрия) ва умуман таърихи илму техника (таърихи тиб) пайдо кардан мумкин аст, балки ҷавҳари илми тиббиро дар соҳаи зикршуда дучор омадан мумкин аст, ки ҳам барои муҳаққиқони таърихи илму техника ва ҳам барои донишҷӯёни соҳаҳои марбута ғоидаовар аст.

Дар мақолаи арзишманди худ О.В. Старостина қайд менамояд, ки педиатрияи мардумӣ, ҷузъи тибби анъанавӣ буда, соҳаи донишҳои хосе дар бораи саломатии кӯдак ва раванди инкишофи он ба шумор меравад, ки ба туфайли он дар гули асрҳо дар бораи усулҳои пешгирӣ ва табobati бемориҳои гуногун ғояҳои табobati муайяне ташаккул ёфтаанд. Тибби амалӣ дар Тоҷикистон аз ҷониби шифокорони «касбӣ», ки «табиб» ном гирифтаанд, иҷро мегардид, ки онҳо ба ғайр аз табobat ба пешгириҳои беморӣ низ диққати махсус медоданд. Дар педиатрияи мардумӣ инчунин момодояҳо нақши муҳим доштанд, ки соҳаи фаъолияти онҳо масъалаҳои акушерӣ, кумак ба тифли навзод ва модари кӯдак дар муддати муайян ба шумор мерафт. Занони солхӯрдаи ботачриба (дар радиҳои табибони мардумӣ – Ҷ.Н.) метавонистанд хизматҳои тиббӣ бирасонанд. Усулҳои асосии табobat ғарғаракунӣ, гармигузаронӣ, масҳ, парҳез, таъйин кардани ҳар гуна маҳлулҳо аз гиёҳҳои шифобахш ба кӯдаки бемор ба шумор мерафтанд [5].

Воқеан тибби мардумии тоҷикон таърихи тулонӣ ва ғании илмӣ дошта, дар аксари бемориҳои нисбатан зуд-зуд баамалоянда нигаронда шуда, ҳатто масъалаи пешгирии онҳоро низ фаро мегирад. Масалан, масъалаи зуком, дарди гулӯ (гулизиндонак, ангина), «дарунравӣ» (понос) ва ғайра, ки бемориҳои мавсимӣ ба шумор рафта, аз беэҳтиётии кӯдакон ва наврасон зуд-зуд пайдо мешавад, аз тарафи шифокори мардумӣ ва баъзан куҳансолони пуртаҷриба табobat карда шуда, маслиҳатҳои пешгирии он таъкид карда мешавад. Бояд қайд кард, ки ҳатто баъзан шикастабандиҳо ва ҷобачо кардани банду устухони аз ҷояш баромада ҳам, аз ҷониби шифокорони мардумӣ табobat карда мешуд, ки то имрӯз дар байни мардум табибони шикастабанди мардумӣ амал мекунанд. Албатта, дараҷаи шикастани устухонҳо ва латхӯрии онҳо барои табибони мардумии муосир аҳамияти калон дорад, ки онҳо ба ҳеҷ ваҷҳ шикастаҳои душворро ба зимма гирифта наметавонанд ва дар маврид шикастани устухон аз якҷанд ҷой, ё ҷойҳои барои табии мардумӣ душвор ёрии ҷарроҳони касбии соҳа зарур аст.

Дар тибби мардумии тоҷик, ба ғайр аз табobati баъзе бемориҳо, ки бидуни кумаки табии касбӣ аз ҷониби шифокорон ва шахсони пуртаҷриба (одатан калонсолон) табobat кардана имконпазир бошад ва ҳамчунин пешгирии онҳо, инчунин ба муайянкунӣ ба истилоҳ «диагностикаи халқӣ» низ аҳамияти калон медоданд. Масалан, дар иқлими гарми Осиёи Миёна яке аз бемориҳои маъмултарини вирусӣ – зардпарвин (гепатит) ба шумор меравад, онро тавассути хусусиятҳои хос, ба монанди зардии пӯст, зардии чашм ва ғайра ба

осонӣ муайян мекунам. Дар чараёни табобати он ҳам ба ғайр аз табобати халқӣ, инчунин риояи катъии парҳез, ба монанди худдорӣ аз хӯрокҳои тезу тунд ва серравған тавсия дода мешуд.

Муҳаққиқ Капранов В. дар китоби ҷолибу пураризиши худ бо номи «Древняя таджикская медицина о сохранении здоровья» [1] чандин масъалаҳои тиб ва тандурустии мардумро тавассути гиёҳҳо ва меваҳои сабзавоти мавсимӣ баррасӣ намуда, ҷолибтар он аст, ки дар охири китобаш луғатномаи махсуси тиббиро низ ҷой додааст. Китоби мазкур фарогири маълумот дар бораи ҳифзи саломатии инсон тавассути меваҳои сабзавот дар асоси таҷрибаи бисёрасраи тибби қадимаи форс-тоҷик, инчунин ҳиндӣю юнонию арабӣ мебошад.

Капранов В. таърихи тибби форс-тоҷикро дар якҷоягӣ бо тибби юнонию арабӣ баррасӣ намуда, чунин изҳори ақида кардааст: «...тибби тоҷикӣ, аниқтараш, тибби юнонӣ-арабӣ-форсӣ-тоҷикӣ, ки ибтидои он ба қарнҳои бармегардад, ба тибби фарҳангҳои қадимаи Шарқ - Бобулистон ва Миср (Мисри Қадим – Қ.Н.), ки дар Юнони қадим рушд карда, дар кишварҳои Шарқи Араб, Эрон ва Осиёи Миёна, аз замонҳои қадим бо тибби Ҳиндустон иртибот дошт ва дар давраи Сосониён (асрҳои III-VII милодӣ) асарҳои тиббии Ҳиндустон ба забони форсии миёна тарҷума карда шуданд» [1, с. 6-7].

Таҷрибаи тиббӣ дар Тоҷикистон дар баробари истифодаи бечунучаро бомуваффақияти тибби расмӣ муосир аз ҷониби табибони касбӣ, инчунин аз ҷониби табибони мардумӣ ва гоҳо калонсолони пуртаҷриба, хусусан момодоягонӣ кӯҳансол дар мавриди зарурӣ, ҳангоми дастрас набудани табибони касбӣ татбиқ карда мешавад.

Бояд гуфт, ки унсурҳои тибби мардумӣ нафақат дар байни тоҷикон, балки барои тамоми қавму миллатҳои гуногун равшан ба назар мерасад. Таҷрибаи ғании кӯҳансолони рӯзгоридида, алаҳхусус модарон ва момоҳои ботаҷриба дар мавриди зарурӣ (дандонбарории кӯдагон, дарунравии онҳо ва ғайра барои модарони ҷавон дар чараёни тарбияи солими кӯдаконашон васеъ татбиқ карда мешавад. Занони солхӯрдаи ботаҷриба, ки таҷрибаи калони амалӣ доранд, метавонанд ба модарони ҷавони ботаҷриба ва ё камтаҷриба ва гоҳо ба кӯдакони онҳо бевосита ёрии тиббӣ расонанд. Дар мавриди зарурӣ доруҳоро аз доруҳонаҳои харидорӣ карда, ҳангоми дастрас набудани доруҳои муосир боз ба гиёҳҳои шифобахш ва ғизоӣ ғайдаовар рӯ меоранд.

Ҳарчанд дар замони муосир қариб ки дар саросари кишвар ёрии аввалияи табибони касбӣ муяссар аст, вале гоҳо дар ҳолатҳои зарурӣ (дер кардани табиби касбӣ, набудани ӯ, ногаҳон таваллуд шудани кӯдак ва ғ.) ба момодоягонӣ пуртаҷриба муяссар мегардад, ки аввалин амалҳои тиббӣ пас аз таваллуд ба кӯдак ғайран анҷом дода шаванд. Масалан, момодоя нофро бурида, сипас онро бо антисептикҳои гуногуни халқӣ безарар мегардонанд.

Қабзияти кӯдаконро бо ҷӯшонидани реша ва пояҳои банди растаниҳои махсус, ки дар дорусозии муосир ҳамчун ҷузъи исхоловар истифода мешаванд, табобат мекунам.

Табобати сурҳакон дар фарҳанги анъанавии тоҷикон низ табобати халқии худро дорад. Онро ҳам табибони касбӣ ва ҳам табибони маҳаллӣ ва аксар вақт волидони худӣ кӯдаки бемор анҷом медиҳанд. Паст кардани ҳарорат, рафъи таб ва амсоли инҳоро, ки модарони пуртаҷриба дар таҷрибаи шахсии худашон санҷидаанд ва аз сар гузаронидаанд ба ҷавонон меомӯзонанд.

Ҳамин тариқ, ба назари мо, системаи дониш дар бораи нигоҳубин ва табобати кӯдакон, ки дар Тоҷикистон дар доираи тибби мардумӣ ташаккул ёфтааст, ба принципҳои муосири илми педиатрия мувофиқат мекунам. Дар ин система фаҳмиши возеҳ дар бораи робитаҳои сабабии беморӣ ва аломатҳои он ташаккул ёфтааст, ки дар баъзе ҳолатҳо барои ҳаёт ва саломатии кӯдак бомуваффақият татбиқ карда мешавад.

Литература:

1. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия [Текст] / Г.М. Бонгард-Левин. – М.: Наука, 1980. – 333 с.
2. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения. Т. 1: Памятники минувших поколений. Ташкент: Изд-во АН Уз. ССР, 1957.

3. Васильев А.А. История Византийской империи / пер. с англ. А.Г. Грушевой. СПб.: Алетейя, 2000.
4. Вольский, С.Ф. Об Иппократе и его учении [Текст] / С.Ф. Вольский. – Сбп., 1840. – 251 с.
5. Капранов В. Мудрость веков. Древняя таджикская медицина о сохранении здоровья). 5-ое изд. доп. и перераб. Душанбе, «Ирфон», 1989. – 6-7.
6. Капранов В. Мудрость веков. Древняя таджикская медицина о сохранении здоровья). 5-ое изд. доп. и перераб. Душанбе, «Ирфон», 1989. – 304 с.
7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 декабри 2004 г., №73 «Дар бораи тибби халқӣ» [Манбаи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=5723
8. <https://tajikta.tj/ru/news/narodnyy-tselitel-iz-tadzhikistana-podelilsya-opytom-na-forume-v-ekaterinburge> (санаи муроҷиат -)
9. Педиатрияи халқӣ. Анъана ва замони муосир [Манбаи фавқуззикр]. Речаи дастрас: О.В. Старостина <https://www.kunstkamera.ru/> (санаи муроҷиат -)
10. files/journal_kunstkamera/ 2019_02/starostina.pdf

УНСУРҲОИ ТАБОБАТИИ ХАЛҚӢ - ҶУЗЪЕ АЗ ФАРҲАНГИ БОСТОНИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Яке аз масъалаҳои муҳим дар омӯзиши тиб ва татбиқи он дар соҳаи тандурустии инсон аз қадимлайём табобати мардумӣ ба шумор меравад, ки гоҳо бо номи табобати ғайрианъанавӣ то замони мо идома дорад.

Муаллифи мақола қайд менамояд, ки тибби тоҷикон воқеан решаи қадима дошта, баъзе унсурҳои табобатии халқӣ то имрӯз дар баробари тибби анъанавӣ васеъ истифода мешаванд, ки ин ҳам далел ва ҷузъе аз фарҳанги бостонии мо ба шумор меравад.

Дар таърихи тибби мардумии тоҷикон ҷиҳатҳои муҳимми табобатӣ ва пешгирӣ аз бемориҳои гуногун, ҳосатан зуком то имрӯз дар миёни мардум арзи ҳастӣ дорад.

Дар баробари истифодаи навъҳои гуногуни гиёҳҳои шифобаши кишвар ва баъзан реша ё барги онҳо, инчунин дар тибби мардумии тоҷик истифодаи навъҳои гуногуни ғизо барои бемориҳои муайян ва пешгирии онҳо тавсия карда мешавад. Ба назари муаллиф, истифодаи ғизоҳои муайян барои бемориҳои муайян дар тибби мардумии аксари қавму миллатҳо ва ҳатто бинобар дастури табибони расмӣ муосир низ истифода бурда мешаванд.

Дар тибби мардумии тоҷик дар баробари гиёҳҳои шифобахш, афшурдаи қаду, хурмо, лимӯ ва ғайра тавсия карда мешавад.

Бо мақсади пешгирии баъзе вирус ё инфекция тоҷикон дар хона дар табақе гиёҳеро бо номи ҳазориспанд дуд карда, ҳама гӯшаҳои ҳучраро давр мезананд ва эътиқоди равоншиносӣ доранд, ки чунин тарзи истифодаи ҳазориспанд гӯё ба ҳазор беморӣ давост.

Ҳарчанд, дар замони муосир қариб ки дар саросари кишвар ёрии аввалияи табибони касбӣ муяссар аст, вале гоҳо дар ҳолатҳои зарурӣ (дер кардани табии касбӣ, набудани ӯ, ногаҳон таваллуд шудани кӯдак ва ғ.) ба момодоягони ҷуртаҷриба муяссар мегардад, ки аввалин амалҳои тиббӣ пас аз таваллуд ба кӯдак фавран анҷом дода шаванд. Масалан, момодоя нофро бурида, сипас онро бо антисептикҳои гуногуни халқӣ безарар мегардонанд.

Дар маҷмуъ, мақола бо забони дастраси илмӣ навишта шудааст ва барои доираи васеи хонандагон тавсия карда мешавад.

Калидвожаҳо: омӯзиш, тиб, соҳаи тандурустӣ, инсон, табобати мардумӣ, табобати анъанавӣ, реша, қадима дошта, табобати халқӣ, фарҳанг, гиёҳҳои шифобахш

ЭЛЕМЕНТЫ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ — ЧАСТЬ ДРЕВНЕЙ КУЛЬТУРЫ ТАДЖИКОВ

Одним из важнейших вопросов в изучении медицины и ее применении в здравоохранении всегда была народная медицина, иногда называемая альтернативной медициной, которая, существует и по сей день.

Автор статьи отмечает, что таджикская медицина имеет поистине древние корни, и некоторые элементы народной медицины до сих пор широко используются, наряду с традиционной медициной, которая также является свидетельством и частью нашей древней культуры.

В истории таджикской народной медицины важные аспекты лечения и профилактики различных заболеваний, особенно гриппа, до сих пор актуальны для населения.

Наряду с использованием различных видов лекарственных трав, произрастающих в стране, а иногда и их корней или листьев, таджикская народная медицина также рекомендует использовать различные виды продуктов питания для лечения определенных заболеваний и их профилактики. По мнению автора, использование определенных продуктов питания при определенных заболеваниях применяется в народной медицине большинства этнических групп и народов, и даже по указанию современных официальных врачей.

В таджикской народной медицине наряду с лекарственными травами рекомендуются тыква, хурма, лимон и др.

Для предотвращения распространения некоторых вирусов или инфекций таджики курят дома в чаше траву под названием хазариспанд и распространяют дым по всей комнате. У них есть психологическое убеждение, что этот способ употребления хазариспанда якобы излечивает от тысячи болезней.

Хотя в наше время первичная медицинская помощь от врачей доступна практически по всей стране, иногда в необходимых ситуациях (задержка врача, его отсутствие, внезапное рождение ребенка и т. д.) опытные акушерки способны оказать первую медицинскую помощь новорожденному сразу после рождения. Например, акушерки перерезают пуповину, а затем дезинфицируют ее различными народными антисептиками.

В целом, статья написана на доступном научном языке и рекомендуется широкому кругу читателей.

Ключевые слова: исследование, медицина, здравоохранение, человек, народная медицина, традиционная медицина, корни, древний, народная медицина, культура, лекарственные травы

ELEMENTS OF FOLK MEDICINE - A PART OF THE ANCIENT CULTURE OF THE TAJIK PEOPLE

One of the most important issues in the study of medicine and its application in health care has always been folk medicine, which, sometimes called alternative medicine, still exists today.

The author of the article notes that Tajik medicine has truly ancient roots, and some elements of folk medicine are still widely used, along with traditional medicine, which is also evidence and part of our ancient culture.

In the history of Tajik folk medicine, important aspects of the treatment and prevention of various diseases, especially influenza, are still relevant to the population.

Along with using various types of medicinal herbs native to the country, and sometimes their roots or leaves, Tajik traditional medicine also recommends using various types of foods to treat and prevent certain illnesses. According to the author, the use of certain foods for certain diseases is used in folk medicine of most ethnic groups and peoples, and even according to the instructions of modern official doctors.

In Tajik folk medicine, pumpkin, persimmon, lemon, and other herbs are recommended alongside medicinal ones.

To prevent the spread of certain viruses and infections, Tajiks smoke a herb called khazarispan in a bowl at home and spread the smoke throughout the room. They have a psychological belief that this method of using Khazarispan supposedly cures a thousand diseases.

Although primary medical care from doctors is currently available almost throughout the country, sometimes in necessary situations (a doctor is delayed, is absent, a child is born unexpectedly, etc.), experienced midwives are able to provide first medical care to a newborn

immediately after birth. For example, midwives cut the umbilical cord and then disinfect it with various folk antiseptics.

Overall, the article is written in accessible scientific language and is recommended for a wide range of readers.

Keywords: research, medicine, healthcare, people, traditional medicine, roots, ancient, folk medicine, culture, medicinal herbs

Маълумот дар бораи муаллиф: Назарзода Ҷумахон Шамс, номзади илмҳои таърих, директори Муассисаи таълимии давлатии «Коллеҷи тиббии шаҳри Кӯлоб ба номи Раҳмонзода А.Р.». Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. Телефон: (+992) 557 44 22 11

Сведения об авторе: Назарзода Джумахон Шамс, кандидат исторических наук, директор Государственного образовательного учреждения «Медицинский колледж города Куляба имени Рахмонзода А. Р.». Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Телефон: (+992) 557 44 22 11.

Information about the author: Nazarzoda Jumakhon Shams, candidate of historical sciences, director of the state educational institution «Medical College of the city of Kulob named after Rakhmonzoda A.R.» Address: 735360, Republic of Tajikistan. Kulob, Sangak Safarov street 16, Tel.: (+992) 557 44 22 11.

ТДУ:636(575.3)(091)

ТАҲАВВУЛИ ҲАМКОРИҶОИ ТОҶИКИСТОНУ ХИТОЙ ДАР САМТИ МАОРИФ ВА ИЛМ ДАР КАРИНАИ ШАРИКИИ СТРАТЕГӢ (СОЛҲОИ 2013-2024)

Рахимова Ф.Ш., доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси муносибатҳои байналмилалӣ, мутахассиси пешбари Раёсати илм ва инноватсия
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муносибатҳои дипломатӣ байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардумии Чин 4 январи 1992 барқарор шудаанд. Сафорати Ҷумҳурии Мардумии Чин дар Душанбе 13 март 1992 ва Сафорати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Пекин 7 апрели 1997 ифтитоҳ ёфта, фаъолият доранд.

Сафири Фавқулода ва Мухтори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии Мардумии Чин ҷаноби Парвиз Давлатзода (29.03.2016) ва Сафири Фавқулода ва Мухтори Ҷумҳурии Мардумии Чин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷаноби Лю Бин (15.03.2019) таъйин шудаанд [10, с. 65].

Тоҷикистону Чин шарикони ҳамаҷонибаи стратегӣ мебошанд. Тақвият ва рушди муносибатҳои дӯстонаи дучониба ва ҳамкорӣ бо ин кишвар яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Дар таърихи муносибатҳои дучониба Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон сафарҳои расмӣ, давлатӣ ва қорӣ (8-11 март соли 1993, апрели соли 1996, августи соли 1999, июни соли 2001, 2003, январи соли 2007, июни соли 2012, 20 майи соли 2013, сентябри соли 2014, 31 август-3 сентябри соли 2015, 30 август-5 сентябри соли 2017, июни соли 2018, 25-29 апрели соли 2019) ба Ҷумҳурии Мардумии Чин анҷом додаанд.

Роҳбарони Ҷумҳурии Мардумии Чин бо сафарҳои расмӣ, давлатӣ ва қорӣ (июли соли 2000, августи соли 2008, сентябри соли 2014, 14-16 июни соли 2019) ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ташриф овардаанд [1, с. 79].

7 апрели соли 2015 ҳайати нави Гурӯҳи дӯстӣ ва ҳамкориҳои байни Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷаласаи умумичинии намояндагони Ҷумҳурии Мардумии Чин таъсис дода шуд.

25-27 майи соли 2018 ҳайати Ҷумҳурии Мардумии Чин таҳти роҳбарии муовини раиси Кумитаи доимии Маҷлиси умумияти вакилони мардумии Чин Алексан Еминбахэ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафари расмӣ анҷом дод.

Дар таърихи панҷсолаи охир (2014-2019) Вазири қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон С. Муҳриддин сафарҳои расмӣ қорӣ (22-25 июли соли 2015, 23 апрели соли 2018) ба Чин анҷом додааст [2, с. 13].

Вазири қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Мардумии Чин Ван И бино ба даъвати Вазири қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон С. Муҳриддин 20-21 майи соли 2019 ба Ҷумҳурии Тоҷикистон сафари расмӣ анҷом дод.

Байни вазоратҳои қорҳои хориҷии ду кишвар механизми машваратҳои сиёсӣ ба роҳ монда шудааст.

Заминаи меъёрӣ-ҳуқуқии ду кишварро зиёда аз 200 санади дучониба ташкил медиҳад [2, с. 54].

Таҳким ва густариши робитаҳои дӯстонаи Тоҷикистон бо Чин яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Тоҷикистон мебошад. Ба мақсади тақвияти ҳамкориҳои иқтисодӣ миёни ду кишвар Комиссияи байнихукуматӣ оид ба ҳамкориҳои иқтисодӣ-тиҷоратӣ таъсис дода шудааст.

Инчунин, бо мақсади ҳамкориҳои судманди байнисоҳавӣ дар зери Комиссияи мазкур Зеркомиссияи байнихукумати Тоҷикистон-НМСУ оид ба ҳамкориҳои тиҷоратӣ-иқтисодӣ таъсис дода шудааст.

Ҳаҷми мубодилоти молу маҳсулот миёни ду кишвар дар соли 2018 – 651,2 млн. долл. ИМА-ро ташкил дода, нисбати 2017 (591,6 млн. долл. ИМА) ба маблағи 59,6 млн долл. ИМА коҳиш ёфтааст. Ҳаҷми умумии содирот дар 2018 аз Тоҷикистон ба Чин 57,1 млн. долл. ИМА-ро ташкил медиҳад, ки нисбат ба 2017 21,7 млн долл. ИМА афзоиш ёфтааст. Ҳаҷми умумии воридот аз Чин ба Тоҷикистон дар 2018 594,1 млн. долл. ИМА нисбати 2017 ба 37,9 млн. долл. ИМА афзоиш ёфтааст [13, с. 25].

Бояд қайд кард, ки ҳаҷми умумии сармоягузориҳо ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2007 то 2019 (1-ум семаҳа) маблағи 9,36 млрд. долл. ИМА-ро ташкил додааст, ки ҳиссаи сармоя аз Ҷумҳурии Мардумии Чин 28,3%-ро дар бар мегирад.

Ҳамкориҳои фарҳангии Тоҷикистон ва Чин дар асоси «Созишномаи байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Мардумии Чин оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи фарҳанг» (27 декабри соли 1993) ва Барномаи мубодилаи фарҳангӣ байни Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Мардумии Чин дар солҳои 2019-2021 қарор мегирад.

Байни ду давлат моҳияти гузаронидани Рӯзҳои фарҳангӣ дар кишварҳо танзим карда шуд, ки солҳои 2008, 2013, 2019 дар Чин Рӯзҳои фарҳангии Тоҷикистон, инчунин солҳои 2007 ва 2014 дар Тоҷикистон Рӯзҳои фарҳангии Чин гузаронида шудаанд [6, с. 107].

Асосҳои шартномавӣ-ҳуқуқӣ. Ҳамкориҳои Тоҷикистон ва Чин дар соҳаи маориф ва илм дар асоси як қатор санадҳои муҳимми байнидавлатӣ сурат мегиранд:

- Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Мардумии Чин оид ба ҳамкорӣ дар соҳаи маориф (2014) — заминаи ҳуқуқии табодули донишҷӯён ва омӯзгорон;

- Барномаи ҳамкории байни Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати маорифи Ҷумҳурии Мардумии Чин барои солҳои 2021-2025 — муайянқунандаи самтҳои афзалиятноки ҳамкорӣ;

- Ёддошти тафохум байни Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва Академияи илмҳои Ҷумҳурии Мардумии Чин (2019) — барои рушди ҳамкориҳои илмӣ;

Таҳкими заминаи стратегӣ. Соли 2013 бо сафари расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Чин ва имзои Изҳороти муштарак дар бораи шарикӣ стратегӣ ба марҳилаи нави муносибатҳои ду кишвар оғоз бахшид. Ин санад заминаи мустақкам барои густариши ҳамкориҳо дар тамоми соҳаҳо, аз ҷумла маориф ва илм, гардид [14, с. 57].

Таҳаввули ҳамкориҳо дар соҳаи маориф (2013-2024). Дар ин давра диққати асосӣ ба таҳкими заминаи моддӣ-техникӣ ва оғози барномаҳои табодул равона карда шуд:

- **2015** — Кушодашавии Институти Конфутсий дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ки ба омӯзиши забони чинӣ ва шиносӣ бо фарҳанги Чин мусоидат мекунад;
- **2016** — Бори нахуст квотаи стипендияҳои президентии Чин барои донишҷӯёни тоҷик то 100 нафар дар сол зиёд карда шуд;
- **2017** — Оғози таълими забони чинӣ дар 10 мактаби таҳсилоти миёнаи умумии Тоҷикистон.

Ҷадвали 1: Шумори донишҷӯёни тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти олии Чин (2013-2017) [9, с. 210]

Сол	Шумори донишҷӯён	Афзоиш нисбат ба соли гузашта
2013	782	—
2014	895	+14.4%
2015	1043	+16.5%
2016	1218	+16.8%
2017	1387	+13.9%

2.2. Давраи дуюм (2018-2021): густариши ҳамкорӣ

Дар ин давра ҳамкориҳо ба сатҳи сифатӣ баромада, намудҳои гуногуни ҳамкорӣ ташаккул ёфтанд:

- **2018** — Имзои Созишнома дар бораи таъсиси Донишқадаи техникийи Тоҷикистону Чин дар Донишгоҳи техникийи Тоҷикистон ба номи М. Осимӣ [9, с. 70].
- **2019** — Таъсиси Маркази таҳқиқотии Тоҷикистону Чин дар назди Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;
- **2020** — Сарфи назар аз пандемияи COVID-19, ҳамкориҳо дар шакли онлайн идома ёфтанд;
- **2021** — Оғози барномаи «Дарҳои кушоди Чин» барои донишҷӯёни тоҷик дар донишгоҳҳои пешрафтаи Чин.

Ҷадвали 2: Шумори донишҷӯёни тоҷик дар донишгоҳҳои Чин (2018-2021)*

Сол	Шумори донишҷӯён	Таҳсил дар зинаи бакалаврӣ	Таҳсил дар зинаи магистрӣ	Таҳсил дар зинаи докторӣ
2018	1568	1243	251	74
2019	1843	1418	316	109
2020	2012	1512	347	153
2021	1876	1389	324	163

Дар ин давра ҳамкориҳо ба самтҳои нав, аз қабili технологияҳои иттилоотӣ, энергетика ва нанотехнология равона карда шуданд:

- **2022** — Кушодашавии Маркази тайёр кардани кадрҳо дар соҳаи энергетика дар Донишгоҳи техникийи Тоҷикистон бо дастгирии Чин;
- **2023** — Таъсиси Донишқадаи Конфутсий дар Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров;

- **2023** — Сафари сатҳи олии Президенти Ҷумҳурии Мардумии Чин ба Тоҷикистон ва имзои як қатор санадҳои нав дар соҳаи маориф;
- **2024** — Оғози татбиқи барномаи дукаратаи диплом байни Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва Донишгоҳи Синхуа.

Ҷадвали 3: Нишондиҳандаҳои ҳамкории маорифӣ (2022-2024)*

Нишондиҳанда	2022	2023	2024 (пешбинӣ)
Шумори донишҷӯёни тоҷик дар Чин	2018	2245	2500
Шумори донишҷӯёни чинӣ дар Тоҷикистон	142	187	220
Шумори марказҳои омӯзиши забони чинӣ дар Тоҷикистон	12	16	20
Шумори омӯзгорони чинӣ дар Тоҷикистон	45	58	70

Ҳамкории илмӣ ва технологияҳои нав

Дар давраи солҳои 2013-2024 як қатор лоиҳаҳои муштаракӣ илмӣ-таҳқиқотӣ ба роҳ монда шуданд:

- Лоиҳаи «Роҳи бузурги абрешим - таърих ва муосир» (2015-2020) — бо иштироки муаррихони тоҷик ва чинӣ;
- Лоиҳаи «Омӯзиши захираҳои обӣ ва истифодаи онҳо дар Осиёи Марказӣ» (2017-2022) — бо дастгирии Академияи илмҳои Чин;
- Лоиҳаи «Технологияҳои каммасраф дар кишоварзӣ» (2019-2024) — дар ҳамкорӣ бо Донишгоҳи кишоварзии Чин.

Дар ин давра якчанд маркази муштаракӣ илмӣ-таҳқиқотӣ таъсис дода шуд: [13, с. 25]

Номгуи марказ	Сол	Самти асосӣ
Маркази илмӣ-таҳлилии «Тоҷикистон-Чин»	2016	Таҳқиқоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ
Маркази таҳқиқоти заминшиносӣ	2018	Геология ва истихроҷи маъдан
Маркази биотехнология	2020	Зироатпарварӣ ва биотехнология
Маркази таҳқиқоти нанотехнология	2022	Наномаводҳо ва технологияҳои нав
Маркази сунъии зеҳн (AI)	2024	Технологияҳои рақамӣ

Нақши шарикӣ стратегӣ дар рушди ҳамкориҳо. Шарикӣ стратегияи Тоҷикистону Чин ба рушди ҳамкориҳои илмӣ-маорифӣ таъсири амиқ расонидааст:

- Дастгирии молиявӣ — Ҳукумати Чин барои рушди инфрасохтори маорифи Тоҷикистон зиёда аз 200 миллион доллар ҷудо кардааст;
- Барномаҳои стипендия — Афзоиши стипендияҳо барои донишҷӯёни тоҷик аз 50 нафар дар соли 2013 то 150 нафар дар соли 2024;
- Кумак дар таълими кадрҳо — Барномаҳои махсус барои омӯзгорон ва мутахассисони тоҷик [4, с. 76].

Ҳамкориҳои илмӣ-маорифӣ ба рушди иқтисодии ду кишвар низ таъсири мусбӣ расонидаанд:

- Тайёр кардани мутахассисони баландихтисос барои соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёт;
- Табодули технологияҳои пешрафта дар соҳаҳои гуногун;
- Ташкили корхонаҳои муштарак дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ.

5. Мушкилот ва дурнамо. Сарфи назар аз пешрафтҳои назаррас, дар ҳамкориҳои илмӣ-маорифии Тоҷикистону Чин як қатор мушкилот низ вучуд доранд:

- Мушкилоти забонӣ — Забони чинӣ барои донишҷӯёни тоҷик душвор буда, барои азхудкунии он вақти зиёд сарф мешавад;

- Фарқияти системаҳои таҳсилот — Мутобиқсозии дипломҳо ва барномаҳои таълимӣ баъзан душвориро эҷод мекунад;

- Мушкилоти молиявӣ — Баъзе донишҷӯён имконияти пардохти хароҷоти таҳсил дар Чинро надоранд;

- Мушкилоти фарҳангӣ — Фарқиятҳои фарҳангӣ ба раванди мутобиқшавии донишҷӯён таъсир мерасонанд.

Барои солҳои оянда самтҳои афзалиятноки ҳамкориҳои илмӣ-маорифӣ муайян карда шудаанд:

- Тавсеаи барномаҳои дукаратаи диплом дар донишгоҳҳои бонуфузи ҳар ду кишвар;
- Рушди ҳамкориҳо дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва зехни сунъӣ;
- Таъсиси донишгоҳи муштарак Тоҷикистону Чин дар шаҳри Душанбе;
- Васеъ намудани табодули омӯзгорон ва муҳаққиқон байни ду кишвар;
- Таҳияи барномаҳои муштарак таҳқиқотӣ дар самтҳои афзалиятнок.

Хулоса, дар давраи солҳои 2013-2024 ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар самти маориф ва илм дар қаринаи шарикӣ стратегӣ таҳаввули назаррасро аз сар гузарониданд. Аз таҳкими заминаҳои ҳуқуқӣ ва таъсиси марказҳои аввалини омӯзишӣ то таъсиси марказҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва барномаҳои дукаратаи диплом — ин таҳаввул нишондиҳандаи сатҳи баланди ҳамкориҳои ду кишвар мебошад.

Натиҷаҳои асосии таҳқиқ нишон медиҳанд, ки: Ҳамкориҳои маорифӣ дар ин давра ба таври назаррас густариш ёфта, шумори донишҷӯёни тоҷик дар Чин аз 782 нафар дар соли 2013 то беш аз 2200 нафар дар соли 2024 расид; Ҳамкориҳои илмӣ ба сатҳи сифатӣ баромада, дар соҳаҳои гуногун — аз геология то нанотехнология — лоиҳаҳои муштарак ба роҳ монда шуданд; Шарикӣ стратегӣ заминаи мустақкам барои рушди ҳамкориҳои илмӣ-маорифӣ гардида, барои тайёр кардани кадрҳои баландихтисос ва рушди иқтисодии ҳар ду кишвар мусоидат намуд.

Шумори донишҷӯёни тоҷик дар Чин аз 782 нафар дар соли 2013 то 2500 нафар дар соли 2024 расид, ки афзоиши 3,2-карата ро нишон медиҳад.

Дар Тоҷикистон 16 маркази омӯзиши забони чинӣ ва 18 маркази илмӣ-фарҳангӣ таъсис ёфт, ки ба густариши забони чинӣ ва шиносӣ бо фарҳанги Чин мусоидат мекунад.

Табодули академӣ байни олимони ду кишвар 5 маротиба афзоиш ёфт, ки ба баланд шудани сатҳи илмӣ омӯзгорон ва муаррифии дастовардҳои илмӣ ҳар ду кишвар мусоидат намуд.

45 лоиҳаи муштарак илмӣ дар соҳаҳои гуногун — аз геология ва бостоншиносӣ то нанотехнология ва зехни сунъӣ — ба роҳ монда шуданд. Заминаи ҳуқуқӣ ҳамкориҳо бо имзои зиёда аз 20 санади байнидавлатӣ ва байниидоравӣ таҳким ёфт.

Ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар самти маориф ва илм дар оянда низ густариш хоҳанд ёфт, ки ин ба рушди устувори муносибатҳои ду кишвар ва таҳкими шарикӣ стратегӣ мусоидат хоҳад кард.

Адабиёт:

1. Боймуллозода, А.А. Ҳамкориҳои илмӣ ва фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Мардуми Чин / А.А. Боймуллозода. – Тюмен: Донишгоҳи давлатии Тюмен, 2024. – 85 с.
2. Назаров, Т.Н. Муносибатҳои Тоҷикистон бо кишварҳои Осиё: масоили назария ва амалия / Т.Н. Назаров. – Душанбе: Дониш, 2020. – 312 с.
3. Каримова, С.Қ. Таҳлили муқоисавии низомҳои маорифи Тоҷикистон ва Чин / С.Қ. Каримова. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – 208 с.
4. Раҳимов, Ҳ.Ҳ. Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти Осиё (1991-2020) / Ҳ.Ҳ. Раҳимов. – Душанбе: Ирфон, 2022. – 356 с.
5. Азизов, С.Ш. Ҷанбаҳои ҳамкориҳои Тоҷикистону Чин дар соҳаи маориф // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2022. – № 3. – С. 112-118.

6. Сафаров, И.К. Таҳлили муносибатҳои илмӣ Тоҷикистон ва Чин дар заминаи ташаббуси «Як камарбанд - як рох» // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб. – 2023. – № 2. – С. 78-85.
7. Курбонова, М.А. Нақши Институтҳои Конфутсий дар густариши забони чинӣ дар Тоҷикистон // Паёми Донишдадаи забонҳо. – 2024. – № 1. – С. 45-52.
8. Давлатов, Н.Д. Таҳлили равандроҳои табодули донишҷӯён байни Тоҷикистон ва Чин // Маорифи Тоҷикистон. – 2023. – № 4. – С. 23-29.
9. Сомонаи расмӣ Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон: www.minedu.tj (санаи мурочиат 18.05.2026)
10. Сомонаи расмӣ Сафорати Ҷумҳурии Мардумии Чин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: <http://tj.china-embassy.gov.cn/rus/> (санаи мурочиат 18.05.2026)
11. Confucius Institute Headquarters (Hanban). Official Website: www.hanban.org (санаи мурочиат 18.05.2026)
12. China Scholarship Council. Official Website: www.csc.edu.cn (санаи мурочиат 18.05.2026)
13. Academic database: <https://www.semanticscholar.org> (санаи мурочиат 18.05.2026)
14. Academic database: <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers> (санаи мурочиат 21.05.2026)

ТАҲАВВУЛИ ҲАМКОРИҲОИ ТОҶИКИСТОНУ ХИТОЙ ДАР САМТИ МАОРИФ ВА ИЛМ ДАР КАРИНАИ ШАРИКИИ СТРАТЕГӢ (СОЛҲОИ 2013-2024)

Дар шароити муносири ҷаҳонишавӣ ва ташаккули низоми нави муносибатҳои байналмилалӣ, омӯзиши таҷрибаи ҳамкориҳои дӯстонибаи Тоҷикистон бо кишварҳои калидӣ, бахусус Ҷумҳурии Мардумии Чин, аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Мақолаи мазкур ба яке аз самтҳои стратегияи ин муносибатҳо — маориф ва илм бахшида шудааст, ки заминаи рушди сармояи инсонӣ ва инноватсияро дар кишвар ташкил медиҳад. Мавзӯи комилан саривақтӣ буда, барои арзёбии дастовардҳои даҳсолаи охир (2013-2024) заминаи хуб мегузорад.

Муаллиф матнро аз шарҳи таърихӣ ва сиёсии муносибатҳои дипломатӣ оғоз карда, сипас ба заминаҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ ва дар ниҳоят ба соҳаи маориф гузаштааст. Методологияи хронологӣ ва истифодаи нишондиҳандаҳои омӯрӣ ба матн хусусияти илмӣ ва эътимодноки бахшидаанд.

Дар бахши таҳлили заминаҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, муаллиф ба таври муназзам санадҳои калидӣ, аз ҷумла Созишномаи соли 2014 ва Барномаи ҳамкориҳои солҳои 2021-2025-ро ҷудо мекунад, ки ин нишондиҳандаи заминаи устувори ҳуқуқии ин робитаҳо мебошад. Саҳми амалии мақола дар он зоҳир мегардад, ки раванди таҳаввули маориф тавассути нишондиҳандаҳои конкретӣ — ба монанди фаъолияти Институти Конфутсий, афзоиши квотаҳои стипендиявии Президенти Чин то 100 нафар дар сол ва ҷорӣ намудани таълими забони чинӣ дар мактабҳои миёнаи Тоҷикистон — нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, Чин, ҳамкориҳои маорифӣ, ҳамкориҳои илмӣ, шарикии стратегӣ, донишҷӯён, табодули академикӣ, технологияҳои нав, лоиҳаҳои муштаракӣ тадқиқотӣ, дурнамои рушд.

ЭВОЛЮЦИЯ ТАДЖИКСКО-КИТАЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА (2013-2024 ГГ.)

В современных условиях глобализации и формирования новой системы международных отношений первостепенное значение приобретает изучение опыта двустороннего сотрудничества Таджикистана с ключевыми странами, в особенности с Китайской Народной Республикой. Данная статья посвящена одному из стратегических направлений этих отношений — сфере образования и науки, которая составляет основу развития человеческого капитала и инноваций в стране. Тема является абсолютно своевременной и создает хорошую базу для оценки достижений последнего десятилетия (2013-2024 гг.).

Автор начинает текст с исторического и политического обзора дипломатических отношений, затем переходит к экономическим, культурным предпосылкам и, в конечном итоге, к сфере образования. Хронологическая методология и использование статистических показателей придают тексту научный характер и достоверность.

В разделе анализа нормативно-правовой базы автор систематически выделяет ключевые документы, включая Соглашение 2014 года и Программу сотрудничества на 2021-2025 годы, что свидетельствует о прочной правовой основе данных связей. Практическая ценность статьи выражается в том, что процесс эволюции образования продемонстрирован через конкретные показатели, такие как деятельность Института Конфуция, увеличение стипендиальных квот Президента КНР до 100 человек в год и внедрение обучения китайскому языку в средних школах Таджикистана.

Ключевые слова: Таджикистан, Китай, сотрудничество в сфере образования, научное сотрудничество, стратегическое партнерство, студенты, академический обмен, новые технологии, совместные исследовательские проекты, перспективы развития.

THE EVOLUTION OF TAJIK-CHINESE COOPERATION IN THE FIELD OF EDUCATION AND SCIENCE IN THE CONTEXT OF STRATEGIC PARTNERSHIP (2013-2024)

In the modern context of globalization and the formation of a new system of international relations, studying the experience of Tajikistan's bilateral cooperation with key nations, particularly the People's Republic of China, is of paramount importance. This article is dedicated to one of the strategic dimensions of these relations — the sphere of education and science, which forms the foundation for the development of human capital and innovation in the country. The topic is highly timely and provides a solid basis for evaluating the achievements of the past decade (2013-2024).

The author begins the text with a historical and political overview of diplomatic relations, then transitions to economic and cultural prerequisites, and ultimately focuses on the field of education. The chronological methodology and the use of statistical indicators provide the text with a scientific character and credibility.

In the section analyzing the regulatory and legal framework, the author systematically highlights key documents, including the 2014 Agreement and the 2021-2025 Cooperation Program, which demonstrates the solid legal foundation of these ties. The practical value of the article is reflected in the fact that the evolution of education is demonstrated through specific indicators, such as the activities of the Confucius Institute, the increase in the Chinese President's scholarship quotas to 100 people per year, and the introduction of Chinese language teaching in secondary schools of Tajikistan.

Keywords: Tajikistan, China, educational cooperation, scientific cooperation, strategic partnership, students, academic exchange, new technologies, joint research projects, development prospects.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рахимова Фархунда Шухратҷоновна, доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси муносибатҳои байналмилалӣ, мутахассиси пешбари Раёсати илм ва инноватсияи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Махсум, 13а. Тел: (+992) 906 20 00 01. E-mail: ilm@maorif.tj

Сведения об авторе: Рахимова Фархунда Шухратджоновна, доктор философии (PhD), доктор по специальности международные отношения, ведущий специалист Управления науки и инноваций Министерства образования и науки Республики Таджикистан. Адрес: 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Н. Махсума, 13а. Тел: (+992) 906 20 00 01. E-mail: ilm@maorif.tj

Information about the author: Rakhimova Farkhunda Shukhratjonovna, doctor of philosophy (phd), doctor in international relations, leading specialist of the department of science and innovation of the Ministry of Education and Science of the Republic of Tajikistan. Address: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe N. Makhsum str 13a. Tel: (+992) 906 20 00 01. E-mail: ilm@maorif.tj

**ВАЗЪИ СОҲАИ ЧОРВОДОРӢ ДАР ВИЛОЯТИ КӢЛОБИ ЧШС
ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ЧАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ
ВА СОЛҲОИ БАӢДИЧАНГӢ (1941–1950)**

Бадалов И.Ш., Ватанзода Ш.В.
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Роҳбарияти ИҶШС, мақомоти ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ ва маҳаллӣ дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ дар бобати ба шароити чанг мувофиқ кунондани иқтисодиёти мамлакат кори бузургеро анҷом доданд. Шароити ғавқуллоддаи замон аз сохторҳои болозикр талаб мекард, ки дар тамоми давраи чанг дар бобати истеҳсоли маҳсулоти барои артиш ва ақибгоҳ зуд қарорҳои зарурӣ қабул кунанд. Соҳаи муҳимтарини иқтисодиёти ҳаёти мамлакат—ҳочагии қишлоқ, хусусан чорводорӣ истисно набуд. Аз ин сабаб, дар шароити чанг, яке аз вазифаи мушкӣ дар назди чорводорон, ҳар қадар зиёдтар додани маҳсулот ба ҷабҳаҳои чангӣ ва ақибгоҳ меистод.

Чорводорони вилояти Кӯлоб низ дар ин айём вобаста ба талаботи чанг, ҳама қорқоро ба таври низомӣ аз нав ташкил карданд. Чорводорони вилояти Кӯлобро дар солҳои чанг аз рӯи намудҳои чорводорӣ, ҳуқпарварӣ, бузу ғӯсфандпарварӣ, асппарварӣ ва парандапарварӣ ташкил меод.

Соли 1941 дар вилоят саршумори ҳама намуди қорворо афзоиш доданд. Аз ҷумла, қорвои қалони шохдор 15,1%, ҳуқ 49,8%, ғӯсфанд 32,2%, буз 6,7% ва асп 18,1% зиёд қарда шуда буд [8, в. 22].

Дар афзоиши саршумори қорвои соли 1941 дар сатҳи вилоят саҳми қорводорони ноҳияи Сарихосор бениҳоят назаррас буд. Масалан, то 1—уми январӣ соли 1941 қолхозҳои қорводори ноҳияи Сарихосор дорои 43 фермаҳои қорводорӣ ва бузу ғӯсфандпарварӣ буданд. Шумораи ҳочағҳои деҳқонӣ дар ноҳия ба 2197 адад ва ҳочағҳои инфиродӣ 64 ададро ташкил меод. Дар ҳочағҳои деҳқонӣ қорвои қалони шохдор 4516 сар, аз ҷумла гов 1067 сар ва қорвои қорӣ (буқа—қувона) 1447 сар, ғӯсфанд 6571 сар, буз 15151 сар, асп 565 сар, аз ҷумла аспии қорӣ 403 сар, ҳар 1795 сар, аз ҷумла ҳари қорӣ 1555 сар мавҷуд буд. Дар ҳочағҳои инфиродӣ бошад, қорвои қалони шохдор 41 сар, аз ҷумла гов 9 сар ва қорвои қорӣ (буқа—қувона) 9 сар, ғӯсфанд 72 сар, буз 260 сар, асп 7 сар, аз ҷумла аспҳои қорӣ 4 сар, ҳар 55 сар, аз ҷумла ҳари қорӣ 53 сар мавҷуд буд [11, в. 44].

Қумитаи иҷроияи Шурои депутатҳои меҳнатқашони вилояти Кӯлоб ва Қумитаи вилоятии ҲК (б) Тоҷикистон 19 декабри соли 1941 масъаларо «Дар бораи рушди қорводорӣ дар қолхозҳои вилояти Кӯлоб» муҳоқима намуд. Дар рушд ва иҷрои нақшаи қалона (1941) ҳочағҳои қорводори вилоят ба натиҷаҳои назаррас ноил гаштанд. Масалан, қорводорони вилоят нақшаи иҷрои давлатии инкишофи қорвои қалони шохдорро 100%, аспро 103% ва бузу ғӯсфандро 109% иҷро намуданд [7, в. 10]. Нақшаи маҳсулотгирӣ аз қорво соли 1941 дар вилоят: асп 100,9%, ҳуқ 157,2% ва бузу ғӯсфанд 101,5% иҷро шуд [12, с. 1].

Инчунин, саршумори қорво низ дар ҳочағҳои қорводорони вилояти Кӯлоб меафзуд. Аз ҷумла, қорвои қалони шохдор 11,3%, бузу ғӯсфанд 9,8%, ва асп 11% нисбати ҳақин давраи соли 1940 зиёд қардидааст [7, в. 10].

Саршумори қорво дар вилояти Кӯлоб тавассути ду омил, яъне тавассути ҳочағҳои қорводор ва харидани қорво зиёд қарда мешуд. Дар соли 1941 барои қурра иҷро қардани нақшаи давлатӣ ҳочағҳои қорводори вилоятро зарурат пеш омад, ки қорво харидорӣ намоянд.

5 октябри соли 1941 Қумитаи иҷроияи Шурои депутатҳои меҳнатқашони вилояти Кӯлоб дар қаласаи навбатии худ масъалаи «Оид ба тайёрии барои зимистонгузаронии қорво дар вилоят»—ро муҳоқима намуданд. Дар ин қаласа муайян қардид, ки то 1.10.1941 иҷрои нақшаи ҳӯроқи қорво дар вилоят ба таври миёна 63% иҷро қардидааст. Маҳсусан, беаҳаммияти оид ба масъалаи мақур дар ноҳияҳои Қолхозобод (24%), Қизилмазор (30%), Сарихосор (34%) ва ноҳияи Данғара (34%) зоҳир мешуд [8, в. 77].

Дар ин давра вилояти Кӯлоб 632 колхоз, 627 фермаҳои ширӣ бо теъдоди 26 267 сар чорвои калони шохдор, 632 фермаҳои бузу ғусфандпарварӣ бо теъдоди 128 827 сар бузу ғусфанд, 116 фермаи асппарварӣ бо теъдоди 900 сар асп ва 546 фермаи парандапарварӣ бо теъдоди 35 060 сар мурғи хонагӣ мавҷуд буд [14, с. 124], яъне 100% колхозҳо дорои фермаи чорвои калони шохдор ва бузу ғусфандпарварӣ, 86%-и колхозҳо фермаҳои парандапарварӣ (мурғпарварварӣ), 22% хукпарварӣ ва 24% дорои фермаҳои асппарварӣ буданд [7, в. 10].

Чорводорон тамоми қарорҳои дар ҷаласаҳои ҳизбӣ қабулшударо муҳокима намуда, барои иҷрои вазифаҳои гузошташуда дар давраи ҷанг тамоми чораҳо меандешиданд. КМ Комсомолони Тоҷикистон бо назардошти аҳамияти махсуси рушди ин соҳа тасмим гирифт, ки моҳи тайёр кардани ҳӯроки чорво барои чорвои ҷамъиятӣ ва чорвои колхозчиён моҳи комсомол-ҷавонро гузаронад. Дар тули моҳ дар он беш аз 15 ҳазор ҷавонони ватандӯст иштирок намуда, 180 тонна ҳӯроки чорво ҷаъоварӣ намуданд [23, с. 151].

Кумитаи комсомолии вилояти Кӯлоб низ дар рӯзҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ тамоми қорҳои сиёсӣ ва ташкилии худро дар асоси дастурҳои КМ ҲК(б) Тоҷикистон иҷро мекард. Масъалаи тараққӣ додани соҳаи чорводорӣ 24 маротиба дар кумитаи комсомолии вилоят муҳокима карда шуда, дар ин бобат чораҳои мушаххас андешида шуданд. Дар айёми Ҷанги Бузурги Ватанӣ бисёре аз аъзои комсомол ва ҷавонон қаҳрамонона барои иҷрои пеш аз муҳлат дар ҳама соҳаҳои хоҷагии қишлоқи вилоят мекушиданд.

Иштироки ташкилоти комсомолӣ ва ҷавонони вилоят дар тараққиёти чорводорӣ дар вилояти Кӯлоб хеле назаррас буд. Дар вилоят 55 нафар аъзои комсомол ба ҳайси мудирӣ ферма ва 99 нафар аъзои комсомол ҳамчун ҷупон фаъолият мекарданд. Комсомол Камолов Бобо, мудирӣ фермаи колхозии «Аскарӣ Сурх»-и ноҳияи Даштиҷум аз 68 сар ғусфанд дар натиҷаи наслгирӣ 96 барра ба даст овард [17, с. 29-30].

Аз вилояти Кӯлоб дар масъалаи рушди чорводорӣ бештар ноҳияи Шӯрообод натиҷаҳои назаррасро ба даст оварда буд. Ин ноҳия нақшаи иҷрои чорвои калони шохдорро 91%, саршумори хуқро 131% ва саршумори бузу ғусфандро 95% иҷро намуд [14, с. 124].

Барои ноил шудан ба чунин нишододҳои баланд оид ба рушди чорводорӣ ноҳияи Шӯроободи вилояти Кӯлоб ба Байрақи Сурхи Сайёри Шӯрои Комиссарони Халқи ИҶШС ва мукофоти аввалини пулӣ сарфароз гардонид шуд [23, с. 151].

Нақшаи тайёр намудани ҳӯроки зимистонаи чорво соли 1942 дар вилояти Кӯлоб 148% иҷро гардид, ки нисбат ба соли 1941 85% зиёд иҷро шудааст. Махсусан, ноҳияҳои Қизилмазор 148%, Данғара 140%, Кӯлоб 69%, Колхозобод 61,9%, Сарихосор 51% дар ҷамъоварӣ ва омодагӣ барои зимистонгузаронии соли 1942 пешсаф буданд. Бо қувваи ҷавонони вилоят барои нигоҳ доштани аспҳо 306 бино, 433 оғилхона, барои бузу ғусфандон 336 кашар, 51 хукхона, 187 мурғхона сохта дар ихтиёри колхозҳои вилоят гузошта шуданд [2, с. 110].

Дар соҳаи чорводорӣ ҷамъиятӣ ва таъминоти озуқаворӣ он ҳадафи асосӣ зиёд кардани саршумори чорво, ба даст овардани 1500 литр шир аз ҳар як модагов, ба ҳисоби миёна аз як ғусфанд 1,7 кг пашм, истифодаи захираҳои нақлиёти маҳаллӣ: шугурҳо, харҳо ва аспҳо, инчунин, бештар кардани нигоҳубини онҳо буд.

23 мартӣ соли 1942 қарори ШКХҶШС Тоҷикистон ва КМ ҲК(б) Тоҷикистон дар бораи чорабиниҳои амалӣ оид ба иҷро намудани қарори ШКХ ИҶШС ва КМ ҲК(б) «Дар бораи чораҳои саломат нигоҳ доштани ҷавона ва зиёд кардани саршумори ҳайвонот дар колхозҳо ва совхозҳо» дар Тоҷикистонро қабул намуд [13, с. 1-4].

Мувофиқи омӯзиши ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, то 1 октябри соли 1942 дар вилоят 2080 ферма, аз ҷумла, 621 фермаи чорвопарварӣ, 621 фермаи бузу ғусфандпарварӣ, 217 фермаи хукпарварӣ, 621 фермаи парандапарварӣ мавҷуд буд [11, в. 121, в. 137].

Дар муқоиса ба шумораи колхозҳо дар вилоят ба як колхоз 2 фермаи чорвопарварӣ ва 1 фермаи мурғпарварӣ рост меояд.

Дар соли 1942 чорводорони вилояти Кӯлоб барои рушди ҳамаҷонибаи ин соҳа шароити мусоид фароҳам оварда, колхозҳои вилоят нақшаи рушди чорводориро барои соли 1942 аз рӯйи ҳамаи намудҳои чорво чорвои калони шохдор, аз ҷумла говҳо 114,8%, ғусфанду буз 107,5%, хук 109,2%, асп 133%, хар ва ҳаҷирҳо 146,1%, шугур 24%, парандаҳо 99,3% барзиёд иҷро карданд.

Ба душвориҳои давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ, норасоииҳои хӯрокаи чорво ва ғайра дар соли 1942 аз намуи бузҳо 1539 сар, ғӯсолаҳо 8381 сар, барраҳо 60739 сар ва хукбачаҳо 2358 сар насл гирифтанд.

Аммо солими нигоҳ доштани насли чорво низ камбудӣ дошт. Масалан, дар соли 1942 тоҷа 89 сар, ғӯсола 779 сар, баррача 4545, хукбача 407 ва дар умум дар ин давра аспҳо 267 сар, хайвони калони шохдор 1379, ғӯсфанд ва буз 11030 сар ва хук 611 сар талаф ёфтаанд. Махсусан, талафоти чорво дар ноҳияҳои Ховалинг Балҷувон, Кӯлоб ва Колхозобод нисбати дигар ноҳияҳо зиёдтар буд [11, в. 123, в. 139].

Дар колхозҳои вилоят дар бобати аз зимистон солиму фарбеҳ баровардани чорвои калони шохдор кори бисёре анҷом дода шудааст. Нақшаи ҷамъоварӣ намудани хошоки дурушт 125,1% иҷро гардидааст.

Дар асоси натиҷаи ҷаъолияти соли 1942 барои муваффақиятҳо 30 ноҳияи ҷумҳурӣ нақшаи давлатии ҷоводориро назаррас иҷро карда, барои мукофотонидан бо Байрақи Сурхи ШКХ ИҶШС пешбарӣ карда шуда буданд [23, с. 151]. Аз вилояти Кӯлоб ноҳияҳои Фархор, Даштиҷум ва Шӯрообод, ки нақшаи давлатии ҷоводориро барзиёд иҷро намудаанд, ба номзадӣ барои гирифтани Байрақи Сурхи Сайёри Шӯрои Комиссарони Халқи ИҶШС пешбарӣ карда шуданд [20, с. 189].

Ҳамин тариқ, дар муқоиса ба солҳои пешазҷангӣ ҷоводорони вилоят тавонистанд дар ин соҳа муваффақиятҳои беназирро ба даст оранд.

Кумитаи иҷроияи Шӯрои депутатҳои меҳнаткашони вилояти Кӯлоб 7 июни соли 1943 қарор «Дар бораи тараққӣ додани соҳаи асппарварӣ дар вилоят» – ро муҳокима намуда буд [10, в. 14, в. 17].

Кумитаи иҷроияи вилоят дар ин қарор зарурияти тараққӣ додани ин соҳаро муҳим шуморида, таъкид карда буданд, ки асп ҳамчун чорвои қорӣ барои тамоми ноҳияҳои вилоят зарур аст, вале дар баробари ин, талаботи Артиши Сурхро бо аспҳои тездавр қонё намудан вазифаи мост. Барои амалӣ намудани ин мақсад саршумори аспҳо дар хоҷагиҳои вилоят то рафт зиёд мегардид. То 1 январи соли 1943 дар ноҳияҳои вилоят саршумори аспҳо қариб 9000 сарро ташкил медод. Махсусан, дар зиёдкунии шумораи аспҳо бештар ноҳияҳои Шӯрообод, Даштиҷум ва Фархор натиҷаҳои баланд нишон доданд.

Қарори ШКХ ИҶШС ва КМ ҲК (б) «Оид ба ҷорабиниҳо доир ба зиёд кардани саршумори чорво дар колхозу совхозҳо ва баланд бардоштани маҳсулнокии он» (апрели с. 1943) ба барномаи қорӣ оид ба тараққиёти минбаъдаи ҷоводорӣ таъдил ёфт. Нақшаи тараққиёти ҷоводории колхозҳо дар соли 1943 бо зиёд кардани саршумори ҷамъиятии чорво: чорвои калони шохдор то 220 ҳазор сар, аз ҷумла 58 ҳазор сар гов, хук то 12 ҳазор сар, шугурҳо то 3 ҳазор сар, харҳо то 20 ҳазор сар, пешбинӣ карда буд. Зеро, аз соли 1943 оғоз намуда, барои қонё гардондани талаботи афзуни артиш бо ғӯшт, фонди ғӯшт барои Артиши Сурх таъсис дода шуд. Дар Тоҷикистон ин фонд ба миқдори 1,5 ҳазор тонна ғӯшт муайян карда шуд.

Моҳи декабри соли 1943 дар ҷаласаи ҷумҳуриявии ҷоводорон иҷроӣ нақшаи давлатии рушди ҷоводорӣ баррасӣ шуданд. Иштирокчиёни маҷлис аз ҷамаи ҷоводорони колхозҳои Тоҷикистон даъват ба амал оварданд, ки нақшаи давлатии зиёд кардани саршумори чорво ва баланд бардоштани маҳсулнокии онро иҷро намоянд [17, с. 30].

Дар ҳафт моҳи соли 1943 ҷоводорони вилоят тавонистанд саршумори чорвоҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла чорвои калони шохдор 8,5%, бузу ғӯсфанд 27,6%, асп 20,8%, хук 23,3% ва хар 6,4% зиёд намоянд.

Бар замми ин, колхозҳои вилоят дар давраи ҷанг ба фонди мудофия бисёр чорвои калони шохдор, бузу ғӯсфанд ва асп ҷамъоварӣ намуда месупориданд. Ғайр аз ин, дар якмоҳаи ёрӣ расонидан ба оилаҳои хизматчиёни ҳарбӣ чорвои зиёд ҷамъ намуда, ҳамчун тухфа доданд.

Ҷоводорони ноҳияҳои Шӯрообод ва Сарихосор дар иҷроӣ нақшаи давлатии тараққӣ додани ҷоводорӣ ва зиёд намудани саршумори чорво нисбат ба дигар ноҳияҳои вилоят нақшаи тараққӣ додани ҷоводориро дар соли 1943 барзиёд иҷро намуданд. Масалан, ноҳияи Сарихосор нақшаи тараққӣ додани ҷоводориро аз намудҳои чорвои калони шохдор 104%, ғӯсфанду буз 107%, хук 127% ва ноҳияи Шӯрообод то 1–уми августи соли 1943 нақшаи ғӯсфанду буз 108%, хук 227% нақшаро барзиёд иҷро намуданд.

Дар як қатор ноҳияҳои вилоят аз қабилҳои Ховалинг, Қизилмазор, Колхозобод, Муъминобод ва Балҷувон корҳои дурусти парвариши чорво ба роҳ монда нашуда, бисёри чорво талаф ёфтаанд, ки ба кам шудани саршумори чорво дар вилоят оварда расонид. Аз ин сабаб дар 7 моҳи соли 1943 112 мудирони фермаҳо иваз карда шуданд [24, с. 2].

Ба ҳамаи мушкилиҳои замони ҷангӣ нигоҳ накарда, дар вилояти Кӯлоб соҳаи ҷоводорӣ хеле тараққӣ мекард. Дар вилоят то 1-уми ноябри соли 1943 саршумори чорвои калони шохдор 102,7%, асп 105%, ғўсфанду буз 109,4% ва ҳук 138,4% иҷро шудааст [3, с. 2].

Бо зиёдшавии саршумори ҳама намуди чорво дар ҷумҳурии зарурати ташкили курсҳои кӯтоҳмудати омӯзиши тарбияи байторӣ пеш омад. Бо сар задани Ҷанги Бузурги Ватанӣ фаъолияти муассисаҳои техникӣ–байторӣ муваққатан баста шуда буд. Соли 1943 дар курсҳои кӯтоҳмуддати омӯзиши байторӣ 881 мудирони ферма, 281 байторон, 534 говҷўш, 985 силоспарварон ва алафдаравҳо, 3 мутахассиси бордоркунии сунъии аспҳо, 49 мутахассисони бордоркунии сунъии чорвои калон ва бордоркунии сунъии ғўсфандҳо ва бузҳо тайёр карда шуданд.

Ҳизб ва ҳукумат меҳнати дилваронаи чорводорони тоҷикро доимо баҳои баланд меод. Барои зиёд иҷро намудани саршумори чорво дар соли 1943 ва маҳсулнокии он бо фармони Президиуми Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон аз 11 декабри соли 1943, 184 нафар чорводорон бо Грамотаи Фахрӣ ва 666 нафар бо Грамотаи Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон мукофотонида шуданд.

Дар баробари ин комёбиҳои ноҳияҳои алоҳида аз иҷрои нақшаҳои солони барномада натавонистанд. Талафоти калони чорво ба назар мерасид. Масалан, баъзе колхозҳои ноҳияи Ховалинг ба ҳар 100 сар модағўсфанд танҳо 57 сар барра ва бузгола, ноҳияи Кӯлоб 59 сар ва ноҳияи Колхозобод 60 сар барра гирифтанд. Сабаби талафёбии чорво натавон ба беҳӯроқа мондан, балки хизматрасонии нокифояи ветеринарии чорводорӣ буд. Бар зидди касалиҳои чорво аз сабаби нарасидани мутахассисони баландихтисос, мубориза бурдан душвор буд. Дар соли 1943 дар ҷумҳурии 80 нафар духтури ҳайвонот ба ҷойи 213 нафар кор мекарданд [20, с. 190, 192].

Нақшаи давлатии чорводорӣ дар колхозҳои ҷумҳурии барои соли 1944 бо миқдори зерин: чорвои калони шохдор 245 ҳазор сар, аз он ҷумла 63 ҳазор сар гов, 14 ҳазор бузу ғўсфанд, 67 ҳазор сар асп ва ғайра, ширҷўш ба 1 сар гов 600 л, тарошидани пашм аз 1 сар ғўсфанд 1,5 кг тасдиқ карда шуда буд. 1 январи соли 1944 дар ҷумҳурии саршумори чорвои калони шохдор ба 238,5 ҳазор сар, бузу ғўсфанд то 1242 ҳазор сар расид [19, с. 36].

Бо иҷрои вазифаи бародаронаи худ дар барқароркунии чорво дар минтақаҳои аз қаламравҳои ишғолии Германия озодшуда, хоҷагиҳои чорводорӣ ҶШС Тоҷикистон дар давраи ҷанг барои минтақаҳои озодшуда тақрибан 6 ҳазор сар чорвои гуногун ҷудо карданд. Илова бар ин, чорводорони ҷумҳурии дар соли 1944, 5000 чорвои калони шохдор ва 50000 сар ғўсфанд ва буз ба хоҷагиҳои коллективии минтақаҳои озодшуда чорво фурухтанд [1, с. 128]. Дар моҳи январи соли 1944 колхозҳо ва колхозчиёни Тоҷикистон тавассути хариди давлатӣ зиёда аз 3000 сар чорво хариданд ва беш аз 50% саршумори чорвои калони шохдор, ғўсфанд ва бузро фурухтанд [15, с. 83].

Шурои вилоятӣ дар фаъолияти амалии худ ҳамеша ба сатҳҳои поёнии шуроҳо – ноҳиявӣ ва деҳот дар инкишофи соҳаи чорводорӣ таъия намуда, доимо дар ҷаласаҳои худ оид ба рушди ин соҳа қарорҳои мушаххас қабул мекарданд, инчунин, барои тақвият додани фаъолиятҳои ғолибонро ба ҳар роҳ руҳбаланд мекарданд. Масалан, Кумитаи иҷроияи вилояти Кӯлоб ва кумитаи ҳизбии вилоят дар моҳи сентябри соли 1944 барои иҷрои пешакии нақшаи тайёр кардани маҳсулоти чорводорӣ дар 9 моҳи соли 1944 ба ноҳияҳои Кӯлоб ва Кангурт Байрақи сурх тақдим карда шуд ва инчунин, ба раисони 18 Шурои деҳот дар ҳаҷми аз 500 то 3000 рубл мукофотҳои пулӣ дода шуд [22, с. 83].

Ҷанги Бузурги Ватанӣ аз кормандони хоҷагии қишлоқ, хусусан кормандони соҳаи ҷоводорӣ барои тараққӣ додани соҳаи ҷоводорӣ ва таъмини ҷанговарони Артиши Сурх бо маҳсулоти ҳўроқворӣ сол аз сол масъулияти баландро талаб мекард. Чорводорони вилояти Кӯлоб ин масъулиятро ҳис намуда, то якуми ноябри соли 1944 нақшаи асп 102,4%, ғўсфанду буз 100,1%, чорвои калони шохдор 97,8%, ҳар 96,1% [24, с. 2] модагов 91%, ғўсфанду бузи мода 97,5% ва шугур 90% иҷро намуданд.

Инчунин, дар соли 1944 нақшаи маҳсулоти чорво дар вилояти Кӯлоб, аз ҷумла, ғўшт 101,1%, ғўшт ба фонди Аскарӣ сурх 82,8%, раған 159,4%, тухм 215% ва пашм 49,7 % иҷро гардида буд [9, в. 26].

Лекин, душвориҳои замони ҷанг аз таъсири манфии худ дарак меод. Колхозчиён қариб, ки хӯрокиҳои тамаркузӣ (концентратсионӣ) намегирифтанд. Вобаста ба норасоии шадиди қувваи корӣ, онҳо миқдори кофии хӯроки дурушт ва ширадорро тайёр карда наметавонистанд. Норасоии хӯрок ва бад шудани саломатии ҳайвонот ба фавти чорво оварда расонид. Дар бораи зимистонгузаронии соли 1944 аз 11 ноҳияҳои вилояти Кӯлоб танҳо ду ноҳия Колхозобод ва Кангурт ба зимистонгузаронӣ пурра омода буданд ҳалос. Махсусан, ақибмонӣ дар колхозҳои ноҳияҳои Қизилмазор аз 84 колхозӣ дар ноҳия мавҷудбуда 14 колхоз ё 16,6%, Муъминобод аз 69 колхозӣ мавҷуда 9 колхоз ё 13% ва ноҳияи Сарихосор аз 40 колхоз 5 колхоз ё 12,5% ба зимистонгузаронӣ омода набуданд [5, в. 113].

Таъмини биноҳои нигоҳдории чорво низ дар ин сол дар вилоят ба талабот ҷавобгӯ набуд. Масалан, дар ноҳияи Муъминбод 6 999 сар чорвои хурди шохдор ва дар ноҳияи Ховалинг 3396 чорво ба биноҳои нигоҳдории чорво таъмин набуданд [5, в. 113].

Омӯзиши ҳуччатҳои бойгонӣ нишон медиҳад, ки дар марҳилаи ниҳии ҷанг диққати махсус ба барқарорсозии хоҷагиҳои чорводорӣ дода мешуд. Масалан, дар ин давраи ҷангӣ (1944–1945) аз ҷониби ШКХ ва КМ ХК(б) Тоҷикистон гурӯҳҳои корӣ оид ба барқарор ва рушди соҳаи чорводорӣ дар ҷумҳурӣ таъсис ёфта буд [5, в. 219].

Чунин гурӯҳи корӣ 17 сентябри соли 1945 барои муайян намудани ҳолати чорводорӣ дар вилояти Кӯлоб барои санҷиш ташкил шуд. Санҷиш муайян намуд, ки дар соли 1945 роҳбарияти вилоят ва ноҳияҳо дар инкишофи соҳаи чорводорӣ ба ҳатогиҳои ҷиддӣ роҳ додаанд. Дар ин сол дар вилоят саршумори чорво коҳиш ёфта, чорводорон ва роҳбарони соҳа ба ҷойи андешидани тадбирҳои зарурӣ чорвои колхозиро ба ғуруш мебароварданд [5, в. 219].

Бисёре аз раисони колхоз ва мудирони фермаҳо саршумори чорвои дар фермаҳо бударо дақиқ наметавонистанд. Чунин амал аз ҷониби раиси колхозӣ ба номи «Микоян»-и ноҳияи Қизилмазор Тоҷиев ва мудирони ферма Муродов дида мешавад, ки аз шумораи умумии 350 сар ғусфанд 80 сари онро пинҳон карда ҳисоб накардаанд. Дар колхозӣ ба номи «XVII съезд»-и ноҳияи Муъминобод аз 36 сар барраи навод танҳо 3 сари онро ба қайд гирифтаанд [5, в. 219].

Дар аввали соли 1945 дар вилоят камшавии саршумори чорво ба назар мерасид. Дар ноҳияи Муъминобод саршумори асп 36%, чорвои калони шохдор 33%, говҳои ҷуфтӣ (ҷувона) 40%, буз ва ғусфанд 68% кам шуд.

Дар натиҷаи талафёбии зиёди чорво зимистону баҳори соли 1945 аз норасоии хӯроки чорво, бо иморатҳо таъмин набудани чорво, пурра нагирифтани саршумори ғусола, инчунин, ҳангоми мавҷуд будани далели дуздӣ чорво нақшаи тараққиёти чорводорӣ дар колхозу совхозҳои ҷумҳурӣ дар соли 1945 иҷро карда нашуд, зеро саршумори чорво аз рӯйи ҳама категорияҳои хоҷагӣ дар давоми сол чорвои калони шохдор ба 10%, ғусфанд ба 13%, буз ба 26%, асп ба 9% коҳиш ёфт.

Дар маҷмӯъ дар замони ҷанг саршумори чорво бо ҳама категорияҳои хоҷагиҳои чорвопарварӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври зерин афзоиш ёфт: саршумори чорвои калони шохдор аз 115,9 ҳазор сар дар соли 1941 то 212,5 ҳазор сар дар соли 1946, аз он ҷумла гов мувофиқан аз 28,4 ҳазор сар то 51,4 ҳазор сар, ғусфанд аз 461,5 ҳазор сар то 763 ҳазор сар, буз аз 182,5 то 373,3 ҳазор сар, асп аз 44,7 ҳазор сар то 63,4 ҳазор сар зиёд карда шуд. Вале, танҳо саршумори ҳук аз 8,1 ҳазор сар то 0,2 ҳазор сар кам карда шуд.

Баъди хотимаи ҷанг, меҳнаткашонӣ ҷумҳурӣ бо мақсади ёрӣ расонидан ба ноҳияҳои аз истилои немис озодшуда 50 ҳазор сар чорвои майда ва 5 ҳазор сар чорвои калон фиристониданд. Даромади колхозҳои ҷумҳурӣ дар соҳаи чорводорӣ аз 20 491,2 ҳазор сӯми соли 1940 ба 61 545 ҳазор сӯм дар соли 1945 зиёд гардид.

Дар натиҷа, саршумори хоҷагиҳои зотпарварӣ ва чорвоҳо низ афзуд. Ҳамзамон, дар ҷумҳурӣ 25 фермаи зотпарварии чорвои зоти шветсарӣ бо 3,2 ҳазор сар чорво, 3 фермаи кутоспарварӣ бо 910 сар чорво, 43 фермаи ғусфандпарварӣ бо 51,7 ҳазор сар ғусфандони зоти хисорӣ, 12 хоҷагии қароқулпарварӣ бо 13,6 ҳазор сар чорво ва 120 фермаи асппарварӣ бо 10,7 ҳазор сар асп мавҷуд буд.

Қарор «Дар бораи нақшаи 5-солаи барқарор намудан ва тараққӣ додани хоҷагии халқ барои солҳои 1946-1950» нақшаи панҷсоларо Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон қабул карда, дар он пешбинӣ

гардид, ки дар колхозҳо саршумори ҳайвоноти калони шохдор 31 %, бузу гӯсфанд 76 %, асп 105 %, хар 25,5 % ва шутур 14 % зиёд карда шаванд.

Барои иҷрои амри болозикр меҳнаткашони вилояти Кӯлоб тамоми чораҳои заруриро андешида, аз рӯйи ҷамъбасти соли 1946 дар мусобиқаи сотсиалистӣ барои баланд бардоштани соҳаи чорводорӣ ноҳияҳои вилояти Кӯлоб дар қатори дигар ноҳияҳои ҷумҳурӣ, аз ҷумла ноҳияи Мурғоби ВМКБ, совхозҳои «Яккодин», «Тоҷикқароқолрест» ва «Қизил юлдуз»-и ноҳияи Шаҳритуз, колхозии ба номи Карл Маркси ноҳияи Ёвон ва колхозии ба номи Чкалови ноҳияи Кангурти вилояти Кӯлоб ғолиб доништа шуданд. Барои натиҷаҳои хуби меҳнатӣ дар соли 1946 ба ғолибони мусобиқаи сотсиалистӣ дар асоси қарори Шурои Вазирони ҶШС Тоҷикистон ва КМ ҲК(б) Тоҷикистон онҳо Парчами сурх ва мукофотҳои пулӣ сарфароз гардониданд [20, с. 226].

Бо мақсади иҷрои нақшаи давлатии панҷсолаи ҷорум (1946-1950) Ҳукумат, Кумитаи Марказӣ ва вазорату идораҳои Тоҷикистон тадбирҳои роҳандозӣ намуданд, ки яке аз мақсадҳои рушд додани соҳаи чорводорӣ буд. Бо ин мақсад Ҳукумати ҶШС Тоҷикистон ба колхозҳои ҷумҳурӣ ёрии калони моддӣ расониданд. Ба онҳо танҳо барои сохтмони биноҳо барои нигоҳдории чорво 34,5 миллион сӯм ҷудо карда шуд. Ин ба хоҷагҳои чорводор имконият дод, ки дар онҳо аз мушкилии ҷойи нигоҳдории чорво бароянд. Дар натиҷа 150 оғилхона, 70 гусолахона, 120 бинои нигоҳдории чорво, 400 оғили гусфанд ва ғайра сохта ба истифода дода шуд.

Дар конференсияи ҷумҳуриявӣ, ки дар моҳи феввали соли 1946 баргузор шуда буд, чорводорон масъалаҳои тараққӣ додани чорводориро муҳокима карданд. Дар соли якуми панҷсолаи баъдичангӣ иштироккунандагони маҷлис ва ҳамаи колхозчиён муроҷиатнома қабул карданд, ки коргарони совхозҳо, олимону мутахассисон ва навоварони ҶШС Тоҷикистон барои рушди соҳаи чорводорӣ ҳамаҷониба мубориза мебаранд. Аз ҷумла, зиёд кардани саршумори чорво, баланд бардоштани маҳсулнокии он, ҷустуҷӯи роҳҳои беҳтар намудани тақрирестехсолкунии чорво, барҳам додани безуриёгии модаговҳо, гӯсфанду буз, пурра нигоҳ доштани ҷавонаҳо, беҳтар гардидани базаи ҳӯроки чорво ва ғайраҳо. Онҳо дар назди худ вазифа гузоштанд, ки дар соли 1946 истеҳсоли ширро аз ҳар сар модагов ба 800 литрӣ, аз ҳар як гӯсфанд то 2 килограммӣ пашм гирифта, ба ин роҳ вазифаи дар назди худ гузоштаашонро иҷро намоянд.

Аллақай, дар соли якуми панҷсолаи нав дар соҳаи чорводорӣ баъзе муваффақиятҳо ба даст оварда шуд. Дар давоми 11 моҳи соли 1946 саршумори асп дар колхозҳои ҷумҳурӣ 6805 сар ё ин ки 10,6 %, ҳайвоноти калони шохдор 14378 сар ё ин ки 6,8 %, гӯсфанду буз 250733 сар ё ин ки 22 %, хар 726 сар ё ин ки 4 % ва шутур 3,0 % зиёд шуд. Дар ин баробар нимсолаи якуми соли 1946 талафи чорвои калон, аз ҷумла ҷавонаҳо хеле кам шуда буданд. Саршумори чорво дар истифодаи шахсии колхозчиён дар нимаи якуми соли 1946: асп 3,9 %, чорвои калони шохдор 4,4 %, гӯсфанду буз 9,9 % афзуда буданд.

Нақшаи давлатии тараққӣ додани чорводорӣ дар колхозҳои ҷумҳурӣ то 1 декабри соли 1946 оид ба чорвои калони шохдор, гӯсфанд, бузу хар иҷро гардида буд. Ин нақша аз рӯйи ҳамаи намудҳои чорво танҳо дар вилоятҳои Кӯлоб ва Бадахшон пеш аз муҳлат иҷро гашт. Дар соли 1946 дар тараққӣ додани чорвоҳои ҷамъиятӣ колхозҳои ноҳияҳои Мурғоб, Алиҷур, Шаҳритуз, Ёвон, Алмасин, Ҷирғатол, Ворошилобод, совхозии «Қабодиён» ва «Яккадин»-и трести «Тоҷикқаракул» натиҷаҳои беҳтар нишон доданд, ки дар байни онҳо ноҳияи Кангурт ва Муъминободи вилояти Кӯлоб яке аз пешқадамони ба шумор мерафтанд [14, с. 243].

Лозим ба ёдоварист, ки соли 1948 вазъият дар соҳаи чорводорӣ то дараҷаи муайян тағйир ёфта буд. Хоҷагҳои вилоят нақшаи чорвои ҷамъиятиро 103,8% ба иҷро расониданд. Хусусан, дар ин солҳо чорводорони ноҳияи Қизилмазор нақшаи саршумори ҳайвони калон шохдорро 113,7% ва парвариши бузу гӯсфандро 208,5% ба иҷро расониданд. Қаҳрамони меҳнати сотсиалистӣ, галлабони колхозии ба номи Сталини ноҳияи Колхозобод (ҳоло н. Восеъ) Алӣ Қодиров нақшаи наслгириро аз аспҳо 105,8% иҷро намуда, аз 100 сар асп 58 сар той гирифтааст. Ҷӯпони колхозии ба номи Фрунзеи ноҳияи Қизилмазор (ҳоло н. Темурмалик) Имом Худойназаров аз 401 гӯсфанд, 476 сар барра ба даст оварда, нақшаро 119 % иҷро кардааст ё ин ки аз ҳар сад сар меш 119 сар барра гирифтааст ва барои ин ба ӯ 25 сар барра мукофот додаанд.

Саршумори ҳамаи навъҳои ҳайвонот дар хоҷагиҳои вилоят дар соли 1950 бояд нисбати соли 1945 ба чунин шумора меафзуд: аспҳо 89%, ҳайвони калони шохдор 28,7%, бузу ғўсфанд 83% [25, с. 285-286].

Дар соли 1948 чорводорони вилояти Кӯлоб низ дар тараққӣ додани ин соҳа дар ҷумҳурӣ нақши басо созгор гузоштаанд. Бисёри чорводорони ин минтақа ба мусобиқаи сотсиалистӣ ҳамроҳ шуда, дар бобати ширчӯшӣ, нигоҳубини ҷавонаҳо ва ғайра натиҷаҳои хуб ба даст овардаанд. Масалан ҷўпон Худойназаров И. аз колхозии ба номи Фрунзеи ноҳияи Қизилмазор аз 820 сар меш 973 сар барра гирифт; ҷўпони колхозии Андрееви ноҳияи Кангурт Зардов М., аз 45 сар модагов 45 сар гусола гирифта, парвариш карда солим нигоҳ доштааст. Дар соли 1948 тараққиёти чорводорӣ дар ҷумҳурӣ аз рӯйи як қатор нишондиҳандаҳо назар ба давраи пеш аз ҷангӣ зиёд шуд. Танҳо дар зарфи 8 моҳи соли 1948 саршумори чорвои ҷамъиятӣ назар ба соли 1947 то 8%, ғўсфанду буз ба 18%, асп ба 12% ва шутур ба 9% боло рафта буд.

Дар соли 1948 шурои деҳоти Даҳанаи ноҳияи Кӯлоб дорои 200 сар ҳайвоноти калони шохдор, 685 сар ҳайвони хурд, 65 сар асп буд ва ҷидду ҷаҳд мекарданд, ки соҳаи чорводориро низ рушд дода, ба муваффақиятҳои назаррас ноил гарданд.

Дар охири соли 1948 колхозҳои ВМКБ ва вилояти Кӯлоб дар иҷрои нақшаи панҷсола оид ба чорводорӣ муваффақ шуданд. Дар зиёд кардан ва солим нигоҳ доштани чорвоҳои ҷамъиятӣ мусобиқаи сотсиалистӣ мегузашт, ки ғолибони мусобиқа дар самти тараққӣ додани чорводорӣ ҷамъиятӣ ноҳияи Даштиҷум, совхозии «Данғара»-и вилояти Кӯлоб ва баъзе колхозҳои пешқадами ноҳияҳои чорвопарвари вилояти Ленинобод (ҳоло Суғд), Қумсангир (ҳоло Ҷайхун), Шахритуз ва Мурғоби ВМКБ эълон гаштанд.

Барои боз ҳам тараққӣ додани чорводорӣ Шурои Вазирони ИҶШС ва КМ ҲК(б) дар моҳи апрели соли 1949 нақшаи сесолаи тараққӣ додани маҳсулоти чорвоҳои колхозию совхозиро барои (солҳои 1949-1951) қабул карданд [20, с. 227]. Дар резолюсия аз рӯйи ин масъала дарҷ гардид, ки сарфи назар аз баъзе нишондиҳандаҳои баланд дар соҳаи чорводорӣ, ҳоло низ яке аз соҳаи қафомондаи хоҷагии кишлоқ мебошад. Сабаби қафомонӣ дар он буд, ки бисёр колхозҳо, хоҷагиҳои хурд доштанд, ки ғолиби камии чорвои зотпарварӣ доранд. Саршумори зиёди чорво барои эҳтиёҷоти дохиликолхозӣ бемаҳсул сарф карда шуд. Паррандапарварӣ дар бисёр колхозҳо дар давраи ибтидоӣ буд. Мувофиқи нақшаи сесолаи тараққӣ додани чорводорӣ ҷамъиятӣ дар ҳар як колхоз 4 ферма: чорвои калони шохдор, бузу ғўсфанд, хук (ба истиснои он ноҳияҳое, ки шароити хукпарварӣ надоштанд) ва мурғпарварӣ (ба ғайр аз колхозҳое, ки кишти зироатҳои ғалладона надоштанд) ва ғайра.

Ба ҶШС Тоҷикистон супориш дода шуд, ки чарогоҳҳои дурдасти чорворо бо роҳи азхудкунии босуръати нав ва беҳтар истифода бурдани майдонҳои асосӣ чарогоҳҳоро васеъ кунанд, то ки барои парвариши чорвои калони шохдор ва ғўсфанди ғўштӣ имкониятҳои бештар пайдо шаванд. Дар анҷумани КМ ҲК(б) Тоҷикистон дар моҳи майи соли 1949 нақшаи сесолаи тараққӣ додани соҳаи чорводорӣ маҳсулдеҳи колхозию совхозии ҷамъиятӣ (барои солҳои 1949-1951) муҳокима карда шуд. Анҷуман моҳи май барои дар ҷумҳурӣ беҳтар намудани соҳаи чорводорӣ тадбирҳои амалӣ дид. Дар натиҷа қарор карда шуд, ки дар колхозҳои Тоҷикистон 3 фермаи чорводорӣ чорвои калони шохдор, ғўсфанд ва парранда; дар ҳар ноҳия на камтар аз 5-10 фермаи ширию молии намунавӣ ташкил карда, ширчӯширо ба дараҷаи баланд расонда, аз ҳар сар модагов 1500-2000 литр шир ҷўшанд. Барои ҳар як фермае, ки дар колхозҳо то 150 гектар замин доранд, на кам аз 35 сар чорвои калони шохдор ва 200 сар ғўсфанд, аз 151 то 300 гектар 70 сар чорвои калони шохдор ва 350 сар ғўсфанд ва аз 301 то 500 гектар 125 сар чорвои калони шохдор ва 650 сар ғўсфанд парвариш намоянд. Инчунин, мувофиқи заминҳои маҳсулоти ғалладонагӣ саршумори паррандаҳои ғўштиро зиёд намоянд [20, с. 228].

Дар натиҷа меҳнаткашон барои иҷрои қарори мазкур кӯшиш намуда, тамоми вазифаҳои гузошташударо бомуваффақият иҷро менамуданд. Барои пеш аз муҳлат иҷро намудани он аз тарафи ҳукумат ба як қатор колхозҳои пешқадами вилояти Кӯлоб ҳамчун мукофот нақлиёти сабукрав, мошинҳои боркаш ва мотосиклҳо дода шуд, аз ҷумла ба колхозии «Иттифок»-и ноҳияи Данғараи вилояти Кӯлоб ҳамчун колхозии пешқадам мукофотонида шуда буд. Дар ин давра, яъне дар солҳои иҷрои нақшаи сесолаи рушди чорводорӣ (1949-1951) ин соҳа ба дастовардҳои назаррас ноил гардид.

Масалан, назар ба соли 1941 чорвои калони шохдор, ки дар колхозҳои ҷумҳурӣ 115,6 ҳазор сарро ташкил медод, дар соли 1950 ба 292,3 ҳазор сар, саршумори ғўсфанд аз 461,5 ҳазор сар ба 1202,4 ҳазор сар расонида шуд. Ҳамчунин, захираи маҳсулоти чорво дар ин давра дар ҷумҳурӣ, ғўшт 2,5 баробар шир 3,5 баробар ва пашм 3 баробар афзуд, ки ин аз қори хуби коргарону деҳқонони колхозҳои ҷумҳурӣ дарах медод. Дар ин давра ноҳияҳои вилояти Кӯлоб низ дар иҷрои нақшаи бузу ғўсфанд ва мешхо ғаёл буданд.

Дар натиҷаи омӯзиши ҳуҷҷатҳои бойгонӣ маълум гардид, ки дар ин давра (солҳои 1946-1950) вазъи супурдани маҳсулоти чорво дар вилояти Кӯлоб беҳтар гардида буд. Масалан соли 1949 дар вилояти Кӯлоб 554 колхоз мавҷуд буд, деҳқонони ноҳияҳои вилоят ба давлат супоридани маҳсулоти чорворо чунин иҷро намуданд:

- ✓ ноҳияи Балҷувон нақшаи супоридани ғўшт 101%, шир 95,3%, панир 111,4%, пўсти чорвои калон 105,3%, пўсти чорвои хурд 76,8% ва тухм 133,3%;
- ✓ ноҳияи Даштиҷум нақшаи супоридани ғўшт 88,0%, шир 80,7%, панир 102,9%, пўсти чорвои калон 52,4%, пўсти чорвои хурд 80,3% ва тухм 100,9%;
- ✓ ноҳияи Данғара нақшаи супоридани ғўшт 90,7%, шир 69,6%, панир 69,7%, пўсти чорвои калон 114,9%, пўсти чорвои хурд 183,7% ва тухм 77,1%;
- ✓ ноҳияи Кангурт нақшаи супоридани ғўшт 92,2%, шир 81,8%, панир 104,4%, пўсти чорвои калон 93,3%, пўсти чорвои хурд 85,4% ва тухм 100,9%;
- ✓ ноҳияи Колхозобод нақшаи супоридани ғўшт 94,1%, шир 88,5%, панир 110,3%, пўсти чорвои калон 58,1%, пўсти чорвои хурд 153,4% ва тухм 113,4%;
- ✓ ноҳияи Кӯлоб нақшаи супоридани ғўшт 98,6%, шир 85,9%, панир 106,4%, пўсти чорвои калон 108,6%, пўсти чорвои хурд 83,9% ва тухм 94,4%;
- ✓ ноҳияи Қизилмазор нақшаи супоридани ғўшт 100%, шир 81,4%, панир 92,9%, пўсти чорвои калон 73,3%, пўсти чорвои хурд 91,5% ва тухм 98,3%;
- ✓ ноҳияи Муъминобод нақшаи супоридани ғўшт 93,7%, шир 87,5%, панир 79,4%, пўсти чорвои калон 78,5%, пўсти чорвои хурд 111,4% ва тухм 107,7%;
- ✓ ноҳияи Фархор нақшаи супоридани ғўшт 99,6%, шир 90,8%, панир 82,5%, пўсти чорвои калон 82,7%, пўсти чорвои хурд 74,4% ва тухм 100,9%;
- ✓ ноҳияи Сари-Хосор нақшаи супоридани ғўшт 115,1%, шир 107,2%, панир 118,6%, пўсти чорвои калон 170%, пўсти чорвои хурд 149,2% ва тухм 153,8%;
- ✓ ноҳияи Ховалинг нақшаи супоридани ғўшт 99,3%, шир 94,5%, панир 94,6%, пўсти чорвои калон 95,4%, пўсти чорвои хурд 102,7% ва тухм 155,9%;
- ✓ ноҳияи Шӯрообод нақшаи супоридани ғўшт 97,2%, шир 85,7%, панир 123,4%, пўсти чорвои калон 66,1%, пўсти чорвои хурд 153,6% ва тухм 115,2%.

Дар маҷмӯъ, вилояти Кӯлоб дар соли 1949 нақшаи супоридани маҳсулоти чорворо чунин иҷро намуд: ғўшт 96,5%, шир 86%, панир 92,6%, пўсти чорвои калон 89,7%, пўсти чорвои хурд 108% ва тухм 108,3%. Дар иҷрои нақшаи соли 1949 вилоят танҳо супоридани пашми чорворо пурра иҷро накард, ки дар умум иҷрои он 62,4%-ро ташкил медод [4, в. 12].

Дар ин давра (1946-1950) рушд ёфтани соҳаи чорводорӣ дар вилояти Кӯлоб қаноатбахш арзёбӣ гардида, дар соли 1949 баъзан ноҳияҳои вилоят нақшаро барзиёд иҷро кардаанд [4, в. 7].

Новобаста аз ин дастовардҳо дар ҷумҳурӣ саршумори чорво ба давраи пеш аз ҷангӣ баробар нашуд. Чорвои ҷамъиятӣ аксар вақт на аз ҳисоби такрористехсолкунии рама, балки аз ҳисоби хариди колхозчиён зиёд мешуд. Амалияи аз ҳад зиёд харид кардан боиси ҳеле кам шудани саршумори чорвои моликияти шахсии колхозчиён гардид. Истеҳсоли маҳсулоти чорво ба ҳисоби ҳар 100 гектар заминҳои хоҷагии қишлоқ дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо кам шуд. Базаи ҳӯроки чорво султанӣ нуктаи чорводорӣ буд. Дар ҷумҳурӣ нақшаи кишти зироатҳои ҳӯроки чорво сол аз сол иҷроишашон кам мешуд, кишти ҷонҷука, ки беҳтарин ҳӯроки чорво буд, иҷро намегардид. Чорвоҳои калон, асосан дар ҷароғоҳ нигоҳ дошта мешуданд. Ҷавти бисёр аз гуруснагӣ дар давраи зимистон ба он сабаб гашт, ки дигаргуниҳои назаррас дар чорводорӣ ҷумҳурӣ ба амал наомад. Ҳамаи ин ба паст гаштани маҳсулнокии чорво оварда расонид.

Ҳулоса, дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941–1945) соҳаи чорводорӣ вилояти Кӯлоб дар Тоҷикистон нақшаи муҳим дар таъмини фронт ва ақибгоҳ бозид. Бо вучуди он ки қисми зиёди

мардон ба чанг сафарбар шуданд, занон, пиронсолон ва чавонон масъулияти нигоҳубини чорво ва истехсоли маҳсулоти чорводориро ба зимма гирифтанд. Онҳо барои таъмин намудани ғушт, шир, пашм ва дигар маҳсулот ба эҳтиёҷоти артиш ва аҳоли саҳми арзанда гузоштанд.

Дар солҳои баъдичангӣ (1945–1950) соҳаи чорводорӣ тадричан барқарор ва рушд ёфт. Давлат барои зиёд кардани саршумори чорво, беҳтар кардани зот ва баланд бардоштани маҳсулнокии тадбирҳо андешид. Бо вучуди мушкилоти иқтисодӣ, норасоии қувваи корӣ ва захираҳо, чорводорони минтақа тавонистанд соҳаҳоро аз нав эҳё намуда, заминаи рушди минбаъдaro гузоранд.

Умуман, чорводорӣи вилояти Кӯлоб дар ин давраҳо на танҳо устуворӣи иқтисодиро нигоҳ дошт, балки дар пирӯзӣ ва барқарорсозӣи баъдичангии кишвар саҳми назаррас гузошт.

Адабиёт:

1. Абдуназаров Х. История животноводства Таджикистана (1920–1965 гг.) / Х. Абдуназаров, часть 1. – Душанбе: Ирфон, 2004. – С.128.
2. Алимов Д. Боевые и трудовые подвиги хатлонцев в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / Д. Алимов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – С.110.
3. Баҳисобирии дурусти ҳайвонот гарави тараққӣ кардани саршумори он мебошад // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1943. – 9 декабр. – №80 (795). – С.2.
4. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф. 8. – Р.1. – П.141. – В.В. 7, 12.
5. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф.7. – Р.1. – П.52. – В. 113.
6. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф.7. – Р.1. – П.22. – В. 219.
7. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф.7. – Р.1. – П.23. – В.10.
8. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф.7. – Р.1. – П.27. – В.В. 22, 77.
9. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф.7. – Р.1. – П.30. – В. 26.
10. БДВХ дар шаҳри Кӯлоб. – Ф.7. – Р.1. – П.44. – В.17.
11. БДТН ҚТ. – Ф. 3. – Р. 126. – П. 185. – В.В. 44, 121, 137.
12. Боз ҳам бо қувва ва энергияи нав кор мекунем // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1942. – 1 январ. – №1(595). – С.1.
13. Дар бораи чорабиниҳои амалӣ оид ба иҷро намудани қарори ШКХ ИҶШС ва КМ ҲК(б) «Дар бораи чораҳои саломат нигоҳ доштани чавона ва зиёд кардани саршумори ҳайвонот дар колхозҳо ва совхозҳо» дар Тоҷикистон // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1942. – 25 январ. – №8(602). – С.1–4.
14. Из истории колхозного строительства в Таджикской ССР 1938–1958 гг. том –2 (Сборник документов и материалов). – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 124.
15. История таджикского народа. Том VI. (Новейшая история) / Под общей редакцией академика Академии наук Республики Таджикистан Р.М. Масова. – Душанбе: Империял групп, 2011. – С. 82
16. Мақсудов А. Чорводориро тараққӣ дода зимистонгузаронии ҳайвонотро нағз ташиқил намоем // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1944. – 26 ноябр. – №53(854). – С. 2.
17. Ниъматов С.Н. Становление и развитие зооветеринарной службы в Таджикистане (1924–1991 гг.): дисс. кан. ист. наук: 07.00.02 / Н.С. Ниъматов. – Душанбе, 2019. – С. 29–30.
18. Ҳақиқати Кӯлоб. №54 (1252) 4 майи соли 1948 4 саҳ
19. Ҳотамов Н. Тоҷикистон дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ ва азнавбарқароркунии баъдичангӣ (1941–1950) / Н. Ҳотамов. – Душанбе, 2010. – С. 36.
20. Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917–1965 годы) / под редакций К.П. Марсакова. – Душанбе: Дониш, 1968. – С. 189.
21. Очерк истории народного хозяйства Таджикистан. – Душанбе: 1967. – 493 с
22. Пак Н.П. Советы Таджикистана в годы Великой Отечественной войны / П.Н. Пак. – Душанбе: Ирфон, 1985. – С. 83.
23. Сечкина Л.П. Таджикистан в годы Великой Отечественной война 1941–1945 / Л.П. Сечкина. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 151.
24. Областная скотоводческая совещания // Ҳақиқати Кӯлоб. – 1944. – 26 ноябр. – №53(854). – С.2.

ВАЗЪИ СОҲАИ ЧОРВОДОРӢ ДАР ВИЛОЯТИ КҶЛОБИ ҶШС ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНӢ ВА СОЛҲОИ БАӢДИҶАНГӢ (1941–1950)

Мақола ба омӯзиши вазъи соҳаи чорводорӣ дар вилояти Кӯлоби Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941–1945) ва давраи баъдичангӣ (1945–1950) бахшида шудааст. Дар он шароити иқтисодӣ ва иҷтимоии минтақа дар давраи ҷанг мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллифон таъсири сафарбаршавии аҳолии қобили меҳнатро ба коҳиши қувваи корӣ нишон медиҳанд. Ҳамзамон, кам гардидани саршумори чорво ва паст шудани маҳсулнокии соҳа баррасӣ мегардад. Нақши аҳолии ақибгоҳ, махсусан занон, пиронсолон ва наврасон, дар нигоҳ доштани соҳа муҳим арзёбӣ шудааст. Дар мақола таъкид мешавад, ки онҳо бо меҳнати фидокорона истехсоли маҳсулоти чорводориро таъмин намуданд. Таъмини фронт бо ғушт, шир ва пашм яке аз вазифаҳои асосии соҳа буд. Бо вучуди душвориҳо, чорводорӣ ҳамчун бахши муҳими иқтисодиёт фаъолияти худро идома дод.

Дар қисми дуюми мақола вазъи соҳа дар солҳои баъдичангӣ таҳлил шудааст. Барқарорсозии хоҷагӣҳо ва афзоиши саршумори чорво ҳамчун самтҳои асосӣ нишон дода мешаванд. Сиёсати давлатӣ барои рушди чорводорӣ ва беҳтар кардани зотпарварӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ҳамчунин, масъалаи беҳтар намудани шароити меҳнат ва таъминоти моддӣ қайд шудааст. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки соҳаи чорводорӣ тавонист аз бӯхрони ҷангӣ барояд ва дар маҷмӯъ, он барои устувории иқтисодӣ ва рушди минбаъдаи минтақа замина гузошт.

Калидвожаҳо: чорводорӣ, вилояти Кӯлоб, Тоҷикистон, Ҷанги Бузурги Ватанӣ, солҳои 1941-1950, баъдичангӣ, барқарорсозӣ, иқтисодиёт, аҳоли, деҳот.

СОСТОЯНИЕ ЖИВОТНОВОДСТВА В КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКСКОЙ ССР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1941–1950)

Статья посвящена изучению состояния животноводческой отрасли в Кулябской области Таджикистана в годы Великая Отечественная война (1941–1945) и в послевоенный период (1945–1950). В ней анализируются экономические и социальные условия региона в военное время. Авторы показывают влияние мобилизации трудоспособного населения на сокращение рабочей силы. Одновременно рассматриваются уменьшение поголовья скота и снижение продуктивной отрасли. Особое внимание уделяется роли тылового населения, особенно женщин, пожилых людей и подростков, в сохранении отрасли. В статье подчеркивается, что благодаря их самоотверженному труду обеспечивалось производство животноводческой продукции. Снабжение фронта мясом, молоком и шерстью являлось одной из основных задач отрасли. Несмотря на трудности, животноводство продолжало функционировать как важный сектор экономики.

Во второй части статьи анализируется состояние отрасли в послевоенные годы. Восстановление хозяйств и увеличение поголовья скота рассматриваются как основные направления развития. Освещается государственная политика, направленная на развитие животноводства и улучшение породного состава. Также отмечаются меры по улучшению условий труда и материального обеспечения. Результаты показывают, что животноводство смогло выйти из военного кризиса и в целом создало основу для дальнейшего экономического развития региона.

Ключевые слова: животноводство, Кулябская область, Таджикистан, Великая Отечественная война, 1941–1950 годы, послевоенный период, восстановление, экономика, население, сельская местность.

THE STATE OF LIVESTOCK FARMING IN THE KULOB REGION OF THE TAJIK SSR DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR AND THE POSTWAR PERIOD (1941–1950)

The article is devoted to the study of the state of livestock farming in the Kulob region of Tajikistan during the Great Patriotic War (1941–1945) and the postwar period (1945–1950). It analyzes the economic

and social conditions of the region during wartime. The authors examine the impact of mobilization of the able-bodied population on the reduction of the labor force. At the same time, the decline in livestock numbers and the decrease in productivity of the sector are considered. Particular attention is paid to the role of the rear population, especially women, the elderly, and adolescents, in sustaining the industry. The article emphasizes that their dedicated labor ensured the production of livestock products. Supplying the front with meat, milk, and wool was one of the main tasks of the sector. Despite the difficulties, livestock farming continued to function as an important part of the economy.

The second part of the article analyzes the condition of the sector in the postwar years. The restoration of farms and the increase in livestock numbers are identified as key directions of development. State policies aimed at developing livestock farming and improving breeding are discussed. Measures to improve working conditions and material support are also noted. The findings show that livestock farming managed to overcome the wartime crisis and, overall, laid the foundation for further economic development of the region.

Key words: livestock farming, Kulob region, Tajikistan, Great Patriotic War, 1941–1950, postwar period, recovery, economy, population, rural areas.

Маълумот дар бораи муаллифон: Бадалов Исфандиёр Шовалиевич, муаллими калони кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: (+992918191943), E-mail: kulob.35@mail.ru

Ватанзода Шердил Ватан, доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисоси таърих, муаллими калони кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Телефон: (+992) 988026304, E-mail: sherdil.isufov@mail.ru

Сведения об авторах: Бадалов Исфандиёр Шовалиевич, старший преподаватель кафедры истории таджикского народа, Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С.Сафарова 16. Телефон: (+992918191943), E-mail: kulob.35@mail.ru;

Ватанзода Шердил Ватан, доктор философии (PhD), доктор по специальности история, старший преподаватель кафедры истории таджикского народа, Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С.Сафарова 16. Телефон: (+992) 988026304, E-mail: sherdil.isufov@mail.ru.

Information about the authors: Badalov Isfandiyor Shovalievich, senior lecturer, department of the history of the tajik people, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki, Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street 16. Phone: (+992918191943), E-mail: kulob.35@mail.ru;

Vatanzoda Sherdil Vatan, doctor of philosophy (phd), doctor in specialty history, senior lecturer, department of the history of the tajik people, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki, Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov street 16. Phone: (+992) 988026304, E-mail: sherdil.isufov@mail.ru.

Муқарриз: Изатов У.Х., н.и.т., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТАҶРИБАИ ТАЪРИХИИ ТАЪСИС ВА ТАҒЙИРОТИ МАЪМУРИЮ ҲУДУДИ ВИЛОЯТИ КҶЛОБИ ҶШС ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҶОИ 1920 – 1940

Давлатмуродов Қ.Ҳ., докторанти (PhD)

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Кӯлоб яке аз минтақаҳои таърихию фарҳангии муҳимми ҷумҳурӣ ба ҳисоб рафта, аз лиҳози ҳудудӣ – маъмурӣ он аз 10 ноҳия – Кӯлоб, Восеъ, Ховалинг, Балҷувон, Фархор, Ҳамадонӣ, Темурмалик, Шамсуддин Шохин, Данғара ва Муъминобод иборат аст.

Минтақаи Кӯлоб, дар байни дарёи Панҷ (дар ҷануб), кӯҳи Тераклитоғ (дар ғарб), қаторкӯҳҳои Вахш (дар шимол) ва қаторкӯҳҳои Ҳазрати Шох (дар шарқ) ҷойгир шуда, майдони минтақа дар ҳудуди 12 ҳазор км мураббаъ ва ё 8,4%-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 48,7% масоҳати вилояти Хатлонро ташкил медиҳад [6, с. 182-187].

Таърихи маъмурии вилояти Кӯлоб бо тағйироти ҳудудӣ ва ташкили округҳо ва ноҳияҳо дар ҷумҳурӣ алоқаманд аст. Ин таҳаввулот натиҷаи сиёсати нави Шуравӣ ҳамгироии ҳокимият ва амалӣ намудани системаи маъмурӣ – ҳудудӣ буд.

Таърихи ташаккули воҳидҳои маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан минтақаи Кӯлоб, яке аз бахшҳои муҳимми таҳқиқи таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии кишвар ба ҳисоб меравад. Мутаассифона, то имрӯз масъалаи мавриди таҳқиқ аз назари муҳаққиқон дур монда, танҳо баъзе масъалаҳои умумии таърихи ташаккули воҳидҳои маъмурии вилояти Кӯлоби ҶШС Тоҷикистон дар осори муҳаққиқон аз қабili Шарифов Д. [12, 228с.; 13, 49с.; 14, 463 с.], Ғолибов Ғ. [4, 256 с.], Амир С.М. [1, 416 с.], Ватанзода Ш. [3, 193 с.], Ёдгорӣ Н. [5, с. 127 с.] ва дигарон инъикос гардидаанд. Дар давраи Ҳукумати Шуравӣ (асосан солҳои 1920 – 1940) низоми идоракунии ҳудудӣ тақмил ёфт ва воҳидҳои нави маъмурӣ ба вучуд омаданд. Аз ҷумла, вилояти Кӯлоб ҳамчун маркази муҳимми сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии дар ҷануби ҷумҳурӣ нақши назаррас дошт.

Аз рӯйи нишондоди А.И. Кошелева ва П.А. Василев қаламрави минтақаи Кӯлоб дар соли 1920 ба ҷунин амлоқдорӣҳо тақсим мешудааст [16, с. 21]:

№	Номгӯи бекигарӣ ва амлоқдорӣ дар соли 1920	Дар ҳудуди кадом шаҳр ё ноҳия ҷойгир аст.
I.	Бекигарии Балҷувон амлоқдорӣҳо:	
1.	Пушинг	Данғара
2.	Кангурт	Темурмалик
3.	Танобҷӣ	Темурмалик
4.	Ховалинг	Ховалинг
5.	Балҷувон	Балҷувон
II.	Бекигарии Кӯлоб амлоқдорӣҳо:	
1.	Кӯлоб	Кӯлоб
2.	Муъминобод	Муъминобод
3.	Сари Чашма	Шамсуддин Шохин
4.	Эмомалӣ	Восеъ
5.	Фархор	Фархор

Суқути Аморати Бухоро дар моҳи сентябри соли 1920 ва таъсиси Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро (ҶХШБ) оғози як марҳалаи нави таърихӣ дар сарзамини тоҷикон гардид. Дар ин давра қисми шарқии Аморат, ки асосан аз вилоятҳои кӯҳистони тоҷикнишин – Кӯлоб, Ҳисор, Қаротегин, Дарвоз ва Бадахшон (қисми ғарбию ҷанубӣ) иборат буд, бо номи Бухорои Шарқӣ маъруф гардид.

Бо ташкилёбии Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро дар соли 1920, ин сарзамин ба вилоятҳо ва кентҳо ҷудо карда шуд. Дар ин давра зинаи аз ҳама пасти маъмурӣ Шуроҳои ҷамоатҳо

буданд, ки қисми кентҳоро ташкил медоданд. Дар қатори дигар вилоятҳо вилояти Кӯлоб бо марказаш шаҳри Кӯлоб таъсис меёбад, ки он аз туманҳои Балҷувон, Кӯлоб, Фархор, Ховалинг ва Муъминобод иборат буданд [10, с. 4].

Баробари тақсимои нави маъмурӣ ба ҷойи ду бекигарӣ – Балҷувону Кӯлоб – вилояти Кӯлоб барпо карда шуда, комитети инқилобии вилоятӣ ташкил карда мешавад. Дар маҳалҳо комитетҳои инқилобии туман ташкил меёбанд. Ба қори комитетҳои инқилобӣ одамони ба соҳти Шуравӣ содиқи вилоят, ба монанди Назаров Саидҷон, Муҳаммадиев Орзӯ, Акбаров Мирҷон, Худоёров Холмурод, Сафаров Абдуғаффор ва бисёр касони дигар, ки ҳамаи қувваҳои ғайрати худро ба қори сохтмони шуравӣ сафарбар мекарданд, ҷалб карда мешуданд. [10, с. 31-32]

Ҳокимияти Шуравӣ дар Кӯлоб 15 март соли 1921 барқарор гардида ва минбаъд охира охира дар тамоми ноҳияҳои минтақа барқарор шуд. Шуроҳои деҳот ва ноҳияҳо таъсис ёфтанд, заминҳои амирӣ, мулкҳои заминдорону боён ба деҳқонон тақсим карда шуданд.

Ин тағйироти ҳокимият на аз натиҷаи барқарорсозии низоми устувори давлатӣ, балки ҳамчун шакли идоракунии муваққатӣ дар шароити бесуботии ҳарбию сиёсӣ ба амал омад. Фаъолияти дастаҳои босмачиён дар ҳудуди вилояти Кӯлоб ба худсарӣҳои бемислу монанд, зӯровариҳои шадид ва вайрон кардани тартиботи маъмурию ҳуқуқӣ равона шуда, боиси паст гардидани вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳароб гардидани ҳудудҳои аҳолинишин мегардид.

Мувофиқи маълумоти аппарати оқсақолии Бухорои Шарқӣ аз соли 1922 то июли соли 1924 фақат дар як тумани Балҷувон босмачиён бо тариқи зӯрӣ 4136 асп, 14105 сар ҳайвони қалони шохдор, 74276 сар бузу ғўсфандро қашада гирифта буданд. Босмачиён дар ин туман 1913 нафар аҳолиро қаша ва 1013 нафарро ярадор карда буданд. Дар натиҷаи зулми босмачиҳо 2476 хоҷаҳои деҳқонҳо қўшида ба Афғонистон рафтанд ва 1894 ҳавлиҳо сўзонда вайрон карда шуда буд.

Соли 1924 тақсимои миллӣ – ҳудудии Осиёи Марказӣ гузаронида шуд, ки дар натиҷа 14-уми октябри соли 1924 Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис ёфта, вилояти Кӯлоб ба ҳайати он дохил гардид. Дар ҳамин давра воҳидҳои маъмурӣ бо номҳои вилоят, туман ва кентҳо номгузорӣ шуда буданд.

Вилояти Кӯлоб дар майдони 10,60 верст мураббаъ (ба 12 ҳазор км²) доман густурда, марказаш шаҳри Кӯлоб интиҳоб гардид. Вилоят дар ҳудуди собиқ бекигарӣҳои Кӯлоб ва Балҷувон ташкил ёфта 4 – туман Кӯлоб, Муъминобод, Ховалинг ва Балҷувонро дар бар мегирад. Моҳи октябри соли 1924 бо таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон вилояти Кӯлоб ба ҳайати он ворид гардид. Дар ҳайати вилоят туманҳо ва кентҳои зерин вучуд доштанд [16, с. 24-25]:

Ҷадвали 2. Тартиби номгузори туманҳо ва кентҳо дар соли 1925 [2, с. 19]

	Номи туманҳо	Номи кентҳо
	Балҷувон	Оқсу
		Балҷувон
		Кангурт
		Кули Суфиён
	Кӯлоб	Кӯлоб
		Саричашма
		Кули Суфиён
	Муъминобод	Болодара
		Поёндара
		Муъминобод
		Дуоб
	Ховалинг	Боймуш
		Ховалинг
		Сарихосор
		Ёқсу

Мавзеъҳои маъмурӣ-худудӣ дар он вақт сарҳадҳои муайян надоштанд, ҳайати доимии нуктаҳои аҳолинишин баъзан якҷоя хоҷагиҳои алоҳидаро ташкил медоданд, ки ин барои ҳайати географӣ, намудҳои гуногуни ҷойгиршавии миллатҳоро ба амал меоварданд [16, с. 5].

Азбаски, ин тақсимот бе омодагии зарурӣ ва таҳлили ҳамаҷониба амалӣ гардида буд, он наметавонист масъалаи тақсимои маъмурию худудии ҷумҳуриро ба таври пурра ҳал намояд. Дар натиҷа, худудҳои вилоят борҳо тағйир ёфта, вобаста ба шароити сиёсӣ ва идорӣ дар шаклҳои гуногун номгузорӣ шуда, бо усулҳои нави маъмурии идоракунии татбиқ мегардиданд. Барои идора кардани ҷумҳурӣ, он ба вилоят, вилоятҳо ба туманҳо (воҳиде чун ноҳия) ва ниҳоят ба кентҳо (ҷамоат) – ҳо ҷудо мешуданд.

Аз соли 1926 дар худуди ҶМШС Тоҷикистон сохти маъмурӣ тағйир ёфта, воҳидҳои маъмурии вилоят ва туман барҳам дода шуда, сохтори маъмурӣ ба шакли нави маъмурӣ – округ ва баъдан районҳо табдил ёфт. Солҳои 1926 – 1929 вазъи воҳидҳои маъмурӣ ҳамоҳанг карда шуда, барои осонтар кардани бақайдгирӣ ва идоракунии вилоятҳоро ба округҳо табдил доданд. Округҳо бузургтар аз район ва хурдтар аз вилоят ҳисобида мешуд ба вучуд омаданд, ки бо ин роҳ баъди он районҳо эҷод ва шакл гирифтанд.

Маъмурияти ноҳияҳое, ки нав ташкил меёфтанд, бо хоҷагиҳои онвақта мувофиқат накарда, ба роҳбарии хоҷагиҳо ҳалал мерасониданд, қорҳои онҳоро ба қафо кашида, сохтмони Шуроҳоро суст мегардониданд. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, тақсимои маъмурӣ – худудии ҷумҳурӣ ба бисёр дигаргуниҳо дучор омад. Ҳамин ҳел азнавсозӣ лозим буд, ки дар натиҷаи он роҳбарият ба қишлоқҳо наздик ва бо деҳқонон доимо алоқа дошта бошад [10, с. 5].

Дар асоси қарори Кумитаи иҷроияи марказии ҶМШС Тоҷикистон аз 7 –уми июли соли 1926 комиссияи махсус оид ба таъсиси ноҳияҳои ҷумҳурӣ таъсис дода шуд, ки вазифаи асосии он муайян намудани асосҳои илмӣ ва худудии ҷойгиршавии воҳидҳои маъмурии наваъсис маҳсуб меёфт. Раванди ташкилёбии ноҳияҳо хусусияти мураккаб дошта, анҷом додани таҳлили ҳамаҷонибаи омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва идорӣ, инчунин бозсозии сохторҳои анъанавии маъмурӣ, аз ҷумла тағйир додани низоми кентҳоро, ки аз ҷониби съездҳои Шуроҳо тасдиқ мегардиданд, талаб менамуд.

Бояд зикр намуд, ки марзҳои маъмурии туманҳо ва кентҳо, инчунин шумора ва сохтори онҳо, дар доираи сиёсати маъмурию худудии ҳокимияти Шуравӣ пайваستا мавриди бозбинӣ, тағйир ва такмил қарор доштанд. Ин тағйирот характери низомнок, доимӣ ва пайдарпай дошта, ҳамчун натиҷаи ҷустуҷӯи шаклҳои самараноки идоракунии давлатӣ дар шароити ташаккули сохторҳои нави маъмурӣ баромад менамуд. Дар ин замина, раванди тағйир ва дигаргуниҳои маъмурию худудии вилояти Кӯлоб дар соли 1928 марҳилаи муҳимми таърихии худро таҷассум менамояд.

Соли 1928 дар ҷумҳурӣ дар асоси дастурамали умумииттифоқӣ давраи гузариш ба сохти нав сар мешавад. Соли 1929 он ба тақсимои округҳо анҷом меёбад. Яке аз хислатҳои асосӣ дар он буд, ки сарҳади тақсимои округҳо бо сарҳади вилоятҳои собиқ яхела буданд, туманҳо дар натиҷаи ташкилёбии ноҳияҳо низ ба ноҳияҳои алоҳида табдил ёфтанд [10, с. 5].

Ҷаласаи III – шуроҳои ҶШС Тоҷикистон аз 16-уми октябри соли 1929, қарор ва декларатсия (эълomia) – ро доир ба ташкилёбии ҶШС Тоҷикистон тасдиқ намуд. Дар қатори дигар округҳои ҷумҳурӣ, округи Кӯлоб низ таъсис ёфт, ки он аз ноҳияҳои наваъсис ёфта иборат буд [3, с. 20].

То соли 1929 Тоҷикистон аз воҳидҳои маъмурии вилоят, туман ва кентҳо иборат буд, ки идора кардани онҳо душвор буд. Бо таъсиси округҳо худуд бо қисматҳои калон ва идорашаванда ҷудо гардид. Бо ташкили округҳо назорати ҳукумати ҷумҳуриявӣ аз марказ осонтар шуд ва байни ноҳияҳо муносибати устувор пайдо гардид. Инчунин, бо ташкили округҳо сатҳи миёнаи идоракунии миёни ҳукумат ва ноҳияҳо пайдо шуда, сиёсати ягонаи Шуравӣ дар тамоми ҷумҳурӣ яхела татбиқ мешуд.

Ҳангоми ташкил шудани округҳо дар маркази онҳо мактабҳо, беморхонаҳо ва китобхонаҳо бунёд гардиданд. Аҳоли бо хизматрасониҳои давлатӣ наздиктар шуданд, саводноқӣ афзуд ва қорҳои фарҳангӣ – маърифатӣ фаъолтар шуданд. Округҳо як шакли гузариш буданд ва баъд аз таҷрибаи онҳо дар соли 1930 системаи мазкур ба ноҳияҳо табдил ёфт.

Ташкили округҳо дар Тоҷикистон дар солҳои 1929 – 1930 як қадами калидӣ дар таърихи идоракунии давлатӣ буд. Ин ислохот на танҳо сохтори маъмуриро мунтазам кард, балки барои рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳанги ҷумҳури заминаи устувор фароҳам овард. Бо вучуди он ки округҳо муддати кӯтоҳ амал карданд, таҷрибаи онҳо дар ташкили ноҳияҳо ва тақсимои имрӯзаи маъмурии кишвар нақши муҳим бозид.

Анҷумани XVI ВКП (б) доир ба барҳам додани округҳо ва мустаҳкам намудани ноҳияҳо ба ҳайси ниҳоди маъмурии асосӣ қарор қабул намуд. Бар асоси ин қарор 15 июли соли 1930 КМ ВКП (б) «Дар бораи барҳам додани округҳо», ки аз соли 1926 вучуд доштанд, қарор қабул намуд. 23 июли соли 1930 КИМ ва ШКХ ИЧШС қарор карданд, ки то 1 октябри соли 1930 округҳо пурра барҳам дода шаванд [16, с. 15].

Округи Кӯлоб аз соли 1929 то соли 1930 амал кард, вале дар ин муддат он ба маркази сиёсӣ иқтисодии ҷануби Тоҷикистон мубаддал гардида, фаъолияти шуроҳо ва мақомоти ҳокимият дар сатҳи маҳаллӣ пурзӯр шуд ва ин таҷрибаи аввалини идоракунии ҳудудӣ барои ташкили ноҳияҳо фароҳам оварда шуд.

Баъди барҳам додани округи Кӯлоб дар соли 1930 идоракунии ҳудудӣ дар Тоҷикистон бо мақсади беҳтар кардани назорати марказӣ ва мутобиқ кардани ноҳияҳои навташқил ба нақшаҳои пешбурди хоҷагии қишлоқ ва саноатӣ тағйир дода шуд. Дар давраи солҳои 30-юм Тоҷикистон давраи сеюми коллективониро аз сар мегузaronид, ки маҳз ҳамин давра барои минтақаи Кӯлоб чунин маъно дошт, ки ҷамоатҳо ва ноҳияҳо бо тарзи нав омода карда шаванд.

Агарчи нимаи дуюми соли 1930 Кӯлоб ҳамчун округ барҳам хӯрда бошад, ҳам 23 – ноябри соли 1930 дар асоси қарори Кумитаи иҷроияи Марказии ЦШС Тоҷикистон ноҳияҳои зерин ташқил карда шуданд [16, с. 31].

1. Ноҳияи Балҷувон - дар ҳайати ҷамоатҳои Балҷувон, Садайбарда, Хам, Дашти Шуро, Хозлаҳат, Гулдара, Афардӣ ва Дектур ташқил шуда, аз 11 – шуроҳои қишлоқ (деҳа), 264 - нуқтаҳои аҳолинишин ва 259 - қишлоқ иборат буд;

2. Ноҳияи Муъминобод – дар ҳайати ҷамоатҳои Ғофилобод, Деҳибаланд, Дегрез, Кашиндара, Лангари калон, Муъминобод, Оличабулоқ, Сар – Корон, Сарсибулоқ, Сайёд ва Туту ташқил шуда, аз 11 – шуроҳои қишлоқ (деҳа), 170 - нуқтаҳои аҳолинишин ва 167 - қишлоқ иборат буд;

3. Ноҳияи Кангурт - дар ҳайати ҷамоатҳои Давлатшоён, Кангурт, Кули Суфиён, Оличабулоқ, Пушинг ва Хоҷаи Нур ташқил шуда, аз 6 шуроҳои қишлоқ (деҳа), 53 - нуқтаҳои аҳолинишин ва 53 - қишлоқ иборат буд;

4. Ноҳияи Қизилмазор - дар ҳайати ҷамоатҳои Бурдоёк, Ҷантоқлӣ, Гулисой, Қафлондара, Қизилмазор, Қушқия, Танобчӣ ва Ҷолтош ташқил шуда, аз 11 шуроҳои қишлоқ (деҳа), 181 - нуқтаҳои аҳолинишин ва 178 - қишлоқ иборат буд;

5. Ноҳияи Кӯлоб - дар ҳайати ҷамоатҳои Боғи Ҳабиб, Даҳана, Зиракӣ, Кӯлоб, Пахтакор, Пахтаобод, Пушиён ва Тебалай ташқил шуда, аз 1- шаҳр, 9 – шуроҳои қишлоқ (деҳа), 100 - нуқтаҳои аҳолинишин ва 101 - қишлоқ иборат буд;

6. Ноҳияи Ховалинг - дар ҳайати ҷамоатҳои Даҳагӣ, Лоҳутӣ, Ҷонбаҳт, Зағара, Қозӣ чубек, Мазори Султон, Охтерак, Сангдара, Сафедшаҳрак, Ховалинг ва Яхсуи боло ташқил шуда, аз 14 – шуроҳои қишлоқ (деҳа), 646 - нуқтаҳои аҳолинишин ва 646 - қишлоқ иборат буд;

7. Шурообод - дар ҳайати ҷамоатҳои Даштиҷум, Девдор, Йол, Маслук, Навобод, Коҳдара, Саричашма, Хирманҷо, Хоҷағалтон, Чағам ва Ҷилга ташқил шуда, аз 13 – шуроҳои қишлоқ (деҳа), 167 - нуқтаҳои аҳолинишин иборат буд;

8. Ноҳия Фархор – дар ҳайати ҷамоатҳои Ватан, Деҳқонарик, Маслук, Фархор ва Чубек ташқил шуда, аз 5 – шуроҳои қишлоқ (деҳа), 94 - нуқтаҳои аҳолинишин ва 93 - қишлоқ иборат буд;

9. Ноҳияи Даштиҷум мувофиқи Қарори КИМ ЦШС Тоҷикистон 29-январӣ соли 1932 дар ҳайати ҷамоатҳои Даштиҷум, Йол, Зарбуз, Кунгара, Лангардара, Рӯйкаш, Саригор, Хирманҷо ва Оҳангарон таъсис меёбад. Ҳангоми таъсисёбии ноҳия аз 9 - шуроҳои қишлоқ ва 88 - нуқтаҳои аҳолинишин иборат буд;

10. Ноҳияи Данғара мувофиқи Қарори КИМ ҶШС Тоҷикистон 8 – июли соли 1932 дар ҳайати ҷамоатҳои Булён, Иғрон, Макеев, Оксу, Сангтуда, Туткавул ва Якатут таъсис меёбад, ки ҳудуди он 7 – шуроҳои қишлоқ, 177 – пунктҳои аҳолинишин ва 172 – қишлоқро дар бар мегирифт;

11. Ноҳияи Сарихосор мувофиқи Қарори КИМ ҶШС Тоҷикистон 8- августи соли 1936 дар ҳайати ҷамоатҳои Айлонӣ, Афардӣ, Ваҳинак, Гулдара, Дараи Калот, Дараи Шуро ва Зувайр таъсис меёбад. Ҳангоми таъсисёбии ноҳия аз 6 - шуроҳои қишлоқ, 161 - нуктаҳои аҳолинишин ва 159 – қишлоқ иборат буд;

12. Ноҳияи Колхозобод мувофиқи қарори КИМ ҶШС Тоҷикистон 19 - августи соли 1936 дар ҳайати ҷамоатҳои Арал, Пахтаобод, Сталин ва Тугарак таъсис меёбад, ки ҳудуди он аз 6 – шуроҳои қишлоқ, 77 – пунктҳои аҳолинишин ва 73 – қишлоқ иборат буд [7, с. 6-126].

Баъди барҳам хӯрдани округҳо ва раванди таъсисёбии ноҳияҳои навташқилшуда, дар байни солҳои 1930 – 1938 идоракунии марказӣ дар бисёр минтақаҳои ҶШС Тоҷикистон бо мушкилиҳо аз ҷумла масофаи дур байни ноҳияҳо бо марказӣ ҷумхурӣ, бо таъхир амали шудани қабули қарорҳо, ташкили корҳои сохтмонӣ ва барномаҳои кооперативсозӣ рӯ ба рӯ шуд. Набудани зинаи миёнаи идоракунии боис мегашт, ки сохтмони роҳҳои маҳаллӣ, корхонаҳои хурди саноатӣ, пурра иҷро нагардидани нақшаҳои пахтапарварӣ, инчунин назорати нақшаҳои панҷсола дар ноҳияҳои дур аз марказ дертар ё ба таъхир анҷом меёфт.

Дар солҳои 1937 – 1938 барномаҳои нави рушди хоҷагии қишлоқ, махсусан коҳиш додани масоҳати заминҳои бекорхобида, таҳкими хоҷагиҳои колхозӣ ва афзоиши истеҳсоли пахта, талаб мекард, ки минтақа маркази идоракунии худро дошта бошад.

Соли 1936 Шуроҳои ҷамоатҳо, Шуроҳои қишлоқҳо номида шуданд (Талбаков). Ин тағйирот на танҳо хусусияти ташкилӣ дошт, балки бозбинии равандҳои амиқи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии давраи мазкур буда, ба таҳкими назорати давлатӣ дар сатҳи поёнии идоракунии равона гардида буд. Дар ибтидои соли 1938, дар идомаи ин ислоҳот, масъалаи аз нав ташкил намудани округҳо дар ҳудуди ҷумхурӣ ба миён омад. Дар натиҷаи татбиқи ин тадбирҳо, бо дарназардошти омилҳои ҳудудӣ, демографӣ ва хоҷагидорӣ, округи Кӯлоб дубора таъсис дода шуд, ки он ба бехтар гардидани низоми идоракунии минтақавӣ ва ҳамоҳангсозии равандҳои рушди иҷтимоӣ – иқтисодии вилоят мусоидат намуд. Ба ҳайати округи Кӯлоб ҳамаи ноҳияҳои навташқили дар боло зикршуда дохил мешуданд.

Таъсиси дубораи округи Кӯлоб дар соли 1938 чунин заминаҳоро ба вучуд овард:

- идоракунии давлатӣ боз ҳам ба мардум наздиктар гардид;
- назорати сохтмонҳо ва хоҷагиҳо пурзӯр шуд;
- иқтисоди ноҳияҳои ҷанубӣ дар охири солҳои 30 – юм ва 40 – ум босуръат рушд кард;
- нақшаҳои пахта ва чорводорӣ баланд гардиданд;
- роҳҳо ва инфрасохтор босуръат бунёд шуданд.

Баъди таъсиси округи Кӯлоб дар соли 1938, дар ҷумхурӣ марҳилаи нави ислоҳоти маъмурию ҳудудӣ оғоз ёфт, бо гузариш ба низоми идоракунии вилоятӣ тавсиф меёфт. Ин тағйирот аз нигоҳи зарурати мутобиқ сохтани сохтори маъмурӣ ба талаботи рушти иҷтимоию иқтисодӣ ба миён омада, пеш аз ҳама, бо тақмили механизми идоракунии зинаи миёна, баланд бардоштани самаранокии роҳбарии давлатӣ ва муттаҳидсозии хоҷагиҳо равона гардида буд. Дар ҳамин замина, ташкили вилоятҳо ҳамчун омили муҳимми таъмини иҷрои саривактӣ, ҳамоҳанг ва мақсадноки нақшаҳои хоҷагии халқ дар сатҳи минтақавӣ баромад мекард.

Дар асоси Фармони Президиуми Шурои Олии ИҶШС аз 27 – уми октябри соли 1939, дар натиҷаи иваз намудани округҳо ба вилоятҳо – вилояти Кӯлоб бо марказӣ маъмуриаш шаҳри Кӯлоб таъсис меёбад. Вилояти Кӯлоб дар соли 1939 аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ 1 шаҳр - Кӯлоб, 12 ноҳия - Балҷувон, Фархор, Данғара, Ховалинг, Кангурт, Муъминобод, Даштиҷум, Шурообод, Сарихосор, Колхозобод, Қизилмазор, Кӯлоб ва 89 шурои деҳотро дар бар мегирифт. Шумораи умумии аҳолии вилояти Кӯлоб дар ин сол 210575 нафар, аз ҷумла дар шаҳр 8439 нафар, дар деҳот 202136 нафарро ташкил медод [3, с. 21].

Хулоса, вилояти Кӯлоб ҳамчун воҳиди маъмурию ҳудудӣ дар доираи сиёсати нави идоракунии бе назардошти ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои маҳаллӣ ва имкониятҳои иқтисодии минтақа чандин маротиба таҷдид ва барҳам дода шуд, ки ин раванди зудтағйирёӣ ба соҳаҳои

ичтимой – иқтисодӣ ва фарҳангии ноҳияҳои тобеи ин вилоят зарари ҷиддие ворид кард. Тағйирёбии пайдарпайи маъмурию ҳудудӣ, ки асосан хусусияти маъмурию сиёсӣ доштанд, то соли 1991 дар қаламрави ҷумҳурии идома ёфтааст. Чунончи, солҳои 1939-1955 дар қаламрави вилояти Кӯлоб 13 ноҳия, 1 шаҳр, 5 шаҳрак, 110 ҷамоати деҳот ва 1675 деҳа мавҷуд буд. Соли 1955 вилояти Кӯлоб барҳам дода мешавад. Соли 1973 бошад, аз нав таъсис ва соли 1992 бори охирон вилоятҳои Кӯлоб ва Қўрғонтеппа барҳам дода шуда, дар заминаи онҳо вилояти Хатлон ташкил карда мешавад.

Адабиёт:

1. Амир, С. М. Ёхсу, очеркҳои илмӣ–оммавӣ [Матн] /М.С. Амир. – Душанбе: Шарқи озод, 2014. – 416 с.
2. Бартов Ҷ. Географияи минтақаи Кӯлоб. - Душанбе: Бухоро, 2015. 120 с.
3. Ватанзода Ш. В. Хоҷагии кишлоки вилояти Кӯлоби ҶШС Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (солҳои 1941-1945). Диссертатсияи доктори фалсафа (PhD). Кӯлоб – 2025. – 193 с.
4. Ғоибов, Ғ. Мӯъминобод [Текст] / Ғ. Ғоибов, М. Азизов, Н. Ҳасанов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – 256 с.
5. Ёдгорӣ, Н. Зиндагӣ дар пояи ду кӯҳи намак (ноҳияи Восеъ: таърих, тараққиёт, одамон ва имрӯзу фардои он) [Матн] / Н. Ёдгорӣ, Д. Ҳафизов, ва диг. – Душанбе, 1994. – 127 с.
6. Исуфов, Ш.В. Административно–территориальное устройство Кулябской области Таджикской ССР в годы советской власти [Текст] / В.Ш. Исуфов // Ноябрьские историко-архивные чтения – 2021 г. Материалы Международной научно-практической конференции «Национальная политика и миграционные процессы в Советском Союзе. К 100-летию создания СССР» (ПермГАСПИ. 30 ноября – 1 декабря 2021 г.) Сборник / Под ред. С. В. Неганова, А. В. Черных. – Пермь, 2022. – С. 182–187.
7. Кӯлоб. Энциклопедия. – Душанбе, 2006. – 640 с.
8. Расулиён Қ., Абдулҳамидов Н. Таърихи Тоҷикистони Шӯравӣ [Матн] / Қ. Расулиён, Н. Абдулҳамидов. – Душанбе, 2021. - 176 с.
9. Розики С. Равзанаи субҳ. – Душанбе, соли 2002. 163 с.
10. Талбаков Ҷ. Ҳ. Тақсмоти маъмурӣ – территориявии вилояти Кӯлоб солҳои 1939 – 1955. - Кӯлоб, 1991. 382 с.
11. Шарифзода Б. Барқарор карда шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар гурӯҳи ноҳияҳои Кӯлоб. - Душанбе, 1962. 92 с.
12. Шарифов Д. Таърихи мухтасари Балҷувон. - Кӯлоб, 1993. 238 с.
13. Шарифов Д. Хатлон дар солҳои сиёс. - Кӯлоб, 1991. 49 с.
14. Шарифов, Д. Маҷмӯаи рисолаҳои таърихӣ ва адабӣ [Матн] / Д. Шарифов. – Душанбе: Бухоро, 2013. – 463 с.
15. Юнусов С. Тақсмоти территориявӣ-маъмурии вилояти Кӯлоб баъди инқилоби Октябр// История и культура Куляба (прошлое и настоящее).Тезис научно-практической конференции (г.Куляб, 17-20 марта 1988 г.) Куляб,1988.С.61-62.
16. Юнусов С., Асрориён Ҷ. Авроқи рангини Кӯлоб. – Кӯлоб, 1992. 80 с.

ТАҶРИБАИ ТАЪРИХИИ ТАЪСИС ВА ТАҒЙИРОТИ МАЪМУРИЮ ҲУДУДИИ ВИЛОЯТИ КҶЛОБИ ҶШС ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҶОИ 1920 – 1940

Дар мақолаи мазкур оид ба таҷрибаи таърихӣ ташаккул ва тағйироти маъмурию ҳудудии минтақаи Кӯлоб дар солҳои 1920-1940 таҳқиқи илмӣ бурда шудааст. Дар ин мақола равандҳои асосии ташаккули воҳидҳои маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан минтақаи Кӯлоб баррасӣ мегардад. Таърихи маъмурии вилояти Кӯлоб бо тағйироти ҳудудӣ ва ташкили округҳо ва ноҳияҳо дар ҷумҳурии алоқаманд аст. Ин таҳаввулот натиҷаи сиёсати нави Шуравӣ ҳамгироии ҳокимият ва амалӣ намудани системаи маъмурӣ – ҳудудӣ буд.

Дар давраи Ҳукумати Шуравӣ (асосан солҳои 1920 – 1940) низоми идоракунии ҳудудӣ тақмил ёфт ва воҳидҳои нави маъмурӣ ба вуҷуд омаданд. Аз ҷумла, вилояти Кӯлоб ҳамчун маркази муҳимми сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар ҷануби ҷумҳурӣ нақши назаррас дошт. Баробари тақсимои нави маъмурӣ ба ҷойи ду бекигарӣ – Балҷувону Кӯлоб – вилояти Кӯлоб барпо карда шуда, комитети инқилобии вилоятӣ ташкил карда мешавад. Соли 1924 тақсимои миллий – ҳудудии Осиёи Марказӣ гузаронида шуд, ки дар натиҷа 14-уми октябри соли 1924 Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис ёфта, вилояти Кӯлоб ба ҳайати он дохил гардид. Дар ҳамин давра воҳидҳои маъмурӣ бо номҳои вилоят туман ва кентҳо номгузорӣ шуда буданд.

Дар асоси Фармони Президиуми Шурои Олии ИЧШС аз 27 – уми октябри соли 1939, дар натиҷаи иваз намудани округҳо ба вилоятҳо – вилояти Кӯлоб бо маркази маъмуриаш шаҳри Кӯлоб таъсис меёбад. Вилояти Кӯлоб дар соли 1939 аз ҷиҳати маъмурӣ-ҳудудӣ 1 шаҳр - Кӯлоб, 12 ноҳия - Балҷувон, Фархор, Данғара, Ховалинг, Кангурт, Муъминобод, Даштиҷум, Шурообод, Сарихосор, Колхозобод, Қизилмазор, Кӯлоб ва 89 шурои деҳотро дар бар мегирифт.

Калидвожаҳо: таҷриба, ташаккул, тағйирот, тақсимо, ташкилёбӣ, воҳид, маъмурӣ, ҳудудӣ, минтақа, округ, ҷумҳурӣ, вилоят, туман, кент, шаҳр, ноҳия, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, миллий.

ОПЫТ ИСТОРИЧЕСКОГО ФОРМИРОВАНИЯ И АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКСКОЙ ССР В 1920-1940 гг.

В данной статье на основе научного исследования рассматривается опыт исторического формирования и административно-территориальных преобразований Кулябского региона в 1920-1940 гг. В статье анализируются основные процессы формирования административных единиц Республики Таджикистан, в частности Кулябского региона. История административно-территориального устройства Кулябской области тесно связана с территориальными изменениями и организацией округов и районов в составе республики. Эти преобразования стали результатом политики новой советской власти и практической реализации административно - территориального управления.

В период Советской власти (главным образом 1920-1940 гг.) система территориального управления была усовершенствована и созданы новые административные единицы. В частности, Кулябская область приобрела важное политическое, экономическое и культурное значение на юге республики. В результате нового административного деления, на базе двух бекств – Бальджуван и Куляб – была образована Кулябская область, а также создан областной революционный комитет. В 1924 году, в ходе национально – территориального размежевания Средней Азии, в результате которого 14 октября 1924 года была образована Таджикская Автономная Советская Социалистическая Республика, Кулябская область была включена в её состав. В этот период административные единицы области получили наименования районов и посёлков .

На основании Постановления Президиума Верховного Совета Таджикской ССР от 27 октября 1939 года, в результате преобразования округов в области, была образована Кулябская область с административным центром в городе Кулябе. В 1939 году Кулябская область включила в себя 1 город – Куляб, 12 районов – Бальджуван, Фархор, Дангару, Ховалинг, Кангурт, Муминобад, Даштиджум, Шурообад, Сари-Хосор, Колхозабад, Кизилмазор, Куляб, а также 89 сельских советов.

Ключевые слова: опыт, формирование, изменения, разделение, организация, административная, единица, территория, региона, округ, республика, область, район, посёлок, город, село, политический, экономический, социальный, национальный.

EXPERIENCE OF HISTORICAL FORMATION AND ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL TRANSFORMATIONS OF THE KULYAB REGION OF THE TAJIK SSR IN 1920-1940

This article, based on scientific research, examines the experience of the historical formation and administrative-territorial transformations of the Kulob region in the 1920s–1940s. The article analyzes the main processes of formation of the administrative units of the Republic of Tajikistan, in particular the Kulob region. The history of the administrative-territorial structure of the Kulob region is closely linked to territorial changes and the organization of districts and regions within the republic. These transformations were the result of the policies of the new Soviet government and the practical implementation of administrative-territorial governance.

During the Soviet period (primarily 1920–1940), the territorial administration system was improved and new administrative units were created. In particular, the Kulob region acquired significant political, economic, and cultural significance in the south of the republic. As a result of the new administrative division, the Kulob region was formed on the basis of two beychestvas – Baljuvan and Kulob – and a regional revolutionary committee was created. In 1924, during the national-territorial demarcation of Central Asia, which resulted in the formation of the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic on October 14, 1924, the Kulob Region was incorporated into it. During this period, the region's administrative units were renamed districts and villages.

Based on the Resolution of the Presidium of the Supreme Soviet of the Tajik SSR of October 27, 1939, as a result of the transformation of districts into regions, the Kulob region was formed with the administrative center in the city of Kulyab. In 1939, the Kulob region included 1 city - Kulob, 12 districts - Baljuvon, Farkhor, Dangara, Khovaling, Kangurt, Muminabad, Dashtijum, Shurabad, Sari-Khosor, Kolkhozabad, Kizilmazor, Kulob, as well as 89 village councils.

Key words: experience, formation, changes, division, organization, administrative, unit, territory, region, district, republic, region, area, settlement, city, village, political, economic, social, national.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатмуродов Қурбоналӣ Ҳайдаралиевич, докторанти (PhD), аз рӯйи ихтисоси таърих, кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Қӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16, тел.: (+992) 988393880

Сведения об авторе: Давлатмуродов Курбонали Хайдаралиевич, докторант (PhD) по специальности истории кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел.: (+992) 988393880.

Information about the author: Davlatmurodov Kurbonali Haydaralievich is a PhD doctoral candidate in History at the Department of the History of the Tajik People, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 16 Sangak Safarov Street, Kulob 735360, Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 988393880.

Муқарриз: Ватанзода Ш.В., д.ф. (PhD), аз рӯйи ихтисоси таърих, муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: ЭВОЛЮЦИЯ КОНКУРЕНЦИИ РЕГИОНАЛЬНЫХ И ГЛОБАЛЬНЫХ АКТОРОВ И ФОРМИРОВАНИЕ БАЛАНСА ИНТЕРЕСОВ

Восифджонзода Р.В., соискатель

Кулябский государственный университет имени А.Рудаки

Изатов У.Х., докторант

Институт философии, политологии и права имени А. Баховаддинова НАНТ

Введение

В начале XXI века Центральная Азия из региона с ограниченным постсоветским значением превратилась в одно из важных пространств геополитической и геоэкономической конкуренции в Евразии. Этот процесс связан с изменением структуры международной системы, ростом роли Китая, сохранением влияния России, активизацией США и Европейского союза, а также с вхождением в региональную повестку таких акторов, как Турция, Индия, Иран и государства Персидского залива. В этих условиях Центральная Азия выступает не только географической территорией, но и полем пересечения интересов в области безопасности, энергетики, транспорта, информации, культуры и институционального взаимодействия.

Актуальность темы прежде всего обусловлена тем, что конкуренция внешних акторов уже не выражается исключительно в форме военного присутствия или дипломатического влияния. Современные механизмы воздействия стали более сложными: они включают инвестиции, кредитование, формирование транспортных коридоров, интеграцию рынков, образовательные программы, публичную дипломатию, цифровые инструменты, информационное пространство и экспертные сети. Поэтому анализ Центральной Азии только через призму «Большой игры» является недостаточным; регион необходимо рассматривать как субъект, обладающий политической волей и способностью к балансированию [2, с. 49; 13, с. 17].

Практическая значимость исследования состоит в том, что государства Центральной Азии в условиях интенсивной внешней конкуренции должны защищать баланс собственных интересов. Для Таджикистана данная проблема имеет особое значение, поскольку страна граничит с Афганистаном, а вопросы безопасности, водно-энергетического потенциала, транспорта и экономики занимают ключевое место в её внешней политике. Концепция внешней политики Республики Таджикистан относит обеспечение независимости, национальной безопасности, устойчивого развития и открытой политики сотрудничества к числу основных направлений государственной внешнеполитической деятельности [8].

Целью статьи является анализ Центральной Азии как пространства конкуренции региональных и глобальных акторов, выявление политических механизмов влияния и раскрытие путей обеспечения баланса интересов в условиях формирования многополярной международной системы.

Для достижения указанной цели поставлены следующие задачи: во-первых, определить геополитические особенности Центральной Азии; во-вторых, проанализировать интересы основных акторов в регионе; в-третьих, классифицировать политические механизмы их влияния; в-четвёртых, оценить возможности и риски внешней конкуренции для государств региона; в-пятых, определить роль многовекторной политики и внутрирегионального сотрудничества в обеспечении баланса интересов.

Материалы и методы

Материальную основу статьи составляют три группы источников. К первой группе относятся официальные документы, заявления и международные декларации: Концепция внешней политики Республики Таджикистан, Концепция внешней политики Российской Федерации, заявления формата C5+1, документы саммита «Китай — Центральная Азия»,

материалы Европейского союза по Центральной Азии и Астанинская декларация ШОС. Эти источники позволяют непосредственно проанализировать цели и официальный политический язык основных акторов [1; 5; 6; 8; 9; 18].

Ко второй группе относятся теоретические и аналитические работы по геополитике, международным отношениям, «мягкой силе», региональной безопасности и геоэкономической конкуренции. В этом контексте труды З. Бжезинского, Дж. Ная, Х. Маккиндера, Н. Спайкмена, М. Ларюэль, А. Кули, М.Т. Лаумулина и других исследователей использованы как теоретико-методологическая база исследования [2, с. 49; 12, с. 31; 17, с. 5; 20, с. 41].

В статье применяется системный метод. Он позволяет рассматривать Центральную Азию как подсистему международных отношений. С одной стороны, регион связан с глобальной системой. С другой стороны, он имеет собственные внутренние факторы: историческое соседство, постсоветское наследие, экономические связи, водно-энергетические проблемы, трудовую миграцию и потребность в координации безопасности.

Сравнительный метод использован для анализа различий между стратегиями основных акторов. Россия в большей степени опирается на инструменты безопасности, исторические связи и интеграционные механизмы; Китай — на инфраструктуру, торговлю и инвестиции; США — на поддержку суверенитета, безопасность, критически важные минералы и дипломатические форматы; Европейский союз — на связанность, устойчивое развитие, цифровизацию и критическое сырьё; Турция — на культурную идентичность, тюркское сотрудничество и гуманитарные связи.

Метод контент-анализа применён для изучения языка и ключевых понятий официальных документов. В рамках данного подхода такие понятия, как «безопасность», «суверенитет», «связанность», «транспортные коридоры», «устойчивое развитие», «критическое сырьё», «региональное сотрудничество» и «стратегическая автономия», рассматривались как индикаторы внешнеполитической направленности соответствующих акторов.

Таблица 1. Основные механизмы влияния региональных и глобальных акторов в Центральной Азии

Актор	Основные интересы	Политические механизмы	Экономические механизмы	Риски и возможности
Россия	безопасность, интеграция, миграция, язык и исторические связи	ОДКБ, СНГ, ЕАЭС, двусторонняя дипломатия	энергетика, торговля, рынок труда	возможность интеграции; риск институциональной зависимости
Китай	транспортные коридоры, торговля, энергетика, стабильность границ	формат «Китай — Центральная Азия», ШОС	инвестиции, кредиты, инфраструктура, логистика	возможность развития инфраструктуры; риск долговой зависимости
США	суверенитет, безопасность, критически важные минералы, диверсификация	C5+1, публичная дипломатия, программы безопасности	инвестиции, торговля, стратегические технологии	возможность балансирования; риск политического давления
Европейский союз	связанность, зелёная энергетика, вода, критическое	саммит ЕС — Центральная Азия, отраслевые диалоги	Global Gateway, гранты, стандарты	возможность внедрения новых стандартов; риск нормативной обусловленности

	сырьё			
Турция и ОТГ	культурная идентичность, транзит, образование, сотрудничество	Организация тюркских государств, культурная дипломатия	торговля, образование, транспорт, оборонная промышлен- ность	возможность диверсификации; риск конкуренции идентичностей
Индия, Иран, государс- тва Персидс- кого залива	транзит, энергетика, инвестиции, безопасность	саммиты, двусторонние соглашения, региональные проекты	Чабахар, энергетика, финансовые инвестиции	возможность выхода на южное направление; риск зависимости от ситуации на Ближнем Востоке

Результаты

Первый результат исследования показывает, что Центральная Азия в современной системе международных отношений приобрела статус самостоятельной геополитической подсистемы. Эта подсистема состоит из пяти суверенных государств и находится на пересечении интересов России, Китая, Южной Азии, Ближнего Востока и Европы. Именно такое положение обуславливает воздействие любых изменений в регионе на более широкую систему евразийской безопасности.

Геополитическая ценность региона определяется несколькими факторами. Первый фактор — его географическое положение. Центральная Азия расположена между крупными центрами силы и имеет значение для соединения рынков Востока и Запада, а также Севера и Юга. Второй фактор — энергетические и минеральные ресурсы. Казахстан, Туркменистан и Узбекистан располагают значительными запасами нефти, газа и урана; Таджикистан и Кыргызстан обладают крупным водно-энергетическим потенциалом. Третий фактор — безопасность, поскольку близость к Афганистану делает необходимым региональное и международное взаимодействие.

Второй результат заключается в том, что современная конкуренция в Центральной Азии не сводится к военному соперничеству. Она всё чаще принимает форму конкуренции коридоров, стандартов, инвестиций, доступа к ресурсам, доступа к элитам, влияния на информационное пространство и формирования экономических зависимостей. Поэтому понятие «политический механизм влияния» следует понимать широко: оно включает как дипломатические и силовые, так и экономические, культурные и информационные средства.

Третий результат показывает, что Центральная Азия уже не является только объектом внешнего анализа. В последние годы государства региона активизировали внутрирегиональные форматы, включая консультативные встречи глав государств, программы сотрудничества, многовекторную внешнюю политику и сбалансированные связи с внешними партнёрами. Через эти механизмы они стремятся укрепить собственную субъектность в системе международных отношений.

2. Интересы России и механизмы её влияния

Россия в Центральной Азии имеет комплекс исторических, политических, экономических и военно-стратегических интересов. В Концепции внешней политики Российской Федерации 2023 года особое значение придаётся постсоветскому пространству, евразийской интеграции, СНГ, ОДКБ, ЕАЭС и ШОС [9]. Это показывает, что Москва рассматривает Центральную Азию как важную часть собственной среды безопасности и экономического взаимодействия.

Основным механизмом влияния России в регионе выступает безопасность. Военные базы, военно-техническое сотрудничество, ОДКБ, охрана границ и борьба с терроризмом занимают важное место в российской политике. Для Таджикистана это направление имеет особое значение в связи с протяжённой границей с Афганистаном. Россия также сохраняет пространство взаимодействия через подготовку военных кадров, совместные программы и учения в сфере безопасности.

Вместе с тем российская стратегия сталкивается с рядом ограничений. После 2022 года санкции, война в Украине, изменение торговых маршрутов и рост роли Китая сузили возможности России в регионе. Государства Центральной Азии продолжают поддерживать отношения с Россией в целях защиты собственных интересов, однако одновременно расширяют связи с Китаем, Европейским союзом, Турцией, США и другими партнёрами.

3. Стратегия Китая: инфраструктура, торговля и институционализация влияния

За последние два десятилетия Китай превратился в одного из центральных акторов Центральной Азии. Основные интересы Пекина связаны со стабильностью западных границ, безопасностью Синьцзяна, доступом к энергетическим ресурсам, расширением торговли и строительством транспортных коридоров. Инициатива «Один пояс — один путь» предоставляет Китаю возможность включить регион в широкую инфраструктурную сеть Евразии.

Главным механизмом влияния Китая являются инвестиции и инфраструктура. Автомобильные дороги, тоннели, линии электропередачи, промышленные проекты, кредиты и двусторонняя торговля позволяют Пекину расширять своё геоэкономическое влияние. Это влияние не всегда сопровождается открытыми политическими требованиями, однако экономическая и долговая зависимость может оказывать косвенное воздействие на политические решения государств региона.

Первый саммит «Китай — Центральная Азия», состоявшийся в мае 2023 года в Сиане, обозначил новый этап институционализации китайского влияния. В рамках данного формата Китай укрепляет сотрудничество с пятью государствами региона без посредничества других организаций [18]. Это свидетельствует о стремлении Пекина проводить региональную политику не только через ШОС, но и через самостоятельную дипломатическую платформу.

4. США и формат C5+1: суверенитет, безопасность и критически важные минералы

США рассматривают Центральную Азию как важный регион для поддержки суверенитета новых независимых государств, обеспечения региональной безопасности, ограничения влияния стратегических конкурентов и доступа к критически важным ресурсам. В 2000-е годы политика Вашингтона в значительной степени была связана с Афганистаном и военной безопасностью. После вывода американских войск из Афганистана акцент сместился в сторону экономики, устойчивости, критически важных минералов и альтернативных транспортных коридоров.

Формат C5+1 является одним из основных механизмов политики США в регионе. Заявление лидеров C5+1 2023 года ставит в центр повестки вопросы безопасности, экономической устойчивости, устойчивого развития, защиты суверенитета и регионального сотрудничества [6]. Этот формат позволяет Вашингтону вести диалог со всеми пятью государствами на региональном уровне и одновременно стимулировать их взаимодействие по общим вопросам.

Новым направлением политики США стала проблематика критически важных минералов. Диалог C5+1 по критически важным минералам в 2024 году показал, что Вашингтон рассматривает Центральную Азию как часть новых производственных и технологических цепочек [7]. Данный процесс связан с конкуренцией США и Китая в сфере технологий, аккумуляторов, зелёной энергетики и стратегических ресурсов.

5. Европейский союз: связанность, стандарты и нормативная дипломатия

В последние годы Европейский союз заметно активизировал свою политику в отношении Центральной Азии. Если на ранних этапах приоритеты ЕС в большей степени касались прав человека, развития институтов, образования и социальной кооперации, то сегодня ключевыми направлениями стали связанность, транспорт, энергетика, цифровизация, вода, климат и критическое сырьё.

Первый саммит Европейского союза и Центральной Азии, состоявшийся в Самарканде в апреле 2025 года, обозначил новый этап отношений. Стороны подтвердили намерение укреплять стратегическое сотрудничество, а Европейский союз объявил инвестиционный пакет Global Gateway в размере 12 млрд евро для развития транспорта, критического сырья, цифровой связанности, воды и энергетики [5]. Это показывает, что ЕС ведёт конкуренцию прежде всего в сфере геоэкономики и стандартов.

Одновременно политика ЕС имеет выраженный нормативный характер. Наряду с сотрудничеством Брюссель поднимает вопросы государственного управления, прав человека, верховенства закона и прозрачности. Эта особенность может способствовать институциональным реформам, однако в отдельных случаях воспринимается государствами региона как форма нормативного давления.

6. Региональные акторы: Турция, Индия, Иран и государства Персидского залива

Наряду с глобальными державами влияние в Центральной Азии расширяют и региональные акторы. Одним из таких акторов является Турция. Она увеличивает своё присутствие через Организацию тюркских государств, языковые и культурные связи, образование, торговлю, оборонную промышленность и «мягкую силу». Организация тюркских государств официально провозглашает целью расширение всестороннего сотрудничества тюркских государств [21].

По сравнению с Россией и Китаем Турция располагает более ограниченными экономическими ресурсами, однако её механизм влияния в большей степени опирается на идентичность, образование, культуру, торговые сети и символическую дипломатию. Для тюркоязычных стран региона этот фактор имеет особое значение. Для Таджикистана, несмотря на то что страна не является тюркоязычной, Турция также важна как экономический, образовательный и транзитный партнёр.

Индия расширяет свою политику в регионе посредством сотрудничества в сфере безопасности, исторических связей, фармацевтики, технологий, образования и доступа к южному транспортному направлению. Порт Чабхар является для Индии важным инструментом выхода к Центральной Азии, поскольку позволяет обеспечивать связь с регионом без прохождения через территорию Пакистана. Это направление связано с более широкой конкуренцией Индии и Китая в Азии.

Иран имеет значение для Центральной Азии с географической, культурной и транзитной точек зрения. Для Таджикистана языковые и культурные связи с Ираном создают дополнительную основу для сотрудничества. Вместе с тем международные санкции и сложная ситуация на Ближнем Востоке ограничивают возможности Тегерана. Государства Персидского залива, в свою очередь, активизируются через инвестиции, финансы, энергетику, строительство и гуманитарные проекты.

7. Политические механизмы влияния в условиях многоуровневой конкуренции

Анализ показывает, что механизмы влияния в Центральной Азии можно разделить на несколько основных групп. Первую группу составляют дипломатические и институциональные механизмы. Саммиты, диалоги C5+1, форматы «ЕС — Центральная Азия», «Китай — Центральная Азия», ШОС, ОДКБ, ЕАЭС и Организация тюркских государств позволяют акторам сделать своё присутствие легитимным, постоянным и прогнозируемым.

Вторую группу составляют механизмы безопасности. К ним относятся военные базы, совместные учения, подготовка кадров, обмен информацией в сфере безопасности, противодействие терроризму, охрана границ и сотрудничество по афганскому направлению. Эти механизмы наиболее важны для России и частично для Китая, однако США, Индия и Турция также используют их в своей региональной политике.

Третью группу составляют геоэкономические механизмы. Инвестиции, кредиты, строительство инфраструктуры, транспортные коридоры, энергетические проекты, торговля, рынок труда и доступ к критически важным минералам являются ключевыми инструментами современного влияния. В этой сфере наиболее заметно проявляется конкуренция Китая, Европейского союза и США.

Схема 1. Структура баланса интересов в Центральной Азии

Уровень	Акторы	Основное содержание
Глобальный уровень	Россия — Китай — США — ЕС	конкуренция государств, экономические цепочки, безопасность
Региональный	Турция — Индия — Иран —	транзит, культура, инвестиции,

уровень	государства Персидского залива	энергетика
Внутрирегиональный уровень	пять государств Центральной Азии	водно-энергетическое сотрудничество, границы, торговля, безопасность
Национальный уровень	интересы каждого государства	суверенитет, экономическое развитие, устойчивость
Желаемый результат	баланс интересов	многовекторная политика и стратегическая самостоятельность

Обсуждение

Обсуждение результатов показывает, что традиционное понятие «Большой игры» лишь частично подходит для объяснения современной ситуации в Центральной Азии. В XIX веке конкуренция разворачивалась преимущественно между двумя империями — Великобританией и Россией. Сегодня регион сталкивается с многоуровневой конкуренцией: глобальные державы, средние государства, международные организации, корпорации, информационные сети и финансовые институты воздействуют на него одновременно. Поэтому понятие «многоуровневая геополитическая конкуренция» является более точным, чем классическая формула «Большой игры».

В этом контексте центральное значение приобретает проблема баланса интересов. Баланс не означает полной нейтральности. Он выражает способность государства поддерживать отношения с несколькими центрами силы, предотвращать одностороннюю зависимость, защищать национальные интересы и использовать внешние возможности для внутреннего развития. С этой точки зрения многовекторная политика является не только дипломатическим лозунгом, но и механизмом национальной безопасности.

Для Таджикистана баланс интересов должен быть связан с несколькими основными направлениями. Во-первых, необходимо сохранять сотрудничество в сфере безопасности с традиционными партнёрами, включая Россию и ОДКБ, с учётом пограничных угроз и ситуации в Афганистане. Во-вторых, важно использовать китайские инвестиции для развития инфраструктуры, одновременно контролируя долговые риски. В-третьих, следует расширять связи с Европейским союзом, США, Турцией, Индией и арабскими странами для диверсификации экономики. В-четвёртых, необходимо укреплять внутрирегиональное сотрудничество в вопросах воды, энергетики, транспорта и безопасности.

В этом контексте роль Таджикистана как государства, обладающего значительными водными ресурсами и чувствительным положением в сфере безопасности, является особенно важной. Энергетические проекты, включая Рогунскую ГЭС, имеют не только экономическое, но и геополитическое значение. Они могут превратить Таджикистан из страны, зависимой от импорта энергии, в важный энергетический центр региона. Однако для этого сотрудничество с нижерасположенными странами должно строиться на основе доверия, международного права и общих интересов.

Одной из основных угроз является риск асимметричной зависимости. Если один актор получает чрезмерное влияние в сфере кредитов, инвестиций, безопасности, средств массовой информации или миграции, пространство самостоятельных решений сокращается. Поэтому государства Центральной Азии должны не только расширять круг партнёров, но и укреплять внутренние институты. Слабые институты даже при диверсификации внешних связей могут привести к новым формам зависимости.

Заключение

Исследование показало, что Центральная Азия в условиях формирования многополярной системы превратилась в важное пространство конкуренции региональных и глобальных акторов. Эта конкуренция не имеет однолинейного характера; она одновременно является военно-политической, экономической, инфраструктурной, культурной, информационной и институциональной.

Основные результаты исследования свидетельствуют о том, что Центральная Азия в современных условиях формируется как самостоятельная геополитическая подсистема Евразии. Её значение определяется географическим положением, природными ресурсами, транспортными коридорами, энергетическими возможностями и близостью к Афганистану. Конкуренция региональных и глобальных акторов в этом пространстве перешла от классической военно-политической модели к более сложной геоэкономической, инфраструктурной, информационной и институциональной модели.

В данном процессе Россия сохраняет влияние через механизмы безопасности, исторические связи, трудовую миграцию, русский язык и интеграционные структуры. Китай в большей степени опирается на инфраструктуру, торговлю, кредиты, энергетику и самостоятельный формат «Китай — Центральная Азия». США проводят политику посредством формата C5+1, поддержки суверенитета государств региона, сотрудничества в сфере критически важных минералов, публичной дипломатии и программ безопасности. Европейский союз укрепляет позиции через инициативу Global Gateway, транспортную связанность, управленческие стандарты, критическое сырьё, вопросы воды, энергетики и цифровизации.

Одновременно Турция, Индия, Иран и государства Персидского залива вносят в геополитическую конкуренцию региона дополнительные уровни и создают для стран Центральной Азии новые возможности диверсификации внешней политики и экономики. Государства региона не являются только объектами соперничества внешних сил; через многовекторную политику, региональные диалоги и использование различных форматов сотрудничества они усиливают собственную субъектность в системе международных отношений.

Вместе с тем устойчивый баланс интересов в регионе невозможен без укрепления национальных институтов, развития самостоятельной экономики, расширения внутрирегионального сотрудничества и формирования устойчивой информационной политики. Для Таджикистана успешная политика в таких условиях должна опираться на принципы суверенитета, защиты национальной безопасности, сбалансированного взаимодействия с различными центрами силы, рационального использования водно-энергетических ресурсов и диверсификации внешних партнёров.

Таким образом, будущее Центральной Азии зависит не только от воли внешних акторов, но и от способности государств региона вырабатывать самостоятельную политику, согласовывать внутренние интересы и рационально использовать конкуренцию держав. Если внешняя конкуренция будет сочетаться с внутрирегиональным сотрудничеством, устойчивыми институтами и долгосрочной стратегией развития, регион сможет трансформироваться из пространства соперничества в пространство сотрудничества и совместного развития.

Литература:

1. Астанинская декларация Совета глав государств Шанхайской организации сотрудничества. - Секретариат ШОС, 2024. - URL: <https://eng.sectsco.org/20240709/1438929.html>
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. - М.: Международные отношения, 1998. - 256 с.
3. Валлерстайн И. Мир-система модерна. - М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. - 480 с.
4. Дугин А.Г. Основы геополитики: геополитическое будущее России. - М.: Арктогея, 1997. - 608 с.
5. Совместный пресс-релиз по итогам первого саммита ЕС - Центральная Азия. - Совет Европейского союза, 4 апреля 2025 г. - URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/04/04/joint-press-release-following-the-first-eu-central-asia-summit/>
6. Совместное заявление лидеров C5+1. - Посольство США в Казахстане, 21 сентября 2023 г. - URL: <https://kz.usembassy.gov/c51-leaders-joint-statement/>
7. Первый диалог C5+1 по критически важным минералам. - Государственный департамент США, 9 февраля 2024 г. - URL: <https://2021-2025.state.gov/inaugural-c51-critical->

minerals-dialogue-among-the-united-states-and-kazakhstan-the-kyrgyz-republic-tajikistan-turkmenistan-and-uzbekistan/

8. Концепция внешней политики Республики Таджикистан. - Министерство иностранных дел Республики Таджикистан, 2015. - URL: <https://mfa.tj/tg/main/view/4255/konsepsiyai-sijosati-khorijii-jumhurii-tojikiston>

9. Концепция внешней политики Российской Федерации. - Министерство иностранных дел Российской Федерации, 31 марта 2023 г. - URL: https://mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1860586/

10. Кузьмина Е.М. Геополитика Центральной Азии. - М.: Наука, 2007. - 352 с.

11. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. - Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2005. - 704 с.

12. Ларюэль М. Центральная Азия и мир: новая геополитическая динамика. - Лондон; Нью-Йорк: Routledge, 2018. - 278 с.

13. Маккиндер Х.Дж. Географическая ось истории // The Geographical Journal. - 1904. - Т. 23. - № 4. - С. 421-437.

14. Негматова Ш.Р. Внешняя политика Казахстана в отношении стран Центральной Азии // Вестник Таджикского национального университета. - 2024. - № 11-1. - С. 5-12.

15. Негматова Ш.Р. Политика и интересы ЕС в Центральной Азии // Вестник Таджикского национального университета. - 2025. - № 1(73). - С. 12-22.

16. Негматова Ш.Р. Неправительственные организации США в Центральной Азии // Вестник Таджикского национального университета. - 2025. - № 2. - С. 102-109.

17. Най Дж.С. Мягкая сила: средство достижения успеха в мировой политике. - Нью-Йорк: PublicAffairs, 2004. - 191 с.

18. Председатель КНР Си Цзиньпин провел первый саммит Китай - Центральная Азия и выступил с программной речью. - МИД КНР, 19 мая 2023 г. - URL: https://www.fmprc.gov.cn/eng/gjhdq_665435/2675_665437/3255_664392/3257_664396/202305/t20230519_11080116.html

19. Румер Е., Сокольский Р., Стронски П. Политика США в отношении Центральной Азии 3.0. - Вашингтон: Фонд Карнеги за международный мир, 2016. - 42 с.

20. Спайкмен Н.Дж. География мира. - Нью-Йорк: Harcourt, Brace and Company, 1944. - 66 с.

21. Организация тюркских государств. Об организации. - URL: <https://turkicstates.org/en>

22. Кули А. Большие игры, местные правила: новое соперничество великих держав в Центральной Азии. - Оксфорд: Oxford University Press, 2012. - 268 с.

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: ЭВОЛЮЦИЯ КОНКУРЕНЦИИ РЕГИОНАЛЬНЫХ И ГЛОБАЛЬНЫХ АКТОРОВ И ФОРМИРОВАНИЕ БАЛАНСА ИНТЕРЕСОВ

В статье Центральная Азия рассматривается как пространство конкуренции региональных и глобальных акторов в условиях трансформации международной системы. Актуальность темы определяется тем, что в последние годы регион превратился в один из ключевых пунктов евразийской геополитики. Географическое положение, близость к Афганистану, энергетические ресурсы и критически важные минералы, значение транспортных маршрутов, а также необходимость диверсификации экономических связей обусловили рост интереса со стороны России, Китая, США, Европейского союза, Турции, Индии, Ирана и государств Персидского залива. В исследовании рассматриваются политические механизмы влияния, включая институциональную дипломатию, сотрудничество в сфере безопасности, инфраструктурные проекты, экономические инструменты, культурную, образовательную и информационную дипломатию. Автор показывает, что государства Центральной Азии не являются только объектами внешней конкуренции; посредством многовекторной политики, регионального сотрудничества и использования многосторонних форматов они стремятся обеспечить баланс интересов. Делается вывод о том, что устойчивое будущее региона зависит от

способности государств сохранять стратегическую самостоятельность, укреплять национальные институты и расширять внутрирегиональное сотрудничество.

Ключевые слова: Центральная Азия, геополитика, глобальные акторы, региональные акторы, механизмы влияния, баланс интересов, многовекторная политика, региональная безопасность, геоэкономическая конкуренция, международные отношения, многополярная система, геополитические стратегии, региональное сотрудничество, транспортная инфраструктура, транзитные коридоры, экономическая дипломатия, великие державы, государственный суверенитет, национальные интересы, внешняя политика, энергетическая безопасность

ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТӢОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ: ТАҲАВВУЛИ РАҚОБАТИ АКТОРӢОИ МИНТАҚАВӢ ВА ҶАҲОНӢ ВА ТАШАККУЛИ ТАВОЗУНИ МАНФИАТӢО

Дар мақола Осиеи Марказӣ ҳамчун фазои рақобати акторони минтақавӣ ва ҷаҳонӣ дар шароити тағйирёбии низоми байналмилалӣ таҳлил мешавад. Мубрамияти мавзӯ аз он бармеояд, ки минтақа дар солҳои охир ба яке аз нуқтаҳои калидии геополитикаи Авруосиё табдил ёфтааст. Мавқеи ҷуғрофӣ, наздиқӣ ба Афғонистон, захираҳои энергетикӣ ва маъданҳои муҳим, аҳамияти роҳҳои нақлиётӣ, инчунин зарурати диверсификатсияи робитаҳои иқтисодӣ боиси афзоиши таваҷҷуҳи Русия, Чин, ИМА, Иттиҳоди Аврупо, Туркия, Ҳиндустон, Эрон ва давлатҳои Халиҷ гардидааст. Дар таҳқиқот механизмҳои сиёсии таъсир, аз ҷумла дипломатияи институтсионалӣ, ҳамкориҳои амниятӣ, лоиҳаҳои инфрасохторӣ, воситаҳои иқтисодӣ, дипломатияи фарҳангӣ, таҳсилотӣ ва иттилоотӣ баррасӣ шудаанд. Муаллиф нишон медиҳад, ки давлатҳои Осиеи Марказӣ танҳо объекти рақобати беруна нестанд; онҳо тавассути сиёсати бисёрсамтӣ, ҳамкориҳои минтақавӣ ва истифодаи форматҳои бисёрҷониба мекӯшанд тавозуни манфиатҳоро таъмин намоянд. Хулоса мешавад, ки ояндаи устувори минтақа ба қобилияти давлатҳо дар нигоҳ доштани истисноияти стратегӣ, тақвияти институтҳои миллӣ ва густариши ҳамкориҳои дохилиминтақавӣ вобаста мебошад.

Калидвожаҳо: Осиеи Марказӣ, геополитика, акторони ҷаҳонӣ, акторони минтақавӣ, механизмҳои таъсир, тавозуни манфиатҳо, сиёсати бисёрсамтӣ, амнияти минтақавӣ, рақобати геоиқтисодӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, низоми бисёрқутбӣ, стратегияҳои геополитикӣ, ҳамкориҳои минтақавӣ, инфрасохтори нақлиётӣ, долонҳои транзитӣ, дипломатияи иқтисодӣ, қудратҳои бузург, соҳибхитиёрии давлатӣ, манфиатҳои миллӣ, сиёсати хориҷӣ, амнияти энергетикӣ.

CENTRAL ASIA IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS: THE EVOLUTION OF COMPETITION AMONG REGIONAL AND GLOBAL ACTORS AND THE FORMATION OF A BALANCE OF INTERESTS

The article examines Central Asia as a space of competition between regional and global actors amid the transformation of the international order. The relevance of the topic is determined by the growing strategic importance of the region, its transport and communication position, resource potential, proximity to Afghanistan, and participation in major Eurasian projects. The paper analyzes the political mechanisms of influence used by Russia, China, the United States, the European Union, Türkiye, India, Iran, and the Gulf states. Special attention is paid to institutional diplomacy, security cooperation, infrastructure initiatives, economic instruments, educational and cultural programs, information technologies, and expert networks. The author argues that the Central Asian states are not passive objects of external competition; rather, they use multi-vector foreign policy to strengthen strategic autonomy and balance interests. The article concludes that the future stability of Central Asia depends on regional coordination, national resilience, and the independent foreign policy agency of the Central Asian countries.

Keywords: Central Asia, geopolitics, global actors, regional actors, mechanisms of influence, balance of interests, multi-vector policy, regional security, geoeconomic competition, international relations, multipolar order, geopolitical strategies, regional cooperation, transport infrastructure, transit

corridors, economic diplomacy, great powers, state sovereignty, national interests, foreign policy, energy security.

Сведения об авторах: Восифджонзода Рухшона Восифджон, соискатель кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки, Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16

Изатов Умеджон Хурshedович, докторант отдела политических проблем и международных отношений Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 33. Телефон: +(992) 906 70 00 11. E-mail: izatov.u@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллифон: Восифджонзода Рухшона Восифджон, унвонҷғии кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16

Изатов Умеджон Хурshedович, докторанти шӯъбаи масоили сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: +(992) 906 70 00 11. E-mail: izatov.u@mail.ru

Information about the authors: Vosifjonzoda Rukhshona Vosifjon, applicant of the department of political science Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Kulob city, Republic of Tajikistan, S. Safarov Street, 16

Izatov Umedjon Khurshedovich, doctoral candidate at the department of political problems of international relations Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bahovaddinov National Academy of Sciences of Tajikistan., Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: +(992) 906 70 00 11. E-mail: izatov.u@mail.ru

Рецензент: Ватанзода Ш.В., д.ф. (PhD),
доктор по специальности истории, старший
преподаватель Кулябского государственного
университета имени Абуабдуллох Рудаки

УДК: 56(596) (23)
А-50

ОТ АББАСИДСКОГО ДВОРА К ГОСУДАРСТВУ САФФАРИДОВ: БАРМАКИДЫ И ЯКУБ ИБН ЛАЙС В ИЗЛОЖЕНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Мирзоев Т.Г., ассистент
Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава

Изучение истории своего народа является обязанностью каждого гражданина страны, независимо от того, в какой сфере он работает или учится, потому что без знания истории своих предков и их происхождения невозможно по-настоящему создать своё будущее и свою роль в современном мире, а также понимать, каким образом сохранить и продолжить существование своей страны. Когда прошлое хорошо изучено, можно ясно и четко спланировать свой прогресс на основе уроков истории о падении и возвышении.

«Слепое подражание прошлому своего народа и неуважение к наследию предков не приносит нации ничего, кроме хаоса и беспорядка. Поэтому историческое прошлое, независимо от того, были ли там достижения или нет, были ли там выдающиеся цари и мудрецы, необходимо изучать. Изучение истории приносит пользу человеку для его самосознания» [1, с. 5].

Существует много разных источников и историков, которые написали книги, и многие из них были участниками тех или иных войн и создания государств. Но не все могли писать истину. Причина этому в том, что многие из них были пленниками двора некоторых

царей. Их использовали для собственной выгоды и возвышения своей династии. И если кто-то из ученых и историков пытался написать правду и истину, то их пытались убить.

Нам следует для приближения к исторической истине, без личных пристрастий и влияний, непосредственно использовать истинные исторические источники, чтобы читатель сам убедился, где белое, а где чёрное. Верно, что не каждый способен достичь уровня подлинного знания, ибо в каждом историческом периоде есть свои сложности и разногласия. Нужно оценивать любое событие истории без каких-либо привязанностей.

«Одно из удивительных явлений заключается в том, что большинство учёных исламской нации, будь то в религиозной или интеллектуальной сфере, являются неарабами, за редкими исключениями. А если среди них и есть арабы по происхождению, то они — чужеземцы в плане языка, воспитания; их учителя были персами» [2, с. 1096]. Таких примеров очень много: Мухаммад ат-Табари, Абубакр Наршахи, Гардези, Абурайхан Беруни, Ибн Сина, Закария ар-Рази, Мирхонд, Хондамир и др.

Одним из этих историков был персоязычный историк XI века Абу Саид Абдулхай ал-Гардези (перс. *ابو سعيد عبد الحي گردیزی*).

«Абу Саид Абдулхай ибн аз-Заххак ал-Гардези родом из города Гардеза (совр. Афганистан). Гардези — один из основоположников персоязычной историографии. Он автор знаменитой хроники «Зайн аль-Ахбор» (*الآخبار*). Это важнейший источник по истории Центральной Азии и Ирана; он широко используется в современной востоковедческой науке» [3].

Книга Абу Саида Абдулхая ибн Заххака ибн Махмуда Гардези охватывает историю исламского Востока от древних времен до 1041 года. Эта книга — один из ранних персоязычных исторических трудов, в котором изложены: история древних иранских царей; события эпохи Омейядов и Аббасидов; история Хорасана, Систана, Табаристана, Мавераннахра; сведения о Саффаридах, Тахиридах, Саманидах. О важности этой уникальной книги Саид Нафиси говорит: «С точки зрения персидского стиля письма она очень высока и проста, а также с точки зрения исторических моментов, которые не встречаются ни в одной другой книге, эта книга важнее для иранцев, чем любая другая историческая книга...».

История Средних веков, в том числе времена арабского правления, династия Бармакидов, создание первых таджикских государств Тахиридов, Саффаридов и Саманидов для таджикского народа считаются временами величия.

Данная статья — о сказанном про Бармакидов, Якуба и Амра ибн Лайса на основе написанного в исторической книге «Зайн аль-Ахбор». Причина такого интереса к этой теме в том, что Бармакиды считаются выдающейся династией (семейством) в истории таджикского народа. Они занимали самые высокие должности в правительстве Аббасидов. А Саффарида во главе с Якубом ибн Лайсом — первая таджикская династия, которая, в отличие от Тахиридов, прямо заявила о своём презрении по отношению к Аббасидам и до самой смерти не склоняла головы перед халифатом.

После того как арабы захватили Иран, они столкнулись с большой проблемой в вопросе правления этим регионом. Ведь Сасаниды отличались от своих соседей. Арабы быстро поняли, что для управления Ираном нужны иранские лидеры и ученые. С другой стороны, иранцы тоже пытались восстановить свою власть. Во время правления Аббасидского халифата некоторым иранцам удалось в некоторых уголках халифата захватить власть в свои руки. Аббасиды 5 века правили миром. В первые годы правления Аббасидов большинство визиров были из числа иранцев. «Abbasids — мусульманская династия, правившая на большей части центральной территории Ближнего Востока в 750–1258 годах» [4].

И стиль правления Аббасидов полностью был взят от Сасанидов. Во всём этом одно семейство по имени «семейство Бармакидов» играло ключевую роль. Кто они? Как они оказались во власти? Анри Корбен (1903–1978, французский философ, востоковед и исламовед) говорит: «Слово Бармак — санскритское слово и означает "босс", "лидер" и т. д. Они происходили из буддийского монастыря в городе Балх. В то время, когда империя

Ахеменидов распалась, Балх полностью отделился от иранцев и одновременно приблизился к Индии и Ближнему Востоку. С помощью индийских правителей буддизм пробрался в Балх. А семейство Бармакидов было знатной семьёй, они отреклись от зороастризма и приняли буддизм. Бармакиды полностью взяли под контроль город Навбахор, где раньше был зороастрийский монастырь. Бармакиды, в то время как приняли буддизм, с уважением отнеслись к этому монастырю. После многих лет арабы захватили этот город, а именно этот монастырь, и превратили его в мечеть. Эта мечеть существовала до завоевания монголов. Бармакиды, начиная с Абу Халида ибн Бармака, официально все стали мусульманами и стали одной из знатных исламских семей. Бармакиды связывали своё прошлое с 22-м правителем династии Сасанидов Хосровом I (Ануширваном). Абу Халид с помощью своего сына Халида нашел своё место в арабском правительстве. В то время ещё не было Аббасидов. Халид в 747 году присоединился к Абу Муслиму, и династия Омейядов распалась, а Аббасиды взяли власть. Аббасиды перенесли столицу в Ирак: сначала в город Куфа, а потом — Багдад. Халид стал главным казначеем (хазинадором) Аббасидов. Во время правления халифа Мансура Халид стал ближе к халифу. Причиной тому было то, что Мансур хотел, чтобы власть досталась его младшему сыну Махди, а не старшему Исе. Халид, будучи умным и хитрым, сделал так, что без какого-либо кровопролития халифат достался Махди, а Иса отрекся от власти. В 765–769 годы Халид стал правителем Табаристана. Именно в этот период родился внук Халида Фазл ибн Яхья, а через пару дней родился Харун ар-Рашид. Они росли вместе. Мансур приказал сыну Халида по имени Яхья взяться за образование Харуна ар-Рашида. Аббасиды и Бармакиды стали ещё ближе. Во время войны с греками Халид вместе со своими сыновьями возглавляли армию халифа и одержали победу, а их влияние и статус автоматически стали выше. В 775 году халиф Мансур во время паломничества умер, а вместо него Махди стал халифом. Через 4 года умер Халид ибн Бармак. В 789 году халиф Махди тоже умер. «Отношения между Бармакидами и халифом Хади были плохими. Хади понимал, что Яхья всячески пытался помочь Харуну достичь престола. Именно из-за этого он приказал заточить Яхью и Халида в тюрьму. Было решено казнить их обоих, но по каким-то причинам халиф Хади скончался. По некоторым версиям, как будто Хайзуран, мать Хади, приказала убить сына. Хайзуран была защитницей семейства Бармакидов и считала, что именно с помощью Бармакидов Харун ар-Рашид может сделать свою власть великой. Харун ар-Рашид стал повелителем правоверных (амир аль-муминин)» [5].

Харун ар-Рашид приблизил к себе Бармакидов, особенно Яхью ибн Халида Бармаки и его четырёх сыновей — Джафара, Фазла, Мухаммада и Мусу. Он возвысил их до такой степени, выше которой невозможно было подняться: Яхью называл отцом, Джафара — братом, отдал им визирство и передал все дела государства в их руки. Они искренне советовали ему, проявляли щедрость к народу и помогали нуждающимся.

Яхья стал главным визиром халифата. Их правление считается расцветом Аббасидского халифата. Яхья снова смог вернуть иранцев в правление. Большинство правителей городов были иранцами. Даже по приказу Яхьи начали праздновать Навруз, и Харун тоже участвовал в нём. Мать Харуна Хайзуран считалась первой женщиной, которая имела власть в правлении. Даже чеканили монеты с её именем. Но в 789 году Хайзуран скончалась, и Бармакиды потеряли свою защитницу. В это время Яхья считался первым человеком после халифа. Его сыновья занимали высокие посты. Даже лекари во дворце халифа были из числа иранцев. Яхья состарился и просил у Харуна отставку, но Харун согласился при одном условии: что он поставит на свое место кого-то из своих сыновей. Фазл ибн Яхья был старшим, но сам Харун любил младшего сына Яхьи — Джафара. Между ними появилось разногласие. Фазл всячески отличался от Джафара. Он был умнее и мудрее. Джафар с Харуном строили планы, чтобы Фазл провалил приказы и поручения Харуна, но он выполнял их. Даже народ Хорасана так сильно полюбил Фазла, что называл своих новорождённых сыновей Фазлом.

Харун назначил своим наследником сына Мухаммада, после него — аль-Мамуна, а затем — аль-Мутаамину. В его правление Яхья ибн Абдуллах аль-Хасани поднял восстание и

захватил Табаристан. Харун отправил против него Фазла ибн Яхью с пятью тысячами воинов. Фазл год находился в городе Рей, добиваясь расположения Мухаммада ибн Яхьи, и добился того, чтобы тот вышел под гарантии безопасности, потребовав письменное обещание Харуна. Когда гарантия была получена, его отправили в Багдад.

Причины падения этого семейства приводятся разные. Одни говорят, что за долгий период их власть стала слишком большой, и имя халифа звучало всё реже и реже. Всё это стало причиной тревоги Харуна. Джафар в конце концов вышел из-под контроля. Богатство Бармакидов было не сосчитать. В конце Джафар устраивал заговоры против халифа. Он тайком взял все деньги из казны и пытался устроить большое восстание против Харуна, и после устранения Харуна он сам хотел стать халифом. По этой причине Харун ещё сильнее стал ненавидеть Бармакидов. Харун считал, что, наоборот, Харун стал прислугой Бармакидов. Он хотел свергнуть Бармакидов и приказал назначить главным визиром халифа Мухаммада аль-Араби, который по происхождению был арабом. Он был из знатной семьи. Придворные узнали, что у Бармакидов появился сильный конкурент, и он араб, и очень обрадовались. Между Джафаром и Мухаммадом начались разногласия и споры. Мухаммад донёс Харуну, что Джафар становится опасным. Харун уверял Мухаммада, что причин для беспокойства нет, и вскоре он казнит их всех. Бармакиды имели много врагов, но после прихода Мухаммада аль-Араби их положение сильно ухудшилось. В это время один из сыновей Яхьи по имени Муса хотел организовать восстание. Враги Бармакидов донесли это до Харуна. Харун ещё сильнее стал бдительным по отношению к Бармакидам. В 803 году Харун отправился в Мекку вместе с Бармакидами. Джафар думал, что он не потерял доверие Харуна, и с довольством держал путь. Они остановились у замка на ночлег. После вечерней трапезы все довольные зашли в свои комнаты. Но по приказу Харуна именно в эту ночь убили Джафара вместе с его наместником. Харун приказал изъять все имущество Бармакидов, и те, кто хоть как-то связан с этой семьёй, должны быть арестованы. Яхья вместе с сыном Фазлом были убиты в тюрьме. Всё семейство Бармакидов было безжалостно убито со стороны аббасидского халифа Харуна ар-Рашида. По некоторым источникам это произошло в ночь 29 января 803 года. В истории оно упоминается как «Падение Бармакидов» или «Трагедия Бармакидов». Согласно версии Гардези: «Причиной такого поведения Харуна было то, что он сильно любил Джафара ибн Яхью и также очень любил свою сестру Аббасу. Он усаживал их по разные стороны за занавесом, чтобы видеть обоих. Со временем Харун устал от такого положения и выдал Аббасу замуж за Джафара с условием, что тот не будет с ней сближаться. Однако у Аббасы родился от Джафара ребёнок, которого скрывали. Зубайда узнала об этом и донесла Харуну. Когда правда открылась, Харун разгневался, и враги начали клеветать на Джафара и Бармакидов, пока Харун окончательно не уничтожил их всех. После этого в делах государства начались беспорядки, казна пришла в упадок, и Харун раскаялся, но было уже поздно» [6, с. 108].

Якуб ибн аль-Лайс

«Его полное имя: Якуб ибн аль-Лайс ибн аль-Муаддил ибн Хотам ибн Мохон ибн Кайхусрав ибн Ардашер ибн Кубад ибн Хусрав Парвиз ибн Хурмузд ибн Хусраван ибн Анушерван ибн Кубод ибн Фируз ибн Йездигурд ибн Бахроми Гур ибн Бардхур ибн Шапур ибн Шапури Зилактоф ибн Хурмуз ибн Нарси ибн Бахром ибн Хурмуз ал-Баталибни Шапур ибн Ардашер ибн Бобак ибн Сосон ибн Бахман ал-Малик, ибн Исфандияраш-Шадид ибн Ястосиф ал-Малик ибн Лухросп ибн Кайхусрав ибн Сиявуш ибн Лухросп ибн Охучанг ибн Кайкубад ибн Кайфашин ибн Кайабика ибн Каймануш ибн Нузар ибн Мануш ибн Манушраву ибн Манучехр ибн Намрусанч ибн Эрадж ибн Афридун ибн Абтиён ибн Чамшед ал-Малик ибн Бахвчакон ибн Аббахр ибн Ушханч ибн Фаровак ибн Сиёмак ибн Муса ибн Каюмарс» [7, с. 159–160].

По сведениям Гардези, Якуб родился 25 октября 840 года в городе Зарандж в Систане, в селении Карнин. «Придя в город (вероятно, в Зерендж), он поступает в ученики к одному меднику и получает за свою работу 15 дирхемов (по расчету Нёльдеке — около 6

марок) в месяц. Его брат Амр, по приводимым у Ибн Халликана рассказам, был погонщиком ослов, по Истахри — некоторое время также каменщиком» [8, с. 337].

Якуб ибн аль-Лайс сначала был медником, затем стал айяром, разбойником, военачальником и в итоге достиг власти. Он захватил города Систан, Буст, Газна, Забулистан, Бамиан, Балх, Кабул и Хорасан. В 259 г. х. он захватил Нишапур и пленил Мухаммада ибн Тахира.

Государство Саффаридов отличалось не только от Тахиридов, но и от своих последователей. Это государство действительно было создано руками людей низших слоев общества. Из-за этого Саффарида быстро получили поддержку народа. Во время правления Саффаридов (873–900) Хорасан и иранский народ достигли своего рода высокой степени интеллектуального развития.

По словам историков, Якуб ибн Лайс говорил: «Аббасиды строили свою власть на протяжении многих лет на предательстве и обмане. Посмотрите, что они сделали с Абу Саламой, Абу Муслимом, Бармакидами и Фазлом ибн Сахлем, несмотря на все их заслуги. Никто не должен им доверять» [7, с. 209–210].

В период войны между Якубом ибн Лайсом и Аббасидским халифом правление таких территорий, как Табаристан, Хорасан и Систан, находилось в руках государства Тахиридов. Эта семья, в отличие от своего отважного основателя Тахира ибн Хусайна (Зуль-Яминайн), поступила на службу к Аббасидам. Тахириды гордились своим иранским происхождением и стремились вызвать расположение к себе у жителей Хорасана. У Тахиридов было желание к независимости, но независимость, которую они имели, не была свободой. Тахириды подчинялись Аббасидам и всячески поощряли халифов. Тахириды и считали себя иранцами, и одновременно выступали против иранских движений, если те угрожали их власти и независимости.

В конечном счёте давняя вражда Якуба с Аббасидским государством привела к тому, что Якуб напал на столицу Тахиридов город Нишапур в 873 году и захватил его. Перед народом Нишапура, которые говорили, что Якуб ибн Лайс не имеет договора с халифом и является хариджитом, он потряс обнажённым мечом в воздухе и сказал: «Это мой договор» [7, с. 174], и через посла халифа отправил ему сообщение, что он получил власть мечом и храбростью, и если халиф не избавится от него до своей смерти, он будет иметь дело с мечом.

«Якуб продолжал походы, угрожал Багдаду, но в битве при Дайр аль-Акула потерпел поражение от аль-Муваффака. Он умер в Гундишапуре в 265 г. х.» [6, с. 174].

Самая огромная заслуга Саффаридов была в том, что, кроме того что они защитили свой язык от арабской напасти и возродили его, они еще впервые заставили арабов взглянуть на персов другими глазами и изменить свои отношения, дабы сохранить своё правление.

История Бармакидов и Якуба ибн Лайса — это история Ирана, государства, культуры, визиров, войны, знаний, великих имён и их наследия. Если мы не будем защищать таких героев, как Бармакиды, Якуб ибн Лайс, Исмаил Самани, Темурмалик, Восе и других, то другие народы, не имея такую богатую историю и культуру, которые с завистью читают и знают нашу историю, присвоят себе все эти достижения, великих мудрецов, героев, учёных, визиров и поэтов. Мы с вами каждый день свидетели споров в социальных сетях между другими народами Центральной Азии и нашими патриотами о том, что якобы некоторые наши ученые и поэты (Низами Гянджеви, Абурайхан Бируни, Ибн Сина и др.) не персы, а турки и т. д. Изучая историю нашей родины, мы должны изучать факты и источники, защищать их как на мировой арене, как это делает наш Лидер нации Эмомали Рахмон, так и в социальных сетях. Как мы знаем, сейчас время техники и технологий, искусственного интеллекта и т. д. Мир управляется через них. Мы должны быть бдительны.

История нашей страны полна величия и героизма, традиций, культуры, гордости и печали. Путь таджикского народа к независимости был слишком длинным и тяжелым. Мы должны ценить это. Все достижения Бармакидов и Якуба ибн Лайса оставили след для достижения сегодняшнего порядка и мировоззрения таджикского народа. Мы должны беречь

и защищать их память и имена так же, как Бармакиды и Якуб ибн Лайс защищали свой народ от забвения.

Литература:

1. Нурмухаммад Амиршохи «Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX- XIV» Душанбе Амри илм, 1999 сол, с.5
2. Абдурахман ибн Халдун. «Мукаддимаи ибн Халдун» перевод Нурмухаммада Амиршохи, Том 2
3. <https://www.wikipedia.org>
4. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия, Гарри Джедж, Том 3, Москва, Издательство «Весь Мир», 1999 г. 397 с.
5. https://youtu.be/WoPskpDMyI0?si=U7pTC1U0_kcBZPdB.
6. «Зайн уль-ахбор» в переводе Кадира Рустама, Душанбе, «Бухоро», 2014 г., 416 с.
7. Таърихи Сиистон, тахияи Мухаммадҷусуф Имомов ва Абдушукури Абдусаттор: - Душанбе: «Бухоро», 2014. 351 с.
8. В.В. Бартольд. Сочинения, том VI. Издательство, - «Наука», Москва, 1971
9. Гафуров Б.Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. – Душанбе: «Ирфон». - 1989. 864 с.
10. Ҳакназар Назаров. Авомили сууд ва сукути давлати Сомониён. Душанбе. Ирфон. 1999.

ОТ АББАСИДСКОГО ДВОРА К ГОСУДАРСТВУ САФФАРИДОВ: БАРМАКИДЫ И ЯКУБ ИБН ЛАЙС В ИЗЛОЖЕНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

История средних веков, в том числе времена арабского правления, династия Бармакидов, создание первых таджикских государств Тахиридов, Саффаридов и Саманидов для таджикского народа считаются временами величия.

Данная статья — о сказанном про Бармакидов, Якуба и Амра ибн Лайса на основе написанного в исторической книге «Зайн аль-Ахбор». Причина такого интереса к этой теме в том, что Бармакиды считаются выдающейся династией (семейством) в истории таджикского народа. Они занимали самые высокие должности в правительстве Аббасидов. А Саффариды во главе с Якубом ибн Лайсом — первая таджикская династия, которая, в отличие от Тахиридов, прямо заявила о своём презрении по отношению к Аббасидам и до самой смерти не склоняла головы перед халифатом.

Ключевые слова: Бармакиды, Саффариды, Якуб ибн Лайс, таджики, династия, Аббасиды, халифат.

АЗ ДАРБОРИ АББОСИЁН ТО ДАВЛАТИ САФФОРИЁН: БАРМАКИЁН ВА ЯЪҚУБ ИБНИ ЛАЙС ДАР БАЁНИ МАНОБЕИ ТАЪРИХӢ

Таърихи асрҳои миёна, аз ҷумла давраи ҳукмронии арабҳо, сулолаи Бармакиён ва таъсиси аввалин давлатҳои тоҷикии сулолаҳои Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён барои мардуми тоҷик замони эҳёи давлатдорӣ миллӣ ҳисобида мешавад.

Дар ин мақола дар бораи Бармакиён, Яъқуб ва Амр ибни Лайс, ки бар асоси асарҳои таърихӣ асримиёнагӣ навишта шудааст, баҳс мешавад. Сабаби ҷунин таваҷҷуҳ ба ин мавзӯ дар он аст, ки Бармакиён дар таърихи мардуми тоҷик сулолаи (оилаи) барҷаста ба ҳисоб мераванд. Онҳо дар ҳукумати Аббосиён мақомҳои баландтаринро ишғол мекарданд. Саффориён, ки Яъқуб ибни Лайс асосгузори ин давлат шинохта мешавад, аввалин сулолаи тоҷикон буданд, ки бар хилофи Тоҳириён ошкоро нафрати худро нисбат ба Аббосиён эълон карданд ва то маргашон ба хилофат итоат накарданд.

Калидвожаҳо: Бармакиён, Саффориён, Яъқуб ибни Лайс, тоҷик, сулола, Аббосиён, хилофат.

FROM THE ABBASID COURT TO THE SAFFARID STATE: THE BARMAKIDS AND YA'QUB IBN AL- LAYTH IN HISTORICAL SOURCES

The history of the Middle Ages, including the period of Arab rule, the Barmakid dynasty, and the establishment of the first Tajik states of the Tahirid, Saffarid, and Samanid dynasties, is considered a time of revival of national statehood for the Tajik people.

This article discusses the Barmakids, Yaqub, and Amr ibn Lais, based on the historical sources. The reason for such interest in this topic is that the Barmakids are considered a prominent dynasty (family) in the history of the Tajik people. They occupied the highest positions in the Abbasid government. The Saffarids, whose founder is Yaqub ibn Lais, were the first Tajik dynasty, unlike the Tahirids, to openly declare their hatred for the Abbasids and not submit to the caliphate until their death.

Keywords: Barmakids, Saffarids, Yaqub ibn Lais, Tajik, dynasty, Abbasids, caliphate.

Сведения об авторе: Мирзоев Талабшох Голибшоевич, ассистент кафедры истории таджикского народа Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Адрес: 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская область, город Бохтар, улица Айни, 67. Телефон: 988.03.93.03

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Талабшо Голибшоевич, ассистенти кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, Суроға: 735140. Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Айни, 67. Телефон: 988.03.93.03.

Information about the author: Mirzoev Talabshoh Golibshoevich, assistant of the department of history of the tajik people Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav Address: 735140. Republic of Tajikistan, Khatlon region, Bokhtar city, street Aini, 67. Phone: 988.03.93.03.

Рецензент: Баротов М.Ю., к.и.н., доцент
Бохтарского государственного университета
имени Н.Хусрава

ТДУ:332+947/574.2/ (075.8)

Ҷ-33

САМТҲОИ СТРАТЕГИИ ҲАМКОРИИ МИНТАҚАВӢ ВА ТАЪМИНИ АМНИЯТ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ТАҒЙИРӢИИ НИЗОМИ ҶАҲОНӢ

Ҷобиров Ш., унвонҷӯ

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Изатов У.Х., н.и.т., дотсент, докторант

Институти фалсафа, ва сиёсатшиносии ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ

Мукаддима

Дар оғози даҳсолаи сеюми асри XXI Осии Марказӣ ба яке аз минтақаҳои ҳассос ва ҳамзамон аз лиҳози стратегӣ ояндадор дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ табдил ёфт. Мавқеи ҷуғрофии минтақа дар миёни Русия, Чин, Афғонистон, Эрон, Қазқоз ва долонҳои эҳтимолии ҳамкорӣ Аврупо ва Осиё аҳамияти онро аз доираи маҳдуди минтақавӣ берун мебарад. Аз ин рӯ, таҳлили стратегияҳои ҳамкорӣ минтақавӣ ва масъалаҳои амният дар доираи ихтисоси 23.00.04 на танҳо аҳамияти назариявӣ, балки аҳамияти амалӣ низ дорад, зеро он бевосита бо равандҳои ҷаҳонӣ, рушди минтақавӣ ва сиёсати хориҷии давлатҳо алоқаманд мебошад.

Мубрамияти мавзӯ бо тағйири муҳити байналмилалӣ пас аз бӯҳронҳои геополитикии солҳои охир, шиддат гирифтани рақобати қудратҳои ҷаҳонӣ, боло рафтани аҳамияти роҳҳои

транзитӣ, рушди долонҳои нақлиётӣ, мубориза барои захираҳои энергетикӣ ва маъданӣ, инчунин таҳдидҳои амниятӣ вобаста ба Афғонистон муайян мегардад. Дар чунин шароит давлатҳои Осиёи Марказӣ наметавонанд танҳо ба механизмҳои классикии амният такя намоянд. Онҳо маҷбуранд модели мураккабтари ҳамкориро ташаккул диҳанд, ки дар он дипломатияи бисёрсамта, сиёсати эҳтиёткоронаи минтақавӣ ва иштироки интихобӣ дар созмонҳои байналмилалӣ якҷо мешаванд [2, с. 11].

Барои Тоҷикистон ин масъала аҳаммияти махсус дорад. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози ҷуғрофӣ дар минтақаи пайванди Осиёи Марказӣ ва Афғонистон ҷойгир буда, ҳамзамон дар соҳаҳои захираҳои об, энергетика, амниятӣ сарҳадӣ, муқовимат ба терроризм ва рушди долонҳои минтақавӣ манфиатҳои муҳимми миллӣ дорад. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди муносибатҳои дӯстона, ҳамкориҳои минтақавӣ, сиёсати «дарҳои кушода» ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ аҳаммияти махсус медиҳад [11]. Аз ин рӯ, таҳқиқи стратегияҳои минтақавӣ барои фаҳмиши ҷойгоҳи Тоҷикистон дар низомии амниятӣ Осиёи Марказӣ зарур мебошад.

Дар адабиёти илмӣ масъалаҳои амниятӣ Осиёи Марказӣ аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ аз мавқеъҳои гуногуни назариявӣ ва методологӣ таҳлил шудаанд. Дар «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» як қатор мақолаҳо ба амниятӣ обӣ, амниятӣ иттилоотӣ, нақши СААД, ҳамкориҳои минтақавӣ ва ҷойгоҳи Осиёи Марказӣ дар равандҳои байналмилалӣ бахшида шудаанд [14; 15; 18]. Бо вуҷуди ин, бисёре аз таҳқиқот ё ба фаъолияти як созмони алоҳида, ё ба як таҳдиди мушаххас, ё ба муносибатҳои як қудрати беруна ба минтақа равона шудаанд. Аз ин рӯ, зарурати таҳлили маҷмуии стратегияҳои ҳамкориҳои минтақавӣ дар робита бо масъалаҳои амниятӣ боқӣ мемонад.

Ҳадафи мақола аз таҳлили стратегияҳои ҳамкориҳои минтақавӣ ва муайян намудани хусусиятҳои асосии масъалаҳои амният дар Осиёи Марказӣ дар шароити бозсозии геополитикии ҷаҳонӣ иборат аст.

Барои расидан ба ин ҳадаф вазифаҳои зерин гузошта мешаванд:

1. муайян намудани асосҳои назариявии таҳқиқ;
2. таҳлили механизмҳои мавҷудаи ҳамкориҳои минтақавӣ;
3. гурӯҳбандии таҳдидҳои асосии амниятӣ;
4. арзёбии нақши созмонҳо ва форматҳо дар ҳамкориҳои байналмилалӣ;
5. муайян намудани имкониятҳои Тоҷикистон ва дигар давлатҳои минтақа дар таҳкими суботи минтақавӣ;
6. таҳияи хулосаҳо оид ба сценарияҳои эҳтимолии рушди ҳамкорӣ дар соҳаи амният.

Мавод ва методҳо

Асоси методологӣ мақоларо равиши низомӣ ташкил медиҳад. Ин равиш имкон медиҳад, ки Осиёи Марказӣ ҳамчун зернизомии муносибатҳои байналмилалӣ баррасӣ гардад, ки бо низомии ҷаҳонӣ, равандҳои минтақавӣ ва сиёсати дохилии давлатҳо алоқаманд аст. Дар чунин таҳлил амният ҳамчун натиҷаи ҳамкориҳои ҷанд сатҳ фаҳмида мешавад: сатҳи миллӣ, байнидавлатӣ, сатҳи созмонҳои минтақавӣ ва сатҳи рақобати ҷаҳонӣ [3, с. 43].

Равиши муқоисавӣ барои муқоисаи моделҳои ҳамкориҳои давлатҳои минтақа ва форматҳои байналмилалӣ истифода шудааст. Дар ин замина мулоқотҳои машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ, Созмони ҳамкориҳои Шанхай, СААД, ИДМ, формати C5+1, ҳамкориҳои Иттиҳоди Аврупо бо Осиёи Марказӣ, робитаҳои «Чин — Осиёи Марказӣ» ва ташаббусҳои СММ таҳлил гардидаанд [6; 7; 8; 20].

Равиши институтсионалӣ барои омӯзиши нақши созмонҳо ва механизмҳои ҳуқуқӣ истифода шудааст. Ҳангоми таҳқиқи амниятӣ минтақавӣ танҳо иродаи сиёсӣ кофӣ нест; институтҳои заруранд, ки ҳамохангсозӣ, мубодилаи иттилоот, қабули қарорҳо, пешгирии бӯхронҳо ва татбиқи мувофиқаҳоро таъмин намоянд. Аз ин нуқтаи назар, СХШ, СММ, СААД, ИДМ, Иттиҳоди Аврупо ва дигар форматҳои бисёрҷониба ҳамчун институтҳои гуногунсатҳи идоракунии амният баррасӣ мешаванд [7; 20].

Пойгоҳи сарчашмавии таҳқиқро асарҳои назариявӣ оид ба муносибатҳои байналмилалӣ ва амниятӣ минтақавӣ, ҳуҷҷатҳои расмӣ давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ, эълонияҳои

саммитҳо, маводи иттилоотии вазоратҳои корҳои хориҷӣ ва мақолаҳои илмӣ нашршуда ташкил медиҳанд. Аз ҷумла, дар мақола Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Консепсияи сиёсати хориҷии Федератсияи Русия, Эълومияи Остонаи СХШ, изҳороти C5+1, маводди Иттиҳоди Аврупо ва маълумоти Маркази минтақавии СММ оид ба дипломатияи пешгирикунанда барои Осиёи Марказӣ истифода шудаанд [6; 7; 10; 11; 20].

Натиҷаҳо

Натиҷаи якуми таҳқиқ нишон медиҳад, ки ҳамкориҳои минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ дигар танҳо масъалаи робитаҳои дипломатӣ байни панҷ давлат нест. Он ба механизми ҳифзи субъектияти сиёсӣ дар шароити рақобати ҷаҳонӣ табдил ёфтааст. Давлатҳои минтақа дарк менамоянд, ки дар шароити тағйири тавозуни ҷаҳонӣ сиёсати инфиродӣ имконияти маҳдуд дорад. Ҳамоҳангсозии мавқеъҳо, таъсиси майдонҳои машваратӣ ва рушди лоиҳаҳои муштарак метавонанд вазни сиёсии минтақаро дар музокирот бо қудратҳои беруна афзоиш диҳанд.

Дар ин замина сиёсати бисёрсамта аҳаммияти марказӣ пайдо мекунад. Барои давлатҳои минтақа бисёрсамтӣ на танҳо воситаи тавозунсозӣ байни Русия, Чин, ИМА ва Иттиҳоди Аврупо, балки механизми пешгирии вобастагии якҷониба мебошад. Аммо самаранокии он аз қобилияти давлатҳо дар ҳамоҳангсозии манфиатҳои дохилиминтақавӣ вобаста аст. Агар сатҳи эътимод байни кишварҳои минтақа паст боқӣ монад, неруҳои беруна метавонанд аз ихтилофҳои мавҷуда истифода баранд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки пас аз соли 2018 мулоқотҳои машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ ба яке аз рамзҳои эҳёи ҳамкориҳои минтақавӣ табдил ёфтанд. Ин формат аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ба ҳуди давлатҳои минтақа имкон медиҳад рӯзномаи минтақавиро бидуни миёнаравии ҳатмии марказҳои беруна муайян намоянд. Гарчанде қарорҳои ин формат хусусияти ҳатмии ҳуқуқӣ надоранд, онҳо барои ташаккули забони умумии сиёсӣ ва баланд бардоштани эътимоди мутақобила аҳаммияти амалӣ доранд.

Созмони ҳамкориҳои Шанхай яке аз механизмҳои калидии сиёсӣ-амниятӣ дар фазои Осиёи Марказӣ мебошад. Аз замони таъсисёбии худ СХШ мубориза бо терроризм, экстремизм ва сепаратизмро дар маркази фаъолияти худ қарор дод. Эълумияи Остонаи соли 2024 нақши СХШ-ро ҳамчун иштирокчии муҳимми низоми байналмилалӣ ва омили амният, субот ва рушди иқтисодӣ таъкид мекунад [20]. Барои давлатҳои Осиёи Марказӣ ин созмон имконият фароҳам меорад, ки бо Русия, Чин, Ҳиндустон, Покистон, Эрон ва дигар кишварҳо дар як платформаи умумӣ муколама анҷом диҳанд.

СААД барои як қатор давлатҳои минтақа, аз ҷумла Тоҷикистон, аҳаммияти механизми ҳарбӣ-сиёсиро нигоҳ медорад. Созмон асосан ба таҳдидҳои анъанавӣ, ҳамоҳангсозии ҳарбӣ, машқҳои муштарак ва дастгирии амнияти сарҳадӣ равона шудааст. Аммо на ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ узви СААД мебошанд. Ин нишон медиҳад, ки меъмурии амнияти минтақа ягона ва якмарказӣ нест; он аз маҷмуи платформаҳои гуногун иборат мебошад.

Формати C5+1 аз соли 2015 ҳамчун майдони ҳамкориҳои ИМА бо панҷ давлати Осиёи Марказӣ рушд ёфтааст. Дар изҳороти роҳбарони C5+1 соли 2023 масъалаҳои амният, устувории иқтисодӣ, робитаҳои минтақавӣ, энергетика ва рушди устувор таъкид шудаанд [6]. Барои кишварҳои минтақа ин формат аз он ҷиҳат муҳим аст, ки имконияти муколамаи дастаҷамъона бо ИМА-ро фароҳам меорад. Ҳамзамон, он рақобати геополитикиро бо Русия ва Чин низ инъикос мекунад.

Иттиҳоди Аврупо дар солҳои охир нақши ҳудро дар Осиёи Марказӣ фаъолтар намуд. Саммити якуми Иттиҳоди Аврупо — Осиёи Марказӣ, ки соли 2025 дар Самарқанд баргузор гардид, муносибатҳои тарафҳоро ба сатҳи шарикӣ стратегӣ баровард [7]. Самтҳои асосии ҳамкорӣ нақлиёт, энергетика, ашёи хоми муҳим, рақамикунонӣ, идоракунии захираҳои об ва рушди устувор гардиданд. Аз нуқтаи назари амният, ин самтҳо бо коҳиши вобастагӣ, рушди долонҳои алтернативӣ ва таҳкими устувории дохилии давлатҳо алоқаманд мебошанд.

Таҳдиди аввалини муҳим вазъият дар Афғонистон боқӣ мемонад. Барои Осиёи Марказӣ Афғонистон на танҳо ҳамсоияи ҷанубӣ, балки омили амнияти сарҳадӣ, мубориза бо терроризм, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, муҳочират, тиҷорат ва робитаи эътимодии иқтисодӣ бо Осиёи Ҷанубӣ мебошад. Сиёсати давлатҳои минтақа нисбат ба Афғонистон хусусияти

эҳтиёткорона ва прагматикӣ дорад: аз як тараф, онҳо хатарҳои амниятиро дарк мекунанд, аз тарафи дигар, имкониятҳои иқтисодии робитаҳои трансфғониро нодида гирифта наметавонанд.

Барои Тоҷикистон омили Афғонистон ҳассосияти махсус дорад, зеро сарҳади дарози Тоҷикистону Афғонистон яке аз унсурҳои калидии амнияти милли мебошад. Таъмини назорати сарҳадӣ, рушди инфрасохтори наздисарҳадӣ, ҳамкории иттилоотӣ, муқовимат ба гурӯҳҳои ҷиноятӣ ва пешгирии паҳншавии идеологияи экстремистӣ аз ҷумлаи самтҳои муҳимтарин ба шумор мераванд. Дар ин соҳа ҳамкории Тоҷикистон бо СММ, СҶШ, СААД, Иттиҳоди Аврупо ва шарикони дучониба аҳаммияти амалӣ дорад.

Таҳдиди дуҷум терроризм ва экстремизм мебошад. Дар шароити рақамикунонӣ ин падидаҳо шаклҳои нав пайдо кардаанд. Гурӯҳҳои экстремистӣ на танҳо каналҳои анъанавии ҷалбро истифода мебаранд, балки аз шабакаҳои иҷтимоӣ, паёмрасонҳо, маводи таблиғотии ҷандзабона ва технологияҳои иттилоотӣ низ истифода мекунанд. Аз ин рӯ, мубориза бо экстремизм танҳо бо ҷораҳои қудратӣ маҳдуд шуда наметавонад; он рушди маориф, сиёсати ҷавонон, маърифати ҳуқуқӣ, қори иттилоотӣ ва ҳамкорӣ бо ҷомеаи шахрвандиро талаб мекунад [12, с. 118].

Хатари муҳими дигар амнияти обию энергетикӣ мебошад. Осиёи Марказӣ дорои низоми ягонаи табиӣ ва обӣ мебошад, аммо манфиатҳои кишварҳои болооб ва поёноб на ҳамеша мувофиқат мекунанд. Тоҷикистон ва Қирғизистон ба рушди гидроэнергетика манфиатдоранд, дар ҳоле ки Ўзбекистон, Қазокистон ва Туркменистон ба таъмини об барои кишоварзӣ аҳаммияти махсус медиҳанд. Аз ин рӯ, идоракунии захираҳои об бояд ба принципҳои манфиати мутақобила, шаффофият ва ҳамроҳангсозии дарозмуддат асос ёбад [15, с. 88].

Таҳдиди панҷум амнияти иттилоотӣ мебошад. Дар солҳои охир ҷаҳони иттилоотии давлатҳои Осиёи Марказӣ ба майдони рақобати ошкор ва пинҳонии неруҳои гуногун табдил ёфтааст. Ҷолишҳои иттилоотӣ на танҳо паҳншавии хабарҳои нодурустро дар бар мегиранд, балки ба тасаввурот дар бораи ҳувиёт, интиҳоби сиёсати хориҷӣ, муносибат ба шарикон, арзишҳои иҷтимоӣ ва эътимод ба институтҳои давлатӣ низ таъсир мерасонанд. Таҳқиқоте, ки дар «Паёми ДМТ» нашр шудаанд, ба масъалаҳои ҷаҳони иттилоотии кишварҳои Осиёи Марказӣ низ тавачҷуҳ зоҳир мекунанд [14].

Русия дар Осиёи Марказӣ дорои захираҳои назарраси таърихӣ, забонӣ, ҳарбӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ ва муҳоҷиратӣ мебошад. Барои бисёре аз давлатҳои минтақа муносибатҳо бо Русия дар соҳаҳои меҳнат, маориф, амният, энергетика ва савдо аҳаммияти амалӣ доранд. Консепсияи сиёсати хориҷии Федератсияи Русия кишварҳои хориҷи наздик, ИДМ, СААД, ИИАО ва СҶШ-ро ҳамчун самтҳои муҳим нишон медиҳад [9]. Аммо дар муҳити нави геополитикӣ Русия маҷбур аст рақобати афзоюндаи дигар акторонро ба назар гирад.

Чин ба минтақа асосан тавассути иқтисод, инфрасохтор, савдо, қарзҳо, энергетика ва амнияти сарҳадӣ таъсир мерасонад. Саммити «Чин — Осиёи Марказӣ», ки соли 2023 дар Сиан баргузор гардид, талоши Пекиро барои институтсионалӣ намудани сиёсати худ нисбат ба минтақа ва маҳдуд накардани он танҳо дар доираи СҶШ нишон дод [8]. Барои давлатҳои минтақа ҳамкории иқтисодӣ бо Чин имкониятҳои рушди инфрасохториро фароҳам меорад, аммо масъалаҳои тавозуни қарзӣ, шаффофияти лоиҳаҳо ва ҳифзи манфиатҳои милли аҳаммияти махсусро нигоҳ медоранд.

Иттиҳоди Аврупо ба Осиёи Марказӣ тавассути сиёсати пайвастшавӣ, рушди устувор, ҳуқуқ, маориф, рақамикунонӣ, захираҳои об ва энергетика ворид мешавад. Афзоиши тавачҷуҳи Иттиҳоди Аврупо ба Долони миёна ва ашёи хоми муҳим нишон медиҳад, ки Аврупо минтақаро ҳамчун унсур амнияти иқтисодӣ ва логистикӣ худ баррасӣ мекунад [7]. Ин раванд барои кишварҳои минтақа имкониятҳои нави сармоягузорию мекушояд ва тавозуни иловагии геоиқтисодӣ ба вуҷуд меорад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми амнияти Осиёи Марказӣ ҷойгоҳи махсус дорад. Аввалан, кишвар бо Афғонистон сарҳади тулонӣ дорад, ки амнияти самти ҷанубиро ба яке аз афзалиятҳои сиёсати милли табдил медиҳад. Дуҷум, Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги обӣ ва иқтисодии гидроэнергетикӣ мебошад, ки барои рушди минтақавӣ аҳаммияти стратегӣ доранд.

Сеюм, Тоҷикистон дар як қатор созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ фаъолона иштирок намуда, сиёсати хориҷии бисёрсамтaro амалӣ менамояд [11].

Дар Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкориҳои минтақавӣ, муносибатҳои дӯстона бо давлатҳои ҳамсоя, рушди ҳамкориҳои иқтисодӣ ва таҳкими амният ҳамчун самтҳои муҳим муайян шудаанд [11]. Ин мавқеъ нишон медиҳад, ки Тоҷикистон амнияти миллиро аз амнияти минтақавӣ ҷудо намекунад. Суботи Афғонистон, муносибатҳои нек бо Ўзбекистон, Қирғизистон, Қазоқистон ва Туркменистон, инчунин ҳамкорӣ бо қудратҳои бузург барои сиёсати хориҷии кишвар аҳамияти ба ҳам пайваستا доранд.

Дар соҳаи обию энергетикӣ Тоҷикистон метавонад нақши созандаи минтақавӣ бозад. Рушди гидроэнергетика, агар бо дипломатияи об, шаффофият, мубодилаи маълумот ва мувофиқаи манфиатҳои кишварҳои поёноб ҳамроҳ бошад, метавонад ба манбаи ҳамкорӣ табдил ёбад. Баръакс, набудани муколама метавонад масъалаҳои обиро ба омили нобоварӣ табдил диҳад. Аз ин рӯ, дипломатияи об барои Тоҷикистон на танҳо масъалаи иқтисодӣ, балки ҷузъи амнияти минтақавӣ мебошад.

Тоҷикистон, инчунин дар самти муқовимат ба терроризм, экстремизм, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир ва ҷинояткориҳои фаромиллӣ таҷрибаи назаррас дорад. Ин таҷриба метавонад дар доираи СХШ, СААД, СММ ва форматҳои дучониба мавриди истифода қарор гирад. Ҳамзамон зарур аст, ки чораҳои қудратӣ бо сиёсати иҷтимоӣ, таълимӣ ва иттилоотӣ пайваст карда шаванд. Амнияти дарозмуддат бе баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ, таҳкими маориф ва кори низомманд бо ҷавонон имконнопазир мебошад.

Дар асоси таҳлили анҷомёфта чор сценарияи эҳтимолии рушди вазъияти минтақавиро ҷудо кардан мумкин аст.

Сценарияи якум — ҳамоҳангсозии минтақавӣ. Дар ин ҳолат давлатҳои Осиёи Марказӣ мулоқотҳои машваратӣ, лоиҳаҳои муштарак, идоракунии захираҳои об, ҳамкориҳои сарҳадӣ ва сиёсати умумӣ нисбат ба Афғонистонро тақвият медиҳанд. Ин сценария барои минтақа мусбаттарин ба ҳисоб меравад, зеро имкониятҳои фишори берунаро коҳиш медиҳад.

Сценарияи дуюм — рақобати идорашаванда. Дар ин ҳолат қудратҳои беруна фаъолияти худро дар минтақа нигоҳ медоранд, аммо давлатҳои Осиёи Марказӣ тавозунро ҳифз намуда, рақобатро барои ҷалби сармоя, технология ва кафолатҳои амниятӣ истифода мебаранд. Ин сценария воқеӣ менамояд, вале идоракунии дақиқ ва сатҳи баланди касбияти дипломатиро талаб мекунад. **Сценарияи сеюм — парокандашавии минтақавӣ.** Дар ин ҳолат манфиатҳои давлатҳо аз ҳам дур мешаванд, рақобати беруна ихтилофҳои мавҷударо шиддат медиҳад ва механизмҳои ҳамкориҳои дохилиминтақавӣ заиф мегарданд. Чунин сценария метавонад ба афзоиши вобастагӣ аз қудратҳои беруна, паст шудани эътимод ва тезтунд шудани масъалаҳои сарҳадӣ ё обӣ оварда расонад.

Ҷадвали 1. Механизмҳои ҳамкориҳои минтақавӣ ва вазифаҳои онҳо дар соҳаи амният

Механизм	Самти асосӣ	Вазифаи амниятӣ	Маҳдудият
Мулоқотҳои машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ	Муколамаи дохилиминтақавӣ	Таҳкими эътимод, ҳамоҳангсозии мавқеъҳо	Набудани механизми ҳатмии иҷро
Созмони ҳамкориҳои Шанхай	Амният, иқтисод, ҳамоҳангсозии сиёсӣ	Мубориза бо терроризм ва экстремизм, машқҳо, мубодилаи иттилоот	Тафовути манфиатҳои давлатҳои узв
СААД	Ҳамкориҳои ҳарбӣ-сиёсӣ	Дастгирии амнияти сарҳадӣ ва муҳофизатӣ	На ҳамаи давлатҳои минтақа узви созмон мебошанд
C5+1	Муколама бо ИМА	Амният, иқтисод, энергетика, робитаҳои минтақавӣ	Ҳассосияти рақобати геополитикӣ
Иттиҳоди Аврупо — Осиёи Марказӣ	Пайвастшавӣ ва рушди устувор	Коҳиши вобастагӣ, амнияти иқтисодӣ, об ва	Сустии татбиқи қисми лоиҳаҳо

		энергетика	
UNRCCA	Дипломатияи пешгирикунанда	Пешгирии бухронҳо, дастирии муколама, сулҳсозӣ	Хусусияти тавсиявӣ ва маҳдудияти захираҳо

Муҳокима

Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки масъалаҳои амният дар Осиёи Марказӣ хусусияти бисёрсатҳӣ доранд. Дар назарияҳои классикии реализм амният асосан бо қудрати ҳарбӣ, тавозуни неруҳо ва манфиатҳои давлатҳо вобаста доништа мешавад [19, с. 126]. Ин равиш барои таҳлили рақобати қудратҳои бузург дар минтақа муҳим аст, аммо барои фаҳмиши тамоми воқеияти Осиёи Марказӣ кофӣ нест. Дар минтақа масъалаҳои об, энергетика, сарҳадҳо, муҳоҷират, иттилоот ва иқлим бо амнияти сиёсӣ робитаи зич доранд.

Назариҳои маҷмуи минтақавии амнияти Б. Бузан ва О. Вевер имкон медиҳад дарк намоем, ки таҳдидҳо дар дохили як минтақа ба таври ҷудогона вучуд надоранд. Агар дар як кишвар ташаннуҷ ба вучуд ояд, паёмадҳои он ба кишварҳои ҳамсоя низ таъсир мерасонанд [3, с. 45]. Барои Осиёи Марказӣ ин масъала махсусан муҳим аст. Масалан, вазъият дар Афғонистон ба Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркменистон таъсир мерасонад; масъалаҳои обӣ чанд давлатро фаро мегиранд; таҳдидҳои иттилоотӣ зуд сарҳадҳои давлатиро убур мекунанд.

Таҳқиқоте, ки дар «Паёми ДМТ» нашр шудаанд ва ба амнияти обӣ ва фазои иттилоотии кишварҳои Осиёи Марказӣ бахшида шудаанд, нишон медиҳанд, ки муҳаққиқони тоҷик амниятро на танҳо дар ченаки ҳарбӣ, балки аз нуқтаи назари захираҳо, иттилоот ва рушди иҷтимоӣ низ баррасӣ менамоянд [14; 15]. Ин самт барои рушди минбаъдаи мактаби илмии Тоҷикистон дар доираи ихтисос аҳамияти муҳим дорад.

Муқоисаи стратегияҳои Русия, Чин, ИМА ва Иттиҳоди Аврупо нишон медиҳад, ки ҳар як актор бо воситаҳои гуногун ба минтақа ворид мешавад. Русия асосан ба амният, муҳоҷират ва мероси таърихӣ таъя мекунад; Чин — ба инфрасохтор ва савдо; ИМА — ба диверсификация, амният ва иқтисоди стратегӣ; Иттиҳоди Аврупо — ба пайваستшавӣ, энергетика, об ва рушди устувор. Давлатҳои минтақа метавонанд аз ин гуногунрангӣ истифода баранд, аммо барои пешгирии шаклҳои нави вобастагӣ ба сиёсати қавии институтсионалӣ ниёз доранд.

Хулоса

Таҳқиқи анҷомёфта нишон дод, ки стратегияҳои ҳамкории минтақавӣ дар Осиёи Марказӣ дар шароити бозсозии геополитикии ҷаҳонӣ ба яке аз омилҳои калидии таъмини амният ва ҳифзи субъектияти давлатҳои минтақа табдил ёфтаанд. Осиёи Марказӣ дар вазъияте қарор дорад, ки аз як тараф, ба доираи манфиатҳои қудратҳои ҷаҳонӣ ва минтақавӣ ҷалб шудааст, аз тарафи дигар, барои ҳалли масъалаҳои дохилии худ — масъалаҳои сарҳадӣ, маҷмуи обиё энергетикӣ, омилҳои Афғонистон, амнияти иттилоотӣ, иқлим ва рушди иқтисодӣ — ба сатҳи баландтари ҳамоҳангсозӣ ниёз дорад. Хулосаи асосӣ аз он иборат аст, ки амнияти Осиёи Марказӣ наметавонад танҳо дар маънои ҳарбӣ ё полисӣ фаҳмида шавад. Он ченакҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, иттилоотӣ, экологӣ ва инсониро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, стратегияҳои минтақавӣ бояд маҷмӯӣ, дарозмуддат ва ба эътимоди байнидавлатӣ асосёфта бошанд.

Мулоқотҳои машваратии сарони давлатҳои Осиёи Марказӣ, СХШ, СААД, ИДМ, С5+1, Иттиҳоди Аврупо, UNRCCA ва дигар форматҳо вазифаҳои гуногунро иҷро мекунанд. Аммо самаранокии онҳо аз он вобаста аст, ки давлатҳои минтақа то кадом андоза қодиранд рӯзномаи умумиро мустақилона муайян ва татбиқ намоянд.

Барои Тоҷикистон, ки дар сарҳад бо Афғонистон ҷойгир аст ва дорои захираҳои назарраси обӣ мебошад, ҳамкории минтақавӣ на танҳо самти дипломатӣ, балки масъалаи амнияти миллӣ ба ҳисоб меравад. Тоҷикистон метавонад дар дипломатияи об, мубориза бо терроризм, идоракунии сарҳадҳо, рушди робитаҳои трансфғонӣ ва таҳкими муколамаи минтақавӣ нақши фаъол бозад. Дар ниҳоят, рушди устувори Осиёи Марказӣ аз тавозуни ду раванд вобаста мебошад: аз як тараф, аз ҳифзи сиёсати бисёрсамта ва робитаҳо бо қудратҳои беруна; аз тарафи дигар, аз таҳкими ҳамкории дохилиминтақавӣ. Агар ин равандҳо ҳамоҳанг гарданд, минтақа метавонад аз фазои рақобати геополитикӣ ба субъекти фаъоли сиёсати байналмилалӣ табдил ёбад.

Адабиёт:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.
2. Бузан Б., Вевер О. Регионы и державы: структура международной безопасности. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 с.
3. Валлерстайн И. Мир-система модерна. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 464 с.
4. Дугин А.Г. Основы геополитики: геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.
5. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований, 2005. – 704 с.
6. Совместное заявление лидеров формата C5+1. – Посольство США в Казахстане, 21 сентября 2023 г. – URL: <https://kz.usembassy.gov/c51-leaders-joint-statement/>
7. Совместная декларация и пресс-релиз по итогам первого саммита Европейский союз – Центральная Азия. – Совет Европейского союза, 4 апреля 2025 г. – URL: <https://www.consilium.europa.eu/>
8. Председатель КНР Си Цзиньпин провел первый саммит Китай – Центральная Азия. – Министерство иностранных дел КНР, 19 мая 2023 г. – URL: <https://www.fmprc.gov.cn/>
9. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена 31 марта 2023 г. – МИД Российской Федерации. – URL: <https://mid.ru/>
10. Региональный центр ООН по превентивной дипломатии для Центральной Азии: мандат и направления деятельности. – URL: <https://unrcca.unmissions.org/>
11. Концепция внешней политики Республики Таджикистан. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 г., №332. – URL: <https://mfa.tj/>
12. Най Дж.С. Мягкая сила: средство достижения успеха в мировой политике. – Нью-Йорк: PublicAffairs, 2004. – 191 с.
13. Кули А. Большие игры, локальные правила: новое соперничество великих держав в Центральной Азии. – Оксфорд: Oxford University Press, 2012. – 252 с.
14. Фозилов К.Дж., Самиев Х.Д. Проблемы информационного пространства стран Центральной Азии в современных условиях // Вестник Таджикского национального университета. – 2025. – №4. – С. 84–91.
15. Саидов С.С., Яхшиев Ш.К., Гулов И.М. Вода как фактор безопасности в Центральной Азии // Вестник Таджикского национального университета. – 2016. – №2/3 (201). – С. 87–91.
16. Нурзода М. Формирование системы коллективной безопасности в Центральной Азии // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – №3/4. – С. 79–85.
17. Румер Е., Сокольский Р., Стронски П. Политика США в отношении Центральной Азии 3.0. – Вашингтон: Carnegie Endowment for International Peace, 2016. – 36 с.
18. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Душанбе, 2016. – 103 с.
19. Уолтц К.Н. Теория международной политики. – Реддинг, Массачусетс: Addison-Wesley, 1979. – 251 с.
20. Астанинская декларация Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. – Секретариат ШОС, 4 июля 2024 г. – URL: <https://eng.sectscsco.org/>

САМТҲОИ СТРАТЕГИИ ҲАМКОРИИ МИНТАҚАВӢ ВА ТАЪМИНИ АМНИЯТ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ТАҒЙИРӢИИ НИЗОМИ ҶАҲОНИ

Дар мақола стратегияҳои ҳамкории минтақаӣ ва масъалаҳои амният дар Осиёи Марказӣ дар шароити бозсозии геополитикии ҷаҳонӣ таҳлил карда мешаванд. Мубрамияти мавзӯ аз он муайян мегардад, ки минтақа ҳамзамон зери таъсири рақобати марказҳои ҷаҳонии қудрат, вазифаҳои дохилии ҳамгироии минтақаӣ ва афзоиши таҳдидҳои ғайрианъанавии амният қарор дорад. Давлатҳои Осиёи Марказӣ кӯшиш менамоянд, ки байни манфиатҳои миллӣ, талаботи суботи минтақаӣ ва таъсири беруна тавозуни сиёсӣ нигоҳ доранд. Дар асоси равишҳои низомӣ,

муқоисавӣ, геополитикӣ ва институтсионалӣ механизмҳои асосии ҳамкорӣ таҳқиқ мегарданд: мулоқотҳои машваратии сарони давлатҳои минтақа, Созмони ҳамкории Шанхай, Созмони Милали Муттаҳид, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ, Иттиҳоди Аврупо, формати C5+1 ва дигар майдонҳои ҳамкорӣ. Хулоса мешавад, ки амнияти Осиёи Марказӣ танҳо бо воситаҳои ҳарбӣ таъмин шуда наметавонад. Он аз ҳамоҳангии самтҳои сиёсати хориҷӣ, рушди иқтисодӣ, идоракунии захираҳои обиё энергетикӣ, амнияти иттилоотӣ, назорати сарҳадӣ, муқовимат ба экстремизм ва баланд бардоштани сатҳи эътимоди сиёсӣ байни давлатҳои минтақа вобаста мебошад.

Калидвожаҳо: Осиёи Марказӣ, амнияти минтақавӣ, ҳамкории минтақавӣ, геополитика, бозсозии геополитикӣ, Афғонистон, Созмони ҳамкории Шанхай, C5+1, сиёсати бисёрсамта, тавозуни манфиатҳо, таҳдидҳои амниятӣ, ҳамгироии минтақавӣ, суботи сиёсӣ, экстремизм ва терроризм, долонҳои нақлиётӣ, амнияти сарҳадӣ, манфиатҳои миллӣ, ҳамкории байналмилалӣ, қудратҳои ҷаҳонӣ, рушди устувор.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ПЕРИОД ТРАНСФОРМАЦИИ МИРОВОГО ПОРЯДКА

В статье анализируются стратегии регионального взаимодействия и проблемы безопасности в Центральной Азии в условиях глобального геополитического переформатирования. Актуальность темы определяется тем, что регион одновременно испытывает влияние конкуренции мировых центров силы, внутренних задач региональной консолидации и роста нетрадиционных угроз безопасности. Государства Центральной Азии стремятся сохранить политический баланс между национальными интересами, потребностями региональной стабильности и внешним воздействием. На основе системного, сравнительного, геополитического и институционального подходов исследуются ключевые механизмы сотрудничества: консультативные встречи глав государств региона, Шанхайская организация сотрудничества, ООН, СНГ, ОДКБ, Европейский союз, формат C5+1 и другие площадки. Сделан вывод о том, что безопасность Центральной Азии не может быть обеспечена только военными средствами. Она зависит от согласованности внешнеполитических курсов, экономического развития, управления водно-энергетическими ресурсами, информационной безопасности, пограничного контроля, противодействия экстремизму и повышения уровня политического доверия между государствами региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, региональная безопасность, региональное сотрудничество, геополитика, геополитическое переформатирование, Афганистан, Шанхайская организация сотрудничества, C5+1, многовекторная политика, баланс интересов, угрозы безопасности, региональная интеграция, политическая стабильность, экстремизм и терроризм, транспортные коридоры, пограничная безопасность, национальные интересы, международное сотрудничество, глобальные державы, устойчивое развитие.

STRATEGIC DIRECTIONS OF REGIONAL COOPERATION AND SECURITY PROVISION IN CENTRAL ASIA IN THE PERIOD OF TRANSFORMATION OF THE WORLD ORDER

The article examines strategies of regional cooperation and security challenges in Central Asia in the context of global geopolitical reconfiguration. The relevance of the topic is determined by the fact that the region is simultaneously affected by great-power competition, the need for intraregional consolidation and the rise of non-traditional security threats. The Central Asian states seek to maintain a political balance between national interests, regional stability and external pressure. Using systemic, comparative, geopolitical and institutional approaches, the article analyzes the main mechanisms of cooperation, including consultative meetings of the heads of Central Asian states, the Shanghai Cooperation Organization, the United Nations, the CIS, the CSTO, the European Union, the C5+1 format and other platforms. The article concludes that security in Central Asia cannot be ensured by military instruments alone. It depends on the coordination of foreign policy, economic development, water and energy

management, information security, border control, counter-extremism measures and the strengthening of political trust among the states of the region.

Keywords: Central Asia, regional security, regional cooperation, geopolitics, geopolitical reconfiguration, Afghanistan, Shanghai Cooperation Organization, C5+1, multi-vector policy, balance of interests, security threats, regional integration, political stability, extremism and terrorism, transport corridors, border security, national interests, international cooperation, global powers, sustainable development.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷобиров Шокир Тағайбобоевич, унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. Тел.: +(992) 988 28 28 79

Изатов Умедҷон Хуршедович, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ; докторанти шӯбаи масоили сиёсии муносибатҳои байналмилалӣ Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Тел.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Сведения об авторе: Джобиров Шокир Тагайбобоевич, соискатель кафедры истории таджикского народа Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел.: +(992) 988 28 28 79

Изатов Умедджон Хуршедович, кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки; докторант отдела политических проблем международных отношений Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова, 16. Тел.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Information about the author: Jobirov Shokir Tagayboboevich, applicant of the Department of History of the Tajik People, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan. Kulob city, Sangak Safarov street 16, Tel.: +(992) 988 28 28 79

Izatov Umedjon Khurshedovich, candidate of historical sciences, associate professor of the department of political science, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki; doctoral student of the department of political issues of international relations, A. Bahovaddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 735360, Republic of Tajikistan. Kulob city, Sangak Safarov street 16, Tel.: +(992) 906 70 00 11 E-mail: izatov.u@mail.ru.

Муқарриз: Комилзода Н.И., н.и.т., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

АМСИЛАИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ЭТНИКИИ ХОНАНДАГОН

Сафарзода М.В., д.и.п., профессор, Нурова О., унвончӯ
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Самаранокии ташаккули фарҳанги этнопедагогӣ дар маҷмӯъ ба сифату хусусияти ба нақшагирӣ ва ташкили раванди таҳсилот вобастагӣ дорад. Дар робита ба ин мо зарур донистем, ки амсилаи ташаккули фарҳанги этнопедагогии омӯзгорони ояндаро мавриди коркарду тақмил қарор диҳем. Худи калимаю мафҳум ва вожаю истилоҳи «Модел» иқтибосгашта аз забони лотинӣ буда, ба маънои «тобиз» - «намуна», «амсила», «андоза», «ченак», «қолаб» омадааст. Амсила воситаи ғридихандае мебошад, ки барои ба даст овардани ахбори наву тоза имкон фароҳам меорад.

Амсила имкон медиҳад, ки аломатҳои муҳими объекту предмети омӯхташаванда, мазмун ва тавсифи низоми таҳқиқшавандаро муайян намоем. Таҳқиқоти сершумори илмӣ нишон медиҳанд, ки намудҳои амсилаҳо гуногун буда, аз ҳадафҳо ва вазифаҳои мавзӯи омӯзиш бармеоянд ва инчунин, аз шаклҳо ва роҳҳои пешниҳодшуда, соҳаҳои предмети вобастагӣ доранд.

Фарҳанги этникӣ дорои тафсирҳои гуногун мебошад, аммо моҳияташ дар он аст, ки рушди шахсият мустақиман аз муҳити зист ва фаъолияти инсон вобаста аст. Метавон гуфт, ки рушди шахсияти этнофарҳангӣ мустақиман аз таъсири муҳити зист вобаста дар навбати худ ба ташаккули арзишҳои моддӣ ва маънавии инсон таъсир мерасонад. Аз таълим ва рушди шахсият дар асарҳои маорифпарварони рус, аз қабili П.И. Кушнер, Г.Н. Волков, Т.В. Поштарева, А.Б. Афанасева, А.И. Егоров, Г.М. Королева, И.А. Морозов, И.В. Муханова, А.Д. Семенова, Н.Д. Неустроев, Л.Г. Тимошенко, С.Н. Филиппченко, Л. Листер, Л.В. Коновалова ва дигарон қайд шудааст [2, с. 76].

Татбиқи чӯзӣ мақсаднокӣ дар тадриси силсилаи фанҳои гуманитарии мактаби олий пешбинӣ мекунад, ки унсури мазкур дар тадриси фанни таълимӣ дар таносуб ба арзишҳои умумиинсонӣ ва фаҳмиши хусусияти ҳамгироии фарҳангӣ ҳамчун ягона ва универсиалии он табиқ меёбад. Ҳадафи мазкур тавассути таълими унсури предмети табиқ мегардад ва муайянкунандаи имкониятҳои мушаххаси фанҳои таълимӣ дар равиянокии этникии вай ба ҳисоб меравад. Ин пеш аз ҳама ба фалсафа, психология, сотсиология, таърихи педагогика, педагогика, фарҳангшиносӣ дахл дорад.

Паҳлуи амалиёти фаъолияти устодон ва омӯзгорони оянда корро бо сарчашмаи илмӣ, таҳлили маълумоти мушаххас, ходисаҳо аз рӯи мазмуни онҳо, дар ин маврид, аз як тараф, рушди худшиносӣ ва аз тарафи дигар дарку фаҳми бо ҳам вобастагии фарҳанги миллии тарбияи таҳаммулпазирӣ ва инсондӯстиро пешбинӣ мекунад. Маҳз унсури амалиётӣ метавонад ба ангезаи омӯзгорони оянда ва устодон дар мазмуни додашуда кумак расонад.

Унсури маъноии омоданамудаи этникии омӯзгорони ояндаро мо ба этнология-илм дар бораи омӯзиши этносҳо алоқаманд менамоем.

Дар асоси таҳлили назариявии адабиёти илмӣ оид ба масъалаи мавриди омӯзиш, мо моделеро барои рушди сифатҳои этникӣ- фарҳангии муаллимони оянда дар мактабҳои ТМУ таҳия ва амалӣ кардем.

Ба андешаи Е.Н. Землянская, «усули илмии моделсозӣ аз марҳилаҳои асосии зерин иборат аст:

1) эвристикӣ - таҳияи модели система дар асоси далелҳои ҷамъшуда, фарзияҳо ва назарияҳо дар бораи раванди омӯхташаванда;

2) маърифатӣ - манипулятсияи модел ва истифодаи он барои баровардани ҳулосаҳои муайян, фаҳмидани хусусиятҳои муҳим тавассути тафаккур ё таҷрибаи моделсозӣ;

3) прагматикӣ - интиқоли ҳулосаҳои бадастоварда ба системаи воқеӣ (аслӣ), ташкили таҷриба барои тасдиқи дурустии ҳулосаҳо;

4) шарҳдихӣ - аз нав тартиб додани модел бо назардошти натиҷаҳои чунин санҷиш» [4, с. 76].

Аз ин рӯ, моделсозӣ ҳамчун воситаи таҳқиқоти таҷрибавӣ дар соҳаҳои гуногуни илм хизмат мекунад, ки усули универсалӣ барои тасдиқ ва арзёбии мувофиқат ва объективии моделҳои амалӣ мебошад. Ба ибораи дигар, эҷоди моделҳо барои омӯзиши равандҳои мушаххас моделсозӣ аст.

Барои эҷоди амсила мо се талаботро ба назар гирифтем.

- ҳамгирӣ (офаридани амсилае, ки ба муҳити табиӣ таълимӣ мувофиқ аст);
- соддагӣ (офаридани амсилае, ки танҳо муҳимтарин, фаҳмо ва мушоҳидашавандатарин сифатҳо ва хусусиятҳои моделро дар бар мегирад ва онро барои истифода кулай мегардонад);
- мувофиқӣ (офаридани амсилае, ки ноил шудан ба ҳадафҳо ва вазифаҳои зикршударо таъмин мекунад ва мундариҷаи модел ба қадри кофӣ пурра ва дақиқ бошад).

Ба муносибатҳои мавҷудаи амсиласозӣ ва намудҳои он таъия намуда, мо ҳамчун ифодакунандаи сареху возеҳи объекти омӯзиш, унсурҳои вай ва алоқаҳои байни онҳо типӣ сохторӣ — функционалиро мавриди истифода қарор додем. Амсилаи сохтори ташкили ботинии омӯзиши чараёнӣ омӯхташавандаро мутаваҷҷеҳ карда, ҳадафҳо, вазифаҳо, мазмун ва самарои таҳқиқро мушаххас менамояд, амсилаи функционалӣ моҳияти функционалии унсурҳои муҳимми амсиларо ошкор мекунад. Ин типӣ амсила дар ҷанбаи педагогӣ мақбули умум гаштааст.

Сохтори амсилаи пешниҳодшуда аз қисматҳои зерин: мақсаднокӣ, методологӣ, ташхисӣ, тартибӣ пурмазмунӣ ва самарабахшӣ иборат аст.

Мувофиқи таҳқиқи илмӣ ва таҳлили онҳо дар амсила аз муносибатҳои зерин: босалоҳиятӣ, фарҳангӣ, аксиологӣ, фаъолиятнокӣ, системавӣ ва амсоли ин истифода карда шудаанд [1, с. 76].

Муносибати босалоҳият дар таҳсилот дар муқобили назарияи аз бар намудани донишҳо ва ҷамъи маълумот қароргирифта, ба қор даровардани маҳоратҳои тарафдорӣ мекунад, ки дар ҳолатҳои касбӣ, шахсӣ ва зиндагии ҷамъиятӣ амали самаранокро таъмин мекунад. Муносибати мазкур ташаккули амалҳои универсалии таълимию омӯзишӣ, масъалаҳо, ташкил кардани фаъолияти маърифатии муҳассилинро ба самти ҳадафмандӣ равона мекунад.

Ҳамин тариқ, маънию маншаи муносибати босалоҳият ҳамчун маҷмуи ҳадафҳо ва нуқтаҳои ибтидоиву асосҳои татбиқи касбӣ, инчунин ба аҳамиятдиҳӣ, худтакмилдиҳӣ, маҳорати касбии муҳассилин равона шудааст.

Муносибати фарҳангӣ - ин роҳҳои фаъолияти таҳсилу омӯзиш, ки дар зимни истифодаи маҷмуи васоилу воситаҳо ва усулу методҳо бунёд шуданд ва татбиқи амалии мазмуни фаъолияти таълимӣ ва фароҳам овардани шароитҳои педагогии маҳсус кумак расонида, ба сифати — субъекти фарҳанг ва вақфи вай бо арзишҳои фарҳангӣ ва принсипҳои рафтори маданӣ мутаваҷҷеҳ гардидаанд.

Фарҳанги омӯзгорони ояндаи забони англисӣ дар асоси ғояҳои зерин чараён мегирад:

- шинос намудани қўдакон бо таърихи ватанӣ, забон, адабиёт;
- бино кардани мазмуни таҳсилот ҳамчун рӯоварии миллӣ бо нуруи маданияти мардумӣ;
- ҷалбу ширкати инсон роҷеъ ба ватандӯстӣ, садоқат ба Ватан ва халқи худ;
- ташаккули рушди таҳаммулпазирӣ нисбат ба халқҳои дигар, ғаний гардонидани донишҳо оид ба хусусияти фарҳангии онҳо.

Муносибати системавӣ. Дар адабиёти илмӣ муосир муносибати системавӣ ғолибан ҳамчун самти методологӣ маърифати илмӣ ва амалии ҷамъиятӣ, ки дар бунёди вай дида баромадани объектҳо ҳамчун система қарор гирифтааст, маънидод шудааст.

Моҳияти муносибати системавӣ аз он иборат аст, ки унсурҳои мушакил на аз ҳам ҷудо, балки дар алоқамандӣ ва дар инкишофу ҳаракат дида барои маҷмӯи мешавад. Бо тағйир ёфтани як унсур система унсурҳои дигари вай низ тағйир меёбад. Ин имкон медиҳад, ки хосияти интерактивии системанокӣ ва тавсифи сифатиро муайян созем, ки дар унсурҳои таркибии система дида намешаванд [6, с. 23].

Аз ин рӯ, муносибати системавӣ дар тайёру омодаи маҷмӯи дар фаъолияти фарҳанги омӯзгорони ояндаи забонҳои хориҷӣ таъияҳои методологӣ ба ҳисоб рафта, самти муҳимми

такмилӣ таҳсилоти касбии ватанӣ бо натиҷаҳои мукамал нигарем ва амсилае таҳия кунем, ки дорои қисмати (блоки) мисли унсурҳои сохторӣ барои ноил шудан ба қомеъҳои самаранок бошад.

Муносибати ғаволнокии омӯзгоронро ба он мутавазеҳ мегардонад, ки донишҷӯён аз худ намулдани донишҳои фарҳанги этникӣ, ташаккули самтҳои маҳорату малакаи маданияти дошта бошанд.

Муносибати мазкур тавваҷуҳи донишҷӯёнро ба машғулияти рӯ ба амалидошта, бунёди лаҳзаҳо дар мавриди гузоштани мақсад, ба нақшагирӣ, ташкилӣ, таҳлилҳо, баҳо додани ғаволияти ҳеш нигаронида шудааст.

Муносибати аксиологӣ (арзишӣ) - ин механизми ташаккули самтноки рушди рӯоварии насли наврас ва ҷавонон ба арзишҳо мебошад. Маҳз муносибати аксиологӣ мазмуни тарбияи бадеии хонандагон ва ҷавононро дар муассисаҳои фарҳангӣ ва таҳсилотӣ муайян мекунад. Мафҳуми арзишҳо ба он фарқ мекунад, ки дар иҷрои вазифаҳои худ мухтор нест. Вай дар ҳолате муҳим мегардад ва дар ин раванд шомил мегардад, ки ба он мурочиат карда шавад, танҳо баъди ин вай унсури ба низомдароварандаи муҳимми ҷараёни мазкур мегардад. Муҳаққиқони соҳаи педагогика арзишҳоро ҳамчун мазмун, меъёрҳои ахлоқӣ, ки системанокиро дар тарбияи шахсият ба вуҷуд меорад, маънидод мекунанд. Арзиши идеалӣ дар бораи тарбияи бадеии насли наврас ва ҷавонон мебошад. Дар мазмурияти (контексти) таҳқиқи мақола ташаккулу рушд нисбат ба чунин арзишҳо: этнос, урфу одат, анъанаҳо, дӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, таҳсилот, худинкишофӣ ва ғайра ба вуҷуд омад.

Дар ташаккули таҳаввули фарҳангӣ омӯзгорони ояндаи забони англисӣ ҳамчун муносибатҳои дар боло зикршуда аҳамияти бузург дошта, баҳри тақмили омодагии касбии омӯзгорони забонҳои хориҷӣ нигаронида шудаанд.

Принципи мувофиқи мақсад тайёру омодамоии омӯзгорони оянда ба ғаволияти фарҳанги педагогӣ мувофиқати мазмун, шаклҳо, воситаҳои фарҳангиро бо мақсадҳои ихтисоси додан раванди таълимӣ тайёру омода намулдани омӯзгорони ояндаи забони англисӣ ба ғаволияти мазкур таъмин мекунад.

Принципи амалӣ - тавзеҳӣ ба ҳисоб гирифтани ҳадафҳои шахсиро, ки бо аз бар кардани маҷмуи муайяни тайёрию омодагӣ алоқа дорад, тасмим мегирад. Принципи мазкур ба сифатҳои ниҳоят амиқи инсон - қобилияти гузоришу намоиши ҳадафҳои ғаволияти худ таъия мекунад.

Қаъи назар аз сатҳи дарку фаҳми мақсадҳои худ одам бо талабот имконият гузоштан ва қомеъ шудани онҳо дар рафти ғаволияти шахсӣ зиндагӣ мекунад.

Принципи ҳамкорӣ ба ғаволияти якҷояи тамоми сатҳо; ба ҳисоб гирифтани мавқеи ҳамкорон оид ба ғаволияти якҷоя; ташкил ва гузаронидани муқолимаи созанда; якҷоя ва бо маслиҳат муҳокима намулдани масъалаҳои муҳим, аз он ҷумла, масъалаҳои фарҳанги этникӣ бо донишҷӯёну омӯзгорон дар шароити имрӯза.

Принципи алоқамандии арзишҳои фарҳанги иҷтимоӣ, таҳсилотӣ ва шахс тавзеҳи арзишҳои фарҳангӣ ва арзишҳои ҷамъиятӣ ба низоми ботинии рушди ғардии арзишҳои шахсият мегузаранд, тасмим гирифта мешавад. Дар амсилаи мазкур забонҳои фарҳанг ҳамчун намулҳои ғаволиии маърифатӣ, ҳамчун қисми таркибии фарҳанг роҳҳои дасраси дарку фаҳми арзишҳои ҷамъиятиро муайян мекунад.

Дар иттиҳоди (блоки) ташхисӣ маҷмуи меъёрҳо (маърифатӣ, мотиватсионӣ, ғаволнокӣ, рефлексивӣ - эҷодӣ), нишондихандаҳо ва сатҳи омодагии фарҳанги этникӣ омӯзгорони ояндаи забони англисӣ (паст, миёна, баланд).

Амсилае, ки мо барои рушди сифатҳои фарҳанги этникии омӯзгорони ояндаи забони англисӣ таҳия кардем, онҳоро дар қисмати мантиқии ба якдигар алоқаманддор муттаҳид мекунад. Масалан: мақсаднок, методологӣ, мундариҷавӣ, ҷамъбасти (арзёбӣ).

Қисмати мақсаднокӣ ҳамчун унсури амсила-раванди рушди омӯзгорони ояндаро дар факултети забонҳои хориҷӣ дар бар гирифта, онҳо барои дарк ва қабули хусусиятҳои этникии маҳаллу ноҳияи худ ва мардумони дигар эҳтиром ба анъанаҳо, шеърҳо, арзишҳои худу дигарон, инчунин, дар муносибат ба дигар гурӯҳҳои этникӣ мавқеи дуруст нишон дода, тавонанд. Ба ҳама чунин гурӯҳҳои этникӣ муоширати созанда дошта бошанду бо ҳама гуна муҳити фарҳанги этникӣ

мутабиқ шаванд. Барои татбиқи ташаккули фарҳанги этникии хонандагон омода бошанд.

Қисмати методологии амсилаи педагогӣ аз ташаккули фарҳанги омӯзгорони ояндаи забони англисӣ барои фаъолияти педагогӣ, мактаб ба шумор меравад [7, с. 32].

Қисмати мазкур тибқи талаботи қабул ва таҳрири нави Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Консепсияи маълумоти миллӣ», «Стандарти давлатии маълумот» ва санадҳои дигари муҳими меъёрии ҳукукии соҳаи маориф, ки ба беҳбуди таълиму ташаккули шахсият, мутаносиб ва босуботи насли наврас нигаронида шудаанд, пояи устувори унсuri ҳадафмандии тамсиларо ташкил додаанд.

Шарти навбатии педагогӣ барои татбиқи модели инкишофи сифатҳои этникӣ-фарҳангии донишҷӯён этнопедагогикаи раванди таълимӣ мебошад. Биёед принципҳои асосии ҳамгироии этнопедагогикаро дар раванди таълим ҳамчун шартӣ пешакии педагогӣ барои инкишофи сифатҳои этникӣ - фарҳангии донишҷӯён - муаллимони оянда дар мактабҳои Тоҷикистон кайд кунем:

- муаррифии арзишҳои этникӣ-фарҳангии миллат ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи фарҳанги маънавии ҷаҳон;

- татбиқи технологияҳои этнопедагогӣ барои рушди шахсӣ дар асоси ба даст овардани дониш дар бораи арзишҳои этникӣ- фарҳангии миллатҳои худ ва дигар миллатҳо.

Биёед мундариҷаи ҳадафманди марҳилаҳои инкишофи ҷузъҳои омодагии фарҳанги этникии донишҷӯёнро баррасӣ кунем.

Бо мақсади муайяну равшан намудани дараҷаи омодагии омӯзгорони оянда дар тарбияи фарҳангӣ хонандагон меъёрҳо ва нишондиҳандаҳоро таҳия кардем.

Худи калимаю мафҳум ва вожаю истилоҳи «меъёр» аз забони арабӣ буда, ба маънои «ченаки баҳо додан ба чизе» фаҳмида мешавад. Дар педагогикаи муосир меъёр - аломату нишонаест, ки дар асоси пояи вай, таърифу таснифи ягон чизе, андозаву ченаки мулоҳизаву андешаҳо баҳо дода мешавад.

Дар коркарду корбасти меъёрҳо талаботи зерин мавҷуданд:

- воқеӣ (объективӣ);
- доимӣ ва устуворӣ;
- такроршавандагӣ дар мавзӯ (предмет);
- қобилияти қайду собит кардани андозаи мутабиқат ҳосияти предметро бо ягон хусусияти намунавӣ [2, с. 43].

Дар таҳқиқоти мо аз инҳо иборат мебошанд:

- мотиватсионӣ бо нишондиҳандаҳояш - дарку фаҳми аҳамияти ташаккули фарҳанги касбӣ, рӯ овардану боҳабар будан дар истифодаи фаъоли лингвистӣ дар фаъолияти касбӣ;

- маърифатӣ бо нишондиҳандаҳояш - маҳорати донишҳои этнопедагогикаи касбӣ барои самаранокии фаъолияти омӯзгорӣ;

- меъёри фаъолнокӣ бо нишондиҳандаҳояш истифодаи донишҳои назариявӣ ва амалӣ дар соҳаи педагогикаи тавсифи имконияти забонҳои ҳориҷӣ;

- меъёри рефлексивӣ - эҷодӣ бо нишондиҳандаҳояш - худтаҳлилқунии истифодаи воситаҳои лингвистӣ дар раванди таълим, қобилияти баҳо дода тавонистани сатҳи маҳорати фарҳанги этникӣ дар ҷараёни таълимӣ забони англисӣ.

Интихоби истифодаи меъёри ҳавасмандӣ аз он сабаб зарур аст, ки самарани ҷараёни таълим ҳавасандии муаллим таъсири калон дорад. Мотиватсия сифатҳои муҳими касбии шахсият (талабот ба қисмати ниҳони амсиларо арзёбӣ ва натиҷаҳои самаранокӣ рушди омодагии омӯзгорони ояндаро ҷиҳати ташаккули фарҳанги этникии хонандагон дар фаъолияти педагогӣ ташкил медиҳад. Ин тавассути арзёбии зина ба зинаи ташаккулу рушди омодагии этнофарҳангӣ анҷом дода мешавад. Дар рафти арзёбӣ роҳҳо ва воситаҳои ноил шудан ба ҳадафҳои рушди омодагии фарҳанги этникӣ ва инчунин, шаклҳои ташкили фаъолияти омӯзгорони оянда дар ин раванд ба танзим дароварда мешавад.

- такмилдиҳӣ, худифодакунӣ, кӯшиши ноил шудан ба дастовардҳои натиҷаҳои баланди касбӣ дар соҳаи воситаю васоили фарҳанги этникӣ вобаста ба имконоти забонҳои ҳориҷӣ) - ро дар

бар мегирад.

Меъёри маърифатӣ яке аз нуқтаҳои ибтидоӣ муҳимми омӯзиши забонҳои хориҷӣ ба ҳисоб меравад, аз ин лиҳоз, зарурати таҳқиқ дар татбиқи раванди таълимӣ забони англисӣ ҳамчун меъёр аҳамияти ҳосса дорад. Дар ин росто ба андешаи Л.С. Виготский ба таълимӣ мактабӣ «дар доираи ду раванди ҷараён: маҳорат ва дарку фаҳм ҷарх мезанад». Забони хориҷӣ дар ин маврид истисно нест, зеро забон аз як тараф, олоти муошират, аз тарафи дигар, олоту воситаи маърифат мебошад.

Интиҳоб меъёри «фаъолиятнокӣ» аз ҷиҳати хусусияти амалии омӯзиши амалии паҳлуҳои фарҳанги этникӣ - педагогии забон, аз он ҷумла, забони англисӣ бармеояд. Тавсифи меъёри мазкур аз истифодаи донишҳои назариявӣ ва амалии васоити васоили ҷанбаҳои лингвистии фарҳанги забони хориҷӣ дар амалии таълимиву омӯзиш, барои рушди босамари сифатҳои хонандагон тавассути маъниву муҳтавои забон ифода ёфтааст.

Интиҳоби меъёри «рефлексивӣ - эҷодӣ», аслан, вобаста ба зарурати ташаккули рушди қобилияти маҳорати таҳлил ва баҳс кардан) ва арзёбӣ карда тавонистани натиҷаҳои фаъолияти ҳеш, аз ҷумла, фарҳанги этникӣ, душворӣ ва норасоӣ, пешгӯиву таҳлили фаъолияти минбаъда вобастагӣ дорад.

Чунин тарзи дарку фаҳм ва масъалагӯзорӣ ба мо имкон дод ба ҳулосае биёем, ки сатҳу дараҷаи ташаккули шуури хонандагон ва фарҳанги этнопедагогии омӯзгорони оянда ва тавсифи сифативу микдории онҳоро пешниҳод намоем.

Ба назардошти ин, мо чунин меъёрҳоро ошкору пешниҳод кардаем, ки падидаи таҳқиқӣ - фарҳанги этникӣ - педагогии донишҷӯёро ба таври кофӣ ҳавасманд мекунад: устуворӣ, васеъгиву амиқӣ, шиддатнокӣ, дарку фаҳм ва ғ.

Дарку фаҳм (сифат) аломату нишонаи интиҳоби низоми мушаххаси падидаҳои фарҳанг мебошад. Аҳамияту зарурияти меъёри мазкур аз он иборат аст, ки низоми арзишҳои шахсият маданияти ботинии онро инъикос мекунад. Таваҷҷуҳи арзишӣ дар психологияи иҷтимоӣ ҳамчун мафҳум ифодакунандаи мусбӣ ва манфӣи предметҳои воқеии иҷтимоӣ барои фард [8, с. 32], ки дар ин маврид сифати таваҷҷуҳ сатҳи рӯоварии шахсият ба фарҳанг ба маданияти этникӣ, сатҳи рушди этникӣ ва худшиносии этнопедагогиро нишон медиҳад.

1. дараҷаи (баланд) - дарку фаҳми озода муҳит ки васоити васоили педагогикаи этникӣ ва имконияти забони англисӣ барои кӯдакон ва ҷавонон; ифодаи муассири ташаккул ва рушди маҳоратҳои иттилоотӣ роҷеъ ба масоили этникӣ, инчунин, ба ташкили мустақилонаи фаъолияти маърифатӣ; рӯоварӣ ба ҳамкории субъект - субъекти дар қорҳои амалӣ, маҳорати гузаронида тавонистани худтаҳлилқунӣ ва худбаҳодиҳии фаъолияти педагогии худ, талабот ба худинкишофдиҳӣ, худтақимилдиҳӣ ва фаъолияти эҷодӣ.

2. дараҷаи (миёна) - сатҳи миёна бо талабот ва ҳадафу ангеҷаҳо нисбат ба тайёру омодамоии худ ба фаъолияти педагогикаи этникӣ, рӯоварӣ ба истифодаи фаъоли воситаҳо ва васоили лингвистӣ дар фаъолияти педагогӣ, муносибати устувор ба арзишҳои минтақаи Хатлонзамин; сатҳи қофии намудҳо ва мазмуни имконияти забонӣ дар тарбияи насли наврас; маҳорати ташкил ва гузаронидани қорҳои таълимӣ ва беруназсинфӣ ба хонандагон дар зимни технологияҳои этнологияи лингвистӣ, ҳамқорӣ бо намояндагони этносҳои муҳталиф; маҳорати фаъолони интиқол дода тавонистани арзишҳо ҷи миллий ва ҷи умумииinsonӣ; ба таври қофӣ ифода намудани сифатҳои рефлексивӣ, қобилияти ибтидоии натиҷаҳои фаъолияти худӣ ва худтаҳлилқунию қорҳои эҷодӣ.

3. дараҷаи (паст) - сатҳи пасти зарурати мотивҳои фаъолияти қасбӣ; набудани майлу рағбат ба намудҳои тарбияи лингвистӣ ва фарҳанги ҷумҳурий ва вилояти Хатлон; муносибати манфӣ нисбат ба фаъолияти педагогӣ, аз ҷумла нисбат ба қорҳои фарҳанги этникӣ; набудани маҳоратҳои муносиби муошират ва ташкили раванди маърифатии худ, рушди сусти соҳаи иттилоотӣ, аҳён ифода шудан мавқеи фаъоли субъектӣ ва таҳаммулқазирӣ нисбат ба фарҳангу маданияти дигар; ноқифоя будани маҳорату қобилият нисбати худтаҳлилқунай ва худбаҳодиҳӣ ва пешгӯии фаъолияти ояндаи ҳеш.

Ҳамин тариқ, тавсифи сатҳу дараҷаи ташаккули фарҳанги педагогии омӯзгорони ояндаи забони англисӣ имкон дод, ки симои ҳар як гурӯҳро муайян намоем [11, с. 65].

Ба сатҳи баланди фарҳанги этникӣ донишҷӯёне шомиланд, ки ҳаҷму доираи муошират бо фарҳанги этноси худ ва маданияти дигарон дар шароити бехтарину муносиб қарор дорад, сатҳи баланди мансубияту узвияти худро ба этнос дарку фаҳм кардан (худшиносии этникӣ), ҳурмат ва муносибати хуб дар муҳити дигарон нишон додан, дар фазои этникӣ мулоҳизаву рафтори мустақил кардан, кӯшиш ба фаъолияти фаъоли фарҳанги педагогӣ.

Ба сатҳи миёна донишҷӯёне шомил шудаанд, ки қисман доир ба фарҳанг ва анъанаҳои халқи худ маълумот доранд; донишгари забони модарии онҳо қаноатбахш мебошад, ва майли истифодаи доимиву фаъоли он дар байни ҳамсолон ва оила кам мушоҳида мешавад; то ба охир ба аҳаммияту зарурияти таълиму омӯзиши забони миллӣ сарфаҳм нарафтанд; хеле кам дар нутқи худ аз шаклу васоили эҷодии доимии халқ истифода мекунанд; зарурату аҳаммияти чорабиниҳо мефаҳманд, вале иштироки хешро зарур намешуморанд; онҳо сатҳи миёна ва пастро моликанд.

Сатҳи нокифояи ташаккули рушди яке аз нишондиҳандаҳои фарҳанги этникӣ ба мо имкон медиҳад, ки аз вучуд надохтани фарҳанги этникӣ сухан ронем. Дарачаи он содаву паст буда, эҳтиёҷ ба омӯзиш ва таҳқиқи педагогии ҳадафманду самтнок дорад.

Иттиҳоди (блок) - и муҳокимаӣ равишӣ - пурмазмунӣ дар амсила муқаррар шуда, маҷмуи марҳилаҳо, ҳадафҳо, шароитҳои педагогӣ, мазмун ва воситаҳоро дар бар мегирад, ки тавассути онҳо натиҷа ва самараи пешниҳодшударо мумкин аст ба даст биорем.

Адабиёт:

1. Алимӣ, Қ. Мушкilotи педагогӣ (дидактика) / Қ.Алимӣ, А.Даминова [Матн] / Д., «Эр-граф», 2014. -220 с.
2. Амир Аҳмадӣ. Истифодаи бозҳои компютерӣ / А. Аҳмадӣ / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2006. - № 3/3. - С-242-245.
3. Барномаи давлатии рушди таҳсилот Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 2010-2015. - Душанбе, 2009.- 48с.
4. Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2020. Д., 2015.
5. Барномаи компютерикунонии мактабҳои таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 2011-2015 [Матн] / - Душанбе, 2010. - 42с.
6. Бозорова, С.Ш. Таҳсилот: таърихи пайдоиш ва рушд [Матн] / С.Ш. Бозорова. - Душанбе: Матбуот, 2005. - 230с.
7. Иноятowa, М.А. Технологияи иттилоотӣ ва асосҳои системаи идоракунии захираҳои нишондодҳо / М.А. Иноятowa, Ҳ.М. Маликов [Матн].- Душанбе: «Деваштич». -2007
8. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тасдиқи «Барномаи давлатии тақмил ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2004-2014» / Асноди меъёрӣ ва ҳукукии соҳаи маориф. – Душанбе, 2003. - №3.
9. Комилов, Ф.С. Асосҳои техникаи компютерӣ /Ф.С. Комилов, Д.С. Шарипов [Матн]. - Душанбе, 2004.
10. Консепсияи миллии маълумоти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ахбори Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Шарқи озод. 2003.
11. Маҳмудов Ш. Заминаҳои тайёркунии муаллимони оянда ба тарбияти ҳукукии хонандагон: як таҳқиқи мавриди маънавиёт ва мушкilotи омӯзишу парвариш. Душанбе: Контраст, 2008.-с. 303-308
12. Миралиев, А.М. Педагогика ва психология / А.М. Миралиев, М. Давлатов [Текст]. - Душанбе, Ирфон, 2007 г.-343 с.

АМСИЛАИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ЭТНИКӢИ ХОНАНДАГОН

Мақолаи мазкур дарбаргирандаи амсилаи ташаккули фарҳанги этнии хонандагон буда, муаллифон кӯшиш кардаанд, ки моҳият ва мазмуни мақолаи мазкурро мавриди баррасӣ қарор диҳанд.

Татбиқи чӯзӣ мақсаднокӣ дар тадриси силсилаи фанҳои гуманитарии мактаби олий пешбинӣ мекунад, ки унсури мазкур дар тадриси фанни таълимӣ дар таносуб ба арзишҳои

умумиинсонӣ ва фаҳмиши хусусияти ҳамгирии фарҳангӣ ҳамчун ягона ва универсалии он таъдил меёбад. Ҳадафи мазкур тавассути таълими унсuri предметӣ татбиқ мегардад ва муайянкунандаи имкониятҳои мушаххаси фанҳои таълимӣ дар равишнокии этникии вай ба ҳисоб меравад. Ин пеш аз ҳама ба фалсафа, психология, сотсиология, таърихи педагогика, педагогика, фарҳангшиносӣ дахл дорад.

Муаллифон зимни таҳлили мақолаи мазкур чунин хулоса кардаанд, ки самаранокии таълиқи фарҳанги этнопедагогӣ дар маҷмӯъ ба сифату хусусияти банақшагирӣ ва таълиқи раванди таҳсилот вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: Шароитҳои педагогӣ, принцип, омода намудани омӯзгорони ҷавон, забони англисӣ, забони хориҷӣ, амсила ва ғайра.

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

В данной статье представлена модель формирования этнической культуры студентов, и авторы попытались исследовать сущность и содержание статьи.

Внедрение целеориентированного подхода в преподавание предметов гуманитарного цикла высшего образования обеспечивает трансформацию этого элемента в преподавании предмета, соразмерный универсальным человеческим ценностям и пониманию природы интеграции культуры как единого и универсального целого. Эта цель реализуется посредством преподавания предметного элемента и рассматривается как определяющий фактор специфических возможностей учебных предметов в их этнической ориентации. Это касается прежде всего философии, психологии, социологии, истории педагогики, педагогики и культурологии.

Анализируя данную статью, авторы пришли к выводу, что эффективность формирования этнопедагогической культуры во многом зависит от качества и характера планирования и организации образовательного процесса.

Ключевые слова: педагогические условия, принципы, подготовка молодых учителей, английский язык, иностранный язык, модель и др.

A METHOD FOR DEVELOPING STUDENTS' ETHNIC CULTURE

This article presents a model for developing students' ethnic culture, and the authors attempt to explore its essence and content.

The introduction of a goal-oriented approach to teaching humanities subjects in higher education ensures the transformation of this element of subject teaching into a subject commensurate with universal human values and an understanding of the nature of cultural integration as a unified and universal whole. This goal is realized through the teaching of the subject element and is considered a determining factor in the specific capabilities of academic subjects in their ethnic orientation. This applies primarily to philosophy, psychology, sociology, the history of pedagogy, pedagogy, and cultural studies.

In analyzing this article, the authors concluded that the effectiveness of developing ethnopedagogical culture largely depends on the quality and nature of the planning and organization of the educational process.

Keywords: pedagogical conditions, principles, training young teachers, English language, foreign language, model, etc.

Маълумот дар бораи муаллифон: Сафарзода Мунир Ватан, доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи таъминоти барномавӣ ва веб-дизайни Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров - 16. **Тел.:** 918 66 54 41. E-mail: munir11@list.ru

Нурова Озода, унвонҷӯи кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров - 16. **Тел.:** (992)989 56 12 12

Сведения об авторах: Сафарзода Мунир Ватан, доктор педагогических наук, профессор кафедры программного обеспечения и веб-дизайна Кулябского государственного университета

имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова – 16. **Тел.:** (+992) 918 66 54 41. E-mail: munir11@list.ru

Нурова Озода, соискатель кафедры иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова – 16. **Тел.:** (+992) 989 56 12 12.

Information about the authors: Safarzoda Munir Vatan, doctor of pedagogical sciences, professor of the department of software engineering and web design at Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. **Address:** 16 Sangak Safarov St., Kulob, 735360, Republic of Tajikistan. **Tel.:** (+992) 918 66 54 41. E-mail: munir11@list.ru

Nurova Ozoda, applicant of the department of foreign languages at Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. **Address:** 16 Sangak Safarov St., Kulob, 735360, Republic of Tajikistan. **Tel.:** (+992) 989 56 12 12.

ТДУ:370+371/378(075.8)

М-93

ТАСНИФИ ЧАНБАҲОИ ПЕДАГОГИЮ ДИДАКТИКИИ ТИПҲОИ (ХЕЛҲОИ) ДАРС

Мухторзода М.М., н.и.п., дотсент, Латипов С.Ш., унвонҷӯй
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рудаки

Дарс аз лаҳза ва унсурҳои мантиқан бо ҳам алоқаманд иборат буда, ҳар як лаҳзаи он вазифаи муайянеро иҷро мекунад. Олимону муҳаққиқони соҳаи педагогика қайд карданд, ки пайдарҳамӣ, алоқамандӣ ва вобастагии унсурҳо мафҳуми типӣ дарсро ташкил медиҳанд, ки ба мақсади гузошташуда, мазмунӣ мавзӯ ва методҳои таълим, инчунин хусусиятҳои синусолиӣ хонандагон вобаста мебошад.

Ба ақидаи В.А. Сухомлинский «дарс ин оинаест, ки дар он муаллим акси худ ва хонандаро мебинад» [13, с. 34]. Дарс гуфта чунин шакли қори таълимиро меноманд, ки аз рӯи ҷадвали дарсҳо дар вақти муайяншуда бо иштироки омӯзгор гузаронида мешавад.

Скаткин М.Н. ва И.Я. Лернер дар таҳқиқоташон зикр карданд, ки «дарс мантиқан анҷоми баёни муаллим, шакли яклухти ҷараёни таълим ва маҳдудияти муайяни ҳудуд ё пораи вақти ҷараёни таълиму тарбия мебошад» [14, с. 62].

Ба ақидаи олим, муҳаққиқ ва педагог Лутфуллоев М. «дарс бояд ҳаяҷоновар, бо таври проблемавӣ, ҷустуҷӯӣ ва эҷодӣ ифода ёбад. Дар дарс бояд баҳс ҷой дошта бошад. Дарсҳои яқрангу яққолибӣ хонандагонро на фақат дилгир мекунад, балки барои қориёна (кӯрқӯрона) аз худ намудани маводи таълимӣ сафарбар менамоянд» [5, с. 464].

Ба ақидаи олимони ва муҳаққиқони хориҷӣ: Лернер И.Я., Скаткин И.Н. «...дарс ин пора ё ҳиссаи вақти ҷараёни мантиқию баитмомрасида ва яклухти қорҳои таълимию тарбиявӣ мебошад» [6, с. 4]. Аз ин рӯ, ба дарс талаботи умумипедагогӣ психологӣ ба роҳ монда мешавад.

Абдуллозода Ҳ., Зубайдов У. қайд карданд, ки «дар раванди дарс бояд чунин талаботи дидактикии таълим, яъне ҷиҳатҳои илмӣ, сиёсӣ ва идеявӣ дарс, дастрас будани маводҳо ва барномаҳои таълимӣ, ягонагии назария ба амалия, далелҳо, масъалагузорӣ дар дарс, ҷанбаҳои тарбиявӣ дарс, мувофиқ будани дарс ба талаботи замони муосир, пай дар пай пешниҳод намудани маводи таълимӣ, истифодаи воситаҳои техникӣ, шабакаҳои интернет, компютер, ноутбук, тахтаи электронӣ дар маҷмӯъ (ГИК) дар дарс, ҷамъбастанӣ ё ҳулосабарорӣ ва амсоли инҳо амалан татбиқ карда шаванд» [1, с. 22].

Зверев И.Д. қайд кардааст, ки «дарс ин шакли асосии ташкили ҷараёни таълимию тарбиявӣ буда, дар рафти он мазмуну мундариҷаи мафҳумҳои асосии биологӣ экологӣ ошкор шуда, истифодаи методҳои фаъоли таълим (анъанавӣ ва замони муосир), роҳу усулҳо ва воситаҳои дар ниҳоди хонандагону донишҷӯён мусаллаҳшавии дониш, маҳорату малака,

инкишофи хусусиятҳои ҷустуҷӯи равоӣ, зеҳнӣ, шавқу завқ ва вазифаҳои тарбиявӣ амалӣ мегарданд» [3, с. 43].

Олимону муҳаққиқони хориҷӣ: Мягкова А.Н., Комиссаров Б.Д. қайд карданд, ки «... дарс ин банд ё ҳалқаи таркибии дониш ва маҳорату малака буда, бо дигар шаклҳои таълим робитаи ташкилӣ, мантиқӣ ва психологӣ дорад» [7, с. 78-79].

Муаллиф қайд кардааст, ки дарсҳои биология бо ҳамаи шаклҳои таълим, аз ҷумла экскурсияҳо, гузариши таҷрибаю мушоҳидаҳо дар «ғӯшаи зиндаи табиат», қитъаи таълимӣ-таҷрибавии мактаб, ташкилу гузаронидани шабнишиниҳо, шабҳои саволу ҷавоб, коллоквиумҳо, викторинаҳо, озмунҳо, маҳфилҳои фанӣ, таҷрибаҳои саҳроӣ ва амсоли инҳо алоқаманд мебошад.

Дар замони муосир талабот ба дарсҳои биология ва методикаи гузаронидани он зиёд шудааст. Аз ин рӯ, ҳар як дарси омӯзгор бояд ба талаботи имрӯза ҷавобгӯ бошад. Мавриди зикр аст, ки самаранокии дарс, бештар аз тарафи муаллим истифода бурдани методҳои фаъоли таълим ва роҳу усулҳои, ки дорои фаҳмиши илмӣ, назариявӣ, интиҳобу дуруст дарк кардани воқеаҳо ва моҳирона истифода бурдани онҳо мебошад.

Ба ақидаи Мухторзода М.М. «дар рафти дарс истифода бурдани маводи кишваршиносӣ экологӣ, ки хонандагон дар ҳангоми гузаронидани мушоҳидаҳо ва таҷрибаҳо дар машғулиятҳои озмоишӣ, экскурсия ва корҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз худ намудаанд, ба мақсад мувофиқ мебошад» [9, с. 235].

Дар таҳқиқоти муҳаққиқон: Абдуллозода Ҳ., Зубайдов У. дарҷ гардидааст, ки «дар дарсҳои биология муаллим ба хонандагон доир ба мафҳумҳои табиат ва қонуниятҳои сабзишу инкишофи организмҳо маълумоти ҷуқур дода, дар замири хонандагон ҳисси муҳаббат ба табиат, ватандӯстӣ, зебоипарастӣ ва маърифату фарҳанги истифодабарии неъматҳои табиатро бедор мекунад» [1, с. 68]. Муаллим дар рафти дарс ба хонандагон на танҳо донишҳои биологӣ экологӣ меомӯзонад, балки ба онҳо масъалаҳои нави илмӣ, ки дар истехсолоти хоҷагии қишлоқ истифода шуда истодаанд, шинос менамояд.

Дар рафти дарс муаллим ба масъалаҳои тарбиявӣ, алоқаи байни фанҳо, мустақилона иҷро кардани супоришҳо, дафтардорӣ ва интиҳоби касб диққати махсус медиҳад. Маврид ба ёдоварист, ки истифодаи воситаҳои техникаи замони муосир, маводҳои дидактикӣ ва асбобҳои аёни асоси самаранокии дарс мебошанд. Муаллим дар дарс аз рӯи сифати дониши хонандагон назорат бурда, норасогиҳои дониши онҳоро муайян мекунад ва дар асоси онҳо ба хонандагон ёрии амалӣ мерасонад.

Қобили қайд аст, ки дар илми педагогика то ҳол таснифоти ягонае, ки тамоми паҳлуҳо ва хели дарсҳоро фаро гирифта бошад, вучуд надорад. Дарсҳои омӯзгорон гуногуншаклу гуногунранг мебошанд. Ҳар як омӯзгор дарсро ҳар хел мегузаронад. Ҷиҳати муайян кардани хелҳои дарс дар байни олимону омӯзгорон ақидаҳои гуногун ва баҳснок вучуд дорад. Қобили қайд аст, ки ҳамаи дарсҳоро аз рӯи мақсад, вазифа ва хусусиятҳои хосашон ба хелҳо ҷудо кардан мумкин аст. Мувофиқи нишондоди илми педагогикаи муосир, дар таълими биология типҳои зерини дарсҳо муайян гардидаанд:

1. Дарси омехта;
2. Дарси баёни мавзӯи нав;
3. Дарси амалӣ ва лабораторӣ;
4. Дарси мустаҳкамкунии донишҳо;
5. Дарси тақрирӣ ҷамъбасти;

Дарси омехта гуфта чунин типӣ дарсҳо меноманд, ки дар он ҳамаи намудҳои асосии фаъолияти таълимии хонандагон дар омӯзиши биология дида мешавад. Дарси омехта яке аз шаклҳои таълим буда, дар синфхона ё кабинети фанӣ биология гузаронида мешавад. Дар давоми дарс муаллими биология бо мақсади фаҳмонидани мавзӯи нав, мустаҳкам кардану ба ҳисоб гирифтани дониши хонандагон аз ҳамаи намуди типҳои дарс истифода бурда, маводи таълимиро аз рӯи фаслҳои алоҳида баррасӣ менамояд.

Дарси баёни мавзӯи нав асосан дар синфҳои болоӣ дар таълими биологияи одам, экологияи умумӣ ва биологияи умумӣ гузаронида мешавад. Ин типӣ дарс мазмунан маводи васеи таълимиро фаро гирифта, бо истифодаи методи лексия, нақл, суҳбат, намоиши воситаҳои аёни ва

тахтаҳои электронӣ гардонида мешавад. Муаллим мавзӯро мувофиқи нишондодҳои дидактикӣ, далелҳои ҳаётӣ, омӯзиши мафҳумҳои биологиро экологӣ вобаста ба маводи таълимӣ пайи ҳам баён мекунад.

Дар дарси баёни мавзӯи нав омӯзгор ба маводи китоби дарсӣ маҳдуд нашуда, аз адабиётҳои иловагӣ низ истифода мебарад, чунки барои хонандагони синфҳои болоӣ далелҳои китоби дарсӣ кифоя нест. Муаллим мавзӯро ва мақсади дарсро муайян карда вазияти проблемавиро ба вуҷуд меоварад. Масалан; дар вақти омӯзиши мавзӯи «Таркиби хун» дар таълими биологияи одам бо пешниҳод кардани савол «Барои чӣ ранги хун сурх аст?» ташкил кардан мумкин аст. Маврид ба ёдоварист, ки дарси баёни мавзӯи нав бо алоқамандии мавзӯи гузашта гузаронида мешавад.

Типи дарси баёни мавзӯи нав лаҳзаҳои зеринро дар бар мегирад:

1. Ташкилии дарс;
2. Баёни мазӯи нав;
3. Мустаҳкамкунии донишҳо;
4. Эълони баҳо ва супориши вазифаи хонагӣ.

Дарси амалӣ ва лабораторӣ дар таълими биология яке аз шаклҳои асосии таълим буда, он дар омӯзиши ҳамаи мавзӯҳои фани биология истифода бурда мешавад. Муаллим ин типӣ дарсро дар кабинетҳои фанӣ ва қитъаи таълимӣ- таҷрибавии мактаб гузаронида аз болои иҷроиши корҳои амалии лаборатории хонандагон назорат мебарад. Дар ин намуди дарс муаллим вазифаи роҳбарикунанда ва назоратчиро иҷро карда тамоми фаъолияти хонандагонро ба ҳисоб гирифта дар охир ба ҳамаи онҳо баҳо мегузорад.

Дарси амалию лабораторӣ аз рӯи нақша: гузориши супориш; иҷрои супориш; ҳавасмандкунӣ ва таҳлили натиҷаи корҳои амалию лабораторӣ гузаронида мешавад. Масалан; дар мавзӯи «Тайёр кардани мустаҳзари пӯсти пиёз» ва дар зерӣ микроскоп муоина кардани он аз ботаника бо ин намуди типӣ дарс гузаронидан мумкин аст. Чунин дарсҳоро дар омӯзиши зоология, биологияи одам ва биологияи умумӣ низ мегузаронанд.

Дар гузаронидани типӣ дарси амалию лабораторӣ лаҳзаҳои зерин муқаррар гардидааст:

1. Ташкилии дарс;
2. Хотиррасон кардани мавзӯи гузашта;
3. Иҷрои корҳои амалию лабораторӣ;
4. Санҷиши супориш ва баҳогузорӣ.

Дарси мустаҳкамкунӣ бо истифодаи методи даҳонӣ, хаттӣ ва амалӣ гузаронида мешавад. Баъди пурра аз худ кардани мавзӯи нави таълимӣ дарси мустаҳкамкунӣ тавассути саволу ҷавобҳо, иҷрои супоришҳо аз рӯйи варақа, пур кардани нақшаҳо ва амсоли инҳо мустаҳкам мекунад. Дар вақти иҷрои корҳои болобаён дар хонандагон қобилияти фикрӣ, эҷодкорӣ ва мустақилона кор кардан инкишоф меёбад. Масалан, муаллим варақаҳои пурсишро аз рӯйи расмҳои: сохти ҳуҷайраи пӯсти пиёз, дар дарси ботаника; инкишофи кирми чигармак, дар дарси зоология; қисмҳои косоҳонаи сар, дар дарси биологияи одам, ба хонандагон тақсим карда супориш медиҳад, ки оид ба мазмун он ҷавоб тайёр кунанд. Ҳамин тавр дарс вобаста ба мавзӯи дарс мустаҳкам карда мешавад.

Ба ақидаи Огородников И.Т. «мазмуну мундариҷаи ин типӣ дарсҳо бо мақсади такроран дарккунӣ ё фаҳмидагирӣ, мустаҳкамкунии дониш, маҳорату малака, омӯзиши маводҳои нав ва мустаҳкамкунию такрори мавзӯҳои гузашта гузаронида мешавад» [12, с. 54].

Ин намуди дарс ба мақсади тақвияти донишҳои ҳосилкардаи хонандагони синфҳои V - XI дар омӯзиши ботаника, зоология, биологияи одам ва биологияи умумӣ истифода бурда мешавад. Воситаи асосии мустаҳкамкунии донишҳо дар таълими биология корҳои амалӣ, лабораторӣ ва мустақилона мебошад. Дарси мустаҳкамкунӣ чунин лаҳзаҳоро дарбар мегирад:

1. Ташкилии дарс;
2. Гузориши вазифаҳо;
3. Санҷиши вазифаи хонагӣ;
4. Ҷамъбасту эълони баҳо ва супориши вазифаи хонагӣ.

Дарси такрорию чамъбастӣ одатан дар охири мавзӯҳои силсилавии калон, бобҳо, охири чоряк ва соли хониш гузаронида мешавад. Такрору чамъбасти мавзӯи гузашта танҳо маънои маводи дирузаро надошта, балки пайваста ба маводи имрӯза, пурсидани мавзӯҳои тааллуқдори гузаштаи дур ҳам дар назар дошта мешавад. Пурсидани мавзӯҳои гузашта нафақат серталабии муаллимо собит мекунад, инчунин хонандагонро водор менамояд, ки бо маводи дируза маҳдуд набошанд. Муаллими биология дар рафти дарс дараҷаи азхудкунии дониши ҳосилкардаи хонандагонро аз рӯйи бобҳои алоҳида муайян мекунад.

Дар дарси такрорию чамъбастӣ ҳамаи хонандагон пурсида мешаванд, аз ин лиҳоз муаллим хонандагонро водор менамояд, ки онҳо ҳатман пурсида мешаванд, бинобар ин ба дарс бо тайёри биеҷанд, такрор ва пурсиши маводи гузашта, мувофиқи фаҳмиши ҳуди хонанда сурат мегирад. Аҳамияти чунин дарсҳо аз он иборат аст, ки муаллим барои такрори мавзӯҳои гузашта ва чамъбаст намудани дониши хонандагон аз ҳамаи воситаҳои таълим истифода бурда, дониши онҳоро пурра мекунад.

Дарси такрорию чамъбастӣ аз лаҳзаҳои зерин иборат аст:

1. Ташкилии дарс;
2. Такрори масъалаҳои асосии мавзӯҳои гузашта;
3. Чамъбасти дарси такрорӣ;
4. Ёзони баҳо ва супориши вазифаи хонагӣ.

Типҳои дарси биология ба муаллим имконият медиҳанд, ки ӯ мувофиқи мавзӯи дарсии худ яке аз намудҳои онро интихоб намуда, дар амал татбиқ намояд. Бояд гуфт, ки агар муаллим аз як намуди типӣ дарс доимӣ истифода барад, ин яқинӣ хонандаро дилгир мекунад. Аз ин лиҳоз, ба муаллими биология тавсия дода мешавад, ки аз ҳамаи типҳои дарси биология пешниҳодшуда истифода кунад.

Қобили қайд аст, ки таснифи типҳои дарси биология аз назари Бруновт Е.П., Малахова А.Я. «дар асоси мақсадҳои педагогӣ дидактикӣ, манбаи сарчашмаи дониш, маҳорату малака ва фаъолияти маърифатии хонандагон тартиб дода шудааст» [2, с. 51].

Бруновт Е.П., Малахова А.Я. бо дарназардошти намудҳои фаъолияти омӯзгор ва фаъолияти таълимию маърифатии хонандагон таснифоти зерини дарсҳои анатомия, физиология ва гигиенаи одамро пешниҳод намудааст.

- дарсҳои муқаддимаӣ;
- дарсҳои фаҳмондадиҳӣ;
- дарсҳои озмоишӣ ё лабораторӣ;
- дарсҳои проблемаӣ;
- дарсҳои санҷишӣ-чамъбастӣ.

Зверев И.Д. вобаста ба мақсади педагогӣ дидактикӣ типҳои зерини дарсҳои биологияро пешниҳод намудааст:

- дарсҳои омехта;
- дарсҳои баёни мавзӯи нав;
- дарсҳои амалӣ ва лабораторӣ;
- дарсҳои мустақамкунӣ;
- дарсҳои такрорию чамъбастӣ.

Дар таснифоти олимону муҳаққиқони хориҷӣ: Махмутов М.М. ва Казанцев И.Н. зикр гардидааст, ки «дар чараёни омӯзишу таҳқиқи силсилаи фанҳои биологӣ дарсҳо вобаста ба сохт, мақсадҳои дидактикӣ ва маърифатӣ гузаронида мешаванд» [10, с. 65].

Казанцев И.Н. дар таҳқиқоташ «сохт, мақсад, мазмун, мундариҷа ва истифодаи методҳои таълимо вобаста ба хусусияти синнусолии хонандагон дар раванди дарс корбасту тарҳрезӣ намуда, таснифоти дарсро бо озмоишҳои педагогӣ ба таҳқиқоти муаллиф наздик пешниҳод намудааст. Дар таснифоти ӯ вобаста ба мақсадҳои педагогӣ дидактикӣ 10 типӣ дарс ва вобаста ба усулҳои ташкил ва гузаронидани дарс 7 тип нишон дода шудааст» [4, с. 134].

Чӣ тавре, ки аз омӯхтани таҷрибаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии шаҳру минтақаи Кӯлоб маълум мегардад, барои инкишофи мафҳумҳои истилоҳоти биологӣ бештар

пурсишро дар натиҷаи муқоисакунии маводи нав бо мавзӯҳои гузашта ба роҳ мондан муфид мебошад.

Иштирок дар дарсҳои омӯзгорону методистони фанҳои биология ва экология дар раванди ташкилу гузаронидани озмоишҳои педагогӣ муайян кард, ки дар синфҳои 7-8 омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №2, 3 ва 8 ш.Кӯлоб дар як вақт якчанд методҳои таълимро истифода мебаранд. Мисол дар аввали дарс методи суҳбатро сипас қорҳои мустақилонаро аз рӯйи китоб ва минбаъд бо намоиши таҷрибаҳо ва тасвири ҷадвалу расмҳо дар тахтаи синф ва дар анҷоми дарс методи ҳикояро истифода мебаранд.

Натиҷаи ниҳии озмоишҳои педагогӣ нишон дод, ки истифодаи методҳои гуногуни таълим дар дарс ба дараҷаи дониш, маҳорат ва малакаи донишандӯзии хонандагон таъсири мусбат мерасонад. Мисол, дар синфи 5 дар мавзӯи «пластидҳо сохт ва андозаи онҳо» методҳои микроскопӣ ва тасвири истифода бурдан мумкин аст. Масъалаи истифодаи маводи дидактикӣ дар ҷараёни омӯзиши биология дар таҳқиқоти Верзилин Н.М (1983), Матвеева Н.И. (1963), Нога С.Г. (1983), Трайтак Д.И. (1975) бо далелҳо асоснок ва аз нигоҳи илмӣ омӯхта шудаанд.

Намудҳои гуногуни маводҳои дидактикӣ, варақаҳои ахборотӣ, варақа-супориш, расм, ҷадвалҳо, қорҳои санҷишӣ хаттӣ, саволнома ва супоришҳо ва амсоли инҳо, ба муаллим имконият медиҳанд, ки роҳу ташаккули маҳорату малакаи хонандагон, пай дар пай ва босамар истифода намудани қор бо адабиёти илмӣ-оммафаҳм, ташкили қорҳои мустақилона, инчунин, қорӣ намудани назорати ғаврӣ, санҷиш ва баҳо додан ба дараҷаи дониши хонандагон аз силсилаи фанҳои биологӣ имконияти васеъ фароҳам меоранд.

Дар раванди таълими биология маводи дидактикӣ дар намуди табиӣ, намоишдихӣ, воситаҳои таълимӣ-методӣ, маълумоти ибтидоӣ ё аввали натиҷаи таҷриба ва мушоҳидаҳои истифода бурда мешаванд. Трайтак Д.И. чунин навиштааст: воситаҳои дидактикӣ «...барандаю паҳнқунандаи ахбороти амалӣ доир ба ҳодисаҳо ё унсурҳои омӯхташаванда ба шумор мераванд» [15, с. 44].

Маврид ба ёдоварист, ки Трайтак Д.И. тамоми маводи дидактиро ба маводи намоишдиханда ва тақсимшаванда ҷудо намудааст.

Аз ин рӯ, нақши маводҳои гуногуни дидактикӣ барои ғайраравандии шавқу ҳаваси хонандагон дар дарсҳои биология назаррас арзёбӣ мегардад. Истифодаи маводҳои дидактикӣ дар ҷараёни омӯзиши силсилаи фанҳои биологӣ сол то сол васеъ гардида истодааст. Ҳангоми истифодабарии маводҳои дидактикӣ дар мактабҳо намуд ва шаклҳои санҷишу назорати дониши хонандагон амалӣ мегардад.

Аз рӯйи таҳқиқоти Нога С.Г. «варақаи дидактикӣ аз маълумоти асосӣ ва ёрирасони шакли тасвирдошта иборат мебошад, ки бо ёрии онҳо хонандагон бо таври фардӣ, гурӯҳӣ, аҳли синф ё дар мавриди экскурсия ва қорҳои амалӣ машққоро бо мақсади замкунии дониш, маҳорат ва малакаи истифода мебаранд» [11, с. 17].

Хотиррасон менамоем, ки Трайтак Д.И. таъкид намудааст, ки тақмилдиҳии барномаи таълимӣ дар назди муаллим чунин вазифа ё мақсад гузоштааст:

- дар ниҳоди хонандагон ташаккул додани истифодаи мафҳумҳои асосӣ;
- барқарор ва бо ҳам тобеъкунонии байни мафҳумҳо;
- ба хонандагон омӯзонидани муқоисакунӣ, таҳлилқунӣ ва ҷамъбастанқунӣ;
- ташаккул додани дониш, маҳорату малакаи иҷроии қорҳои мустақилона.

Ба далелҳо ва мақсадҳои болозикр таъкид намуда, қайд кардан лозим аст, ки истифодаи маводи дидактикӣ дар дарсҳои биология бешубҳа ба муаллим имконият медиҳад, ки ҷараёни таълимро мураббаҷ ба роҳ монда, қорҳои мустақилонаи хонандагонро самаранок ва оқилона ташкил карда, ба сифати дониш ва ташаккули маҳорату малакаи эҷодии таълимӣ-маърифатии хонандагон назорати мунтазам зоҳир намояд.

Маводи дидактикӣ дар таҳқиқоти мо ба чунин намудҳо тақсим карда шудаанд:

- варақа – супоришҳо;
- тестҳои таҳассусӣ;
- қорҳои хатӣ-санҷишӣ;
- анкетакунӣ.

Ҳангоми тартиб додани варақа - супоришҳо мо мақоми онҳоро дар ҷаҳолгардонии шавку ҳаваси хонандагон; зарурати таҳлил, таҷзия, ҷамъбаст ва мухтасаркунонии донишҳои биологӣ ба ҳисоб гирифтаем. Ба ғайр аз ин, ба варақа-супоришҳо на танҳо саволҳо, балки таблицаҳо ва ҷадвалҳо низ дохил карда шудаанд. Бо мақсади мустаҳкам кардани мавзуи нав ва тақрори мавзӯҳои гузашта аз варақа-супоришҳо барои назорат, санҷиш ва баҳодиҳӣ ба дараҷаи дониши хонандагон истифода бурдем. Саволҳои интиҳобкардаи мо дар варақа-супоришҳо ба санҷишу баҳодиҳии дониши хонандагон чи бо таври хаттӣ ва чи бо таври шифоҳӣ, Барои омӯзиши маводи таълимӣ дар ҷараёни пурраи дарс, барои мавзӯ ё боби пурра, барои ҷамъбасти ҷорӣ барои нимсолаи хониш, аз ҷумла тамоми соли таҳсил равона карда шудаанд.

Ҳангоми тартиб додани саволҳо дар варақаҳои дидактикӣ, мо бештар ба мундариҷа ва ҳосияти саволҳое, ки дар хонандагон ташаккули зеҳнӣ ё тафаккури ба монанди муқоиса, таҳлил, ҷамъбаст ва таҷзиякунӣ диққат додем.

Саволҳои дар варақаҳои дидактикӣ воридкардаи мо ба якҷанд гурӯҳ тақсим карда шуданд:

1. Саволҳо барои тақрор, ҷамъбасти мавзӯ;

2. Саволҳо барои муқоиса (интродуксия ва дедуксия, таҳлил, таҳҳис, тазаққурӣ мешавад):

а) бо муқоисакунӣ пурра аз тарафи хонандагон муайян кардани объектҳои унсурҳои монанду фарқкунанда. Мисол, «Муқоисаи сохти берунии донии гандум ва офтобпараст; фарқиату монандии майнаи сарӣ одаму маймунҳои одамшакл;

б) барои муқоисакунӣ пурра ва қисман аз хонандагон талаб карда мешавад, ки ё монандӣ ва ё фарқи унсурҳои омӯхташавандашонро муайян кунанд. Мисол, фарқиати поя ё решаи ҷуворимаққаро аз реша ё пояи гандум номбар кунед, аз кадом аломатҳо тухми оилаи хушадорон фарқ карда мешаванд.

Ҳамин тавр, интиҳоби бошууруна ва ба системадарории саволҳо ва супоришҳо дар варақаҳои дидактикӣ, тақмилдиҳии онҳо ва самаранок истифода бурдани онҳо дар дарсҳо асоси ташаккули ҷаҳолгардонии шавку ҳаваси хонандагон дар ҷараёни омӯзиши биология башумор меравад.

Хулоса, якҷояшавии методҳои гуногуни таълим дар дарс, инчунин дарсҳо бо шаклҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабии таълим, ташкили пайдарпайи таълим, қобилияти ҷустуҷӯӣ ва ҷаҳолияти мустақилонаи хонандагон дар дарсҳо, бо истифодабарии маводҳои дидактикии дар таҳқиқоти мо ба сифати яке аз шартҳои муҳими ташаккули шавку ҳаваси хонандагон баррасӣ мегардад.

Адабиёт:

1. Абдуллозода Ҳ., Зубайдов У. Асосҳои методикаи таълими биология.-Душанбе. Матбааи ДДОТ, 2008, 234 с.

2. Бруновт Е.П., Малахова А.Я. Уроки анатомии, физиологии и гигиены человека. – 3-е изд.-М.: Просвещение, 1984. -192 с.

3. Зверев И.Д. Проблемы методов обучения биологии в средней школе.-М: Педагогика, 1978.-218 с.

4. Казанцев И.Н. Урок в советской школе.- М.: Учпедгиз, 1956.-162 с.

5. Лутфуллоев М. Педагогика, Душанбе: “Ирфон”, 2020, 520 с.

6. Лернер И.Я, Скаткин И.Н. Требования к современному уроку. Метод.указ. Москорои МГИУУ.-М., 1969.- с. 4

7. Мягкова А.Н., Комиссаров Б.Д. Методика обучения общей биологии. Пособие для учителей. –М.: Просвещение, 3-е изд. 1985. 383 с.

8. Мирзоев С.С. Дидактикаи биология. Дастури таълимӣ. Душанбе. «Ирфон» 2021. 179 с.

9. Мухторзода М.М. Роль и место краеведческих материалов в формировании эколого-природоохранной деятельности учащихся// Вестник Таджикского национального университета, Душанбе, «Сино», 2016- №-3/2(198)- С. 234-238

10.Махмутов М.М. ва Казанцев И.Н. Проблемное обучения: основные вопросы теории / М.И. Махмутов [Текст]. – М.: Педагогика, 1975. – 314 с.

11. Нога С.Г. Активизация познавательной деятельности учащихся в процессе обучения биологии. - Ташкент. Изд-во «Фан». Узб.ССР, 1983. - 89 с.
12. Огородников И.Т. Педагогика в школе // Огородников И.Т. -М: 1978
13. Сухомлинский В.А. Сбор. Соч, т-2, -М-Л, 1948
14. Скаткин М.Н. И.Я. Лернер. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогика. 1981
15. Трайтак Д.И. Формирование познавательного интереса к ботанике.-М.: Педагогика, 1975.-72 с.

ТАСНИФИ ЧАНБАҲОИ ПЕДАГОГИЮ ДИДАКТИКИИ ТИПҲОИ (ХЕЛҲОИ) ДАРС

Муаллиф бо истифода аз сарчашмаҳои илмӣ - назариявӣ амалӣ, типҳои дарсҳои биологияро қоркарду тарҳрезӣ намудааст. Ӯ азҷумла қайд менамояд, ки пайдарҳамӣ, алоқамандӣ ва вобастагии унсурҳои мафҳуми типҳои дарсро ташкил медиҳанд, ки ба мақсади гузошташуда, мазмуни мавзӯ ва методҳои таълим, инчунин хусусиятҳои синусолии ҳонандагон вобаста мебошад.

Роҷеъ ба ин муаллиф дар маводи болозикр қайд кардааст, ки типҳои дарси биология ба муаллим имконият медиҳад, ки ӯ мувофиқи мавзӯи дарсии худ яке аз намудҳои онро интихоб намуда, дар амал татбиқ намояд. Бояд гуфт, ки агар муаллим аз як намуди типҳои дарс мунтазам истифода барад, ин яқинӣ ҳонандаро дилгир мекунад.

Аз ин рӯ, ба омӯзгор тавсия дода мешавад, ки аз ҳамаи типҳои дарсҳои пешниҳодшуда истифода кунад. Ҳар як навъи дарс сохт ва хусусиятҳои муайяни ҳудуд дорад, ки ба муаллим барои дуруст фаҳмондан, мустаҳкам кардан, тақрор намудан кумак мерасонад.

Калидвожаҳо: фаъолияти мустақилона, ҳонандагон, дарс, восита, ташаккул, шавқу ҳавас, дидактика, биология, озмоиш, морфология, экскурсия, таҷриба, мушоҳида, педагогика, психология, таснифот

КЛАССИФИКАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ДИДАКТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ТИПОВ УРОКА

Автор, используя научно-теоретические и практические источники, разработал и спроектировал типы уроков биологии. В частности, он отмечает, что понятие типа урока составляет последовательность, взаимосвязь и зависимость элементов, которые зависят от поставленной цели, содержания темы и методов обучения, а также возрастных особенностей учащихся.

В связи с этим автор в вышеупомянутом материале отмечает, что типы уроков биологии дают учителю возможность выбрать один из них в соответствии со своей темой и применить его на практике. Следует отметить, что если учитель будет постоянно использовать только один тип урока, это однообразие утомит ученика.

Поэтому учителю рекомендуется использовать все предложенные типы уроков. Каждый вид урока имеет свою структуру и особенности, которые помогают учителю правильно объяснить, закрепить и повторить материал.

Ключевые слова: самостоятельная деятельность, учащиеся, урок, средство, формирование, интерес, дидактика, биология, эксперимент, морфология, экскурсия, опыт, наблюдение, педагогика, психология, классификация.

CLASSIFICATION OF PEDAGOGICAL AND DIDACTIC ASPECTS OF LESSON TYPES

The author, drawing on scientific, theoretical, and practical sources, has developed and designed various types of biology lessons. Specifically, the author notes that the concept of a «lesson type» is comprised of a sequence, interconnection, and interdependence of elements. These elements are determined by the established objectives, the content of the topic, teaching methods, and the age-related characteristics of the students.

In this regard, the author points out in the aforementioned material that these types of biology lessons provide teachers with the opportunity to select and implement the specific format that best suits their topic. It should be noted that if a teacher consistently relies on only one type of lesson, such monotony will lead to student boredom.

Consequently, it is recommended that educators utilize the full range of proposed lesson types. Each type of lesson possesses its own unique structure and characteristics, which assist the teacher in effectively explaining, reinforcing, and reviewing the material.

Keywords: independent activity, students, lesson, tools, formation, interest, didactics, biology, experiment, morphology, excursion, experience, observation, pedagogy, psychology, classification.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мухторзода Мумин Мухтор, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи биология ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. **Телефон:** 987 47 41 17

Латипов Сафарали Шералиевич, унвонҷӯи кафедраи биология ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. **Телефон:** 988 36 51 21

Сведения об авторах: Мухторзода Мумин Мухтор, кандидат педагогических наук, доцент кафедры биологии и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. **Телефон:** 987 47 41 17

Латипов Сафарали Шералиевич, соискатель кафедры биологии и методики её преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. **Телефон:** 988 36 51 21.

Information about the author: Mukhtorzoda Mumin Mukhtor, candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of biology and methods of its teaching, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. **Address:** Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. **Phone:** 987 47 41 17

Latipov Safarali Sheralievich, applicant of the department of biology and methods of its teaching, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan. Kulob city, Sangak Safarov street, 16. **Tel:** 988 36 51 21.

Муқарриз: Мирзоев С.С., д.и.п., профессор
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ. 372.800.2

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ РАҚАМИИ ДОНИШЌЎЁНИ ИХТИСОСИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ ТОҶИК ТАВАССУТИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ЗЕҲНИ СУНЪИ (ДАР МИСОЛИ ФАНҲОИ ФИЛОЛОГИ)

Набизода М.Н., н.и.ф., дотсент, Ҳакимова Ш.И., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Дар марҳалаи муосири рушди илму техника, зехни сунъӣ (ЗС) ҳамчун яке аз омилҳои калидии таҳаввулоти рақамӣ дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла низоми маориф, эътироф гардидааст. Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва Стратегияи рушди зехни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040 (қарори Ҳукумати ҚТ аз 31.01.2025 №83) таъкид мешавад, ки истифодаи технологияҳои инноватсионӣ барои баланд бардоштани сифати таҳсилот ва рақобатпазирӣ захираҳои инсонӣ нақши муҳим дорад. Дар ин замина, татбиқи имкониятҳои зехни сунъӣ дар

раванди таълими забон ва адабиёти тоҷик на танҳо як ниёзи технологӣ, балки талаботи замон барои ҳифз ва густариши асолати забони давлатӣ дар фазои маҷозӣ мебошад.

Сарфи назар аз дастовардҳои назаррас дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ, истифодаи зехни сунӣ дар таълими фанҳои гуманитарӣ, махсусан забон ва адабиёти тоҷик, то ҳанӯз ба таври зарурӣ мавриди таҳқиқи низомманди илмӣ-методӣ қарор нагирифтааст. Мушкилоти асосӣ дар набудани моделҳои алгоритмии мутобикшуда ба хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии забони тоҷикӣ, инчунин камбудии захираҳои рақамии адабӣ барои омӯзиши мошинӣ ифода меёбад.

Мақолаи мазкур ба таҳлили имкониятҳои амалии моделҳои калони забонӣ, ба монанди ChatGPT ва дигар абзорҳои зехни сунӣ дар тақмили раванди таълими забон ва адабиёти тоҷик нигаронида шудааст. Дар он масъалаҳои автоматикунонии санҷиши корҳои эҷодӣ, фардикунонии таълим ва эҷоди муҳити интерактивӣ омӯзиши осори классикони адабиёти тоҷик тавассути технологияҳои муосир баррасӣ мешаванд.

Бо истифода аз усулҳои муқоисавӣ-таҳлилӣ ва таҷрибавӣ қўшиш намудем, ки бори аввал роҳҳои истифодаи ботҳои зехнӣро дар таълими масоили фанҳои забон ва адабиёти тоҷик пешниҳод намоем.

«Зехни сунӣ - низом ё таҷҳизоти компютерӣ, ки қодир аст қобилияти зехнӣ ва таҳлилии инсонро барои иҷрои вазифаҳои муайян такрор намояд» [24].

Дар поён номгӯии мушаххаси абзорҳои зехни сунӣ (ЗС) оварда мешавад, ки имконияти истифода дар мавриди таълими фанҳои забон ва адабиётро дорад:

1. Моделҳои калони забонӣ (LLM) барои матн ва таҳлил, ки ин абзорҳо барои тавлиди матн, таҳлили грамматикӣ ва эҷоди нақшаи дарс қалбӣ мебошанд:

- ChatGPT (OpenAI): Маълумтарин абзор барои муколама, таҳлили шеър ва сохтани тестҳо;

- Google Gemini: Барои ҷустуҷӯи маълумоти наватарин ва таҳлили манбаъҳои интернетӣ (бо забони тоҷикӣ хуб кор мекунад);

- Claude (Anthropic): Барои таҳлили матнҳои ҳаҷман калон ва навиштани мақолаҳои илмӣ дақиқ.

2. Абзорҳо барои баҳодихӣ ва тестсозӣ, ки инҳо маҳз барои фанни «Воситаҳои муосири баҳодихии натиҷаи таълим» мувофиқанд:

- Quizizz AI: Ба таври автоматӣ аз рӯи матни додашуда тестҳои интерактивӣ месозад;

- conker.ai: Платформа барои сохтани тестҳо ва варақаҳои супориш мувофиқи стандартҳои таълимӣ;

- Gradescope: Барои баҳогузориҳои автоматии корҳои хаттӣ ва кам кардани вақти муаллим.

3. Зехни сунӣ барои кор бо адабиёт ва аудио:

- ElevenLabs: Барои табдил додани матни осори адабӣ ба аудио (Audiobook) бо садои табиӣ (барои шунидани шеър ва наср);

ChatPDF: Барои «сухбат» бо китобҳои электронӣ. Шумо китоби адабиётро (PDF) бор мекунед ва ЗС ба саволҳои шумо аз он китоб ҷавоб медиҳад; Midjourney / DALL-E 3: Барои сохтани тасвирҳо ва портретҳои қаҳрамонони асарҳои адабӣ (масалан, образҳои «Шоҳнома»).

4. Абзорҳои ёрирасон барои пажӯҳишгарон:

- Perplexity AI: Ин муҳаррики ҷустуҷӯии интеллектuali аст, ки ҳангоми ҷавоб додан ба саволҳо иқтибос аз манбаъҳои илмиро нишон медиҳад;

- Elicit: Барои ҷустуҷӯи мақолаҳои илмӣ ва ҷамъбасти кардани адабиёти соҳавӣ.

Воситаҳои таълими рақамӣ дар рушди малақаҳои касбии муаллимони оянда ва сармояи инсонии ҳайати омӯзгорон нақши муҳим мебозанд. Онҳо имкон медиҳанд, ки раванди таълим хуб ташкил карда шавад ва самаранокии он баланд бардошта шавад. Бо ҷорӣ кардани абзорҳои рақамӣ ба раванди таълим, на танҳо таълим, балки арзёбии дониш, малака ва қобилиятҳои донишҷӯёнро низ ташкил кардан мумкин аст. Истифодаи технологияҳои рақамӣ дар раванди таълим имрӯз махсусан муҳим мегардад, зеро технологияҳои рақамӣ ба ҳама соҳаҳои ҳаёти муосир ворид мешаванд. «Технологияҳои рақамии иттилоотию коммуникатсионӣ - маҷмуи усулҳо, равандҳои истеҳсолӣ ва воситаҳои таъминоти барномавӣ, ки бо мақсади ҷамъоварӣ, коркард, нигоҳдорӣ, паҳн, намоиш ва истифодаи иттилоот ба манфиати корбарон истифода мегарданд» [24].

Маълумотдиҳии ҷомеа яке аз омилҳои асосии рушди тамаддуни муосир мебошад. Дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ, ки бо афзоиши ҷаҳонии ҳаҷми иттилоот тавсиф мешавад, масъалаи мучахҳаз кардани муаллимон бо технологияҳои гуногуни муосир барои истифодаи онҳо дар таълим рӯз аз рӯз муҳимтар мегардад. Масъалаи тайёр кардани муаллимон аз ҷониби олимони ва файласуфон дар якҷоягӣ бо масъалаҳои методологияи педагогӣ ва дидактика баррасӣ шудааст. Олимони пешбари илми ватанӣ ва байналмилалӣ масъалаҳои тайёр кардани муаллимони касбиро баррасӣ кардаанд. Дар заминаи мундариҷаи дар заминаи психологияи фаъолияти таълимӣ П.Я. Галперин [7], В.В. Давидов [13], Д.Б. Элконинро [28] номбар кардан мумкин мебошад. Метавон гуфт, ки яке аз аввалин асарҳои ҷамаҷониба дар бораи омодаسازی муаллимони оянда таҳқиқоти Ф. Дистервег мебошад. Ӯ навиштааст, ки мундариҷаи таълим на танҳо таълими фанҳо, балки рушди шахсияти донишомӯз низ мебошад ва принципҳои тавсиф кардааст, ки муаллим бояд барои ноил шудан ба ин кор риоя кунад. Ӯ изҳор дошт, ки «муаллим, аз як тараф, бояд ба ниёзҳо ва майлҳои табиӣи шогирд бодикқат назар кунад, орзуҳои ӯро дастгирӣ кунад ва ба ӯ имкон диҳад, ки мустақилона дониш омӯзад ва аз худ кунад; аз тарафи дигар, муаллим оварандаи меъёр аст ва бояд ба шогирд меъёрҳои ахлоқӣ, принципҳои фарҳанги иҷтимоӣ, махсусан тарбияи шахрвандиро расонад» [16].

Дар омӯзгорони оянда инкишоф додани малакаҳои метафанӣ, аз қабili қабули қарорҳои мустақилона, тафаккури интиқодӣ, малакаҳои омӯзишӣ ва ғайра зарур аст, то ки онҳо тавонанд фаъолияти худро эҷодкорона тағйир диҳанд ва роҳҳои ҳалли масъалаҳои таҳия кунанд, ки ба баланд бардоштани самаранокии таълим мусоидат мекунанд. Бо рушди технология, муассисаҳои таълимӣ бо мушкилоти нав, яъне ҳамгироии технология ба раванди таълим рӯбарӯ мешаванд. Технологияи иттилоотӣ махсусан босуръат ва ба таври назаррас рушд мекунанд. Технологияи иттилоотӣ ба ҳама соҳаҳои фаъолияти инсон ва ҳама соҳаҳои ҳаёти кӯдак ворид мешавад ва таълими оммавӣ наметавонад онро нодида гирад. «Технологияи иттилоотӣ - маҷмуи соҳаҳои ба ҳам алоқаманди илмӣ ва донишҳои техникӣ мебошад, ки тавлид, коркард, нигоҳдорӣ, ҳифз ва интиқоли иттилоотро бо истифода аз технологияҳои компютерӣ меомӯзанд ва дар амал татбиқ мекунанд» [24]. Аммо, ҳамгироии он ҳам аз нав сохтани раванди таълим ва ҳам рушди салоҳиятҳои навро дар омӯзгорон талаб мекунанд. Дар ниҳоят, муҳим аст, ки ҳамгироии технологияи иттилоотӣ ба раванди таълимӣ боиси паст шудани сифат ё коҳиши натиҷаҳои таълимии донишҷӯён нашавад. Аз ин рӯ, ташкили омӯзиши махсус барои омӯзгорони оянда дар истифодаи технологияи иттилоотӣ дар фаъолияти касбии худ зарур аст, то онҳо ин корро бо масъулият анҷом диҳанд ва натиҷаҳои ҳамгироии технологияи иттилоотиро ба раванди таълимӣ пурра дарк кунанд. Масъалаҳои омӯзонидани омӯзгорон барои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбии онҳо аз ҷониби олимони зиёде [14, 23, 25] баррасӣ шудаанд. Равишҳо ба истифодаи иттилоот ва телекоммуникатсия, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбии омӯзгорон дар асарҳои А.И. Азевич [1], С.Г. Григорев [8], В.В. Гриншкун [9], О.Ю. Заславская [15] ва як қатор муаллифони дигар муфассал баррасӣ шудааст. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбии омӯзгор масъалаи мураккаб буда, ба ҳама соҳаҳои раванди таълим, аз қабili фаъолиятҳои таълимӣ, фаъолиятҳои беруназсинфӣ, фаъолиятҳои ташкилӣ ва идоракунӣ, фаъолиятҳои назоратӣ ва ҷенкунӣ, фаъолиятҳои илмӣ ва методӣ таъсир мерасонад ва аз таҳия ё ҷустуҷӯ ва интиҳоб, арзёбии сифат, санҷиш ва муайян кардани доираи татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар доираи татбиқи онҳо дар амалияи педагогӣ иборат аст [8, 9, 10, 11, 12].

Дар доираи таълими фанни воситаҳои муосири баҳодии натиҷаи таълим мо кӯшиш намудем, ки барномаи таълимӣ, силлабус ва комплекси таълимӣ-методии ин фан тасмим гирифтаем, ки масъалаи истифодаи технологияҳои рақамӣ, истифодаи имконоти зеҳни сунъиро дар таълими фанҳои забон ва адабиёти тоҷик мавриди баррасӣ қарор диҳем. Барномаи таълимии ин фан барои омода кардани омӯзгорон ҷиҳати истифодаи захираҳои рақамӣ дар доираи татбиқи ин модел на танҳо ба даст овардани малакаҳо, балки ташаккули «ҷаҳонбинии рақамӣ»-ро низ дар бар мегиранд. Ҳангоми таҳияи системаи методологӣ, дар назар дошта мешавад, ки ҳадафи асосӣ на танҳо малакаҳои таълимӣ, балки дарки принципҳои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, мувофиқ будани онҳо, таъсир ба самаранокии раванди таълим, инчунин муносибати ҷамаҷониба ба технологияҳои иттилоотӣ на ҳамчун маҷмуи абзорҳо, балки ҳамчун муҳити иттилоотие

мебошад, ки муаллим барои донишҷӯён эҷод мекунад ва дар ин самт мо бо ақидаи бархе аз олимон ҳамфикр ҳастем [11, 12, 19]. М.Х. Османов [22] қайд мекунад, ки омӯзиши омӯзгорон барои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ бояд дар асоси ҳамон принципҳои равиши фаъолиятӣ, ки ҳама гуна принципҳои дигар асос ёфтаанд, сохта шавад. Аз нигоҳи амалӣ, омӯзиши омӯзгорони ояндаи забон ва адабиёти тоҷик барои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар донишгоҳҳои педагогӣ дар доираи курси махсус (дар мисоли мо фанни ВМБНТ- Ҳ.Ш.) анҷом дода мешавад. Ҳангоми омӯзиши мундариҷаи чунин курсҳо, ҷанбаҳои зеринро метавон ошкор кард:

- ин курсҳо аз фанни илми компютерӣ берун мераванд ва технологияҳои иттилоотиро дар заминаи фарҳанги иттилоотӣ ё муҳити иттилоотӣ ҳамҷониба баррасӣ мекунанд;

- барномаҳо барои рушди малакаҳои байнифаннии ҳамкорӣ бо иттилоот (таҳлил, моделсозӣ, алгоритмизатсия) нигаронида шудаанд;

- барномаҳо аз усулҳои гуногуни ташкили раванди таълимӣ, аз қабili усули портфолиои таълимӣ, омӯзиши омехта барои баланд бардоштани самаранокии раванди таълимӣ истифода мебаранд.

Ҳадафи калидии ЗС аз автоматикунонии равандҳои мураккаб, фардикунонии таълим ва васеъ намудани имкониятҳои маърифатии инсон иборат аст. Дар низоми таҳсилот ин ҳадафҳо дар се самт зухур мекунанд:

- 1.Мутобиқ кардани суръат ва мазмуни мавод ба ниёзҳои инфиродии ҳар як донишҷӯ, яъне фардикунонии таълим;

- 2.Сабук кардани бори коғазбозӣ ва автоматикунонии баҳодихӣ, яъне дастгирӣ ва кумак ба муаллим;

- 3.Пешгӯии сатҳи азхудкунии дониш ва пешгирии ақибмонии таълимгирандагон (мониторинги интеллектуалӣ);

Татбиқи ЗС дар соҳаи филологияи тоҷик ҷанбаҳои инноватсионӣ ва методологии зеринро дорост, аз ҷумла дар омӯзиши забони тоҷикӣ системаҳои ЗС метавонанд дар таҳлили грамматикӣ, морфологӣ ва синтаксисии ҷумлаҳои мураккаб ба донишҷӯён кумак кунанд, истифодаи алгоритмҳо барои ислоҳи хатоҳои услубӣ ва имлоӣ дар матнҳои донишҷӯён, ки ба рушди маданияти нутқ мусоидат мекунанд, истифода шаванд, эҷоди базаҳои маълумоти фразеологӣ ва паремиологӣ, ки маъноӣ маҷозии вохидҳоро дар контекстҳои гуногун шарҳ медиҳанд, амалӣ карда шаванд.

Дар омӯзиши адабиёти тоҷик бошад, тавассути ЗС метавон муколамаҳои виртуалиро бо «симоҳои адабӣ» (масалан, Рӯдакӣ ё Фирдавсӣ) ташкил кард, ки шавқи донишҷӯёнро ба омӯзиши таърихи адабиёт бедор мекунад. ЗС қодир аст дар сонияҳо ҳазорҳо саҳифа матнҳои классикиро муқоиса карда, калимаҳои калидӣ, вазнҳои шеърӣ ва таҳаввули сабкҳои адабиро (сабки хуросонӣ, ироқӣ, Ҳиндӣ) муайян намояд. ЗС ҳамчун воситаи олии равиши фардиатгарӣ (персонификатсия) баромад мекунад.

Имрӯз масъалаҳои татбиқи технологияҳои пешрафта, ба монанди воқеияти виртуалӣ ва васеъшуда, технологияҳои зехни сунъӣ, дар таълими муаллимон ба қадри кофӣ омӯхта нашудаанд, зеро ин технологияҳо дар соҳаи маориф нав паҳн мешаванд. Илова бар ин, В.А. Ченкал як қатор мушкилотро, ки дар раванди азхудкунии технологияҳои иттилоотӣ аз ҷониби муаллимони оянда барои фаъолияти касбӣ ба миён меоянд, таъкид мекунад [3,18,26]:

- набудани усулҳо ва амалияҳо барои татбиқи технологияҳои иттилоотии компютерӣ дар раванди таълим;

- набудани санҷиши зарурӣ ва далелҳои самаранокии технологияи мушаххас дар раванди таълим;

- аксар вақт, асбобҳои, ки бо истифода аз технологияи иттилоотӣ сохта мешаванд, сифати раванди таълимро беҳтар намекунанд, балки барои корбарон мушкилоти иловагӣ эҷод мекунанд;

- фарсудаҳои босуръати нармафзор, зарурати навсозии доимӣ ва эҷоди маводҳои нави методӣ;

- технологияҳои иттилоотӣ барои оғоз ва татбиқ захираҳои зиёди вақтро талаб мекунанд.

Дар заминаи татбиқи барномаҳои мушаххаси таълимӣ барои омӯзиш ва татбиқи технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дар маориф ин мушкилот чунин инъикос

меёбанд. Омӯзонидани омӯзгорон дар татбиқи технологияи иттилоотӣ дар фаъолияти касбӣ омодагии ҷиддии пешакии донишҷӯёнро талаб мекунад ва ин ба самаранокии омӯзиш таъсири назаррас мерасонад. Омодагии пешакӣ ҳам аз қобилияти азхуд кардани абзорҳои рақамӣ ва ҳам аз малакаҳои мураккабтар, ба монанди қобилияти омӯзиш ва сатҳи рушди тафаккури донишҷӯён иборат аст ва истифодаи технологияи иттилоотӣ аз омӯзгор салоҳиятҳои касбии зеринро талаб мекунад:

1. Барои таҳияи абзоре, ки бо истифода аз технологияи иттилоотӣ сохта шудааст, омӯзгор бояд малакаҳои кор бо абзорҳои рақамӣ, аз ҷумла малакаҳои асосии барномасозӣ; қобилияти истифодаи тарҳи педагогӣ барои муайян кардани тасвири вазифаҳои таълимӣ, натиҷаҳо ва ҷӣ гуна ба даст овардани онҳо бо истифода аз абзори таҳияшаванда омода бошад;

2. Барои ёфтани ва интихоби абзорҳои рақамии таълимӣ, муаллимон бояд малакаҳо ва салоҳиятҳои тафаккури интиқодӣ дар тарҳрезии педагогӣ дошта бошанд, то воситаи рақамии таълимиро бо мундариҷаи таълим ва натиҷаҳои банақшагирифташудаи таълимӣ алоқаманд кунанд.

3. Барои арзёбии сифат ва санҷиши воситаи рақамии таълимӣ муаллимон бояд кодир бошанд, ки фарзияхоро дар бораи самаранокии абзор сохта, исбот кунанд, метрикахоро барои арзёбии сифати абзор таҳия ва татбиқ кунанд, яъне салоҳиятҳои таҳқиқотӣ дошта бошанд.

Ин ба онҳо имкон медиҳад, ки воситаи рақамии таълимиро бо мундариҷаи таълимӣ алоқаманд кунанд ва дар бораи он ки оё абзор имкон медиҳад, ки омӯзиши мундариҷаи зарурӣ ва ба даст овардани натиҷаҳои таълимии дар давоми тарҳрезӣ, банақшагирии мавзӯ ё курс имконпазир бошад, хулоса бароранд.

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар охири таҳсил дар байни донишҷӯёне, ки дар ихтисосҳои педагогӣ таҳсил мекунанд, сатҳи пасти инъикос мушоҳида мешавад. Масалан, П.В. Кузмин қайд мекунад, ки мувофиқи методологияи Е.Е. Рукавишников «барои арзёбии сатҳи инъикоси педагогӣ, танҳо 42,5% донишҷӯён то соли чорум сатҳи баланди инъикоси педагогиро нишон медиҳанд, ки ин маънои онро дорад, ки барои 57,5% боқимонда равандҳои инъикосӣ метавонанд тасодуфӣ ва эпизодӣ бошанд» [19].

Тақия ба гуфтаҳои боло дар доираи таълими фанни воситаҳои муосири баҳодихии натиҷаи таълим аз донишҷӯён перомунӣ донишҳои онҳо дар бораи зеҳни сунъӣ, имкониятҳои зеҳни сунъӣ, роҳҳои истифодаи он дар таълими фанҳои забон ва адабиёти тоҷик анкетани зерин гузаронида шуд (дар таҳияи саволномаи анкетани мазкур имконоти зеҳни сунъӣ истифода гардид - Ҳ.Ш.):

1. Оё шумо дар бораи имкониятҳои моделҳои забонии зеҳни сунъӣ (масалан, ChatGPT) маълумот доред?

- А) Бале, маълумоти комил дорам.
- Б) Танҳо шумидаам, аммо истифода набурдаам.
- В) Маълумот надорам.

2. То кадом андоза ЗС-ро дар омода кардани супоришҳо аз фанни забони тоҷикӣ истифода мебаред?

- А) Мунтазам истифода мебарам.
- Б) Хеле кам ва танҳо барои тарҷума.
- В) Умуман истифода намебарам.

3. Ба фикри шумо, кадом ҷанбаи таълими адабиёт метавонад бо ёрии ЗС беҳтар гардад?

- А) Таҳлили образи қаҳрамонон ва матн.
- Б) Санҷиши автоматии иншо ва қорҳои хатӣ.
- В) Тартиб додани тестҳо ва саволномаҳо.

4. Мушкилии асосӣ дар истифодаи ЗС барои забони тоҷикӣ дар чист?

- А) Сатҳи пасти донишҳои грамматикаи тоҷикӣ аз ҷониби ЗС.
- Б) Набудани дастурҳои методӣ барои муаллимон.
- В) Маҳдудияти техникаӣ ва дастрасӣ ба интернет.

5. Оё шумо омодаед, ки дар фаъолияти ояндаи педагогии худ аз технологияҳои ЗС истифода баред?

- А) Албатта, ин сифати дарсро баланд мебардорам.

Б) Шояд, агар барномаи дарсӣ иҷозат диҳад.

В) Не, зеро он ҷои муаллимро гирифта наметавонад.

Дар анкетагузаронӣ 48 нафар донишҷӯёни ду гурӯҳи академӣ иштирок карда, таҳлили оморӣ ва сифатии анкета нишон дод, ки муносибати донишҷӯён ба ворид намудани технологияҳои зехни сунъӣ (ЗС) дар раванди таълими забон ва адабиёти тоҷик то андозае яктарафа аст. Аз нигоҳи оморӣ, тақсимои ҷавобҳо дар марҳалаи аввал парокандагии зиёдро нишон дода, аксарияти иштирокчиён (зиёда аз 65%) дар истифодаи амалии абзорҳои рақамӣ душворӣ мекашиданд ва танҳо бо функсияҳои маҳдуди ҷустуҷӯӣ қаноат мекарданд. Ин нишондиҳандаҳо бо истифода аз коэффисиенти самаранокии омӯзиш собит сохтанд, ки заминаи иттилоотии донишҷӯён то оғози курс дар сатҳи репродуктивӣ (нусхабардорӣ) қарор дошт. Аз ҷониби дигар, таҳлили сифатии ҷавобҳои кушоди анкета муайян намуд, ки донишҷӯён дар ибтидои зехни сунъиро ҳамчун як таҳдид ба асолати забон ва ҳувияти миллии адабиёт мебинданд.

Зехни сунъӣ дар таълими забон ва адабиёти тоҷик на ҷойгузини омӯзгор, балки як ёрдамчи стратегӣ ва воситаи тавоноии рақамикунонӣ мебошад. Он имкон медиҳад, ки мероси ниёгон бо усулҳои нави технологӣ ба насли муосир пешкаш гардад ва сифати тайёр намудани муаллимони соҳа ба стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ шавад. Технологияҳои иттилоотӣ ва ЗС ба тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон ворид мешавад ва маорифи кишвар наметавонад онҳоро нодида гирад. Бо вуҷуди ин, интегратсияи онҳо ҳам бозсозии раванди таълим ва ҳам ташаккули салоҳиятҳои нави омӯзгоронро талаб мекунад, зеро супоришҳои ағъавӣ, ки ба донишҷӯён ва хонандагон супорида мешавад, тавассути ЗС иҷро мешаванд, ки дар натиҷа сатҳи донишзаҳидкунӣ, сатҳи ташаккули тафаккури толибилм норавшан мемонад ва муаллимони оянда, аз ҷумла муаллимони ояндаи забон ва адабиёти тоҷикро зарур аст, ки пеш аз ҳама ҳадафҳои перомунӣ ЗС маълумоти муфассали назариявӣ дошта бошанд, малакаҳои истифодаи онро дар раванди таълим бадаш бошанд ва ҳамзамон супоришҳое таҳия кунанд, ки характери амалӣ дошта бошанд ва дар ин маврид истифодаи ЗС-ро то ҳадди аксар коҳиш диҳанд. Зеро муҳим аст, ки ворид намудани технологияҳои иттилоотӣ ба раванди таълим боиси паст шудани сифат ё коҳиши натиҷаҳои таълимии хонандагон нагардад. Бинобар ин, зарур аст, ки омодасозии махсуси омӯзгорони оянда барои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбӣ тавре ташкил карда шавад, ки онҳо ин корро бо масъулияти баланд ва дарки комили натиҷаҳои интегратсияи технологияҳои иттилоотӣ ба раванди таълим анҷом диҳанд.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбии омӯзгор масъалаи мураккаб буда, тамоми соҳаҳои раванди таълимро дар бар мегирад, аз қабили: фаъолияти таълимӣ, фаъолияти беруназсинфӣ, фаъолияти ташкилию идоракунӣ, фаъолияти назоратӣ ченкунӣ, фаъолияти илмӣ ва методӣ. Он аз таҳия ё ҷустуҷӯ ва интихоб, арзёбии сифат, апробатсия ва муайян кардани соҳаи татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар доираи ҷорӣ намудани онҳо ба амалии педагогӣ иборат мебошад [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14].

Дар шароити муосири Тоҷикистон ин масъала барои муаллимони забон ва адабиёти тоҷик аҳамияти хос дорад, зеро ТИК на танҳо ҳамчун воситаи техникӣ, балки ҳамчун омилҳои муҳими таълими арзишҳои миллии ва осори классикӣ дар фазои маҷозӣ баромад мекунад. Дар мақолаи мо «интегратсияи масъулиятнок» маҳз тавассути истифодаи захираҳои соҳавӣ (vaja.tj, ganjoog.net) ва системаҳои муқоламавии ЗС амалӣ мешавад.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК) ва шабакаи интернет дар дарси забон ва адабиёти тоҷик на танҳо шавқҳои донишҷӯёнро зиёд мекунад, балки раванди рефлексия ва худтаҳлилиро, ки дар боло зикр кардем, амалӣ месозанд. Дар зер як намунаи мушаххаси дарс бо истифодаи усули лоиҳаи мултимедиявӣ ва интернет-технология оварда мешавад:

Намунаи дарс: «Саёҳати виртуалӣ ба олами Шохнома»

Мавзӯ: Рӯзгор ва осори Ҳаким Фирдавӣ (дар мисоли достони «Рустам ва Сухроб»).

Сатҳ: Донишҷӯёни факултети филологияи тоҷик (муаллимони оянда).

Воситаҳои ТИК: Компютер, тахтаи электронӣ, смартфонҳо, барномаи *Canva* ё *PowerPoint*, шабакаи интернет (YouTube, сомонаҳои адабӣ).

1. Марҳилаи чустучӯйи иттилоот (аз интернет)

Муаллим ба донишҷӯён супориш медиҳад, ки бо истифода аз смартфонҳои худ ба сомонаҳои муътабари адабӣ (масалан, китобхонаҳо ё донишномаҳои онлайн, аз қабili Ганҷур (ganjoor.net) (бузургтарин маҳзани ашъори форсӣ-тоҷикӣ (Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва диг.) бо имконияти чустучӯйи калимаҳо ва вазнҳои шеърӣ-Ҳ.Ш.), китобхонаи миллии Тоҷикистон (kmt.tj - дастрасӣ ба нусхаҳои электронии китобҳои дарсӣ ва адабиёти бадеӣ), сомонаи «Адиб» (adib.tj - маҳзани асарҳои адибони муосири Тоҷикистон) ворид шуда, маълумоти зеринро пайдо кунанд:

- хариатаи Эрони бостон ва макони воқеаҳои достон;
- нусхаҳои хаттии «Шоҳнома», ки дар осорхонаҳои ҷаҳон (Британия, Техрон, Санкт-Петербург ва ғ.) маҳфузанд.

2. Марҳилаи эҷодӣ (ТИК)

Донишҷӯён ба гурӯҳҳо тақсим шуда, супоришҳои гуногунро иҷро мекунанд:

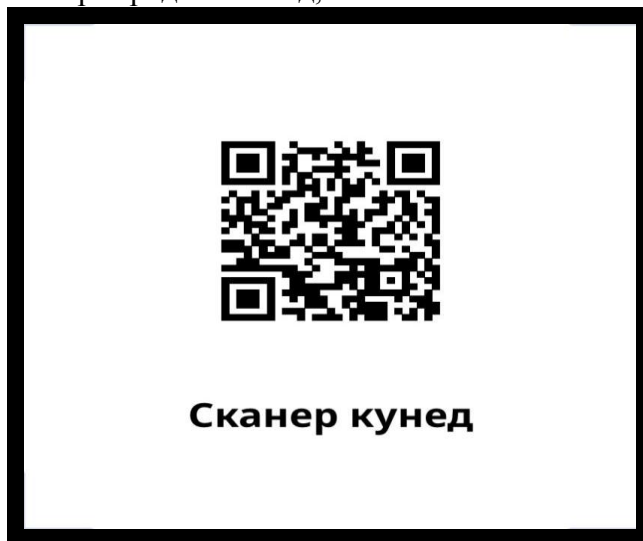
Гурӯҳи 1: Таҳияи презентатсияи мултимедиявӣ дар бораи «Симои Рустам дар санъати минетури тоҷикӣ ва форсӣ».

Гурӯҳи 2: Сохтани видео-ролики кӯтоҳ (5-10 дақиқа), ки дар он донишҷӯён қисмате аз достонро бо оҳанги муносиб қироат мекунанд.

3. Марҳилаи истифодаи «QR-код» (инноватсия)

Муаллим дар тахтаи электронӣ ё дар варақаҳо QR -кодҳоро мегузорад. Донишҷӯён кодро бо телефони худ «сканер» мекунанд ва мустақиман ба:

- сабти овозии хунарамандони маъруф, ки достони «Рустам ва Сухроб»-ро мехонанд, ё баҳсҳои олимон перомунӣ асар ворид мешаванд;

4. Марҳилаи рефлексия (худтаҳлили)

Пас аз анҷоми дарс, донишҷӯён фикру мулоҳизаҳои худро менависанд:

- Чӣ барои ман нав буд?
- Оё истифодаи интернет ба ман кумак кард, ки руҳияи даври Фирдавсиро беҳтар ҳис кунам?

Аҳаммияти ин метод барои муаллими оянда аз ҷӣ иборат буда метавонад, дар поён шарҳ медиҳем:

1. Пеш аз ҳама аённокии дарс таъмин мегардад, яъне донишҷӯ на танҳо дар бораи Фирдавсӣ мешунавад, балки нусхаҳои хаттӣ ва ҷуғрофияи достонро мебинад;

2. Фаъолнокии донишҷӯ таъмин гашта, ӯ аз истеъмолкунандаи иттилоот ба созандаи он табдил меёбад;

3. Омодагии касбӣ амалӣ гашта, муаллими оянда тарзи истифодаи смартфон ва интернетро на барои бозӣ, балки барои ҳадафҳои таълимӣ меомӯзад.

Ин намуна нишон медиҳад, ки ТИК ва интернет танҳо истифодаи «техника» нест, балки василаи фардиатгарӣ (персонификатсия) мебошад. Ҳар як донишҷӯ мувофиқи шавқи худ (яке бо видео, дигаре бо тест, сеюмӣ бо хариата) мавзӯро аз худ мекунад.

Пас аз баргузори ин лоиҳа бо шогирдон супориш дода шуд, ки бо истифода аз зехни сунъӣ модели ба ин лоиҳа шабехро созанд, имконоти зехни сунъиро дар тарҳрезӣ ва банақшагирии мавзӯ, муайянсозии салоҳиятҳо, мақсадгузори дарс, таҳияи тестҳо барои санҷиши дониши хонандагон омода кунанд.

Дар чараёни таҷриба, ин дидгоҳ ба таври сифатӣ тағйир ёфта, қобилияти донишҷӯён дар самти фарқ кардани услуби баёни ЗС аз матни асли адабӣ ташаккул ёфт. Таҳлили сифатӣ, инчунин нишон дод, ки омодагии методии иштирокчиён барои тарҳрезии дарсҳои интерактивӣ бо истифода аз ТИК ба кулӣ беҳтар гашта, майлу рағбати онҳо ба истифодаи моделҳои забонӣ (LLM) дар таҳлили синтаксис ва морфологии матнҳои классикӣ афзоиш ёфтааст. Муқоисаи омории гурӯҳҳои параллелӣ сохт, ки динамикаи рушди салоҳиятҳои рақамӣ дар гурӯҳи таҷрибавӣ нисбат ба гурӯҳи назоратӣ устувор буда, инъикоси педагогиро ҳамчун як ҷузъи ҷудонашавандаи фаъолияти муаллими муосири забон ва адабиёт муаррифӣ мекунад. Дар зер ҷадвали муфассали таҳлилий дар асоси таҷрибаи мо (48 нафар иштирокчиёни ду гурӯҳи параллелӣ) омода шудааст:

Ҷадвали таҳлили муқоисавии натиҷаҳои омӯрӣ ва сифатии пурсишнома (анкета)

Меъёрҳои арзёбӣ (саволҳои анкета)	Нишондиҳандаҳои сифатӣ (сатҳҳо)	Марҳалаи констататсия (то омӯзиш)	Марҳалаи назоратӣ (пас аз омӯзиш)	Динамикаи рушд (+/-)
1. Саводи технологӣ ва иттилоотӣ (дарки мафҳуми ЗС ва ТИК)	Баланд (дарки амиқ)	10.4%	50.0%	+39.6%
	Миёна (танҳо истифода)	22.9%	37.5%	+14.6%
	Паст (набудани дониш)	66.7%	12.5%	-54.2%
2. Маҳорати амалӣ дар таълими забон (таҳлили матн бо ЗС)	Баланд (мустақил)	8.3%	45.8%	+37.5%
	Миёна (бо кумаки дастур)	18.8%	41.7%	+22.9%
	Паст (наметавонад)	72.9%	12.5%	-60.4%
3. Методикаи таълими адабиёт (истифодаи ЗС дар таҳлили осор)	Баланд (эҷодӣ)	6.2%	41.7%	+35.5%
	Миёна (стандартӣ)	14.6%	43.8%	+29.2%
	Паст (набудани тасаввур)	79.2%	14.5%	-64.7%
4. Инъикоси педагогӣ (рефлексия) (муносибат ба нақши муаллим ва ЗС)	Мусбат (шарикӣ)	15.0%	85.0%	
	Шубҳанок (тарс аз технология)	57.5%	10.0%	
	Манфӣ (рад кардан)	27.5%	5.0%	

Тавре ки аз ҷадвал бармеояд, нишондиҳандаи «Сатҳи баланд» дар тамоми меъёрҳо ба таври назаррас афзудааст. Махсусан дар баҳши инъикоси педагогӣ, ки аз 15% ба 85% расидани муносибати мусбат гувоҳи аз байн рафтани монеаҳои психологӣ дар истифодаи ЗС мебошад. Нишондиҳандаи «Сатҳи паст» дар баҳши методикаи таълими адабиёт 64.7% коҳиш ёфтааст, ки ин

натиҷаи бевоситаи самаранокии курси омӯзишӣ ва истифодаи босамари ТИК дар дарсхост. Маълумоти ҷадвал тасдиқ мекунад, ки омодагии донишҷӯён аз ҳолати «тасодуфӣ ва эпизодӣ» (мувофиқи ақидаи Е.Е. Рукавишников) ба ҳолати «низомманд ва касбӣ» гузаштааст.

Аз нигоҳи омода кардани донишҷӯён - муаллимони оянда барои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбии худ, муҳим аст, ки дарк кунем, ки худӣ ғояи ҷорӣ намудани захираҳои таълимии рақамӣ ва аз нав сохтани раванди таълим бо ҷунин захираҳои хусусияти таҳқиқотӣ ва инъикосӣ дорад, зеро он аз фаъолияти мустақими педагогӣ ва мустақилона муайян кардани ҳадафҳо, инчунин консепсияи баъзе беҳбудӣҳо ва пайдоиши тасвири дигари натиҷаро дар назар дорад. Барои фаҳмидани он, ки чӣ гуна ин қобилиятро дар муаллимони инкишоф додан мумкин аст, зарур аст, ки хусусиятҳои рушди инъикос ҳамчун қобилияти инсон дар заминаи рушди вобаста ба синну сол омӯхта шаванд. Омӯзиши инъикос дар заминаи рушди вобаста ба синну сол ва ташаккули инъикос дар раванди таълим дар робита бо таҳияи равиши фаъолиятӣ дар педагогика (аз ҷумла омӯзиши рушдӣ) аз ҷониби олимони рус ба монанди В.В. Давидов [13], Д.Б. Элконин [28] (дар заминаи омӯзиши масъалаи ташкили фаъолиятҳои муштарак), П.В. Новиков [21], А.В. Карпов [17], Л.Н. Алексеева [2, с. 22-42] мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар заминаи оморасозии самараноки донишҷӯён дар соҳаҳои педагогӣ барои истифодаи технологияи иттилоотӣ дар фаъолияти касбии худ ин маҳорат хеле муҳим аст, зеро он имкон медиҳад, ки арзёбии барвақтии он, ки оё муаллим барои татбиқи технологияи иттилоотӣ ба қадри кофӣ омода аст, оё онҳо натиҷаро ба таври возеҳ тасаввур мекунанд, оё онҳо дар технологияи иттилоотӣ маҳорат доранд ва қадом хатарҳо ҳангоми татбиқи он метавонанд ба миён оянд, имконпазир бошад.

Бар асоси маълумоти пешниҳодшуда, пешниҳод карда мешавад, ки воситаҳои педагогӣ барои ташаккули технологияи иттилоотӣ нокифоя мебошанд. Мувофиқи стандартҳои муносири таълимӣ, инъикос бояд яке аз натиҷаҳои омӯзиш бошад. Дар ҳар як марҳилаи таълим, натиҷаҳои таълимӣ бояд ҷузъи инъикоскунандаро дар бар гиранд. Ҷаҳорҷӯи методологии ҳар як марҳилаи таълим бояд ба қобилияти аллакай инкишофёфта дар доираи синну соли муайян асос ёбад, зеро инъикос дар раванди таълимӣ нақши муҳим мебозад: пас аз хатми марҳилаи ибтидоӣ, муайян кардани инъикос ҳамчун ҷузъи қобилияти омӯзиш муваффақияти омӯзиши минбаъдаи донишҷӯро муайян мекунад.

Гузариши корҳои таҷрибавӣ-озмоишӣ дар заминаи факултети филологияи тоҷики МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров», ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик имкон дод, ки натиҷаҳои муҳимми зерин ба даст оварда шаванд:

- исбот гардид, ки омӯзиши низомманди технологияҳои зехни сунъӣ сатҳи баланди омодагии технологӣ ва иттилоотии донишҷӯёнро аз 10,4% то 50% афзоиш медиҳад. Ин нишондиҳанда тасдиқ мекунад, ки ЗС на танҳо як абзори техникӣ, балки воситаи муҳимми ташаккули тафаккури алгоритмии муаллими ояндаи забон ва адабиёт мебошад;

- таҳқиқ собит сохт, ки истифодаи ЗС дар таълими забони тоҷикӣ самаранокии азхудкунии маводро тавассути автоматикунонии таҳлили синтаксисӣ ва морфологӣ зиёд мекунад. Донишҷӯён маҳорати таҳияи супоришҳои инфиродиро пайдо карданд, ки ин боиси коҳиши 60,4%-и сатҳи пасти маҳорати амалӣ дар таълими забон гардид;

- натиҷаи муҳимтарини сифатӣ ин гузариш аз муносибати «анъанавӣ» ба муносибати «инноватсионӣ» нисбат ба технологияҳои нав мебошад. Афзоиши 70%-и муносибати мусбат ба ЗС нишон медиҳад, ки донишҷӯён нақши худро дар раванди таълим на ҳамчун «интиқолдиҳандаи иттилоот», балки ҳамчун «модератори раванди рақамии омӯзиш» дарк намуданд;

- муайян карда шуд, ки истифодаи ТИК ва ЗС дар дарсҳои адабиёт имкониятҳои васеъро барои таҳлили амиқи осори классикӣ (масалан, дарёфти муродифҳо, таҳлили вазни шеър ва сохтани визуализатсияи образҳо) фароҳам меорад, ки ин шавқу рағбати донишҷӯёнро ба омӯзиши мероси адабӣ то 41,7% (дар сатҳи баланд) боло мебарад.

Таҳқиқ нишон дод, ки раванди оморасозии муаллимони забон ва адабиёти тоҷик дар шароити рақамикунӣ танҳо дар сурати ҳамгироии методии ЗС ва ТИК метавонад ба сатҳи баланди сифат ва рақобатпазирӣ ноил гардад.

Инчунин, таҳқиқоти гузаронидашуда дар заминаи ду гурӯҳи параллелии донишҷӯёни ихтисосҳои педагогӣ (48 нафар) имкон дод, ки хулосаҳои зерини илмӣ-методи ро ҳосил намоем:

- таҳлили муқоисавии нишондиҳандаҳо собит сохт, ки ҳамгирии зеҳни сунъӣ ва ТИК дар таълими забон ва адабиёти тоҷик сатҳи баланди омодагии касбии донишҷӯёно аз 10,4% то 50% боло бурд. Ин нишон медиҳад, ки истифодаи алгоритмҳои интеллектуалии рақамӣ дар раванди омодазозии муаллимони оянда заминаи воқеии сифати таҳсилотро таъкил медиҳад;

- таҳқиқ нишон дод, ки раванди инъикоси технологияи донишҷӯён аз ҳолати «тасодуфӣ ва эпизодӣ» ба сатҳи «низомманд ва бошууруна» гузашт. Қоҳиши нишондиҳандаи сатҳи паст аз 66,7% то 12,5% гувоҳи он аст, ки донишҷӯён ЗС-ро на ҳамчун ивазқунандаи омӯзгор, балки ҳамчун воситаи пуриқтидори методӣ барои инфиродиқунонии таълим қабул карданд;

- муайян гардид, ки истифодаи моделҳои забонӣ (LLM) дар таҳлили матнҳои классикии адабиёти тоҷик (аз ҷумла «Шоҳнома» ва осори С. Айни) шавқу рағбати маърифатии донишҷӯёно зиёд намуда, имкон медиҳад, ки вазифаҳои мураккаби филологӣ дар муҳлати кӯтоҳ ва бо дақиқии баланд иҷро шаванд.

Дар асоси натиҷаҳои бадастомада, самтҳои зерини таҳқиқи оянда муайян карда шуданд, аз ҷумла эҷоди моделҳои зеҳни сунъии мутобиқшуда ба хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии забони тоҷикӣ барои автоматикунонии пурраи санҷиши қорҳои эҷодии ҳонандагон; таҳияи дастурҳои таълимӣ-методӣ барои муаллимони мактабҳои миёна оид ба истифодаи чат-ботҳои интеллектуалӣ дар дарсҳои адабиёти тоҷик; таҳқиқи ҷанбаҳои ахлоқӣ ва амниятии истифодаи ЗС дар маориф, аз ҷумла пешгирии асардӯзӣ (плагиат) ва ҳифзи асолати забони миллии дар фазои рақамӣ; гузаронидани таҳқиқи дарозмуддат барои муайян кардани таъсири ЗС ба сифати дониши ҳонандагони мактаб дар давраи миёнамуҳлат ва дарозмуддат.

Таҳқиқи мазкур собит месозад, ки зеҳни сунъӣ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи низоми муносири педагогӣ, метавонад дар рушди забон ва адабиёти тоҷик дар асри XXI нақши калидӣ дошта бошад, агар он дар заминаи методологияи дурусти илмӣ амалӣ карда шавад.

Адабиёт:

1. Азевич А.И. Образовательные ресурсы: от создания до использования // Отечественное образование: современное состояние и перспективы развития: сб. статей Восьмых Всероссийских Шамоовских чтений науч. школы Управления образовательными системами: в 2 ч. / отв. ред.: С.Г. Воровщиков, О.А. Шклярова. М., Изд-во МГПУ, 2017. Ч.1. С.196-198.

2. Алексеева Л.Н. Освоение принципа рефлексии в системе развивающего обучения // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2010. № 4. С.1-13.

3. Алхастова С.Р. Гуманистическая направленность педагогического процесса как фактор успешности решения воспитательных задач / С.Р. Алхастова, Ц.А. Калманова // Шаг в науку: Сборник материалов II Международной научно-практической конференции, Грозный, 22 октября 2019 года. Грозный: Общество с ограниченной ответственностью "АЛЕФ", 2019. С.410-414.

4. Барт Л.В., Сафиуллин А.Р., Егорова С.Е. Информационные технологии в образовательных процессах // Современные проблемы науки и образования. 2006. №1. С.35.

5. Беспалько В.П. Компьютеры и киберпедагогика. Школьные технологии. 2013. (1). С. 3-9.

6. Болдинова Т.Н. Динамика развития рефлексии студентов-психологов в процессе обучения в вузе // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2016. Том 5. № 5А. С.100-110.

7. Гальперин П.Я. О возможностях построения субъективной психологии // Вопросы психологии. 1987. № 6. С.174-175.

8. Григорьев С.Г. Гриншкун В.В. Информатизация образования. Фундаментальные основы: учебник для студентов пед. вузов и слушателей системы повышения квалификации педагогов // Томск: ТМЛ-Пресс, 2008. 286 с.

9. Гриншкун В.В. Заславский А.А. Отечественный и зарубежный опыт организации образовательного процесса на основе построения индивидуальных образовательных траекторий // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Информатика и информатизация образования. 2020. №1 (51). С.8-15.
10. Гриншкун В.В. Информационные и коммуникационные технологии в образовании / В.В. Гриншкун [и др.] / Типовые программы по информатизации образования (для студентов и преподавателей педагогических университетов): сб. ст. М.: Изд-во МГПУ, 2009. С.14-23.
11. Гриншкун В.В. Особенности подготовки педагогов в области информатизации образования / В.В. Гриншкун, О.Ю. Заславская, В.С. Корнилов / Типовые программы по информатизации образования (для студентов и преподавателей педагогических университетов): сб. ст. М.: Изд-во МГПУ, 2009. С.4-13.
12. Гриншкун В.В. Особенности формирования системы обучения цифровым технологиям в образовании при подготовке бакалавров педагогического направления // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: Физико-математические науки. 2018. № 2(62). С.39-46.
13. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. М.: Педагогика, 1986. 240 с.
14. Дрейцер С.И. Применение систем искусственного интеллекта в рамках учебных диалогов для повышения эффективности подготовки педагогов к использованию информационных технологий в профессиональной деятельности (диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук) Москва, 2025. 231 с.
15. Заславская О.Ю. Принципы формирования содержания образовательного электронного ресурса // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Информатизация образования. 2017. Т.14, №3. С.309-316.
16. Зотова О.А., Ситников К.П. А.В. Дистервег и Ф. Фрёбель О воспитании // Материалы XIV Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум». 2022. С.2-5.
17. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. 424 с.
18. Колонцова О.В. Проблемы применения информационных технологий в дошкольных учреждениях // Современная педагогика. 2016. № 1. С.56–59.
19. Кузьмин П.В. Формы и методы подготовки учителей к организации информационно-воспитательной деятельности в системе дополнительного образования // Современные проблемы науки и образования. 2023. № 5. С.66-74
20. Мониторинг индивидуального прогресса учебных действий школьников / Под ред. П.Г. Нежнова, Б.И. Хасана, Б.Д. Элькониной. Красноярск: Печатный центр КПД, 2006. 132с.
21. Новиков П.В. Рефлексия как фундаментальная способность учащихся // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016. Т.15. С.1216-1220.
22. Османов М.Х. Методика подготовки педагогов к использованию средств информатизации и информационных технологий // Вестник СПИ. 2016. №1 (17). С.55-58.
23. Пашенко О.И., Истрофилова О.И. Формирование профессиональной компетентности педагогов в области применения информационных технологий (ит) в учебном процессе // Современные проблемы науки и образования. 2012. №6. С.383-394.
24. Стратегии рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040 (қарори Ҳукумати ҚТ аз 31.01.2025 № 83) (https://investcom.tj/uploads/post_docs/49/LCKoinkuWf2M.pdf) - таърихи муроҷиат 26.03.2026
25. Фейгенберг Е.И., Асмолов А.Г. Культурно-историческая концепция и возможности использования невербальной коммуникации в восстановительном воспитании личности // Вопросы психологии». 1994. №6. С.74–75.
26. Ченакал В.А. Проблемы использования информационных технологий в образовательном процессе // Инструменты проектного управления и анализ данных в

системах поддержки принятия решений: Сборник материалов II международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Донецк, 22 апреля 2021 года. Донецк: Донецкий национальный университет, 2021. С.77-81.

27. Чуркина Н.И. Модели подготовки педагогических кадров за рубежом и в России (XVIII – XX вв.): компаративный подход // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2-1. С.516-524.

28. Эльконин Д.Б. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков // Психология подростка: хрестоматия, под ред. Ю.И. Фролова, М.:Российское педагогическое агентство, 1997. С.286-313.

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ РАҚАМИИ ДОНИШЧЌҶҲОИ ИХТИСОСИ ЗАБОН ВА АДАБИЌТИ ТОЧИК ТАВАССУТИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ЗЕҲНИ СУНЪИ (ДАР МИСОЛИ ФАНҲОИ ФИЛОЛОГӢ)

Дар мақола масъалаҳои муҳимми ҳамгироии технологияҳои зеҳни сунъӣ (ЗС) ва технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ (ТИК) дар раванди омодагии касбии муаллимони ояндаи забон ва адабиёти тоҷик баррасӣ шудаанд. Муаллифон зарурати ташаккули ҷаҳонбинии рақамӣ ва салоҳиятҳои технологияи донишҷӯёро дар заминаи Стратегияи рушди зеҳни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок мекунанд. Дар мақола имкониятҳои амалии моделҳои калони забонӣ (ChatGPT, Google Gemini, Claude) ва абзорҳои маҳсус барои баҳодихӣ (Quizizz AI, Conker) дар таълими фанҳои филологӣ таҳлил шудаанд. Натиҷаҳои таҷрибаомӯзӣ бо иштироки 48 донишҷӯ нишон доданд, ки истифодаи низомманди ЗС сатҳи омодагии технологӣ ва иттилоотӣ донишҷӯёро аз 10,4% то 50% афзоиш дода, муносибати мусбати онҳоро ба инноватсияҳои педагогӣ то 85% боло мебарад. Хулоса мешавад, ки ЗС на ҷойгузини муаллим, балки воситаи стратегӣ барои фардикунонии таълим ва ғифзи мероси адабӣ дар фазои рақамӣ мебошад.

Калидвожаҳо: инноватсияи педагогӣ, ташаккули салоҳиятҳо, технологияи информатсионӣ, зеҳни сунъӣ, истифодаи зеҳни сунъӣ дар таълими забон ва адабиёти тоҷик, имкониятҳои зеҳни сунъӣ, таҳаввулоти рақамӣ, стратегияи рушди зеҳни сунъӣ

ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТИ ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА ПОСРЕДСТВОМ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (НА ПРИМЕРЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН)

В статье рассматриваются актуальные вопросы интеграции технологий искусственного интеллекта (ИИ) и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процесс профессиональной подготовки будущих учителей таджикского языка и литературы. Авторы обосновывают необходимость формирования цифрового мировоззрения и технологических компетенций студентов в контексте Стратегии развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан. В работе проанализированы практические возможности больших языковых моделей (ChatGPT, Google Gemini, Claude) и специализированных инструментов оценивания (Quizizz AI, Conker) в преподавании филологических дисциплин. Результаты экспериментального исследования с участием 48 студентов показали, что системное использование ИИ повысило уровень технологической подготовки студентов с 10,4% до 50%, а их положительное отношение к педагогическим инновациям возросло до 85%. Сделан вывод о том, что ИИ является не заменой учителя, а стратегическим инструментом персонализации обучения и сохранения литературного наследия в цифровом пространстве.

Ключевые слова: педагогическая инновация, формирование компетенций, информационные технологии, искусственный интеллект, использование искусственного интеллекта в преподавании таджикского языка и литературы, возможности искусственного интеллекта, цифровая трансформация, стратегия развития искусственного интеллекта.

DEVELOPMENT OF DIGITAL COMPETENCIES OF STUDENTS MAJORING IN TAJIK LANGUAGE AND LITERATURE THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES (ON THE EXAMPLE OF PHILOLOGICAL DISCIPLINES)

The article examines the crucial issues of integrating Artificial Intelligence (AI) and Information and Communication Technologies (ICT) into the professional training of future teachers of the Tajik language and literature. The authors substantiates the need for developing a digital worldview and technological competencies among students within the framework of the Strategy for the Development of Artificial Intelligence in the Republic of Tajikistan. The paper analyzes the practical potential of Large Language Models (ChatGPT, Google Gemini, Claude) and specialized assessment tools (Quizizz AI, Conker) in teaching philological subjects. The results of an experimental study involving 48 students demonstrated that the systematic use of AI increased the level of students' technological readiness from 10.4% to 50%, and improved their positive attitude toward pedagogical innovations up to 85%. It is concluded that AI is not a replacement for the teacher but a strategic tool for personalizing education and preserving literary heritage in the digital space.

Keywords: Pedagogical innovation, formation of competencies, information technologies, artificial intelligence, use of artificial intelligence in teaching Tajik language and literature, opportunities of artificial intelligence, digital transformation, artificial intelligence development strategy.

Маълумот дар бораи муаллифон: Набизода Муҳаббат Набичон, номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: tillo.1972@mail.ru, phone: (+992) 92 7334519

Ҳакимова Шоира Исломова, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: xakimova.shoira@mail.ru

Сведения об авторах: Набизода Муҳаббат Набиджон, кандидат филологических наук, доцент кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, переезд Мавлонбекова, 1. E-mail: tillo.1972@mail.ru, phone: (+992) 92 7334519

Ҳакимова Шоира Исломова, кандидат филологических наук, доцент кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, переезд Мавлонбекова, 1. E-mail: xakimova.shoira@mail.ru

Information about the authors: Nabizoda Muhabbat Nabidjon, candidate of philological sciences, associate professor of the department of methods of teaching Tajik language and literature, Khujand State University named after academician Bobodzhon Gafurov, Khujand city, Mavlonbekov crossing, 1. E mail: tillo.1972@mail.ru, phone: (+992) 92 7334519

Hakimova Shoira Islomovna, candidate of philological sciences, associate professor of the department of methods of teaching Tajik language and literature, Khujand State University named after academician Bobodzhon Gafurov, Khujand city, Mavlonbekov crossing, 1. E-mail: xakimova.shoira@mail.ru

**ПРИНЦИПҲО ВА ШАРТҲОИ ПЕДАГОГИИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ
ИТТИЛООТИЮ КОММУНИКАТСИОНӢ ДАР ТАЪЛИМИ ФАННИ
ХИМИЯ ВА МУАССИРИИ МЕТОДҲОИ БА МАҲОРАТИ РУШДИ
ФИКРРОНИИ ХОНАНДАГОН НИГАРОНИДАШУДА**

Низомзода М.М., ассистент
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Омӯзиши фанни химия бо маънои тоҷаш яке аз муҳимтарин масъалаҳои ҳалталаби ҷомеаи ҷаҳонӣ дар замони кунунӣ мебошад. Вобаста ба ин ки имрӯзҳо шумораи афзоиши аҳолии олам дар ҳоли рушд қарор дорад ва ин мазидӣ сол аз сол меафзояд, манбаҳои табиӣ наметавонанд ба пуррагӣ ниёзҳои ҷомеаро баргараф созанд. Аз ин рӯ, рӯй овардан ба омӯзиши фанҳое, ки тавлидгари ин ё он намуди маҳсулот мебошанд, яке аз ҳадафҳои рушди устувори созмонҳои бонуфузи байналмиллалӣ ба хусус, Созмони Миллалӣ Муттаҳид мебошад. Ақидаи таҳлилгарон собит месозад, ки омӯзиши химия ба таври бояду шояд ва тибқи стандартҳои таҳсилот ба роҳ мондани омӯзиш дар роҳи ҳалли ду ҳадафи рушди устувор яке таъмини сифати дониш ва дигаре таъмини маводи ниёзи мардум (истеҳсолоти химиявӣ) нақши созгор мебозад.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК) дар омӯзиши фанни химия ба омӯзгорон имконият медиҳад, ки раванди таълимро интерактивӣ ва самараноктар гардонанд. Ин усулҳо ба таҳкими малақаҳои фикрронии хонандагон ва рушди қобилияти таҳқиқотӣ мусоидат мекунанд. Пеш аз ҳама, ҷорӣ намудани ТИК бояд бо риояи принципҳои педагогӣ ва меъёрҳои методӣ сурат гирад. Ин технологияҳо на танҳо азҳудкунии донишҳои амалиро осон мекунанд, балки шавқи омӯзишӣ ва мустақилияти хонандагонро низ таҳким мебахшанд. Аз ин рӯ, омӯзиши шароит ва усулҳои педагогии истифодаи ТИК дар таълими химия вазифаи муҳим ва муосири таҳсилот ба ҳисоб меравад. Бо истифода аз усул метавон татбиқи ҳадафҳои муқаррарнамудаи СММ ва татбиқи дурнамои низоми маорифи навинро таҳким бахшид.

Ба ақидаи муаллиф [5, с. 6] истифодаи технологияи иртиботӣ ва компютер дар дарсҳои химия ба мустақкам намудани маводи таълимӣ мусоидат намуда, дар навбати худ шавқи омӯзишро ба фанни таълимӣ зиёд менамояд. Ҳамзамон, рағбату малақаҳои хонандагонро барои муносибати инфиродӣ ба омӯзиш ва баҳогузориҳои объективии донишҳои худ рушд медиҳад. Ҷорӣ намудани технологияҳои нави иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ба раванди таълим имкон медиҳад, ки омӯзиш фаъол гардида, ғояҳои таълими рушдкунада татбиқ гарданд ва суръати инноватсионии дарсҳо баланд бардошта шавад, ки ин ба руҳбаландӣ (мотиватсия) ва сохтори фаъолияти таълимии хонандагон таъсири назаррас мерасонад. Истифодаи ТИК дар дарсҳои химия мустақкамкунии маводи омӯзишро осон намуда, шавқи омӯзишро ба фан зиёд менамояд ва қобилияти хонандагонро барои муносибати инфиродӣ ба омӯзиш ва баҳогузориҳои объективии донишҳояшон рушд медиҳад, ки сохтор ва усулҳои фаъолияти омӯзишӣ шарҳ дода мешавад.

Иттилоотикунонӣ тавассути компютерҳо, тавре ки бисёре аз олимони (Б.С. Гершунский, Е.И. Машбитс, В.В. Рубсов, Н.Ф. Тализина ва дигарон) қайд мекунанд, бояд на танҳо ҳамчун воситаи нави техникаи омӯзиш баррасӣ шавад. Он се вазифаро ҳамзамон иҷро мекунад: ҳамчун воситаи таълим, ҳамчун объекти омӯзиш ва ҳамчун воситаи идоракунии фаъолияти муассисаи таълимӣ.

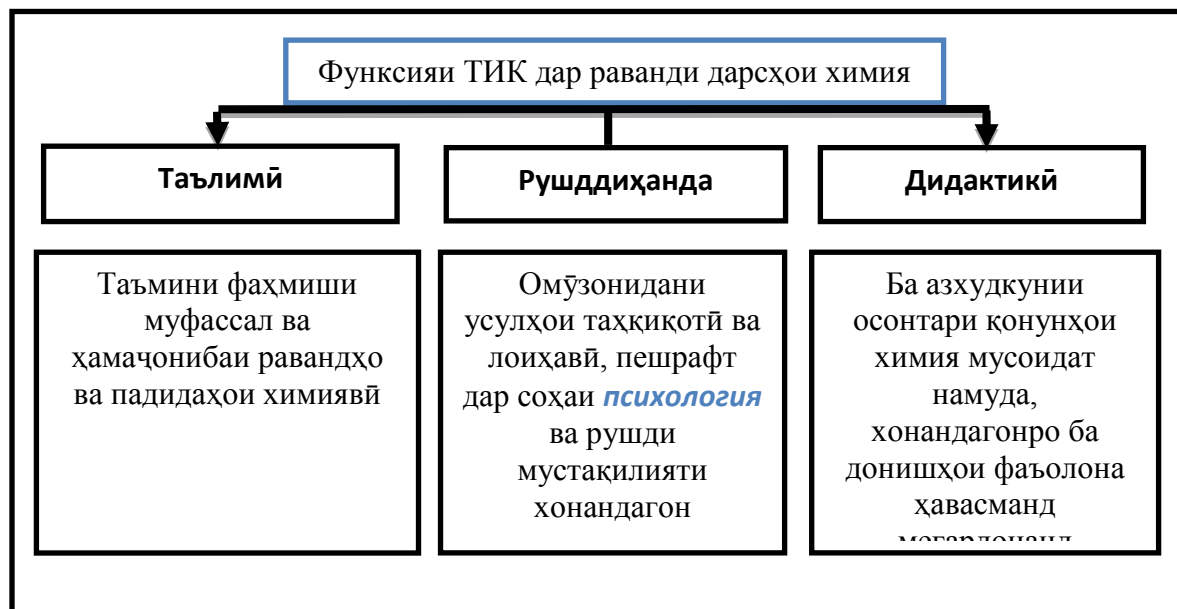
Масоили компютеркунонии таълим дар қорҳои фундаменталии олимони ватанӣ ва хориҷӣ, аз ҷумла А.И. Берга, А. Борка, Б.С. Гершунский, А.П. Ершов, А.А. Кузнецов, Э.И. Кузнецов, Е.И. Машбитс, Н.Ф. Тализина, Ҷ. Хартли ва дигарон, васеъ таҳлил шудаанд. Ба вижа, дар адабиёт масъалаи истифодаи компютерҳо дар идораи раванди таълим хуб бозрасӣ шудааст (В.М. Глушков, Н.В. Жуков, Р.Ф. Магометов).

Дар қорҳои И.Н. Антипова, А.П. Ершов ва М.П. Лапчик масъалаҳои омӯзиши курси «Асосҳои информатика ва техникаи ҳисоббарорӣ» дар муассисаҳои гуногуни таълимӣ ба таври муфассал баррасӣ шудаанд, вақте ки компютер ҳамчун объекти омӯзиш хизмат мекунад. Масоили

методология ва назарияи компютеркунонии таълимро Б.С. Гершунский, А.П. Ершов, О.К. Тихомиров, Н.Ф. Тализина ва дигарон таҳлил кардаанд, дар ҳоле ки шароити педагогии компютеркунонии раванди таълимро В.П. Пустовойтов ва О.П. Таркаева баррасӣ кардаанд [11].

Дар таҳқиқоте, ки аз ҷониби Н.А. Васина гузаронида шудааст, муайян карда шуд, ки истифодаи ТИК ба рушди қобилияти таҳқиқотӣ дар байни хонандагон мусоидат менамояд. Ба ин маъно мачмуаи донишҳо, малакаҳо, қобилиятҳо ва таҷрибаҳои амалӣ фаҳмида мешавад, ки барои гузаронидани корҳои илмӣ, соҳиб шудан ба донишҳои нав ва татбиқи лоиҳаҳои таълимӣ заруранд [4].

Ҷадвали №1. Функсияи ТИК дар раванди дарсҳои химия

Рушди муассисаҳои таҳсилоти умумӣ тавассути ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ, методикаҳои муаллифӣ ва мучаҳҳазкунии синфҳо бо техникаи компютерӣ ба сатҳи муосири таълим мутобик карда мешавад. Гузариш ба усулҳои лоиҳавии таълим, истифодаи воситаҳои иттилоотӣ ва фаъолияти мустақили омӯзишӣ имкон медиҳад, ки донишҷӯён малакаҳои ҳамгироии дониш ва қобилияти ҳалли масъалаҳоро дар соҳаҳои гуногун инкишоф диҳанд. Тартиб додани траекторияи инфиродии таълимӣ ва модулии барномаҳои касбӣ дар таҳсилоти олии касбӣ заминаи фарогир ва самараноки рушди фардии хонандагонро таъмин мекунад [1].

Маориф ва фарҳанги миллий (ташаққули низоми самараноки тайёр кардани кадрҳои ба самти неруи инсонӣ, ҷомеа, давлат ва иқтисодиёт мусоидаткунанда ва дар сатҳи ҷаҳонӣ рақобатпазир гардидани рушди низоми муаррифии фарҳанги миллий ва ҷаҳонӣ) [2].

Рушди муассисаҳои таҳсилоти умумӣ бояд ба ташаққули кадрҳои болаёқат ва рақобатпазир дар сатҳи миллий ва байналмилалӣ равона гардад, то ба рушди неруи инсонӣ, ҷомеа ва иқтисод мусоидат кунад. Ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ, методикаҳои муаллифӣ ва усулҳои лоиҳавии таълим малакаҳои амалӣ, тафаккури интиқодӣ ва қобилияти ҳамгироии донишҳоро дар хонандагон инкишоф медиҳад.

Чӣ гунае, ки аз таҳлили адабиёти 3 бармеояд истифодаи технологияҳои муосир ва методу усулҳои фаъоли таълим дар раванд ва рушди маҳорати касбии омӯзгор дар заминаи истифодаи самараноки воситаҳои муосири техникаи таълим дар раванди дарс ва баланд бардоштани фаъолияти эҷодӣ навоварии омӯзгорон асос ёфтааст [3].

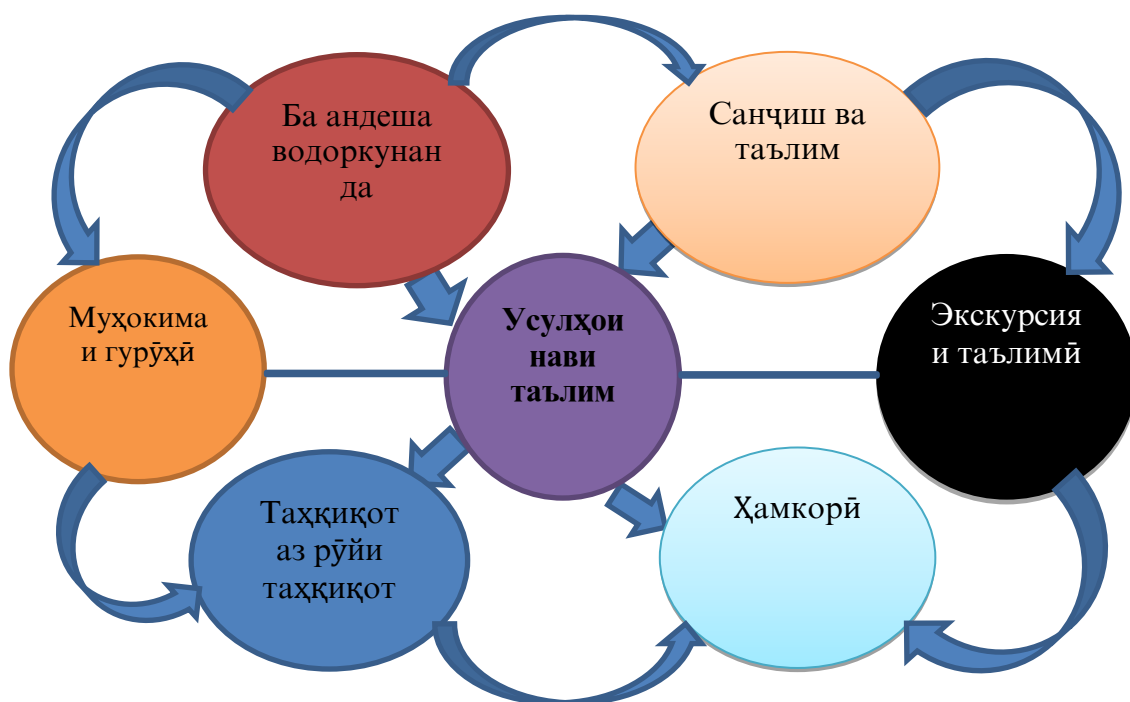
Барномаи таъмин намудани муассисаҳои таълимӣ бо кабинетҳои фанӣ ва озмоишгоҳҳои мучаҳҳаз барои солҳои 2021–2025 ҷиҳати баланд бардоштани сифати омӯзиши фанҳои табиӣ ва рушди малакаҳои тафаккури интиқодӣ, ҳалли мустақили масъала ва малакаҳои амалии хонандагон амалӣ гардид. Мучаҳҳазгардонии кабинетҳо ва истифодаи усулҳои интерактивӣ ва таҷрибавӣ заминаи рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва илмӣ хонандагонро дар муҳити таҳсилоти

миёна ва олии касбӣ фароҳам меоварад, ки татбиқи он дар солҳои баъдӣ баръало хувайдо мегардад.

Дар ҷаҳони муосир технологияҳои иттилоотӣ дар бисёр соҳаҳои ҳаёт, аз ҷумла илму маориф нақши муҳим мебозанд. Пешрафтҳои босуръати технологӣ имкон доранд, ки барномаҳои нави таълимӣ лоиҳаҳои таҳқиқотӣ ва дигар лоиҳаҳое, ки қаблан тасаввурнашаванда буданд, эҷод карда мешаванд. Гуногунии воситаҳо ва имкониятҳо аз ҷониби технологияҳои иттилоотии пешниҳодшуда боиси инқилоби ҳақиқӣ дар соҳаи маориф ва илм мегарданд.

Дар ҷомеаи муосири илмӣ дараҷа ва сифати таъминоти иттилоотӣ ва дастгирии фаъолияти олимони нақши асосиро мебозад. Сатҳи дастовардҳои касбӣ дар педагогикаи тоҷик ва навсозии низомии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати эҷоди фазои илмӣ ва таълимиро, ки ба талаботи муосир ҷавобгӯ бошад ва ба рушди оптимизатсияи илми педагогика мусоидат менамояд, тақозо мекунад. Дар ин марҳила, равандҳои инноватсионӣ бояд мувофиқи қонунҳои илми анъанавӣ сурат гиранд ва принсипи муттасилии риоя ва ба роҳ монда шаванд. Дар баробари ин бояд раванди фаъолияти муттасилии омӯзгор бо истифода аз усулҳои нави таълим дар шакли лоиҳавӣ ба танзим дароварда шавад, ки дар он омӯзгор маводи таълимиро бо истифодаи усулҳо дар шакли лоиҳа пешниҳод менамояд.

Тарҳи №1. Нақши муаллим дар татбиқи донишҳои лоиҳавӣ

Ин раванд ба самаранокӣ ва фарогирии раванди омӯзиш нигаронида шудаанд ва таълимиро интерактивӣ мегардонанд. Илова бар ин истифодаи ҳамкории гурӯҳӣ ва усулҳои омӯзиши фаъол дар равандҳои таълим ба рушди малакаҳои мустақилият, фикрронии танзимшаванда ва ҳалли мушкилот мусоидат менамояд. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки моделҳои таълимии инноватсионӣ сатҳи фаҳмиши хонандагонро баланд мебардоранд ва равандҳои таълимиро самаранок ва ҷолиб месозанд.

Омӯзиши барномарезишуда ҳамчун рушди назарияи ташаккули қадам ба қадамии амалҳои зехнӣ ҷараён дорад ва системаи худомӯзии инфиродиро ифода мекунад. Воситаи асосии дастоварди омӯзиши фан ин татбиқи барнома мебошад, ки тартиби қадамҳои азхудкунии мундариҷаи як воҳиди таълимиро муайян мекунад [12].

Баён намудани андешаҳо дар шакли қадам ба қадам яъне зинагӣ омили асосии муваффақ гаштан ба маълумот аст, ки мо низ онро дар шакли ҷадвал пешниҳод менамоем. Муҳимтарин муваффақияти ин усул дар он аст, ки фаҳмиши систематикӣ ва пайдарпайи дониш, назорати инфиродӣ ва суръати худомӯзӣ, фаъол гардонидани хонанда, бартараф кардани фаҳмиши

нодуруст, боло рафтани сатҳи дониш ва малакаҳо, имконияти истифодаи технологияҳои педагогӣ ва техникӣ, алгоритмизатсия ва назорат эҳсос гардида ба танзим дароварда мешавад.

Чадвали № 3. Раванди даврии омӯзиши барномарезишуда

Қадам	Фаъолият	Натоиҷ
1.	Пешниҳоди иттилооти нав (матн, видео, фонограмма)	Хонанда бо мавод шинос мешавад
2.	Дарк ва фаҳмиши маълумот (ёдгирӣ, таҳлил, таҳлили схема, расм ва чадвал)	Маълумоти пешниҳодшуда фаҳмида мешавад
3.	Саволҳои назоратӣ ё вазифаҳои амалӣ	Ҷавобҳо ва амалҳои хонанда санҷида мешаванд
4.	Ҷавоби хонандагон (шифохӣ, хаттӣ, графикӣ ва тестӣ)	Маълумот дар шакли фаҳмо пешниҳод мешавад
5.	Баҳогузорӣ (дуруст, номукамал ва нодуруст)	Муайян карда мешавад, ки ҷавоб бо намуна мувофиқат мекунад
6.	Пешниҳоди роҳнамоии минбаъда	Агар дуруст бошад – ба қисми нав гузариш; агар нодуруст – такрор ва машварат дода мешавад
7.	Омӯзиши дубора ё машварат бо барнома омӯзгор	Хонанда барои қадамҳои минбаъда омодагӣ мегирад

Муаллифон бар он назаранд, ки дар раванди дарси муосир истифодаи абзорҳои ба иттилоот нигаронидашуда аз қабili истифодаи васеи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, тавсеа бахшидани фарҳанги иттилоотию коммуникатсионӣ, баланд бардоштани маҳорати касбии омӯзгорон оид ба нақш ва мавқеи онҳо дар раванди таълим, намоиши кинои таълимӣ, намоиши телевизиони таълимӣ ва дигар воситаҳои, ки хонанда меҳвар аст айни муддаост [7].

Дар соҳаи маориф технологияи иттилоотиро метавон барои баланд бардоштани сифати таълим, сода кардани раванди таълим, баланд бардоштани ҳавасмандии хонандагон ва осон кардани дастрасии маводи таълимӣ истифода бурд. Дар асри кунунӣ, ки фазои оламо рақамикунонӣ пурра фаро гирифтааст муассисаҳои таҳсилоти умумӣ низ бояд дар раванди таълим, арзёбиҳои дониш, низоми идоракунии омӯзиш ва абзорҳои дигар истифода баранд, намунаи шакли он дар чадвали 3 оварда шудааст, ки инро метавон чун намунае, ки дар аксар адабиёти таълимӣ шакл гирифтаанд дар шакли ҳузурӣ ва ғайриҳузурӣ манзур намоем [8].

Равишҳои навини омӯзиш чадвали №2

Ғайриҳузурӣ	Ҳузурӣ	
Китоб, радио	Суханронӣ	Шунидан
Компютер, телевизион	Боздид аз намоиш	Дидан
Симулятсияи виртуалӣ	Озмоишгоҳ	Таҷриба кардан

Сиёсати давлатӣ дар соҳаи маориф ба истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, ба баланд бардоштани сатҳи сифати таҳсилот мутобик ба стандартҳои байналмилалӣ ва таҷҳизонидани он, ташкили маҳзани рақамии ягонаи маводи таълимӣ бо техникаву технологияҳои ҳозиразамон ва ташкили торнамои ягонаи иттилоотии соҳаи маорифи ҷумҳурӣ равона гардидааст [5, с. 13].

Дар асоси таҳлили адабиёти болозикр ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки рушди тафаккури хонанда унсури асосии таълим дар раванди омӯзиш маҳсуб мешавад. Тафаккури хонанда, ки рушд намуд, қобилиятҳои эҷодӣ ва навовариро замина мегузорад ва ихтирооту навовариро бунёд мегузорад. Вобаста ба ақидаи паҳӯҳишгарони самти истеъдод пиндоштан мумкин аст, ки 75%-и хонандагони соҳибистеъдод, ки дорои лаёқат, малака ва маҳорати хуб мебошанд, хонандагонеанд, ки дорои тафаккур мебошанд ва илова бар ин тафаккури онҳо дар ҳолати рушд қардан аст.

Самти дигари омӯзгори муваффақ дар риштаи фанҳои табиӣ самтест, ки дар он омӯзгор соҳиби фаъолияти навоваарона, соҳибташақкул ва дорои сохтори марбута бошад. Дар оғози асри

XX соҳаи илмро навоарӣ фаро гирифта, дар солҳои сиёми асри XX дар Иёлооти Муттаҳидаи Амрико ислоҳот бо номи «Сиёсати навоарӣ» ривоч ёфт. Дар солҳои 60-70-уми асри гузашта дар кишварҳои ғарбӣ таҳқиқоти эмперикии навоарона, ки аз ҷониби ширкатҳо ва корхонаҳо гузаронида мешуд, доман паҳн кард, ки намунаи онҳоро аз манфиат ҳолӣ намедонем [7].

Омӯзгорони муваффақ дар фанҳои табиӣ онҳое ҳастанд, ки фаъолияти онҳо навоарона, таркибӣ ва системавӣ буда, ба рушди малака ва фаҳмиши донишҷӯён равона мегардад.

Истифодаи ТИК дар раванди таҳсил бо дарназардошти омилҳои психологӣ ва педагогӣ, фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди ҳамаҷонибаи қобилият ва истеъдоди эҷодии хонандагон ва таъмини муассисаҳои таълимӣ бо компютер ва дигар воситаҳои техникии таълим назари муфидест [3, 9].

Ҳангоми истифодаи абзорҳои иттилоотӣ аз ҷониби 32 омӯзгори фанни химияи муассисаҳои таҳсилоти умумии шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ аз ҷумла, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №87 Сино, №6 Тоҷикобод, №7 Ваҳдат, №12 Лахш, №30 Нуробод, №№1 ноҳияи Зафаробод ва Спитамен, №3 Шаҳристон, №8 Мастҷох, №12 Исфара, №25 Конибодом, №40 Айнӣ, №5 Ванҷ, №11 Шугнон ва №20 Ишқошим, №№1 Дӯстӣ ва Вахш, №2 Леваконт, №3 Норак, №№4 Шаҳритус ва Данғара, №№5 Ховалинг ва Кӯшониён, №9 Балҷувон, №№10 Ҷалолитдини Балхӣ ва Носири Хусрав, №12 Муминобод, №52 Кӯлоб, №53 Восеъ, №54 Ҳамадонӣ, №59 Фархор ва №80 Ёвон маълум гардид, ки истифодаи тахтаи электронӣ ва тавассути он ба роҳ мондани раванди таълим аз ҷумла, рӯйнамо (презентатсия), таҷрибаҳои химиявӣ – тавассути навори кӯтоҳ, тасвири қабатҳои электронӣ, ҳисоббаробаркуниҳои масъалаҳои химиявӣ, истифодаи нишондодҳо (справочник) ва ғайраҳо ба манфиати кор мебошад. Ба муҳимтарини онҳо дохил мешавад сарфаи ками вақт, шавқовар будани раванди таълим, ҷалибият барои хонанда, фароигирии ҳамаи хонандагон дар як вақт, ташкили корҳои гурӯҳӣ ва рушди тафаккури хонанда ва баланд гардидани сифати таҳсилот аз 33,4% то 34,7% (фарқият 1,3%) ва аз ҳудкунии барномаи таълимӣ аз 92,8% ба 94,6% (фарқият 1,8%) баланд гардид.

Адабиёт:

1. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526)
2. Самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмию техникаӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то соли 2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526).
3. Барномаи таъмин намудани муассисаҳои таълимӣ бо кабинетҳои фаннӣ ва озмоишгоҳҳои мучахҳази таълимӣ (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 апрели соли 2021, №114).
4. Васина Н.А. Цифровые средства обучения для формирования исследовательской компетенции школьников // Информатика и образование. – 2023. – № 5. – С. 45–52.
5. Гордеева И.В. Повышение внутренней мотивации обучающихся // Международный научно-исследовательский журнал. – 2019. – № 12–2(90). – С. 87–92.
6. Завьялова П.А. О проблемах использования интернет-ресурсов современной системе общего образования / П.А. Заявьялова // IX Международная студенческая научная конференция «Студенческий научный форум»: материалы конференции. – URL: <https://scienceforum.ru/2017/article/2017035170> (дата обращения: 12.11.2024).
7. Шарифзода Ф. Миралиев А.М. //Педагогикаи умумӣ ва касбӣ// Душанбе – 2012. 561 сах.
8. Дацева, Э.Г. Новые информационные технологии в науке и образовании / Э.Г. Дацева. – Текст: непосредственный// Молодой ученый. – 2019. - №49 (287). - 478 – 479. – URL: <https://moluch.archive/287/64816/> (дата обращения: 31.03.2023).
9. Концепсияи гузариш ба низоми нави таҳсилоти миёнаи умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2010, №207).
10. Барномаи давлатии амалӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018 – 2022. Душанбе, 2017, 40 сах.

11. Е.А. Троицкая Л.А. Артюшина // Информационные технологии в учебном процессе (Учебное пособие).- Владимир, 2020. 167 с.
12. Старченко Б.Е. Методика использования информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе. ч. 1 Концептуальные основы компьютерной дидактики. Учебное пособие/ Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2013 – 139 с.
13. Стандарти давлатии тахсилоти олии касбӣ барои муассисаҳои олии касбии дорои мақоми байналмилалӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июни соли 2023, №286)
14. Л. Солиев. Химияи ғайриорганикӣ. Душанбе – 2016. 351 сах.

ПРИНЦИПҶО ВА ШАРТҶОИ ПЕДАГОГИИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҶОИ ИТТИЛООТИЮ КОММУНИКАТСИОНӢ ДАР ТАЪЛИМИ ФАННИ ХИМИЯ ВА МУАССИРИИ МЕТОДҶОИ БА МАҲОРАТИ РУШДИ ФИКРРОНИИ ХОНАНДАГОН НИГАРОНИДАШУДА

Мақола ба таҳлили нақши омӯзиши фанни химия дар шароити рушди устувори ҷомеа ва истифодаи ТИК дар раванди таълими фанни химия бахшида шудааст.

Муаллиф аҳамияти истифода намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, усулҳои лоиҳавӣ ва барномарезишудаи таълимро дар баланд бардоштани сифати дониш, рушди тафаккури интиқодӣ ва қобилияти таҳқиқотии хонандагон асоснок менамояд. Дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ ва таҷрибаи амалии омӯзгорон самаранокии истифодаи воситаҳои муосири техникӣ дар дарсҳои химия нишон дода шудааст. Натиҷаҳо собит месозанд, ки иттилоотикунони раванди таълим ба баланд гардидани ҳавасмандӣ, мустақилият ва нишондиҳандаҳои сифати таҳсилот мусоидат менамояд. Татбиқи модели инноватсионии таълим заминаи рушди неруи инсонӣ ва мутобиқсозии маориф ба стандартҳои байналмилалиро фароҳам меорад.

Калидвожаҳо: контекст, модел – тарҳ, методикаи таълими химия; истифодаи ТИК дар таълим; иттилоотикунони маориф; фаъолияти таълимӣ; рушди қобилиятҳои таҳқиқотӣ, иттилоотикунони низоми маориф; технологияҳои муосири таълим ва усулҳои лоиҳавӣ, рушди неруи инсонӣ ва рақобатпазирии кадрҳо ва ғайраҳо.

ПРИНЦИПЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОВ, НАПРАВЛЕННЫХ НА РАЗВИТИЕ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Статья посвящена анализу роли преподавания химии в условиях устойчивого развития общества и использования информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения химии.

Автор обосновывает значимость применения информационно-коммуникационных технологий, проектных и программированных методов обучения для повышения качества знаний, развития критического мышления и исследовательских способностей учащихся. На основе анализа научной литературы и практического опыта педагогов показана эффективность использования современных технических средств на уроках химии. Результаты свидетельствуют о том, что информатизация образовательного процесса способствует повышению мотивации, самостоятельности обучающихся и показателей качества образования. Внедрение инновационной модели обучения создаёт основу для развития человеческого потенциала и адаптации системы образования к международным стандартам.

Ключевые слова: Контекст, модель (проект); методика преподавания химии; использование информационно-коммуникационных технологий в обучении; информатизация образования; учебная деятельность; развитие исследовательских способностей; информатизация системы образования; современные образовательные технологии и проектные методы обучения; развитие человеческого потенциала и конкурентоспособности кадров и др.

PRINCIPLES AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN CHEMISTRY EDUCATION AND THE MODERNIZATION OF METHODS AIMED AT DEVELOPING STUDENTS' THINKING SKILLS

The article is devoted to the analysis of the role of chemistry education in the context of sustainable societal development and the use of information and communication technologies (ICT) in the process of teaching chemistry.

The author substantiates the importance of applying ICT, project-based and programmed instructional methods in improving the quality of knowledge, as well as in fostering students' critical thinking and research competencies. Based on an analysis of scholarly literature and teachers' practical experience, the effectiveness of modern technical tools in chemistry lessons is demonstrated. The findings indicate that the informatization of the educational process contributes to increased motivation, learner autonomy, and improved educational quality indicators. The implementation of an innovative teaching model provides a foundation for the development of human potential and the alignment of the education system with international standards.

Keywords: Context; model (project); methodology of chemistry teaching; use of information and communication technologies (ICT) in education; informatization of education; learning activity; development of research competencies; informatization of the education system; modern educational technologies and project-based learning methods; development of human potential and workforce competitiveness, etc.

Дар бораи муаллиф: Низомзода Муҳибулло Маҳмадрозик, ассистенти кафедраи методикаи таълими химияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: mukhibullo.nizomzoda@mail.ru. Телефон: +992 100 80 06 17.

Сведения об авторе: Низомзода Муҳибулло Маҳмадрозик, ассистент кафедры методики преподавания химии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: mukhibullo.nizomzoda@mail.ru. Телефон: +992 100 80 06 17.

Information about the author: Nizomzoda Muhibullo Mahmadozik, assistant in the department of chemistry teaching methods Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe. Rudaki Avenue 17. E-mail: mukhibullo.nizomzoda@mail.ru. Phone: +992 100 80 06 17.

ТДУ: 37.0+373 (075.8)
Ё – 60

ИСТИФОДАИ АСБОБҲОИ АЁНӢ ВА ТЕХНОЛОГИЯИ МУОСИРИ ПЕДАГОГӢ ДАР ҶАРАӢНИ ТАЪЛИМИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Ёрматзода А.Ҷ., н.и.п., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар тараққиёту ташаккулёбии ҳамаҷонибаи шахсияти хонандагон, махсусан, дар ҷараёни таълими хонандагони синфҳои ибтидоӣ истифодаи асбобҳои аёнӣ ва технологияи муосири педагогӣ шартӣ асосӣ мебошад. Истифодаи ин усулҳо дар ҷараёни таълим, пеш аз ҳама, ба ҷохонбинӣ ва тафаккури маънавии хонандагон таъсири мусбат мерасонад. Аз ин рӯ, муаллимро зарур аст, ки дар ҷараёни таълим аз ин усулҳо самаранок истифода барад, зеро мақсаднок истифода бурдани усулҳои ғавқӣ, аз як тараф, шавқу рағбати хонандагонро ба дарс бедор намояд, аз тарафи дигар, ба ҷаҳони маънавии онҳо таъсир расонида, дар тарбияи хислатҳои нақў гирифтани онҳо нақши муҳим доранд.

Аз ҷониби муаллим истифода будани аёният яке аз усулҳои маъмули таълим буда, истифодаи он дар ҷараёни таълим роҳандозӣ мегардад.

Педагогӣ намоёни чех Ян Амос Коменский истифодаи усули мазкурро дар таълим аз ҷиҳати назариявӣ асоснок кардааст. Ӯ муваффақияти онзамонаи педагогикаи халқиро истифода намуда, воситаи осон гардонидани маводҳои таълимиро барои омӯзгорон ошкору қорбандӣ намуд.

Коменский дар асари «Олами ашӯҳои ҳисс дар расмҳо» роҳеро, ки дарки хонандагон ба он нигаронида мешавад, нишон дод. Расмҳо, суратҳо воситаҳои он, ки тавассути маводҳои таълимӣ (ашӯҳо, предметҳо, манзараҳо, расму тасвирҳои манзараҳои зебои табиат ва ҳодисаҳои аз китоб хондари барои хонандагон осон мегардонад. Аҳаммияти аёниятро ба ҳисоб гирифта, Коменский «Аёниятро қоидаи тиллоии дидактика» номидааст [8, с. 153].

Доир ба масъалаи истифодаи аёният дар ҷараёни таълим педагогӣ машҳури рус К.Д. Ушинский чунин ибрази андеша кардааст: «Қўдакон аз рӯйи шакл, ранг, овоз, эҳсос, ҳаёл фикр мекунад аз ин ҷо барои қўдакон таълими аёниятнокӣ зарур аст» [7, с. 121].

Дар илми педагогика ва методика намунаҳои аёният ҳеле зиёданд ва ба яқинд гурӯҳҳои асосӣ ҷудо карда шудаанд, ки онро муҳаққиқон ва педагогон Расулов Д. ва Ғафурова Д.Ҷ. дар китоби худ Дидактика (Назарияи таълиму маълумот) бо чунин тарз тасниф ва тавсиф намудаанд:

1. Аёнияти табиӣ (дар шакли аслиаш) ҳар гуна растаниҳо, ҳашароти хурд, ашӯҳое, ки аз кофтуковҳои бостоншиносӣ (гербарияҳо) ба даст оварда шудаанд;

2. Аёнияти тасвирӣ: расмҳо, суратҳо, нақшаҳо, диаграммаҳо, овезаҳо ва монанд ба инҳо;

3. Аёнияти ишоравӣ: харитаҳо, албому атласҳои таърихӣ, географӣ, глобусҳо;

4. Аёнияти техникӣ: компютер, видео, магнитофон, кинофилмҳои таълимию тарбиявӣ ва ғайра [12, с. 40].

Бояд дар назар дошт, ки аёниятро дар таълим на танҳо барои орошидихӣ, балки ба сифати манбаи мустақилонаи донишгирӣ ва барои ба вучуд овардани вазъиятҳои проблемавӣ (масъалагузорӣ) дар раванди таълим истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст. Аёният ва воситаҳои технологияи педагогикаи ҳозиразамон воситаи хубест ва барои самаранок ташкил намудани қорҳои ҷустуҷӯӣ ва таҳқиқотии хонандагон ёрии амалӣ мерасонад.

Тибқи таълимоти муҳаққиқон ва олимони соҳаи педагогика, психология ва методикаи таълим мафҳуми технология аз калимаи лотинӣ «technos» санъат ва «logos» таълимот мебошад. Аслан мафҳуми технология дар адабиёти педагогӣ ва психологӣ метод (усул), маҷмуи роҳу равиш ва тарзу усули омӯхтан, доништан, фаҳмидан, дарк кардан буда, барои самарабахш гардонидани ҷараёни таълим мунтазам истифода бурда мешавад. То имрӯз дар педагогика, методика ва дидактика таснифи ягонаи усулҳои таълим вучуд надорад ва бо вучуди ин, имрӯз технологияи истифодабарии усулҳои таълимиро муҳаққиқон Азизов А., Сайфуддинов М., Муминов Ф. ва Ҷӯраев М. дар китоби худ «Методикаи таълими технология дар низомии муносибати босалоҳият» ба се гурӯҳи қалон ҷудо кардаанд:

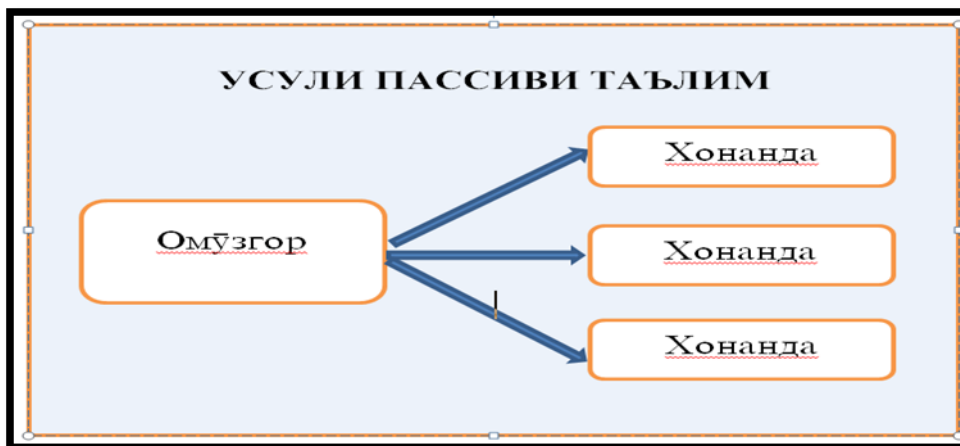
1. Усули пассиви таълим;

2. Усули фаъоли таълим;

3. Усули ҳамқорӣ (интерактив) – и таълим [1, с. 313].

Усули пассиви таълим – муносибати байни хонандагон ва омӯзгор мебошад, ки дар он омӯзгор нақши асосӣ, авторитариро бозида, раванди таълимро идора мекунад, хонандагон бошанд, дар нақши шунавандаи пассив буда, дар зерин назорати омӯзгор қарор мегиранд.

Истифодабарии усули пасиви таълим бо хонандагон

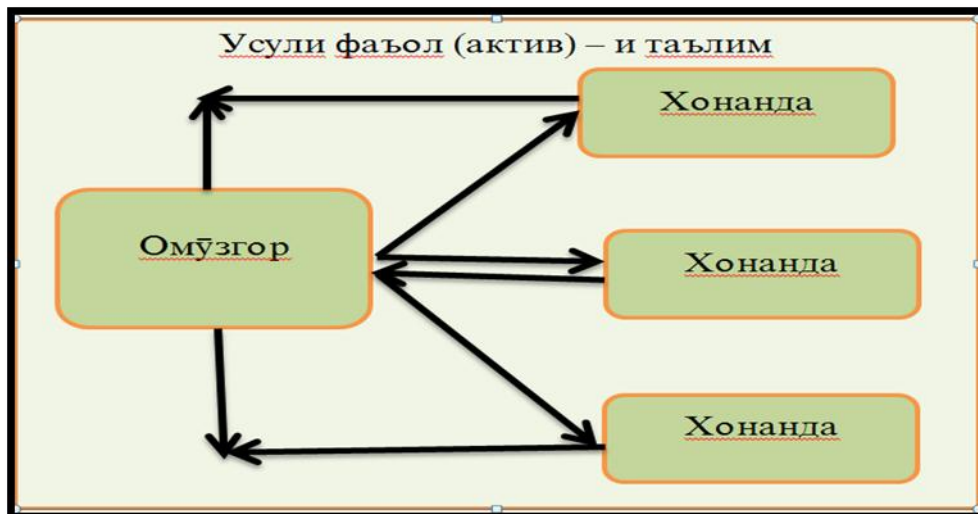

Тибқи талимоти муҳаққиқону олимони соҳавӣ ва аз нуқтаи назари педагогика ва дидактикаи муосир усули пасиви таълим усули нисбатан беаҳсултар ба ҳисоб меравад, вале дар баробари ин тарафҳои мусбии худро низ дорад. Ин усулро бо мақсади дар вақти кӯтоҳ маводи зиёди таълимиро пешкаш кардан истифода бурдан мумкин аст.

Усули фаъоли таълим ин шакли ҳамкориҳои байни хонандагон бо муаллим дар раванди дарс мебошад. Ин усул водор месозад, ки хонандагон бо омӯзгор дар ҳамкориҳои зичу судманд бошанд. Дар ин навъи фаъолияти таълимӣ хонандагон шунавандагони пасив набуда, ҳамчун иштирокчиҳои фаъоли дарс мебошанд. Агар дар усули пасив нақши асосиро омӯзгор бозад, дар усули мазкур омӯзгор ва хонанда баробаранд.

Расми №2

Истифодаи усули фаъоли таълим дар раванди дарс (муаллим ва хонандагон)

Технологияи истифодабарии усули ҳамкориҳои таълим дар муқоиса ба усули фаъоли таълим ба ҳамкориҳои васеътари хонандагон нигаронида шудааст. Яъне, хонандагон натавонанд ба омӯзгор, балки бо якдигар низ ҳамкорӣ мекунанд [5, с. 269].

Зимни истифодаи усули мазкур хонандагон дар раванди дарс нисбат ба омӯзгор фаъолтаранд. Дар ин раванд омӯзгор танҳо барои ба мақсади дастрас гардидани чараҳои таълимӣ роҳнамоӣ мекунанд. Истифодаи технологияи истифодабарии усули ҳамкориҳои таълими дар рафти дарс дар он аст, ки хонандагон дарсро ҳаматарафа дарк намуда, барои дар амал татбиқ гардидани он кӯшиш менамоянд.

Технологияи истифодабарии усули фаъоли ҳамкорӣ (интерактив) – и таълим

Калимаи «Интерактив» ба мо аз англисии INTERACT (inter – дутарафа, act – таъсир расонидан) омадааст. Маънои он қобилияти ба якдигар таъсиррасонида тавоништан, ё суҳбат, муколама кардан бо чизе (масалан, компютер), ё бо касе (масалан, одам) мебошад [1, с. 311].

Яке аз усулҳои фаъоли таълим ин технологияи истифодаи усули ташкили қорӣ гурӯҳи дар синф мебошад. Ташкили қори таълимӣ дар гурӯҳҳо дар назари аввал хеле осон менамояд. Аммо барои он, ки қори гурӯҳӣ пурсамар барор гирад, муаллимо зарур аст, ки дар қараёни таълим маҳорат ва малакаи хуби қорӣ дошта бошад. Агар ҳангоми ба роҳ мондани қори гурӯҳӣ аз тарафи муаллим назорати дақиқ набошад, машғулиятҳои таълимӣ натиҷаи хуб нахоҳад дошт. Ғайр аз ин эҳтимолияти пайдо шудани мушкилот дар бобати тартибу интизоми хонандагон, ҳалалдор гардидани раванди таълим зиёд аст [3, с. 351].

Оид ба ташкил ва гузаронидани қори гурӯҳӣ дар синф аз тарафи муҳаққиқон Азизов А., Сайфуддинов М., Муминов Ф. ва Ҷӯраев М. як чанд тавсияҳо нишон дода шудааст, ки он дар шакли зер сурат гирифтааст.

- Ҳайати гурӯҳро мунтазам тавре тағйир диҳед, ки ҳар як хонанда бо ҳамаи шарикдарсонаш қор қарда тавонад;

- Боварӣ ҳосил кунед, ки ҳар як узви гурӯҳ нақши худро хуб мефаҳмад. Масалан: «Мадина ту китоби маърузачӣ мешавӣ» Азиз ту матнро менависӣ, «Мастона ту хатоҳоро санҷида, ислоҳ мекунӣ» дар ин раванд омӯзгор бояд ин нақшагириро нақшофарии хонандагонро дастгирӣ намояд;

- шогирдони худро ба қор дар гурӯҳҳо одат кунонида, ҳайати гурӯҳҳоро марҳила ба марҳила зиёд намояд, вале бо хонандагон дар гурӯҳҳои дунафарӣ қор қардан осонтар аст;

- омӯзгорро зарур аст, ки барои он гурӯҳҳо ва аъзои гурӯҳҳое, ки қори худро пеш аз муҳлати муқарраршуда иҷро мекунанд, дар захираи худ супоришҳои иловагӣ дошта бошад;

- барои баъзе аз хонандагон дар гурӯҳ қор қардан душвор аст. Ин ҳолат метавонад ба рафтори қорнохоҳамии қисме аз хонандагони дигар боис гардад. Дар ин раванд муаллимо зарур аст, ки чунин хонандагонро муайян намуда, қори онҳоро назорат намояд;

- ҳангоми ташкил ва ба роҳ мондани қори гурӯҳӣ дар синф шуру мағалҳо баландтар мешавад, ки ин аз муаллим маҳорат ва санъати баланди педагогӣ, инчунин тарзи дурусти истифодаи технологияи фаъоли касбӣ – педагогиро талаб мекунад;

- дар рафти қори гурӯҳи дар синф омӯзгорро зарур аст, ки бештар диққати худро ба аҳли гурӯҳ ва хонандагони алоҳида равона намояд ва ӯ диққати хонандагонро ба иҷрои супориш ҷалб намояд, саволҳои водоркунанда диҳад ва ба ҳалли мушкилоти гурӯҳ ёрӣ расонад;

- муаллимо зурур аст ҳангоми машғул будани хонандагон ба қори гурӯҳӣ бештар дар маркази диққати онҳо бошад, масъалагузорие, ки аз тарафи хонандагон ба амал меояд, барои ҳалли пурраву самараноки он кумак намояд;

– дар раванди ташкили кори гурӯҳӣ дар синф бояд муаллим ва хонандагон дар ёд дошта бошанд, ки ин бозӣ нест. Он ҳамчун як навъи технологияи педагогӣ (метод, тарз, усул, роҳ, восита) мебошад, ки барои ҳалли мушкилоти бавучудода арзёбӣ мегардад;

– дар анҷоми кори гурӯҳӣ дар синф кӯшиш намоед, ки хонандагон кори гурӯҳии худро муаррифӣ намоянд ба ин восита хонандагон фикри худро нисбати ин ё он масъала баён намуданро меомӯзанд;

– дар ин раванди фаъолияти таълимӣ омӯзгор бояд кӯшиш намояд, ки гурӯҳ бурду бохти худро бо дигарон натиҷагирӣ намуда, усули бартарафсозии камбудихоро омӯзад;

– омӯзгор пеш аз оғози кори гурӯҳӣ ба хонандагон қоидаи умумии кор, ё худ «Қоидаи тиллоӣ» – ро тартиб диҳад ва кӯшиш намояд, ки онро ҳамма баробар риоя намоянд.

– ҳангоми ташкили кори гурӯҳӣ дар синф муаллим бояд боварӣ ҳосил намояд, ки хонандагони гурӯҳ дар мувоҳида ва пешниҳоди фикри худ қодиранд [1, с. 314].

Технологияи истифодаи усули ангишти зехн дар дарс.

Бори нахуст усули «Ангишти зехн» аз ҷониби олим ва муҳаққиқи амрикоӣ (ИМА) Алекс Осборн дар солҳои 40 – уми асри XX пешниҳод шуда, ҳамчун усули барангехтани андешаҳо хеле машҳур гаштааст. Мафҳуми ангишти зехн ба забони хориҷӣ (brian sportming – яъне «хучуми ақлӣ») мебошад.

Ангишти зехн бештар дар марҳилаи водорнамои истифода бурда мешавад. Он мақсади ба хотирварӣ ва фаъолгардонии донишхӯро, ки хонандагон пештар доштанд ва барои бедор намудани шавқу ҳавас оид ба қабули ахбори нав, ташкили вазҳҳо барои фаъолияти дарпешистода истифода бурда мешавад.

Омӯзгорро донишонаш зарур аст, ки ангишти зехн аз гузориши саволи проблемавӣ сар мешавад ва ақидаҳо дар ҷорҷӯбаи вақти муайян муҳокима карда мешаванд, яъне фардӣ, ҷуфтӣ ва гурӯҳӣ [4, с. 139].

Ҳангоми гузаронидани методи «Ангишти зехн» дар ҷараёни таълим масъала ва ё саволҳои кушода гузошта мешавад, ки он чанд ҷавоби имконпазир дошта, барои ҷустуҷӯи роҳҳои ҳал ё вариантҳои гуногуни ҷавоб мусоидат намояд. Мақсади асосии истифодаи методи «Ангишти зехн» дар ҷараёни таълим аз инҳо иборат аст:

- ғирдоварии андешаҳо;
- фаъолгардонии хонандагон дар ҷараёни дарс;
- ба вучуд овардани вазъияти ҷустуҷӯ;
- бедор кардани мафкураи хонандагон;
- баён кардани фикр ва тақвият бахшидан ба он;
- мустиқлияти фикронӣ ва баланд бардоштани он дар ҷараёни таълим.

Бояд гуфт, ки самаранок гузаронидани усули ангишти зехн ҷунин қоидахоро доро мебошад:

1. Интиҳоби масъалаи кушода, саволхӯро, ки чанд ҷавоби имконпазир доранд;
2. Риояи қадам ва қоидаҳои ангишти зехн.

Барои ташаккули ангишти зехн дар ҷараёни таълим муаллимиро зарур аст, ки қадамҳо ва қоидаҳои ангишти зехнро донанд. Ҷунин қадамҳо ва қоидаҳои ангишти зехн аз тарафи муҳаққиқон Азизов А., Сайфуддинов М., Муминов Ф. ва Ҷӯраев М. пешниҳод гардидаанд:

1. Савол/масъаларо ба хонандагон пешниҳод кунед.
2. Аз онҳо хоҳиш намоед, ки оид ба савол ё масъалаи пешниҳодшуда, фикру ақидаҳои худро иброз доранд.
3. Фикру ақидаҳои пешниҳодшударо нависед.
4. Хоҳиш намоед, ки ақидаҳои худро баён кунанд [1, с. 315].

Қайд кардан зарур аст, ки ҳангоми ба инобат гирифтани технологияи педагогӣ дар ҷараёни таълим омӯзгорон андешаҳои хонандагонро бе ягон мушкилӣ қабул ва кадр кунанд ва кӯшиш намоянд, ки ақидаҳои онҳоро роҷеъ ба мавзӯ наздик намоянд. Ин усул то ҷое давом меёбад, ки хонанда фикру мулоҳизаронии дурустро доир ба ин ё он мавзӯ баён намояд. Тавассути истифодаи ин усули таълим муаллим метавонад ба фикру мулоҳизаҳои беҳтарин таъя

карда, ба қисми асосии дарс (баёни мавзуи нав ва мустаҳкамкунии он) мегузарад. Дар натиҷаи иҷро намудани ин усули таълим дар дарс хонандагон бо чунин муваффақият ноил мегарданд:

1. Фикру мулоҳизаҳои худро роҷеъ ба ин ё он масъала баён мекунанд;
2. Донишҳои пештар гирифтаашонро ба хотир оварда донишҳои навро бо онҳо алоқаманд мекунанд;
3. Фаъолони иштирок намудани хонандагон дар чараёни таълим;
4. Хонандагон дар раванди машғулият андешаҳои якдигарро шунида, муқоиса мекунанд ва фикри худро тақвият мебахшанд ва ғайра.

Дар ин раванд, ба омӯзгор тавсия дода мешавад, ки ба баҳсу мунозираи хонандагон роҷеъ ба ин ё он масъала дар чараёни дарс вақти зиёдро сарф накунад, тақрибан аз 5 то 7 дақиқа вақт ҷудо кардаи кифоя аст.

Кластер (cluster – хӯша, даста) усули ғирдоварии андешаҳои хонандагон доир ба ягон мавзӯ, мафҳум буда, дар шаклҳои гуногун тасвир меёбад. Асос ва коркарди ин усули таълим аз тарафи мутахассиси мушкilotи эҷодӣ Тонин Бюзан кор карда шудааст. Ин усул имкон медиҳад, ки хонандагон барои фикр намудани мавзуи дарпешистода сафарбар шаванд.

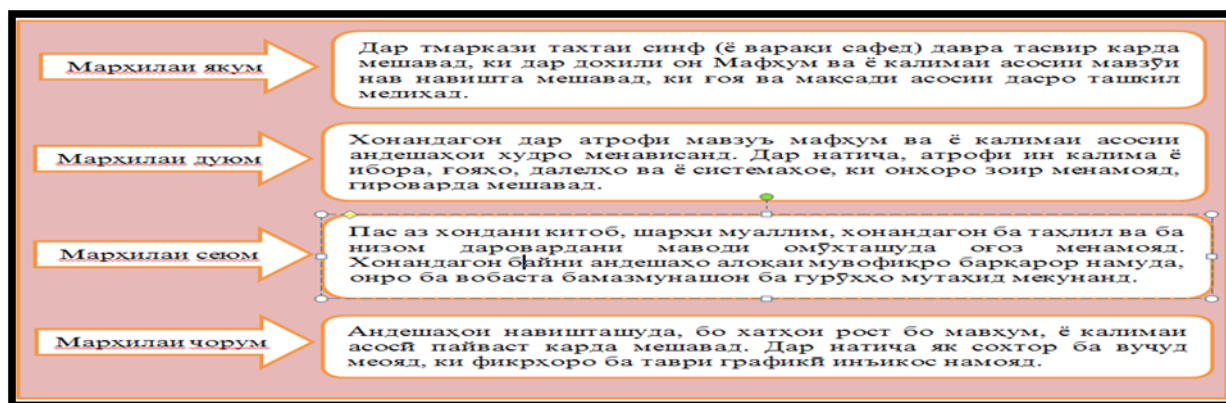
Қонуну қоидаи истифодабарии усули кластер бо чунин тарз мебошад: дар марказ як мафҳум, савол ё проблема (масъала) – и мавзуи нав навишта мешавад. Вазифаи хонандагон дар ин раванд аз он иборат аст, ки маълумоти доштаашонро оид ба ин масъалаи гузошташуда нависанд. Истифодаи усули «Кластер» дар дарс имкон медиҳад, ки хонандагон ҳамаи он андешаҳои баёнкардаи худро роҷеъ ба масъалаи овардашуда дар як ҷо ғирд оваранд, дар баробари шунидани онҳо боз аёни бо онҳо шинос гарданд [9, с. 158].

Мақсади истифода намудани усули кластер дар чараёни таълим аз инҳо иборат мебошад:

1. Ғирдоварии андешаҳои хонандагон роҷеъ ба масъалаи ба миён гузошташуда;
2. Бунёди вазъияти ҷустуҷӯ барои хонандагон дар чараёни таълим;
3. Инкишофи малакаҳои баёни мухтасари фикр доир ба масъалаи гузошташуда аз тарафи хонандагон;
4. Омӯзиши роҳҳои ғирдоварии андешаҳо нисбат ба масъалаи гузошташуда;
5. Пешниҳод гардидани маълумоти иловагӣ аз тарафи хонандагон;
6. Муайян кардани дониши хонандагон доир ба мавзӯ.

Марҳилаҳои кор ҳангоми таҳияи кластер аз тарафи муҳаққиқон Азизов А., Сайфуддинов М., Муминов Ф. ва Ҷӯраев М. бо чунин тарз нишон дода шудааст.

Расми №4

Шаклҳои истифодабарии усули кластер хеле зиёд ва гуногунҷанба мебошад, чунончӣ «Хӯшаи гандум», ки он низ аз ақидаҳо ташаккул меёбад, ки як мафҳуми тоҷро дар шакли кластер ташкил медиҳад. Ҳангоми истифодаи усули кластер муаллим бояд дар хотир дошта бошад, ки ҳангоми дар вақти ақидаҳо алоқаманд байни ҳамдигарии онҳо муайян карда мешавад. Дар ин раванд, муҳим он аст, ки хонандагон миқдори зиёди алоқаҳо ёбанд, ки ин ҳам аз муаллим ва ҳам аз хонандагон дониш, маҳорат ва малакаи баландро талаб мекунанд.

Тибқи нишондоди муҳаққиқон Азизов А., Сайфуддинов М., Муминов Ф. ва Ҷӯраев М. истифодаи усули кластер дар чараёни таълим дар ду шакл мавҷуд мебошад:

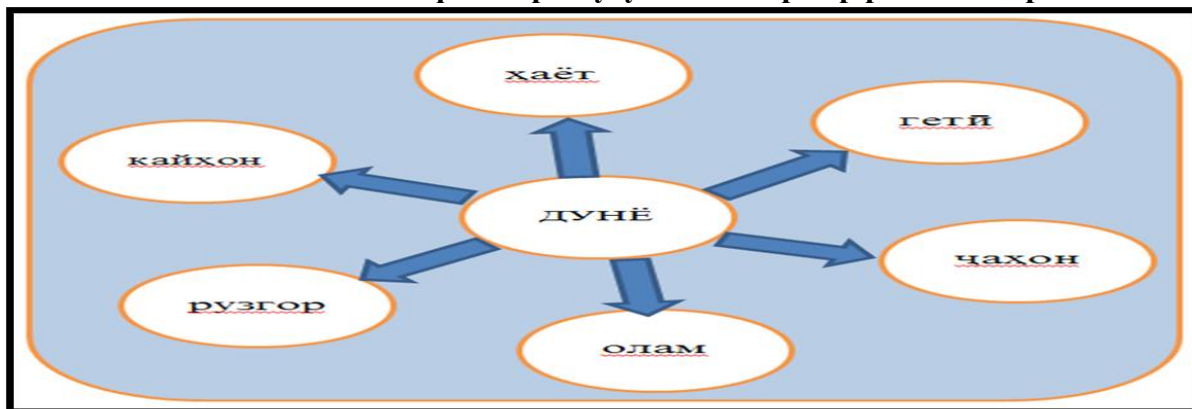
1. Истифодаи усули кластери сода;

2. Истифодаи усули кластери мураккаб [1, с. 315].

Технологияи истифодабарии усули кластери сода дар рафти дарс бештар дар синфҳои ибтидоӣ истифода бурда мешавад, ки дар маркази худ як мафҳуми асосиро дорад, ки тавассути дониши хонандагон дар гирди он якчанд мафҳумҳои ба он тобеъ ҷамъ оварда мешавад.

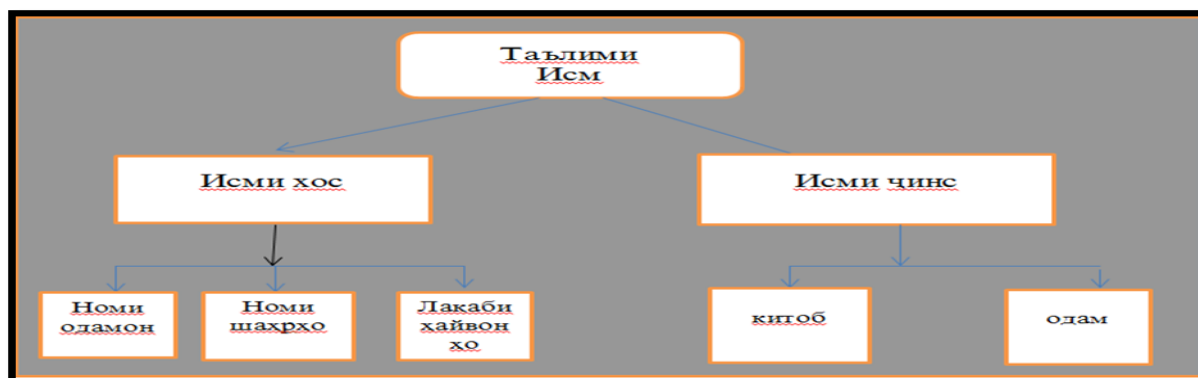
Расми №5

Технологияи истифодабарии усули кластер дар раванди дарс

Технологияи истифодабарии усули кластери мураккаб дар синфҳои ибтидоӣ ва ҳам дар синфҳои болоӣ дар дарс истифода бурда мешавад. Он низ дар маркази худ як мафҳуми асосиро дорад, ки тавассути қобилияти хонандагон якчанд мафҳум дар атрофи он ҷамъоварӣ карда мешавад, ки ин мафҳумҳо низ зермафҳумҳои ба худ тобеъро доранд.

Расми №6

Бояд зикр намоем, ки дар натиҷаи истифодаи усули кластер дар дарс, хонандагон чунин натиҷаҳоро ба даст меоранд:

- Оид ба мафҳум ва ё мушкилоти асосӣ чуқур андеша карда, донишхояшонро оид ба он ба хотир меоранд;
- Бо шумораи муайяни шоҳаҳо ва дар як доираи муайян фикру ақидаҳои худро роҷеъ ба мафҳуми овардашуда пешниҳод менамоянд;
- барои исбот намудани фикру андешаи худ далел меоварданд;
- қисматҳои асосии маълумотро аз умумӣ ҷудо мекунанд;
- қобилияти дониш, маҳорат ва амалхояшонро баланд бардошта, тарзи фикронӣ ва анзешиши зеҳнии худро тақвият мебахшад;
- фикри дигаронро гӯш карда, фикри худро роҷеъ ба мавзӯи мазкур баён менамояд.

Дар раванди истифодаи технологияи усули «кластер» ва ё «хӯша» дар ҷараёни таълим омӯзгорро зарур аст, ки иртибот, пайвастагии мантиқӣ, пайдарпайии фикру андешаҳо аз ҷониби иштирокчиён муҳим аст, то идроки онҳо эҳсос гардида ва баланд бардошта шавад. Ҳамчунин, омӯзгор бояд донанд, ки истифодаи технологияи усули «кластер» ва ё «хӯша» дар машғулиятҳои гуногун ва фанҳои мухталиф танҳо аз рӯйи зарурат истифода намудан мумкин аст.

Усули «ҷарҳи ақидаҳо»

Технологияи истифодаи усули «ҷарҳи ақидаҳо» – ро омӯзгор барои гирд овардани миқдари муайяни (аз 4 то 10 – 12) андешаҳо доир ба мафҳум ё мавзӯ дар шакли шоҳаҳои

гирдгардон истифода мебарад. Омӯзгор ин усули мазкурро дар мавридҳои истифода мебарад, ки агар масъала ҷудо кардани ҷизҳои нисбатан муҳим ба миён меояд.

Технологияи истифодабарии ҷарҳи ақидаҳо дар дарс муҳаққиқ Сайфуллоев Х. чунин пешниҳод намудааст: Хонандагон монандӣ, фарқ ва муқоиса ро дар дафтари худ ва ё дар тахтаи синф менависонанд.

Мақсади истифодаи ин усул дар дарс аз инҳо иборат мебошад.

- таҳлил ва таркиб карда тавонистани ашёву ҳодисаҳо;
- муқоиса ва фарқ карда тавонистани ашёву ҳодисаҳо;
- ёфта тавонистани хислатҳои умумӣ ва тафовути онҳо;
- инкишофи қобилиятҳои таҳлилию ҳулосабарорӣ;
- баланд бардоштани мафкура ва ангезиши зеҳни хонандагон.

Омӯзгорро зарур аст, ки ҳангоми технологияи истифодаи усули «Ҷарҳи ақидаҳо» дар дарс аз чунин қадамҳо истифода намояд [14, с. 153].

1. Ба хонандагон масъаларо пешниҳод кунед;
2. Ба хонанда супориш диҳед, ки дар атрофи ин масъала (ҳайвонот, наботот, растанӣ, ашёву ҳодисот) фикр карда фарқият ва умумиятро муайян намояд;
3. Хонандагон дар дафтари худ ва ё дар тахтаи синф ду давраи бо ҳам пайвастро тасвир намојанд;
4. Хонандагон дар қисмати чапу рости давра фарқиятҳо ва дар мобайни он умумияти масъалаи пешниҳодшударо қайд мекунанд;
5. Ҷар як намојндаи гурӯҳ кори худро муаррифӣ мекунанд.

Расми №7

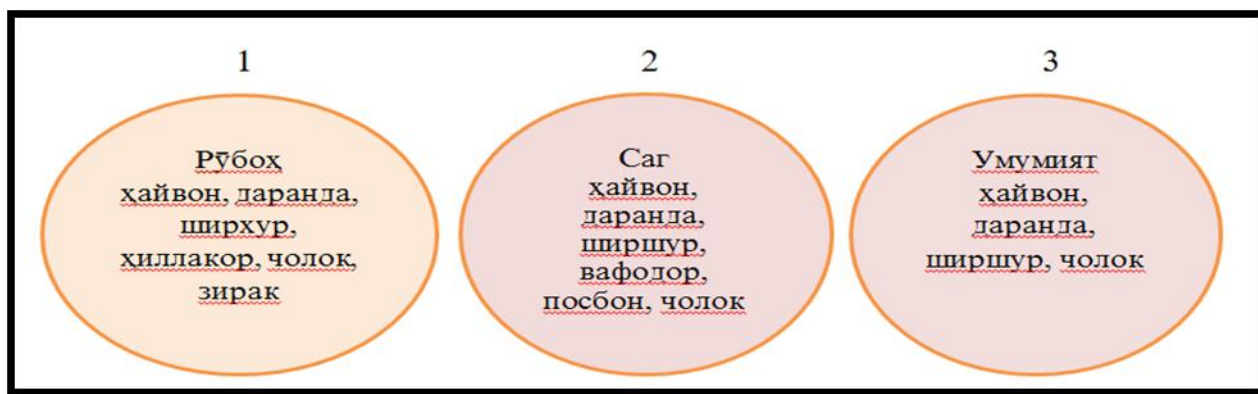
Ҳангоми истифодаи чунин метод дар дарс хонандагон бо чунин натиҷаҳо комёб мегарданд.

1. Ҳайвонот, наботот, растанӣ, ашёву ҳодисотро ба қисматҳои фарқияту умумият ҷудо карда метавонанд;
2. Ба тафаккур ва андешаҳои худ мисол меоранд;
3. Фарқияту умумияти ҳайвонот, наботот, растанӣ, ашёву ҳодисотро нишон дода метавонанд;
4. Дар гурӯҳ кор карда метавонанд.

Ҳангоми технологияи истифодаи усули ҷарҳи ақидаҳо дар дарс муаллим диаграммаеро, ки он ҳамдигариро мебуранд, дар ҳолате истифода бурда мешавад, ки хонандагон аллакай, пур кардани се давра (бе буриш) омӯхта бошанд. Масалан муаллим хонандагонро ба гурӯҳ тақсим намуда, ба онҳо чунин супоришҳоро медиҳад.

Гурӯҳи 1 – хусусиятҳои асосии сағро нависед;

Гурӯҳи 2 – хусусиятҳои асосии гурро нависед;

Диаграмаи «Чи тавр – Чи гуна»?

Технологияи диаграмаи чи тавр – чи гуна? – ро муаллим барои силсилаи муҳокимарониҳо чихати муйаян кардани роҳҳои ба даст овардани натиҷа истифода мебарад. Истифодаи ин усул дар мавриди зерин сурат мегирад:

- Чустучӯи роҳҳои гуногуни ҳалли мушкилот;
- Муайян кардани пайдарпайии ҳодисаю амалҳо;
- Муайян кардани сабаби ҳодисаю амалҳо;

Дар назар бояд дошт, ки агар савол дуруст гузошта шавад, роҳҳои пайдоиши ҳамагуна натиҷахоро ёфтан мумкин аст. Муаллимро зарур аст, ки дар асоси ҳамин гуфтаҳо методи мазкурро ҳангоми арзёбии вазифаи ҳонагӣ, баёни мавзӯи нав ва мустаҳкам намудани он истифода барад. Пайвасти истифода бурдани усули чӣ тавр – чӣ гуна? барои тараққиёт ва ташаккули малақаҳои ҳаёти: ҳустани роҳҳои гуногуни ҳалли вазъият, мушкилоти баамаломата имконпазир мегардад. Мақсади истифодабарии усули мазкур дар дарс аз инҳо вобаста мебошад.

1. Чустучӯ карда тавонистани роҳ(ҳо) – и ҳалли масъала;
2. Алоқаманд карда тавонистани ҷавобҳо ба саволи «Чӣ тавр? – Чӣ гуна?»;
3. Инкишофи малақаҳои фикрронӣ (исбот карда тавонистани андешаҳои худ) ва нутқи шифохӣ;
4. Иртиботи сабаб ва натиҷа ва ё оқибати он.

Ҳангоми дуруст истифода бурдани усули мазкур дар ҷараёни таълим хонандагон бо чунин натиҷа ноил мегарданд:

1. Савол гузошта, роҳи ҳалли масъаларо чустучӯ намоянд;
2. Андешаҳои худро дар гурӯҳ таҳлил менамоянд;
3. Ҷавобхоро муқоиса мекунанд;
4. Фикру мулоҳизаҳои худро кӯтоҳ ва мушаххас баён ва қайд мекунанд;
5. Ба мулоҳизаҳо далел меоранд ва ғайра.

Муаллимро зарур аст, ки ҳангоми истифодаи технологияи усули Чӣ тавр? – Чӣ гуна? аз қадамҳои зерин истифода баранд.

- Масъала ва ё натиҷае ба хонандагон пешиниҳод мегардад;
- Аз хонандагон хоҳиш карда мешавад, ки барои ҳалли масъала ва ё мушкилот саволи «Чӣ тавр – Чӣ гуна?» – ро гузоранд;
- Агар масъала ё ва мушкилот ҳалли худро наёбад, саволро боз такрор гузошта, андешаҳо ба якдигар бо тирча алоқаманд карда мешаванд. Ин аламот то муайян кардани сабаб ва ё натиҷаи ниҳони мушкилот идома меёбад.

Технологияи истифодаи усули диаграммаи Чӣ тавр – Чӣ гуна? Ду шакл дорад.

1. Хусусиятҳо ва аломати ашёро чӣ тавр муайян кардан мумкин аст.
2. Лоихаи эҷодиро чӣ тавр омода кардан мумкин аст?

Дар натиҷаи истифодаи дурусти технологияи усули Чӣ тавр – Чӣ гуна хонандагон ба чунин натиҷаҳо ноил мегарданд:

- Ба мушкилот савол гузошта, ҳалли онро меёбанд;
- Андешаҳои якдигаро таҳлил ва муҳокима менамоянд;

- Дар асоси андешаҳои пешниҳодгардида, фикру андешаи худро баён мекунанд;
- Фикру андешаҳои худро бо далел асоснок месозанд.

Дар асоси далелу мисолҳо ва гуфтаҳои дар боло овардашуда ба омӯзгор тавсия дода мешавад, ки дар чараёни дарс саволҳои пешниҳод намоянд, ки хонандагон бо онҳо шиносанд. Саволҳоеро, ки ҷавоби онҳоро аз адабиёти иловагӣ ёфтан мумкин аст, вазифаи хонагӣ диҳед.

Технологияи истифодабарии усули «ИНСЕРТ»

Таҳлили усули «инсерт» аз тарафи муҳаққиқон Азизов А., Сайфуддинов М., Муминов Ф. ва Ҷӯраев М. бо чунин шаклу услуб нишон дода шудааст: (I – interactive – ҳамкорӣ, N – noting – худфаъолият, S – system – қайди системавӣ, E – effective – босамар, R – reading – хондан ва мулоҳиза кардан, T – thinking – фикр кардан)

«Инсерт» – ҳамчун усули системаи нишонагузориш. Системаи нишонагузорӣ имконият медиҳад, ки матнҳои серахбор қори самаранок ташкил карда, маълумоти бадаст овардашуда ба як тартиби муайян дароварда мешавад [1, с. 317].

Технологияи истифодаи усули «инсерт» дорои нишонаҳои махсуси худ мебошад, ки аз инҳо иборат аст: («V», «+», «-», «?») Ин рамзҳо имконият медиҳанд, ки ахборот нишонагузорӣ ва қайд гарданд.

Расми №8

V	<u>Медонам (ҳамонвақт гузошта мешавад, ки агар он чи ки шумо мехоҳд, ба он чизе, ки медонед, мувофиқат кунад)</u>
+	<u>Ахбори нав (ҳамонвақт гузошта мешавад, агар ончизе, ки мехонед, барои шумо нав бошад)</u>
-	<u>Шубҳа, муҳолифат, иштибоҳ (ҳамонвақт гузошта мешавад, ки маълумоти нав муҳолифи таҷрибаи шумост, иштибоҳ ё ғалате дарёфт шава)</u>
?	<u>Савол дорам (ҳамонвақт гузошта мешавад, ки дар хонданатон офаҳмоист ва ё маълумоти иловагиро талаб мекунам)</u>

Мақсади асосии усули «инсерт» дар чараёни таълим аз инҳо иборат мебошад.

- Маҳорати дарёфти мустақилонаи ахбори даркорӣ;
- Таҳлил карда тавонишани ахбор;
- Ташаккул додани малакаҳои хониш бо дарки мазмун;
- Маълумоти овардашударо ба низоми муайян дароварда тавонишани;
- Арзёбӣ карда тавонишани ахборот;
- Таҳлил, муқоиса ва хулосабарорӣ намудани ахбори додашуда;
- Ташаккули ангишти зехн ва бой гардонидани фонди луғавии хонандагон;
- Баланд бардоштани мафкура ва тафаккури хонандагон.

Дар рафти истифодаи усули мазкур муаллим метавонад ба хонандагони худ фаҳмонанд, ки ҳангоми хондани матн дар хошия (сархат) – и матн бо қалам ишораҳои зеринро гузорад («V», «+», «-», «?»). Баъд аз хондани матн ва гузоштани аломатҳои ишоратӣ аз хонандагони худ хоҳиш намояд, ки дар дафтари худ чадвали ИНСЕРТ – ро тасвир намояд ва аз рӯйи аломатҳои гузошташуда, қисматҳои чадвалро пур кунанд.

Чадвали №1

Чадвали «ИНСЕРТ» чунин аст

«V» (медонам)	«+» (ахбори нав)	«-» (шубҳа муҳолифа пайдо шуд)	«?» (савол дорам)

Баъд аз хонапурӣ кардани чадвали мазкур аз тарафи хонандагон муаллим метавонад барои муҳокима чунин саволхоро ба хонандагон пешниҳод намояд:

1. Дар матн бо кадом ахбори шиносбудаатон дучор омадед?
2. Чи чизи нав аз матни хондашудаатон азхуд кардед?
3. Дар матни хондашудаатон дар кадом масъала муҳолифат ба вучуд омад?
4. Кадом саволҳо ва кай пайдо шуданд?

Бояд дар назар дошт, ки усули инсерт метавонад ба шакли дигар низ истифода бурда шавад.

«V»	«+»	«—»	«?»
Инро медонистам	Бароям нав аст	Фикрам дар ин бора дигар буд	Бароям нофаҳмост

Ҳангоми технологияи истифодаи усули «инсерт» ба муаллим тавсия дода мешавад, ки баъди хондани матн ва гузаронидани ишораҳо, хонандагонро ба гурӯҳҳои хурд муттаҳид карда, натиҷахоро муҳокима кардан бо мақсад мувофиқ аст. Вақте ки хонандагон дар гурӯҳ мувоҳида мекунанд, мавзӯ ё масъаларо хубтар мефаҳманд.

Технологияи истифодабарии усули «СИНКВЕЙН»

СИНКВЕЙН – калимаи франсавӣ буда, маънояш 5 – мисраъ аст. Синквейн – ин шеърӣ беқофия буда, барои таҳлил ва хулоса кардани маълумот ёрӣ мерасонад.

Усули Синквейн як намуди кори хаттӣ аст, ки барои ҷамъбасти хулосабарории мустақилонаи хонандагон мусоидат мекунад. Бо ёрии ин усул фикру ақидаҳои шахсӣ тавсиф карда мешавад. Аз рӯйи панҷ бал ва ё усул хонандагон фикрашонро оид ба мавзӯ баён карда метавонанд.

Мақсади истифодабарии усули мазкур аз инҳо иборат мебошад:

1. Хонандагон фикру мулоҳизаҳои худро хаттӣ ифшо менамоянд;
2. Таҳлил, таркиб ва хулосабарорӣ карда метавонанд;
3. Нутқи хаттиро инкишоф медиҳанд;
4. Ба мушоҳидакорӣ ва донишомӯзӣ ҳавасманд мегарданд;
5. Ба ин васила ҳавасманд гардонидани хонандагон ва ҷалб намудани диққати онҳо ба

дарс.

Қадами иҷро намудани усули мазкур чунин мебошад.

1. Мавзӯ бо як калима бояд иншо шавад (одатан исм);
2. Ифода намудани хусусияти мавзӯ бо ду калима (ду сифат);
3. Тавсифи амал дар ҷорҷӯбаи мавзӯ (се феъл ва ё феъли ҳол);
4. Муносибат ба мавзӯ (ҷумлаи иборат аз ҷор калима);
5. Такрори мазмун мавзӯ бо истифодаи як калима (муродифи мавзӯ).

Истифодаи усули синквейн дар дарс аз тарафи омӯзгор бо хонандагон бо чунин шакл сурат мегирад:

1. _____,
2. _____, _____,
3. _____, _____, _____,
4. _____, _____, _____,
5. _____, _____, _____, _____,

Дар натиҷаи истифодаи усули мазкур дар ҷараёни таълим хонандагон ба чунин муваффақият ноил мегарданд.

1. Хонандагон фикру мулоҳизаҳои худро тавассути нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ ифода менамоянд;

2. Ба қисматҳои асосии мавод диққат доданро меомӯзанд;
3. Маводҳои навро хубтар ба хотир мегиранд;
4. Маводи навро таҳлил карда, хулосабарорӣ карда метавонанд.

Муаллимиро зарур аст, ки ҳангоми навиштани синквейн диққат диҳад, ки маълумоти муҳимми мавзӯ аз тарафи хонандагон қайд карда шаванд.

Тавсия ба омӯзгор дар истифода намудани технологияи истифодабарии усули синквейн дар шакли зер нишон дода мешавад:

1. Усули мазкур дар охири дарс (ҳангоми мустаҳкам намудани мавзуъ) гузаронида мешавад;

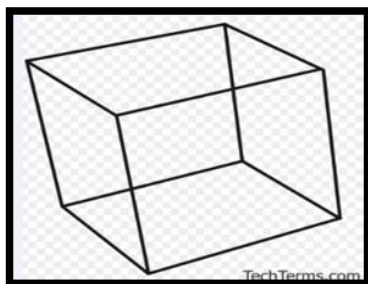
2. Ҳангоми бори аввал гузаронидани усули синквейн, аввал худӣ омӯзгор тарзи навиштани онро бо якчанд намуна нишон диҳад;

3. Ин усулро дар корҳои гурӯҳӣ ва дунафарӣ ҳам гузаронидан мумкин аст.

Технологияи усули усули «НАМОИШИ КУБ»

Истифодаи технологияи усули намоиши куб дар чараёни таълим имконият медиҳад, ки паҳлуҳои ин ё он масъала аз назари хонандагон гузаронида шавад. Барои истифодаи ин усул бо хонандагон шакли геометрии кубро аз қоғаз созед (муаллим метавонад аз картон ба андозаи 15 ва ё 20 сантиметрт) ё ба хонандагон як дарс пеш барои дарси оянда сохтани шакли кубро вазифаи хонагӣ супорад.

Расми №9

Дар шаш паҳлуи он шаш мафҳум навишта мешавад: тасвир, муқоиса, тасаввурот, таҳлил, истифода, далел. Ба ҳар як мафҳум саволҳо оварда мешаванд, ки барои ҷавоби мушаххас додан ёрӣ мерасонанд.

Мақсади истифодаи усули мазкур аз инҳо иборат мебошад.

– Ҳаматарафа дида баромадани мавзуъ ва ё вазъияти проблемавӣ;

– Инкишофи малакаҳои таҳлил ва хулоса баровардан.

Қадамҳои иҷро кардани усули мазкурро муҳаққиқон Азизов А., Сайфуддинов М., Муминов Ф. ва Ҷӯраев М. бо чунин шаклу усул нишон додаанд:

1. Аз рӯи масъала – мушкилот «Ангезиши зеҳн» гузаронед;

2. Савол ё масъалаҳои пешакӣ тайёркардари пешниҳод намоед ва аз хонандагон хоҳиш кунед, ки ҷавобҳоро нависанд. Одатан барои як ҷавоб ба се саволи аввал як дақиқа кифоя аст. Барои ҷавобҳои минбаъда 2 – 3 дақиқа вақт лозим аст

Расми №10

<u>Тасвир</u>	Дар бораи ин ашё калима, ибора ё мафҳум андеша кунед, кадом сифат ва хосиятҳоро ҷудо карда метавонед?
<u>Муқоиса</u>	Ба чӣ монанд аст, аз чӣ фарқ мекунад сифат ва хусусиятҳои мафҳуми муқоисашавандаро номбар кунед!
<u>Тасаввурот</u>	Дар шумо чӣ гуна ҳисёт ва эҳсосот паайдо мешавад, бояд ба дигар ашёҳо алоқаманд мебошад.
<u>Таҳлил</u>	Мафҳум ё ашёҳоро ба қисмҳои таркибӣ ҷудо кунед, ҷузъиётҳоро асосӣ ва дуюминдараҷаро муайян кунед.
<u>Истифода</u>	Дар кадом ҳолатҳо истифода мешавад, дар қучо истифода шуданиш мумкин аст, шумо онро чӣ гуна истифода мекунад, шумо ба он чӣ қор карда метавонед, дастури истифодаашро тартиб диҳед.
<u>Далел</u>	Далел биёред ва ё исбот намоед, ки дар кадом ҳолат ҳуб ё ба даст, хусусиятҳои мусбату манфии мафҳум ё ашёро номбар кунед.

Намуна «Себ»

Ангезиши зеҳн: ба фикри шумо, себ чист?

Хонандагон ақидаҳои худро менависанд. Сипас, дар паҳлуҳои куб ақидаҳои худро мувофиқи мафҳумҳои он қайд мекунанд.

1. **Тасвир.** Себ – меваи ширину болаззат мебошад.
2. **Муқоиса.** Себ ба тарбуз, хандала, тӯб монанд мебошад.
3. **Таассурот.** Себ меваи лазиз мебошад ва дар таркиби худ оҳан ва калсий дорад.
4. **Таҳлил.** Себ гуногун мешавад: сурх, сафед, кабуд, хубонӣ, бихӣ ва ғайра
5. **Истифода.** Себи тару тоза дар мавсим истеъмол карда мешавад. Дар фасли сармо

метавонанд тавассути обмера истифода баранд.

6. Делелҳои тарафдор муқобил. Фоидаи истеъмоли себ дар бадани инсон таъсири гуногун дорад. Махсусан дар вақти норасоии витаминҳо, калсий, норасоигиҳои оҳан дар бадан.

Ҳангоми технологияи истифодабарии усули мазкур хонандагон ба чунин натиҷа мерасанд:

1. Масъаларо таҳлил ва баррасӣ менамоянд;
2. Таассуроташонро баён месозанд;
3. Фикрашонро исбот мекунанд;
4. Барои исботи фикрашон далел меоранд;
5. Хулосабарорӣ менамоянд.

Дар рафти истифодаи усули мазкур ба омӯзгор муҳаққиқон Азизов А., Сайфуддинов М., Муминов Ф. ва Ҷӯраев М. чунин тавсия додаанд:

Ҳар як тарафи кубро номгузорӣ кунед. Агар хонандагон мафҳумҳои «**тасвир**», «**муқоиса**», «**таассурот**», «**таҳлил**», «**истифода**», «**далелҳои**» «**тарафдор муқобил**» – ро нафаҳманд вобаста ба мақсад ва мавзӯи дарс барои ҳар як паҳлуи он саволҳои водоркунанда диҳед. Чунончӣ:

Он чӣ гуна аст? (**Тасвир**);

Он ба чӣ монанд аст ва аз чӣ фарқ мекунад? (**Муқоиса**);

Боз дар бораи он чӣ гуфташ мумкин аст?, Онро чӣ тавр ва ё чӣ гуна тасаввур кардан мумкин аст? (**Таассурот**);

Аз чӣ иборат аст? (аз чӣ сохта шудааст?) (**Таҳлил**);

Онро чӣ тавр истифода кардан мумкин аст? (**Истифода**);

Ин хуб аст ё бад? (**Далел**) [1, с. 317].

Хулоса барои он ки дар раванди таълим омӯзгор усулҳои фаъол ва технологияи муосирро истифода барад, қабл аз ҳама, ба ӯ донишҳо, малакаву маҳорат ва салоҳиятҳои комплекси умумифарҳангӣ ва касбӣ заруранд. Яъне, стандартҳои имрӯза ба шахсияти омӯзгор ва қобилияту маҳорати муайяни касбӣ доштани ӯ эътибори ҷиддӣ медиҳанд. Қабл аз ворид шудан ба фазои таълим омӯзгор сараввал ҳадашро меозмояд, ки дар кадом сатҳи касбӣ қарор дорад, дар кадом ҷода муваффақият ва дар кадом самтҳои фаъолият камбудию норасоигиҳо дорад. Масъалаи мазкур дар низомии кредитии таҳсилот, ки айни ҳол ҳамаи муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ тибқи он фаъолият намуда истодааст нисбат ба шахсияту касбияти омӯзгор ва масъулияти ӯ дар назди миллат ва давлат вазифаи махсус гузоштааст.

Адабиёт:

1. Азизов А. Методикаи таълими технология дар низомии муносибати босалоҳият/Сайфуддинов М. //Муминов Ф. //Ҷӯраев М. [Матн] –Душанбе 2018, С. 443
2. Активные методы обучения в системе многоуровневого образования: Сб. науч. трудов / Ред. Р.Ф. Жуков. - СПб, 1995, С. 354
3. Бозоров Х. Аҳамияти усулҳои ҳамкорӣ (интерактивӣ) дар таълими фанни «Забони модарӣ»-и синфҳои ибтидоӣ/ Ҳамроева С. [Матн] - Душанбе «Матбаа», 2019. С. 71.
4. Ёрматзода А.Ҷ. Асосҳои тараққиёт ва ташаккулёбии моликияти зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ /А.Ҷ. Ёрматзода [Матн]–Душанбе «Матбаа» 2024, С. 215
5. Ёрматзода А.Ҷ. Хусусиятҳои технологияи муосир муосири педагогӣ ва истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ /А.Ҷ. Ёрматзода [Матн]–Душанбе 2023, С. 267-279

6. Каршиева, Г.Г. Методика формирования умений профессионально-культурологического общения студентов в мультиэтнической среде педагогического вуза: дисс. ... канд. пед. наук / Г.Г. Каршиева [Текст]. – Душанбе, 2018.-172 с.
7. Константинов Н.А. ва дигарон. История педагогики М., Просвещения, 1982, С. 225
8. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф., Таърихи педагогика. Душанбе 1982. С. 274
9. Нугмонов М. Теоретико-методологические основы методики обучения математике: дис ... док. пед. наук. –М., 1999. 306 с.
10. Подласий И.П. Педагогика Москва.- «Владос». 2005, С. 268
11. Полат, Е.С. Обучение в сотрудничестве / Е.С. Полат [Текст] // ИЯШ. -2000. - № 1. - С. 5-6.
12. Расулов Д. Дидактика (Назарияи таълиму маълумот) /Д. Расулов, Д.Ҷ. Ғафурова Душанбе, «Матбаа»: 2007, С. 230
13. Сайфуллаев Х.Г. Теория и практика формирования межкультурной компетенции студентов в педагогическом вузе: [Текст] Монография. –Душанбе: Ирфон, 2012. 209 с.
14. Сайфуллоев Х. Тавсияҳои методӣ ба омӯзгорон дар татбиқи усулҳои интерактивӣ дар таълим. – Душанбе: ДДОТ, 2014. 19 с.
15. Сайфуллоева, З.Х. Теория и практика формирования коммуникативной компетентности студентов в условиях поликультурной образовательной среды (при обучении двум иностранным языкам): дис... д-ра пед.наук / З.Х. Сайфуллоева [Текст].– Душанбе, 2018, С. 285
16. Х. Раҳимов, Педагогика // А. Нуров. Душанбе «Ирфон» 2007, С. 370
17. Шарифзода Ф., Педагогикаи умумӣ ва касбӣ / Ф. Шарифзода, Миралиев А.М. Душанбе «Ирфон», 2012. – 452с.

ИСТИФОДАИ АСБОБҲОИ АЁНӢ ВА ТЕХНОЛОГИЯИ МУОСИРИ ПЕДАГОГӢ ДАР ҶАРАӢНИ ТАЪЛИМИ СИНОҲОИ ИБТИДОӢ

Дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот дарккунӣ, алаҳхусус дар ҷараёни таълим, таҷрибаи ҳисси бача ҳамчун самти зарурии фаъолияти дарккунӣ дохил мегардад. Агар маводҳои таълимӣ ҳар кадар абстрактунонида шуда бошанд ҳам, дар раванди омехтани он таҷрибаи ҳиссию даркӣ то андозаи муайян иштирок менамояд. Муҳаққиқ ин нуктаро ба инобат гирифта, дар мақолаи худ технологияи истифодабарии аёнӣ ва дигар воситаҳои таълимиро баён намудааст.

Технологияи педагогӣ ин усул, тарз восита, маҷмуи роҳу равиш ва тарзу усули омӯхтан, доништан, фаҳмидан, дарк кардан буда, барои самарабахш гардонидани ҷараёни таълим мунтазам истифода мешавад. То имрӯз дар илми педагогика ва дидактика таснифоти ягонаи усулҳои таълим вучуд надорад. Муҳаққиқ дар мақолаи худ доир ба баланд бардоштани дониш, маҳорат ва малакаҳои дар амал татбиқ намудани онҳо, инчунин бандубаст ва тарзи истифода намудани якҷанд навъи технологияи педагогиро аз тарафи муҳаққиқон, педагогон, психологон ва методистон пешниҳод намудааст ва дар асоси онҳо фикру андешаҳои худро роҷеъ ба тақвият бахшидани мавзӯи мазкур пешниҳод намудааст.

Мақола фарогири масъалаҳои педагогӣ ва психологӣ буда, яке аз масъалаҳои муҳимму саривақтӣ дар шароити имрӯзаи ҷумҳурий ба шумор меравад. Дар он муҳаққиқ мушкилоти истифодабарии хусусиятҳои технологияи муосири педагогӣ ва ҳамчунин истифодаи роҳҳо ва усулҳои таълим дар дарсро мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор додааст. Дар мақола мафҳуми технология ва тарзу усулҳои фаъоли таълим аз тарафи муҳаққиқ то андозае шарҳу тавзеҳ ёфтаанд ва муҳаққиқ кӯшиш намудааст, ки роҳҳо ва усулҳои фаъоли таълимиро тавассути технологияи навин нишон диҳад. Ҳамчунин, муҳаққиқ вобаста ба масъалаи мазкур дар мақолаи худ чунин ибрази андеша намудааст: дар шароити кунунӣ яке аз роҳу воситаҳое, ки ҷиҳати баланд бардоштани сифати таълим заминаи мусоид фароҳам меорад, ин истифодаи усулҳои омӯзиши ҳамфаъол ба шумор меравад. Усулҳои таълими фаъол ва ҳамфаъол, ин шакли гуногуни худташқилкунӣ дар раванди таълим дар самти технологияҳо (навоариҳо) – и соҳаи маорифи кишварҳои пешрафта дар зинаи аввал мебошад.

Калидвожаҳо: аёнияти таълимӣ, технологияи муосир, педагогика, тарзу усул, роҳу равиш, хонандагон, омӯзгорон, синфҳои ибтидоӣ, ҷараёни таълим, дониш маҳорат ва малака.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИЗУАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ И СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

На всех уровнях образования восприятие, особенно в процессе обучения, включает в себя сенсорный опыт ребенка как необходимое направление перцептивной деятельности. Независимо от абстрактности учебных материалов, сенсорный и перцептивный опыт в определенной степени участвует в процессе их усвоения. Исследователь учел этот момент и в своей статье описал технологию использования визуализации и других образовательных инструментов.

Педагогическая технология — это метод, средство, совокупность методов и подходов к обучению, познанию, пониманию и восприятию, систематически используемый для повышения эффективности образовательного процесса. На сегодняшний день в науке педагогики и дидактики отсутствует единая классификация методов обучения. В своей статье исследователь представил совокупность идей и методов совершенствования знаний, навыков и умений в их практическом применении, а также использование различных видов педагогических технологий исследователями, педагогами, психологами и методистами, и на их основе предложил несколько типов использования технологии — методов, подходов и педагогических методов.

Статья затрагивает педагогические и психологические вопросы и является одним из важнейших и актуальных вопросов в современных условиях республики. В ней исследователь проанализировал и оценил проблемы использования особенностей современных педагогических технологий, а также применения методов и приемов обучения в классе. В статье исследователь в некоторой степени объяснил концепцию технологии и активных методов обучения, а также попытался продемонстрировать активные методы и приемы обучения с помощью современных технологий. В своей статье исследователь также выразил следующее мнение по данному вопросу: в современных условиях одним из способов и средств, обеспечивающих благоприятную основу для повышения качества образования, является использование интерактивных методов обучения. Активные и интерактивные методы обучения, разнообразные формы самоорганизации в образовательном процессе, находятся на переднем крае технологий (инноваций) в секторе образования развитых стран.

Ключевые слова: образовательная прозрачность, современные технологии, педагогика, методы, подходы, учащиеся, учителя, начальные классы, образовательный процесс, знания, навыки и способности.

USE OF VISUAL TOOLS AND MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF PRIMARY STUDENTS

At all levels of education, perception, especially in the process of teaching, the child's sensory experience is included as a necessary direction of perceptual activity. No matter how abstract the educational materials are, sensory and perceptual experience still participates to a certain extent in the process of learning them. The researcher took this point into account and in his article described the technology of using visualization and other educational tools.

Pedagogical technology is a method, a means, a set of methods and approaches to learning, knowing, understanding, and perceiving, which is systematically used to make the educational process more effective. To date, there is no unified classification of teaching methods in the science of pedagogy and didactics. In his article, the researcher presented a set of ideas and methods for improving knowledge, skills and abilities in their practical application, as well as the use of several types of pedagogical technologies by researchers, pedagogues, psychologists, and methodologists, and based on them, he proposed several types of use of technology - methods, approaches, and pedagogical methods.

The article covers pedagogical and psychological issues and is one of the most important and timely issues in the current conditions of the republic. In it, the researcher analyzed and evaluated the problems of using the features of modern pedagogical technology, as well as the use of teaching methods

and methods in the classroom. In the article, the researcher explained the concept of technology and active teaching methods to some extent, and the researcher tried to show active teaching methods and methods through modern technology. The researcher also expressed the following opinion in his article regarding this issue: in the current conditions, one of the ways and means that provides a favorable basis for improving the quality of education is the use of interactive learning methods. Active and interactive teaching methods, a variety of forms of self-organization in the educational process, are at the forefront of technologies (innovations) in the education sector of developed countries.

Keywords: educational visibility, modern technology, pedagogy, methods, approaches, students, teachers, primary grades, educational process, knowledge, skills and abilities.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ёрматзода Алишер Ҷолмат, номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва методикаи таълими онҳое Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. Телефон: (+992) 988-53-69-62. E-mail: yormatzoda@mail.ru

Сведения об авторе: Ёрматзода Алишер Джолмат, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры гуманитарных наук и методики преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Телефон: (+992) 988-53-69-62. Электронная почта: yormatzoda@mail.ru

Information about the author: Yormatzoda Alisher Jolmat, candidate of pedagogical sciences, senior lecturer in the department of humanities and teaching methods at Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, Sangak Safarov Street, 16. Phone: (+992) 988-53-69-62. Email: yormatzoda@mail.ru

Муқарриз: Ҷурахонзода Г.С., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:5/55

ТАШАККУЛ ДОДАНИ МАФҲУМҲОИ АВВАЛИНИ ХИМИЯИ ОРГАНИКӢ ҲАНГОМИ ТАДРИСИ ХИМИЯ

Исмоилова М.К., н.и.п., и.в.дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб, ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Фаҳмиши илмии мафҳумҳо дар раванди омӯзиши курси химия хеле муҳим буда, дар рушди илм дигар шуда, тақмил меёбанд ва даврҳои муайяни дарккуниро аз сар мегузaronанд. Муносибати таърихӣ-мантиқӣ ба омӯзиши курси химия, ҳаракати зина ба зинаи фаҳмиш, пеш аз ҳама, рушди мафҳумҳоро дар назар дорад.

Мафҳумҳои нав ҳамоно вақт ташаккул меёбанд ва ба илм дохил мешаванд, ки барои қабули онҳо донишҳои тақиягии зарурӣ мавҷуд бошад. Ҳангоми ташаккули мафҳум аломатҳои асосӣ, яъне сохти он мунтазам кушода шуда, дар байни онҳо алоқа барқарор мегардад.

Муҳаққиқ Иванова Р.Г. оиди муҳимияти мафҳумҳо чунин ибрази ақида дорад, ки дар вақти ташаккул додани ҳар як мафҳум, на танҳо алоқаҳои дохилӣ, балки алоқаи онҳо бо дигар мафҳумҳо ба назар гирифта мешавад. Аломатҳои мафҳумҳо бояд имконияти инкишофи мафҳум ва истифодаи онро осон намоянд. Агар ин имкониятҳо кифоя набошанд, бояд ба онҳо аломатҳои иловагӣ дохил намоем [8, с. 23].

Новобаста аз муносибати мантиқӣ барои ташаккули ин ё он мафҳум методҳои дедуктивӣ ё ин ки индуктивӣ истифода шуда, барои боварибахш шудан ва шах шуда намонданашон мафҳумҳо бо далелҳо мустаҳкам карда мешаванд.

Дар мавриди омӯзиши мафҳумҳои химияи органикӣ олими соҳаи химия Бандаев С.Г. чунин ибрази ақида дорад, ки дар вақти ташаккул ёфтани мафҳум бояд принсипи таърихиро

истифода барем ва барои шавқовар шуданаш ба маводи таълим ғояҳои гуногунро дохил намоем. Дар ин ҷо барои хубтар азхудкунии маводи таълим бояд таълими проблемавӣ истифода карда шавад.

Хусусияти абстраксии баъзе мафҳумҳои химиявӣ талаб мекунад, ки намудҳои гуногуни аёнӣтаро истифода намоем, таҷрибаи химиявӣ барои омӯзиши ҳосиятҳои берунии моддаҳо ва моделҳо, дастурҳои экранӣ – барои фаҳмиши сохти дохилии моддаҳо ва ғайра [2, с. 12-13].

Муҳаққиқ Холназаров С. чунин мешуморад, ки дар раванди ташаккули мафҳумҳо бояд алоқаи байнифаннӣ истифода карда шавад. Дар сохтори курси химия алоқаи байнифаннӣ ҷои намоёнро ишғол мекунад. Робитаи байнифаннӣ ҳангоми азхудкунии маводи назарӣ (назария, қонунҳо, мафҳумҳо, далелҳо, методҳои илмӣ), ҳосил намудани малака ва маҳоратҳо (зеҳнӣ, умумитаълимӣ) ва шинос шудан бо проблемаҳои умумии ҳоҷагии халқ пайдо мешаванд [11, с. 48].

Асоси дидактикии таснифи алоқаи байнифаннӣро меъёрҳои гуногун ташкил медиҳанд. Аз ҳама маълумаш меъёри таърихӣ мебошад. Робитаҳои гуногунро гузошта ва ояндаи фанни омӯхташавандаро ҳамроҳи химия ташкил мекунад. Аз рӯи меъёри ахборӣ онро далелҳои мавҷуда ва алоқаҳои назаррас муайян менамоянд. Лекин хусусиятҳои ҳоси алоқамандии фанро бо дигар фанҳо: химия ва физика, химия ва таърих, химия ва биология, химия ва география, химия ва математика ва дигаронро аз мадди назар дур кардан ҳеҷ мумкин нест.

Аз мундариҷаи химия оид ба алоқаи байнифаннӣ якчанд мисол меорем.

Ба химия, ба монанди дигар фанҳо барои муоширати васеъ бояд фалсафа мавод диҳад. Дар баробари ин донишгари принсипҳо ва фаҳмишҳои диалектикий материалистӣ имконият медиҳанд, ки алоқамандии ҳодисаҳои химиявӣ, қувваи пешбаранда ва қонуниятҳои равандҳои химиявиро хубтар дарк намоем.

Химия бо биология ба осонӣ алоқаи байнифаннӣ ҳосил менамояд: нақши биологӣ элементҳои химиявӣ, таъсири биологӣ моддаҳо, инчунин алоқаи зичи моддаҳои органикӣ бо объектҳои биологӣ, табиат ва ғайра. Дар вақти баррасии муҳофизати муҳити атроф алоқаи химия бо биология боз зичтар зоҳир мегардад.

Алоқа бо география ва геология дар вақти омӯختани пайвастагиҳои табиӣ, элементҳои алоҳида, қанданиҳои ғойданок ва ғайраҳо барқарор карда мешавад.

Химия бо физика алоқаи ниҳоят зич дорад. Онҳо ба воситаи системаи мафҳумҳо дар бораи сохти модда ва ҳосияти онҳо, дар вақти омӯختани моҳияти равандҳо, қонунҳо, ки барои химия ва физика умумианд (қонуни нигоҳдорӣ ва тақдирҳои энергия, қонуни даврии Д.И. Менделеев), дар вақти шинос шудан бо истилоҳот, бузургҳои физикӣ ва дигарон.

Алоқаро бо математика дар вақти ҳалли масъалаҳо, сохтани графикҳои гуногун барқарор кардан хеле осон аст. Дар вақти таълими химия тараққӣ додани тафаккури мантикӣ, ки зиёдтар ба математика ҳос аст, васеъ истифода мешавад.

Алоқа бо фанни таърих ҳангоми матраҳ сохтани рушди саноати химия ва дигар маълумоти гуногуни таърихӣ барқарор карда мешавад.

Бо ақидаи Зубайдов У.З. хусусияти ҳоси методикаи омӯзиши химияи органикӣ аз он иборат аст, ки он фақат дар синфи X ва XI омӯхта нашуда, таҳкурсии он дар раванди омӯзиши химияи ғайриорганикӣ гузошта мешавад.

Дар синфи IX маълумоти минималӣ дода мешавад, чунки тамомқунандагони мактаби асосӣ бояд дар бораи моддаҳои органикӣ тасаввурот ҳосил кунанд.

Омӯзиши моддаҳои органикӣ дар гуруҳҳои карбон дар синфи IX, ки ҳамчун пайвастагиҳои карбон дида барномада мешавад, алоқаи дохилифаннӣ, яъне химияи ғайриорганикӣ ва умумиро бо химияи органикӣ барқарор менамояд. Омӯзиши маълумоти химияи органикӣ дар синфи IX хусусияти умумӣ дорад [4, с. 97].

Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки омӯзиши химияи органикӣ дар равишҳои табиӣ бо таҳкурсии боз ҳам мустаҳкам сар кардан мумкин аст. Барои синфҳои гуманитарӣ ҳаҷм ва ташкили омӯзиши химияи органикӣ ҳанӯз пурра муайян нашуда бошад ҳам, лекин ҳаминро бояд ба ҳисоб гирифт, ки химия ҳамчун қисмати нақшаи таълим ҷои худро ёфтааст.

Педагог Кузнецова Н.Е. дар сарчашмаҳои илмӣ худ оид ба омӯзиши фанни химияи органикӣ чунин қайд намудааст, ки хусусияти ҳоси таълими химияи органикӣ ба мундариҷаи он

вобаста аст. Химияи органикӣ ҳамчун илм моддаҳо ва равандҳои химиявии хосро дида мебарояд, ки мавқеи онро дар системаи фанҳои мактаби миёна муайян менамоянд. Алоқаи он бо химияи ғайриорганикӣ дар истифодаи мафҳумҳо дар бораи сохти атом, электроманфии он ва табиати электронии бандҳои химиявӣ ҳамчун таҳкурсии пурра аён мегардад [9, с. 113].

Дар химияи ғайриорганикӣ фарқ дар хосияти моддаҳои, ки элементҳои гурӯҳи гуногуни системаи давриро ҳосил менамоянд, аз сохт ва таркиби сифатии онҳо чандон вобаста намебошанд. Дар он ҷо пайвастиҳои таркиби сифатии якхеладошта қариб аст, ки муқоиса карда намешаванд, чунки беандозагии онҳо кам аст.

Дар химияи органикӣ чунин гуногунии сифатии таркиб дида намешавад, барои ҳамин далелҳои таъсири байниҳамдигарии атомҳо ва гурӯҳи атомҳо дар молекулаҳо, ки ҳамчун ҷойивазкунии электронҳо фаҳмонда мешавад, мавриди диққати махсус қарор мегирад. Химияи ғайриорганикӣ қариб аст, бо моддаи калонмолекула сару кор намегирад. Дар химияи органикӣ бошад, омӯзиши полимерҳо имкон медиҳад, ки ба омӯзиши моддаҳои муҳими биологӣ даст занем.

Оиди омӯзиши реаксияҳои химиявӣ педагог Шелинский Г.И. дар сарчашмаи илмии худ қайд менамояд, ки омӯзиши реаксияҳои химиявии моддаҳои органикӣ хусусияти хоси худро дорад. Агар дар химияи ғайриорганикӣ қисми зиёди реаксияҳои дар мактаби миёна омӯхта амалан тез гузаранд, дар химияи органикӣ равандҳо аз ҷиҳати вақт давомноканд. Қонуниятҳои умумии химияи ғайриорганикӣ ва органикӣ ягонаанд, лекин дар ҳолати дуҷум барои гузаштани онҳо ба самти зарурӣ, шароити аниқ ва муайян зарур аст. Барои гузаштани реаксияҳои химиявӣ шароити аҳамияти зиёдтар дорад. Ҳамин тариқ, мафҳумҳои химияи ғайриорганикӣ дар вақти гузаштан ба химияи органикӣ ба тағйироти сифатии зиёд дучор мешавад [14, с. 77-78].

Чи хеле ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, муваффақ шудан ба барқароркунии алоқаи дохилифанӣ барои омӯзиши химияи органикӣ шароити муносиб ба вуҷуд меорад. Барномаи химияи органикии мактаби миёна дар асоси ғояҳои назарияи химиявии сохт таҳия шудааст.

Дар давоми солҳои зиёд таҳкурсии асосии курси мактабӣ дигар нашудааст, гарчанде доимо мундариҷа ва сохтори он тағйир ёфта меистад. Барои як – як дида баромадани тағйирот зарурат нест. Фақат ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки аз рӯи талаботи илм, саноат ва вазифаҳои пешомадаи мактаби миёна дар давраи муайян (зарурӣ) дар мазмуни барнома ва китобҳои дарсӣ тағйироти асоснокӣ дидактикӣ ворид карда шудаанд. Ҳамин тавр, маводи дуҷумдараҷа, ки ба ташаккули донишҳои хонандагон таъсири манфӣ мерасонанд, бардошта шуда ба ҷои онҳо мафҳумҳо, назария, маълумоте, ки тараққиёти илм ва техникаро инъикос мекунанд, ворид гардидаанд.

Дар мавриди ташаккул додани мафҳумҳои назариявии химияи органикӣ олимони Бобиев Ғ.М., Зубайдов У.З. бар он ақидаанд, ки мафҳумҳои нав дар курси химия дар самти назариявии худ тақвият меёбанд. Ин имконият медиҳад, ки назарияи сохти пешниҳодкардаи А.М. Бутлеров аз нуқтаи назари илми ҳозира шарҳ дода шавад. Моҳияти таъсири мутақобилаи атомҳо, молекулаҳо, сабабҳои гуногунии моддаҳои органикӣ, аҳамияти онҳо дар ҳолати халқ, дар ҳаёти ҳаррӯзаи организмҳои ҳайвонот ва растаниҳо ошкор сохта шавад [3, с. 43].

Дар асоси таҷрибаҳои зиёд барои омӯзиши мафҳумҳои муҳим ва назарияҳои химияи органикӣ, барои муаллимони чунин тавсияҳо қарор карда барои маддаи шудаанд:

- Барқарор кардани робитаи дохилифанӣ бо химияи ғайриорганикӣ;
- Истифодаи принциби таърихӣ дар пайдо шудани назарияи химиявии сохт, таърихи муборизаи ғояҳо, пайдошавӣ ва рад кардани назарияҳо (назарияи радикалҳо, назарияи типҳо ва ғайраҳо) ва дар ин асос ба вуҷуд овардани вазъияти проблемавӣ;
- Фаҳмонидани моҳияти ғояҳои А.М. Бутлеров дар бораи сохти моддаҳои органикӣ ва муайян кардани алоқаи он бо назарияи электронӣ ва назарияи сохти фазоӣ;
- Фаҳмонидани омилҳои вобастагии сохти моддаҳо аз сохтори онҳо. Рад кардани муҳолифати донишдашавандагии моддаҳои органикӣ, ки меъёри ҳақиқат мебошад. Аҳамияти махсус додан ба синтез, фаҳмондани сохти изомерия ва ғайраҳо;
- Истифодаи воситаҳои тасвирӣ, аз он ҷумла моделҳо ва воситаҳои экранӣ дар таълим.

Дар таълими химияи органикии муосир омӯзиш дар асоси назарияи сохт, ки аз се назария: назарияи химиявии сохти бутлеровӣ ва ду назарияи онро пурракунандаю инкишофдиҳанда-назарияи электронӣ ва назарияи сохти фазогӣ иборат аст. Сабаби ин дар муқаддимаи курси химияи органикӣ дохил намудани мафҳумҳои мураккаб оид ба механикаи квантӣ ва стереохимия мебошад.

Дар он таснифи назарияҳои муҳими илмӣ чой дода шудааст. Ҳамаи мафҳумҳои химияи органикӣ дар асоси назарияи ҳозираи сохт ба панҷ гурӯҳ ҷудо карда шудаанд: мафҳуми химиявии сохт, назарияи электронӣ ва стереохимиявӣ, ки бо якдигар дар назарияи ҳозираи сохти моддаҳои органикӣ алоқаманданд, мафҳуми химияи моддаҳои калонмолекула, инчунин мафҳум дар бораи қонуниятҳои реаксияҳои химиявӣ.

Сохти химиявӣ ва мафҳуми стереохимия бо сохти электронии моддаҳо зич алоқаманданд. Дар химияи ғайриорганикӣ ҳонандагон амалан бо ҳосилшавӣ ва таъсири онҳо ба ҳосияти моддаҳо вонаҳӯрдаанд.

Дар омӯзиши химияи органикӣ ин мафҳумҳо нақши ҳалқунанда доранд. Агар дар химияи ғайриорганикӣ атомҳо фақат дар ҳолати ғайриангезиш дида баромада шаванд, дар химияи органикӣ атомҳои мутаассиршудаи карбон бо абрҳои электронии гибридазатсияшуда дар фазо конфигурацсияи занҷири карбонро муайян менамоянд. Маҳз дар асоси омӯзиши ин мафҳум чорвалентагии карбонро дар пайвастагиҳои органикӣ муайян мекунанд.

Дар химияи ғайриорганикӣ шиносаи ба геометрияи молекулаҳо фақат нақши ёрирасонро иҷро карда имконият медиҳад, ки дар баъзе мавридҳо (NH_3 , H_2O) хусусияти кутбӣ доштани молекулаи моддаҳоро фаҳмонем. Дар химияи органикӣ бошад, фаҳмиши геометрии молекула шартӣ зарурӣ буда, бе он ҳосияти моддаҳоро доништан ва пешгӯӣ кардан номумкин аст.

Ҳамаи ин муносибати пайдарпайро дар омӯзиши химияи органикӣ муайян менамояд. Ҳар як моддаи органикӣ аз нуктаи назари мафҳумҳои назариявӣ дида баромада мешавад. Сохти электронӣ, навъи гибридазатсияи абрҳои электронӣ, ҳамчун муайянқунандаи ҳосияти химиявии моддаҳо, сохти химиявӣ ва фазоии онҳо омӯхта мешавад.

Албатта, маълум аст, ки дар ибтидои омӯзиши химияи органикӣ маълумоти ҳаматарафа додан оид ба моддаҳо ва равандҳо номумкин аст, зеро ҳонандагон ин донишҳоро оғиста-оғиста аз худ менамоянд. Бо инкишоф ва бой гаштани мафҳумҳо маълумот оид ба моддаҳо пурра, ҳаматарафа ва асоснок мегарданд.

Ба воситаи ҳосиятҳои байни сохти модда ва қонуниятҳои реаксияҳои химиявӣ алоқа барқарор мешавад. Муайян намудани сабаб – натиҷаҳои алоқаҳо, имконият медиҳад, ҳосияти моддаҳо ва самти гузаштани равандҳои химиявӣ фаҳмонда, асоснок ва пешгӯӣ карда шаванд. Ин тавр муносибат ба таълими проблемавӣ шароит муҳайё месозад, чунки вазъияти проблемавӣ табиатан дар вақти муайян намудани алоқаи байни мафҳумҳои гуногун ё ин ки тарафҳои гуногунӣ як мафҳум ба вуҷуд оварда мешавад.

Ҳангоми омӯзиши назарияи сохти моддаҳои органикӣ асосан чунин заминаҳои ба вуҷуд омадани онро нишон медиҳанд. Якум, инкишофи таълимоти атому молекула, дуум, зоҳиршавии ҳодисаи изомерия (моддаҳое, ки таркиби яхела, вале ҳосияти гуногун доранд) ва сеюм, инкишофи таълимот оид ба валентнокӣ. Вобаста ба ин, омӯзиши мафҳуми изомерия ва алоқаи бевоситаи он бо мафҳуми гомологӣ аҳамияти калон пайдо менамоянд. Ин калид барои фаҳмиши моҳияти сохти моддаҳои органикӣ мебошад.

Оиди омӯзиши мафҳумҳои гомолог ва изомерия Чернобелская Г.М чунин ақида дорад, ки муҳим ва аҳамиятнок будани мафҳуми гомолог ва изомерияро дар ҳар як гурӯҳи моддаҳои органикӣ хусусияти ҷамъбасти доштани онҳо муайян мекунад. Ин мафҳумҳо дар алоқаи генетикӣ ва нигоҳдории умумияти томи курси химияи органикӣ нақш доранд [13, с. 66].

Ба гуногунмаънигии ин ду мафҳум нигоҳ накарда, ҳонандагон онҳоро фарқ намеkunанд. Барои ҳамин омӯзиши онҳо бояд бо роҳи индуктивӣ дар мисолҳои мушаххас ба амал бароварда шавад. Аз ин рӯ, дар аввал сохти изомерия ва баъд дар мисолҳои мушаххас гомология омӯхта мешавад.

Аз нуктаи назари дидактикӣ ҳар як мафҳум бо хусусияти истифода – фаҳмиши такаҷӯӣ, инкишофдиҳӣ ва шинос намудан фарқ мекунанд. Мафҳумҳои инкишофдиҳанда ва такаҷӯӣ ба

ташаккули мафҳумҳои асосӣ ёри мерасонанд. Масалан, барои ҳамчун асоси карбогидрогенҳо ташаккул ёфтани мафҳуми сохти химиявӣ ва изомерия мафҳуми «радикал» ҳамчун тақияҳои хизмат мекунад. Барои омӯзиши сохти фазоӣ ва изомерҳои муайян мафҳумҳо оид ба δ ва π банд ҳамчун мафҳуми тақияҳои мебошанд.

Дар мавриди омӯзиши мафҳуми изомерия ва гомология педагог Зуева М.В. чунин ибрази ақида менамояд, ки барои рушди мафҳуми изомерия, мафҳумҳо оид ба таркиби сифатӣ ва миқдории моддаҳо, аллотропия ва сохти химиявӣ мафҳумҳои тақияҳои ҳисоб меёбанд. Барои ҳамин, мо ин мафҳумҳоро метавонем дар аввали курс омӯзем. Мафҳуми гомолог бошад, баъдтар, ҳангоми омӯзиши карбогидрогенҳои ҳаднок дида барои маҷмаа мешавад [7, с. 81].

Се давраи ташаккули мафҳуми гомология ва изомерияро фарқ кардан мумкин аст:

1. Ҷудо кардани аломатҳои ҳар як мафҳум ва таърифи он;

2. Нишон дода тавонистани фарқи гомолог аз изомерия;

3. Омӯзиши шаклҳои гуногуни изомерия ва гомология дар байни моддаҳои синфҳои гуногун.

Муҳаққиқон Зубайдов У. ва Холназаров С. чунин мешуморанд, ки омӯзиши изомерия ва гомология дар пайдарпайии зерин омӯхта мешаванд. Аввал, ба ҳонандагон доир ба моддаҳо, ки аз рӯи таркиби сифатӣ ва миқдорӣ якхела, лекин бо хосияташон фарқ мекунанд, (бутан, изобутан) маълумот дода мешавад. Ҷустуҷӯи сабабҳои ин ҳодиса ба чунин ҳулоса меорад, ки молекулаи ин моддаҳо сохти гуногун доранд. Ин моддаҳо изомер мебошанд. Дар оянда далелҳои зиёд дурустии ин ақидаро тасдиқ менамоянд. Таърифоти ин мафҳум ташаккул меёбад [5, с. 44-45].

Баъди омӯзиши карбогидрогенҳои ҳаднок ҳонандагон мефаҳманд, ки гомологҳо аз якдигар фарқ мекунанд ва онҳо фақат ҳалқаи дарози як занҷиранд. Баъдтар дарк менамоянд, ки карбогидрогенҳои чор ё аз ин зиёдтар ҳалқаи карбонидошта сохти гуногун доранд, яъне изомер ҳосил мекунанд. Баъд аломатҳои мафҳуми «изомер» ва «гомолог»-ро муқоиса карда, дар бораи монандӣ ва фарқи онҳо ҳулоса мебароранд.

Изомерҳо: таркиби сифатии якхела доранд; таркиби миқдории якхела доранд; сохти химиявиашон гуногун аст; хосияти физикиашон гуногун аст; хосияти химиявиашон гуногун аст;

Гомологҳо: таркиби сифатии якхела доранд; таркиби миқдории гуногун доранд; сохти химиявиашон монанд аст; хосияти физикавии гуногун доранд; хосияти химиявиашон монанд аст.

Масалан, ҳангоми омӯзиши карбогидрогенҳои ҳаднок, мо бо мафҳумҳои гомолог ва изомерияи онҳо шинос мешавем. Тавре ки маълум аст, қатори гомологии карбогидрогенҳои ҳаднок аз метан сар мешавад. Мафҳуми гомологияро дар ин маврид чунин шарҳ медиҳем; қатори гомологии карбогидрогенҳои ҳаднок таркиби сифатии якхела доранд, яъне аз элементҳои карбон ва гидроген иборатанд; таркиби миқдории гуногун доранд, яъне аз боло ба поён миқдори атомҳои карбону гидроген (массаи молекулавӣ) зиёд мешавад; сохти химиявиашон монанд аст. Ҳамаи карбогидрогенҳои ҳаднок қобилияти сӯзиш дошта, бо галогенҳо ба реаксияи ҷойгирӣ дохил мешаванд ва ғайра; аз ҷиҳати хосиятҳои физикиашон фарқ мекунанд. Масалан, дар қатори гомологии карбогидрогенҳои ҳаднок чор моддаи аввала (аз метан то бутан) моддаҳои газмонанд, аз пентан то гексадекан моддаҳои моеъ ва боқимонда моддаҳои сахт мебошанд. Акнун изомерияи карбогидрогенҳои ҳаднокро дида мебароем. Дар ин қатор бо зиёдшавии миқдори атомҳои карбон, миқдори изомерияи онҳо меафзояд. Масалан, бутан ду изомер дорад: бутан ва изобутан. Инҳо яъне ҳамдигар аз ҷиҳати сохт, хосиятҳои химиявӣ физикӣ фарқ мекунанд, вале таркиби сифатии якхела ва таркиби миқдории гуногун доранд.

Ҳамин тариқ, мафҳумҳои гомология ва изомерия ҳангоми омӯзиши мавзӯҳои минбаъда, пай дар пай омӯзонда мешаванд. Ҳонандагон ва донишҷӯён бояд ин ду мафҳумҳои асосии химияи органико дар раванди таълими химияи органикӣ аз худ намоянд. Зеро зиёд будани миқдори моддаҳои органикӣ назар ба моддаҳои ғайриорганикӣ тавассути мафҳуми изомерия шарҳ дода мешавад.

Ҳамин тавр, ин мафҳумҳо барои ба ҳаёти ҳамаи онҳо роҳ наодони ҳонандагон дар якҷоягӣ омӯхта мешаванд.

Дар мавриди омӯзиши химияи органикӣ олимони Зубайдов У.З. ва Алимов С.Ш. чунин қайд менамоянд, ки фанни химияи органикӣ дар мактаб сохти аз ҷиҳати методӣ дуруст ва пай дар

пай дошта, маводи таълим аз нуктаи назари алоқамандии генетикии байни синфҳои пайвастагиҳои органикӣ ҷо ба ҷо карда мешаванд. Омӯзиши пай дар пайи синфҳои моддаҳои органикӣ ба хонандагону донишҷӯён имконият медиҳад, ки дар бораи олами органикӣ дониши муназзам ва илмӣ пайдо намоянд [6, с. 93].

Дар солҳои охир баъзе маълумот оид ба моддаҳои органикӣ дар курси химияи синфи IX ҷой дода шудааст. Ин маълумот ё дар охири курси химия ё дар мавзӯҳои вобаста ба зергурӯҳҳои карбон ҷой дода мешаванд. Ҳарду ҳолат ҳам асоси лозимаро дорост. Ҳолати якум нишон медиҳад, ки химияи органикӣ соҳаи мустақили химия буда, қонуниятҳо ва хосияти хоси худро дорад. Ҳолати дуюм ягонагии химияи ғайриорганикӣ ва органикӣ, табиати моддаҳо ва алоқаи дохилифанниро нишон медиҳад.

Дар синфҳои болоӣ химияи органикӣ ҳамчун курси мустақил, дар ҳаҷми васеъ, ки қисми назариявиаш мустақкам карда шудааст, омӯхта мешавад. Ба масъалаҳои механизми реаксияҳои химиявӣ, гуногунии изомерҳо, сохти моддаҳо аҳамияти махсус дода шудааст.

Методҳо ва воситаҳои омӯзиши химияи органикӣ аз химияи ғайриорганикӣ куллан фарқ нашошта бошанд ҳам, вале хусусияти хоси худро доранд, ки онро мундариҷа, сатҳи тайёри ва инкишофи хонанда муайян менамояд.

Бо ақидаи Холназаров С. ва Ҳакимов О. воситаи муҳимми омӯзиши химияи органикӣ ва дар як вақт объекти омӯзиш ин номгузории (номенклатураи) систематикӣ химиявӣ мебошад, ки барои фарқ кардани пайвастагиҳои органикии гуногун ёри мерасонад. Дар номгузории моддаҳои органикӣ хонандагон бисёр вақт мушкилӣ мекашанд. Барои осон кардани кори онҳо тавсия дода мешавад, ки чадвал тайёр намоянд: дар яктои он қатори гомологии карбохидрогенҳои ҳаднок аз метан то декан ва радикалҳои яквалентаи онҳо (аз метил то бутил) ва дар дигараш алгоритми пай дар пай тартибдиҳии номҳоро ҷой додан лозим аст. Вақте ки мавод аз худ карда шуд, ба чадвал зарурият намеронад [12, с. 53].

Педагог Абкин Г.П. чунин қайд менамояд, ки дар барномаи курси химияи органикӣ ба ғайр аз гузаронидани таҷрибаи лабораторӣ ва машғулиятҳои амалӣ, инчунин ҳалли масъалаҳои химиявӣ ва тарзи баҳогузорӣ муайян карда шудааст. Донишҷӯи вазифаҳои мушаххаси маърифатӣ ва тарбиявӣ, мазмун ва сохти химияи органикӣ ба муаллим имконият медиҳад, ки маводи таълимро ба таври эҷодӣ ба нақша дарорад, методҳои самаранокро интихоб карда, хонандагонро дар сатҳи баланди назариявӣ ва амалӣ тайёр намояд, дар онҳо ҳисси баланди худшиносӣ, ватандӯстӣ ва садоқат ба ватанро тарбия намояд [1, с. 74].

Дар сарчашмаи илмӣ Назарова Т.С. қайд гардидааст, ки таҷрибаҳои химиявӣ дар химияи органикӣ хусусияти махсус доранд. Онҳо ба худ бештар муносибати таҳқиқотӣ гирифта, дарозмуддатанд ва чандон таъсирнок ва равшан нестанд. Дар таҷрибаҳои химияи органикӣ талаботи зарурӣ бояд пурра риоя карда шавад. Таҷрибаҳо бо моддаҳои органикӣ аз рӯи таҷҳизот, техникаи лозима ва тарзи иҷро мураккаб мебошанд. Ҳангоми ташкил ва таҳлили таҷрибаҳо бояд фаромӯш накунем, ки вазифаи асосии онҳо ёри расонидан барои муайян кардани вобастагии хосияти моддаҳои органикӣ аз сохташон мебошад [10, с. 37].

Дар баробари ин, курси химияи органикӣ оид ба маҳсулоти химияи органикӣ, тарзу роҳҳои истеҳсоли саноатии онҳо, истифодаи онҳо дар рӯзгор, рушди минбаъдаи онҳо маводи зиёде медиҳад, ки барои тарбияи политехникии хонандагон аҳамияти калонро соҳиб аст.

Дар раванди омӯзиши химияи органикӣ аз рӯи ҳар як боб донишу маҳорати хонандагон ҷамъбаст карда мешавад. Зеро ҳангоми омӯзиши изомерия, таъсири мутақобилаи атомҳо дар молекула, гуногунии бандҳои химиявии ковалентӣ, яъне синфҳои пайвастагиҳои органикӣ мавод ва далелҳои бой, васеъ ва чуқур мегарданд.

Барқарор кардани алоқаи генетикӣ дар байни синфҳои моддаҳои органикӣ барои ташаккул додани ҷаҳонбинии хонандагон аҳамияти калон дорад. Ин тарзи кор ба мақсади умумии курси химияи мактаби миёна ҷавобгӯ буда, барои ташаккули фаъолияти эҷодии хонандагон хизмат менамояд.

Адабиёт:

1. Абкин Г.П. Методика решения задач по химии. М.-Просвещение, 1971.

2. Бандаев С., Зубайдов У., Сафаров И. Химияи органикӣ. Душанбе, «Сарпараст», 2006.
3. Бобиев Ғ.М., Зубайдов У.З. Химия барои синфҳои XI. Душанбе, ҚММ XEROXL, «Андалеб», 2007.
4. Зубайдов У.З. Барномаи химия барои синфҳои VII-XI. Душанбе, 2002.
5. Зубайдов У., Холназаров С. Методикаи таълими химия. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. Душанбе, «Андалеб-Р», 2015.
6. Зубайдов У.З., Алимов С.Ш. ва дигарон. Барномаи методикаи таълими химия, Душанбе, 2010.
7. Зуева М.В. Обучения учащихся применению знаний на уроках химии.-М., 1987.
8. Иванова Р.Г. Урок химии в средней школе.-М., Просвещение, 1994.
9. Кузнецова Н.Е. Методика преподавания химии. М., Просвещение, 1984.
10. Назарова Т.С. Химический эксперимент в школе: Учебное пособие. Москва: «Просвещение», 1981.
11. Холназаров С. Асосҳои методикаи таълими химия. Қисми 2. Душанбе, «Авесто», 2008.
12. Холназаров С., Ҳакимов О. Асосҳои методикаи таълими химия. Қисми 1. Душанбе, «Авесто», 2009.
13. Чернобелская Г.М. Методика обучения химии в средней школе. М., Владос, 2000.
14. Шелинский Г.И. Изучение основ энергетики химических реакций. М. Просвещение, 1974.

ТАШАККУЛ ДОДАНИ МАФҲУМҲОИ АВВАЛИНИ ХИМИЯИ ОРГАНИКӢ ҲАНГОМИ ТАДРИСИ ХИМИЯ

Дар мақолаи мазкур муаллиф омӯзиши мафҳумҳои асосии химияи органикӣ, аз ҷумла гомология, изомерия, номгузорӣ (номенклатура), назарияи сохти химиявии пайвастагиҳои органикӣ ва дигар паҳлуҳои муҳимми онро шарҳ додааст.

Муаллиф қайд менамояд, ки фаҳмиши илмӣ мафҳумҳо дар раванди омӯзиши курси химия хеле муҳим буда, дар рушди илм дигар шуда, тақмил меёбанд ва давраҳои муайяни дарккуниро аз сар мегузаронанд. Дар вақти ташаккул додани ҳар як мафҳум, на танҳо алоқаҳои дохилӣ, балки алоқаи онҳо бо дигар мафҳумҳо ба назар гирифта мешавад. Аломатҳои мафҳумҳо бояд имконияти инкишофи мафҳум ва истифодаи онро осон намоянд. Агар ин имкониятҳо кифоя набошанд, бояд ба онҳо аломатҳои иловагӣ дохил намоем.

Ҳангоми омӯзиши назарияи сохти пайвастагиҳои органикӣ чунин заминаҳои ба вучуд омадани онро нишон медиҳанд: инкишофи таълимоти атому молекула, баъдан зохиршавии ҳодисаи изомерия ва инкишофи таълимот оид ба валентнокӣ. Вобаста ба ин, омӯзиши мафҳуми изомерия ва алоқаи бевоситаи он бо мафҳуми гомологӣ аҳамияти калон пайдо менамоянд.

Муҳим ва аҳамиятнок будани мафҳуми гомолог ва изомерияро дар ҳар як гурӯҳи моддаҳои органикӣ хусусияти ҷамъбасти доштани онҳо муайян мекунад. Ин мафҳумҳо дар алоқаи генетикӣ ва нигоҳдории умумияти томи курси химияи органикӣ нақш доранд.

Калидвожаҳо: мафҳум, инкишоф, гомолог, изомерия, алоқаи генетикӣ, химияи органикӣ, номгузорӣ, метод, омӯзиш, назария, сохти химиявӣ, хосияти химиявӣ, таркиби сифатӣ ва миқдорӣ

ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ

В данной статье автор рассматривает изучение основных понятий органической химии, в том числе гомологии, изомерии, наименования (номенклатуры), теории химического строения органических соединений и других важных её аспектов.

Автор отмечает, что научное понимание понятий в процессе изучения курса химии имеет большое значение, поскольку в ходе развития науки они изменяются, совершенствуются и проходят определённые этапы осмысления. При формировании каждого понятия учитываются не только внутренние связи, но и их взаимосвязь с другими понятиями. Признаки понятий должны

облегчать возможность их развития и практического применения. Если этих возможностей недостаточно, необходимо вводить дополнительные признаки.

При изучении теории строения органических соединений показываются такие предпосылки её возникновения, как развитие атомно-молекулярного учения, последующее проявление явления изомерии и развитие учения о валентности. В связи с этим изучение понятия изомерии и его непосредственной связи с понятием гомологии приобретает особую значимость.

Важность и значимость понятий гомологии и изомерии в каждой группе органических веществ определяется их обобщающим характером. Эти понятия играют роль в генетической взаимосвязи и сохранении целостного единства курса органической химии.

Ключевые слова: понятие, развитие, гомолог, изомерия, генетическая связь, органическая химия, наименование, метод, обучение, теория, химическое строение, химические свойства, качественный и количественный состав

FORMATION OF BASIC CONCEPTS OF ORGANIC CHEMISTRY IN THE PROCESS OF TEACHING CHEMISTRY

In this article, the author examines the study of the fundamental concepts of organic chemistry, including homology, isomerism, naming (nomenclature), the theory of the chemical structure of organic compounds, and other important aspects of the field.

The author notes that a scientific understanding of concepts in the process of studying a chemistry course is of great importance, since, in the course of scientific development, these concepts change, are refined, and pass through certain stages of comprehension. When forming each concept, not only internal relationships are taken into account, but also their interconnections with other concepts. The characteristics of concepts should facilitate their development and practical application. If these possibilities are insufficient, additional characteristics should be introduced.

When studying the theory of the structure of organic compounds, such prerequisites for its emergence are demonstrated as the development of atomic-molecular theory, the subsequent manifestation of the phenomenon of isomerism, and the development of the theory of valency. In this regard, the study of the concept of isomerism and its direct relationship with the concept of homology becomes particularly significant.

The importance and significance of the concepts of homology and isomerism in each group of organic substances are determined by their generalizing character. These concepts play an important role in genetic relationships and in maintaining the integrity and unity of the course of organic chemistry.

Keywords: concept, development, homologue, isomerism, genetic relationship, organic chemistry, naming, method, teaching, theory, chemical structure, chemical properties, qualitative and quantitative composition

Маълумот дар бораи муаллиф: Исмоилова Муборакби Кенджаевна номзоди илмҳои педагогӣ, иҷрокунаандаи вазифаи дотсенти кафедраи химия ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Қӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров-16, Телефон: **918-28-89-74.**

Сведения об авторе: Исмоилова Муборакби Кенджаевна, кандидат педагогических наук, исполняющая обязанности доцента кафедры химии и методики преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангак Сафаров-16, телефон: 918-28-89-74.

Information about the author Ismoilova Muborakbi Kenjaevna, candidate of pedagogical sciences, acting associate professor in the department of chemistry and teaching methods at Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, Sangak Safarov street-16, telephone: 918-28-89-74.

Муқарриз: Давлатмуродзода М.Д., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТАҲАВВУЛОТИ МАСЪАЛАИ НАҚШҲОИ ОИЛАВӢ ДАР НИҲОДҲОИ МУОСИРИ ҶАМӢЯТИ

Маҳмадизода А.М., н.и.п., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Бо рушди ҷомеа ва тағйирёбии муносибатҳои байни мардон ва занон, нақшҳои анъанавии оилавӣ тағйир меёбанд. Қисми муҳимми ин раванд ҷудошавии ниҳоди издивоҷ ва волидайн мебошад, ки боиси пайдоиши шаклҳои нави муносибатҳои оилавӣ, аз қабili муассисаҳои парасторӣ ва фарзандхондӣ муштарақ мегардад.

Ниҳодҳои муосири волидайн шаклҳои навро ба худ гирифта, ба тағйирот дар заминаи иҷтимоӣ мутобиқ мешаванд. Масалан, дар баъзе кишварҳо, аз ҷумла Русия, муассисаҳои парастории муштарақ пас аз талоқ торафт маъмултар мешаванд, ки ин хоҳиши таъмини неқӯаҳолии кӯдаконро ҳатто дар шароити ҷудой байни волидонӣ онҳо инъикос мекунад.

Дар шароити тағйироти муосири иҷтимоӣ низ хоҳиши синну соли оғози ҳаёти ҷинсӣ ба назар мерасад, ки барои фаҳмидан ва иҷрои нақшҳои волидон мушкilotи нав эҷод мекунад. Байни камолоти ҷинсӣ ва иҷтимоӣ фарқияти доимӣ вучуд дорад, ки омодагии ҷавононро барои масъулияти волидайн зерӣ шубҳа мегузорад. Бояд қайд кард, ки ин тағйирот ба ҳуқуқҳои кӯдак диққат медиҳад, ки дар бахшҳои муосир дар бораи сиёсат ва амалияи таълимӣ калидӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, мушкilotи волидайн ва модарӣ имрӯз аз нав дида баромадану нав кардани равишҳои тарбияи волидонро талаб мекунад, аз ҷумла зарурати таълим додани малакаҳои ҳамкорӣ мутақобила, масъулият ва фаҳмиши динамикаи муносибатҳои оилавӣ.

Дар бораи хусусиятҳои робитаи МТ ва оила мулоҳиза ронда, муҳаққиқи тоҷик Б. Мирбобоева зикр мекунад, ки «Имрӯз масъалаи бухрони оилавӣ боиси нигаронии амиқи доираҳои мухталифи ҷаҳони муосир гардидааст. Бухрон онро нишон медиҳад, ки оила вазифаи асосии худро, ки тарбияи кӯдакон мебошад, аз ҷама бад иҷро менамояд.

Ташаккули маърифати муносибати миллӣ ва таҳаммулпазирӣ аз оила оғоз мегардад. Дар оила кӯдакон дар бораи забони модарӣ, фарҳанг, анъанаҳои миллӣ ва расму оинҳои мардум нахустин тасаввуротро ҳосил мекунад. Кӯдакон аз ПМ дар бораи дигар ҳалқият, миллатҳо, хусусиятҳои фарқкунандаи миллии онҳо, забон, фарҳанг ва тарзи зиндагии онҳо иттилоъ мегиранд.

Дар оилаҳои гуногунмиллат кӯдакон аввалин намунаҳои муносибати байниҳамдигарии намоёндогони миллатҳои гуногунро дарк менамоянд. Напазируфтани одамони миллати дигар, фарҳангу оини ва тарзи зиндагии онҳо нуқси маънавӣ шахсият мебошад, ки дар заминаи тарбияи нодуруст шакл гирифта, маҳз аз оила ва муҳити носолими хонаводагӣ сарчашма мегирад» [17, с. 64].

Ҳамчун соҳаи махсуси таҳсил мушкilotи ПМ дар таълифоти муҳаққиқ И.С. Кон ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Ӯ аллакай, дар аввали солҳои 1980-ум, ҷанбаҳои гендерӣ (ҷинсиятӣ) ва этнофарҳангӣ ва ПМ-ро, дар асоси пажӯҳиши дар хориҷа гузаронидашуда, таҳлил кардааст.

«Ҷамъияти сотсиологии таълим» яке аз охири асарҳои муҳаққиқ А.Г. Харчев ном дошта, ба ақидаи ӯ: «Тарбияи оилавӣ, консепсияест, ки асосан, педагогӣ, баъзан идеологӣ буда метавонад, вай бо волидон ҳамҷоя мешавад, аммо бо он мувофиқат намекунад ва ин мушкilotи худи волидон амалан баррасӣ карда нашудааст» [17, с. 123].

Истилоҳи «тарбияи оилавӣ»-ро фарҳангшинос ва педагог Н.Б. Кримова ҷунин шарҳ додааст: «Тарбияи оилавӣ, агар он табиати дӯстона ва фарҳангӣ дошта бошад, аслан, дар ҳолатҳои мухталифи ҳамкорӣ сураат мегирад, ки кӯдакон ба корҳои ҳамарӯза мутобиқ шаванд, ба эҳсосоти аъзои оила, баҳодиҳии гуногуни рӯйдодҳои ҷорӣ сураат мегирифт.

Ба ин маъно, фарзандон дар шароити ҳамоҳангии доимии оила худдорӣ мекунад ва калонсолон ба амалҳо, қарорҳо, аксуламалҳо ва муносибатҳои мутобиқ мешаванд» [4, с. 107].

Муҳаққиқ И.Ю. Кулчитская рӯч ба тарбияи падарию модарӣ изҳор кардааст, ки: «Модарӣ ва падарӣ ин низом мебошад. Ин низомро, ба андешаи ӯ, ҳамчун падидаи номбурда омӯхтани масъалаи робитаи он бо низомии оила зарур аст.

Шакли ҷамъияти одамон оила аст, ки дар он марду зан дар издивоҷ, фарзандон ва ҳешовандони ҳешутаборӣ пайванданд. Падару модарон, аз ин нуктаи назар, метавонад дар низомии оила ҳамчун як зернизом ҳамчун як шахси нисбатан мустақил ворид карда шаванд, аммо падидаи ПМ-ро дар иртиботи зич бо низомии оила баррасӣ кардан тавсия дода мешавад» [9, с. 14].

Муҳаққиқ И.С. Кон зикр кардааст, ки: «Падарию модарии инфиродӣ дар марҳилаҳои аввали рушди ҷомеаи инсонӣ, ба таври ғайримутамарказ ҷалб карда нашудаанд, тамоми ҷомеа дар тарбияи фарзанд ва нигоҳубин ҷалб карда шудааст. Баъдтар, дар байни авлоди аввали феодализм ва феодализатсияшуда одати тарбияи ҳатмии кӯдакон берун аз ҳонаи волидон паҳн шуд. Рафтори воқеии падару модар ва меъёрҳои танзимкунада ҳеҷ гоҳ дар ҳама ҷо мувофиқат намекунад. На танҳо аз амволи ғайриманкул ва дар оила аз рафтори падарию модарӣ фарқ мекунад» [7, с. 12].

Ҳамчун низомии падидаҳои ба ҳам алоқаманди ПМ-ро муҳаққиқ И.С. Кон чунин муайян мекунад: «а) муҳаббат, ҳиссиёти ПМ, меҳрубонӣ ба кӯдакон; б) муқаррароти меъёрии фарҳанг ва нақшҳои мушаххаси иҷтимоӣ; в) рафтори воқеӣ, ки бо ин ва дигар муносибати ПМ ба кӯдакон, услуби ПМ ва ғайра» [7].

Ба таври истисно илоҳиётшиносони асрҳои XV-XVI дар бораи масъулияти кӯдакон дар назди волидайн суҳан меронданд, на суҳане дар бораи масъулияти ПМ. Ҳиссаи иштироки ПМ то миёнаи асри XVIII дар рӯзномаҳо ва муқотибаи шахсӣ миқдори ночизро ташкил меод.

Тамоюли кӯдакмарказӣ (детосентрикӣ) танҳо дар охири солҳои XVIII ва ибтидои асри XIX (баъзе падидаҳои марказонидани қаноатмандии талаботи кӯдак дар оила, зимнан ба эътибор нагирифтани талаботи аъзои дигари оила ва муайян кардани ҷойгоҳи кӯдак дар куллай зинатҳои оилавӣ) ҳудуд дар шуури ҷамъиятӣ мустаҳкам гардонида, яке аз арзишҳои асосии маънавӣ муҳаббати волидайнро намудааст.

Муҳаққиқ Н.Ф. Абдурашидов оид ба мушкilotи муносибатҳои кӯдак ва ПМ мулоҳиза ронда, чунин менигорад: «Оила ва муносибатҳои ПМ ва фарзанд, ки дар он ба амал меоянд, дар сохтори иҷтимоии ҳар миллат ҷойгоҳи муҳимро ишғол мекунад. Онҳо шакл ва тарзи ташаккули таърихан ташаккулёфтаи ҷомеаи инсониро нишон медиҳанд. Он муҳимтарин василаи ташаккули шахсияти ҳар наврас ва пайванди калидӣ дар қори профилактикӣ (тадбирҳои пешгирӣ аз бемориҳо ва вайронкунии қонун) бо кӯдаконе мебошад, ки бо қонун муҳолифатдоранд. Аммо қор бо оила дар марҳилаи қонунӣ мураккабтар шудааст ва шаклу усулҳои нав, равишҳои навро талаб мекунад.

Вазифаи тарбияи оила ба таври ҷиддӣ ҳалалдор шудааст, онро мушкilotи зиндамондан, ҷустуҷӯи василаи вайрон мекунад, аҳаммияти оила ба ларза омадааст. Муносибатҳои байни кӯдакон ва ПМ ҳадди аққал кам карда мешаванд. Тарзи зиндагии оила, асосан, ба вазъи молиявии он алоқаманд аст, аммо ҳатто бо сарватҳои хуби моддӣ, бисёр оилаҳо дар муносибатҳои байниҳамдигарӣ, байни ҳамсарон ва ҳам дар муносибат бо фарзандон бухрони маънавиро аз сар мегузаронанд» [1, с. 40].

Муҳаққиқ Т.А. Гурко таъкид кардааст, ки: «Дар психологияи рушд ва психотерапияи оила таҳлили мушкilotи кӯдакон ва волидон ҳадаф ва виваҷҳои ҳудуддор» [5, с. 97].

Вобаста ба ин масъала дар миёнаҳои солҳои 90-ум Т.А. Гурко як самти нави мавзӯи дар соҳаи маорифро муайян кард, ки он имкон дод, заминаи консептуалӣ равшан ва уфӯқҳои таҳқиқоти таҷрибавӣ муқаррар карда шавад ва барномаҳои таълими падару модарон ҷорӣ карда шавад. Дар адабиёти илмӣ англисизабон ду истилоҳ ҷудо карда мешавад: «Падар-модарӣ» бештар барои омӯзиши ҷанбаҳои иҷтимоии тарбия, аз қабili арзишҳо, меъёрҳо, вазъи ҳуқуқӣ (масалан, модарӣ, падарӣ, фарзандхондӣ) ва «таҷрибаҳои падарию модарӣ» барои тавсифи мундариҷаи нақшҳои волидайн, аз ҷумла амалия, рафтор, муносибат ба кӯдакон, аз ҷумла ҳолатҳои беэътиной ва зӯроварӣ истифода мешавад. Дар маънои дуюм, истилоҳи «ПМ» дар доираи «ПМ-таҷрибаҳо» истифода мешавад.

Муносибати таърихӣ С.И. Голод барои таҳлили муносибатҳои байни волидон ва кӯдакон дар асри гузашта, инчунин барои омӯзиши таҳаввулоти «ғайримарказикунонӣ» истифода мешавад. Дар солҳои 1980-ум дар сатҳи эмпирикӣ баъзе ҷанбаҳои ПМ мавриди таҳқиқ қарор гирифт, масалан: муҳаққиқон Н.Г. Аристова, А.М. Демидов (оилаҳои модарон бо кӯдакони наврас), Т.А. Гурко, М.С. Матковский, И.Ф. Дементиева (истироҳати муштараки кӯдакон ва ПМ-он), М.Г. Панкратова (иштироки модарон ва падарон дар ҳаёти наврасон), А.И. Антонов (ангезаи таваллуд), Т.А. Гурко (мушкилоти ПМ ҳангоми ба мактаб рафтани кӯдак), Н.Я. Соловев (падарон пас аз талоқ). Аз адабиёти педагогии он замон ин таълифот, ки ба тарбияи оилавӣ бахшида шудаанд, хеле фарқ доштанд [3, с. 97].

Ба гуфтаи муҳаққиқон И. Кукулин ва М. Майофис: «Маҷмуи муносибатҳо ва амалияҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ тарбияи ПМ буда, ба муносибат ба кӯдакон, банақшагирии оила, худбоварии калонсолон аз худ ҳамчун ПМ ва баъзе паҳлуҳои сиёсии ин маҷмуа аст» [9, с. 6].

Ба андешаи муҳаққиқи рус Т.В. Коваленко, «Аз солҳои 1970-ум дар Ғарб (асосан, дар ИМА) таҳқиқоти зиёди волидайн ба сифати як қисми раванди асосӣ гузаронида мешаванд ва минбаъд дар даҳсолаҳо идома меёбанд. Мутобиқи назарияи рушди оила (равиши рушд) ин як хати хуби таҳқиқшуда аст, яъне таъсири волидайн ба ташаккули шахсияти кӯдак, таҷрибаи ПМ фишорҳои меъёрӣ ҳангоми калонтар шудани кӯдак ва фарзандони баъдӣ пайдо мешаванд.

Аз нуқтаи назари мушкилоти волидайн омӯзиши намудҳои гуногуни сохторӣ, иҷтимоӣ ва этникии оилаҳо аҳаммияти хоса доранд. «Мавзӯҳои муд», аз ҷумла, дар омӯзиши волидайн, ба назари мо, ҷуфти ҳамчинсгаро ва оилаҳои муҳочир буданд, яъне вижагии волидайнӣ дар байни ақаллиятҳои иҷтимоӣ.

Дар байни ҳамсарон, омӯзиши тақсимои меҳнати самаранок мавзӯи «ҷовидона» дар якҷоя кардани уҳдадорӣҳои волидайн ва касб аз ҷониби волидайн идома дорад. Дар Аврупо, масъалаи якҷоя кардани вазифаҳои оилавӣ ва касбӣ, хусусан, маъмул аст, ки ба таври назаррас дар бисёр кишварҳо шумораи модарони ҷуртаҷриба дар охири асри гузашта афзоиш ёфтааст» [10, с. 23].

Тавре муҳаққиқ Т.А. Гурко зикр мекунад, «Падарӣ аз мавқеи назарияи нақш, нақши иҷтимоист, ки мардон ба таври номуносиб бозӣ мекунанд. Дар ҷаҳорҷӯбаи назарияи низом муайян карда шуд, ки падарии ғайрибаръакси модарӣ, то андозае аз вижагии шахсӣ ва то андозае аз заминаи иҷтимоӣ вобаста аст» [4, с. 77].

Нишон дода шудааст, ки: «Модарӣ барои занон ҳамчун қурбонӣ ба зарари манфиатҳои онҳо ҳисобида мешавад ва идеологияи «модарии васеъ», нақши истисноии модар дар ҳаёти кӯдак пешбарӣ карда мешавад» [8, с. 78].

Чунин андешаҳои ҷолибро муҳаққиқи тоҷик Г. Амирова (ҳамкориҳои МТ ва оиларо) мавриди омӯзиш қарор дода, пешкаш намудааст: «Дар тарбияи хонандагон нақши ҳамкориҳои оила ва МТ ниҳоят муҳим мебошад, аз ин лиҳоз, дар алоҳидагӣ онҳо ҳамаи он омилҳое, ки ба шахсияти ташаккули насли наврас таъсир мерасонад, иҷро карда наметавонанд, бинобар ин, барои раванди ҷурраву мураббаи тарбия пайваستا амал кардани ин ду соҳаи ба ҳам алоқаманд, оила ва МТ пешбинӣ шудааст. Нақши ташаббускорӣ ба ҳам алоқамандшавии ин равандро, асосан, МТ мебозад.

Албатта, оила ва ҷомеа дар тарбияи хонандагон қорҳои зеринро иҷро мекунанд:

а) МТ дар қори тарбияи насли наврас ва баҷагони берун аз МТ, қорхонаҳои сарпараст, иттиҳодияву қоргоҳҳое, ки ПМ-и хонандагон қор мекунанд, нақши ҳалқунанда бозида, бо комиссияҳои қор бо ноболғон ва хонавода ҳамқорӣ менамояд.

б) Оила - аҳаммияти оила дар тарбияи хонандагон басо муҳим буда, он вазифадор аст, ки барои фарзанд ҳамаи шароитҳои иҷтимоиро муҳайё намуда, муҳити солими оиларо барпо кунад.

Ғамхориву меҳрубониҳои ПМ инкишофи шахсияти хонандагонро метезонад. Ҷомеа дар гузаронидани қорҳои тарбиявӣ дар МТ қумак мерасонад, ҳамчун сарпараст қорҳои таъмирии муассисаи таълимиро ташкил менамояд, ба ПМ баҳри беҳтар намудани тарбияи оилавии фарзандон таъсир мебахшад» [6, с. 57].

Ҳамчун низом падидаи ПМ-ро баррасӣ намуда, муҳаққиқ Р.В. Овчарова чунин зикр намудааст:

«- ба таври мунтазам падидаи ПМ муайян карда мешавад, яъне он дар робита ба низоми оила зернизом аст ва як низоми нисбатан мустақил мебошад;

- бисёрчониба падидаи ПМ аст. Дар ду сатҳ онро метавон баррасӣ кард: ҳамчун як сохтори мураккаби инфиродӣ ва ҳам ҳамчун як воҳиди фардии инфиродӣ ҳарду. Ин сатҳҳо ҳамзамон, марҳилаҳои ташаккулбӣ мебошанд» [14].

Самти арзишии ПМ-он, ҳиссиёт, мавқеи онҳо ва ғайра нақшаи дуҷум мебошад. Дар робита бо низоми оила яъне ПМ баррасӣ мешавад. ПМ-ро дар якҷоягӣ бо оилаҳои ПМ шахси сеҷум сабт мекунад. Дар ҷомеа нақшаи ҷорумро танзими ПМ муайян мекунад.

Биноан, ба назари мо, барои фаҳмидан ва таҳлили зӯҳуроти ПМ қобили қабултарин равишҳои ҳофизаи беназир (феноменологӣ) хоҳанд буд.

На аз психологияи фаҳмондадиҳӣ принципҳои фаҳмишро чунин муносибат истифода мекунад. Падидаҳо бисёрҷанба дар ин ҳолат ҳисобида мешаванд ва ба таври возеҳ шарҳ дода намешаванд.

«Ташаккули ПМ,- ҷуноне муҳаққиқ И.Ю. Кулчитская зикр мекунад, - бо ғояҳои мардон ва занон дар бораи вазифаҳо, нақши ПМ, тақсмоти масъулият тавсиф мешавад. ҷамоҳангсозии ғояҳо дар сатҳи «назариявӣ» то таваллуди кӯдак амалӣ мешавад: дар гуфтугӯ бо ҳамдигар, орзу дар бораи оянда ва «таваллуди дуҷум» ин ғояҳо пас аз таваллуди кӯдак ба даст меоянд» [11, с. 18].

Ҳамин тавр, аз нуқтаи назари муҳаққиқ Р.В. Овчарова: «Як шакли инкишофёфтаи ПМ аз муносибат ва интизориҳои ПМ, муносибат ба ПМ, тамоюли арзишии ҳамсар (арзишҳои оилавӣ), ҳисси ПМ, мавқеи ПМ, услуби тарбияи оила, масъулияти ПМ иборат аст» [14, с. 11].

Муҳаққиқ И.Ю. Кулчитская зикр намудааст, ки: «Падидаи ПМ бо падидаи муҳаббати ПМ ба сифати роҳи аз ҷама самарабахши таълиму тарбия робитаи зич дорад: ин муҳаббат байни марду зан, муҳаббат ба Ватан, писарон, муҳаббат ва баъзе намудҳои дигар ва дар ниҳоят муҳаббати ПМ алоқаманд мебошад.

Маҳз аслияти муҳаббати чунин ҳиссиёт, ба монанди муҳаббати ПМ зоҳир мешавад. Моҳияти ин ҳисси фидокорӣ мебошад. Ҳарчанд муҳаббати ПМ набошад, безътиной нисбат ба он ки онҳо чизеро дӯст намедоранд, баръакси ҷама чиз ошкор мешавад. Муҳаббати ПМ арзишманд мебошад, аммо вай хоҳиши такмил додани фарзандашро бозмедорад, дақиқ будани ўро кам намекунад» [7, с. 26].

Ҳамкориҳои байни фард, оила ва ҷомеа як системаи мураккаб ва динамикӣ мебошад, ки дар даҳсолаҳои охир дигаргуниҳои амиқро аз сар гузаронидааст. Амсилаи анъанавӣ ба пирамидае монанд буд, ки дар болои он ҷомеа, шахсият ҳамчун асос ва оилаи дар мавқеи миёна қарордошта ҷойгир буд, кӯҳна шуд. Дар гузашта, таъсири ҷомеа ба шахс хеле қавитар буд, ки қисми зиёди ҳаёти ўро аз касб ва ҷои зист то системаи арзишҳо ва меъёрҳои рафтор муайян мекард. Оила дар ин қор ҳамчун миёнарав баромад карда, меъёрҳо ва интизориҳои иҷтимоиро аз ҷомеа ба шахс интиқол медиҳад ва ҳамзамон шахсро аз фишори аз ҳад зиёди ҷомеа муҳофизат мекард. Ин равиш тобеияти шахсро ба манфиатҳои ҷамъиятӣ ва вобастагии шадид аз анъанаҳо ва муқаррароти оилавӣ дар назар дошт.

Аммо ҷомеаи муосир бо фардиқунонии баланд хос аст. Шахсе, ки ҳуқуқ ва озодиҳои васеъ дорад, дар ин сохтори иерархии тағйирёфта мавқеи бартаридоштаро ишғол мекунад. Он худшиносӣ, мустақилият ва истиқлолиятро меҷӯяд, ки аксар вақт боиси муноқиша бо ҷомеа ва оила мегардад. Ин маънои қомилан рад кардани робитаҳои оилавӣ ё меъёрҳои иҷтимоиро надорад, балки аз нав дида баромадани нақши онҳоро дар бар мегирад. Ба ҷои итоаткориҳои нобино, мо амсилаи муқоламаи бештари ҳамкориро дар асоси эҳтироми тарафайн ва баҳисобгирии манфиатҳои ҷама ҷонибҳо мебинем.

Оила, дар навбати худ, тағйирпазиртар ва ба шароити тағйирёбанда мутобиқ шудааст. Амсилаҳои анъанавии оила, ки ба нақшҳои қатъӣ ва иерархия асос ёфтаанд, ба шаклҳои гуногунтар аз волидони танҳо то иттифокҳои ғайрианъанавии оилавию ҷой медиҳанд. Нақши он ҳамчун таҷағҳ байни ҷомеа ва шахсият муҳим боқӣ мемонад, аммо тавассути дастгирии рушди инфиродӣ ва қумак дар ташкили муносибатҳо бо ҷаҳони беруна амалӣ карда мешавад. Оила ба ҷомеа ва ташаккули шахсият мусоидат мекунад, аммо на дар асоси доғмаҳои саҳт, балки тавассути муқолама ва фаҳмиш.

Бо вучуди ин, ба мавқеи болой гузаронидани шахс оқибатҳои манфӣ надорад. Афзоиши индивидуализм метавонад ба чудошавии иҷтимоӣ, паст шудани сатҳи масъулияти иҷтимоӣ ва аз даст додани ҳисси мансубият ба ҷомеа оварда расонад. Вобастагӣ аз ниҳодҳои ҷамъиятӣ, ки дар баъзе соҳаҳо пайдо мешаванд (масалан, тандурустӣ, маориф), метавонад афзоиш ёбад ва намудҳои нави вобастагӣ ва шаклҳои нави зиддиятхоро ба вучуд орад. Оила, дар шароити ҳаракати зиёд ва парокандагии ҷуғрофӣ, метавонад дар нигоҳ доштани вазифаҳои худ мушкilot дошта бошад.

Ҳамин тариқ, сохтори нави муносибатҳо таҳлил ва фаҳмиши амиқтарро талаб мекунад. Ҷустуҷӯи тавозун байни озодихои инфиродӣ ва масъулияти иҷтимоӣ, байни мустақилияти шахс ва дастгирии оила, байни манфиатҳои шахс ва талаботи ҷомеа зарур аст. Танҳо ҳамкориҳои ҳамохангшудаи ҳар се сатҳ метавонад рушди устувору одилонаи ҷомеаро таъмин кунад.

Мушкilotи иҷтимоию иқтисодии волидон дар ҷомеаи имрӯза воқеан мушкilotи мураккаб ва бисёрҷанба шудааст ва ҳар яке аз ҷанбаҳои зикршударо муфассалтар дида мебароем:

Бухрони демографӣ: Коҳиши таваллуд бо якҷанд омилҳо, аз ҷумла ноустувории иқтисодӣ, хароҷоти баланди волидайн ва тағйирёбии меёриҳои иҷтимоӣ алоқаманд аст. Ҷавонон аксар вақт ташкили оиларо барои дертар ба таъхир меандозанд, зеро онҳо мехоҳанд муваффақияти касбӣ ба даст оранд ё суботи молиявиро таъмин кунанд. Ин дар навбати худ боиси бад шудани вазъи демографӣ мегардад, ки мушкilotи иловагии иҷтимоӣ ва иқтисодиро ба мисли пиршавии аҳоли ва норасоии қувваи корӣ ба вучуд меорад.

Бад шудани вазъи моддӣ: Афзоиши бекорӣ ва кам шудани даромади оилаҳо боиси маҳдуд шудани эҳтиёҷоти асосӣ, аз қабили маориф, тандурустӣ ва манзил мегардад. Дар шароити бухрони иқтисодӣ оилаҳо бо зарурати қабули қарорҳои душвор дар бораи кам кардани хароҷот рӯ ба рӯ мешаванд. Ин на танҳо ба сатҳи зиндагӣ, балки ба ҳолати равонии волидон ва фарзандон низ таъсир мерасонад, ки метавонад боиси муноқишаҳо дар дохили оила, баланд шудани сатҳи стресс ва дар натиҷа бад шудани саломатӣ гардад.

Тағйироти иҷтимоию фарҳангӣ: Тағйирёбии сохтори оила инчунин тағйироти васеътари иҷтимоию фарҳангиро инъикос мекунад. Оилаҳои нопурра ва оилаҳое, ки фарзандони берун аз издивоҷ доранд, ба меёр табдил меёбанд, аммо ин метавонад барои кӯдакон мушкilotи иловагӣ ба монанди доғи иҷтимоӣ ё набудани дастгирии ҳарду волидонро ба вучуд орад. Даст кашидан аз сохтори анъанавии оила баъзан боиси номуайянии дар нақши волидайн мегардад ва динамикаи муоширати байни аъзои оиларо тағйир медиҳад.

Заифшавии нақши модар: Ниҳоди табиии модарӣ аз сабаби тағйирот дар сохтор ва нақшҳои иҷтимоӣ танқид карда мешавад. Мушкilotи кӯдакони партофташуда ва кӯдакони таваллуднашуда, ки дар ҷудоии қисман ё пурра зиндагӣ мекунанд, саволҳои муҳимро дар бораи дастгирии оилаҳои ниёзманд ва зарурати эҷоди барномаҳои муассири иҷтимоӣ, ки ба кӯдакон дар муҳити бехатар ва дастгирӣ кумак мекунанд, ба миён меорад.

Ҷомеаи муосир бо зарурати таҳияи ҳалли ҳамаҷониба барои ҳалли ин мушкilot, аз ҷумла бехтар кардани шароити иқтисодӣ, дастгирии оилаҳо, эҷоди барномаҳои дастрас барои волидон ва муассисаҳои кӯдакон ва ташаккули афкори мусбати ҷомеа дар бораи сохтори гуногуни оилаҳо рӯ ба рӯ мешавад.

Тағйирот дар иҷрои вазифаҳои иҷтимоии оила. Функсияи фишор дар шакли камшуда мушоҳида мешавад, ки боиси кам шудани шумораи кӯдакони таваллудшуда дар муқоиса бо идеал мегардад. Вазифаи таълимӣ дар доираи истиқомати муштарак бо ғаъолияти зарурӣ амалӣ карда намешавад.

Дар оилаҳои расмӣ зиёда аз нисфи падару модарон дар тарбияи фарзандон ғаъолана иштирок мекунанд, вале қариб сеяки фарзандон ба ғаъолияти меҳнатӣ машғуланд. Ин тамоюлҳо аз омилҳои амалӣ бармеоянд: мушкilotи молиявӣ (33%), сарбории зиёд (32%), вазифаи хонагии назаррас (12%) ва набудани дониш ва таҷриба (10%). Функсияҳои ғайришахсии оила фароҳам овардани шароити ҳаётан муҳим ва қонъ гардонидани эҳтиёҷоти моддӣ, ташкили вақти фароғат ва нигоҳдории муоширатро дар бар мегирад.

Ноустувории иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва идеологӣ, бекурбшавии принципҳои ахлоқӣ боиси фишори равонии васеъ гардида, ба саломатӣ, идрок, тафаккур ва ҳавасмандии одамон таъсири манфӣ мерасонад. Бо вучуди ин тағйирот, оила арзишҳои муҳимтарин боқӣ мемонад, ки

эҳтиёҷоти асосии психологӣ, биологӣ ва иҷтимоиро қонеъ мегардонад. Нақшҳои оилавӣ низ тағйир ёфтанд. Пештар муносибатҳои байни падару модарон ва фарзандон метавонистанд характери тобеият дошта, баъзан бе асосҳои маънавӣ ба зулм табдил ёбанд.

Адабиёт:

1. Абдурашидов, Н.Ф. Психологические причины трудностей в детско-родительских отношениях у подростков-правонарушителей в условиях их пребывания в республиканской специальной школе г. Душанбе/Н.Ф. Абдурашитов // Наука и инновация. - Д., 2015, №2(12). - С. 40-48
2. Амирова, Г. Ҳамкории оила ва МТ дар тарбияи хонандагон / Г. Амирова // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф.-Д., 2020. №1 (29).- С.57-61
3. Голод, С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С.И. Голод.- СПб.: «Петрополис», 1998.-271с.
4. Гурко, Т.А. Брак и родительство в России / Т.А. Гурко.-М.: Ниҳод социологии РАН, 2008.-212с.
5. Коваленко, Т.В. Моделирование взаимодействия семьи и школы в условиях современного начального образования / Т.В. Коваленко.-АҚД.-Омск, 2006.-27с.
6. Кон, И.С. Ребенок и общество / Т.С. Кон.-М.: Наука.-1988.-269с.
7. Крылова, Н.Б. Культурология образования / Н.Б. Крылова.-Москва: Народное образование.- 2000.-272с.
8. Кукулин, И. Новое родительство и его политические аспекты / И. Кукулин, И. Майофис // Pro et Contra.-2010. - январь-апрель.
9. Кульчицкая, И.Ю. Формирование педагогической культуры родителей в учреждении дополнительного образования: Дисс. на соиск. уч. степени канд. пед. Наук / И.Ю. Кульчицкая.- Ставрополь. 2005.-169с.
10. Мирбобоева, Б. Робитаи МТ ва оила дар тарбияи маърифатнокӣ ва таҳаммулпазирии кӯдакон / Б. Мирбобоева.-Илм ва инноватсия.-Д., 2013, №1 (13).- С.64-68.
11. Овчарова, Р.Б. Психологическое сопровождение родительства / Р.Б. Овчарова.-М.: Изд-во Ниҳода Психотерапии.-2003.-319с.
12. Философский энциклопедический словарь.-М.: ИНФРА-М, 2000.
13. Харчев, А.Г. Социология воспитания / А.Г. Харчев.-М.: Политиздат.-1990.

ТАҲАВВУЛОТИ МАСЪАЛАИ НАҚШҲОИ ОИЛАВӢ ДАР НИҲОДҲОИ МУОСИРИ ҶАМӢЯТИ

Ба андешаи муаллиф, рушди ҷомеа ва тағйирёбии муносибатҳои байни мардон ва занон, нақшҳои анъанавии оилавӣ тағйир меёбанд. Қисми муҳими ин раванд ҷудошавии ниҳоди издивоҷ ва волидайн мебошад, ки боиси пайдоиши шаклҳои нави муносибатҳои оилавӣ, аз қабили муассисаҳои парасторӣ ва фарзандхондӣ муштарак мегардад.

Ниҳодҳои муосири волидайн шаклҳои навро ба худ гирифта, ба тағйирот дар заминаи иҷтимоӣ мутобиқ мешаванд. Масалан, дар баъзе кишварҳо, аз ҷумла Русия, муассисаҳои парастории муштарак пас аз талоқ торафт маъмултар мешаванд, ки ин хоҳиши таъмини неқӯаҳволии кӯдаконро ҳатто дар шароити ҷудой байни волидони онҳо инъикос мекунад.

Дар шароити тағйироти муосири иҷтимоӣ низ хоҳиши синну соли оғози ҳаёти ҷинсӣ ба назар мерасад, ки барои фаҳмидан ва иҷрои нақшҳои волидон мушкilotи нав эҷод мекунад. Байни камолоти ҷинсӣ ва иҷтимоӣ фарқияти доимӣ вучуд дорад, ки омодагии ҷавонро барои масъулияти волидайн зерӣ шубҳа мегузорад. Бояд қайд кард, ки ин тағйирот ба ҳуқуқҳои кӯдак диққат медиҳад, ки дар баҳсҳои муосир дар бораи сиёсат ва амалияи таълимӣ калидӣ мегардад.

Функсияи фишор дар шакли камшуда мушоҳида мешавад, ки боиси кам шудани шумораи кӯдакони таваллудшуда дар муқоиса бо идеал мегардад. Вазифаи таълимӣ дар доираи истикомати муштарак бо ҷаъолияти зарурӣ амалӣ карда намешавад.

Дар оилаҳои расмӣ зиёда аз нисфи падару модарон дар тарбияи фарзандон ҷаъолана иштирок мекунанд, вале қариб сеяки фарзандон ба ҷаъолияти меҳнатӣ машғуланд. Ин тамоюлҳо

аз омилҳои амалӣ бармеоянд: мушкilotи молиявӣ (33%), сарбории зиёд (32%), вазифаи хонагии назаррас (12%) ва набудани дониш ва таҷриба (10%).

Функсияҳои ғайришахсии оила фароҳам овардани шароити ҳаётан муҳим ва қонъ гардонидани эҳтиёҷоти моддӣ, ташкили вақти фароғат ва нигоҳдории муоширатро дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: таҳаввулот, ниҳодҳои муосир, нақшҳои анъанавии оилавӣ, парасторӣ, ҳукукҳои кӯдак, вазифаҳои иҷтимоии оила, вазифаи таълимӣ, ноустувории иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва идеологӣ, принципҳои ахлоқӣ

РАЗРАБОТКА ПРОБЛЕМЫ СЕМЕЙНЫХ РОЛЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТАХ

По мнению автора, с развитием общества и изменением отношений между мужчинами и женщинами традиционные семейные роли меняются. Важной частью данного процесса является разделение института брака и родительства, что приводит к появлению новых форм семейных отношений, таких как приемные семьи и совместное усыновление. Современные родительские институты приобретают новые формы, адаптируясь к изменениям социального контекста. Например, в некоторых странах, включая Россию, приемные семьи становятся все более популярными после развода, что отражает стремление обеспечить благополучие детей даже в условиях разделения родителей.

В контексте современных социальных изменений также наблюдается снижение возраста начала половой жизни, что создает новые проблемы для понимания и выполнения родительских ролей. Сохраняется разрыв между половой и социальной зрелостью, что ставит под сомнение готовность молодежи к родительской ответственности.

Следует отметить, что это изменение фокусируется на правах ребенка, становящиеся ключевыми в современных дискуссиях об образовательной политике и практике.

Функция давления наблюдается в редуцированной форме, что приводит к уменьшению числа рожденных детей по сравнению с идеалом. Воспитательная функция не реализуется в рамках совместного проживания с необходимой деятельностью. В формальных семьях более половины родителей активно участвуют в воспитании детей, но почти треть детей вовлечена в трудовую деятельность. Данные тенденции обусловлены практическими факторами: финансовыми трудностями (33%), высокой рабочей нагрузкой (32%), значительным объемом домашней работы (12%) и недостатком знаний и опыта (10%).

К неличностным функциям семьи относятся создание жизненно важных условий и удовлетворение материальных потребностей, организация досуга и поддержание общения.

Ключевые слова: изменения, современные институты, традиционные семейные роли, опека, права детей, социальные функции семьи, воспитательная функция, социальная, экономическая и идеологическая нестабильность, моральные принципы

DEVELOPING THE PROBLEM OF FAMILY ROLES IN CONTEMPORARY SOCIAL INSTITUTIONS

According to the author, as society develops and relationships between men and women change, traditional family roles are changing. An important part of this process is the separation of marriage and parenthood, leading to the emergence of new forms of family relationships, such as foster care and joint adoption. Modern parenting institutions are taking on new forms, adapting to changing social contexts. For example, in some countries, including Russia, foster care is becoming increasingly popular after divorce, reflecting a desire to ensure children's well-being even in the context of parental separation. In the context of contemporary social change, a decline in the age of sexual debut is also observed, creating new challenges for understanding and fulfilling parental roles. The gap between sexual and social maturity persists, calling into question the readiness of young people for parental responsibility. It should be noted that this change focuses on children's rights, which are becoming key in contemporary discussions of educational policy and practice.

The pressure function is observed in a reduced form, leading to a decrease in the number of children born compared to the ideal. The educational function is not realized within the framework of cohabitation with necessary activities. In formal families, more than half of parents are actively involved in raising children, but almost a third of children are involved in work activities. These trends are driven by practical factors: financial difficulties (33%), a high workload (32%), a significant amount of housework (12%), and a lack of knowledge and experience (10%).

The non-personal functions of the family include creating vital conditions and meeting material needs, organizing leisure activities, and maintaining communication.

Keywords: changes, modern institutions, traditional family roles, guardianship, children's rights, social functions of the family, educational function, social, economic, and ideological instability, moral principles

Маълумот дар бораи муаллиф: Махмадизода Абдурахмон Мухаммадӣ, номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва методикаи таълими онҳои Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров-16. Тел.: 987672777

Сведения об авторе: Махмадизода Абдурахмон Мухаммади, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры гуманитарных наук и методики преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангак Сафаров-16. Тел.: 987672777

Information about the author: Makhmadizoda Abdurahmon Muhammadi, candidate of pedagogical sciences, senior lecturer in the department of humanities and teaching methods at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, Sangak Safarov Street-16. Tel.: 987672777

Муқарриз: Ҷумъахон А., д.и.ф., профессор
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ: 689(075.8)
М – 65

БАРТАРИЯТ ВА КАМБУДИҲОИ АСОСИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ТЕХНОЛОГИЯ ВА КАСБУ ҲУНАРҲОИ МАРДУМӢ ДАР НИЗОМИ БОСАЛОҲИЯТ

Мирзоева Б.И., н.и.п., и.в. дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Халқи тоҷик ҳанӯз аз дуриҳои дур ва тадриҷан ба гузашти асрҳо тавассути ҷидду ҷаҳд ва қобилияти истеъдод аз бисёр касбу ҳунарҳо (қуллогарӣ, шишасозӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, зардӯзӣ, кафшдӯзӣ, ҳаттотӣ, бинокорӣ, сабадбофӣ, намадрезӣ, собунпазӣ, гулдӯзӣ, дӯзандагӣ, дегрезӣ, қоғазбарорӣ, дуредгарӣ, наққошӣ, рассомӣ, гулобқашӣ, хаймадӯзӣ ва амсоли ба инҳо воқиф буданд. Боиси ифтихор аст, ки имрӯзҳо ин шуғлу касбҳоро ворисони онҳо идомадиҳандаи ҳунарҳои волеашон давом дода истодаанд ва албатта, тибқи таҳлил, тархезию коркарди нав ва тавассути техника ва технологияи навини даврони муосир дубора эҳё шуда истодаанд.

Муродов Р.М. менависад: «Дар баробари дигар намудҳои санъат ва ҳунарҳои мардумӣ, санъати ҷитгарӣ ҷойи махсусро дорост. Дар замони пеш мактабҳои сершумори ҷитгарӣ арзи ҳастӣ доштанд ва ҳар як маркази ҷитгарӣ намудҳои гуногуни матоъҳои ҷитӣ истеҳсол мекарданд. Аз ҷумла сӯзаниҳо, дастархонҳо, рӯйҷойҳо тайёр карда мешуданд» [9, с. 1].

Дар яке аз Паёмҳои худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид намуданд: «Бо мақсади таъмин намудани эҳтиёҷоти воқеии соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ ба мутахассисони дорои донишу малакаи муосири сатҳи байналмилалӣ нақшаи дурнамои тарбияи кадрҳоро дар

муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишвар ва хориҷ аз он таҳия намуда, ҳамзамон бо ин ҷиҳат ҳар чӣ зудтар ба талаботи имрӯза мутобиқ гардонидани барномаҳои таълимии муассисаҳои олии кишвар тадбирҳои иловагӣ андешанд» [7, с. 1]. Ин таъкидҳо моро водор месозад, ки Стратегияи миллии рушди маориф, самтҳои тағйироти муносибат ба таълимро мушаххас карда, гузаришро аз шакли таълими кунунӣ ба шакли таълими салоҳиятнок ба нақша гирем. Бартарияти ин низом манша мегирад аз касбу ҳунарҳои мардумӣ.

Оқилова Қ. низоми босалоҳиятро чунин таҳлил намудааст: «Аслан хонанда худаш мақсади муайян надорад. Фаҳмишҳои ӯ дар бораи азхудкунии салоҳиятҳо умумианд. Омӯзгор тавассути проблемагузори метавонад хонандагонро ба гузоштани мақсад ҷалб намояд» [12, с. 1].

Бо мурури замон касбу ҳунарҳо тадриҷан то ба замони мо омада расиданд. Тоҷикон дар баробари дигар халқияту миллатҳо чун аз ҳаёти обшинагӣ ҷудо шуданд, тадриҷан ба касбу коре ва ё шуғле варзиданд, то рӯзгори худ ва оилашонро пеш баранд. Аз ин лиҳоз, рӯ ба меҳнат кардану ҳунаре омӯхтан овардаанд. Ҳанӯз дар асрҳои III-II пеш аз милод дар Осиёи Миёна оҳангарон, заргарон, мисгарон, кулолгарон, чармгарон, хаймадӯзон, шонатарошон, бофандаҳо, сабадбофон, сангтарошон, заршӯён, ошпазҳо, қассобон, майфурушон ва монанди онҳо буданд. Ҳунар дар ягон давра замон қадру қимати худро гум намекунад. Агар касбу ҳунарҳои мардумиро як тараф гузошта, низоми босалоҳият ва зехни сунъиро инкишоф медедем аз ин мо ба мақсад намерасидем, яъне ба мушкилиҳо дучор мешудем. Маҳз таҳкурсии касбу ҳунарҳо буд, ки мо аз он ба ин муваффақият ноил гаштем. Бартарият ва камбудии таълим аз ҷомеаи муосир ва падару модарон вобастагии зич дорад. Аз ин рӯ, таълими низоми босалоҳият ҳамқадами замон буда, наврасонро ба эҷодкорӣ лоиҳакашӣ, ихтирооти маводҳо, озодона баён намудани фикр ва амсоли инҳоро омода месозад. Омӯзгорон ва волидон сидқан ва аз рӯи вичдон низоми босалоҳият ва зехни сунъиро кор карда ба хонандагон ва донишҷӯён ҳамчун роҳбалад корбарӣ ва дар амал иҷро намоянд ба мақсади таълими замони муосир расида метавонанд.

А.Азизов, М.М. Сайфудинов таълими низоми босалоҳиятро чунин арзёбӣ намудаанд: «Бояд таваққуф дод, ки таълими замони муосир дар низоми босалоҳият мутахассиси ояндаро бояд босавод, худомӯз ва дарккунандаи муаммоҳои ҷаҳони имрӯза, фарогири донишҳои мукамал ва омода ба ҳалли масъалаҳои муҳими ҳаёт дида тавонад». [1, с.2].

Набиева М. қайд мекунад: «Ҷузъҳои салоҳиятнокӣ донишҳо, малакаҳо, қобилиятҳо, ангежаҳо, арзишҳо ва эътиқодҳо ба ҳисоб мераванд, аммо худ аз худ маҷмуи ҷузъҳо шахсро салоҳиятдор намекунад» [11, с. 2].

Ҳукумаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати маориф ва илм пайваста кӯшиш менамояд, ки низоми таълимро ҳамқадами замон гардонда, барои ба низоми ягонаи таҳсилоти ҷаҳонӣ ворид намудани таҳсилоти миллии тадбирҳо андешанд. Низоми таълими ҳар як давра замон бартарият ва камбудии худро дорад. Барои муқоиса ҷадвалро рӯи қоғаз меорем.

№	Низоми таълими анъанавӣ	Низоми таълими босалоҳият
1.	Хонанда технологияи коркарди қоғазро медонад;	Аз орди қоғаз қоғазро омода карда метавонад
2.	Хонанда оид ба намудҳои қоғаз ва асбобҳои қорӣ маълумот медиҳад;	Аз намудҳои қоғаз асбоби аёнӣ сохта метавонад.
3.	Асбобҳои қориро истифода бурда метавонад.	Бо асбобҳои қорӣ қоғазро бурида метавонад.
4.	Ҷиҳатҳои кимиёвӣ ва физикии қоғазро медонад.	Ба воситаи қори амалӣ ҷиҳатҳои кимиёвӣ ва физикии қоғазро фаҳмида метавонад.
5.	Аз қоғаз қадом маводҳо омода мешавад медонад.	Аз қоғаз ихтироот карда метавонад.

Аз ин маълумот бармеояд, ки дар таълими анъанавӣ тартиби мантиқӣ, пайдарҳамии мавзӯҳо дуруст бошад ҳам, аммо раванд ва натиҷаҳои таълим ба қисмҳои хурд ва дар доираи вақт маҳдуд инъикос меёбад. Дар таълими салоҳиятнокӣ аз қадом маводҳо омода шудани қоғаз, ба воситаи қори амалӣ омода намудани маводи қоғаз аз тарафи хонанда сурат мегирад.

Мирзоева Б.И. иброз медорад: Дар оmodасозии омӯзгорони ояндаи технологияи махсус фанҳои тайёрии касбӣ аҳамияти калон доранд. Ҳангоми омӯзиши ин фан омӯзгорони оянда дониш ва малакаҳои касбӣ ба даст меоранд инчунин, фикри худро озодона баён карда метавонанд» [10, с. 2].

Заминаи асосии низоми босалоҳият ин касбу ҳунароҳои мардумӣ, ҳунармандӣ ва ҳунаромӯзӣ буда, онро бо технологияи замони муосир алоқаманд намудан лозим аст. Ҳунар ва ҳунармандию ҳунаромӯзӣ ҳанӯз аз давраҳои хеле дури гузашта диққати донишмандону мутафаккирон, ҳосатан, аҳли илму адаб ва шоиронро ба худ ҷалб намуда буд. Ин буд, ки бузургони гузаштамон марбут ба масъалаи мазкур панду андарз ва ақидаҳои ҷолибу манфиатнокро барои ҳамзамонон ва махсусан, баҳри насли наврасу ҷавонон ва умуман, аҳли инсоният арзонӣ доштанд. Касбу ҳунар аз як тараф, боиси рӯзгузаронӣ ва зиндагии осоиштаи оилаи ҳунарманд мусоидат намояд, аз тарафи дигар, аз маҳсули дасти ӯ аҳли башар истифода намуда, камбудии рӯзгорашро таъмин ва сатҳи зиндагиашро аз ҳар ҷиҳат қаноатбахш мегардонад. Маҳсули дасти ҳар як ҳунарманд боис мегардад, ба пешравӣ ва рушду тараққии ҷомеа, зеро ҷомеаро бе ҳунару ҳунарманд тасаввур кардан номумкин аст. Маҳз ҳунармандон дар баробари дигар кишроҳои ҷомеа барои рушду нумуи он ҳиссаи худро мегузоранд ва тавассути расомии кулолгарӣ, бофандигию дӯзандагӣ, заргарӣю касибӣ ва амсоли инҳо шуҳрати ватану миллати худро ба ҷаҳониён муаррифӣ карда метавонанд. Умуман, масъалаи омӯхтану касб кардани ҳунару ҳунармандӣ аз як тараф яке аз роҳҳои ба меҳнати ҳалолу манфиатбахш раҳнамун сохтани насли наврасу ҷавон бошад, ба шуҳрат ёфтани зиндагии ҳушу хуррами онҳо боис гардад, аз тарафи дигар, баҳри ба воя расидани ҷойгузини сазовори наслҳои калонсоли ватани маҳбубамон гардида, дар ҷомеаи ҷаҳони Тоҷикистони соҳибистиклоламон тавассути касбу ҳунароҳои мардумӣ ба ҷаҳониён муаррифӣ карда мешавад. Касбу ҳунар дар ҳама давраи замон ҳамқадами ҳунарманд буд. Ҳунари волои ҳунарманд на танҳо обрӯ, балки шуҳрати миллату сарзамини ӯро ба дуриҳои дур бурда, кишварашро ба ҷаҳониён муаррифӣ мекунад ва тавассути ҳунару истеъдоди ӯ хориҷ будагон марбут ба миллату ватани ҳунарманд тасаввуроти ҷадид пайдо мекунанд.

Носеҳи забардасти Машриқзамин, мутафаккир ва адиби шинохтаи асри XI Унсурулмаолии Кайковус марбут ба манфиати меҳнат ва касбу ҳунар андешаронӣ намуда, насли наврасу ҷавонро бо омӯхтан ва аз бар намудани ҳунаре водор намудааст [9, с. 3].

Ба ақидаи ин мутафаккири рӯзгордида меҳнат ва касбу ҳунар (агар он аз тахти дил ва меҳри беандоза бошад), аз ҳар ҷиҳат ба ҳунарманд ғоидаовар буда, саломатии онро барҷо ва рӯзгорашро ғаний мегардонад. Аз рӯйи хирад ва адлу инсоф самаранок истифода бурдани ҳунар боиси сарбаландии ҳунарманд мегардад, ҳамчунин, ӯ дар ҳама ҷо ба иззату иқром рӯбарӯ мегардад. Он касе, ки соҳибкасбу соҳибҳунар аст, ҳеҷ гоҳ ранҷаш ба зоеъ намеравад. Аз ин рӯ, омӯхтани касбу ҳунар ранҷ бурдану заҳмат кашиданро Кайковус амали нек дониста, ба наврасону ҷавонон таъкид карда мегӯяд, ки ҳунар омӯзанд ва аз омӯхтани касбу ҳунар нағз накунанд, зеро ҳунари хубе, ки ба ҳамагон маъқул меафтад, ҳунармандро соҳибэҳтиром ва қадру қиматашро афзун мегардонад. «Чун дар ҳунар фӯзун ёбӣ, - мегӯяд Кайковус, - шуҳратат байни ҳамсолону бузургон афзунтар мегардад». Ҳунармандон, касибон, муҳаққиқон ва олимони гузаштаи халқи тоҷик мактаби ҳунарро ба мо мерос гузоштаанд ва мо метавонем онро бо зехни сунӣ дар алоқаманд кунем. Айни замон, ҳонандагон ва донишҷӯён кӯшиш менамоянд, ки дар байни ҳамсолони худ шуҳратманд ва номдор бошанд. Қайд кардан зарур аст, ки фанни технологияи амалӣ ва методикаи таълими он дар МТМУ ҳонандагонро бо талаботи зебопарастии техникӣ ва маданияти меҳнатӣ шинос намуда, дар тарбияи ҳисси зебопарастии ҳонандагон ёрӣ мерасонад. Ҳангоми иҷрои методикаи расмкашӣ дар синфи сеюм роҳу усулҳои онро омӯзгор ба ҳонанда фаҳмонда тавонад. Инчунин қисмҳои зебопарастии онро иҷро намояд.

М.Лутфулов менависад: «Методҳои таълим ҳамчун ҷароғи ғайолияти муаллиму ҳонандагон илмест дар хусуси роҳ, тарз ва воситаҳои инкишофи қобилияти фардии ҳонандагон, доираи назар, андӯштани дониш ва ҳосил намудани маҳорату малакаҳо» [5, с. 4].

Мирзоева Б.И. бошад оид ба ин масъала чунин иброз медорад: «Ба мақсад мувофиқ карда мешавад, агар омӯзгор аз методҳои таълими низоми босалоҳият хуб истифода кунад, ин метод дар амал татбиқ мегардад. Масалан: агар дар синфҳои ҷорум мавзӯи кор бо матоъ бошад, омӯзгор ин

дарсро назариявӣ бо технологияи муосир маълумот дода, инчунин онро дар амал ҳамчун дарси лабораторӣ гузаронад. Таркиби матоъро ба воситаи сӯзиши матоъ муайян созад. Аз ҷаҳор нахи матоъ абрешим, пахта, пашмин ва нахи кимиёвӣ истифода кунад.

Омӯзгор дар дарси дуҷуми фанни санъат ва меҳнат кори лабораториро аз нахи абрешим ва нахи кимиёвӣ мегузаронад. Аз расми овардашуда маълум мегардад, ки матоъҳои атласу адраси замони имрӯза аз нахи тозаӣ абрешим омода намешаванд, яъне дар таркиби он нахи кимиёвӣ илова шудааст. Ин ба он хотир илова мешавад, ки дар вақти шустани матоъ ё либос ранги он ҷорӣ нашавад ва муҳлати истифодаи он зиёд шавад. Хонандагон бояд фикри худро дар дафтар доир ба кори лабораторӣ навишта гиранд. Чӣ тавр месӯзад, ранги оташ, ранги дуди он, дар чанд дақиқа сӯхтани он дар охир аз он чӣ ҳосил мешавад, навишта гиранд ва маълумот диҳанд. Аз ин кори лабораторӣ хонанда бояд фаҳмида гирад, ки кадом нахи матоъ ба инсон зараровар нест. Омӯзгор тавсия медиҳад, ки вақти кор дар ошхона либоси пахтагин пӯшидан лозим» [8, с. 4].

Расми 1. Сӯзиши матоъ аз нахи абрешим.

Расми 2.

Сӯзиши матоъ аз нахи пахта: Аз ин кори лабораторӣ маълум мегардад, ки нахи пахта дар вақти сӯхтан дуди сиёҳ надорад, ранги оташ зарди равшан ва муҳлати сӯхтан кӯтоҳ буда, аз он чизе боқӣ намонда. Фаҳмида гирифтём, ки нахи пахта аз он матоъҳои сон, чит, сатин ҳосил мешавад ба инсон зарар надорад. Мақсади ин дарс дар он аст, ки хонанда ҳудаш мустақилона фикрашро рӯйи қоғаз оварда, фарқи байни нахи матоъҳо ва истифодаи дурусти онҳоро фаҳмида гирад, инчунин дар рӯзгор аз онҳо бо шуурона истифода кунад.

Аз ин кори лабораторӣ хонанда бояд фаҳмида гирад, ки кадом нахи матоъ ба инсон зараровар нест. Омӯзгор тавсия медиҳад, ки вақти кор дар ошхона либоси пахтагин пӯшидан лозим.

Н.К. Крупская навишта буд, ки «Муносибати бошууруна ба меҳнат муҳим аст. Зарур аст, ки кӯдакон дар назди худ мақсад гузоранд, нақшаи кории худро муҳокима намоянд, дар байни худ корхоро тақсим ва дар чараёни меҳнат шаклҳои ёрии ҳамдигариро пешбинӣ кунанд ва пас ҳар кас вазифаҳои худро софдилона ва бо ҷидду ҷаҳд иҷро кунанд» [5, с. 6]. Чунин меҳнат аҳамияти калони тарбиявӣ дошта, дар кӯдакон малакаю маҳорати ташкилотчигӣ дар ҳаётро инкишоф диҳад. Ин таъкидҳо ва роҳбаладиرو чунин истифода намудан ба мақсад мувофиқ аст. Масалан: Пеш аз оғози дарси амалӣ омӯзгор ба хонандагон фаҳмонда медиҳад, ки сараввал доир ба мавзӯи фикр кунанд, хулосабарорӣ кунанд ва сипас шуруъ кунанд. Мустақилона фикри худро доир ба кори амалӣ баён карда тавонанд. Омӯзгор кӯшиш намояд, ки маҳорати ташкилотчигиро ба хонандагон омӯзонад.

Ниёзов Ҷ.М. қайд мекунад: «Таълими тафриқа бо назардошти қобилият ва истеъдоди хонандагон сурат гирифта, ҳаргиз ҳадафи ба табақаҳо ҷудо кардани онро надорад, балки шароити мусоид фароҳам меорад, ки шогирдон аз имкониятҳои табиӣ хеш фаровон истифода баранд» [12, с. 5].

Гуфтан ба маврид аст, ки раванди таълим дар муносибати салоҳиятноки мураккаб буда, вақт ва нуруи бештарро талаб мекунад. Мо агар муқоиса кунем низомии таълими салоҳиятнокиро ба таълими касбӣ, аз ҷумла дӯзандагӣ, рассомӣ, нақшакашӣ, кашададӯзӣ, гулдӯзӣ, ҷулоҳбофӣ, амсиласозӣ, кандакорӣ, кулолгарӣ, ошпазӣ ва амсоли ин монанд кардан мумкин аст. Барои татбиқи таълими салоҳиятноки омӯзгорон бояд якчанд назарияҳои асосии таълимоти муосирро донанд ва ба таври самаранок дар амал татбиқ карда тавонанд. Принсипҳои дидактикии таълими фанни технологияи амалӣ ва методикаи таълими он як қисми муҳим ва заминаи асосии низомии босалоҳияти таълими замони муосир ба шумор меравад. Бинобар ин омӯзгоронро зарур аст, ки вобаста аз технологияи таълими муосир ҳамгиро намудани онро истифода кунанд. Бартарияти ин низомии нави таълим дар он аст, ки хонанда мантиқан ва бошууруна фикр карда, онро дар амал татбиқ карда метавонад. Камбудии таълими низомии анъанавӣ дар он дида мешуд, ки хонанда донишҳои аз бар намудаашро хулосабарорӣ карда наметавонист ё онро дар амал татбиқ карда наметавонист. Тарзи таълим ва омӯзиши фанни технологияи амалӣ ва методикаи таълим он дар соҳаи педагогика ниҳоят мураккаб буда, аз омӯзгор чунин корхоро талаб мекунад: нақл, суҳбат, ахборотдиҳӣ, хондан ва кашадани нақша, намоиш, саволдиҳӣ, муқоисаи тасвирҳои графикӣ, муайянкунӣ, масъалагузорӣ, дастурдиҳӣ, тафтиш, баҳогузорӣ ва амсоли инҳо. Дар баробари заҳмати омӯзгор хонанда бояд иҷро намояд: шунидан, дидан, хондан ва кашадани нақша, ба саволҳо ҷавоб додан, муқоиса кардан ва амсоли инҳо. Чунин фаъолияти омӯзгор ва хонанда усулҳои дидактикии алоҳидаро ташкил мекунад, ки ба интихоби дурусти методи таълим ёрӣ мерасонад. Дар ҳар як дарс омӯзгор бояд таъсирашро расонида тавонад то ки хонанда дарсро пурра аз худ карда тавонад. Аз тарафи омӯзгор истифода шудани методҳои таълимии гуногун натиҷаи хуб ба бор меорад. Гуфтан ба маврид аст, ки методҳои таълимиро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунам.

1.Маълумотдиҳӣ;

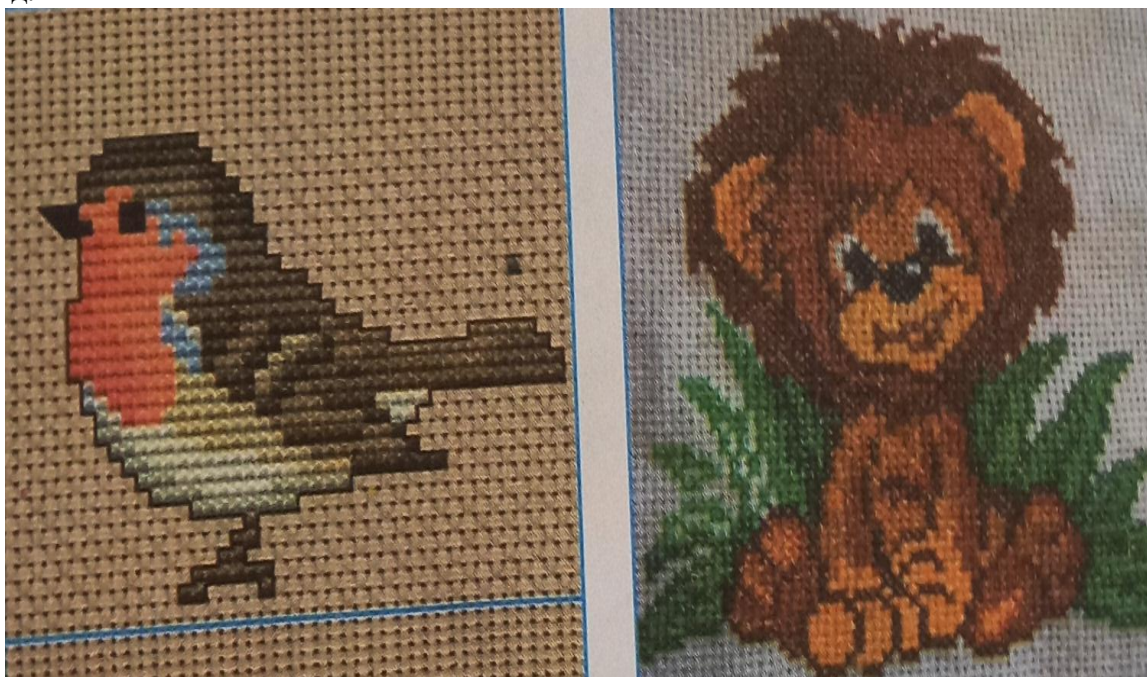
2.Масъалагузорӣ.

Агар омӯзгор аз ин методҳо истифода кунад чунин натиҷа медиҳад: азёдкунӣ, бахотирнигаҳдорӣ, ҷустуҷӯӣ, мустақилона аз худ кардани дониш ва амсоли инҳо. Яъне вобаста ба фаъолияти муаллим дар хонандагон методҳои омӯзиш ва кӯшиш такмил меёбад. Хуллас касбу ҳунариҳои мардумӣ метавонанд ҳамчун як заминаи асосӣ дар рушди низомии босалоҳият ва зехни сунъӣ хизмат кунанд. Барои татбиқи таълими салоҳиятноки омӯзгорон бояд якчанд назарияҳои асосии таълимоти муосирро донанд ва ба таври самаранок дар амал татбиқ карда тавонанд.

Ҷаҳони имрӯзаро падидаҳои нави таълим фаро гирифтанд, ки таҳти назар ва дар амал иҷро кардани онҳо барои пешравии илму маориф аз ҷумла аз боғча то муассисаҳои олии таълимӣ ниҳоят муҳим мебошад. Дар замони муосир давлатҳои пешрафта ба таври назаррас дар чараёни таълим аз зехни сунъӣ истифода мебаранд, то ки раванди таълимро инноватсионӣ, замонавӣ ва натиҷабахш гардонанд. Кишварҳои ИМА, Ҷопон, Сингапур ва Чин чунин таълимро ҳамқадами замон гардониданд. Масалан: Баъди синфи чорум омӯзгори синфҳои ибтидоӣ, аллакай ихтисоси онҳоро муайян карда, ба падару модарони онҳо дастур медиҳад, ки фарзанди ӯ омӯзгор мешавад

бояд ба синфхонаи омӯзгорӣ рафта таълимро давом диҳад ё ин ки табиб мешавад бояд дар ин ихтисос таълимро давом диҳад. Мақсад аз он иборат аст, ки аз синфи панҷум ба касби интихобкардааш равона мегардад. Фанҳои таълими меҳнат, технологияи таълими меҳнат, санъати тасвирӣ, нақшакашӣ, геометрия, физика, химия, мантиқ ва амсоли инҳо дар сатҳи аввал қарор доранд. Фанҳои номбурда, дар таълим зиёдтар омӯзонда мешаванд.

Барои муқоиса дарси касбу ҳунар дар синфи 5-ум мавзӯи «Технологияи дӯхтани кӯки зарбӣ»-ро таҳлил намудан ба мақсад мувофиқ аст. Пеш аз оғози кор матои махсус интихоб намуда, наққошии онро тасвир мекунем. Сипас ранги тасвирро муайян карда ба кукзани шуруъ мекунем. Тарзи дӯхти куки зарбӣ алоқамандӣ дорад бо фанни математика чунки ҳар як кукро ҳисоб намуда дӯхтан лозим. Дар охири кор онро расм гирифта, ба компютер пайваست менамоем. Куки зарбиро бо дастгоҳи техникии иҷро намудан лозим аст. Инчунин, аз ин расм филми тасвирӣ низ омода кардан мумкин аст. Ин дарс алоқаманд мешавад дар таълими низоми босалоҳият. Ихтисос ва фанҳои номбаршуда ба хонандагон ва донишҷӯён имконият медиҳанд, ки онҳо бо истехсолот ва технологияи замони муосир ба таври васеъ шинос шуда, доир ба касбҳои гуногун маълумот гиранд.

Расми 3.

Омодасозии муаллимони ояндаи технология бо алоқамандии зехни сунъӣ дар шароити муосир самараноктар қараён мегардад, агар:

- давомдорӣ ва муназзамии таъсироти зехнӣ ва ҳиссиётӣ ба таҷрибаи омодасозии омӯзгорони технологияҳои махсус ва ба воситаи технологияи муосир дар раванди омӯзиш таъмин карда шаванд;
- ба мундариҷаи таълим маводи назариявии омодасозии омӯзгорони технология ва алоқамандӣ бо зехни сунъӣ дар раванди омӯзиш дохил карда шаванд;
- технологияи махсуси иттилоотӣ дар раванди таълиму тарбия ва амсилаҳои халқии низоми омодасозии омӯзгорони технология истифода бурда шаванд.

Хулоса бартарият ва камбудии асосии раванди таълими технология ва касбу ҳунароҳои мардумӣ дар низоми босалоҳият масъалаи асосии таълим ва тарбия ба шумор рафта, аз омӯзгорони технологияи таълими меҳнат талаби онро дорад, ки низоми қабулнамудаи соҳаи маорифро қорбарӣ намуда, дар фаъолияти қорӣ истифода намоянд.

Адабиёт:

1. Азизов А., Сайсудинов М., Муъминов Ф., Ҷӯраев М. Методикаи таълими технология (таълими меҳнат) дар низоми босалоҳият. – Душанбе, Матбаа: -2018, сах. 16-17

2. Азизов А. Рӯзиева М. Азизов Ш. Насимӣ М. “Роҳнамои фанни технология(Таълими меҳнат барои духтарон) синфи 8-ум.
3. Азизов А. Дастури методӣ Душанбе, ”Маориф” ҶДММ-“Таъъу нашр” 2017-159 саҳ.
4. Климов Е.А “Как выбрать профессию”-М, Просвещение, 1990 с.159
5. Крупская Н.К Об учителе. Избр. статьи, речи и письма. Изд 2-е М.: Изд-во АГН РСФСР. 1960. с.254-256.
6. М.Лутфуллоев “Дарс”-Душанбе, 1995, с 87.
7. М.Рӯзиева, К.Обидова, С.Исломов. Технология (таълими меҳнат барои духтарон) Маориф Душанбе 2016 саҳ 93.
8. Мирзоева Б.И Дастури таълимии аёнӣ Матбаа Душанбе 2020 саҳ 48-50.
9. Муродов Р.М “Намоиши хунароҳ” Душанбе-2005 34 саҳ.
10. Мирзоева Б.И. “Омода намудани омӯзгорони технология ва соҳибкорӣ зимни хунароҳи анъанавии занонаи тоҷикӣ дар замони муосир” Кӯлоб- 2023 159 саҳ.
11. Набиева М”Конференсияи ҷумҳуриявӣ “Муносибати салоҳиятнок ба баҳодиҳии дастовардҳои таълимии хонандагон” Кӯлоб-2024 саҳ 110-111.
12. Ниёзов Ҷ.М Конференсияи ҷумҳуриявӣ “Усулҳо ва роҳҳои ташкили таълими тафриқавӣ дар таҳқиқотҳои психологӣ-педагогӣ ва методӣ” Кӯлоб 2024 саҳ 94-95.
13. Оқилова Қ ”Конференсияи ҷумҳуриявӣ “Мақсадгузори дар таълими салоҳиятнокӣ” Кӯлоб-2024 саҳ 119-120.
14. Унсурмаолӣ Кайковус «Қобуснома» Душанбе, Адиб 1990. 151 саҳ.
15. Эмомалӣ Раҳмон – Паёми Пешвои миллат «Омӯзгор», 22-январӣ соли 2016- №4 (12020) .

БАРТАРИЯТ ВА КАМБУДИҲОИ АСОСИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ТЕХНОЛОГИЯ ВА КАСБУ ХУНАРОҲОИ МАРДУМӢ ДАР НИЗОМИ БОСАЛОҲИЯТ

Мақолаи мазкур дар хусуси бартарият ва камбудии асосии раванди таълими технология ва касбу хунароҳи мардумӣ дар низоми босалоҳият меравад. Таълими фанни технологияи амалӣ ва методикаи таълими он манша мегирад аз касбу хунароҳи мардумӣ ва дар алоқамандӣ бо низоми босалоҳияти замони муосир.

Заминаи асосии низоми босалоҳият ин касбу хунароҳи мардумӣ, хунаромандӣ ва хунаромӯзӣ буда, онро бо технологияи замони муосир алоқаманд намудан лозим аст. Бояд таъкид кард, ки таълими замони муосир дар низоми босалоҳият мутахассиси ояндаро бояд босавод, худомӯз ва дарккунандаи муаммоҳои ҷаҳони имрӯза, фарогири донишҳои мукаммал ва омода ба ҳалли масъалаҳои мубрами ҳаёт дида тавонад.

Калидвожа: касбу хунароҳ, таълим, салоҳият, замони муосир, замина, дониш, фан, тоҷикон, хунароҳи мардумӣ, муҳаққиқон, шоирон, адибон, таърих

ОСНОВНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ И НАРОДНЫМ РЕМЁСЛАМ В СИСТЕМЕ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье рассматриваются основные преимущества и недостатки процесса обучения технологии и народным ремёслам в системе квалификации. Обучение предмету практической технологии и методика его преподавания берут начало в народных ремёслах и тесно связаны с современной системой квалификации.

Основой системы квалификации являются народные ремёсла, ремесла и ученичество, и необходимо соединить их с современными технологиями. Следует отметить, что современное образование в системе квалификации должно видеть будущего специалиста грамотным, самоучкой, понимающим проблемы современного мира, обладающим всесторонними знаниями и готовым решать актуальные жизненные задачи.

Ключевые слова: профессия, образование, компетентность, современность, происхождение, знания, наука, таджики, народное творчество, исследователи, поэты, писатели, история

THE MAIN ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF TEACHING TECHNOLOGY AND FOLK CRAFTS WITHIN THE QUALIFICATION SYSTEM

This article examines the main advantages and disadvantages of teaching technology and folk crafts within the qualification system. The teaching of practical technology and its methodology originate from folk crafts and are closely linked to the modern qualification system.

The qualification system is based on folk crafts, trades, and apprenticeships, and it is necessary to integrate them with modern technologies. It should be noted that modern education within the qualification system should envision future specialists as literate, self-taught, understanding the problems of the modern world, possessing comprehensive knowledge, and prepared to solve current life challenges.

Keywords: profession, education, competence, modernity, origin, knowledge, science, Tajiks, folk art, researchers, poets, writers, history.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоева Бунафша Исмоиловна номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи ҷанҳои гуманитарӣ ва методикаи таълимии факултети омӯзгорӣ ва фарҳанги Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735360, шаҳри Қӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. **Телефон:** +992 (918) 25-06-50, **Почтаи электронӣ:** mirzoeva-buhafsa@mail.ru

Сведения об авторе: Мирзоева Бунафша Исмаиловна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры гуманитарных наук и методики обучения факультета педагогики и культуры Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: Республика Таджикистан, 735360, г. Куляб, ул. С. Сафарова, д. 16. Телефон: +992 (918) 25-06-50, E-mail: mirzoeva-buhafsa@mail.ru

Information about the author: Mirzoeva Bunafsha Ismailovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor, department of humanities and teaching methodology, faculty of education and culture, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 16 S. Safarov Street, Kulob, 735360, Republic of Tajikistan. Phone: +992 918 25 06 50, E-mail: mirzoeva-buhafsa@mail.ru

Муқарриз: Файззода Б.Ф., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

УДК:809.155.0:808.2(575.3)

КОМПЕТЕНТНОСТНО - КОММУНИКАТИВНЫЕ ОСНОВЫ ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ – ТАДЖИКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Назарова Р.Т., к.п.н., доцент
Назаров Н.Т., докторант (PhD)

Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки

Общеизвестно, что язык может быть описан как исследовательский и учебный предмет в двух аспектах; как система знаков и как речевая коммуникативная деятельность. Языковая система знаков представляет собой чисто лингвистический объект, который, однако, может исследоваться по-разному. Она может быть исследована и описана как чисто классификационно, в семиотическом аспекте, так и функционально, т.е. с точки зрения взаимодействия ее элементов (языковых средств) на основе их общих функций [15].

Известно также, что коммуникативно-функциональное описание языка исходит из общего понятия деятельности, причем коммуникативная деятельность рассматривается как такая часть деятельности человека, которая позволяет осуществлять воздействие субъекта действия мыслями, эмоциями, субъективными оценками и т.п. на предмет деятельности.

Для описания русского языка с учетом диалектической связи между системными и деятельными аспектами необходимо, таким образом, соотносить функционально - ориентированное описание языковой системы с описанием иноязычной речевой деятельности [13, с. 76-82].

При этом необходимо конкретно установить, какие языковые средства при определенных условиях (объективных и субъективных) могут быть использованы для реализации определенных коммуникативных действий. При исследовании названных задач мы руководствуемся пятью следующими теоретическими принципами:

1. Исследование и описание системы языка и коммуникативной деятельности должно быть функциональным. Под этим мы подразумеваем описание языковых средств по их форме, значению и функции, т.е. по их потенциальному участию в обеспечении их общественной значимости. Понятие значимости мы рассматриваем в этой связи как фиксированное в языковой форме ментальное содержание. Значение актуализируется в деятельности и образует одну из важнейших основ функции (во многом определяет функцию).

2. Оно должно быть операциональным. Другими словами такое описание должно не только создавать основу знаний русскому языку, но и охватывать существенные аспекты деятельности на этом языке. Таким образом, при операциональном описании языка речь идет в первую очередь о порождении и восприятии русскоязычных текстов как основы для развития лексической компетенции на русском языке.

3. Оно должно быть интегративным. Это значит, что задача исследования состоит в первую очередь в определении форм взаимодействия языковых средств различных уровней, прежде всего лексики и грамматики.

4. Оно должно быть селективным (избирательным). Это означает, что при отборе текстов и материала для анализа необходимо учитывать функциональную ограниченность лексической компетенции русского языка как средства общения.

5. Оно должно быть конфронтативным: русский и родной языки должны сопоставляться с точки зрения наличия в них эквивалентных, аналогичных и контрастивных явлений. Результаты такого сопоставления имеют чрезвычайно важное значение для повышения эффективности процесса обучения русскому языку.

Перечисленные теоретические принципы позволяют утверждать, что функционально-коммуникативное описание языка в формировании лексической компетенции студентов-таджиков при обучении русскому языку может быть предпринято в двух направлениях. С одной стороны, речь идет о функционально-семантическом описании языковой системы. Здесь мы встречаемся с теориями полей.

Как известно, в настоящее время принято выделять два вида функциональных полей:

а) поля, в которых при выражении соответствующего функционального инварианта взаимодействуют языковые средства всех уровней. Это так называемые комплексные поля, которые мы определяем, как функционально-семантические категории, т.е. по мнению проф. А.В. Бондарко, функционально-семантические категории, средства выражения которых находятся в специфическом взаимодействии в процессе коммуникации [2, с. 36];

б) поля, в которых функционально-семантический инвариант выражается языковыми средствами только одного уровня. Это элементарные грамматические и лексические поля. Так, например, можно выделить различные модели предложений, выполняющих одинаковую функцию при одинаковом основном лексическом составе. В результате этого мы получаем поля определенных семантических типов предложений.

В лексических полях взаимодействие лексем (значений лексемы) может быть прослежено в двух направлениях: парадигматический - через общие элементы значения и синтагматический - через их линейную связь. В процессе коммуникации из парадигматического ряда выбираются соответствующие коммуникативному заданию обозначения, соединяемые на синтагматическом уровне с другими лексемами на основе их сочетаемости и валентности.

С другой стороны, при функционально-коммуникативном описании языка речь идет о функциональном описании языковой коммуникации, задачей которого является исследование процессуального аспекта языка, который может быть объяснен и описан только с учетом

коммуникативной ситуации и определенных факторов языковой коммуникативной деятельности [7, с. 233].

В практической и интеллектуально теоретической общественной деятельности человека возникают определенные коммуникативные потребности, требующие реализации. Другими словами, здесь постоянно возникают мотивы коммуникативной деятельности, определяющие, в свою очередь, условия для коммуникации. Возникают коммуникативные задания. Под коммуникативным заданием мы понимаем возникающую на основе общественных или индивидуальных потребностей необходимость коммуникации, направленную на достижение определенного эффекта, результата. В этом смысле коммуникативное задание представляет собой не только коммуникативное намерение, но и коммуникативную цель.

По этой причине необходимо, как нам кажется, исследовать и изучить языковые средства с точки зрения потребностей определенных коммуникативных событий. Коммуникативные события, как известно, образуются последовательностью конкретных индивидуальных коммуникативных актов, манифестирующихся в тексте. Коммуникативные приемы представляют собой операционный аспект формирования лексической компетенции студентов-таджиков при обучении русскому языку.

При группировке коммуникативных приемов мы исходим из трех основных функций и способностей человеческого сознания.

1. Наше сознание образует внутреннюю модель внешнего мира на основе воспринятой, накопленной и переработанной информации. Часть этой информации передается в процессе коммуникации реципиенту. Этот вид коммуникативной деятельности реализуется так называемыми информирующими коммуникативными приемами. К ним относятся, например, описание, уведомление, сообщение, реферирование, констатирование и др.

2. Наше сознание является органом творческого преобразования мира человеком. В этом смысле оно представляет собой и инструмент регулирования и управления общественными и индивидуальными жизненными процессами. Эти процессы реализуются в коммуникации посредством активирующих коммуникативных приемов. Целесообразно разделять эти приемы на две подгруппы: а) активирующе-транзитивные, т. е. такие, которые направлены на активизацию получателя речи (слушателя, читателя). К ним относятся, например, упрощение, требование, указание, приказание, рекомендация, разрешение, запрещение и др. Специальной формой требования является задавание вопросов; б) активирующе-декларативные, т.е. такие, которые направлены на активизацию самого отправителя (говорящего). Сюда относятся, например, обещание, самообязывание, присягание и др. При исследовании и описании языковых средств активирующих коммуникативных приемов большое значение имеет конфигурация участников в коммуникативном событии.

3. Наше сознание обладает способностью отражать в идеальной (идейной) форме объективную реальность, преобразовывать идеальное в материальное, открывать или предвосхищать неизвестное. Эти функции сознания реализуются в процессе коммуникации посредством выясняющих коммуникативных приемов. К ним относятся, например, обоснование, сравнение, определение, классифицирование, доказывание, аргументирование и т.д.

Кроме того, необходимо как из принципиальных, так и практических соображений выделять так называемые контактивные коммуникативные приемы, например, обращение, прощание, поздравление, извинение, выражение благодарности и др. Необходимость учета названных коммуникативных приемов оправдывается тем, что установление, поддержание и окончание коммуникативных контактов относятся к элементарным формам обмена психическим содержанием [9, с. 42].

Работа по описанию и выяснению этой центральной проблематики ведется как лингвистами, так и методистами. При этом мы сталкиваемся

со многими трудными вопросами, например, такими, как непротиворечивое определение коммуникативных приемов, установление языковых средств, типичных для определенного приема, их описание в конфронтативном аспекте, дальнейшее уточнение понятия коммуникативной ситуации, особенно с учетом конфигурации участников коммуникации и др.

В предложенной классификации коммуникативных приемов мы видим не только важный стимул для дальнейшего развития функционально-коммуникативного описания языка, но и важные возможности для дальнейшей оптимизации формирования лексической компетенции студентов-таджиков при обучении русскому языку в вузах и школах.

Современная методика преподавания русского языка как неродного в учебных заведениях приобрела, как представляется, уже вполне отчетливые контуры коммуникативной методики, или методики формирования лексической компетенции, как особой лингводидактической отрасли [12, с. 66].

Причины ее активного становления обусловлены, прежде всего следующим:

1) необходимостью овладения русским языком как полноценным средством общения - обмена информацией, речевого взаимодействия с адресатом при разных коммуникативных целях, а также разных видах, формах и в разных социальных сферах общения;

2) специфичностью среды «вербального обитания»; русский язык предстает как единственная среда «вербального обитания», единственное средство естественной коммуникации и социализации в современном обществе;

3) характером вербальной компетенции постоянных партнеров по общению - коммуникантов: это прежде всего преподаватели русского языка и специальных дисциплин, а также члены малых социальных групп и др., т. е. те, кто полноценно владеет русским языком как средством речевого информирования и воздействия, причем единственным для них средством естественной речевой коммуникации.

Вполне вероятен вопрос: не является ли любая методика преподавания русского языка как неродного коммуникативной. Известно, что отдельность той или иной науки связана со специфичностью ее цели, которая определяет ее особый предмет в объекте, общем для многих наук.

Поэтому можно полагать, что вряд ли правильно считать в полном смысле коммуникативной ту методику преподавания русского языка, в том числе и русского как иностранного, которая не имеет полноценно коммуникативных целей, а ориентируется, по словам В.Г. Костомарова и О.Д. Митрофановой, на «избирательные целевые установки, например, на чтение и перевод научно-технической литературы» или на «формы обучения, не преследующие прямых коммуникативных целей», например, при «обучении русскому языку в средней школе, где будущая профессия, круг интересов ученика остаются неопределенными» [4, с. 155].

Установление и признание за коммуникативной методикой обучения русскому языку как неродному, или методикой обучения общению на русском языке, статуса особой лингводидактической научной отрасли имеет, как представляется, существенное познавательное, научное и практическое значение, так как делает более явной необходимость активной разработки ее особого концептуального аппарата.

Многие основные понятия коммуникативной методики русского языка как неродного методистами - теоретиками и практиками - намечены, а некоторые уже определены и описаны, хотя и не всегда однозначно и бесспорно, что, разумеется, закономерно для начального формирования научной отрасли. Так, достаточно четко сформулирована коммуникативная цель обучения, намечен предмет коммуникативной методики, рассмотрены ее принципы - общие (коммуникативность) и частные (функциональный и ситуативно-тематический подход к отбору, организации и подаче языкового материала; изучение лексики и морфологии на синтаксической основе; концентризм и поэтапность обучения; учет родного языка как первого средства общения, дискутируется вопрос о ее единицах - единицах описания и коммуникативного обучения (или предложение, или текст, или коммуникативные навыки и умения, разрабатываются основные направления коммуникативной организации учебного процесса).

Коммуникативная методика обучения русскому языку как неродному свой статус особой лингводидактической дисциплины проявляет в том, что она имеет особые, «характерные именно для нее научные основы - философские, психологические, лингвистические и др» [1, с. 322]. Если для выявления методологических и психологических основ методики обучения речевому общению необходимо обращение к философским проблемам речевого общения и психологии общения, то для изучения ее лингвистических основ перспективной представляется апелляция к коммуникативной

лингвистике, новой науке, оформляющейся в области пересечения собственно лингвистики с социолингвистикой, психолингвистикой и др.

Остановимся на тех вопросах коммуникативной лингвистики, а точнее - ее раздела - коммуникативной русистики, которые важны для методики обучения речевому общению, но не нашли еще широкого распространения в методической теории и практике.

Общепризнанно, что система коммуникативного обучения обязательно должна учитывать то, что к общению в какой социальной сфере мы готовим студентов и к какому виду коммуникативной речевой деятельности преимущественно - говорению, письму, слушанию или чтению [10, с. 212].

Однако далеко не общепризнанно, что при коммуникативной организации учебного процесса чрезвычайно важно учитывать еще и типы целей самого речевого общения, обусловленные коммуникативными общественными потребностями, которые определяют коммуникативные функции языка и вследствие этого - коммуникативные свойства языковых единиц, их значения.

В иерархической системе целей речевого общения основными, главными предстают:

1) информативная, осведомительская цель (осведомление, сообщение чего-либо адресату без установки на обязательную регуляцию его поведения, на обязательное получение его определенного поведенческого отклика);

2) регулятивная, или прагматическая (от греч. *Pragma* действие), цель, т.е. установка на обязательное воздействие, обязательную определенную регуляцию внешнего или внутреннего поведения адресата.

Данные цели общения коррелируют с двумя основными видами речевого общения - речевым информированием и речевым воздействием.

Различение этих двух видов речевого общения существенно для методики обучения речевому общению, так как каждый из них располагает разными подсистемами языковых единиц всех уровней, начиная с фоном и кончая текстом. Первую подсистему можно назвать информативной, а вторую - прагматической.

Эти подсистемы языковых единиц выступают как некие механизмы, которые оказывают существенное влияние на различие самих речевых коммуникативных процессов на информирование и воздействие, на различие закономерностей их динамики.

Для коммуникативной организации учебного процесса, в частности для поэтапного отбора коммуникативных языковых единиц и способов их презентации в зависимости от особенностей их коммуникативных свойств, существенно то, что информативная подсистема языковых единиц и подсистема языковых средств воздействия, или прагматическая подсистема, характеризуются некоторыми противоположными свойствами [3, с. 103].

Информативные языковые единицы являются носителями рационально-логической информации, они интеллектуальны, «рациональны», неэкспрессивны, неэмоциональны (аэкспрессивны, аэмоциональны).

На лексическом уровне - это слова, значения которых отражают «рациональные» понятия о предметах, их качествах-свойствах, действиях, пространственных, временных и др. отношениях между предметами; к информативным словам относятся термины и такие, например, стилистически нейтральные, общеупотребительные слова, как аэровокзал, бамбук, верх, город, где-либо, два, домой, инженер, сегодня, часы и т.п.

Прагматические языковые единицы помимо основной, рациональной, информации содержат и так называемую дополнительную информацию (а иногда только ее), которая отражает разнообразные аксиологические оценки носителями языка предметов действительности, их качеств-свойств, действий (например, эмоциональные, эстетические оценки), а также побудительные, контактные устремления носителей языка. На лексическом уровне это, например, экспрессивные, эмоционально-оценочные слова, которые отражают понятия эмоционального характера; они выражают неодобрение, пренебрежение, презрение или одобрение, ласку, восхищение и др.: буквоедство, капитулянт, лентяй, лодырничать, отвратительный, плестись, таскаться, штурмовщина; вдохновенный, великолепный, душечка, голубушка, прекрасный, прелесть, славный, умница и др.

Ср. семантически близкие информативные и прагматические лексические единицы: говорить, разговаривать и болтать (неодобрительное разговорное), трепаться (неодобрительное просторечное); лицо и морда (бранное просторечное - о лице человека), мордашка (шутливое ласкательное разговорное - о лице человека, чаще ребенка); вмешиваться и ввязываться (неодобрительное разговорное), соваться (неодобрительное разговорное); учить, заучивать и зубрить (неодобрительное разговорное) и др. Первое различие определяет и следующие противоположные свойства.

2. Информативные языковые единицы более частотны, чем прагматические, причем для информативных единиц частотность - положительное свойство, обеспечивающее их предсказуемость и большую понятность, что повышает надежность информирования [5, с. 262]. Прагматические языковые единицы частотны, чем информативные; частотность для прагматических единиц - отрицательное свойство, так как частотность ослабляет их экспрессивность, эмоциональность оценки, а следовательно, ослабляет их потенциальную воздействующую (прагматическую) силу. Известно, что чем чаще употребляется слово, тем меньшей экспрессивностью, выразительностью, оно обладает, о чем свидетельствуют, в частности, так называемые газетные штампы.

Указанные противоположные свойства «механизмов» речевого информирования и речевого воздействия в известной степени определяют некоторые их антиномии как процессов.

1) Основой эффективности информирования (достижения запланированного субъектом информативного эффекта) является обязательность понимания адресатом информации субъекта. Для достижения запланированного субъектом речевого воздействия на адресата (регулятивного, прагматического эффекта) понимание собственно семантической информации бывает факультативным, не обязательным, а иногда, в некоторых социально-речевых ситуациях, и нежелательным (например, когда имеет место предвзятое отношение адресата к субъекту или к его регулятивным намерениям).

2) Информирование имеет тенденцию к экономии языковых средств, к сжатию языковой формы при сохранении содержания (при этом предел сжатия - утрата семантической эквивалентности трансформируемой конструкцией, ведущая к непониманию или недопониманию). Речевое регулятивное воздействие ориентировано на избыточность языковой формы, диктуемую необходимостью введения дополнительной, прагматической семантической информации. Ср.: информативно достаточные подвиги и друг и информативно избыточные, но прагматически значимые героические подвиги, близкий друг.

Из данных коммуникативных антиномий следуют общие методические рекомендации по обучению речевому информированию и речевому воздействию, которые также характеризуются соответствующими противоположными чертами.

1. При обучении речевому информированию отбор базисных языковых средств целесообразно основывать на предпочтении наиболее частотных языковых единиц как наиболее надежно обеспечивающих точность понимания и его быстроту, тогда как при обучении речевому воздействию в число базисных языковых средств войдут единицы с более низкой и даже низкой частотностью как обладающие большим потенциалом экспрессивности, т.е. прагматическим потенциалом). Так, достаточно частотными и потому информативно существенными являются преувеличивать; информировать; говорить, малочастотными и прагматически значимыми предстают семантически соотносительные с приведенными раздуть, прибавлять, делать из мухи слона; доносить, наущничать, ябедничать; разглагольствовать, вещать, изрекать.

2. Обучение информированию предполагает научение языковым трансформациям по сжатию языковой формы без потери логико-предметного содержания, т.е. собственно смысла. Обучение же речевому воздействию не может не предусматривать овладение студентами языковыми трансформациями по прагматически существенному разворачиванию языковой формы с использованием языковых средств - носителей дополнительной, прагматической информации: эмоциональной, эмоционально-оценочной, эстетической, контактной, побудительной, культурно-социальной, национально-социальной и др.

Особенности коммуникативных свойств языковых единиц, закрепленных преимущественно за речевым информированием или речевым воздействием, требуют и особых,

специфических для этих подсистем языковых единиц приемов семантизации [11, с. 311-315]. Описываемые в специальных статьях и учебных пособиях по русскому языку как неродному приемы семантизации пригодны преимущественно для информативных языковых единиц. Так, приемы с использованием разных средств наглядности, начиная от реальных предметов и кончая рисунками, схемами, чертежами, вполне достаточны для семантизации многих терминов и таких, например, конкретно-предметных существительных, как лицо, губы, глаза, лошадь и т.п. Однако они далеко не достаточны для адекватной семантизации прагматических единиц - их синонимов, таких, как личико, морда; уста, губки, губища; очи, глазища, буркалы; конь и кляча. Для адекватной семантизации таких единиц нужны особые коммуникативные приемы, которые помогли бы понять, усвоить и освоить их эмоционально-оценочные, экспрессивные (в частности, основанные на переносе значения) и социально-стилистические (обусловленные общественной сферой применения) свойства этих единиц.

Следует подчеркнуть, что даже в толковых словарях русского языка эмоционально-оценочные пометы даются, не всегда последовательно, а нередко даже не даются вообще (это в особенности касается слов с положительной эмоциональной оценкой, выражающих одобрение, восхищение). Например, в Толковом «Словаре русского языка» С.И. Ожегова нет эмоционально-оценочных помет у таких слов: с положительной эмоциональной оценкой - вдохновенный, воодушевить, восторженный, душевный, богатырский, прелестный, пригожий, славный; с отрицательной эмоциональной оценкой - болтовня, скучный, находка, отвратительный. Из 22 слов с корнем дур-, имеющих отрицательную эмоциональную оценку, только 5 слов снабжены соответствующей оценочной пометой, но она отсутствует даже у таких слов, как дурак и дурной, исходных слов словообразовательного гнезда [6, с. 375].

Необходимо также обратить внимание на то, что в связи преимущественным вниманием в нефилологических вузах (а их большинство) к обучению общению в научно-профессиональной сфере в методической практике и методической литературе по русскому языку как неродному преобладает интерес к информативному общению, а именно к таким подвидам речевого информирования, как информативное говорение и информативное письмо, что проявляется в широком обучении их разновидностям: устному и письменному аннотированию, тезированию, реферированию. Так как речевому информированию, как отмечалось, присущ рационально-логический характер, аэмоциональность, аэкспрессивность, то русский язык при обучении общению на нем студентов-таджиков логируется, утрачивает для них многие важные прагматические свойства, обеспечивающие эффективное использование его как средства воздействия. О логициации русского языка в процессе его преподавания свидетельствует, в частности, то, что типично прагматические подвиды коммуникативной речевой деятельности, такие, как монолог-убеждение, рецензирование, критический обзор специальной литературы (в курсовых, дипломных, диссертационных работах), некоторыми методистами даются в одном ряду с информативными видами коммуникативной речевой деятельности.

Отчасти отмеченное объясняется и извиняется тем, что это особые формы речевого воздействия - виды убеждения, облеченного в форму информирования, осведомления, что соответствует коммуникативным требованиям научного стиля. Однако их отождествление с информативными видами коммуникативной речевой деятельности вряд ли способствует необходимому выявлению их специфических языковых механизмов и закономерностей их функционирования в речевой коммуникации, а следовательно, и эффективному обучению данным разновидностям речевого воздействия.

С разграничением двух главных видов речевой коммуникации - речевого информирования и речевого воздействия - связана необходимость выделения двух основных уровней обучения коммуникативной речевой деятельности:

- 1) информативный уровень как исходный, базисный и обязательный по причине его целеустановки на обязательное понимание, что характерно для речевого информирования;
- 2) прагматический уровень как дополнительный и высший, а на начальном этапе в известной мере и факультативный.

Выделение этих двух уровней имеет значение для определения коммуникативно обусловленных критериев отбора единиц базисного языка на разных этапах обучения и установления последовательности их введения в учебный процесс, а также для обоснования многомерной классификации ошибок и их квалификации как грубых и негрубых. Так, если взять звуковую сторону языка, то информативный уровень - это обучение произношению и употреблению фонем как единиц, различающих слова и обеспечивающих понимание между общающимися.

Информативно существенным и исходным базисным материалом здесь являются прежде всего слова, различающиеся одной или двумя фонемами: бак, бак, бук, бак; мот, бот, пот, лот, рот, тот; дом, ком, лом, ром, том, сом; угол, уголь и т.п. Поэтому при обучении на информативном уровне преимущественное внимание должно уделяться предупреждению и устранению ошибок в употреблении фонем [8, с. 340]. Их можно квалифицировать как грубые ошибки. Искаженно произнесенные фонемы предстают как информативные помехи, затрудняющие понимание или приводящие к непониманию, т.е. создающие опасность отрицательного информативного эффекта: черная туша (вместо туча); там угол (вместо уголь); он не мил (вместо не мыл); пробил час (вместо пробыл); установить его руль (вместо роль) и др. Работа над предупреждением и устранением информативных помех, как очевидно, должна быть систематической на протяжении всего периода обучения, начиная с нулевого этапа. На прагматическом уровне предметом обучения являются позиционные и комбинаторные варианты (оттенки) фонем, их позиционные чередования. Правильное русское произношение позиционных и комбинаторных вариантов фонем свидетельствует о высшем уровне владения языком и может оказаться существенным для эффективного воздействия речи говорящего на адресата. Нарушения в орфоэпичном произношении вариантов фонем, такие, как кого (вместо каво); отец (вместо áтец); конечно (вместо канешнǎ); раз (вместо рас); встал (вместо фстал) и т.п. - это прагматические ошибки, которые можно отнести к негрубым ошибкам. Они обычно не препятствуют пониманию содержания передаваемой информации, хотя иногда и затрудняют его, создавая лишь своеобразный акцент. Поэтому обычно они не мешают эффективному информированию, однако могут стать прагматическими помехами, если приведут к нежелательной для говорящего поведенческой реакции адресата (например, вызовут нежелательную для говорящего снисходительную улыбку). Работа над предупреждением и устранением прагматических фонетических ошибок обязательна при установке на совершенное владение языком, но лишь желательна на самом начальном этапе, особенно при краткосрочных формах обучения.

Если обратиться к лексическим ошибкам, то к информативным можно, например, отнести смешение паронимов и паронимазов: «Сторонники мира обсуждают (вместо осуждают) талибов»; «Я пишу доклад о мирном (вместо мировом) движении»; «Он отставил (вместо оставил) свой портфель дома»; «Ребята играли во дворце (вместо дворе)»; «Он не любил, чтобы кто-нибудь его хватил (вместо хвалил)». К прагматическим ошибкам принадлежат, например, такие нарушения в словоупотреблении: «На войне очень главный (вместо важен) труд металлургов»; председатель-иностранец на заседании: «Теперь перемена!» (вместо перерыв); «Он отъявленный (вместо настоящий) герой»; «В этой церкви работал Бах»; «Здорово, товарищ!» - приветствует студент-иностранец преподавателя.

Прагматические ошибки предстают как прагматические помехи, когда они, например, понижают авторитет говорящего в глазах адресата, свидетельствуя о недостаточном владении языком. Некоторые прагматические ошибки становятся серьезными прагматическими помехами, особенно нежелательными, так как они могут производить комический эффект, ставя иностранца в психологически непривлекательное положение и создавая тем самым затруднения в его социально-психологической акклиматизации в русском языковом коллективе. Последнее также говорит о том, что прагматические лексические ошибки требуют внимательной работы по их предупреждению, начиная, видимо, с ранних этапов обучения.

Литература:

1. Айтберов А.М. Лингводидактические основы обучения русскому языку в младших и средних классах дагестанской национальной школы. - Махачкала, 1990. – 322 с.
2. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка. М., 2002 -32с.
3. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. М.: Изд-во «Наука», 1990. - 103 с.
4. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам / В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова. - 4-е изд., испр. - Москва: Русский язык, 1988. - 155 с.
5. Латыпова Р.Х. Лингводидактические основы отбора и презентации руссоевдческого материала в практическом курсе русского языка национальных групп педвузов. Дис.канд.пед.наук. м.,186-262с.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 100000 слов, терминов и выражений: [новое издание] / под общ. ред. Л. И. Скворцова. - 28-е изд., перераб. - Москва: Мир и образование, 2015. - 375 с.
7. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. / Е.И. Пассов. —М.: Просвещение, 1991. -223 с.
8. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в преподавании русского языка как иностранного. Дис. док. пед. наук. М. — 1996. — 340 с.
9. Рузиева Л.Т. Прецедентно-значимые тексты как когнитивный компонент культуры народа в системе обучения русскому языку в неязыковом вузе в лингвокультуроведческом аспекте: АДД. - Душанбе, 2019. - 42 с.
- 10.Стрелкова М.А. Социокультурный компонент коммуникативных упражнений (средний и продвинутый этапы обучения). Дис. канд. пед. наук. М., 2006. -212 с.
- 11.Ходжиматова Г.М., К вопросу формирования лексической компетенции будущих учителей русского языка Компетентностно- коммуникативные основы языковой подготовки будущих педагогов – предметников в полилингвальном образовательном пространстве: Материалы Международной научно-методической конференция (2 октября 2020 года). – Алматы: ИП «Балаусов»,2020.- с311-315
- 12.Шанский Н.М. Актуальные проблемы и возможности решения. // РЯШ, № 2, 1993.
- 13.Чернышёва И.И. Старые проблемы в новой лингвистической парадигме //Филологические науки, №2,1997- с76-82
- 14.Эмомали Рахмон. Образование важнейший инструмент государственности и спасения нации. - Душанбе, Омузгор, 1.01.2006.
- 15.Язык и культура. Учеб. Пособие по спецкурсу. Уфа: 1995.

КОМПЕТЕНТНОСТНО - КОММУНИКАТИВНЫЕ ОСНОВЫ ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ – ТАДЖИКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В данной статье рассматривается компетентностно - коммуникативные основы языковой подготовки студентов – таджиков при обучении русскому языку.

По мнению автора компетентностно - коммуникативные описание языка исходит из общего понятия деятельности, причем коммуникативная деятельность рассматривается как такая часть деятельности человека, которая позволяет осуществлять воздействие субъекта действия мыслями, эмоциями, субъективными оценками и т.п. на предмет деятельности.

Авторы статьи уверены, что перечисленные теоретические принципы позволяют утверждать, что компетентностно - коммуникативные основы языковой подготовки студентов – таджиков при обучении русскому языку может быть предпринято в двух направлениях.

Современная методика преподавания русского языка как неродного в учебных заведениях приобрела уже вполне отчетливые контуры коммуникативной методики, или методики формирования лексической компетенции, как особой лингводидактической отрасли.

Установление и признание за коммуникативной методикой обучения русскому языку как неродному, или методикой обучения общению на русском языке, статуса особой лингводидактической научной отрасли имеет, существенное познавательное, научное и практическое значение, так как делает более явной необходимость активной разработки ее особого концептуального аппарата.

Авторы считают, что особенности коммуникативных свойств языковых единиц, закрепленных преимущественно за речевым информированием или речевым воздействием, требуют и особых, специфических для этих подсистем языковых единиц приемов семантизации. Описываемые в специальных статьях и учебных пособиях по русскому языку как неродному приемы семантизации пригодны преимущественно для информативных языковых единиц.

Статья адресована преподавателям, магистрантам, студентам, а также всем кто изучает русский язык и стремится овладеть высокой культурой речи.

Ключевые слова: подход, формирование, обучение, язык, исследование, аспект, деятельность, объект, взаимодействие, элемент, основа, функция

АСОСҲОИ САЛОҲИЯТНОК-КОММУНИКАТИВИИ ТАЙЁРИИ ЗАБОНИИ ДОНИШЧЌУЕНИ ТОҶИК ҲАНГОМИ ОМУЌИШИ ЗАБОНИ РУСӢ

Дар мақолаи мазкур асосҳои салоҳиятнокӣ-коммуникативии тайёрии забони донишҷӯени тоҷик ҳангоми омӯзиши забони русӣ баррасӣ карда мешавад.

Ба ақидаи муаллифон, тавсифи салоҳиятнок ва коммуникативии забон аз мафҳуми умумии ғайрифаъолият бармеояд ва ғайрифаъолияти коммуникативӣ ҳамчун як қисми ғайрифаъолияти инсон ба назар гирифта мешавад, ки имкон медиҳад, ки субъекти амал бо фикрҳо, эҳсосот, арзебиҳои субъективӣ ва ғайра ба мавзӯи ғайрифаъолият таъсир расонад.

Муаллифони мақола мутмаин ҳастанд, ки принципҳои назариявии номбаршуда имкон медиҳанд, ки асосҳои салоҳиятнокӣ-коммуникативии тайёрии забони донишҷӯени тоҷик ҳангоми омӯзиши забони русӣ дар ду самт амалӣ карда шаванд.

Усулҳои муосири таълими забони русӣ ҳамчун забони модарӣ дар муассисаҳои таълимӣ аллакай контурҳои хеле равшани методологияи коммуникатсионӣ ё методологияи ташаккули салоҳияти лексикиро ҳамчун як соҳаи махсуси лингводидактикӣ пайдо кардаанд.

Таъсис ва эътирофи методологияи коммуникатсионии таълими забони русӣ ҳамчун забони ғайримодарӣ ё методологияи таълими муошират бо забони русӣ, мақоми як соҳаи махсуси илмӣ лингводидактикӣ аҳамияти бузурги маърифатӣ, илмӣ ва амалӣ дорад, зеро он ба таври равшантару возеҳ зарурати инкишофи ғайрифаъолияти аппарати махсуси концептуалии онро равшан менамояд.

Муаллифони мақола бар ин назар ҳастанд, ки вимаҷаҳои ҳосиятҳои коммуникативии воҳидҳои забонӣ, ки пеш аз ҳама ба иттилооти нутқӣ ё таъсири нутқ алоқаманданд, инчунин усулҳои махсуси семантизатсияи ҳоси ин зерсистемаҳои воҳидҳои забонро тақозо мекунад. Усулҳои семантизатсия, ки дар мақолаҳои махсус ва китобҳои дарсӣ оид ба забони русӣ ҳамчун забони ғайримодарӣ тавсиф шудаанд, пеш аз ҳама барои воҳидҳои забони иттилоотӣ мувофиқанд.

Мақола ба омӯзгорон, аспирантҳо, донишҷӯён, инчунин ба ҳар касе, ки забони русиро меомӯзад ва барои аз худ кардани маданияти баланди нутқ саъй мекунад тавсия дода мешавад.

Калидвожаҳо: равиш, ташаккул, таълим, забон, тадқиқот, ҷанба, ғайрифаъолият, объект, таъсир, унсур, асос, вазифа

COMPETENCY-COMMUNICATIVE BASIS OF LINGUISTICS OF TAJIK STUDENTS WHEN LEARNING RUSSIAN LANGUAGE

The author of the article is confident that the listed theoretical principles allow us to assert that the competence-communicative foundations of language training for Tajik students in teaching Russian can be undertaken in two directions.

According to the authors, the competence- communicative description of language proceeds from the general concept of activity, and communicative activity is considered as such a part of human

activity that allows the subject of action to be influenced by thoughts, emotions, subjective assessments, etc. on the subject of activity.

The authors of the article are confident that the listed theoretical principles allow us to assert that the competence-communicative foundations of language training for Tajik students in teaching Russian can be undertaken in two directions.

Modern methods of teaching Russian as a non-native language in educational institutions have already acquired quite distinct contours of a communicative methodology, or a methodology for the formation of lexical competence, as a special linguodidactic branch.

The establishment and recognition of the communicative methodology of teaching Russian as a non-native language, or the methodology of teaching communication in Russian, the status of a special linguodidactic scientific branch has significant cognitive, scientific and practical significance, since it makes more obvious the need for the active development of its special conceptual apparatus.

The authors of the article believe that the peculiarities of the communicative properties of language units, assigned primarily to speech information or speech influence, also require special semantization techniques specific to these subsystems of language units. The semantization techniques described in special articles and textbooks on Russian as a non-native language are suitable primarily for informative language units.

The article is addressed to teachers, undergraduates, students, as well as everyone who studies the Russian language and strives to master a high culture of speech.

Key words: approach, formation, training, language, research, aspect, activity, object, interaction, element, basis, function

Сведения об авторах: Назарова Рухшона Тагаймуродовна, кандидат педагогических наук, доцент общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. **Электронная почта:** nazarovarukhshona81@mail.ru **Тел.:** 988 36 57 68.

Назаров Наджибулло Тагаймуродович, докторант (PhD) по специальности иностранный язык кафедры языкознания и сопоставительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. **Тел.:** 989 05 05 25.

Маълумот дар бораи муаллифон: Назарова Рухшона Тагаймуродовна, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забони русии умумидонишгоҳии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. Пойтаи электронӣ nazarovarukhshona81@mail.ru Тел. 988 36 57 68

Назаров Начибулло Тагаймуродович, докторант (PhD), аз рӯйи ихтисоси забони хориҷӣ кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. Тел. 989 05 05 25

Information about the authors: Nazarova Rukhshona Tagaymurodovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Russian Language Department at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, Sangak Safarov Street, 16. Email: nazarovarukhshona81@mail.ru Tel.: 988 36 57 68.

Nazarov Najibullo Tagaymurodovich, (PhD) doctoral student in foreign languages at the department of linguistics and comparative typology, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, 16 Sangak Safarov Street. Tel.: 989 05 05 25

Рецензент: Файзуллоева Ф.М., к.п.н., доцент
Кулябского государственного университета
имени А. Рудаки

ШАХСИЯТ ҲАМЧУН СУБЪЕКТИ ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛАИ ИТТИЛООТӢ (ХУСУСИЯТҲО, ХАВҲО ВА ИМКОНИЯТҲО)

Ғаюров Ш.Ш., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ
Абдурашитов Н.Ф., н.и.п., дотсент
Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии АТТ

Давраи кунунии рушди тамаддуни башариро бо ду парадигмаи иҷтимоӣ – технологӣ тавсиф менамоянд, ки инҳо компютеркунонии ғаъолияти инсон ва ҷомеаи хабарбунёд мебошанд. Ин ду падида дар тамоюл ва таҳаввули тафаккури тамоми ҷомеаи башарӣ таъсир расонида, онро бо суръати тез рушд медиҳанд. Дар фазои маҷозӣ муносибат барпо кардан ва ҳатто ба ин васила ҳолати эмотсионалии шахсиятро иттилоот идора менамояд. «Таҳти мафҳуми компютеркунонӣ раванди эҷод ва истифодаи воситаҳои техникаи электронии ҳисоббарор ва микропротсессорӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа фаҳмида мешавад» [10, с. 94]. Дар ин раванд муошират намудан барои рушди сифатҳои маънавӣ – ахлоқии наврасону ҷавонон таъсири зиёд мерасонад. Чунки муошират воситаи асосии барқарор намудани муносибат дар байни ҷомеа ва муносибатҳои иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Компютеркунонӣ асоси бозсозии техникӣ ва механизми пешрафти илмӣ-техникӣ буда, шароити меҳнатро ба таври назаррас тағйир медиҳад. Ҳамчунин он ба ташаккули ҷаҳонбинӣ таъсир мерасонад ва барои рушди ҷаҳонбинӣ шахсият имконияти нав мекушояд. Аммо компютерҳо, ки заминаи техникӣ иттилоотонии ҷомеаро ташкил медиҳанд, тамоми техникаи иттилоотониро, ки системаҳои алоқа, воситаҳои анъанавии нигоҳдорӣ ва паҳн кардани иттилоотро дар бар мегиранд, фаро намегиранд.

«Ҷаҳонбинӣ фазои иттилоотӣ ва пешрафтҳои технологӣ ВАО ва интернетро ба таъсири пурқуввате ба ҷаҳонбинӣ шахс ва ҳам коллективҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ табдил доданд. Ҳамин тариқ, дар ҷомеаи мо пояҳои ҷомеаи иттилоотӣ гузошта шуданд, дар ин сурат воситаи асоси рушд ва пешрафти ҷомеа технологияҳои коммуникативӣ ва иттилоотӣ дар тамоми ниҳодҳо ба шумор мераванд» [5, с. 243 – 244].

Иттилооткунонӣ мафҳуми васеътар аз компютеркунонӣ аст, зеро он диққатро на ба воситаҳои коркарди иттилоот, балки ба масъалаи азхудкунии он равона мекунад. Раванди иттилоотонӣ дар ҷомеа масъалаи басо муҳим барои соҳаҳои ҳаёти ҷаҳонбинӣ, аз ҷумла, илм ва маориф, истеҳсолот, ихтироот, иқтисодиёт, санъат, забон, ҳуқуқ ва махсусан рушди тафаккури шахсият ва амнияти он ба шумор меравад. Дар чунин шароити ташаккули шахсият пеш аз ҷаҳонбинӣ дар синни наврасӣ махсусан ба муҳит вобастагии калон дошта, раванди иттилоотонӣ ба интиҳоби касб ва қобилиятҳои фардӣ наврасон таъсиргузор мебошад.

«Интиҳоби касби оянда ҳама вақт ҷанбаи фардӣ дорад, чунки он як ҷузъи худшиносии шахсиятро ифода менамояд, ки мутахассиси оянда мақому ҷойгоҳи худро ёфтааст. Аксари хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, касбӣ – техникӣ ва миёнаи махсус дар бораи талаботи бозори меҳнат маълумоти кофӣ надоранд» [9, с. 78-79].

Иттилоотонии ҷомеа як раванди иҷтимоӣ-технологӣ системавӣ-ғаъолиятӣ буда, дорои қонуният ва тамоюлҳои хоси худ мебошад. Яке аз тамоюлҳои рушд афзалияти иттилоот нисбат ба захираҳои техникӣ ва моддӣ мебошад. Дар ҷараёни рушди минбаъдаи ҷомеа ғаъолияти фикрӣ ва зеҳнӣ-иттилоотӣ бартарӣ хоҳад дошт. Ба ақидаи мо раванди иҷтимоишавии шахсият ба воситаи иттилоотонии технологияҳои коммуникатсионӣ суръат мегирад. Иттилоотонии ҷомеа ба туфайли ҷаҳонбинӣ босуръати иттилоот, ки аз ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта ба суръати дучандшавии солоне расидааст, як раванди муҳимми иҷтимоӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҳамчун қонуниятӣ дуҷуми иттилоотонӣ ҷаҳонбинӣ доимо афзояндаи иттилоот бо суръати тезшаванда ҷудо карда мешавад. Дар ин шароит истеъмолкунандагони иттилоот (шахсияти алоҳида ё ҷомеа

дар маҷмуъ) наметавонанд талаботи иттилоотии худро бидуни воситаҳои сифатан нави коркард, нигоҳдорӣ ва интиқоли иттилоот қонеъ гардонанд.

Яке аз муҳимтарин қонуниятҳои иттилоотонӣ тавсеа ва афзоиши талаботи иттилоотии шахсият ва ҷомеа мебошад. Ин раванд ҳам тавассути ҷамъоварӣ ва ҷустуҷӯи компютери маълумот ва ҳам тавассути автоматикунонии таҳқиқоти илмӣ, ки донишҳои навро тавлид мекунанд, сурат мегирад.

Маҳз ба шарофати иттилоотонии ҷомеа муяссар мешавад, ки бухрони иттилоотӣ, ки дар зиддият байни «таркиши иттилоотӣ» ва «гуруснагии иттилоотӣ» (талаботи қонеънашудаи истеъмолкунандагони иттилоот) ифода меёбад, ҳал карда шавад.

Муҳаққиқон мафҳуми «иттилоот»-ро аз нуктаҳои назари гуногун, аз ҷумла, ҳамчун «мол», «захира», «унсури раванди маърифат», «падидаи фарҳангӣ» ва ғайра тавсиф мекунанд. Мураккабии ин мафҳум муқовимати ду концепсияи таҳқиқотиро нишон медиҳад: атрибутивӣ ва функционалӣ. Тарафдорони концепсияи атрибутивӣ (А.Урсул, Б.Бирюков ва дигарон) иттилоотро ҳамчун хосияте, ки ба ҳама объектҳои моддӣ хос аст, ҳамчун атрибути материя арзёбӣ мекунанд. Тарафдорони концепсияи функционалӣ (И.Гришкин, Д.Дубровский ва дигарон) иттилоотро бо ғайриқонуниятҳои системаҳои худташкілшаванда, бо табиати органикӣ ва ҷомеа алоқаманд медонанд.

Иттилоотро ба ду намуд тақсим мекунанд: техникӣ ва семантикӣ (маъноӣ). Дар робита ба ин, дар илм ду самт ҷудо карда мешавад: кибернетикӣ ва иҷтимоӣ. Тафсири мафҳуми иттилоот ва баҳусус, иттилооти иҷтимоӣ гуногунанд. Масалан, А.Д. Урсул ва Г.Т. Журавлев онро ҳамчун инъикоси воқеият, Б.А. Грушин – маҷмуи паёмҳои инсон, В.Г. Афанасев, А.П. Суханов – ҳамчун дониш, паёмҳо, маълумоте, ки дар ҷомеа дар гардиш аст, муайян мекунанд.

Иттилооти иҷтимоӣ яке аз масъалаҳои мутобиқшавии шахсият ба шароитҳои муайяни ҷомеа ба шумор рафта, он дар тамоми соҳаҳои ғайриқонуниятҳои ҳаёти одамон дар шакли васеъ истифода мешавад. Ҳамин тариқ, бисёр муҳаққиқон иттилоотро бо инсон, бо ғайриқонуниятҳои меҳнатӣ, маърифатӣ, илмӣ, маънавӣ ва ҷамъиятии ӯ алоқаманд медонанд.

Дар шароити муосир иттилоот аҳамияти захираи тамомнашаванда, барқароршаванда ва афзалиятноки инсониятро касб карда, яке аз арзишҳои асосии ҷомеа мебошад. Табдил ёфтани иттилоот ба омил (захира), ки пешрафти ҷомеаро муайян мекунад, як қонуниятҳои муҳим аст. Истеҳсоли иттилоот «бартаридошта ва захираи иттилоотӣ – муҳимтарин захираи миллӣ-давлатӣ ва анғезаи рушд» мегардад.

Маҳз ба воситаи раванди иттилоот тамоми захираҳои зеҳнӣ ва таҷрибаи андӯхтаи насли гузаштаре то ба замони муосир оварда расонидаанд. Масъалаи таъсир ва ташаккули тарбияи характери шахсият низ ба раванди иттилоотикунонии ҷомеа вобаста мебошад.

«Ҷомеаи муосир раванди истифодаи ғайриқонунаи захираҳои компютериро ҳамчун маҳсулоти иҷтимоӣ дар шароити ғайриқонунаи шабакаи умумиҷамъаи иттилоотӣ тавсиф мекунад, ки дастрасиро ба иттилоот бидуни маҳдудияти ҷудодӣ ҳаҷм ва суръати иттилооти интиқолшаванда имкон медиҳад» [15, с. 125].

Захираи иттилоотӣ ба яке аз захираҳои асосии инсоният, арзиши асосии тамаддуни муосир табдил меёбад. Ба гуфтаи Г.Р. Громов, иттилоот – ин ягона намуди захираест, ки дар ҷараёни рушди пешравандаи инсоният на танҳо тамом намешавад, балки афзоиш меёбад, сифатан тақсим меёбад ва ҳамзамон ба истифодаи оқилонатарин ва самарабахши донишҳои навро мусоидат мекунад ва дар баъзе ҳолатҳо онро васеъ ва эҷод менамояд.

Бояд дарк кард, ки инкишофи босуръати технологияҳои коммуникатсионӣ ғайр аз расонидани иттилоот ва ташаккули шахсият боз монеаҳои зиёди инкишофебиро дар ҳаёти одамон ба вуҷуд меорад. Махсусан истифодаи интернет ба мо имконият медиҳад, ки ба фазои маҷозӣ дастрасӣ пайдо карда, ҳамеша аз иттилооти гуногуни навин хабардор шавем. Аз тарафи дигар ин падидаи навин метавонад ба пайдо шудани депрессия ва зӯрварихҳои равоӣ дар байни наврастони ҷавонон боис гардад.

«Дар асри технологияи густурдаи муосир, интернет бештар дастрас мегардад, ҳар чӣ бештар проблемаи аз ин неъмат оқилона ва ба манфиати таълим истифода бурдан мубрамиёт пайдо менамояд. Дар ин байн мавқеи марказиро саволи пайдоиши вобастагии компютерӣ ишғол менамояд, ки он ҳамчун натиҷаи зоҳиршавии зӯрварӣ ва фишор мебошад» [2, с. 103].

Тағйирёбии воситаҳо ва хусусияти меҳнат, афзоиши нақши иттилоот ва дониш дар ҳама сатҳҳо ва дар ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ шаҳодат медиҳад, ки инсоният ба давраи нави рушди худ – ҷомеаи иттилоотӣ ворид шудааст.

Трансформатсияи ҷомеа боиси тағйирёбии шароити иҷтимоии зиндагии шахсият мегардад. Ба ҷои аввал таъсири мутақобилаи иттилоотӣ, ки дар истехсол, интиқол ва истеъмоли иттилоот ифода меёбад, мебарояд. Аксар вақт инсон ҳамзамон дар ҳамаи ин равандро иштирок мекунад, зеро ӯ ҳамчун субъект ва ҳамчун объекти таъсири мутақобилаи иттилоотӣ баромад мекунад.

«Фард, ки ҳамчун иштирокчии фаъоли таъсири мутақобилаи иттилоотӣ баромад мекунад, на он қадар иттилоотро истехсол мекунад (гарчанде ки ӯ ногузир дар ин раванд иштирок дорад), балки онро бештар истеъмол ва интиқол медиҳад» [7, с. 163].

Субъекти таъсири мутақобилаи иттилоотӣ – на танҳо як фардест, ки иттилоотро истехсол ё интиқол медиҳад. Дар фаҳмиши сотсиологӣ, ӯ – табдилдиҳандаи фаъоли ҷаҳони табиӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Ҳар як аъзои ҷомеаи шахрвандӣ дар раванди паҳн намудани иттилоот дар ҷомеа фаъол буда, ба шуури психикаи наврасону ҷавонон таъсири мусбӣ ва манфӣ мерасонанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки раванди иттилоот бештар дар фазои маҷозӣ ба шуури тафаккури наврасон таъсир мерасонад.

«Яке аз шаклҳои алоқа ва таъсири байниҳамии одамон, аз ҷумла робитаи байниҳамии муаллимону хонандагон ва волидайн тавассути муошират ва коммуникатсия барқарор мешавад. Гайр аз ин ВАО (радио, телевизион, матбуоти даврӣ), театр ва воситаҳои техникаи таълим, барои ташкилёбии алоқаи коммуникатсионӣ мусоидат менамоянд» [6, с. 31].

Дар барқарор кардани муносибатҳои таъсири мутақобила ташаббус ба истеъмолкунанда (объект) тааллуқ надорад, ӯ эҳтиёҷ ба ин ё он иттилоотро эҳсос карда, метавонад ба ҷустуҷӯи он шуруъ кунад. Аммо фард эҳтиёҷоти худро қонеъ карда наметавонад, агар иттилоот истехсол ва ба ӯ интиқол дода нашавад. Аз ин рӯ, истехсолкунанда ва интиқолдиҳандаи иттилоот ҳамчун ҷониби пешбар (субъект), ва истеъмолкунандаи он ҷониби фаъол, вале на пешбари раванд (объект) баррасӣ мешаванд. Таъсири мутақобилаи иттилоотӣ дар муносибатҳои субъектӣ-объектӣ ифода меёбад.

«Шиддатнокии алоқаи бозгашт (объект → субъект) нисбат ба алоқаи мустақим (субъект → объект) пасттар аст. Аммо он ҳамчун вазъияти таъсири мутақобила боқӣ мемонад, ки муҳтавои он интиқоли иттилоот мебошад» [8, с. 77].

Объект ба таъсири ба ӯ равонашуда фаъолона воқуниш нишон медиҳад. Дар робита ба ин, муносибати нав ба фаҳмиши шахсият – ҳамчун субъекти таъсироти мутақобилаи иттилоотӣ пешбинӣ мешавад.

«Табиати иҷтимоии инсон қомилан бо принципҳои дигари иттилоотӣ бунёд гардидааст. Дар инҷо аҳамияти ҳалкунандаро на иттилооти ирсӣ, балки иттилооти иҷтимоӣ мебозад.

Акнун рушди бошиддати техникаи компютерӣ ва технологияҳои иттилоотӣ – коммуникатсионӣ аз нимаи 2 – юми асри XX ба густариши зинаи нави таҳаввулоти ҷомеа – ҷомеаи иттилоотӣ тақдир бахшид, ки ба истифодаи иттилооти гуногун тавассути технологияҳои иттилоотӣ асос меёбад» [18, с. 98 – 99].

Сарфи назар аз он ки дар доираи консепсияҳои анъанавии иҷтимоӣ-гуманитарӣ шахсиятро ҳамчун субъекти фаъоли иҷтимоӣ баррасӣ кардан маъмул аст, дар равишҳои методологии муосир (масалан, назарияи коммуникатсия) пешниҳод мешавад, ки инсон дар сохтори ҷамъиятӣ ҳамчун як конструкти иҷтимоии маъмулӣ (актор) баррасӣ карда шавад. Дар робита ба ин, дарёфти таносуб байни назарияи умумии сотсиологӣ ва назарияи коммуникатсияи иҷтимоӣ мушкilotи муайянеро ба миён меорад.

«Бешубҳа, коммуникатсия бояд ҳамчун ибтидои созандаи равандро иҷтимоӣ баррасӣ карда шавад, аммо ҳамзамон ҳангоми омӯзиши он набояд аз мафҳуми аллақай дар сотсиология ташаккулёфтаи «шахсият» даст кашида, онро бо мафҳуми «актор» иваз кард» [11, с. 421-445].

Гузашта аз ин, мафҳуми «шахсият» ҳанӯз иқтидори эвристикӣ худро тамом накардааст, гарчанде ки ба фаҳмиши каме дигар ниёз дорад.

Омӯзиши мушкилоти шахсиятро бисёр илмҳо, аз қабили фалсафа, психология, педагогика, сиёсатшиносӣ, ҳуқуқшиносӣ, сотсиология ба уҳда доранд. Бар ҳилофи дигар илмҳо ба омӯзиши шахсият дар муҳити иҷтимоӣ, ҷойгоҳи он дар фазои иҷтимоӣ, таъсири мутақобилаи шахсият ва ҷомеа равона шудааст. Шахсият, ки ба омилҳои иҷтимоӣ бештар ниёз дорад он ҳамеша ба иттилоотӣ иҷтимоӣ ва низомҳои иҷтимоӣ вобаста аст, мафҳуми шахсият худ дар асоси ворид шудан ба низоми иҷтимоӣ, ғайр аз гардидаи дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва раванди иттилоотии ҷомеа комил гардида, шахсият мешавад.

Дар сотсиология шахсият, аз як тараф, ҳамчун субъекти ҳаёти иҷтимоӣ ва аз тарафи дигар, ҳамчун маҳсули таърихи иҷтимоӣ баромад мекунад. Ба ибораи дигар, инсон манбаи рушди ҷомеа аст ва бо рушди он худаш низ тағйир ёфта, зеро таъсири ҷомеа қарор мегирад. Дар сотсиология истифодаи мафҳуми «шахсият» ва баррасии он ҳамчун субъекти ғайр аз иҷтимоӣ қабул шудааст. Олимон ва муҳаққиқон оиди пайдоиш ва ташаккули ҷомеа ва таъсири он ба ташаккули шахсият ақидаҳои гуногун доранд.

Дар замони муосир ҷомеа ҳамчун муҳаррики асосии пешрафт ва тағйирот дар ташаккули шуури одамон ба ҳисоб меравад. «Дар нимаи дууми асри XX вобаста ба тағйироти технологияи дар кишварҳои пешрафта ба амаломата, диду назарҳои нав оид ба табақабандии ҷомеаҳо пайдо шуд. Мақсади асоси чунин табақабандӣҳо аслан аз муайян кардани хусусиятҳои фарқкунандаи ҷомеаҳои аз ҷиҳати технологӣ пешрафта ва ҷомеаҳои дар зинаҳои индустриалӣ, аграрӣ ва ибтидоии инкишоф қарордошта иборат буд» [16, с. 380].

Мафҳуми шахсиятро шарҳ дода, фарқи таърифи «инсон» ва «шахсият»-ро қайд мекунем. Барои ин, ба ақидаҳои баъзе назариётчиёни эътирофшудаи ин соҳа муроҷиат мекунем. Ю.Г. Волков қайд мекунад: «Дар мафҳуми «инсон» хусусиятҳои умумии насли инъикос ёфтаанд, дар ҳоле ки дар мафҳуми «шахсият» – хусусиятҳои инфиродӣ-типикӣ, ки аз шароити зиндагӣ ва хусусиятҳои ғайр аз иҷтимоӣ ба вучуд меоянд» [3, с. 88].

Ба ибораи дигар, мафҳуми шахсият барои ҷудо кардан ва таъкид кардани моҳияти ғайритабӣ (иҷтимоӣ)-и инсон ва фард ворид карда мешавад. Таъкид ба ибтидои иҷтимоӣ гузошта мешавад. Шахсият дар ҷараёни таҷрибаи иҷтимоӣ, яъне дар раванди иҷтимоӣшавӣ, ки дар тули тамоми ҳаёти ӯ идома меёбад, қомилан ташаккул меёбад. Ин равиш ба парадигмаи таъсири мутақобила асос ёфта, на танҳо ғайр аз иҷтимоӣ ҷомеа, балки ғайр аз иҷтимоӣ ва интиҳобкории инфиродӣ алоҳидаро низ таъкид мекунад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки омилҳои иҷтимоӣ ташаккули шахсият муҳимтаранд. В.А. Ядов ба шахсият чунин таъриф медиҳад: «Шахсият – ин якпорчагии хусусиятҳои иҷтимоӣ инсон, маҳсули рушди ҷамъиятӣ ва воридшавии фард ба системаи муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад» [17, с. 78].

Мувофиқи ин ақида, шахсият аз организми биологӣ ба шарофати намудҳои гуногуни таҷрибаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ рушд мекунад. Ҳамзамон, мавҷудияти қобилияти модарзодӣ, мизоч ва майлҳо, ки ба раванди ташаккул ва рушди хислатҳои шахсият таъсири назаррас мерасонанд, инкор карда намешавад.

«Масъалаи омӯзиши шахсият ҳоло дар маркази диққати файласуфон, психологҳо, сотсиологҳо ва олимони соҳаи этика қарор дорад. Дар шароити имрӯза дар байни қулли ҷомеашиносон ва психологҳои хориҷи кишвар роҷеъ ба озодии шахсият фикрҳои гуногун вучуд дорад» [1, с. 113-115].

Масъалаи шахсият басо масъалаи доманадор буда, тамоми илмҳои соҳаи гуманитарӣ даъво бар он мекунанд, ки масъалаи омӯзиши шахсият предмети таҳқиқоти мо мебошад ба монанди: сотсиология, психология, педагогика, фалсафа, этика, сиёсатшиносӣ, ҳуқуқ ва ғайра.

Муҳаққиқон К. Рочерс, Г. Олпорт, Ч. Келли шахсиятро ҳамчун моҳияте баррасӣ мекарданд, ки таъсири мутақобилаи системаи «инсон-ҷаҳон»-ро аз дарун муайян мекунад. К. Рочерс шахсиятро бо истилоҳҳои «худшиносӣ» тавсиф мекард: ҳамчун моҳияти мутаҷаккил, дарозмуддат ва объективона даркшаванда, ки асли таҷрибаҳои моро ташкил медиҳад. «Г. Олпорт шахсиятро ҳамчун он чизе, ки фард воқеан дар худ дорад, муайян мекард – як «чизе»-и дохилӣ, ки хусусияти таъсири мутақобилаи инсон бо ҷаҳонро муайян мекунад. Ч. Келли шахсиятро ҳамчун як роҳи беназири дарки таҷрибаи зиндагӣ, ки ба ҳар як фард хос аст, баррасӣ мекард» [19, с. 23].

Дар таърифҳо аҳамияти фардиат ё тафовутҳои инфиродӣ таъкид мешавад. Дар шахсият чунин сифатҳои хос ва тафовутҳои инфиродӣ мавҷуданд, ки ба шарофати онҳо ин шахс аз ҳамаи одамони дигар фарқ мекунад. Дар бисёр таърифҳо шахсият дар шакли як сохтор ё ташкилоти муайян пешниҳод мешавад. Рафтори фард, ки барои мушоҳидаи мустақим дастрас аст, ҳадди аққал қисман ҳамчун муташаққил ё интегратсияшуда аз ҷониби шахсият баррасӣ мешавад.

Ба ибораи дигар, шахсият – ин як абстраксияест, ки ба хулосаҳои дар натиҷаи мушоҳидаи рафтори инсон бадастомада асос ёфтааст. Дар бисёр таърифҳо аҳамияти баррасии шахсият дар робита бо таърихи зиндагии инфирод ё дурнамои рушд таъкид мешавад. Шахсият дар раванди эволюсионӣ ҳамчун субъекте тавсиф мешавад, ки зери таъсири омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ, таҷрибаи иҷтимоӣ ва муҳити тағйирёбанда тағйир меёбад.

Барои боз ҳам рушд ёфтани шахсияти мукамал аз зинаи наврасӣ бояд барои муносибат ба ҷомеа ва ниҳодҳои иҷтимоӣ маълумоти бештар расонид, ки яке аз ин ниҳодҳо ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба шумор мераванд ва бад ин васила иттилоотонӣ боз ҳам васеътар мегардад. «Сарчашмаҳои иттилоот гуногунанд: матбуот, воситаҳои ахбори омма, конфронсҳо, семинар – тренингҳои омӯзишӣ, буклетҳо. Идораҳои минтақавӣ, ки маблағгузoron фаъолият мебаранд, марказҳои маълумотдиҳӣ ва маслиҳатдиҳӣ, интернет, намоёндагиҳои хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғайра» [14, с. 12].

Дар аксари таърифҳо шахсият бо он хусусиятҳои пешниҳод шудааст, ки барои шаклҳои устувори рафтор дар муносибатҳои байниҳамӣ «масъуланд». «Шахсият худ аз худ нисбатан тағйирнопазир ва доимӣ дар вақт ва ҳолатҳои тағйирёбанда мебошад; он эҳсоси пайвастагиро дар вақт ва муҳити атроф таъмин мекунад» [12, с. 24].

Ба ақидаи мо шахсият, ки дорои шаклҳои устувори рафтор буда, нисбатан тағйирнопазир аст, дорои сифатҳои иҷтимоист, ки метавонад бо мурури замон ё бо тағйирёбии шароити иҷтимоӣ тағйир ёбад ва рушд кунад.

Ба ақидаи Г.В. Осипов, «таҳти мафҳуми сифати иҷтимоӣ «маҷмуи унсурҳои фаҳмида мешавад, ки бо ҳам алоқаманд буда, аз рӯйи намуди таъсири мутақобилаи иҷтимоии шахсият бо одамони дигар дар шароити мушаххаси таърихӣ муайян карда мешаванд» [13, с. 11].

Унсурҳои сифати иҷтимоӣ инҳоянд:

- ❖ ҳадафи иҷтимоан муайяншудаи фаъолияти ӯ;
- ❖ мавқеъҳои иҷтимоии ишғолнамуда ва нақшҳои иҷтимоии иҷрошаванда; интизориҳо нисбати ин мавқеъҳо ва нақшҳо;
- ❖ меъёрҳо ва арзишҳои, ки инсон дар ҷараёни фаъолияти худ ба онҳо таъяс мекунад; системаи қонунҳои, ки ӯ истифода мебарад;
- ❖ маҷмуи донишҳои бадастоварда имкон медиҳад, ки нақшҳои ба уҳда гирифташударо иҷро кунад ва дар ҷаҳони атроф каму беш озодона мавқеи худро муайян кунад, сатҳи таҳсилот ва омодагии махсус;
- ❖ хусусиятҳои иҷтимоӣ-психологӣ;
- ❖ фаъолнокӣ ва дараҷаи мустақилият дар қабули қарорҳо.

Алоқаи мутақобилаи ин унсурҳои системаи шахсиятро ташкил медиҳад.

Хулосае, ки Г.В. Осипов баровардааст, ба ин ё он шакл дар аксари таърифҳои шахсият инъикос ёфтааст. Қадом равише ба шахсият истифода нашлавад: равиши фаъолияти Л.С. Виготский, консепсияи нақшии Қ. Мид, назарияи инсондӯстии шахсияти А. Маслоу ва Э. Фромм, назарияи иҷтимоӣ-фарҳангии К. Хорни, шахсият, пеш аз ҳама, ҳамчун система бо ҷаҳони ботинии маънавии худ, шуур ва худшиносӣ баромад мекунад, ки ба шарофати онҳо фаъолияти ҳаётии худро амалӣ месозад. Маҳз равиши системавӣ ба шахсият имкон медиҳад, ки моҳияти онро ифода кунад.

Шахсият системаи мураккаби иҷтимоӣ буда, бо сатҳи баланди якпорчагӣ, қушодагӣ, устуворӣ, имконияти худташқилдиҳӣ ва худтақомулдиҳӣ тавсиф мешавад.

Якпорчагии шахсият, пеш аз ҳама, ваҳдати иҷтимоӣ ва биологиро дар назар дорад. Ин ду шакли ифодаи як раванди ягонаи рушди шахсият мебошанд. Ба консепсияи якпорчагӣ назарияҳои У.А. Галандерс, М.С. Каган, А.Ф. Полис, С.Л. Рубинштейн, Л.П. Станкевич бахшида шудаанд.

Шахсият як системаи мураккаби биосотсиалӣ аст, ки дар он ҷанбаи биологӣ ва иҷтимоӣ дар ваҳдати диалектикӣ ва таъсири мутақобила, инчунин, нуфузи мутақобила қарор доранд. Рушди ҳамоҳанг дар мувозинати иҷтимоӣ ва биологӣ ифода меёбад.

«Якпорчагӣ мутаवзинии рушди дохилӣ ва таъсироти мутақобилаи беруниро дар назар дорад. Танҳо дар ваҳдати таъсири муҳити беруна ва зухуроти «худ»-и дохилӣ рушди шахсият имконпазир аст, «...шахсият падидаи болоисохторӣ нест, на маҷмуи сифатҳои бадастоварда, балки маҳз якпорчагии органикӣ дар заминаи фардияти табиӣ мебошад» [4, с. 50].

Шахсият аз дарун месабзад, омилҳои иҷтимоӣ метавонанд ба ин мусоидат кунанд ё монеъ шаванд, аммо онҳо ҳеҷ гоҳ наметавонанд ибтидои аслиро – ҳуди фардиятро иваз кунанд.

Иқтидори зехнӣ ба шахсият имкон медиҳад, ки ба шароити ҷаҳони атроф мутобиқ шавад, фаъолиятро барои таъмини мавҷудияти устувор мутавазин ва нисбатан мустақили худ аз ҷомеа амалӣ созад.

«Иқтидори зехнӣ устувории шахсиятро ҳамчун системаи якпорча таъмин мекунад, кӯшиш мекунад, ки сабаби берунии пайдоиши номутавазинӣ дар системаро ба ҳадди ақал расонад, онро безарар гардонад ё ҳадди аққал то сатҳе табдил диҳад, ки на шахсиятро вайрон кунад, балки танҳо тағйир диҳад» [4, с. 68].

Иқтидори эҷодӣ самтнокии алоқаи мутақобилаи ҳамаи қобилиятҳои шахсиятро ба табдилдиҳӣ ва шиддатнокии онҳо инъикос мекунад, ки худтақомулдиҳӣ ва худтакмилдиҳии шахсиятро таъмин мекунад. Он фаълнокии инсониро муайян мекунад, иҷрои фаъолиятро таъмин мекунад, ки ҳадафи он ифодаи «худшиносӣ»-и худ мебошад, ҳамчун шарти худтақомулдиҳӣ ва худтакмилдиҳии шахсият баромад мекунад. Ва агар татбиқи иқтидори зехнӣ шахсиятро ба ҷаҳони атроф мутобиқ созад, пас, татбиқи иқтидори эҷодӣ – ҷаҳони атрофро ба эҳтиёҷоти шахсият мутобиқ мекунад.

Адабиёт:

1. Мустафокулов Т., Давлатов М. Асосҳои психологияи умумӣ.- Душанбе, «Империял групп» 2012.
2. Бобокалонов С.Н. Асосҳои педагогии таъсири бозихи компютери хусусияти агрессивидошта ба рафтори донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ.- Хучанд, 2024.
3. Волков Ю.Г. Целостная личность: сущность, пути формирования. Ростов- на-Д., 1985.
4. Зотов В.В., Лоханько А.В. Соотношение интеллектуального и творческого потенциалов в структуре целостной личности // Личность: развитие и реализация в творчестве. Курск: Курск, гос. техн. ун-т. 1996.
5. Кашлев Ю.Б., Лепский В.Е. Информация, Дипломатия, Психология – Москва: «Известия», 2002.
6. Мирзоев Р., Мустафокулов Т. Курси мухтасари психологияи касбӣ.- Кӯлоб: 2015.
7. Коган В.З., Уханов В.А. Человек: информация, потребность, деятельность. - Томск: Изд-во Том. Ун-та. 1991. - 192 с.
8. Коган В.З. Теория информационного взаимодействия: философско- социологические очерки. - Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1991. - 320 с.
9. В.А. Поликарпов, О.Г. Ксенда Психологияи шахсият. - Минск: БГУ, 2015.
10. Пасхин Е.Н., Урсул Т.А., Урсул А.Д., Шевелев В.В. Информатизация общества и перспективы образования в XXI веке. Москва-Курск, 2001 - 255 с.
11. Парсонс Т. О структуре социального действия. - М.: Академический Проект, 2000. - 880 с.
12. Ракитов А.И. Информатизация общества: состояние, структура, перспективы // Перспективы информатизации общества (реферативный сборник). М.: 1990.
13. Рабочая книга социолога / Под ред. Осипова Г.В. М.: Наука, 1983.
14. Абдурашитов Н.Ф. Тарзу усулҳои таҳияи лоиҳа барои дарёфти грантҳо дар соҳаи маориф.- Душанбе, 2013.

15. Чумъахон А., Шаҳбози Р. Технологияи муосири таълим.- Душанбе: «Матбаа», 2023.
16. Саидов Н.С, Идиев Х.У. Фалсафа. Қисми 2. Душанбе.-«Собириён» 2011.
17. Фролов С.С. Социология. М.: Логос, 1998 - 357 с.
18. Ибодов М.О., Камолов Ш.В. Хусусиятҳои навини инкишофи манзараи илмӣ олам дар фалсафа ва илми муосир. Душанбе, 2023.
19. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб: Питер Ком, 1999 - 608 с.

ШАХСИЯТ ҲАМЧУН СУБЪЕКТИ ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛАИ ИТТИЛОӢТӢ (ХУСУСИЯТҲО, ХАВҲО ВА ИМКОНИЯТҲО)

Дар раванди пайдоиш ва ташаккули технологияҳои коммуникатсионӣ иттилоотӣ ташаккули шахсият боз ҳам мураккабтар гардид. Шахсият дар замони кунунӣ ҳамчун субъекти таъсиррасон ба чараёни иттилоотонии ҷомеа пазируфта шуда, онро тавассути технологияҳои муосир паҳн менамояд. Шахсият, ки дар ҷомеа иштирокчи ғайбӣ мебошад он дар тамоми соҳаҳои ғайбӣ иҷтимоӣ субъекти таъсиррасон махсус меёбад. Асри XXI, ки дар раванди иттилоотонӣ қарор гирифтааст технологияҳои коммуникативӣ иттилоотӣ ба як қуваӣ бузург табдил ёфтаанд. Ва шабакаҳои интернетӣ, ки ҳамчун қуваӣ идоранашаванда дар ғайбӣ махсус меёбад, ба ташаккулёбии шахсияти наврастони ҷавонон низ имкониятҳои рушди маънавӣ ва иттилоотӣ медиҳанд ва ҳам барои рушди хусусиятҳои психикӣ ва равандҳои маърифатӣ онҳо хавфҳои гуногунро меорад. Ҷомеашиносон ва психологҳо бар он ақидаанд, ки шахсият дар раванди мубодилаи ахбор сифтҳои маънавӣ – иродавӣ ва қобилияту истеъдоди худро соҳиб мегардад ва бадин васила ташаккули шахсиятро дар асоси омӯҳи сотсиобиопсихикӣ вобаста мегузоранд.

Калидвожаҳо: наврастони, ҷавонон, шахсият коммуникатсия, иттилоот, ҷомеа, ташаккул, технология, консепсия, қобилият, ирода, муошират, зехн, якпорчагӣ, субъект, омил, падида, мафҳум

ЛИЧНОСТЬ КАК СУБЪЕКТ ИНТЕРАКТИВНОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ (ХАРАКТЕРИСТИКИ, РИСКИ И ВОЗМОЖНОСТИ)

В процессе становления и развития коммуникационных и информационных технологий процесс формирования личности стал еще более сложным. В настоящее время личность признается влиятельным субъектом в информационном потоке, поступающем в общество, и распространяет информацию с помощью современных технологий. Как активный участник общества, индивид рассматривается в качестве влиятельного агента во всех сферах общественной деятельности. В XXI веке, переживающем процесс информатизации, коммуникационные и информационные технологии стали мощной силой. А интернет-сети, которые считаются неконтролируемым потоком в киберпространстве, не только предоставляют возможности для духовного и информационного развития подростков и молодежи, но и несут в себе различные угрозы для развития их психологических черт и когнитивных процессов. Социологи и психологи считают, что в процессе обмена информацией человек приобретает нравственные, волевые и когнитивные качества, тем самым связывая развитие личности с социобиопсихологическими факторами.

Ключевые слова: подростки, молодежь, личность, коммуникация, информация, общество, развитие, технология, концепция, способность, воля, взаимодействие, разум, целостность, субъект, фактор, явление, понятие

THE INDIVIDUAL AS A SUBJECT OF INTERACTIVE INFORMATION INFLUENCE (CHARACTERISTICS, RISKS AND OPPORTUNITIES)

With the emergence and development of communication and information technologies, the process of personality formation has become even more complex. Nowadays, the individual is recognised as an influential agent within the flow of information entering society and disseminates information using modern technologies. As an active member of society, the individual is regarded as an influential agent in all spheres of social activity. In the 21st century, which is undergoing a process of informatisation,

communication and information technologies have become a powerful force. And the internet, which is regarded as an uncontrolled flow within cyberspace, not only provides opportunities for the intellectual and informational development of adolescents and young people, but also poses various threats to the development of their psychological traits and cognitive processes. Sociologists and psychologists believe that, in the process of exchanging information, a person acquires moral, volitional and cognitive qualities, thereby linking personality development to socio-biopsychological factors.

Keywords: adolescents, young people, personality, communication, information, society, development, technology, concept, ability, will, interaction, mind, integrity, subject, factor, phenomenon, notion

Маълумот дар бораи муаллифон: Гаюров Шаҳром Шералиевич муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии психологияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** : 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. тел.: (+992)986173030, почта shahrom-sh1998@mail.ru

Абдурашитов Наимҷон Фозилович, номзади илмҳои психологӣ, мудири шуъбаи инноватсия ва психологияи таҳсилоти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2. E-mail: a_naimjon_f@mail.ru, тел.: (+992) 918 50 21 45

Сведения об авторах: Гаюров Шаҳром Шералиевич, старший преподаватель кафедры психологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел.: (+992)986173030, эл. почта: shahrom-sh1998@mail.ru

Абдурашитов Наимджон Фозилович – кандидат психологических наук, заведующий кафедрой инновационной и педагогической психологии Академии образования Таджикистана, Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. E-mail: a_naimjon_f@mail.ru, тел.: (+992) 918 50 21 45

Information about the authors: Gayurov Shahrom Sheralievich, senior lecturer of the Department of Psychology of Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, Sangak Safarov Street, 16 Tel.: (+992)986173030, e-mail: shahrom-sh1998@mail.ru

Abdurashitov Naimjon Fozilovich, candidate of psychological sciences, head of the department of innovative and pedagogical psychology, Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov St., 11/2. E-mail: a_naimjon_f@mail.ru, tel.: (+992) 918 50 21 45

Муқарриз: Курбонов М.С., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:37.0+373/378(045)
3-20

ТАҲСИЛОТИ ТЕХНОЛОҒИ ВА НАҚШИ ОН ДАР ОМОДАСОЗИИ КАДРҲОИ ПЕДАГОҒИ

Зайдуллозода С.С., докторанти (PhD)
Сафарзода М.В., д.и.п., профессор
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар замони муосир, ки ба пешравии илму техника хос аст, тағйироти кулӣ дар соҳаи маориф ба амал омада истодааст. Яке аз паҳлуҳои муҳими ин тағйирот, ки ба сифати таълим ва омодазозии кадрҳои педагогӣ таъсири калон мерасонад, ҷорӣ ва раванқдиҳии таҳсилоти технологӣ мебошад.

Таҳсилоти технологӣ дар доираи тайёр кардани мутахассисони педагогӣ на танҳо воситаи навсозии раванқҳои таълимӣ, балки шарт зарурӣ барои рушди ҳосилнокии педагогӣ ва мутобикат ба талаботи бозори меҳнат ба шумор меравад. Дохил кардани технологияҳои муосир

дар барномаҳои таълимии донишгоҳҳои педагогӣ имкон медиҳад, ки донишҷӯён на танҳо дониши назариявиро аз худ кунанд, балки малакаҳои амалии заруриро низ дар истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, воситаҳои электронии таълимӣ ва платформаҳои онлайнӣ ба даст оранд.

Истифодаи самараноки технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар мактабҳо аз он иборат аст, ки муаллимон бояд на танҳо бо воситаҳои асосии компютерӣ (мисли кор бо матн, презентатсияҳо) ошно бошанд, балки тавонанд аз барномаҳои махсус барои соҳаи омӯзгорӣ, мултимедиа, лоиҳаҳои интерактивӣ ва мактабҳои виртуалӣ истифода баранд. Ин, дар навбати худ, имконият медиҳад, ки дарсҳо ҷолибтар, муассир ва муносиб ба хусусиятҳои инфиродии хонандагон гузаронида шаванд.

Ба андешаи муҳаққиқ Гаджиев Р.Д. «Дар охири аср, вақте ки инсоният тағйироти амиқро аз сар мегузаронад (гузариш аз ҷомеаи саноатӣ ба ҷомеаи пас аз саноатӣ ва пур аз иттилоот, шароити бозор, рақобат ва ғайра), тағйирёбии самтҳои арзишмандии шахсият, навсозии ҳама соҳаҳои ҳаёт равиши навро барои ташаккули мутахассис, муайян кардани ҳадаф, мундариҷа ва технологияҳои рушди омодагӣ ба фаъолияти истеҳсолӣ тақозо мекунад» [8, с. 9].

Дар ин раванд, ташаккули салоҳияти рақамӣ барои муаллимон аҳамияти калидӣ дорад. Омӯзиши техникаҳои нави таълимӣ, аз қабili омӯзиши муштарак (collaborative learning), бозикунӣ (gamification) ва омӯзиши омехта (blended learning) бо истифода аз технологияҳои муосир, барои омода кардани кадрҳои баландсифат дар соҳаи маориф мусоидат мекунад. Мақсад аз ин, ба вучуд овардани муҳити таълимие мебошад, ки дар он ҳар як донишҷӯ имконият дорад, ки қобилиятҳои худро пурра истифода барад ва ба ин васила, омодагии худро барои ворид шудан ба бозори муосири меҳнат таъмин намояд.

Таҳсилоти технологӣ дар доираи оморасозии кадрҳои педагогӣ на танҳо ба сифати таълим, балки ба рушди умумии системаи маориф низ таъсири мусбат мерасонад. Дар замони рақамсозии ҷаҳонӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон, talODeviceи технологӣ дар донишгоҳҳои педагогӣ бояд ба дараҷаи таъбиқи амалӣ расонида шавад. Ин маънои онро дорад, ки на танҳо ба донишҷӯён аз технологияҳои нав таълим дода шавад, балки донишҷӯён бояд тавонанд онҳоро дар амалии омӯзгорӣ бомуваффақият истифода баранд. Масъалаи муҳимми дигар ин аст, ки омӯзгорони кунунӣ низ бояд мунтазам малакаҳои худро дар ин соҳа тақмил диҳанд, то ки бо тағйироти замон ҳамоҳанг бошанд.

Дар ин замина, муҳим аст, ки барномаҳои таълимӣ дар донишгоҳҳои педагогӣ бо дарназардошти талаботи замонавӣ ва бо интегратсияи технологияҳои нав таҳия карда шаванд. Ин метавонад аз ҷорӣ намудани курсҳои махсус оид ба истифодаи технологияҳои таълимӣ, то таҷдиди мундариҷаи фанҳои мавҷуда бо ворид кардани унсурҳои технологӣ иборат бошад. Омӯзиши барномаҳои компютерӣ, платформаҳои онлайнӣ, воситаҳои эҷоди мундариҷаи дидактикӣ ва таҷҳизоти интерактивӣ бояд қисми ҷудонашавандаи барномаҳои таълимӣ гарданд.

Илова бар ин, ташаккули муҳити мусоид барои истифодаи технологияҳо дар муассисаҳои таълимӣ нақши калидӣ мебошад. Ин аз ҷумла, аз таъминоти техникӣ, ба монанди дастрасӣ ба интернет, компютерҳо, проекторҳо ва дигар таҷҳизоти зарурӣ иборат аст. Инчунин, бояд аз ҷиҳати дастгирии методикӣ низ муаллимонро таъмин кард, то онҳо тавонанд аз технологияҳои омӯзгорӣ самаранок истифода баранд.

Ҳар як самти фаъолияти педагогӣ дар муҳити рақамӣ тақозо менамояд, ки омӯзгор дорони ҷузъҳои муайяни саводи рақамӣ бошад.

Дар доираи пажӯҳиши мазкур, таснифи навсозишудаи сифатҳои шахсӣ ва касбии омӯзгорони оянда пешниҳод шудааст. Ин тасниф сифатҳоро вобаста ба хусусияти фаъолияти касбӣ-педагогӣ гурӯҳбандӣ менамояд. Бо назардошти хусусиятҳои муҳити рақамии таълимӣ, ки омӯзгори муосир бояд дар он фаъолият кунад, сохтори (сифатҳои шахсӣ ва касбии педагог) дучори тағйирот гардид.

Ба гурӯҳҳои сифатҳои муҳимми касбӣ (СМК) маҷмуи сифатҳои марбут ба саводи рақамӣ шомил карда шуданд, дар ҳоле ки сифатҳои амалии касбӣ, ки хусусияти тахассусии махсус доранд, хориҷ карда шуданд, зеро ин таҳқиқ ба ҳамаи равияҳои оморасозии педагогӣ умумият

дорад. Илова бар ин, гурӯҳи сифатҳои илмӣ-методӣ дар таснифи нав бештар дар гурӯҳи сифатҳои лоихакашии конструктивӣ ва ҳамзамон дар доираи саводи рақамӣ татбиқ мегарданд.

Барои таҳияи қарори идоракунӣ доир ба интихоби рӯйхати сифатҳои муҳимми касбӣ (СМК) омӯзгорони оянда, арзёбии профессиографӣ бо истифодаи усули арзёбиҳои мустақил ба роҳ монда шуд. Тавре муҳаққиқи соҳа Барнакова Л.Л. қайд мекунад «Яке аз равишҳо барои чен кардани сифати таҳсилот ин арзёбии мустақили берунаи натиҷаҳои омодагии касбӣ мебошад — арзёбие, ки моҳияти он дар муайян кардани мутобиқати ихтисосҳои ташаккулёфтаи хатмкунанда ба талаботи муттаҳидшудаи ҷомеаи касбӣ аз ҷониби коршиносони мустақил ифода меёбад. [2, с. 11] Хусусияти асосии ин усул дар он ифода меёбад, ки он ба арзёбии бевоситаи сифатҳо асос ёфтааст.

Ҳадафи асосии усули мазкур — ба таври миқдорӣ муайян намудани аҳаммияти ҳар як сифати муҳимми касбӣ барои омӯзгори оянда мебошад, ки тавассути ҳолгузорӣ (балгузорӣ) арзёбии дараҷаи муҳиммияти онҳо барои шахсияти омӯзгор амалӣ мегардад.

Истифодаи пурсиши коршиносон (экспертҳо) ба он асос меёбад, ки шахсоне, ки аз сохтор ва мазмуни фаъолияти касбии омӯзгорон огоҳии амиқ доранд, метавонанд муайян кунанд, ки кадом СМК бештар ба муваффақияти омӯзгор дар фаъолияти касбияш мусоидат менамоянд.

Ҳангоми муайянсозии аҳаммияти сифатҳо барои касби «омӯзгор», бо назардошти хусусиятҳои таҳассусӣ, ба коршиносон тавсия дода мешуд, ки ба таври зерин амал намоянд:

- ✓ зарурияти доштани ин ё он хислат дар тамоми ҷараёни фаъолияти педагогӣ ба назар гирифта шавад;

- ✓ таъсири сифати мазкур ба натиҷаҳои фаъолияти касбӣ баҳо дода шавад;

- ✓ имконияти ташаккули сифатҳои муҳимми касбӣ (СМК) дар ҷараёни таҳсил дар муассисаи таҳсилоти олии педагогӣ арзёбӣ гардад.

Ин равиш имкон медиҳад, ки бо истифода аз таҷриба ва дониши мутахассисон, доираи муҳими сифатҳои касбӣ муайян шуда, барои таҳияи моделҳои самараноки ташаккули онҳо дар раванди таҳсил заминаи бозғайтимод фароҳам гардад.

Муҳаққиқ Валитова Е.Ю. ибраз медорад, ки «Иштироки донишҷӯён дар ҷорабиниҳои роҳнамоии касбӣ, ки аз ҷониби донишгоҳ якҷоя бо намояндагони корфармоён баргузор мешаванд, аҳаммияти бештар пайдо мекунад. Яке аз натиҷаҳои ин марҳила афзоиши шумораи дархостҳои шахсӣ барои кор дар МТОК буд, ки нишон дод, ки донишҷӯён тавассути иштироки фаъол дар озмунҳои ширкатҳо ва бомуваффақият анҷом додани равандҳои интихоб соҳибхатиёри мекунанд» [6, с. 19].

Дар натиҷаи таҳқиқ, рӯйхати сифатҳои муҳимми касбӣ (СМК) таҳия гардид, ки барои арзёбии коршиносон пешбинӣ шудааст ва 113 категорияи баҳодихии сифатҳоро дар бар мегирад.

Ин рӯйхат барои муайянсозии аҳаммияти сифот барои омӯзгорони оянда пешниҳод гардида, гурӯҳҳои зеринро дар бар мегирад:

- ✚ **Сифатҳои иҷтимоию педагогӣ** (масалан, *масъулия*), ки ба қабули қарорҳо ва амнияти ҳаётии хонандагон иртибот доранд;

- ✚ **Сифатҳои ангеизишавию эҳсосӣ** (масалан, *устуворӣ нисбат ба стресс*), ки ба қобилияти бартарафсозии вазъиятҳои шиддатнок алоқаманданд;

- ✚ **Сифатҳои фарҳангию маърифатӣ** (масалан, *техникаи педагогӣ*), ки ба қобилияти муоширати муассир ва таъсиррасонӣ алоқаманд мебошанд;

- ✚ **Сифатҳои гностикӣ** (масалан, *қобилияти дарки иттилоот*), ки тафаккури интиқодӣ ва кор бо иттилоотро дар бар мегиранд;

- ✚ **Сифатҳои созандаву проективӣ** (масалан, *дидгоҳи стратегӣ*), ки ба банақшагирии педагогӣ ва рушди инноватсионӣ мусоидат менамоянд;

- ✚ **Маҷмуи сифатҳои саводи рақамӣ**, аз ҷумла малакаҳои эҷод, идоракунӣ ва ташкили захираҳои веб дар раванди таълим.

Муҳим аст қайд намоем, ки дар раванди баҳодихии аҳаммияти ҳар як сифати касбӣ, коршиносон хусусиятҳои фаъолияти касбии минбаъдаи донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии педагогиро бо дарназардошти сатҳҳои гуногуни таҳсилот (муассисаҳои томактабӣ, мактаби ибтидоӣ, мактаби асосӣ, синфҳои болоӣ ва таҳсилоти касбӣ) ба ҳисоб гирифтаанд.

Дар ин замина, ба сифати афзалиятнок чунин хислатҳо интихоб гардиданд, ба монанди:

- ❖ устуворӣ дар ҳолатҳои стрессӣ;
- ❖ қобилияти нишон додани дониши амиқ дар доираи барномаи таълимии фан;
- ❖ зиракӣ ва мушоҳидакорӣ;
- ❖ маҳорат дар истифодаи имкониятҳои шабакаҳои иҷтимоӣ барои мақсадҳои таълимӣ.

Ихтилофҳои ночиз дар арзишҳои баҳо ба хусусияти иҷрои вазифаҳои муайян дар навъҳои гуногуни фаъолият рабт доранд. Ба ибораи дигар, табиати нозуки вазифаҳои касбии омӯзгорон дар соҳаҳои мухталиф метавонад ба муҳимияти нисбии баъзе сифатҳои касбӣ таъсир расонад.

Дар раванди таҳлили мушкilotи ташаккули салоҳиятҳои касбии омӯзгори оянда барои фаъолият дар марказҳои низомии таълимӣ, як қатор равишҳои методологӣ муайян карда мешаванд, ки барои таҳқиқи мазкур аҳаммияти калидӣ доранд.

Дар ҷаҳорҷӯби ин пажӯҳиш ба ду усули муҳими методологӣ афзалият дода мешавад:

1. **Равиши салоҳиятнокӣ**, ки ҳамчун равиши асосии низомии таҳсилоти олии муосир шинохта шудааст. Ин равиш **ба ташаккули маҷмуи дониш, маҳорат ва малакаҳо**, ки барои фаъолияти самараноки омӯзгор дар муҳити рақамии таълимӣ заруранд, нигаронида шудааст;

2. **Равиши касбӣ-фаъолиятӣ**, ки ба воситаи амалҳои касбии омӯзгор ташаккули салоҳиятҳоро таъмин менамояд. Дар асоси ин равиш, омодагии касбии мутахассис дар раванди фаъолиятҳои амалӣ ва таълимӣ ташаккул ёфта, тавоноии ӯро дар иҷрои вазифаҳои касбӣ таъмин мекунад.

Ин ду равиш пояи назариявӣ ва амалӣ барои таҳияи методҳои самараноки ташаккули сифатҳои касбии омӯзгори фанни информатика маҳсуб меёбанд ва дар шароити гузариш ба муҳити рақамии таълимӣ аҳаммияти боз ҳам бештар касб мекунад.

Усули салоҳиятнокӣ дар муҳити рақамии таълимӣ ифодаи равандро глобалии тағйирот дар системаи таҳсилоти олий буда, гузариши методологиро аз мафҳуми «иҳтисос» ба мафҳуми «салоҳият» инъикос менамояд. Ин раванд нишонаи тағйироти стратегӣ дар принсипҳои омодаасозии мутахассисони соҳаи омӯзгорӣ мебошад.

Маҳз салоҳиятнокии касбӣ ҳамчун меъёри калидии омодагии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олий ба фаъолият дар шароити муҳити касбии номуайян ва тағйирёбанда шинохта мешавад. Дар шароити муҳити рақамии таълимӣ, ки пайваста такмил меёбад ва ба навовариҳои технологӣ асос ёфтааст, омӯзгорон бояд дорои қобилияти ҷаврӣ мутобиқ шудан ва ҳалли мустақили масъалаҳои касбӣ бошанд.

Ба андешаи Зеер Э.Ф. ва Павлова А.М. «Вазъи кунунии иҷтимоию иқтисодии рушди низомии таҳсилоти олий аз ҳайати омӯзгорон сатҳи баланди ҳаракати касбиро талаб мекунад. Аммо, низомии мавҷудаи таҳсилоти касбӣ ба ин ҷанбаи тайёр кардани мутахассисон диққати зарурӣ намедихад» [11, с. 81].

Салоҳиятҳои ташаккулёфта дар ҷаҳорҷӯби равиши салоҳиятнокӣ ба амалиёти воқеии таълимӣ ва касбӣ равона шуда, омодагии назариявӣ ва амалии омӯзгорро ба фаъолияти самарабахш дар муҳити рақамӣ таъмин мекунад. Ин гуна омодагӣ имконият фароҳам меорад, ки мутахассисон аз истифодаи босамари технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ барои ташкили равандро таълимӣ ва тарбиявӣ бархурдор бошанд.

Дар таҳқиқоти равандиносон ва педагогҳои муосир, мафҳуми «салоҳияти касбӣ» бо равишҳои гуногун шарҳ дода шудааст. Дар ин замина, асарҳои муҳаққиқони маъруф, аз қабили Р.Д. Гаджиев, А.Б. Гатсаева, В.И. Звонников, Э.Ф. Зеер, И.А. Зимняя, Г.И. Ибрагимов, Е.О. Иванова, А.А. Орлова, Г.К. Селевко, А.В. Хуторской, Т.М. Чурекова ва О.Н. Шахматова сазовори таваҷҷуҳи махсусанд.

Дар байни таърифҳои пешниҳодгардида, ба назари мо, мувофиқтарин таърифи Э.Л. Бозаджиева мебошад, ки зери мафҳуми «салоҳияти касбӣ» сифати умумии шахсиятро дар назар дорад, ки тавассути он шахс қобилият ва омодагии иҷрои мустақилонаи фаъолияти самаранокро дар шароити мушаххаси воқеӣ доро мебошад. Ин сифат ба дониш, маҳорат, малака, таҷриба, арзишҳо ва майлҳои таъхил ва таҷрибаи касбӣ ба даст меорад.

Тавре Селевко Г.К. қайд мекунад «Луғати тафсирии забони русии Дмитрий Николаевич Ушаков салоҳиятро ҳамчун доираи масъалаҳо ва падидаҳои муайян мекунад, ки инсон дар онҳо соҳибэътиборӣ, дониш ва таҷриба дорад. Вале «салоҳиятнок» шахсест, ки «огоҳ, дорандаи дониши кофӣ ва ҳамчун коршиноси эътирофшуда дар ягон масъала мебошад» [18, с. 138-139].

Бо вучуди гуногунфаҳмиҳо дар таърифҳои «салоҳияти касбӣ», олимони ба як назари умумӣ нисбат ба нигоҳи фаъолиятигардони он расидаанд. Зимни таҳсилоти касбӣ дар муҳити рақамии таълимӣ (МРТ) равиши салоҳиятнокӣ ҳамчун асоси методологӣ ва идеологӣ барои ташаккули салоҳиятҳои касбӣ баромад мекунад, ки барои ҳалли мушкилоти амалии педагогӣ дар сатҳи низомҳои иттилоотӣ ва технологияҳои рақамии таълимӣ муҳим мебошад.

Дар доираи ин равиш, салоҳиятнокии касбӣ дар МРТ маҷмуи қобилиятҳо, омодагӣ барои доништан ва муносибат ба технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ мебошад, ки барои иҷрои фаъолияти муваффақи касбӣ дар шароити рақамигардидаи муосири таҳсилот ҳатмист.

Мутаносибан, ҳадафи асосии татбиқи равиши салоҳиятнокӣ дар оморасозии кадрҳои омӯзгорӣ — ташаккули муаллимони салоҳиятнок барои фаъолияти касбӣ дар муҳити рақамии таълимӣ (МРТ) мебошад. Таҳлили раваншиносӣ-педагогии истилоҳи «салоҳияти касбӣ» дар доираи МРТ имконият медиҳад, ки мавқеъгирии муҳаққиқон ба ду самт гурӯҳбандӣ гардад:

1. Таъмини ҳатмкунандагони муассисаҳои олии педагогӣ бо маҷмуи муайяни сифатҳои шахсии касбӣ (ПВК);
2. Қобилият ва омодагӣ ба қабули қарорҳои дуруст дар шароити вазъиятҳои мураккаби касбӣ.

Дар заминаи равиши салоҳиятнокӣ, сатҳи донишмандии донишҷӯи муосир аз рӯи қобилияти ӯ дар ҳалли муваффақонаи вазифаҳои касбии ҳарҳела дар муҳити рақамии таълимӣ муайян карда мешавад. Ин муносибат моро ба зарурати мушаххаснамоии сифатҳои шахсии касбӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои олии педагогӣ мерасонад, ки он дар таҳқиқоти Н.Н. Пучков, А.В. Шербаков ва Е.А. Петров низ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар натиҷа, метавон хулоса кард, ки ташаккули сифатҳои шахсии касбии омӯзгорони оянда бояд дар асоси овозони салоҳиятҳои касбӣ, бо ба назар гирифтани хусусиятҳои муҳити рақамии таълимӣ амалӣ карда шавад.

Муносибати фаъолияти-касбӣ (профессионально-деятельностный подход) ҳамчун заминаи муҳимми ташаккули салоҳиятҳои касбии омӯзгорони оянда хизмат мекунад. Он бар ташкили фаъолияти таълимӣ-касбӣ ва ҷалби донишҷӯён ба равандҳои воқеии омӯзгорӣ дар муассисаҳои таълимии амалкунандаи маҳаллӣ асос меёбад. Ин раванд, дар навбати худ, шароити ташаккули маҷмуи хосиятҳои саводи рақамиро фароҳам меорад, ки дар он донишҷӯён имкони татбиқи унсурҳои муҳити рақамии таълимиро дар амалия мегиранд.

Ҳамин тариқ, ба воситаи ҳамгироии мустақими донишҷӯён ба муҳити воқеии таълимӣ ва истифодаи технологияҳои рақамӣ, сатҳи омодагии касбии омӯзгорони оянда барои фаъолияти босамар дар шароити рақамисозии соҳаи маориф баланд бардошта мешавад.

Муҳаққиқон Звонников М.И. ва Челишев М.Б. қайд мекунанд, ки «Дар раванди пешниҳоди мавод, муқаррароти умумии назарияи андозагирӣ педагогӣ баррасӣ мешаванд, таърифҳо ва мафҳумҳои асосӣ дода мешаванд ва равишҳо барои интиҳоби мундариҷаи санҷиш нишон дода мешаванд» [10, с. 5]

Фаъолияти таълимӣ-касбӣ як шакли махсуси фаъолият мебошад, ки ҷиҳати омӯзиши донишу маҳорат ва малакаҳо равона шудааст ва ба сифати воситаи амалӣ намудани фаъолияти касбӣ-педагогии оянда хизмат мекунад. Дар чараёни ин фаъолият сифатҳои зарурии касбии шахсият ташаккул меёбанд. Дар шароити муассисаҳои таҳсилоти олии омӯзгорӣ, зери мафҳуми «фаъолияти таълимӣ-касбӣ» омӯзиши фанҳои нақшаи таълимӣ, гузаронидани таҷрибаомӯзиҳои амалӣ ва иштирок дар фаъолияти илмию таҳқиқотӣ фаҳмида мешавад. Бо дарназардошти рақамисозии низомии маориф, фаъолияти таълимӣ-касбии донишҷӯён хусусияти истифодаи шаклҳои омӯзиши электронӣ ва фосилавино касб мекунад.

Яке аз сифатҳои муҳимми шахсӣ, ки барои самаранокии фаъолияти таълимӣ-касбӣ зарур аст, ангеа (мотив) мебошад. Ангеаи касбӣ аз унсурҳои иборат аст, ки шахсро ба фаъолияти таълимӣ-касбӣ равона мекунад, аз ҷумла майлҳо, хоҳишҳо, ниёзҳо, манфиатҳо ва эътиқодҳо. Дар

асарҳои А.Н. Леонтев таъкид мегардад, ки ҳар гуна фаъолият бе вучуд доштани ангега танҳо маҷмуи амалҳо ба ҳисоб меравад.

Дар адабиёти психолого-педагогӣ робитаи мустақими равандҳои ташаккули сифатҳои шахсии касбӣ бо фаъолияти касбӣ асоснок карда шудааст. Рушди шахсии донишҷӯи ихтисоси омӯзгорӣ танҳо дар раванди фаъолияти мазмунноку асоснок, ки дорои аҳаммияти субъективӣ ва объективӣ мебошад, амалӣ мегардад.

Дар шароити муҳити рақамии таълимӣ маҳз тавассути фаъолияти мақсадноки таълимӣ донишҷӯ ҳамчун мутахассиси соҳаи интихобкардааш ташаккул меёбад.

И.Г. Бессонова таъкид мекунад, ки шахс танҳо дар сурате метавонад ҳамчун мутахассиси воқеӣ шакл гирад, ки агар ӯ ҳанӯз дар раванди таълим қобилияти амалӣ намудани фаъолияти касбиро пайдо кунад [3, с. 177].

Дар таҳқиқоти илмии педагогони маъруф чун Чон Дюи И.С. Кон, А.А. Леонтев ва С.Л. Рубинштейн зикр мегардад, ки фаъолият шакли фаъолияти иҷтимоии инсон мебошад, ки ба ҳалли масъала ва расидан ба ҳадафҳои муайяншуда равона шудааст.

Фаъолияти иҷтимоии донишҷӯи ихтисоси омӯзгорӣ, дар раванди ҳалли масъалаҳои касбӣ, ба ташаккули маҷмуи хислатҳои касбӣ мусоидат менамояд. Дар доираи ин таҳқиқ мафҳуми «фаъолият» ҳамчун як падидаи дорои ду ҷиҳати мазмунӣ баррасӣ мегардад.

Аз як ҷониб, фаъолият ҳамчун воситаи амалӣ гардонидани ҳадаф — яъне ташаккули малакаву салоҳиятҳои касбӣ барои фаъолияти муассир дар муассисаҳои таълимии рақамӣ фаҳмида мешавад. Маҳз тавассути фаъолияти таълимӣ ва берун аз дарс, бо истифода аз технологияҳои марказҳои таълимии рақамӣ, шахсияти педагог ташаккул меёбад, ки ба раванди рақамикунории соҳаи маориф омода аст.

Аз ҷониби дигар, фаъолияти мазкурро метавон ҳамчун меъёри натиҷабахшии фаъолияти касбӣ-таълимӣ маънидод намуд. Бо таъкид ба тавсиф ва таҳлили мафҳуми «фаъолият», ки аз ҷониби В.И. Слободчиков пешниҳод шудааст, метавон модел ва категорияҳои нави фаъолиятҳои касбӣ-таълимии омӯзгорро барои фаъолияти муассир дар муҳити рақамии таълимӣ баён кард.

Занҷираи категорияҳои фаъолияти касбӣ барои ташаккули сифатҳои муҳимми касбӣ дар омӯзгорони оянда барои кор дар муҳити рақамии таълимӣ:

Марҳилаҳои асосии ин занҷира чунинанд:

1. **Ҳавасмандии ибтидоӣ ба фаъолияти касбӣ** – бедор кардани таваҷҷуҳи донишҷӯён ба касби омӯзгорӣ;

2. **Иштирок дар фаъолияти таълимӣ ва берун аз дарсӣ** – иштирок дар машғулиятҳо ва чорабиниҳои берун аз дарс барои такмил додани малакаҳо;

3. **Азхудкунии абзорҳои рақамии омӯзишӣ** – омӯختани воситаҳои рақамии муосир барои таълим ва таҳсил;

4. **Татбиқи амалии вазифаҳо дар муҳити рақамӣ** – иҷрои амалии вазифаҳо бо истифода аз муҳити рақамии таълимӣ;

5. **Рефлексия ва таҳлили таҷриба** – арзёбӣ ва баррасии фаъолияти худ;

6. **Инкишофи сифатҳои муҳимми касбӣ (СМК)** – ташаккули сифатҳои касбӣ, ки барои омӯзгор дар муҳити рақамӣ заруранд.

Элементҳои занҷираи категорияҳои фаъолиятӣ моҳияти равиши фаъолияти касбиро равшан намуда, ҷузъиёти онро ташреҳ мекунанд, ки барои ҳамгироии унсурҳои иқтисоди рақамӣ ба раванди таҳсилоти касбӣ-таълимӣ муҳим мебошанд.

Муваффақият дар азхудкунии ихтисоси интихобшуда танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки ташаккули қиёми шахсият ба амал ояд, ки онро метавон ҳамчун «худсозӣ» ё «худсозмондӣ» номид [17, с. 147].

Инкишофи шуури инсонӣ дар сатҳи рақамӣ на дар ҳуди амал дар муҳити рақамии таълимӣ (МРТ), балки дар тақомули фаъолият ҳамчун як раванд сурат мегирад — яъне дар инкишофи намудҳои фаъолияти касбии омӯзгор.

Мувофиқи намудҳои фаъолияти касбӣ, стандарти таҳсилот ба омода намудани хатмкунанда барои ҳалли вазифаҳои касбӣ, инчунин ташаккули салоҳиятҳои касбӣ ва асосӣ дар доираи МРТ равона шудааст. Раванди ҳамкорӣ миёни донишҷӯ ва омӯзгор дар доираи ҳам

фаъолиятҳои таълимӣ ва ҳам берун аз он амалӣ мегардад. Истифодаи фаъоли захираҳои МРТ ба болоравии сатҳи таълим мусоидат менамояд. Дар чунин ҳолат, субъект аз марҳалаи рушди содда ба марҳалаи худтакмилдиҳӣ мегузарад, ки ин бо амал ё низоми амалҳои мушаххас амалӣ мешавад.

Тавре Лопаткина Е.В. ибраз медорад: «Мачмуи сохторҳои ташкилӣ ва функционалӣ бо асоси ягонаи концептуалӣ ва методологӣ, ки арзёбии дастовардҳои таълимӣ ва муайян кардани хусусиятҳои инфиродӣ ва шахсии хонандагон ва калонсолон, инчунин омилҳои, ки ба натиҷаҳои таълим таъсир мерасонанд, таъмин мекунанд» [14 с. 14].

Омодасозии кадрҳои омӯзгорӣ на танҳо омӯзиши амиқи фаннии соҳаи ихтисосро дар бар мегирад, балки ҷалби фаъоли донишҷӯён ба фаъолияти мустақили касбӣ-таълимӣ тавассути истифодаи технологияҳои интернетӣ мебошад, аз ҷумла: омӯзиши онлайн, истифодаи василаҳои шабакаҳои иҷтимоӣ ва платформаҳои рақамии таълимӣ.

Самаранокии истифодаи равиши касбӣ фаъолият дар омодасозии омӯзгорони оянда ба фаъолияти касбӣ дар муҳити рақамии таълимӣ бар мабноси принципҳои таълимии Ҷ. Дюи асос меёбад, ки мутобиқ ба шароити муҳити рақамии таълимӣ таҷдиди назар шудаанд [9, с. 173]. Ин принципҳо дар шароити таълими муосир чунин мазмун ва нақшо касб мекунанд:

- **Ба инобат гирифтани манфиатҳои шахсии донишҷӯён** – истифодабарии васеи шабакаҳои иҷтимоӣ ва муҳити рақамии муошират дар ҳаёти ҳаррӯзаи ҷавонон бояд дар раванди таълим низ бозтоб ёбад. Ин тарзи амал барои ҳавасмандсозӣ ва ҷалби фаъолони донишҷӯён мусоидат мекунад.

- **Омӯзиш тавассути дарки маънӣ ва тарзи андешаронӣ** – таҳкими сифатҳои саводи рақамӣ ҳамчун раванди омӯзиши самаранок, ки маърифатро дар шакли фаҳмиш ва арзёбӣ таъмин менамояд.

- **Маърифат ва дониш ҳамчун натиҷаи рафъи мушкilot** – ташаккули чандирии когнитивӣ дар шароити рақамикунони соҳаи маориф ҳамчун омили муҳимми таъмини мустақилияти донишҷӯ дар муҳити рақамӣ.

- **Эҷодиёти озод ва ҳамкорӣ созанда** – рушди қобилиятҳои эҷодӣ ва инноватсионӣ дар ҳалли масъалаҳои касбӣ бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ (ТИК) ва ташвиқи корҳои гурӯҳӣ ва ҳамкорӣ дар платформаҳои рақамӣ.

Бо тақия ба ин принципҳо, равиши касбӣ фаъолият имконият медиҳад, ки донишҷӯ ҳамчун шахсият ва мутахассиси соҳаи омӯзгорӣ дар муҳити рақамии таълимӣ ташаккул ёбад. Ин равиш на танҳо дониш ва малакаҳоро инкишоф медиҳад, балки имконияти худшиносӣ, ташаббус ва таҳаввулотӣ шахсро низ фароҳам месозад.

Ба андешаи Иванов Д.А. «Дар болои фаъолияти фаннӣ ва омӯзиши донишҷӯён, шаклҳои дигари фаъолият, ба монанди фаъолияти тафаккурӣ (рефлексивӣ), илмию таҳқиқотӣ, тарроҳӣ (проектсозӣ), сохтмонӣ (конструирование), идоракунии ва моделсозӣ бунёд карда мешаванд. Рефлексия, аз як ҷониб, ҳамчун механизми худтанзимкунии рафтор дар фаъолияти таълимӣ амал мекунад ва аз ҷониби дигар, унсuri сохтори фаъолияти таълимӣ буда, нақши ташкилдихандаро мебозад» [13, с. 84].

Ҳар як фаъолият талаб менамояд, ки натиҷаҳои он тавассути муқоиса ва худбаҳодиҳӣ ба таври таҳлилӣ арзёбӣ гарданд. Аз ин ҷост, ки мафҳуми «равishi касбӣ фаъолият» на танҳо ба рушди зеҳнӣ, эҷодӣ ва шахсии донишҷӯён рабт дорад, балки ба ташаккули сифати муҳимтарини онҳо – сифати касбӣ шахсӣ, ки омӯзгорро барои фаъолияти муассир дар муҳити рақамии таълимӣ омода месозад, низ иртибот дорад.

Истифодаи ин равиш дар омодасозии бакалаврҳои соҳаи омӯзгорӣ ба ҳисоб гирифтани азхудкунии технологияҳои мушаххаси иттилоотӣ коммуникатсионӣ тавассути амалҳои гуногуни таълимӣ, ки дар стандартҳои таҳсилот пешбинӣ шудаанд, асос меёбад. Навъи фаъолиятҳо, ба монанди машғулиятҳои семинарӣ, лабораторӣ, илмию таҳқиқотӣ, лоиҳавӣ, инноватсионӣ, таҷрибаи педагогӣ ва амалӣ дар асоси мураккабшавии марҳилавии онҳо ва тавоноии афзояндаи донишҷӯён дар доираи муҳити рақамии таълимӣ сохта мешаванд.

Самаранокии ташаккули сифатҳои касбии омӯзгорони оянда барои фаъолият дар муҳити рақамӣ, маҳз дар он зоҳир мегардад, ки равиши касбӣ фаъолият дар заминаи низоми муайян ва

мазмунӣ таҳсилоти дақиқ ва илмӣ дар соҳаи информатизатсия ва рақамикунонии равандҳои таълимӣ татбиқ мегардад.

Ҳамин тариқ, равиши касбию фаъолият имкон медиҳад, ки фаъолияти таълимии мақсадноки донишҷӯи муассисаи олий ҳамчун ҷузъи муҳимми омодаسازی касбӣ дар доираи муҳити рақамии таълимӣ ба роҳ монда шавад, ки ҳадафи ниҳони он – ташаккули маҷмуи сифатҳои касбии омӯзгори оянда мебошад.

Дар асоси таҳлили гузаронидашуда, мо сифатҳои касбии омӯзгорони ояндаро барои фаъолияти касбӣ дар муҳити рақамии таълимӣ ҳамчун маҷмуи хусусиятҳои сохторӣ мазмунӣ муайян менамоем, ки хосияти вижаи фаъолияти педагогиро дар шароити рақамисозӣшудаи таҳсилот инъикос мекунанд.

Айни ҳол, сохтори тайёри СМК барои донишҷӯёни муассисаҳои олии омӯзгорӣ, ки махсусан ба фаъолияти дар МРТ равонашуда мутобиқ бошад, дар таҳқиқоти мавҷуда мушаххас нашудааст. Аз ин рӯ, мо ин сохторро ҳамчун маҷмуи гурӯҳҳои зерин пешниҳод мекунем:

- ✓ Сифатҳои иҷтимоӣ педагогӣ;
- ✓ Сифатҳои анғезишаванда ва эҳсосӣ;
- ✓ Сифатҳои фарҳангии маърифатӣ;
- ✓ Сифатҳои ғностикӣ (шинохтӣ);
- ✓ Сифатҳои тарроҳӣ созанда (конструкторско-проективные);
- ✓ Сифатҳои илмӣ-методӣ;
- ✓ Маҷмуи сифатҳои саводнокии рақамӣ.

Асоси гурӯҳбандии СМК-ро намудҳои фаъолияти касбӣ, талаботи ҳуҷҷатҳои меъёриву ҳуқуқӣ (стандартҳои таълимӣ, лоиҳаҳои давлатӣ, фармонҳо ва ғайра) ва хусусиятҳои таҳассусии касби омӯзгор ташкил медиҳанд.

Хусусиятҳои фарқкунандаи СМК-и пешниҳодшуда барои омӯзгорони оянда, ки бояд дар шароити МРТ фаъолият намоянд, аз инҳо иборатанд:

- Омодагӣ ба ҳамкорӣ бо хонандагон бо истифода аз технологияҳои рақамӣ;
- Талош ба рушди касбӣ дар соҳаи рақамисозии таълим;
- Иқтисодӣ баланди худташаккулдиҳӣ ва худқомебӣ дар соҳаи ИКТ;
- Истифодаи самарабахши захираҳои рақамии таълимӣ (платформаҳо, экосистемаҳо) дар раванди таълим.

Дар шароити муосири рушди соҳаи маориф, муҳити рақамии таълимӣ (МРТ) на танҳо воситаи дастгирии раванди таълим маҳсуб меёбад, балки ҳамчун яке аз омилҳои муассири ташаккули сифатҳои касбии омӯзгори оянда баромад мекунад. Таҳлили манбаъҳои назариявӣ нишон медиҳад, ки МРТ маҷмуи платформаҳои рақамӣ, абзорҳо, хидматрасониҳо ва технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсиониро фаро мегирад, ки барои амалӣ намудани муносибати салоҳиятнок дар таҳсилоти касбӣ мусоидат менамоянд.

Дар шароити рақамисозии маориф, ташаккули сифатҳои касбии омӯзгори ояндаи фанни информатика дар заминаҳои нав сурат мегирад – тавассути коммуникатсияи рақамӣ, ҳамкорӣ бо платформаҳои таълимии интерактивӣ, иштирок дар ҷомеаҳои шабакавӣ, дарсҳои амалӣ дар шабака, таълими фосилавӣ ва дигар шаклҳои фаъоли рақамӣ. Омӯзгор бояд на танҳо технологияи рақамиро хуб дарк ва истифода барад, балки онро бо усулҳои муосири таълим муттаҳид намуда, қобилияти самараноки робита бо хонандагонро дар муҳити рақамӣ таъмин намояд, тафаккури интиқодӣ ва эҷодии онҳоро инкишоф диҳад ва дараҷаи баланди саводи рақамии худро нишон диҳад.

Дар ниҳоят, рушди таҳсилоти технологӣ дар соҳаи омодаسازی кадрҳои педагогӣ барои таъмини сифати баланди маориф ва тайёр кардани мутахассисоне, ки метавонанд бо талаботи бозори меҳнати муосир мувофиқат кунанд, муҳим аст. Ин ба рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар низ мусоидат хоҳад кард, зеро кадрҳои бомаълумот ва мутахассисони хуб тайёршуда асоси пешрафти ҳар як давлат мебошанд.

Ҳамин тавр, муҳити рақамии таълимӣ ҳамчун як фазаи сохторӣ функционалӣ дар ташаккули сифатҳои касбии шахсияти омӯзгори оянда нақши муассир мебозад. Омодаسازی мутахассисони соҳаи педагогика дар чунин муҳит бояд ба таври низомнок, дар асоси моделسازی

раванди таълим ва фаъолияти касбӣ бо мақсади ташаккули маҷмуи сифатҳои салоҳиятнок, рақамӣ, коммуникатсионӣ, ангишишаванда ва методӣ амалӣ гардад. Танҳо дар чунин ҳолат омӯзгори оянда метавонад ба талаботи ҷомеаи иттилоотии муосир ҷавобгӯ бошад.

Адабиёт:

1. Азарова, Р.Н. Разработка паспорта компетенции: методические рекомендации для организаторов проектных работ и профессорско-преподавательских коллективов вузов [Текст]/ Р.Н. Азарова, Н.М. Золотарева. – Первая редакция. М., 2010. – 234 с.
2. Барнакова, Л.Л. Независимая оценка профессиональных квалификаций выпускников СПО: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.08/ Л.Л. Барнакова. – Улан-Удэ, 2014. – 26 с.
3. Бессонова, И.Г. Модель формирования профессиональной рефлексии будущего педагога [Текст]/ И.Г. Бессонова// Сибирский педагогический журнал. – 2007. – №1. – С.176-183
4. Беликов, В.А. Профессиональное образование как система учебно- профессиональной деятельности будущих специалистов: монография [Текст]/ В.А. Беликов, А.С. Валеев, А.В. Гришин. – Магнитогорск: МГППК, 2009. – 162 с.
5. Бутузова, Е.А. Становление профессионально важных качеств курсантов вуза гражданской авиации: дисс. ... кан. пед. наук: 13.00.08 / Е.А. Бутузова. – Ульяновск, 2016. – 216 с.
6. Валитова Е.Ю. Педагогическая поддержка профессионального самоопределения студентов в образовательном пространстве вуза: автореферат ... канд. пед. наук. 13.00.08/ Е.Ю. Валитова. – Томск, 2017. – 24 с.
7. Васильева, Е.В. Компетентностный подход в государственной службе: какие знания и навыки выбирают госслужащие? [Текст]/ Е.В. Васильева // Вопросы государственного и муниципального управления. 2018. № 4. С. 120–144.
8. Гаджиев, Р.Д. Формирования технологической компетенции будущего учителя: на примере специальности «Технология и предпринимательство» [Текст]: автореферат. ... кан. пед. наук: 13.00.08 / Р.Д. Гаджиев. – Махачкала, 2012. – 24 с.
9. Дьюи, Д. Психология и педагогика мышления [Текст] / перевод с англ. Н.М. Никольской. – М.: Совершенство, 1997. – 208 с.
10. Звонников, В.И. Современные средства оценивания результатов обучения [Текст]: учебное пособие /М.И. Звонников, М.Б. Челышкова. – М.: Академия, 2007. – 224 с.
11. Зеер, Э.Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход [Текст]: учебное пособие/ Э.Ф. Зеер, А.М. Павлова, Э.Э. Сыманюк. – М.: МПСИ, 2005. – 216 с.
12. Зимняя, И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования [Текст]/ И.А. Зимняя// Эксперимент и инновации в школе. – 2009. –№2 – С.7-14
13. Иванов, Д.А. Компетентностный подход в образовании: проблемы, понятия, инструментарий [Текст] / Д.А. Иванов, К.Г. Митрофанов, О.В. Соколова. – М., 2003. – 101 с.
14. Лопаткина, Е.В. Современные средства оценивания результатов обучения: учеб. пособие / Е.В. Лопаткина; Владим. гос. ун-т имени Александра Григорьевича и Николая Григорьевича Столетовых. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2012. – 110 с.
15. Молдованов, А.А. Профессиональные качества учителя трудового обучения [Текст] / А.А. Молдованов. – М.: Прометей, 1990. – 103 с.
16. Нарулина, Т.Р. Развитие профессионально значимых личностных качеств будущего учителя технологии: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.08/ Т.Р. Нарулина. – Новокузнецк, 2009. – 205 с.
17. Об утверждении государственной программы РФ «Развитие образования» на 2013–2020 годы: [Текст]/ Постановление Правительства РФ № 295 от 15.04.2014 г. – Москва, 2014. – С. 147.
18. Селевко, Г.К. Компетентности и их классификация [Текст] / Народное образование. – 2004. – № 4. – С. 138–144.

ТАҲСИЛОТИ ТЕХНОЛОҒИ ВА НАҚШИ ОН ДАР ОМОДАСОЗИИ КАДРҲОИ ПЕДАГОҒИ

Дар мақолаи мазкур масъалаи таҳсилоти технологӣ ва нақши он дар омодаسازیи кадрҳои педагогӣ мавриди таҳлил қарор дода мешавад. Муаллиф аҳамияти ворид намудани технологияҳои муосири таълимиро дар низоми таҳсилот баррасӣ намуда, таъкид мекунад, ки истифодаи воситаҳои рақамӣ ва усулҳои инноватсионӣ барои баланд бардоштани сифати таълим ва самаранокии фаъолияти омӯзгорон мусоидат менамояд.

Ҳамзамон, дар мақола масъалаҳои ташаккули малакаҳои касбӣ, рушди тафаккури эҷодӣ ва омодагии омӯзгорон ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Зикр мегардад, ки таҳсилоти технологӣ ба тайёр намудани мутахассисони рақобатпазир, дорои донишу маҳорати муосир ва қобили мутобиқшавӣ ба талаботи бозори меҳнат мусоидат мекунад.

Дар хулоса таъкид карда мешавад, ки такмили низоми таҳсилоти технологӣ яке аз омилҳои муҳими рушди соҳаи маориф ва баланд бардоштани сатҳи касбии кадрҳои педагогӣ ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: таҳсилот, маҳорат, восита, истифода, малака, тафаккур, омӯзгор, рақобатпазир, фаъолият, мутахассис, талабот, қобилият, иттилоот, мутобиқшавӣ

ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО РОЛЬ В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

В данной статье рассматриваются вопросы технологического образования и его роли в подготовке педагогических кадров. Автор анализирует значение внедрения современных образовательных технологий в систему образования и подчеркивает, что использование цифровых средств и инновационных методов способствует повышению качества обучения и эффективности деятельности преподавателей.

Вместе с тем в статье рассматриваются вопросы формирования профессиональных навыков, развития творческого мышления и готовности педагогов к использованию информационно-коммуникационных технологий. Отмечается, что технологическое образование способствует подготовке конкурентоспособных специалистов, обладающих современными знаниями и навыками, а также способных адаптироваться к требованиям рынка труда.

В заключение подчеркивается, что совершенствование системы технологического образования является одним из важных факторов развития сферы образования и повышения профессионального уровня педагогических кадров.

Ключевые слова: образование, навыки, средства, использование, умения, мышление, преподаватель, конкурентоспособность, деятельность, специалист, требования, способности, информация, адаптация

TECHNOLOGICAL EDUCATION AND ITS ROLE IN THE TRAINING OF PEDAGOGICAL PERSONNEL

This article examines the issues of technological education and its role in the training of pedagogical personnel. The author analyzes the importance of introducing modern educational technologies into the education system and emphasizes that the use of digital tools and innovative methods contributes to improving the quality of education and the effectiveness of teachers' activities.

At the same time, the article addresses the formation of professional skills, the development of creative thinking, and the readiness of teachers to use information and communication technologies. It is noted that technological education contributes to the training of competitive specialists who possess modern knowledge and skills and are capable of adapting to the demands of the labor market.

In conclusion, it is emphasized that improving the system of technological education is one of the key factors in the development of the education sector and in raising the professional level of pedagogical personnel.

Keywords: education, skills, tools, use, abilities, thinking, teacher, competitiveness, activity, specialist, requirements, capabilities, information, adaptation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зайдуллозода Саидҷамол Сайҷалол, докторант (PhD)-и аз рӯи ихтисоси информатикаи кафедраи методикаи таълими информатикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров-16. Тел.: 988 31 74 96.

Сафарзода Мунир Ватан, доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи таъминоти барномавӣ ва web-дизайни Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров-16. Тел.: 918665441. E-mail: munir11@list.ru

Сведения об авторах: Зайдуллозода Саидҷамол Сайдҷалол, докторант (PhD) по специальности информатика кафедры методики преподавания информатики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова - 16. Тел.: 988 31 74 96.

Сафарзода Мунир Ватан, доктор педагогических наук, профессор кафедры программного обеспечения и веб-дизайна Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел.: 918665441. E-mail: munir11@list.ru

Information about the authors: Zaydullozoda Saidzhamol Saidzhalol, PhD student in computer science, Department of Computer Science Teaching Methods, Kulob State University named after Abuabdullo Rudaki. Address: 16 Sangak Safarov St., Kulob, 735360, Republic of Tajikistan. Tel.: +992 988 31 74 96

Safarzoda Munir Vatan, doctor of pedagogical sciences, professor of the department of software engineering and web design of the Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, city of Kulob, 16 Sangak Safarov Street. Tel.: +992 918 665 441. E-mail: munir11@list.ru

ТДУ: 372.8

МУТОБИҚУНОНИИ ХОНАНДАГОН БА ҶАРАЁНИ ТАЪЛИМ –ҲАМЧУН ТАШАККУЛИ ДОНИШҶО АЗ ХИМИЯ

Расулзода С.П., н.и.п., дотсент, Назарзода А.Ҷ., унвонҷӯ
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Дар замони муосир рӯз аз рӯз талабот ба сифати таълими хонандагон, сатҳи дониш ва маҳорати онҳо то рафт баланд гардида истодааст. Аз ин ҷо масъалаи муҳим интиҳоби технологияи таълимие мебошад, ки сифат ва муваффақиятнокии таълими фанҳои табииро баланд бардошта, нақши онҳоро дар ҳамгирии байнифанӣ, ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ, маърифати экологӣ ва умумӣ, рушди ҳаматарафаи шахсияти хонандагон таъмин намояд. Инчунин, барои аз худ намудани мазмун ва иҷрои мақсадҳои таълими умумӣ, ҷудо карда тавонистани робитаҳои сабабу оқибат, ҷамъбаст ва таълими системавии хонандагон, ҷангоми омӯзиши химия нақши илми химия ва технологияро дар ҳаёти имрӯза, ҷамъият, ҷаҳми онро дар ҳалли проблемаҳои глобалии инсоният, мазмунӣ пайдорӣ, методологӣ, ҷаҳонбинӣ ва амалӣ, алоқаи онро бо ҳаёт ҷӯшодан ёрӣ расонад.

Дар стандартҳои муносибатҳои нав ба таълим пешниҳод шудаанд, ки ба мазмун ва мақсади таълим мувофиқ буда, ба ҷанбаҳои башардӯстӣ, таълими равиявӣ ва тавачҷуҳ ба шахсият, дар хонандагон ташаккул додани мустиқият, маҳорати истодагарӣ намудани нуқтаи назари худ ва шунида тавонистани фикри дигарон муошират ва ғайра аҳамияти махсусан калон дода мешавад.

Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда дар муҳити педагогии муассисаҳои таълимӣ дар солҳои охир нофаҳмиҳо мушоҳида мешавад, ки натиҷааш рафтани хонандагон ба дигар муассисаҳои таълимӣ мебошад. Ҷангоми мутобиқ шудани хонандагон ба муҳити муассисаи таълимии дигари онҳо ба мушкилиҳо дучор шуда асабонӣ мешаванд. Аз ин ҷо дар шароити ҳозира

принципи ҳамкорию мактаб, оила ва ҷамъият, ки дар асоси Конвенсия дар бораи кӯдак қабул шудааст (1989), аҳамияти муайянкунанда мебозад. Дар системаи иҷтимоӣ – ҳуқуқӣ дар назди ҷамъият, бартарӣ ба кӯдак ва оила, шахсияти ғаёл ва рушдбанда дода мешавад. Имрӯз проблемаи мутобиқ нашудани хонандагон ба муҳити муассисаҳои таълимӣ ва ғайраҳо хеле муҳим аст. Инро бояд оила, мактаб, ҷамъият, аз он ҷумла омӯзгорони химия фаҳманд ва сари вақт пешгирӣ намоянд.

Омӯзгорон дар баъзе вақтҳо, нафаҳмида ҳолатҳои низоъандозиро истифода мебаранд, ки дар хонандагон ҳисси ҳафашавӣ ва пастзаниро ба вуҷуд меоранд. Дар натиҷа ин низоъҳо ба муҳолифатҳо оварда мерасонад. Барои ба ин вазъиятҳо роҳ надодан, ба омӯзгор лозим аст, ки аз рӯйи имконият ба низоъҳо дохил нашуда ба онҳо ҷавоб нагардонад, ба хонандагони худ муносибати хуб, ҳурмату эҳтиром, диққат, ҳамдардӣ, шавқу ҳавас зоҳир намояд [2, с. 45-55].

Омӯзиши проблемаи мутобиқ нашудан дар муассисаи таълимӣ нишон дод, ки мутобиқ (мувофиқ) нашудан дар бисёр маврид ба рушд ёфтани вазъияти низоъ ба вуҷуд оваранда алоқаманд мебошад; ин зиддияти манфиатҳо, ба зиддиятҳо метавонанд фикрҳо, қувва, манфиат, шавқ, рағбат, даъво, талаб ва ғайра сабаб шаванд. Ин рӯйхатро метавон давом дод, чунки пайдо шудани ҳисси инсон бисёрчанд ба мебошад ва сабабҳои, ки хонандагонро ба низоъ тела медиҳанд, хеле гуногун мебошанд. Ба омӯзгор лозим аст, ки чунин сабабҳоро муайян намуда, онҳоро омӯзад: муносибат ба хондан, иваз намудани ҷойи таълимгирӣ; талаботи омӯзгор, нобарории иҷтимоӣ, ҷанҷолҳо дар оила, номувофиқии мақсадҳо ва манфиатҳо, рашк ва ғайраҳо.

Дар амалияи муассисаҳои таълимӣ бисёр вақт вазъияти ба вуҷудоварандаи низоъҳо мушоҳида карда мешавад. Чунки дар ин синну сол дар хонандагон рушди тези узвҳо ва системаи узвҳо ба амал меояд, ба ин шиддати қори фикрӣ илова мешавад, ҳамаи ин ба системаи асаб бори зиёдтарӣ меорад, ки дар навбати худ ба ҳиссиёти баланд, зудранҷӣ, ифротӣ баланд дар рафтор ва баҳодиҳии дигар одамон оварда мерасонад.

Аз як тараф, дар омӯзгорон нофаҳмӣ, аз тарафи дигар – ранҷиш, фикр ва талаботи ноҳуши волидайн пайдо мешавад. Дар натиҷа паст шудани азхудкунӣ, тез ба ҷаҳл омадан дар рафтор, тез ҷанҷол намудан бо рафиқон, ҷустуҷӯҳои муҳити дигари муошират, ки на ҳама вақт мувофиқ аст, пайдо мешавад.

Яке аз сабабҳои, ки зиёдтар воқеаҳои – ин қобилият надоштан, набудани хоҳиш ё ин ки надоштани маҳорати ҳар як иштирокчиёи низоъ барои бартараф кардани ҳолати дохилии «Ман», кӯшиши бо воситаҳои гуногун маъқул кардани ақидаи худ, исботи ҳақ будани худ, расидан ба хоҳиши худ мебошад.

Вазъияти низоъандоз одатан бо айби яке аз иштирокчиёни низоъ пайдо мешавад, лекин барои ҳалли низоъ бояд манфиати ҳамаи иштирокчиён ба назар гирифта шаванд. Умуман низоъ бадбахтӣ набуда, раванди табиист, ки дар дохили ҷомеаи инсонӣ, дар коллектив, оила, муассисаи таълимӣ ва ғайраҳо пайдо мешавад. Агар низоъ аз доираи ақли солим барои муайян кардани ҳалли ҳақиқат берун набарояд, дар бисёр маврид барои муайян кардани нуқтаи муҳими ҳалли вазъиятҳо ёрӣ мерасонад. Дар баъзе ҳолатҳо муҳолифатҳо сабаби рушди шахсии кӯдак – хонанда, коллективи кӯдакона ва мустаҳкам шудани муносибати яқдигарӣ мегардад.

Омӯзиши ин масъала дар муассисаҳои таълими нишон дод, ки низоъ тез паҳн нашуда оҳиста – оҳиста вусъат меёбад. Заминаҳои гуногуни пайдошавӣ ва рушди вазъияти низоъ чунинанд; дарки низоъ ва ғам хӯрдан, ҳалли аввалаи низоъ; дарки низоъ, қушодашавии баҳамтаъсиррасонӣ; рушди низоъ, яъне баён намудани нуқтаи назар ва пешниҳод намудани талабот, ҳалли низоъ, ки аз ҳама зиёдтар роҳи педагогӣ бо истифодаи методҳои гуногун ба амал меояд – суҳбат, хоҳиш, фаҳмондани, лекин дар баъзе ҳолатҳо методҳои маъмури лозим мешавад – танбех, ҷазоҳо ва ғайраҳо. Давраҳои низоъро метавонем ба қисмҳо ҷудо намоем: ибтидо, афзоиш ва пастшавӣ.

Агар низоъ дар синф ё ин ки байни синфҳо пайдо шаванд, донишдони сабаби пайдошавии онро, роҳи ҳал ва нигоҳдории вазъиятро донишдони хеле муҳим аст, дар ақли ҳол

ба ҳолати вазнин оварда мерасонад. Бояд кӯшиш намуд, ки низоъ дар аввали пайдошавӣ ҳал карда шавад. Агар иштирокчиёни низоъ хоҳиши аз даст додани нуктаи назари худро накунанд, дар оянда ҳалли он мушкил мешавад. Сабабҳои низоъҳо дар раванди таълиму тарбия аз ҳама зиёдтар инҳо мебошанд: зиёд будани меъёри вазифаи хонагии хонандагон; вайрон кардани интизоми таълимӣ; нодуруст тақсим кардани мукофот дар байни хонандагон; роҳ додани ҳатогӣҳо аз тарафи омӯзгор ҳангоми баҳодихӣ ба дониши хонандагон, муҳайё намудани шароит барои пайдошавии вазъияти низоъ аз тарафи хонандагон ва муносибат ба дин.

С. Холназаров [11, с. 125] рафти низоъро мушаххас ва пурра намуда, ба инҳо ишора мекунад:

- манфиати тарафҳо, ки дар низоъ иштирок менамоянд, инчунин фаҳмиши ҳамдигарии онҳо;
- сабаб ва хусусияти ҳаракати (таъсирӣ) яке аз тарафҳо;
- тайёр будани тарафҳо барои ҳалли низоъ;
- мавҷуд набудани ҳамдигарфаҳмӣ, яъне набудани хоҳиши фаҳмидани манфиати дигар тараф;
- истодагарӣ намудани манфиатҳо;
- истифодаи қувва ва тарсонидан ҳангоми ҳимояи манфиатҳои худ;
- пайдошавии талаботи яке аз тарафҳо, ки дар низоъ иштирок менамояд;
- бартарии низоъ, дахли беруна аз ҳар чӣ ҳафт;
- вазъияти сарбаста, яъне мавҷуд будани таъсири вайронкунонда;
- дарки ин вазъият; ҷустуҷӯи муносибатҳои нав; дигаршавии роҳбарии тарафҳои низоъ;
- давраҳои нави якҷояамалкунӣ (ҳамкорӣ).

Аз рӯи самт низоъҳоро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо менамоянд: амудӣ, уфуқӣ ва омехта. Ба амудӣ чунин низоъҳо дохил карда мешаванд, ки дар он шахсоне иштирок мекунонд, ки яке дар итоати дигараш нестанд, яъне дар ин ҳолат иштирокчиён вазъияти (ҳолати) якхела доранд (хонанда – хонанда, омӯзгор – омӯзгор). Ба низоъҳои уфуқӣ онҳое дохил мешаванд, ки дар итоати якдигаранд, яъне иштирокчиён дар ҳолати якхела нестанд (омӯзгор – хонанда). Ба низоъҳои омехта пешниҳод мешавад ҳам амудӣ ва ҳам уфуқӣ. Аз рӯи баҳои равандиносон, низоъҳои уфуқӣ, яъне уфуқӣ ва омехта – ин қариб 70 – 80 % ҳамаи низоъҳоро ташкил менамоянд [9, с. 78].

Аз рӯи аҳамият барои синф ва ташкилот (муассисаи таълимӣ) низоъҳоро ба асоснок (созанда) ва ғайриасоснок (вайронкунонда) ҷудо менамоянд.

Якумаш ба кор ғоида, дуҷумаш – зарар меорад. Аз якумаш гурехтан лозим нест, дуҷумаш зарур аст.

Аз рӯи хусусият низоъҳоро метавонем ба объективӣ ва субъективӣ ҷудо намоем. Якумаш бо сабабҳои объективӣ пайдо мешаванд, дуҷумаш – субъективӣ, шахсианд. Низоъҳои объективӣ дар бисёр ҳолат асоснок ҳал мешаванд, субъективӣ ҳамаҷун қоида асоснок ҳал карда намешаванд.

Аз рӯи мазмун низоъҳоро ба ҳаётӣ, маъмурӣ, касбӣ, идеологӣ, равандӣ (психологӣ), ахлоқӣ, «ҳоли» ҷудо менамоянд.

Дар раванди таълиму тарбия ҳамаи типҳои низоъҳо ҷой дошта метавонанд, лекин аз ҳама зиёдтар ахлоқӣ – мувофиқ наомадани нуктаи назар, меъёрҳои рафтор ва психологӣ вақте, ки сабаби низоъ хусусияти равандӣ (психологӣ) одам (тафаккур, ҳаётот, тасаввурот ва ғайраҳо) мебошад [12, с. 55].

Дигар роҳҳои низоъҳо низ мавҷуданд:

- низоъҳои, ки аз рӯи шакл ва дараҷаи ошкор шудани аломатҳо (ниҳонӣ, яку якбора, пешниҳод);
- аз рӯи шиддатнокӣ (маҳсулноқӣ);
- аз васеъгӣ ва давомноқӣ (кӯтоҳмуддат, дарозмуҳлат, тезгузаранда);
- аз рӯи таркиби тарафҳои, ки дар низоъ иштирок менамоянд (ботинӣ, берунӣ);

- аз рӯйи сарчашма ва сабаби пайдоиш (объективӣ, субъективӣ, эҳсосотӣ, иҷтимоӣ – меҳнатӣ);

- аз рӯйи тарзи батартибдорорӣ ва ғайраҳо [14, с. 26].

Таҷриба нишон медиҳад, ки роҳҳои баромадан аз низоъҳо бисёранд ва яке аз онҳо – ин розишавӣ дар асоси гузашти якдигарӣ, ба созиш омадан мебошад. Ба созиш омадан ин маънои аз ақидаи худ даст кашиданро надорад, баръакс, ин маҳорати беталафот аз ин ҳолат ёфтани роҳи баромадан мебошад. Коллектив ё ин ки хонандаи алоҳидаро фаҳмондан лозим аст, ки созиш шахсияти шуморо паст намекунад. Баръакс ба созиш одамони боқувват, ба ҳақ будани худ боварӣ дошта меоянд, қобилияти ба созиш наомадан – ин нишондоди ба худ боварӣ надоштанро дорад.

Таҷрибаи педагогии омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии № 5,6,37 -и ноҳияи Вахш ва № 39,10,11 -и ноҳияи Ҷ. Балхӣ лоиқи дастгирӣ мебошад, ки аз методҳои самараноки такмилёфтаи аз вазъият баромаданро истифода мебаранд – ҳамкорӣ (дӯстӣ). Онҳо нисбат ба созиш (ҳамкорӣ) аҳамияти калон медиҳанд, чунки ҳангоми ҳамкорӣ манфиат ва мақсади ҳама тарафҳо ба ҳисоб гирифта мешавад. Ҳурмату эҳтиром ба шахсияти шарик (ҳариф), баробарӣ ба он нигоҳ дошта мешавад.

Омӯзгорон баробари ба хонандагон муносибати хуб намудан дигар одамонро низ тарбия намоянд. Бисёр муҳим аст, ки хонандагон аз болои ҳаракатҳои худ дуруст баҳо додан ва назорат намуданро омӯзанд. Агар хонанда танқид карданро дӯст дорад ва он ҳаққонӣ бошад, лекин ҳудуд ба танқид тоб наорад, ин ҳолат ўро аз коллектив ё ин ки гурӯҳи хонандагон дур намуда, сабаби низоъҳои доимӣ мешавад.

Роҳбарони синфҳои муассисаи таълимии «Литсейи тамоюли технологӣ» -и шаҳри Бохтар ҳангоми фаъолияти касбӣ, ба хонандагон мефаҳмонанд, ки дар вазъияти мушкил аз баҳс кардан нагӯрезанд, фикри шахсии худро бояд дошта бошанд, ҳамсуҳбатро бо диққат гӯш карданро ёд гиранд, ғами дигаронро ҳурда тавонанд, ҳолати эҳсосоти дигар одамро ҳис намоянд, худро дар ҷои он гузошта ва вазъии рафтори дигаронро фаҳмида тавонанд.

Бояд ба вазъиятҳо баҳои объективона додан ва дуруст дида баромадани низоъҳо, фаҳмонидани нуқтаи назари тарафҳоро ёд гиранд, то ин ки ҷангу ҷанҷол ва нофаҳмиҳоро бартараф карда тавонанд.

Яке аз оқибати низоъҳо мувофиқ (мутобиқ) нашудани хонандагон ба муҳити муассисаи таълимӣ мебошад, ки яке аз сабабҳои асосии бегона шудани хонандагон аз муассисаи таълимӣ мегардад, чунки хонанда худро беҳаловат ҳис намуда, ин асосан ба ҳолати психологӣ вобаста аст, ки натиҷаи тағйироти руҳ, фаъолияти таълимӣ, рафтори кӯдак мебошад.

Дар луғатҳо оид ба педагогикаи иҷтимоӣ мутобиқ нашудан чунин муайян карда мешавад: «рафтори ташаккули шахсият, меъёрҳои ғайримукаррарӣ ва талаботи одамони наздик, ки вазифаи институтҳои иҷтимоиро иҷро менамоянд (муассисаҳои таълимӣ, оила ва ғайраҳо)» [11, с. 128].

Мувофиқ нашудан психологӣ (пайдошавии хусусият), иҷтимоӣ – психологӣ (дар намуди аз худ накардани фанҳо, беодобӣ, низоъ, дағалӣ, вайроншавии муносибат), иҷтимоӣ (вайроншавии рафтор); (ҳукуквайронкунӣ) ва дардовар (патогенӣ) (асабонишавӣ, ҷунунӣ) зоҳир мегардад [9, с. 66].

Номувофиқшавии иҷтимоӣ ҳангоми аз тарафи кӯдакон ва наврасон вайрон кардани меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, вайроншавии системаи дохилии худидоракунии, арзишҳои интиҳобӣ, талабҳои иҷтимоӣ мебошад. Дар он ду давра ба назар мерасад:

Кӯдакони аз ҷиҳати педагогӣ бенигоҳубин монда ба таври доимӣ аз якҷанд фанҳои барномаи муассисаҳои таълимӣ қафо мемонанд, ба таъсири педагогӣ муқобилият менамоянд, рафторҳои ғайрипедагогӣ нишон дода, меҳонад бо омӯзгорон, волидайн ва ҳамсинну солон низоъ намоянд. Дар кӯдакӣ ва наврасӣ аз ҷиҳати иҷтимоӣ бенигоҳубин монда, ҳамаи ин рафторҳои ношоям ҷалб ба гурӯҳҳои ношоям, тағйир ёфтани шуур ва арзишҳои интиҳобӣ, бекорхучагӣ, истифодаи маводди муҳаддир, спиртӣ, ҳукуквайронкунӣ мубаддал мешавад. Лекин ин мувофиқ нашудани иҷтимоӣ раванди баргарданда мебошад [9, с. 95].

Мувофиқ нашудани муассисаҳои таълимӣ – ин вайроншавии мутобикшавии шахсияти хонанда ба шароити таълим дар муассисаи таълимӣ мебошад, ки намуди дар кӯдак хароб шудани қобилияти умумӣ ба мувофиқшавии психологӣ дар натиҷаи таъсири омилҳои ғайриодӣ (паталогӣ) ба вучуд меояд. Мутобикнашавӣ ба муассисаи таълимӣ раванди гуногуномил буда, қобилияти кӯдакро ба таълим паст ва вайрон мекунад, ки дар натиҷа номувофиқатӣ ба шароит ва талаботи раванди таълим ба вучуд меояд.

Аз нуқтаи назари мутафаккирон, мутобикнашавии муассисаи таълимӣ мушкилии хоси ин муассиса буда, ба дигар тараф майл намудани фаъолияти таълимӣ алоқаманд аст, ки дар намуди мушкилӣ дар омӯзиш, қафомонӣ дар таълим ва низоъҳо бо ҳамсинфони зоҳир мегардад. Сабаби мутобикнашавӣ дар диққат надодан ба кӯдак аз тарафи омӯзгорон, волидайн, набудани ёрии зарурии ҳозиразамон, инчунин хатогии тарбияи оилавӣ (кори назоратӣ, назорати нодуруст ва ғайра) мебошад.

Якчанд намудҳои мутобик нашудани наврасон мавҷуд аст. Ҳар яки он муносибати махсусро талаб менамояд. Масалан: вайронкунадагӣ – бояд онҳоро нигоҳ дорем, худвайронкунӣ – онҳо ба ёрии омӯзгорон муҳтоҷанд, асил (саҳт) ба назорати доимӣ муҳтоҷанд, ҳузури ҳаловатро дӯст медоранд – онҳо ба тарафдорӣ ва ёрӣ муҳтоҷанд, худро дӯст медоранд – зарур аст, ки сатҳи худбаҳодиҳияшонро нисбат ба дигарон паст намоем, худнамоишдихӣ – онҳо бифаҳманд, калаванд – ба назорат ва фаҳмондадихӣ муҳтоҷанд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки ҳатто кӯдакони қобилиятнок ва илмдӯст дар баъзе ҳолатҳо хондан намехоҳанд. Бинобар ин ба омӯзгор лозим аст, ки ба таври доимӣ ба хонандагон фаҳмонад, ки омӯзиш аз ҳама фаъолияти муҳим мебошад, бояд донишхоро ҳатман аз худ намоем ва такмил диҳем, чунки онҳо барои ба мақсадҳои ҳаёти расидан хеле заруранд.

Дониш мартабаи хонандагонро дар байни ҳамсинну солон, омӯзгорон, оила ва одамоне, ки онҳоро ихота менамоянд, баланд мебардоранд.

Омӯзиши ин масъала нишон дод, ки дар наврасон ҳангоме аз синф мегузаранд баъзе фанҳоеро, ки нағз медидаанд, онҳоро дӯст намедоранд, вазифаҳои хонагиро иҷро намеkunанд. Хонандагон ба таври фаъолона ва ғайрифавол ба таълим (хондан) муқобилият мекунанд. Дар натиҷа дар онҳо паст шудани сатҳи дониш, дар баъзе ҳолатҳо азхудкунии ниҳоят паст ва набудани хоҳиши хондан пайдо мешавад.

Сабаби аз худ накардан ин набудани диққат, фаъолиятнокии суст ва дигар хосиятҳои хоси физиологӣ - психологӣ хонандагон мебошад. Диққати азхудкунии дониши хонандагонро таъмин кардан ба раванди маърифати ҳавасманд намудан ба воситаи коркард ва истифодаи иттилооти гуногун, инчунин фаъолияти мақсаднок вазифаи ҳар як омӯзгор мебошад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки диққат ба хонандагон яке аз қисматҳои асосии таълиму тарбия ҳисоб шуда, ба таълими самаранок ёрӣ мерасонад. Диққат дар раванди дар хотир нигоҳ доштани донишҳо, аз ба ёд овардан, дарк ва аз ёд баровардани онҳо нақши муҳим дорад. Зарур аст, ки диққатро дар муддати муайяни вақт барои муайян намудани объект ба назар гирем. Набудани диққати муайян ба мутобик нашудани хонандагон оварда мерасонад.

Баъзе омӯзгорон хусусиятҳои хоси физиологӣ – психологӣ хонандагонро ба назар нагирифта, барои дар хотир нигоҳ доштан ба онҳо донишҳои зиёдатӣ, ҳаҷми калону мураккабро бор мекунанд, ки вақти зиёди омӯзишро талаб менамояд. Ин ҳолат ба он оварда мерасонад, ки барои кӯдакон вақти кам ба бозӣ кардан ва дигар корҳои муфид менамояд. Натиҷааш мутобик нашудани хонандагон аст.

Таҷрибаи чандинасра нишон медиҳад, ки агар кӯдакон хоҳиши хондан надошта бошанд, дар ин шароит аз онҳо таълими фаъолияти самаранокро интизор шудан мушкил аст. Ҳангоми мавҷудияти вачҳ хонанда фаъолона ба раванди маърифатӣ дохил шуда, дар ӯ хоҳиши амал намудан пайдо мешавад. Ин нишон медиҳад, ки мо бояд хонандагонро ба фаъолияти маърифатӣ ва омӯзиш (хондан) ҳавасманд намоем. Набошад онҳо суст мекунанд, барномаро хеле бад аз худ мекунанд, ин кӯдакон сустхон мебошанд, ки дар онҳо диққат,

хотира, нутқ, асосан тафаккур мушаххас сушт рушд ёфтааст. Вазифаи омӯзгор аз рушд додани ин равандҳои психологӣ иборат аст.

У. Зубайдов, С. Холназаров тарафдории (дастгирии) педагогиро ҳамчун раванди таълим дар асоси интихоби равия, сатҳи мутобиқати азхудкунӣ ба табиати рефлексии шуури инсон; дар ёрӣ барои азхуд намудани ахбороти таълимӣ ва ҳалли проблемаю вазифаҳои таълим; дар ташкили дурусти ҳамкорӣ дар коллектив; баланд бардоштани масъулияти таълимгиранда ба натиҷаи таълим; то ҳадди имконпазир сарф намудани қувваю ғайрати худ барои самаранокии таълими химия мебинанд [7, с. 238].

Ҳамаи омӯзгорон хонданро таъкид мекунанд. Вале омӯзгорони асил-наовар аввал хонданро ёд медиҳанд, ки ин ба таври мустақилона азхуд намудани донишҳо сабаб мегардад.

Таҳқиқи гузаронида нишон дод, ки омӯзгорони химияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №37 – и ноҳияи Вахш ва муассисаи таҳсилоти миёнаи №39 – и ноҳияи Ҷ. Балхӣ худбаҳодиҳии хонандагонро баланд мебардоранд ва тасаввурот дар бораи худро дуруст ташаққул медиҳанд. Онҳо ба хонандагон ҳурмату эҳтиром кардани худ ва дигарон, баёни фикри шахсии асоснокро меомӯзонанд. Агар дар вақти ҷавоб додан хонанда худро гум кунад, саросема шавад, ба ӯ ёрӣ мерасонанд, ӯро ба ҷавоби дуруст додан равона месозанд, саволҳои ёрирасон месозанд ва ғайраҳо. Дар ин ҷо аз алгоритмҳо, қолаб, нақшаҳо ва ғайраҳо истифода мебаранд. Алгоритм – пешниҳод дар асоси системаи қоидаҳои пайдарпай гузаронидани амалиёт, аниқ иҷро намудани онҳо барои ҳалли масъалаҳои синфи муайян ёрӣ мерасонад. Қолаб – асоси умумӣ мебошад. Алгоритм ва қолаб айёнияти раванди таълимро таъмин менамоянд ва метавонем онҳоро ҳамчун воситаи дастгирии педагогии хонандагон ҳисоб намоем.

Якчанд муносибат нисбат ба таърифоти «дастгирии педагогӣ» маълум мебошад. Бабанский Ю.К. тарафдории педагогиро ҳамчун «раванди ёрии тез ва хайрхоҳона барои ҳалли вазъияти проблемавӣ дар тарбия, ки ба мустақкам намудани қувваи ҷисмонӣ ва рӯҳӣ таъя мекунад ва ба воситаи усулҳои консултатсиядихӣ, дастгирӣ, ҳамкорӣ, ёрирасонӣ, ҷимоя ғамхорӣ амалӣ намуда мешавад, дида мебарояд» [2, с. 45-55].

Ба ақидаи Т.В. Анохина «Тарафдории педагогии ин системае мебошад, ки ба интихоби мустақилонаи шахсӣ, ахлоқӣ, шахрвандӣ, касбӣ, худмуайянкунӣ, инчунин ёрӣ дар бартараф намудани мушкилиҳо, худамаликунӣ дар фаъолияти меҳнатӣ, эҷодӣ ва иттилоотӣ ёрӣ мерасонад» [1, с. 65-66].

Бояд қайд кард, ки муайян ва бартараф кардани сабабҳои низоъҳо, мутобиқ шудани хонандагон дар муассисаҳои таълимӣ, яке аз омилҳои баланд бардоштани самаранокии таълим ва аз он ҷумла сифати дониши хонандагон аз химия мебошад, ки дар шароити имрӯза бе истифодаи технологияи педагогии ҳозиразамон ғайри имкон аст.

Хулоса дар зер мутобиқшавии педагогӣ раванди фаъолияти яққояи омӯзгор ва хонанда (кӯдак) – ро доир ба муайян намудани манфиатҳо, мақсадҳо, имкониятҳо, монעהҳо ва ғайраҳо, дарки сабаб ва ҷустуҷӯи роҳҳои бартараф намудани онҳо бо ёрии методҳои педагогӣ ва воситаҳои таълим ва маҷмӯи маводи таълимӣ (дидактикӣ) мебинем, кӣ ба паҷуҳиши мо бахшида шудааст.

Адабиёт:

1. Анохина Т.В. Педагогическая поддержка как реальность современного образования / Т.В. Анохина / Классный руководитель. -2000.-№3.-С.65-66.
2. Бабанский Ю.К. Об актуальных вопросах методологии дидактики // Советская педагогика, 1978. - № 9. - С. 45-55.
3. Бобиев Ғ., Зубайдов У., Тухтаев Б. Химияи синфи 11. ҶММ «Ноширон» Душанбе 2011. 240 с.
4. Занков Л.М. Дидактика и жизнь—М.: Просвещения, 1968. —175 с.
5. Зубайдов У.З. Барномаи химия барои синфҳои VIII-XI. Душанбе, 2004.
6. Зубайдов У.З. Равияҳо дар таълим - талаботи замон. Душанбе, «Рио-статус», 2007.
7. Зубайдов У. Холназаров С. Методикаи таълими химия. Душанбе, - 2010, 385 с.

8. Кириллова Г.Д. Теория и практика урока в условиях развивающего обучения: учеб пособие, для пед. ин-тов.– М.: Просвещение, 1980. – 130с
9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн.- М.: Просвещение, 1970. -124 с.
10. Солиев Л., Иброҳимов Ҳ., Ҳакимхочаев С. Химияи синфи 9. Душанбе.- Нашриёт: «Маориф ва фарҳанг». 2013, 117 с.
11. Холназаров С. Асосҳои методикаи таълими химия. Қисми 2.- Душанбе, - 2009. 264 с.
12. Холназаров С. Основы методики преподавания химии: Методическое пособие. 4.1. / С. Холназаров, О. Ҳакимов. - Душанбе: Авесто, 2008, 2010. -191 с.
13. Холназаров, С. Внеклассная работа и личность (из опыта работы) / С. Холназаров, Л.А. Орлова.-Душанбе: Авесто, 2007.-120 с.
14. Холназаров С., Ҳакимов О. Асосҳои методикаи таълими химия. Қисми 1. Душанбе, - 2008 ва 2010, 191 с.

МУТОБИҚКУНОНИИ ХОНАНДАГОН БА ҶАРАЁНИ ТАЪЛИМ –ҲАМЧУН ТАШАККУЛИ ДОНИШҶО АЗ ХИМИЯ

Таҷриба нишон медиҳад, ки диққат ба хонандагон яке аз қисматҳои асосии таълиму тарбия ҳисоб шуда, ба таълими самаранок ёрӣ мерасонад. Диққат дар раванди дар хотир нигоҳ доштани донишҷо, аз ба ёд овардан, дарк ва аз ёд баровардани онҳо нақши муҳим дорад. Зарур аст, ки диққатро дар муддати муайяни вақт барои муайян намудани объект ба назар гирем. Набудани диққати муайян ба мутобиқ нашудани хонандагон оварда мерасонад

Тавре муаллифон қайд менамояд, муайян ва бартараф кардани сабабҳои низоъҳо, мутобиқ шудани хонандагон дар муассисаҳои таълимӣ, яке аз омилҳои баланд бардоштани самаранокии таълим ва аз он ҷумла сифати дониши хонандагон аз химия мебошад, ки дар шароити имрӯза бе истифодаи технологияи педагогӣ ҳозиразамон ғайри имкон аст.

Дар зери адаптатсия (мутобиқшавии) педагогӣ раванди фаъолияти якҷояи омӯзгор ва хонанда (кӯдак) – ро доир ба муайян намудани манфиатҳо, мақсадҳо, имкониятҳо, монеаҳо ва ғайраҳо, дарки сабаб ва ҷустуҷӯи роҳҳои бартараф намудани онҳо бо ёрии методҳои педагогӣ ва воситаҳои таълим ва маҷмуи маводи таълимӣ (дидактикӣ) мебинем, ки ба паҷуҳиши мо бахшида шудааст.

Калидвожаҳо: мутобиқшавӣ, методҳои педагогӣ, самараноки дониш, шароит, система, дидактика, таълим, алгоритм, дастирии педагогӣ, ташкил, таҷриба, хонандагон, омӯзгор, химия, байнифанӣ, фаъолият, низоъҳо

АДАПТАЦИЯ УЧАЩИХСЯ К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМУ ПРОЦЕССУ, А ТАКЖЕ ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЙ ПО ХИМИИ

Опыт показывает, что внимание к ученикам является одним из главных компонентов образования и воспитания, способствующих эффективному обучению. Внимание играет важную роль в процессе запоминания знаний, их усвоения, восприятия и забывания. Необходимо сосредоточить внимание на определенном периоде времени, чтобы определить объект. Отсутствие определенного внимания приводит к неадаптации учеников.

Как отмечают авторы, выявление и устранение причин конфликтов, адаптация учеников в учебных заведениях является одним из факторов повышения эффективности обучения, в том числе и качества знаний учеников по химии, что в современных условиях невозможно без использования современных педагогических технологий.

Под педагогической адаптацией мы понимаем процесс совместной деятельности учителя и ученика (ребенка) по определению интересов, целей, возможностей, препятствий и т. д., пониманию причин и поиску путей их устранения с помощью педагогических методов и учебных пособий, а также комплекса учебных (дидактических) материалов, чему и посвящено наше исследование.

Ключевые слова: адаптация, педагогические методы, эффективные знания, условия, система, дидактика, образование, алгоритм, педагогическое сопровождение, организация, опыт, обучающиеся, учитель, химия, междисциплинарность, деятельность.

ADAPTATION OF STUDENTS TO THE EDUCATIONAL PROCESS, AND DEVELOPMENT OF KNOWLEDGE IN CHEMISTRY

Experience shows that paying attention to students is one of the key components of education and upbringing, contributing to effective learning. Attention plays a crucial role in the process of memorizing knowledge, assimilating it, perceiving it, and forgetting it. Focusing attention for a specific period of time is essential to identifying an object. A lack of focused attention leads to student maladjustment.

As the authors note, identifying and eliminating the causes of conflict and student adaptation in educational institutions is one of the factors in increasing the effectiveness of education, including the quality of students' knowledge in chemistry, which in modern conditions is impossible without the use of modern pedagogical technologies.

By pedagogical adaptation we mean the process of joint activity between a teacher and a student (child) to identify interests, goals, opportunities, obstacles, etc., to understand the causes and to find ways to eliminate them using pedagogical methods and teaching aids, as well as a set of educational (didactic) materials, which is the focus of our research.

Key words: adaptation, pedagogical methods, effective knowledge, conditions, system, didactics, education, algorithm, pedagogical support, organization, experience, students, teacher, chemistry, interdisciplinarity, activity.

Маълумот дар бораи муаллифон: Расулзода Субхон Пирмад, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. **Суроға:** 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Садриддин Айни – 67. **Тел.:** (+992) 935 94 39 31

Назарзода Абдузоир Ҷуманазар, унвонҷӯи кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. **Суроға:** 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Садриддин Айни - 67. **Тел.:** (+992) 908 88 80 32

Сведения об авторах: Расулзода Субхон Пирмад, кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой методики преподавания естественнонаучных дисциплин Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Садриддина Айни, 67. **Тел.:** (+992) 935 94 39 31

Назарзода Абдузоир Джуманазар, соискатель кафедры методики преподавания естественнонаучных дисциплин Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Садриддина Айни, 67. **Тел.:** (+992) 908 88 80 32

Information about authors: Rasulzoda Subkhon Pirmad, candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the department of methods of teaching natural sciences at Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, 67 Sadriddin Ayni Street. **Tel.:** (+992) 935 94 39 31

Nazarzoda Abduzair Jumanazar, applicant of the department of methods of teaching natural sciences at Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, 67 Sadriddin Ayni Street. **Tel.:** (+992) 908 88 80 32

Муқарриз: Давлатмуродзода М.Д., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

МЕТОДҲОИ ТАШАККУЛИ МАЛАКАҲОИ ТАҲҚИҚОТӢ ДАР ДАРСҲОИ БИОЛОГИЯ

Расулзода С.П., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

«Таҷриба ва мушоҳида бузургтарин сарчашмаи хирад аст, ки роҳ ба сӯи он барои ҳама боз аст»

Чаннинг

Имрӯз ҳадафи асосии ислоҳоти маориф таҳсилоти босифат аст. Таълими босифат чузъи ҷудонашавандаи амалия, равандҳо ва натиҷаҳои таълим мебошад [1, с. 3].

Мақсади таълими биология дар мактаби муосир на танҳо имконияти ба даст овардани дониш, маҳорат ва малакаҳои мувофиқ, зарурати муосир, балки қобилияти дар амал татбиқ кардани донишҳои гирифташуда мебошад. Ва ҷанбаи муҳимми таълими биологӣ ташаккули малакаҳои таҷрибавӣ мебошад [9, с. 7]. Ман чунин мешуморам, ки кор дар ин самт хеле зарур аст. Ин имкон медиҳад, ки ҳавасмандӣ ба омӯзиши мавзӯ, дониши усулҳо ва методҳои илмӣ дар натиҷаи корҳои лабораторӣ (таҷрибавӣ) ташаккул ёбад. Мушкilotи ҷомеаи муосир навоварихоро дар илмҳои муосир тақозо мекунад [17, с. 47]. Мактаб бояд дар ташаккули олимони оянда ва таҳиякунандагони технологияи муосир ғаёлона иштирок намояд. Ман ҳамчун омӯзгори амалкунанда бо боварӣ гуфта метавонам, ки хонандагон дар синф машғулиятҳои таҷрибавиро авлотар медонанд. Хонандагон «маводи зинда» мебошанд, ки аз он «маҳсулот»-и барои ҷомеа заруриро ҳосил кардан мумкин аст [13, с. 58].

Муносибатҳои муосир ба таълими босифат бояд сохтори корҳои амалии лабораторӣ ва таъмини техникии онро мувофиқи талаботи замони ҳозира аз нав дида бароянд. Таҳлили сохтори корҳои лабораторӣ дар китобҳои дарсии муосири биология ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки таҷҳизоти ҳозиразамон васеъ истифода намешаванд. Баъзе корҳо қомилан ба омӯхтани диаграммаю нақшаҳо, муқоисаи онҳо асос ёфта, ягон таҷҳизоти лабораториро талаб намеkunанд. Ин намуни ғаёлият асоси кори лабораториро ташкил карда наметавонад. Баъд аз ҳама, ин танҳо ташаккул ва татбиқи малакаҳои таълимӣ, ба монанди қобилияти муқоиса, таҳлил ва ҳулоса баровардан аст. Устохонаи лаборатории китобҳои дарсии замонавӣ маҳорати таҳқиқотиро ба қадри кофӣ инкишоф намедиҳад, зеро дар дастури он алгоритми тайёри амали хонанда аз муайян кардани ҳадаф, мавод ва таҷҳизот ва пешрафти кор оғоз карда шудааст. Хонанда танҳо бояд *дастурҳои омодашударо иҷро кунад* ва корро анҷом диҳад [9]. Дар натиҷа, ҳангоми иҷрои кор рӯйхати малакаҳои зерин ташаккул меёбад:

- Қобилияти истифодаи мавод ва таҷҳизот;
- Дастурҳои возеҳ баёншударо риоя кардан (рафти кор);
- Қобилияти баровардани ҳулоса;
- Корро дар дафтари кории худ тавре, ки тавсиф шудааст, анҷом додан;
- Қоидаҳои беҳатариро риоя намудан.

Таҳлили таҷрибаи ҷаҳонӣ оид ба гузаронидани корҳои лабораторӣ (таҳқиқотӣ) дар таълими мактабӣ, инчунин таҷриба дар барномаи байналмилалӣ ба мо имкон медиҳад, ки ба ҳулосае оем, ки амалияи муосири лабораторӣ ислоҳоти ҷиддиро талаб мекунад. Масалан, *сохтори* корро васеъ ва ҷуқуртар кардан лозим аст. Сохтори кор бояд ба гурӯҳҳои синну соли талабагон, дараҷаи инкишофи маҳорат ва қобилияти онҳо мувофиқ бошад. Масалан, хонандагони синфҳои 6—7 аз рӯи намунаҳои тайёри стандартии структураи кор кор меkunанд. Ва талабагони синфҳои 8—9 бо истифода аз маҳорати сохти кор ҳудашон *баъзе* марҳалаҳои анҷоми корро муайян меkunанд. Ва талабагони синфҳои 10—11 бояд маҳорати мустақилона ба нақша гирифтани, интиҳоби мавод ва таҷҳизот, иҷрои қисми амалӣ ва аз рӯи структура тайёр кардани корро инкишоф диҳанд. Чунин тарзи ба нақша гирифтани семинари лабораторӣ маҳорати таҳқиқотӣ, маҳорати таҳлилий ва эҷодӣ, мустақилият ва масъулиятро хеле вусъат медиҳад [15, с. 18].

Дар ин мақола меҳоҳем таҷрибаи чандинсолаи худ ва намунаи корҳои лабораториро пешниҳод намоем. Корҳои лабораторӣ (таҳқиқотӣ) сохтори муайяне доранд, ки хонандагон аз ибтидои омӯзиши фан бо он шинос мешаванд. Сохтори кор марҳилаҳои зеринро дар бар мегирад.

1. Муқаддима;

2. Нақшаи таҳқиқ;

3. Гипотеза. Гипотеза пешниҳод кунед ва онро асоснок кунед;

4. Тағйирот. Шарҳ диҳед, ки чӣ тағйир меёбад ва чӣ ба тағйирот таъсир мерасонад. Ин дигаргунӣҳо аз ҷиҳати илмӣ асоснок кунед;

5. Рӯйхати таҷҳизот;

6. Дастурҳо;

7. Раванди омӯзиш;

8. Хулоса. Хулосаи умумӣ баровардан. Гипотезаро таҳлил кардан (гипотеза тасдиқ ё рад карда мешавад). Онро аз ҷиҳати илмӣ шарҳ диҳед. Муносибати худро ба методикаи таҳқиқ баён кунед. Шумо дар методика чиро тағйир дода метавонед?

6. Хулоса.

Марҳилаҳои корро таҳлил кардан. Ба ҷиҳатҳои қавӣ ва заиф диққат додан. Проблемаҳо дар кучо пайдо шуданд ва шумо онҳоро чӣ гуна баргараф кардед?

Вақте ки талабагон ба омӯзиши сохт шуруъ мекунанд, мо мисоли кореро дар мавзӯи: «Сохти ҳуҷайраи растанӣ», синфи 6 меорем. Кор ба охир расида, лоиҳаи он қисман таъмин карда шудааст. Он одатан дар варақаҳои А 4 дар шакли чопӣ пешниҳод карда мешавад.

Мавзӯ. Сохти ҳуҷайраи растанӣ.

Нишондоди дастурамал.

Муқаддима

Ҳама мавҷудоти зинда аз ҳуҷайраҳо иборатанд: одам, гандум, харгӯш ва ҳама мавҷудоти зинда. Баъзе организмҳо аз як ҳуҷайра иборатанд, ба монанди бактерия ё амёба, дар ҳоле ки дигаронашон бисёрҳуҷайра мебошанд. Масалан, як барги себ аз 50 миллион ҳуҷайра иборат аст. Дар организми мураккаби бисёрҳуҷайравӣ ҳар як ҳуҷайра вазифаҳои худро иҷро мекунанд. Новобаста аз он ки организмҳо аз ҳамдигар то чӣ андоза гуногунанд, масалан, наботот ва ҳайвонот, ҳуҷайраҳои онҳо дар сохти онҳо умумияти зиёд доранд [11].

Проблемаеро (мақсадеро), ки шумо меомӯzed, тартиб диҳед.

Андешаҳои интизории хонандагон: Растаниҳо аз ҳуҷайраҳо иборатанд. Мақсади кори ман омӯзиши сохти ҳуҷайраи растанӣ мебошад.

Барои омӯхтани он саволҳои проблемавӣ диҳед:

Саволи пешниҳодишуда:

- *Чӣ тавр ман метавонам таҳсил кунам? Барои ин шумо бояд чиро истифода баред?*
- *Чӣ тавр дуруст тайёр кардани микропрепарати ҳуҷайраи растанӣ ва ғайра.*

Маводҳо ва таҷҳизот:

Хонандагон дар сари миз мавод ва таҷҳизотро тафтиши мекунанд ва кори худро тарҳрезӣ мекунанд.

Рафти кор: Таҳқиқро мувофиқи тартиби ин метод гузаронед.

Метод .

1. Лавҳачаи шишагинро бо рӯймолча тоза кунед.
2. Бо ёрии пипетка як қатра маҳлули заифи йодро ба лавҳачаи шишагӣ партоед.
3. Аз пиёз як пораи хурди пӯсти бориқро аз тарафи даруни ширадори пиёз гиред. Пораи пӯстлохи пиёзро дар маҳлули зарфи йод ҷойгир кунед, пӯстро бо сӯзани ҷудокунада бодикқат рост кунед ва бо шишаи рӯйпуш пӯшонед.

4. Микропрепарати тайёркардаатонро нигоҳ кунед. Лавҳачаи шишагинро бодикқат аз рӯйи мизчаи шишагин ҳаракат додан лозим, то он даме, ки дар микропрепарат ҷойеро пайдо кунед, ки ҳуҷайраҳо беҳтар намоён шаванд.

5. Ҳуҷайраҳои пӯсти пулакчаи пиёзро тамошо кунед. Пардаи ҳуҷайра, ситоплазма ва ядроро пайдо кунед.

Натиҷаҳои раванд:

Схема. Натиҷаҳои омӯзиши сохти ҳуҷайраи растанӣ бо мисоли пӯсти пиёз. **Ҳуҷайра кашед ва қисмҳои онро нишон диҳед.** (*хонандагон сохтори ҳуҷайраи растаниро мекашанд ва тавсиф мекунанд*)

Хулоса.

❖ Аз натиҷаи таҳқиқи худ хулоса бароред.

Хулосаи интизорӣ: ҳуҷайраи растанӣ аз иборат аст.

Фикру ақидаҳо дар бораи ин метод.

❖ **Методро баҳо диҳед:** Ба шумо аз ин методи пешниҳодшуда чӣ маъқул шуд? **Шумо дар ин метод чиро тағйир медиҳед ё такмил медиҳед?**

Хонандагон методи дар кор пешниҳодишударо тавассути ҷавоб додан ба саволҳои дар дастур додашуда баҳогузорӣ мекунанд. Масалан, бо такмил додани ин метод шумо метавонед рӯйхати ҳуҷайраҳои омӯхташударо васеъ кунед, ҳуҷайраҳои дигар организмҳои растаниро баррасӣ ва муқоиса кунед. Масалан. Ҳуҷайраҳои бофтаҳои гуногуни растаниҳоро баррасӣ кунед ва онҳоро муқоиса кунед.

Худбаҳодиҳӣ:

❖ марҳалаҳои кор чӣ тавр бомуваффақият анҷом ёфтанд, дар рафти кор чӣ гуна душвориҳо ба амал омаданд ва шумо онҳоро чӣ тавр бартараф намудед.

❖ Ҳангоми иҷрои кор шумо кадом малақаҳои ташкилӣ ва омӯзиширо такмил додед:

Ҳамин тавр, мебинем, ки азхуд кардани сохтори кор тадричан ба амал меояд. Омӯзгор барои азхуд кардани сохторе, ки дар он аввал дар синф ба муҳокимаи марҳилаҳои кор иҷозат дода мешавад, баъд аз он аз тарафи хонандагон дар дафтар тартиб додани кори фардӣ ёрӣ мерасонад. Мақсад таълим додан ва фаҳмидани сохтор аст. Ин ба ташаккули муносибати илмӣ ба мавзуи омӯхташаванда мусоидат мекунад, дар ин марҳила эҷодкорӣ зоҳир мешавад ва навовариҳо ба вучуд меоянд [17, с. 79].

Минбаъд ман мехоҳам як мисоли корро дар мавзуи: **«Ҳосиятҳои молекулаҳои сафеда. Денатуратсия»** пешниҳод намоям

Дар ин марҳилаи таълим хонандагон, аллакай сохти корро медонанд ва тарзи татбиқи онро медонанд. Вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки мавзӯро эълон карда, ба хонандагон *барои анҷоми кор дастури муфассал диҳад*. Муваффақияти кори иҷрошуда аз он вобаста аст, ки омӯзгор то чӣ андоза босалоҳият ва пайваста дастурҳоро барои хонанда тартиб медиҳад.

Баъдан, хонандагон корҳоро қомилан мустақилона бо истифода аз малақаҳои технологияи компютерӣ анҷом медиҳанд. Кор дар шакли ҷопӣ пешниҳод карда мешавад.

Мавзӯ: Денатуратсияи сафеда.

Дастурҳо барои хонанда.

Маълумоти муқаддимавӣ.

Сафедаҳо пайвастагиҳои мураккаби органикӣ, биополимерҳо мебошанд, ки бидуни онҳо мавҷудияти ҳуҷайраи зинда ғайриимкон аст. Дар полимерҳои сафеда тақрибан 20 аминокислотаҳои гуногун пайдо шудаанд. Дараҷаи ташаккули сафеда ҳар қадар баланд бошад, бандҳои химиявӣ ҳамон қадар заифтар мешаванд. Дар зери таъсири омилҳои гуногуни физикию химиявӣ, ҳарорат, радиатсия, моддаҳои химиявӣ, ларзиш ва ғайра. – бандҳо қанда, сохторҳои сафедаи ҷорӣ, сеюм ва дуум деформатсия, вайрон ва ҳосиятҳои молекулаи сафеда тағйир меёбанд. Вайрон кардани сохтори табиӣ сафеда денатуратсия номида мешавад. Дараҷаи денатуратсияи сафеда аз шиддатнокии таъсир вобаста аст ва метавонад баръакс ё бебозгашт бошад, сафедаҳо бо осонии денатуратсия фарқ мекунанд.

Бисёре аз сафедаҳо бо концентратсияи баланди моддаҳои химиявӣ ва баъзеҳояшон ҳатто бо таъсири қами моддаҳои химиявӣ денатуратсия мешаванд [1, с. 41].

Барои муайян кардани дараҷаи денатуратсияи сафедаи албумин бо таъсири се омил нақша тартиб дода, таҳқиқ гузаронед.

Пеш аз оғози кор, шумо бояд ба саволҳои зерин ҷавоб диҳед:

❖ Шумо аз китобҳои дарсии худ дар бораи сохти молекулаҳои сафеда чӣ медонед?

❖ Сафеда чӣ гуна ҳосиятҳои химиявӣ дорад?

❖ Шумо дар бораи денатуратсия чӣ медонед?

❖ Кадом омилҳо ба денатуратсияи сафеда таъсир мерасонанд?

Вазифаҳо :

❖ **Проблемаеро**, ки шумо дар болои он дар шакли **савол кор мекунад**, муайян кунед.

❖ **Мақсади корро** аниқ баён кунед.

❖ Барои таҷрибаи худ **гипотеза** нависед. Фаҳмонед, ки чаро методи шумо хуб кор мекунад ва шумо дар бораи натиҷаҳои таҷриба чӣ фикр доред?

❖ **Тағйиротеро**, ки метавонанд ба натиҷаҳои озмоиши шумо таъсир расонанд, нависед. Бигӯед, ки шумо чиро чен мекунад, чӣ тағйир хоҳад ёфт.

❖ Тавсифи муфассалеро, ки шумо мехоҳед анҷом диҳед. Шумо бояд рӯйхати **таҷҳизот** ва реактивҳои зарурии химиявиро дохил кунед, **дастурҳо** нависед, то ки дигар олимони ҷавон онро барои иҷрои нақшаи худ истифода баранд.

❖ Таҳқиқи худро ҳангоми риояи чораҳои беҳатарӣ гузаронед .

❖ Натиҷаҳои худро дар ҷадвал, графика мувофиқ сабт кунед ва ҳисобҳои заруриро иҷро кунед.

❖ Аз натиҷаҳои таҳқиқи худ **хулоса** бароред .

❖ Лутфан **методи худро баҳо диҳед**. Дар нақшаи шумо чӣ кор накард?

❖ Чӣ хуб кор кард? Ҳангоми банақшагирии шумо чиро фаромӯш кардед? Шумо барои дароз кардан ё тағйир додани усул чӣ кор кардед?

❖ Гипотезаи худро баҳо диҳед.

Мавзӯ: Денатуратсияи сафедаҳо

Муқаддима

Ман аз курси биологияи мактабӣ медонам, ки сафедаҳо пайвастиҳои мураккаби органикӣ, биополимерҳо мебошанд, ки бидуни онҳо мавҷудияти ҳуҷайраи зинда ғайриимкон аст. Дар полимерҳои сафеда тақрибан 20 аминокислотаҳои гуногун пайдо шудаанд. Дарачаи ташаккули сафеда ҳар қадар баланд бошад, бандҳои химиявӣ ҳамон қадар заифтар мешаванд. Ба назари ман, сафеда сарчашмаи ҳаёт, дорои хосиятҳои зиёд буда, вазифаҳои гуногунро иҷро мекунад ва сохте (асосӣ, дуомдараҷа, сеюм ва чорум) дорад, ки метавонад тағйир ёбад. Илова бар ин, ман медонам, ки денатуратсия вайрон кардани сохти табиӣи сафеда мебошад, ки дарачаи он ба шиддатнокии таъсир вобаста аст. Ман инчунин медонам, ки Ч. Беккори аввалин шуда дар соли 1736 молекулаи сафедаҳоро омӯхтааст. Таркиби молекулаи сафеда бо усули таҷзияи химиявӣ омӯхта шуд [14, с. 318].

Сохтори молекулаи сафеда хеле ғайриоддӣ аст ва аз ин рӯй, молекулаи сафеда ҳамчун гетерополимерҳо тасниф карда мешавад (аз юнонӣ *гетерос* гуногун аст). Молекулаи сафеда танҳо ҳамон аминокислотаҳо дорад, ки дар онҳо ҳам гурӯҳи аминокислотаҳо (NH_2) ва ҳам гурӯҳи карбоксил ($COOH$) ба як атоми карбон пайвастанд. Илова бар ин, ман медонам, ки ҳар як аминокислотаҳо, ки молекулаи сафедаҳоро ташкил медиҳанд, аз дигараш бо як гурӯҳи махсуси химиявӣ бо номи радикал (R - гурӯҳ) фарқ мекунад [1, с. 36].

Дар вақти дарсҳои химия мо хосиятҳои химиявии сафедаҳоро омӯхтем. Аз ин дарсҳо ман фаҳмидам, ки сафеда хосиятҳои зиёд дорад. Яке аз хосиятҳо **ҳалшавандагии сафеда дар об мебошад**. Аксари сафедаҳо дар об хеле ҳалшавандаанд, баъзеҳо ҳалшавандаанд, вале пурра не ва дигарашон бошад умуман ҳал намешаванд. Хусусияти дигари сафеда **муқовимат ба таъсири муҳити зист мебошад**. Сафеда инчунин **ба денатуратсия майл дорад** .

Ман медонам, ки **денатуратсияи сафеда** тағйирёбии сохтори табиӣи он дар зери таъсири омилҳои гуногун мебошад. Дар кори худ ман ба гузарондани таҳқиқ ва омӯхтани таъсири омилҳои гуногун ба денатуратсияи сафеда мароқи калон дорам. Ман саволе ба миён мегузорам, ки мехоҳам ба он дар натиҷаи таҳқиқ ҷавоб пайдо кунам: *омилҳои гуногуни муҳити зист ба денатуратсияи сафеда чӣ гуна таъсир мерасонанд*.

Мақсади кор: Омӯзиши денатуратсияи сафеда ҳангоми таъсири се омил: ҳарорат, спирти этил, намаки металлҳои вазнин.

Банақшагирии: Ман нақша дорам, ки таҷрибаҳои зеринро гузаронам:

1. Таъсири ҳароратҳои гуногунро ба денатуратсияи сафедаҳо омӯхтан;

2. Омӯзиши таъсири спирти этил ба денатуратсияи сафедаҳо бо роҳи ба маҳлули албумин илова кардани концентратсияи спирти гуногун (40%, 70%, 90%);

3. Таъсири намакҳои металлҳои вазнинро ба денатуратсияи сафедаҳо тавассути илова кардани миқдори гуногун (2 мл, 4 мл, 6 мл) намаки металлҳои вазнин CuCl_2 ва ZnSO_4 маҳлули албумин бо истифода аз ҳамон як концентратсияи муқаррарӣ омӯختан.

Гипотеза: Ман тахмин мекунам:

1) Ҳарорати гармкунии маҳлули албумин ҳар қадар баланд бошад, денатуратсияи сафедаҳо ҳамон қадар самараноктар мешавад;

Тахминҳои ман аз таҷрибаи ҳаёти ман асос ёфтаанд, вақте ки ҳарорати бадан то $41^\circ\text{—}42^\circ$ баланд мешавад, ҳавфи марг ба амал меояд. Ин ба тағйирёбии сохтори сафеда вобаста аст. Ва ҷисми инсон асосан аз сафедаҳо иборат аст.

2) Ба маҳлули албумин ҳар қадар бештар спирти этил илова карда шавад, сафеда ҳамон қадар тезтар денатуратсия мешавад;

Ба маҳлули албумин чӣ қадар спирти этил камтар илова карда шавад, сафеда ҳамон қадар сусттар денатуратсия мешавад.

- Ҳангоми ба маҳлули албумин илова кардани 40% спирт, сафеда оҳиста денатуратсия мешавад.

- Вақте ки ба маҳлули албумин 70% спирт илова карда мешавад, сафеда хеле зуд денатуратсия намешавад, аммо ба ҳар ҳол суст нест.

- Ҳангоми ба маҳлули албумин илова кардани 90% спирт, сафеда зуд денатуратсия мешавад.

Ман ба дониш дар бораи майзадагӣ асос ёфтам. Одамоне, ки миқдори зиёди машруботи спиртӣ менӯшанд, метавонанд зудтар бимиранд.

3) Ба маҳлули албумин намакҳои металлҳои вазнин ҳар қадар зиёдтар илова карда шаванд, денатуратсияи сафеда ҳамон қадар тезтар ба амал меояд.

Ба маҳлули албумин камтар намаки металлҳои вазнин илова карда шаванд, денатуратсияи сафедаҳо ҳамон қадар сусттар мешавад.

Дар ин маврид ман ба дониши худ оид ба масъалаҳои экологӣ таъя мекунам.

Таҷрибаи 1. Таъсири ҳарорат ба денатуратсияи сафеда.

Имконот.

Дониш: маҳлули албумин - 40 мл.

Тағйирёбандаҳо: ҳарорати об дар ванначаи обӣ.

Таҷҳизот: колбачаи конусшакли 500 мл, косаи ченақдор, пробирка, дастақапак (держател), ванначаи обӣ, плита ва термометр.

Маҳлулҳо: маҳлули албумин.

Рафти таҳқиқ:

Барои тайёр кардани маҳлули албумин аввал тухмро гирифта, сафедашро аз зардии он ҷудо кардам, баъд бо истифода аз косаи ченақдор 40 мл сафедаро ҷен кардам. Ман сафедаро бо илова кардани миқдори панҷ маротиба об, яъне 200 мл об кардам. Концентратсияро барои таҷрибаи худ пеш аз оғози кор муайян намудам ва интиҳоб кардам. Пас аз ин, ман маҳлулро бодикқат ҷунбондам, то кафки сафеди ғафси фаровон пайдо шавад. Пас аз он ман як колбаи шишагиро гирифта, бо ду қабат доқа пӯшонидам, то он барои бештар филтратсия каме овезон шавад. Баъдан, ман маҳлулро филтр кардам ва мушоҳида кардам, ки дар доқа таҳшин боқӣ мондааст. Ман фаҳмидам, ки ин тақшини сафед (претсипитат) сафедаи глобулин мебошанд, ки денатуратсияи онҳоро ман бояд омӯзам. Дар асоси ин маълумот ман ба ҳулосае омадам, ки дар зарф албумин мондааст. Ва дар колба кафки сафеди ҳавой боқӣ монд [10, с. 89].

Пас аз он пробиркаро гирифта, дорандаи онро ба он ҷаспонидам. Баъд косаи ченақдорро гирифта, ба он 25 мл маҳлули албумин рехта, баъд ин маҳлулро ба пробирка рехтам. Минбаъд ман бояд ванначаи обро тайёр кунам. Барои ин печи электрикиро гирифта ванначаи оби гузоштам. Баъд ба ваннача об рехта, даргирондам. Баъд пробиркаро бо маҳлули албумин ба ванначаи оби ҳарорати 35°C фурувардам. Пас аз он ман танҳо тағйиротро тамошо кардам ва мунтазири ҷӯшидани об будам. Ман тағйироти аввалинро дар ҳарорати 68°C мушоҳида кардам. Пас аз он лахтаҳои риштамонанд

пайдо шуданд, яъне денатуратсияи сафедаҳо оғоз ёфт. Дар баробари боз ҳам баланд шудани ҳарорат тағйироти зерин ба амал омад: дар ҳарорати -71°C тира шудани маҳлул ба назар намоён ба амал омад. Дар ҳарорати 74°C маҳлули албумин ранги ширӣ гирифт. Вақте ки ҳарорат ба 79°C расид, маҳлул сер шуда, ношаффоф шуд. Баъд дар ҳарорати 85°C маҳлул ғафс шуда, рангаш равшантар шуда, пуфакҳо пайдо мешаванд. Баъд аз ин, дар ҳарорати 88°C , ман мушоҳида кардам, ки ҳубобҳои зиёде пайдо мешаванд. Минбаъд, вақте ки ҳарорат то 95°C боло рафт, ҳуди маҳлули албумин бетағйир монд, вале ҳубобчаҳо аз ин ҳам зиёдтар пайдо шуданд ва андозаи онҳо калонтар шуданд. Ва он гоҳ, ки об (ҳарорат - 100°C) ҷӯшонида шуд, фишурдани маҳлул ба назар мерасад, илова бар ин, сафеда ба тақшини яхелаи зич табдил ёфт [9].

Ман усули шахсии худро тартиб додам, ки бо истифода аз он шумо метавонед ҳама корхоеро, ки ман дар давоми паҷуҳиш иҷро кардам, мустақилона иҷро кунед.

Метод:

1. Сафедаро аз зардии он ҷудо кунед;
2. Сафедаи тухмро ба косаи ченақдор резед;
3. Протеинро панҷ маротиба бо оби дистиллят тозашуда маҳлул кунед;
4. То пайдо шудани кафк ҳуб ҷунбонед;
5. Филтр тавассути cheesecloth;
6. Пробиркаро то мобайн аз маҳлули албумини ҳосилшуда пур кунед;
7. Пробиркадоракро ба пробирка маҳкам кунед;
8. Плитаи гармкунакро бо ванначаи об насб кунед ва ба он пробирка гузоред;
9. Тағйиротро пайгирӣ кунед;
10. Мушоҳидаҳо дар ҷадвал оварда шудаанд.

Натиҷаҳои таҳқиқот:

Ман бо истифода аз методикаи таҳиякардаам таҷриба гузаронидам ва тасмим гирифтам, ки ҳамаи натиҷаҳои таҳқиқро ба ҷадвал дохил кунам.

Ҷадвали 1. Таъсири ҳарорат ба денатуратсияи сафедаҳо дар маҳлули албумин.

Ҳаҷми маҳлули албумин (мл)	40	40	40	40	40	40	40	40	40
Ҳарорат	35°	68°	71°	74°	79°	85°	88°	95°	100°
Тағйирот	Ман пробиркаро ба об фурувардам. Ҳеҷ гуна тағйирот ҷавран мушоҳида карда нашуд.	Денатуратсияи протеинҳо оғоз ёфт. Лахтаҳои риштамонанд пайдо шуданд.	Тирашавии намоёни маҳлул ба амал омад.	Маҳлули ширӣ шуд.	Маҳлул сер ва ношаффоф шуд.	Маҳлул ғафс шуд, рангаш равшантар шуд ва ҳубобчаҳо пайдо шуданд.	Ҳубобчаҳои фаровон ба назар намоён гардиданд.	Маҳлул бетағйир монд, танҳо ҳубобҳои бештар пайдо шуданд ва андозаи онҳо калонтар шуданд.	Об ба ҷӯш шудан шуруъ кард. Маҳлули албумин зичтар шуд. Протеин рехта шудааст.

Таҷрибаи 2. Таъсири спирт ба денатуратсияи сафеда.

Имконот.

Доймӣ: маҳлули албумин - 5 мл.

Тағйирёбандаҳо: консентратсияи спирти (40% , 70% , 90%).

Таҷҳизот: колбаи конусшакли 500 мл, косаи ченақдор, 3 пробирка, зерпояи пробирка, 4 пипеткаи градиентӣ (якто барои маҳлули албумин, се адад барои консентратсияи спиртиҳои гуногун), ҷӯбчаи шишагӣ.

Маҳлулҳо: маҳлули албумин.

Рафти таҷриба:

Қисми 1.

Ман пипеткаи градиентиро гирифта, бо он ба пробирка 5 мл маҳлули албумини қаблан омодашударо рехтам. Пас аз он пипеткаи дигари градиентиро гирифтам, то маҳлулҳо омехта нашаванд ва ба маҳлули албумин 5 мл спирти 40% илова кардам. Ман маҳлули ҳосилшударо бо чӯбчаи шишагӣ омехта кардам, то маҳлул якхела шавад. Баъд фаҳмидам, ки ҳеҷ гуна тағйироти аёнӣ вучуд надорад, зеро концентратсияи ҳуди спирт умуман баланд нест. Ман танҳо пай бурдам, ки дар маҳлул нуктаҳои даврашакл (қисмҳо) ба назар намоён пайдо мешаванд [9].

Қисми 2.

Ман пробиркаи тоза гирифтам ва бо истифода аз пипеткаи градиентӣ ин дафъа ба он 5 мл спирти 70% илова кардам ва маҳлули ҳосилшударо бо чӯбчаи шишагӣ омехта кардам. Ин дафъа пай бурдам, ки тағйироти хурде вучуд доранд. Маҳлул тира шуда, ғафстар шуд.

Қисми 3.

Бо истифода аз пипеткаи градиентӣ, ман ба пробиркаи тоза 5 мл маҳлули албумин илова кардам. Сипас, бо истифода аз пипеткаи дигари градиентӣ, ба ин маҳлул 5 мл спирти 90% илова кардам. Ин дафъа ҳангоми мушоҳида кардани ҳалли масъала пай бурдам, ки дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал меоянд. Аввалан, пайхас кардам, ки пораҳои даврашакл дар маҳлул баробар тақсим шудаанд. Сониян, ҳуди маҳлул ғафстар ва зичтар шуд. Сеюм, мушоҳида кардам, ки маҳлули он ба таври назаррас камтар шаффоф шудааст.

Ман усули шахсии ҳудро тартиб додам, ки бо истифода аз он шумо метавонед ҳама корхоро, ки ман дар давоми пажӯҳиши худ анҷом додам, мустакилона иҷро кунед.

Метод:

1. Маҳлули албумин тайёр кунед;
2. Се пробиркаи тозаро гиред;
3. Ба ҳар як пробирка 5 мл маҳлули албумин илова кунед;
4. Се пипеткаи дараҷадорро гиред;
5. Барои таҷриба 40%, 70%, 90% спирт тайёр кунед;
6. Бо истифода аз пипеткаҳои дараҷавӣ ба ҳар як маҳлули албумин спирт (40%, 70%, 90%)

илова кунед;

7. Се чӯбчаи шишагинро гиред;
8. Маҳлулро дар ҳар як пробирка бо чӯбчаҳои шишагӣ омехта кунед;
9. Тағйиротро пайгирӣ кунед;
10. Мушоҳидаҳоро ба ҷадвал ворид кунед.

Натиҷаҳои таҳқиқ:

Ман бо истифода аз методологияи таҳиякардаам таҷриба гузаронидам ва тасмим гирифтам, ки ҳамаи натиҷаҳои таҳқиқро ба ҷадвал дохил кунам.

Ҷадвали 2. Таъсири спирт ба денатуратсияи сафедаҳо дар маҳлули албумин .

Ҳаҷми маҳлули албумин (мл)	5	5	5
Спирт (%)	40	70	90
Тағйирот	Тағйироти аён набуд. Дар маҳлул нуктаҳои даврашакл ба вучуд омадаанд (кулчаҳо) пайдо шуданд.	Маҳлул тира шуда, ғафстар шуд.	Нуктаҳои даврашакл дар маҳлул баробар тақсим мешаванд, маҳлул ғафс ва зичтар шуд, маҳлул хеле кам шаффоф шуд.

Таҷрибаи 3. Таъсири концентратсияи маҳлулҳои намакҳои CuCl_2 ва ZnSO_4 ба денатуратсияи сафедаҳо.

Имконот.

Доимӣ: маҳлули албумин - 10 мл.

Тағйирёбандаҳо: концентратсияи маҳлулҳои намак CuCl_2 ва ZnSO_4 (2 мл, 4 мл, 6 мл).

Таҷҳизот: колбаи конусии 500 мл, 6 пробирка, косаи ченкунанда, зерпоя барои пробирка, 3 пипеткаи градиентӣ (яке барои маҳлули албумин, дуто барои намакҳо) CuCl_2 ва ZnSO_4), чӯбчаи шишагин .

Маҳлулҳо: маҳлули албумин, маҳлули намаки CuCl_2 ва ZnSO_4 .

Рафти таҷриба:

Бо маҳлули албумин ва маҳлули намаки CuCl_2 таҷриба кунед.

Қисми 1.

Барои оғоз, ман маҳлули албуминро бо роҳи ҷудо кардани сафеда аз зардӣ бо роҳи ҷунбонидан ва истифода аз докаи омода кардам. Баъдан, бо истифода аз косачаи ченакдор, танҳо 10 мл аз тамоми маҳлули албумин ҷудо кардам. Баъд ба маҳлули албумин 2 мл намаки CuCl_2 андохтам. Ҳангоми мушоҳидаи маҳлул дарҳол пай бурдам, ки маҳлул хеле тираноктар шудааст. Барои натиҷаи бештари визуалӣ, маҳлулро бо чӯбчаи шишагин омехта кардам ва мушоҳида кардам, ки дар он ҳубобҳои хурд низ пайдо мешаванд. Маҳлул ба ранги тунуки фирӯзагун табдил ёфт.

Қисми 2.

Барои гузарондани қисми дуҷуми таҷриба пробирка тайёр кардам, ки 10 мл маҳлули албумин дорад. Сипас, бо истифода аз пипеткаи тозашуда, ман ба маҳлули албумин 4 мл маҳлули намаки CuCl_2 илова кардам. Маҳлули ҳосилшударо бо чӯбчаи шишагин омехта кардам ва мушоҳида кардам, ки баъзе тағйироти хурд ба амал омадаанд. Маҳлул тиратар шуд ва дар шакли риштаҳо лахтаҳои хурди сафед пайдо шуданд. Маҳлул ранги сафед пайдо кард.

Қисми 3.

Ба пробирка 10 мл маҳлули албумин рехта, ба он 6 мл маҳлули намаки CuCl_2 андохтам. Сипас маҳлули ҳосилшударо бо чӯбчаи шишагин омехта карда, тағйиротро назорат кардам. Аммо тағйирот хеле ночиз буданд. Маҳлули ҳосилшуда каме тиранок шуд ва рангашро дигар кард. Маҳлул ранги кабудӣ равшан пайдо кард. Ман ягон тиранокӣ ё дигар тағйиротро дар маҳлул мушоҳида накардаам.

Бо маҳлули албумин ва маҳлули намаки ZnSO_4 таҷриба гузаронед .

Қисми 1.

Аввал 10 мл маҳлули албумин тайёр кардам, онро ба пробирка рехта, ба он 2 мл маҳлули намаки ZnSO_4 илова кардам. Пай бурдам, ки дигаргуниҳо вуҷуд доранд. Маҳлул тиранок шуда, зичтар шуд. Маҳлул ранги ширӣ ва сафед гирифт.

Қисми 2.

Ба пробирка тоза 10 мл маҳлули албумин рехта, 4 мл маҳлули намаки ZnSO_4 илова кардам. Пас аз он маҳлулро бо чӯбчаи шишагӣ омехта кардам. Ҳангоми мушоҳидаи тағйирот, ба тааҷҷуби ман, маҳлул камтар зич ва тираноктар шуд ва инчунин ранги сафеди сабук гирифт.

Қисми 3.

10 мл маҳлули албуминро аз пробирка гирифта, ба он 6 мл маҳлули намаки ZnSO_4 андохтам. Мувофиқи мушоҳидаҳои ман маҳлул қариб шаффоф шуд, хирашавии маҳлул кам шуд. Вақте ки концентратсияи маҳлули намак 6 мл буд, ранги маҳлул хеле шаффофтар шуд.

Ман усули шахсии худро тартиб додам, ки бо истифода аз он шумо метавонед ҳама корҳоеро, ки ман дар давоми таҳқиқ иҷро кардаам, мустакилона иҷро кунед.

Усул.

1. Бо маҳлули албумин ва намаки CuCl_2 таҷриба кунед;
2. Маҳлули албумин тайёр кунед;
3. Се пробирка гирифта, ба ҳар кадомаш 10 мл маҳлули албумин резед;
4. Ба пробиркаҳо маҳлули намаки CuCl_2 илова кунед (дар пробиркаи якум 2 мл, дуҷум 4 мл, сеюм 6 мл);
5. Маҳлулҳоро дар ҳар як пробирка бо чӯбчаи шишагӣ омехта кунед;
6. Тағйиротро дар ҳар як пробирка назорат кунед;
7. Маҳлулҳои ҳар як пробиркаро муқоиса кунед;
8. Мушоҳидаҳоро ба ҷадвал ворид кунед.

Метод. Бо маҳлули албумин ва маҳлули намаки ZnSO_4 таҷриба кунед .

1. Маҳлули албумин тайёр кунед;

2. Се пробирка гирифта, ба ҳар кадомаш 10 мл маҳлули албумин резед;
3. Ба пробиркаҳо маҳлули намаки $ZnSO_4$ илова кунед (дар пробиркаи якум 2 мл, дуюм 4 мл, сеюм 6 мл);
4. Маҳлулҳоро дар ҳар як пробирка бо чӯбчаи шишагӣ омехта кунед;
5. Тағйиротро дар ҳар як пробирка назорат кунед;
6. Маҳлулҳои ҳар як пробиркаро муқоиса кунед;
7. Мушоҳидаҳоро ба ҷадвал ворид кунед.

Натиҷаҳои таҳқиқ:

Ман бо истифода аз методологияи таҳиякардаам таҷриба гузаронидам ва тасмим гирифтам, ки ҳамаи натиҷаҳои таҳқиқро ба ҷадвал дохил кунам.

Ҷадвали 3. Таъсири концентратсияи маҳлули намаки $CuCl_2$ ба денатуратсияи сафеда.

Ҳаҷми маҳлули албумин (мл)	10	10	10
Ҳаҷми маҳлули намаки $CuCl_2$ (мл)	2	4	6
Тағйирот	Дар маҳлул хубобчаҳои хурд пайдо шуданд. Маҳлул ба ранги тунуки фирӯзагун табдил ёфт. Маҳлул хеле тиранок шуд.	Маҳлул тираноктар шуд ва дар шакли риштаҳо лахтаҳои хурди сафед пайдо шуданд. Маҳлул ранги сафед пайдо кард.	Маҳлул каме тиранок шуда, рангашро дигар кард. Маҳлул ранги кабудӣ равшан пайдо кард. Ман ягон тиранокӣ ё дигар тағйиротро дар маҳлул мушоҳида накардам.

Ҷадвали 4. Таъсири концентратсияи маҳлули намаки $ZnSO_4$ барои денатуратсияи сафеда

Ҳаҷми маҳлули албумин (мл)	10	10	10
Ҳаҷми маҳлули намаки $ZnSO_4$ мл	2	4	6
Тағйирот	Маҳлул тиранок шуда, зичтар шуд. Маҳлул ранги ширӣ ва сафед гирифт.	Маҳлул камтар зич ва абрноктар шуд ва инчунин ранги сафеди сабук гирифт.	Маҳлул қариб шаффоф шуд, хирашавии маҳлул паст шуд. Ранги маҳлул хеле шаффофтар гардид.

Асосноккунии илмӣ натиҷаҳо.

Кори худро оид ба денатуратсияи сафеда анҷом дода, метавонам чунин хулосаи илмӣ барорам:

Ҳангоме ки кори худро иҷро мекардам ва ба намудҳои гуногуни вазифаҳо ва таҷрибаҳо дучор шудам, фаҳмидам, ки ҳама таҷрибаҳои, ки ҳангоми таҳқиқи денатуратсияи сафеда анҷом додам, ба ҳаёти инсон алоқаманданд. Масалан, таҷрибае, ки ман таъсири ҳароратро ба денатуратсияи сафеда омӯхтам. Дар ҷамъбасти ин таҷриба фаҳмидам, ки ҳар қадар баландтар бошад, денатуратсияи сафеда ҳамон қадар тезтар ба амал меояд. Инчунин фаҳмидам, ки маҳдудияти ҳарорат вучуд дорад, ки дар он денатуратсияи сафедаҳо руҳ медиҳад. Ҳамаи он чиро, ки ман дар кори худ таҳқиқ кардам, таҷрибаҳо гузарондам, бо мисолҳои ҳақиқӣ ҳаёти одам исбот карда метавонам. Масалан, вақте ки шахс бемор аст, ҳарорати ӯ баланд мешавад ва ҳар қадаре, ки он баландтар шавад, эҳтимолияти денатуратсияи сафеда дар организми ин шахс оғоз меёбад. Ва вақте ки ҳарорат дар организми инсон то ба дараҷае мерасад, ки денатуратсия оғоз меёбад, сафедаҳо иҷрои вазифаҳои сершумори худро қатъ мекунанд, ки боиси марги одам мегардад.

Тачрибаи дуом, ки таъсири спиртро ба денатуратсияи сафеда меомӯзад, ба мо кумак мекунад, ки воқеан бо ҷисми шахсе, ки машрубот менӯшад, ҷӣ рӯй медиҳад. Мисоли равшани ин тачрибаест, ки ман ба маҳлули албумин 40%, 70% ва 90% спирт илова кардам. Ҳангоми тачриба мушоҳида кардам, ки ҳатто бо концентратсияи хурди спирт (яъне 40%), денатуратсияи сафеда ба амал омадааст. Яъне, вақте ки шахс ҳатто каме машрубот менӯшад, аллакай дар организми ӯ денатуратсияи сафеда ба амал меояд. Ва ҳангоме ки шахс машруботи зиёд менӯшад, сафеда бо суръати боз ҳам тезтар денатуратсия мешавад. Ғайр аз ин, ҳодисаҳои низ ҷой доранд, ки одам аз ҳад зиёд машрубот менӯшад, дар организми ӯ денатуратсияи босуръат ба амал меояд ва сафеда иҷрои вазифаҳои худро қатъ мекунад ва одам мемирад [4, с. 255].

Дар рафти тачрибаи сеюм ман таъсири намаки ҷунин металлҳои вазнин CuCl_2 ва ZnSO_4 денатуратсияи сафедаро омӯхтам. Тааҷҷубовар аст, ки дар давоми тачрибаҳо фаҳмидам, ки ҳатто бо концентратсияи намак хеле кам, денатуратсияи сафеда ҳанӯз ба амал меояд. Ва ҷӣ қадаре ки концентратсияи намак паст бошад, тамоми раванд ба назар намоёнтар мешавад, ки дар давоми он денатуратсияи сафеда ба амал меояд. Албатта, ман мефаҳмам, ки мис як элементи хеле муҳим аст, ки дар равандҳои мубодилаи моддаҳо иштирок мекунад. Инчунин медонам, ки ҷунин хусусиятҳои мис, монанди таъсири мутақобила бо оксиген, ҳассосият ба таъсири баръакс ва қобилияти ҳосилшавии комплексо нақши онро дар ҳама ҳуҷайраҳои зинда муайян мекунад. Аммо, бо вучуди ин, мефаҳмам, ки пайвастиҳои ин микроэлемент заҳролуд аст (дар концентратсияи баланд) ва аз ин рӯй, ҳатари заҳролудшавии одамон ҳангоми ҷунин фаъолиятҳои истеҳсоли вучуд дорад, масалан, ҳангоми коркарди маҳсулоти мис ва ғудохтани мис. Пас аз ҷунин кор одамон метавонанд асабонии луобпарда, таъми ширин дар даҳон, инчунин ҳолати умумӣ: дарди сар, заъф, дилбеҳузурӣ, дарди мушакҳо ва табларзаи баландро эҳсос кунанд. Бо вучуди ҳамаи ин омилҳо сер шудани биосфера аз металлҳои вазнин рӯз то рӯз зиёд шуда, эҳтимолияти бемориҳо ва марги одамон меафзояд.

Тасдиқи гипотеза.

Дар ибтидои кори худ ман дар назди худ мақсад ва фарзия гузоштам. Дар ин марҳилаи кор бо камоли боварӣ гуфта метавонам, ки мақсади аз ин пеш гузоштаамро иҷро кардам, зеро денатуратсияи сафедахоро ҳангоми таъсири ҳарорат, спирти этил ва намаки металлҳои вазнин муфассал омӯхтам. Ба ғайр аз мақсади асосии тамоми кори худ ман фикру ақидаи худ, гипотеза, яъне фарзияи натиҷаҳои ҳамаи тачрибахоро баён кардам. Дар гипотеза ман нуқтаи худро дар бораи он ки ҳангоми ҳар як озмоиш бо маҳлули албумин ҷӣ рӯй медиҳад, нишон додам. Фарзияи аввалини ман дар бораи таъсири ҳарорат ба денатуратсияи сафедаҳо дода шуда буд. Ман тахмин мекардам, ки ҳарорати гармкунии маҳлули албумин ҳар қадар баланд бошад, денатуратсияи сафеда ҳамон қадар тезтар ба амал меояд. Баръакс, ҳарорати гармкунии маҳлули албумин ҳар қадар паст бошад, денатуратсияи сафеда ҳамон қадар сусттар ба амал меояд. Фарзияи аввалини маро тачриба, инчунин кори минбаъда бо натиҷаҳои қадвал ва мушоҳидаҳои ман, ки дар марҳилаҳои гуногуни омӯзиш ба вучуд омадаанд, пурра тасдиқ карданд. Дар фарзияи дуюми худ ман тахмин кардам, ки ба маҳлули албумин спирти этилро ҳар қадар зиёд гузоранд, сафеда ҳамон қадар тезтар денатуратсия мешавад, яъне ба маҳлули албумин камтар спирти этилро илова кунанд, сафеда ҳамон қадар сусттар денатуратсия мешавад. Ин фарзияро тамоми мушоҳидаҳо ва таҳқиқи тамоми тачрибаам бори дигар тасдиқ кард. Тачрибаро гузаронида ман исбот кардам, ки ҳатто бо концентратсияи ками спирт ба маҳлули албумин иловашуда денатуратсияи сафедаҳо ба амал меояд, аммо назар ба он ки ҳангоми илова кардани спирти 70% -а ба маҳлули албумин ва ҳатто бештар аз 90%, сусттар аст. Фарзияи сеюми ман ҷунин фарзия буд, ки ба маҳлули албумин намакҳои металлҳои вазнин ҳар қадар зиёдтар илова карда шаванд, денатуратсияи сафедаҳо ҳамон қадар тезтар ба амал меояд, яъне ба маҳлули албумин намакҳои металлҳои вазнин камтар илова карда шаванд, денатуратсияи сафедаҳо ҳамон қадар сусттар мешавад. Аммо дар давоми ин озмоиш ман фаҳмидам, ки фарзияи ман нодуруст аст. Вақте ки ман ба тамоми вазъият баҳо додам, тамоми мушоҳидаҳои мо таҳлил намудам, дар ҳақиқат боварӣ ҳосил кардам, ки дар ибтидои кор тахмини нодуруст кардаам. Дар асл, маълум шуд, ки денатуратсияи сафеда ҳангоми ба маҳлули албумин илова кардани ҳатто миқдори ками намакҳо ба амал меояд. Ва бо зиёд шудани ҳаҷми намак дар маҳлули албумин маҳлул, баръакс, сабуктар ва шаффофтар, камтар тираноктар мешавад, зеро тақшин маҳлул мешавад.

Хулоса, бо итминон метавонам бигӯям, ки бо чунин муносибат ба иҷрои корҳои амалии лабораторияи мактабӣ афзоиши назарраси хонандагон ба назар мерасад. Ва мисли ҳар омӯзгоре, ки меҳода ба шогирдонаш таълим диҳад, онҳоро бо корҳои илмӣ мафтун кунад, ман ҳам чомеаи омӯзгоронро даъват мекунам, ки дар пешрафтҳои худ таҷрибаи ҷаҳониرو омӯзанд ва кӯшиш ба ҳарч диҳанд, ки раванди таълимиро ба сӯйи беҳтар тағйир диҳанд. Баъд аз ҳама, на танҳо ҳуди раванд, балки пеш аз ҳама натиҷа муҳим аст.

Адабиёт:

1. Ғ. Бобиев, Ҳ. Зубайдов, Б.Тухтаев. Химияи синфи 11. ҚДММ «Ноширон» Душанбе 2011.- 240 с.
2. Баротов К.А., Савлатов С. Ҳалли масъалаҳои биологӣ. – Душанбе. 2017.
3. Верзилин Н.М., Консунская В.М. Усулҳои умумии таълими биология. нашри 4. – Москва: Маориф, 1983.
4. Глушенко В. Тарзи ҳаёти солим ва ҷузъҳои он, воситаҳои таълимӣ // В.С. Глушенко, А.И. Тимофеев А.А., Герберт Р.Ш. Шефиев / Ад. аз тарафи проф. В.С. Гуценко. — Витебск. 2017, 301 с.
5. Занков Л.М. Дидактика и жизнь—М.: Просвещения, 1968. —175с.
6. Зубайдов Ҳ. Холназаров С. Методикаи таълими химия. Китоби дарсӣ.- Душанбе. 2018. 284 с.
7. Зубайдов Ҳ.З. Барномаи химия барои синфҳои VIII-XI. Душанбе, 2004.
8. Зубайдов Ҳ.З. Равияҳо дар таълим - талаботи замон. Душанбе, «Рио-статус», 2007.
9. Каримов Б. Корҳои лабораторӣ ва амалӣ аз биология. // Мактаби советӣ 1980.— № 3.
- 10.Кириллова Г.Д. Назария ва амалии дарс дар заминаи омӯзиши инкишоф: василаи таълимӣ барои донишқадаҳои педагогӣ. – М.: Маориф, 1980. – 130 с.
- 11.Л. Солиев, Ҳ. Иброҳимов, С. Ҳакимхочаев. Химия синфи 9. Душанбе, Нашриёт: «Маориф ва фарҳанг».- 2013, 117 с.
- 12.Рижов Н.А. Дастур барои машғулиятҳои амалии методикаи таълими зоология. – М.: Маориф, 1976.
- 13.С.Г. Бандаев. Р. Қиматзода, Ғ. Бобизода Химияи органикӣ. Китоби дарсӣ барои синфҳои 10. Нашри сеюм. Душанбе, Маориф, 2018. 428 саҳ.
- 14.Ҳ.Зубайдов Ҳ. Абдуллозода, К. Баротов, Т. Сатторов Методикаи таълими биология.– Душанбе, 2018.–293с.
- 15.Холназаров С., Ҳакимов О. Асосҳои методикаи химия дастури таълимӣ.–Душанбе, 2010.–191с.
- 16.Холназаров С., Шамсуллоева С., Икромов С., Исломов М. Асосҳои методикаи таълими биология. ҚДММ «Матбаа», 132 с.

МЕТОДҲОИ ТАШАККУЛИ МАЛАКАҲОИ ТАҲҚИҚОТӢ ДАР ДАРСҲОИ БИОЛОГИЯ

Дар мақола масъалаҳои истифодаи методҳои таҳқиқӣ ҳамчун воситаи фаъолгардони малакаҳои таҳқиқии хонандагон ва бар্তарии истифодаи қори озмоишии паҷуҳишӣ дар раванди таълими биология, аз худ намудани маводи муракаб дида баромада мешавад. Мактаб бояд дар ташаккули олимони оянда ва таҳиякуандагони технологияи муосир фаъолна иштирок наояд. Муаллиф дар қори худ чунин мешуморад, ки хонандагон «маводи зинда» мебошанд ва аз онҳо «маҳсулот»-и барои чомеа заруриро ҳосил қардан мумкин аст. Муносибатҳои муосир ба таълими босифат бояд сохтори қори амалии лабораторӣ ва таъмини техникаи онро мувофиқи талаботи замони ҳозира аз нав дида баромада шавад. Аз таҳлили сохтори қори лабораторӣ дар қитобҳои дарсии муосири биология ба хулосае омадан мумкин аст, ки таҷҳизоти ҳозиразамон васеъ истифода намешаванд. Баъзе қори қомилан ба омӯхтани диаграммаю нақшаҳо, муқоисаи онҳо асос ёфта, ягон таҷҳизоти лабораториро талаб намекунанд. Ин намуди фаъолият асоси қори лабораториро ташкил қарда наметавонад. Баъд аз ҳама, ин танҳо ташаккул ва таҷбиқи малакаҳои таълимӣ, ба монанди қобилияти муқоиса, таҳлил ва хулоса баровардан аст.

Калидвожаҳо: корҳои лабораторӣ, корҳои таҳқиқӣ - илмӣ, таҷриба, хонандагон, омӯзиш, метод, кори мустақилона, проблема, таҷҳизот, биология.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

В статье рассматриваются вопросы использования методов исследования как средства активизации исследовательских умений учащихся и преимущества использования экспериментально-исследовательской работы в процессе обучения биологии и освоения сложного материала. Школа должна активно участвовать в формировании будущих ученых и разработчиков современных технологий. В своей работе автор полагает, что студенты являются «живым материалом» и из них можно производить «продукцию», необходимую обществу. Современные подходы к качественному образованию должны пересмотреть структуру практической лабораторной работы и ее техническое обеспечение в соответствии с требованиями современности. Анализируя структуру лабораторных работ в современных учебниках биологии, можно сделать вывод, что современное оборудование не получило широкого распространения. Некоторые работы целиком основаны на изучении схем и планов, их сравнении и не требуют какого-либо лабораторного оборудования. Данный вид деятельности не может составлять основу лабораторной работы. Ведь речь идет лишь о формировании и применении академических навыков, таких как умение сравнивать, анализировать и делать выводы.

Ключевые слова: лабораторная работа, научно-исследовательская работа, опыт, студенты, обучение, метод, самостоятельная работа, проблема, оборудование, биология

METHODS FOR DEVELOPING RESEARCH SKILLS IN BIOLOGY LESSONS

The article discusses the use of research methods as a means of activating students' research skills and the advantages of using experimental research work in the process of teaching biology and mastering complex material. The school should actively participate in the formation of future scientists and developers of modern technologies. In his work, the author believes that students are "living material" and they can be used to produce "products" needed by society. Modern approaches to quality education should reconsider the structure of practical laboratory work and its technical support in accordance with modern requirements. Analyzing the structure of laboratory work in modern biology textbooks, we can conclude that modern equipment is not widespread. Some works are entirely based on the study of diagrams and plans, their comparison and do not require any laboratory equipment. This type of activity cannot form the basis of laboratory work. After all, we are talking only about the formation and application of academic skills, such as the ability to compare, analyze and draw conclusions.

Keywords: laboratory work, research work - scientific, experience, students, training, method, independent work, problem, equipment, biology.

Маълумот дар бораи муаллиф: Расулзода Сорбон Пирмад, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. **Суроға:** 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Садриддин Айни – 67. **Тел:** (992)985. 87. 29. 43

Сведения об авторе: Расулзода Сорбон Пирмад, кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания естественных наук Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Садриддина Айни – 67. **Тел:** (992) 985 87 29 43.

Information about author: Rasulzoda Sorbon Pirmad, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Natural Sciences at Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Sadriddin Ayni Street - 67. **Tel.:** (992) 985 87 29 43.

ТДУ: 37.09

Муқарриз: Давлатмуродзода М.Д., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚИИ ҶАВОНОН ВА АҲАММИЯТИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Сатторзода Б.А., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар давраи гузариш ба муносибатҳои нави бозорӣ густариши заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ, ки он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳибистиклолии кишвар рост меояд он бо равандҳои тағйирот дар шароити муосир ва модернизатсияи иҷтимоии ҷомеаи навини Тоҷикистон алоқаманд аст, ки самти сиёсӣ ва ҳуқуқии давлатро ба ғояҳои нави илмӣ-ҳуқуқӣ, арзишҳои олии кишвар дар самти муқаддасот ва дигар арзишҳои давлатӣ ва институтҳо роҳнамоӣ мекунад. Ҷавонон ва наврасон ба таври доимӣ дар маркази таваҷҷуҳи ҳукумати кишвар қарор дошта ба ҷаҳонбинӣ, тарбияи солими худшиносӣ ва дар руҳияи ватандӯстӣ тарбия намудани онҳо давлат дар ҳама ҳолат масъулият дорад. Илова бар ин фароҳам овардани шароити арзанда аз ҳама нуқтаи назар вазифаи асосии давлат дар алоқамандӣ ба таъминкунандагони ин шароит дар шаклҳои алоҳида мебошад. Дар чунин шароит волоияти қонун, доштани донишҳои баланди ҳуқуқӣ, ҳимояи арзишҳои демократӣ, ҳимояи ҷомеаи шаҳрвандӣ аз зумраи он масъалаҳое мебошанд, ки бо роҳи арзишҳо ва донишҳои ҳуқуқӣ қомилан ҳимоя карда мешаванд.

Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз доштанд, ки «маърифати оиладорӣ, баланд бардоштани масъулияти падару модарон дар таълиму тарбияи фарзанд, омода кардани фарзанд ба ҳаёти мустақилона ва пойдории оила аз ҷумлаи проблемаҳое мебошанд, ки диққати доимии тамоми мақомоти давлатӣ, муассисаҳои таҳсилотӣ ва қулли ҷомеаро тақозо мекунад.

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки дар марҳалаи ташаккули давлати муқтадири дорои арзишҳои баланди ҳуқуқӣ ва рушди ҷараёнҳои шаҳрвандмехвари демократия дар кишвар, таҳкими назму интизоми муташаккилӣ бевосита ба сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии аҳоли вобаста аст. Махсусан фарҳанги ҳуқуқии наврасон ва ҷавонон метавонанд ба сифати як василаи муҳимми рушди ҷомеаи ҳуқуқбунёд ва пешрафта талаккӣ гардад.

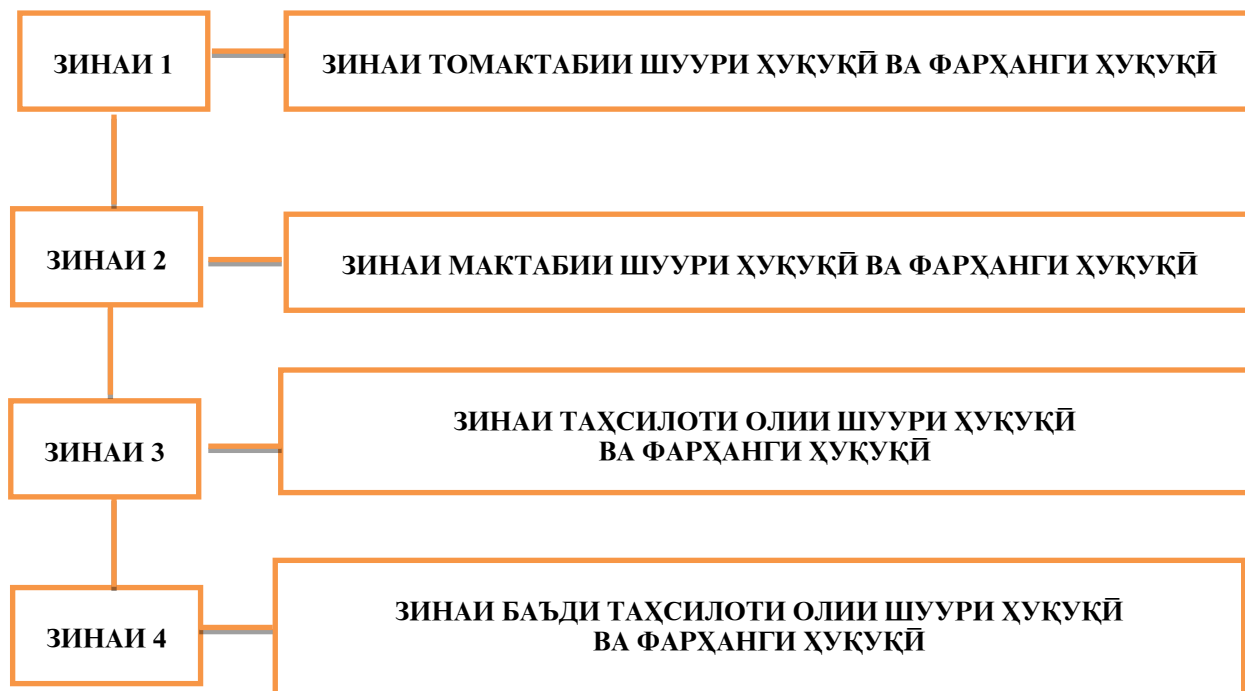
Макуев Р.Х. иброз медорад, ки «Тарбияи ҳуқуқӣ – ин фаъолияти мақсаднок оид ба тақвият ва инкишофи фарҳанги ҳуқуқии мавҷудбуда, яъне унсури асосии он – шуури ҳуқуқӣ бо таҳвили минбаъдаи он аз як насл ба насли дигар бо мақсади азнавсозии ҳолати маънавӣ ва муайянқунии рафтори ҷомеа ва шахс ба ҳисоб меравад» [12, с. 379].

Маърифат ва фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон, махсусан табақаи наврасон омили асосии дарки ҷараёнҳои номатлуб ва даст кашидан аз чунин ҳолатҳо тақозо менамояд, ки ин табақаи ҷомеа дар чунин руҳия тарбия ёбанд. Ҳар як шаҳрванд бояд на танҳо ҳуқуқу озодиҳои худро донанд ва истифода барад, балки барои иҷрои вазифаҳои худ омода бошад ва ҳамеша дар доираи қонун баҳри назму низомии ҷомеа талош варзад. Ба андешаи мо чиҳати боз ҳам мустаҳкам шудани асосҳои ҳуқуқии ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятӣ бояд ба масъалаҳои зерин; дар байни аҳолии тамоми мамлакат, махсусан табақаи наврасон ва ҷавонон инкишофи донишҳои ҳуқуқӣ ва дарки масоили мубрами бегонапарастӣ ва роҳ наодан ба чунин ҳолатҳо заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва ҷаҳмондадиҳии дурустро тақозо менамояд.

Даврони истиклолият барои Тоҷикистони озоду демократӣ ва ҳуқуқбунёд марҳилаи назарраси таърихӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти моддиву маънавист. Ин марҳилаи сарнавиштсоз дар ҳаёти халқу кишвари мо аз ҷустуҷӯи роҳҳои рушду такомул оғоз ёфта, имрӯз ба марҳилаи таъйини ҳадафҳои миллӣ ва ормонҳои иҷтимоиву маънавӣ расидааст. Рушду нумуи давлат, муҳити созгору бунёдқорона, пеш аз ҳама, ба тарбияи қомили насли наврас марбут аст. Бидуни ҷавонони соҳибтарбия ва айни замон мутахассисони соҳибмаълумот наметавон ҷомеаи солим бунёд кард [9, с. 54].

Ба андешаи Юлдошева Ҷ. «Ташаккулу мавқеи шахрвандию ҳуқуқии насли наврас тавъам бо ташаккулу маданияти ахлоқию маънавӣ сурат мегирад. Зимнан марҳилаи масъулوناю мураккаб давра ва марҳилаи синнусолии 14-18-солагӣ мебошад. Маҳз, дар ҳамин марҳилаи ҳаётӣ ба тариқи афзояндаю ташаккулёбанда шуурнокию маърифат дар насли наврас такмил ёфтан мегирад. Дар ин маврид дарку фаҳми ҳамгироии иҷтимоию ҷамъиятии инсон ташаккул ёфта, манфиатмандию шавқу завқ нисбати моҳияту муҳтавои рафтору муносибатҳои байниинсонӣ аз мавқеи ахлоқию маънавӣ низ ташаккул меёбад. Фаъолмандии мавқеи шахрвандию ҳуқуқии ин гурӯҳи инсонҳо ба зуҳури ташаббуснокию ибтикор доштан, мустақилият мусоидат мекунад, ки дар навбати худ имкон фароҳам меорад то писарону духтарон ба фаъолияти муҳталифи шахрвандию ҳуқуқӣ ва ахлоқию маънавӣ ворид шаванд» [10, с. 60].

Дар шароити мураккаб гардидани равандҳои геосиёсӣ ва пайдо гардидани ҳар гуна ҳизбу ҳаракатҳои ба ҷомеа хавфнок аз ҳар як насли наврас тақозо менамояд, ки маърифати ҳуқуқӣ ва зиракии сиёсии худро баланд намуда, майлу хоҳиши омӯختани падидаҳои нав, назария ва амалияи тағйироти печидаи ҷамъиятро эҳсос намоянд. Ин амал дар усул, шакл ва воситаҳои тарбияи ҳуқуқии наврасон ҷиҳати ташаккули ин масъалаи муҳим заминаи мусоид фароҳам меорад. Дар асоси воқеиятҳои мавҷуда дар самти тарбияи ҳуқуқии наврасон ва ҷавонон мо ин ҷараёноро ба 4-марҳалаи асосиро ҷудо намудем, ки ҳар кадоми он меҳварият, талабот ва зинаҳои худро дорад. (нигар расми 1)

Расми 1. Марҳалаҳои асосии ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии наврасон ва ҷавонон

Сарчашма. Таҳияи муаллиф

Вобаста ба марҳалабандии ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки раванди омӯзиш дар ин масъала хосияти бунёдӣ дошта, он аз зинаи таҳсилоти томактабӣ оғоз гардида, то марҳалаи ниҳоии баъди таҳсилоти олӣ ба охир мерасад. Аз ҳамин лиҳоз, гуфтан мумкин аст, ки зинаи таҳсилоти томактабӣ зинаи омӯзиши муҳити ҳуқуқиро дар сатҳи оила аз бар намуда, дар ин масъала нақши атрофиён, махсусан падару модар бо раванди шиносӣ бо ашъи ҳуқуқӣ ва муносибат ба онҳо оғоз мегардад. Бояд иброз намуд, ки дар ин марҳалаи хос ташаккули шуури ҳуқуқӣ бо равишҳои нави ҷаҳонбинии фалсафӣ, ахлоқи инсонӣ, ақидаҳои дурусти сиёсӣ андешамандӣ, равишҳои динӣ алоқаманд аст. Дар ин марҳалаҳои синнусолӣ гуфтан зарур аст, ки инсон дар хусуси

олам, қонунҳои умумии инкишофи табиат ва ҷомеа, таносуби шуур ва ҳастӣ дар шуури ҳуқуқӣ инъикос мегарданд ва тарбияи он дар ин марҳалаи синнусолӣ ниҳоят муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар ин марҳалаи синнусолӣ як нуктаи муҳим «...методологияи илми педагогӣ аст, ки ба принципҳои таълими мушаххаси илмӣ, механизми истифодаи маҷмуи усулҳо, абзорҳо ва усулҳоро барои таълим ва тарбия тамаркуз мекунад ва он дорои шумораи зиёди усулҳои таҳқиқотӣ мебошад, ки ба муаллимон имкон медиҳанд, ки фаъолияти таълимии худро пайваста такмил диҳанд тамоми равишҳои барои омӯзиш зарурро фароҳам оваранд» [1, с. 347].

Л.П. Рассказов моҳияти тарбияи ҳуқуқиро чунин шарҳ медиҳад: «... системаи унсурҳое, ки чараёни тарбиявӣ-ҳуқуқиро ташкил медиҳанд. Ба ин низом субъектҳо (мураббӣён), объектҳо (тарбиятгиранда), фаъолияти тарбиявии ҳуқуқӣ (шаклҳо, усулҳо, воситаҳо) дохил мешаванд» [11, с. 448-449].

Дар зинаи таҳсилоти ҳуқуқи бошад, равишҳои бунёдии маърифати ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ дар сатҳи нисбатан васеътар омӯхта шуда, дар он аз ҳам ҷудо намудани ҳуқуқи мавҷудияти тамоми объектҳо ва субъектҳо дар муҳити нисбатан васеътар омӯхта мешаванд. Дар ин зина ҷанбаҳо ва равишҳои омӯзиши равишҳои ҳуқуқӣ аз тарафи омӯзгорон ва адабиёти мавҷудаи соҳавӣ ба роҳ монда мешавад. Баъзе олимони ин равишҳоро ба амалкардҳои педагогӣ марбут дониста, ташаккули омӯзишро дар ин зина аз ҳама асосӣ меҳисобанд. Тавре муҳаққиқон ибраз мекунанд «...дар педагогика, ташаккули таъсири мақсаднок ба хонанда ё донишҷӯ аст, ки аз ҷониби муаллим барои фароҳам овардани шароити муайяне анҷом дода мешавад, ки баъдан ба пайдоиши сифатҳо, дониш ва малакаҳои нав дар донишҷӯ мусоидат мекунанд» [3, с. 592].

Дар робита ба ин гуфтан мумкин аст, ки дар шароити имрӯза аҳамияти бештар дар равишҳои иҷроӣ вазифаҳои давлатӣ ба ташаккули тамоюлҳои нави арзишӣ-ҳуқуқӣ, донишҳои ҳуқуқӣ нигаронида шудаанд, ки ин амал ба онҳо имконият медиҳад, ки ба шуури ҷавонон ва наврасон таъсири мусбат расонида, онҳоро ба руҳияи ҳештаншиносӣ раҳнамун созад ва масъулияти волидайнро барои тарбияи дурусти фарзандон дучанд афзоиш диҳанд. Зеро дар ду зинаи аввал вобаста ба шуури ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқӣ волидайн ва омӯзгорон аз ҳама бештар масъулият доранд.

Дар зинаи сеюм, ки он таҳсилоти олии касбиро дар бар мегирад, як равишҳои мураккабест, ки ба ояндагирии ҷавонон дар роҳи рушд ва тарбияи атрофиён вобастагии зиёд дорад. Аз ин хотир равишҳои навсозишудаи тарбияи ҳуқуқӣ дар давраи таҳсилоти олӣ ба василаи як механизми бунёдӣ баромад намуда, дар он аз омӯзиш то омӯзиш ба дигарон ҳамчун асос маҳсуб меёбад. Зеро дар ин зина омӯзиш ба хоҳири таълим ба дигарон ва дар сатҳи ҷомеаи ҳуқуқбунёд пеш бурдани давлат инъикос меёбад. Ин зина ҳамчун зинаи мураккаб буда, он ҳамчун пойдевор барои рушди ояндаи Тоҷикистон дар ҳамин зина маҳсуб меёбад. Илова бар ин гуфтан мумкин аст, ки дар ин зинаи синнусолӣ шуури ҳуқуқӣ бо сиёсат низ вобастагӣ дошта метавонад. Чунинчӣ, шуури ҳуқуқии сотсиалистӣ бо сиёсат бевосита алоқаманд буд, мазмуни мафкуравӣ (ҳизбӣ) дошт. Дин низ нисбати шуури ҳуқуқӣ бетаъсир нест. Одамони дорои эътиқоди баланди динӣ ба ҳуқуқи дунявӣ аз нигоҳи тасаввуроти динӣ баҳо медиҳанд. Илова бар ин дигар муҳаққиқон бар он назаранд, ки «...ташаккули шуури ҳуқуқӣ инчунин ба равишҳои ташаккули шахсият (дар ин ҳолат, донишҷӯ) таъти таъсири омилҳои дар боло зикршуда ишора мекунад» [2, с. 447]. Ин нуктаи назар ба он рабт дода мешавад, ки дар ин зина дарки масъулият ва ҳодисаҳои ҳосияти ҷиноидошта бояд комилан дарк карда шаванд.

Зинаи чорумро бошад, зинаи ниҳой ё дар ин роҳ тарбия намудани дигаронро низ меноманд, ки он бештар ба талошҳои омӯзиш ба дигарон ва фаъолият дар истеҳсолоти зинаҳои гуногунро дар бар мегирад. Ҳамчунин, дар ин зина таъмини волоияти қонун, ҳимояи манфиатҳои миллӣ, бунёди доимии афзорҳои ҳуқуқӣ ба хоҳири суботи ҷомеа ва масъалаҳои муҳими дигари ба ин равиш хос истифода бурда мешаванд. Дар ин зина кадрҳои баланди ихтисоси соҳавӣ атрофиёнро аз зинаи хурд то бузург омӯзиш дода, волоияти қонун ва риояи меъёрҳои онро пайваста назорат мекунанд. Бинобар ин гуфтан зарур аст, ки воқеиятҳои ба

таври объективӣ пайдошаванда масъалаи ташаккули донишҳои ҳукукии наврасонро ҳамчун яке аз роҳҳои муҳимтарини ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳукукии нав ба сатҳи баландтар таъмин намуда, ба он мақоми яке аз вазифаҳои асосӣ ва самти афзалиятноки сиёсати ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, он ба арзишҳои баланди инсонгарой ва инсондӯстӣ мусоидат менамояд. Ба ҳамин хотир дар тарбияи ҳукукии наврасон ва ҷавонон пешниҳодҳо ва равишҳои нав мусоидат намуда, барои баланд бардоштани савияи донишҳои ҳуқуқӣ ва худшиносии толибилмон замина фароҳам меоварад. Зеро шуури ҳуқуқӣ як унсури мураккаби даврӣ буда, дар он маҷмуи ҳиссиёт, эҳсосот, ақидаҳо, ғояҳо, арзишҳо, нишондод, фаҳмиш, мафҳумҳои ҳуқуқӣ, ки муносибати одамонро ба ҳуқуқ ва зухуроти мухталифи ҳуқуқӣ дар ҷомеа ифода мекунанд, фаҳмида мешавад.

Дар таҷрибаи омӯзиш вобаста ба зинаҳои муайян шуури ҳуқуқӣ аз шуури ахлоқӣ, сиёсӣ, эстетикӣ иборат буда, тамоми раишҳои муҳимми ҳаёти инсонро дар соҳаҳои мухталифи фаъолият ва зиндагӣ дар бар мегирад. Дар таҷриба гуфтан мумкин аст, ки шуури ҳуқуқӣ бе алоқамандиву вобастагӣ бо шаклҳои дигари шуури ҷамъиятӣ вучуд надорад ва ин ҳамбастагӣҳо боис мегарданд, ки дар ин самт омӯзишҳои амиқ сурат гирад. Дар алоқамандӣ ва ҳамохангӣ бо ин масъала одамон ба қонунҳо, рафторҳои қонунӣ, вазифаҳои ҳуқуқӣ бо назардошти арзишҳои ахлоқӣ, дар асоси мафҳумҳои ахлоқӣ адолат ва беадолатӣ, ҳубӣ ва неқӣ амал намуда, тамоми арзишҳои меҳвариро риоя ва таносуби онҳоро ҳамчун асос қабул намоянд. Дар иҷрои адолатҳои ҳуқуқӣ ҳамчун равишҳои меҳварӣ ба монанди мақомоти ҷудогонаи ҳифзи ҳуқуқ, сохторҳои салоҳиятдори омӯзиши масъалаҳои ҳуқуқӣ ва дигар сохтору санадҳои ба ин масъала хос аз нигоҳи ахлоқӣ дар зинаҳои гуногуни ҳаёт баҳо дода мешаванд. Дар шароити муосир вобаста ба қонунҳо ва дигар меъёрҳои қонунӣ арзишҳои ахлоқиро мустақкам мекунанд. Муҳаққиқон вобаста ба ин масъала зикр мекунанд, ки «...аз синни ҷавонӣ ташаккул ва рушди шуури ҳуқуқӣ дар донишҷӯён, инчунин рушди ҳислатҳои шаҳрвандӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ муҳим буда, дар оянда онҳо бо бисёр вазъиятҳои дучор хоҳанд шуд, ки дар онҳо шуури ҳукукии шахсӣ нишондиҳандаи мавқеи шаҳрвандӣ ва қамолоти ахлоқӣ хоҳад шуд»[4, с. 3].

Аз ин хотир амсилаҳои асосии ташаккули шуури ҳуқуқӣ ҳамчун заминаи бунёдӣ аз боғча ва мактаб ниҳоят муҳим ва зарурӣ мебошад.

Ҷунонҷӣ, яке аз асосҳои истифодаи қиёси ҳуқуқ дар ҳукуки граҷданӣ ин риояи принципҳои бовиҷдонӣ, ҳирадноқӣ ва адолат аст.

Дар сатҳи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва омӯзиши равишҳои илмӣ шуури ҳуқуқӣ аз ду қисми ба ҳам алоқаманд иборат аст:

1. Мафкураи ҳуқуқӣ ё доштани донишҳои ҳукукии муқаммал.

2. Мавҷудияти психологияи ҳуқуқӣ ва солимии психологии дарки ҷараёнҳои ҳуқуқӣ.

Ҷунин тамоюл асосан бо психологияи ҳуқуқӣ ҳамбастагии зиёд дошта, он маҷмуи ҳиссиёту эҳсосоти ҳуқуқист, ки нисбат ба воқеияти ҳуқуқӣ дар ҷомеаи шаҳрвандӣ ниғаронида шудааст.

Дар сатҳи муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳамчун ҳамрадиф психология ва мафкураи ҳуқуқӣ – ду зина ё сатҳи дарки воқеиятро дар бар гирифта, ҷаҳонбинии илмиро дар ҳар зинаи омӯзиш ё фаъолият ба вучуд меоваранд.

Якум психологияи ҳуқуқӣ ё меҳварияти зехнӣ дар сатҳи ҳуқуқӣ, ки он ба зинаи аввали дарки ҳаводиси ҳуқуқӣ, сатҳи ибтидоии шуури ҳуқуқӣ дохил аст, ки бо таъсири муҳити ҳукукии зист ташаккул меёбад. Дар ин марҳала шиносоии одам бо ҳуқуқ оғоз мегардад, инсон равишҳои дигарро дар ин сатҳ меомӯзад. Дар ин зина психологияи ҳуқуқӣ воқеиятро тавассути ҳиссиёту эҳсосҳо дарк намуда, дар натиҷа инъикоси он дар сатҳи шуури оддӣ ҳамарӯза қарор мегирад ва равишҳои навро дар сатҳи зарурӣ ташаккул медиҳад.

Дуюм ин мафкураи ҳуқуқӣ мебошад, ки он дар зинаи асосии шуури ҳуқуқӣ қарор дошта, ҳамчун равиши нав дорои механизмҳои илмӣ-назариявӣ мебошад. Он дар натиҷаи дарки ҳаматарафаи воқеияти ҳуқуқӣ ҳосил мешавад. Дар асоси ҳиссиёту эҳсосҳои ҳуқуқинаш (дарки ҳиссӣ) одам ақидаву мафҳумҳои ҳуқуқинашро пайдо мекунад. Мафкураи ҳуқуқӣ воқеияти ҳукуқиро бо ёрии ақидаҳову назарияҳо дарк мекунад. Дар натиҷаи дарки

мафкурави шуури ҳукукии назариявӣ-илмӣ ҳосил мешавад. Унсурҳои таркибии мафкураи ҳукукӣ (аз қабилӣ нуқтаҳои илмӣ, ақидаҳо, назарияҳо, таълимот) низоми муташаққил, ягонагии устувор доранд.

Бинобар ин дар шароити имрӯза зарурияти тарбияи ҳукукӣ бо ҷараёни муташаққил ва мақсадноки таъсиррасонӣ ба шуури одамон буда, мақсади он ташаққули донишу арзишҳои ҳукукӣ, таъмини рафтори қонунии шахс дарки ҳодисаҳои атроф ва монанди инҳоро дар бар мегирад.

Тарбияи ҳукукӣ як намуди тарбия аст. Дар айни замон, тарбияи ҳукукӣ як қатор хусусиятҳо дорад, ки бо онҳо аз тарбияи ахлоқӣ, меҳнатӣ эстетикӣ ва ғ. фарқ мекунад.

1. Дар ҷараёни тарбияи ҳукукӣ нишондодҳои ҳукукии давлат, талаботи қонунворидаи шуури одамон мегарданд, ки онҳо ба қонунҳо ҳисси эҳтиром доранд;

2. Тарбияи ҳукукӣ ҳам нисбати ашхоси бовиҷдон ва ҳам вайронкорони ҳукук, аз ҷумла ҷинояткорон истифода мешавад;

3. Дар тарбияи ҳукукӣ шакли воситаҳои махсуси ҳукукӣ истифода мешаванд;

4. Тарбияи ҳукуқиро одатан ашхоси дорои донишҳои ҳукукӣ ва тайёрии махсуси ҳукукӣ-тарбиякунӣ мегузaronанд (қормандони мақомоти ҳифзи ҳукук, муассисаҳои иҷроӣ ҷазо, олимони соҳаи ҳукук, ҳукуқшиносони қорхонаву ташкилотҳо, адвокатҳо ва ғ.).

Дар мукаммалагардонии тамоми масъалаҳо гуфтан мумкин аст, ҳамчун меҳварият фарҳанги ҳукукӣ бар василаи як фарҳанги ҷамъиятӣ зухур намуда, вазъи сифатии ҳаёти ҳукукии ҷомеаро ифода намуда, дар хусуси сатҳи шуури ҳукукӣ маълумот дода, тамоми арзишҳои ҳукуқиро дар бар мегирад. Тибқи таҳқиқот ва назари олимону қоршиносон дар сатҳи ҷомеаи пешрафта фарҳанги ҳукукӣ аз се омили асосӣ вобаста аст:

1. Дарача ва мукаммалии шуури ҳукукии аҳоли (арзишҳои ҳукукӣ, ақидаву мафҳумҳои ҳукукӣ то ҷи андоза дар шуури одамон акс ёфтаанд);

2. Омӯзиш ва мавҷудияти фаъолияти ҳукукӣ дар зинаҳои гуногуни омӯзиш (фаъолияти илмӣ, яъне сатҳи таҳқиқоти илмӣ; фаъолияти таълимӣ, яъне сатҳи тайёрнамудани ҳукуқшиносон; ҳукуқэҷодкунӣ, яъне сатҳи фаъолияти мақомоти қонунгузор ва мақомотҳои ҳукуқэҷодкунӣ; фаъолияти татбиқи ҳукук, яъне сатҳи ҳалли қорҳои мушаххаси ҳукукӣ дар амалии судӣ, прокурорӣ ва ғ.);

3. Сатҳи санадҳои ҳукукии меъёрӣ (мувофиқати санадҳо ба ақидаҳои адолат, баробарӣ ва озодӣ; сифати онҳо; вазъи низоми санадҳо; мутобиқати онҳо ба Конституция).

Дар иловаи ин новобаста аз мавҷудияти объектҳои дар атроф мавҷудбуда, фарҳанги ҳукукӣ ба маданияти ҳукукии ҷомеа ва маданияти ҳукукии шахсӣ ҷудо мешавад ва ҳар як қисми он бо арзёбиҳои гуногун инъикос қарда мешавад. Дар ҷомеаи муаммаддин воқеиятҳои маданияти ҳукукии ҷомеа аҳаммияти арзишӣ дорад ва амниятӣ озодии шаҳрвандон, ҳукуқҳои онҳоро қарои зиндагии озод ва шоиста таъмин менамояд. Бинобар ин ташаққул ва рушди маданияти ҳукукӣ ва фарҳанги ҳукукӣ бо арзишҳои миллий муҳим ва зарурӣ мебошад.

Дар ҷомеаи пешрафта фарҳанги ҳукукӣ бе мавҷудияти инсон ва фаъолияти ӯ номумкин аст. Дар радифи ин маданияти ҳукукии шахсӣ ҳамчун унсур маданияти ҳукукии ҷомеа махсуб ёфта, ба сифати як василаи пешрафт эътироф мегардад. Дар робита ба ин сатҳи баланди маданияти ҳукукии шахсӣ дар ҷомеаи пешрафтаи имрӯза аз лиҳози ҳукук ва озодиҳои шаҳрванд ва зиндагии шоиста ва озод фарҳанги ҳукукӣ дар ҷомеаи имрӯза вазифаҳои гуногуни мансуб ба пешрафти ҷомеаро иҷро мекунад, ки аз ҷузъҳои зерин иборат мебошад:

1. Вазифаи маърифатӣ (амалиёти назариявӣ ва ташкилӣ оид ба ташаққули давлати ҳукуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ);

2. Вазифаи танзимӣ (таъмини ҳамқории иҷтимоӣ дар роҳи ташаққули давлати ҳукуқбунёд, ягонагии унсурҳои таркибии маданияти ҳукукӣ, муназзамии муносибатҳои ҳукукӣ);

3. Вазифаи арзишӣ (бахшидани тобиши арзишӣ ба ҳодисаҳои ҳукукӣ, дарки онҳо аз нигоҳи аҳаммияти иҷтимоӣ, қимматнокӣ);

4. Вазифаи робитаи (таъмини рабобити байни маданияти ҳукукии кишварҳои мухталифи ҷаҳон, алоқа бо мероси маданият);
5. Вазифаи пешгӯӣ (аниқ кардани тамоюлҳои инкишофи низоми ҳуқуқӣ, тақмили қонунгузорӣ, ислохотҳои ҳуқуқӣ).

Адабиёт:

1. Баранов, В.Н. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание [Текст] / В.Н. Баранов. М.: Лань. 2003. 347 с.
2. Громкова, М.Т. Педагогика высшей школы [Текст]: учеб. пособие для студентов пед. вузов. / М.Т. Громкова. М.: Юнити-Дана, 2015. 447 с.
3. Практическая психология образования [Текст] : учеб. пособие для вузов И.В. Дубровина [и др.]; под ред. И.В. Дубровиной. СПб.: Питер, 2004. 592 с.
4. Стюхина, Д.А. Формирование характера в младшем школьном возрасте [Текст] / Д.А. Стюхина // Начальная школа. «Первое сент.». 2010. № 23. С. 3-11.
5. Громкова, М.Т. Педагогика высшей школы [Текст]: учеб. пособие для студентов пед. вузов. / М.Т. Громкова. М.: Юнити-Дана, 2015. 447 с.
6. Баранов, В.Н. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание [Текст] / В.Н. Баранов. М.: Лань. 2003. 347 с.
7. Практическая психология образования [Текст]: учеб. пособие для вузов / И.В. Дубровина [и др.]; под ред. И.В. Дубровиной. СПб.: Питер, 2004. 592 с.
8. Раҳимзода, Х. Педагогикаи оиладорӣ. – Душанбе: Маориф, 2005. – 200 с. 45
9. Абдуллоев Ҷ.М. Ташаккули мавқеи шаҳрвандӣ дар тарбияи хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар заминаи осорхонаҳои мактабӣ: Диссертатсия номзоди илмҳои педагогӣ / Ҷ.М. Абдулов. – Душанбе, 2023. – 182 с.
10. Юлдошева Ҷ. Тарбияи шаҳрвандию ҳуқуқӣ. – Душанбе: Бухоро, 2013. – С. 60
11. Рассказов Л.П. Теория государства и права. – М., 2008. – С. 448-449.
12. Макуев Р.Х. Теория государства и права: учебник. – М.: ЮРИСТЪ, 2006. – 379 с.

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚИИ ҶАВОНОН ВА АҲАММИЯТИ ОН ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар ҷомеаи пешрафта ҳамеша масъалаҳои ҳуқуқӣ ва меҳварияти ҷанҷонбинии илмӣ шаҳрвандон дар доираи арзишҳои ҳуқуқӣ ҳамчун масъалаи муҳим ва муҳим бокӣ мемонад. Илова бар ин ҷомеаи пешрафта ва дорои ҳувияти миллӣ ҳамон ҷомеаест, ки оғаҳии шарвандон аз арзишҳои ҳуқуқию фарҳангӣ дар сатҳи болост. Бинобар ин дар мақолаи мазкур як қатор масъалаҳои муҳим вобаста ба тарбияи ҳуқуқии ҷавонон ва аҳаммияти он дар шароити муосир бо дар назардошти шуури ҳуқуқии онҳо дар сатҳи ҷаҳонбинии илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, дар доираи ин як қатор равишҳои нав мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд. Илова бар ин барои мушаххасоти бештар дар мақолаи мазкур марҳалабандии донишҳои ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, бо як қатор нишондиҳандаҳои мушаххас ва таҳқиқоти амиқи илмӣ асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо. Фарҳанги ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, ҷаҳонбинии илмӣ, арзишҳои ҳуқуқӣ, масъалаҳои актуалӣ, равишҳои илмӣ, ҷаҳонбинии илмӣ, меҳварияти равишҳои шуури ҳуқуқӣ.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ МОЛОДЕЖИ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В развитом обществе правовые проблемы и формирование научного мировоззрения граждан в рамках правовых ценностей всегда остаются важной и актуальной проблемой. Кроме того, развитое общество с национальной идентичностью – это общество, в котором уровень осведомленности о правовых и культурных ценностях находится на высоком уровне. Поэтому в данной статье рассматривается и оценивается ряд важных вопросов, связанных с правовым образованием молодежи и его значением в современных условиях,

включая развитие их правового сознания на уровне научного мировоззрения, в рамках ряда новых подходов. Кроме того, для большей конкретики в статье рассматривается поэтапное освоение правовых знаний и правовое образование, подкрепленное рядом конкретных показателей и углубленными научными исследованиями.

Ключевые слова: Правовая культура, правовое сознание, юридическое образование, научное мировоззрение, правовые ценности, актуальные проблемы, научные подходы, научное мировоззрение, направленность подходов к формированию правового сознания.

TOPICAL ISSUES IN YOUTH LEGAL EDUCATION AND ITS IMPORTANCE IN MODERN CONDITIONS

In a developed society, legal issues and the development of citizens' scientific worldviews within the framework of legal values always remain an important and pressing issue. Furthermore, a developed society with a national identity is one in which awareness of legal and cultural values is high. Therefore, this article examines and evaluates a number of important issues related to the legal education of young people and its importance in modern conditions, including the development of their legal awareness at the level of a scientific worldview, within the framework of a number of new approaches. Furthermore, for greater specificity, the article examines the phased acquisition of legal knowledge and legal education, supported by a number of specific indicators and in-depth scientific research.

Key words: Legal culture, legal consciousness, legal education, scientific worldview, legal values, current issues, scientific approaches, scientific worldview, focus of approaches to the formation of legal consciousness.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сатторзода Бобочон Абдучаббор, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва муқовимат ба коррупсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14. Тел: (+992) 908886995.

Сведения об авторе: Сатторзода Бободжон Абдуджаббор, кандидат педагогических наук, доцент кафедры административного права и противодействия коррупции Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Нахимова 64/14. Тел.: (+992) 908 886 995.

Information about the author: Sattorzoda Bobojon Abdujabbor, candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of administrative law and anti-corruption of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. Tel.: (+992) 908 886 995.

ТДУ:372.851(575.3)

ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ИНКИШОФИ ТАФАККУРИ МАНТИҚИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ҲАНГОМИ ТАЪЛИМИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАТНӢ АЗ МАТЕМАТИКА ТАВАССУТИ АМСИЛАСОӢ

Анварзода Д.А., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Солҳои 80 - ум ва 90 - уми асри XX муҳаққиқон дар қорҳои худ нишон доданд, ки рушди тафаккури мантиқии хонандагонро дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика тавассути амсиласозӣ ба амал баровардан мумкин аст. Онҳо бо ҳулосае омаданд, ки афзоиши иқтисодӣ ва интегратсияи инсон дар оянда аз ҳадаф, маҳорат ва малакаҳои барои инкишофи тафаккури мантиқии онҳо зарурӣ вобаста мебошад.

Дар муқоиса бо давраҳои қадим ва асрҳои миёна ҷаҳони имрӯза бо илмӣ, технология ва рушди ратсионалии бемайлон фарқ карда меистад. Мувофиқан, масири калидии инкишофи раванди маълумотгирӣ коркарди зарурии малакаҳои истифодабарии тафаккури мантиқӣ барои амсиласозии вазъиятҳои гуногун мебошад, ки онро метавон бо истифода аз шароитҳои педагогӣ ба онҳо вобаста таъмин намуд [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 139-140].

Дар шароити муосир барномаи синфҳои ибтидоӣ зарурияти ташаккули малакаҳои масъалаҳои матнро муайян мекунад. Бинобар ин, яке аз самтҳои афзалиятнок барои инкишофи тафаккури мантиқӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика расонидани маълумот бо истифода аз тарҳҳо, расмҳо, нақшаҳо, диаграммаҳо ва ҷадвалҳо мебошад. Ин воситаҳо имконият медиҳанд, ки масъалаҳои матнро вобаста ба маълумоти миқдории дар таркибашон буда, ба амсилаҳои вазъиятҳои воқеӣ табдил диҳанд. Дар мутобиқат ба онҳо ҳангоми кор бо масъалаҳои матнӣ дар ҳонандагон маҳоратҳои зерини таълимӣ – маърифатӣ шакл мегиранд:

- таҳлили супориши таълимӣ;
- дарки махсусияти масъалаи матнӣ;
- ташаккули малакаҳои баргардониди графикӣ ва схемавии супориши додашуда;

Ҳадафи калидии раванди маълумотдиҳӣ то ҳадди ниҳой ҷалб намудани ҳонандагон ба фаъолияти умдаи маърифатӣ тавассути ба онҳо расонидани мафҳумҳои асосӣ мебошад, ки он ба ташаккули малакаҳои амалӣ ва коркарди нақшаҳои таҷрибаӣ алоқаманд мебошад. Ин равишро метавон ҳамчун алгоритми мураттаби аломатҳо, нақшаҳо, варақаҳо нишон дод. Дар навбати худ онҳо дар ташкили раванди маълумотгирӣ вазифаи таҷрибаӣро ташкил медиҳанд, ки инкишофи тафаккури мантиқии ҳонандагонро ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ бо истифода аз амсилаҳо таъмин менамоянд [14, с. 75-76].

Усули амсиласозӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ бояд мақсаднок истифода бурда шавад, то онҳо ҳамчун аслиҳа барои ҷустуҷӯи ҳалли масъала хизмат кунад. Истифодаи амсиласозӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз тарафи ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ фаъолияти фикрронии онҳоро аз ҳисоби инкишофи малакаҳои муҳокимаҳоро ниҳой, пайдарпай ва асоснок вусъат мебахшад. Олими рус Левенберг Л.Ш. муайян намудааст, ки «расмҳо, тарҳҳо ва нақшаҳо барои ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ на танҳо дар ошкор намудани алоқаҳои ниҳонии вобастагӣҳои байни бузургҳои ёрӣ мерасонанд, балки онҳоро водор месозанд, ки фаъолона фикрронӣ намуда, роҳҳои самараноки ҳалли масъалаҳоро ҷустуҷӯ намоянд. Онҳо на танҳо барои азхудкунии донишҳои мусоидат менамоянд, ҳамзамон барои истифодабарии онҳо дар амалия имконият фароҳам меоваранд» [11, с. 62].

Ҳамин тавр, масъалаҳои матнро метавон аз ҳисоби истифодаи нақшаҳо, ашёҳо, ҷадвалҳо, формулаҳо табдил дод. Яъне масъала аз гузариши лафзӣ ба дигар шаклҳои амсиласозӣ мегузарад. Ин гузариш имкон медиҳад, ки тафаккури мантиқии ҳонандагон рушд ёфта, қобилияти интиҳоби воситаҳои зарурӣ барои ҳалли масъала фаъол гардад. Равиши калидии корҳои озмоишӣ дар амалӣ сохтани шароитҳои педагогӣ барои инкишофи тафаккури мантиқии ҳонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ бо истифода аз амсилаҳо сохтани амсилаҳои нақшавӣ ба ҳисоб меравад. Ин нақшаҳо имконият медиҳанд, ки ҳалли масъалаҳои матнӣ дар асоси гузариши саволҳои масъала, муайян намудани пайдарпайии алгоритми ҳал, ҷустуҷӯи ҷавоб ва инкишофи тафаккури мантиқӣ ҳангоми иҷроиши супориши таълимӣ анҷом дода шаванд.

Донишҳои илмӣ бо суръати ғайримунтазир дар ҳолати рушд қарор доранд. Он зарурати инкишофи методология ва равишҳои амалиро тақозо мекунад. Маҳорат ва малакаҳои инкишофи тафаккури мантиқӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ барои фатҳи (рафъи) мушкilot ва номуайяниҳо дар ҷаҳони муосир омили муҳим ба шумор меравад ва онҳо ба ҳайси қобилиятҳои калидӣ дар асри XXI зоҳир мешаванд [8, с. 97].

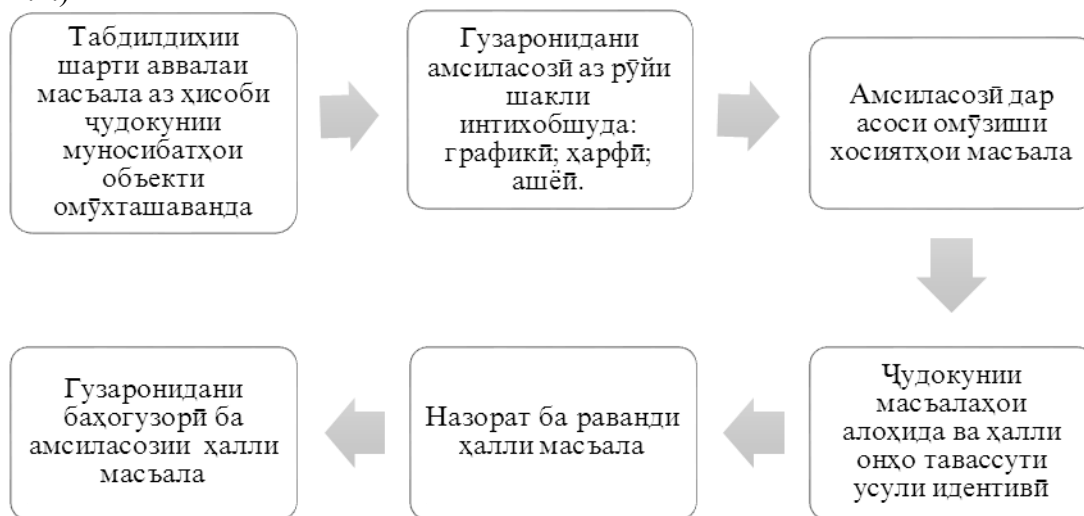
Ҷомеаи муосир ба зуҳури малакаҳои ҷадид эҳтиёҷ дорад. Маҳз, соҳиб будан ба маҳоратҳои ҳал намудани масъалаҳои ғайристандартӣ, баромадан аз вазъиятҳои мушкilot ва

татбиқи амсиласозӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ яке аз ҳадафҳои асосии омӯзиши математика маҳсуб меёбанд. Ҳамин тавр, барои омӯзгорон зарурияти истифодабарии стратегияҳои инноватсионии устувор ҳангоми коркардҳои методологияи таълим барои ҳалли масъалаҳои гузошташуда дар раванди маълумотгирӣ пеш меояд.

Ҳамаи ин маълумоти овардашуда шаҳодат медиҳанд, ки таҷрибаи рушди малакаҳои механикӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ нокифояанд. Аммо масъалаи аз ҳама муҳим инкишофи тафаккури мантикӣ ҳангоми ҳалли масъалаҳои воқеӣ мебошад. Мақсади инкишофи тафаккури мантикии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо истифода аз амсилаҳо аз он иборат аст, ки хонандагонеро ба воя расонем, ки онҳо дорои зеҳнияти баланд буда, ба гирифтани асосҳои илм рағбат дошта, дорои тафаккури интиқодӣ бошанд. Дар ин роҳ омӯзгорон бояд пайгирона ба онҳо кумак расонида, барои фатҳи монетаҳои дар наздашон истода саъю талош намоянд [12, с. 82-83].

Самараноктарин усули ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ истифодаи амсилаҳо: тарҳҳо, нақшаҳо, ҷадвалҳо ва ғайраҳо мебошад. Дар равиши ҳалли масъалаҳои матнӣ малакаҳои иҷрои амалҳои таҳлил ва синтез: мафҳум ва мушаххассозӣ; гузаронидани муҳокимаҳо аз рӯи монандӣ; умумӣ намудани усулҳои ҳалли масъалаҳои типӣ; ёфтани аломати мафҳумҳои математикӣ дар ашёҳои воқеӣ коркард карда мешаванд, яъне дар маҷмӯъ барқарор намудани алокаи байни донишҳои назариявии математикӣ бо ҳаёт мебошад.

Ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо истифода аз воситаҳои амсиласозӣ хонандагони синфҳои ибтидоӣ бояд методи дедуксия (аз умумӣ ба хусусӣ) – ро истифода баранд. Ин амалро бояд дар асоси амалҳои пайдарпайи зерин ба анҷом расонанд (Расми 1.1.)

Қараёни инкишофи тафаккури мантикии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми омӯзиши ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо ёрии амсиласозӣ ба беҳбудбахшии маҳоратҳои тақвиятдиҳанда равона шудаанд, аммо дастгоҳ ва шароитҳои педагогӣ дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор доранд. Ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки ин оғози такаҷҳӣ ба ҳайси (сифати) воситаи таълимӣ истифода бурда мешуд. Бинобар ин, мафҳуми илмӣ ва раванди амсиласозӣ аз ҷиҳати методӣ ва методологӣ ба дараҷаи кифоя асоснок карда нашудаанд. Ҳамзамон, таҷрибаи таълими математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз имкониятҳои истифодабарии ингуна методика ва методологияҳои мукамал бебаҳра мондаанд [13, с. 91-92].

Татбиқи шароитҳои педагогии инкишофи тафаккури мантикии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо истифода аз амсилаҳо ба таҳлили пайдоиши мафҳумҳо ва азхудкунии усулҳои умумии амалҳо нигаронида шудааст.

Барои дар амал татбиқ намудани шароитҳои педагогии инкишофи тафаккури мантиқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо ёрии амсилаҳо маводҳои таъғиқиро барои омодагӣ ба корҳои мустақилона, санҷишӣ ва коркарди ҳалҳо барои навъҳои муайяни масъалаҳои матнӣ рӯйи кор меорад. Дар ин маврид мувофиқан, натавонанд инкишофи тафаккури мантиқӣ чараён мегирад, балки машқи ҳама навъи хотираҳо, ки ба фаъолияти фикрронии хонандагон созгор аст гузаронида мешавад. Ҳамин тавр, методологияи пешниҳодгардида, заминаҳои лозимиро барои баланд бардоштани сифати таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика дар зинаи синфҳои ибтидоӣ фароҳам меорад [7, с. 67].

Ҳамин тавр, *шароити нахустини педагогиро* зарурияти таъмини дараҷаи баланди аёнӣ хангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ бо истифодаи амсилаҳои ёрирасон ташкил медиҳад (бо роҳи сохтани нақшаҳо, қадвал; татбиқи методҳои амалӣ). Инчунин, хангоми интихоби амсила махсусияти инкишофи хонандагон ба инобат гирифта мешавад.

Дар сатҳи методӣ кор бо амсилаҳо дар ду самт раво намудан мумкин аст: а) тартиб додани нақшаҳо вобаста ба ҳулосаҳои мантиқии рамзбандии додашудаҳои масъала; б) тағйирдиҳии зоҳирии нақшаҳо, азнавтабдилдиҳии он. Кор бо амсила, махсусан, ворид намудан ба нақшаи зоҳирӣ элементҳои масъала ва муносибатҳои онҳо, ба ҳамон андоза алоқа ва вобастагҳои байни бузургӣҳо мекушояд, ки дар бисёр мавридҳо ба ёфтани ҳалли масъала оварда мерасонад [2, с. 86]. Дар бисёр масъалаҳо баргардониши матнӣ масъала ба забони графикӣ оғози таҳлил махсус меёбад, аммо барои ҳал кори минбаъда бо нақшаҳо талаб карда мешавад. Маҳз дар ҳамин ҳолат зарурияти дар хонандагон ташаккул додани маҳорати кор бо амсилаҳо ва табдилдиҳии онҳо ба миён меояд. Дар ин маврид бояд ба назар гирифт, ки дараҷаи тайёрии графикӣ хангоми сохтани амсилаҳо ва кор бо онҳо ба таври асосӣ на дараҷаи соҳиб будани хонандагонро ба иҷроиши техникаи тасвирӣ графикӣ муайян мекунад, балки то кадом андоза омода будани онҳо ба табдилдиҳии фикрии амсилаҳои шаклӣ – аломатӣ ва пешравии тафаккури шаклӣ онҳо нишон медиҳад [10, с. 95-99].

Ҳамин тавр, *шароити педагогии дуюм* инкишофи тафаккури мантиқии хонандагони хурдсол мебошад, ки он ба воситаи тай намудани марҳилаҳои муайян ва тағйирёбии сифатӣ бо истифода аз амалҳо ва равандҳои фикрӣ амалӣ мегарданд.

Ингуна амалҳои фикрӣ инҳоянд: таҳлил, синтез, таснифот, муқоиса, умумисозӣ, муҳокимаронӣ ва ҳулосабарорӣ.

Дар навбати худ Алексеев О.В. чунин меҳисобад, ки «Амалҳои таълимии ҳамачиҳатаи мантиқӣ як қисми амалҳои таълимии универсалии маърифатӣ буда, ба ташаккулёбии нигаронида шудааст: таҳлил, синтез, муқоиса, таснифот, барқарор кардани алоқаҳои сабабӣ – натиҷавӣ, нишон додани занҷираҳои объектҳо ва ҳодисаҳо; сохтани занҷираҳои мантиқии муҳокимаронӣ, таҳлили ҳаққонияти тасдиқот, исбот, пешниҳод намудан ва асосноксозии онҳо» [9, с. 30].

Равандҳои ҳамачиҳатаи мантиқӣ амалҳои асосие мебошанд, ки ҳамаи амалҳои маърифатӣ ба онҳо таъғиқ мекунанд. Дар доираи барномаи мактабӣ зерини мафҳуми тафаккури мантиқӣ маҳорат ва қобилияти хонандагон фаҳмида мешавад, ки амалҳои одитарини мантиқиро ба амал мебароранд.

Ҳамин тавр, ба *шароитҳои педагогии сеюм* ташаккулдиҳии ҳавасмандии таълимии хонандагони хурдсол дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ бо ёрии амсиласозӣ дар дарсҳои математика дохил мешавад. Омӯзгор бояд ба он кӯшиш намояд, ки донишҳои дар дарс ҳосилнамудаи хонандагони хурдсол дар онҳо бархӯрдҳои эмотсионалиро ангезонида, ҳиссиёти ахлоқӣ, зеҳнӣ ва зебоипарастии онҳо фаъол намоянд.

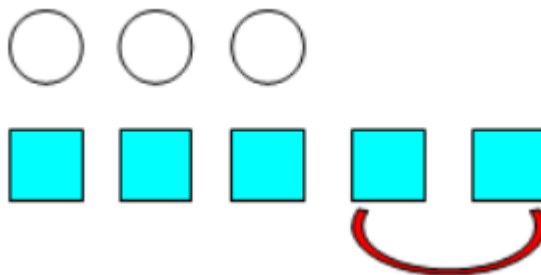
Усули амсиласозии масъаларо дар синф бояд мақсаднок ба амал баровард, ки он дар воқеъ барои хонандагон усули ҷустуҷӯӣ ҳалли масъала гарданд. Ғайр аз ин, барои хонандагон асоснок намудани амалҳои ҷангоми сохтани амсилаҳо барои фаъол намудани амалиёти фикрӣ, ташаккулдиҳии қобилияти муҳокимаронӣ, ифода намудани фикрҳои шахсӣ, бо далелҳо ва пайдарпайии муайян мусоидат менамоянд. Чи хеле ки Левенберг Л.Ш. менависад, «расмҳо, тарҳҳо ва нақшаҳо барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ на танҳо дар

бошууруна ошкор намудани вобастаҳои ниҳони байни бузургиҳо, балки барои ангеизи фаъоли фикр, дарёфти роҳҳои самараноки таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ имконият фароҳам меоваранд. Онҳо на танҳо барои азхудкунии донишҳо, балки соҳиб гардидан ба малакаҳои истифодабарии онҳо зарур мебошад» [4, с. 68].

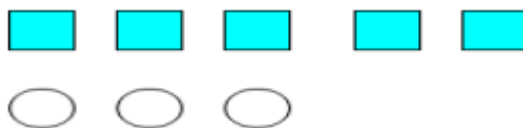
Дар охир, **шароити чоруми педагогии инкишофи тафаккури мантиқии хонандагони синни хурди мактабӣ** дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо воситаҳои амсиласозӣ аз тарафи хонандагон фаҳмидани мазмун ва аҳамияти маводи омӯзишӣ мебошад.

Раванди ҳалли масъала аз дарки матнӣ масъала оғоз меёбад. Ин дар ҷараёни ҳалли масъала марҳилаи аз ҳама асосӣ ва муҳим ба шумор меравад. Азбаски дар синф хонандагони гуногунқобилият таҳсил менамоянд, вобаста ба услуби тафаккурашон онҳоро бо тарзҳои гуногун таълим додан лозим аст. Дар мавриди муоинашаванда амсиласозии масъалаҳои матнӣро ҳамчун воситае ҳисобидан мумкин аст, ки бо ёрии он бартараф намудани мушкилоти дарки масъалаи матнӣ ва ҷустуҷӯи ҳал имкон дорад [1, с. 43]. Шартҳои асосии ташаккулёбии малакаҳои тафаккури мантиқӣ аз тарафи хонандагон фаҳмидани мундариҷа ва аҳамияти маводи омӯхташуда мебошад. Бинобар ин, омӯзгор бояд дар назди худ мақсади педагогии мукамалро гузорад: ӯ бояд хонандагонро ба чӣ бовар кунонад, чи гуна моҳияти масъалаи гузашташударо мекушояд ва кадом масъалаҳои дар оянда муоинашавандаро дар назар дошта метавонад. Барои тасдиқи гуфтаҳои болозикр масъалаҳои зеринро тавассути сохтани амсилаҳои ёрирасон дар раванди таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ рӯйи кор меорем [5, с. 67].

Масъалаи 1. Се доираро гузошта, дар поёнашон 2-то зиёдтар квадратҳоро гузоред. Шумо чанд квадратро тасвир кардед? Шумо квадратҳоро чӣ гуна ҷойгир кардед?

Масъалаи 2. 5 – то квадратҳоро гузошта, дар зерашон 3 – то доираҳоро гузоред. Кадомашон зиёдтаранд? Ба чандто зиёданд? Инро чӣ гуна пай бурдед?

$$5 - 3 = 2$$

Барои дар амал татбиқ намудани шароитҳои педагогии инкишофи тафаккури мантиқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо ёрии амсиласозӣ чунин хулосаҳо баровардан мумкин аст:

➤ Ташаккулдиҳии малакаҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ раванди мураккаб ва муҳим мебошад, ки аз онҳо меҳнати зиёд ва истифодабарии номгӯйи зиёди усулҳо ва методҳоро талаб мекунад. Якҷоя намудани методҳои амсиласозӣ ва коркарди равишҳои вариативӣ барои муайян ва ҳал намудани масъалаҳои матнӣ ба баланд бардоштани сифати азхудкунии маводҳои таълимӣ аз тарафи хонандагони синфҳои ибтидоӣ нигаронида шудааст;

➤ Мундариҷаи масъалаҳои матнӣ ба ташаккулёбии тафаккури мантиқӣ ва тавсеаи ҷаҳонбинии хонандагон барои дар амал татбиқ намудани вазифаҳои тарбиявии таълим вобастагӣ дорад. Мувофиқан, ҳангоми таълими мақсадноки хонандагон истифодабарии равишҳои системанок дар асоси ҷудосозӣ ва татбиқи қисмҳои таркибдиҳанда, ки ба алгоритми ҳалли масъалаҳои матнӣ дохиланд, осон мегардад. Он аз ҳисоби истифодабарии

маводи такагоҳӣ ва машқҳои зиёд барои ташаккули маҳорати ҳал намудани масъалаҳои гуногун дар соҳаҳои мухталиф амалӣ карда мешавад;

➤ Корҳои озмоишӣ барои дар амал татбиқ намудани шароитҳои педагогӣ инкишофи тафаккури мантиқӣ хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо ёрии амсилаҳо сохтани равишҳои умумиро муқаррар мекунад. Дар ин маврид масъала ҳамчун амсилаи ягон мушкилот муоина шуда, ҳалли он раванди татбиқи муқаррароти назариявии умумии математикӣ ба шартӣ масъала барои ёфтани ҷавоб ба саволи гузашташуда дида баромада мешавад;

➤ Алгоритми мутобиқ барои дар амал татбиқ намудани шароитҳои педагогӣ инкишофи тафаккури мантиқӣ хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо истифода аз воситаҳои амсиласозӣ гузариши пайдарпайи ҳамаи марҳилаҳои таълими амсиларонии ҳалли масъалаҳои матнӣ ба шумор меравад: истифодаи равиши фаъолиятнокии системавӣ дар асоси равиши фаннӣ; ташаккулдиҳии давра ба давраи малакаҳои амсиласозӣ; азхуд намудани механизми иваз кардани асл ба амсила бо ёрии воситаҳои аломатӣ - ишоратӣ; азхуд намудани малакаҳои рамзгузорӣ ва рамзкушоии таҳрирӣ [3, с. 74].

Хулоса мушкилоти инкишофи қобилияти хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика бо истифода аз воситаҳои амсиласозӣ муҳимияти худро дар тамоми давраҳои барқарорсозӣ ва ташаккули илми педагогика нишон дод. Мавҷудияти малакаҳо барои ҳалли масъалаҳои матнӣ ҳамчун, яке аз нишондиҳандаҳои калидии инкишофи математикӣ ва омодагии хонандагони синфҳои ибтидоӣ арзёбӣ мегардад.

Адабиёт:

1. Карим Ҳ., Эргашева М. Методҳои моделсозии математикӣ / Ҳ.Карим, М.Эргашева // Душанбе. – 2011. - 239с.
2. Маҳкамов М., Раззоқов А.А., Бекназарова Д.У. Методикаи ҳалли масъалаҳои матнӣ / М. Маҳкамов, А.А. Раззоқов, Д.У. Бекназаров // Душанбе – 2019. – 140 с.
3. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека: учеб. пособие / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 2011. – 446 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с.
5. Левенберг Л.Ш. Рисунки, схемы и чертежи в начальном курсе математики: из опыта работы / под ред. М.И. Моро. – М.: Просвещение, 1978. – 128 с.
6. Коменский Я.А. Великая дидактика / Я.А. Коменский. – М.: Педагогика, 1982. – 416 с.
7. Демидова А.Н. Теория и практика решения текстовых задач / А.Н. Демидова, И.К. Тонких. М.: Просвещение. 2009. – 288 с.
8. Азарова Т.Г. Масъалаҳои шавқовар ҳамчун воситаи инкишофи фаъолияти эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми таълими математика / Т.Г. Азарова // Алтай. - 2012. - 306с.
9. Алексеева О.В. Абстрактно-логическая подготовка младших школьников при обучении математике / О.В. Алексеева. – М., 2007. – 192 с.
10. Давыдов В.В. О понятии развивающего обучения / В.В. Давыдов. – Томск: Пеленг, 2010.
11. Левенберг Л.Ш. Рисунки, схемы и чертежи в начальном курсе математики: из опыта работы / под ред. М.И. Моро. – М.: Просвещение, 1978. – 128 с.
12. Изатуллоев К., Давлатов Т., Гулматов М., Абдуллоев Д. Методикаи истифодабарии ҷадвалҳо ва диаграммаҳо дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ // Дастури таълимӣ-методӣ Душанбе-2021 «Сомон -Эр-граф» 2021. -138 с.
13. Акбарова М. Методҳои омӯзиши масъалаҳо ва услуби кор бо онҳо дар математикаи синфҳои ибтидоӣ / М. Акбарова // Душанбе - 2024. - 225с.

14. Осимов К.У., Фридман Л.М. Методҳои умумии ҳалли масъалаҳои математикӣ / К.У. Осимов, Л.М. Фридман // Душанбе.: Маориф, 1987. - 207с.

ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ИНКИШОФИ ТАФАККУРИ МАНТИҚИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ҲАНГОМИ ТАЪЛИМИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАТНӢ АЗ МАТЕМАТИКА ТАВАССУТИ АМСИЛАСОЗӢ

Дар ин мақола муаллиф мафҳуми шароитҳои педагогии инкишофи тафаккури мантиқии хонандагони синфҳои ибтидоиро ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнии математикӣ тавассути амсиласозӣ баррасӣ кардааст. Амсиласозӣ ин иваз кардани амалҳо бо объектҳои воқеӣ, амалҳо бо қолибҳои камкардашуда, мисолҳо, иваз кардани онҳо бо графикҳо: расмҳо, диаграммаҳо, нақшаҳо, ҷадвалҳо ва ғайра мебошад. Амсила бояд ба хонандагон дар дарки мундариҷаи масъала, муайян кардани робитаи байни маълумоти умумӣ кумак расонад ва ахбори зарурӣ, роҳҳои гуногуни ҳалли масъала, пайдо кардани муносибатҳои навро, ки дар масъала инъикос наёфтаанд инъикос менамояд. Ба андешаи муаллиф, тафаккури хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми истифодаи нақшаву амсилаҳои ёрирасони гуногун дар раванди таълим инкишоф меёбад, ки дар шакли аёнӣ ва дастрас хусусият ва робитаҳои пинҳонии ашёро инъикос мекунанд. Муҳаққиқ инчунин, бар ин назар аст, ки усули амсиласозӣ дар муассисаҳои таълимии муосир барои рушди чунин фаъолиятҳои мураккаби маърифатӣ, аз қабili рамзгузорӣ ва рамзкушӣ, ба низом даровардани дониш, ташаккули тафаккури системавӣ ва рушди малакаҳои ҳисоббарорӣ замина мебошад. Мақсади асосии таълими математика ташаккул додани қобилияти фикрронии мантиқӣ ва математикӣ мебошад. Татбиқи ин мақсад тавассути истифодаи намунаҳои гуногуни амсилаҳои ёрирасон дар раванди таълими математика, ҳалли масъалаҳои гуногуни матнии мантиқӣ ва ғайристандартӣ ба даст оварда мешавад. Кори омӯзгор ҳоло муҳим ҳисобида мешавад. Мавзӯи ба хонандагон омӯзонидани шароитҳои педагогии инкишофи тафаккури мантиқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ тавассути амсиласозӣ ҳеле мубрам арзёбӣ гардида, дар ташаккули фаъолияти зеҳнӣ, маҳорат, малака ва ташаккули дониш ва ҷаҳонбинии илмӣ онҳо дар раванди таълим нақши муҳим дорад. Тавсифи сохтори масъалаи математикӣ дода шудааст. Мафҳуми «амсила» ва хусусиятҳои он ба таври муфассал шарҳ дода шудаанд. Дар мақола шароитҳои педагогии инкишофи тафаккури мантиқӣ ва истифодаи усулҳои амсиласозӣ ҳангоми таълим ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ барои ҳалли масъалаҳои матнии математикӣ муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: амсиласозӣ, амсила, тафаккур масъалаи математикӣ, раванди таълим, ҳалли масъалаҳо, идоракунии раванди таълим, давлатӣ, таълимӣ, стандарти таҳсилоти умумии ибтидоӣ.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ РЕШЕНИЮ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ С ПОМОЩЬЮ МОДЕЛИРОВАНИЯ

В данной статье автор рассматривает понятие педагогических условий развития логического мышления младших школьников при решении текстовых математических задач методом моделирования. Моделирование – это замена действий с реальными объектами действиями с сокращенными шаблонами, примерами, замена их графическими изображениями: картинками, схемами, планами, таблицами и т.п. Модель должна помогать учащимся понимать содержание задачи, определять связи между общими сведениями и необходимыми сведениями, отражать различные способы решения задачи, находить новые связи, не отраженные в задаче. По мнению автора, мышление младших школьников развивается при использовании в учебном процессе различных вспомогательных схем и моделей, которые в наглядной и доступной форме отражают скрытые свойства и связи объектов. Исследователь также считает, что метод моделирования в современных учебных заведениях является основой для развития таких сложных познавательных видов деятельности, как кодирование и декодирование, систематизация знаний, формирование

системного мышления, развитие вычислительных навыков. Основной целью обучения математике является развитие умения логически и математически мыслить. Реализация поставленной цели достигается за счет использования различных примеров вспомогательных моделей в процессе обучения математике, решения различных логических и нестандартных текстовых задач. Работа учителя в настоящее время считается важной. Тема обучения учащихся педагогическим условиям развития логического мышления младших школьников при решении текстовых задач посредством моделирования считается весьма актуальной и играет важную роль в формировании интеллектуальной деятельности, навыков, умений, формировании их научных знаний и мировоззрения в образовательном процессе. Дано описание структуры математической задачи. Подробно раскрыто понятие «модель» и ее признаки. В статье обозначены педагогические условия развития логического мышления и использования методов моделирования при обучении младших школьников решению текстовых математических задач.

Ключевые слова: моделирование, модель, решение математических задач, образовательный процесс, решение задач, управление образовательным процессом, государственный, образовательный, стандарт начального общего образования.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS WHEN TEACHING THEM TO SOLVE MATHEMATICAL WORD PROBLEMS USING MODELING

In this article, the author considers the concept of pedagogical conditions for the development of logical thinking of younger students when solving mathematical text problems through modeling. Modeling is the replacement of actions with real objects with actions with reduced templates, examples, replacing them with graphics: pictures, diagrams, plans, tables, etc. The model should help students understand the content of the problem, determine the relationship between general information and the necessary information, reflect various ways of solving the problem, and find new relationships that are not reflected in the problem. In the author's opinion, the thinking of younger students develops when using various auxiliary schemes and models in the educational process, which reflect the hidden properties and relationships of objects in a visible and accessible form. The researcher also believes that the modeling method in modern educational institutions is the basis for the development of such complex cognitive activities as coding and decoding, systematization of knowledge, the formation of systematic thinking, and the development of computational skills. The main goal of teaching mathematics is to develop the ability to think logically and mathematically. The implementation of this goal is achieved through the use of various examples of auxiliary models in the process of teaching mathematics, solving various logical and non-standard text problems. The work of the teacher is now considered important. The topic of teaching students the pedagogical conditions for the development of logical thinking of younger students when solving text problems through modeling is considered very relevant and plays an important role in the formation of intellectual activity, skills, abilities, and the formation of their scientific knowledge and worldview in the educational process. A description of the structure of a mathematical problem is given. The concept of "model" and its features are explained in detail. The article identifies pedagogical conditions for the development of logical thinking and the use of modeling methods when teaching primary school students to solve mathematical text problems.

Keywords: modeling, model, mathematical problem-solving, educational process, problem solving, educational process management, state, educational, general primary education standard.

Маълумот дар бораи муаллиф: Анварзода Диловар Анвар, муаллими калони кафедраи фанҳои табиӣ ва методикаи таълими онҳое Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Қӯлоб кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: 918.17.25.59. E- mail. abdulloev.dilovar02@mail.ru

Сведения об авторе: Анварзода Диловар Анвар, старший преподаватель кафедры естественно-математических дисциплин и методики их преподавания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С. Сафарова, 16. Телефон: 918-17-25-59. E-mail: abdulloev.dilovar02@mail.ru

Information about the author: Anvarzoda Dilovar Anvar, senior lecturer at the department of natural sciences, mathematics, and teaching methods of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 16 S. Safarov St., Kulob, 735360, Republic of Tajikistan. Phone: 918-17-25-59. E-mail: abdulloev.dilovar02@mail.ru

Муқарриз: Файззода Б.Ф., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:37.0 (075.8)
Ё-61

ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНИИ КОРМАНДОНИ МУАССИСАИ ТОМАКТАБӢ БО ИСТИФОДА АЗ ИМКОНИЯТҲОИ ЗЕҲНИ СУНӢ

Ёрзода А.Б., докторанти (PhD)
Абдуллозода Б., доктори фалсафа (PhD), аз рӯи ихтисоси педагогика ва психология
Пажӯишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии
Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

Мафҳуми инноватсия ва навоарӣ ҳамчун ифодаҳои бо ҳам тавҷам маънидод гардида, ҷавҳари онро дар амал татбиқ намудани ғояҳои нав, нигоҳи нав ва технологияҳои нав ташкил медиҳад. Дар замони имрӯз таваҷҷуҳ ба инноватсия то рафт бештар гардида, он дар тамоми соҳаҳои фаъолияти одамон амалӣ гардида истодааст, ки самарайи он танҳо барои боз ҳам манфиатбахш гардидани натиҷаи ин ё он амал ҳисобида мешавад. Дар муассисаҳои таълимии кишвар фаъолияти инноватсионӣ ҳамчун усули муосири таълим ва тарбия метавонад дар баланд бардоштани маҳорат ва малакаҳои техникии педагогон мусоидат намуда, дар натиҷа сифати таҳсилот хубтар гардад.

Ҳоло дар ҷомеа мафҳуми инноватсия бештар бо муосиртарин технологияҳои компютерӣ ва гунаҳои шабакаҳои иҷтимоӣ нисбат дода шуда, чунин фаҳмида мешавад, ки технологияҳои инноватсионӣ танҳо дар иртибот бо технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ ба вучуд омадаанд. Илова бар ин, навоариҳои солҳои охир тасдиқ намуда истодаанд, ки фарзияи ҳамбастагии инноватсия бо технология танҳо назария нест. Зеро бештари навоариҳо дар ин ё он соҳаҳои илм дар иртибот бо технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ ба миён меоянд. Пайдо шудани мафҳуми зеҳни сунӣ ва васеъ истифода гардидани он дар тамоми соҳаҳои фаъолияти одамон низ дар ҳамбастагии технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ сурат гирифта истодааст, ки далели тасдиқи ғуфтаҳои боло мебошад. Аммо инноватсия ё худ навоарӣ метавонад дар ҳама соҳаҳои фаъолияти одамон зӯхур намуда, бар нафъи ин ё он соҳаи алоҳида истифода шавад. Аз ин рӯ, ворид намудани навоарӣ дар ҷараёни таълиму тарбия ва ташкили фаъолияти инноватсионӣ дар муассисаҳои таҳсилотӣ ҳамчун омил зарурӣ дар рушди таълиму тарбия саҳми назаррас гузошта метавонад.

Ба фаъолияти инноватсионии муассисаҳои таълимии томактабӣ ворид намудани навоариҳо дар ташкили фаъолияти методӣ тағйироту навсозӣҳои муҳимтарин омилҳо ба ҳисоб мераванд. Нақши он дар баланд бардоштани салоҳияти касбӣ ва маҳоратҳои дигари таълиму тарбиявии мураббӣён, махсусан ба рушди шахсӣ ва касбии мураббӣён ва дигар ҳайати кормандон замиаи амалӣ мегузорад. Ташкили фаъолияти инноватсионӣ дар муассисаҳои таълимии томактабӣ дар қадом сатҳ бояд сурат гирад [8, с. 22]. Вазифаи роҳбари муассисаи томактабӣ аз он иборат аст, ки барои коллективи кормандон бо

назардошти сифатҳои фардии иштирокчиёни раванди инноватсионӣ, сатҳи касбии онҳо, омодагии равонӣ ба намудҳои нави фаъолият, инчунин фаъолияти иловагии педагогӣ мутобиқ карда шавад.

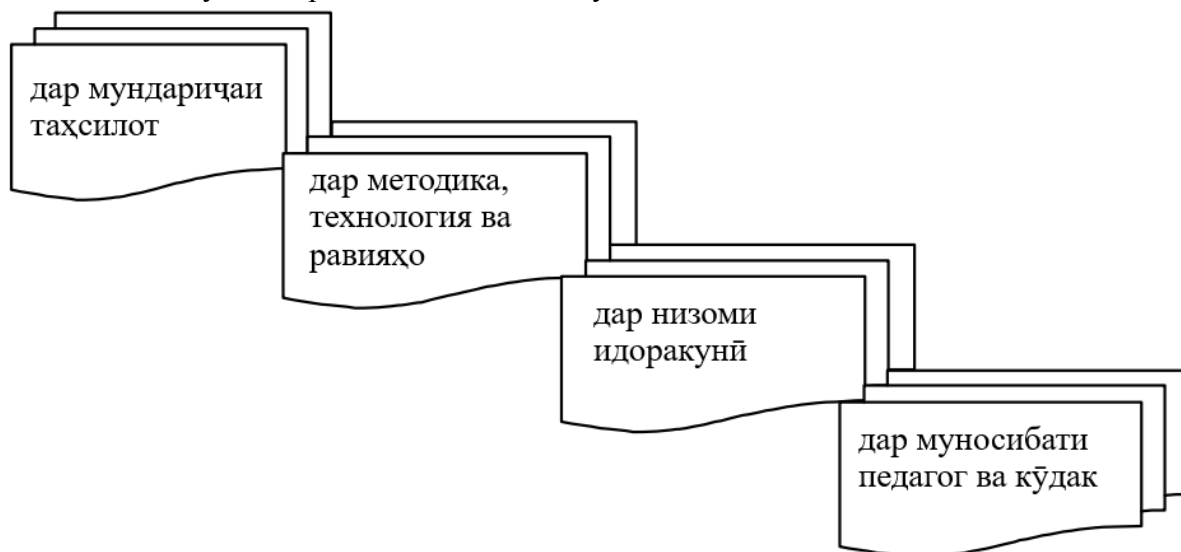
Дар тасдиқи ин гуфтаҳо, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олӣ, ки санаи 28 декабри соли 2024 баргузор гардида буд, қияти вусъат бахшидан ба равандҳои инноватсионӣ ва истифодаи ҳамаҷонибаи имкониятҳои технологияҳои рақамӣ дар иқтисодиёти кишвар солҳои 2025-2030 дар Тоҷикистон «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» эълон карда шуданд [11]. Вобаста ба ин, дар нақшаи кории фаъолияти тамоми сохторҳои марбутаи давлатӣ барномаҳои кӯтоҳмуҳлат ва миёнамуҳлати рушди инноватсионӣ қабул ва амалӣ карда мешаванд. Муассисаҳои таҳсилоти кишвар низ аз ҷумлаи чунин ниҳодҳо мебошанд, ки дар рушди фаъолияти инноватсионии кормандон корҳои амалӣ анҷом медиҳанд.

Дар марҳилаи кунунии рушди инкишофи маориф дар робита ба ҷустуҷӯи роҳҳои ҷадиди пешрафти раванди таълим назария ва амалияи истифодабарии усулҳои нави таълим ҳамеша мубрам ва саривақтӣ ба шумор меравад. Дар ин раванд як қатор зиддиятҳо рӯи кор омаданд, ки муҳимтарини онҳо мутобиқат миёни усулҳои анъанавии таълим, шароити муосири иҷтимоӣ иқтисодии рушди ҷомеа, усулҳои нави таълиму тарбия ва татбиқи онҳо дар амалия мебошад, ки боиси пайдоиши баъзе омилҳои объективии инноватсионӣ дар низоми маориф гардидааст. Равандҳои инноватсионӣ дар таҳсилот миёни усулҳои анъанавӣ ва муосири таълим нақши ҳалкунанда гузошта метавонад. Мақсади навоҷарӣ дар фаъолияти ҳаёти педагогии муассисаҳои таълимии томактабӣ, ин аз баланд бардоштани қобилият ва низоми педагогии кормандони муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ барои ноил гардидан ба натиҷаҳои сифатан баланди таълим мебошад. Барномаҳои нави таълимӣ барои таъмини тағйирпазирии раванди таълим пешбинӣ карда шудаанд, ки ба шахсияти кӯдак ва ниёзҳои хонаводаи онҳо нигаронида шудаанд.

Чуноне зикр гардид, масъалаи мубрам дар ҷаҳони имрӯз нақши технологияҳои муосири компютерӣ ва инноватсионӣ дар тамоми соҳаҳои фаъолияти одамон арзишманд арзёбӣ мегардад. Низоми барномавии зеҳни сунъӣ ҳамчун падидаи нав дар ҷаҳон ба яке аз воситаҳои меҳвари коркарди иттилоот мубаддал гардида истодааст. Ин шабакаҳои нейронӣ дар муддати кӯтоҳи инкишофи худ ҳамчун омили муҳимтарини пешбарандаи фаълияти одамон муаррифӣ гардида, ҳоло он бо диду нигоҳи мустақилонаи худ садҳо намуди фаъолияти инноватсиониро ба вуҷуд овардааст. Он на танҳо дар соҳаҳои саноат, истеҳсолот ва намудҳои хизматрасониҳо, балки дар соҳаҳои илм ва маориф ва дигар соҳаҳои фаъолияти илмӣ эҷодии одамон амалӣ гардида истодааст. Ҳамин буд, ки аз аҳамият ва паёмадҳои он Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии хеш ба Маҷлиси Олӣ санаи 25 декабри соли 2025 чунин иброз доштанд: «Пешрафти босуръати технологияҳои рақамӣ ва тавсеаи имкониятҳои зеҳни сунъӣ дар ҷаҳони муосир тақозо менамояд, ки ин дастовардҳо дар ҳама соҳаҳо самаранок истифода гардида, ба манбаи иловагии рушди иқтисодӣ ва содироти хизматрасонӣ табдил дода шаванд» [12]. Инчунин, сарвари давлат дар идома таъкид намуданд: «Парламенти кишварро зарур аст, ки барои таъмин намудани заминаи ҳуқуқии гузаштан ба иқтисоди рақамӣ ва истифодаи зеҳни сунъӣ чораҷӯӣ намояд» [12]. Вобаста ба ин, вусъат бахшидани корҳои амалӣ дар ҷодаи рушди инкишофи воситаҳои муосири барномавии компютерӣ ва инноватсионӣ дар тамоми зинаҳои таҳсилоти муассисаҳои таълимии кишвар қияти тарбия намудани насли боистеъдод дар ин соҳа муҳим арзёбӣ мегардад. Инчунин, таҳияи барномаҳо, нақша-чорабиниҳо ва омода сохтани санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи соҳа аз ҷумлаи тадбирҳои амалӣ дар ин самт ба шумор мераванд.

Фаъолияти инноватсионӣ ҳамчун фаъолияти мураккаб ва муттаҳид барои эҷод, таҳия, истифода ва ташкил кардани навоҷариҳо, барои ноил гардидан ба самаранокӣ бештар дар раванди таълими муассисаҳои таълимии томактабӣ метавонад самарани баланд ба даст орад. Татбиқ намудани чорабиниҳо ва фаъолияти инноватсионӣ дар раванди таълим: дар

ташкили сомонаи муассисаи таълимӣ, истифодаи воситаҳои таълимию методӣ дар кори таълиму тарбияи муассисаҳои томактабӣ ва муаррифии маҳсулоти фаъолияти лоиҳакашӣ ва таҳқиқотӣ, ҷамъоварии маводи лозимӣ ва ташкили пойгоҳи маълумот, кор бо захираҳои интернетӣ, таҳияи воситаҳои омӯзишӣ дар чараёни таълим унвон карда мешавад [3, с. 17]. Дар расм намудҳои зерини навоариҳо аз нигоҳи алоқамандии онҳо ба ин ё он қисми раванди таълим муайянгардида нишон дода шудааст:

Расми 1. Алоқамандии навоариҳо ба қисмҳои алоҳидаи раванди таълим.

Дар марҳилаи кунунии рушди маориф, мушкilotи фаъолияти маърифатии донишҷӯёни таҳассуси марбут ба соҳаи томактабӣ вобаста ба суръати баланди рушд ва такмили илм ва технология, ниёзҳои ҷомеа ба одамони саводмандтар, ки қодиранд дар ҳар гуна вазият маҳорат ва малакаи худро зуд пайдо кунанд, инчунин дар ҳолатҳои ғайримуқаррарӣ мустақилона амал карда тавоништан, аҳамияти хоса пайдо мекунанд. Бояд мутахассисони ояндаи муассисаҳои томактабӣ аз ҳар гуна барномаҳои ҳушманде, ки ба зеҳни сунъӣ робита доранд, огаҳӣ дошта бошанд ва имконияти бо онҳо амалан кор карданро дошта бошанд. Чуноне ба ҳамагон маълум аст, дар зарфи қариб як даҳсола барномаҳои марбут ба зеҳни сунъӣ тамоми раванди кори технологияҳои иттилоотиро идора намуда, яке аз равандҳои инноватсионии замони муосир дар самти технологияҳо махсуб мешаванд.

Яке аз омилҳои дигари мубрам дар омода сохтани мутахассисони варзида ва хирфай, ба барномаи таълимии ихтисосҳои дахлдори соҳаи томактабӣ гузаронидани табодулот оид ба ворид намудани фанҳои технологияи марбут ба инноватсияҳо мебошад. Зеро гузаронидани машғулиятҳои таълимӣ ва тарбиявӣ дар муассисаҳои томактабӣ бо истифода аз воситаҳои муосири компютерӣ масъалаи гузашти замон мебошад. Дар хусуси истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ ва инноватсионӣ дар чараёни машғулиятҳои таълимӣ ду даҳсола пеш масъалаи назариявии мубрам ҳисобида мешуд, ҳоло бошад, аз имкониятҳои он дар чараёни таълим истифода мебарем [4, с. 269]. Ҳоло мушоҳида намудан мумкин аст, ки сатҳи сифати таҳсилот дар ин ё он машғулиятҳои таълимӣ аз истифода гардидани воситаҳои техникаи компютерӣ, рӯнамо (презентатсия), тахтаҳои электронӣ ва омода сохтани нақшаи машғулиятҳои таълимӣ ва маводи таълимӣ бо истифода аз воситаҳои барномавии зеҳни сунъӣ баҳо дода мешавад.

Бояд қайд намуд, ки амалӣ гардонидани баъзе чорабиниҳо ва иҷрои нуктаҳои ташкилӣ дар фаъолияти инноватсионӣ метавонад дар омода сохтани мутахассисони касбӣ мусоидат намояд:

1. Ташаккули гурӯҳҳои ҳамоҳангсоз дар миёни кормандони педагогӣ оид ба мушкilotи ҷойдошта;

2. Истифодаи шаклҳои фаъоли кори методӣ ҳамчун ташкили барномаҳои такмили ихтисос миёни мутахассисони варзида бо мураббӣён дар шакли семинарҳо, барномаҳои

кӯтоҳмуддати омӯзишӣ, ташкили дастаҳои (пуруҷаҳо) рассомии педагогӣ, амсиласозӣ ва мизи мудаввар оид ба таҳлили вазъи мушкилоти мавҷудбуда [1].

3. Таҳияи барномаҳои тақмили ихтисоси ҳаёати кормандон бо назардошти муносибати инфиродӣ ба ҳар як педагог барои баланд бардоштани салоҳияти касбӣ ва методӣ.

4. Таъмини кормандон бо маводи иттилоотӣ методӣ дар фаъолияти инноватсионии муассисаҳои таълимии томактабӣ;

5. Ташкили маҳзани маълумот оид ба таҷрибаи пешқадами педагогӣ дар бахши инноватсия (бо истифода аз имкониятҳои барномаҳои зеҳни сунъӣ) ва интихоби самти афзалиятноки муассисаи таълимии томактабӣ [1];

6. Таъмини мураббӣён бо маводи иттилоотии лозимӣ, дар қорӣ намудани барномаҳо ва технологияҳои муосири инноватсионӣ;

7. Ташкили видеомаҳзани маводҳои методӣ, дарсҳои кушод, намоишҳо оид ба мавзӯҳои лоиҳавӣ ва ғайра дар заминаи барномаҳои зеҳни сунъӣ.

Татбиқи усулҳои инноватсионӣ аз тарафи педагогон дар муассисаҳои таҳсилотӣ гуногунранг амалӣ гардида истодааст: компютерӣ, интерактивӣ, технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ, барномаҳои компютери санҷишӣ, низоми ҷустуҷӯи барномавӣ, технологияҳои инкишофдиҳандаи зеҳнӣ, китобҳои электронии таълимӣ ва барномаҳои инкишофдиҳанда дар асоси зеҳни сунъӣ [4, с. 267]. Натиҷабархши ташкил ва татбиқи усулҳои инноватсионӣ дар муассисаҳои таҳсилотӣ ин: дастрасии амиқ ба маводи таълимӣ, ташкили низоми таълим дар замири кӯдакон, инкишофи фаъолияти таълимӣ, инкишофи фикрронии эҷодии хонандагон, худинкишоф ва худбаҳодиҳӣ дар кӯдакон ва ҷудо намудани эҳсосот ва таассуроти психологӣ дар хонандагон мебошанд.

Шаклҳои асосии қор бо кӯдакон ва волидон дар ташкили фаъолияти инноватсионии муассисаҳои таълимии томактабӣ гуногун унвон қарда мешаванд:

1. Сессияҳои бозӣ (инфиродӣ ва гурӯҳӣ);

2. Синфхонаҳои рушди инфиродӣ;

3. Машваратҳо, семинарҳо, тренингҳо, бозиҳои омӯзишӣ, вохӯриҳои волидон дар муассисаҳои томактабӣ;

4. Намоишгоҳҳо (василаҳои бозӣ, мусаввараҳо ва нигораҳо);

5. Ид, фароғат, тамошои дастҷамъона.

Таҳқиқоти муосир дар соҳаи «нейропедагогика» самаранокии рушди барвақтии кӯдаконро бо истифода аз технологияҳои рақамии инноватсионӣ пурра мекунад. Муассисаҳои таҳқиқотии пешбари соҳаи таҳсилот афзоиши 40% -и омӯзишро бо усулҳои интерактивии таълим собит намудаанд. Истифодаи самаранокии зеҳни сунъӣ дар муассисаҳои томактабӣ самтҳои навро барои рушди барвақтии кӯдакон мекушояд. Технологияҳои пешрафта имкон медиҳанд, ки барномаҳои мутобиқшаванда ба таълим эҷод қарда шаванд, ки дар натиҷа ба суръати омӯзиши мавод дар ҳар як кӯдак мустаҳкам шаванд. Мураббӣён метавонанд пешравиро дар кӯдакон дақиқ пайгирӣ кунанд ва самтҳои таълимиро барои нафъи онҳо ғавран танзим кунанд. Системаҳои интеллектуалӣ барои муайян қардани неруи кӯдакон ва рушди истеъдодҳои табиӣи онҳо кумак расонанд. Тибқи талаботи Стандарти давлатии таҳсилоти томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз шарҳҳои муҳим барои ноил қардидан ба қарачаи баланди касбияти ҳаёати педагогӣ ин «таъмини доираи васеи мутахассисон бо иттилооти дастрас оид ба таълими кӯдакони синни томактабӣ» арзёбӣ шудааст [13]. Албатта, баъзе самтҳои инноватсия дар таълиму тарбияи кӯдакони синни томактабӣ дар ҷунин шакл омода мешавад:

1. Таҳияи таъминоти барномавӣ ва методии равандҳои инноватсионӣ: Барномаи рушди муассисаҳои таълимии томактабӣ, нақшаи қорӣ, барномаи таълимӣ, нақшаи қардӣ ва нақшаи таълимии солана;

2. Таҳия ва қар амал қатбиқ намудани лоиҳаҳои педагогии инноватсионии коллективӣ ва инфиродӣ [1];

3. Ҷорӣ намудани шаклҳои нави инфиродии таҳсилоти махсус, яъне барои хонандагони имконияташон маҳдуд;

4. Таъсиси маркази машваратӣ барои падару модарон ва кӯдакони маъҷуб дар оила бо мақсади таъмини ягонагӣ ва муттасилии тарбияи оилавӣ ва иҷтимоӣ, расонидани ёрии психологию педагогӣ ба волидон, дастгирии ҳамаҷонибаи инкишофи шахсияти кӯдаконе, ки дастрасӣ ба муассисаи томактабӣ надоранд;

5. Татбиқи равишҳои инноватсионӣ ба кори тарбияи ҷисмонӣ ва солимгардонии муассисаи таълимии томактабӣ (бозихои солимгардонӣ ва эҷодиёти қобилияти моторӣ дар кӯдакон);

6. Технологияҳои инноватсионӣ ҳамчун равандҳои иҷтимоӣ барои ҳамоҳангсозии муносибатҳои волидайнӣ кӯдакон ва ҳайати педагогӣ;

7. Маҳсулоти илмию методии фаъолияти инноватсионӣ – наشري дастурҳои методӣ ва таълимӣ, ҷойгиркунии маводи омӯзишии мураббӣ дар сомонаҳои интернетӣ; иштирок дар семинарҳои маҷозии соҳавӣ, ташкили конфронсҳои илмию амалӣ, ташаккули гурӯҳҳои шабакавӣ миёни шуроҳои ҳайати кормандон арзёбӣ карда мешавад.

Гузариш ба шакли нави низомии таҳсилот дар кишвар ба пайдо шудани равиш ва усулҳои нав дар рушди соҳаи таҳсилоти томактабӣ низ тағйирот ворид месозад. Ҳалли технологияи насли оянда раванди таълимро ба шакли таълими диққатҷалбкунанда табдил медиҳад, ки дар он ҳар як кӯдак метавонад бо суръати муқаррарӣ рушд кунад [14]. Усулҳои инноватсионӣ, ки бар асоси зеҳни сунъӣ ташкил ёфтаанд, имкон медиҳанд, ки муҳити таълимии инфиродӣ мутобиқ ба ниёзҳои фардии ҳар як кӯдак мувофиқ карда шавад.

Нишондиҳандаҳои иқтисодии инноватсионии муассисаҳои таълимии томактабӣ дар бандҳои зер овардашуда побарҷо аст:

✓ зарфияти илмию техникӣ (шумораи кормандони дорои сатҳи таҳсилот ва дараҷаи (категорияи) оӣ, инчунин шумораи таклифу пешниҳодҳо оид ба такмил додани раванди фаъолияти педагогӣ;

✓ навоварии низомии назорат ва таълим дар муассисаи таълимии томактабӣ (ҳавасмандгардонии ҳайати педагогӣ дар пешниҳоди навоварӣ дар кори таълиму тарбия, иштироки бевоситаи ҳайати кормандон ва роҳбарият дар фаъолияти инноватсионии муассиса, сатҳи озодии амалкарди кормандон дар фаъолияти инноватсионии муассисаи таълимӣ).

Сарфи назар аз он, ки фаъолияти инноватсионии кормандони муассисаи таълимии томактабӣ ба рушди соҳаи таҳсилоти томактабӣ дар маҷмӯъ таъсири мусбат мерасонад ва тағйироту ташаббусҳои мусбате, ки боиси ноил шудан ба сифати муносири таълиму тарбияи кӯдакон дар ҳар як муассисаи томактабӣ мегарданд, баръало мушоҳида мешаванд. Муҳим он аст, ки вобаста ба мавқеи ҷойгиршавии муассисаи томактабӣ (деҳот ва шаҳр) ва шароити иқтисодию кадрӣ муассиса имкониятҳои ташкилу омодагии чараъии таълим ба роҳ монда шавад. Аммо дар айни замон, фаъолияти инноватсионии муассисаҳои таҳсилотӣ бештар аз сатҳу дараҷаи истифодабарии технологияҳои муносири компютерӣ ва иттилоотию иртиботӣ вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз, тақвият бахшидани заминаи технологияи муассисаҳои томактабӣ як бахши мустақкам намудани пойгоҳи воситаҳои таълимии муассиса ба шумор рафта, метавонад ба сифатан беҳтар гардидани сатҳи маҳорат ва малақаҳои техникӣ мураббӣ кумак намуда, дар умум ба сифати таҳсилоти муассисаи томактабӣ таъсири мусбат расонад.

Бояд қайд намуд, ки барои ташкили фаъолияти инноватсионии мураббӣ баъзе омилҳои ҳалталаб ва самтҳои ташкилии он бояд иҷро карда шуда, вобаста ба имкониятҳои дар ихтиёрдошта таъбирҳои андешида шаванд:

1. Ташкили ҳамкориҳои шабакавии муассисаҳои таълимии томактабӣ, майдонҳои таҷрибавӣ ва мураббӣ сохобтаҷриба, ки вобаста ба амалинамоии масъалаҳои инноватсионӣ муттаҳид шудаанд;

2. Иштироки муассисаҳои таълимии томактабӣ ва мураббӣ алоҳидае, ки барномаҳои таҷрибавӣ худро бомуваффақият амалӣ намудаанд, дар конфронсҳои илмӣ-

амалӣ, озмунҳои соҳавӣ, наشري воситаҳои таълимӣ, мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла бо истифода аз имкониятҳои захираҳои электронӣ чиҳати ташкил ва паҳн намудани таҷрибаи инноватсионӣ амалӣ мешаванд [7, с. 185];

3. Ташкили маҳзани маълумот (дорои имконияти барномавии зеҳни сунъӣ) оид ба самтҳои афзалиятноки фаъолияти инноватсионӣ дар муассисаҳои таълимии томактабӣ, фаъолияти мураббӣи навоар, коркарди назариявӣ ва методи онҳо бо истифода аз имкониятҳои технологияи иттилоотӣ арзёбӣ мешавад;

4. Мониторинги раванди ташаккули салоҳияти касбӣ, ба тақвият бахшидани сатҳи маҳорат ва малакаҳо, инчунин неруи инноватсионии ҳайати педагогии муассисаи томактабӣ мусоидат мекунад.

Рушди технологияҳои барномавии зеҳни сунъӣ имкониятҳои ҷадидро барои хубтару беҳтар кардани сифати таҳсилоти томактабӣ боз менамояд. Зеҳни сунъӣ дар муассисаҳои таълимии томактабӣ ба эҷоди усулҳои инноватсионии рушди барвақтии кӯдакон мусоидат мекунад. Муҳити барномавии компютери махсуси таълимӣ бо назардошти ниёзҳои инфиродии ҳар як кӯдак бештар фаҳмо ва мутобиқшаванда мешаванд [14]. Бо гузашти замон ёварони маҷозӣ (барномаи компютерӣ) барои кумаки мураббӣи тақмил ёфта истода, тавсияҳои дақиқтарро барои ташкили раванди таълимӣ пешниҳод менамоянд. Низомии муайян кардани истеъдодҳои барвақтӣ ба муайян кардани майлу рағбати табиӣи кӯдакон ва рушди зарфияти онҳо мусоидат мекунад. Илова бар ин, автоматикунонии равандҳои фаъолияти кории муассисаҳои томактабӣ ба беҳтар кардани фаъолияти инноватсионии муассисаҳои томактабӣ мусоидат мекунад [5, с. 54].

Хулоса, фаъолияти инноватсионии кормандони муассисаҳои томактабӣ бо истифода аз имкониятҳои зеҳни сунъӣ он замон натиҷабахш ва самаранок мегардад, агар дар сатҳи барномаҳои давлатӣ ва нақшаи татбиқи рушди инноватсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда шуда, аз тарафи аҳли илми кишвар дастгирии хешро ёбад. Дар воқеа ба қабул гардидани солҳои 2025 -2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» дар муассисаҳои томактабӣ низ амалӣ гардидани бахшҳои марбутан он ба рушди фаъолияти инноватсионии муассисаҳои томактабӣ таъсири мусбат хоҳад гузошт. Мутмаин ҳастем, ки бо татбиқи барномаҳои дарозмуҳлат оид ба инкишофи соҳа ва фароҳам овардани шароити хуби таълимӣ рушди соҳаи маориф, ба хусус таҳсилоти томактабӣ ба фатҳи қуллаҳои сифатан баланди таълим ноил мегардад. Моро зарур аст, ки дар ҳамбастагӣ бо аҳли илму маорифи кишвар ба рушди соҳаи кумаки амалӣ расонем, зеро бо ин роҳу восита метавонем ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардем.

Адабиёт:

1. Белая К.Ю. Инновационная деятельность в дошкольном образовательном учреждении: Методическое пособие для заведующих ДОУ и воспитателей. – М.: Московский институт открытого образования, 2003. – 66 с.

2. Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон. <https://www.maorif.tj/asosi/strategiya -va -barnomao/Барномаи давлатии рушди таълимии томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020 -2025. Душанбе -2019. 66с>

3. Гончарова Е.В., Телегина И.С. Инновационная деятельность в дошкольном образовательном учреждении: Учебно -методическое пособие. — Нижневартовск: Изд -во Нижневарт. гос. ун -та, 2013. — 126 с.

4. Еров, А.Б. Баланд бардоштани маҳорат ва малакаи касбии мураббӣи дар раванди машғулиятҳои муассисаҳои таълимии томактабии Тоҷикистон бо истифода аз усулҳои фаъоли таълим / А.Б. Еров, Р.Х. Ойматова // Фурӯғи илм. – 2024. – №. 4. – Р. 266 -273. – EDN YTESKU.

5. Еров, А.Б. Ташаккулдиҳии маҳорат ва малакаҳои технологияи омӯзгорон дар раванди таълим ва тарбияи муассисаҳои таҳсилотӣ / А.Б. Еров, Р.М. Холмуродов // Вестник Педагогического университета. Серия 2: Педагогика и психологии, методики преподавания гуманитарных и естественных дисциплин. – 2023. – №. 3(17). – Р. 52 -56. – EDN NFPSCD.

6. [Иматова Л., Мачидова Б., Девоншоева Т. Барномаи тарбия, таълим ва инкишофи кӯдакони синни томактабӣ «Рангинкамон»// – Душанбе 2013.](#)

7. Котибова, Ш.П. Ташаккулдиҳии маҳорат ва малакаҳои технологии мураббӣ дар раванди таълим ва тарбияи муассисаҳои томактабӣ / Ш.П. Котибова, А.Б. Еров // Паёми Пажуҳишгоҳи рушди маориф. – 2023. – №. 3(43). – Р. 184 -189. – EDN QLRRJC.

8. Кочешкова Л.О. Технология управления инновационной деятельностью в образовательном учреждении: Методические рекомендации для руководителей образовательных учреждений / Под ред. профессора В.В. Судакова. – Вологда: Изд. центр ВИРО, 2005. – 44 с.

9. Мачидова Б., Каримова А. Машғулиятҳои таълимӣ дар кӯдакистон. «Омӯзгор», аз 25 августи соли 2006.

10. Мирзоев А. Педагогическая технология как метод обучения с использованием технических средств. –Душанбе, 2005. – 69с.

11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2024.

12. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 25 декабри соли 2025.

13. Стандарти давлатии таҳсилоти томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 06.03.2014 №175 [Матн] / соли 2009 (Сомонаи вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, http://dushanbemaorif1111.tj/sanadho/standart_tomaktabi.html) рӯзи дастрасӣ: 05.12.2025.

14. Шалагина Е.В. Искусственный интеллект и нейросети в образовании детей с ограниченными возможностями здоровья - / ГБОУ СО ЦППМСП «Ресурс»; 2024. – 28 с.

ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНИИ КОРМАНДОНИ МУАССИСАИ ТОМАКТАБӢ БО ИСТИФОДА АЗ ИМКОНИЯТҲОИ ЗЕҲНИ СУНӢ

Дар мақолаи мазкур нақши инноватсия ва фаъолияти инноватсионии кормандон дар рушди маҳорат ва малакаҳои кӯдакони муассисаҳои таълимии томактабӣ нишон дода шудааст. Имрӯз навоарӣ ё худ инноватсия дар тамоми соҳаҳои фаъолияти одамон амалӣ гардида истодааст, ки самарай он танҳо барои боз ҳам манфиатбахш гардидани натиҷаи ин ё он амалиёт дар ҷараёни таълими муассисаҳои томактабӣ махсуб мешавад. Дар кишвар рушди фаъолияти инноватсионӣ дар сатҳи зарурӣ дастгирӣ ёфта истодааст, ки самарай он баланд гардидани сатҳи донишу малакаҳои кӯдакон мебошад. Зеҳни сунӣ ҳамчун падидаи нав дар ҷаҳон яке аз воситаҳои меҳвари коркарди иттилоот мубаддал гардида истодааст. Ин шабакаҳои нейронӣ дар як муддати кӯтоҳ ҳамчун омилҳои муҳимтарини пешбарандаи фаъолияти одамон арзёбӣ гардида истодааст. Ҳоло ин технологияҳо дар саноат, истеҳсолот, илм ва маориф, хизматрасониҳо ва дигар самтҳои фаъолияти одамон амалӣ гардида истодаанд. Фаъолияти инноватсионии кормандони муассисаҳои томактабӣ бо истифода аз имкониятҳои зеҳни сунӣ натиҷабаро ва самаранок мегардад, агар дар сатҳи барномаҳои давлатӣ ва нақшаи татбиқи рушди инноватсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда шаванд.

Калидвожаҳо: инноватсия, зеҳни сунӣ, фаъолияти инноватсионӣ, технология, таълим, томактабӣ, кормандони педагогӣ, мураббия, муосир, метод, маориф

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОТРУДНИКОВ ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

В данной статье рассматривается роль инноваций и инновационной деятельности сотрудников в развитии навыков и способностей детей в дошкольных образовательных учреждениях. Сегодня инновации внедряются во все сферы человеческой деятельности, эффект от которых рассматривается лишь как повышение эффективности той или иной операции в процессе обучения в дошкольных учреждениях. Развитие инновационной деятельности поддерживается в стране на необходимом уровне, ее эффектом является

повышение уровня знаний и навыков у детей. Искусственный интеллект, как новое явление в мире, становится одним из ключевых инструментов обработки информации. Эти нейросети оцениваются как важнейший фактор, движущий человеческой деятельностью в довольно короткие сроки. В настоящее время эти технологии внедряются в промышленность, производство, науку и образование, сферу услуг и другие области человеческой деятельности. Инновационная деятельность сотрудников дошкольных учреждений с использованием возможностей искусственного интеллекта будет эффективной и результативной, если будет реализована на уровне государственных программ и плана развития инноваций в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: инновации, искусственный интеллект, инновационная деятельность, технология, образование, дошкольное образование, педагогический персонал, воспитатели, современность, метод, образование.

INNOVATIVE ACTIVITIES OF PRESCHOOL STAFF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

This article examines the role of innovation and innovative activities of employees in the development of children's skills and abilities in preschool institutions. Today, innovations are being introduced into all areas of human activity, the effect of which is considered to be simply an increase in the efficiency of a particular operation in the preschool learning process. The development of innovative activities is supported in the country at the required level, and its effect is an increase in children's knowledge and skills. Artificial intelligence, a new phenomenon in the world, is becoming a key tool for information processing. These neural networks are considered a crucial factor driving human activity in a relatively short period of time. Currently, these technologies are being implemented in industry, manufacturing, science and education, the service sector, and other areas of human activity. Innovative activities of preschool employees using artificial intelligence will be effective and efficient if implemented within the framework of state programs and the innovation development plan in the Republic of Tajikistan.

Keywords: innovation, artificial intelligence, innovative activity, technology, education, preschool education, teaching staff, educators, modernity, method, education.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ёрзода Акмал Борон, докторанти (PhD)-и Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Телефон: +992 750160016, Почтаи электронӣ: yorov.akmal@mail.ru

Абдуллозода Бехруз, доктори фалсафа (PhD), аз рӯйи ихтисоси педагогика ва психологияи Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Телефон: +992 934232302. Почтаи электронӣ: bena.becha@gmail.com

Сведения об авторах: Ёрзода Акмал Борон, докторант (PhD) Института развития образования имени Абдурахмони Джоми Академии образования Таджикистана. Телефон: +992 750160016, Электронная почта: yorov.akmal@mail.ru

Абдуллозода Бехруз, доктор философии (PhD) по специальности педагогика и психология Института развития образования имени Абдурахмони Джоми Академии образования Таджикистана. Телефон: +992 934232302, Электронная почта: bena.becha@gmail.com

Information about the authors: Yorzoda Akmal Boron, PhD student at the Abdurahmoni Jomi Institute of Educational Development, Academy of Education of Tajikistan. Phone: +992 750160016; E-mail: yorov.akmal@mail.ru

Abdullozoda Behruz, doctor of philosophy (PhD) in pedagogy and psychology, Abdurahmoni Jomi Institute of Educational Development, Academy of Education of Tajikistan. Phone: +992 934232302; E-mail: bena.becha@gmail.com

Муқарриз: Муродова Ш.С., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айни

БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОН ЯКЕ АЗ МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ ТАЪЛИМИ ХИМИЯ

Назаров А.О., ассистент
Донишгоҳи энергетикӣи Тоҷикистон

Пешрафти иҷтимоию иқтисодӣ илму технология дар мамлакат зарурати ҷустуҷӯи методу усулҳои рушди раванди таҳсилот ва дар ин асос баланд бардоштани сифати дониши хонандагонро аз ҷанни химия ҳамчун ҷанни табиатшиносӣ муҳим мешуморад.

Аз ин ҷо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба рушди соҳаи илму маориф ва техникаву технологияи муосир, аҳамияти хоса дода, дар паёмаш ба Маҷлиси Олӣ (26.19.2019) қайд мекунад, ки «Ба хоҳири боз ҳам беҳтар ба роҳ мондани омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ, инчунин тавсеаи тафаккури техникаи насли наврас солҳои 2020 – 2040 «Бистсолаи омӯзиш ва рушди ҷанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» эълон карда шавад».

Такмил ва илмикунонии мазмуни химия, озод намудани он аз маводи нолозиме, ки дар ҳалли вазифаҳои таълиму тарбия муҳим нестанд рафта истода, баланд шудани иқтидори донишҳои химиявиро баланд мебардорад.

Корхое, ки ҳоло оид ба бӯй гардонидани мазмуни таҳсилот анҷом дода шуда истодааст (мафҳумҳои асосӣ, инъикоси комёбиҳои илм ва амалияи зарурӣ, тайёрӣ ба интиҳоби касб, бештар диққат додан ба машғулиятҳои амалӣ ва лабораторӣ, таъмини васеи истифодаи компютерҳо ва дигар воситаҳои техникаӣ ва ғайраҳо) ба хонандагон хурсандӣ оварда, шавқу рағбати онҳоро ба омӯзиши ҷанни химия хеле баланд мегардонад.

Дар назди системаи маориф вазифаи басо душвору масъулиятнок тарбияи шахси дониши баланди дунявӣ ва аз ҷиҳати идеявӣ мустаҳкам устувор меистад. Имрӯз масъалаи омӯзиши ҷанҳои табиатшиносию дақиқ, махсусан ҷанни химия аҳамияти муҳим пайдо кардааст.

Маврид ба зикр аст, ки дар шароити кунунӣ ба роҳ мондани таълиму тадриси ҷанни химия тибқи методология ва технологияи муосир дар муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ ба зарурати воқеӣ табдил ёфтааст. Дар мавриди дуруст ба роҳ мондани омӯзиши ҷанни химия Зубайдов У.З. қайд менамояд, ки дар ташаккул ва инкишофи донишҳои назариявӣ ва амалӣ химияи мактабӣ донишҳои илмӣ лозимаро дар бар мегирад. «Ҳангоми таълими он истифодаи усули проблемавӣ, методҳои озмоиши химиявӣ, методи диалектикий фаҳмиш барои рушди тафаккур (фикр), хоҳири, нутқ, таҳайюлот ва ғайра аҳамияти бағоят калон доранд» [2]. Азҳуд намудани донишҳои химиявӣ дар раванди таълими химия хеле муҳим мебошад.

Масъалаи баланд бардоштани сифати таҳсилот дар ҳама давраи замон мубрам буд, ҳоло нақши он барои ҷомеа ва ҳар як шахсе, ки дар раванди таълим иштирок дорад, рӯз то рӯз меафзояд. Ба насли ҷавон додани донишҳои аниқ ва дар онҳо ташаккул додани маҳорат ва малакаҳо, ҷаҳонбинии илмӣ муҳимтарин вазифаҳои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ) дониста мешавад. Дар Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон шӯбаи сифати таҳсилот таъсис дода шудааст. Бо қарори мушовараи Агентии назорат дар соҳаи илми назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (24.12.2020) «Барномаи идоракунии сифати таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид, ки мутобиқи он зинаҳои асосии идоракунии сифати таҳсилот муайян карда шудааст.

Дар ҳама ҳуҷҷатҳои меъёрии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ва барномаҳои мушаххаси қабул кардашуда ин масъала аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шудааст, ки амалӣ шудани онҳо ба сифати баланд бардоштани корҳои МТМУ ва сифати таҳсилот дар онҳо имконият медиҳад.

Аз ин ҷо таълими химия як ҷузъи таълими умумӣ аз талабот ва дигаргунсозихо бетараф монда наметавонад.

Самаранокии таълими химия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ на танҳо ба хусусиятҳои дигаргунсозихое, ки дар таълими химия ба амал омада истодаанд, балки ба худи субъекти раванди таълим низ вобаста мебошад.

Системаи маҳорату малакаҳои ба донишҳои химиявӣ мувофиқ фаъолияти таълимии хонандагон ва истифодаи донишхоро дар амал таъмин менамоянд. Барои тарбияи ҷаҳонбинии илмӣ, эътиқод нисбат ба табиат ва арзишҳои ахлоқӣ ва зоҳир шудани онҳо дар амал, системаи муайяни муносибатҳо бо табиате, ки моро иҳота менамояд, ба ҳодисаҳои химиявии иҷтимоӣ, ба рафтор дар табиат ва ҷамъият таъсир мерасонад, вобаста мебошад. Таҷрибаи ҷамъшудаи фаъолияти эҷодӣ бошад, барои ҳалли масъалаҳои мураккаби таълимӣ-маърифатӣ, муносибати эҷодкорона кардан, барои азхудкунии донишҳо ва маҳорати химиявӣ зарур аст.

Чи хеле ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, муваффақ шудан ба барқароркунии алокаи дохилифаннӣ барои омӯзиши химия шароити муносиб ба вучуд меорад. Барномаи фанни химияи мактаби миёна дар асоси ғояҳои назарияи химиявии сохт таҳия шудааст.

Дар давоми солҳои зиёд таҳкурсии асосии курси мактабӣ дигар нашудааст, гарчанде доимо мундариҷа ва сохтори он тағйир ёфта меистад. Барои як – як дида баромадани тағйирот зарурат нест. Фақат ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки аз рӯи талаботи илм, саноат ва вазифаҳои пешмоадаи мактаби миёна дар давраи муайян (зарурӣ) дар мазмуни барнома ва китобҳои дарсӣ тағйироти асосноки дидактикӣ ворид карда шудаанд. Ҳамин тавр, маводи дуумдараҷа, ки ба ташаккули донишҳои хонандагон таъсири манфӣ мерасонанд, бардошта шуда ба ҷои онҳо мафҳумҳо, назария, маълумоте, ки тараққиёти илм ва техникаро инъикос мекунанд, ворид гардидаанд.

Нишондиҳандаҳои пасти сифати дониши хонандагон, майли сусти онҳо ба омӯзиши химия фаъол кардани принципи фардикунониро дар таълими химия пеш мегузорад. Дар асоси таҳлили адабиёти психологию педагогӣ, методӣ, фалсафӣ кушодани мазмуну моҳияти мафҳумҳои «фардикунонии таълими химия», «фардияти шахс», «муносибати фардикунонӣ», «сифати дониш» муайян намудани нақш, мавқеи раванди фардикунонии таълим дар ҳалли масъалаҳои баланд бардоштани сифати дониш ва маҳорати хонандагон хеле муҳим мебошад. Дар таҳқиқ ба хусусиятҳои таълими химия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии вилояти Хатлон бо назардошти таҷрибаи шахсии унвонҷӯ, методистҳо, омӯзгорони химия дар татбиқи раванди фардикунонии таълими химия бо мақсади баланд бардоштани сифати дониш ва маҳорати хонандагон диққати махсус дода мешавад, чунки таҳқиқ дар ин минтақа анҷом дода шудааст.

Аз ин ҷо барои ноил шудан ба ин ҳадафи гузошташуда, дар ин мақола мо вазифаҳои ғояҳои асосӣ, ҷанбаҳои психологию педагогӣ, аҳаммияти вазифавӣ ва дидактикии раванди фардикунонӣ ва нақши онҳоро дар баланд бардоштани сифати дониши хонандагон аз фанни химия мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор додем.

Амалӣ намудани ин вазифаҳо истифодаи муносибати бонизомии инфиродиро, ки ба шахсият нигаронида шудааст талаб дорад.

Дар ҷорҷӯбаи муносибати бонизом И.М. Титова [8, с. 152] ҳисоб мекунад, ки фардикунонии таълими химия ҳамчун падидаи педагогӣ метавон дар низомии муайяни ҷузъҳо робитаи ҳамдигарӣ бо мақсади баланд бардоштани сифати дониши хонандагон ба таври васеъ истифода намоем. Муносибати инфиродии шахсро ҳамчун арзиши муайян, талабот ба намудҳои гуногуни фаъолияти маърифатӣ ҳисоб кард. Истифодаи чунин муносибатҳо имконият медиҳад, ки фардикунонии таълими химия ҳамчун як раванди томи хусусиятҳои фардии хонандагон қобилият, майл, шавқу рағбат, хусусиятҳои хоси тафаккур дида баромада шаванд ва омӯзгор аз воситаи методҳои гуногуни таъсиррасонӣ нисбат ба ҳар як хонанда истифода намояд, ки сифати дониши хонандагонро дар раванди таълими химия таъмин месозанд.

М.А. Акимова [1, с. 80], И.С. Якиманская [10, с. 96] «мафҳуми «сифат»-ро як чузъи ҷудонашавандаи назари мо ба ҷаҳон ва ҳаёт яке аз мафҳуми калидии таълими муосир маънидод мекунад».

С. Холназаров чунин қайд мекунад: «Таҳти мафҳуми сифати таълими химия ҳолати берунӣ ва дохилии раванди муайян ва нитиҷаҳои таълими химия (сатҳи он, қисматҳо, ҳосият, давраҳои инкишоф)-ро, ки ҳолати муқаррарӣ ва ноилшударо (дар фаъолият ва шахсият) инъикос намуда, ба воситаи ҳосияти худ ва раванди мавҷудияташ мушоҳида мешавад, мефаҳмем» [9, с. 73]. Г.М. Коджаспирова оид ба ин масъала чунин ақида дорад: «мафҳуми «сифати таълим» сатҳи муайяни донишу малака, рушди равонӣ, ахлоқӣ ва ҷисмониро, ки хонандагон дар марҳалаи муайян мувофиқи мақсадҳои пешбинишуда ба даст овардаанд, фаҳмида мешавад» [3, с. 448].

Барои омӯзгори ҷавон муайян кардан душвор аст, ки барои баланд бардоштани сифати дониш ва малакаи химия кадом ҳислатҳои инфиродии хонандагонро рушд додан лозим аст.

Дар асоси талаботи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» дар ҷумҳурӣ Стандарти давлатии таҳсилоти миёнаи умумӣ қарар карда, тасдиқ карда шуд, ки он ҳадди ақалли (минимуми) дониши хонанда, меъёри масруфияти онон ва дархости дараҷаи омодагии хонандагони МТМУ-ро муайян мекунад [4].

Ҳамин тавр, химия яке аз ҷузъҳои асосии таҳсилоти умумӣ доништа шуда, вобаста ба майлу хоҳиши хонандагон омӯзиши он метавонад дар зинаҳои гуногун қарор гирад. Аммо мақсади умумии омӯзиши химия дар ҳар зинае қарор гирад, ягона мемонад. Яъне, талаботи ягона ба донишу малакаҳои хонандагон ягона аст, талабот, хусусиятҳои инфиродии хонандагон ҷудо карда нашудаанд.

Химия ҳамчун илми табиатшиносӣ ба омӯзиши сохти моддаҳо, вобастагии ҳосияти онҳо аз сохти химиявӣ, ҳосил кардани моддаҳои химиявии барои ҷомеа зарур машғул аст.

Аз ин ҷо омӯзиши химия рушди ҷомеа, таъмини он бо маводҳои зарурӣ нақши калон дорад ва чунин хусусиятҳои давраи муосирро қайд кардан мумкин аст:

- таҳсилот ба ҳамаи кӯдакон равона карда шудааст, ҳуқуқ ба таълим ягона аст;

- таълиму тарбия раванDEST, ки манфиати ҳамаи хонандагон ва ҷамъиятро дар назар дорад.

Тараққиёти ҷомеа, илму техника ба он роҳ наметавонад, ки МТМУ ба таври доимӣ дар як ҳолат муддати дароз қарор гиранд, масъалаҳои ба миён омадари ҳал намоянд, дар навбати худ соҳаи маориф ба муносибатҳои ҷамъиятӣ таъсир мерасонад. Дар ҷомеаи саноатӣ, иттилоотӣ, ки мамлакати мо қадами устувор гузошта истодааст аломатҳои он, аллакай намоён аст. Таҳсилот ва сифати дониш ҳарчи бештар ҳамчун сарвати миллий ва солимии маънавии инсон буда, вобаста ба рушди ҷомеа он ҳам тараққӣ мекунад, тайёрии касбӣ, майл ба эҷодиёт ва малакаи ҳалли масъалаҳои ғайристандартӣ ба омили муҳимтарини амалӣ гардондани иқтисодии мамлакат табдил ёфта истодааст. Чунин хусусиятҳои марҳалаи кунунии рушди таҳсилоти миёнаи умумиро қайд кардан ҷоиш аст:

- таълим барои ҳама – барномаҳои таълимӣ, ки ба таҳсилоти босифат барои ҳама кӯдакон нигаронида шудаанд;

- раванди таълиму тарбия манфиату эҳтиёҷоти хонанда ва тамоми ҷамъиятро дар назар мегирад;

- на ин ки ҷинс, миллат, мазҳаб, балки қобилияти фардии кӯдак, муносибати он ба ҷомеаи муосир ба назар гирифта мешавад;

- ичрои масъалаҳои, ки аз барномаҳои химия бармеояд, тақмили методҳои таълими онро дорад;

- омӯзгор дар раванди таълим диққати ҳар як хонандаро ба мафҳумҳо ва қонунҳои асосии илмӣ равона сохта, ба аз худ кардани онҳо кӯшиш ба ҳарч метавонад;

- ташаққули малакаҳои зарурӣ дар ҳар як хонанда оид ба ҳалли масъалаҳо, татбиқи донишҳои азхуднамуда дар амал, ҳангоми истифодаи адабиёти иловагӣ, китоби дарсӣ ва гузаронидани корҳои амалӣ ва лабораторӣ талаботи ҳаёти гаштаанд;

• интихоби методологии мафҳумҳои асосӣ ва назарияҳои илмӣ дар мазмуни таҳсилоти химиявӣ, ҳамчун шакли омили рушди донишҳои илмӣ-мантиқӣ буда, онҳо на танҳо тавсифи ҳодиса, балки муҳимтар аз ҳама иҷрои вазифаи ташхисро тақозо мекунанд, ки методикаи омӯзиши донишҳои илмӣ ва дар хотири хонанда мустаҳкам намудани онҳоро бағоят осон мегардонад;

• наздик овардани мазмуни назарӣ бо истеҳсоли, ки имкон медиҳад, хонандагон нақши назарияҳои химиявиро барои амалан ҳосил кардани моддаҳои химиявӣ беҳтар фаҳманд ва ғайраҳо.

Хусусиятҳои хоси марҳалаи кунунӣ, рушди таълим, ба назар гирифтани шахсияти хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ) муосирро талаб мекунанд. Ин нуқтаи назарро тамоми омӯзгорон баён мекунанд. Аммо бояд қайд кард, ки имрӯз хонандагон барномаи таълими химияро ба таври муваффақиятнок аз худ намеkunанд, донишҳои гирифтаашонро дар вазъиятҳои лозимӣ пурра истифода бурда наметавонанд. Ин ҳолат моро водор мекунанд, ки ба хонандагон маводи тайёр надода, ба тарзи мустақилона аз худ кардани иттилоотро ба онҳо ёд диҳем, яъне ба сифати таълим бештар диққат зоҳир намоем. Ба мафҳуми сифат чи аз нуқтаи назари фалсафӣ, педагогӣ ва чи сифатшиносӣ, яъне бисёрҷониба назар андозем.

Файласуфҳо «сифат ва микдор»-ро категорияи фалсафии муҳимме медонанд, ки воқеияти объективиро инъикос менамояд.

Мафҳуми «сифат» аз ҷониби В.К. Панасюк чун: «мафҳуми марказии стандартҳои байналмиллалӣ оилаи ISO буда, дар стандартҳои ҷорӣ ISO сифат ҳамчун маҷмуи хусусиятҳои объект вобаста ба қобилияти он барои қонеъ кардани ниёзҳои зикршуда ва пешбинишуда маънидод карда мешавад» [7, с. 384]. Чӣ хеле ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, оид ба масъалаи «сифат» фикру андешаҳо гуногун буда, файласуфон бо тарзи худ, педагогҳо методистон низ фикри худро доранд, ки аз серчанбагии ин мафҳум дарак медиҳанд.

Мо онро маҷмуи хосиятҳои ба таври доимӣ дар ҳаракату тағйирёбӣ буда, асоси мавҷудияти объект ё равандро ташкил карда, онҳо маҷмӯъ ва низомии иерархии хосиятҳо мебошанд, робита ва таъсири мутақобиларо инъикос мекунанд. Инчунин, хусусияти хос, томият, мустаҳкамии объект ё равандро муайян мекунанд.

Масъалаи дигаре, ки ба мафҳуми «сифат» робитаи зич дорад, ин баҳодиҳӣ (арзёбӣ) мебошад. Оид ба ин масъала А.А. Макареня фикрашро чунин баён месозад: «Масъалаи махсусан душвори андозагирӣ (ченкунӣ) ин баҳодиҳӣ ба сифати таълим, яъне муқаррар намудани қобилияти шунаванда барои қонеъ гардондани талаботи муайян ҳангоми ташкили таълим аз рӯйи нақшаи таълимии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ мебошад. Ҳангоми баҳодиҳӣ ба сифат бояд ба чунин нишондиҳандаҳо ба монанди таносуби вақт барои гирифтани дониш ва омода кардани ҷавобҳо (мафҳуми «вақти қатъӣ» вучуд дорад) аҳаммияти калон дода шавад. Гуногунии муносири зухуроти категория «сифат» тавассути мафҳумҳои «сифати таълим», «сифати дониш» зухур меёбад. Шарҳи васеи мафҳуми «сифати таълим» натиҷаи ташаккули фарҳангиест, ки ба талаботи фард ва ҷомеа ҷавобгӯ мебошад [6, с. 15-34]. Т.Н. Литвинова қайд мекунанд: Арзёбии сифати таълим арзёбии сифати дастовардҳои таълимии хонандагон ва баҳодиҳии сифати раванди таълимро дар назар дорад.

Сифати умумии (мураккаб) таълим одатан бо истифода аз нишондодҳои таълим буда дар амал маълумотномаҳои шартӣ микдории як ё як қатор хусусиятҳои мебошанд, ки аз рӯйи онҳо дараҷаи дониш ба таври субъективӣ муайян карда мешавад. Аксар вақт арзёбӣ дар асоси натиҷаҳои ҳалли мушкилот ё дар асоси ҷавобҳо ба саволҳо, дар формулаҳо, шаклҳо ё мафҳумҳои гуногун ва ғайра муқаррар карда мешавад. Омӯзгор барои муайян кардани дараҷаи сифати дониши хонанда аксар вақт ба ҷамъоварии шартӣ нишондодҳои сифатӣ ва микдорӣ муроҷиат мекунанд. Аксар вақт ин кор бо нуқтаҳо ё воқидҳои вақт, аз ҷиҳати эҷодкорӣ ва ғайра анҷом дода мешавад. Аммо, чунон ки таҳлилҳо нишон дод, ин муносибат вазъияти ҳақиқии сифати донишро инъикос намеkunанд. Илова бар ин, ҳангоми баҳодиҳӣ ба сифати дониш бо ин роҳ имконнопазир аст, ки механизми муҳими бозгашт дар раванди

таълим эҷод карда шавад. Аз ин рӯ, маълум аст, ки бо вучуди ин, дар чунин ҳолатҳо усулҳои таҳлили нишондодҳои алоҳидаи сифати донишро истифода бурдан лозим аст, ки дар бораи рушди фардияти хонандагон тасаввуроти одилона медиҳад» [5, с. 17-21].

Дар натиҷа, баланд бардоштани сифати дониши хонандагон дар таълими химия яке аз масъалаҳои ҳассос ва муҳимме мебошад, ки аз он рушди илм, техника ва ҷомеа вобаста мебошад. Барои расидан ба ҳадафҳо, бояд усулҳои нав, техникаҳои инноватсионӣ ва таълики муҳити муҳитсоз кумак расонад. Барои он, ки ин масъала ҳал шавад, метавон сатҳи дониши умумии хонандагонро афзоиш дод, ғанновари рошд дод ва дар оянда мутахассисони баландхаттисро омода кард.

Хулоса фардикунонии таълими химия шароити ҳақиқӣ барои баланд бардоштани сифати дониши хонандагон мебошад. Ин фикрро дар қорҳои худ қисми зиёди олимони муҳаққиқон, равшиносон, педагогҳо - методистон, ки ба ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд, тасдиқ менамоянд.

Адабиёт:

1. Акимов, М.К., Индивидуальность учащегося и индивидуальный подход [Текст] / М.К. Акимов, В.Т. Козлова / Серия «Педагогика и психология». - 1992. - № 3. - 80 с.
2. Зубайдов У.З. Таълими химияро чӣ тавр бояд ба роҳ монд. Донишгоҳи тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино. Маърифат-№5, 1992. С.17-20.4
3. Коджаспирова, Г.М. Словарь по педагогике [Текст] / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров.- М.: Март; Ростов н/Д: Март, 2005.- 448 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф».[Матн]- Душанбе, Шарқи озад.
5. Литвинова, Т.Н. ЕГЭ по химии: анализируя итоги [Текст] / Т.Н. Литвинова / Химия в школе. - 2005. - №6. - С. 17-21.
6. Макареня, А.А. Методология химии [Текст] / А.А. Макареня, В.Л. Обухов. -М.: Просвещение, 1985. - С. 15 - 34.
7. Панасюк, В.К. Школа и качество: выбор будущего. [Текст] / В.К. Панасюк. - СПб.: КАРО, 2003. - 384 с.
8. Титова, И.М. Совершенствование химической и методической подготовки будущего учителя химии средней и профессиональной школы: Сб. науч. тр. [Текст] / И.М. Титова. -Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1989.-152 с.
9. Холназаров С. Таълиқӣ ва ғайриғайри мактабҳои намуди нав дар вилояти Хатлон. [Матн] / Душанбе, «Маориф ва фарҳанг» 2004. 73 с.
10. Холназаров С. Асосҳои методикаи таълими химия. Қисми 2. Душанбе, «Авесто», 2008.
11. Холназаров С., Ҳақимов О. Асосҳои методикаи таълими химия. Қисми 1. Душанбе, «Авесто», 2009.
12. Якиманская, И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе [Текст] / И.С. Якиманская. -М.: Педагогика, 1996.- 96 с.

БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОН ЯКЕ АЗ МАСЪАЛАИ МУБРАМИ ТАЪЛИМИ ХИМИЯ

Мақолаи мазкур ба таҳлилу баррасии яке аз масъалаҳои калидии соҳаи маориф дар марҳалаи муосир — баланд бардоштани сифати таҳсилот аз ғанни химия бахшида шудааст. Муаллиф зарурати ин масъаларо дар партави сиёсати маорифпарваронаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ — Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва эълон гардидани «Бистсолаи омӯзиш ва рушди ғанҳои табиатиносоӣ, дақиқ ва риёзӣ (солҳои 2020–2040)» асоснок намудааст.

Дар мақола қайд карда мешавад, ки сифати дониши хонандагон танҳо аз мазмуни китобҳои дарсӣ вобаста набуда, балки ба истифодаи технологияҳои муосири таълим, усулҳои инноватсионӣ

ва муносибати фардикунонӣ (индивидуализатсия) алоқамандии зич дорад. Муаллиф мафҳуми «сифати таҳсилот»-ро аз дидгоҳи олимони соҳа ва стандартҳои байналмилалӣ таҳлил карда, нишон медиҳад, ки барои ноил шудан ба натиҷаҳои дилхоҳ, бояд аз додани маводи тайёр даст кашада, хонандагонро ба азхудкунии мустақилонаи донишҳо ва ташаккули тафаккури техникӣ ҳидоят намуд.

Диққати махсус ба раванди фардикунонии таълими химия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии вилояти Хатлон дода шудааст. Муаллиф бар он ақида аст, ки ба назар гирифтани қобилият, шавқу рағбат ва хусусиятҳои равонии ҳар як хонанда дар раванди дарс имкон медиҳад, ки муносибати субъективии хонанда ба илм тағйир ёфта, сифати дониши ӯ баланд гардад.

Калидвожаҳо: таълими химия, баланд бардоштани сифати дониш, усулҳои таълимӣ, навовариҳо дар ёдгирӣ, омӯзиши интерактивӣ, такмили маҳоратҳо, технологияҳои таълимӣ, сифати омӯзиш.

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ УЧЕНИКОВ ЯВЛЯЕТСЯ ОДНОЙ ИЗ АКТУАЛЬНЫХ ЗАДАЧ В ОБЛАСТИ ХИМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Данная статья посвящена анализу и рассмотрению одного из ключевых вопросов в области образования на современном этапе – повышению качества обучения химии. Автор обосновывает необходимость решения этой проблемы в свете образовательной политики Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, Уважаемого Эмомали Рахмона, и объявления «Двадцатилетия изучения и развития естественных, точных и математических наук (2020–2040)».

В статье отмечается, что качество знаний учащихся зависит не только от содержания учебников, но и тесно связано с использованием современных образовательных технологий, инновационных методов и индивидуализированного подхода. Автор анализирует концепцию «качества образования» с точки зрения ученых в данной области и международных стандартов, показывая, что для достижения желаемых результатов необходимо отказаться от предоставления готовых материалов и направлять учащихся к самостоятельному освоению знаний и формированию технического мышления.

Особое внимание уделяется процессу индивидуализации преподавания химии в средних школах Хатлонской области. Автор считает, что учет способностей, интересов и психологических особенностей каждого ученика в процессе обучения позволяет изменить субъективное отношение ученика к науке и повысить качество его знаний.

Ключевые слова: преподавание химии, повышение качества знаний, методы обучения, инновации в обучении, интерактивное обучение, совершенствование навыков, образовательные технологии, качество обучения.

IMPROVING THE QUALITY OF STUDENTS' KNOWLEDGE IS ONE OF THE PRESSING TASKS IN THE FIELD OF CHEMICAL EDUCATION

This article analyzes and examines one of the key issues in education today: improving the quality of chemistry instruction. The author substantiates the need to address this issue in light of the educational policy of the Founder of Peace and National Unity – Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan, the Honorable Emomali Rahmon, and the announcement of the «Twenty Years of Study and Development of Natural, Exact, and Mathematical Sciences (2020–2040)».

The article notes that the quality of students' knowledge depends not only on the content of textbooks but is also closely linked to the use of modern educational technologies, innovative methods, and an individualized approach. The author analyzes the concept of "quality education" from the perspective of scholars in the field and international standards, demonstrating that achieving desired results requires abandoning the provision of ready-made materials and guiding students toward independent knowledge acquisition and the development of technical thinking.

Particular attention is paid to the process of individualizing chemistry instruction in secondary schools in the Khatlon region. The author believes that taking into account each student's abilities, interests, and psychological characteristics during the learning process helps change their subjective attitudes toward

science and improve the quality of their knowledge.

Keywords: chemistry teaching, improving knowledge quality, teaching methods, innovations in teaching, interactive learning, skill development, educational technology, teaching quality.

Маълумот дар бораи муаллиф: Назаров Акрам Обайдуллоевич, ассистенти кафедраи фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзии Донишгоҳи энергетикӣи Тоҷикистон. Тел: +992 55.888.18.41. почтаи электронӣ: nazarovakram97@gmail.com.

Сведения об авторе: Назаров Акрам Обайдуллоевич, ассистент кафедры естественных, точных и математических наук Таджикского энергетического университета. Тел.: +992 55.888.18.41. Эл. почта: nazarovakram97@gmail.com.

Information about the author: Nazarov Akram Obaidullovich, assistant in the department of natural, exact, and mathematical sciences at the Tajik Power Engineering University. Tel.: +992 55.888.18.41. Email: nazarovakram97@gmail.com.

Муқарриз: Давлатмуродзода М.Д., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:37.0+378+796 (075.8)
Н-92

ТАШАККУЛИ УСТУВОРИ КАСБИИ ОМЎЗГОРОНИ ОЯНДАИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ БА ҶАҶОЛИЯТИ ПЕДАГОГӢ

Нурматов Ҳ.Т., унвонҷӯ
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ҳадафи аслию асосии озмоиши педагогӣ аз қорқард ва татбиқи амсила ва шароитҳои педагогии ташаккули устувори касбӣ доир ба ҷаҷолияти омӯзгорони тарбияи ҷисмонӣ иборат буда, се марҳиларо ташкил медиҳанд: ташхисӣ (муайяннамоӣ), ташаккулдиҳӣ ва назоратӣ.

Дар рафти ҳар як давра пайваста ва пай дар пай як қатор вазифаҳо ҳал карда мешуданд. Ҳамин тавр, вобаста ба мақсади марҳилаи аввал (ташхисӣ), ки аз муайян кардани дараҷаи тасаввуроти субъектҳои раванди таҳсилот оид ба ташаккули устувори касбии омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ, ки падидаи муқаддам зери омӯзишу таҳқиқ қарор гирифта буд, чунин вазифаҳо: муайян намудани мотивҳо (ангезаҳо)-и касбии педагогӣ ва сатҳи ибтидоии устувори касбии гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ ташкил карда шуд, мавриди ҳал ва иҷро қарор гирифтанд.

Барои он ки донишҷӯ бо захираи кадом донишҳо, маҳорат ва малакаҳо роҳи пешгирифтаи касбии ҳудро тай мекунад, мо аз методҳои мухталифи илмӣ – таҳқиқотӣ: мушоҳида, суҳбат, пурсиши донишҷӯён, методи математикӣ ва қорқарди омории натиҷаҳои таҳқиқ дар ин марҳила, методи ҷамъбасти тавсифи мустақили вобастанабуда, истифодаи методҳои сатҳи ташаккули устувори касбии омӯзгорони ояндаи тарбияи ҷисмонӣ: омӯзиши самтҳои арзишӣ (М. Рокич), муайян кардани ангезаҳои ҷаҷолияти таълимӣ (А.А. Реан, В.А. Якунин) [22, с. 638] ва ҳавасмандгардонии ҷаҷолияти касбӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ (усули К. Заморир дар таҳрири А. Реан), муайян кардани интиҳоби касби омӯзгорӣ (усули «мотивҳои интиҳоби ҷаҷолияти омӯзгор» Е.П. Илина) ва майлҳои иртиботӣ ва ташкилӣ, муносибати ҳудшиносӣ С.Р. Паутелеев), арзёбии усулҳои воқуниш ба низоъ (К.Н. Томас), арзёбии сатҳи саломатии ҷисмонии шахс аз рӯи нишондиҳандаҳо (Г.Л. Апанасенко) [1, с. 45-47], ҳудбаҳодиҳии дараҷаи азҳудкунии маданияти педагогӣ (Ключникова) ва ғайраҳо истифода намудем.

Бояд тазаққур дод, ки дар бунёди ҳамаи методҳои дар боло зикрқардида, ғояи се зинаи аз тарафи В.А. Сластёнин [21, с. 87] пешниҳодқардида: қобилиятҳои зарурии

«мехоҳам» ва «метавонам» - омодагии шахсӣ, «медонам» - омодагии назариявӣ, «тавонистан» ва «кардан» - омодагии фаъолияти амалиётӣ (технологӣ) – фаъолияти самараноки омӯзгор шомил мешаванд, ки барои амалисозии зинаҳои мазкур равона шудаанд.

Яке аз методҳои таҳқиқоти мазкур пурсиши анкетавӣ буд, ки барои муайян намудани сатҳу дараҷаи тасаввуроти донишҷӯён дар бораи чунин падидаи омӯзишӣ мисли «устувории касбӣ-педагогӣ» нигаронида шуда буд, ки дар байни донишҷӯёни курсҳои якуми факултети тарбияи ҷисмонӣ ва омодагии дифоӣ ҳарбии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ва кафедраи тарбияи ҷисмонии дар назди факултети педагогика ва тарбияи ҷисмонии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав қароргирифта гузаронида шуд. Ҳамагӣ, 133 таҳқиқшаванда дар ҳаёти гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ иштирок карданд.

Саволу ҷавобҳо барои донишҷӯёни курсҳои аввал таҳия шуда, асосан пеш аз омӯзиши силсилаи фанҳои педагогӣ гузаронида шуданд. Ба хотири он ки дарку андешаҳои онҳоро роҷеъ ба устувори касбӣ-педагогии онҳо, моҳияти вай, намудҳо, унсурҳои сохторӣ, меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои ташаккули онро муайяну ошкор намоем, ба ғайр аз ин, ба донишҷӯён пешниҳод шуд, ки ба сатҳи устувории касбии худ баҳо диҳанд.

Таҳлили ҷавобҳо ба саволи яқум «Шумо дар зери устувории касбии муаллим чиро мефаҳмед?» Нишон дод, ки 61,6% пурсидашудагон устувории касбии муаллихро аз рӯи доштани сатҳи баланди донишҳои махсуси омӯзгор мефаҳманд; 19,8% дар чунин мавқеъ қарор гирифтанд, ки ин – донишҳо, маҳорат, малакаҳои муаллимад, ки дар асоси таҷриба ва омодагӣ барои татбиқи фаъолияти касбӣ-педагогӣ бунёд ёфтаанд; 17,6% дар дуруст ҷавоб додан душворӣ кашиданд.

Дар ҷавоб ба саволи дуум «Шумо устувории касбии муаллихро тавсифнамои касбии ӯ ҳисоб мекунед?» 100% арз намуданд, ки устувории касбӣ ифодагари моҳияти касбии вай мебошад.

Саволи дигари пурсиш «Қадам фанҳои таълимии дар мактаби оӣ пешниҳодгашта дар ташаккули устувории касбӣ мусоидат мекунанд?» ҷавобҳо (аз рӯи суръати такроршавӣ ва каму пастшавӣ): психология, педагогика, физиология, анатомия, фарҳангшиносӣ, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш мавқеи асосиро ишғол карданд.

Сатҳи тасаввуроти устувории омӯзгорони ояндаро омӯхта истода дар назди худ вазифа гузоштем, ки дараҷаи устуворӣ ва салоҳиятмандии появии онҳоро мавриди омӯзиш қарор диҳем, ки ин дар натиҷаи таҷрибаи ҳамкории онҳо бо кӯдакон, муносибати байнишахсӣ бо ҳамкурсон, бо назардошти фаъолияти ҷамъиятӣ - педагогӣ дар мактаб, дар давраи дохилшавӣ ба муассисаи таҳсилоти олии касбӣ ба тартиб дароварда шудаанд, равшан намоем.

Бояд таъakkур дод, ки дар ин маврид бартарии ангеzaҳои касбӣ-педагогӣ омили асосии ба зергурӯҳҳои алоҳида ҷудошавии гурӯҳи озмоишӣ дар вобастагӣ ба устувории появӣ гашт. Муқаррар карда шуд, ки 17,2% устувории касбии донишҷӯён бошуурона буда, вале дар шакли интуйтуй (бидуни таҷриба ва ҳулосаҳои мантиқӣ), бе таъа ба донишҳои махсус, 73,7% дар ҷавоб ба душворихо рӯ ба рӯ шуданд, намуди мотиватсияҳои берунӣ бартарӣ дошт, дараҷаи заминавии устувории касбии онҳо ниҳоят паст буд, 9,2% донишҷӯён ба қисми зиёди саволнома ҷавоб дода натавонистанд. Дар асоси таҳлили тарҷеҳӣ (ретроспективӣ) бо назардошти ба назар гирифтани таҷрибаи то мактаби оӣ ба донишҷӯёни гурӯҳи озмоишӣ ва назоратӣ пешниҳод карда шуд, ки роҷеъ ба сатҳи устувории касбии появии худ баҳо диҳанд.

Таҳлил нишон дод, ки қисми зиёди донишҷӯён бо мафҳумҳои педагогии дастгоҳии масъала шинос нестанд аз ин рӯ, дар ҷараёни истифодаи усули мутобиқгардонидашуда лозим омад, ки баъзе таърифу тафсирҳоро шарҳ диҳем (маҳорати фазилатӣ (рефлексивӣ), қобилиятҳои персептивӣ ва ғайра).

Таҳлили дараҷаи лоиҳавии устувории касбии донишҷӯёни гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ имкон дод, ки дар марҳилаи ибтидоии корҳои таҷрибавӣ – озмоишӣ бо сатҳи то мактаби оӣ онҳоро ба танзим дароварда, асоснок намоем. Барои исботи ин масъала

саволҳои аниқкунандаи дар бораи чиро медонанд ва чи кор карда метавонандро тасдиқ мекунанд. Ин дар навбати худ имкон дод, ки заминаи мусоиди ташкили ҷараёни мақсадноки ташаккули устувори касбии омӯзгорро дар раванди таълиму омӯзиши донишҷӯён дар мактаби олий фароҳам биёрем.

Илова ба саволнома аз усули суҳбат истифода бурда шуд, ки аз рӯйи нақша ва рӯйхати қаблан тайёркардаи саволҳо, ки аз донишҷӯён посухҳои васеъро талаб мекард. Дар таҳқиқи мо методи суҳбат на ҳамчун усули иловагӣ истифода бурда шуд, балки барои аниқ намудан лаҳзаҳои норавшан ва ҳамчун методи мустақили омӯзиши ангежаҳои рушд ва хусусиятҳои хоси устувори шахсияти омӯзгор истифода мешавад.

Саволи навбатӣ «Бо кадом мақсад ба донишгоҳи педагогӣ дохил шудед?», ки сатҳи муносибати умумии ташаккули донишҷӯёнро ба маълумоти педагогӣ муайян мекунад маълумоти ба дастмада дар ҷадвали №1 оварда шудааст.

Ҷадвали №1

Нишондодҳо ва муқаррароти донишҷӯён ҳангоми дохилшавӣ ба донишгоҳ (дар...%)

№	Ҷавобҳо	Курс и 1	Курси 2	Курс и 3	Курс и 4	Нишондиханд аи миёна
1.	Талабот дар гирифтани маълумот	46%	51%	59%	64%	36%
2.	Майли нишон додани худ ва қобилиятҳои хеш	16%	20%	35%	37%	27%
3.	Талабот ба худтаъбиқкунӣ	6%	11%	10%	39%	34%
4.	Талабот ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа	-	3%	7%	6%	4%
5.	Муҳаббат ба кӯдакон ва фаъолияти педагогӣ	51%	70%	82%	77%	70%
6.	Талабот ва беҳтар кардани ҳолати моддӣ	6%	9%	10%	3%	7%
7.	Ҷавобҳои дигар	6%	5%	7%	4%	7%

Мувофиқи натиҷаҳои ҷадвали №1 ба хулосае омадан мумкин аст, ки нишондоду дастурҳои асоси дохилшавии донишҷӯёнро ба мактаби олий муҳаббат ба кӯдакон дар фаъолияти педагогӣ (70%) ташкил медиҳад. Талабот ба маълумотгирӣ (50%), 30% дар мутахассиси варзида ба мушоҳида мерасад.

Тибқи андешаҳои (7%)-и онҳо ихтисосро ҳамчун омили асосии беҳтар намудани вазъи некуаҳволии худ мешуморанд. Зарурати аз худ намудани маълумоти педагогӣ ҳамчун воситаи худтаъбиқкунӣ, майли нишон додани худ ва қобилиятҳои хеш (35% - 37%)-ро ташкил намуданд. Аммо бояд қайд намоем, ки талабот нисбат ба худрушддиҳӣ ва худтаъбиқкунӣ дар солҳои охири таълимӣ рӯ ба талабот нисбат ба худрушддиҳӣ ва худтаъбиқкунӣ дар солҳои охири таълимӣ рӯ ба афзоиш дорад, ба вучуди он ки фоизи на чандон баландро (40%-39%)-ро соҳиб аст.

Танҳо 4% донишҷӯён дар рафти посух додан ба саволҳо мулоҳизаҳои зеринро «Инкишофи ҷомеаи муосир», ташаккули «одами нав»-ро тақозо дорад, ки ин вазифаҳои наслҳои ҷадид мебошад. «Имрӯз ҷамъияти мо ҳарчӣ бештар ба мутахассисони хуб барои тарбияи насли наврас ниёз дорад». Ин гурӯҳи донишҷӯёни пурсидашуда муҳаббати худро нисбат ба кӯдакон нишон дода, кӯшиши хешро дар муошират бо кӯдакон, тарбия, таълиму омӯзиш ва инкишофи онҳо тасдиқ кардаанд. Ҳамин тариқ мо метавонем доир ба мавҷуд будани майлу тамоюли густариши маълумоти педагогии дар робита бо бартариҳои на ҷамъиятӣ, балки дар муҳимияти шахсии касбии маълумотгирӣ ҳангоми ба мактаби олий дохилшавии донишҷӯён сухан намоем.

Дар рафти пурсиш дараҷаи бошууруна ва мустақилона интиҳоб кардани касб аз тарафи донишҷӯён мавриди таҳлил қарор гирифт. «Ба кӣ ғояи интиҳоби касби омӯзгорӣ тааллуқ дорад». Қисми зиёди донишҷӯён (57%) изҳор карданд, ки касби омӯзгориро бошууруна ва мустақилона интиҳоб карданд. Маълумот бо мулоҳизаҳои зерин. «Ман аз

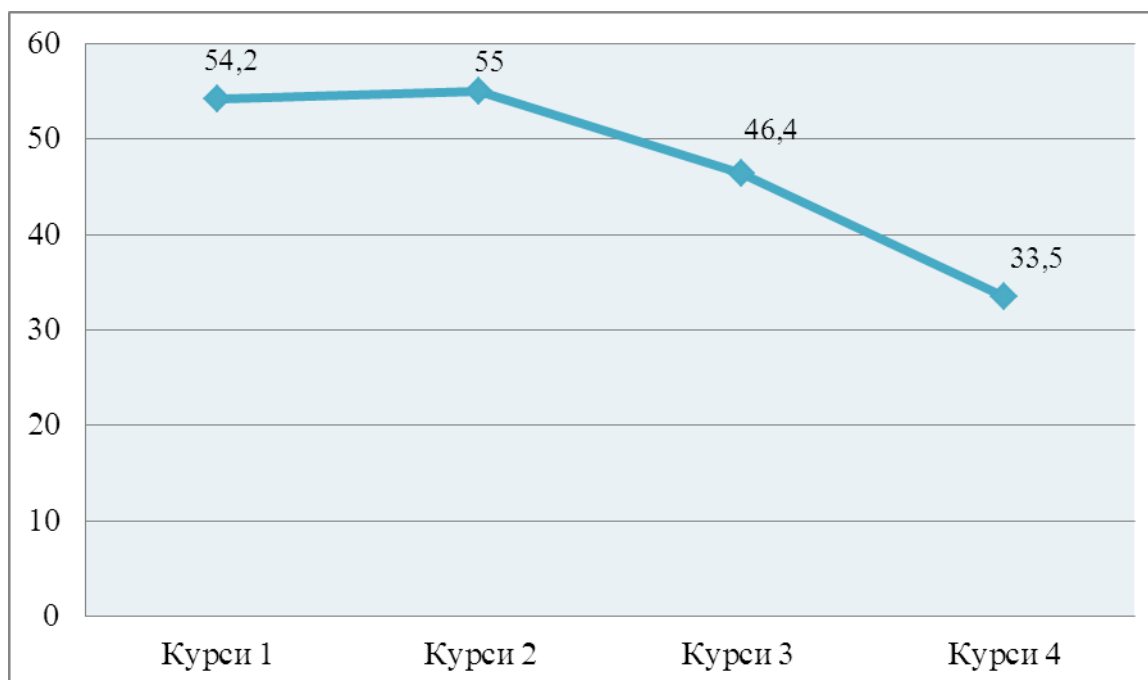
хурди орзӯи омӯзгор шудан доштам ва ғояи интиҳоби касби омӯзгорӣ танҳо бо худам тааллуқ дорад». Ман шахсан худам касбро интиҳоб кардамро тасдиқ мекунанд, ки аз ифодакунандаи ангежаҳои худмуайянкунӣ дарку фаҳми бошуурунаи фаъолияти педагогӣ хабар медиҳад.

Қисми муайяни дохилшавандагон (33%) дар ин маврид тавсияву маслиҳатҳои одамони гуногун (волидан, аъзои дигари оила, рафикон, одамони обрӯманди атроф)-ро ба инобат гирифтаанд. Танҳо (13%) ташхисшавандагон касбро бошууруна ва мустақилона интиҳоб кардаанд. Дар лаҳзаҳои ҷудогона падару модар (27%) ба донишҷӯён дар интиҳоби омӯзгор шудан маслиҳат медиҳанд, ки нисфи онҳо муаллим мебошанд. Қисме аз донишҷӯён (25%) аз нарасидани маблағ донишгоҳи омӯзгориро аз мавқеи зисташон муайяну интиҳоб карданд. Қисми дигари донишҷӯён (11%) интиҳобро дар асоси тавсияҳои дугонаҳо ва рафиконашон (13%), ки дар ҳамин донишгоҳ таълим мегиранд, интиҳоб кардаанд. Аз ин рӯ, қариб (44%) донишҷӯи курси якум ба таҳсил машғул шуда, вале майли устувори касбӣ надоранд.

Бо мақсади ошкор намудани омилҳое, ки ба устувории касбӣ дар марҳилаи муайянкунии касби интиҳобнамуда мусоидат карда метавонанд, мо тавассути пурсиши хаттӣ (варақӣ) методи баҳодиҳии экспертӣ, ки 215 дохилшавандагон, аз ҷумла, 120-нафар донишҷӯёни соли аввал ва 25 нафар методистони соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши донишгоҳҳои Бохтару Кӯлоб, инчунин 16 нафар омӯзгоронро ба таҳқиқ ҷалб намудем.

Қабл аз ҳама, мо бояд муносибати донишҷӯёнро нисбат ба касби ояндаи тарбияи ҷисмонӣ муайян мекардем, яъне қаноатманд будани онҳоро нисбат ба интиҳоби касби мазкур ошкор ва равшан мекардем. Чӣ хеле, ки А.А. Реан ва Я.Л. Коломинский қайд мекунанд, маҳз қаноатмандии касбӣ ҳамон меъёре мебошад, тавассути он доир ба сатҳи ташаккули устувори касбӣ мулоҳиза кунем [17, с. 108].

Дар чараёни коркарди маълумоти бадастомадаи диққатҷалбкунанда, зимни таҳқиқи мазкур муайян намудем, ки қаноатмандӣ аз интиҳоби касби муаллими тарбияи ҷисмонӣ аз ҳисоби (шумораи умумии) донишҷӯён, чунин натиҷагирӣ гардид (Замима нақшаи №2):

Нақшаи № 2, қаноатмандӣ аз интиҳоби муаллими тарбияи ҷисмонӣ

Дар донишҷӯёни курси 1 дараҷаи кофӣ, сатҳи пасти қаноатмандӣ ба касби интиҳобшуда ва дар курси 2 пастшавӣ на он қадар мушоҳида шуд, вале баъди таҷрибаи педагогии тобистонаву истироҳатгоҳ (лагер)-и беҳдошти саломатӣ ва таҷрибаи педагогӣ дар мактаб, дар курсҳои 3-4, яъне баъди амалисозии неру ва имкониятҳои худ, пастшавии

босуръати каноатмандӣ дида мешавад. Дар ин маврид теъдоди донишҷӯёни каноатманднабуда, роҷеъ ба интиҳоби касб меафзояд.

Дар чараёни пурсиш, ки соли 2022 гузаронида шуд, маълумоти зерин ба даст овардем:

➤ 71,2% донишҷӯёни курсҳои гуногун изҳор карданд, ки агар зарурати интиҳоби дуҷуминбора касби омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ пеш меомад, онро интиҳоб намекардам;

➤ 26,9% касби омӯзгориро дубора интиҳоб мекардам;

➤ 77,8% ҳамчун мутахассиси соҳаи касби худ дар мактаб кор карданро изҳор карданд;

➤ 40,6% қайд карданд, ки касби интиҳобкардаи тарбияи ҷисмонӣ мазмуни худро гум кардааст;

➤ 52, 7% худро дар мактаб осоишу рифоъ эҳсос намекунам, ҷавоб доданд.

Сатҳу дараҷаи худбаҳодиҳӣ дар асоси тасаввуроти донишҷӯён дар бораи фаъолияти касбӣ ташаккул меёбад. Дар курсҳои поёнӣ баҳодиҳӣ як миқдор баланд аст, зеро донишҷӯён ҳоло дар амалия бо фаъолияти касбӣ – педагогӣ рӯ ба рӯ нагаштаанд. Дар робита бо ин таҳқиқи минбаъда бо донишҷӯёни курсҳои болоӣ гузаронида шуд, ки ба андешаи мо метавонад ба таври воқеӣ доир ба омода ва фаъолияти касбии омӯзгори тарбияи ҷисмонии худ мулоҳиза меронад. Дар рафти ҷавоб ба саволнома аксарияти хатмкунандагон 91,4% посух доданд, ки масъалаи устувории касбии онҳоро таъмин мекунад, 80,3% донишҷӯён дар ҷавоб душворӣ кашиданд, 76,4% кадом сифатҳо заруранд? (номбар карда натавонистанд) барои бомуваффақият иҷро кардани фаъолияти касбӣ-педагогии муаллими тарбияи ҷисмонӣ. Дар рафти суҳбатҳо маълум шуд, ки талаф гаштани устувориро донишҷӯён дар таъсири омилҳои манфӣ мебинанд. Ба андешаи онҳо чунин талафёбӣ ҳангоми ба вучуд омадани ҳолатҳои ногувор, ки ба қабули қарор ё зарурати иваз кардани касби муаллими мусоидат мекунад, муайян ё худ интиҳоби касби нисбатан мувофиқро ба миён меоварад.

Чунин андеша водор кард, ки нақшаҳои донишҷӯёнро нисбат ба фаъолияти касбии минбаъдаи онҳо маврид таҳқиқ қарор даҳем. Саволу ҷавобҳо нишон доданд, ки аксарияти онҳо фаъолияти ояндаи касбии худро ба корҳои омӯзгорӣ алоқаманд намекунад.

Қисми бештари донишҷӯён 76,7% ба касбҳои дигар рӯ оварданд, танҳо 22,3% ба кори омӯзгорӣ ҳамчун соҳаи фаъолияти касбии оянда ҷонибдорӣ хешро баён карданд.

Дар ин росто, ба таҳқиқи анҷомдодаи А.А. Реан ҳеҷ мумкин нест розӣ нашавем, ки иброз доштааст: «Дар донишҷӯёне, ки нисбат ба касби ояндаи худ муносибати беҳаракатӣ, беғайратӣ ва манфӣ дида мешавад, майлу рағбати онҳоро дар сатҳи пасти рушд қарор медиҳад. Аз ин рӯ, муассисаи таҳсилоти олии касбӣ вазифадор аст, ки донишҷӯён касбу ихтисосро рӯякӣ ва тасодуфӣ интиҳоб накунад, балки тавачҷуҳи онҳоро бештару хубтар ба касб бедор намоянд» [17, с. 117].

Дар ин маврид, мо чунин меҳисобем, ки боз ду сабаби дигари онҳоро қайд намоем, ки ба манфиати масъала мебошад. Вазъи иҷтимоӣ-педагогии муаллими ва сатҳи нокифояи омодагии касбӣ-шахсиятии донишҷӯён ба фаъолияти омӯзгорӣ мебошанд.

Аз ин лиҳоз, мо фикру андешаҳои хатмкунандагонро роҷеъ ба унсурҳои алоҳидае, ки душвории бештарро ҳангоми рӯ ба рӯ шудан омӯзгорони ояндаи тарбияи ҷисмонӣ дар амалияи педагогӣ ба кор меорад, мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор додем.

Натиҷаи пурсиши анкетаӣ чунинанд:

➤ 72,6% пурсидашудагон душвориро дар фаъолияти педагогӣ бо шароитҳои иҷтимоӣ – педагогӣ алоқаманд меҳисобанд;

➤ 51,7 % алоқамандии унсурҳои меҳнатро ба фаъолияти касбӣ – омӯзгорӣ қайд кардаанд;

➤ 43,8% душворихоро дар алоқамандӣ бо сифатҳои шахсии муаллим мебинанд.

Аз рӯи таҳлил натиҷаҳои дараҷабандии саволҳои алоҳидаи ҳар як гурӯҳ имкон дод, ки чунин Ҷоизҳоро ба даст оварем.

Як қатор душворихое, ки ба шароитҳои иҷтимоӣ - педагогӣ робита доранд;

➤ музди маоши пасти меҳнати муаллим - 85,4%

➤ серкорӣ (риоя нашудани меъёри рӯзи корӣ, супоришҳои ҷамъиятӣ, ҳаҷму масъулияти бештар доштани вазифаи муаллими тарбияи ҷисмонӣ - 58,5%;

➤ қобили қабул набудани арзёбии корҳои ҷамъиятии анҷомдодаи муаллими тарбияи ҷисмонӣ - 42%;

➤ набудани пойгоҳҳои зарурии моддӣ - техникӣ (нокифоя будани дастурҳои таълимӣ, воситаҳои техникаи таълим, шароити лавозимоти варзишӣ ва ғайраҳо) - 47,6%.

Дар робита ба шароитҳои иҷтимоӣ муҳаққиқ В.Е. Пенков дуруст қайд мекунад, ки «дар мактаби олий бо таъсироти иҷтимоӣ мо, муқобилиятҳои ҷиддӣ нишон дода наметавонем, вале имкониятҳои мавҷуданд, ки ба роҳи корҳои мақсаднок ҷанбаҳои хубро ҳавасманд ва омилҳои манфиро маҳдуд намоем, зеро онҳо метавонанд ба ташаккули шахсияи шахсиятии муаллим, сатҳи дониш, маҳорат ва малакаҳои вай ба ташаккули намоёншавии мавқеи касбии он таъсир расонанд» [14, с. 76].

Байни душворихое, ки ба сифатҳои шахсии муаллим иртибот доранд, таъия намуда, ҷунин натиҷаҳо ба даст овардем:

➤ Ҳолати шиддатнокии эмотсионалӣ аз набудани боварӣ ба худ 40,7%;

➤ мондашавии баланди ҷисмонӣ 33,8%;

➤ ифодаи карда натавонистани ҳолати эмотсионалиӣ худ 34,2%;

➤ ҷустуҷӯи ҳалли лаҳзаҳои душвор бо ҳонандагон 23,7%;

➤ ғазабнокшавӣ, набудани майли муошират бо кӯдакон 21,9%.

Ҳангоми суҳбат бо донишҷӯёне, ки дар бораи проблемаҳои худ розигӣ дода буданд, маълум намудем, ки:

➤ 21,5% донишҷӯён ягон чора наметавонанд, ки ҳашмигинӣ, озурдагӣ бадқасдие, ки бевосита дар дарс ба онҳо рӯй медиҳад, бартараф карда шаванд;

➤ 16,3% донишҷӯён ҳалли масъаларо ба таври таъҷили меҷӯянд.

➤ ва танҳо 11,9% дар фосилагириву таваққуф ва худназораткунӣ қарор гирифта, зароятсанҷию ҳазлу шӯҳӣ истифода мекунанд.

Бояд таъкид кард, ки нақши амалии ҳиссиёт дар фаъолияти касбӣ-педагогии муаллим дар илми педагогика омӯхта нашудааст. Омӯзгорони ояндаро ҷӣ тавре, ки маълум аст дар мактаби олий махсусан, дар идораи кардани ҳолатҳои эмотсионалӣ тайёр намеkunанд. Бартараф карда натавонистани ҳолатҳои номатлуби ҳиссӣ (эҳсосотӣ) ба он оварда мерасонад, ки зимни фаъолияти педагогӣ гоҳҳо ба эҳсосот дода шуда, ҳашму ғазабӣ худро паст карда натавониста, сабаби содир кардани ҳатогиҳои дигар мегарданд. Донишҷӯ аз касби интихобкардааш охишта – охишта дур шудан мегирад.

Як қатор душворихое низ мавҷуданд, ки ба фаъолияти касбӣ – педагогӣ рабт доранд.

Таҳқиқшавандаҳо ба ҷои аввал душворихоеро номбар мекунанд, ки бо баёни омӯзиши маводи таълим дар раванди машғулият робита доранд 59%:

- гузаронидани машғулиятҳои амалӣ доир ба тарбияи ҷисмонӣ 44,5%;

- надонистани барномаҳои таълимии фанни тарбияи ҷисмонӣ 27,4%;

- надонистани хусусиятҳои синнусолӣ ва психологӣ – педагогии ҳонандагон 24,7%;

- гузаронидани чорабиниҳои беруназарарӣ 18,7%.

Ҳамин тариқ омодагии амалии омӯзгорони ояндаи тарбияи ҷисмонӣ беҳбудии ҷиддиро тақозо дошта, донишҷӯӣ дар робита ба ин, барои пурра гардонидани донишҳои худ ҷунин фанҳои таълимиро пешниҳод мекунанд:

- методикаи таълими тарбияи ҷисмонӣ 72,4%;

- асосҳои донишҳои тиббӣ ва ёрии аввалияи тиббӣ 59,7%;

- техникаи беҳатарӣ дар истеҳсолот (дар фаъолияти ҷисмонӣ варзишӣ) 40,2%;

- масъалаҳои ҳуқуқӣ, меъёрӣ-техникӣ ва ташкили тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш 39,4%;

- пешниҳод карданд, ки бештар самтнокӣ амалӣ таъмин карда шавад - 68,6%;

- бештар назария – 14,7%.

Ба саволи ба кадом фанҳо, ки дар давраи таълиму омӯзиш дар мактаби олий бештар диққат додан зарур аст, ҷавобҳои донишҷӯён ба таври заил тақсим шуданд:

- психолог- педагог 45,2%;
- тахассусӣ 39,4%;
- гуманитарӣ 12,3%.

Натиҷаҳои боло нишон медиҳанд, ки ташаккул додани фаъолияти касбии донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ яке аз масъалаҳои арзишманду аҳамияти хосаеро дошта метавонад, зеро дар шароити муассисаҳои таҳсилоти умумӣ донишҷӯ бояд аз уҳдаи таҳия ва гузаронидани дарс ба хонандагон машғулиятҳои амалӣ доир ба тарбияи ҷисмонӣ, ҷорабиниҳои беруназсинфӣ, инчунин гузаронидани корҳои тарбиявӣ оид ба тарбияи ҷисмонӣ бо муаллимон, падару модарон ва хонандагон хеле хуб барои тавонад. Аз ин нуктаи назар, тайёр намудани муаллими тарбияи ҷисмонӣ бояд дар замина ва пойгоҳи ниҳоят баланди ташаккули маҳоратҳои педагогӣ бунёд ёфта бошад. Чунин ҳадаф дар сурате амалӣ мегардад, ки мо дар ҷараёни тадриси машғулиятҳои амалӣ, пурра ҳам набошад, аз усулҳои анъанавӣ даст кашада, рӯ ба усулҳои фаъоли таълим, аз қабилҳои тренинги, мусоҳиба, бозии таълимӣ, мусобикаҳои рушдиҳанда, таҳлили воқеиҳои ҳафта, машғулиятҳои бевоситаи амалӣ ва ғайраҳо биёрем.

Ба ин васила омодагии муаллим дар ин соҳаи дониш бояд асос ва пояи аз бар кардани малакаҳои баландтар ва маҳоратҳои мусоиди методӣ барпо гардад. Аз ин рӯ набудани самтнокиву равиҳои дар омодагии методӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ варзиш, мувофиқати мушаххаси назариявӣ ва методи заминагузори норасоҳои ҷидди соҳаи таҳсилот ба ҳисоб меравад.

Адабиёт:

1. Апанасенко, Г.Л. К проблеме распределения студентов на медицинские группы для занятий физическими упражнениями [Текст] / Г.Л. Апанасенко, В.В. Волков / Теория и практика физической культуры. – 1985. - № 10. – С. 45-47с.
2. Бабанский, Ю.К. Избранные педагогические труды : научное издание [Текст] / Ю. К. Бабанский ; сост. М.Ю. Бабанский. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с. 184;
3. Беликов, В.А. Дидактические основы учебно-познавательной деятельности школьников [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / В.А. Беликов. – Челябинск, 1995. – 350 с.
4. Выготский, Л.С. Проблемы развития психики [Текст] / Л.С. Выготский / Собрание сочинений : в 6 т. / Л.С. Выготский, под ред. А.М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 386 с.
5. Журавлева, С.В. Исторический обзор становления понятия «образовательная среда» в педагогической науке [Текст] / С.В. Журавлева / Научное обозрение. Педагогические науки. - 2016. - № 3. - С. 48-56.
6. Зверева, М.В. О понятии «дидактические условия» [Текст] / М.В. Зверева / Новые исследования в педагогических науках. – М.: Педагогика. – 1987. – № 1. – С. 29–32.
7. Ковалев, Г.А. Психическое развитие ребёнка и жизненная среда [Текст] / Вопросы психологии. - 1993. - № 1. - С. 13-23.
8. Ключникова, И.А. Формирование профессиональной устойчивости студентов к педагогической деятельности (на материале подготовки специалиста с квалификацией «Учитель безопасности жизнедеятельности»): дис. ... канд. пед. наук [Текст] /И.А. Ключникова. – Ставрополь, 2005. – 201с.
9. Крылова, Н.Б. Школьный уклад - какое качество образования мы создаем? [Текст] / Н.Б. Крылова / Народное образование. - 2010. - № 6. - С. 33-37.
10. Найн, А.Я. О методологическом аппарате диссертационных исследований [Текст] / А.Я. Найн / Педагогика. – 1995. – № 5. – С. 44–49.
11. Пантелеев С.Р. «Самоотношение» // психология самосознания, Хрестоматия, 2000. – С. 108 – 242.
12. Пантелеев С.Р. Самоотношение как эмоционально – оценочная - М.: Моск. унив., 1991. – 109 с.

13. Подласый, И.П. Педагогика: учебник для высш. учеб. завед.: в 2-х кн. [Текст] / И.П. Подласый. – М.: ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
14. Пеньков, В.Е. Профессионально-личностная устойчивость будущего учителя: дис. ... канд. пед. наук [Текст] / В.Е. Пеньков. – Белгород, 1998. – 115 с.
15. Полонский, В.М. Научно-педагогическая информация: словарь-справочник [Текст] / В.М. Полонский. – М.: Владос, 1995. – 236 с.
16. Профессиональное образование. Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика [Электронный ресурс]. – М.: НМЦ СПО, 1999. – 538 с. – Режим доступа: <https://www.psyoffice.ru/slovar-s186.htm> (дата обращения: 05.04.2019).
17. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социально-педагогическая психология [Текст]. – СПб.: Питер, 1999. – 409с.
18. Савва, Л.И. Межличностное познание учителя в системе его профессиональной подготовки: монография / Л.И. Савва. – Магнитогорск: МаГУ, 2001. – 246 с.
19. Современный толковый словарь русского языка / гл. редактор С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2003. – 960 с.
20. Сластенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки [Текст]. – М.: Прометей, 1991. – 160с.
21. Сластенин В.А., Мажар Н.Е. Диагностика профессиональной пригодности молодежи к педагогической деятельности [Текст]. – М.: Прометей, 1991. – 144с.
22. Якунин, В.А. Педагогическая психология. Учеб. пособие / В.А Якунин: фонд «Междунар. правовой экспертизы» Европ. Ин-т экспертов. – Спб.: Михайлов В.А., Полиус, 1998. – 638с.

ТАШАККУЛИ УСТУВОРИ КАСБИИ ОМУЌЗГОРОНИ ОЯНДАИ ТАРБИЯИ ЧИСМОНӢ БА ФАЪОЛИЯТИ ПЕДАГОГӢ

Дар мақолаи мазкур қорҳои озмоишӣ оид ба ташаккули устувори касбии донишҷӯён – омузгорони ояндаи тарбияи ҷисмонӣ, ки дар давоми солҳои 2019 – 2024 бо таҳассуси «муаллими тарбияи ҷисмонӣ» таълим мегирифтанд, баррасӣ мегардад.

Муаллиф қайд менамояд, ки сатҳи тасаввуроти устувори омузгорони ояндаро омухта истода дар назди худ вазифа гузоштем, ки дараҷаи устуворӣ ва салоҳиятмандии онҳоро мавриди омузиш қарор диҳем, ки ин дар натиҷаи таҷрибаи ҳамкории онҳо бо кӯдакон, муносибати байнишахсӣ бо ҳамкурсон бо назардошти фаъолияти ҷамъиятӣ - педагогӣ дар мактаб дар давраи томактаби олии онҳо ба тартиб дароварда шудаанд, равшан намоем.

Муаллиф, ҳулосаҳои ҳудро натиҷагирӣ карда пешниҳод менамояд, ки наشري мақолаи мазкур дар самти тарбияи ҷисмонӣ нақш ва аҳаммияти ҳосаи ҳудро дорад.

Калидвожа: фаъолияти педагогӣ, устувори касбӣ, малака, маҳорат, ташкили таълим, ҳадафмандӣ, таъсиррасонӣ, фаъолияти педагогӣ, мазмун, методҳо, шаклҳои тарбия, арзишмандӣ

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В данной статье рассматривается экспериментальная работа по формированию профессиональной устойчивости студентов — будущих учителей физического воспитания, обучавшихся в период 2019–2024 гг. по специальности «учитель физической культуры».

Автор отмечает, что в процессе изучения уровня представлений о профессиональной устойчивости будущих педагогов была поставлена задача исследовать степень их устойчивости и компетентности. Эти качества проявляются и систематизируются в результате их опыта взаимодействия с детьми, межличностных отношений со сверстниками, а также с учётом общественно-педагогической деятельности в школе, начатой ещё в довузовский период.

Подводя итоги своих выводов, автор полагает, что публикация данной статьи играет важную роль и имеет особое значение в сфере физического воспитания.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, профессиональная устойчивость, навык, мастерство, организация обучения, целеустремленность, воздействие, содержание, методы, формы воспитания, ценность.

FORMATION OF PROFESSIONAL STABILITY IN FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS TOWARDS PEDAGOGICAL ACTIVITY

This article examines experimental work on the formation of professional stability in students—future physical education teachers—who studied between 2019 and 2024 under the "Physical Education Teacher" specialty.

The author notes that while studying the level of perceptions regarding the professional stability of future educators, the task was set to investigate their degree of stability and competence. These qualities are manifested and systematized through their experience in interacting with children, interpersonal relationships with peers, and taking into account social and pedagogical activities in schools initiated during the pre-university period.

Summarizing the findings, the author suggests that the publication of this article plays a significant role and holds particular importance in the field of physical education.

Keywords: pedagogical activity, professional stability, skill, mastery, organization of training, purposefulness, impact, content, methods, forms of upbringing, value.

Маълумот дар бораи муаллиф: Нурматов Ҳисомуддин Тохтарович, унвонҷӯи кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 734065, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. **Тел.:** (992) 918-92-90-91.

Сведения об авторе: Нурматов Хисомуддин Тохтарович, соискатель общеуниверситетской кафедры педагогики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 734065, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. **Тел.:** (992) 918-92-90-91.

Information about the author: Nurmatov Hisomuddin Tokhtarovich, applicant of the general university department of pedagogy of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. **Address:** 734065, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. **Tel.:** (992) 918-92-90-91.

Муқарриз: Камолзода С., н.и.п., дотсент
МД «Китобхонаи миллӣ»-и ДИПҶТ

ТДУ: 37.04

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ХОНАНДАГОН ОИД БА МАСЪАЛАИ ТАЪЛИМИ ФАРДӢ ВА КОЛЛЕКТИВӢ

Сафаров С.Э., докторанти (PhD)

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Таҳлили корҳои таҳқиқӣ нишон медиҳад, ки дар аксарияти онҳо кор аз ҷудо кардани мафҳумҳои муҳим, фаҳмиши онҳо оғоз меёбанд. Мо низ қариб худро аз истифодаи калимаҳои асосӣ «Ташкили қори таълим», «Шаклҳои қори коллективӣ ва фардӣ», ки ба таҳқиқ бахшида мешаванд, сар қардем. Инчунин, мушоҳида мешавад, ки мафҳумҳо торафт пурра қарда мешаванд. Масалан, Е.П. Голант, Б.П. Есипов ба шакли ташкили таълим дохил мекунам: «... қори таълимии хонандагон, таркиби онҳо, вақти машғулият, пайдарпайии фаъолияти хонандагон, тарзи роҳбарии омӯзгор ба фаъолияти хонандагон» [6, с. 253]. Аз ин ҷуфтаҳо бармеояд, ки дар мафҳуми мисли ташкили таълим на танҳо намудҳои фаъолияти хонандагон, инчунин методҳо, усулҳо, воситаҳо, намудҳои қори таълимро, ки хеле ғуноғунанд, дохил

кардан мумкин аст. И.М. Чередов дар зери шакли ташкили таълим «доираи на он қадар васеи сохтор, ки идоракунии омӯзгор фаъолияти хонандагонро аз болои мазмуни фаъолияти хонандагон, бо истифода аз сарчашмаҳои муайяни донишҳо, методҳо, усулҳо, воситаи таълим ва шаклҳои кори таълим» [21, с. 11], пешниҳод менамояд.

У. Зубайдов, С. Холназаров шаклҳои ташкили омӯзиши химияро ба гурӯҳҳои умумӣ ва мушаххас ҷудо мекунанд. Ба шаклҳои умумии дарс, корҳои беруназсинфӣ, машғулиятҳои факултативиро дохил мекунанд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки дарс, экскурсия ва ғайраҳо қисмҳои таркибии шаклҳои таълим мебошанд. Чӣ хеле ки маълум аст, дар кори таълиму тарбия аз тарафи омӯзгорон шаклҳои таълими гуногун ба монанди дарс, машғулиятҳои семинарӣ, экскурсия, лексия, машғулиятҳои амалӣ, кори лабораторӣ гузаронида мешавад. А.А. Булда қайд мекунад: «Дар раванди таълиму тарбия шаклҳои гуногуни ташкили таълим истифода мешавад, яъне омӯзгор бо ҳамаи аҳли синф, алоҳида бо гурӯҳи хонандагон, ё ин ки бо хонандагон дар алоҳидагӣ кор мекунад. Аз ин ҷо метавонем чунин шакли ташкили таълимо ҷудо намоем: умумисинфӣ, гурӯҳӣ ва инфиродӣ (фардӣ)» [1, с. 179].

Барои он ки ба тақрор ба паст задани қимати мафҳуми «шаклҳои ташкили таълим» ва «шаклҳои ташкили кори таълим» пешгирӣ карда шавад, мувофиқи мақсад ва талабот мебуд, ки ба шаклҳои ташкили таълим инҳоро дохил намоем:

1. Дарс - ҳамчун шакли ташкили таълиму тарбия бо омӯзгор дар синф дар асоси ҷадвали дарс, дар доираи вақти муайяншуда, миқдори муайяни хонандагон, дар доираи нақшаи таълимӣ, дар асоси барномаи таълимӣ мегузарад;

2. Экскурсия - ҳамчун шакли кори таълиму тарбия бо аҳли синф, ё ин ки гурӯҳи хонандагон мебошад, ки берун аз муассисаи таҳсилоти умумӣ бо мақсади маърифатӣ, бо роҳи ҳаракат аз як объект ба дигар объект дар муҳити табиӣ онҳо, ё ин ки ба таври сунъӣ аз рӯи интихоби омӯзгор оид ба мавзӯ, ки бо барнома алоқаманд аст, гузаронида мешавад;

3. Машғулияти беруназдарсӣ, ки барнома муайян кардааст ва иҷрои он барои ҳар як хонандаи синф ҳатмӣ мебошад;

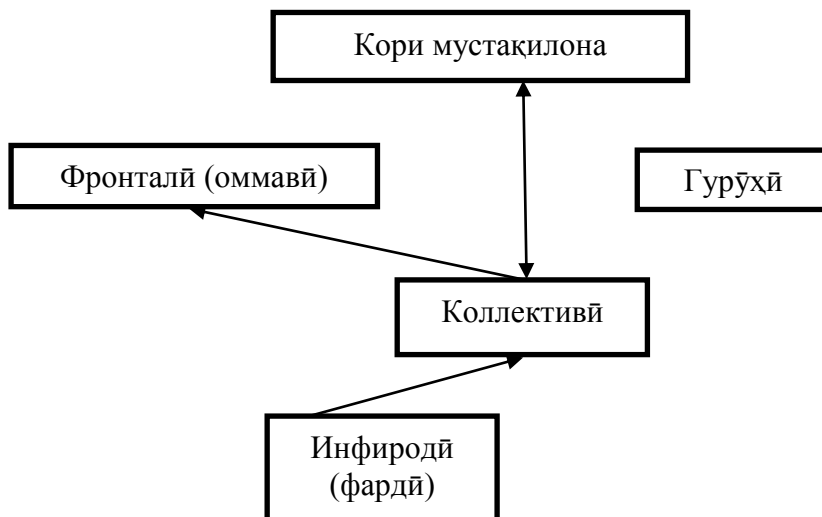
4. Машғулияти беруназсинфӣ - шакли таълимӣ берун аз барнома ва иҷрояш барои ҳамаи хонандагони синф ҳатмӣ нест;

5. Машғулиятҳои беруназмактабӣ - шакли ташкили кори таълиму тарбия бо аҳли хонандагонест, ки ба фан, дар муассисаҳои таълими беруназмактабӣ (марказҳои биологӣ, «Натуралистони ҷавон», «Техникони ҷавон» ва ғайра) шавқ доранд.

Дар зери намуди ташкили фаъолияти таълимӣ (намуди кори таълимӣ) тартиби қисмати муайяни таълим, ки оид ба хусусиятҳои хоси идоракунии, таъсири мутақобила ва ҳамкориҳои хонандагон дар раванди фаъолияти таълимӣ дар назар дорад. Номгузориҳои пурраи намудҳои ташкил фаъолияти таълимии хонандагонро нишон медиҳем (нақшаи 1).

Нақшаи 1.

Робитаи ҳамдигарии намудҳои кори таълим.

Кӯтоҳ кардани мафҳумҳо барои роҳ надодан ва такрор кардани маънои онҳо ба амал омадааст. Мафҳуми асосии таҳқиқи мазкур намудҳои кори таълимии хонандагон, ки дар доираи шаклҳои гуногуни ташкили фаъолияти таълимӣ дар муассисаҳои таълимоти умумӣ (МТУ) мегузаранд, ҳисоб меёбанд.

Кори инфиродӣ (фардӣ)-яке аз намудҳои фаъолияти таълимиест, ки таърихи қадима дошта, ҳаҷми маҳдуд (нопураи) донишхоро дорад, ки инсоният дар давраи қадим ва асри миёна воситаҳои таълим ва назарияҳои таълимро коркард намудааст. Тағйироте, ки дар соҳаи истеҳсолот, илм ва техника ба амал омад, иваз намудани таълими фардиро дар низоми синфӣ-дарсӣ талаб намуд. Дар ин ҷо шакл, метод ва вазифаҳои кори фардӣ тағйир ёфтанд. Ҳамаи кори умумисинфӣ ҷидду ҷаҳди фардиро талаб менамуд, банобар ин дар шароити амалӣ яқоя ва фаъолияти коллективӣ кори фардӣ омили муҳимми муваффақияти ҳамаи синф ҳисоб мешавад.

Масъалаи боз ҳам такмил додани фаъолияти таълимии хонандагон дар дарсҳо бо назардошти ҷанбаҳои инфиродии хонандагон диққати дидактикҳо ва методистонро дер боз ҷалб карда меояд. Амалан, аз давраи Я.А. Коменский ва К.Д. Ушинский дар бисёр сарчашмаҳо зарурияти муносибати инфиродӣ дар чараёни таълим воমেҳӯранд.

Кӯшишҳои аввалин оид ба ҳалли методи масъалаи кори мустақилона дар раванди машғулиятҳои берунадарсӣ оид ба зоология аз тарафи К.К. Сент-Илер (1869) анҷом дода шуда буд. Рушди масъалаи фаъолияти инфиродӣ дар корҳои методист-биологи машҳур А.Я. Герд мушоҳида мешавад. Дар ҷавоб ба талаботи машғулиятҳои хонандагон дар асоси кори мустақилона гузаронида шавад. А.Я. Герд як қатор корҳои лабораторӣ оид ба табиати зинда ва ғайризинда тартиб дод.

Вобаста ба тарбияи шавқу завқ ба фан А.Я. Герд дар корҳои таҳқиқиаш оиди ин масъала махсусан қайд кардааст. Ба ақидаи ӯ чунин корҳо «инстинкти таҳқиқотӣ»-ро рушд медиҳанд: «Дар бедор кардани шавқ аз тараққӣ додан дар кӯдакон мушоҳидакорӣ ва мустақилият ва гузоштани онҳо дар ҳолати таҳқиқгари табиат воситаи дигаре нест» [5, с. 18]. Кори мустақилонаи хонандагон бо аломатҳои таҳқиқотӣ ба таври васеъ дар раванди таълими таҷрибавӣ (озмоишӣ) истифода карда шуданд. А.Я. Герд ба зарурати тайёр кардани хонандагон ба фаъолияти мустақилона таъкид карда буд: «Барои он ки аз воситаҳои аз худ кардани дониш истифода намоём, шавқ ба илм ва баъзе методҳои азхудкунии дониш ва малакаҳои истифодаи китоб ва дигар воситаҳои таълим шиносӣ дошта бошем» [5, с. 81].

Масъалаҳои фаъолияти инфиродии хонандагон дар корҳои методистон-табиатшиносони аввали асри XX В.В. Половцова, Б.Е. Райкова. И.И. Полянский ва дигарон [12, с. 131; 14, с. 310; с. 113] инъикоси худро ёфтааст. Дар методикаи ин замон диққати асосӣ ба коркарди шакли таълим, новобаста аз дарсҳо (экскурсионӣ, амалӣ) дода мешавад. Методҳои амалӣ хусусияти кори мустақилонаи хонандагонро мегиранд, ки бо супориши низомнома (тавсияномаҳо) гузаронида мешаванд. Роҳбарии амалӣ барои хонандагон пайдо мешавад, ки аз тарафи дигарон кор карда шудаанд.

Дар асри XX ақидаҳои педагогӣ ба самти таълими фаъолияти баланди хонандагон дар чараёни таълим тараққӣ намуданд. Нақши кори инфиродиро дар раванди таълим Н.К. Крупская хеле баланд арзёбӣ менамуд. Крупская Н.К. таъкид карда буд: «Фаъолияти инфиродӣ ва коллективиро ба якдигар муқобил гузоштан ҳеҷ мумкин нест, чунки кор карданро дар коллектив ҳамон вақт кӯдак ёд мегирад, агар ба таври инфиродӣ кор карданро аз худ намояд» [22, с. 189].

Дар мубориза бо таълимдихии догматикии китобӣ, омӯзгорон дар аввали асри XX мустаҳкам намудани заминаи методи анатомия ва физиологияи одам ва дар асоси он баланд бардоштани кори мустақилонаи хонандагон, таҷриба ва намоишро хеле зарур ҳисоб менамуданд. Дар ин давра дар методика ба таври равшан кӯшиши тарбия кардани мустақилияти фикрронӣ, мушоҳидакорӣ, фаъолияти маърифатӣ бо роҳи «методи таҳқиқотӣ» ба назар мерасад. Дар коркарди методикаи амалӣ намудани ин метод хизмати Б.Е. Райков, И.И. Полянский хеле қалон аст [16, с. 370; 13, с. 168]. Б.Е. Райков ба бартарии аз худ кардани дониш бо роҳи таҳқиқ талқин намудааст: «Методи таҳқиқотӣ кӯшиш менамояд кӯдаконро ба

мустакилона ёфтани хулосаҳои дастрас ва чамъбаст оварад, лекин бо шакли нисбатан сода ва сабук» [15, с. 145]. Аз сабаби набудани мутахассисони болаёқат, заминаҳои моддӣ-техникии мактабҳо, ақидаҳои пешқадам, ки дар «методи таҳқиқотӣ» гузошта шуда, дар амалияи мактабҳои он давра ин метод натиҷаҳои мусбат оварда натавонист.

Аллакай, дар солҳои 20-уми асри ХХ Б.Е. Райков яке аз вазифаҳои мактабхоро фардикунонӣ меҳисобид. Бартарии «методи фардикунонӣ» дар он буд, ки имкониятҳои ҳар як хонанда бояд пурратар истифода карда шавад. Омӯзгор дар бисёр маврид метавонад нақши маслиҳатчӣ ва ёрдамчиро иҷро карда, зиёдтар мустақилияти хонандаро рушд диҳад.

Ба ин нигоҳ накарда, диққати махсуси дидактҳо ба ҳалли масъалаҳои алоқаманд ба мусаллаҳ намудани хонандагон бо низоми донишҳои умумӣ нигаронида шуда буд. Таҳқиқот оид ба рушди намудҳои кори мустакилонаи хонандагон дар давоми вақти зиёд хеле кам буданд. Аз ин ҷо, нақши кори Н.М. Верзилин, ки ба ин масъала бахшида шуда буд, хеле калон аст. Дар мақолаҳои оид ба «Кори мустакилонаи хонандагон аз ботаника» (1938) ва «Намудҳои кори мустакилонаи хонандагон оид ба курси ботаника» (1939), ки корҳои мустакилона дар маводи дахонӣ ва тасвирӣ бо объектҳои табиӣ нишон дода шудааст, арзишнок буданд ва ҳоло ҳам аҳамияти худро гум накардаанд. Аҳамияти калони ақидаҳои муаллиф дар бораи оҳиста-оҳиста ё зина ба зина мураккаб намудани кори мустакилонаи хонандагон мебозанд.

Масъалаи рушди ташкили кори инфиродӣ дар дидактика оид ба вазифаҳои баланд бардоштани муваффақиятнокии омӯзиш ишғол менамуданд. Дар солҳои 50-60-уми асри гузашта дар мамлакат ҷустуҷӯи роҳҳои ғаёл намудани раванди таълим сар мешавад. Як қатор корҳо ин ҷо дода мешавад, ки бартараф кардани қафомонӣ, аз худ накардани маводро дар ташкили кори инфиродӣ мебинанд [4, с. 150; 16, с. 330]. Дар ин давра якҷанд самтҳои нав бомуваффақият амал менамоянд. Таҳқиқоти олимон барои дар оянда рушд ёфтани масъалаи ташкили кори инфиродӣ дар алоқамандӣ ба баланд бардоштани самаранокии таълим мусоидат намуд.

Оид ба омӯзиши масъалаи таълими анатомия ва физиологияи одам дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ) корҳои И.В. Козир, А.К. Симонова, П.И. Суворова ва дигарон ҷолиби қайд мебошад. Методистон аниқ дарк мекунанд, ки барои ғаёл намудани ғаёлияти маърифатии таълими анатомия, физиология ва гигиенаи одам аз нав дида баромадани методикаи он зарурат пайдо шудааст, чунки сифати дониши хонандагон талаботро қонеъ карда наметавонад.

Дар рафти таҳқиқе, ки П.И. Суворова гузаронидааст шароити методие, ки барои аз худ кардани дониш дар бораи организми одам ёрӣ мерасонанд, муайян карда шуданд. Аз он ҷумла, ба омӯзгорон тавсия дода шуд, ки ҳангоми омӯзиши анатомия, физиология ва гигиенаи одам фикркуниро ёд диҳанд ва онро ба чамъбаст, муайян намудани робитаҳои сабаб-оқибати дар байни маводи гигиенӣ ва анатоми-физиологӣ мавҷуд аст, равона созанд.

Муносибати нав, ки хусусияти хоси он аз ташкил кардани шароит барои ба таври ғаёл кардани хонандагон мазмунӣ фан иборат буд.

Б.В. Всесвятский: «Методҳои мушоҳида ва таҷрибаро-ҳамчун методи хос» тавсия медиҳад [3, с. 124]. Чӣ хеле мебинем, бо гузаштани вақт нигоҳ накарда ин фикрҳо, ки дар асоси таҳқиқоти амалӣ пайдо шудаанд, моҳияти худро гум накардаанд.

Дар солҳои 70-90-уми асри гузашта масъалаи истифодаи кори инфиродии хонандагон дар дарсҳо дар маркази диққати омӯзгорон ва методистон буда, нақши он боз васеътар мешавад. Дар қатори корҳои, ки муваффақиятнокии таълими инфиродиро дар баланд шудани азхудкунӣ тасдиқ менамуданд, корҳо пайдо мешаванд, ки таъсири кори фардиро ба рушди ғаёлнокии маърифатӣ ва мустақилияти хонандагон ҳамчун шароити самаранокии дарс, воситаи ташаккули шавқи маърифатӣ тасдиқ менамуданд.

Шукина Г.И. ҳисоб мекунад: «... истифодаи васеи кори мустакилона, ки аз хонандагон ҷустуҷӯи ғаёли чамъбасти маҳоратхоро талабдоранд-ҳавасмандкунандаи муҳим барои шавқ ба омӯзиш ва ғаёлнокии маърифатии хонандагон мебошад. Всесвятский Б.В. диққатро ба «нақши кори мустакилонаи хонандагон дар рушди ғаёлияти эҷодӣ»

равона месозад: «Дар раванди кори мустақилонаи хонандагон фаъолнокии эҷодии худро тараққӣ дода, ба таври назаррас шавкӣ онҳо ба омӯзиши табиат баланд мешавад» [3, с. 176].

Қисмати муҳимми таҳқиқ масъалаи аниқ муайян кардани моҳияти чунин намудҳои фаъолияти мустақилона, ба монанди кори мустақилона, инфиродӣ, коллективӣ мебошад. Фикри дидактҳо ва методистҳо нисбат ба он ки кори мустақилона шакл, метод ё ин ки усули методӣ мебошад, якхела нест.

Дар таҳқиқи таҷрибавӣ он чизро ба назар гирифтём, ки яке аз хусусиятҳои кори инфиродӣ мустақилияти хонанда дар иҷрои супориш мебошад. Ин сифат дар чанде аз корҳои методистон-биологҳо қайд шудааст.

У. Зубайдов ва К.П. Ягодовский кори мустақилонаи хонандагонро бо чунин тарз муайян менамоянд: «Ин дар хотир нигоҳ доштани матни одии китоби дарсӣ, ё ин ки сухани омӯзгор нест. Мустақилият дар кори хонанда пеш аз ҳама дар шуури хонанда инъикоси табиат дар намуди мафҳум, тасаввурот, қонун ва ғайра зарур аст. Танҳо чунин корро метавон кори мустақилона номид, ки ба фаҳмиши китоби хонда истода, ё ин ки китоби дарсӣ, умуман ба фаҳмиши курси хонда истода, яъне ба азхудкунии бошууронои хонандагон чизи хонда истодаро меоварад».

Маънидоди гуногуни мафҳуми «кори мустақилона» аз мушкилии масъала дарак медиҳад. Дар кори пажӯишии худ мо ба таърифоти мафҳуми кори мустақилона, ки В.В. Пасечник додааст, бештар таъҷиб намудем, чунки дар назари мо васеътар аст: «Кори мустақилона-шакли инфиродии бомаърифаткунонии хонанда ва роҳбарии омӯзгор ба фаъолияти маърифатии онҳо буда, ба ҳалли вазифаҳои муайяни таълимӣ дар асоси мақсади гузошташуда нигаронида шудааст. Ин бошууроно хонандагонро ба ҷойи махсусан ҷудокардашуда, барои ин вақти мувофиқ, бо роҳбарии омӯзгор, албатта, бо қайди ҳатмии натиҷаҳо дар ин ё он шакл мебарад» [10, с. 18].

Якчанд таснифи кори мустақилонаи хонандагон мавҷуд аст. Интиҳоби намуди кор аз мақсади дидактикии гузошташуда вобаста аст. Аз нав ҳосилкунии кори мустақилона аз рӯи намуна барои дар хотир нигоҳ доштани роҳҳои амалиёт дар вазъиятҳои мушаххас (сифатҳо, мафҳумҳо, далелҳо ва таърифҳо) ташаккули маҳорат ва малақаҳои мустаҳкам кардани он зарур аст. Кори мустақилона, ки хусусияти азнавҳосилкунӣ дошта, заминаи мустаҳкам барои дигар намудҳои фаъолияти мустақилонаи хонанда мегузорад.

Кори мустақилонаи намуди дигаргунсозӣ-вариативӣ барои дар асоси донишҳои ҳосилнамуда ва ақидаҳои омӯзгор ташаккулефта, ба муайян намудани усули мушаххаси ҳалли вазифаҳо (масъалаҳо) вобаста ба шароити мавҷуда, имконият медиҳад. Ин намуди кор усулҳо ва методҳои фаъолияти маърифатиро ташаккул дода, барои рушди вазҷҳои ботинӣ ва маърифатнокӣ ёрӣ мерасонанд ва барои тараққиёти фикркунии фаъоли хонандагон шароит муҳайё месозад. Кори мустақилонаи эвристикӣ маҳорат ва малақаҳои ҷустуҷӯии ҷавоб аз доираи намунаи мавҷуда берун мусоидат менамояд. Мустақилияти эҷодии хонандагон барои ҳосил кардани донишҳои барои онҳо нав имкон дода, малақаҳои мустақилона ҷустуҷӯ намудани донишҳои мустаҳкам менамояд.

Ҳамин тариқ, дар амал ҳамаи намуди ташкили кори мустақилона дорои сатҳи муайяни ошкоршавии хонандагон мебошанд. Аз ин ҷо мафҳуми «кори мустақилона» ва «кори инфиродӣ (фардӣ)» дар мувозӣ дида баромада мешавад.

М.Д. Виноградова ва И.Б. Первин таҷрибаи омӯзгоронро оид ба фаъолияти таълимии коллективӣ ҷамъбаст карда, пешниҳод менамояд. Таҳлилҳо ба онҳо имконият медиҳад тасдиқ намоянд, ки: «Фаъолияти коллективӣ захираи хеле муҳиммест доир ба босамарии раванди таълиму тарбия. Истифодаи намудҳои гуногуни фаъолияти маърифатии коллективӣ шароити муҳайё месозад, ки хонанда маҷбур фаъолона кор кунад. Дар ин ҷо чунин низоми муносибатҳо дар байни хонандагон пайдо мешавад, ки муваффақияти фардӣ ҳар як кас ба кори ҳамаи коллектив табдил меёбад» [2, с. 144].

Тасдиқи фикри болоро чунин гуфтаҳои Г.И. Шукина тасдиқ менамоянд: «Ҳавасмандии аксарият тасдиқ менамоянд, ки таъсир ба рушди шавкӣ маърифатӣ мебошад, муваффақият барои ташаккули ҳисси мусбӣ қаноатмандӣ, ғамхӯрӣ, ҳисси ҳурмату эҳтиром

ба худ ва дигарон. Фаъолияти самаранок ҳама вақт инсонро ба давомнокиаш ҳавасманд менамояд» [23, с. 86].

Фаъолияти коллективӣ ба вачҳҳои таълим ҳама вақт таъсир мерасонад, ки ин амал бевосита ба раванди таълим ва тарбия алоқаманд мебошад. Муайян карда шуд, ки амалӣ намудани фаъолияти пурра таълимӣ, ҳеле зич ба масъалаи ташкил ва тарбияи коллективи талабагӣ робита дорад. Дар ин ҳуди ҳосияти ҳоси фаъолияти таълимӣ дар синну соли наврасӣ метавонад, бевосита ба таври коллективӣ пайдо шавад.

Омӯзиши масъала аз тарафи мо ва натиҷаҳои таҳқиқоти пешина дар бораи он ки дар муассисаҳои таълимӣ дар бисёр маврид меҳнати якҷоя ташкил карда мешавад, қариб монанд аст. Бо ҳамин тариқ, муносибати хонандагон ба мазмуни фаъолияти амалӣ дар амалияи таълим вучуд надорад. Ҳеле муҳим ва аҳамияти кори коллективи таълимӣ аз ҷиҳати назариявӣ асоснок карда шудааст ва дар баъзе қорҳо самаранок ҳисоб карда мешавад.

Дар ин таҳқиқ дар зери фаъолияти таълими коллективӣ мо кори хонандагон дар зери роҳбарии омӯзгорро, ки фаъолияти инфиродии ҳама ба мақсад ва сохтори фаъолият ягона барои ҳосил кардани натиҷаи пурра ҷамъ оварда шудааст, мефаҳмем.

Дар таърифи мафҳуми кори коллективона гуногунфаҳмӣ дида мешавад. Л.П. Книш дар зери кори коллективи хонандагон дар дарсҳо мефаҳмад: «Кори фронталии гуногун, ки ҳамаи хонандагони синф дар як вақт, дар якҷоягӣ, дар зери роҳбарии омӯзгор дар ҳалли вазифаҳои умумие, ки дар назди ҳама гузошта шудааст, амалӣ карда мешавад» [7, с. 95].

Н.К. Крупская навиштааст: «Кори коллективӣ чунин қор номида мешавад, ки мақсади умумӣ дорад. Лекин барои расидан ба мақсади умумӣ, одатан қор додан ва ҳатто ҷудо намудани меҳнати мураккабро талаб дорад» [22, с. 317].

Б.Е. Есипов дар зери меҳнати таълимии коллективӣ: «Кори умумии ҳамаи хонандагон оид ба супориш ва дар зери роҳбарии омӯзгор дар асоси вазифаҳо ва мақсадҳои ягона, яъне чунин қор, ки муттаҳид намудани қувваи инфиродӣ барои ҳосил намудани натиҷаҳои пурраро фаҳмад» [6, с. 239].

Аломатҳои ҳатмии фаъолияти коллективиро Л.М. Фридман ва Г.Г. Кравсов мувофиқати амалиёти хонандагонро дар фазо ва вақт ҳисоб мекунанд: «Дигар намуди фаъолияти коллективӣ мо ҳисоб мекунем, ки маҳсули ҳамин намуд, масалан, тайёрии инфиродӣ ба дарси оянда, ҳамчун фаъолияти коллективӣ (аниқтараш вақти он) ҳисоб карда шавад, лекин бевосита коллективӣ, чунки мансуб донишдони хонанда ба дигар аъзои коллектив ҳуб аст, аммо бо вақт фарқ мекунанд» [20, с. 218].

Фақат дар ҳолате, ки хонанда кӯшиши маърифатии худро ба дастовардҳои як мақсади умумӣ равона месозад, ин кӯшишҳо якҷоя мешаванд, дар натиҷаи кори умумӣ, дар он ҳолат метавон дар бораи кори таълимии коллективи хонандагон дар дарс сухан ронем.

Барои он ки фаъолияти хонандаро дар коллектив аз фаъолияти коллективӣ фарқ намоем, муайян кардани аломатҳои фарқкунанда охирин зарурат пайдо мекунанд:

- 1) ягонагии мақсад ва вазифаҳои сохтори фаъолияти маърифатӣ;
- 2) дар як вақт, дар якҷоягӣ дар зери роҳбарии омӯзгор амал намудан;
- 3) ҷудо кардани функция ва вазифаҳо дар байни иштирокчиёни фаъолият;
- 4) баҳамвобастагӣ, амали якҷояи хонандагон;
- 5) амалӣ кардани назорат, ислоҳ кардани фаъолияти на танҳо омӯзгор, инчунин иштирокчиёни он.

Бо ҳамин тариқ, дар асоси фаъолияти коллективӣ-ҳамкории фаъоли хонандагон дар меҳнати асосиашон-таълим (омӯзиш) меистад. Дар амалияи МТМУ мушкилиҳои зиёд дар ташкили фаъолияти таълиму тарбияи коллективӣ вомерӯанд. Малақаҳои кори коллективӣ, ки хонандагон оғиста-оғиста ҳосил мекунанд, аз бисёр ҷиҳат ба роҳбарии омӯзгори қобилу доно вобастагӣ дорад.

Адабиёт:

1. Булда А.А. Оптимальное сочетание общеклассной, групповой и индивидуальной работы учащихся на основе учета их познавательных возможностей: Дис. ... канд. пед. наук. - Киев, 1978. -179 с,

2. Виноградова М.Д., Первин И.Б. Коллективная познавательная деятельность и воспитание школьников. - М.: Просвещение, 1977. - 159 с.
3. Всесвятский Б.В. Исследовательский подход к природе и жизни. Идеи и практика биостанции юных натуралистов. -М.: Раб. просвещения, 1926. -79с.
4. Гельмонт А.М., Ривес С.М. Предупреждение неуспеваемости в школе. -М.,1940.-150с.
5. Герд А.Я. Избранные педагогические труды / Под ред. Райкова Б.Е. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. - 208 с.
6. Есипов Е.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. -М.: Учпедгиз, 1961.-239с.
7. Кныш Л.П. Сочетание фронтальной и индивидуальной работы учащихся на уроке: Дис. ... канд. пед. наук. - Одесса, 1959. -221 с.
8. Козырь И.В., Суворова Л.И., Цузмер А.М. Методика преподавания анатомии и физиологии человека. - М.: Учпедгиз, 1960. -287 с.
9. Крупская Н.К. Избранные педагогические произведения. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1955. - 888 с.
- 10.Пасечник В.В. Теория и практика организации учебно-познавательной деятельности учащихся в процессе обучения биологии: Автореф. дис. ... доктора пед. наук. - М., 1994. - 35 с.
- 11.Половцов В.В. Избранные педагогические труды. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1957. - 131 с.
- 12.Половцов В.В. Основы общей методики естествознания. -М., 1914. - 310 с.
- 13.Полянский И.И, Избранные педагогические труды / Под ред. Райкова Б.Е. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. - 174 с.
- 14.Райков Б.Е. Первые работы по анатомии и физиологии. -СПб.: Карбаскинов, 1909. - 143 с.
- 15.Райков Б.Е. Общая методика естествознания. - М.-Л.: Учпедгиз, 1947. - 300 с.
- 16.Райков Б.Е. Валериан Викторович Половцов, его жизнь и труды. М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1956 - 330 с.
- 17.Симонова А.К. Дифференциация процесса обучения анатомии, физиологии и гигиене человека: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Л., 1975. - 20 с.
- 18.Суворова П.И, Школьный эксперимент в курсе анатомии и физиологии человека. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. - 134 с.
- 19.Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. / Ред. кол.: М.И. Кондакова (гл. ред.) и др.; Т. 2. - М.: Педагогика, 1988. - 492 с.
- 20.Фридман Л.М., Кравцов В.Г. Психологическое значение организации и воспитания учебных коллективов для формирования учебной деятельности младших подростков. - М., 1976. - 248 с.
- 21.Чередов И.М. Сочетание фронтальной, общеклассной, групповой и индивидуализированной форм учебной работы на уроке: Методические рекомендации. - Омск, 1982. - 48 с.
- 22.Крупская Н.К. Избранные педагогические произведения. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1955. - 888 с.
- 23.Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе: Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1986. - 144 с.

ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ХОНАНДАГОН ОИД БА МАСЪАЛАИ ТАЪЛИМИ ФАРДӢ ВА КОЛЛЕКТИВӢ

Мақолаи мазкур таҳлили муфассалро оид ба ҳолати ташкили фаъолияти хонандагон дар муҳити таълимӣ баррасӣ менамояд. Муаллиф бо истифода аз методологияҳои назариявӣ ва таҷрибавӣ, ба масъалаи ташкили фаъолияти фардӣ ва коллективӣ дар равандҳои омӯзишӣ таваҷҷуҳ зоҳир менамояд.

Тавре муаллиф ибраз доштааст фақат дар ҳолате, ки хонанда кӯшиши маърифатии худро ба дастовардҳои як мақсади умумӣ равона месозад, ин кӯшишҳо якҷоя мешаванд, дар он ҳолат метавон дар бораи кори таълимии коллективии хонандагон дар дарс сухан ронем.

Мақола дар заминаи асосҳои психологияи дарсӣ, педагогикаи муосир ва назарияи ташкилоти фаъолият навишта шудааст. Ба назар мерасад, ки муаллиф бо баррасии муаммоҳо ва мушкилоти воқеии педагогии амал, пешниҳодҳои эффекти барои беҳтар намудани фаъолияти хонандагон дар мактабҳо ва дигар ҳошияҳои таълимиро пешниҳод менамояд.

Мақола барои методистон, педагогон, психологон ва муҳаққиқони соҳаи таҳсилот, ки дар ҷустуҷӯи роҳҳои нав барои рушди фаъолият ва иштироки фардӣ ва коллективӣ мебошанд, аҳамияти бузург дорад.

Калидвожаҳо: ташкили фаъолияти хонандагон, таълими фардӣ, таълими коллективӣ, педагогикаи дарсӣ, ташкилии дарсӣ, психологияи дарсӣ, ташкили фаъолияти омӯзгорон, равандҳои таълимӣ, педагогикаи муосир, рушд ва ташкили фаъолияти кӯдакону наврасон

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В КОНТЕКСТЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО И КОЛЛЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

В данной статье рассматривается подробный анализ состояния организации деятельности учащихся в образовательной среде. Автор, используя теоретические и экспериментальные методологии, уделяет особое внимание вопросу организации индивидуальной и коллективной деятельности в учебных процессах.

Как отмечает автор, только в том случае, когда учащийся направляет свои познавательные усилия на достижение общей цели и эти усилия объединяются, можно говорить о коллективной учебной работе учащихся на уроке.

Статья написана на основе принципов педагогической психологии, современной педагогики и теории организации деятельности. Очевидно, что автор, рассматривая актуальные педагогические проблемы и трудности на практике, предлагает эффективные рекомендации по улучшению деятельности учащихся в школах и других образовательных учреждениях.

Статья имеет большое значение для методистов, педагогов, психологов и исследователей в области образования, которые находятся в поиске новых путей развития деятельности, а также индивидуального и коллективного участия.

Ключевые слова: организация деятельности учащихся, индивидуальное обучение, коллективное обучение, педагогика урока, организация урока, психология урока, организация деятельности учителей, учебные процессы, современная педагогика, развитие и организация деятельности детей и подростков

ANALYSIS OF THE STATE OF ORGANIZATION OF STUDENTS' ACADEMIC ACTIVITIES IN THE CONTEXT OF INDIVIDUAL AND COLLECTIVE LEARNING

This article provides a detailed analysis of the state of organization of students' activities within the educational environment. Utilizing both theoretical and experimental methodologies, the author focuses specifically on the issue of organizing individual and collective activities in instructional processes.

As the author notes, it is only when a student directs their cognitive efforts toward achieving a common goal, and these efforts are combined, that we can speak of collective academic work of students during a lesson.

The article is based on the principles of educational psychology, modern pedagogy, and the theory of activity organization. It is evident that by addressing real-world pedagogical problems and practical challenges, the author offers effective recommendations for improving student performance in schools and other educational settings.

The paper is of great significance for methodologists, educators, psychologists, and researchers in the field of education who are seeking new ways to develop engagement, as well as individual and collective participation.

Keywords: organization of students' activities, individual learning, collective learning, pedagogy of the lesson, lesson organization, educational psychology, organization of teachers' activities, instructional processes, modern pedagogy, development and organization of children's and adolescents' activities.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафаров Сорбон Эмомалиевич, докторанти (PhD), аз рӯйи ихтисоси методикаи таълими биологияи кафедраи методикаи таълими фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. **Суроға:** 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Садриддин Айни – 67. **Тел:** (992) 987 23 26 26

Сведения об авторе: Сафаров Сорбон Эмомалиевич, докторант (PhD) по специальности методика преподавания биологии кафедры методики преподавания естественных наук Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Садриддина Айни, 67. **Тел:** (992) 987 23 26 26

Information about author: Safarov Sorbon Emomalievich, (PhD) student in biology education, department of methods of teaching natural sciences, Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. **Address:** 67 Sadriddin Ayni Street, Bokhtar, 734003, Republic of Tajikistan. **Tel:** (992) 987 23 26 26.

Муқарриз: Давлатмуродзода М.Д., н.и.п., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

СОҲИБ ТАБАРОВ ДАР ШИНОХТИ АБДУЛҚОДИРИ РАҲИМ

Кӯчарзода А., узви вобастаи АМИТ, д.и.ф., профессор
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Ҳамидзода З.А., ассистент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ

Дар бораи яке аз рӯзномагори академик Дмитрий Сергеевич Лихачев чунин қайде дорад: «Рӯзноманигори соҳиби андешаву тафаккур ва сабку нигориши хоси худ» [2, с. 357]. Метавон ин нуктаро дар мавриди рӯзноманигор, шоир ва нависанда Абдулқодири Раҳим низ нисбат дод.

Аз маълумоти овардаи «Энциклопедияи миллии тоҷик» бармеояд, ки ӯ хатмкардаи факултети филологияи тоҷики ДМТ дар соли 1984 аст. Пас аз он корманди Телевизиони Тоҷикистон, омӯзгори муассисаи таҳсилоти умумии №29-и ноҳияи Нуробод, хабарнигори рӯзномаи ноҳиявии «Мубориз»-и ноҳияи Восеъ ва мачаллаи «Фарҳанг» будааст. Аз соли 1993 то инҷониб дар рӯзномаи «Ҷумҳурият» фаъолият дорад. Аз соли 1994 узви ИН Тоҷикистон мебошад [22, с. 18]. Соли 2018 барандаи Ҷоизаи ИЖТ ба номи А. Лоҳутӣ гардидааст.

Беш аз 20 китоби насриву назмӣ таълиф намуда, ба таъб расондааст. Яъне, дар муддати зиёдаи фаъолият таҷрибаи ғанӣ андӯхтааст. Аз ин рӯ, бо истифода аз жанрҳои мухталифи соҳаи рӯзноманигорӣ ва адабиёту адабиётшиносӣ тавонистааст, ки дар таҳқиқу тадқиқ, чехрасозӣ ва усулҳои гуногуни сухбат муваффақ бошад. Тавре муаллиф менигорад: «Охир пешаеро хостем, балки пазируфтем, ки бо ҳама ҳамдард бошем, пешомадхоро эҳсос бинамоем ва чораву тадбир биандешем, то бидонанду аз ёд набароранд: роҳ дар ҷаҳон якесту он роҳи ростист. Ва ҳам ҳақиқатро бишносему аз баёни он ба ҳеҷ ғоҳ, ба ҳеҷ вачҳ натарсему наларзем. Зебо ва дуруст навиштан барои мо кофӣ нест. Агар худ намесўзем, намесозем. Ин қадар мояи ифтихор дорем, ки ҳастиямонро, донишу таҷрибаву истеъдодамонро барои шод зистани ҷомеа ва обод гардидани дунё бедареғ метавонем бубахшем» [7, с. 3].

Абдулқодири Раҳим, аз ин рӯ, барои навиштан, офаридани чехраҳо қаҳрамононери интиҳоб мекунад, ки ҳастияшонро барои ҷомеа бедареғ бахшидаанд. Яке аз ин гуна шахсиятҳои маъруфу маҳбӯб узви вобастаи Академияи илмҳои Тоҷикистон аз соли 1953, омӯзгори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (1948-1994), муҳаққиқу мунаққид ва адабиётшиноси нотақрор Соҳиб Табаров мебошад. Нашри маводи ин рӯзноманигор дар бораи Соҳиб Табаров боз аз ин рӯ фарогиру ҷолибу боварибахш аст, ки муаллиф, тавре ки дар навиштаҳояш зикр мекунад, дар Донишгоҳ аз ӯ таълиму тарбия гирифтааст, бо усулҳои таълиму тарбия, тарзи баёни мавзӯҳо, таъсиси курсҳои махсус ошноӣ дорад.

Устод Соҳиб Табаров низ ба ин шогирдаш, истеъдоди шоирӣ эътимод зоҳир мекунад ва дар рафти дарсҳо барои эҷоди асарҳои руҳан миллий, баромадан аз ҷаҳсу навмедихо ва нолиданҳои беасос дар шеър раҳнамунӣ мекунад.

Соҳиб Табаров, аз ҷумла 14 декабри соли 1991 дар мавриди шеъри Абдулқодири Раҳим ва шахсияташ дар рӯзномаи «Ҷумҳурият» мақолаашро бо номи «Таассуроте аз мутолиаи «Як пушти нигоҳ»-и Абдулқодири Раҳим» ба таъб мерасонад. С.Табаров ин навиштаашро чунин оғоз мебахшад: «Наход се шеъри Абдулқодири Раҳим, ки дар ...рӯзномаи «Ҷумҳурият» чоп шудааст, муждае аз ҷустуҷӯҳои навтарин дар ин шабу рӯз дар назми тоҷик диҳад? Ба фикрам, мужда медиҳад.

Абдулқодри Раҳимро чанд сол боз ҳамчун донишманди пахлуҳои нозуктарини назми ғании форс-тоҷик мешинохтам. Ғоҳ-ғоҳ ҷакидаҳои қалами ӯро дар танҳои бо завқи калон мутолиа мекардам. Ҳарчанд хоҳишу илтиҷо менамудам, ки қисме аз он шеърҳои ниҳоят

санъаткорона офаридаашро ба муштоқони шеър пешкаш намояд, худро аз чунин орзуҳоямон ба канор мегирифт. Хомии он шеърҳои комилро баҳона мекард. Дар болои ҳар мисраъ ва ибораву калимаи бе ҳамин ҳам ба итмом расида боз шабро рӯз кардан меҳост.

Инак, дар рӯи мизи хонанда, дар мағзи дили ошиқон ва дар ҳиссиёту таассуроти нозуки шеърдӯстони асил се шеъри Абдуқодири Раҳим истодаанду ҷой гирифтаанд.

Абдуқодири Раҳим монанди нозуки на танҳо қонунҳои назмамон аст, балки аз маводҳои таърих, дин, тасаввуф ва ривояту асотири халқи тоҷик бохабар буданаширо бо ҳамин шеърҳояш исбот менамояд. Агар ба инҳо илова намоем, ки ӯ, аз як ҷониб, назми ғании тасаввуф ва аз ҷониби дигар, сабки фалсафиву эстетикӣ ва адабиву бадеии Бедилро мисли панҷ панҷааш медонад, бори дигар то ҷӣ андоза ба меҳнати эҷодӣ бо дилу қон шуғл варзиданаширо тасаввур кардан мумкин аст.

Агар ба шеъри «Аз пушти як нигоҳ»-и Абдуқодири Раҳим танҳо аз рӯи шеърият ва бадеият як назар афканем, ин дониши чуқури ӯ маълум мегардад.

Маҳбубаи худмаст, гӯё ягонаи олам, мафтунӣ ҳусни ҷамоли худ гашта, аз пушти як нигоҳ ойинаро пушту рӯ менигарад ва ҳеҷ гоҳ аз ҳусну ҷамоли худ сер намешавад. Ҳамин мазмунро шоир дар як шакли нодиру камёб баён мекунад, ки онро устотарин шеърдонҳо дар ашъори худ қариб қор нафармудаанд:

**Эй масти хеш, ойинаро пушту рӯ мабин,
Ҷавҳар на рӯи туст, на он дудай ҳаёл.
Сад муддао зи як нафасат об мешавад,
Канъон зи Нӯҳ дид ҷавоби пур аз савол,
Дар як нигоҳи мо.**

Хонандаи мухтарам минбаъд мебинад, ки дар ҳар як банд мисраи «Эй масти хеш, ойинаро пушту рӯ мабин» такрор ёфта, он аз бебақоиҳои рӯи маҳбуба ва дудай ҳаёл иборат будани зебоии зоҳирии ӯ (мисраи дувум) шаҳодат медиҳад. Гарчанде дар назари он маҳбубаи мафтунӣ ҳусни худ гардида, сад муддао аз як нафаси ӯ об мешавад (мисраи савум). Шоир асли мақсадро мустақор ва бе сухан бо он ифода кардааст, ки гавҳари ҳар фард, аз зеботарин шахс сар карда, то шахсони камбудии хурду қалони ҷисмонӣ дошта дар ботин, дар ақлу фазилят, дар покии ҳулку атвор мавҷуд аст. Кӣ будани ҳар фардро на ҳусну ҷамол, на рӯи зебо, на масти хеш будан, балки Инсоният, Қамолоти инсонӣ, Ҷавҳари маонӣ ва қору қирдори Нӯҳ барин ҳалолқорон муайян мекунад.

Абдуқодири Раҳим асли ин мақсадро, ки дар банди яқум ифода кардааст ва мушоҳидаи ҳаётӣро бо ниммисраи «Дар як нигоҳи мо» ҷамъбаст намудааст, қонӣ ва дурӯза будани ҳусну ҷамоли зоҳирии он маъшуқай оинабозро ба таври зайл ба қалам додааст:

**Эй масти хеш, оинаро пушту рӯ мабин,
Дар хонаи Худо ҳама гумгаштаи Худост,
Девор аз таҳайюри бод намерамад,
Дар аз нигоҳи қаш ҳаёлотӣ по ба қост,
Дар дудӣ охи мо.**

Агар мисраи яқуми муқаррар боз диққатро ба худмафтунӣ маҳбуба қалб карда бошад, мисраи дувум роҳмқарда будани қунин садҳо ҳазор ва миллионҳо олуфтаву зебопарастони сирфиро хеле ҳам шоирона ва ҳам руҳан («хонаи Худо»...) панду насиҳат меҳонад. Ва пас бо мисоли одӣ ҳаётӣ (нарамидани девор аз бод ва ё як лаҳзагӣ будани қаш дар назди дари зиндагӣ...) қунин мақстро аз хеш бори дигар ақлу фазилят, омада таъқид мекунад, ки маънавиётӣ худ, ниати интеллектуалӣ худро ба сатҳи оӣ ва ба арши аъло расонанд, на мафтунӣ худ гарданд.

Ба сабаби он ки Абдуқодири Раҳим майли қалон ба дониши руҳонӣ дорад, Худо, худогоҳӣ ва худочӯйӣ яке аз унсурҳои тематикӣ ашъори ӯ гардидаанд. Ин майл ҳоси он адабони қамони навсозист, ки ба асотиру таърих, ба ҳақиқату таҳайюлот яқранг менигаранд. Бинобар ин, Абдуқодири Раҳимро яке аз сӯфӣни қамони навсозӣ номем, ҳато нахоҳад шуд.

Дикқат диҳед, ки матлаб ва завқи тасаввуфона дар мисраъҳои зайли Абдуқодири Раҳим бо чӣ гуна образҳои абадии умумибашарӣ (гандуму чав, Иблис, ҳақиқату Ҳақ) ифодаи равшани худро ёфтаанд:

**Эй масти хеш, оинаро пушту рӯ мабин,
Гандум зи чав таронаи меҳру вафо нахонд,
Иблис пушти пой ҳақиқат нахуфтааст,
Гар Ҳақ туро зи хонаи тадбири худ наронд,
Шукрона меравад.**

Дар чунин бандҳои шеърӣ «Аз пушти як нигоҳ» на танҳо ҳақиқати зиндаи доимии ҳаёти занону духтарони мағруру масрурро дармеёбем, инчунин, эҳсосоти ботинӣ ва ғайбиву руҳонии чигунагии ҳислатҳои шарр ва хайр (чаву гандум, на ба маънои рустанӣ), кирдорҳои иблисонаи дар ботини инсонбуда, бо баёноти дақиқи тасаввуфӣ манзури хонандагон гардидаанд.

Ҳангоме, ки чунин баёноти руҳонӣ, инъикоси мустаоронаву маҷозӣ хулқу атвор ва кирдори «масти хеш», ки оинаро пушту рӯ мебинад, ба хонандаи нозукфаҳм дастрас мегардад ва чунин тасвири мучарради сӯфиёна дар ҳаёлотӣ шоир ба охир мерасад, боз вай аз олами қудсӣ ба замин қаҳрамонашро мефарорад ва ба ӯ садо медиҳад:

**Эй масти хеш, оинаро пушту рӯ мабин,
Гул аз баҳор пойизи худро шинохтаст,
Барги дарахт меваи худро ба бод дод,
Ҳар кас ба ранги ранг ғарибона бохтаст,
Бо хона меравад.**

Тамоми маркази композитсионии ин шеър дар ҳамин нимбайтаи «Бо хона меравад», яъне, ба олами абад ва одам роҳи ҳама аст ва аз худ мафтун шудан ба касе суд набахшидааст, чамъбаст гардидааст. Ва ҳатто мумкин буд шеърро бо ҳамин банди асосӣ ба итмом расонид.

Ин қабил шеърҳо сабукборӣ, камфикириву камандешагиро наменпарваранд. Мағз андар мағзи онҳоро фикру андеша, мулоҳизарониҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва этикӣ фаро гирифтааст. На танҳо ягон банд ва байти чунин шеърҳоро саросемавор хондан мумкин нест, балки хонандаро лозим меояд, ки дар болои ҳар мисраъ ва гоҳҳо калимаву ибора фикру андеша ронад, маъноӣ асливу маҷозӣ, ихомиву мустаорӣ, лутфомезу рамзии онҳоро дарк намояд ва сарфаҳм равад.

Ин қабил шеърҳо ба назми мусаччаъ ҳеҷ қаробате надоранд. Ҳозир аксари шоирони ботачриба ва чавон назмро ба баёноти хушқу холии публитсистӣ мубаддал сохтаанд. Дар шеърҳои онҳо санъатҳои бадеиро ҳамчун доруи нодиртарини адабиву бадеӣ қустуҷӯ намудан лозим меояд. Ашъори Абдуқодири Раҳим ва ҳамуслубони ӯ сар то по ҳам шеър, яъне пур аз фикр, андеша, фазилят, шууру тафаккур мебошад ва ҳам қолабу шакли мустаҳкамӣ бадеӣ дорад, аз онҳо ҳама гуна намуди санъати бадеиро дарёб кардан мумкин аст. Дар баробари инҳо Абдуқодири Раҳим ҳатто дар шакли шеъри имрӯза кашфиёти хоссае дорад, ки ягон шоири машҳур, маълум ва қатории муосири тоҷик ин гуна шакли шеърро дар эҷодиёти худ ба қор набурдааст. Агар ба ҳамаи ин илова намоем, ки дар понздаҳ-бист соли охир шакли шеъри тоҷик ниҳоят камбағал гардидааст, аксари шоирон мусаммати мураббаъро жанри дӯстдори худ меҳисобанд, дар ашъори онҳо ҳаробии ғӯшхароши шакл ва санъату воситаҳои тасвири бадеӣ ба назар мерасанд, аз ин ҷо маълум мегардад, ки ба назми тоҷик «Аз пушти як нигоҳ» ворӣ шеърҳо ниҳоят лозиманд. Хонандаи маданияти баланди интеллектуалӣ доштаи тоҷик муштоқ ва муҳтоҷи чунин шеърҳо низ мебошад.» [3, с. 58].

Тавре аз навиштаҳои муҳаққику омӯзгор Соҳиб Табаров ва рӯзноманигору шогирди ин устод бармеояд, ҳар ду ба ҳамдигар назари хос ва пур аз меҳр доранд. Албатта, ҷойи таассуфу андеша нест, ки чаро Абдулқодири Раҳим дар бораи устоди зиндаёдаш маҳз аз соли 2002 мавод ба таъби мерасонад.

А. Раҳим навиштаҳоиашро, ки бо номҳои «Ёде аз он рӯзҳои мудҳиш» [11, с. 3], «Агар медонистам, ки ин қадар зуд пир мешавам...» [12, с. 2], «Соҳиб Табаров: «Академик Абдулғанӣ Мирзоев муаррифии бештар меҳода» [13, с. 2], «Ғоиб Сафарзода дар «Тассуроти

аклу дил» [14, с. 2], «Дар ободӣ аз вайронӣ мегӯям» [15, с. 1] дар бораи ин устод ва устодаш академик Абдулғанӣ Мирзоев ва ҳамсараш Ванда Витолдовна Яблонская ба нашр мерасонад.

Баъди ба тасвиб расидани Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи таҷлили 100-солагии Соҳиб Табаров (аз 12 декабри соли 2023) як силсила маводҳояшро бахшида ба ин сана ва бузургдошти соҳибҷашн таълиф ва нашр мекунад. «Баҳри беканори илм» [16, с. 2], «Умрашро бедареғ бахшид» [17, с. 3], «Меҳостам пайраваш бошам» [18, с. 2], «Ҳамоиши муҳимми илмӣ» [19, с. 3] аз ин силсилаи гавиштаҳо мебошанд.

Ду навиштааш: «Агар медонистам, ки ин қадар зуд пир мешавам...» ва «Ғоиб Сафарзода дар «Таассуроти аклу дил»-ро муаллиф дар китобхояш бо номҳои «Ашки сари мижгон» [7, с. 38] ва «Падар» [9, с. 270] ҷой додааст.

Мақолаи «Ёде аз рӯзҳои мудҳиш» [11, с. 3] бахшида ба 60-солагии аз муҳосира озод шудани шаҳри Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) аст. Ҳамсари устод Соҳиб Табаров В.В. Яблонская дар он рӯзҳои мудҳиши Ленинград баъд аз таҳсил ба аскарон чун санитарка хидмат мерасонд. Бар асари шиддати ин ҷанг, ба қавли Абулқосим Лохутӣ, ки онро «дар таърих ҳамто набуд», ўро ҳамроҳи ду донишҷӯдухтари дигар ба шаҳри Сталинобод (ҳоло Душанбе) интиқол медиҳанд ва онҳо дар Донишқадаи давлатии омӯзгории Сталинобод ба номи Т.Г. Шевченко (ҳоло Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ) таҳсилро идома медиҳанд. «Бо поён ёфтани ин ҷанг аз раиси шаҳри Ленинград Попов дар шаҳри Душанбе нома гирифт. Дар нома ӯ навишта буд, ки «хонаи шумо дар шаҳри Ленинград, дар кӯчаи Рубенштейн 20, ҳучраи 14 маҳфуз аст. Бо баргаштан мо ҳамаи таҷҳизоти хонаи шуморо, ки дар ҷанг набуд шудааст, барқарор мекунем». Ман аз ин нома бисёр шод гаштам. Азбаски, дар ин вақт ман бо муаллим Соҳиб Табаров хонадор шуда будам ва ҳам кор мекардам, дигар ба Ленинград барнагаштам», - менависад А. Раҳим аз номи қаҳрамони мақолааш [11, с. 3].

Ванда Витолдовна соли 2004 аз номи Президенти Россия В. Путин номаи табриқӣ мегирад, ки дар он аз заҳматҳои муаллима дар он ҷанг сипосгузорӣ шудааст. Ванда Витолдовна он рӯзхоро чунин ёд овардааст: «Ҷанги Бузурги Ватанӣ соли 1941 оғоз шуд. Донишҷӯён низ ба отрядҳои махсус пайвастанд. Мо хандақ мекофтем, ба зидди танкҳои душман. Чун аскарони мо ақибнишинӣ мекарданд, бо шӯҳӣ он лаҳзаҳо ба мо мегуфтанд: «Мо ақибнишинӣ мекунему шумо пеш меравед» [11, с. 3]. Ба андешаи ин ҷониб, ин мужда сабаб гардида, то Абдулқодири Раҳим, ҳамзамон, дар бораи хидматҳои ҳамсари устодаш низ мавод таълифӣ нашр бикунанд.

Дар суҳбаташ бо ин мунаққид дар маводи «Соҳиб Табаров: «Академик Абдулғанӣ Мирзоев муаррифии бештар меҳода»» [13, с. 2] хидматҳову раҳнамоии ин муҳаққиқро дар соҳаи адабиётшиносӣ ва тарбияи шогирдон Соҳиб Табаров баён медорад. Аз рӯи нақли мусоҳиб маълум мешавад, ки академик А.Мирзоев на танҳо дар таҳқиқу таълифи асарҳои бунёдии адабиётшиносӣ ягонаи даври хеш буду ҳеҷ гоҳ бо дастовардҳои илмӣ хеш қаноат наекард, балки бештар аз пештар заҳмат мекашид ва барояш ҳар дақиқа ғанимат буд, шогирдон, аз ҷумла Соҳиб Табаровро, ба намоишҳои театрҳои драмравӣ, опера ва балет мебард. Бо анҷоми намоишҳо моҳияту рамзҳои онҳоро мефаҳмонд. Бо дастгирии устод Садриддин Айнӣ ва Абдулғанӣ Мирзоев С. Табаров соли 1953 узви вобастаи Академияи илмҳои Тоҷикистон пазируфта мешавад, ки дар ин вақт 29-сола будааст. Бо пешниҳоди ин академик Соҳиб Табаров соли 1948 дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон аз фанни «Мадҳали адабиётшиносӣ» ба донишҷӯён дарс мегузарад.

Мусоҳибаи А. Раҳим бо устод С. Табаров бо номи «Агар мудонистам, ки ин қадар зуд пир мешавам...» [12, с. 3], зери рубрикаи «Чехраҳои замон» ба нашр расидааст. Ин як навъ чехрасозӣ ва низ суҳбати касбӣ маҳсуб мешавад. Ҳар ду ҷониб аз нозукиҳо ва мушкилоти соҳаи адабиёту адабиётшиносӣ огоҳанд. Саволҳо дар баъзе маврид, ба қавли халқ, «дандоншикананд», аммо мусоҳиб ба онҳо бо часорати том посух мегӯяд. Аз ҷумла, устод баён доштааст: «Агар бепарда гӯям, танҳо одами бочуръат мунаққид шуда метавонад... Мунаққиди асил дар ягон давраву замон рӯзгори хушро надидааст...

Соҳибмансабони адабиёти бадеӣ дар муқоиса бо шоирону носирон ба мунаққид ҳамчун бо шахси дуҷумдараҷа назар мекунад. Сухан дар бораи мунаққиди асил аст. Мунаққидони тамаллуқкор дар ҳама давраву замон буданду мешаванд, ки рӯзгори хуш ба сар мебаранд ва обрӯву эътибори қалбакӣ, мавсимӣ, пайдо мекунад. Вале чунин мунаққидон мисли адибони вассоф обрӯву манзалати қазой надоранд» [12, с. 3].

Ва боз меафзояд: «Замона дигар шуд. Он шогирдон мағрур шуданд ва ҳам қаноат варзиданд, савияи донишашонро баландтар набардоштанд, баҳри рушду камолоти илмӣ ва адабӣ-эстетикӣ миллат хидмат намуданро қатъ карданд. Баъзеашон мансаб гирифта, аз илм дур шуданд, банда баръакс» [12, с. 3].

Ҳар як мулоҳизаи устод Табаров ҷанбаи амиқӣ адабиётшиносӣ дошта, фарогири масъалаҳои мубрами фарҳангӣ мебошанд: «Нависандаро ба воситаи тарҷумаи ҳолаш меомӯзанд. Мо, мутаассифона, тарҷумаи ҳоли ягон нависандаи тоҷикро ба пуррагӣ надорем», ё худ «Се чизро бад мебинам: дурӯғ, фиреб, тамаллуқ». Аз ин чизҳо парҳез мекунам. Аз ҳеҷ кас наметарсидам, наметарсам. Дар кулбаи вайронаи сард бо нони хушк ва як пиёла чой умр ба сар барам ҳам, парвоя надорам. Касе парвои маро надорад, вале ман барои тамоми миллат ғам меҳӯрам, ба истисноӣ ғосибон, дурӯғгӯён, фиребгарон, тамаллуқкорон ва монанди инҳо» [12, с. 3].

Ин мусоҳиба қариб тамоми рӯзгору ғайбати Соҳиб Табаровро ба хонанда ошно месозад.

Мақола ва мусоҳибаҳои Абдулқодири Раҳим дар бораи Соҳиб Табаров ҳама фарогир ва ҷолиби диққат мебошанд. Ба пиндори ин ҷониб, мақолаи «Меҳостам пайраваш бошам» [18, с. 2] фарогиртар аст.

Абдулқодири Раҳим нахуст Ванда Витолдовна Яблонскаяро ошно месозад ва сабабашро ҳам баён медорад: «Ҳазорон бор узр, устод. Ман нахуст Вандаи Шуморо, ки ҳамеша ба ӯ «Асалакам» гуфта, хитоб мекардед, муаррифӣ менамоям. Ў, ки пеш аз Шумо дунёро тарк гуфт. Нахост, то шохиди маргатон гардаду дареғогӯятон бошад.

Мо – шогирдонатон хуб медонем, ки ин зан тамоми ҳастияшро ба Шумо бахшид...» [18, с. 2].

А. Раҳим дар охири мақолааш чунин масъалагӯзорӣ мекунад:

1. Ба муносибати 100-солагии Соҳиб Табаров Ганҷинаи адабии ба номи ӯ ба талаботи муқарраргардида бунёд ёбад ва ё таҷдид шавад;
2. Қисме аз қайдҳои ӯ аз дафтари «Таассуроти ақлу дил» ба таъриф расанд;
3. Тамоми асарҳои ӯ бо теъдоди дастрас аз нав нашр шаванд;
4. Кӯчае, ки дар он Ганҷинаи устод бунёд ёфтааст, ба номи Соҳиб Табаров гузошта шавад;
5. Яке аз ҳамоишҳои илмӣ дар ноҳияи Муъминобод бо дидани ин Ганҷина баргузор шавад.

Ҳамин тавр, навиштаҳои Абдулқодири Раҳим дар бораи Соҳиб Табаров дар жанрҳои гуногун мебошанд. Муаллиф аз усули мушоҳида, ки дар таҳқиқоти журналистӣ муҳим мебошад, истифода мекунад. Хотираи ӯ дар ин маврид қавӣ аст ва дар навиштаҳояш он баръало ба назар мерасад. Мақолаҳои ин рӯзноманигор дар бораи устод Соҳиб Табаров самимӣ ва бо муҳаббати ҳоси шогирдӣ мебошанд. Тарзи навишт ҷолибу хонданӣ аст. Кӯшиш ба ҳарч меҳнад, ки то ҳеҷраи аслии Соҳиб Табаров бо тамоми ҷузъиёт барои насли имрӯз ва фардо рӯшан бошад.

Ба андешаи ин ҷониб, бояд ин навиштаҳо дар шакли китоби алоҳида бо нишон додани манбаъҳо нашр гарданд.

Адабиёт:

1. Кӯчарзода, А. Абармарди роҳи омӯзишу пажӯҳиш – Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2024. 252 с.
2. Лихачев, Д.С. Заметки и наблюдения. Из записных книжек разных лет. – Л.: Советский писатель, 1989. 608 с.

3. Назаргоҳи аҳли дил. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. 288 с.
4. Табаров, С. Таассуроте аз мутолеаи «Як пушти нигоҳ»-и Абдулқодири Раҳим // «Чумҳурият». – 1991. – 14 декабр.
5. Табаров, С. Даҳ нома // «Садои Шарқ». – 2017. №1, с. 101-123.
6. Табаров, С. Манбаи омӯзиш [Мактубҳои Соҳиб Табаров ба Абдулҳамид Самад. Пешгуфтори академики АМИТ Имомзода, М. ва дотсент Зайниддинзода, М.] – Душанбе: Истеъдод, 2021, 70 с.
7. Раҳим, А. Ашки сари мижгон. – Душанбе: Русская литература, 2012. – 232 с.
8. Раҳим, А. Шод зӣ, шод! – Душанбе: Русская литература, 2020, 256 с.
9. Раҳим, А. Падар. – Душанбе: Шарқи озод, 2024, 320 с.
10. Раҳим, А. Адолатоин // «Чумҳурият», 2002, 22 ноябр.
11. Раҳим, А. Ёде аз он рӯзҳои мудҳиш, - «Чумҳурият», 2004, 20 январ.
12. Раҳим, А. Агар медонистам, ки ин қадар зуд пир мешавам... // «Чумҳурият», 2007. – 20 октябр.
13. Раҳим, А. Соҳиб Табаров: «Академик Абдулғанӣ Мирзоев муаррифии бештар меҳонад // «Чумҳурият». – 2009. – 31 январ.
14. Раҳим, А. Ғоиб Сафарзода дар «Таассуроти ақлу дил» // «Чумҳурият», 2022, 10 феврал.
15. Раҳим, А. Дар ободӣ аз вайронӣ меғӯям // «Чумҳурият», 2023, 15 май.
16. Раҳим, А. Баҳри беканори илм // «Чумҳурият». – 2024. – 15 январ.
17. Раҳим, А. Умрашро бедареғ бахшид // «Чумҳурият». – 2024. – 8 апрел.
18. Раҳим, А. Меҳостам пайраваш бошам // «Чумҳурият». – 2024. – 20 август.
19. Раҳим, А. Ҳамоиши муҳими илмӣ // «Чумҳурият». – 2024. – 4 сентябр.
20. Уллмен, Қ. Таҳқиқоти журналистӣ: Усулҳои муосир ва техника. - Душанбе, 2004, 256 с.
21. Шум, Ю. Таҳқиқоти журналистӣ: Аз назария ба амалия. – Душанбе, 2004, 192 с.
22. Энциклопедияи миллии тоҷик. – Душанбе: Сарредаксияи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2001. – Ҷ. 1, 606 с.

СОҲИБ ТАБАРОВ ДАР ШИНОХТИ АБДУЛҚОДИРИ РАҲИМ

Дар мақолаи мазкур муаллифон симои муҳаққиқ ва адабиётшиноси маъруфи тоҷик Соҳиб Шухратиевич Табаровро дар эҷодиёти адиб, публицист ва журналист Абдулқодири Раҳим таҳлил намуда, ба натиҷае мерасанд, ки офаридани симои маънавӣ ва воқеии пажӯҳишгар ба хоҳири навиштани таърихи саҳеҳи адабиётмон дар замони истиқлол, ки чунин имкониятро фароҳам овардааст, мусоидат мекунад.

Абдулқодири Раҳим муаллифи беш аз 20 асари насриву назмӣ мебошад. Ӯ дар муддати беш аз 40 соли фаъолияти рӯзноманигорӣ таҷрибаи ғании чехранигориро низ андӯхтааст. Аз ин рӯ, бо истифода аз жанрҳои мухталифи соҳаи рӯзноманигорӣ ва адабиёту адабиётшиносӣ тавонистааст, ки дар таҳқиқу тадқиқ, чехрасозӣ ва усулҳои гуногуни суҳбат муваффақ бошад.

Навиштаҳои Абдулқодири Раҳим дар бораи Соҳиб Табаров дар жанрҳои гуногуни журналистӣ офарида шудаанд. Дар ин раванд, публицист аз усули мушоҳида, ки дар таҳқиқоти журналистӣ муҳим мебошад, бештар истифода мекунад. Хоҳиранд ӯ дар ин маврид қавӣ аст ва дар навиштаҳояш он баръало ба назар мерасад. Тавре аз таҳлили осори публицистии Абдулқодири Раҳим бармеояд, мақолаҳои дар бораи устод Соҳиб Табаров нигоштаи ӯ самимӣ ва бо муҳаббати ҳоси шогирдӣ мебошанд. Тарзи навишт ҷолибу хонданӣ аст. Адиб кӯшиш ба ҳарч меҳна, то чехраи аслии Соҳиб Табаров бо тамоми ҷузъиёт барои насли имрӯз ва фардо рӯшан бошад.

Шахсияти Соҳиб Табаров дар осори публицистии адиб ва журналист Абдулқодири Раҳим васеу фарогир буда, адиб мавқеи муҳаққиқро дар рушди илми адабиётшиносии тоҷик ва нақди адабӣ дуруст муайян кардааст.

Калидвожаҳо: Соҳиб Табаров, Абдулқодири Раҳим, адабиёти тоҷик, адабиётшиносӣ, масъалаҳои муҳими адабиётшиносӣ, нақди адабӣ, публицистика, журналистика.

ОБРАЗ СОХИБА ТАБАРОВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБДУЛКОДИРА РАХИМА

В данной статье предпринята попытка осмысления того, как в творчестве писателя, публициста и журналиста Абдулқодири Рахима воссоздается образ известного таджикского литературоведа, исследователя Сохиба Шухратиевича Табарова. Авторы приходят к выводу, что создание нравственного и правдивого портрета ученого способствует написанию достоверной истории нашей литературы в эпоху независимости, когда такая возможность, наконец, появилась.

Абдулқодир Рахим – автор более двадцати прозаических и поэтических произведений. За более чем сорокалетний период своей журналистской деятельности он накопил богатый опыт в создании портретов выдающихся деятелей таджикской литературы. Именно поэтому, мастерски используя различные жанры журналистики, публицистики и литературной критики, он заслуженно считается одним из лучших представителей таджикской портретной прозы.

При воссоздании творческого облика Сохиба Табарова Абдулқодири Рахим обращается к разнообразным жанрам журналистики. В этом процессе публицист широко использует метод наблюдения, что является важным инструментом журналистского расследования. А. Рахим обладает феноменальной памятью, до мельчайших деталей сохраняя в памяти все свои встречи с ученым. Анализ публицистического наследия Абдулқодири Рахима показывает, что его статьи о профессоре Сохибе Табарове отличаются искренностью и проникнуты глубокой любовью к своему герою. Подача материала неизменно интересна. Писатель стремится воссоздать творческий портрет Сохиба Табарова во всех деталях, чтобы память о нем жила в сердцах нынешнего и будущих поколений.

Личность Сохиба Табарова в публицистическом наследии писателя и журналиста Абдулқодири Рахима предстает многогранно, автор верно определяет роль и место исследователя в развитии таджикской литературоведческой науки и литературной критики.

Ключевые слова: Соҳиб Табаров, Абдулқодири Раҳим, таджикская литература, литературоведение, важные литературоведческие вопросы, литературная критика, публицистика, журналистика.

THE IMAGE OF SOHIB TABAROV IN THE WORKS OF ABDULKODIR RAHIM

This article attempts to comprehend how the image of the famous Tajik literary critic, researcher Sokhib Shukhratievich Tabarov is recreated in the work of the writer, publicist and journalist Abdulkodir Rakhim. The author comes to the conclusion that the creation of a moral and truthful portrait of a scientist contributes to the writing of a reliable history of our literature in the era of independence, when such an opportunity finally appeared.

Abdulkodiri Rahim is the author of more than twenty prose and poetic works. For more than forty years of his journalistic activity, he has accumulated rich experience in creating portraits of prominent figures of Tajik literature. That is why, skillfully using various genres of journalism, journalism and literary criticism, he is deservedly considered one of the best representatives of Tajik portrait prose.

When recreating the creative appearance of Soh ib Tabarov, Abdulkodiri Rahim turns to a variety of genres of journalism. In this process, the publicist makes extensive use of the observation method, which is an important tool of journalistic investigation. A. Rahim has a phenomenal memory, keeping all his meetings with the scientist to the smallest detail. An analysis of the journalistic heritage of Abdulkodir Rahim shows that his articles about Professor Sokhib Tabarov are sincere and imbued with deep love for their hero. The presentation of the material is invariably interesting. The writer seeks to recreate the creative portrait of Sokhib Tabarov in every detail so that the memory of him lives in the hearts of current and future generations.

The personality of Sokhib Tabarov in the journalistic heritage of the writer and journalist Abdulkodir Rahim appears multifaceted, the author correctly determines the role and place of the researcher in the development of Tajik literary science and literary criticism.

Key words: Sohob Tabarov, Abdulkodiri Rahim, Tajik literature, literary criticism, important literary issues, literary criticism, journalism, journalism.

Маълумот дар бораи муаллиф: Кӯчарзода Аламхон, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел: (+992)905507980

Ҳамидзода Зебунисо Абдуқодир, ассистенти кафедраи адабиёти тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров, 16. Email: hamidzodazebiniso@gmail.com Тел.: (+992) 942120303

Сведения об авторах: Кучарзода Аламхон, доктор филологических наук, профессор кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел: (+992)905507980

Ҳамидзода Зебунисо Абдуқодир, ассистент кафедры таджикской литературы Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Email: hamidzodazebiniso@gmail.com Тел: (+992) 942120303

Information about the authors: Kucharzoda Alamkhon, doctor of philosophy, professor, department of theory and modern persian-tajik literature, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Tel.: (+992) 905507980

Hamidzoda Zebuniso Abdukodir, assistant, department of tajik literature, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, Sangak Safarov Street, 16. Email: hamidzodazebiniso@gmail.com Tel.: (+992) 942120303

Муқарриз: Шамшоди Ҷ. д.ф. (PhD), аз рӯйи ихтисоси филология, дотсент Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

УДК: 82-3 (2-тоҷ)

ББК: 82.3 (2-тоҷ)

М- 34

МЕСТНЫЕ СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ ТАДЖИКИСТАНА: ВЫЗОВЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ

Маъмурзода Н.М., к.ф.н., доцент
Бохтарский государственный университет им. Носира Хусрава

В современную эпоху глобализации и интенсивного развития цифровых технологий средства массовой информации приобретают всё более значимую роль в общественной жизни. Если в начале XXI века ведущую роль в формировании общественного сознания народов Центральной Азии, в том числе таджикского общества, всё в большей степени играют электронные медиа и интернет-коммуникации, то в начале XX столетия данная функция принадлежала преимущественно периодической печати. Не случайно ещё в 1917 году Зайналобиддин Марагаи в книге «Саёхатномаи Иброхимбек» писал: «Первым инструментом прогресса и цивилизации народов, их благополучия и счастья является

периодическая печать» [5, с. 7]. Несмотря на то, что эта мысль была высказана более ста лет назад, она сохраняет свою актуальность и в современных условиях развития глобального информационного пространства.

Местная пресса Таджикистана за более чем девяностолетнюю историю накопила значительный опыт и множество малоизученных аспектов, представляющих научный интерес. Однако, несмотря на это, проблемы региональной журналистики до сих пор не стали объектом всестороннего и системного исследования. Между тем местная пресса является важнейшей составной частью таджикской периодики и обладает как специфическими особенностями, так и собственными профессиональными традициями, изучение которых представляет ценность не только для исследователей, но и для преподавателей, студентов факультетов журналистики, редакционных коллективов и практического развития отрасли.

Несмотря на стремительное развитие электронных коммуникаций, печатные средства массовой информации продолжают играть немаловажную роль в формировании общественного мнения, укреплении национального самосознания и развитии культурной среды. Вместе с тем, процессы цифровизации и глобализации существенно изменили функции традиционных медиа, особенно региональной прессы, а также медиaproстранство страны.

После обретения государственной независимости в 1991 году Республика Таджикистан избрала путь укрепления национальной государственности, демократических институтов и правового общества. В этих условиях средства массовой информации стали не только источником распространения информации, но и важнейшим инструментом реализации государственной информационной политики, укрепления общественной стабильности и защиты национальных интересов.

Особую актуальность данная проблема приобретает в отношении местных средств массовой информации, поскольку именно региональная пресса непосредственно взаимодействует с населением, отражает локальные социальные процессы и формирует культурно-информационную среду регионов. В этой связи значительный научный интерес представляет анализ современного состояния местной периодической печати Таджикистана, её роли в условиях глобализации, а также опыта Хатлонской области как одного из крупнейших регионов страны.

После провозглашения независимости Республика Таджикистан создала правовые основы деятельности средств массовой информации, опираясь на положения Конституции и международно-правовые нормы. Статья 30 Конституции Республики Таджикистан гарантирует свободу слова, печати и право граждан на получение и распространение информации. Закон Республики Таджикистан «О периодической печати и других средствах массовой информации», а также ряд отраслевых нормативных актов создали правовую базу для развития журналистики и функционирования СМИ. Однако стремительное развитие цифровых технологий и переход к новым медиаплатформам обусловили необходимость совершенствования законодательства и адаптации отдельных правовых норм к современным информационным реалиям.

С точки зрения государственной политики важнейшее значение имеют ежегодные Послания Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали Рахмон, в которых особое внимание уделяется вопросам информационной безопасности, развитию человеческого капитала, цифровизации и повышению информационной культуры общества. В Послании Президента Республики Таджикистан от 28 декабря 2024 года подчёркивается необходимость «развития человеческого капитала посредством обучения и переподготовки кадров в сфере информационных технологий, повышения цифровой грамотности населения и широкого использования искусственного интеллекта» [7, с. 8–9].

В данном контексте важное значение приобретает поддержка СМИ со стороны региональных органов власти. Показательным примером является деятельность исполнительного органа государственной власти Хатлонской области. В выступлении

председателя Хатлонской области Давлатали Саид, посвящённом Дню таджикской печати (11 марта 2025 года), подчёркивалось, что в современных условиях расширения и усложнения информационного пространства роль национальной прессы в противодействии деструктивной информации и защите государственных интересов становится особенно значимой [1].

Местная периодическая печать представляет собой важнейший элемент национальной информационной системы. Она выполняет не только информационную, но и культурно-просветительскую, воспитательную и интеграционную функции. Именно региональные СМИ способствуют сохранению локальной культурной идентичности, развитию национального языка и укреплению духовных ценностей общества.

Следует подчеркнуть, что фундаментом общереспубликанской печати является именно сильная и профессиональная местная журналистика. История таджикской прессы свидетельствует о том, что большинство профессиональных журналистов начинали свою деятельность именно в районных и областных изданиях. И сегодня в региональных редакциях работают опытные журналисты, обладающие значительным профессиональным багажом. Тем не менее, ощущается, что местная пресса по ряду причин всё ещё не способна в полной мере выполнять своё предназначение и удовлетворять информационные и духовные потребности аудитории. Иначе говоря, многие местные издания пока не сумели занять определяющее место в региональном информационном пространстве и полноценно реализовать свою основную миссию — объективное освещение событий, соблюдение баланса мнений, достоверности, принципов правдивости, обеспечение права граждан на получение информации и свободное выражение взглядов, уважение общечеловеческих нравственных норм и профессиональной этики.

Опыт многих государств показывает, что в условиях глобализации возрастает значение именно региональных медиа. В странах Европы местная пресса постепенно приобретает всё большую популярность благодаря способности отражать интересы конкретных территориальных сообществ и поддерживать национально-культурную самобытность. Для Таджикистана данная тенденция также становится всё более актуальной. Региональная пресса выступает важным инструментом формирования собственного информационного пространства, особенно в условиях усиления внешнего информационного воздействия.

Вместе с тем, местная периодика Таджикистана сталкивается с рядом серьёзных проблем. Складывается впечатление, что чтение или не-чтение местной газеты не оказывает существенного влияния на повседневную жизнь значительной части населения регионов. Социологические исследования показывают, что уровень востребованности региональных газет среди населения остаётся относительно низким [4, с. 27]. Так, в ходе исследования, проведённого в городе Бохтар (административный центр Хатлонской области), было установлено, что большинство респондентов были знакомы преимущественно с республиканскими изданиями «Джумхурият», «Садои мардум», «Народная газета», «Адабиёт ва санъат», областная газета «Хатлон» и другими, тогда как ряд областных газет оставался практически неизвестным аудитории [5, с. 10].

Есть и другая сторона вопроса: местные газеты имеют свою особую привлекательность. Областные и республиканские издания не имеют возможности всесторонне отображать местные события, писать о созидательной деятельности каждого достойного человека, особенно если он трудится где-то вдали от столицы или центра области, а для местных изданий существует такая возможность. Локальные газеты могут также активно способствовать осуществлению государственной политики на местах. Поэтому существование местных газет может служить только интересам общества [3, с. 149].

Как показывают наблюдения, сегодня значительная часть местных газет распространяется преимущественно среди подписчиков - работников государственных учреждений и отдельных организаций, тогда как широкие слои населения зачастую имеют ограниченный доступ к региональной прессе. Тиражи большинства районных и областных

газет остаются сравнительно низкими, что существенно ограничивает их влияние на общественное мнение. По нашим оценкам, тираж большинства местных газет в 2025 году не превышал двух-трех тысяч экземпляров, что для почти четырехмиллионного населения Хатлонской области выглядит крайне незначительным. Можно предположить, что аналогичная ситуация наблюдается и в других регионах республики. Данный факт свидетельствует о необходимости пересмотра роли местной прессы в общественной жизни и поиска путей превращения её в реальную общественную потребность.

На наш взгляд, причины снижения интереса читателей к местной прессе являются различными: низкий уровень жизни населения, ограниченные возможности приобретения газет, снижение общей культуры чтения, а также несоответствие содержания изданий интересам молодёжной аудитории. Тем не менее, именно в эпоху глобализации, возрастает необходимость укрепления национального информационного пространства посредством качественной отечественной прессы, в том числе региональной.

Не вызывает сомнений, что периодическая печать относится к классическим средствам массовой информации и стала основой для формирования других медиа. Однако развитие электронных СМИ и интернета, с одной стороны, значительно сузило аудиторию печатной прессы, а с другой - изменило её природу и функции. В условиях стремительного распространения радио, телевидения и цифровых платформ периодическая печать постепенно превращается не столько в источник оперативной информации, сколько в площадку для аналитики, обсуждения, обмена мнениями и общественного диалога. Соответственно, возрастает и ответственность прессы перед обществом [4, с. 25-26].

Особенно актуальным это становится в современную эпоху, когда мировое политическое и социальное пространство переживает серьёзные кризисы, усиливаются экстремистские и радикальные движения, а глобальная информационная конкуренция приобретает всё более агрессивный характер. В подобных условиях национальная и местная пресса способна создавать интеллектуальную площадку для объективного анализа происходящих процессов, раскрытия сущности событий и формирования у граждан устойчивого общественного сознания.

Информационная культура является одним из важнейших компонентов развития современного общества. Она включает способность человека воспринимать, анализировать и критически оценивать информацию, различать достоверные и манипулятивные источники, а также осознавать нравственные и правовые аспекты информационной деятельности. В этих условиях средства массовой информации должны выполнять не только функцию передачи новостей, но и образовательную и воспитательную миссию. Особое значение приобретают профессиональная ответственность журналистов, соблюдение принципов достоверности, объективности и фактологической проверки информации.

Как отмечал председатель Хатлонской области Давлатали Саид, региональные СМИ должны способствовать укреплению национального самосознания, повышению правовой культуры молодёжи, пропаганде науки, образования и духовных ценностей [1].

В современном мире, где усиливаются процессы информационного противоборства и распространения деструктивного контента, именно качественная журналистика способна стать эффективным механизмом защиты общественного сознания. В этом смысле особое значение приобретает аналитическая журналистика, основанная на глубоком изучении социальных процессов и объективном анализе событий.

Развитие цифровых технологий существенно изменило характер функционирования традиционных СМИ. Если раньше периодическая печать являлась главным источником оперативной информации, то сегодня эту функцию во многом выполняют интернет-ресурсы и социальные сети.

Большинство населения получает новости посредством смартфонов и цифровых платформ. Современная аудитория отдаёт предпочтение кратким текстам, визуальному контенту, инфографике, видеоматериалам и интерактивным формам подачи информации.

Всё это вынуждает традиционные СМИ адаптироваться к новым условиям медиапотребления.

Несмотря на трудности, цифровизация открывает новые возможности для периодических изданий. Например, анализ данных позволяет СМИ лучше понимать поведение читателей и адаптировать свой контент. Кроме того, цифровые платформы создают условия для изданий, чтобы с использованием новых технологий, таких как искусственный интеллект, делать материалы более интересными и впечатляющими. В то же время цифровые средства позволяют представлять новости в различных формах, включая прямые видеозаписи и интерактивную графику [2, с. 108].

В Хатлонской области функционирует около семидесяти печатных и электронных средств массовой информации, большинство из которых являются государственными. Одним из показателей адаптации региональных медиа к цифровой среде стало развитие интернет-порталов и активность СМИ в социальных сетях. Характерным примером является деятельность газеты «Хатлон». Несмотря на то, что тираж одного номера издания превышает 15 тысяч экземпляров (2026 г.), использование электронных форм распространения и социальных сетей позволило увеличить ежемесячную аудиторию более чем до полумиллиона пользователей. При этом около 10–15% читателей электронной версии газеты составляют пользователи из-за рубежа — преимущественно из России, Узбекистана и Афганистана [1].

С 2024 года областная газета также начала выпуск аудиостатей и аудиокниг. Таким образом, читатели могут прослушивать статьи в аудиоформате. В современную эпоху, когда информация распространяется с высокой скоростью, СМИ прибегают к новым формам представления данных, чтобы привлечь внимание читателя. Одной из таких эффективных и современных форм является инфографика, которая не только имеет эстетический аспект, но и представляет сложную информацию в простом и понятном виде. Официальные страницы издания «Хатлон» (веб-сайт и социальные сети, включая Facebook) в цифровом пространстве очень активны. Ежедневно на этих платформах публикуется в среднем 40-50 материалов разного мультимедийного формата. Согласно открытым данным, в 2025 году было опубликовано более 300 инфографик. Охваченные темы включают социальные, политические, экономические и демографические вопросы [6, с. 186].

Переход газеты на новые форматы важен по нескольким причинам: внедрение аудиостатей и аудиокниг позволяет аудитории потреблять контент в движении, адаптируясь к высокому темпу современной жизни. Использование инфографики помогает преобразовывать сложные социальные и экономические данные в простую и понятную форму, удерживая внимание читателя, а применение современных инструментов (Canva, Photoshop) и присутствие в социальных сетях обеспечивают конкурентоспособность издания и повышают уровень медиаграмотности. Как отмечает К. Расулзода, «размещение печатных материалов в веб-сайте имеет положительные стороны. Читатель может повторно получать доступ к материалам через сеть интернет и оперативно читать их еще до выхода бумажной версии издания» [8, с. 92].

Таким образом, цифровая трансформация открывает перед местными СМИ новые возможности для расширения аудитории и повышения эффективности информационного воздействия. Вместе с тем она создаёт и новые вызовы, связанные с необходимостью соблюдения профессиональных и этических стандартов в условиях высокой скорости распространения информации.

Анализ показывает, что, несмотря на достигнутые успехи, местные средства массовой информации Таджикистана продолжают сталкиваться с рядом устойчивых проблем:

- недостаточная обеспеченность современной технической инфраструктурой;
- ограниченные финансовые возможности редакций;
- зависимость большей части СМИ от государственной поддержки;
- дефицит профессиональных кадров;

- недостаточный уровень владения цифровыми технологиями;
- слабое развитие аналитической и исследовательской журналистики.

Одной из наиболее серьёзных проблем остаётся кадровый вопрос. Во многих региональных редакциях работают преимущественно журналисты старшего поколения, тогда как молодые специалисты не проявляют достаточного интереса к работе в местной периодической печати из-за невысокого уровня заработной платы и ограниченных профессиональных перспектив. Однако именно молодые журналисты способны обеспечить внедрение инноваций и адаптацию региональных медиа к требованиям цифровой эпохи. В связи с этим возрастает необходимость создания системы постоянного профессионального обучения, повышения квалификации и подготовки кадров в области современной журналистики, цифровых технологий и фактчекинга.

Анализ современного состояния местной прессы Таджикистана позволяет определить ряд приоритетных направлений её дальнейшего развития:

1. Совершенствование системы профессиональной подготовки журналистов и внедрение программ непрерывного обучения.
2. Укрепление материально-технической базы редакций и развитие цифровой инфраструктуры.
3. Расширение использования мультимедийных форматов, инфографики, подкастов и видеожурналистики.
4. Развитие аналитической журналистики как конкурентного преимущества традиционных СМИ.
5. Совершенствование законодательства в сфере цифровых медиа и информационной безопасности.
6. Расширение сотрудничества между региональными, республиканскими и международными СМИ.
7. Повышение уровня информационной культуры населения и укрепление общественного доверия к национальным СМИ.

В современных условиях особенно важно обеспечить баланс между свободой слова и социальной ответственностью журналистики. Только при соблюдении профессиональных стандартов СМИ смогут эффективно выполнять свою общественную миссию и способствовать укреплению государственности и национального единства.

Местные средства массовой информации Республики Таджикистан, обладая значительным историческим опытом и важным общественным потенциалом, продолжают играть существенную роль в укреплении государственной политики, развитии информационной культуры и формировании общественного сознания. Процесс цифровизации поставил перед региональной журналистикой новые задачи и вызовы. Несмотря на существующие технические, кадровые и финансовые проблемы, местные СМИ сохраняют значение важного инструмента общественного развития, защиты национальных интересов и укрепления культурной идентичности.

Опыт Хатлонской области показывает, что при поддержке государства, модернизации инфраструктуры и активном внедрении цифровых технологий региональная пресса способна успешно адаптироваться к современным условиям и эффективно участвовать в формировании национального информационного пространства. Вопрос о будущем региональной прессы всё чаще приобретает характер научной и общественной дискуссии, требующей комплексного исследования. В этой связи, назрела необходимость проведения специальных научных исследований, посвящённых состоянию местной прессы, факторам, препятствующим её развитию, а также тенденциям трансформации регионального информационного пространства Таджикистана.

Следовательно, дальнейшее развитие местных СМИ Таджикистана требует комплексного научного подхода, совершенствования законодательной базы, подготовки квалифицированных кадров и активного внедрения инновационных технологий. Только в

этом случае региональная журналистика сможет сохранить свою общественную значимость и стать важным фактором устойчивого развития государства и общества.

Литература:

1. Выступление председателя Хатлонской области Давлатали Саид на встрече с представителями средств массовой информации, посвящённой Дню таджикской печати на тему: «Средства массовой информации и их развитие в Хатлонской области». — Бохтар, 11 марта 2025 г.
2. Киёмиддин Ч. Журналистикаи тоҷик: анъана ва инноватсия. - Душанбе: Мулквар, 2025. - 244 с.
3. Маъмурзода Н. Формирование и развитие печати в Хатлонской области. - Душанбе: Ирфон, 2020. - 282 с.
4. Муродов М. Матбуоти даврии маҳаллии Тоҷикистон ва зарурати пажӯҳиши он // Матбуоти даврии маҳаллии Тоҷикистон: дирӯз ва имрӯз. Ҷилди 1. - Душанбе: Аржанг, 2020. - 352 с. - с. 18-30.
5. Муродов М., Джумаев М. Состояние и перспективы местной прессы (некоторые размышления по итогам социологического исследования прессы города Курган-Тюбе) // Паёмномаи фарҳанг. — Душанбе, 2014. — № 3 (27). — С. 7–12.
6. Набичони С. Маводи мултимедиявӣ дар сомонаи рӯзномаи «Хатлон» // Пайки замон: масъалаҳои мубрами публитсистиқа, адабиёт ва забониносии. - Бохтар: Матбаа, 2025. - 300 с. - С. 181-189.
7. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмон «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики». — Душанбе: Шарки озод, 2025. — 40 с.
8. Расулзода К. Бозтоб ва тарғиби сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ дар нашрияҳои «Хатлон» ва «Сафо» (монография). – Душанбе: Торус, 2026. – 176 с.
9. Сафарзода, М. Н. Журналистика в эпоху цифровизации: новые горизонты и старые дилеммы / М. Н. Сафарзода // Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. – 2025. – № 4(41). – С. 293-300.
10. Сафарзода, М. А. Нақши агентҳои иттилоотӣ дар муаррифии Тоҷикистон / М. А. Сафарзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллох Рӯдакӣ. – 2025. – No. 3-1(40). – С. 265-274.

МЕСТНЫЕ СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ ТАДЖИКИСТАНА: ВЫЗОВЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ

В статье исследуются современное состояние, проблемы и перспективы развития местных средств массовой информации Республики Таджикистан в условиях глобализации и цифровой трансформации медиaprостранства. Рассматривается роль региональной периодической печати в формировании общественного сознания, укреплении национальной государственности, развитии информационной культуры и защите национальных интересов. Особое внимание уделяется влиянию цифровых технологий, интернет-коммуникаций и социальных сетей на деятельность традиционных средств массовой информации.

На основе анализа современного состояния региональной журналистики выявляются основные проблемы местной прессы, включая ограниченные финансовые возможности редакций, недостаточный уровень технического обеспечения, дефицит профессиональных кадров, снижение читательского интереса и необходимость адаптации к новым форматам медиапотребления. В качестве примера рассматривается опыт Хатлонской области, где региональные СМИ активно внедряют мультимедийные технологии, аудиоформаты, инфографику и цифровые платформы распространения контента. Подчеркивается значение аналитической журналистики, профессиональной ответственности СМИ и повышения информационной культуры общества в условиях усиления глобального информационного противоборства.

Делается вывод о том, что дальнейшее развитие местной прессы Таджикистана требует комплексного научного подхода, совершенствования законодательной базы, подготовки квалифицированных кадров и активного внедрения современных цифровых технологий.

Ключевые слова: региональные СМИ, Таджикистан, цифровизация, глобализация, информационная культура, медиaprостранство, периодическая печать, цифровые технологии, информационная безопасность, мультимедийные СМИ, Хатлонская область, национальное информационное пространство.

ВОСИТАҲОИ АҲБОРИ ОММАИ МАҲАЛЛИИ ТОҶИКИСТОН: ҶОЛИШҲОИ ҶАҲОНИШАВӢ ВА ДАВРОНИ РАҚАМӢ

Дар мақола вазъи муосир, мушкилот ва дурнамои рушди воситаҳои ахбори оммаи маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва табилии рақамии фазои иттилоотӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Нақши матбуоти даврии минтақавӣ дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ, таҳкими давлатдорӣ миллий, рушди фарҳанги иттилоотӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллий баррасӣ мешавад. Таваҷҷуҳи махсус ба таъсири технологияҳои рақамӣ, иртибототи интернетӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ ба фаъолияти воситаҳои анъанавии ахбори омма равона гардидааст.

Дар асоси таҳлили вазъи кунунии журналистикаи минтақавӣ мушкилоти асосии матбуоти маҳаллӣ, аз ҷумла маҳдудияти имкониятҳои молиявӣ идораҳои нашрияҳо, нокифоя будани заминаи техникӣ, норасоии кадрҳои касбӣ, коҳиши таваҷҷуҳи хонандагон ва зарурати мутобиқшавӣ ба шаклҳои нави истеъмоли иттилоот муайян карда мешаванд. Ҳамчун намуна таҷрибаи вилояти Хатлон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки дар он ВАО-и минтақавӣ технологияҳои мультимедиявӣ, шаклҳои аудиоӣ, инфографика ва платформаҳои рақамии паҳнсоии мухтаворо фаъолон ҷорӣ менамоянд. Аҳамияти журналистикаи таҳлилӣ, масъулияти касбии ВАО ва баланд бардоштани фарҳанги иттилоотии ҷомеа дар шароити шиддат гирифтани рақобати глобалии иттилоотӣ таъкид мегардад.

Хулоса карда мешавад, ки рушди минбаъдаи матбуоти даврии маҳаллии Тоҷикистон муносибати ҷамаҷонибаи илмӣ, такмили заминаи қонунгузорӣ, оморасозии кадрҳои соҳибхтисос ва ҷорӣ намудани фаъоли технологияҳои муосири рақамиро тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: ВАО-и минтақавӣ, Тоҷикистон, рақамикунонӣ, ҷаҳонишавӣ, фарҳанги иттилоотӣ, фазои иттилоотӣ, матбуоти даврӣ, технологияҳои рақамӣ, амнияти иттилоотӣ, ВАО-и мультимедиявӣ, вилояти Хатлон, фазои миллии иттилоотӣ.

LOCAL MASS MEDIA OF TAJIKISTAN: CHALLENGES OF GLOBALIZATION AND THE DIGITAL ERA

The article examines the current state, problems, and development prospects of local mass media in the Republic of Tajikistan in the context of globalization and digital transformation of the media space. The role of regional periodicals in shaping public consciousness, strengthening national statehood, developing information culture, and protecting national interests is analyzed. Special attention is paid to the influence of digital technologies, internet communications, and social networks on the activities of traditional mass media.

Based on the analysis of the current state of regional journalism, the study identifies the main problems of the local press, including limited financial resources of editorial offices, insufficient technical support, shortage of qualified personnel, declining reader interest, and the need to adapt to new forms of media consumption. The experience of the Khatlon region is considered as an example, where regional media actively implement multimedia technologies, audio formats, infographics, and digital content distribution platforms. The importance of analytical journalism, professional responsibility of the media, and the improvement of information culture in society under conditions of intensifying global information confrontation is emphasized.

The article concludes that the further development of local press in Tajikistan requires a comprehensive scientific approach, improvement of the legislative framework, training of qualified specialists, and active implementation of modern digital technologies.

Keywords: regional media, Tajikistan, digitalization, globalization, information culture, media space, periodical press, digital technologies, information security, multimedia media, Khatlon region, national information space.

Маълумот дар бораи муаллиф: Маъмурзода Носирҷони Маъмур, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи рӯзноманигорӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Суроға: 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯч. Айнӣ, 67. Телефон: (+992) 918-69-64-66, имейл: m.nosirjon@gmail.com

Сведения об авторе: Маъмурзода Носирҷони Маъмур, кандидат филологических наук, доцент кафедры журналистики Бохтарского государственного университета имени Носири Хусрав. Адрес: 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, ул. Айна, 67. Телефон: (+992) 918-69-64-66, e-mail: m.nosirjon@gmail.com

Information about the author: Mamurzoda Nosirjon Mamur, candidate of philological sciences, associate professor at the department of journalism, Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. Address: 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Ayni Street, 67. Phone: (+992) 918-69-64-66, e-mail: m.nosirjon@gmail.com

ТДУ: 81/83 (2-тоҷ)

ТКТ: 8/81 (2-тоҷ)

Э-51

НАҚШИ МАҲДУДИЯТҲОИ ТЕХНИКӢ ДАР ШАКЛГИРИИ БАРНОМАСОЗИИ ДАВРАИ ТАҶРИБАВИИ ТЕЛЕВИЗИОНИ «ТОҶИКИСТОН»

Эшматов З.А., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқаддима. Телевизион ҳамчун яке аз воситаҳои таъсиргузори ахбори омма дар ташаккули фазои иттилоотӣ, рушди фарҳангӣ ва тарбияи афкори ҷамъиятӣ нақши муҳим мебозад. Омӯзиши марҳилаҳои ибтидоии фаъолияти телевизион имкон медиҳад, ки равандҳои ташаккули барномасозӣ, хусусиятҳои рушди техникӣ ва шароити ташкилӣ-эҷодии ин воситаи иттилоотӣ амиқтар дарк карда шаванд. Аз ин лиҳоз, таҳқиқи таъсири омилҳои техникӣ ба шаклгирии барномасозии давраи аввали фаъолияти телевизиони «Тоҷикистон» барои муайян намудани хусусиятҳои рушди ин расона аҳаммияти назарраси илмӣ дорад.

Мубрамияти мавзӯ дар он зоҳир мегардад, ки дар солҳои аввали фаъолияти телевизион маҳдудиятҳои техникӣ, камбудии таҷҳизоти сабту паҳш ва набудани таҷрибаи кофӣ ба мазмуну шакли барномаҳо бевосита таъсир мерасонданд. Дарки ин омилҳо барои таҳлили раванди ташаккули барномасозии телевизион, муайян намудани мушкилот ва роҳҳои бартарафсозии онҳо дар марҳалаи ибтидоии рушди телевизиони миллии аҳаммияти муҳим дошта, ба омӯзиши таърихи рушди низоми телевизион дар Тоҷикистон мусоидат мекунад.

Мақсади таҳқиқ аз таҳлили таъсири маҳдудиятҳои техникӣ ба раванди ташаккул ва рушди барномасозии давраи ибтидоии телевизиони «Тоҷикистон» иборат мебошад. Ҳамзамон, дар таҳқиқ кӯшиш шудааст, ки омилҳои асосии техникӣ ва ташкилӣ, ки ба мазмун, шакл ва ҳаҷми барномаҳои аввалини телевизион таъсир расонидаанд, муайян ва арзёбӣ карда шаванд.

Дар ҷараёни таҳқиқ аз усулҳои таҳлили таърихӣ, муқоисавӣ ва тавсифӣ истифода бурда шудааст, ки онҳо барои баррасии марҳилаҳои ташаккули барномасозии телевизиони Тоҷикистон мусоидат мекунанд. Асоси методологии таҳқиқро омӯзиш ва таҳлили адабиёти

илмӣ, санадҳои таърихӣ, маводи бойгонӣ ва хотироти иштирокчиёни бевоситаи раванди ташаккули телевизион ташкил медиҳанд.

Масъалаҳои ташаккул ва рушди телевизиони «Тоҷикистон», аз ҷумла марҳилаҳои ибтидоии фаъолияти он, дар асарҳои як қатор муҳаққиқон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, дар қорҳои илмии С. Хочазод (Донишномаи телевизион ва радиои Тоҷикистон) [11], Аскар З. (Таджикское телевидение – от первых опытов до цифрового вещания) [3], З. Муъминҷонов (Телевизиони «Пойтахт» меваи истиқлол) [8], Ҳабибулло И. (Вазифа ва масъулияти муҳаррири телевизион) [13] ва собиқадорони телевизион Р. Абдусаломова (аввалин наattoки телевизиони тоҷик) «Телевизион ойнаи зиндагист» [1], М. Ҷӯраева «Ҷилои ситораҳои телевизион» [14], И. Мирзоев (яке аз поягузори телевизион) «Рукни чорум» [7], Гавҳар Умарова «Телевизион ва воқеияти Тоҷикистон» [10] инчунин дар хотироту навиштаҳои собиқадорони телевизион паҳлуҳои гуногуни таърихи таъсис, фаъолияти ташкилӣ ва рушди минбаъдаи телевизиони тоҷик баррасӣ шудаанд. Бо вучуди ин, масъалаи таъсири маҳдудиятҳои техникӣ ба раванди шаклгирии барномасозии давраи ибтидоии телевизион то ҳол ба таври мустақил ва фарогир камтар таҳқиқ гардидааст.

Аз таърихи ташаккул ва рушди телевизиони Тоҷикистон бароямон пайдост, ки ҳар таҳаввуле, ки дар барномасозии телевизион ба вучуд омадааст, бо дастрас гардидани техника ва технологияи навин имконпазир шудааст. «Мавҷуд набудани дастгоҳҳои сабту танзим, заиф будани таҷҳизотҳои техникӣ аз ҷумлаи проблемаҳои буданд, ки дар оғози фаъолият пешорӯи қарордони телевизион қарор доштанд» [17, с. 63]. Дар ибтидои фаъолият намоишҳои таҷрибавии телевизион ҳафтае ду маротиба соати 18:00 ба бинандагон пешниҳод мешуд. Бинобар заифии техникӣ муҳтавои намоишҳои таҷрибавӣ хеле сода буданд, барномаи «Ахбор» муштарақан бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ аз навиғариҳои сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ ба бинандагон иттилоъ медод. Баъдан киножурнал ва ё ягон филми бадеӣ намоиш дода мешуд. Он замон дастгоҳи таҷҳизоти техникӣ телевизион хеле заиф буданд, ба ҷуз камераи наattoк, ки хабархоро аз студия мустақиман қироат мекард, дигар ҳеҷ як эффекти овозу тасвир ва монтаж вучуд надошт. Ин нуктаро муҳаққиқи телевизион И. Ҳабибулло низ таъкид намуда, нигоштааст, ки: «Имкониятҳои техникӣ низ дар давраи аввали фаъолияти телевизиони «Тоҷикистон» маҳдуд буд. Барномаҳои тулонӣ ва мураккаб сабт мегардиданд. Овози кадр дар як фитта сабт намешуд» [13, с. 77]. Воқеан дар марҳилаи таҷрибавии фаъолияти телевизиони тоҷик бинандагон дар экранҳои худ танҳо симои барандаро медиданду ҳалос. Бар асоси омӯзиши мо ин тарзи қор то охири соли 1959 идома кардааст. Қарордони студияи телевизиони Тоҷикистон марҳалаи таҷрибавии фаъолиятшонро сарбаландона паси қор карданд.

Аз ибтидои соли 1960 барои инкишоф ва рушди телевизион дар тамоми ИҶШС аз ҷониби ҳукумати марказӣ кӯшишҳои сурут гирифтанд. Ба хотири боло бурдани сатҳи сифат ва рушд бахшидан ба қори телевизион аз ҷониби «Қумитаи Марказии ҲКИШ 29 январӣ соли 1960 қарор «Дар бораи инкишофи ояндаи телевизиони шӯравӣ» [9, с. 57] ба тасвир расид. Нақши ин қарор дар раванди пешрафти тараққӣ бахшидани минбаъдаи телевизион ҳамчун воситаи ахбор хеле қалон аст. Дар заминаи ин қарор панҷ моҳ баъд 17-уми майи соли 1960 дар ҷаласаи худ ҚМ ҲК Тоҷикистон «масъалаи андешидани ҷорахоро дар бобати иҷрои қарори ҚМ ҲКИШ «Дар бораи инкишофи ояндаи телевизиони шӯравӣ аз 29 январӣ соли 1960» [18] баррасӣ намуд, ки барои рушди тараққии телевизион дар мамлакат қарори қарордид. Тибқи ин қарор «ҚМ ҲК Тоҷикистон дар назди Вазорати алоқаи РСС Тоҷикистон вазиғаҳои мушаххас гузошт:

а) соли 1961 дар студияи телевизион таҷҳизоти қорқанала мавриди истиғода қарор гирад;

б) давоми моҳҳои май – июни соли 1960 телевизион бо дастгоҳҳои борикнавор таъмин гардад;

в) то охири соли 1960 дар назди маркази телевизион кинолаборатория ва улоқи ниғаҳдории филмҳои барои 400-500 нусха филм ва то соли 1965 таҷҳизоти сабт ва таҷдиди намоишҳои ба навор ба истиғода дода шавад» [6, с. 26].

Шуруъ аз ибтидои соли 1960 давраи нави кор барои кормандони телевизион оғоз гардид. Акнун ҳаҷми барномаҳо зиёд шуда, он ҳафтае се маротиба ба эфир мебаромад. Мазмуну муҳтавои намоишҳо ҳамоно содаву сабук буданд, ба ҷуз аз барномаи хабарӣ дигар ҳеҷ як маводи журналистӣ ба ҷашм намерасид. Барои ин барномаҳои пахшкардаи телевизион дар шомӣ сешанбеи 1-уми мартӣ соли 1960 мисол шуда метавонад:

«20:00 – «Латифаҳо». Намоиш барои бачаҳо (русӣ)

20:20 – Киноочерк «Ҷаҳат барои сулҳ»

20:30 – Хабарҳои охири (тоҷикӣ)

20:35 – Филми бадеии «Ҳодисаи ғавқулода» (русӣ)» [21].

Чунон ки аз мисоли боло пайдост, дар оғоз ҳаҷми намоишҳои маҳсули эҷоди ҳуди кормандони телевизион хеле ночиз будааст. Ба ғайр аз барномаи «Хабарҳои охири», ки бо забони тоҷикӣ таҳия ва пахш шудааст, дигар ҳама намоишҳо маҳсули дастранҷи кормандони телевизионҳои дигар ҷумҳуриҳо аст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки кормандони телевизиони мо ба мушкilotи зиёди техникӣ ва эҷодӣ рӯ ба рӯ буданд. Агар, аз як тараф, набудани дастгоҳи сабту танзим барои кори онҳо душворӣ пеш орад, аз ҷониби дигар, набудани боз ҳам таҷрибаи лозимаи корӣ ба пешрафти фаъолияти кормандони телевизион ҳалал мерасонд.

Ҳарчанд аз 1-уми июли соли 1960 студияи телевизиони тоҷик ба пахши намоишҳои ҳаррӯза шуруъ кард ва дар моҳҳои баъдӣ ҳаҷми барномаҳо аз ҳисоби кормандони худӣ зиёд шуд, аммо таҷрибаи яқсолаи кории телевизион собит сохт, ки имкониятҳои маркази техникӣ телевизионӣ талаботро ба таври комил иҷро карда наметавонад. Бинобар ин дар охири соли 1960 «Аз рӯи лоиҳаи муҳандисон Ракошис Г.А., Горбатий Е.Ю., Борисенко В., Солиев М.С., Патсук А.М. азнавсозии маркази техникӣ телевизион шуруъ гардид ва афзудани каналҳои камераӣ ба нақша гирифта шуд» [6, с. 27]. Дар раванди таҷдиди маркази техникӣ барои қироати тарҷумаи матни барномаҳои тоҷикӣ ва русӣ низ шароити мусоид фароҳам оварда шуд. Ҳуди ҳамон сол барои фароҳам сохтани шароити таҳияи суҷаҳои ахборӣ, филмҳои консертӣ мустақад дар Маркази техникӣ телевизион дастгоҳи маҳсули намудоршавандаи лентаҳои бориқҳаҷм насб карда шуд. Дар ҳамин замина дастгоҳи дигари мутобиқ ба кинолентаи 35 мм, техникаи танзими овоз ва нусхабардорӣ низ ҷойгир карда шуд.

Аввалҳои соли 1961-ум ба телевизиони Тоҷикистон Стансияи сайёри телевизион (ПТС – 3 Ц)¹ оварда шуд. Ин барои сабт ва мустақиман пахш намудани намоишҳои берун аз студия, аз ҷумла намоишҳо аз толори маҷлисгоҳу майдонҳои варзишӣ ва саҳнаҳои ҷашнӣ имконият фароҳам овард. Дар ин давра таҳаввулотӣ техникӣ сабаб шуд, ки дар сохтори телевизион низ тағйирот ба амал ояд. Дар ибтидои фаъолият ҳамагӣ ҷор идора – идораи адабӣ-фарҳангӣ, идораи барномаҳои бачагон ва наврасон, идораи мусиқӣ, идораи намоишҳои сиёсӣ-ҷамъиятӣ мавҷуд буданд. Акнун бино ба фармони нав баъзе аз идораҳои табдили ном карда, идораҳои дигари эҷодӣ рӯйи кор омаданд. Аз ҷумла, идораи адабӣ-фарҳангӣ номи худро иваз карда сарредаксияи барномаҳои адабӣ-драммавиро гирифт ва саридораҳои кино ва танзим низ таъсис шуданд. Ин ҳама тағйирот ба хоҳири беҳбуд бахшидани кор ва мукамал кардани сохтори телевизион роҳандозӣ карда шуд. Ҳамзамон, барои бо тартибу низомӣ муайян фаъолият кардани ҳайати эҷодии телевизион аз ҷониби роҳбарият дастуру фармонҳо мунташир мегашт. «Фармони директори студияи телевизиони тоҷик аз 3-юми июни соли 1961» [22], ки барои ба низом даровардани ҷараёни тайёр кардани барномаҳои телевизионӣ ва пахши мунтазами онҳо содир шудааст, аз ҷумлаи онҳост. Дар асоси ин фармон муҳлат ва тартиби таҳияи намоишҳо мушаххасу муайян гардида, роҳбарони идораҳои эҷодӣ вазифадор гардиданд, ки аз рӯйи нақшаи муайян намоишҳоро омода созанд, дар муҳлати муқарраршуда барои пахш пешниҳод кунанд.

Қобили зикр аст, ки таҳаввулотӣ техникӣ дар телевизион ба таҳияи намоишҳо бетаъсир намонд. «Таҷдиди Маркази техникӣ ва ворид намудани технология ба таҳаввулотӣ

¹ Стансияи сайёри телевизионӣ (ПТС) – дастгоҳи телевизионист, ки дар воситаи маҳсули нақлиётӣ маҷмун таҷҳизоти техникӣ телевизион ҷойгир карда шудааст ва он дар берун аз студия сабт намудани намоишҳо истифода карда мешавад.

чиддӣ дар кори барномасозии телевизион сабаб гашта, омили беҳтар гардидани сатҳу сифати намоишҳо шуд» [15, с. 334].

Бо фароҳам гардидани шароиту имконоти техникӣ ва андӯхтани таҷрибаву малакаи корӣ кормандони телевизиони тоҷик дар соли 1961 як қатор барномаҳоро омодаву пахш намуданд. Дар ин сол ҳаҷми барномаи иттилоотии «Хабарҳои охирин» ба 15 дақиқа расид, ки он бинандагонро бо навигарии сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, варзишии ҷумҳурий ошно сохта, муҳимтарин масоили ҳаёти умумииттифоқӣ низ аз тариқи он шарҳу тавзеҳ дода мешуд. Зимнан аҳли эҷоди идораи ҷамъиятӣ- сиёсӣ намоишҳои ««Кинолекторияи мо», «Дастҳои партия», «Хроникаи мо», «Ба пешқадамон баробар мешавем», «Илм ва амал», «Депутат – хизматгори халқ»» [23]-ро таҳия карданд. Аз ҷониби идораи барномаҳо барои бачагон ва наврасон «ҳафтае ду маротиба «Афсона барои бачаҳо» пахш мешуд. Ҳамчунин, барои бачагону наврасон журнали ҳаҷвии «Шабчароғ» (10 дақиқа), «Театри пионерӣ» (20 дақиқа), «Чистонҳои Бобосалом» (15 дақиқа), «Дар олами бачаҳо» (15 дақиқа), «Бозии шавқовар» (25 дақиқа) барин намоишҳо пешкаш мешуданд» [23].

Дар ин давра ҳаёти эҷодии идораи адабӣ-драммавӣ ва идораи мусикӣ намоишҳои ҷолиби консертӣ ва телеспектаклҳои телевизионро таҳия ва нашр карданд. Шуруъ аз нимаи дууми соли 1961 бо истифода аз Стансияи сайёри телевизионӣ (ПТС) таҳияи намоишҳо аз беруни студия низ ба роҳ монда шуд. Шабҳои эҷодии устои санъат Фазлиддин Шаҳобов ва овозхони маҳбуб Лайло Шарипова бо истифода аз ПТС ба бинандагон пешниҳод карда шуд. Худи ҳамон сол «11-уми октябр ҳар ду қисми бозии байналхалқии футбол миёни дастаҳои «Энергетик»-и Душанбе ва дастаи мунтахабаи Афғонистон намоиш дода шуд» [12, с. 25].

Мундариҷаи ғоявии барномаҳои дар ин давра таҳиягардида шаҳодат аз он медиҳанд, ки фаъолияти кормандони телевизион ба шакли муайян даромада, малакаву таҷрибаи кории онҳо рӯз ба рӯз дар ҳоли рушд будааст. Боз далели дигар ин аст, ки дар ибтидои фаъолият ҳаҷми барномаҳо ҳамагӣ якуним ду соатро ташкил мекард, дар нимаи дувуми соли 1961 вақти намоишҳо ба панҷ соат ва баъзан беш аз шаш соат (дар рӯзҳои пахши наشري махсус аз телевизиони марказӣ) расид. Агар дар оғози кори телевизион ҳаҷми намоишҳои махсули эҷоди худӣ хеле ночиз ва аксаран барномаҳо махсули дасти кормандони телевизионҳои дигар ҷумҳуриҳо буд, акнун дар ин давра қисмати асосии барномаҳоро аҳли эҷоди телевизиони тоҷик омода мекарданд.

Бо вучуди ҳамаи ин дастовардҳо роҳбарияти телевизион раванди таҷрибаомӯзӣ ва табодули таҷрибаро бо кормандони телевизионҳои Ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ густариш дода, ба боло бурдани сатҳи касбияти кормандон пайваستا кӯшиш мекард. Ин буд, ки барои андӯхтани таҷрибаи ҳамдигарӣ ба шаҳри Душанбе гурӯҳҳои махсуси кормандони варзидаи телевизион аз ҷумҳуриҳои Туркменистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Арманистон ва Озёрбойҷон даъват мешуданд. «Бо дархости КМ ҲК Тоҷикистон ба шаҳри Душанбе гурӯҳи калони кормандони телевизиони марказӣ бо роҳбарии намояндаи Кумитаи телевизион ва радиошунавонӣ омаданд, ки дар байни онҳо шореҳ Ю. Фокин, наттоқ А. Лихитченко низ буданд. Дар давоми ду ҳафта онҳо ба чараёни кори студияи телевизиони Тоҷикистон шинос шуда, бо кормандони он суҳбатҳои ихтисосӣ оростанд ва машғулиятҳои эҷодиву техникӣ гузарониданд. Ҳамчунин, ин ҳайат чандин барномаҳои гуногунжанр таҳия карда, ду бегоҳирузӣ барномаҳои худро ба бинандагони тоҷик пешниҳод кард. Бар замми ин муддати ду ҳафта дар ҳамкорӣ муштарак бо кормандони телевизиони тоҷик намоиши калонҳаҷм дар бораи Тоҷикистон таҳия шуд, ки аз дастовардҳои соҳаҳои саноату кишоварзӣ, илму фарҳанги мардуми тоҷик ҳикоят менамуд. Ин барнома ҳам ба бинандагон ва ҳам ба Кумитаи марказии Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон писанд омад» [6, с. 50-51].

Зимнан, барои боло бурдани дараҷаи таҳассуси техникӣ ва маҳорати эҷодии кормандони телевизион ба тариқи назариву амалӣ мунтазам курсҳои омӯзишӣ баргузор мегардид. Коргардонҳо бо ёваронашон, садобардорону наворбардорон ва дигар кормандон дар якҷоягӣ ба омӯзиш фаро гирифта мешуданд. Ҳамчунин, кормандони эҷодӣ барои тақмили маҳорат ба Институти умумииттифоқии тақмили ихтисоси кормандони телевизион ва радио ба шаҳри Маскав ва филиали он дар шаҳри Тошканд фиристонида мешуданд.

Ҳамасола, беш аз 50 нафар кормандон барои такмили ихтисос ба сафари хизматӣ равон карда мешуданд. Ин ҳама бенатиҷа набуд. Маҳз натиҷаи ҳамин бозомӯзӣ ва боло бурдани дараҷаи таҳассуси кормандон буд, ки телевизиони тоҷик рӯз то рӯз рушду тараққӣ мекард ва сатҳу сифати барномаҳо беҳтар мешуд.

Ҳамин тариқ, телевизион дар Тоҷикистони шуравӣ низ ташкил шуда, босуръат рушд мекард ва охишта-охишта чун воситаи таъсирбахши тарбияи инсон, ба вучуд оварандаи афкори ҷамъиятӣ ба ҷузъи ҷудонашавандаи ҳаёти мардум табдил меёфт. Арзи ҳастӣ намудани телевизиони миллиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мардумонаш ҳамчун як падидаи нав ва тозаӣ фарҳангӣ пазируфтанд. Рӯзноманигори собикадор И. Раҳматов солҳои аввали таъсиси телевизион нақш ва аҳаммияти кори ин расонаро бозгӯ намуда, гуфта буд, ки: «Дар ҳақиқат ҳам, дар хона бо ҳамаи аҳли оила ҷамъ нишаста, воқеаҳои муҳими ҳаррӯзаи ғушаву канорҳои ҷаҳон, филмҳои бадеӣ, ҳуҷҷатӣ, илмӣ-оммавӣ, киножурналҳоро дида, песаҳоро аз театр, намоишҳоро аз сирк, бозиҳои спортиро аз варзишгоҳҳо тамошо кардан ачибу гуворо ва роҳатафзост» [19].

Баъди фаъолияти таҷрибавӣ ва озмоишӣ бо сохтори мукаммалу устувор ва заминаи техникӣ кадрӣ қавӣ телевизиони Тоҷикистон ба давраи нави фаъолият оғоз бахшид. Дар ин марҳала кормандони эҷодиву техникӣ телевизион вобаста ба кори худ таҷрибаи кофӣ андӯхтанд. Аз лиҳози барномасозӣ ва таҳияи намоишҳо низ телевизиони тоҷик хеле пеш рафт. Намоишҳои телевизион тамоми соҳаҳои хоҷагии халқи ҷумҳуриро инъикос мекарданд. Кормандони эҷодӣ бо истифода аз таҷрибаи андӯхтаи худ аз ҷаласаву чорабиниҳои ҳукуматӣ, аз майдони кишту макони баргузори чорабиниҳои фарҳангӣ ва толорҳои варзишӣ концертӣ гузоришҳо омода карда, пешниҳоди тамошобинон менамуданд. «Ворид шудани дастгоҳи сабти навор дар соли 1965-ум дар барномасозии телевизион таҳаввулоти ҷашмрас ба вучуд омад. Агар то ин замон дастандаркорон ба паҳши барномаҳои мустақим аз дохили студия ва намоиш додани фотоочеркҳо тавоноӣ доштанд, пас аз дастрас гардидани техникаи навор кори онҳо ранги дигар гирифт. Акнун аз толори маҷлисоҳу варзишгоҳ, боғу саҳро, мактабу боғча ва ғайра барномаҳоро сабту монтаж карда пешниҳоди бинандагон мекарданд, ки ин ҳама бо шарофати технологияи навор даст додааст» [16, с. 279].

Дар ин давра хурду калон, ҳама аз телевизион ва барномаҳои он суҳан мегуфтанд. Телевизион ба як воситаи маъмулии иртиботи одамон бадал ёфт, ки бидуни он рӯзгорашонро тасаввур карда наметавонистанд. Шомгоҳон одамон дар сари миз якҷоя ҷойнӯшӣ кардаву намоишҳои телевизионро тамошо мекарданд ва субҳ ҳини вохӯрӣ таассуроти бардошташонро ба ҳамдигар қисса мекарданд. Воқеан, телевизион ба ҳадде рушд карда, ки он чун сарчашмаи иттилоу донишҳои навор ва кайфияту фароғат аз ҷониби мардум пазируфта шуд. Ба андешаи муҳаққиқи рус И. Андроников: «Ҳеч як китоб ва рӯзнома дар ҷалби аудитория бо телевизион муқоиса кардан нашоёд. Шумораи тамошобини имрӯзи телевизион даҳҳо миллион нафарро ташкил мекунад» [2, с. 32].

Ин нуқта дуруст аст ва ба он метавон ҳамовозӣ кард, зеро бо ворид шуданаш ба системаи ВАО телевизион тавонист бо он қудрату тавонмандии худ вазифаву функсияи воситаҳои дигари маърифатомӯз, амсоли санъату ҳунарро низ иҷро намоёнд ва онҳоро дар худ муттаҳид созад. Барои мисол, телевизион ҳаводорони театр, тамошобинони кинотеатр, иштирокчиён концертҳо, ширкаткунандагони бозиҳои варзиширо дар варзишгоҳҳо хеле кам кард. Ин ҳислати муттаҳидкунандагии телевизион имкон дод, теъдоди зиёди одамон ба он майл карданд. Ба далели ин адиби англис Лоренс Даррел гуфта буд: «Мо дигар ба театр, кинотеатр, осорхона, варзишгоҳ намеравем, ҳаваси сайру сайёҳат надорем, кам китоб мехонем. Мо телевизор тамошо мекунем, дунё дар хонаи мо, шукри онҳое, ки ин мӯъҷизаро офаридаанд» [12, с. 120]. Ба ибораи дигар метавон гуфт, ки телевизион тавассути истифода бурда тавониш аз дастовардҳои кулли намудҳои ҳунару фарҳанг ҳамчун муҳимтарин воситаи иттилоотӣ ва таъсиррасонӣ ба афкори ҷомеа шинохта шуд.

Ҳамин тариқ, пайдоиш ва рушди телевизион дар Тоҷикистон аз таҷрибаву малакаи кормандони эҷодиву техникӣ телевизионҳои ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шуравӣ сарчашма

мегирад. Дар шакл гирифтани телевизион ҳамчун воситаи ахбор дар Тоҷикистон расонаҳои дигар: матбуот, агентии иттилоотӣ, радио ва кинопублитсистика низ хеле мусоидат кардааст.

Хулоса. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки дар марҳалаи таҷрибавии фаъолияти телевизиони «Тоҷикистон» маҳдудиятҳои техникӣ ба раванди ташаккули барномасозӣ таъсири назаррас расонидаанд. Камбуди таҷҳизоти сабт, набудани имкониятҳои монтаж ва заиф будани заминаи техникӣ боис гардида буд, ки мазмуну шакли барномаҳои аввалини телевизион хеле содда ва маҳдуд бошанд. Дар ин давра қисми зиёди намоишҳо аз барномаҳои тайёри телевизионҳои дигар ҷумҳуриҳо иборат буда, саҳми барномаҳои маҳсули эҷоди худӣ ҳанӯз ночиз ба назар мерасид.

Бо қабули қарорҳои ҳукумати марказӣ ва андешидани чораҳои зарурӣ ҷиҳати беҳтар кардани заминаи моддию техникӣ тадриҷан шароити фаъолияти телевизион беҳтар гардид. Ворид шудани таҷҳизоти нав, таъсиси кинолаборатория, афзоиши каналҳои камеравӣ ва истифодаи стансияи сайёри телевизионӣ ба густариши имкониятҳои эҷодии кормандон мусоидат намуда, ба таҳияи барномаҳои гуногунжанр ва паҳши намоишҳо аз беруни студия замина фароҳам овард.

Дар натиҷа, дар нимаи аввали солҳои 1960 фаъолияти барномасозии телевизиони тоҷик тадриҷан шакли муназзам гирифт, ҳаҷм ва мазмунӣ барномаҳо ғанӣ гардида, саҳми барномаҳои маҳсули эҷоди худӣ кормандони телевизион афзоиш ёфт. Ҳамин тавр, таҷдиди заминаи техникӣ ва баланд гардидани сатҳи тахассусии кормандон дар ташаккули барномасозии телевизиони «Тоҷикистон» нақши муҳим бозид, заминаи рушди минбаъдаи он ҳамчун воситаи таъсиргузори ахбори омма дар ҷомеа гузошта шуд.

Адабиёт:

1. Абдусаломова Р. Телевизион оинаи зиндагист / Р. Абдусаломова. – Душанбе, 2002. – 144 с.
2. Андроников, И. Окно и мир. Сборник статей. Изд.: Искусство / И. Андроников. – М., 1968. – 164 с.
3. Аскар З. Таджикское телевидение – от первых опытов до цифрового вещания / З. Аскар. – Душанбе: Матбаи ДМТ, 2023. – 182 с.
4. Голядкин Н. А. История отечественного и зарубежного телевидения / Н. Голядкин. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 141 с.
5. Гулов, С. Н. Телевизион ва мавқеи он дар ҷомеаи муосир / С. Н. Гулов, М. Н. Сафарзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ. – 2022. – №. 2(27). – с. 5-11.
6. Джураев А. Телевидение / А. Джураев. – Душанбе: Издательство Ирфон, 1979. – 88 с.
7. Мирзоев И. Рукни чорум / И. Мирзоев. Қисми 1. – Душанбе, 2006. – 212 с.
8. Муъминҷонов З. Телевизиони «Пойтахт» меваи истиқлол. – Душанбе, 2016. – 135 с.
9. Телевизионная журналистика: Учебник: / Под ред. Г.В. Кузнецов, В.Л. Цвик, А. Я. Юровский, 4-е изд. – М.: Изд-во МГУ, «Высшая школа», 2002. – 304 с.
10. Умарова, Г. Телевизион ва воқеияти Тоҷикистон / Г. Умарова. – Душанбе, 2011. – 168 с.
11. Хочазод, С. Донишномаи радио ва телевизиони Тоҷикистон (Энциклопедия радио и телевидения Таджикистана) / С. Хочазод. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2009. – 900 с.
12. Хочазод, С. Таърихи телевизиони Тоҷикистон / С. Хочазод. – Душанбе, 2007. – 288 с.
13. Ҳабибулло И. Вазифа ва масъулияти муҳаррири телевизион / И. Ҳабибулло. – Душанбе, 2025. – 160 с
14. Ҷӯраева М. Ҷилои ситораҳои телевизион / М. Ҷӯраева. – Душанбе, 2003. – 128 с.

15. Эшматов З. А. Ташкили телевизиони Тоҷикистон: проблемаҳои касбӣ ва техникӣ / З. А. Эшматов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино 2011 – №9 (73) – С. 334-338.

16. Эшматов З. А. Таъсири навоварии техникӣ ба барномасозӣ дар шабакаҳои телевизиони Тоҷикистон / З. А. Эшматов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2015 – №4/10 (187) – С. 279.

17. Эшматов З. Таъсис ва ташаккули телевизиони Тоҷикистон / З. Эшматов. – Душанбе, 2016. – 128 с.

САРЧАШМА

18. Архив Коммунистический партии Таджикистана. Фонд 3, опись 129, дело 295. – 1960.

19. Раҳматов И. Оинаи ҳаёт // Маориф ва маданият. – 1961. – 21 апрел.

20. Раҳматов И. Аз лавҳаи хотирот // Ҷаҳони Паём, 2007. – 4 октябр.

21. Саридораи бойгонии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, фонди 384, номгӯи 6, парвандаи 9, 1960.

22. Саридораи бойгонии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, фонди 384, номгӯи 2, парвандаи 6, 1961. – 3 июн.

23. Саридораи бойгонии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, фонди 384, номгӯи 6, парвандаҳои 15-31, 1961.

24. Ҳамроев Ҳ. Оинаи Ҷаҳоннамо // Ҳақиқати Ўзбекистон, 1968. – 20 апрел.

НАҚШИ МАҲДУДИЯТҲОИ ТЕХНИКӢ ДАР ШАКЛГИРИИ БАРНОМАСОЗИИ ДАВРАИ ТАҶРИБАВИИ ТЕЛЕВИЗИОНИ «ТОҶИКИСТОН»

Мақола дар заминаи ҷустуҷӯҳои бойгонӣ иншо гардида, нақши маҳдудиятҳои техникӣ дар шаклгирии барномасозии давраи таҷрибавии телевизиони «Тоҷикистон»-ро мавриди омӯзиш қарор медиҳад. Муаллиф нишон медиҳад, ки дар ибтидои фаъолияти телевизион, камбуди таҷҳизоти сабт ва заиф будани заминаи техникий студия ба мазмун, шакл ва ҳаҷми барномаҳои эфирӣ таъсири мустақим дошт. Барномаҳои аввалини телевизион одатан содда буда, қисми зиёди онҳо аз телевизионҳои дигар ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шуравӣ гирифта мешуд, ва саҳми барномаҳои маҳсули эҷоди кормандони тоҷик ночиз буд. Омӯзиши марҳалаҳои ибтидоии фаъолият имконият фароҳам меовард, ки равандҳои ташаккули барномасозӣ, маҳдудиятҳои техникӣ ва мушкилоти ташкилии телевизион амиқтар дарк карда шаванд. Муаллиф методҳои таҳлили таърихӣ, муқоисавӣ ва тавсифиро барои баррасии фаъолияти телевизиони «Тоҷикистон» истифода бурда, адабиёти илмӣ, санадҳои таърихӣ ва хотироти иштирокчиёни бевоситаи раванди телевизионро ҳамчун асоси методологии таҳқиқ истифода кардааст. Мақола нишон медиҳад, ки қабули қарорҳои ҳукумати марказӣ ва таҷдиди заминаи техникӣ аз ибтидои солҳои 1960 ба тадриҷан беҳтар шудани сифати барномаҳо ва афзоиши ҳаҷми намоишҳо мусоидат намуд. Ба шарофати ворид шудани стансияҳои сайёри телевизион, афзоиши дастгоҳҳои сабту танзим ва баланд гардидани сатҳи таҳассусии кормандон, телевизиони тоҷик тавонист барномаҳои гуногунжанр таҳия намуда, саҳми барномаҳои маҳсули эҷоди худиро афзоиш диҳад. Дар натиҷа, таҳқиқ исбот мекунад, ки маҳдудиятҳои техникӣ дар ибтидои фаъолият сабаби асосии маҳдуд будани мазмун ва шакли барномаҳо буданд ва бо тадриҷан беҳтар шудани заминаи техникӣ ва афзоиши малакаи касбии кормандон, телевизиони «Тоҷикистон» ба воситаи муассири ахбори омма ва воситаи таъсиргузор ба афкори ҷамъият табдил ёфт. Мақола барои омӯзиши таърихи рушди телевизион дар Тоҷикистон, таҳлили таъсири омилҳои техникӣ ва ташаккули барномасозии аввалин марҳалаҳои фаъолияти телевизион аҳамияти назаррас дорад.

Калидвожаҳо: Телевизион «Тоҷикистон», барномасозӣ, маҳдудиятҳои техникӣ, таҳияи намоишҳо, заминаи техникий студия, таҷрибаи эҷодии кормандон, рушди телевизиони миллӣ, ибтидои фаъолияти телевизион.

РОЛЬ ТЕХНИЧЕСКИХ ОГРАНИЧЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОГРАММНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ПЕРИОДА ТЕЛЕВИДЕНИЯ «ТАДЖИКИСТАН»

Статья, основанная на архивных исследованиях, изучает роль технических ограничений в формировании программной деятельности телевизионного вещания «Таджикистан» в экспериментальный период. Автор показывает, что в начале деятельности телевидения недостаток оборудования для записи и слабая техническая база студии напрямую влияли на содержание, форму и объем эфирных программ. Первые телевизионные передачи были, как правило, простыми, большая часть которых бралась с телевизионных каналов других республик Советского Союза, а доля программ, созданных таджикскими сотрудниками, была незначительной. Изучение начальных этапов деятельности позволило глубже понять процессы формирования программ, технические ограничения и организационные проблемы телевидения. Автор использовал методы исторического, сравнительного и описательного анализа для изучения деятельности телевидения «Таджикистан», опираясь на научную литературу, исторические документы и воспоминания участников телевизионного процесса в качестве методологической основы исследования. Статья показывает, что принятие решений центральным правительством и обновление технической базы с начала 1960-х годов способствовали постепенному улучшению качества программ и увеличению объема передач. Благодаря внедрению мобильных телевизионных станций, увеличению количества оборудования для записи и регулировки, а также повышению профессионального уровня сотрудников, таджикское телевидение смогло разрабатывать программы различного жанра и увеличить долю собственных творческих передач. В результате исследование подтверждает, что технические ограничения в начале деятельности были основной причиной ограниченности содержания и формы программ, а с постепенным улучшением технической базы и ростом профессиональных навыков сотрудников телевидение «Таджикистан» превратилось в эффективное средство массовой информации и влияние на общественное мнение. Статья имеет важное значение для изучения истории развития телевидения в Таджикистане, анализа влияния технических факторов и формирования программ на ранних этапах деятельности телевидения.

Ключевые слова: телевидение «Таджикистан», программирование, технические ограничения, подготовка передач, техническая база студии, творческий опыт сотрудников, развитие национального телевидения, начало деятельности телевидения.

THE ROLE OF TECHNICAL LIMITATIONS IN THE FORMATION OF PROGRAMMING DURING THE EXPERIMENTAL PERIOD OF «TAJIKISTAN»

Television The article, based on archival research, examines the role of technical limitations in shaping the programming of “Tajikistan” television during its experimental period. The author demonstrates that in the early stages of television activity, the lack of recording equipment and a weak technical studio base directly affected the content, format, and volume of broadcast programs. The first television programs were generally simple, most of them taken from the television channels of other Soviet republics, while the contribution of programs created by Tajik staff was minimal. Studying the early stages of activity made it possible to gain a deeper understanding of the processes of program formation, technical limitations, and organizational challenges of the television. The author employed historical, comparative, and descriptive analysis methods to study the activities of “Tajikistan” television, using scientific literature, historical documents, and memoirs of participants in the television process as the methodological basis of the research. The article shows that decisions made by the central government and updates to the technical base from the early 1960s gradually improved the quality of programs and increased the volume of broadcasts. Thanks to the introduction of mobile television stations, an increase in recording and regulation equipment, and the higher professional level of staff, Tajik television was able to produce multi-genre programs and increase the share of its own creative content. As a result, the study demonstrates that technical limitations in the early stages were the main reason for the

restricted content and format of programs, and with the gradual improvement of the technical base and the professional skills of staff, “Tajikistan” television became an effective mass media tool and an influential force on public opinion. The article is of significant importance for studying the history of television development in Tajikistan, analyzing the impact of technical factors, and understanding the formation of programming during the early stages of television activity.

Keywords: «Tajikistan» television, programming, technical limitations, program production, studio technical base, creative experience of staff, national television development, early stages of television activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Эшматов Зафарҷон Аскарлович, номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи телевизион ва радиошунавонии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиё. Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** zafariaskar@mail.ru. **Телефон.:** (+992) 934-65-84-22

Сведения об авторе: Эшматов Зафарджон Аскарлович, кандидат филологических наук, доцент кафедры телевидения и радиовещания Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки, 17. **E-mail:** zafariaskar@mail.ru. **Телефон.:** (+992) 934-65-84-22

Information about the author: Eshmatov Zafarjon Askarovich, candidate of philological sciences, associate professor of the department of television and radio broadcasting Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. **E-mail:** zafariaskar@mail.ru. **Телефон.:** (+992) 934-65-84-22

ТДУ:78+782/785(075.8)

3-20

БОЗТОБИ МАВЗУЪ ВА АҚИДАҲОИ МАРДУМИИ «ФОЛКЛОРИ ВОДИИ ҚАРОТЕГИН» ДАР БАЙТҲОИ ГУЛРУХСОР

Зайдуллозода С.З., н.и.ф., дотсент

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ

Яке аз жанрҳои ки дар адабиёти гуфторӣ ҷойгоҳи ҳоса дорад, жанри байт мебошад. Дар мавриди байт ҳамчун жанри бадеӣ ва махсусиятҳои он ду масъаларо ба эътибор бояд гирифт: яке ин ки байт ҳамчун қитъае (ду мисраъ) аз жанрҳои гуногуни назмӣ ва дигар ин, ки байт ҳамчун жанри алоҳидаи думисрағӣ. Дар ин росто, муҳаққиқон аслан, таҳқиқоти ҳудро вобаста ба омӯзиши байт ҳамчун жанри алоҳидаи адабиётшиносӣ анҷом додаанд. Пеш аз ҳама тазаккур бояд дод, ки «БАЙТ» калимаи арабӣ буда, дар луғатномаҳо бо ду паҳлӯи маъноӣ: байт, яъне, «хона, хонаи истиқоматӣ» ва байт «ду мисраи бо ҳам алоқаманди шеър» омадааст [13, с. 133-134]. Байт дар адабиёти гуфторӣ жанрест, ки аз ду мисраъ иборат буда, мавзӯҳои гуногуни лирикӣ-ичтимоиро тараннум мекунад. Яъне, дар байтҳои мардумӣ, одатан, ягон лаҳзаи рӯзгори мардум ба таври мухтасар ифода ёфта, шунавандаро таҳти таъсир қарор медиҳад. Аммо фаромӯш набояд кард, ки гоҳо дар байни халқ зери мафҳуми байт «шеър» ё «суруд» низ фаҳмида мешавад. Вобаста ба истилоҳи «байт» ва мавқеи он ҳамчун жанри адабиёти гуфторӣ муҳаққиқи тоҷик В.Асрорӣ пешниҳод намудааст, ки нисбати байтҳои мардумӣ ба қор бурдани истилоҳи «фардбайт» муносибтар мебошад [2, с. 64]. Адабиётшиносони тоҷик Р. Мусулмониён, Ҷ.Ҳамроҳ, С. Эмомалӣ дар адабиёти навишторӣ истифодаи истилоҳи «фард»-ро мувофиқтар донистаанд. [Р.Мусулмониён 1990, с. 158-159; Ҳамроҳ, Эмомалӣ 2020, с.115-116]. Дар ҳар сурат «байт» шеъри думисрағиест, ки дар адабиёти гуфторӣ ва навишторӣ мавқеи алоҳида дорад. Дар ин росто байтҳои мардумӣ на танҳо инъикоскунандаи бахшҳои алоҳидаи ҳаёти халқ маҳсуб меёбанд, балки дар раванди баргузории оину анъаҳое чун: «байтбарак», «байтмонӣ», «гулбазм» ва «мушоира» ривоч ёфтаанд. Аслан, ҳаёти имрӯзу гузаштаи халқро бидуни байт тасаввур кардан ғайри имкон

аст, зеро байтдониву байтхонӣ кардан вобаста ба мавзуъ ва масоили гуногуни ҳаёту рӯзгор амри маъмулии зиндагии мардум аст. То кунун муҳаққиқони тоҷик байтҳои зиёди мардумиро кашф намудаанд, ки воқеан ғановати адабиёти гуфторӣ маҳсуб меёбанд. Аз ҷумла, фолклоршиноси тоҷик Р.Раҳмонӣ чунин қайд кардааст: «...тибқи маводи сабтшуда байт дар ноҳияҳои Мастҷох, Деваштич, Шаҳристон, Айнӣ, Панҷакент, нисбатан бештар ба назар мерасад» [6, с. 306]. Дар ин росто, бояд гуфт, ки байтҳои водии Зарафшонро муҳаққиқи дигар С.Мирсаидов кашф намуда, дар маҷмуае ҷамъоварӣ кардааст. Муҳаққиқи номбурда, омилҳои ташаккули байтро дар байни мардуми Зарафшон таҳлил карда, аз ҷумла, дар мавриди анъанаи «байтгузаронак» ё «байтмонӣ» таҳқиқоти нодир анҷом додааст. Мирсаидов С. вобаста ба махсусиятҳои «байтмонӣ» чунин дарҷ кардааст: «Чавоне ба гурӯҳи духтарони машғули кор ягон байт мегӯяд. Масалан:

**Эй гунҷаи гул, ба ҳар сари кор мараф,
Бо гуфтаи одамони бадкор мараф!**

Духтарон байтро шунида завқ мекунанд. Яке аз духтарони шӯҳ ё оне, ки байт бевосита ба ӯ дахл дорад, «ҷавоб» мегардонад. Ба ҳамин тариқ «байтгузаронак» давом кардан мегирад. Дар ин вақт чавонон ва духтарон на фақат байтҳои медонистагии худро мегӯянд, балки бевосита дар ҳаққи якдигар байт эҷод ҳам мекунанд, ки онро дар халқ «байтмонӣ» мегӯянд» [10, с. 155] Умуман, ҳарчанд таҳқиқоти зарурӣ дар самти кашфу ҷамъоварии байтҳои мардумӣ ҳанӯз идома доранд, аммо бояд гуфт, ки байтдониву байтхонӣ дар байни халқ нисбат ба дигар жанрҳои назмӣ бештар рушд кардааст. Зеро, ба андешаи мо, агар як омил ташаккули анъанаҳои «байтбарак»-у «байтмонӣ»-ву «гулбазм»-у «мушоира» дар байни мардум бошад, сабаби дигар ҳаҷми нисбатан ками мисраъҳо дар байт мебошад. Яъне, эҷоди ду мисраъ ба таври бадохатан хеле содатар аз эҷоди мисраъҳои бештар аст. Ин аст, ки ба андешаи Раҷаб Амонов дар ноҳияҳои Шаҳристон ва сарғаҳи Зарафшон чавонони байтдон хеле зиёданд, ҳатто бархе то 500 мисраъ байт медонанд. [3, с. 203-204]. Яке аз роҳҳои дигари густариши байтҳои мардумӣ маросими «гулбазм» аст, ки одатан, дар тӯйҳои домодиву арӯсӣ ташкил карда мешавад. Муҳтавои маросим чунин аст, ки яке аз дӯстони домод дар даст гул байте меҳонад ва он гулро ба дигаре (одатан, ба духтаре аз ҷониби арӯс) медиҳад ва духтари гулро қабулкарда муваззаф мешавад, ки ҷавобан байте бихонад. Вобаста ба ташаккули байт дар раванди баргузори «гулбазм» муҳаққиқи тоҷик Аминов А. дар рисолаи худ «Ҷойгоҳи гулбазм дар ҷашни арӯсии мардуми тоҷик (дар мисоли ноҳияи Файзобод)» андешҳои ҷолиб пешниҳод намудааст. Бояд гуфт, ки дар байтҳои мардумӣ одатан, вазни ҳичо мушоҳида мешавад. Ҳамчунин, дар матни чунин шеърҳо қорбасти санъатҳои бадеии рамз, истиора, тавсифу ташбеҳ ва такрору гуфтугӯ (диалог), инчунин, паралелизм зиёд ба назар мерасад. Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки байт нави шеърест, ки аслан моли адабиёти гуфторӣ буда, дар натиҷаи ташаккули адабиёти навишторӣ дар ашъори адибони касбӣ мавқеи муайян пайдо кардааст. Дар ин росто, Гулруҳсор Сафиева чун шоири халқӣ на танҳо байтҳои гуворо эҷод кардааст, балки дар пайравии байтҳои халқии «Фолклори водии Қаротегин» мавзуъ ва ақидаҳои мардумиро дар байтҳои худ инъикос намудааст. Байтҳои шоир аз лиҳози санъатофаринии бадеӣ ба байтҳои мардумии водии Қаротегин монанд буда, ҳатто оҳанги байтҳои мардумӣ хеле самимона мушоҳида мешавад. Инъикоси мавзӯи ишқ ва тарғиби ақидаҳои инсондӯстиву инсонгарой дар байтҳои мардумии водии Қаротегин ва абёти шоир бисёр таваҷҷуҳбарангез аст. Аз ҷумла, зимни омӯзишу таҳқиқ муайян гардид, ки баъзе аз байтҳои «Фолклори водии Қаротегин» инъикоскунандаи анъанаҳои мардумии «гулбазм» ва ё «байтмонӣ» мебошанд, зеро бо мурочиат ба шахсони алоҳида гуфта шудаанд ва оҳанги «ҷавобгардонӣ» доранд. Масалан, дар байте:

**У байте, ки ман дунум, ту ҳам медунӣ,
Сад байди мана ҷавобша мегардонӣ** [12, с. 137].

Ва ё дар ҷойи дигар:

**Дар таҳаки тут нашин, ки тут нам дора,
Дутора баланд назан, дилам ғам дора** [12, с. 138].

Дар байтҳои Гулрухсор низ чунин мазмунҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар ҷое бо мурочиат ба маъшуқ қаҳрамони лирикӣ чунин мегӯяд:

**Зи рашки ту ҷазо мемонад охир,
Зи ашки ман сафо мемонад охир** [5, с. 930].

Ва ё дар ҷои дигар шоир бо мурочиат ба махбӯб ҳам рози дил мекушояд ҳам ба саволхояш ҷавоб меҷаҳад, ки намунаи зебои анъанаи “байтмонӣ” мебошад:

**Дилам боғи гул асту дар дили ту барф меборад,
Дилатро, барфзоди ман гули оташ намефорад!?** [5, с. 931]

Яке аз махсусиятҳои байтҳои мардумӣ истифодаи санъатҳои бадеии тавсифу ташбеҳ ва такрору истиора аст, ки дар байтҳои Гулрухсор низ мушоҳида мешавад. Масалан, дар байти зерини «Фолклори водии Қаротегин», ки мавзуи ишқ тараннум шудааст, калимаҳои «гузар» ва «назар» ба ҳайси қофия истифода гардидаанд. Ҳамчунин, калимаи «мекардум» ҳамчун радиф корбаст шуда, истифодаи санъати тавсиф (кӯчаи танг, ҷаши сиёх) арзиши бадеии байтро баланд мекунад:

**Ба кӯчаи танги ту гузар мекардум,
Ба ҷаши сиёхи ту назар мекардум** [12, с. 137].

Мавзуи мавриди назар дар ашъори Гулрухсор бо истифодаи санъати тавсиф (кӯйи мақсуд) ва тазоду муқобала (...Ту меҳмониву ман дар хонаи худ) дар равиши байтҳои халқӣ чунин инъикос шудааст:

**Ало, эй раҳгузар дар кӯйи мақсуд,
Ту меҳмониву ман дар хонаи худ** [5, с. 926].

Дар байти дигари «Фолклори водии Қаротегин» мавзуи ишқ бо инъикоси навмедиву бекарорӣ ва шабзандадорӣ ошиқ хеле самимона ба қалам дода шудааст. Ҳамчунин, калимаҳои «навниҳолам»-у «хаёлам» ба ҳайси қофия истифода гардида, ҷузъи «ту будӣ» чун радиф корбаст шудааст. Истифодаи санъати тавсиф (шавҳои дароз) ба мисраъҳои байт зиннати бадеӣ бахшидааст:

**Ёрам ту будӣ, навниҳолам ту будӣ,
Шавҳои дароз дар хаёлам ту будӣ** [12, с. 139].

Ва ё дар байти дигари «Фолклори водии Қаротегин» мавзуи мазкур бо истифодаи санъатҳои бадеии ташбеҳу такрор ва инъикоси ҷудоиву фироқи ошиқ чунин суруда шудааст:

**Қадди ту гулу рухсорайи ту лола,
Якрӯза ҷудогият ба ман садсола** [12, с. 137].

Мавзуи мавриди назар дар байти зерини Гулрухсор бо таҷассуми эҳсосоти қаҳрамони лирикӣ дар пайравии байтҳои боло тараннум гардида, инъикоси бекарориву шиква, ноумедиву эҳзон дар фироқи махбӯба дар байтҳо яксон ба назар мерасад. Ҳамчунин, дар байти Гулрухсор истифодаи санъатҳои бадеии такрор ва тазоду муқобала хеле устодона истифода шудааст:

**Аз бахт шиква дорам, аз ишқ мекашам дард,
На ин маро бидида, на он ба ман назар кард** [5, с. 934].

Ва ё дар байти дигар Гулрухсор бо тараннуми мавзуи ишқ ғояҳои сабуриву умедвориро тарғиб намуда, тавассути санъати муқобиласту истиора дар қолаби калимаҳои ҳамқофияи «ягона» ва «остона» эҳсосоти қаҳрамони лирикиро хеле ҷаззоб ба қалам додааст. Чунончи:

**Нарав, эй дар ҳама дунё ягона,
Ки меҳандад ба ҳолам остона** [5, с. 931].

Яке аз мавзӯҳои байтҳои мардумӣ инъикоси мотаму сӯғворӣ дар фироқи аздастрафтагон аст, ки ҳам дар байтҳои «Фолклори водии Қаротегин» ва ҳам дар ашъори Гулрухсор фаровон мушоҳида мешавад. Тавре маълум аст, мавзуи мавриди назар, асосан, маросими мардумии мотамро инъикос намуда, дар байни халқ на танҳо ба воситаи байт, балки тавассути дигар навъҳои бадеӣ низ тараннум шудааст. Чунончӣ, дар байти баъдӣ аз «Фолклори водии Қаротегин» калимаҳои «парира», «ҷарира» ҳамқофия буда, калимаи

«куштанд» ҳамчун радиф корбаст шудааст. Ҳамчунин, санъати бадеии тавсиф (дашти дароз, курси парӣ, кавги чарӣ) байтро зиннати бадеӣ бахшидааст:

**Дар дашти дароз курси парира куштанд,
Хусуру думод, кавги чарира куштанд** [12, с. 138].

Ва ё дар байти дигари ҳамин маҷмуа мавзуи мазкур бо истифодаи калимаҳои ҳамқофияи «сурхолуча», «оча» ва санъати бадеии тавсиф (гули талоҳу сурхолуча, фарзанди азиз...) чунин инъикос шудааст:

**Шукуфта гули талоҳу сурхолуча,
Фарзанди азиз, бебақои оча** [12, с. 138].

Дар байтҳои Гулрухсор низ мавзуи мавриди назар бо истифодаи санъатҳои бадеии тавсифу истиора ва ихом хеле устодона инъикос шудааст. Чунончи, дар байти баъдӣ аз Девони шоир калимаҳои «пурғам», «кам» ҳамчун қофия истифода шуда, калимаи «шуд» чун радиф корбаст гардидааст. Дар байт истифодаи санъати истиора ва тавсиф бисёр моҳирона ба назар мерасад:

**Гулбаҳоре зи ҷаҳон рафту дилам пурғам шуд,
Дар гулистони ҷаҳон як гули зебо кам шуд** [5, с. 934].

Ва ё дар байти дигар мавзуи мазкур тавассути истифодаи санъати ихом (маъноӣ дуру наздик) хеле моҳирона суруда шудааст. Шоир бо мурочиат ба «боғ», ки аслан як хонавода ва ё як кишварро дар назар дорад, паёми илтиҷо мерасонад, ки аз «бебаргии худ» ноумедаш накунад. Ҳамчунин, хеле умедвор аст, ки ҳеҷ навҷавоне (эй ғунча) ғуррамарг (тармаргии худ) нашавад. Дар байти шоир мавзуи мотаму сӯғворӣ ҳамчун ба тобишҳои мавзуи иҷтимоӣ тараннум гардидааст. Инчунин, калимаҳои «бебаргии», «тармаргии» ҳамқофия буда, калимаи «худ» чун радиф истифода шудааст. Чунончи:

**Ноумедам макун, эй боғ, зи бебаргии худ,
Хокбодам макун, эй ғунча, зи тармаргии худ** [5, с. 926].

Бояд гуфт, ки намунаҳои жанри байт дар эҷодиёти Гулрухсор ва «Фолклори водии Қаротегин» чандон зиёд нестанд, аммо дар ҳар сурат вучуд доранд ва мавзӯҳои ишқу фироқ, мотаму сӯғворӣ, инсондӯстиву инсонпарвариро тараннум кардаанд. Ба ҳисоби умумӣ, дар Девони шоир ҳамагӣ 65 байт ва дар «Фолклори водии Қаротегин» 28 байт мавҷуд аст, ки албатта, нисбат ба жанрҳои дигари назмӣ дар ҳар ду маҷмуа камтаранд. Баррасии байтҳои Девони шоир дар муқоиса бо байтҳои «Фолклори водии Қаротегин» моро ба хулосае овард, ки Гулрухсор чун шоири халқӣ, воқеан, тавонистааст, мавзӯву ғояҳои мардумро дар ашъораш, хусусан, дар байтҳояш моҳиронаву устодона инъикос намояд. Дар байтҳои шоир натавон ба мавзӯву ақидаҳои халқӣ тараннум шудаанд, балки истифодаи ҳамсони санъатҳои бадеӣ тавачҷуҳбарангез аст. Ҳамчунин, дар мазмуну муҳтавои баъзе аз байтҳои шоир дар радиҳои байтҳои «Фолклори водии Қаротегин» ишора ба анъаҳои мардумии «байтмонӣ» ва ё «гулбазм» мушоҳида мешавад.

Дар мақола таҳлили муқоисавии байтҳои мардумӣ ва ашъори шоира Гулрухсор Сафиева мавриди паҷӯшиш қарор гирифта, шоира на танҳо дар пайравии анъанаҳои фолклорӣ, балки дар инъикоси амиқи мавзӯ ва ақидаҳои мардумӣ тавонистааст, шеърҳои зинда ва дорои оҳанги самимона эҷод намояд. Омӯзиши байтҳое, аз «Фолклори водии Қаротегин» ва ашъори Гулрухсор, моро ба хулосае овард, ки байт ҳамчун жанри ҳоси адабиёти шифохӣ, ки аз ду мисраъ иборат буда, мавзӯҳои гуногуни ҳаёт ва ҷаҳони маънавии мардумро фаро мегирад, дар эҷодиёти Гулрухсор мавқеи махсус дорад.

Сарфи назар аз он ки «байт» дар луғатҳои маъноӣ «хона» ва «ду мисраи шеър» дорад, дар адабиёти шифохӣ ин жанр ҳамчун як қисмати муҳимми фарҳанги мардумӣ, ки дар маросимҳо ва ҳаёти ҳаррӯзаи мардум ҷойгоҳи вижа дорад, ташаккул ёфтааст. Махсусиятҳои байт, аз ҷумла, имконияти баёни муҳтасари лаҳзаҳои рӯзгор ва таъсири онҳо ба шунаванда, ҳамчунин, истифодаи осони он дар эҷоди бадохатан, боиси рушди босуръати он дар байни мардум гардидааст.

Таҳлили муқоисавии байтҳои суннатии мардумӣ ва шоҳасарҳои Гулрухсор Сафиева ба таври равшан нишон медиҳад, ки ин шоираи бузург на танҳо анъанаҳои адабии

гузаштагонро аз худ кардааст, балки онҳоро бо сабки хос ва мазмунҳои нав ғанӣ бахшидааст. Аз як ҷониб, байтҳои мардумӣ дар «Фолклори водии Қаротегин» ҳамчун ганҷинаи андеша ва эҳсосоти инсонҳои оддӣ, ки дар муҳити зиндагии ҳаррӯза ва маросимҳои иҷтимоӣ ташаккул ёфтаанд, барои мо дастрас мешаванд. Ин байтҳо, бо содагӣ самимият ва лаконизми худ, тасвири воқеии ҳаёт, муҳаббат, арзишҳои оилавӣ ва мушкilotи инсонро баён мекунанд.

Аз сӯи дигар, ашъори Гулрухсор, гарчанде ки дар шакли байт ё наздик ба он иншо шудаанд, аз ҷиҳати мавзӯӣ ва бадеӣ хеле бойтар ва мукаммалтар ба назар мерасанд. Шоира бо истифода аз маҳорати баланд дар санъатҳои суханварӣ, чун рамз, талмех, ташбеҳ ва таҷзия, тавонистааст амиқтар ба масъалаҳои ҳаёт, ишқ, инсондӯстӣ ва мушкilotи иҷтимоӣ таваҷҷуҳ кунад. Мавзӯҳои инсонӣ, эҳсосоти амиқ ва тасвирҳои рангин дар шеърҳои ӯ, ки онҳоро аз байтҳои оддии мардумӣ фарқ мекунанд, қобилияти ӯро дар инъикоси дардҳои орзуҳои инсон нишон медиҳанд.

Шабҳатҳои эстетикӣ ва мавзӯӣ байни байтҳои мардумӣ ва ашъори Гулрухсор, қабл аз ҳама, дар оҳанги самимона, ростқавлӣ ва муносибати наздик ба мардум зоҳир мешаванд. Гулрухсор, бо эҳсоси баланди ҳамдардӣ ва муҳаббат ба халқи хеш, тавонистааст, ки дар байтҳои худ руҳияи мардум, аз ҷумла, занони тоҷикро бо ҳама мушкilotу қомеъбихояшон, тасвир намояд. Ин ҳамбастагии эҷодии ӯ бо фарҳанги мардумӣ, ӯро ҳамчун шоираи воқеан халқӣ ва дӯстдоштаи мардум муаррифӣ мекунанд.

Ба ҳамин тартиб, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки Гулрухсор Сафиева на танҳо дар пайравӣ аз анъанаҳои фолклорӣ, балки дар инкишоф ва ғанӣ гардонидани онҳо низ нақши калидӣ бозидааст. Вай бо шеърҳои пурмазмун ва оҳанги ширин, тавонист, ки байтро ҳамчун як жанри адабӣ ба сатҳи баландтар бардорад ва онро бо мазмунҳои нав ва мубрами рӯзгор пур кунад. Аз ин рӯ, эҷодии ӯ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи адабиёти муосири тоҷик ва ҳамчун шоҳкориҳои фарҳанги мардумӣ эътироф мешаванд.

Гулрухсор Сафиева бо тавоноии эҷодии худ, қодир гардид, ки байтҳоро аз доираи анъанавияшон берун оварда, ба онҳо муносибати нав ва шеърӣ бахшад. Ин таҳлил маҳз ба ин нукта ишора карда, исбот менамояд, ки эҷодии ӯ ҳамчун як шоҳи зебо ва пурбаҳои дарахти адабиёти шифоҳӣ ва хаттӣ тоҷик, дорои арзиши баланди фарҳангӣ ва бадеӣ мебошад.

Адабиёт:

1. Асрорӣ В., Амонов Р. Эҷодии даҳанакии халқи тоҷик. - Душанбе: Маориф, 1980. - 303 с.
2. Асрорӣ В., Жанрҳои хурди фолклори тоҷик. Дастури таълимӣ барои факултаҳои филологӣ. Душанбе: Маориф, 1990
3. Амонов, Р. Лирикаи халқи тоҷик [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Дониш, 1968. - 412 с.
4. Аникин, В. П. Теория фольклора. Курс лекций [Текст] / В. П. Аникин. – М.: КДУ, 2007. – 432 с.
5. Гулрухсор. Девон: Девони ишқу ханда. - Душанбе: Пайванд, 2004. - 958 с.
6. Раҳмонӣ Р. Фолклори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ. - Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2021. - 543 с.
7. Раҳмонӣ Р., Қосимӣ С.А. Адабиёти гуфтории тоҷикон. - Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. - 352 с.
8. Раҳимов Д. Фолклори тоҷик. - Душанбе: Эҷод, 2009. -362с.
9. Мусулмонӣ Р. Назарияи адабиёт. Душанбе: Маориф, 1990. – 134 с.
10. Мирсаидов С. Байт ҳамчун жанри фолклорӣ. / Садои шарк, 1964, №11, с 149-157.
11. Қосимӣ С.А. Адабиёти гуфторӣ ва адабони тоҷик. - Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2021. - 135 с.
12. Фолклори водии Қаротегин. Гирдоваранда ва муаллифи сарсухан Гулрухсор Сафиева - Душанбе: Маориф, 1986. -190 с.

13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1, 2 М.: Советская энциклопедия, 1969
14. Ҳамроҳ Ҷ., Эмомалӣ С. Назарияи адабиёт. Душанбе: МДМТ, 2020

БОЗТОБИ МАВЗУЪ ВА АҚИДАҲОИ МАРДУМИИ «ФОЛКЛОРИ ВОДИИ ҚАРОТЕГИН» ДАР БАЙТҲОИ ГУЛРУХСОР

Дар ин мақола инъикоси мавзуъҳои мардумӣ ва эътиқодҳои маъмул аз «Фолклори водии Қаротегин» дар байтҳои шоири халқии тоҷик Гулрухсор таҳлил карда мешавад. Ҳадафи ин таҳқиқот жанри байт ҳамчун як шакли муҳими адабиёти шифохӣ мебошад, ки дар шеърӣ муаллиф ба таври бадеӣ инкишоф ёфтааст. Таҳлили муқоисавии байтҳо аз девони шеърӣ Гулрухсор бо байтҳои «Фолклори водии Қаротегин» пайвастагии пайвастаи унсурҳои мавзӯӣ, идеологӣ ва тасвириро нишон медиҳад.

Таҳқиқот нишон дод, ки байтҳои шоир эътиқодҳои анъанавии мардумӣ, самтҳои арзишӣ ва ҷаҳонбинии ҳоси поэтикаи мардумии минтақаи Қаротегинро пайваста таъкид мекунад. Гулрухсор худро бо такрори мотивҳои фолклорӣ маҳдуд намекунад, балки онҳоро бо истифода аз воситаҳо ва усулҳои бадеӣ ва тасвирии монанд эҷодкорона аз нав шарҳ медиҳад, ки ин ба синтези бефосилаи шаклҳои шифохӣ ва ҳаттии эҷодиёти шифохӣ мусоидат мекунад. Дар мақола ба муайян кардани истинодҳо ба анъанаҳои мардумии «байтмонӣ» ва «гулбазм» дар сохтори ғоявӣ ва мазмунӣ байтҳои алоҳида диққати махсус дода шудааст, ки робитаи амиқи байни шуури шеърӣ муаллиф ва анъанаҳои фолклориро тасдиқ мекунад. Таҳлил ба мо имкон медиҳад, ки ҳулоса барорем, ки жанри байт дар эҷодиёти Гулрухсор ҳамчун воситаи ифодаи бадеии ҷаҳонбинии мардумӣ ва ҷузъи муҳими анъанаҳои адабии миллӣ хизмат мекунад.

Калидвожаҳо: адабиёти шифохӣ, адабиёти ҳаттӣ, шеърӣ халқӣ, байт, мавзӯ, ғоя, тафаккури бадеӣ, фолклор, эҷодкорӣ, танқиди адабӣ, таҳқиқот.

ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНОЙ ТЕМАТИКИ И НАРОДНЫХ ВОЗЗРЕНИЙ «ФОЛЬКЛОРА КАРАТЕГИНСКОЙ ДОЛИНЫ» В БЕЙТАХ ГУЛРУХСОРА

В статье анализируется отражение народной тематики и народных воззрений «Фольклора Каратегинской долины» в бейтах народной поэтессы Таджикистана Гулрухсор. Объектом исследования является жанр бейта как одна из значимых форм устной словесности, получившая художественное развитие в авторском поэтическом творчестве. Сопоставительный анализ бейтов поэтического дивана Гулрухсор с бейтами «Фольклора Каратегинской долины» позволяет выявить устойчивую преемственность тематических, идейных и образно-художественных элементов.

В ходе исследования установлено, что в бейтах поэтессы последовательно актуализируются традиционные народные представления, ценностные ориентации и мировоззренческие установки, характерные для фольклорной поэтики Каратегинского региона. При этом Гулрухсор не ограничивается воспроизведением фольклорных мотивов, а творчески переосмысливает их, используя сходные художественно-образительные средства и приёмы, что способствует органичному синтезу устной и письменной форм словесного творчества.

Особое внимание в статье уделяется выявлению в идейно-содержательной структуре отдельных бейтов поэтессы отсылок к народным традициям «байтмони» и «гулбазм», что подтверждает глубокую связь авторского поэтического сознания с фольклорной традицией. Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что жанр бейта в творчестве Гулрухсор выступает как средство художественного выражения народного мировоззрения и важный компонент национальной литературной традиции.

Ключевые слова: устная литература, письменная литература, народная поэзия, бейт, тема, идея, художественное мышление, фольклор, творчество, литературоведение, исследование.

REFLECTION OF FOLK THEMES AND POPULAR VIEWS «FOLKLORE OF THE KARATEGIN VALLEY» IN THE BEYTS OF GULRUKHSOR

This article analyzes the reflection of folk themes and popular views of «Folklore of the Karategin Valley» in the beyts of the Tajik folk poetess Gulrukhsor. The object of this study is the beyt genre as one of the significant forms of oral literature, artistically developed in the author's poetry. A comparative analysis of the beyts of Gulrukhsor's poetic divan with the beyts of «Folklore of the Karategin Valley» reveals a consistent continuity of thematic, ideological, and figurative elements.

The study revealed that the poet's beyts consistently reflect traditional folk beliefs, value orientations, and worldviews characteristic of the folk poetics of the Karategin region. Moreover, Gulrukhsor does not limit herself to reproducing folk motifs, but creatively reinterprets them using similar artistic and visual means and techniques, which facilitates a seamless synthesis of oral and written forms of verbal creativity.

The article devotes particular attention to identifying references to the folk traditions of «baytmoni» and «gulbasm» in the ideological and substantive structure of individual beyts, confirming the deep connection between the author's poetic consciousness and folklore tradition. The analysis allows us to conclude that the beyt genre in Gulrukhsor's work serves as a means of artistic expression of the folk worldview and an important component of the national literary tradition.

Key words: oral literature, written literature, folk poetry, beit, theme, idea, artistic thinking, folklore, creativity, literary criticism, research.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зайдуллозода Саида Зайдулло, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. тел.: 988.08.82.45; mail: zikaeva_1982@mail.ru

Сведения об авторе: Зайдуллозода Саида Зайдулло, кандидат филологических наук, доцент факультета таджикской филологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121. Тел.: 988.08.82.45; почта: zikaeva_1982@mail.ru

Information about the author: Zaydullozoda Saida Zaydullo, candidate of philological sciences, associate professor of the faculty of tajik philology at Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 121. Tel.: +992 988088245. E-mail: zikaeva_1982@mail.ru

Муқарриз: Абдусамадзода Э.А., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ: 821. 222. 8 (Т)

ТКБ: 83. 3 (09)

«АҶОИБ-УЛ-МАХЛУҚОТ ВА ҒАРОИБ УЛ-МАВҶУДОТ»-И АҲМАДИ ТҶСӢ ВА «ТАЪРИХИ БАЙҲАҚӢ» – И АБУЛҒАЗЛИ БАЙҲАҚӢ – ПОЙГОҲИ БУЗУРҒИ ИТТИЛООТИИ ОМӢЗИШИ НОМВОЖАҲОИ МАЪМУРИВУ ҶУҒРОФИИ АСРҲОИ XI-XII

Рустамшозода Ш.Р., постдокторант
Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ

Қавму миллати гуногуни дунё барои абадан сабт кардани таърихи ҳазорсолаи худ ба навиштани ёдгориҳои адабиву илмӣ, таърихиву ҷуғрофӣ даст задаанд, ки дар бобу фаслҳои ин осор маълумот дар бораи вазъи иқтисодиву иҷтимоӣ, сиёсӣ фарҳангии сарзамини

мухталиф гирдоварӣ шудааст. Яке аз ин падидаҳои беназири фарҳангии халқи форсу тоҷик ёдгориҳои таърихиву ҷуғрофии Эрони асримиёнагӣ ба шумор мераванд, ки пайванди ҳудуд, мардум, ҳокимиятро бо тасаввуроти илмиву адабӣ нишон медиҳад. Маводи ҷамъовардашудаи осори номбурда, дар бораи таърихи давлатдории мардуми Шарқ ва ҷуғрофиёи таърихӣ, як навъи донишномаи воқеист, ки фазои ташаккули сиёсӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ, фарҳангии Эрон ва мамолики ҳамсояро дар бар мегирад. Аҳаммияти таърихӣ осори номбурда дар нишон додани сохтори маъмуриву фарҳангии вилоят, курраву билод, туману рустоҳо, ки дар натиҷаи иваз шудани шохикориву давлатдории сулолаҳои гуногун иваз мешуданд, мебошад. Аз ин ҷост, ки ёдгориҳои таърихиву ҷуғрофӣ ҳамчун харитаи таърихӣ минтақаи мухталиф тамоми дигаргуниҳои дар масири таърих ба вуқӯмадаро дар бар гирифта, ҳамчун маводи мукаммали омӯзиши равандҳои таърихиву ҷуғрофӣ махсуб меёбанд.

Мухимтарин ёдгориҳои таърихиву ҷуғрофии асримиёнагӣ «Ҳудуд ул-олам» («Марзҳои ҷаҳон»), «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» («Китоби роҳҳо ва мамолик»), «Таърихи Систон», «Таърихи Бухоро», «Таърихи Наршахӣ», «Зайн-ул-ахбор», «Шоҳномаи Саолибӣ», «Таърихи Байҳақӣ» ва «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот» мебошанд, ки тавсифи системавии кишварҳо, шаҳрҳо, вилоятҳо, роҳҳои савдо, марказҳои маъмурӣ, қалъаҳои стратегӣ, минтақаҳои кишоварзӣ ва сарҳадотро дар бар гирифтаанд. Таҳқиқи донишномаҳои таърихиву ҷуғрофии болозикр манзараи ҷуғрофии Шарқро нишон дода, дар онҳо сохтори маъмурӣ ва роҳҳои асосии робитаҳои байниминтақавӣ сабт гардидааст.

Мавзуи таҳқиқи мақолаи мазкур «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ мебошанд, ки ҳамчун сарчашмаи беназир ва осори бузурги фарҳангӣ дар бораи гузаштагони қавмҳои гуногуни ҷаҳон ва махсусан Форс маълумот пешниҳод менамояд. Шинохт ва мутолиаи сайри таърихӣ тамаддун, ифодаи суннатҳои мардумӣ, муносибатҳои иҷтимоии пешинагон дар доираи вожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ маҳз дар асоси ҳамин сарчашмаҳо амалӣ гардида, ҳадафҳои нав ба нави илмиро бедор месозад. Асарҳои номбурда, осори энциклопедӣ буда, намунаҳои барҷастаи осори ҳаттии асрҳои XI-XII доништа шудаанд.

Асрҳои XI-XII давраи муҳими таърихнигорию ҷуғрофӣ буда, аввалин намунаҳои осори ҳаттӣ бо номи «ахбор» суннати таърихнигории исломиро поя гузоштанд. «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ намунаи барҷастаи нахустин таърихнигории Форс мебошанд, ки сарнавишти сиёсиву фарҳангии Эрони куҳанбунёдро замина гузоштаанд. Дар таърихномаҳои номбурда, нукоти зиёде оид ба авзои сиёсӣ, робитаҳои хоричӣ, сабабу роҳҳои бунёд гузоштани марказҳои бузурги маъмурӣ-давлатдорӣ, тақсимои территориявии минтақаҳои гуногун, шукуҳу шаҳомати қасру кӯшкҳо ва қалъаву ҳисор, масҷиду канисаҳо дар алоқамандӣ бо шахсиятҳои бузурги таърихӣ: шоҳону ҳокимон, муҳандисону ҳакимон, шоиру адибон ва гурӯҳу қавмҳои гуногуни этникӣ: арабу аҷам, румиёну туркон гирдоварӣ шуда, аҳаммияти осори номбурдаро ҳамчун сарчашмаи таърихиву ҷуғрофӣ маҳз ҳамин омилҳо афзудаанд.

Дар таҳқиқи номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофии осори ҳаттии асрҳои XI-XII «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ меъёрҳои махсуси гурӯҳбандӣ гардидани номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ бо назардошти вазифаҳои табиӣ ва маъмурии онҳо муҳим арзёбӣ гардидаанд, ки чунинанд:

1. Меъёри таснифи номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ мувофиқи сатҳи маъмурӣ-ҷуғрофӣ, ки номи кишвар, вилоят, шаҳру деҳот, объектҳои орронимиву гидронимию маълум менамояд;

2. Меъёри семантикӣ-мотиватсионии таснифи номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ, ки асоси гурӯҳбандии номвожаҳо аз рӯи хусусиятҳои табиӣ мебошад;

3. Меъёри забонӣ - сохтории таснифи номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ, ки ба баромад, сохт ва вазифаҳои забонии номвожаҳо ишора мекунад;

4. Меъёри таърихии гурӯҳбандии номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ, ки устуворӣ ва тағйироти таърихии мафҳуми маъмуриву ҷуғрофӣ ва шакли забонии топонимҳоро нишон медиҳад;

5. Таҳқиқи номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофии сарчашмаҳои таҳқиқшаванда аз рӯи меъёри сатҳи маъмуриву ҷуғрофӣ имконият дод, ки номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофии зеринро муайян созем:

а) топонимҳо – шароити табиӣ маҳал, релеф, иқлим, экосистемаи наздики маҳалҳоро тавсиф намуда, номгузории объектҳои топонимӣ дар асоси моҳияти табиӣ объектҳои ҷуғрофӣ, ҷуғрофияи иқтисодии минтақа ва муҳтавои сиёсӣ сурат меёбад. Таҳқиқи фазои мураккаби табииву ҷуғрофии топонимҳои Форси асримиёнагӣ нишон дод, ки гурӯҳи калони номвожаҳои топонимино номвожаҳои ифодакунандаи номи мавзеъҳои аҳолинишин-ойконимҳо: номи шаҳру вилоятҳо-полионимҳо, номи деҳаҳо-комонимҳоро ташкил медиҳанд;

б) гидронимҳо-номвожаҳои объектҳои обӣ дар сарчашмаҳои мавриди омӯзиш қароргирифта номи: *бахр, дарё, наҳр кӯл (буҳайра), рӯд, ҷашма (айн), ҷоҳро* ифода мекунанд, ки моҳияти асримиёнагии ин номвожаҳо баъзан бо номвожаҳои гидронимии муосир мувофиқат намекунад;

в) оронимҳо – номи кӯҳҳо, қуллаҳо, қаторкӯҳҳо, баландӣ ва дигар объектҳои оронимӣ, ки қисмати калони номвожаҳои ҷуғрофии осори таҳқиқшавандаро ташкил намудаанд, раванди таърихии пешрабии халқҳо, ғайолияти хоҷагидорӣ, ҷаҳонбинӣ ва робитаҳои забонӣ бо ин объектҳоро инъикос мекунанд. Вазифаи номвожаҳои оронимӣ дар ташаккули манзараи табиӣ ва дар рушди ҷомеаи инсонӣ тавассути муайян сохтани мавқеи ҷойгиршавии кӯҳҳо, теппаҳо ва баландкӯҳҳо – шароити иқлим, самти ҷараёни дарёҳо – хусусияти набототу ҳайвонот ва ғайолияти хоҷагии инсон нишон дода мешавад;

г) этнотопонимҳо – номвожаҳое, ки бо номҳои халқҳо, қабилаҳо ё гурӯҳҳои этникӣ дар осори хаттӣ омӯхташуда ҷойи махсусро ишғол намуда, онҳо нишонаҳои ҳузури гуногуни халқҳо дар қаламрави муайян мебошанд. Ба воситаи этнонимҳо маълумот дар баробари ҷойивазкунии халқҳо, таъсири фарҳангии онҳо, таърих, этнография ва забоншиносӣ пешниҳод мешаванд. Этнонимҳо робитаҳои таърихии байни халқҳоро ҳамчун рамзи худшиносии миллӣ ва эҳтиром ба фарҳанги аҳолии маҳаллӣ сабт менамоянд: «*Ва Ироқӣ дар ин қор ҷон ба миён баст ва нусхате, ки Тилак муфасссал дар боби хоҷиши худ набишта буд, бар рағбӣ Амир арза дод ва Амир дастӣ Тилакро гушода гардонид, ки чун аз пажи Гузак бигзарад, ҳар чӣ хоҳад кунад, аз исбот қардани Ҳиндувон* [15, с. 445]; «*Ва чун Офаридгор ба қавми Лут хаши гирифт, Ҷабраилро бифиристод ва ҳафт шаҳристони қавми Лут бардошт аз қабри замин ва бар миёни осмон муаллақ бидошт*» [8, с. 36];

ғ) голонимҳо – номи қасрҳо, номвожаҳои алоқаманд ба объектҳои маъмуриву таърихӣ мебошанд, ки нишондоди бевоситаи объекти ҷуғрофии минтақаҳои алоҳида будани онҳо ба воситаи мавқеи ҷойгиршавии онҳо, масалан болои кӯҳҳо, канори дарёҳо, ё дар маҳалҳои баланд, ки назорат ва мудофеъ қарданро осон мекунанд, сурат меёбад. Характеристикаи маъмуриву ҷуғрофии номвожаҳои голонимии мавриди таҳқиқ бо истилоҳоти зерин муайян мегардад: «*Ҳарамон ду қалъа аст азим, ба ҳудуди Миср. Дарозии он қалъа ҷаҳорсад араш, дар паҳно ҷаҳорсад араш. Бино қардаанд ба обгина ва мрамр ва руҳом ва арзиз ва ба сиришум ва асаб таркиб қарда ва маъҷун сохта ба илме, ки Офаридгор он қасро дода буд*» [8, с. 262].

2. Меъёри семантикӣ-мотиватсионии таснифи номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ бештар ба маънои номвожаҳо таъяс намуда, дар номгузории онҳо ҳосияти табиӣ низ ба назар гирифта мешавад. Роҳи семантикии таснифи воҳидҳои маъмуриву-ҷуғрофӣ аз ҳисоби нишондодҳои зерин муайян мегардад: 1) номи воҳиди маъмурӣ, ки аз ҳисоби сифати он пайдо шудааст: «*Чун он ҷо расид, ин Алии Кӯҳандизӣ, ҷое ки онро Кӯҳандиз гуфтандӣ ва ҳисоре қавӣ дар суроҳӣ бар сари кӯҳе дошт, ба даст оварда буд, ки ба ҳеч ҳол мумкин набуд онро ба ҷанг ситадан ва он ҷо бозишуда ва бисёр дузду айёр бо бунаҳо он ҷо нишонда*». [16, с. 593]; 2) номи воҳиди маъмурӣ, ки аз ҳисоби сифати маскунони он пайдо шудааст: «*Сарахс шаҳрест некӯ,*

дар биёбон ниҳода. Ба рӯзгори Заҳҳок карда, ки мардумро меҳӯрданд ба навбат ва аз шаҳрҳо мардумро меоварданд аз баҳри туъмаи мороне, ки бар души вай руста буданд. Эшон фурӯ омаданд. Шаҳре бикарданд номи он **«Сарахс»**, яъне шаҳри гадоён ва хасисон [8, с. 222]; 3) номи воҳиди маъмурӣ-чуғрофӣ, ки дар асоси хосияти табиӣи объекти чуғрофӣ пайдо шудааст: *«Наҳри Кӯр наҳре азим аст, бар лаби он сури Тифлис. Аз ноҳияи Аллон ояд, аз кӯҳҳо ва ба Табария резад. Ва Наҳри Кӯр «Саммум» (заҳрнок) хонанд. Аз билоди Шаккӣ ояд. Ва наҳри Арас кучактар аз Кӯр аст. Ва ин Кӯр бар Арас занад ва миёни ӯ бишкӯфад ва ба он сӯйи дигар берун равад, аз тезие, ки бувад»* [8, с. 114].

3. Меъёри забонӣ- сохтории таснифи номвожаҳои маъмурӣ-чуғрофӣ ба баромад, сохт ва вазифаҳои забонии номвожаҳо ишора мекунад. Ин меёр шакли номро таҳлил намуда, таркиб, реша ва пасвандҳои хоси номвожаро муайян месозад. Дар ин навъи таснифот шакли сода, сохта, мураккаб ва таркибии номвожаҳои маъмуриву чуғрофӣ муайян мегарданд:

1) номвожаҳои сода бевосита ба баромади этимологӣ таъяс мекунанд: *Эрон* – номи сарзамин, гунаи таҳаввулфтои унсури луғавии эронии *agānām > aigānām* буда, дар натиҷаи ба монофтонгии «э» табдилёбии дифтонгии *ai* ва зерӣ таъсири задаи таърихӣ ихтисоршавии хиссаи охири калима он шакли «Эрон»-ро гирифтааст [2, с. 184]: *«Ин далериву ҷасорат нақунӣ бори дигар, Гар шундастӣ номи малаки ҳафт иқлим. Хусрави Эрон, мири Арабу шоҳи Аҷам, Қисса муҷаз, ба султони ҷаҳон Иброҳим!»* [16, с. 430];

2) шакли сохтаи номвожаҳои маъмурӣ-чуғрофӣ: *Каҳистон*- муҳаффафи вожаи кӯҳистон ва номи вилоятест аз Хуросон. *Каҳистон* аз ҷузъи *каҳ* – кӯҳ ва – *истон* анҷомаи топонимсозии маконсоз иборат буда, шакли Кӯҳистон дар забони имрӯза мустамад мебошад: *«Ва ҳадди Кӯҳистон то Саймара аст ва Шопур хост ва то Шаҳрирӯз ва то Ардистон ва то дарёи Хазарон»* [8, с. 267].

3) шакли таркибии номвожаҳои маъмурӣ-чуғрофӣ, ки бо ду роҳ сохта мешаванд: **а) бо роҳи алоқии изофӣ**, ки дар он бандиҳои изофӣ ду номвожаро ба ҳам алоқаманд мекунад: *«Тури Сайно дар ҳудуди Миср аст, дар саҳрои Тех, миёни Кулзум. Аз ин кӯҳ обгинаи фиръавнӣ оранд. Кӯҳест муаззам, муборак, маъмур»* [8, с. 132]; **б) бо роҳи ҳамнишинии номвожаҳои маъмурӣ**: *«Син Самира кӯҳест дар Кӯҳистон, бар он сураҷҳои бадеъ карда ва нақшҳои зебо ва фармоёндаи он Кисро Апарвез буд»* [8, с. 132].

4. Меъёри таърихӣ гурӯҳбандии номвожаҳои маъмурӣ-чуғрофӣ, ки устуворӣ ва тағйироти таърихӣ мафҳуми маъмуриву чуғрофӣ ва шакли номвожаҳоро таъкид мекунад. Дар ин гурӯҳ номвожаҳоро номбур карда мумкин аст, ки дар раванди таърихӣ шаклашон ба тағйирот дучор шуда бошад ҳам, моҳияти таърихӣ он иваз намешавад: *Самарқанд* – яке аз шаҳрҳои бостонӣ ва бузургии Мовароуннаҳр буда, яке аз марокizzi сарзамини панҷгона – Суғд доништа мешавад. Пойтахти сарзамини Суғд дар аҳди Искандари Мақдунӣ номи «Мараканда»-ро дошт, ки онро сурати дигаре аз «Самарқанд» шуморидаанд. Муаллифи «Бурҳони қотеъ» овардааст, ки Самарқанд муарраби «Самарқанд» ва маънии таркибии он «деҳи Самар» аст ва Самар номи подшоҳе буда аз турк ва туркон деҳро «қанд» меғӯянд ва ин деҳро ӯ бино карда будааст ва ба мурури айём шаҳр шуда [2, с. 122]. Новобаста аз шаклҳои гуногуни номвожаи Самарқанд он номи як шаҳре аз ҷумлаи шаҳрҳои басо пурвусъати Мовароуннаҳрро ифода менамояд: *«Ва хон бозгаиш сӯйи Самарқанд ва нолонӣ бар вай он ҷо сахттар шуд ва фармон ёфт, раҳимаҳуллоҳ, ва ли қулли имрию фи-д-дунё нафасун маъдудун ва аҷалун маҳдудун»* [16, с. 261].

Омӯзиши лингвистии «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ дар асоси меъёрҳои дар боло зикрфтоа нишон дод, ки таркиби таърихномаҳои мазкур саршор аз номвожаҳои маъмуриву чуғрофиест, ки дар алоқамандӣ бо истилоҳвожаҳои мухталиф, дорои вазифаи муайяни маъмурию чуғрофианд. Ҳангоми мутолиаи осор, пеш аз ҳама, гурӯҳҳои махсуси номвожаҳо ба назар мерасанд, ки ҳар як гурӯҳ бо худ маълумоти таърихӣ пайдоиш, ташаккул ва аз байнравии объекти маъмуриву чуғрофиро возеҳ месозад.

Осори фарҳангии таҳқиқшаванда, пеш аз ҳама, номвожаҳои топонимиро дар бар мегиранд, ки дар баробари рӯйдодҳои таърихӣ ба ин номҳо алоқаманд, фарҳанги

ҳазорсолаи халку миллат ва гурӯҳҳои этникии дар Форс сукунатдоштаро тасвир менамоянд. Шарҳи минтақаҳои иқтисодиву стратегӣ, минтақаҳои дорои аҳамияти махсуси тичоратӣ ва мубодилаи арзишҳои фарҳангӣ номҳои хос дар ин таърихномаҳо имконият дод, ки миқдори муайяни номвожаҳои ойконимиро пайдо намоем. Номвожаҳои ойконимии ифодакунандаи вилоят, шаҳру ноҳия, деҳа ва русто дар доираи забоншиносӣ вожаҳои полионимӣ ва комонимиро ташкил додаанд, ки аз рӯи вазифаи маъмурӣ, масофа, иқлим, вазъи экосистемаи худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Баъзан мафҳуми вожаҳои ойконимии таърихномаҳо ба мафҳуми маъмурии муосир мувофиқат накарда, баъзан шакли архаистии онҳоро дар осори мавриди таҳқиқ дучор омадан мумкин аст. Чунончӣ: *Вилоят* дар осори таҳқиқшаванда ба маънои шоҳигарии мустақил (губерния) омада, марказҳои муҳимми давлатдориро нишон медиҳад: «*Хоразм вилоятест муборак ва аҳли вай мутадайн ва баҳамият ва бамурувват ва дар эшон самте ва виқоре бувад. Ва он ҷо сармои муфрит бувад ва мардуми вай ғозӣ бошанд, ситам бар худ нагиранд ва аз ҳеч подшоҳ розӣ нагарданд, магар ба адл. Шаҳри бузурги он ҷо Ҷурҷония аст. Забони хоразм мушқил бувад*» [8, с. 209].

Минтақаҳои *шаҳрӣ* ва *деҳот* якдигарро пурра намуда, дар осор ба воситаи шаҳрҳо пайгирии таърихи сиёсӣ, равобити иқтисодӣ ва тағйироти фарҳангӣ нишон дода мешавад. Сохта шудани шаҳр ё билод дар осори омӯхташуда дар бештари мавридҳо ба ягон шахсияти таърихӣ: шоҳ, ҳоким ва ё муҳандис нисбат дода мешавад: «*Марвро бино кард Таҳмурас ба ҳазор мард. Ва бозоре бинҳод аз он таом. Ҳар шаб, ҳар мардери дираме бидодӣ, вай ба таом бидодӣ. Рӯзи дигар, ҳазор дирам бо ҳазинаи малик омадӣ. Ба бинои вай беш аз ҳазор дирам харҷ нарафт*» [8, с. 251].

Ноҳият ва *ноҳия* (шакли мучарради калимаи *навоҳӣ*) ба маънои наздикиҳо, атроф ва сарҳадҳои мамлакат буда [12, с. 822], дар таърихномаҳо вожаи архаистии *кура*//*куррат* бо вожаи *ноҳият* маънои муродифиро пайдо намудааст: «*Бигрехт ба кӯҳи Тур, ба кураи Миср, чаҳор рӯз ва бар он кӯҳ пинҳон шуд якчанд. Бар он кӯҳ канисае бисохт, номи вай Канисаи Илиё*» [8, с. 180]; «*Хуттал аз кураи Мовароуннаҳр аст ва аз мадинаҳои он «Хулбук» ва «Мунк». Матои Хуттал аспи Хуттал ва намад ва каманд аст*» [8, с. 207].

Мафҳуми *деҳа*, кишлоқу қария дар осори таҳқиқшаванда мавзеи муайяни тобеи *ноҳият*, муқобили шаҳрро ифода намудааст [12, с. 365]: «*Шаҳсе ғӯяд, ки иттифоқ афтод, ки ба вилояте будам аз Кӯҳистон, бар деҳае, ки онро Чандук меғуфтанд. Ва он деҳ бар сари кӯҳ ниҳоданд чун қалъае*» [8, с. 481].

Дар баробари объектҳои ойконимӣ таърихномаҳои мавриди таҳқиқ номвожаҳои зиёди объектҳои гидронимиро аз қабилҳои номи баҳру дарё, қулу бухайра, чашмаву чоҳҳоро дар бар мегиранд, ки маълумот оид ба муҳимияти ҷуғрофию таърихӣ, маънавӣ ва фарҳангиро овардааст. Номвожаҳои объектҳои маъмуриву ҷуғрофии гидронимӣ дар ин навъи солномаҳои қадим ҳамчун меҳвари асосии фазои таърихӣ тавсифи рӯйдодҳои таърихию ба воситаи объектҳои гидронимӣ ба роҳ мондааст. Осори таҳқиқшаванда нишон дод, ки ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ, сиёсату фарҳангии Форс бо объектҳои обӣ пайванди ногузастанӣ дошта, маҳз ҳамин объектҳо сабаби пайдоиши тамаддунҳо, фарҳангҳо ва афсонаҳо гардиданд.

Ин номвожаҳо дар баробари ҷузъи манзараи табиат, шохидони зиндаи таърих ва фарҳанги қадимаи Эрон доништа мешаванд. Хосияти табиӣ дарёву наҳр: «*Ва дарёи Қўстантиния дарёест азим, ба сарҳади Мадина-ус-суфр, оби вай аз ҷониби Антокия ояд, то ҷониби Ҳабур биравад. Тули вай ду ҳазор фарсанг. Асли вай аз дарёи Муҳит ояд*» [8, с. 106]; мавқею андозаи рӯд: *Зарринрӯд наҳрест хуш. Маҳраҷи он аз деҳи Ниёкон. Масабби он ба деҳи Диз. Он гаҳ наҳре Аҷҷоҷ гардад ва ҷойе ба рамл фуру шавад ва ба Кирмон барояд*» [8, с. 112]; сарчашмаву манбаи пайдоиши чашма (айн): *Чашмаи Бонг чашмаест ба Табаристон, бар кӯҳе. Агар бонге бар вай зананд, бозистад. Чун мард пинҳон шуд, равон гардад. Агар сад бор чунин кунанд, ки чунин бувад* [8, с. 110], «*Айн-ус-сам чашмаест дар Чин, дар сарои Фағфур. Оби хуш ва судманд, валекин ҳар гаҳ як фарсанг аз он ҷо бештар баранд, самме қотил гардад*» [8, с. 101]; ҷойи чамъ омадани оби борон, обанбор, сардоба – чоҳҳо: *Ба Сомара чоҳест, оби хуш ва сокин. Чун хишти хом дар он афкананд, аз он овозҳо барояд*

азим. То се соат бигзарад ва об гарм шавад, пас сокин гардад [8, с. 116]; кӯлу баҳри хурд – бухайра: *Водии Чайхун* ях бандад аз ноҳияти Хоразм то ҳадди кӯҳе, ки бар шатти Бухайраи Хоразм аст то тобистон. Ва наҳри Чайхун ва наҳри Шош дар ин бухайра ояд» [8, с. 210] дар сарчашмаҳои таҳқиқшаванда ҳамчун воҳидҳои муҳим арзёбӣ гардидаанд. Номвожаҳои гидронимиҳо дар осор метавон – «сарчашмаи обии таърихӣ» ном бурда, тариқи онҳо асоси сохташавии шабакаҳои обёрӣ ва каналҳои муҳимми таърихӣ, ифодаи арзишҳои рамзӣ, таърихӣ ва мероси таърихӣ чуғрофӣ ба роҳ монда шудааст.

Хусусиятҳои рушди таърихии халқҳо, ҷаҳолияти хоҷагидорӣ, ҷаҳонбинӣ ва робитаҳои забонӣ бо номвожаҳои оронимӣ: номи кӯҳҳо, қуллаҳо, қаторкӯҳҳо, баландӣ алоқамандии зич дорад. Таҳқиқи ҷанбаҳои таърихии оронимҳои осори мавриди таҳқиқ барои пайгирӣ намудани равандҳои этникӣ, фарҳангӣ ва забонӣ хизмат намуда, ба воситаи онҳо хусусияти тавсифии онҳо дар натиҷаи таассуроти инсон нисбат ба объекти чуғрофии воқеӣ инъикос мешавад. Мусаллам аст, ки ҳар як минтақа номҳои ба худ хосро дорад, ки таҳқиқоти этимологии онҳо шаклҳои гумшудаи забонӣ, тасаввуроти бостонии инсон дар бораи ҷаҳонбинии ин объектҳо нишон медиҳад, ки ин омил зарурати аз рӯи таърихи пайдошавӣ, равандҳои фарҳангӣ забоншиносии онҳо пеш овардааст.

Маводи сарчашмаҳои мавриди таҳқиқ нишон дод, ки объекти оронимӣ дар ташаккули манзараи табиӣ ва дар рушди ҷомеаи инсонӣ нақши муҳим бозида, мавқеи ҷойгиршавии кӯҳҳо, теппаҳо ва баландкӯҳҳо – шароити иқлим, самти ҷараёни дарёҳо – хусусияти набототу ҳайвонот ва ҷаҳолияти хоҷагии инсонро муайян мекунанд. Ҷанбаи муҳимми ин номвожаҳо мафҳуми фарҳангӣ ва таърихии номвожаҳои оронимӣ доништа шуда, ба воситаи онҳо тасвири таърихии азхудкунии минтақаҳо, таркиби этникии аҳоли ва ҷаҳонбинии мардум хуб ба роҳ монда шудааст. Дар баробари ин, дар таърихномаҳои таҳқиқшаванда шакли модии таъсири инсон ба объекти оронимӣ бо назардошти даровардани тағйирот ба шакли намуди ин объектҳо дар тури таърих инъикос гардида, омилҳои пайдо шудани номҳои нав ишора гардидаанд. Ҳодисоту воқеоти даврҳои гуногуни таърихӣ дар мавзӯҳои мухталифи оронимӣ сурат ёфтаанд, ки ин ҳодисаҳо бо номвожаҳои мухталифи оронимӣ машҳур гардидаанд. Аз ҷумлаи ин номвожаҳо номи кӯҳу ҷабали воқеӣ ва асотирӣ: «*Гуфт: «Кӯҳи Қоф аст ва осмон бар сари вай чун қуббаест ва ин кӯҳ умм-ул-ҷибол аст ва ҷамаи кӯҳҳо бар вай пайваста аст. Маро бар вай муваккал кард, то вайро нигаҳ медорам* [8, с. 127], «*Ҷабали Атворон кӯҳест ба Мағриб. Бузина дорад ҳар яке чандон, ки шутуре. Бар он ҷо гирдобест ва дарахтҳои кофур* [8, с. 128]; номвожаҳои ифодакунандаи номи биёбон, мағоза: «*Гӯянд, Наримонро ин сухан аҷаб омад. Уддаме сохт ва ба ин биёбон омад, то вайро бидид. Ва дар сунъи Борӣ назар кард ва аз навоҳӣ мепурсид ҳоли он. Қасро аз вай огоҳие набуд* [8, с. 402]; номи даштҳо: «*Ва ба кушк Дашти Лагон фуруд омад рӯзи панҷшанбе, ҷаҳоруми муҳаррам, Амир, разияллоху анху ва ин кушк аз Буст бар як фарсангӣ аст* [15, с. 309] ва номи ҷазираҳо: «*Ва аввали ҳадди дарёи Ҳинд аз ҷазираи Тез ва Мукрон аст ва охираш то билоди Чин*» [8, с. 108] мебошанд, ки ҳамчун қабатҳои қадимтарини забонӣ робитаҳои этнофарҳангӣ ва манзараи рушди таърихии инсониятро пайгирӣ менамоянд.

Дар таърихномаҳои омӯхташуда номвожаҳои зиёди ифодакунандаи номи қалъаву қаср, ҳисну кушкҳо низ оварда шудаанд, ки дар баробари характеристикаи маъмуриву чуғрофии ин воҳидҳо, вазифаи стратегии низомӣ-муҳофизатӣ, ҳифзи роҳҳои асосии савдо бо мисолҳо нишон дода шудаанд. Дар рисолаҳо муҳити табиӣ, олами бойи наботиву ҳайвонӣ, мавқеи гузаргоҳҳо дар қасру қалъа, моҳияти асосии онҳо ба ҷанбаҳои муҳимми иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ вобаст низ нишон дода шудааст.

Намоёнтарин ёдгориҳои меъмории ва таърихии асри миёна қалъаву қасрҳо вазифаи муҳимми маъмурӣ-чуғрофиро низ иҷро карда, аввалан, қалъаҳо марказҳои ҳокимият ва идоракунӣ буда, пойдевори низомӣ, маркази маъмурии ташкилкунандаи ҳокимияти маҳалӣ маҳсуб меёфтанд. Қалъаҳо ҳамчун гарданаки сохтори маъмурӣ-ҳудудӣ амал намуда, онҳо дар муттаҳидсозии ҳудудҳои ҷудогона ба давлати ягона кумак мерасонданд. Омӯзиши

характеристикаи номвожаҳои голонимии осори таҳқиқшуда нишон дод, ки омилҳои асосии пайдоиши онҳо чунинанд:

1) аз тарафи шахсияти бузурги таърихӣ сохта шудаанд ва бо номи ӯ номгузори шудани ин объекти маъмури: «Ирам қасрест нек. Онро бино кард Шаҳдод ибни Од. Кол-ал-лоху таоло: Ва Офаридгор гуфт: «Ёд кунед Ирамро, ки сутунуҳои олии дошт ва дар билод мисли он нест» [8, с. 173];

2) нишондоди маърифати баланди муҳандисӣ дар сохта шудани объекти голонимӣ: «Ғумдон қасрест шигифт. Ҳишом ибни Муҳаммад ибни Соиби Қалбӣ гӯяд, ки Лишараҳ ибни Яҳсаб мехост, ки қасре кунад миёни Санъо ва Тива, хайте бикашид, то тақдир кунад. Мурдорхоре бипарид ва ресмон бирабурд ва ба буқае дигар афканд, ки онро «Румҳон» гӯянд. Лишараҳ қасрро он ҷо бино кард - ҷаҳорпаҳлу, ҳар ваҷҳе ба ранге дигар, аз санги хазуб [8, с. 240].

3) дарчи ҳисоби ситорашиносӣ дар сохтмони объекти голонимӣ: «Дайр-ул-ханофис ба диёри Бакр аст. Дижест. Чун понздаҳуми моҳи ҳазирон бувад, сад ҳазор-ҳазор ҷуғал он ҷо оянд ва он дайр мумталӣ шавад аз эшон, чунон ки девор ва сақф, зоҳир ва ботини он сиёҳ шавад то шаб. Пас ҳама бипаранд ва бираванд. То соли дигар якеро набинанд» [8, с. 214].

4) бунёди объекти голонимӣ бо дастрасӣ ба манбаҳои гидронимӣ: «Фиръавния қасрест ба Минф, дар он сарире аз они Фиръавн. Минф шаҳри Фиръавн аст ба Миср. Ҷаҳор ҷӯй дар он равон, ба ҷойе расад дар ҳам афтад. Ва он қасрест, ки Ҳомон кард ва Фиръавн бар сари вай шуд, ки бо осмонӣён ҷарб кунад...» [8, с. 243].

5) бунёди объекти голонимӣ баҳри истироҳат ва табобат: «Бифармуд то қасри Садир бино карданд ва ӯро он ҷо оварданд. Ва вай аз ин иллат шифо ёфт. Ва шигифт ҷойест» [8, с. 222].

6) маблағгузори зиёд барои бунёд кардани объекти голонимӣ: «Вазир бифармуд, то ҳисоре бино карданд, ҳиште зар ва яке сим, сар ба анони осмон бурда ва хандаке гирди он бикард. Ва бар болои қалъа шуд ва эмин бихуфт» [8, с. 279].

7) сарчашмаи мифологии пайдоиши объекти голонимӣ: «Қалъаи Билқис қалъаест олии дар Яман, ки аз он олитар набувад. Сабаби сохтани вай он буд, ки Шароҳӣ ибни Шароҳил малике золим буд. Дар ҷо, ки духтаре ёфтӣ, бакорати вай ба қаҳр биситадӣ. Вазире дошт одил, номи вай Зушарҳ ибни Ҷаҳҳод ва ҷамоли некӯ дошт. Чинниён тааррузи вай карданд ба суратҳо. Савганд хурд, ки малики чинниёнро бидушад ва духтараширо бидушад - Умайра бинти Умайр» [8, с. 188].

8) объекти голонимӣ – объекти мудофия ва паноҳгоҳи шахсиятҳои таърихӣ: «Ва кори Амир Муҳаммад ба кучо расид? Он гоҳ, ки вайро аз қалъати Тагинобод ба қалъати Мандеш бурд, Бағтагини ҳоҷиб ва ба кутвол супурду бозгаишт» [15, с. 57].

9) сабабҳои мушаххаси пайдо шудани объекти голонимӣ: «То ба ҳадде, ки калимаҳои ҳикмат бар дари қалъаҳо набиштанд ва бар саҳраҳо, чунонки ба дарвозаи Кӯйравон ва бар қалъаи Ҳарамон ва бар сури Самарқанд ва бар сафҳи Арванд ва мақсудашон он буд, ки то номашон муҳаллад бувад» [8, с. 28].

10) объекти голонимӣ – мавзеи бевоситаи баргузори ҳодисоти таърихӣ: «Гуфт: «Он хурда, ки бо қадҳудояи Ҳасан гусел кард, сӯйи Ғузгонон доли он чист?» Алӣ гуфт: «Зиндагонии Ҳудованд дароз бод, Ҳасан онро ба қалъати Шодёҳ расонидааст ва ӯ марде ғураву оқибатнигар аст; чизе накардааст, ки аз уддаи он берун натавонад омад» [15, с. 81].

12) ҷойҳои машҳури таърихӣ барои ҳабс таъйиншуда: «Ва пас аз вай ҷаҳор танро аз аъмоли Тоҳир ва қасони вай бизаданд ҳазоргон ва Тоҳирро ҳам фармуд, ки бояд зад аммо, талаттуфҳову хоҳишҳо карданд ҳар қас, то ҷуб бикашид ва Тоҳирро ба Ҳиндустон бурданд ва ба қалъати Гирӣ боздоштанд ва дигаронро ба шаҳри Сархас бурданду ба зиндон боздоштанд» [15, с. 478].

Номи масҷиду каниса дар таърихномаҳо ҷанбаи руҳонии бунёдгузаштани объектҳои маъмуриву ҷуғрофиро инъикос намуда, сохтмони онҳо бевосита ба талаботи коинотӣ иртиботи комил дорад. Ба воситаи онҳо ташкилоти ҷамоатӣ ҷойҳои муқаддас барои

намояндагони дину мазҳабҳои гуногун ба ифодаи ҳамоҳангии коинот зоҳир мегардид: «Масҷиди Ҷирҷис алайҳи-с-салом дар Димишқ аст - намозгоҳе. Ва яке дигар аз он Марям алайҳи-с-салом ва яке аз он Юнус ва Балолис ва Ҳанино ва Қубриён ва Юҳанно. Ва насоро аз ақсои олам оянд ва онро зиёрат кунанд» [8, с. 165]. «Канисаи Қиёмат бузургтарини канисаҳост. Ба рӯзи ид ҳамаи қандилҳо бикушанд. Он гаҳ, оташе аз ҳаво дарояд ва қандилҳоро бозгирад. Ва он оташест сапед ва кӯчак-кӯчак сурх мегардад. Ва мо дар масҷиди Исо мисли ин бигуфтем» [8, с. 168].

Ба ҳамин тартиб, номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофии асрҳои миёна низоми мураккаби таърихиву ҷуғрофию нишон дода, дар баробари номвожа буданашон онҳо ҳамчун шиносномаи фарҳангҳои куҳан ва нишонаҳои давлатию фарҳанги номгузориҳои асримиёнагиро дар худ таҷассум менамоянд. Таҳқиқи принципҳои таснифи номвожаҳои маъмурию ҷуғрофӣ бори дигар собит сохт, ки он дар алоқамандӣ бо равандҳои сиёсиву фарҳангӣ, иқтисодиву этникӣ сурат меёбад. Омӯштани чунин номҳо барои мо таҷрибаи забонии ниёгонамонро дар самти номшиносӣ нишон дода, аҳамияти амалии онҳо дар системаи давлату давлатдорӣ ишора мекунад. Таснифи лингвистии номвожаҳои таҳқиқшаванда имконияти дастрасӣ ба маълумот оид ба баромад, қонуниятҳои таҳияи номҳо, густариш ва амалишавии мақсадҳои сиёсиву фарҳангиро фароҳам меоварад. Ин навъи принципҳои таснифи номвожаҳои маъмурию ҷуғрофӣ барои системакунонии маводи бузурги топонимӣ хизмат менамояд, ки барои дарки арзишҳои миллии гузаштагонамон дар мавриди номгузориҳои объектҳои маъмурию таърихӣ хизмат менамоянд.

Дар ёдгориҳои таърихиву ҷуғрофӣ – таърихномаҳо, робитаҳои забонӣ ва таъсироти этносиёсӣ фарҳангӣ ба воситаи номвожаҳои зиёди маъмурию ҷуғрофӣ ошкор мегарданд. Дар осор номвожаҳои тоисломӣ ва давраи Ислом мавриди қорбурд қарор гирифта, мафҳуми онҳо тавассути дарки ташаккули ҳувиёти минтақавӣ сурат ёфтааст. Ба воситаи ин номвожаҳо равандҳои ҳамгироии минтақаҳо ба низоми нави идорӣ нишон дода шуда, онҳо ҳамчун дастнависҳои форсии миёна харитаи фазо, марзҳо ва марказҳои ҳокимиятро кашф мекунанд. Тасвири ин навъи равандҳо дар баробари арзиши таърихӣ доштанишон, ҳамчун маъҳази омӯзиши ҷуғрофиёи асрҳои миёна хизмат мекунад.

Ҳамин тариқ, «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ пойгоҳи бузурги иттилоотӣ буда, ба воситаи он сохтори маъмурию ҳудудии минтақа, таҳаввули номҳо, давлатдорӣ ва фазои ҷаҳони асримиёнагии Шарқ бо маводи ғанӣ муаррифӣ мегардад.

Адабиёт:

1. Абодуллоева, С.Ю. Ономастикаи «Форснома»-и Ибн Албалхӣ /С.Ю.Абодуллоева.– Душанбе: РТСУ, 2012.– 130 с.
2. Абодуллоева, С.Ю., Собирҷонов С. Фарҳанги номвожаҳои осори хаттии асри XI-XII (дар мисоли «Форснома»-и Ибн Ал-Балхӣ ва «Шоҳнома»-и Саолибӣ.– Душанбе, 2025.– 186.
3. Алими Дж. Ономастика (теория и практика) / Дж. Алими.– Душанбе: «Литература», 2017.– 467 с.
4. Бондалетов В. Д. Русская ономастика.– М., 1983. –223 с.
5. Гафуров О. Г. Имя и история. – М.: Наука, 1987. – 387 с.
6. Давлатов, Э.А. Лингвистическое исследование ономастики «Касас-ул-анбиё».–Д.: «Промэкспо», 2017.–148 с.
7. Касимова, М.Н. История таджикского литературного языка/ М.Н. Касимова. – Душанбе: ТНУ, 2012.–568 с.
8. Муҳаммад ибни Махмуд ибни Аҳмади Тусӣ «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»/ Аҳмади Тусӣ Муҳаммад ибни Махмуд.– Душанбе: 2016. – 604 с.
9. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. –Душанбе : Адиб, 1993. – 416 с.
10. Сайфиддин Назарзода Лингвистические особенности изучения классических письменных памятников (на примере «Аҷоиб-ул- маҳлуқот и ғароиб-ул мавҷудот» Асадии

Туси).–Душанбе, 2004.– 332 с.

11. Саолибӣ А. Таърихи «Ғураф-ус-сияр» маъруф ба «Шоҳнома»-и Саолибӣ / А.Саолибӣ. –Душанбе: Бухоро, 2014. – 278 с.

12. Фарҳанги забони тоҷикӣ.Қ.1.–М.: Советская энциклопедия,1969.– 941с.

13. Фарҳанги забони тоҷикӣ.Қ.2.– М.:Советская энциклопедия,1969. – 946 с.

14. Фозилов М.Ф. Некоторые особенности таджикского литературного языка эпохи Соманидов (по одной старинной рукописи «Таърихи Табарии Балъами» // труды Института истории А.Н.Таджикской ССР ,том 27, 1957.

15. Хоча Абулфазл, Муҳаммад ибни Хусайни Байҳақӣ «Таърихи Байҳақӣ» / Хусайни Байҳақӣ Хоча Абулфазл Муҳаммад.– Душанбе: 2014.–760 с.

«АҶОИБ-УЛ-МАХЛУҚОТ ВА ҒАРОИБ УЛ-МАВҶУДОТ»-И АҲМАДИ ТУСӢ ВА «ТАЪРИХИ БАЙҲАҚӢ» – И АБУЛФАЗЛИ БАЙҲАҚӢ – ПОЙГОҶИ БУЗУРГИ ИТТИЛООТИИ ОМУӢЗИШИ НОМВОҶАҶОИ МАӢМУРИВУ ҶУҒРОФИИ АСРҶОИ ХӢ-ХӢ

Мақола ба таҳқиқи сарчашмаҳои муътамади омузиши номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофии асрҳои XI-XII – «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ бахшида шудааст. Сарчашмаҳои номбурда ҳамчун ёдгориҳои адабию илмӣ, таърихиву ҷуғрофӣ маълумотро дар бораи вазъи иқтисодиву иҷтимоӣ, сиёсату фарҳангии сарзамини мухталифи Форс дар бар гирифта, таърихи давлатдорӣ мардуми Шарқ ва ҷуғрофиёи таърихиро дар осори номбурда инъикос намудаанд. Маълум шуд, ки ин ёдгориҳои таърихиву ҷуғрофӣ харидаи таърихӣ минтақаи мухталифро бо тамоми дигаргуниҳои таърихӣ нишон дода, шинохт ва мутолиаи сайри таърихӣ тамаддун, ифодаи суннатҳои мардумӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ пешинагон дар доираи вожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ ба воситаи ин донишномаҳо айён мегардад.

Таърихномаҳои номбурда нукоти зиёди иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсату фарҳангии Эронро бештар ба воситаи номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофии ойқонимӣ, оронимӣ, гидронимӣ, голонимӣ ва монанди инҳо ифода намуда, ба воситаи онҳо оид ба авзои сиёсӣ, робитаҳои хориҷӣ, сабабу роҳҳои бунёдгузаштани марказҳои бузурги маъмурӣ-давлатдорӣ, тақсими территориявии минтақаҳои гуногун маълумот пешниҳод мегардад. Дар баробари ин, мувофиқи сарчашмаҳои номбурда шукуҳу шахомати қасру кушкҳо, қалъаву ҳисор, масҷиду канисаҳо дар алоқамандӣ бо шахсиятҳои бузурги таърихӣ, аз ҷумла шоҳону ҳокимон, муҳандисону ҳакимон, шоиру адибон ва гурӯҳу қавмҳои гуногуни этникӣ: арабу аҷам, румиёну туркон тасвир шуда, маҳз ин омилҳо аҳаммияти осори номбурдаро ҳамчун сарчашмаи таърихиву ҷуғрофӣ меафзоянд.

Қалидвожаҳо: ёдгориҳои таърихӣ, номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ, номвожаҳои ойқонимӣ, гидронимӣ, оронимӣ, голонимӣ, вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, марказҳои бузурги давлатдорӣ.

«АДЖОИБ АЛ-МАХЛУҚОТ И ҒАРОИБ АЛ-МАВДЖУДОТ» АҲМАДИ ТУСИ И «ИСТОРИЯ БАЙХАКИ» АБУЛФАЗЛА БАЙХАКИ – ВЕСОМАЯ ИНФОРМАЦИОННАЯ БАЗА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ АДМИНИСТРАТИВНО- ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ XI–XII ВВ.

Статья посвящена исследованию исторических источников по изучению административных и географических топонимов XI–XII вв. – «Аджоиб-ул-махлуқот и ғароиб-ул-мавдҷудот» Аҳмади Туси и «История Байхаки» Абулфазла Байхаки. Указанные источники, являясь памятниками литературного, научного, исторического и географического наследия, содержат сведения об экономическом, социальном, политическом и культурном положении различных областей Ирана, а также отражают историю государственности народов Востока, историческую географию в данных произведениях. Было установлено, что эти памятники показывают историческую карту различных регионов со всеми их последующими изменениями. Через данные энциклопедические произведения становится

очевидным познание и изучение исторического пути цивилизации, выражение народных традиций, социальных отношений предков в рамках административных и географических терминов.

Вышеупомянутые труды передают многочисленные сведения об экономической, социальной, политической и культурной жизни Ирана преимущественно посредством административных и географических наименований – ойконимов, оронимов, гидронимов, голонимов, а также раскрывают информацию о политической сфере, внешних связях, причинах и путях формирования крупных административно-государственных центров, территориальном делении различных районов. Кроме того, в этих источниках описываются великолепие и роскошь дворцов и крепостей, замков и цитаделей, мечетей и церквей, в связи с именами выдающихся исторических личностей – царей и правителей, инженеров и учёных, поэтов и писателей, а также различных этнических групп: арабов и арийцев, римлян и тюрков. Именно эти факторы повышают значение указанных произведений как историко-географических источников.

Ключевые слова: исторические памятники, административные и географические наименования, ойконимы, гидронимы, оронимы, голонимы, политическая, социальная, экономическая, культурная ситуация, крупные центры государственности.

**«ADJA'IB AL-MAKHLUQAT AND GHARA'IB AL-MAWJUDAT» BY AHMADI TUSI
AND «THE HISTORY OF BAYHAQI» BY ABULFAZL BAYHAQI – SUBSTANTIAL
INFORMATION BASE FOR THE STUDY OF ADMINISTRATIVE AND
GEOGRAPHICAL NAMES OF THE 11th–12th CENTURIES**

The article is devoted to the study of historical sources relevant to the examination of administrative and geographical toponyms of the 11th–12th centuries – «Adja'ib al-Makhlūqat and Ghara'ib al-Mawjudat» by Ahmadi Tusi and «The History of Bayhaqi» by Abulfazl Bayhaqi. These works – monuments of literary, scientific, historical, and geographical heritage, contain information about the economic, social, political, and cultural conditions of various regions of Iran, and they reflect the history of statehood in the peoples of the East as well as the historical geography presented in these writings. It has been established that these monuments depict the historical map of different regions along with all subsequent changes. Through these encyclopedic works, become evident the understanding and study of the historical path of civilization, the expression of folk traditions, and the social relations of ancestors within the framework of administrative and geographical terminology.

The aforementioned works provide extensive information about the economic, social, political, and cultural life of Iran primarily through administrative and geographical names – oykonyms, oronyms, hydronyms, and holonyms. They also reveal data concerning the political sphere, external relations, the causes and processes of forming major administrative-state centers, and the territorial division of various regions. In addition, these sources describe the splendor and luxury of palaces and fortresses, castles and citadels, mosques and churches, in connection with prominent historical figures – kings and rulers, engineers and scholars, poets and writers as well as various ethnic groups: Arabs and Aryans, Romans and Turks. These factors enhance the significance of the works as historical and geographical sources.

Keywords: historical monuments, administrative and geographical names, oykonyms, hydronyms, oronyms, holonyms, political, social, economic, cultural situation, major centers of statehood.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рустамшозода Шаҳбоз – постдокторанти Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии АМИТ, дотсенти кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров-16. Телефон: 988491010. Пойтаи электронӣ: rustamshoh-90@bk.ru.

Сведения об авторе: Рустамшозода Шахбоз – постдокторант Института языка и литературы имени А. Рудаки НАН Таджикистана, доцент кафедры лингвистики и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16. Телефон: 988491010. Электронная почта: rustamshoh-90@bk.ru

Information about author: Rustamshozoda Shahboz – postdoctoral student at the Institute of language and literature named after A.Rudaki NAST Associate Professor, Department of Linguistics and History of Language, Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, S. Safarov Street-16. Tel.: 988491010. E-mail: rustamshoh-90@bk.ru

Муқарриз: Саидзода М.Б., д.ф. (PhD), аз
рӯйи ихтисоси филология, дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

УДК 801/8010 (092)

ВЗАИМООБОГАЩЕНИЕ СЛОВАРНОГО СОСТАВА ЯЗЫКОВ ПОСРЕДСТВОМ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (НА ПРИМЕРЕ СХОДСТВА ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ ЭТНИЧЕСКИМ И ЯЗЫКОВЫМ РОДСТВОМ)

Шарифходжаева С.А., к.п.н., доцент
Академия государственной службы при Президенте Республики Таджикистан

Сравнивая пословицы и поговорки различных народов, выражающих понятия дружбы, чести, любви и достоинство, то можно проследит такую закономерность как общность человеческого характера. В этом не трудно убедиться, например:

Русская: «Старый друг лучше новых двух»

Английская: «Настоящий друг – это друг в беде»

Таджикская: «Все хорошо новое, а друг – старый»

Узбекская: «Жизнь без друга – пища без соли»

Арабская: «Верного друга не продают и за тысячи»

Башкирская: «Одежду хвали новую, а друга старого»

Грузинская: «Приобретай нового друга, да и не забывай старого»

Чеченская: «Друг лучше старый, а шуба – новая»

Туркменская: «Лучший друг старый, лучший халат новый»

Индийская: «Только тот друг, на кого можно положиться в беде»

Китайская: «Друзья лучше старые, одежда – новая»

Монгольская: «И мудрому человеку нужен друг и сильному человеку нужна поддержка»

Все приведенные пословицы адекватны по идее и аналогичны по содержанию, хотя в большей или меньшей степени различаются по словарному составу. Особенно знаменательно, что такая общность обнаруживается в пословицах различных народов, говорящих не на родственных друг другу языках.

Или же возьмем другой пример в качестве иллюстрации: русское речение: «Когда рак на горе свистнет», или «Когда на сосне груши будут».

Второе выражение употребляется реже, но в том же значении, более распространено в русском языке первое пословичное изречение. Оба они употребляются для того, чтобы выразить мысль заведомо нереального, невозможного совершения действия, **т. к.** в них представлены такие ситуации, которые в любых условиях являются нереальными. Подобные пословичные изречения мы находим и в английском языке, но здесь выбрана другая нереальная ситуация и выражена она с помощью других языковых средств, но не менее образно.

When pigs fly- когда свиньи будут метать
When the devil will blind – когда дьявол ослепнет
If the sky falls, we shall catch larks-если небо упадет, мы будем ловить жаворонков
В таджикском языке мы найдем подобное выражение в виде:

То думи шугур ба замин расидан – когда хвост верблюда вырастит до земли, или Вакти гули най – когда камыш покроется цветами.

Этим выражениям тоже не откажешь в выразительности, яркой образности и они тоже выражают нереальную ситуацию.

Подобные присловья можно обнаружить и в других языках:

В корейском: «Когда вареная курица закудахчет»

В японском: «Когда жареные бобы зацветут»

В турецком: «Когда рыба на тополь залезет»

В индонезийском: «Когда у кошек рога вырастут»

В монгольском: «Когда у зайца вырастут рога, а у теленка клыки» и т.д.

Во всех приведенных примерах в языке образными средствами выражены настолько невозможные действия, что они не оставляют сомнений в их невыполнимости и поэтому легко запоминаются как словесный образ.

Или другой пример. В русском языке широко распространена пословица: Сапожник ходит без сапог.

Аналогичное утверждение мы находим и в английском языке, только в несколько в ином варианте: The cobbler's wife is worst shoed -жена сапожника обута хуже всех.

В таджикском языке: Бофанда мурд, кафан наёфт – ткач умер, а для себя не выткал савана, или Кулолгар ба мундӣ об мехӯрад – гончар пьет воду из черепка.

В китайском:

а) Продающий веер обмахивается рукой

б) В доме плотника нет скамейки

в) У ворот прорицателя черти песни поют

(в старом Китае прорицателей приглашали отгонять от дома нечистую силу).

В японском: «Красильщик в некрашенных шароварах ходит»

В афганском: «В доме гончара не найдешь целой посуды»

В бенгальском: «У кровельщика крыша дырявая» и т.д.

Смысл приведенных пословиц, а точнее логическая форма их содержания, абсолютно совпадают. Все они по – своему утверждают одно и то же: производитель материальных благ сам остается без этих благ или не может этими благами пользоваться.

Приведенные пословицы – результат наблюдений, почерпнутых из реальных жизненных ситуаций и фактов, настолько часто повторяющихся, что они дают возможность сделать обобщение, выраженное в художественной форме. Внутреннее логическое содержание этих пословиц совпадает, различаются же они использованными местными реалиями, связанными с климатом, географическим положением, культурой быта и т.д. Однако логическое содержание для всех пословиц данного ряда общее.

В таком же соотношении находятся и пословицы типа русской: «На безрыбье и рак – рыба», «В поле и жук – мясо»

В таджикском: «Аз беамакӣ хара амак, аз бенамакӣ санга намак»

Если нет дяди, то и осёл – дядя,

Если нет соли, то и камень – соль.

Вьетнамская: «Нет рыбы – почитают и краба»

Армянская: «Нет коня и осёл сгодится»

Персидская: «Где нет фруктов, там и свекла за апельсин сойдет»

В древнеиндийском: «Где нет деревьев и касторовый куст – дерево»

Выбрана обобщенная жизненная ситуация, когда один предмет может быть замене другим, правда с известными издержками, но в предложенной ситуации — это необходимый выход, возможный вариант поведения. Здесь в какой – то мере можно усмотреть выражение оптимизма,

иногда на грани лукавой улыбки, т.к. во всех ситуациях замена далеко не равноценная. В каждом случае как бы домысливается: «Что же поделаешь – приходится мириться, в данной ситуации пока выход такой».

Примеры, взятые из разных языков, снова подтверждают, что характер отношений между явлениями остается один и тот же, меняется словесный образ, набор образов, связанных с местными особенностями, здесь при сравнении отчетливо проявляются реалии, отражающие местный колорит, с включением географических, климатических природных и этнографических особенностей.

Изученный материал показывает, что фразеологизмы в виде пословиц и поговорок во многом совпадают не только в сравниваемых нами трех языках: русском, английском и таджикском, но и при более масштабном сравнении. В чем же дело? Почему такое явление встречается в языке разных народов? Специалисты – паремиологи по-разному решают этот вопрос.

В.П. Аникин [3, с. 56], А.М. Жигулев [4, с.121], М. Шахнович [11, с. 98] объясняют сходство пословиц и поговорок этническим и языковым родством народов; Ю.М. Соколов [6, с. 76] объясняет это явление заимствованиями, обусловленными хозяйственными и культурными контактами; определенная часть исследователей стоит на точке зрения, объясняющей данное сходство одинаковых ступенях общественного развития.

Анализируя пословицы и поговорки народностей Средней Азии, а именно таджиков и узбеков, невольно обращаешь внимание на то, что при всем их многообразии, огромном количественном составе, своеобразии выражения в каждом из языков, обнаруживаешь заметное сходство между пословицами, и количество сходных пословиц довольно значительное, имеющее определенную систему.

Безусловно, даже в этом случае, в случае четко просматриваемого сходства, будут обнаружены различия, отображающие специфический быт, нравы, обычаи, этнографические реалии, орудия труда, наряды, характер географической среды, ландшафт, животный мир, растительный мир и т.д. И все же мы найдем в пословицах нечто общее, что при пристальном рассмотрении выстраивается в стройную систему, существующую на основе определенных закономерностей.

Обращает на себя внимание то, что чаще всего такая закономерность прослеживается в случае, если речь идет о понятиях, носящих общечеловеческий характер. В этом не трудно убедиться, сравнивая пословицы различных народов, выражающие понятие дружбы; здесь одна и та же мысль, имея различное словесное оформление, выражается одинаковыми образами.

Известно, что на протяжении веков судьбы таджиков и узбеков тесно переплетаются на территории Средней Азии. «Историю этих двух народов можно образно сравнить с двумя мощными ветвями, отходящего от ствола единого дерева» Несмотря на различие языков оба народа связаны многовековой совместной жизнью, жизнью на одной территории, или смежных. У обоих народов прослеживается общность сложившихся типов хозяйства, быта, культуры и т.д. Поэтому, как справедливо отмечает А.Ю. Якубовский «... трудно отделить истории Таджикистана от истории Узбекистана» [12, с.67].

И в условиях действительности народам Средней Азии характерно наличие тесных политических, экономических и культурных контактов. Эти контакты проявляются непосредственно во взаимном обогащении узбекского и таджикского языков, особенно словарного состава.

Поскольку художественная литература является основным источником, по которому изучается история развития литературного языка, процесс взаимодействия и взаимообогащения языков средствами выражения [8, с.11]. «Писатели переводили большое количество пословиц и поговорок из литератур других народов и включали в свои произведения. А также поэты и писатели для которых язык дари(форси) не был родным языком использовали пословицы и поговорки из своего родного языка» [40, с.146].

По этому поводу С. Айни говорил: «Вам хорошо известно, что мы и узбеки братья. Мы пьем воду из одной реки, мы едим один и тот же хлеб, носим одинаковую одежду, обычаи и обряды наших народов сходны» [1, с.3].

Не удивительно поэтому, что в обоих языках мы находим много пословиц и поговорок, имеющих буквальное сходство, несмотря на коренное различие таджикского и узбекского языков – таджикский язык относится к иранской группе, а узбекский – к тюркской. При большом своеобразии таджикских и узбекских пословичных речений обнаруживается довольно обширный, общий для того и другого языка фонд фразеологических единиц. В пословицах и поговорках этих двух народов выпукло проявляется общность традиций, культуры, обычаев, реалий, мировоззрения. Можно наглядно проследить такое явление, когда пословицы и поговорки на узбекском языке употребляются таджиками наряду со своими–таджикскими. Особенно широко это явление представлено в районах таджикско-узбекского двуязычия, что отмечается рядом исследователей: Р. Амоновым [2], Я. Калонтаровым [5], Б. Тилавовым [7]. Литературные произведения прошлых веков также свидетельствуют о том, что издавна существовало широкое параллельное употребление таджикских и узбекских пословиц в таджикско-узбекской среде.

Обращаясь к произведениям С. Айни, писателя нашей эпохи, который писал на двух языках – таджикском и узбекском, мы сталкиваемся с отдельными примерами того, что узбекские пословицы используются в таджикском тексте и наоборот – таджикские пословицы в узбекском тексте. Правда, С. Айни в том и другом случаях снабжает пословицы комментированным переводом. При параллельном употреблении происходит взаимный отбор пословиц и расширение сферы их употребления, а также их использование придает разговорной речи большую живость, образность, выразительность.

Таким образом, сопоставляя таджикские и узбекские пословицы и поговорки, можно выделить общую часть, присущую как таджикам, так и узбекам. Эти пословицы стали общими для обоих народов и это понятно, т.к. быт, хозяйственная деятельность, исторические условия жизни обоих народов, тесно связанных экономическими, историческими и культурными контактами, имели и имеют много общего.

Среди пословиц, которые можно отнести к прямым эквивалентам в таджикском и узбекском языках, выделяется группа пословиц, полностью совпадающих и по содержанию и словесному выражению:

Вакт – ġанимат (дорожите временем)

Сукут – аломати ризо (Молчание – знак согласия)

Аввал таом, баъд калом (Сначала угощение еда), а разговор потом)

В такого рода пословицах используются слова арабского происхождения, бытующие как в таджикском, так и в узбекском языках.

В качестве прямых эквивалентов можно выделить и пословицы, полностью совпадающие по содержанию, различающиеся только грамматическими формами и служебными словами:

Тадж: «Дар таги коса нимкоса»

Узбек: «Косанинг тагида – нимкоса» - Под чашей еще меньшая чаша (о подоплеке какого-нибудь дела)

Тадж: «Чавоби аҳмак – сукут»

Узбек: «Аҳмакқа жавоб – сукут» - Ответ глупцу – молчание

Среди пословиц подобного рода встречаются идентичные по содержанию и представляющие как бы перевод с одного языка на другой, т.е. кальку:

Тадж: «Шутур калон – яѓираш ҳам калон»

Узбек: «Туя ката – яѓири ҳам ката»

Верблюды велики, но рана спине верблюда тоже велика

Тадж: «Нон ҳам нон, нонреза ҳам нон»

Узбек: «Нон ҳам нон, увоѓи ҳам нон»

Хлеб – это хлеб, хлебные крошки – тоже хлеб

Большую группу составляют пословицы идентичные в том и другом языке по смыслу, идейному содержанию, но отличающиеся по образному и словесному оформлению.

Тадж: «Дарди бадро давои бад» - От дурной болезни дурное лекарство.

Узбек: «Аччиќни аччиќ кесар» - Горькое горьким уничтожается.

Тадж: «Мувофиќи ҳезум бандина» - По дровам и веревка.

Узбек: «Эшагига яраша тушови» - Каков осёл, таковы и пути.

Приведенный материал подтверждает вывод о том, что территориальная, экономическая, политическая, культурная общность соседних народов (в нашем случае таджиков и узбеков) приводит к взаимному обогащению словарного состава, включая и такие фразеологизмы, как пословицы и поговорки, часть из которых имеет буквальное сходство, а большинство идентичны по идейно – смысловому содержанию при различных образах – словесном оформлении. [5]

Существование идентичных не только по содержанию, но и своему словесному оформлению половиц и поговорок в таджикском и узбекском языках представляется закономерным и вполне объяснимым явлением, т.к. эти народы имели многовековые контакты, имели много общего в образе жизни, обрядах, экономике, культуре и т.д. Но как объяснить существование сходных пословиц у народов далеких по своему географическому расположению и говорящих на языках, относящихся к различным семьям и группам и исторически не имевших каких – либо контактов? Просматривая сборники пословиц и поговорок различных народов мира, невольно обращаешь внимание на частое совпадение в них пословиц и поговорок, несмотря на то что эти народы территориально разобщены и исторически не имели общения друг с другом и находятся на разных ступенях общественного развития. Поскольку пословицы и поговорки являют собой суждения, отражающие жизненные явления, явления окружающей действительности со всеми присущими им противоречиями. Взаимоотношениями между людьми, предметами и явлениями, то естественно ожидать, что все эти взаимосвязи находят свое отражение в языке в форме сконцентрированного «сбитого в один ком» суждения, содержащего глубокий житейский смысл, ради чего создается и функционирует пословица, передавая из поколения в поколение нравственно – социальный опыт. Сходство пословиц и поговорок у разных народов основывается на существовании общих представлений, обусловленных объективно сходными условиями развития человеческого общества. Поэтому сходство пословиц прослеживается особенно наглядно тогда, когда в них выражены истинно народные понятия, носящие общечеловеческий характер, такие понятия как: труд, дружба, любовь, правда, зло, ложь, знание и др.

Необходимость глубокого изучения пословиц и поговорок каждого народа настолько очевидна, что об этом нет нужды говорить. Обращение же к исследованию этой части фразеологии в нашем случае вызвано тем, что мы хотим сделать попытку выяснить в определенной мере решить проблему передачи этой специфической категории языка при переводе на другой (другие языки), что до настоящего времени является фактически нерешенной задачей и вызывает большие затруднения при интерпретации иноязычного текста.

Придумывая пословицы, приуроченные к определенным жизненным ситуациям, взаимоотношениям и событиям, народ отразил в пословицах специфические черты данного жанра, подчеркнув наиболее характерные особенности пословичных изречений и, тем самым, отделив их от других фразеологизмов и речений. Даже в народном определении пословицы прослеживается желание обратить внимание на достаточную серьезность этих речений. Знаменательно, что пословица сама себя определяет с помощью пословицы же, одновременно характеризуя ее. Пословица сложила пословицу о себе, пытаясь в форме пословичного изречения определить ее суть.

Живой интерес, проявляемый к данному языковому явлению известных писателей и поэтов, которые восхищаясь этими жемчужинами народной мудрости, сами черпали из этого удивительного источника поэтические образы, учились краткости и самобытности выражения глубоких мыслей.

Эта литература не только плод народного досуга, она является достоинством и умом народа. Она становила и укрепляла его нравственный облик, была его исторической памятью, праздничными одеждами его души и наполняла глубоким содержанием всю его размеренную жизнь, текущую по обычаям и обрядам, связанным с его трудом, природой и почитанием отцов.

Различны эпохи, породившие пословицы. Необозримо многообразие человеческих отношений, которые запечатлелись в чеканных изречениях и афоризмах. Из бездны времени дошли до нас в этих сгустках разума и знания жизни радость и страдания людские, смех и слезы, любовь и гнев, вера и безверие, правда и кривда, честность и обман, трудолюбие и лень, красота истин и

уродство предрассудков. Беспредельно промываются временем и шлифуются рассыпанные в пословицах золотые крупы народной жизни, борьбы и традиций бесчисленных поколений.

Более высокой оценки не может быть литературному произведению, чем сравнение его с пословицей, где все четко выверено, метко выражено и не подлежит замене. Хотя о пословицах и поговорках написано немало, но вследствие обширности и глубины их внутреннего содержания и отточенности сочной формы, они всегда будут неисчерпаемым источником изучения и использования, источником поучительной мудрости и для самого исследователя.

Литература:

1. Айни Садриддин Ёддоштхо. Тоҷик, 2009.- 680 с.
2. Амонов Р. Очерки этнографии даханакии халқ. Душанбе. 1960
3. Аникин В.П. Поговорка. В кн.: Словарь литературных терминов. М., изд-во Просвещение, 1974, с. 272-274
4. Жигулёв А.М. Русские народные пословицы и поговорки. М., 1965, с.5
5. Калонтаров Я.И. Таджикские пословицы в аналогии с русскими. Душанбе: Ирфон 1965.,-534 с. Таджикские пословицы и поговорки в сравнении с узбекскими. Душанбе: Дониш 1969., - 180 с.
6. Соколов Ю.М. Русский фольклор. -3-е изд. – МГУ им. М.В. Ломоносова, 2007. - 544 с.
7. Тилавов Б. Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок. Душанбе: Дониш 1967. - 123 с.
8. Турсунов Ф.М. Лексико-семантический анализ и особенности перевода пословиц и поговорок произведений Ф. Мухаммадиева на материалах таджикского и русского языков. – Душанбе, 2006 г., -135 с.
9. Фазилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. Душанбе: Ирфон 1975.-ҷ1., -368 с.
10. Хисомов К. «Зарбулмасалу мақолҳо» Дастурамал оид ба ҷамъ кардани этнографии даханакии халқ. Душанбе. 1960., - с. 152-157
11. Шахнович М. Краткая история собирания и изучения пословиц и поговорок. «Советский фольклор» 1936. № 4,5 – с. 299-363
12. Якубовский А.Ю. История народов Узбекистана, т.1: с древнейших времён до начала 16 века. Т., 1950

МУТАҚОБИЛАН ҒАНИ ҒАРДОНИДАНИ ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОНҲО ТАВАССУТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО (дар мисоли шабеҳии масалҳо ва ибораҳо бо ҳешовандии этники ва забонӣ)

Дар мақола монандии масалҳо ва суханони халқҳои гуногун дар асоси мавҷудияти тасаввуроти умумӣ, ки ба шароити объективии рушди ҷомеаи инсонӣ вобаста аст, баррасӣ карда мешавад. Монандӣ ба масалҳо махсусан дар он сурат ба назар мерасад, ки дар онҳо мафҳумҳои ҳақиқии халқӣ, ки хусусияти умумиинсонӣ ифода ёфтааст, ба монанди: меҳнат, дӯстӣ, муҳаббат, ҳақиқат, бадӣ, дурӯғ, дониш ва ғ. Мо, масалҳои зиёдеро пайдо мекунем, ки сарфи назар аз фарқияти куллии забонҳои тоҷикӣ ва узбекӣ шабоҳати аслии доранд. Забони тоҷикӣ ба ғурӯҳи эронӣ ва узбекӣ ба ғурӯҳи туркӣ тааллуқ дорад. Бо ҳосияти зиёди нутқҳои масалҳои тоҷикӣ ва узбекӣ фонди воҳидҳои фразеологӣ, ки барои ҳарду забон хеле васеъ ва умумӣ аст, ошкор карда мешавад. Дар масалҳои ин ду халқ умумияти анъанаҳо, фарҳанг, расму оинҳо, воқеиятҳо, ҷаҳонбинӣ ба таври возеҳ зоҳир мешавад. Масалҳои овардашуда натиҷаи мушоҳидаҳои мебошанд, ки аз ҳолатҳои воқеии ҳаёт ва далелҳои ғирифта шудаанд, ки он қадар зуд-зуд такрор мешаванд, ки онҳо имконият медиҳанд, ки дар шакли бадеӣ ҷамъбаст карда шаванд. Мазмуни мантиқии дохилии ин масалҳо яхела аст, аммо онҳо бо воқеиятҳои маҳаллии истифодашуда, ки бо иқлим, мавқеи ҷуғрофӣ, фарҳанги рӯзгор ва ғайра алоқаманданд, фарқ мекунанд. Аммо, мазмуни мантиқии ҳамаи масалҳои ин қатор умумӣ аст.

Калимаҳои асосӣ: масал, мақол, этнография, тафсир, фолклор, халқ, рушди ҷомеаи инсонӣ

ВЗАИМООБОГАЩЕНИЕ СЛОВАРНОГО СОСТАВА ЯЗЫКОВ ПОСРЕДСТВОМ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (на примере сходства пословиц и поговорок этническим и языковым родством)

В статье рассматривается сходство пословиц и поговорок разных народов основываясь на существовании общих представлений, обусловленных объективно сходными условиями развития человеческого общества. Сходство пословиц прослеживается особенно наглядно тогда, когда в них выражены истинно народные понятия, носящие общечеловеческий характер, такие понятия как: труд, дружба, любовь, правда, зло, ложь, знание и др. Мы находим много пословиц и поговорок, имеющих буквальное сходство, несмотря на коренное различие таджикского и узбекского языков – таджикский язык относится к иранской группе, а узбекский – к тюркской. При большом своеобразие таджикских и узбекских пословичных речений обнаруживается довольно обширный, общий для того и другого языка фонд фразеологических единиц. В пословицах и поговорках этих двух народов выпукло проявляется общность традиций, культуры, обычаев, реалий, мировоззрения. Приведенные пословицы – результат наблюдений, почерпнутых из реальных жизненных ситуаций и фактов, настолько часто повторяющихся, что они дают возможность сделать обобщение, выраженное в художественной форме. Внутреннее логическое содержание этих пословиц совпадает, различаются же они использованными местными реалиями, связанными с климатом, географическим положением, культурой быта и т.д. Однако логическое содержание для всех пословиц данного ряда общее.

Ключевые слова: пословица, поговорка, этнография, интерпретация, фольклор, народ, развитие человеческого общества

MUTUAL ENRICHMENT OF THE VOCABULARY OF LANGUAGES THROUGH PHRASEOLOGICAL UNITS (using the example of the similarity of proverbs and sayings with ethnic and linguistic kinship)

The article examines the similarity of proverbs and sayings of different peoples based on the existence of common ideas caused by objectively similar conditions of human society development. The similarity of proverbs is especially evident when they express truly folk concepts of a universal nature, such as labor, friendship, love, truth, evil, lies, knowledge, etc. We find many proverbs and sayings that have literal similarities, despite the fundamental difference between Tajik and Uzbek languages – Tajik belongs to the Iranian group, and Uzbek belongs to the Turkic group. With the great originality of Tajik and Uzbek proverbial utterances, there is a rather extensive fund of phraseological units common to both languages. The commonality of traditions, culture, customs, realities, and worldviews is evident in the proverbs and sayings of these two peoples. These proverbs are the result of observations drawn from real-life situations and facts that are so often repeated that they make it possible to make a generalization expressed in an artistic form. The internal logical content of these proverbs coincides, but they differ in the local realities used, related to climate, geographical location, culture of everyday life, etc. However, the logical content for all the proverbs of this series is common.

Keywords: proverb, saying, ethnography, interpretation, folklore, people, development of human society

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифхоҷаева Саодат Амирхоҷаевна, Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷӣ. Суроға: 734026, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, к. С. Носир 33. e.mail: sharifkhojaevas@mail.ru тел 904008332

Сведения об авторе: Шарифходжаева Саодат Амирходжаевна, Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат

педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков. Адрес: 734026, Республика Таджикистан, город Душанбе, к. С. Насир 33. e-mail. sharifkhojaevas@mail.ru тел. 904008332

Information about the author: Sharifkhodzhaeva Saodat Amirkhodzhaevna, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages. Address: 734026, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. S. Nosir 33. e-mail: sharifkhojaevas@mail.ru tel. 904008332

Рецензент: Муродзода Б.Р., к.ф.н., доцент
Кулябского государственного университета
имени А. Рудаки

ТДУ: 81-2 (2-точ)
С- 51

ИСТИФОДАИ МАВОДИ ЧАНДРАСОНаЙ ДАР СОМОНАҲОИ НАШРИЯИ ДАВРӢ

Сайфиддинова Г.А., н.и.ф., муаллими калон
Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи С. Улӯғзода

Васоити ахбори омма яке аз институтҳои муҳимми иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, дар ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ нақши калидӣ мебозад. ВАО ҳамчун воситаи асосии паҳн намудани иттилоот миёни давлат ва ҷомеа хизмат карда, ба равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ таъсир мерасонад. Яке аз вазифаҳои асосии воситаҳои ахбори омма таъсир расонидан ба афкори ҷамъиятӣ мебошад. Расонаҳо ҷомеаро аз рӯйдодҳо, воқеаҳо ва равандҳои муҳимми иҷтимоӣ сари вақт огоҳ месозанд. Дастрасии ғавра ба иттилоот барои қабули қарорҳои дуруст замина фароҳам оварда, аҳамияти иҷтимоии ВАО-ро зиёд менамояд [1, с. 60]. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди технологияҳои рақамӣ масъулияти журналистон низ бештар мегардад. Имрӯз журналист танҳо интиқолдиҳандаи ахбор нест, балки таҳлилгар ва санҷандаи дурустии иттилоот низ мебошад.

Воситаҳои ахбори омма дар ҷомеаи муосир як қатор вазифаҳои муҳимми иҷтимоиро иҷро менамоянд, ки ҳар кадоми онҳо дар ташаккули муҳити иттилоотӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ нақши назаррас доранд. **Вазифаи иттилоотӣ** яке аз асоситарин вазифаҳои ВАО ба ҳисоб меравад. Дар доираи ин вазифа воситаҳои ахбори омма ҷомеаро сари вақт аз рӯйдодҳо, ҳодисаҳо ва равандҳои муҳимми иҷтимоӣ огоҳ месозанд. Ин раванд ба таъмини дастрасии ғавра ва мунтазами шаҳрвандон ба иттилооти бозътимод мусоидат менамояд. **Вазифаи ташаккули афкори ҷамъиятӣ** дар он ифода меёбад, ки расонаҳо тавассути маводи таҳлилӣ, гузоришҳои қоршиносӣ ва баррасии масъалаҳои иҷтимоӣ ба ташаккули назари ҷомеа таъсир мерасонанд. Ин таъсир метавонад ба муносибати шаҳрвандон нисбат ба ҳодисаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ равона гардад. **Вазифаи назоратӣ** ВАО-ро ҳамчун «ҳокимияти ҷорум» муаррифӣ мекунад. Дар ин замина, расонаҳо ғавраи мақомоти давлатӣ, ташкилотҳо ва шахсони мансабдорро зерин назорати ҷамъиятӣ қарор дода, ба баланд бардоштани сатҳи шаффофият ва қонуният мусоидат менамоянд. **Вазифаи тарбиявӣ ва маърифатӣ** дар баланд бардоштани сатҳи дониш ва ҷаҳонбинии ҷомеа ифода меёбад. Барномаҳои фарҳангӣ, илмӣ ва омӯзишии воситаҳои ахбори омма ба тарбияи ахлоқӣ ва маънавии шаҳрвандон таъсири мусбат мерасонанд ва арзишҳои миллӣ ва умумибашари тарғиб менамоянд. **Вазифаи муоширатӣ** бошад, имкони мубодилаи афкор, муҳокимаи масъалаҳои муҳимми ҷомеа ва ташаккули муколамаи иҷтимоиро фароҳам меорад. Ин вазифа махсусан дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ аҳамияти бештар пайдо кардааст [5, с. 145].

Рушди журналистикаи рақамӣ дар Тоҷикистон ҳамчун як раванди тадриҷӣ ва марҳилавӣ шакл гирифта, зерин таъсири пешрафти технологияҳои иттилоотӣ, густариши

интернет ва тағйироти муҳити коммуникатсионӣ ба амал омадааст. Ин равандро метавон ба се марҳилаи асосӣ ҷудо намуд. **Марҳилаи якум (2000–2010)** Дар ин давра дар Тоҷикистон аввалин сомонаҳои хабарӣ ва манбаъҳои иттилоотӣ онлайн ба вуҷуд омаданд. Гарчанде дастрасӣ ба интернет маҳдуд ва суръати он паст буд, расонаҳои анъанавӣ (телевизион, радио ва рӯзномаҳо) мавқеи ҳукмрон доштанд, вале маҳз дар ҳамин давра пояҳои журналистикаи рақамӣ гузошта шуданд. Сомонаҳои аввалин асосан характери иттилоотӣ содда дошта, бештар ҳамчун нусхаи электронии расонаҳои ҷопӣ хизмат мекарданд. **Марҳилаи дуюм (2010–2020)** Ин марҳила бо рушди босуръати шабакаҳои иҷтимоӣ алоқаманд мебошад. Платформаҳои чун Facebook, YouTube ва Telegram ба паҳншавии зудтари иттилоот мусоидат намуданд [6, с. 168].

Дар натиҷа, журналистика шакли интерактивӣ пайдо карда, блогерҳо ва журналистони мустақил ғайрарасиданд. Бо вуҷуди афзоиши суръати иттилоот, мушкилоти марбут ба паҳншавии «фейк-ньюс» ва зарурати санҷиши манбаъҳои хабарӣ бештар ба назар расид. **Марҳилаи сеюм (2020 то имрӯз)** Дар марҳилаи муосир журналистикаи рақамӣ дар Тоҷикистон ба сатҳи нисбатан баланд расидааст. Расонаҳои онлайнӣ аз форматҳои гуногуни мултимедиявӣ, аз ҷумла видео, подкаст, инфографика ва маводи интерактивӣ ғайрарасиданд. Ҳамзамон, журналистикаи мобилӣ (mobile journalism) рушд ёфта, смартфонҳо ба воситаи асосии истеҳсол ва паҳн кардани хабар табдил ёфтаанд. Дар ин марҳила нақши платформаҳои рақамӣ дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Рушди журналистикаи рақамӣ ҳамчун яке аз самтҳои муҳимми расонаҳои муосир аз як қатор омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва технологӣ вобаста мебошад. Ин омилҳо ба суръат, сифат ва самти инкишофи муҳити иттилоотӣ таъсири бевосита мерасонанд. **Рушди технология ва интернет** яке аз омилҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Пешрафти технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, густариши интернетӣ босуръат ва дастрасии васеъ ба дастгоҳҳои мобилӣ имконият фароҳам оварданд, ки иттилоот дар муддати кӯтоҳ истеҳсол ва паҳн гардад. Ин омил шаклҳои нави журналистика, аз ҷумла журналистикаи мултимедиявӣ ва мобилиро ба вуҷуд овард [6, с. 168].

Сатҳи дастрасии иқтисодӣ низ дар рушди журналистикаи рақамӣ нақши муҳим дорад. Имкониятҳои молиявӣ расонаҳо, сатҳи сармоягузорӣ ба технологияҳои нав ва мавҷудияти бозори рекламаи онлайн ба ғайрарасидани расонаҳои рақамӣ таъсир мерасонанд. Дастрасии маҳдуди иқтисодӣ метавонад рушди инфрасохтори медиавиро суст намояд. **Сиёсати иттилоотӣ** яке аз омилҳои муҳимми танзимкунанда мебошад. Қонунгузорӣ дар соҳаи ВАО, сатҳи озодии баён ва сиёсати давлат дар самти дастрасӣ ба иттилоот мустақиман ба ғайрарасидани расонаҳои рақамӣ таъсир мерасонанд. Муҳити ҳуқуқии устувор барои рушди солими журналистикаи рақамӣ шароити мусоид фароҳам меорад. **Сатҳи саводи медиавӣ** **ҷомеа** низ омилҳои муҳим ба шумор меравад. Қобилияти шахрвандон дар таҳлил, санҷиш ва истифодаи дурусти иттилоот ба сифати муҳити иттилоотӣ таъсир мерасонад. Баланд будани саводи медиавӣ ба коҳиши паҳншавии ахбори носанҷида ва «фейк-ньюс» мусоидат мекунад [2, с. 176].

Сомонаи хабарии «Asia-Plus» яке аз муҳимтарин ва маъруфтарин манбаъҳои иттилоотӣ дар фазои расонаии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Ин расона ҳамчун платформаи мустақили журналистикаи рақамӣ ғайрарасиданд, дар ташаккул ва рушди журналистикаи муосири кишвар нақши назаррас дорад. «Asia-Plus» дар шароити гузариши тадриҷии воситаҳои ахбори анъанавӣ ба муҳити рақамӣ яке аз пешсафон маҳсуб ёфта, дар ҷорӣ намудани усулҳо ва стандартҳои нави истеҳсол, коркард ва паҳнкунии иттилоот саҳми муҳим гузоштааст. Яке аз хусусиятҳои муҳимми ин расона дар он аст, ки он аз марҳилаҳои аввали рушди интернет-журналистика дар кишвар ғайрарасиданд истифода бурда, форматҳои нави пешниҳоди ахборро ба аудитория ҷорӣ намудааст. Дар натиҷа, «Asia-Plus» тавонистааст на танҳо ҳамчун манбаи хабарӣ, балки ҳамчун платформаи таҳлилий ва муҳокимавии масъалаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ низ мавқеи устувор пайдо намояд. Ҳамзамон, ин сомона бо истифодаи технологияҳои рақамӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ ва форматҳои мултимедиявӣ тавонистааст робитаи мустақим ва доимӣ бо аудиторияи худ барқарор намояд.

Ин омил ба баланд шудани сатҳи дастрасӣ ба иттилоот ва афзоиши таъсири иҷтимоии расона мусоидат мекунад. Дар маҷмӯъ, Asia-Plus имрӯз яке аз намунаҳои муҳимми рушди журналистикаи рақамӣ дар Тоҷикистон ба шумор рафта, таҷрибаи он дар самти навсозии муҳити иттилоотӣ аҳаммияти илмӣ ва амалӣ дорад. **Маҳдудияти дастрасӣ ба баъзе манбаъҳои иттилоотӣ** яке аз мушкилоти асосии муҳити муосири иттилоотӣ ба ҳисоб меравад. Дар як қатор ҳолатҳо дастрасии журналистон ба манбаъҳои боэътимод, додаҳои расмӣ ва иттилооти аввалиндараҷа маҳдуд мегардад. Ин вазъ метавонад ба пуррагӣ, дақиқӣ ва гуногунчанбаи ахбор таъсири манфӣ расонида, сатҳи таҳлили журналистиро коҳиш диҳад. Ҳангоми маҳдуд будани дастрасӣ, расонаҳо маҷбур мешаванд бештар ба манбаъҳои дуюмдараҷа такя намоянд, ки ин хавфи таҳрифи иттилоотро зиёд мекунад. **Норасонии кадрҳои касбӣ** низ яке аз масъалаҳои муҳимми соҳа мебошад. Дар шароити рушди босуръати технологияҳои рақамӣ ҳанӯз ҳам эҳтиёҷ ба мутахассисони дорои дониши ҳамзамони журналистика ва технологияҳои иттилоотӣ зиёд аст.

Журналистикаи муосир аз кормандон на танҳо маҳорати навиштани хабар, балки дониши таҳрири мултимедиявӣ, кор бо платформаҳои рақамӣ, таҳлили додаҳо ва истифодаи воситаҳои рақамиро талаб мекунад. Набудани чунин кадрҳои омодашуда метавонад ба паст шудани сифати мундариҷаи иттилоотӣ ва сустшавии рақобатпазирии расонаҳо оварда расонад. **Паст будани саводи медиавии аҳоли** яке аз омилҳои ҷиддии хавфнок дар муҳити иттилоотии муосир ба ҳисоб меравад. Қисми аҳоли ҳанӯз ҳам дар фаркгузориҳои манбаъҳои боэътимод аз иттилооти носанҷида душворӣ мекашад. Ин вазъ боиси паҳншавии босуръати хабарҳои бардурӯғ, «фейк-ньюс» ва иттилооти манипулятивӣ мегардад. Дар натиҷа, сатҳи эътимоди ҷомеа ба расонаҳо метавонад коҳиш ёбад ва муҳити иттилоотӣ осебпазир гардад. **Фишор ба расонаҳои мустақил** низ ҳамчун яке аз мушкилоти муҳимми иҷтимоӣ ва иттилоотӣ арзёбӣ мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо маҳдудиятҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ё сиёсӣ ба фаъолияти мустақили расонаҳо таъсир мерасонанд. Ин ҳолат метавонад ба коҳиши гуногунандешии иттилоотӣ, маҳдуд шудани плюрализми фикрӣ ва заиф шудани нақши танқидии журналистика оварда расонад. Дар натиҷа, муҳити иттилоотӣ якранг гардида, имкони пешниҳоди нуктаҳои назари гуногун кам мешавад [10, с. 136].

Зеҳни сунъӣ (Artificial Intelligence) имрӯз ба яке аз омилҳои калидии рушди ҷомеаи иттилоотӣ ва расонаҳои муосир табдил ёфтааст. Он дар соҳаи журналистика имкониятҳои васеъ фароҳам оварда, раванди ҷамъоварӣ, коркард ва паҳнкунии иттилоотро ба таври назаррас тағйир медиҳад. Истифодаи технологияҳои зеҳни сунъӣ ба баланд бардоштани самаранокӣ, суръат ва дақиқии кори журналистӣ мусоидат мекунад. Яке аз самтҳои муҳим **таҳлили зуд ва дақиқи маълумот** мебошад. Зеҳни сунъӣ метавонад ҳаҷми бузурги иттилоотро дар муддати кӯтоҳ коркард намуда, тамоюлҳо, робитаҳо ва натиҷаҳои муҳимро муайян созад. Ин имконият махсусан дар журналистикаи таҳлилӣ ва таҳқиқотӣ аҳаммияти калон дорад. Самти дигар **тавлиди автоматии хабарҳо** мебошад. Имрӯз алгоритмҳои зеҳни сунъӣ метавонанд матнҳои оддӣ иттилоотӣ, аз қабili гузоришҳои варзишӣ, молиявӣ ва омори ба таври худкор тавлид намоянд. Ин раванд сарбории кори журналистонро коҳиш дода, ба онҳо имкони бештар барои таҳлил ва таҳқиқи амиқ фароҳам меорад. Ҳамчунин **тарҷумани фаврӣ** яке аз имкониятҳои муҳимми зеҳни сунъӣ ба ҳисоб меравад. Технологияҳои муосир имкон медиҳанд, ки иттилоот дар вақти воқеӣ ба забонҳои гуногун тарҷума карда шавад, ки ин ба густариши дастрасии аудиторияи байналмилалӣ мусоидат мекунад. Ғайр аз ин, **шахсисозии мундариҷа** низ аҳаммияти назаррас дорад. Зеҳни сунъӣ метавонад тавассути таҳлили рафтори корбарон мундариҷаи мувофиқро пешниҳод намояд ва таҷрибаи инфиродии истеъмолчи иттилоотро беҳтар созад. Бо вучуди ин имкониятҳои васеъ, истифодаи зеҳни сунъӣ дар журналистика як қатор масъалаҳои ахлоқиро ба миён меорад. Яке аз саволҳои асосӣ ин аст, ки оё зеҳни сунъӣ метавонад арзишҳои ахлоқиро воқеан дарк намояд ё танҳо онҳоро дар сатҳи алгоритмӣ таклид мекунад. Ин масъала ба масъулиятшиносии иттилоот, дурустии мундариҷа ва нақши инсон дар раванди журналистика иртиботи мустақим дорад. Аз ин рӯ, ҷамоҳангсозии истифодаи технология ва

принципҳои ахлоқи журналистика яке аз вазифаҳои муҳими давраи муосир ба ҳисоб меравад [11, с. 244].

Сомонаи «Asia-Plus» дар фаъолияти худ аз форматҳои муосири журналистикаи рақамӣ ба таври васеъ ва пайваста истифода мебарад, ки ин раванд нишондиҳандаи мутобиқшавии он ба талаботи муҳити иттилоотии муосир мебошад. Истифодаи чунин форматҳои гуногун ба баланд шудани сифати пешниҳоди ахбор, ҳолибияти мундариҷа ва васеъ шудани доираи аудитория мусоидат мекунад. Яке аз самтҳои муҳим **видео-репортажҳо ва видеохабарҳо** мебошанд. Ин формат имкон медиҳад, ки рӯйдодҳо дар шакли визуалӣ ва воқеӣ ба аудитория пешниҳод шаванд, ки дар натиҷа сатҳи таъсирнокии иттилоот зиёд мегардад. Видео ҳамчун воситаи пурқуввати расонаӣ барои расонидани эҳсосот ва тафсилоти воқеа нақши муҳим мебозад. Самти дигар **инфографика ва визуализатсияи маълумот** мебошад. Дар шароити афзоиши ҳаҷми иттилоот, пешниҳоди маълумот дар шакли графикӣ ва визуалӣ ба хонанда имкон медиҳад, ки мазмунро зудтар ва осонтар дарк намояд. Ин усул махсусан дар шарҳи омор, равандҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ самаранок мебошад. Ҳамчунин, **лонгридҳо (матнҳои дароз ва таҳлилӣ)** яке аз шаклҳои муҳими журналистикаи муосир ба ҳисоб мераванд. Онҳо имконият медиҳанд, ки масъалаҳо амиқтар таҳлил шуда, замина, сабаб ва паёмадҳои рӯйдодҳо ба таври муфассал шарҳ дода шаванд. Ин формат бештар ба аудиторияи таҳлилгар нигаронида шудааст.

Репортажи иҷтимоӣ (мисолӣ): «Вазъи зиндагии як оилаи муҳочир дар Душанбе» 15 март 2026 Дар ин репортаж вазъи як оилаи камбизоат дар шаҳри Душанбе инъикос ёфта, мушкilotи иқтисодӣ, бекорӣ ва шароити номувофиқи зиндагӣ нишон дода мешавад. Қаҳрамони асосӣ сабабҳои муҳочирати аъзои оиларо шарҳ дода, таъсири он ба ҳаёти иҷтимоиро баён мекунад. Ин нави репортаж ба журналистикаи инсонмарказ (human-centered journalism) тааллуқ дошта, тавассути ҳикояи инфиродӣ мушкilotи умумии ҷомеа инъикос карда мешавад. Он ба баланд шудани сатҳи ҳамдардӣ ва огоҳии иҷтимоӣ мусоидат мекунад.

Репортажи иқтисодӣ (мисолӣ) «Тағйирёбии нархи маҳсулоти озуқаворӣ дар бозорҳои Тоҷикистон» 8 сентябри 2025. Дар репортаж вазъи нархи маҳсулоти асосии озуқаворӣ дар бозорҳои кишвар таҳлил гардида, сабабҳои болоравӣ ва таъсири он ба сатҳи зиндагии аҳоли баррасӣ мешавад. Коршиносон омилҳои иқтисодӣ ва бозориро шарҳ медиҳанд. Ин нави мавод ба журналистикаи додаҳо (data journalism) наздик аст. Дар он истифодаи омор, графика ва муқоисаҳо муҳим мебошад. Зехни сунӣ дар чунин мавод метавонад барои таҳлили тамоюлҳои нархҳо ва пешгӯии иқтисодӣ кумак кунад.

Репортажи рӯйдодӣ (фаврӣ) «Ҳодисаи фавқулода дар маркази шаҳр: қорҳои наҷот идома доранд» 22 ноябри 2025. Дар ин репортаж ҳодисаи фаврӣ дар маркази шаҳр инъикос ёфта, чараёни қорҳои наҷот, изҳороти мақомот ва вазъи осебдидагон ба таври пайдарпай гузориш дода мешаванд. Маълумот пайваста навсозӣ мегардад. Ин нави репортаж ба журналистикаи «breaking news» дохил мешавад. Хусусияти асосии он суръати баланд ва навсозии доимии ахбор мебошад. Дар чунин ҳолатҳо хатари паҳншавии иттилооти носанҷида зиёд аст, бинобар ин санҷиши манбаъҳо аҳамияти калон дорад. Ғайр аз ин, мундариҷаи интерактивӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ низ аҳамияти калон дорад. Ин шакл ба аудитория имкони иштирок дар муҳокима, ибрази назар ва робитаи мустақим бо расонаро фароҳам меорад, ки ин хусусияти муҳими журналистикаи рақамӣ ба ҳисоб меравад. Истифодаи чунин форматҳои гуногун дар маҷмӯъ ба ҷалби бештари аудиторияи ҷавон мусоидат намуда, фаҳмиши иттилоотро осонтар ва ҳолибтар мегардонад. Ҳамзамон, ин равиш ба баланд шудани сатҳи касбии журналистикаи рақамӣ дар Тоҷикистон ва тақмили стандартҳои пешниҳоди ахбор таъсири мусбат мерасонад [6, с. 168]. Дар натиҷаи таҳлили мавзӯи «Аҳамият ва имкониятҳои зехни сунӣ дар рушди журналистикаи тоҷик» метавон ба чунин хулоса омад, ки воситаҳои ахбори омма дар ҷомеаи муосир на танҳо ҳамчун манбаи иттилоот, балки ҳамчун институти муҳими иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ фаъолият менамоянд. ВАО дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ, баланд бардоштани сатҳи маърифати аҳоли, таъмини шаффофияти равандҳои иҷтимоӣ ва рушди муқолаҳои иҷтимоӣ нақши муҳим дорад. Рушди журналистикаи рақамӣ дар Тоҷикистон як раванди тадриҷӣ ва

марҳилавӣ буда, зеро таъсири пешрафти технологияҳои иттилоотӣ ва густариши интернет ташаккул ёфтааст. Таҳлил нишон медиҳад, ки ин раванд се марҳилаи асосиро дар бар мегирад: давраи ташаккул (2000–2010), давраи рушди шабакаҳои иҷтимоӣ (2010–2020) ва марҳилаи муосири журналистикаи мултимедиявӣ (2020 то имрӯз). Ҳар як марҳила бо тағйироти муҳими технологӣ ва касбӣ тавсиф мешавад, ки ба шакл ва мазмуни журналистика таъсири бевосита расонидааст. Омилҳои асосии таъсиррасон ба рушди журналистикаи рақамӣ, аз ҷумла рушди технология ва интернет, сатҳи дастрасии иқтисодӣ, сиёсати иттилоотӣ ва саводи медиавии ҷомеа мебошанд. Ин омилҳо муайян мекунанд, ки муҳити иттилоотӣ то чӣ андоза устувор, гуногундеш ва рақобатпазир мебошад. Таҳлили таҷрибаи сомонии «Asia-Plus» нишон медиҳад, ки ин расона яке аз намунаҳои муваффақи гузариш ба журналистикаи рақамӣ дар Тоҷикистон мебошад. Истифодаи форматҳои муосир, аз қабилӣ видео-репортажҳо, инфографика, лонгридҳо ва мундариҷаи интерактивӣ ба баланд шудани сифати пешниҳоди иттилоот ва ҷалби аудиторияи васеъ мусоидат намудааст. Ин таҷриба нишон медиҳад, ки журналистикаи рақамӣ метавонад ҳам самаранок ва ҳам рақобатпазир бошад. Дар баробари ин, рушди соҳа бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мебошад. Маҳдудияти дастрасӣ ба манбаъҳои бозғамӣ иттилоот, норасоии кадрҳои касбӣ, паст будани саводи медиавии аҳоли ва фишор ба расонаҳои мустақил аз ҷумлаи омилҳои мебошанд, ки ба рушди устувори журналистика таъсири манфӣ мерасонанд. Ҳалли ин мушкилот барои таъмини муҳити солими иттилоотӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Дар маҷмӯъ, зехни сунъӣ ҳамчун яке аз падидаҳои муҳими асри XXI ба рушди журналистика имкониятҳои нав фароҳам овардааст. Он метавонад дар таҳлили додаҳо, тавлиди автоматии хабарҳо, тарҷумаи фаврӣ ва шахсисозии мундариҷа нақши муҳим бозад. Бо вучуди ин, масъалаҳои ахлоқӣ ва зарурати назорати инсонӣ дар раванди иттилоотсозӣ боқӣ мемонанд. Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки ояндаи журналистикаи тоҷик ба ҳамгироии технологияҳои рақамӣ, рушди саводи медиавии ҷомеа ва истифодаи оқилонаи зехни сунъӣ вобаста мебошад. Танҳо дар ин сурат метавон ба рушди устувор, сифатнок ва рақобатпазирӣ муҳити иттилоотӣ ноил гардид. Дар баробари ин, бояд таъкид намуд, ки рушди минбаъдаи журналистикаи миллӣ на танҳо ба воридшавии технологияҳои нав, балки ба сатҳи омодагии касбии кормандони соҳа низ саҳт вобаста аст. Журналистикаи муосир аз мутахассисон талаб мекунад, ки ҳамзамон дониши касбии анъанавӣ ва малакаҳои рақамиро соҳиб бошанд. Яъне, рӯзноманигор бояд на танҳо нависандаи хуб, балки таҳлилгар, корбари платформаҳои рақамӣ ва истифодабарандаи воситаҳои зехни сунъӣ бошад. Ҳамчунин, рушди муҳити иттилоотӣ бе таҳкими инфрасохтори рақамӣ имконнопазир аст. Таъмини дастрасии васеъ ба интернетӣ босифат, рушди платформаҳои маҳаллӣ ва дастгирии расонаҳои рақамӣ метавонад барои густариши журналистикаи муосир заминаи устувор фароҳам оварад. Дар ин раванд, нақши давлат, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҳуди расонаҳо хеле муҳим мебошад, зеро танҳо ҳамкориҳои муштарак метавонад муҳити солими иттилоотиро таъмин намояд. Аз тарафи дигар, масъалаи ахлоқи журналистӣ дар шароити рақамисозӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Бо зиёд шудани суръати паҳншавии иттилоот ва истифодаи алгоритмҳои зехни сунъӣ, зарурати санҷиши дақиқии маълумот ва риояи меъёрҳои касбӣ бештар мегардад. Дар акси ҳол, хатари паҳншавии иттилооти нодуруст ва таъсири манфии он ба афкори ҷомеа афзоиш меёбад. Дар маҷмӯъ, метавон натиҷагирӣ кард, ки журналистикаи тоҷик дар марҳилаи нави рушди худ қарор дорад. Ин марҳила бо гузариш ба муҳити рақамӣ, истифодаи технологияҳои муосир ва воридшавии зехни сунъӣ тавсиф мешавад. Агар ин раванд ба таври дуруст ва илмӣ идора карда шавад, журналистикаи миллӣ метавонад ба сатҳи нави сифатӣ баромада, дар фазои иттилоотии минтақа ва ҷаҳон мавқеи боз ҳам устувортар пайдо намояд.

Адабиёт:

1. Асадуллои Саъдулло, Пайванди Гулмурод. Жанрҳои таҳлилии матбуот. – Душанбе: Сино, 1998. – 60 с.
2. Гулов С., Ҷумъаев М. Муқаддимаи журналистика. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 176 с.
3. Илҳомҷон Ҳамидов. Мақола: аз амалия ба назария. – Душанбе: Эҷод, 2008. – 110 с.

4. Комилов Д. Р., Қобилов М.З., Султонхайдаров Н. Х. Зехни сунъӣ, вичдон ва маърифати ахлоқӣ дар замони муосир. – Душанбе, 2025. – 136 с.
5. Муқимов Ҷовид. Журналистикаи чандрасонаӣ. – Душанбе, 2019. – 168 с.
6. Муродов М. Асосҳои эҷоди журналистӣ. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 254 с.
7. Муродов М. Луғати мухтасари истилоҳот ва мафҳумҳои рӯзноманигорӣ. – Душанбе, 2011. – 145 с.
8. Саъдуллоев А., Давронов Д., Муродов М. Асосҳои фаъолияти эҷодии журналист. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 128 с.
9. Усмонов И.К. Жанрҳои публицистика. – Душанбе, 2009. – 139 с.
10. Усмонов И.К. Журналистика. Қ.1. – Душанбе, 2005. – 480 с.
11. Часури Қиёмиддин. Журналистикаи тоҷик: анъана ва инноватсия. – Душанбе: «Мулқвар», 2025. – 244 с.
12. Шарифзода Қироншоҳ. Газета (рӯзнома). – Душанбе, 2016. – 104 с.

Сарчашмаҳои интернетӣ:

1. <https://asiaplustj.info/> (Asia-Plus)
2. https://synergy.ru/akademiya/management/chto_takoe_podkast?v=4
3. <https://your.tj/>
4. <https://youtu.be/zjGSXcrCAss?si=n4EaRTe3Ut4pO5-P>

ИСТИФОДАИ МАВОДИ ЧАНДРАСОНАӢ ДАР СОМОНАӢОИ НАШРИӢИ ДАВРӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили аҳамият ва имкониятҳои зехни сунъӣ дар рушди журналистикаи тоҷик бахшида шудааст. Дар он нақши воситаҳои ахбори омма ҳамчун институти муҳими иҷтимоӣ дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ ва рушди ҷомеаи шахрвандӣ баррасӣ мегардад. Муаллиф раванди ташаккул ва рушди журналистикаи рақамиро дар Тоҷикистон дар се марҳила таҳлил намуда, таъсири технологияҳои иттилоотӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ ва рақамисозиро ба фаъолияти расонаҳо нишон медиҳад. Ҳамчунин, имкониятҳои зехни сунъӣ, аз ҷумла таҳлили додаҳо, тавлиди автоматии хабарҳо, тарҷумаи фаврӣ ва шахсисозии мундариҷа мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар баробари ин, мушкилоти мавҷуда, ба монанди маҳдудияти дастрасӣ ба манбаъҳои иттилоот, норасоии кадрҳои касбӣ, паст будани саводи медиаӣ ва масъалаҳои ахлоқии истифодаи технологияҳо баррасӣ мешаванд. Дар мақола таъкид мегардад, ки ҳамгироии зехни сунъӣ бо принципҳои журналистикаи касбӣ метавонад ба баланд шудани сифати муҳити иттилоотӣ мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: журналистикаи рақамӣ, зехни сунъӣ, ВАО, Тоҷикистон, саводи медиаӣ, иттилоот, расонаҳои муосир.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА САЙТАХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАТЕЛЬСТВ

Данная статья посвящена анализу значения и возможностей искусственного интеллекта в развитии таджикской журналистики. В ней рассматривается роль средств массовой информации как важного социального института в формировании общественного мнения и развитии гражданского общества. Автор анализирует процесс становления и развития цифровой журналистики в Таджикистане в три этапа, показывая влияние информационных технологий, социальных сетей и цифровизации на деятельность СМИ. Также рассматриваются возможности искусственного интеллекта, включая анализ данных, автоматическую генерацию новостей, мгновенный перевод и персонализацию контента. Наряду с этим обсуждаются существующие проблемы, такие как ограниченный доступ к информационным источникам, нехватка профессиональных кадров, низкий уровень медиаграмотности и этические вопросы использования технологий. В статье подчеркивается,

что интеграция искусственного интеллекта с принципами профессиональной журналистики может способствовать повышению качества информационной среды.

Ключевые слова: цифровая журналистика, искусственный интеллект, СМИ, Таджикистан, медиаграмотность, информация, современные медиа.

USE OF MULTIMEDIA MATERIALS ON THE WEBSITES OF PERIODICAL PUBLISHERS

This article is devoted to the analysis of the significance and capabilities of artificial intelligence in the development of Tajik journalism. It examines the role of mass media as an important social institution in shaping public opinion and developing civil society. The author analyzes the process of formation and development of digital journalism in Tajikistan in three stages, demonstrating the impact of information technologies, social networks, and digitalization on media activities. The article also explores the capabilities of artificial intelligence, including data analysis, automated news generation, real-time translation, and content personalization. In addition, existing challenges are discussed, such as limited access to information sources, shortage of professional staff, low level of media literacy, and ethical issues related to the use of technologies. The article emphasizes that the integration of artificial intelligence with the principles of professional journalism can contribute to improving the quality of the information environment.

Keywords: digital journalism, artificial intelligence, mass media, Tajikistan, media literacy, information, modern media.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайфиддинова Гулчехра Азимовна, номзоди илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи журналистика ва иттилооти рақамии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. **Суроға:** 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. **Тел:** (+992) 904-09-44-47.

Сведения об авторе: Сайфиддинова Гулчехра Азимовна, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры журналистики и цифровой информации Таджикского международного университета иностранных языков имени Соти́ма Улу́гзода. **Адрес:** 734019, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. **Тел:** (+992) 904-09-44-47.

Information about the author: Saifiddinova Gulchekhra Azimovna, candidate of philological sciences, senior lecturer in the department of journalism and digital information at the Sotim Ulughzoda Tajik International University of Foreign Languages. **Address:** 17/6 Muhammadiev Street, Dushanbe, 734019, Republic of Tajikistan. **Tel:** (+992) 904-09-44-47.

Муқарриз: Саъдуллоев Ҷ.М., д.и.ф., профессор
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ТДУ:070.52

ТКБ:481.26

С- 33

НАҚШИ ВАО ДАР НИЗОМИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: МЕХАНИЗМҲОИ МУҚОВИМАТ БА ТАҲДИДҲОИ ТЕРРОРИСТИИ МУОСИР

Сафарзода М.Н., доктори фалсафа PhD, доктор аз рӯи ихтисоси
рӯзноманигорӣ, дотсенти кафедраи журналистика
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Асри XXI дар таърихи башарият ҳамчун асри иттилоот ва технологияҳои нави коммуникатсионӣ шинохта мешавад. Дар замони муосир, замоне, ки иттилоот қудрати

беандоза дорад ва хатарҳои глобалӣ, аз ҷумла терроризм ва экстремизм, босуръат паҳн мешаванд, нақши воситаҳои ахбори омма (ВАО) дар таъмини амнияти иттилоотӣ назар ба пештара хеле муҳимтар шудааст.

Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ифтитоҳи телевизионҳои Варзиш, Синамо ва Академияи ВАО изҳор дошта буданд: «дар замони таҳаввулоти босуръати ҷаҳони муосир ва тезутундшавии зиддиятҳои геополитикӣ ахбор ва гузоришҳои телевизиону радио ҳамчун воситаи муҳими таъсиргузори сиёсӣ барои таъмини амнияти давлатҳо нақши калидӣ доранд. Дар чунин марҳала пурра гардонидани фазои иттилоотии кишварамон ва ҳифзи амнияти иттилоотӣ яке аз ҳадафҳои асосии давлат ва ҳукумати кишвар буда, воситаҳои ахбори омма, бахусус шабакаҳои телевизионӣ ва радиой нисбат ба дигар расонаҳои иттилоотӣ бояд ҷаҳод бошанд» [7].

Дар ин марҳала, иттилоот ба як неруи тавоноии стратегӣ ва абзори асосии идораи афкори ҷомеа бадал гаштааст. Аз ҷониби дигар, рушди босуръати фазои маҷозӣ на танҳо имкониятҳои нави созандаро ба вуҷуд овард, балки таҳдидҳои ҷиддиро низ ба амнияти миллии кишварҳо, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, эҷод намуд. Яке аз ин таҳдидҳои даҳшатбор — терроризм ва экстремизм мебошад, ки имрӯзҳо ҷаҳолияти худро бештар дар ҷабҳаи иттилоотӣ роҳандозӣ мекунад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар минтақаи аз ҷиҳатҳои геополитикӣ ҳассос қарор дорад ва бо таҳдидҳои гуногуни амниятӣ, аз ҷумла терроризм, рӯ ба рӯ мебошад, аз неруи ВАО барои мубориза бо ин падидаҳои манфӣ ба таври васеъ истифода мебарад. Як нуктаи асосӣ дар ин раванд, вокуниши саривақтӣ ва муътадили ВАО ба иттилооти марбут ба терроризм мебошад. Ба гуфтаи профессор А. Раҳмонов, «Васоити ахбори омма бояд на танҳо манбаи иттилооти дуруст бошанд, балки ҳамзамон қобилияти таҳлил ва пешниҳоди онро ба таври мутавозин дошта бошанд, то пеш аз ҳама, тарс ва ваҳро дар ҷомеа пешгирӣ намоянд». Ин маънои онро дорад, ки ВАО бояд аз наشري хабарҳои, ки метавонанд боиси ташвиши беасос шаванд ё ба гурӯҳҳои террористӣ барои таълиғ истифода шаванд, худдорӣ кунанд. Ғайр аз ин, ВАО дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ ва таҳкими муқовимати он алайҳи идеологияҳои ифротӣ саҳми калидӣ доранд. Барои ноил шудан ба ин мақсад, ВАО омаре бояд на танҳо аз хатарҳои терроризм ба таври дақиқ огоҳ кунанд, балки ҳамзамон арзишҳои миллию динӣ, ҳам зисти озоишта ва муҳимияти сулҳу ваҳдатро таълиғ намоянд. Маҳмудҷон Расулов, муҳаққиқи соҳаи амният, таъкид мекунад, ки «Мубориза бо терроризм на танҳо сарфи назар аз ҷаҳолияти низомӣ, балки ҳамчунин муборизаи иттилоотӣ аст, ки дар он ВАО нақши асосӣ мебозанд. Онҳо метавонанд бо паҳн кардани маълумоти ҳақиқӣ ва тавозунӣ, таҳаммулпазирӣ ва зидди идеологияҳои ифротӣ муқовимат эҷод кунанд». Инчунин, ВАО дар мусоидат ба ҳамкориҳои мақомоти амниятӣ ва шаҳрвандон, тавассути огоҳӣ ва дархости ҳамкорӣ, нақши муҳим мебозанд. Дар ҳолатҳои эҳтимолии таҳдид, ВАО метавонанд ба таври муассир маълумотҳои заруриро ба мардум расонида, онҳоро барои ҳамкорӣ бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ боздоранд. Ҳамин тариқ, ВАО ба як ҷузъи ҷудонашавандаи системаи амнияти иттилоотӣ дар Тоҷикистон табдил шудаанд, ки дар муборизаи зидди терроризм ва таъмини суботи кишвар саҳми арзанда мегузоранд.

Тавре муҳаққиқи соҳаи журналистика иброз медоранд: «Имрӯз ҷаҳони муосир дар бархурди манфиатҳо, муборизаҳои геополитикии бемислу монанде дар сабақҳои таърих қарор дорад» [9, с. 17].

Бояд қайд кард, ки нақши ВАО дар муборизаи зидди терроризм на танҳо дар боздоштани таҳдидҳо, балки дар пешгирии он низ намоён аст. Тавассути барномаҳои оммавӣ, гузоришҳо ва таҳлилҳои амиқ, ВАО метавонанд ба ҷомеа дар дарки амиқтари моҳияти терроризм, сабабҳои пайдоиши он ва оқибатҳои харобиовари он кумак расонанд. Ин огоҳии дастаҷамъӣ боиси баланд бардоштани сатҳи ҳушёрӣ зиракии шаҳрвандон гардида, онҳоро аз афтодан ба домҳои идеологияҳои тундрав ва гурӯҳҳои террористӣ бозмедорад.

Вобаста ба мавзӯи мазкур М.М. Клименский қайд менамояд, ки: «Дар миёни хавфу хатарҳои, ки аз рушди илм вобастаанд, кибертерроризм, ки дар заминаи истифодаи

технологияҳои иттилоотии замони муосир зоҳир мегардад, хеле хатарнок аст. Бинобар ин, кибертерроризм аини замон ба давлатҳои алоҳида ва умуман ба тартиботи ҷамъиятии ҳар як мамлакат таҳдид менамояд» [2, с. 85].

Аз ин рӯ, муҳим аст, ки ВАО дар Тоҷикистон аз форматҳои гуногуни муаррифӣ истифода баранд. Илова бар хабарҳои расмӣ ва таҳлилӣ, баёниҳои муҳолиф, филмҳои ҳуччатӣ, силсилафилмҳои таълимӣ ва ҳатто саҳнаҳои визуалӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд барои баланд бардоштани сатҳи огоҳии мардум аз хатарҳои терроризм самарабахш бошанд. Ҳамзамон, бояд эҳтиёт кард, ки ин мундариҷа боиси тарсу ҳарос ва ё бадбинӣ нисбат ба миллатҳои дигар нашавад, балки асоси илмию воқеӣ дошта бошад.

Ҳамкориҳои мутақобила миёни ВАО ва мақомоти амниятӣ низ як ҷузъи муҳимми таъмини амнияти иттилоотӣ мебошад. Табодули дурусти иттилоот, махфият ва саривактӣ будани он метавонад ба пешгирии ҳамлаҳои террористӣ ва қатъии амалҳои ҷинояткорона мусоидат кунад.

Дар низоҷат, амнияти иттилоотӣ бар зидди таҳдидҳои террористӣ як падидаи қўтоҳмуддат нест, балки як раванди доимӣ аст. ВАО дар Тоҷикистон бояд пайваста бо ин тағйирот мутақобил шавад, технологияҳои навро дар ин соҳа истифода баранд ва бо масъулияти баланди касбӣ аз нуруи худ барои муҳофизати кишвар аз чунин таҳдидҳои истифода баранд. Ин натиҷаи якҷояи талошҳои мутахассисон, давлат ва шахравандони ба таври доимӣ ҳушёр хоҳад буд.

Муҳаққиқ Ҳамидов И. дар ин замина қайд мекунад: «Яке аз омилҳои таъмини амнияти иттилоотии кишвар рушди ВАО-и дохилӣ аст, ки фазои иттилоотии ватаниро бо иттилои шаффоф, беғараз ва ҳудӣ пур намояд» [10, с. 248].

Пас, ВАО на танҳо баёнгари воқеият, балки ҳамчун як ташаккулбанди он, нақши фаъол дар мубориза бар зидди терроризм дар Тоҷикистон дорад. Онҳо бо тавоноии худ дар баланд бардоштани сатҳи огоҳӣ, ташаккули фикри ҷамъиятӣ ва тақвияти ҳамдигарфаҳмӣ, хати ягонаи муҳофизати Тоҷикистонро бар зидди идеологияҳои ифротӣ ва амалҳои террористӣ мебошанд.

Барои муборизаи муассир бо терроризм, муҳим аст, ки на танҳо таҳдидҳои мавҷуда, балки механизмҳои ташаккули онҳо низ муайян карда шавад. ВАО метавонанд дар ин амр нақши калидӣ бозид, тавассути таҳқиқоти амиқ ва омӯзиши сабабҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсии падидаи терроризм, ба ҷомеа барои дарки моҳияти ин зуҳурот ва пешгирии пайдоиши шароити мусоид барои он кумак расонанд. Ин тарз, ВАО на танҳо ба вазифаи иттилоотӣ, балки ба вазифаи маърифатӣ ва тарбиявӣ низ мусоидат мекунад.

Муҳаққиқи барҷастаи соҳаи журналистика, профессор Иброҳим Усмонов дар бораи моҳияти таълимот ва таъсири он дар ҷомеа қайд мекунад, ки «ҳар гуна фаъолияти равонашуда ба фикри одамон дар батни худ таълимот дорад. Дар шароити кунунӣ, агар ВАО-и дохилӣ фазоро бо ахбори саҳеҳ ва ғояҳои созанда таъмин накунад, ин ҳолигиро расонаҳои бегона ва идеологҳои ташкилотҳои террористӣ пур хоҳанд кард» [8, с. 187].

Аз ин рӯ, амнияти иттилоотӣ бевосита ба фаъолияти касбии журналистон вобаста аст. Расонаҳо вазифадоранд, ки на танҳо хабар диҳанд, балки масунияти (иммунитети) сиёсии мардумро дар баробари хабарҳои ҷалбкунанда ва дурӯғ (фейк)-и ташкилотҳои экстремистӣ устувор намоянд.

Дар ин замина, нашри маводҳои таҳлилӣ, ки аз ҷониби коршиносон ва олимони соҳа омода шудаанд, аҳаммияти хоса дорад. Ин гуна мақолаҳо, таҳқиқот ва гузоришҳо метавонанд ба хонандагон имконият диҳанд, ки на танҳо хатарҳои терроризмро дарк кунанд, балки роҳҳои муқобила бо онро низ омӯзанд. Истифодаи далелҳои илмӣ ва таҷрибаи ҷаҳонӣ дар барномаҳои телевизионӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд самаранокии муборизаи зидди терроризмро дар Тоҷикистон афзоиш диҳад.

Роликҳои телевизионии ватандӯстона бо истифода аз абзорҳои аудиовизуалӣ (мусиқии руҳбахш, тасвири Парчам, Нишони давлатӣ, манзараҳои ободии кишвар) ба зехни бинанда таъсири мусбат мерасонанд. Онҳо баландтарин арзишҳо — сулҳ, ваҳдат ва амниятро тарғиб мекунад, ки ин мустақиман идеологияи харобкоронаи терроризмро заиф месозад.

Бояд таъкид кард, ки муборизаи зидди терроризм дар Тоҷикистон на танҳо аз ҷониби мақомоти давлатӣ, балки аз ҷониби тамоми ҷомеа, аз ҷумла ВАО, бояд ба таври муштарак амалӣ карда шавад. Танҳо бо талошҳои ҳамоҳангшуда ва аз ҷумла, истифодаи самараноки имкониятҳои ВАО, метавон имконияти пайдоиши терроризмро дар кишвар коҳиш дод ва амнияти миллӣ ва ҷаҳониرو таъмин намуд.

Оид ба масъалаи мазкур Раҳматова М.А. чунин ибрази андеша намудааст: «Дар шароити муосир, фазои иттилоотӣ ба як майдони мубориза табдил ёфтааст, ки дар он давлатҳо, ташкилотҳо ва гурӯҳҳои гуногун барои таъсиррасонӣ ба афкори омма рақобат мекунанд. Дар ин раванд, гурӯҳҳои ифротӣ ва террористӣ низ фаъолона иштирок намуда, аз имкониятҳои васеи интернет истифода мекунанд» [11].

Дар ниҳоят, ВАО бояд на танҳо дар ҳолатҳои фавқулода, балки дар раванди доимии огоҳонӣ ва пешгирии терроризм саҳм гузоранд. Ин нақши муҳимми онҳо ба ҳифзи сулҳу субот ва амнияти Тоҷикистон мусоидат хоҳад кард.

Дар замони рақамикунонӣ, ВАО бояд муносибати худро ба инъикоси масъалаҳои амнияти миллӣ, аз ҷумла терроризм, навсозӣ кунанд. Ин аз он иборат аст, ки на танҳо хабарҳои навбатӣ, балки тафаккури аналитикӣ ва саҳм гирифтани дар пешгирии ифротгароӣ тавассути огоҳии ҷамъиятӣ ташаққул дода шаванд. Истифодаи платформаҳои онлайн, шабакаҳои иҷтимоӣ ва форматҳои мултимедиявӣ метавонанд ба тарғиби мафҳумҳои сулҳ, таҳаммулпазирӣ ва зиндагии ошоишта дар байни аҳоли, хусусан ҷавонон, мусоидат кунанд.

Муҳим аст, ки ВАО на танҳо баён кардани далелҳои муборизаи мустақим, ҳамзамон далелҳо ва таҳлилҳои худро бар зидди идеологияҳои ифротгароӣ истифода баранд. Ин амал метавонад ба воситаи наشري барномаҳои махсус, филмҳои ҳуҷҷатӣ, подкастҳо ва мақолаҳои таълимӣ, ки таърихи терроризм, мотивҳои он ва таъсири манфии онро ба ҷамъият муаррифӣ мекунанд, амалӣ карда шавад. Ин равиш барои пешгирии гумроҳшавии шаҳрвандон аз ҷониби гурӯҳҳои экстремистӣ мусоидат мекунад.

3. Исмоилзода оид ба масоили мазкур унӣ ибрази андеша менамояд: «Амнияти иттилоотӣ мавзӯест, ки вақтҳои охир атрофи он суҳбатҳои зиёде доир мешавад. Ин беҳуда нест, зеро дар шароити раванди босуръати ҷаҳоншавӣ фаъолияти васоити ахбор ба манбаи амнияти иттилоотӣ табдил меёбанд. Табиист, ки дар ин раванд воситаҳои ахбори омма барои таъмини амнияти иттилоотӣ нақши муассире доранд. Ин нақш бо роҳи саҳмгирӣ дар бобати бо иттилоъ таъмин намудани муҳотаботи худ (хонанда, шунаванда ва бинанда) амалӣ мешавад» [12].

Шарикии ВАО бо мақомоти давлатӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ ва муассисаҳои таълимӣ барои таҳияи стратегияи ягонаи мубориза бо терроризм муҳим аст. Шӯъбаҳои масъули ВАО метавонанд дар ташкили чорабиниҳои маърифатӣ, мулоқотҳо бо коршиносон ва таҳияи маводи иттилоотӣ-пешгирикунанда, ки барои вокуниши самарабахш ба таҳдидҳои амниятӣ ва ташаққули мавқеи зиддитеррористии ҷомеа зарур мебошанд, ҳамкорӣ кунанд.

Дар ин замина, тарғиби саводнокии расонаӣ дар байни аҳоли аҳамияти махсус дорад. Барои он ки шаҳрвандон тавонанд иттилооти дурӯғин ва ҳақиқиро аз ҳам фарқ кунанд, онҳо бояд қобилияти танқидӣ ва баҳодиҳии манбаъҳои иттилоотӣ дошта бошанд. ВАО метавонанд дар амалӣ намудани масъулияти иҷтимоии худ, тавассути барномаҳои махсус, ин қобилиятро дар байни аудиторияи худ ташаққул диҳанд.

Муҳаққиқ М. Сафарзода дар масъалаи рушди журналистикаи муосир ва усулҳои таъсиррасонии он қайд мекунад, ки «дар шароити кунунӣ техника ва эҷодкорӣ бояд бо ҳам тавҷам бошанд. Роликҳои муосир, ки бо графикаи рақамӣ ва матни пурмазмун омода мешаванд, кодиранд диққати насли ҷавонро (ки бештар зери хатари гумроҳшавӣ қарор доранд) ҷалб намуда, дар қалби онҳо ҳисси ифтихори миллиро бедор созанд» [3, с. 217].

Дар баробари ин, муҳим аст, ки ВАО ба таври эҳтиёткор ва масъулиятнок аз паҳн кардани маълумоти носоҳеҳ ва ташвишвар, ки метавонад боиси тарсу ҳарос ва бесуботӣ дар ҷомеа гардад, парҳез кунанд. Онҳо бояд ба манбаъҳои бозътимод така карда, далелҳоро пешниҳод намоянд ва дар инъикоси масъалаҳои амниятӣ балансиرو нигоҳ доранд, то ки аз вазъият гундравӣ накунад.

Тавассути инъикоси мунтазами мусбат ва эҷодии ҷомеа, ВАО метавонанд ба ташаккули фарҳанги муқовимат ба ифротгарой ва терроризм мусоидат кунанд. Нашри маводҳои муваффақияти шахсӣ ва ҳамкориҳои шахрвандон дар татбиқи чораҳои зиддитеррористӣ, инчунин диққати ҷамъиятро ба арзишҳои асосии ҳамзистӣ ва таҳаммулпазирӣ ҷалб мекунад.

Имрӯзҳо майдони асосии набарди иттилоотӣ аз ВАО-и анъанавӣ (матбуот, радио) ба шабакаҳои иҷтимоӣ (Telegram, YouTube, Facebook, Instagram) кӯчидааст. Гурӯҳҳои террористӣ аз ин платформаҳо барои таблиғоти пинҳонӣ, паҳн кардани сохтакорихо (фейкҳо) ва ҷалби ҷавонону муҳочирони меҳнатӣ истифода мебаранд.

Тавре муҳаққиқи соҳа Гулов С.Н. ибраз медорад: «Дар шароити муосири рушди технологияи иттилоотиву иртиботӣ ва дастрасии бештари мардум ба интернет нақши сомонаҳо дар фазои иттилоотӣ боло меравад» [1, с. 31]

Дар ин замина, вазифаи ВАО-и Тоҷикистон дучанд мегардад. Расонаҳои ватанӣ бояд на танҳо дар экранҳои телевизион ё саҳифаҳои рӯзномаҳо, балки дар ҳуди шабакаҳои иҷтимоӣ ғайр қарор гирад. Таҳияи роликҳои кӯтоҳи мобилӣ, инфографикаҳо ва мақолаҳои ошкорсозанда (фактчекинг) барои қорбарони интернет бисёр зарур аст.

Агар ВАО тавонанд сари вақт дурӯғҳои ташкилотҳои террористиро ғайр қарор гирад ва ҳақиқати воқеиро пешкаш намоянд, амнияти иттилоотии кишвар таъмин хоҳад шуд. Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки имрӯз «саводнокии медиавӣ»-и шахрвандонро бояд тавассути барномаҳои махсуси расонӣ баланд бардошт, то ҳар як шахрванд ҳадаш тавонад ахбори солимро аз ахбори ифротӣ фарқ кунад.

Бо ҳамкорӣ бо қоршиносони амниятӣ, олимони ва намояндагони ҷомеаи шахрвандӣ, ВАО қодиранд ба таври муассир ба саволҳои муҳими мардум посух диҳанд. Ин гуфтугӯҳои қушода ва шаффоф ба қоршии нигарониҳо, пешгирии тафсирҳои нодуруст ва мустаҳкам кардани эътимод байни мардум ва мақомот мусоидат мекунанд.

Дар натиҷаи таҳлили мавзӯи метавон ба хулосаҳои зерин расид:

1. Сипари идеологӣ: ВАО дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо манбаи хабар, балки қушни муҳими амнияти иттилоотӣ ва сипари идеологӣи давлат бар зидди таҳдидҳои террористӣ мебошанд;

2. Тарғиби касбӣ ва этика: Журналистон бояд ҳангоми инъикоси мавзӯҳои марбут ба терроризм аз эҳсосот ва воҳимасозӣ қури ҷуста, бо тақя ба фактҳо ва услуби таҳлилии илмӣ мубориза баранд;

3. Афзалияти роликҳо ва медианав: Таҳияи роликҳои ватандӯстона, муассир ва қутоҳмуддати видеой ва паҳн кардани онҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ, усули муваффақи муқовимат ба кибертерроризм дар замони муосир мебошад.

Дар хотима, бояд гуфт, ки нақши ВАО дар муборизаи зидди терроризм дар Тоҷикистон ҳеле бузург аст. Ин нақш натаҳҳо аз хабар додан дар қорай таҳдидҳо, балки дар пешгирии онҳо, ташаккули фикри ҷамъиятӣ ва мусоидат ба амнияти миллӣ иборат аст. Бо истифодаи самараноки қобилиятҳои худ, ВАО метавонанд ба таври муассир ба таҳқиму қойдорӣи сулҳу субот дар кишвар саҳм гузоранд.

Адабиёт:

1. Гулов С.Н. Истиқлол ва журналистикаи тоҷик. (маҷмуи мақолаҳои илмӣ). – Душанбе: Маориф, 2025. -168 с.

2. Клименский, М.М. Кибертерроризм как социально-политическое явление: отличительные признаки и основные причины активизации на современном этапе[текст] / М.М. Клименский // Внешнеполитические интересы России: история и современность: Материалы Всероссийской научной конференции (г.Самара, 30 марта 2014 г.). –Самара, 2014. –С.84-90.

3. Сафарзода М.Н. Амнияти иттилоотӣ ва ҳифзи фазои иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон: мушқилот ва дурнамо / М.Н. Сафарзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба

номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. (мачаллаи илмӣ). Бахши илмҳои филологӣ. - Душанбе: ҚДММ «Истиқлол-2019» 2024. - № 3(36). - С. 215-221

4. Сафарзода М.Н. Таъсири барномаҳои телевизион дар ташаккули афкори сиёсии ҷомеа / М.Н. Сафарзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. (мачаллаи илмӣ). Бахши илмҳои филологӣ. - Душанбе: ҚДММ «Истиқлол-2019», 2023. - № 4-2 (33). - С. 90-94

5. Сафарзода, М. Н. Потенциал и ресурсы теледискурса / М. Н. Сафарзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2016. – № 4-6(212). – С. 314-317.

6. Сафарзода, М. Н. Политический медиадискурс в системе СМИ / М. Н. Сафарзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2017. – № 4-2. – С. 309-312.

7. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи муассисаҳои давлатии телевизиони «Варзиш», «Синамо» ва Академияи воситаҳои ахбори омма. 1.03.2026 <https://khovar.tj/2016/03/suhanronii-emomal-ra-mon-dar-marosimi-iftito-i-muassisa-oi-davlatii-televizioni-varzish-sinamo-va-akademiiai-vosita-oi-ahbori-omma/> санаи мурочиат 19.05.2026

8. Усмонов И.К. «Журналистика». Ҷ.1 (Журналистика. қ. 1.) [Текст] / И.К.Усмонов - Душанбе: Империял Групп, 2005. - 480 с.

9. Хайдаров Ф. Равзанаи нигоҳ / Ф. Хайдаров, С. Гулов, Б. Қутбиддинов. – Душанбе, 2015. – 108 с.

10. Ҳамидов И. Амнияти иттилоотии Тоҷикистон / И. Ҳамидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2013. - №4/2. – С.245-248 сах. 248

11. <https://www.hgu.tj/news/post/amniati-ittilooti-va-naksi-on-dar-mukovimat-ba-ifrotgaroi-va-terrorizm-dar-saroiti-muosir.html> санаи мурочиат 18.05.2026

12. <https://new.kgu.tj/tj/news/892> Амнияти иттилоотӣ ва нақши ВАО: ҳақиқат ва қиёс санаи мурочиат 18.05.2026

НАҚШИ ВАО ДАР НИЗОМИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: МЕХАНИЗМҲОИ МУҚОВИМАТ БА ТАҲДИДҲОИ ТЕРРОРИСТИИ МУОСИР

Мақола ба баррасии яке аз масъалаҳои муҳими замони муосир — нақши калидии воситаҳои ахбори омма (ВАО) дар таъмини амнияти иттилоотии кишвар ва пешгирии таҳдидҳои глобалӣ, аз ҷумла терроризм, экстремизм ва кибертерроризм бахшида шудааст. Муаллиф бо таъкиди ба дастурҳои Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ва андешаҳои муҳаққиқони соҳа, аҳамияти пурқадри ба ҷаҳони иттилоотии дохилро бо ахбори саҳеҳ, шаффоф ва ҳудиятӣ нишон медиҳад.

Дар мақола таъкид мешавад, ки дар шароити рақамикунонӣ ва кӯчидани майдони набарди иттилоотии гурӯҳҳои тундрав ба шабакаҳои иҷтимоӣ (Telegram, YouTube, Facebook), вазифаи ВАО-и ватанӣ дучанд гардидааст. Расонаҳо бояд на танҳо воқеиятро инъикос кунанд, балки бо истифода аз форматҳои муосир (роликҳои кӯтоҳи видеоӣ, инфографикаҳо, фактчекинг) масунияти (иммунитети) сиёсии шаҳрвандон, бахусус ҷавононро устувор намоянд. Дар хотима хулоса мешавад, ки ВАО ҳамчун сипари идеологии давлат дар муборизаи иттилоотӣ нақши пешгирикунанда, маърифатӣ ва тарбиявиро мебозад.

Калидвожаҳо: амнияти иттилоотӣ, воситаҳои ахбори омма (ВАО), Тоҷикистон, терроризм, экстремизм, кибертерроризм, шабакаҳои иҷтимоӣ, сипари идеологӣ, саводнокии расонаӣ, афкори ҷомеа.

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ И ЭКСТРЕМИЗМОМ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена анализу одной из самых актуальных проблем современности — ключевой роли средств массовой информации (СМИ) в обеспечении информационной безопасности страны и предотвращении глобальных угроз, включая терроризм, экстремизм и кибертерроризм. Опираясь на указания Лидера нации Эмомали Рахмона и труды отечественных и зарубежных исследователей, автор обосновывает важность наполнения внутреннего информационного пространства прозрачной, объективной и суверенной информацией.

В работе подчеркивается, что в условиях цифровизации и перехода информационного противоборства экстремистских групп в социальные сети (Telegram, YouTube, Facebook), задачи национальных СМИ значительно усложнились. Пресса должна не просто констатировать факты, но и использовать современные мультимедийные форматы (короткие видеоролики, инфографику, фактчекинг) для формирования политического иммунитета у граждан, особенно среди молодежи. В заключении делается вывод, что СМИ выступают в качестве идеологического щита государства, выполняя превентивную, просветительскую и воспитательную функции в информационной войне.

Ключевые слова: информационная безопасность, средства массовой информации (СМИ), Таджикистан, терроризм, экстремизм, кибертерроризм, социальные сети, идеологический щит, медиаграмотность, общественное мнение.

THE ROLE OF MASS MEDIA IN ENSURING INFORMATION SECURITY AND COMBATING TERRORISM AND EXTREMISM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article is devoted to the analysis of one of the most pressing problems of our time — the crucial role of mass media (the media) in ensuring the country's information security and preventing global threats, including terrorism, extremism, and cyberterrorism. Drawing on the directives of the Leader of the Nation, Emomali Rahmon, as well as the works of domestic and foreign researchers, the author substantiates the importance of filling the domestic information space with transparent, objective, and sovereign information.

The paper emphasizes that in the context of digitalization and the shift of extremist groups' informational warfare to social networks (Telegram, YouTube, Facebook), the tasks of national media have become significantly more complex. The press must not merely state facts, but also utilize modern multimedia formats (short videos, infographics, fact-checking) to build political immunity among citizens, particularly the youth. The article concludes that the media act as an ideological shield of the state, performing preventive, educational, and instructional functions in the information war.

Keywords: Information security, mass media (the media), Tajikistan, terrorism, extremism, cyberterrorism, social networks, ideological shield, media literacy, public opinion.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафарзода Манучехри Начот, доктори фалсафа PhD, доктор аз рӯйи ихтисоси рӯзноманигорӣ, дотсенти кафедраи журналистикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16. **Телефон:** (+992) 918-48-44-05. **E-mail:** nadzhotzoda@mail.ru.

Сведения об авторе: Сафарзода Манучехри Наджот, доктор философии (PhD), доктор по специальности журналистики, доцент кафедры журналистики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица С.Сафарова, 16. **Телефон:** (+992) 918-48-44-05. **E-mail:** nadzhotzoda@mail.ru.

Information about the author: Safarzoda Manuchehri Nadzhot, doctor of philosophy (phd), doctor in journalism, associate professor of the department of journalism of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, S. Safarov Str., 16. **Phone:** (+992) 918-48-44-05. **E-mail:** nadzhotzoda@mail.ru.

Мукаарриз: Худойдодова Ш.З., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ: 81/83 (2-тоҷ)

ТКБ: 8/81 (2-тоҷ)

A-51

МЕХАНИЗМҲОИ ПАҲНШАВИИ АХБОРИ БАРДУРӮҒ ДАР ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ ВА УСУЛҲОИ ПЕШГИРИИ ОН

Алишери А., доктори фалсафа (PhD) аз рӯи ихтисоси рӯзноманигорӣ, дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар асри XXI рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ боиси тағйироти ҷиддӣ дар низоми паҳн ва қабули иттилоот гардид. Шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун яке аз абзорҳои асосии иртиботи оммавӣ ба манбаи муҳимми дастрасии иттилоот табдил ёфтаанд.

Гарчанде ки рушди технологияҳои рақамӣ барои рӯзноманигорон имкониятҳои нав фароҳам меоранд, ҳамзамон масъалаҳои ахлоқӣ низ пеш меоянд. Яке аз мушкилоти асосӣ паҳншавии иттилооти бардурӯғ ва кликбейтҳо мебошад. Ба гуфти Василев, «зиёд шудани миқдори расонаҳои мустақил ва блогнависӣ боиси он гардидааст, ки сифат ва эътимоднокии иттилоот баъзан зери суол мемонад» [10, с. 46].

Бояд гуфт, ки дар ҳоли ҳозир мушкилоти паҳншавии ахбори бардурӯғ, ки дар адабиёти илмӣ бо истилоҳи «фейк-хабар» маъруф аст, аҳаммияти махсус пайдо кардааст. Ин падида метавонад ба афкори ҷамъиятӣ таъсири манфӣ расонида, боиси гумроҳии омма ва коҳиши эътимод ба воситаҳои ахбори омма гардад [12].

Ахбори бардурӯғ иттилооте мебошад, ки нодуруст, таҳрифшуда ё қасдан сохта шуда, бо мақсади таъсиррасонӣ ба аудитория паҳн карда мешавад. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки иттилооти бардурӯғ нисбат ба иттилооти ҳақиқӣ дар муҳити онлайн зудтар паҳн мегардад ва аудиторияи васеътарро фаро мегирад [11]. Ин ҳолат ба хусусиятҳои муҳити рақамӣ ва рафтори истифодабарандагон вобаста аст.

Яке аз омилҳои асосии паҳншавии ахбори бардурӯғ хусусиятҳои технологӣ ва сохтори шабакаҳои иҷтимоӣ мебошад. Алгоритмҳои платформаҳо бештар ба мундариҷае афзалият медиҳанд, ки тавачҷуҳи корбаронро ҷалб мекунад, на ба дурустии он [6]. Дар натиҷа, хабарҳои сенсатсионӣ ва эҳсосотбарангез бештар паҳн мешаванд. Инчунин, падидаи «хубобҳои иттилоотӣ» боиси маҳдуд гардидани гуногунандешӣ ва тақвияти эътиқодҳои қаблӣи корбарон мегардад [8].

Омилҳои иҷтимоӣ ва равонӣ низ дар ин раванд нақши муҳим доранд. Сатҳи пасти саводнокии расонаӣ ва набудани малакаҳои таҳлили интиқодӣ боиси он мегардад, ки қисми зиёди истифодабарандагон иттилоотро бидуни санҷиш қабул ва паҳн намоянд. Аз нигоҳи равонӣ, одамон бештар ба иттилооте бовар мекунанд, ки ба ақидаҳои қаблӣи онҳо мувофиқат мекунад, ки ин раванд дар адабиёти илмӣ ҳамчун «эффекти тасдиқи бовар» маъруф аст [7].

Илова бар ин, истифодаи ботҳо ва аккаунтҳои қалбакӣ яке аз механизмҳои муҳимми паҳншавии ахбори бардурӯғ ба ҳисоб меравад. Ин воситаҳо метавонанд ба таври сунъӣ маъруфияти иттилоотро зиёд намуда, ба корбарон таассуроти нодуруст дар бораи дурустии он диҳанд [11]. Ҳамзамон, истифодаи маводи визуалии таҳрифшуда, аз ҷумла аксҳо ва видеоҳо, таъсири ахбори бардурӯғро боз ҳам зиёд мекунад [9].

Дар фазои интернетии пур аз иттилоот, муайян кардани эътимоднокии сарчашмаҳо ва мубориза бо иттилооти бардурӯғ (фейкнӯс) яке аз мушкилоти асосӣ мебошад. Донишҷӯён ва омӯзгорон бояд малакаҳои интиқодии тафаккур ва арзёбии манбаъҳоро инкишоф диҳанд.

Таъсири ахбори бардурӯғ ба ҷомеа гуногунҷабҳа мебошад. Он метавонад ба гумроҳии аҳоли, коҳиши эътимод ба манбаъҳои расмӣ ва афзоиши ихтилофҳои иҷтимоӣ оварда расонад. Дар баъзе ҳолатҳо, чунин иттилоот метавонад ба равандҳои сиёсӣ таъсир расонад ва ҳатто амнияти иттилоотиро таҳдид намояд [4].

Бо дарназардошти ин хатарҳо, таҳияи усулҳои самараноки пешгирии паҳншавии ахбори бардурӯғ аҳамияти муҳим дорад. Яке аз роҳҳои асосӣ баланд бардоштани саводнокии расонаии аҳоли мебошад. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки сатҳи баланди саводнокии иттилоотӣ метавонад қобилияти шинохти ахбори бардурӯғро зиёд намояд [2]. Илова бар ин, рушди механизмҳои санҷиши факт ва ғайрифакт ташкилотҳои махсус дар ин самт нақши муҳим мебозад.

Нақши платформаҳои рақамӣ низ назаррас мебошад. Онҳо метавонанд бо такмили алгоритмҳо ва ҷорӣ намудани системаҳои муайянкунии ахбори бардурӯғ паҳншавии онро маҳдуд намоянд. Дар баробари ин, танзими ҳуқуқӣ ва муқаррар намудани ҷавобгарӣ барои паҳн кардани иттилооти бардурӯғ метавонад ҳамчун воситаи муҳими танзимкунанда хизмат кунад [7].

Барои ҳалли ин мушкилот, расонаҳои бузург ба механизмҳои тафтиш ва таҳқиқи манбаъҳо таваҷҷуҳи бештар медиҳанд. «Созмонҳои фактсанҷӣ, чун PolitiFact ва FactCheck.org, дар мубориза бо ахбори бардурӯғ нақши муҳим доранд» [2, с. 12].

Журналистикаи касбӣ низ дар мубориза бо ахбори бардурӯғ нақши калидӣ дорад. Риояи меъёрҳои ахлоқӣ ва пешниҳоди иттилооти бозэътимод метавонад эътимоди ҷомеаро ба манбаъҳои расмӣ тақвият диҳад [4]. Ҳамчунин, истифодаи технологияҳои муосир, аз ҷумла зехни сунъӣ, барои муайян кардани ахбори бардурӯғ имкониятҳои нав фароҳам меорад.

Ахбори бардурӯғ ҳамчун як мушкилоти ҷиддии муҳити иттилоотии муосир ба ҳисоб меравад. Механизмҳои паҳншавии он мураккаб буда, ба омилҳои технологӣ, иҷтимоӣ ва равонӣ вобаста мебошанд. Барои коҳиш додани таъсири он, зарурати ҳамкории давлат, ҷомеа, платформаҳои рақамӣ ва воситаҳои ахбори омма ба миён меояд. Танҳо дар сурати татбиқи чораҳои ҳаматарафа метавон фазои иттилоотии бозэътимод ва устуворро таъмин намуд.

ВАО дар замони ҷаҳонишавӣ на танҳо нақши иттилоотӣ, балки нақши сиёсӣ ва стратегӣ мебозанд. «Барои кишварҳои рӯ ба рушд, аз ҷумла Тоҷикистон, таҳкими иқтисодии расонаӣ ва рушди саводи расонаии ҷомеа зарур аст, то дар муҳити ҷаҳонии рақобатпазир мавқеи худро ҷиҳз намоянд» [2, с. 293].

Имрӯз дар фазои иттилоотии кишварҳои ҷаҳон муҳотабон метавонанд ба садҳо ҳазор расонаҳо дастрасӣ дошта бошанд. Алоқаи маҳвораӣ ба тамошои телевизион ва радиоҳои хориҷӣ мусоидат карда, интернет боз ҳам имконияти муштариёро барои дастрасӣ ба расонаҳои ватаниву хориҷӣ бештар кард. Аз ҷумла, аз рӯи маълумоти расмӣ ба моҳи «сентябри соли 2024 дар ҷаҳон беш аз 1 млрд. сомона мавҷуд буд. Вале аз инҳо танҳо 17.65% ғайрибуданд. Ҳар рӯз дар ҷаҳон 28800 сомонаи нав сохта мешавад. Ба ғайри ин ба маълумоти моҳи январи соли 2024 дар ҷаҳон беш аз 600 млн. блог мавриди истифода қарор дорад, ки дар онҳо ҳамаҷуз 7,5 миллион мавод паҳн мешаванд. Яъне, имрӯз барои дастрасӣ ба расонаҳои ватаниву хориҷӣ донишмандон забон, пайваст будан ба интернет, вақти холӣ ва майлу рағбат лозим аст. Албатта, аз анбӯҳи расонаҳо муҳотабон 10 - 15 расонаи мавриди таваҷҷуҳашонро истифода карда, талаботашонро қонеъ мегардонанд. Дар ҳамаи ҳол шахс гирифтори иттилоии гуногун ва гоҳо зидди ҳам мегардад ва наметавонад, ки рост мегӯяду кӣ дурӯғ [3, с. 141].

Хабари бардурӯғ – иттилооте, ки нодуруст ё бо ҳадафи гумроҳ кардани мардум сохта шудааст. Дар шабакаҳои иҷтимоӣ ин хабари бардурӯғ метавонад зуд паҳн шавад, зеро алгоритмҳо ва нақшаҳои платформаҳо ба зудӣ паҳн шудани мундариҷаро таъмин мекунанд. Маълумоти бардурӯғ ду навъ мешавад: маълумоти нодуруст ё бо ҳадафи қаллобӣ

(misinformation) ва маълумоти бардурӯғ бо ҳадафи қаллобӣ (disinformation). Маводҳои нодуруст бе ҳадафи қаллобӣ шахс беақлона паҳн мекунад, аммо disinformation бо мақсади гумроҳ кардани мардум сохта мешавад. Расонаҳои иҷтимоӣ метавонанд баъзан таъсири манфӣ расонанд, аз ҷумла паҳншавии зудӣ иттилооти бардурӯғ, таъсири манфӣ ба солимии равонӣ ва коҳиши тавачҷуҳ ба омӯзиши амиқ [3, с. 86-90].

Сабабҳои паҳншавии хабари бардурӯғ аз рефлексҳои шахсӣ, манбаъҳои номӯътамад ва ношинохтани ҳадафи нависандаҳо пайдо мешаванд. Бисёриҳо хабарҳоро бе санҷиш паҳн мекунад, агар онҳо ба эҳсосот ё эътиқодҳои шахсӣ мувофиқ бошанд. Хабарҳо аз як манбаъ ё манбаъҳои анонимӣ шубҳаноканд ва метавонанд нодуруст бошанд. Хабарҳо ҳамеша бо назари муаллиф ва ҳадафи муайян сохта мешаванд, аз ҷумла хабарҳои сиёсӣ ва рекламавӣ.

Барои пешгирӣ аз хабари бардурӯғ чанд қадам муҳим аст. Аввал, ҳар гуна хабарро пеш аз паҳн кардан бо манбаъҳои бозғетимод ва фактчекҳо санҷидан лозим аст. Дуюм, ба манбаъ ва соҳибони хабар диққат додан – оё хабар аз манбаи эътимоднок аст ва оё чанд манбаъ онро тасдиқ мекунад. Сеюм, таҳлили ҳадаф ва мавқеъ – хабар метавонад бо манфиатҳои шахсӣ ё сиёсӣ сохта шуда бошад. Чаҳорум, ҳикояҳои, ки эҳсосотро бармеангезанд, худ ба худ нодуруст нестанд, аммо бояд бо интиқод ва фикри танқидӣ хонда шаванд.

Ҳамчунин, ҷавонон ва истифодабарандагон бояд бо саводнокии расонаӣ ва малакаи таҳлили иттилоотӣ шинос шаванд. Ин имконият медиҳад, ки хабари бардурӯғро шинохта ва паҳн накунад. Платформаҳо низ метавонанд бо фактчекерҳо ва алгоритмҳои махсус хабари бардурӯғро ошкор кунанд, аммо масъулияти асосӣ ба истифодабарандагон тааллуқ дорад.

Пешгирии хабари бардурӯғ дар шабакаҳои иҷтимоӣ вазифаи ҳам шахсӣ ва ҳам ҷамъиятӣ мебошад. Ҳар шахс бояд хабарҳоро бо санҷиши фактҳо, таҳлили манбаъ ва ҳадаф ва фикри танқидӣ истифода барад. Омӯхтани саводнокии расонаӣ ва таҳлили маълумот аз хурдсолӣ метавонад паҳншавии хабари бардурӯғро кам кунад ва истифодабарандагонро барои иттилооти дуруст ва бозғетимод бештар масъул гардонад.

Паҳн кардани маълумоти нодуруст бояд барои шахсони масъул оқибатҳои воқеӣ дошта бошад. Ҳоло бошад, шахсони паҳнкундаи ин мундариҷа тавассути алгоритми шабакаҳои иҷтимоӣ ҳатто пул кор мекунад, зеро чунин видеоҳо одатан эҳсосотро ба вучуд меоранд, ба монанди тарс, норозигӣ ё ғазаб, ки ҳамзамон барои баланд шудани ҳамкориҳо бо видеоҳо мусоидат мекунад. Ин функсияҳои алгоритм тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ба паҳншавии дезинформатсия мусоидат мекунад. Ҳар қадар ки ҳамкориҳо бо як категорияи видео зиёд бошад, ҳамон қадар он дар Feed-и корбар бештар нишон дода мешавад. Дар натиҷа метавонад зуд рӯй диҳад, ки ба истифодабарандагон танҳо як намуди мундариҷа нишон дода мешавад ва дар бадтарин ҳолат онҳо радикализатсия мешаванд.

Ҳамчунин, масъалаи нишон додан ва модератсияи мундариҷаи гумроҳкунанда ва хатарнок, дар шабакаҳои иҷтимоӣ то ҳол стратегияи муассир надорад. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки саводнокии расонаӣ дар миёни ҷавонон аз хурдсолӣ дар мактаб ва муҳити ғайримактабӣ тақвият дода шавад. Агар аз ибтидо бо мундариҷаҳои тасодуфӣ шубҳа карда шавад, паҳншавии фейк-xabар метавонад маҳдуд гардад.

Дар ҷаҳони рақамии имрӯза шабакаҳои иҷтимоӣ дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ ва паҳн кардани иттилоот нақши калидӣ доранд. Бо вучуди ин, бо афзоиши маъруфияти онҳо, мушкилоти нави марбут ба маълумоти бардурӯғ, нафрат ва манипулятсия ба миён омаданд [5, с. 89].

Фарҳанги масъулият дар васоити ахбори иҷтимоӣ як шартӣ ҳатмӣ барои эҷоди фазои беҳатари иттилоотӣ мегардад, ки дар он корбарон метавонанд муошират кунанд, андешаҳои худро мубодила кунанд ва иттилооти бозғетимод гиранд. Начиба Муродбекова, хабарнигори рӯзномаи «Ҷавонони Тоҷикистон дар маводи худ зерӣ унвони «Шабакаҳои иҷтимоӣ. Хуб истифода бурдани онро кай меомӯзем?» чунин овардааст: Таҳқиқотҳои сотсиологӣ дар солҳои охир нишон додаанд, ки истифодабарандагони сомонаҳои интернетӣ аз ҳисоби ҷавонон 33,3%-ро ташкил дода, аксари онҳо дар кор бо шабакаҳои иҷтимоӣ пайваست мебошанд ва 66,7% ба он пайвастагӣ надоранд. Агар мо ба вақтҳои истифодабарии интернет

диққат диҳем, дар мачмуъ, аз онҳо 53,5%-и истифодабарандагони интернет дар каламрави кишвар ҳаррӯза ба сомонаҳои интернетӣ, махсусан шабакаҳои иҷтимоии Instagram, Facebook, Tik Tok ва YouTube» пайвастагӣ доранд, вале 46,5% ақаллан дар як ҳафта як бор ва ё ду бор ба интернет пайваст мешаванд [10].

То кучо омилҳои инфиродӣ, ба монанди муҳити иҷтимоӣ, мақоми иҷтимоӣ, захираҳои мавҷуда ва вазъи ҳаёти кунунӣ, ба осебпазирӣ ба дезинформатсия таъсир мерасонанд, ҳанӯз пурра муайян нашудааст. Аммо метавон гуфт, ки ҳар кас метавонад аз маълумоти нодуруст зарар бинад, аз ин рӯ муҳокимаи барномаҳои мисли TikTok дар муассисаҳои таълимӣ муҳим аст.

Дар оянда, таҳқиқот ва сиёсат бояд ҳамкорӣ карда, роҳи ҳалли комплексиро таҳия кунанд, ки омилҳои гуногунро кам кунанд. Чораҳои пешгирӣ барои шинохтани дезинформатсия дар шабакаҳои иҷтимоӣ вобаста ба омодагӣ ва малакаи шахс аст. Муҳим аст, ки тамошоии видео таҳлил карда шавад. Масалан, аз рӯйи пӯшокҳо, лавозимот ва реквизитҳо нишонаҳо ва нишондодҳо оид ба наративҳоро метавон ёфт. Ба назар гирифта шавад, ки мақсади паҳн кардани мундариҷа чист.

Яке аз чораҳои муҳимми пешгирӣ ин санҷиши фактҳо тавассути манбаъҳои беруна мебошад. Оё далелҳо барои иддаоҳо мавҷуданд, ки онҳоро ВАО ва муаллифон боэътимод тасдиқ мекунанд? Оё манбаъҳо ё муаллифон боэътимоданд ва мақсади паём чист? Ҳатто тавассути шарҳнависон, сана ва таҳлили умумии аккаунти паёмгузор, метавон натиҷагирӣ кард, ки оё мундариҷа дезинформатсия ё иддаоҳои боэътимод нестанд. Танқидӣ баррасӣ кардани он, ки чӣ дида шуд, хеле муҳим аст, то истифодабарандагон дар шабакаҳои иҷтимоӣ аз фейк-хабар фиреб наёбанд.

Платформаи шабакаҳои иҷтимоӣ метавонад тавассути муқаррар кардани қоидаҳои қатъӣ ва алгоритмҳои шаффоф, паҳншавии фейк-хабарро маҳдуд созад. Муҳим аст, ки он бо санҷандагони фактҳои беруна ҳамкорӣ мекунад ва мушкилотро эътироф мекунад. Мушкилоти ҳама постҳоро дар байни миллионҳо паёмҳои ҳаррӯза бастан ва нест кардан равшан аст. Барои ин кӯшиш мешавад, ки тавассути зеҳни сунъӣ нестсозӣ ва назорат автоматӣ роҳандозӣ шавад. Ҳоло ин система то ҳол қомилан тақмил наёфтааст.

Умуман, мубориза бо фейк-хабар дар платформаи шабакаҳои иҷтимоӣ ба муносибате ниёз дорад, ки танҳо бо ҳамкориҳои ҳама иштирокдорон метавонад дезинформатсияро самаранок коҳиш диҳад.

Аз ин рӯ, истифодабарандагон бояд тавассути саводнокии расонаӣ омода шаванд, ки бо фейк-хабар дар шабакаҳои иҷтимоӣ рӯ ба рӯ шаванд. Ин ҳадаф бояд махсусан дар муассисаҳои таълимӣ амалӣ шавад, зеро баъзе ҷавонон ба сабаби фарқияти иҷтимоӣ дар хона имкони омӯзиши саводнокии расонаиро надоранд.

Баланд бардоштани сатҳи саводи расонаӣ ба хонанда имкон медиҳад, ки иттилооти дурӯғин ва хатарнокро аз манбаи боэътимод фарқ кунанд.

Бо риояи ин қадамҳо истифодабарандагон метавонанд паҳншавии хабарҳои бардурӯғро кам кунанд ва барои худ ва дигарон иттилооти боэътимод ва дурустро таъмин кунанд.

Адабиёт:

1. Алишери, А. Нақши ВАО дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ / А. Абдулмачид // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология – Кӯлоб: 2025. - №3-1 (40) – С. 287-295.
2. Амзин А. Новостная интернет-журналистика / Александр Амзин. – Москва, 2013. –136 с.
3. Мирзоалӣ С. Иртиботи мутақобила дар ВАО-и интернетӣ / Замони муосир ва журналистика- Душанбе: Матбааи ДМТ. 2011.- С. 86-90

4. Муқим Ҷ. Дурӯғпароканӣ мушкилоти асосии журналистикаи муосир // Материалы Международной научно-практической конференции —Стратегии и тренды развития журналистики, филологии и лингводидактики. Часть 2. - Душанбе, 2024
5. Расулзода К.Б. Нақши шабакаҳои иҷтимоӣ дар фазои иттилоотӣ // Маводи конференсияи илмӣ-назорӣ дар мавзӯи «Таъсири интернет ва расонаҳои рақамӣ дар мусоидат ба таърихи васоити ахбори омма ва омӯзиш дар замони муосир». (ш. Кӯлоб, 3 майи соли 2025). - С. 94
6. Lazer D. et al. The Science of Fake News. – Science, 2018.
7. Nickerson R. Confirmation Bias: A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises. – Review of General Psychology, 1998.
8. Sunstein C. #Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media. – Princeton University Press, 2017.
9. UNESCO. Journalism, Fake News & Disinformation: Handbook for Journalism Education and Training. – 2019.
10. http://javonon.tj/news/social/shabaka-oi-i-timo-khub-istifoda-burdani-onro-kay-meom-zem/?sphrase_id=68708.
11. Vasilyev, H. (2020). "Digital Journalism and Social Media Influence." Journal of New Media Studies, 12(3), 45-60.
12. Vosoughi S., Roy D., Aral S. The Spread of True and False News Online. – Science, 2018.
13. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework. – Council of Europe, 2017.

МЕХАНИЗМҲОИ ПАҲНШАВИИ АХБОРИ БАРДУРҶ ДАР ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ ВА УСУЛҲОИ ПЕШГИРИИ ОН

Дар асри XXI шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун муҳити калидии паҳн ва қабули иттилоот аҳамияти калон пайдо кардаанд. Бо вучуди имкониятҳои нав барои иртибот ва дастрасӣ ба иттилоот, паҳншавии ахбори бардурӯғ (фейк-хабар) ва дезинформатсия яке аз мушкилоти ҷиддии муҳити иттилоотии муосир ба ҳисоб меравад. Ахбори бардурӯғ метавонад ба гумроҳии омма, паҳншавии эътимод ба манбаъҳои расмӣ, афзоиши ихтилофҳои иҷтимоӣ ва ҳатто таъсири сиёсӣ оварда расонад.

Мақола механизми паҳншавии ахбори бардурӯғро таҳлил мекунад, ки аз омилҳои технологӣ (алгоритмҳои афзалиятдиҳии мундариҷа, ботҳо ва аккаунтҳои қалбақӣ), омилҳои иҷтимоӣ ва равонӣ (эфекти тасдиқи бовар, сатҳи пасти саводи расонаӣ, рафтор ва одатҳои истифодабарандагон) вобаста аст. Муаллиф таъкид мекунад, ки ахбори бардурӯғ зудтар ва васеътар аз иттилооти дуруст паҳн мешавад ва муҳити рақамӣ барои ин раванд шароити мусоид фароҳам меорад.

Барои коҳиш додани таъсири ахбори бардурӯғ, мақола роҳҳои самараноки пешгирӣ, аз ҷумла баланд бардоштани саводи расонаӣ, таҳлили интиқодӣ, санҷиши факт ва ҳамкориҳои платформаҳои рақамӣ бо фактчекерҳои пешниҳод мекунад.

Ҳамчунин, танзими ҳуқуқӣ, масъулияти паҳнкунадагони иттилоот ва истифодаи технологияҳои муосир, аз ҷумла зехни сунъӣ, ҳамчун василаи техникаи муайянсозӣ ва назорат тавсия дода мешавад. Муаллиф таъкид мекунад, ки мубориза бо ахбори бардурӯғ танҳо тавассути ҳамкориҳои давлат, ҷомеа, ВАО ва платформаҳои рақамӣ самаранок аст.

Ҳамин тариқ, мақола нақши муҳими саводи расонаӣ, таҳлили манбаъ ва масъулияти истифодабарандагонро дар пешгирӣ аз паҳншавии ахбори бардурӯғ ва таҳкими фазои иттилоотии бозэтимод ва устувор таъкид мекунад.

Калидвожаҳо: Ахбори бардурӯғ, фейк-хабар, шабакаҳои иҷтимоӣ, саводи расонаӣ, алгоритмҳои платформа, манбаи иттилоот, фактчек, нақд, механизмҳои паҳншавӣ, омодагии истифодабаранда, таъсири иҷтимоӣ ва равонӣ

МЕХАНИЗМЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЛОЖНОЙ ИНФОРМАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ И МЕТОДЫ ЕЕ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

В XXI веке социальные сети приобрели ключевое значение как среда распространения и получения информации. Несмотря на новые возможности для коммуникации и доступа к информации, распространение недостоверных новостей (фейк-ньюс) и дезинформации является одной из серьёзных проблем современной информационной среды. Недостоверная информация может привести к введению общественности в заблуждение, снижению доверия к официальным источникам, увеличению социальных конфликтов и даже оказать политическое влияние.

Статья анализирует механизмы распространения недостоверных новостей, которые зависят от технологических факторов (алгоритмы приоритизации контента, боты и фальшивые аккаунты), социальных и психологических факторов (эффект подтверждения, низкий уровень медиаграмотности, поведение и привычки пользователей). Авторы отмечают, что недостоверная информация распространяется быстрее и шире, чем достоверная, а цифровая среда создаёт для этого благоприятные условия.

Для снижения влияния фейк-ньюс статья предлагает эффективные меры, включая повышение медиаграмотности, критический анализ, проверку фактов и сотрудничество цифровых платформ с фактчекерами. Также рекомендуются правовое регулирование, ответственность распространяющих информацию и использование современных технологий, включая искусственный интеллект, для технического выявления и контроля. Авторы подчёркивают, что борьба с недостоверными новостями возможна только через сотрудничество государства, общества, СМИ и цифровых платформ.

Таким образом, статья подчёркивает важную роль медиаграмотности, анализа источников и ответственности пользователей в предотвращении распространения недостоверной информации и укреплении надёжного и устойчивого информационного пространства.

Ключевые слова: недостоверная информация, фейк-ньюс, социальные сети, медиаграмотность, алгоритмы платформ, источник информации, фактчек, критика, механизмы распространения, готовность пользователей, социальное и психологическое влияние

MECHANISMS OF SPREADING FALSE INFORMATION IN SOCIAL NETWORKS AND METHODS OF PREVENTION

In the 21st century, social networks have become a key environment for the dissemination and reception of information. Despite new opportunities for communication and access to information, the spread of false news (fake news) and disinformation remains one of the major challenges of the modern information environment. False information can mislead the public, reduce trust in official sources, increase social conflicts, and even exert political influence.

This article analyzes the mechanisms of false news dissemination, which depend on technological factors (content prioritization algorithms, bots, and fake accounts), as well as social and psychological factors (confirmation bias, low media literacy, user behavior and habits). The authors note that false information spreads faster and more widely than accurate information, and the digital environment provides favorable conditions for this process.

To mitigate the impact of fake news, the article proposes effective measures, including improving media literacy, critical analysis, fact-checking, and collaboration between digital platforms and fact-checkers. Legal regulation, accountability of information distributors, and the use of modern technologies, including artificial intelligence, for technical detection and monitoring are also recommended. The authors emphasize that combating false news is possible only through cooperation among the state, society, media, and digital platforms.

Thus, the article highlights the important role of media literacy, source analysis, and user responsibility in preventing the spread of false information and strengthening a reliable and stable information space.

Keywords: false information, fake news, social networks, media literacy, platform algorithms, information source, fact-check, critic, dissemination mechanisms, user readiness, social and psychological influence

Маълумот дар бораи муаллиф: Алишери Абдулмачид, доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси рӯзноманигорӣ, дотсенти кафедраи журналистикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров – 16. Телефон: 918-33-44-42. E-mail: alisher.abdulmajid@mail.ru

Сведения об авторе: Алишер Абдулмачид, доктор философии (PhD), доктор по специальности журналистики, доцент кафедры журналистики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Телефон: Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова-16. 918-33-44-42. E-mail: alisher.abdulmajid@mail.ru

Information about the author: Alisher Abdulmajid, doctor of philosophy (PhD), doctor of journalism, associate professor of the department of journalism at the Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Phone: Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. 918-33-44-42. E-mail: alisher.abdulmajid@mail.ru

Муқарриз: Сафарзода М.Н., д.ф. (PhD), аз рӯи ихтисоси рӯзноманигорӣ, дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:811.222.8
ТКБ:491.550

ФОЛКЛОР ВА АНЪАНАҲОИ ЭҶОДИЁТИ ДАҶОНИ ҲАМЧУН ЗАМИНАИ ПАЙДОИШ ВА РУШДИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Кенчазода М.С., н.и.ф., дотсент, Ҳасанова М.И., ассистент
Донишқадаи байналмилалӣи Хучанд

Дар забоншиносии муосир масъалаи муайянсозии ҳудуди фразеология ҳамоно мавзӯи баҳс боқӣ мемонад. Як гурӯҳи муҳаққиқон доираи фразеологизмҳоро танҳо бо таркибҳои комилан ҷузънопазир маҳдуд месозанд, дар ҳоле ки гурӯҳи дигар ба фразеология ҳамчунин таркибҳои нисбатан устуворро шомил менамоянд [4, с. 109]. Ин гуногунандешӣ гувоҳи он аст, ки фразеология ҳамчун соҳаи илмӣ хусусияти динамикӣ ва рушдбанда дорад.

А.И. Молотков масъалаи устувории сохторӣ ва маъноии фразеологизмҳоро мавриди таҳқиқ қарор дода, дар қорҳои худ ҳудуди фразеологияро васеъ шарҳ медиҳад. Ба андешаи ӯ, ба таркиби воҳидҳои фразеологӣ на танҳо ифодаҳои комилан ҷузънопазир, балки таркибҳои нисбатан устувор низ дохил мегарданд [5, с. 45]. Ин мавқеъ, ки дар забоншиносии муосир баҳсбарангез арзёбӣ мешавад, рушду инкишофи минбаъдаи назарияи фразеологияро инъикос менамояд.

Дар мактаби забоншиносии русӣ таҳлили этимологии фразеологизмҳо асосан ҳамчун усули ёрирасон истифода мешавад. Бо вучуди ин, М. Маҷидов ба ин ҷанба аҳамияти меҳварӣ медиҳад. Ӯ фразеологизмҳоро маҳсули таърих, фарҳанг ва ҷаҳонбинии халқ дониста, таъкид менамояд, ки бе таҳлили сарчашма ва пайдоиши онҳо маънои аслий ва пурраи ин воҳидҳо ошкор намегардад [2, с. 55]. Дар таҳқиқоти худ М. Маҷидов ба омилҳои этимологӣ ва фарҳангии фразеологизмҳо тавачҷуҳи маҳсус зоҳир намуда, бар он назар аст, ки қисми зиёди фразеологизмҳои тоҷикӣ аз фолклор, расму ойинҳо ва ҷаҳонбинии меҳнатии мардум маншаъ мегиранд. Ба ақидаи муҳаққиқ, омӯзиши пайдоиши фразеологизмҳо имкон медиҳад, ки қабатҳои қадимаи тафаккури миллий ва ҷаҳонбинии халқ ошкор гарданд.

Дар осори илмии М. Мачидов ҷанбаҳои фарҳангӣ, этимологӣ ва коммуникативии фразеологизмҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Агар Мачидов фразеологизмҳоро ҳамчун «натиҷаи фаъолияти таърихӣ ва фарҳангии халқ» арзёбӣ намояд [3, с. 81], пас Н. Гадоев нақши контекст ва вазъияти иртиботиро дар ташаккул ва дарки маъноӣ фразеологӣ муҳим мешуморад [1, с. 74].

Ин равишҳо назарияи классикии мактаби русии фразеологияро ғанӣ гардонид, заминаи рушди ҷанбаи этнолингвистии фразеологияро фароҳам меоранд. Омӯзиши фразеология дар забони тоҷикӣ асосан аз нимаи дуюми асри XX вусъат ёфта, фразеологизмҳо ҳамчун ҷузъи муҳими фарҳанги миллии баррасӣ шудаанд. Ба андешаи Ҳ. Шарифов, воҳидҳои фразеологӣ инъикосгари тафаккури мардумӣ буда, урфу одат, ҷаҳонбинӣ ва таҷрибаи иҷтимоии халқро таҷассум менамоянд. Дар забоншиносии тоҷикӣ мафҳуми фразеология дар заминаи дастовардҳои мактаби русии забоншиносӣ ташаккул ёфта, бо хусусиятҳои миллии забон ғанӣ гардидааст. Ҳ. Шарифов фразеологизмҳоро ҳамчун «ифодаҳои устувори забон муайян намуда, таъкид мекунад, ки онҳо таҷрибаи таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии халқро дар худ таҷассум менамоянд» [15, с. 56] ва яке аз нишондиҳандаҳои асосии тафаккури миллии ба шумор мераванд.

Устод Ҳ. Мачидов бошад, дар доираи таҳқиқоти муқоисавӣ қонуниятҳои умумӣ ва хусусияти миллии фразеологизмҳои тоҷикӣ ва русиро муайян кардааст. С.В. Хушенева ба ҷанбаҳои услубӣ ва нақши фразеологизмҳо дар матн бадеӣ диққат додааст; Н.Ш. Раҳмонова дар таҳқиқоти худ «масоили муқоисаи фразеологияи тоҷикӣ ва русӣ ва мушкилоти тарҷумаи онҳо»-ро мавриди таҳлил қарор додааст [9, с. 31]; М. Фозилов ва Ф. Гадоев бештар ба таҳқиқи манбаҳои пайдоиш ва хусусиятҳои фарҳангии фразеологизмҳо машғул шудаанд.

Инчунин, дар таҳқиқоти тоҷик буданд муҳаққиқон мисли Ш. Рустамов, Б. Ҳасанов ва дигарон, ки ба масъалаҳои фразеологияи тоҷикӣ пардохтаанд.

Фолклор ва эҷодиёти даҳонӣ яке аз муҳимтарин манбаҳои ташаккули фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ маҳсуб меёбанд. Ин манбаҳо таҷрибаи иҷтимоӣ, ҷаҳонбинии мардум, ахлоқ ва одатҳои миллиро инъикос мекунанд ва ба устуворшавӣ ва маъноӣ пурраи воҳидҳои фразеологӣ мусоидат мекунанд.

Эҷодиёти даҳонӣ, аз қабилӣ зарбулмасалҳо, мақолҳо, пандҳо ва шеърҳои маҳаллӣ, низ манбаи муҳим барои ташаккули фразеологизмҳо ба ҳисоб меравад. Ин воҳидҳо таҷрибаи маънавӣ ва иҷтимоии наслҳоро интиқол медиҳанд.

Хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар эҷодиёти даҳонӣ: - Маъноӣ мачозӣ: аксар фразеологизмҳо рамзӣ мебошанд ва маъноӣ амиқ доранд.

- **Соҳтори устувор:** ибораҳо ба таври кӯчагар ва такрорӣ устувор шудаанд.

- **Маъноӣ иҷтимоӣ ва ахлоқӣ:** аксар ибораҳо ахлоқ ва пандҳои анъанавиро инъикос мекунанд.

Мисолҳо аз эҷодиёти даҳонӣ: *Аз хокуро махрум кардан* – маъноӣ - аз ҳуқуқ ва имконият махрум кардан, ки дар пандҳо ва ҳикояҳои мардумӣ истифода мешавад.

Ба сахна ғузоштан – маъноӣ -намоӣ кардани шахс ё чиз, ки дар ҳикояҳои мардумӣ ва сахнаҳои анъанавӣ ҷой дорад.

Ба ғӯш расидан – маъноӣ - маълум шудан, маълумот пайдо кардан, ки дар мақолҳо ва шеърҳои мардумӣ риштаи таърихӣ дорад.

- **Воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор.** Фолклор, ки маҷмуи шеър, ҳикояҳо, мақолҳо, панду ҳикмат ва афсонаҳоро дарбар мегирад, манбаи бойи воҳидҳои фразеологӣ мебошад. Ибораҳои фразеологӣи фолклорӣ маъмулан маъноӣ мачозӣ ва рамзӣ доранд ва хусусияти устувор доранд. Фолклор манбаи ибораҳои гуногун аст, ки онҳоро метавон ба се гурӯҳ тақсим намуд:

Фразеологизмҳои устувор ва маъноӣ номинативӣ доранд: Масалан: *Даст ба кор задан* – маъноӣ - оғоз кардани кор [12, с. 59];

Чаши хӯрдан – маъноӣ - аз ҳодиса ё вазъият ба ҳаяҷон омадан [11, с. 91];

Ба чаши афроштан – маъноӣ - эътироф кардан, нишон додан [10, с. 511].

Фразеологизмҳои рамзӣ ва афсонавӣ: Ин ибораҳо асосан аз афсонаҳо, ривоятҳо ва шеърҳои халқӣ гирифта шудаанд.

Масалан: *Аз хокуро маҳрум кардан* – маъноӣ - аз ҳуқуқ ва имконият маҳрум кардан; *Ба саҳна гузоштан* – маъноӣ - намоӣ кардани шахс ё чиз; *Ба гӯш расидан* – маъноӣ - маълум шудан, маълумот пайдо кардан.

Фразеологизмҳои ахлоқӣ ва пандомез: Ин воҳидҳо мафҳумҳои ахлоқӣ ва омӯзишӣ доранд ва бештар дар мақолҳо, пандҳо ва ҳикояҳои мардумӣ истифода мешаванд.

Масалан: *Сари касеро гарм кардан* – маъноӣ - эътибор додан, аҳаммият додан; *Ба даст овардан* – маъноӣ - муваффақ шудан ба чизе; *Роҳ кушодан* – маъноӣ - имконият фароҳам овардан [10, с. 309].

Таҳлили фолклор ва эҷодиёти даҳонӣ ҳамчун манбаи фразеологизмҳо барои фаҳмиши рушд ва таҳаввули маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ аҳаммияти калон дорад. Муҳаққиқони тоҷик, аз ҷумла Х. Мачидов ва Н.Ш. Раҳмонова, таъкид мекунанд, ки фаҳмиши ин манбаҳо имкон медиҳад:

- пайдоиши ибораҳои устувор ва маъноӣ амики онҳо дар забонро муайян намуд;
- нақши фарҳанг ва анъанаҳои мардумӣ дар ташаккули фразеологизмҳоро таҳлил кард;
- таъсири тағйироти иҷтимоӣ ва забонӣ ба фразеологизмҳоро ошкор кард [3, с. 46; 9, с.59].

Дар ҷамъбаст, фолклор ва эҷодиёти даҳонӣ ҳамчун манбаҳои асосии фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ нақши ҳалқунанда доранд. Онҳо таҷрибаи иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии мардумро ба забон ворид мекунанд ва ба ташаккули маъноӣ устувор ва рамзии воҳидҳои фразеологӣ мусоидат мекунанд. Таҳлили илмӣ нишон медиҳад, ки ин манбаҳо барои таҳлили муқоисавӣ, типологӣ ва семантикии фразеологизмҳо аҳаммияти стратегии илмӣ доранд.

Хусусиятҳои асосии фразеологизмҳои фолклорӣ: Маъноӣ рамзӣ ва ахлоқӣ - аксар воҳидҳои аҳаммияти иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва маънавӣ доранд. Воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор асосан маъноӣ маҷозӣ ва рамзӣ доранд. Онҳо арзишҳои ахлоқӣ, анъанаҳои миллий ва ҳислатҳои инсонро инъикос мекунанд. Масалан, ибораҳои «дил кандан», «сари касеро гарм кардан» ё «чаши хӯрдан» аз таҷрибаи иҷтимоӣ ва ахлоқии мардум сарчашма мегиранд [9, с. 91].

➤ Устуворӣ - сохтор ва маъноӣ ибораҳо нисбатан тағйирнопазир мебошад. Фразеологизмҳои фолклорӣ нисбатан устувор буда, шакл ва маъноӣ худро дар равандҳои забонӣ ва гуфторӣ нигоҳ медоранд. Устувории онҳо ба таҳлили морфологӣ ва семантикӣ имконияти васеъ медиҳад.

➤ Таъсири иҷтимоӣ - аксар воҳидҳои фразеологӣ таҷрибаи зиндагии мардум ва ҳислатҳои миллий, анъанаҳо ва одатҳоро инъикос мекунанд. Воҳидҳои фразеологӣ таҷрибаи иҷтимоӣ, одатҳои рӯзмарра, анъана ва арзишҳои мардумро инъикос мекунанд. Онҳо инчунин нақши таълимӣ ва тарбиявӣ доранд, зеро мафҳумҳои ахлоқӣ ва одоб дар онҳо таҷассум меёбанд.

Мисолҳо аз фолклор: *Даст ба кор задан* – маъноӣ - оғоз кардани кор, ки аз анъанаҳои рӯзмарраи қорӣ мардум сарчашма мегирад.

Чашм хӯрдан – маъноӣ - аз ҳодиса ё вазъият ба ҳаяҷон омадан ва дар мақолҳо ва афсонаҳои мардумӣ истифода мешавад.

Ба чаши афроштан – маъноӣ - эътироф кардан, нишон додан, ки дар ҳикояҳо ва шеърҳои фолклорӣ васеъ истифода мешавад.

Фолклор ҳамчун таҷрибаи маънавӣ ва фарҳангии халқ манбаи бойи воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор аксар вақт бо маъноӣ рамзӣ, устувор ва такроршаванда пайдо мешаванд ва таҷрибаи ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва маънавии наслҳоро инъикос мекунанд.

Фолклор ҳамчун сарчашмаи пурғановат ва таърихӣ забони тоҷикӣ манбаи асосии ташаккули воҳидҳои фразеологӣ ба ҳисоб меравад. Воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор

таҷрибаи иҷтимоӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ ва маънавии халқро инъикос мекунанд ва асосан ба шаклҳои устувор ва рамзӣ мавҷуданд. Таҳлил нишон медиҳад, ки воҳидҳои фразеологӣ дар фолклорро метавон ба чанд намуд тақсим намуд:

1. Фразеологизмҳои номинативӣ ва устувор. Ин воҳидҳо маънои номинативӣ доранд ва асосан ҳолатҳои иҷтимоӣ ва рӯзмарраро ифода мекунанд. Онҳо дар гуфтор ва эҷодиёти мардумӣ устувор мебошанд ва шакл ва маънои худро нигоҳ медоранд.

Масалан: *Даст ба кор задан* – маънои - оғоз кардани кор;

Чашм хӯрдан – маънои - аз ҳодиса ба ҳаяҷон омадан;

Ба чашм афрохтан – маънои - эътироф кардан, нишон додан.

2. Фразеологизмҳои рамзӣ ва афсонавӣ. Ин воҳидҳо бештар аз афсонаҳо, ривоятҳо ва шеърҳои халқӣ гирифта шудаанд. Маънои онҳо аксар вақт рамзӣ ва маҷозӣ буда, таҷрибаи фарҳангии халқро инъикос мекунанд.

Масалан: *Аз хоҷуро маҳрум кардан* – маънои - аз ҳуқуқ ва имконият маҳрум кардан;

Ба саҳна гузоштан – маънои - намои кардани шахс ё чиз;

Ба ғӯш расидан – маънои - маълум шудан, маълумот пайдо кардан [Фозилов].

3. Фразеологизмҳои ахлоқӣ ва пандомез. Ин гурӯҳи воҳидҳо мафҳумҳои ахлоқӣ ва тарбиявиро ифода мекунанд. Аксар фразеологизмҳои ин гурӯҳ дар мақолҳо, пандҳо ва ҳикояҳои мардумӣ ба вучуд омада, арзишҳои ахлоқӣ ва тарбиявии халқро инъикос мекунанд.

Масалан: *Сари касеро гарм кардан* – маънои - эътибор додан, аҳаммият додан;

Ба даст овардан – маънои - муваффақ шудан ба чизе;

Роҳ кушодан – маънои - имконият фароҳам овардан.

4. Фразеологизмҳои ҳикоявӣ ва эпикӣ. Ин воҳидҳо аз дostonҳо, ривоятҳо ва ҳикояҳои фолклорӣ ба вучуд меоянд. Онҳо ба ҳодисаҳои таърихӣ ё афсонаҳои миллий асос ёфта, маънои кулӣ ва рамзии фарҳангиро инъикос мекунанд.

Масалан: *Ба шона гирифтан* – маънои - ҷавобгарӣ бар дӯш гирифтан;

Чашм ба роҳ мондан – маънои - чашм ба чизи муҳим ё ҳодиса равона кардан;

Заминро бо даст гирифтан – маънои - сари кор шудан, ба амал баровардан [8, с. 98].

Хулоса, фолклор ҳамчун манбаи асосии воҳидҳои фразеологӣ нақши муҳим дорад. Намудҳои воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор: устувор ва номинативӣ, рамзӣ ва афсонавӣ, ахлоқӣ ва пандомез, ҳикоявӣ ва эпикӣ мебошанд. Ҳар як гурӯҳ таҷрибаи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва маънавии халқро инъикос мекунад ва барои таҳлили фразеологияи тоҷикӣ аҳамияти стратегияи илмӣ дорад.

Аҳамияти илмӣ ва таҳқиқотӣ. Фаҳмиши воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор имкон медиҳад: пайдоиши ибораҳои устувор ва маънои амиқи онҳо дар забони тоҷикӣ муайян карда шавад; таъсири анъанаҳои мардумӣ ва арзишҳои иҷтимоиро ба фразеологизмҳо таҳлил кард; нақши фолклорро дар устуворӣ ва таҳаввули маънои воҳидҳои фразеологӣ ошкор намуд.

Воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор на танҳо таҷрибаи забонӣ ва фарҳангии гузаштагонро инъикос мекунанд, балки барои омӯзиши фразеологияи забони тоҷикӣ аҳамияти илмӣ ва таҳқиқотии зиёд доранд. Ҷанбаҳои асосии аҳамиятро метавон чунин номбар кард:

- Пайдоиши забоншиносии фразеологӣ: Таҳлили воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор имкон медиҳад, ки пайдоиши ибораҳои устувор ва маънои амиқи онҳо дар забони тоҷикӣ муайян карда шавад. Мувофиқи таҳлилҳои олимон, аксари фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ аз ривоятҳо, мақолҳо, пандҳо ва афсонаҳои халқӣ сарчашма мегиранд, ки ин ба таҳаввули маъно ва шакли онҳо равшанӣ меандозад.

- Инъикоси таҷрибаи иҷтимоӣ ва фарҳангӣ: Фразеологизмҳои фолклорӣ таҷрибаи иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии халқро инъикос мекунанд. «Онҳо арзишҳои миллий, одатҳои иҷтимоӣ ва анъанаҳои мардумиро ба забон интиқол медиҳанд»[13, с. 124]. Бо таҳлили онҳо метавон «муносибатҳои иҷтимоӣ, ҳислатҳои инсонӣ ва ҳодисаҳои таърихро дар доираи забон ва гуфтор фаҳмид»[14, с. 43].

- Рушди назарияи фразеология: Таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор ба таҳия ва такмил додани назарияи фразеологияи тоҷикӣ мусоидат мекунад. Он имкон медиҳад, ки категорияҳо ва намудҳои воҳидҳои фразеологӣ, хусусиятҳои морфологӣ, семантикӣ ва синтаксикӣ онҳо муайян карда шаванд.

- Аҳаммият дар таҳлили семантика ва устуворӣ: Фолклор ҳамчун манбаи бойи маъно ва образҳо барои таҳлили семантика ва устувории воҳидҳои фразеологӣ аҳаммияти стратегӣ дорад. Ин таҳлил имкон медиҳад, ки воҳидҳои фразеологӣ на танҳо ҳамчун ибораҳои устувор, балки ҳамчун воҳидҳои маъноӣ, рамзӣ ва маънавӣ таҳқиқ карда шаванд.

- Муҳиммият барои таълим ва тарбият: Фразеологизмҳои фолклорӣ нақши тарбиявӣ ва маънавӣ доранд, зеро онҳо таҷрибаи ахлоқӣ ва одоби миллий, маслиҳату пандҳои анъанавиро ба насли наврас интиқол медиҳанд. Омӯзиши онҳо дар фанни забон ва адабиёти тоҷик имконият медиҳад, ки донишҷӯён бо фарҳанг, таъриху анъана ва нутқи мардумӣ ошно шаванд.

Таҳлили воҳидҳои фразеологӣ, ки аз расму ойинҳо ва анъанаҳои миллий пайдо шудаанд, барои омӯзиши фразеологияи тоҷикӣ аҳаммияти калидӣ доранд. Онҳо имкон медиҳанд, ки пайдоиши забонӣ ва рушди воҳидҳои устувор дар забони тоҷикӣ муайян гардад, хусусиятҳои семантикӣ ва морфологӣ таҳлил шуда, таъсири фарҳанг ва суннат ба забон ва гуфтор нишон дода шавад.

Фразеологизмҳо — ин якҷоягии калимаҳо ҳастанд, ки маънои устувор доранд ва аксар вақт маънои иборавии онҳоро аз маънои одии калимаҳо фарқ мекунад. Онҳо қисми бойи луғавии забон буда, ба тарзи гуфтор ва навиштани шоирона ва нутқӣ рангу мазмун мебахшанд.

Ба таври дигар, фразеологизмҳо манбаи калимаҳои фарҳангӣ ва таърихӣ мебошанд. Онҳо барои омӯхтани таҳаввули забон ва услуби нутқ хеле муҳиманд. Таҳқиқи онҳо ба фаҳмидани иҷтимоӣ, урфу одат ва тасаввуроти мардум аз зиндагӣ кумак мерасонад.

Дар умум, аз нуқтаи назари илмӣ ва таҳқиқотӣ, воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор ҳамчун сарчашмаи маънавӣ ва фарҳангии забони тоҷикӣ нақши калидӣ доранд. Таҳлили онҳо на танҳо барои фаҳмидани пайдоиши забонӣ ва маънои ибораҳои устувор муҳим аст, балки барои таҳия ва такмили назарияи фразеология, омӯзиши семантика ва синтаксиси фразеологизмҳо, инчунин барои тарбия ва омӯзиши насли наврас аҳаммияти бузург дорад.

Расму ойинҳо ва анъанаҳои миллий. Расму ойинҳо ва анъанаҳои миллий ҳамчун таҷрибаи фарҳангӣ ва иҷтимоии халқи тоҷик нақши муҳим дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ доранд. Ин воҳидҳо асосан таҷрибаи ҳаётии мардумро инъикос мекунанд, хислатҳои ахлоқӣ ва одоби ҷамъиятиро таҷассум менамоянд ва ба забон аҳаммияти рамзӣ ва маънавӣ мебахшанд.

- Манбаи фразеологизмҳои расму ойинӣ. Расму ойинҳо, аз ҷумла идҳои миллий, маросимҳои тӯю маърака, суннатҳои пиромони ҳаёт ва таҷлили фаслҳо, ба шаклгирии ибораҳои фразеологӣ таъсири мустақим доранд. Фразеологизмҳо аксар вақт бо риояи қоидаҳо, амалиёт ва намунаҳои рафтор дар маросимҳо, рафторҳои рамзӣ ва ибораҳои маънавӣ алоқаманд мебошанд.

Масалан: *Бо дастурхони пур* – маънои - бо сарвати зиёд, фаровон;

Ба хотири пиронсолон кор кардан – маънои - бо эҳтиром ва эҳсоси масъулият амал намудан;

Аз рӯйи суннати гузаштагон амал кардан – маънои - пайравӣ ба анъана ва одати гузаштагон.

Расму ойинҳо ва анъанаҳои миллий ҳамчун сарчашмаи воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ нақши калидӣ доранд. Ин воҳидҳо таҷрибаи иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии халқи тоҷикро дар шакли забонӣ инъикос мекунанд ва аксар вақт хусусияти рамзӣ ва маҷозиро доранд.

Манбаи маросимӣ ва идона. Фразеологизмҳо, ки аз маросимҳо ва идҳо ба вучуд омадаанд, асосан бо таҷлили рӯзҳои таърихӣ, идҳои миллию динӣ ва рафторҳои рамзӣ алоқаманд мебошанд.

Масалан: *Бо дастурхони пур* – маъноӣ фаровонӣ ва сарватмандӣ (асосан аз суннати идҳои миллӣ, ки дар тӯй ва ҷашнҳо дастурхони фаровон меороянд);

Аз рӯйи суннати гузаштагон – маъноӣ пайравӣ ба анъана ва одатҳои қадим.

Ба хотири пиронсолон кор кардан – эҳтиром ба аҳли ҷомеа ва риояи одатҳо, ба мисли эҳтироми пиронсолон дар маросимҳои хонадорӣ ва тӯйҳо.

Ба меҳмони худ шодиву хушнудӣ нишон додан – аз таҷрибаи идҳои миллии қаблӣ, ки меҳмоннавозӣ ҷузъи фарҳанги суннатӣ буд.

- Манбаи суннатҳои маросимӣ ва ҳаёти. Анъанаҳои маросимӣ ва ҳаёти (масалан, арӯсӣ, тӯй, ҷашнҳои тақвимӣ, маросими ба камол расидан, маърақаҳои даъват ва солгарди рӯзҳо) низ ба ташаккули фразеологизмҳо таъсиргузор мебошанд.

Масалан: *Ба мисли оби рӯд* – маъноӣ фаровон ва озод, аз анъанаҳои ҷашнӣ ва маросимҳои обӣ;

Чун тӯйи пурфароғат – маъноӣ шодиву фароғат, аз таҷлили ҷашнҳои миллӣ.

Аз рӯйи қоидаи модарон амал кардан – риояи суннатҳо ва анъанаҳои оилавӣ.

Ба хонаи меҳмон рафтан бо дастурхони пур – маъноӣ эҳтиром ва меҳмоннавозӣ, анъанаи қадимаи тоҷикон.

-Манбаи ахлоқӣ ва тарбиявӣ. Расму ойинҳо ҳамчунин сарчашмаи ибораҳои тарбиявӣ ва ахлоқӣ мебошанд, ки одоб ва муносибати иҷтимоиро баён мекунанд.

Масалан: *Ба пеши калонсолон назар афкандан* – эҳтироми калонсолон ва риояи одоб;

Ба мисли модар ва падар ғамхорӣ кардан – ҳисси масъулият ва эҳтироми оилавӣ;

Бо дастони худ кор кардан – арзиши меҳнат ва масъулият;

Аз хиёнат худдорӣ кардан – риояи анъанаҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ [6, с. 711, 752].

Хусусиятҳои семантикӣ ва сохторӣ. Фразеологизмҳои расму ойинӣ ва анъанавӣ аксар рамзӣ ва маҷозӣ буда, маъноӣ амиқ ва таҳаммулпазир доранд. Онҳо устуворӣ ва такроршаванда буда, ба шакли ибораҳои муқарраршуда дар нутқ ворид шудаанд. Семантикаи онҳо аксар вақт дар асоси таҷрибаи иҷтимоӣ, қоидаҳои ахлоқӣ ва одатҳои ҷамъиятӣ ташаккул меёбад.

Анъанаҳои миллӣ низ ҳамчун сарчашмаи воҳидҳои фразеологӣ муҳиманд. Онҳо одатҳои рӯзмарра, ахлоқ ва арзишҳои иҷтимоиро дар забон ба ибораҳои устувор табдил медиҳанд. Фразеологизмҳо дар ин маврид аксар рамзӣ ва маҷозӣ мебошанд ва таҷрибаи иҷтимоии мардумро дар тарзи гуфтор ва баён ифода мекунанд.

Масалан: *Ба мисли оби рӯд* – маъноӣ - ба таври озод ва фаровон;

Бо дили ғарм қабул кардан – маъноӣ - бо самимият ва меҳрубонӣ пазируфтани;

Чун анъана гузашт – маъноӣ - тақлид кардани суннатҳои қадим [7, с. 55, 147].

Фразеологизмҳои анъанавӣ ҳамчун воҳидҳои забонӣ таҷрибаи фарҳангӣ ва иҷтимоии ҷомеаи тоҷикро дар бар мегиранд. Онҳо асосан бо суннатҳо ва одатҳои мардумӣ алоқаманданд ва ба шакли устувор дар нутқ истифода мешаванд. Ин воҳидҳо на танҳо маъноӣ луғавӣ доранд, балки ба тарзи зиндагӣ, ахлоқ ва муносибатҳои иҷтимоӣ ишора мекунанд.

Хулоса, фразеологизмҳо на танҳо маъноӣ лексикӣ доранд, балки таҷассумгари таърих, урфу одат, арзишҳои фарҳангӣ ва хусусиятҳои услубӣ мебошанд. Омӯзиши ҷамъаҷонибаи онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва рус имконият медиҳад, ки асли маъно, функционалӣ ва экспрессивии воҳидҳои фразеологӣ фаҳмида шавад.

Адабиёт:

1. Гадоев Н. Лексико-семантические и структурные особенности фразеологических единиц в южных говорах таджикского языка (Кулябский регион). / Н. Гадоев. Авт. док. Диссер. филолог. наук. – Душанбе, 2019. – 42с.

2. Мачидов Ҳ. Ибораҳои фразеологии феълӣ //Мақтаби советӣ. - 1967.-№10.-С. 45-48.

3. Мачидов Ҳ. Таркиби лексии воҳидҳои фразеологӣ // Мақтаби советӣ. - 1986. - №10. - С. 25-28.

4. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания. - М., 1967. - С. 7-23.
5. Молотков А.И. Фразеология современного русского языка. — Москва, 1986. — 288с.
6. Назарзода, С. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (Толковый словарь таджикского языка). — Душанбе: 2008 — Т. 2. — 945с.
7. Назарзода, С. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (Толковый словарь таджикского языка). — Душанбе: 2008 —Т. 1 — 950с.
8. Назарзода, С. Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ, ҷилди дуюм (Полный словарь таджикского языка) / С. Назарзода. — Душанбе: «Шарқи озод», 2011. — 832с.
9. Рахмонова Н.Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках. / Н.Ш. Рахмонова // канд. диссер. филолог. наук. — Душанбе, 2006. — 162с.
10. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ – ҷилди 1-2-3 / М. Фозилов. — Душанбе, «Наشري камол» –2014. — 640 с. (Словарь персидско-таджикских поговорок, пословиц и афоризмов)
11. Фозилов, М. Фарҳанги ибораи рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Душанбе, 1963, т.1. 971 с (Фразеологический словарь современного таджикского языка. Государственное издательство Таджикистана).
12. Фозилов, М. Фарҳанги ибораи рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Душанбе, 1964, т.2. 807 с. (Фразеологический словарь современного таджикского языка. Издательство Ирфон).
13. Хушенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. - Душанбе: Дониш, - 1971. - 190 с.
14. Хушенова С.В. Современное состояние и задачи изучения таджикской фразеологии //Вопросы языкознания. - 1980. - №2. - С. 43
15. Шарифов Ҳ. Фразеологияи забони тоҷикӣ. — Душанбе, 2002. — 311с.
16. Шарифходжаева, С. А. Пословица- отражение языкового фонда народов (на материале разноструктурных языков) / С. А. Шарифходжаева // Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. – 2026. – № 1(42). – С. 332-339.

ФОЛКЛОР ВА АНЪАНАҲОИ ЭҶОДИЁТИ ДАҲОНӢ ҲАМЧУН ЗАМИНАИ ПАЙДОИШ ВА РУШДИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Дар мақолаи илмӣ муаллифони фолклор ва анъанаҳои эҷодӣ ҳамаҷун заминаи пайдоиш ва рушди фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ фразеологизмҳо дар забони тоҷикиро таҳлил намуда ба ҷунин ақидаи илмӣ омада, мӯйян намуданд, ки аз нуқтаи назари илмӣ ва таҳқиқотӣ, воҳидҳои фразеологӣ дар фолклор ҳамаҷун сарчашмаи маънавӣ ва фарҳангии забони тоҷикӣ нақши калидӣ доранд. таҳлили онҳо на танҳо барои фаҳмидани пайдоиши забонӣ ва маъноӣ ибораҳои устувор муҳим аст, балки барои таҳия ва тақмили назарияи фразеология, омӯзиши семантика ва синтаксиси фразеологизмҳо, инчунин барои тарбия ва омӯзиши насли наврас аҳамияти бузург дорад.

Расму ойинҳо ва анъанаҳои миллии ҳамаҷун таҷрибаи фарҳангӣ ва иҷтимоии халқи тоҷик нақши муҳим дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ доранд. Ин воҳидҳо асосан таҷрибаи ҳаётии мардумро инъикос мекунанд, ҳислатҳои ахлоқӣ ва одоби ҷамъиятиро таҷассум менамоянд ва ба забон аҳамияти рамзӣ ва маънавӣ мебахшанд.

Хулоса, фразеологизмҳо на танҳо маъноӣ лексикӣ доранд, балки таҷассумгари таърих, урфу одат, арзишҳои фарҳангӣ ва хусусиятҳои услубӣ мебошанд. Омӯзиши ҳамаҷонибаи онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва рус имконият медиҳад, ки асли маъно, функционалӣ ва экспрессивии воҳидҳои фразеологӣ фаҳмида шавад.

Калидвожаҳо: омӯзиш, фразеология, лексика, урфу одат, фарҳанг, семантика, синтаксис, сарчашма, илм, фарҳанг, воҳидҳои фразеологӣ.

ФОЛЬКЛОР И УСТНЫЕ ТВОРЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ КАК ОСНОВА ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В научной статье авторы проанализировали фольклор и устные творческие традиции как основу возникновения и развития фразеологии в таджикском языке. Они пришли к следующему научному выводу и определили, что с научно-исследовательской точки зрения фразеологические единицы в фольклоре играют ключевую роль как духовный и культурный источник таджикского языка. Их анализ важен не только для понимания языкового происхождения и значения устойчивых выражений, но и для развития и совершенствования теории фразеологии, изучения семантики и синтаксиса фразеологии, а также для воспитания и образования молодого поколения.

Национальные обычаи и традиции, как культурный и социальный опыт таджикского народа, играют важную роль в формировании фразеологических единиц. Эти единицы, главным образом, отражают жизненный опыт народа, воплощают нравственные качества и социальный этикет, а также придают языку символическое и духовное значение.

Короче говоря, фразеологические единицы имеют не только лексическое значение, но и воплощают историю, обычаи, культурные ценности и стилистические особенности. Их всестороннее изучение в таджикском и русском языках позволяет понять сущность значения, функциональности и выразительности фразеологических единиц.

Ключевые слова: изучение, фразеология, лексика, обычаи, культура, семантика, синтаксис, источник, наука, культура, фразеологические единицы.

FOLKLORE AND ORAL TRADITIONS AS THE BASIS FOR THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF PHRASEOLOGY IN THE TAJIK LANGUAGE

In their scientific article, the authors analyzed folklore and oral traditions as the basis for the emergence and development of phraseology in the Tajik language. They reached the following scientific conclusion and determined that, from a scientific research perspective, phraseological units in folklore play a key role as the spiritual and cultural source of the Tajik language. Their analysis is important not only for understanding the linguistic origins and meaning of set expressions, but also for developing and refining the theory of phraseology, studying the semantics and syntax of phraseology, and educating the younger generation.

National customs and traditions, as the cultural and social experience of the Tajik people, play a significant role in the formation of phraseological units. These units primarily reflect the people's life experiences, embody moral qualities and social etiquette, and imbue language with symbolic and spiritual significance.

In short, phraseological units have not only lexical meaning but also embody history, customs, cultural values, and stylistic features. A comprehensive study of phraseological units in the Tajik and Russian languages allows us to understand the essence of their meaning, functionality, and expressiveness.

Keywords: study, phraseology, vocabulary, customs, culture, semantics, syntax, source, science, culture, phraseological units.

Маълумот дар бораи муаллифон: Кенчазода Манучехра Солех, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, муовини ректор оид ба тарбияи Донишқадаи байналмилалӣ Хучанд. **Суроға:** 735716, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Хучанд, маҳаллаи 27, хонаи №1. **Тел.:** 921113344, kenjazoda78@bk.ru

Ҳасанова Малоҳат Ибодуллоевна, ассистенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишқадаи байналмилалӣ Хучанд. **Суроға:** 735716, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Хучанд, маҳаллаи 27, хонаи №1. **Тел.:** 926303578, malokhat015@gmail.com

Сведения об авторах: Кенджазода Манучехра Солех, кандидат филологических наук, доцент, заместитель ректора по образованию Худжандского международного института. **Адрес:** 735716, Республика Таджикистан, Согдийская область, город Худжанд, квартал 27, дом №1. **Тел.:** 921113344, kenjazoda78@bk.ru

Хасанова Малохат Ибодуллоевна, ассистент кафедры иностранных языков Худжандского международного института. **Адрес:** 735716, Республика Таджикистан, Согдийская область, город Худжанд, квартал 27, дом №1. **Тел.:** 926303578, malokhat015@gmail.com

Information about the authors: Kenjazoda Manuchekhira Solekh, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Academic Affairs of the Khujand International Institute. **Address:** 735716, Republic of Tajikistan, Khujand city, Sughd Region, Quarter 27, house 1, **Tel.:** 921113344, kenjazoda78@bk.ru

Khasanova Malokhat Ibodulloevna, assistant at the department of foreign languages of the Khujand International Institute. **Address:** 735716, Republic of Tajikistan, Khujand city, Sughd Region, Quarter 27, house 1., **Tel.:** 926303578, malokhat015@gmail.com

ТДУ 800/809 (091)

КОРБУРДИ ВОМВОЖАҲОИ ОРОМӢ ДАР ОСОРИ ХАТТИИ АСРҲОИ X-XI

Чобиров А.Б., н.и.ф., муаллими калон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Забони тоҷикӣ дар тули таърихи худ ҳамвора бо забонҳои дигар дар иртибот буда, ба забонҳои дигар ё калима додааст ва ё калима иқтибос намудааст. Қабл аз ислом низ забони тоҷикӣ аз забонҳои бегона калима иқтибос намуда, таркиби луғавии худро мунтазам ғанӣ менамуд. Калимаҳои дар гузаштаи дур ба забонамон воридшуда дар раванди инкишофи забон чунон ҳазм шудаанд, ки ташхиси онҳо аз калимаҳои аслии хеле душвор аст. Дар гузашта забони тоҷикӣ чи аз забонҳои хеш ва чи бегона калима иқтибос намудааст. Бахше аз вожаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ дар давраи қадим ва миёнаи забони форсӣ аз забонҳои юнонӣ, ҳиндӣ ва оромӣ иқтибос шудаанд. Ин амр бо он далел иттифоқ афтадааст, ки «забони форсии бостон таи чандин асри ташаккули хеш бо забонҳои эламӣ, аккадӣ, оромӣ ва юнонию ҳиндӣ бостон дар робитаи наздик қарор доштааст» [17, с. 260]. Агар, аз як тараф, забони тоҷикӣ бо забонҳои ҳиндӣ ва юнонӣ робитаи хешовандӣ (генеалогӣ) дошта бошад, аз тарафи дигар, пайвандҳои таърихӣ ва фарҳангӣ миёни эронӣ ва юнонию ҳиндӣ дар давраҳои мухталифи таърихӣ, бавижа дар давраи Ҳахоманишӣ ва пас аз он заминаи муносибе барои вомгирии вожагон фароҳам сохтааст. Ҳамчунин, ин мардумон миёни ҳам равобити бозаргонӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ доштанд, ки бешак, ба забон низ таъсири худро гузоштааст. Забони форсӣ бо забонҳои сомӣ, ҳарчанд ки аз оилаи забонҳои гуногунанду ба ҳам хешӣ надоранд, аз ҳамон давраи қадим бо ҳам дар робита будаанд. Забони оромӣ дар баробари забони форсии бостон яке аз забонҳои идорию расмӣи шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ буд. Ба андешаи Саймиддинов Д. ҳуччатгузории шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ тавассути дабирони ороминаҷод анҷом мешуд: «Асноди умури идорӣ ва коргузории шоҳони Ҳахоманишӣ тавассути дабирони ороминаҷод, ки аз забони форсии бостон баҳраманд буданд, номаҳову фармонҳоро мустақиман аз форсии бостон ба оромӣ ва аз оромӣ ба форсии бостон тарҷума мекарданд» [18, с. 27]. Ин амр сабаби вуруди шуморае аз аносири вожагонӣ ва навиштории оромӣ ба забони форсӣ гардид.

Дар давраи Сосониён (солҳои 224 – 651) низ равобити сиёсӣ, фарҳангӣ ва тичорӣ бо ақвом ва сарзаминҳои мухталиф идома ёфт ва ин муъҷиби таъсирпазирии забони форсӣ аз дигар забонҳо шуд. Дар ин давра забони форсӣ бештар аз забони оромӣ таъсир пазируфтааст. Маҳз ҳамин таъсирпазирӣ аз забони оромӣ буд, ки бар асоси хатти оромӣ хатти паҳлавӣ таҳия гардид. Ҳамчунин, бо истифода аз хат ва забони оромӣ теъдоди зиёде аз калимаҳои оромӣ дар мутуни форсии миёна дар шакли хузвориш китобат шудаанд.

Бо ғурупошии давлати Сосониён ва шаклгирии забони форсии нав бахше аз вожагони оромӣ ба забони форсии нав интиқол ёфтанд. Бисёре аз ин вожаҳо дар асрҳои X-XI бо таҳаввули овоиву маъноӣ дар осори хаттӣ ба кор рафтаанд.

Дар иртибот ба вомвожаҳои оромӣ дар забони форсӣ пажӯҳишҳои зиёд ба анҷом расидаанд. Чунончи, муҳаққиқон Ҳеннинг В. Б., Макензӣ Д. Н., Муҳаммадтақӣ Баҳор, Чалил Аҳавони Занҷонӣ, Ҳасанов А., Саймиддинов Д. Мухторӣ Қ. ва дигарон дар мақолаву монографияҳои худ ба баррасии корбурди вожаҳои иқтибосии оромӣ ва сурёни пардохтаанд [ниг. ба 29; 7; 2; 5; 25; 17; 13].

Ҳадафи аслии ин мақола таҳлилу баррасии вомвожаҳои оромӣ бар асоси осори хаттии асрҳои X-XI, махсусан, тарҷума ва тафсирҳои форсии Қуръон аст. Ҳамчунин, бо таъна ба фарҳангҳои решашинохтӣ ва тафсирии форсӣ вомвожаҳои оромӣ шарҳи решашинохтӣ ва маъноӣ шудаанд. Тарҷума ва тафсирҳои форсии Қуръон аз қуҳантарин осори мансури форсӣ ба шумор мераванд ва ба унвони манобеи арзишманд инициоскунандаи иртиботи забонӣ ва фарҳангӣ миёни забони форсӣ ва забонҳои сомӣ, бавижа, арабӣ ва оромӣ ҳастанд.

Дар мақола аз усули тавсифӣ истифода шуд, ки аз тавсифи ҳақиқии забони осори форсии дарӣ иборат аст. Ин усул имкон дод, ки чанде аз вожаҳои оромӣ ҷамъоварӣ шуда, сипас тафсир шаванд. Дар баъзе маврид аз усули муқоисавӣ-таърихӣ барои шарҳи этимологияи вожаҳо истифода шудааст.

Дар матни «Баҳше аз тафсири қуҳан» вожаи **масҷид** наомада, ба ҷойи он гунаи дигари ҳамин калима дар шакли **мазқит** ва **мазқид** омадааст. Гунаи **мазқит** корбурди бештар дорад, вале гунаи **мазқид** дар ду маврид омадааст. Вожаи **мазқит** танҳо дар ин тафсир вонамехӯрад, балки дар дигар тарҷума ва тафсирҳои қуҳани форсии Қуръони маҷид, монанди «Тарҷумаи тафсири Табарӣ», «Тафсири Қуръони маҷид» (маъруф ба «Тафсири Кембриҷ»), «Қуръони қудс» ва ғайра ба назар мерасад. Вожаи мазқур дар осори адабию таърихӣ асри X-«Ҳудуд-ул-олам», «Таърихи Табарӣ» ва ашъори бархе аз шоирони ин давр корбурди фаровон дорад. Ин ҷо бар шарҳу тавзеи вожаи **мазқит** бар асоси шавоҳид аз «Баҳше аз тафсири қуҳан» дар муқоиса бо «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» таваққуф мекунем:

«Баҳше аз тафсири қуҳан»:

*...андар **мазқити** Байтулмуқаддас ва ҷаҳд карданд андар вайрон кардани ӯ [3, с. 19]. Рӯйро сӯи **мазқиди** Макка қун андар намоз [3, с. 30].*

«Тарҷумаи тафсири Табарӣ»:

*Ва чун аз табук бозгаштанд, пас то ба Мадина расиданд, мунофиқон ба роҳ **мазқите** карда буданд наздик ба Мадина, ки он ҷо гирд омадандӣ ва ҳадиси мунофиқӣ кардандӣ [19, с. 508].*

Аз миёни тарҷума ва тафсирҳои Қуръон, инчунин осори адабии асрҳои X-XI, вожаи мазқит аз ҳама бештар дар «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» омадааст. Корбурди ин вожа аз матни «Баҳше аз тафсири қуҳан» тафовут дорад, зеро дар «Баҳше аз тафсири қуҳан» танҳо вожаи **мазқит** омада, гунаи **масҷид** ба назар намерасад. Дар «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» ҳар ду гунаи вожа – **масҷид** ва **мазқит** омадааст, ки аввалӣ бештар истифода гардидааст. Дар «Тарҷумаи тафсири Табарӣ» дар ҷилдҳои якум дуюм ҳама ҷо гунаи **масҷид** омадааст [19, 84; 91; 92; 97; 106; 107]. Дар ҷилди сеюм гунаи **мазқид** корбурди бештар дорад [19, 474; 476; 500; 508].

Дар мавриди ба кадом забон тааллуқ доштани вожаи **мазқит** дар байни муҳаққиқон фикру андешаҳои мухталиф ҷой доранд. Дар аксари фарҳангу луғатномаҳо баромади ин вожаро аз забони арабӣ ҳадс задаанд. Бархе аз муҳаққиқон ин вожаро форсӣ ва гурӯҳе дигар ба забони оромӣ мансуб донистаанд.

Дар фарҳангҳои форсии гузашта калимаи мазқур шарҳу тафсир шудааст. Муҳаммади Подшоҳ – муаллифи «Фарҳанги Онандроҷ» дар баробари шарҳи маъноии вожаи **мазқит** ҳамчунин шарҳи этимологияшро низ овардааст [ниг. ба 27]. Ба назари ӯ, баромади вожаи мазқит бо вожаи Яздон иртибот дорад: «**Мазқит**. Ба фатҳи аввал ва касри солис ва сукуни сонӣ ва «то»-и фавқонӣ. Ба маънии хонае, ки барои парастии парвардигор бисозанд ва ҳар кас хоҳад дар он бандагӣ ва ибодат кунад, он хонаро ҳурмат гузоранд ва пок нигоҳ доранд. Чун хонаи бандагии Яздон аст ба Яздон нисбат диҳанд ва чун «зо» ва «син» ва «то» ва «дол» таъдир ёфтаанд, муарраби он масҷид ба фатҳи ҷим аст, яъне макони саҷда кардан» [14, с.2962-2963].

Муҳаммадхусайни Бурҳон зимни шарҳи ин вожа дар «Бурҳони қотеъ» муодили форсӣ ва арабии онро зикр намудааст: «**Мазгит** – масҷидро гӯянд, ки ба форсӣ хонаи Худо ва ба арабӣ байтуллоҳ хонанд» [11, с. 94].

Дар фарҳанги этимологии забони англисӣ вожаи англисии «**mosque**»-ро иқтибос аз забони арабӣ доништаанд, на аз забони форсӣ [30, с. 336]. Дар забони русии қадим (асрҳои XIV-XV) гунаи **ме́згит** мавҷуд буд, ки дар забони русии муосир гунаи **мечеть** идома аз он аст. Муҳаққиқони забони русӣ низ ин вожаро иқтибос аз забони арабӣ доништаанд [8, с. 593, 613].

Мустаҳриқи аврупоӣ Артур Жеферӣ (Arthur Jefery) дар як пажӯҳиши муфасссали худ, ки бевосита ба омӯзиш ва баррасии калимаҳои иқтибосӣ дар Қуръони маҷид (The foreign vocabulary of the Qurʾān) бахшидааст, баромади вожаи **масҷидро** аз забони оромӣ медонад [28, с. 263-264]. Муҳаққиқи эронӣ Муҳаммади Ҳасандӯст бар асоси андешаҳои Ҳорн, Нюлдек ва Маккензи баромади вожаи **мазкит** ва ё **мазгитро** аз асли оромии **msgd** нишон додааст [26, с. 2608]. Дар забони паҳлавӣ гунаи **mazgat/mazgit** мавҷуд буд, ки маънои **масҷидро** медод [21, с. 106, 304; с. 7, с. 476]. Муҳаммадақӣ Баҳор дар «Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ» вожаи мазгитро ба гурӯҳи иқтибосоти оромӣ дохил намудааст [2, с. 280].

Аз андешаи муҳаққиқон метавон ба чунин хулоса омад, ки вожаи **мазкит** аз забони оромӣ дар давраи миёна ба яке аз забонҳои эронии миёна иқтибос шуда дар давраи нави забони форсӣ масири худро идома додааст ва гунаи масҷид баъд аз зуҳури ислом ба забони форсӣ роҳ ёфта, мавқеи вожаи **мазкитро** танг кардааст.

Дар осори хаттии асрҳои X-XI як гурӯҳ калимаҳое ба назар мерасанд, ки шакли ягона надоранд ва якчанд гунаи онҳо истифода шудааст. Дар имлои ин вожаҳо талаффузи забонҳои эронии миёна нигаҳ дошта шудааст. Ин гуна хусусиятро дар осори манзуму мансури асрҳои X-XI мушоҳида кардан мумкин аст. Дар забони форсии миёна ва забони суғдӣ вожаи шанбе шакли **šunbat šanbađ** ва дар осори асрҳои X-XI дар шакли шанбад (شنبد) ба назар мерасад. Чунончи, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ омадааст:

Ҳамин рӯзаи пок **якшанбадӣ**,
Зи ҳар дар парастидани эзадӣ [24, с. 196].
Ситора шумар гуфт Бахромо,
Ки дар **чоршанбе** мазан гомро [23, с. 339].

Дар куҳантарин тарҷума ва тафсириҳои порсии Қуръон – «Тарҷумаи тафсири Табарӣ», матни «Баҳше аз тафсири куҳан» ва «Тафсири Қуръони пок» гунаи **шанбад** ба кор рафтааст:

*Ва Худой азза ва ҷалла, ба Забур андар фармуда буд, ки рӯзи **шанбад** раво нест моҳӣ гирифтани, бояд ки ҳеч кас рӯзи шанбад моҳӣ нагирад* [19, с. 70].

*Абдуллоҳ ибни Салом ва ёрони ӯ дастуре хоста буданд аз пайғомбар алайҳиссалом рӯз бад-он ки рӯзи **шанбад** кор накунанд бад-ӯ...* [3, с. 57].

*Эзид таъоло ба Довуд алайҳиссалом ваҳӣ кард, ки қавми худро бигӯӣ, то рӯзи **шанбад** моҳӣ нагиранд ва гирифтани он ҳалол надоранд* [20, с. 9].

Дар мавриди баромади вожаи шанбе ва умуман номи рӯзҳо бояд гуфт, ки дар Эрони бостон ҳафта вучуд надошт. Бино бар андешаи Абурайҳони Берунӣ гоҳшуморӣ назди эронӣён бар пояи рӯзҳои моҳ будааст [4, с. 242]. Дар адабиёти паҳлавӣ ҳар рӯзи моҳ номҳои алоҳида доштанд. Мафҳуми ҳафта аз тамаддунҳои ҳамсоя ворида фарҳанги эронӣ шуда ва баъд аз ислом сурати кунунияшро гирифтааст.

Дар «Шоҳнома» мафҳуми ҳафта зиёд ба кор рафтааст. Чунончи, дар ҷилди аввали «Шоҳнома» 17 бор вожаи ҳафта истифода шудааст. Истифодаи ин вожа дар «Шоҳнома» эҳтимоли мавҷуд будани мафҳуми ҳафтара дар давраи Сосониён тақвият мебахшад.

Дар мавриди ба кадом забон тааллуқ доштани вожаи **шанбе** дар байни муҳаққиқон фикру андешаҳои мухталиф ҷой дорад. Дар аксари фарҳангу луғатномаҳо баромади ин вожаро аз забони оромӣ доништаанд. Бархе аз муҳаққиқон ин вожаро ба забони ибрӣ мансуб доништаанд.

Дар фарҳангҳои форсии гузашта дар баробари шарҳу тафсири вожаи **шанбе** гунаи **шанбад** низ оварда шудааст. Муҳаммадхусайни Бурҳон дар фарҳанги худ дар мавриди **шанбад** чунин менависад: “**Шанбад** - шанберо гӯянд, ки рӯзи аввали ҳафта бошад” [11, с. 1300]. Муаллифи “Фарҳанги Онандроҷ” вожаи шанберо чунин шарҳ додааст: “**Шанбе** бо замма номи аввалин рӯз аз айёми ҳафта аст ва то шаш рӯз муқаррар шавад ва онро шанбад бо дол низ гуфтаанд”. Муаллиф байтеро аз Манучехрӣ ва Фарруҳӣ мисол овардааст:

Ба фоли неку ба рӯзи мубораки **шанбад**,
Набид гиру мадеҳ рӯзгори хеш ба бад [14, с. 2678].

Дар дигар фарҳангҳо (“Фарҳанги Рашидӣ”, “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ”) низ айнан ҳамин тафсир оварда шудааст. Вале маълумоти овардаи муаллифи “Фарҳанги Низом” аз фарҳангҳои пешин фарқ мекунад, зеро муаллифи фарҳанг дар баробари шарҳу маънидоди вожаи шанбад ҳамчунин шарҳи этимологияшро додааст: «Шанбад рӯзи аввали ҳафта, ки дар тақаллум шанбе аст. Фирдавсӣ гӯяд:

Ҳамон рӯзи поки якшанбадӣ
Зи ҳар бад парастидани эзадӣ.

Манучехрӣ:

Ба фоли неку ба рӯзи мубораки шанбад
Набид гиру мадеҳ рӯзгори нек ба бад.

Дар Шероз ин лафз бо касри ب дар тақаллуми аввом ҳаст, аммо наменависанд. Лафзи шанбад ва шанбе ҳар ду аз лафзи шабот (شبات)-и сурёӣ ва ибронӣ аст ва бо дол шанбад (شنبد) наздиктар ба асл аст» [16, с. 560].

Дар фарҳангҳои форсии муосир низ гунаи шанбад дар баробари шанбе шарҳу тафсир шудааст. Алиакбари Деххудо дар «Луғатнома» зимни шарҳи вожаи шанбе ва шанбад шарҳу маънидоди муаллифони пешинро оварда, этимологияи шанберо аз вожаи ибрии шаббат (שבת) медонад [31].

Муҳаммади Муин дар «Фарҳанги форсӣ» гунаҳои шанбе, шанбад ва шанбазро оварда, «рӯзи аввали ҳафтаи мусалмонон ва яҳудон» гуфтааст [12, с. 2081] ва дар повараки «Бурҳони қотеъ» дар мавриди вожаи шанбад қайд мекунад, ки дар гӯйиши мардуми Шероз **шамбед** ба кор меравад [11, с. 1300].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шанбе ва гунаи шанбид ба маънои «рӯзи миёнаи чумъа ва якшанбе, рӯзи аввали ҳафта» оварда шудааст, вале аз иқтибосӣ будани он ишорае нест [22, с. 566].

Забоншинос Ҳ. Мачидов шанберо аз забони оромӣ доништа, онро ба гурӯҳи иқтибосоти тоисломӣ дохил намудааст [9, с. 100]. Вале дар таҳқиқоти Д. Саймиддинов зимни зикри вожаҳои иқтибосии оромӣ дар забони форсии миёна ин вожа оварда нашудааст [17, с. 264-265].

Муҳаммади Ҳасандӯст дар решашиносии ин вожа аз асли сомӣ маъхуз буданаширо қайд намуда, аз забони ибрӣ будани онро саҳеҳтар медонад: «Бештар эҳтимол дорад луғатии ибрии **šabbāθ** аз **šabāθ** «боз истодан, мутаваққиф шудан, даст кашидан, осудан» муштак бошад» [26, с. 1910-1911]. Абурайҳони Берунӣ низ дар «Осор-ул-боқия» ин қавро оварда, ки яҳудиён дар рӯзи шанбе коре анҷом надиханд: «Ва аз ин чихат раво надонистанд, ки... рӯзи амал ба шанбе анҷом диҳад. Ва аз иҷрои анҷоми он ба паси он ки шанбе аст, боз бимонанд» [4, с. 321]. Муҳаммади Ҳасандӯст қорбурди вожаи шанберо дар забонҳои эронии миёна ва гӯйишҳои форсӣ бо шаклҳои гуногун овардааст: дар форсии миёнаи турфонӣ ва портӣ: **dwšmbt** [do-šambat]; портӣ **šmbt** [šambat]; хоразмӣ **šnbθk** [26, с. 1910-1911]. Муҳаққиқи забони суғдӣ Бадеъуззамон Қариб вожаи шанберо дар забони суғдӣ ба шакли **šβt** овардааст [1, с. 371].

Муҳаққиқи аврупоӣ Макс Фасмер калимаи **суббота** дар забони русиро вожаи иқтибосӣ доништа, қайд мекунад, ки ин вожа ба воситаи забони юнонӣ аз шакли оромии **šabbətā** ё ибрии **šabbətā** ба забони русӣ иқтибос шудааст [8, с. 792]. Дар луғати вожагони иқтибосӣ дар забони русӣ гунаи юнонӣ **sabbata** ва ибрии қадим **šabbāth** – «рӯзи истироҳат» омадааст [6, с. 745].

Мусташирики аврупои Артур Цеферй (Arthur Jefery) дар як таҳқиқоти муфасссали худ, ки бевосита ба омӯзиш ва баррасии калимаҳои иқтибосӣ дар Қуръони маҷид (The forgein vocabulary of the Qur'ān) бахшидааст, баромади вожаи шанберо аз забони оромӣ медонад [28, с. 161].

Аз андешаи муҳаққиқон метавон ба чунин хулоса омад, ки вожаи **шанбад** аз забони оромӣ дар давраи миёна ба забонҳои эронии миёна иқтибос шудааст. Дар давраи нави забони форсӣ вожаи **шанбад** гунаи **шанберо** низ мегирад ва дар осори хаттии марҳалаи аввали инкишофи забони адабӣ ҳар ду гунаи он ба кор рафтаанд. Дар марҳилаҳои баъдии рушди инкишофи забони адабӣ гунаи **шанбе** мавқеи **шанбадро** танг карда, ҷойи онро мегирад. Дар фарҳангҳои форсии гузашта ҳар ду шакли ин вожа маҳфуз монда, шарҳу маънидод шудаанд.

Дигар аз вожаҳои оромӣ, ки дар осори хаттии ин асрҳо ба кор рафтааст, вожаи **қуништ** мебошад. Ин вожа дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳамчун «ибодатхонаи яҳудиён» шарҳ дода шуда, ба кадом забон мансуб будани он ишорае нашудааст [22, с. 574]. Муҳаммади Ҳасандӯст аз оромӣ будани ин вожаро қайд намудааст [26, с. 2268].

Варна хароб кардандӣ мазкитҳои муъминонро ва қуништҳои ҷухудон ва калисоҳои тарсоён ва савмаҳои раҳбонро [3, с. 82].

Дар матни «Баҳше аз тафсири куҳан» номи пайравони дини яҳудӣ, яъне яҳудиён, дар шакли **ҷухуд** оварда шудааст. Гунаи **яхуд** боре ҳам ба кор нарафта, гунаи **ҷухуд** корбурди фаровон дорад. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ низ дар забони гуфтугӯӣ гунаи **ҷухуд** ба кор меравад. Муҳаққиқон вожаи **яхудро** аз забони оромӣ доништаанд [13, с. 44; 28, с. 293-294; 26, с. 981].

Ва ҳамегӯянд, ки Иброҳим ва фарзандони ӯ Исмоил ва Исҳоқ ва набасаи ӯ ва Яъқуб ва нажоди Яъқуб ҷухуд буданд ё тарсо [3, с. 28].

Дар осори хаттии асрҳои X-XI барои ифодаи дини насронӣ ва пайравони он вожаи форсии **тарсо** ва **тарсой** мустаъмал аст.

Ва тарсоон ном ниҳодандӣ фарзандонро номи тарсой ва аломати тарсоон [3, с. 27].

Дар забони форсии нав ин вожа идома аз форсии миёна аст. Дар Эрони пеш аз ислом чун эронӣён бо масеҳӣён ошноӣ доштанд, ба онҳо **тарсо** мегуфтанд. Дар форсии миёна вожаи **тарсо** чунин шаклро дошт: **tarsāg** [7, с. 146]. Муҳаммад Муин ин вожаро дар форсии миёна тарҷума аз сурёни медонад [11, с. 484].

Тарсо дар адабиёти форсӣ ба маънои масеҳӣ ва насронӣ корбурди фаровон дорад. Муҳаммадхусайни Бурҳон дар фарҳанги худ **тарсоро** оташпараст гуфтааст: «тарсанда ва бимбаранда ва воҳимақунандаро гӯянд ва насронӣ ва оташпарастро низ гуфтаанд» [11, с. 483]. Муаллифи «Фарҳанги Онандроч» бошад, оташпараст будани **тарсоро** хато медонад: «...ва он хато аст, зеро ки **тарсо** пайравони ҳазрати Масеҳро гӯянд ва оташпарастро габр хонанд» [14, с. 1072]. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ ин вожа камистеъмол гардида, калимаҳои насронӣ ва масеҳӣ бештар мустаъмал аст.

Баррасии вомвожаҳои оромӣ дар осори хаттии асрҳои X-XI нишон медиҳад, ки калимаҳои оромӣ дар натиҷаи иртиботи тулонимуддати сиёсӣ, фарҳангӣ ва забонӣ миёни мардумони эронӣ ва сомӣ ворида забони форсӣ шудаанд. Агарчи микдори вожагони оромӣ дар осори хаттии асрҳои X-XI, бавижа, тарҷума ва тафсириҳои порсии Қуръон чандон зиёд нест, аммо корбурди онҳо баёнгари он аст, ки дар ду давраи таърихӣ забони форсӣ – форсии бостон ва форсии миёна забони оромӣ ба забони форсӣ таъсир доштааст. Вожаҳои **мазкид**, **шанбад**, **қуништ**, **ҷухуд** ва **тарсо** намунаҳои аз ин таъсирот ҳастанд, ки дар осори мазкур ба кор рафтаанд. Яке аз вижагиҳои муҳими корбурди калимаҳои оромӣ дар асрҳои X-XI он аст, ки шакли форсии миёнаи вожаҳо ҳифз шудааст.

Адабиёт:

1. Бадруззамон, Қ. Фарҳанги суғдӣ: суғдӣ-форсӣ-англисӣ / Қ. Бадруззамон. – Техрон, 1383, 656 с.

2. Баҳор, М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ. Ҷилди 1 / М. Баҳор. – Техрон, 1390. – 496 с.
3. Бахше аз тафсири куҳан. Бо муқаддима ва тасҳеҳи Муҳаммади Равшан. – Техрон, 1392. – 184 с.
4. Берунӣ, А. Осор-ул-боқия / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 430 с.
5. Занҷонӣ, Ҷ. Пажӯҳиши вожаҳои сурёни дар забони форсӣ / Ҷ. Занҷонӣ. – Техрон, 1369. – 136 с.
6. Крысин, Л.П. Толковый словарь иноязычных слов / Л.П. Крысин. – М.: Эксмо, 2005. – 939 с.
7. Маккензи, Д. Фарҳанги кӯчаки забони паҳлавӣ / Д. Маккензи. Тарҷумаи Маҳшид Мирфаҳрой. – Техрон, 1373, – 428 с.
8. Макс, Ф. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. / Ф. Макс. – М.: Прогресс, 1987. – 864 с.
9. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштиҷ, ҷилди 1, 2007. – 255 с.
10. Муҳаммад, М. Фарҳанги форсӣ. – Техрон: Заррин, 1386, 1832 с.
11. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ба эҳтимоми доктор Муҳаммад Муин. Иборат аз 5 ҷилд / Муҳаммадхусайн ибни Халафи Табрезӣ. – Техрон, 1342. – 6445 с.
12. Муҳаммад, М. Фарҳанги форсӣ. Иборат аз 6 ҷилд / М. Муин. – Техрон, 1386.
13. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштиҷ, 2006. – 130 с.
14. Подшоҳ, Муҳаммади. Фарҳанги Онандроҷ / Муҳаммади Подшоҳ – Техрон: Хаём, 1335,
15. Расторгуева, В. Этимологический словарь иранских языков / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. Т. 2. – М.: Вост. лит., -2003. -502 с.
16. Саидмуҳаммад Алӣ Доиюлислом. Фарҳанги Низом. Ҷ. 3. / С.А. Доиюлислом. – Техрон, 1363, 758 с.
17. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
18. Саймиддинов, Д. Фарҳанги хузворишҳои паҳлавӣ / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2008. – 144 с.
19. Тарҷумаи тафсири Табарӣ. (дар ду китоб ва ҳафт мучаллад). Китоби якум. – Хучанд: Нури маърифат, 2007. – 824 с.
20. Тафсири Қуръони пок. Ба кӯшиши Алиӣ Равоқӣ. – Техрон, 1385. – 164 с.
21. Фараҳваши, Баҳром. Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ / Б. Фараҳваши. -Техрон, 1381, -571 с.
22. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия, Ҷ. 2. 1969. – 950 с.
23. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома Ҷ. 9. / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 416 с.
24. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома Ҷ. 10. / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 416 с.
25. Ҳасанов, А. Лексические особенности «Худуд-ал-алем»: Дис. канд. филол. наук / А. Ҳасанов. – Душанбе, 1986. – 200 с.
26. Ҳасандӯст, Муҳаммади. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ / М. Ҳасандӯст. Иборат аз 5 ҷилд. – Техрон: Фарҳангистони забону адаби форсӣ, гурӯҳи нашри осор, 1393.
27. Ҷобиров, А. Шарҳи этимологии чанд вожа дар «Фарҳанги Онандроҷ»-и Муҳаммади Подшоҳ // Навиди илм. № 1. – Душанбе, 2025. – С. 255-259.
28. Arthur Jefery, The foreign vocabulary of the Qurʾān / J. Arthur. p. 263-264
29. Henning W. B. The Great Inscription of Šāpūr I // Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London. Vol. 9, No. 4 (1939), pp. 823-849 (27 pages)
30. Walter, W. Concise etymological dictionary of the English language / W. Walter. Printed in England. At the Oxford University Press. Impression of 1927.

КОРБУРДИ ВОМВОЖАҲОИ ОРОМӢ ДАР ДАР ОСОРИ ХАТТИИ АСРҲОИ X-XI ХАТТИИ АСРҲОИ X-XI

Дар мақола корбурди вожаҳои иқтибосии оромӣ дар осори хаттии асрҳои X-XI таҳлилу баррасӣ шудааст. Заминаҳои вуруди вомвожаҳои оромӣ аз давраи шоханшоҳии Ҳахоманишӣ шуруъ мешавад ва дар забони форсии миёна идома пайдо намудааст. Теъдод аз вомвожаҳои оромӣ, ки дар забони форсии миёна мустаъмал буд, ба забони форсии нав интиқол мешаванд. Дар осори хаттии асрҳои X-XI, бавижа, тарҷума ва тафсири форсии Қуръон – «Бахше аз тафсире куҳан», «Тарҷумаи тафсири Табарӣ», «Тафсири Қуръони пок» ва бархе аз осори адабӣ корбурди вожаҳои оромиро ба вузӯҳ метавон дид. Дар куҳантарин тарҷума ва тафсири форсии Қуръон вожаҳои оромӣ дар муқоиса бо осори адабӣ ба гунаи куҳантари худ омадаанд. Дар мақола вожаҳои мазкид, шанбад, куништ, чухуд ва тарсо, ки баромади оромӣ доранд, бар асоси шавоҳиди бадастомада аз осори хаттии асрҳои X-XI ва бо таъна ба фарҳангҳои решашинохӣ ва тафсирии форсӣ таҳлилу баррасӣ шудаанд. Дар бархе аз фарҳангҳои тафсирии забони форсӣ баромади вожаҳои мазкид ва шанбадро форсӣ доништаанд. Вале дар фарҳангҳои решашинохӣ аз оромӣ будани вожаҳои мазкур таъйид шудааст. Таҳлилу баррасӣ нишон медиҳад, ки вомвожаҳои оромӣ на танҳо дар куҳантарин тарҷума ва тафсири форсии Қуръон, балки дар осори адабӣ низ корбурди густурда доштаанд.

Калидвожаҳо: вомвожа, калимаҳои оромӣ, осори хатӣ, забони форсии миёна, забони тоҷикӣ, луғат, решашиносӣ.

УПОТРЕБЛЕНИЕ АРАМЕЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ПЕРСИДСКИХ ТЕКСТАХ X–XI ВЕКОВ

В статье рассматривается использование заимствованных арамейских слов в письменных источниках X–XI веков. Истоки появления этих заимствований восходят к эпохе Ахеменидов и продолжались в среднеперсидском языке. Некоторые арамейские заимствования, которые были употребимы в среднеперсидском языке, со временем проникли в новоперсидский язык. В письменных источниках X–XI веков, особенно в переводах и толкованиях Корана — таких как «Бахше аз тафсире куҳан», «Тарҷумаи Тафсири Табарӣ», «Тафсири Қуръони пок» и некоторых литературных произведениях использование арамейских слов заметно.

В древнейших персидских переводах и толкованиях Корана арамейские слова встречаются в более древних формах по сравнению с литературными текстами. В статье анализируются слова мазкид, шанбад, куништ, чухуд и тарсо, которые имеют арамейское происхождение, на основе данных письменных источников X–XI веков и с опорой на персидские этимологические и толкование словарях. В некоторых толкование словарях эти слова считались персидскими, однако в этимологических исследованиях подтверждается их арамейское происхождение. Анализ показывает, что арамейские заимствования использовались не только в древнейших персидских переводах и толкованиях Корана, но и в литературных произведениях того времени.

Ключевые слова: заимствованные слова, арамейские слова, письменные источники, среднеперсидский язык, таджикский язык, словарь, этимология

THE USE OF ARAMAIC BORROWINGS IN PERSIAN TEXTS OF THE 10TH–11TH CENTURIES

The article examines the use of Aramaic loanwords in Persian written sources of the 10th–11th centuries. The origins of these loanwords trace back to the Achaemenid period and continued into Middle Persian. Some of these Aramaic loanwords, originally used in Middle Persian, later entered New Persian. In 10th–11th century written sources, particularly in Persian translations and

commentaries of the Quran—such as «*Bakhshe az tafsire kuhan*», «*Tarjumai Tafsiri Tabari*», «*Tafsiri Qurani pok*» and some literary works the use of Aramaic words is clearly observable.

In the earliest Persian translations and commentaries of the Quran, Aramaic words appear in their older forms compared to literary texts. The article analyzes the words **mazkid**, **shanbad**, **kunisht**, **juhud**, and **tarso**, which have Aramaic origins, based on evidence from 10th–11th century manuscripts and with reference to Persian etymological and tafsir dictionaries. In some tafsir dictionaries, the words *mazkid* and *shanbad* were considered Persian; however, etymological studies confirm their Aramaic origin. The analysis demonstrates that Aramaic loanwords were not only used in the earliest Persian translations and commentaries of the Quran but also had widespread use in contemporary literary works.

Keywords: loanwords, Aramaic words, manuscripts, Middle Persian, Tajik language, lexicon, etymology.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷобиров Абдуқодир Билолович, номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 93-566-51-67. E-mail: abdukodir667@gmail.com.

Сведения об авторе: Джобиров Абдуқодир Билолович, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: (+992) 93-566-51-67. E-mail: abdukodir667@gmail.com.

Information about the author: Jobirov Abdukodir Bilolovich, candidate of philological sciences, senior lecturer of the department of the department of history of language and typology of Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 93-566-51-67. E-mail: abdukodir667@gmail.com.

ТДУ:811.21/.22-1

ВАСФИ ТАБИАТ ДАР АШЪОРИ ФАРИДУН МУШИРӢ

Саидзода О. С., н.и.ф., муаллими калон
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Танавуи мавзӯҳо дар девони ашъори Ф. Муширӣ чашмгир аст. Мурури сурудаҳои ӯ гувоҳ бар ин аст, ки дар каломӣ ӯ мазоҳири мухталифи ҷомеаи инсонӣ ҳузури комил дорад. Аммо қарор бошад киёсе миёни мавзӯҳои мавҷуд сурат бигирад, бояд барои мавзӯи табиат ва вижагии он ҷойгоҳи барҷаста ҷудо намуд. Васфу бозтоби табиат ва аҷобати он яке аз мавзӯҳои ҷовидонии адабиёти ҷаҳон маҳсуб мешавад ва адиберо наметавон пайдо намуд, ки дар ҳилоли умри эҷодӣ ба ин мавзӯ муроҷиат накарда бошад.

Дар адабиёти классики муосири мо дар ин замина намунаҳои пуршуморе мавҷуд аст. Дар ин миён ончи офаридаи як хунармандро аз дигар адиб мутамоиз месозад, тарзу шеваи бархӯрд ба масъала аст.

Фаридун низ дар инъикоси шигифтиҳои табиат сабку усули хоси баён дорад. Нахустин вижагии шеваи баёни ӯ аз он иборат аст, ки аксари ашъори васфӣ ӯ дар иртибот бо табиат заминаи ёддоштиву замонӣ доранд.

Вижагии дигари табиатонаҳои шоир нурумандии тасвир аст. Гоҳо дараҷаи тасвир ба гунаест, ки дар вожагони шеър хонанда нафаси гарми табиатро эҳсос менамояд. Яке аз падидаҳои ҷолиби зиндагӣ фарорасии баҳор аст, ки дар адабиёт зиёд васф шуда. Васфи баҳор дар девони Муширӣ қомилан тозагӣ дорад. Ӯ расидани баҳорро зина ба зина, бо зикри муҳимтарин нишонаҳои баҳор нишон медиҳад. Яке аз аносири паёмовар аз баҳор борон аст, ки бо вуқуи худ аҷсоми дигареро маҷбур месозад то атру бӯй парокананд, аз

вучуди хеш дарак диҳанд. Ин аҷсом дар навбати худ як навъ нишону навиде аз фарорасии баҳор аст:

**Бӯйи борон, бӯйи сабза, бӯйи хок,
Шоҳаҳои шуста, боронхӯрда пок.
Осмони обиву абри сафед,
Баргҳои сабзи бед
Атри наргис, ракси бод,
Нағмаи шавқи парастуҳои шод,
Хилвати гарми кабӯтарҳои маст.
Нарм-нармак мерасад инак баҳор,
Хуш ба ҳоли рӯзгор [6, с. 187].**

بوی باران، بوی سبزه بوی خاک| شاخه‌های شسته باران خورده پاک| آسمان آبی وابر سپید| برگ های سبز بید عطر نرگس| رقص باد| نغمه شوق پرستوهای شاد| خلوت گرم کیوترهای مست| انرم نرمک می رسد| اینک بهار خوش بحال روزگار.

Банди аввали шеър тавре ки дида мешавад як муждаи нишотангез аз падидаҳои баҳор аст. Дар банди дувум тамоми мавҷудоти перомунро бо ин рухдоди сарнавиштсоз табрику шодбош мегӯяд. Аммо дар асл ҳар шайъу ҳар рустание, ки зикри ном мешавад худ пайванде бо баҳор дорад, чун қадами баҳор дар матни идомати онҳо таҳаввулу дигаргунӣ эҷод месозад:

**Хуш ба ҳоли чашмаҳову даштҳо,
Хуш ба ҳоли донаҳову сабзаҳо.
Хуш ба ҳоли ғунчаҳои нимабоз,
Хуш ба ҳоли духтари меҳак, ки меҳандад ба ноз
Хуш ба ҳоли чоми лабрези шароб,
Хуш ба ҳоли офтоб.**

خوش بحال چشم ها و دشت ها| خوش بحال دانه ها و سبزه ها| خوش بحال غنچه های نیم باز| خوش بحال دختر میخک که می خندد به ناز| خوش بحال جام لبریز شراب| خوش بحال آفتاب.

Танҳо дар банди сеюми шеър аст, ки шоир онро ба масоили иҷтимоӣ гиреҳ мезанад. Шоир ба мухотабон изҳор медорад, ки дар ҳар ҳолу ҳавое, ки бошанд, бояд ба истиқболи баҳор бишитобанд. Агар гиребонгири мушкilotанд, агар суфрашон саршори «нуқлу сабза нест» новобаста ба ин бояд баҳорро бо оғӯши боз истиқбол намоянд.

Бояд гуфт, ки шеърҳои васфӣ ӯ аксар ғазоҳое ҳастанд, ки шоир онҳоро дар зиндагии фардии хеш озмоиш намудааст. Ба навиштаи Муҳаммад Ризо Адӣ «ҷаҳони шеърии Фаридун Муширӣ дарвоқеъ маҳсули бозтоби таҷрубаҳои шахсии шоир бо дунёи перомунӣ худ ва ҳаводису рухдодҳои он аст, ва ин таҷрубаҳо монанди ҳуди зиндагӣ дар як шаклу як қолаб ҳулоса намешавад ва ҳар лаҳза чун моддаи сайёр зарфи замону маконро ба худ мегирад ва шоир бо дамидани рӯҳ ба он ҷавҳарае падида меоварад, ки хос буда ва ҳар гуна ташдиди он дар ҷорҷӯби қолабҳои аз пеш таъйиншуда бо зоту ҷавҳараи шеър дар тазод аст» [7, с. 188].

Падидаҳои табиӣ, табиат барои шоир як воситаест, ки шоир аз тамошои он лаззат мебарад, бо онҳо мусоҳиб мешавад ва ҳамзамон андешаву афкорашро атрофи масоили рӯзгор, сиришту моҳияти ҳастӣ баён медорад. Шеъри «Афсонаи борон» аз ин нигоҳ ҷалби назар менамояд. Оғози банди аввал пеши назари мо ғазои мартубу боронӣ, резиши борон ва ҳолу ҳавои равонии шоирро ҷилвагар месозад.

**Шаб то саҳар ман будаму лолоии борон,
Аммо намедонам чаро хобам намебурд.
Ғавғои пиндорам наместурд.
Ғамгину дилсард,
Рӯҳам ҳама ранҷ,
Ҷонам ҳама дард,
Оҳанги борон деви андӯҳи маро бедор мекард
Чашмони табдорам намехӯфт,
Афсонагӯӣ новдон афсона мегуфт... [8, с. 348]**

شب تا سحر من بودم و لالای باران|اما نمی دانم چرا خوابم نمی برد|غوغای پندارم نمی برد|غمگین دلسرد|روح همه رنج|جانم همه درد|آهنگ باران دیو اندوه مرا بیدار می کرد|چشمان تیدارم نمی خفت|افسانه گوی ناودان افسانه می گفت.

Бо ин тасвири кӯтоҳ мо фазои борониро эҳсос менамоем. Фазое, ки бо атру бўи худ шоирро комилан таҳти таъсир қарор дода ва ӯ ғарқ дар дунёи даруни ғамолуди хеш ба атроф хира мешавад ва нахустин унсуре, ки ҳушу зехни вайро ба худ мекашад бод аст. Унсури дигаре аз табиат ва ҳамсафари ҳамешагии борон. Ба назар чунин мерасад, ки бод ҳамачо боронро дунбол мекунад, ба марзхое гом мениҳад, ки қабл аз ӯ борон ба онҳо расидааст. Дар ин миён ба бод чехраи инсонӣ мебахшад. Бо баҳрагирӣ аз образи он ташбеҳу истиороти аҷиб меофаринад.

Озоду ваҳшӣ боди шабгард,
Аз бўи меҳакҳои боронхӯрдаи сармаст.
Сар мекашад аз бому аз дар,
Гоҳе садои бўсааш меомад аз боғ,
Гоҳе шароби хандааш дар кӯча мерехт.
Ғаҳ пой мекубид рӯи домани кӯҳ,
Ғаҳ даст меафшонд рӯи синаи дашт.
Осуда мерақсиду меҳандиду мегашт.

آزاد وحشی باد شبگرد|از بوی میخک های باران خورده سرمست|سر می کشید از بام و از در|گاهی صدای بوساش می آمد|از باغ|گاهی شراب خنده اش در کوچه می ریخت|گاه پای می کوبید روی دامن کوه|گاه دست می افشاند روی سینه دشت|آسوده می رقصد و می خندید و می گشت.

Агар дар банди нахусту дуом шоир таҳти нуфузи фазои боронӣ қарор дорад ва резиши борону вазиши бод ба шиддати дарду ғамаш меафзояд, дар бандҳои баъдӣ борон мачзуби ҳолу ҳавои ӯ мегардад ва ҳамчун шахси боҳабар аз пешинаи рӯзгору корномаи вай ворида гуфтугӯ мешавад. Дидани бори сангини ғаму андӯҳи тараф боронро мутаассир месозад. Ба шоир хитоб мекунад, ки ҳарчанд «дасти замон пойи ту бастааст ва рӯҳат шикастааст», аммо набояд дилсарду ноумед бошӣ. Неруе, ки аз қалби ту сарчашма мегирад, туро ба хомӯшиву беҳаракатӣ вомедорад. Аммо бояд ту ин садоро бишканӣ ва мубориза кунӣ:

Ин дил, ки меларзад миёни синаи ту,
Ин дил, ки дарёи вафову меҳрубонист.
Ин дил, ки ҷуз бо меҳрубонӣ ошно нест,
Ин дил дили ту душмани туст.
Заҳраш шароби чоми рағҳои тани туст,
Ин меҳрубониҳо ҳалокат мекунад, аз дил ҳазар кун,
Аз дил ҳазар кун!
Аз ин муҳаббатҳои беҳосил ҳазар кун!

این دل می لرزد میان سینه ی تو|این دل که دریای وفا و مهر و یابنست|این دل که جز با مهربانی آشنا نیست|این دل دل تودشمن توست|از هوش شراب جام رگهای تن توست|این مهربانی ها حلاکت می کند از دل حزر کن|از دل حزر کن|از این محبت های بی حاصل حزر کن.

Барҷастатарин хусусияти ашъори шоир, ки марбут ба табиатанд аз он иборат аст, ки ҳар шеъре дар поёнаш ҷанбаи иҷтимоӣ пайдо менамояд: «Шеъри Муширӣ дар тули беш аз чихил соли шоириаш аз шеъри отифӣ-эҳсосӣ ба шеъри отифӣ –иҷтимоӣ мубаддал шуд, ки ин таҳаввул таҳаввули ҳушоянду мақбул будааст.

Шояд ҳушёрӣ ӯ ва дарки инсонияш аз масоилро битавон муҳимтарин иллати ин таҳаввул донист ва ба гумони ман ин дигаргунӣ ба ҳамроҳи садоқате, ки аслитарин вижагии шахсияти ӯст, бузургтарин рози мавқеият ва маҳбубияташро ташкил медиҳад» [8, с. 335].

Тасвири табиат ва аносири он, вижагиҳои фаслҳои сол дар шеъри Муширӣ шеваи хоси баён доранд. Масалан замоне, ки меҳроҳад аз барфу нақши он дар домани табиат сухан бигӯяд, нахуст аз макони ҷойгиршавии он зикри ном намуда, сипас ба бозтоби фазое мепартозад, ки бар асари барф ба зухур расидааст.

Барфе, ки дар синаи замин нишаста, ба коҳхovu биноҳо нуфуз мекунад, ҷангалҳоро бараҳна месозад!

Дар интиҳони олам,
 Даштест бекарона.
 Фуру хуфта зери барф,
 Бо осмони баста меҳолуд,
 Бо кохҳои ларзон, овора дар уфук.
 Бо ҷангали бараҳна,
 Бо қулбаҳои хомӯш.... [8, с. 138]

در انتهای عالم|دشتیست بی کرانه|فرو خفته زیر برف|با آسمان بسته می آلود|با کاخ های لرزان آواره در افق|با جنگل برهنه|با کلبه های خاموش.

Дар баҳши баъдӣ аз саҳнаҳои дигари хоси фасли зимистон хайли зоғону нолакашии гургон суҳан дар миён мегузорад. Бояд гуфт, ки дар чунин сурудаҳои шоир махсусан забони ӯ рехти калимот ҷалби назар менамоянд.

Тавре ки маълум аст, забон бо тафаккур ва тафаккур бо забон дар иртибот аст. Забон бархоста аз тамошо ва нигоҳи инсон ба ҳастӣ аст ва чун инсонҳо нигоҳҳои мутафовите ба ҳастӣ доранд, тафаккурати гуногуне шакл мегирад. Ин тафаккурот дар ҳастӣ ба шаклҳои мутафовит дар забон таҷаллӣ мекунанд. Ба навиштаи муҳаққиқон «усулан инсон дар забон зиндагӣ мекунад ва ҳамчун забон аст» [8, с. 223].

Дар шеъри болоӣ хотироти даврони кӯдакӣ ҳаст, ки дар зеҳни шоир дар атрофи зимистон зинда мешаванд. Хотироте, ки бисёр саҳту ваҳшатангезанд. Дар зеҳни ӯ фаслҳои сол иваз мешаванд ва ҳар якеро саҳнаву манзараҳои хосе аст:

Дар пардаҳои зеҳни ман аз аҳди кӯдакӣ,
 Сармон саҳти баҳману исфанд,
 Ин гуна нақш бастааст:
 Аҳриманӣ!
 Аммо ҳамеша дар пайи исфанд,
 Ҳангомаи тулуи баҳор асту иманӣ.
 Шаб ҳарчи тиратар шавад, охир саҳар шавад,
 Ин як шукӯҳи Наврӯз,
 Он сон ки ёд дорамаш аз солҳои дур,
 Вингор қарнхост, ки дар интизорамаш [10, с. 139].

در پرده های ذهن من از عهد کودکی|سرمای سخت بهمن و اسفند|این گونه نقش بسته است|اهریمنی|اما همیشه در پی اسفند|هنگام طلوع بهار است و ایمن|شب هرچه تیرتر شود آخر سحر شود|این یک شکوه نوروز|آن سان که یاد دارمش از سالهای دور|او انگر قرن ها در انتظارمش|

Ин интизорӣ тул намекашад. Дар идомаи шеър тасвирҳои шигифтангезе аз падидаҳои табиат, ки бештар хоси фасли баҳор аст, пеши назари муҳотабон ҷилвагир мешавад: табли бузурги раъд, шаллоқи сурхи барқ.

Аз дурдастҳо,
 Овозу сози ҳулҳулае мерасад ба гӯш
 Табли бузурги раъд,
 Бар мекашад хурӯш.
 Шаллоқи сурхи барқ,
 Хуни фусурда дар дили абри фушурдари,
 Меоварад ба ҷӯш!

از دوردست ها آواز و ساز هلهله ای می رسید به گوش|طبل بزرگ رعد|بر می کشد خروش|شلاق سرخ برق|خون فسرده در دل ابر فشرده|ای می آورد به جوش|

Шоир дар ҳар банде бо тасвири фазои мавҷуди табиат зимнан ба расму суннат ва ривояту асотири роиҷ миёни мардум ишорат мебарорад. Масалан дар ҳамин банди болоӣ ба ривояти мардум, ки офтоб ҳамеша дар пайи расидан ба висоли моҳ ҳаст, таъкид шудааст. Дар банди баъдӣ рангинкамони камони Рустамро бо рангҳои вожагон наққошӣ намуда, ҳамзамон маҷзубияту алоқаи мардумро ба ин падидаи табиат ёдовар мешавад.

**Шуълаи рангинкамони офтоб,
Дар ғубори абрҳо афтодааст.
Кӯдаки бозипарасти зиндагӣ,
Дил ба ин руъёи рангин додааст.**

شعله ی رنگین کمان افتاب|در غبار ابررها افتاده است|کودک بازی پرست زندگی|دل به این رویای رنگین داده

است

Тамошои зебой, дидани манзараҳои ғариби табиат, замоне шодивару руҳбахш аст, ки инсон рӯзгори осудаву ором, бе каму кост дошта бошад.

Мутаассифона, он ҳама наққошиҳои латифу нишотбарангези бандҳои болоӣ дар поёни банди баъдӣ бо иваз шудани сахна лаззату кашандагии хешро аз даст медиҳад. Табиат бе қонуни зиндагии фардӣ дармеомезад, ки хушоянд нест. Агар дар се банди аввал инсон мушоҳиду тамошогари сахнаҳои табиату падидаҳои он аст, дар бандҳои баъдӣ худ табиат шоҳиди ҳам инсонро чомеаи инсонӣ мегардад. Дидани сахнаҳои хунини воқеияти зиндагии инсон ҳатто нилуфарро ноқусвор ба фарёд меоварад.

**Кӯдаки ҳамсоя хандон рӯйи бом,
Духтарони лола, хандон рӯйи дашт,
Чӯчагони кабк хандон рӯйи кӯҳ,
Кӯдаки ман лахтайе хун рӯйи ташт**

کودک همسایه خندان روی بام|دختران لاله خندان روی دشت|جوجکان کبک خندان روی کوه|کودک من لخته ای

خون روی تشت|

Дар бораи вижагиҳои ашъори ба табиат бахшидаи вай ишороти таъкидҳои зиёди мунтакидону донишмандони адабиёт мавҷуданд, ки ба ҳамаи онҳо наметавон ишора намуд, вале аз зикри бархе наметавон сарфи назар намуд. Пурон Фаррухзод дар мақолае ба таври чомеъ табиатномаи Ф. Муширо тавсиф намудааст. Мавсуф менависад: «ва осмон, ин ҳамеша осмон мукаррар дар ашъораш пахнопахн густарида аст. Бештар ё офтобӣ аст ва ё мохтобӣ ва лаболаб аз нуру рӯшноӣ ва агар ҳам ғаме бипарад ва бугзе бикунад ва абрӣ шавад чунон раққику нозуку зудгузар аст, ки агар ҳам озарахше бизанад ва тундаре бонге аз инфичор барорад ва биборад, даме пеш наменаояд. Абрҳо мевазанд, бугзҳо мешиканад ва умедҳо дар гулдонҳои баҳор норойч мешукуфанд. Зиндагӣ бо ранги рангаҳои парӣнааш шуморо ба ҳаракат ба нишот ва ба меҳрварзӣ меҳонанд. Баҳор мекунад, чавона мезанед ва тапишҳои қалбатон тунду тундтар мешавад. Дар шеъри ӯ «ҳавои сахар»-ро бинӯшед, таровидани чоми покро, хуруши хуши обро бинӯшед ва бо тамоми қалбатон дӯст бидоред» [7, с. 135].

Тавре ки дида мешавад, табиат бо тамоми шигифтиҳои дар шеъри шоир ҷилвагар аст. Дар радифи ин мавзӯҳо мавзуи дигаре, ки дар каломии шоир барҷастагии чашмрас дорад ҳок ва нақши он дар матни зиндагии инсонӣ аст.

Ин мавзӯ дар адабиёти қадиму муосири мо ҷойгоҳи барҷаста дорад. Зеро асоси идомати ҳастӣ дар паҳнаи ҷаҳон вобастаи ҳок ё замин аст.

Дар девони Ф. Муширӣ ҳарчанд перомунӣ он матолиби зиёде аст, вале мо танҳо ба шеъри «Шикваи рустан» ишорат менамоем:

Дар банди аввали шеър, ки иборат аз як мисраъ аст, шоир хитоб ба хонанда ҳушдор медиҳад, ки мо бояд ба ҳок ва ҷаҳони он бархӯрди ҷиддиву муҳаққиқона дошта бошем. Бояд фалсафаи зистану нафас кашидани ҳокро бишиносем:

Чи гуна ҳок нафас мекашад? Биандешем.

چگونه خاک نفس می کشد! ببندیشیم.

Дар банди дуюми «аз замҳарири ғариб»- сармои сахте сухан дар миён меғузорад, ки бар асари он хуршед ранг бохта, замин фусурда гашта ва ҳатто заҳраи сангро суроҳу шикӯф намудааст. Ин сармои зимистонӣ ба андозае сӯзон аст, ки сели парандагонро ба коми марг кашида. Сармо дар ҳама ҷо тарсу ваҳшатро ба камин нишонда буд.

**Чи замҳарири ғарибе,
Шикаст чехраи меҳр.
Фусурд синаи ҳок,**

**Шикофт захираи санг.
Парандагони ҳаво даста-даста ҷон доданд,
Гуловарони ҷаман ҷовидона пажмурданд.
Дар осмону замин ҳавл карда буд камин,
Ба тангҳои замон марг карда буд диранг [10, с. 156].**

چه زمهرير غريبی|شکست چهره مهر|فسرد سينه خاک|شکافت زهره سنگ|پرندگان هوا دسته دسته جان دادند|گل آواران چمن جاودانه پژمردند|در آسمان و زمين هول کرده بود کمين|به تنگنای زمان مرگ کرده بود درنگ|.

Сиришти руху ҳолати равони инсонист, ки дар лаҳзоти бухронӣ фазои саррасидаро таҳлилу барандоз менамояд, ба чигунагии пайёмади авзои мусаллат бар ӯву муҳити перомун меандешад. Аз худ мепурсад, ки оё вазъи пешини дубора таҷдид мешавад, ё ин охири ҷаҳон аст? Оё боғҳо аз нав шукуфон хоҳанд шуд? Дар чунин мавқеиятҳо гоҳо инсонҳо умед аз даст раҳо мекунанд. Шоир дар баҳши сеюм маҳз ҳамин ҳолатро нишон додааст.

**Ба сар расида буд ҷаҳон!
Посухе надошт сипехр,
Дубора боғ бихандид?
Касе надошт яқин
Чи замҳариро ғарибе**

به سر رسيده بود جهان| پاسخی نداشت سپهر| دوباره باغ بخندد؟| کسی نداشت يقين| چه زمهرير غريبی|

Боз ҳам фалсафаи вучудии хок-замин аст, ки зехни шоирро ба худ маътуф медорад. Чи нерӯе зоянда дар синаи он нухуфта, ки мудҳиштарин қудратро сарнагун месозад ва шуълаи зиндагиро фурузон нигоҳ медорад.

Шеваи танаффусе ки зарраҳои ҳаётофарин зехни вайро шигифтзада месозад. Ҳушдор медиҳад, ки бояд мо биёмӯзем аз хок шеваи зистанро:

Чи гуна хок нафас мекашад? Биандешем.

چه گونه خاک نفس می کشد؟ بينديشيم.

Дар нигоҳи аввал гӯё ҳадафи шоир тасвири табиат аст, вале дар бандҳои поёни таъкиди шоир рӯйи унсури ибрату омӯзандагӣ аст. Мо ҷузъе аз ин табиати бузургем, ки ҳазорон саҳнаи ибратомӯзу шоистаи тақлид дорад. Набояд аз саҳтиҳо, мушқилот тарсиду қанор нишаст. Бояд аз шеваи зиндагии замин намуна бардошт:

**Шукуҳи рӯстан инак:
Тулӯи фарвардин,
Гудохт он ҷама барор.
Дамид ин ҷама гул
Шукуфт ин ҷама ранг
Замин ба мо омӯхт,
Зи пеши ҳодиса бояд, ки пой пас накашем,
Магар кам аз хокем,
Нафас кашид замин
Мо чаро нафас накашем?**

شکوه رستن اينک| طلوع فروردين|گوداخت آن همه برف|دميد آن همه گل|شکفت اين همه رنگ|زمين به ما آموخت|زپيش حادثه بايد که پای پس نگشتيم|مگر کم از خاکيم|نفس کشيد زمين|ما چرا نفس نکشيم؟

Дар поёни ин қисмат бамаврид аст таъкид шавад, ки ҷаззобтарин дарунмояҳои ашъори шоир ба сурудаҳои марбут мешаванд, ки ба табиату падидаҳои он, аносири табиатсоз баҳшида шудаанд. Ба қавли яке аз муҳаққиқони адабиёт Шоир «ба парасту, ба сабза, ба гул, ба дурахшиши субҳ, ба нармои насим ва ба баҳор дуруд мефиристад ва аз пушти тамоми тарсҳову тардидҳои инсонӣ ба хуршеде, ки умед дорад саранҷом аз пушти «абрҳои ҳасуд» сар бароварад меандешад ва фарёд мекашад: панҷараҳоро боз кунед, баҳорро истиқбол кунед

Фаридун Муширӣ ҳамеша кӯшида иртиботи миёни табиату инсонро умқу вусъати тоза бахшад, собит созад, ки ин ду рукни ҳастӣ бидуни якдигар наметавонад идомат дошта бошанд.

Адабиёт:

1. Амвочи Корун. Мураттиб, муаллифони сарсухан А.Афсаҳзод ва Чобул Додалишох. Душанбе: Ирфон, 1973. –312 с.
2. Гулшани адаб. Ҷ. 1. Душанбе, 1974. – 423 с.
3. Жола Пайванд. Душанбе: Адиб, 1988. - 186 с.
4. Касрой С. Маҷмуаи шеърҳо. Бо кӯшиши Ф.Наҷмонов. Душанбе: Адиб, 1988. – 208 с.
5. Нодирпур Н. Мурғи офтоб. Душанбе: Адиб, 1995. – 223 с.
6. مشیری فریدون. گزیده ی اشعار. انتشارات "نگاه" تهران 1389.ص.24
7. شاعر کوچه خاطره ها. فریدون مشیری. تدوین بهروز صاحب اختیار، حمید رضا باقرزاده. تهران، هیرمند، ۱۳۸۰. – ۳۲۸ ص.
8. به نرمی باران (چشن نامه ی فریدون مشیری) انتشارات سخن. تهران 1392. ص.880
9. مشیری فریدون. از خاموشی. انتشارات علمی دانشگاه. تهران 1375. ص.173
10. مشیری فریدون. بارتاب نفس صبحدمان کلیات اشعار. جل 1 نشر چشمه تهران 1390. ص.720
11. مشیری فریدون. از خاموشی. انتشارات علمی دانشگاه. تهران 1375. ص.173
12. مشیری فریدون. آواز آن پرنده ی نمگین نشر چشمه. تهران 1376. ص.162
13. مشیری فریدون. ابر. انتشارات مهر و ابر. تهران 1386. ص.136
14. مشیری فریدون. یک آسمان پرنده. انتشارات سنایی. تهران 1387. ص.236
15. مشیری فریدون. بارتاب نفس صبحدمان کلیات اشعار. جل 1 نشر چشمه تهران 1390. ص.720
16. مشیری فریدون. گناه دریا. تهران، نیل، مرداد 1335-98. ص.

ВАСФИ ТАБИАТ ДАР АШЪОРИ ФАРИДУН МУШИРӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили мавзӯи васфи табиат дар ашъори Фаридун Муширӣ бахшида шудааст. Ҳадафи асосии таҳқиқ муайян намудани ҷойгоҳ ва нақши табиат дар низоми бадеии ашъори шоир, инчунин ошкор намудани хусусиятҳои сабкӣ ва маъноии тасвири падидаҳои табиӣ дар осори ӯ мебошад. Таҳлили матнҳои шеърӣ нишон медиҳад, ки табиат дар эҷодиёти Муширӣ на танҳо ҳамчун унсур тасвирӣ, балки ҳамчун воситаи баёни эҳсосоти андешаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии шоир хизмат мекунад.

Дар раванди таҳқиқ муайян гардид, ки шоир бо истифода аз тасвирҳои равшан, ташбеҳу истиора, рамзҳо ва забони содаву таъсирбахш манзараҳои табиатро бо хассосияти баланд ва шеваи хоси баён таҷассум менамояд. Тасвири баҳор, борон, бод, барф ва дигар падидаҳои табиӣ дар шеърҳои ӯ бо эҳсоси зинда ва воқеиятгароёна ифода ёфта, хонандаро ба муҳити табиӣ наздик месозад. Ҳамзамон, нишон дода мешавад, ки дар бисёр мавридҳо табиат дар шеъри Муширӣ бо ҳолати равонии шоир ва таҷрибаҳои шахсии ӯ пайванд ёфта, ба як омили муҳимми ифодаи ҷаҳони ботинии инсон табдил меёбад.

Дар мақола инчунин таъкид мешавад, ки васфи табиат дар ашъори Муширӣ танҳо бо тасвири манзараҳои зебои табиӣ маҳдуд намешавад. Шоир аксаран тавассути тасвири табиат ба масъалаҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фалсафии ҳаёти инсон рӯ меоварад. Аз ин рӯ, дар бисёр шеърҳои ӯ табиат ва инсон ҳамчун ду унсурӣ ҷудонашавандаи ҳастӣ ба ҳам пайванд меёбанд. Ин равиш боиси он мегардад, ки шеърҳои табиатнигории Муширӣ дорои мазмуни амиқи иҷтимоӣ ва инсондӯстона бошанд.

Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки табиат дар низоми бадеии ашъори Фаридун Муширӣ ҷойгоҳи марказӣ дошта, ҳамчун манбаи илҳом, воситаи баёни эҳсосот ва омили ташаккули андешаҳои иҷтимоӣ ва фалсафии шоир хизмат мекунад. Аз ин рӯ, омӯзиши вижаҳои тасвири табиат дар осори ӯ барои дарки амиқтари ҷаҳонбинии шоир ва арзёбии саҳми ӯ дар рушди шеъри муосири форсӣ аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожаҳо: шеър, баҳор, борон, бод, барф, замин, хок, инсон, эҳсос, тасвир, сабк, рамз, илҳом

ОПИСАНИЕ ПРИРОДЫ В ПОЭЗИИ ФАРИДУНА МУШИРИ

Данная статья посвящена анализу темы описания природы в поэзии Фаридуна Мушири. Основной целью исследования является определение места и роли природы в

художественной системе стихов поэта, а также выявление стилевых и смысловых особенностей изображения природных явлений в его произведениях. Анализ поэтических текстов показывает, что природа в творчестве Мушири выступает не только как изобразительный элемент, но и как средство выражения чувств, философских, социальных и нравственных размышлений поэта.

В ходе исследования было установлено, что поэт, используя яркие образы, метафоры и сравнения, символику и ясный, выразительный язык, воплощает природные картины с высокой чувствительностью и особым стилем изложения. Изображения весны, дождя, ветра, снега и других природных явлений в его стихах переданы живо и реалистично, приближая читателя к природной среде. Одновременно показано, что во многих случаях природа в поэзии Мушири тесно связана с внутренним состоянием поэта и его личным опытом, превращаясь в важный инструмент выражения внутреннего мира человека.

В статье также подчеркивается, что восхваление природы в стихах Мушири не ограничивается лишь описанием красивых пейзажей. Поэт часто через изображение природы обращается к социальным, нравственным и философским аспектам человеческой жизни. Поэтому во многих его стихах природа и человек выступают как два неразрывных элемента бытия. Такой подход делает поэзию Мушири о природе глубоко социально и гуманистически насыщенной.

Результаты исследования показывают, что природа занимает центральное место в художественной системе стихов Фаридуна Мушири, выступая источником вдохновения, средством выражения чувств и фактором формирования социальных и философских идей поэта. Поэтому изучение особенностей изображения природы в его произведениях имеет важное значение для более глубокого понимания мировоззрения поэта и оценки его вклада в развитие современной персидской поэзии.

Ключевые слова: поэзия, весна, дождь, ветер, снег, земля, почва, человек, чувство, изображение, стиль, символ, вдохновение

THE PRAISE OF NATURE IN THE POETRY OF FEREDOUN MOSHIRI

This article is devoted to the analysis of the theme of praising nature in the poetry of Fereydoun Moshiri. The main objective of the study is to determine the place and role of nature within the artistic system of the poet's works, as well as to reveal the stylistic and semantic features of depicting natural phenomena in his poetry. Analysis of the poetic texts shows that nature in Moshiri's work serves not only as a descriptive element but also as a means of expressing the poet's emotions, philosophical reflections, social insights, and moral ideas.

During the course of the study, it was found that the poet, using vivid imagery, metaphors and similes, symbolism, and clear, expressive language, portrays natural scenes with great sensitivity and a distinctive style. His depictions of spring, rain, wind, snow, and other natural phenomena are rendered with a lively and realistic sense, bringing the reader closer to the natural environment. At the same time, it is shown that in many cases nature in Moshiri's poetry is closely connected to the poet's emotional state and personal experiences, becoming an important means of expressing the inner world of humans.

The article also emphasizes that the praise of nature in Moshiri's poetry is not limited to describing beautiful landscapes. The poet often uses depictions of nature to address social, ethical, and philosophical aspects of human life. Therefore, in many of his poems, nature and humanity are intertwined as inseparable elements of existence. This approach gives Moshiri's nature poetry a deep social and humanistic meaning.

The results of the study indicate that nature occupies a central position in the artistic system of Fereydoun Moshiri's poetry, serving as a source of inspiration, a means of expressing emotions, and a factor in shaping the poet's social and philosophical ideas. Therefore, studying the characteristics of nature depiction in his works is essential for a deeper understanding of the poet's worldview and for evaluating his contribution to the development of modern Persian poetry.

Keywords: poetry, spring, rain, wind, snow, earth, soil, human, emotion, imagery, style, symbol, inspiration

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Одинааҳмад Сайдамир, номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи филологияи арабии факултети забонҳои Осиё ва Аврупои Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

Сведения об авторе: Саидзода Одинааҳмад Сайдамир, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры арабской филологии Таджикского национального университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакки, 17. **Телефон:** (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

Information about the author: Saidzoda Odinaahmad Saidamir, candidate of philological sciences, senior lecturer, department of arabic philology Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave, 17. **Phone:** (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

ТДУ 001(4): 891.550 (092)

РӯЗГОРИ ФИРДАВСӢ ДАР ТАҲҚИҚОТИ ДОНИШМАНДОНИ АВРУПО

Зебарниё М.Ҷ., н.и.ф., дотсент

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шохтемур

Дар Аврупо номи Фирдавсӣ то охири асри XVIII-ум он қадар маъруф набудааст. Нахустин баҳсе, ки бобати «Шоҳнома» ва Фирдавсӣ ба миён омадааст, дар навиштаҳои *Сэр Уилям Ҷонс (Sir William Jones) (1746 - 1794)* сурат гирифтааст [15, с. 56-57]. Ҷонс дар боби «Шоҳнома» иттилооти кофӣ надоштааст, зеро ӯ «Шоҳнома»-ро маҳсули эҷоди чанд нафар аз шоирон медонад, ки ба ғайр аз Фирдавсӣ номи дигарашон аз саҳифаҳои таърих зудуда шудаанд. Сабаби ин иштибоҳи Ҷонс қалонҳаҷм будани асари безаволи Фирдавсӣ мебошад. Дар воқеъ «Шоҳнома» аз тамоми китобҳои ҳамосии Аврупо, ки ба силки назм кашида шудаанд, бузургтар мебошад. Ҳатто аз «Иллиада»-и маъруф ҳашт маротиба бузургҳаҷмтар аст. Ҷонс ҳарчанд, ки мафтуни Фирдавсӣ аст ва ӯро бо Гомер муқоиса мекунад, ба назараш аҷиб меояд, ки китобе бо ин тафсил таълифи як шоир бошад. Дар оғози асри XIX, ки тавсеаи романтизм дар адабиёти аврупоӣ шуруъ гардида буд, олимону адибон ва шоирони Аврупо ба мутолиаи адабиёти Шарқ бо майлу рағбати хосса машғул шуда буданд, шоирони романтик ба эҷодиёти шоирону адибони Шарқ таваҷҷуҳи махсус доштанд. Алалхусус, дар Олмон, сабки романтикӣ бо авҷи таракқӣ расида буд ва адабиёти машриқзамин (форсӣ ва арабӣ) ҳавоҳои зиёде дошт.

Гёте Иоганн Вольфганг Фон (Goethe, Johann Wolfgang von) (1749–1832), аз волотарин ҳавоҳои адабиёти Шарқ ба шумор мерафт ва ба адабиёти форсӣ рағбати зиёд дошт, махсусан шефтаи каломҳои ноби Ҳофизи Шерозӣ буд.

Гёте дар хотимаи «Девони мағриб ва машриқ» зимни нигоштаҳои худ аз баъзе шоирони классикии форсии тоҷикӣ ёдовар шуда, аз ҷумла аз Фирдавсӣ ҳам ёд мекунад ва бо тааҷҷуб қайд менамояд, ки чӣ гуна «деҳқонзода» тавонистааст бо ин пояи фазлу қамол бирасад ва китобе чун «Шоҳнома», ки шухрату овозааш сар то сари ҷаҳонро гирифта, ба риштаи сухан кашад [16, с. 67].

Дар бораи рӯзгори Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ аввалин асари таҳқиқотӣ бо забони олмонӣ, аз ҷониби Йозеф фон Гаммер-Пургшталь (Joseph von Hammer-Purgstall) (1774- 1856), таълиф гардидааст [17, с. 56]. Гаммер шефтаи ашъори баландпояи Фирдавсӣ шуда, ӯро натавонанд бузургтарин шоири Эрон дониста, балки бузургтарин шоири машриқзамин ба қалам дода, дар ашъори ҳамосӣ макомашро хеле баланд арзёбӣ намудааст. Аммо он матолибе, ки

Гаммер роҷеъ ба шарҳи аҳволи Фирдавсӣ навиштааст, дорои ҳамон нуқс аст, ки тақрибан дар тамоми навиштаҳои муаллифони аврупоӣ монанди Гёте (Goethe), Мол (Mohl), Торнер Макан (Turner Macan), Итало Пиззи (Italo Pizzi) ба назар мерасад. Яъне ӯ бештар афсонаҳои ҳолӣ аз ҳақиқатро ки дар бархе тазкираҳо ва сарчашмаҳои қаблӣ дар бораи зиндагии Фирдавсӣ омадааст, ҳақиқат пиндошта як ҷузъи воқеаҳои муҳимми зиндагии шоир зикр намудааст.

Дигар аз таҳқиқоти муҳимме, ки дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома» ба амал омадааст, ба қалами мусташриқи бузурги олмонӣ Теодор Нёлдеке (Theodor Nöldeke) (1836 – 1930), таалуқ дорад ва ин таҳқиқоти арзишманд дар китоби «Ҷамосаи миллии Эрон», ки ба қалами ӯ тааллуқ дорад, дарҷ гардидааст [3, с. 56].

Нёлдеке ибтидо ба шарҳи ҳоли Фирдавсӣ пардохтааст ва ривоёти нодурустero ки дар бораи шарҳи ҳоли шоир ҷамъоварӣ шуда буд, ба қанор гузошта ва бо беҳтарин шевае, ки ба ҳақиқат наздик аст, таърихи зиндагонияшро матраҳ кардааст. Ҷамчунин, ӯ масъалаи иртиботи Султон Маҳмудро бо зиндагонии Фирдавсӣ бо далелу бурҳонҳои қотеъ собит намудааст.

Нёлдеке менависад, ки «Шоҳнома» тақрибан пештар аз он ки Султон Маҳмуд сари қудрат қарор гирад, хотима ёфта буд. Ҷамчунин, ӯ мегӯяд чойи басо хушвақтӣ аст, ки Фирдавсӣ аз таъсири ақоиди мутаассибин ва зоҳирпарастони мазҳаби ислом озод будааст, бо вучуди ин наметавонем бигӯем ки ӯ ба дину оин ақида надоштааст, балки ба маъноии тамоми қалима аз муваҳхиддон ба шумор меравад. Мусташриқи мазкур дар ташреҳи шахсияти Фирдавсӣ низ бисёр дақиқ баҳо дода, қайд менамояд, ки қазоват қардан дар бораи Фирдавсӣ аз назари ахлоқи муосир хатост, зеро мумкин аст ҳонандаи муосир аз мадҳу ситоише, ки Фирдавсӣ дар бораи Султон Маҳмуд эҷод намудааст, таъҷҷуб намояд, лекин набояд фаромӯш кард, ки авзои иҷтимоии шуароӣ асри ғазнавӣ бо шуароӣ муосир тафовутӣ бисёр доштааст. Шуароӣ замони ғазнавӣ пурра тахти интиқоду назорати ҷиддии дарбор будаанд ва ба воситаи славу инъом ниёзҳои зиндагонии ҳудро қаму беш таъмин менамудаанд ва бо ин ҷиҳат тамаллуқи ҷоплусӣ нисбат ба подшоҳон шартӣ шоирони ҳамон аср будааст, пас набояд Фирдавсиро ба тамаллуқгӯӣ муттаҳам намуд, баръақс бояд гуфт, ки шоир ҷамеша ҳайсиати хешро маҳфуз доштааст. Фирдавсӣ эҳтироми шахсияти ҳудро риоят мекардааст ва қадру қимати фазлу қамоли бепоёни ҳудро медонистааст. Нёлдеке монанди Мол шарҳи ҳоли Фирдавсиро аз ҳуди «Шоҳнома» ҷӯё шуда, нодурустии ҷузъиёте, ки фароҳамоварандагонӣ гузидаҳо ва муаррихонӣ адабӣ дар бораи зиндагии шоир матраҳ қарда буданд, бо далелҳои фаровон исбот намудааст. «Валекин вақте ӯ бо тақя ба навиштаи охири нусхаи дастнависи мутааххире аз «Шоҳнома» 32 байт шеърро ба Фирдавсӣ нисбат дод, ки тибқи он шоир ҳудуди солҳои 388-389 ҳ.(998 м.) дар Исфаҳон дар хидмати Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Абибақри Хонланҷонӣ буда ва нусхае аз «Шоҳнома»-ро ба вай тақдим қардааст, дар таҳқиқи баррасии ҳуд дучори ифрот шуда буд. Ӯ бо тақя ба абёти «Шоҳнома» ишора ба 65 ва «наздики ҳаштод»-ро воқеӣ дониста, ин ду ишораро қанори ҳам гузошта ба натиҷае расидааст, ки инҳо марбут ба ду нусха аз «Шоҳнома» будаанд ва нусхаи охириро шоир дар соли 400 ҳ.қ./1010 м. ба анҷом расонида, ба Султон Маҳмуд тақдим намудааст. Нусхаи қаблӣ бошад, дар 65-солагии Фирдавсӣ ба охир расид ва ба таърихи 25-уми муҳаррам соли 389 ба амире аз Хонланҷон (наздики Исфаҳон) ба номи Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Абибақр тақдим қарда шуд. Ниҳоят Нёлдеке натиҷагирӣ намуда, мегӯяд, ки «ба ин тартиб агар вай (Фирдавсӣ) дар оғози соли 389, 65 сол дошта, дар нимаҳои соли 400 ҳиҷрӣ 76 ё 77 сол доштааст. Бинобар ин таърихи таваллуди ӯ 323 ё 324 ҳиҷрӣ будааст» [7, с. 150]. Ин бардошти Нёлдеке мавриди қабули Сайид Ҳасан Тақизода гардид ва ӯ дар ин бора ибрози ақида намуд. Сипас Муҳаммадали Фурӯғӣ, ки дар он ҳангом ба ҳайси нахуствазири Эрон, қору фаёлият дошт, ба пайравӣ аз нигоштаҳои Нёлдеке ва Тақизода, соли 1313 шамсӣ (1934 милодӣ)-ро барои замони баргузории ҷашни қазораи зодрузи Фирдавсӣ пешниҳод қард ва ҳуди ҳамон сол ҷашни қазорумин солгарди зодрузи шоир дар Техрон, Тус ва бархе аз пойтахтҳои кишварҳои дигари қаҳон баргузор шуд. Ҷамчунин, соли 324 қамарӣ ба унвони зодрузи Фирдавсӣ, бар санги гӯри ӯ дар сохтмони навсохтаи оромгоҳаш дар Тус низ сабт гардид. Бо ин ҳол, баҳси соли таваллуди қамосасароӣ бузург ба анҷом нарасид. Ба зудӣ

маълум шуд, ки тақдимкунандаи «Шоҳнома» ба Аҳмад Хонланҷонӣ худӣ Фирдавсӣ набудааст, балки хушнависе дар хидмати ин амир будааст, ки «Шоҳнома»-ро аз рӯи нусхаи хаттӣ барои хучаини худ нусхабардорӣ мекардааст ва ин воқеа дар таърихи сешанбеи 25-уми муҳаррами соли 689 ҳ.қ.// сурат гирифтааст. Аммо чун дар хатти арабиасоси форсӣ ҳарфҳои син ва шин монанд ҳастанд ва танҳо ҳарфи шин бо аломати сенукта аз ҳарфи син (се) фарқ мекунад, рақами 689-ро Нёлдеке 389 хондааст ва маҳз ҳамин хато хондани ӯ боис шудааст, ки ба хатогии ҷиддӣ роҳ диҳад. Аввалин шуда, Муҳаммадтақии Баҳор ақидаҳои Сайид Ҳасан Тақизода ва Муҳаммадали Фурӯғиро рад намуда, нигоштаҳои Жюль Молро наздиктар ба воқеият донист ва яқинд далелҳо оварда собит намуд, ки шоир дар солҳои 330-331 қамарӣ (940-941 милодӣ) чашм ба олами ҳаёт кушодааст. Илова бар ин довари Нёлдеке дар бораи шахсияти Фирдавсӣ эрод дошт, зеро вай интисоби «Юсуф ва Зулайхо»-ро, ки ошкоро моҳияти зиддишоҳномаӣ дорад ба Фирдавсӣ пазируфт» [7, с. 19-21].

Аввалин таҳқиқе, ки роҷеъ ба Фирдавсӣ дар Англия мунташир шудааст, шарҳе мебошад, ки дар дебочаи тарҷумаи достони «Рустам ва Сухроб» ба қалами Джеймс Аткінсон (James Atkinson) (1780 - 1852), таҳрир шудааст. Ин шарқшинос асосан дар соли 1829 ба тарҷумаи мухтасари «Шоҳнома» машғул шудааст [13, с. 43]. Матолиберо ки Аткінсон (Atkinson) роҷеъ ба зиндагии Фирдавсӣ навишта иборат аз афсонаҳои зиёде аст, ки муаллиф натавонистааст аз миёни онҳо сараро аз носара ҷудо намояд, лекин муқоиса намудани шахсияти Фирдавсӣ ва Гомер аз ҷониби ин шарқшинос қобили тавҷӯҳ аст ва бар замми он ки Фирдавсиро таҳсини бисёр менамояд боз ҳам ӯро ҳампояи шоирони бузурги Юнон наметонад, балки чунин фикрро қуфр мешуморад ва мегӯяд, ки муқоисаи байни ду шоир нисбӣ аст, бо ин маънӣ ки Фирдавсӣ дар мамлақату дар адабиёти худ ҳамон мақомро доштааст, ки Гомер дар мамлақату адабиёти худ дорои он мақом будааст. Ба андешаи шарқшиноси мазкур ин навъ муқоиса далолат бар он намекунад, ки осорашон бо ҳам қаробату шабоҳат доштааст ва илова бар ин Фирдавсӣ назар ба ҳамаи шоирони Аврупо ба Гомер наздиктар будааст, балки ин наздикӣ аз он сабаб аст, ки монандиҳое дар таркиби китобу ҷамъовариҳои афсонаҳои миллии ҳарду ҷониб (Аврупо ва Шарқ) ба қор бурда шудааст. Ҳатто паҳлавонҳои шоҳкориҳояшон ҳам бо ҳам шабоҳат доранд ва Рустам дар ҳақиқат Геракл (Herakles)-и Эрон ба шумор меравад. Аткінсон ба шабоҳат доштани «Шоҳнома» бо ҳикмати размии шоирони қуруни вустои Аврупо аҳамияти зиёд додааст. Ба ақидаи ӯ шабоҳати мазкур ба воситаи таъсире аст, ки «Шоҳнома» бо адабиёти қуруни дувоздаҳуми Аврупо бахшида ва албатта ин таъсир ба василаи ҷангҳои салибӣ ва муоширати аврупоӣён бо ғарб, ки тарҷумаи осори олимони арабу Эронро бо Аврупо овардаанд, ҳосил гардидааст.

Мустаҳриқи дигар Эдвард Гранвилл Браун (Edward Granville Browne) (1862, -1926) дар китоби маъруфи хеш «Таърихи адабиёти Эрон» мухтасар ба шарҳи ҳоли Фирдавсӣ пардохта, аз қисмати қалони афсонаҳое, ки дар боби ҳаёти Фирдавсӣ сохта шуда буданд, сарфи назар кардааст ва он чиро ки ба ҳақиқат наздиктар аст, баён намудааст [15, с. 40]. Браун аҳволи Султон Маҳмуд ва дарбораширо, ки таъсири муҳимме дар тавсеаи адабиёти миллии Эрон доштааст ба диққати тамоми шарҳ дода, монанди Нёлдеке, афсонаи даҳолати Султон Маҳмудро дар таълифи «Шоҳнома» ба қулӣ рад кардааст. Роҷеъ ба шарҳи зиндагии Фирдавсӣ ба зикри он ҷӣ дар «Ҷаҳор мақола» дарҷ шудааст иқтифо намудааст. Зеро ба ақидаи ӯ «Ҷаҳор мақола» барои шарҳи ҳоли Фирдавсӣ муҳимтарин манбаъ ба шумор меравад. Мавриди зикр аст, ки Браун аз ҳудаш ҷизе нанавишта ва бештар аз ақидаҳои Жюль Мол ва Нёлдеке пайравӣ намудааст, зеро ба ақидаи ӯ онҳо бузургтарин муҳаққиқони аврупоӣ дар боби Фирдавсӣ маҳсуб меёбанд.

Донишманди бузурги фаронсавӣ Жюль фон Мол (Julius von Mohl) (1800 - 1876), дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ таҳқиқоти муфасссале ба анҷом расонида, дар дебочаи тарҷумаи «Шоҳнома»-и ҳудаш ҷой додааст [5, с. 52]. Ӯ ин шоҳасарро ба наср тарҷума кардааст ва тарҷумаи ӯ яке аз нахустин тарҷумаи пурраи «Шоҳнома» дар Аврупо ба шумор меравад. Ин тарҷумаи «Шоҳнома» дар миёнаҳои асри XIX ба таъъ расидааст. Тарҷумаи «Шоҳнома»-и Мол дар Аврупо шӯхрати босазо дошта ва муддатҳои тулонӣ барои маърифати Фирдавсӣ манбаи муҳимме ба шумор меомадааст, зеро ки Жюль Мол, ки аз шарқшиносони

бисёр донишманд махсуб меёфт, тамоми иттилоотро, аз манбаъҳои аврупоиву шарқӣ дар боби Фирдавсӣ ба даст оварда дар дебочаи мазкур ғунҷонидааст. Қисмати аввали тарҷумаи Жюл Мол шарҳи ҳоли Фирдавсиро дар бар мегирад. Мавриди зикр аст, ки дар ягон манбаъҳои қаблии Аврупо тарҷумаи ҳоли шоир бо чунин тафсилот навишта нашудааст. Муаллиф, тамоми иттилоотро ки дар бораи ин шоири бузург дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳ, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ ва махсусан дар ҳуди «Шоҳнома» ё аз мутолиаи баъзе аз мустаҳриқини дигар ба даст овардааст, ҳамаро ҷамъоварӣ намуда дар ин дебоча сабт кардааст. Аммо муҳаққиқон аз ҳақиқат дур будани бештари афсонаҳои овардаи Жюл Молро ошкор намудаанд, ки ба ин васила солҳои охир аҳаммияти ин дебочаи иншонамудаи донишманди бузурги фаронсавӣ каме коста шудааст. Аммо он матолибе, ки дар бораи ашъори размии форсӣ навиштааст ва таърихе, ки аз асри Фирдавсӣ ва истилои арабҳо таълиф кардааст, ҳоло ҳам дорои аҳаммияти баланди илмӣ мебошанд.

Профессор Василий Владимирович Бартолд (1869 - 1930) дар мақолааш «Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ» [2, с. 27] «Шоҳнома»-ро бузургтарин китоби ҳамосии адабиёти дунё ҳисобида, Фирдавсиро бо Гомер муқоиса мекунад ва дар тарозуи суҳанварӣ ҳардуро ҳамвазн ҳисобида, гоҳо ӯро бо навобиғи адабиёти Аврупо монанди Данте ва Шекспир ҳампоя мешуморад, маҳорати беназирашро дар сабки эпикӣ, лирикӣ ва драматикӣ тақдир менамояд. Баъд аз мутолиаи таълифоти Нёлдеке ва Жюл Мол матолиби тозае дар боби «Шоҳнома» дар китоби профессор Бартолд дида намешавад ва роҷеъ ба шарҳи зиндагонии Фирдавсӣ ҳам ончи навишта шудааст, бо дебочаи китоби Жюл Мол тафовуте надорад, балки ҳамон иштибоҳҳо тақрор шудааст.

Аввалин мақолаи дар бораи Фирдавсӣ дар Русия ба таъб расида таҳти унвони «Абулқосим Фирдавсии Тусӣ - муаллифи китоб роҷеъ ба шоҳон машҳур бо номи «Шоҳнома» бо иловаи образи сатҳии таърихи назми форсӣ то ибтидои қарни XV» («Абулькасим Фирдоуси Тусский творец книги царей, известной под названием «Шахнаме» с прибавлением беглого образа истории персидской поэзии до исхода XV столетия») таълифи профессор Степанос Назарянс (1812 - 1879) мебошад [1, с. 19]. Ин мақола тарҷумаи ҳоли Фирдавсиро низ дар бар мегирад ва шабоҳати зиёде ба китоби Жюл Мол дорад.

Муҳимтарин китобе, ки ба забони русӣ дар бораи адабиёти Эрон таълиф шуда ва қисмати муфасссале роҷеъ ба Фирдавсӣ ва асри ғазнавихоро дар бар гирифтааст, мутаалиқ ба профессор Агафангел (Агатангел) Ефимович Кримский (1871-1941) буда, «Таърихи Эрон ва адабиёти тасаввуфӣ он» ном дорад. Китоби мазкур дар соли 1913 дар Маскав ба таъб расидааст [6, с. 52]. Муҳаққиқ он матолибе, ки дар бораи шарҳи ҳоли Фирдавсӣ навиштааст, ба таҳқиқоти Нёлдеке шабоҳат дорад, зеро ӯ ҳам монанди Нёлдеке кӯшиш ба ҳарч додаст, ки афсонаҳои сохтаро аз ривоёти ҳоли аз ҳақиқат ҷудо намояд. Дар маҷмӯъ фарқияте, ки дар таълифи ин ду шарҳинос дида мешавад ин аст, ки Кримский шахсияти Султон Маҳмудро як нафар ваҳшии бераҳму бесавод муаррифӣ карда қайд намудааст, ки шоироне, ки дар дарбори ин шоҳ ҷамъ шуда будаанд, бо қамоли шақовату бераҳмӣ аз ҷониби Султон Маҳмуд азияту озор медидаанд. Ба ақидаи ин мустаҳриқ ранҷиши Фирдавсӣ бо ин суннии мутаассиб аз он ҷиҳат будааст, ки бо он бесаводие, ки доштааст наметавонистааст, ба қамоли азамати «Шоҳнома» пай бибазад.

Аз донишмандони Ҳинду Покистон аввалин муҳаққиқе, ки роҷеъ ба Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ дар қисматҳои гуногуни китоби арзишманди ҳеш «Шеър-ул-Аҷам» таваққуф кардааст, аллома Шиблии Нуъмонӣ мебошад [7, с. 33]. Ҳамчунин, донишманди покистонӣ Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ низ дар китоби пурмуҳтавои ҳудаш «Дар шинохти Фирдавсӣ» дар бораи шарҳи ҳоли Фирдавсӣ матолиби арзишманде ба қалам додааст [12, с. 11].

«Таҳқиқи рӯзгору осори Абулқосим Фирдавсӣ дар Эрон аз охири садаи XIX милодӣ шуруъ шудааст. Дар мақолаҳои «Рӯзномаи миллати Эрон» ва китобҳои дарсӣ роҷеъ ба Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ маълумот дарҷ мегардиданд» [7, с. 33] Баъдан донишмандони маъруфи эронӣ Сайид Ҳасани Такизода, Муҳаммад Қазвинӣ, Муҳаммадали Фурӯғӣ, Маликушшуаро Баҳор ва дигарон дар мақолаҳои илмиашон дар бораи ҷанбаҳои гуногуни

зиндагии Фирдавсӣ ақидаҳои ҷолиб баён намуда, шоҳномашиносиро дар Эрон бунёд гузоштанд.

Адабиётшиносии маъруфи тоҷик Муллоаҳмадов Мирзо соли 1934-ро овони ҷамъбасти давраи аввал ва оғози марҳалаи нави шоҳномашиносии на танҳо дар Эрон, балки дар тамоми ҷаҳон дониста, қайд менамояд, ки «дар он сол (1934) 1000- солагии Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ дар кишварҳои зиёди олам таҷлил гардида, ба ин муносибат конференсу ҷамъишҳои илмӣ баргузор шуданд. Дар Кунгураи байналмилалӣ Техрон, ки он нахустин ҷамъиши бузурги илмӣ Эрон махсус мешавад, аз 17 кишвари ҷаҳон беш аз чихил нафар, ҳамаҷунин чихил нафар донишмандону адиби эронӣ ширкат варзиданд» [7, с. 33-34].

Аз таҳқиқоти баъдӣ, ки олимони маъруфи эронӣ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома» анҷом додаанд, исми чанд нафарашонро метавон ном бурд. Аз ҷумла паҷуҳишҳои Забехулло Сафо, Муҳаммад Муъин, Ҷалол Холиқи Мутлақ, Мучтабо Минавӣ, Алиризо Шопури Шаҳбозӣ, Муҳаммадамини Риёҳӣ ханӯз ҳам аз зумраи беҳтарин паҷуҳишҳо дар бораи Фирдавсӣ ва асари шойгонаш ба шумор мераванд.

Аз аввали садаи XX як қатор адабиётшиносони русу тоҷик низ бевосита ба таҳқиқи «Шоҳнома» шуруъ намуданд. Аз ҷумла, адабиётшиносони барҷастаи рус ва шуравӣ Брагинский И.С., Бертелс Е.Э., Белинский А.М., Дяков М.М., Болдирев А.Н., Османов М.Н., Стариков А.А ва паҷуҳишгарони тоҷик С. Айнӣ, А. Фитрат, Н. Бектош, С. Улуғзода ва дигарон доир ба ҷанбаҳои гуногуни «Шоҳнома» ва Фирдавсӣ таҳқиқоти судманде анҷом доданд.

Зинаи асосии шоҳномапаҷуҳӣ дар Тоҷикистон аз оғози тайёри ба ҷашни ҳазораи Ҳаким Фирдавсӣ ибтидо гирифтааст. Анҷумани якуми нависандагони Иттифоқи Шуравӣ, ки 18 октябри соли 1934 бо шукӯҳу шаҳомати хоса таҷлил гашт, дар шинохти «Шоҳнома» ва Фирдавсӣ ҳиссагузори намуд. Дар ҷамъиши мазкур аксари фирдавсишиносон ва шоҳномапаҷуҳони аз мамолики мухталиф ҷамъомада, андешарони намуданд.

«Қадами аввалро дар ин замина ҳам дар Тоҷикистон устод Садриддин Айнӣ гузоштааст. Соли 1934 ба муносибати 1000-солагии Фирдавсӣ рисолаи устод «Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и» ӯ ба таъъ расид, ки бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик рӯзгори шоир ва «Шоҳнома»-и безаволи ӯро мавриди баррасӣ қарор дод. Ин рисола дорои чанд нуктаи муҳим ё кашфи илмӣ мебошад. Аз ҷумла устод Айнӣ бори аввал ба давраи Сомониён мансуб будани Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯро таъкид намуд. Зеро то он вақт аз Муҳаммад Авфӣ то Эттеву Шиблии Нуъмонӣ Фирдавсиро шоири аҳди ғазнавиён мешумориданд» [3, с. 434].

Пас аз устод Садриддин Айнӣ, Абдурауф Фитрат низ ба муносибати ҳазораи Абулқосими Фирдавсӣ мақолаи таҳти унвони «Фирдавсӣ» иншо намуд. Дар мақолаи иншонамудаи ӯ дар хусуси замон ва муҳити шоир маълумоти судманде оварда шудааст. Дар воқеъ мақолаи навиштаи ӯро метавон яке аз аввалин таҳқиқоти муфасссал доир ба ҳаёту эҷодиёти Фирдавсӣ дар адабиётшиносии навини тоҷик баршумурд [10, с. 40-51].

Ҳамаҷунин, нависандаи маъруфи тоҷик Сотим Улуғзода дар соли 1985 романи машҳури хешро таҳти унвони «Фирдавсӣ» ба таъъ расонид. Дар ин асар Сотим Улуғзода Фирдавсиро ҳамчун ҳакими бузурги неруи ҳунари дошта, шоири инсонпарвар ва адолатхоҳ тасвир намудааст. Ин ҳакими фарзона дар аксар лаҳзаҳо андешамандона амалдорони мамлакатро ба худотарсиву додгустарӣ даъват намуда, аз онҳо талаб менамояд, ки ба бечораву бенавоён кумак расонанд ва аз аҳолӣ бочу хирочи зиёд наситониданд. Иштирокчиёни романи Фирдавсӣ шахсиятҳои тахайюлӣ, тарихӣ ва фарҳангӣ буда, ҷолиб он аст, ки Сотим Улуғзода ҳангоми офаридани шахсиятҳо ба «ягонагиву яклухтии ҷанбаҳои гуногуни сиришт, қиёфа, гуфтор ва амсоли инҳо эътибори ҷиддӣ додааст» [1, с. 79]. Мусаллам аст, ки дар эҷоди роман нависанда соҳибхитиёр аст ва мувофиқи мақсаду мароми пешгирифтаи хеш метавонад озодона андешахоҷиро қаламдод намояд. Аз ин рӯ, Сотим Улуғзода бо вучуди он ки «Шоҳнома»-ро ҷиддӣ омӯхт ва вобаста ба рӯзгору осори Фирдавсӣ сарчашмаҳои гуногунро мавриди истифодаи васеъ қарор дод, боз ҳам дар романи «Фирдавсӣ» бадеиятро истифода бурдааст. Бисёре аз матолибе, ки дар бораи Фирдавсӣ дар

ин асар омадааст С. Улуғзода онҳоро аз манбаъҳои қаблӣ гирифтааст. Асосан матолиби овардаи нависанда аз «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ ва мундариҷоти муқаддимаи «Шоҳнома»-и Бойсунғурӣ гирифта шудааст. Бинобар ин, баъзе аз маълумоти нодуруст аз ҷумлаи рафтани Фирдавсӣ ба Бағдод ва воҳӯрии ӯ дар Ғазанин бо Унсурӣ, Фаррухӣ, Маншурӣ Маймандӣ ва бурдани ӯ ҳаҷвномаро ба назди Испаҳбуди Шаҳриёр дар ин асар ҷой дода шудааст. Илова бар ин, тибқи навиштаҳои аксари донишмандон деҳае бо номи Шодоб ҳаргиз дар ҳаволии Туси қадим вучуд надоштааст ва агар чунин деҳа воқеан вучуд надошта бошад, пас мавҷудияти Охунд Абдулнабии Шодобӣ ҳам инкоршаванда аст. Ҳамчунин, нависанда аз «Шоҳнома» низ ҳамчун манбаи муҳим барои таъйини рӯзгори Фирдавсӣ хеле зиёд истифода кардааст. «Маводи асосии суҷаи Фирдавсӣ аз «Шоҳнома» бархостааст. Ин маводро сарнавишти талхи «Шоҳнома» таъмин намудааст» [2, с. 55]. Аз ин рӯ, нигоштаҳои ӯ дар барои Ҳайи Қутайб ва Алӣ Дайламӣ, ки ҳамчун дӯстон ва пуштибонони Ҳаким Фирдавсӣ буданд, инчунин дар бораи мағруриву беандешагии Султон Маҳмуд ба ҳақиқат наздик аст. Мавриди қайд аст, ки «Шинохти рисолати таърихии Фирдавсӣ аз дидгоҳи Сотим Улуғзода дар он зоҳир мегардад, ки вай ғочиву тақдири таърихии халқу ватанашро аз ҳама бештар дарк карда, баҳри пойдории адлу дод ҳамеша мубориза мебарад» [6, с. 118]. Бинобар ин, асари эҷоднамудаи ин нависандаи маъруфи тоҷик, воқеан дар адабиёти асри XX- и форсии тоҷикӣ падидаи адабии нотакрор ба шумор меравад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки шоҳномапаҷуҳӣ ва фирдавсишиносии илмӣ дар Аврупо оғоз ёфта, дар қаламрави соҳибони забони «Шоҳнома»-и Эрон ва баъдтар Тоҷикистон вусъат ёфт. Хидмати адабиётшиносони Ҳиндӣ ву покистонӣ низ дар ин самт назаррас аст.

Адабиёт:

1. Асозода Х. Абулқосим Фирдавсӣ дар шинохти Сотим Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 2000. – 80 с.
2. Баҳманномаи бостон (хулосаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ). Гузиниш ва тасҳеҳи Муҳаммад Ҷаъфарӣ Ёҳақӣ. - Машҳад 1369.- 543 с.
3. Китобиносии Фирдавсӣ ва «Шоҳнома» (Нишондиҳандаи библиографии адабиёт). Мураттиб: номзоди илмҳои филология Абдуллоҷон Юнусов.- Душанбе: 2012.- 444 с.
4. Крымский А.Е. История персии, её литературы и дервешской теософии.- Москва: 1913.- 504 с.
5. Моҳел, Жюл. Дебочаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Баргардон: Ҷаҳонгир Афқорӣ. – Техрон: созмони китобҳои ҷайбӣ, 1345. 168 с.
6. Мулло Абдусамад. Чехранигорӣи ҳунари дар насли таърихӣ.- Душанбе: 2003.- 176 с.
7. Муллоаҳмад Мирзо. Биё то ҷаҳонро ба бад наспарем. – Душанбе: нашриёти Шӯҷоиён 2011.-268 с.
8. Назарьянц С. Абулькасим Фирдоуси Тусский творец книги царей, известной под названием «Шахнаме» с прибавлением беглого образа истории персидской поэзии до исхода XV столетия //Уч. зап. Казан. университета. 1989.- Т. 3 с.- 34-136
9. Нёлдеке, Теодор. Ҳамосаи миллии Эрон. Тарҷумаи Бузурги Алавӣ- Техрон: 1327. – 168 с.
10. Фитрат А. Фирдавсӣ // Фитрат А. Шӯриши Восеъ. / Таҳиягар, пешгуфтор ва ношир аз Гулмурод П. – Душанбе:1992.- 62 с.
11. Шаҳбозӣ, Шопури Алиризо. Зиндагиномаи таҳлили Фирдавсӣ. Аз забони англисӣ ба форсӣ тарҷумаи Ҳоида Машоих Техрон 1390.-189 с.
12. Шеронӣ, Ҳофиз Маҳмуд. Дар шинохти Фирдавсӣ. Тарҷумаи Шоҳид Чавҳадарӣ. – Техрон: Интишорот ва омӯзиши инкилоби исломӣ, 1369.-333 с.
13. Atkinson, James, The Shah Nameh of the Persian Poet (1892) (by Firdausi (Author), James Atkinson (Editor), John Lubbock (Introduction) Kessinger Publishing, LLC, 2010, pp. 444

14. Dermesteter, James: Points de contact entre le Mahabharata et le Shahnameh. Journal Asiatique. Serie 8, vol. 10 (1887), pp. 38-75
15. Edward Granville Browne, A Literary History of Persia: From early times until Firdowsi. Vol. 1. Cambridge University Press, 1956, pp. 497
16. Goethe, J. Wolfgang von, West-Oestlicher Divan, Theclassics Us, 2013. pp. 68.
17. Hammer- Purgstall, J. "Firdousi. Proben einer Übersetzung des Schahname durch Joseph von Hammer Purgstall," in Fundgruben des Orients, bearb. durch eine Gesellschaft von Liebhabern, 6 vols., ed. J. von Hammer-Purgstall, Vienna, 1809-18, Vol. III, pp. 56-67.

РӮЗГОРИ ФИРДАВСӢ ДАР ТАҲҚИҚОТИ ДОНИШМАНДОНИ АВРУПО

Фирдавӣ ҳамчун ҳамосасарои бузург ва ҳаками маъруф дар охири асри XVIII дар аврупо маъруфият пайдо кард. Донишмандони аврупоӣ ба рӯзгор ва осори ин ҳаками фарзона тавачҷуҳ зоҳир намуда, осори таҳқиқоти судмандеро мунташир намуданд. Ҳамчунин «Шоҳнома» ба забонҳои гуногуни аврупоӣ тарҷума карда шуд. Дар мақолаи мазкур аз тарҷумаҳо ва таҳқиқоти зиёде, ки дар бораи ҷанбаҳои гуногуни «Шоҳнома» ба амал омадаанд, сухан намеравад, балки ҳадафи муаллиф ақидаҳои, ки олимони аврупоӣ дар бораи зиндагии Фирдавӣ изҳор намудаанд, мавриди баррасӣ қарор додан аст. Аз ҷумла, навиштаҳои Йозеф фон Гаммер-Пургшталь, Теодор Нёлдеке ва Жюль фон Мол аз зумраи осори таҳқиқоти бунёди дар самти фирдавсишиносӣ махсус меёбанд. Гаммер шефтаи ашъори баландпояи Фирдавӣ шуда, ӯро натавонанд бузургтарин шоири Эрон дониста, балки бузургтарин шоири машриқзамин ба қалам дода, дар ашъори ҳамасӣ мақомашро хеле баланд арзёбӣ намудааст. Нёлдеке ибтидо ба шарҳи ҳоли Фирдавӣ пардохтааст ва ривоёти нодурустеро ки дар бораи шарҳи ҳоли шоир ҷамъоварӣ шуда буд, ба қанор гузошта ва бо бехтарин шевае, ки ба ҳақиқат наздик аст, таърихи зиндагонияшро матраҳ кардааст. Донишманди бузурги фаронсавӣ Жюль фон Мол, ки умри хешро сарфи таҳқиқи рӯзгори Фирдавӣ ва «Шоҳнома»-и безаволи ӯ кардааст, дар бораи шоир ва асари безаволаш таҳқиқоти муфассале ба анҷом расонида, дар дебочаи тарҷумаи «Шоҳнома»-и ҳадаф ҷой додааст.

Калидвожаҳо: Фирдавӣ, Шоҳнома, шоир, аврупоӣ, олим, таҳқиқот, осор, баландпоя, баррасӣ, таҳлил, безавол.

ОПИСАНИЕ ЖИЗНИ ФИРДОУСИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЕВРОПЕЙСКИХ УЧЕНЫХ

Как великий поэт-эпик, знаменитый мыслитель и мастер слова Фирдоуси прославился в Европе в конце XVIII века. Именно в это время европейские учёные и литераторы начали проявлять интерес к его жизни и творчеству, сочинив на эту тему много книг и трактатов по результатам своих исследований. «Шахнаме» также был переведён на многие европейские языки.

В данной статье речь не идёт о множестве исследований и переводах, которые охватывают разные аспекты «Шахнаме»: целью автора статьи является рассмотрение высказываний европейских учёных о жизни и творчестве Фирдоуси. В частности, записи и сочинения таких учёных, как Йозеф фон Гаммер-Пургшталь, Теодор Нёлдеке и Жюль фон Мол, являются фундаментальными исследованиями о жизни и творчестве Фирдоуси.

Гаммер, очарованный высоким поэтическим стилем Фирдоуси, считал его не только величайшим поэтом Ирана, но и всего Востока, и назвал его величайшим создателем эпических произведений. Нёлдеке описывая вначале жизнь Фирдоуси, опровергает все недостоверные повествования и высказывания, касающиеся жизнеописания великого поэта. Следует констатировать, что именно ему лучше других и близко к истине удалось описать историю жизни поэта. Великий французский мыслитель Жюль Фон Мюль, посвятивший почти всю свою жизнь исследованию жизнедеятельности Фирдоуси, известен также и

подробнейшим исследованием его творчества: он поместил свое исследование в предисловии своего перевода «Шахнаме».

Ключевые слова: Фирдоуси, «Шахнаме», поэт, европейский, учёные, исследование, произведение, изучение, анализ, бессмертный.

DESCRIPTION OF FIRDAUSI'S LIFE IN THE RESEARCH OF EUROPEAN SCIENTISTS

As a great epic poet, famous thinker and master of words, Firdausi became famous in Europe at the end of the 18th century. It was at this time that European scholars and writers began to take an interest in his life and work, writing many books and treatises on the subject based on the results of their research. The «Shahnameh» was also translated into many European languages.

This article does not deal with the multitude of studies and translations that cover various aspects of the «Shahnameh»: the author's aim is to examine the statements of European scholars about Firdausi's life and work. In particular, the writings and compositions of scholars such as Joseph von Hammer-Purgstall, Theodor Nöldeke and Jules von Moll are fundamental studies on the life and work of Firdausi.

Gammer, enchanted by Firdausi's lofty poetic style, considered him not only the greatest poet of Iran, but of the entire East, and called him the greatest creator of epic works. Nöldeke, describing Ferdousi's life at the beginning, refutes all unreliable narratives and statements concerning the biography of the great poet. It should be noted that he, better than anyone else, managed to describe the poet's life story in a way that is close to the truth. The great French thinker Jules von Müll, who devoted almost his entire life to studying Firdausi's life, is also known for his detailed study of his work: he included his research in the preface to his translation of the Shahnameh.

Keywords: Firdausi, Shahnameh, poet, European, scholars, research, work, study, analysis, immortal.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зебарниё Муллоаҳмадшох Ҷурғосӣ, номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншох Шотемур. Суроға: 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 146. Телефон: (+992) 93-601-59-01, E-mail: ahmadshoh@internet.ru.

Сведения об авторе: Зебарниё Муллоаҳмадшох Джурғоси, кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка и литературы Таджикского аграрного университета имени Шириншо Шотемур. Адрес: 734003, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 146. Телефон: (+992) 93-601-59-01, E-mail: ahmadshoh@internet.ru.

Information about the author: Zebarniyo Mulloakhmadshoh Jurghosi, candidate of philological sciences, associate Professor of the Department of Tajik language and literature of the Tajik Agrarian University named after Shirinsho Shotemur. Address: 734003, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 146. Телефон: (+992) 93-601-59-01, E-mail: ahmadshoh@internet.ru.

Муқарриз: Нуриён М.А., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур

ВВОДНЫЕ КОНСТРУКЦИИ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ МОДАЛЬНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА)

Махмудова С.С., к.ф.н., доцент

Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибн Сино

Модальность как языковая категория – явление сложное и неоднозначное. Модальность не поддается простому и однозначному определению. Она охватывает широкий спектр значений и проявляется на разных уровнях языковой структуры, что затрудняет ее изучение.

Модальность – языковая универсалия, она принадлежит к числу основных категорий языка. Модальность является неотъемлемой частью любого языка, независимо от его типологических особенностей. Она относится к числу фундаментальных категорий, отражающих общие закономерности человеческого мышления и коммуникации.

«В разных формах обнаруживающихся в языках разных систем, в языках европейской системы она охватывает всю ткань речи» [6, с. 15]. Модальность проявляется на различных уровнях языковой структуры – от отдельных слов и морфем до синтаксических конструкций и интонации. В языках европейской системы она особенно сильно выражена и пронизывает все аспекты речи.

Термин «модальность» используется для обозначения широкого круга явлений, неоднородных по смысловому объему, грамматическим свойствам и по степени оформленности на разных уровнях языковой структуры. Под термином "модальность" объединяются различные явления, имеющие разную природу и степень выраженности. Это могут быть значения вероятности, необходимости, желания, оценки и т.д., которые выражаются различными языковыми средствами [5, с. 234].

Категорию модальности большинство исследователей дифференцируют, выделяя объективную и субъективную модальность (В.В. Виноградов [2], П.А. Лекант [5] и др.).

Модальность подразделяется на два основных типа: Объективная модальность: Выражает отношение содержания высказывания к объективной реальности (например, реальность, ирреальность, возможность). Субъективная модальность: Выражает отношение говорящего к содержанию высказывания (например, уверенность, сомнение, оценка, эмоции).

Представленные положения подчеркивают сложность и многогранность модальности как языковой категории, ее универсальный характер и важность для понимания механизмов функционирования языка. Выделение объективной и субъективной модальности позволяет более детально анализировать различные аспекты выражения модальных значений в языке.

Субъективная модальность – факультативный признак высказывания, категория, выражающая отношение говорящего к сообщаемому. В отличие от объективной модальности, которая может быть обязательной для определенных типов высказываний (например, констатация факта), субъективная модальность является необязательной. Говорящий может выразить свое отношение к сообщаемому, но может и воздержаться от этого.

Вводный компонент занимает особое место в структуре модальности. Он является специализированным средством выражения субъективно-модальных значений. Вводные элементы (слова, словосочетания, предложения) специально предназначены для выражения субъективной модальности. Они не несут основной информации о содержании высказывания, а лишь выражают отношение говорящего к этому содержанию.

К вводным конструкциям относят вводные слова и словосочетания, вводные предложения, модальные фразеологизмы. Существуют различные типы вводных конструкций, отличающиеся по своей структуре и степени сложности, но объединенные общей функцией – выражением субъективной модальности.

Модальные фразеологизмы как самостоятельное средство выражения субъективной модальности (по В.Н. Телии): Модальные фразеологизмы как самостоятельное средство выражения субъективной модальности выделяет Телия В.Н. [9].

В.Н. Телия рассматривает модальные фразеологизмы как особый тип языковых единиц, специально предназначенных для выражения субъективной модальности [9, с. 156].

Модальные фразеологизмы – это такие конструкции, в которых связи и отношения компонентов с точки зрения живых грамматических правил оказываются необъяснимыми. Эти конструкции всегда экспрессивно окрашены, сфера их употребления – разговорная речь и художественная литература.

Модальные фразеологизмы отличаются от обычных фраз непредсказуемостью значений компонентов и экспрессивностью. Они характерны для разговорной речи и художественной литературы, где особенно важна выразительность и эмоциональность.

Представленные положения подчеркивают важность субъективной модальности как способа выражения личного отношения говорящего к сообщаемой информации. Вводные компоненты, включая модальные фразеологизмы, являются специализированными средствами выражения субъективной модальности и играют важную роль в формировании коммуникативной перспективы высказывания. Они позволяют говорящему не только передать информацию, но и выразить свое мнение, оценку и эмоции, делая речь более живой и выразительной.

Вводные конструкции в высказываниях могут употребляться как самостоятельно, так и в комплексе с другими субъективно-модальными средствами. Вводная конструкция может быть единственным средством выражения субъективной модальности в предложении, но чаще она используется вместе с другими средствами, создавая более сложное и нюансированное выражение отношения говорящего к сообщаемому.

В качестве дополнительного средства выражения субъективной модальности используются интонация, порядок слов, специальные конструкции, лексические повторы, частицы, междометия, модальные слова.

Перечисленные различные языковые средства могут использоваться вместе с вводными конструкциями для усиления или уточнения субъективно-модального значения.

Интонация: Изменение тона, громкости или тембра голоса может передавать различные эмоции и оценки.

Порядок слов: Изменение стандартного порядка слов может акцентировать определенные элементы предложения и выражать субъективное отношение к ним.

Специальные конструкции: Использование определенных синтаксических конструкций (например, риторических вопросов, восклицаний) может усиливать эмоциональное воздействие высказывания.

Лексические повторы: Повторение определенных слов или фраз может усиливать их эмоциональную или оценочную значимость.

Частицы: Использование частиц (например, усилительных, ограничительных) может вносить дополнительные оттенки значения.

Междометия: Междометия (например, «ох», «ух», «ах») непосредственно выражают эмоции говорящего.

Модальные слова: Использование модальных слов (например, «возможно», «вероятно») явно выражает степень уверенности говорящего в сообщаемом.

Представленные положения подчеркивают, что выражение субъективной модальности – это комплексный процесс, в котором вводные конструкции играют важную, но не единственную роль. Сочетание вводных конструкций с другими языковыми

средствами позволяет создать более выразительное и нюансированное выражение отношения говорящего к сообщаемому.

Язык, как инструмент коммуникации, не только отражает объективную реальность, но и выражает субъективное отношение говорящего к этой реальности. Субъективная модальность, понимаемая как «отношение говорящего к содержанию высказывания» [1, с. 328], проявляется в различных языковых средствах, одним из которых являются вводные конструкции (ВК).

ВК, не являясь членами предложения, вносят в него дополнительные смысловые оттенки, выражающие личное мнение, оценку, эмоции и другие субъективные модальные значения [2]. Изучение ВК позволяет понять, как говорящий выражает свою позицию по отношению к сообщаемому и как он воздействует на восприятие информации адресатом.

Различные подходы к определению и классификации вводных конструкций.

Вопрос о статусе и классификации ВК является дискуссионным в лингвистике. Разные ученые предлагают различные критерии для определения ВК и их классификации.

Формальный подход: Этот подход основывается на синтаксических критериях. ВК рассматриваются как элементы, не входящие в синтаксическую структуру предложения и не имеющие грамматической связи с его членами. Как отмечает Г.А. Золотова, «вводные слова и конструкции не являются членами предложения и не вступают с ними в синтаксическую связь» [4, с. 175].

Семантический подход: Этот подход фокусируется на семантической функции ВК, выделяя различные типы значений, которые они выражают (уверенность, сомнение, оценка, эмоции и т.д.). По мнению В.В. Виноградова, «вводные слова вносят в предложение различные модальные оттенки, выражающие отношение говорящего к сообщаемому» [2, с. 532].

Прагматический подход: Этот подход рассматривает ВК как элементы, выполняющие определенные прагматические функции в дискурсе, такие как привлечение внимания адресата, выражение вежливости, смягчение высказывания и т.д. Как отмечает Н.Д. Арутюнова, «вводные слова выполняют важную коммуникативную функцию, выражая отношение говорящего к слушающему и к ситуации общения» [1, с. 329].

Функционально-семантический подход: Данный подход синтезирует вышеперечисленные, рассматривая ВК с точки зрения их формы, значения и функции в коммуникации.

В таджикской лингвистике также существуют различные подходы к изучению ВК. Некоторые ученые, такие как М.Ш. Шакури, рассматривают ВК как элементы, выражающие «субъективное отношение говорящего к содержанию высказывания» [11, с. 87]. Другие, такие как Х. Маджидов, акцентируют внимание на их синтаксической обособленности и отсутствии грамматической связи с другими членами предложения [10, с. 123].

Языковые средства формирования вводных конструкций в таджикском языке.

В таджикском языке ВК формируются с помощью различных языковых средств:

Вводные слова: Это отдельные слова, которые обычно выражают определенное модальное значение (албатта – конечно, шояд – может быть, мутаассифона – к сожалению, хушбахтона – к счастью).

Вводные словосочетания: Это сочетания слов, которые также выражают модальные значения (ба ақидаи ман – по моему мнению, ба фикри ман – как я думаю, ба қавли... – по словам...).

Вводные предложения: Это целые предложения, которые выполняют функцию вводных элементов (меғӯянд, ки... – говорят, что..., маълум аст, ки... – известно, что...).

Частицы: Некоторые частицы также могут выполнять функцию вводных элементов, выражая определенные модальные оттенки (масалан – например, ҳуллас – в общем, ба ҳар ҳол – в любом случае).

Семантические типы вводных конструкций в таджикском языке.

В таджикском языке можно выделить следующие семантические типы ВК, выражающих субъективную модальность:

Выражение уверенности/неуверенности: (албатта – конечно, бешубха – несомненно, гумон мекунам – я думаю, шояд – может быть, эҳтимол – возможно).

Мутахассис зикр мекунад, **ки бешубха**, Афғонистон дар мувофиқа бо кишварҳои наздизоҳили ҳукуки пурраи қонунӣ дорад, ки як қисми наҷандон зиёди обро бевосита аз маҷрои дарёи Амударё истифода барад. – Специалист отмечает, что, безусловно, Афганистан по соглашению с прибрежными странами имеет полное законное право использовать небольшую часть воды непосредственно из русла реки Амударьи [12].

Выражение оценки: (хушбахтона – к счастью, мутаассифона – к сожалению, афсӯс – к сожалению, хуб аст, ки... – хорошо, что...).

Мутаассифона, ҳаракату равияҳои ифротгаро ҳам аз ин технологияҳо васеъ истифода бурда истодаанд. Таҷриба нишон медиҳад, ки қисми муайяни шаҳрвандони мо ба ин равияҳо маҳз тавассути шабакаҳои интернетӣ ҷалб шуда истодаанд. – К сожалению, экстремистские движения также широко используют эти технологии. Опыт показывает, что определенная часть наших граждан привлекает эти тенденции именно через интернет [12].

Выражение эмоциональной реакции: (аҷиб аст – удивительно, хайратовар аст – поразительно, таассуфнок аст – прискорбно).

Бубинед, фикрошон чӣ гуна будааст». (Дар навор вачоҳату оҳанги гуфтори мусоҳиб дар ибораи охирон хеле **таассуфноку ғазаболуд** аст.) Акнун қазоват кунед, ки ин ҷо хотираи ҳамагӣ 10 нафар оварда шуд. – Посмотрите, что они думают» (В последней фразе слова собеседника звучат очень прискорбно и гневно. А теперь судите сами, что здесь приведены воспоминания всего 10 человек.

Дар Тоҷикистон ба пешвози Рӯзи Модар чанд рӯз қабл омодагӣ мегиранд ва қариб ҳама бонувон дар ин рӯз пас аз кор бо гулу гулдастаҳо ба хона меоянд. Барои ҳар хонанда **аҷиб аст**, ки оё дар дигар кишварҳо низ ин рӯзро чунин бошукӯҳ ва бо арҷгузорӣ ба зан-модар ҷашн мегирифта бошанд? Таърихи пайдоиши ин ҷашн аз кучо сарчашма мегирад ва таҷлили он дар кишварҳои мухталифи олам чӣ гуна аст? – В Таджикистане готовятся встретить День матери за несколько дней до этого, и почти все женщины в этот день возвращаются домой после работы с цветами и букетами цветов. Каждому читателю интересно, отмечали ли в других странах этот день столь же торжественно и с почтением к женщине-матери. Откуда взялась история этого праздника и как его отмечают в разных странах мира? [12]

Указание на источник информации: (ба қавли... – по словам..., ба гуфти... – по словам..., ба иттилои... – по информации...).

Назар **ба қавли** Мулло Амон, азбаски ҳар ароба аз дарвозаи дигаре ба шаҳр даромадааст, аҳолии шаҳр аз омадани ин одамони нав беҳабар мондаанд. – По словам мулло Амона, поскольку каждая тележка въезжала в город через другие ворота, население города не знало о прибытии этих новых людей [12].

Указание на связь с другими частями текста: (ба ибораи дигар – другими словами, ҳуллаас – в общем, масалан – например, бинобар ин – поэтому).

Обращение к собеседнику: (медонед – знаете ли, тасаввур кунед – представьте себе, бубахшед – извините).

Фарҳанги рақси тоҷиконро чӣ гуна шинохтед? - Медонед, ман аз ҷиҳати фарҳанг нимшарқӣ ва ним ғарбиам. Фарҳанг пули муҳим байни кишварҳост. – Как вы познакомились с культурой танца таджиков? - Вы знаете, я наполовину восточный, наполовину Западный по культуре. Культура является важным мостом между странами [12].

Функции вводных конструкций в дискурсе.

ВК выполняют важные функции в дискурсе, обеспечивая его связность, когерентность и выразительность. Они позволяют говорящему: Выразить свое отношение к сообщаемой информации и повлиять на восприятие этой информации адресатом. Установить контакт с адресатом и привлечь его внимание. Организовать текст и выделить наиболее

важные моменты. Выразить свою эмоциональную реакцию и сделать речь более живой и выразительной. Уточнить или смягчить свое высказывание.

Вводные конструкции являются важным средством выражения субъективной модальности в таджикском языке. Они позволяют говорящему выразить свое личное отношение к сообщаемому, оценить ситуацию, выразить эмоции и организовать текст таким образом, чтобы он был наиболее понятным и убедительным для адресата.

Различные подходы к определению и классификации ВК подчеркивают сложность и многогранность этого явления. Дальнейшее изучение ВК позволит более глубоко понять механизмы выражения субъективной модальности в таджикском языке и их роль в формировании дискурсивной компетенции.

Перспективы дальнейших исследований включают:

Изучение частотности использования ВК в различных функциональных стилях речи. Анализ влияния ВК на восприятие и интерпретацию текста адресатом. Сопоставительное изучение ВК в таджикском и других языках.

Литература:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
3. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. – М.: Высшая школа, 1975. – 367 с.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
5. Лекант П.А. Современный русский язык: Словарь-справочник /Л.Л. Касаткин, Е.В. Клобуков, П.А. Лекант. – М.: Просвещение, 2004. – 304 с.
6. Орехова Е.Н. Субъективная модальность высказывания: формы, семантика, функции. – Автореф. дис. на ... канд. филолог. наук. – М., 2011. – 24 с.
7. Русская грамматика. Синтаксис. – Т.2. – М.: Наука, 1982. – 640 с.
8. Русский язык: Энциклопедия / Под ред. Ю.Н. Караулова. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1997. – 703 с.
9. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
10. Маджидов Х. Забони хозираи тоҷик. Кисми 2. – Душанбе: Маориф, 1985. – 248 с.
11. Шакури М.Ш. Забони адабии хозираи тоҷик. Кисми 2. – Душанбе, 1973. – 320 с.

Электронный ресурс

12. Национальный корпус таджикского языка <http://tajik-corpus.org/>

ВВОДНЫЕ КОНСТРУКЦИИ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ СУБЪЕКТИВНОЙ МОДАЛЬНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА)

В статье исследуется роль вводных конструкций в выражении субъективной модальности в таджикском языке. Вводные конструкции, не являясь синтаксически необходимыми элементами предложения, вносят в него дополнительные оттенки смысла, выражающие личное отношение говорящего к сообщаемому, его оценку, степень уверенности, эмоциональную реакцию и другие аспекты субъективной модальности.

В статье анализируются различные классификации вводных конструкций и рассматриваются их семантические, синтаксические и прагматические особенности. Особое внимание уделяется выявлению языковых средств, используемых для формирования вводных конструкций в таджикском языке, а также анализу их функциональной нагрузки в различных типах дискурса. В статье представлены различные точки зрения лингвистов на

проблему определения и классификации вводных конструкций, а также на их роль в выражении субъективной модальности.

Ключевые слова: вводные конструкции, субъективная модальность, таджикский язык, классификация вводных конструкций, семантика, синтаксис, прагматика, оценка, уверенность, эмоции, дискурс.

КОНСТРУКЦИЯҲОИ МУҚАДДИМАВӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ИФОДАИ МОДАЛИИ СУБЪЕКТИВӢ (ДАР МАВОДИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ)

Дар мақола нақши сохторҳои муқаддимавӣ дар ифодаи модалии субъективӣ дар забони тоҷикӣ таҳқиқ карда мешавад. Сохторҳои муқаддимавӣ, ки унсурҳои синтаксиси зарурии ҷумла нестанд, ба он рангҳои иловагии маъно ворид мекунамд, ки муносибати шахсии суҳангӯро ба хабардиҳанда, арзёбии ӯ, дараҷаи эътимод, воқуниши эҳсосӣ ва дигар ҷанбаҳои модалии субъективиро ифода мекунамд.

Дар мақола таснифоти гуногуни сохторҳои муқаддимавӣ таҳлил карда мешаванд ва хусусиятҳои семантикӣ, синтаксикӣ ва прагматикии онҳо баррасӣ карда мешаванд. Ба ошкор кардани воситаҳои забонӣ, ки барои ташаккули сохторҳои муқаддимавӣ дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд, инчунин таҳлили бори функционалии онҳо дар намудҳои гуногуни гуфтугӯ диққати махсус дода мешавад. Дар мақола нуқтаи назари гуногуни забоншиносон оид ба мушкilotи муайян ва таснифи сохторҳои муқаддимавӣ, инчунин нақши онҳо дар ифодаи модалии субъективӣ оварда шудааст.

Калимаҳои калидӣ: сохторҳои муқаддимавӣ, модалии субъективӣ, забони тоҷикӣ, таснифи сохторҳои муқаддимавӣ, семантика, синтаксис, прагматика, арзёбӣ, эътимод, эҳсосот, гуфтор.

INTRODUCTORY CONSTRUCTIONS AS A MEANS OF EXPRESSING SUBJECTIVE MODALITY (BASED ON THE MATERIAL OF THE TAJIK LANGUAGE)

The article examines the role of introductory constructions in the expression of subjective modality in the Tajik language. Introductory constructions, not being syntactically necessary elements of a sentence, introduce additional shades of meaning into it, expressing the speaker's personal attitude to the message, his assessment, degree of confidence, emotional reaction and other aspects of subjective modality. The article analyzes various classifications of introductory constructions and examines their semantic, syntactic and pragmatic features. Special attention is paid to the identification of linguistic means used to form introductory constructions in the Tajik language, as well as to the analysis of their functional load in various types of discourse. The article presents various points of view of linguists on the problem of defining and classifying introductory constructions, as well as on their role in expressing subjective modality.

Keywords: introductory constructions, subjective modality, Tajik language, classification of introductory constructions, semantics, syntax, pragmatics, assessment, confidence, emotions, discourse.

Маълумот дар бораи муаллиф: Маҳмудова Сайёра Сафаровна, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷии МДТ «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибн Сино». Суроға: 734026, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, к. Сино 29-31. E-mail: s.mahmudova.82@mail.ru, тел 009775056

Сведения об авторе: Махмудова Сайёра Сафаровна, кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков ГОУ «Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино». Адрес: 734026, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Сино 29-31. E-mail: s.mahmudova.82@mail.ru, тел 009775056

Information about the author: Makhmudova Sayora Safarovna, candidate of philological sciences, associate professor of the department of foreign languages SEI «Tajik State Medical University named after Abuali ibni Sino». Address: 734026, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sino str. 29-31. E-mail: s.mahmudova.82@mail.ru, phone 009775056

Рецензент: Муродзода Б.Р., к.ф.н., доцент Кулябского государственного университета имени А. Рудаки

ТДУ:811.11181'374.822 (075.8)
А-14

ШАРҲИ МАФҲУМҲО РОҶЕЪ БА КОНСЕПСИЯ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Абдурахимзода Н., докторанти (PhD)
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Пеш аз он ки дар бораи таърихи таҳқиқи муқоисавии забонҳои форсу тоҷик дар бобати лексикология ҳарф занем, ҷоиш аст, ки худ итилоҳи лексикология шарҳ дода шавад.

Итилоҳи лексикология аз ду калимаи юнонӣ таркиб ёфтааст: *leksikos* – луғат ва *logos* – таълимот дар бораи калимаҳо мебошад.

Агар ба таърихи забон назар андозем, бешубҳа мушоҳида намудан мумкин аст, ки таркиби луғавии забон аз пайдоиш то тақомул дар ҷамъият, дар байни одамон ғайр гардидааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки лексикология яке аз шохаҳои муҳими забоншиносӣ.

Лексикология, чӣ тавре ки қайд карда шуд, дар бораи калима, ки воҳиди хурд ва маънодори забон ба шумор меравад маълумот медиҳад. Аз ин лиҳоз, гуфтан мумкин аст, ки калима предмети асосии лексикология мебошад.

Лексикология ҳамаи калимаҳое, ки дар забон мавҷуданд, дар бар гирифта, онҳоро аз рӯи система меомӯзад. Дар ин қисми забоншиносӣ дар хусуси гурӯҳи калимаҳои забон монанди сермаъноии калима, тарзҳои кӯчидани маънои он, омоним, синоним, тазод, таркиби луғавии забон, калимаҳои аслии ва иқтибосӣ, калимаҳои нав ё худ неологизмҳо, калимаҳои таърихӣ, куҳнашуда ва ғайра маълумот оварда мешаванд. Лексикология ё ба итилоҳи дигар ғӯем луғатшиносӣ ба ҷуз калима боз ду шохаи дигар дорад, ки онҳо семасиология (маънои калима) ва этимология (ваҷҳи тасмия) мебошанд.

Ҳар яке аз ин шохаҳо дар навбати худ дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, устувории мавқеи лексикологияро ҳамчун соҳаи забоншиносӣ таъмин месозанд, зеро ҳар яке ба дигаре алоқаманд гардидаанд.

Ҳоло оид ба лексикологияи забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ таҳқиқоти бузурги илмӣ ба сомон расидаанд, ки таҳқиқоти Л.С. Пейсиков, Н.А. Белгородский, А.С. Заринезад, Т. Зехнӣ ва дигарон далели онанд [12, с. 70].

Дар бобати лексикология дар китобҳои дарсӣ барои мактабҳои олӣ низ маълумотҳо ҷамъ омадаанд. Ва аз адабиёти илмӣ маълум мегардад, ки луғатшиносӣ ҳанӯз дар асрҳои IX-

Х бо оғоз ёфтани луғатнависӣ сар шуда буд, ки навишта шудани луғатҳои «Чароғи ҳидоят», «Ғиёс-ул-луғот», «Баҳори ачам» ва дигар фарҳангҳо аз он ҷумлаанд. Дар лингвистика рушди лексика аз ду ҷиҳат мушоҳида мегардад, ки онҳо ҷиҳатҳои социолингвистикӣ ва лингвистикӣ мебошанд.

Лексикаи ҳозираи забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ чун маҳсули якҷанд асрҳо батадриҷ ташаккул ёфта омадаанд. Дар таркиби луғавии он калимаҳоро дучор шудан мумкин аст, ки дар вақтҳои мухталиф, дар натиҷаи роҳҳои гуногуни шаклбӣ пайдо шудаанд. Бештари калимаҳо тавассути калимасозӣ ба вучуд омада, барои ғановати таркиби луғавӣ нақши калимаҳои иқтибосӣ ҳам кам нест. Ба забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз забонҳои ғайр бисёр калимаҳо иқтибос гардидаанд. Масалан, калимаҳои аз забони арабӣ дохилшуда яке аз омилҳои асосии ташаккули забони адабии дари форсӣ-тоҷикӣ мебошанд.

Дар асрҳои XIX ва XX ба таркиби луғавии забонҳои мазкур дохил гаштани калимаҳо аз забони ғайр – русӣ, англисӣ, фронсавӣ ва ғайраҳо мушоҳида мешаванд. Барои мисол, таъсири забони русиро, ки ба забони тоҷикӣ бештар дида мешавад, овардан мумкин аст. Ин ҳама ба таркиби луғавии забон характери омехтагӣ мебахшад.

Дар таркиби луғавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳоло калимаҳое маҳфузанд, ки аз давраи қадим боқӣ мондаанд.

Ҳамчунин, байни забонҳои мазкур ва олмониву исландӣ, латишиву осетинӣ ва дигар забонҳои оилаи забонҳои ҳиндуаврупой алоқамандӣ ва наздикӣ мушоҳида мегардад.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ғайр аз калимаҳои забонҳои қадимаи эронӣ як гурӯҳ калимаҳое мушоҳида мегарданд, ки ба оилаи забонҳои туркӣ дохиланд. Масалан, лексикаи забони ўзбекӣ ва дигар забонҳои туркӣ, ки тавассути забони ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ дохил гардидаанд: ўзбекӣ – урда, байрак (байроқ), қаймоқ, элак, юриш, қўшун, камчин, қашав, хоним, қишлоқ; туркӣ – хон, ҳокон, тамго, илик, элхон;

Лексикаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба гурӯҳи асли ва ғайриаслӣ ҷудо шуда, воҳидҳои аслии луғавии забони тоҷикӣ калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати баромади таърихӣ, асосан ба забонҳои ғарбии эронӣ баробар тааллуқ доранд, калимаҳои чашм, забон, ширин, вожаҳо буда, дар забони форсии имрӯза низ қор фармуда мешаванд ва барои форсии имрӯза аз калимаҳои аслии худӣ ба шумор мераванд.

Чӣ тавре ки дар боло қайд шуд, ҳоло дар забон калимаҳое падида омадаанд, ки мутааллиқ ба забони форсианд. Забони тоҷикӣ ҳам чунин навидҳо дорад. Пайдоиши чунин калимаҳо, умуман калимаҳои нав далели дар раванди инкишофи таърихии худ тадриҷан мукамал гардидани забон мебошад.

Ин чараён на танҳо ба муносибатҳои байниҳамдигарии гурӯҳҳои, ки ба забонҳои мухталиф гуфтугӯ мекунанд вобаста аст, балки ба раванди тағйиру тақмили амалиёти ҳаёти одамон, амалиёти истеҳсоли онҳо, бо таракқиёти ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маданияи ҷамъият алоқамандии бевосита дорад.

На танҳо калимаҳои нав, балки тамоми калимаҳои забон маҳсули ҳаёти ҷамъиятӣ буда, асосан дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худӣ забон пайдо шуда, дар натиҷаи таракқиёти таърихии ҷамъият, пайдо шудани предмет ва ҳодисаҳои нав мафҳумҳои мутабиқи онҳо пайдо шуда, бо номбаршавии онҳо калимаҳо ба вучуд меоянд.

Дар бобати фонетика: Фонетика яке аз соҳаҳои забоншиносӣ мебошад. Фонетика (юнонии *phone* – овоз) як қисми илми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Он ҷиҳати овозии тамоми воситаи воҳидҳоро дар бар мегирад, ки аз маъно маҳрум буда, барои сохтану шинохтани воҳидҳои маънодори забон истифода мешаванд.

Фонетика илм дар бораи сохтмони овозии забон ба шумор рафта, дар бораи овозҳои нутқ баҳс мекунанд. Пайдоиш, тағйирот, рушд ва ташаккули таркиби овозӣ, таснифоти овозҳо вазиҳои фонетика мебошанд. Дар сохтани симои фонетикӣ калима се воҳиди фонетикӣ, яъне овозҳо, ҳичоҳо ва зада ширкат дошта, дар ташкили симои фонетикӣ воҳидҳои маънидор, инчунин қонунҳои ҳамнишинию тағйирбӣ, мутабиқату мувофиқати овозҳо ҳичоҳо ва ҳодисоти ба онҳо алоқаманд низ саҳм доранд ва мавзӯи баҳси фонетика мебошанд.

Дар ҷумла ғайр аз ин ва воситаҳою дигар унсурҳои ташкили фонетикии мавзунияти гуфтор – навъҳои гуногуни зада, унсурҳои оҳанг иштирок доранд, ки дар ин бобат ҳам фонетика баҳс мекунад. Азбаски, мавзӯи баҳси фонетика овозҳои нутқ ва воҳидҳои овозии нутқ мебошад, фонетика бо ин хусусияти худ аз дигар соҳаҳои илми забоншиносӣ фарқ мекунад. Чӣ тавре ки қайд карда шуд, фонетика илм дар бораи сохти овозии забон ё худ сохтмони овозии забон мебошад. Сохти овозии забон дар навбати худ табиатан ҳодисаи мураккаб аст. Дар таҳқиқи сохти овозии забон аз методҳои мухталиф истифода меkunанд, то ки омӯзиши овозҳо боз ҳам осонтар гардад.

Фонетика соҳаи наvpайдошудаи илми забоншиносӣ нест, зеро ҳанӯз дар асрҳои IX-X фарҳангҳои вучуд доштанд, ки ба ғайр аз шарҳи калимаҳо дар онҳо маълумоти забони сабт ёфта буданд. Яке аз чунин фарҳангҳои фонетикӣ «Махориҷ-ул-хуруф»-и Абуалӣ ибни Сино мебошад. Китоби мазкур ба забони арабӣ навишта шуда, олими эронӣ Парвиз Нотили Хонларӣ соли 1333-и шамсӣ онро ба форсӣ тарҷума кардааст. «Махориҷ-ул-хуруф» ба панҷ бахш ҷудо карда шуда, дар онҳо оид ба ҷи гуна пайдо шудани хуруфи гуфтор ва таснифи ҳарфҳои арабӣ ва баъзеи ҳарфҳо, ки дар забони арабӣ нестанд, маълумот оварда мешавад: бахши нахустин – дар сабаби падид омадани овоз; бахши дуюм – дар сабаби падид омадани ҳарфҳо; бахши саввум – дар ташреҳи панҷара (гулӯ, халқ); бахши чаҳорум – дар сабабҳои ҷузъи як-як ҳарфҳои тозӣ; бахши панҷум – дар сабаби падид омадани ҳарфҳои, ки аз миёни ду ҳарф пайдо мешаванд.

Дар «Махориҷ-ул-хуруф» Ибни Сино дар бобати овозҳо, ҳарфҳо ибрази ақида намуда, таъкид мекунад, ки ҳарф бо табиат ва ҳодисаҳои табиат алоқаманд аст. Аз ҷумла, дар бобати сабаби падид омадани ҳарф чунин менависад: «Пас ҳарф ҳайъатест, ки ба овоз ораз мегирад ва бад-он аз овози дигар, ки дар зеру бами бад-он монанд аст, боз шинохта мешавад ва ин тафовут дар шунидан аст...» [1, с. 14].

Дар дигар фарҳангҳои пешина оид ба хусусиятҳои фонетикии забони тоҷикӣ-форсӣ баъзе қайдҳои алоҳида дида мешаванд, ки онҳо асосан ба табили ҳарфҳо ё овозҳо алоқаманданд. Ин гуна маълумоти фонетикӣ, алалхусус дар ду луғати машҳури қадима – «Ғиёс-ул-луғот» ва «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» дидан мумкин аст.

Дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» оид ба ҳарфҳои хати арабиасоси тоҷикӣ таваққуф намуда, зикр мекунад, ки форсизабонон аз 28 ҳарфи арабӣ 8 тояшро дар талаффуз сакил (вазнин) доништа, тарк кардаанд ва 4 хуруфи хоси забони тоҷикӣ-форсиро илова намудаанд. Муаллифи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» таъкид менамояд, ки калимаҳои ҳарфҳои арабидоштаро (масалан, «сад» бо «сод»-и арабист) дар асл чунин наменавиштанд. Аз маълумоте, ки дар бораи бадалшавии овозҳо (қаринаҳои фонетикӣ) оварда мешавад, ҳулосае бармеояд, ки қаринаҳои фонетикии калимаҳо чун ҳодисаи фонетикӣ барои ҳамаи давраҳои инкишофи забонҳои форсу тоҷик хос буда, аз тарафи луғатнависон чун ҳодисаи забонӣ ба таври махсус қайд карда шудааст.

Ин ҳолат чун ҳодисаи муқаррарӣ ба забон ва алалхусус, ба забони гуфтугӯи халқӣ хос мебошад. Аксари қаринаҳои фонетикии калимаҳо дар луғатҳо чун моддаҳои луғавии алоҳида ҷо дода шудаанд. Дар фарҳангҳои асрҳои сонӣ ҳам баъзе масъалаҳои забоншиносӣ, аз ҷумла масъалаи фонетикӣ ҳаллу фасл меёбанд. Оид ба фонетика асарҳои илмӣ алоҳида аз ҷониби С.В. Растогуева, Ш.Г. Гаприндашвилӣ, Ҷ.Ш. Гмунашвилӣ, В.И. Завелова, К.И. Поляков ва Т.Н. Хаскашев барин забоншиносон офарида шудаанд, ки маҳсули асрҳои баъдина ба шумор рафта, тамоми масъалаҳои фонетикаро дар бар гирифтаанд. Дар ин адабиёти илмӣ маълумот ба таври васеъ ба назар мерасанд. Дар китоби «Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ» оид ба фонетикаи забонҳои форсу тоҷик Т. Зехнӣ чунин тафриқро таъкид карда мегузарад: «Дар соҳаи фонетика ва оҳанг низ фарқҳо мавҷуд аст: аз ҷумла бандҳои изофии «и» ба форсӣ бо садонокӣ «е» ва «е»-и ношинос (ваҳдат) бо садонокӣ «и» ифода меёбад... Инчунин пешоянди «ба» ба форсӣ бо «е», вале ба тоҷикӣ мувофиқи забони паҳлавӣ ва дари ба «а» талаффуз мешавад: «пат-паз-бад-ба мебошад (монанди: - ба хона – беҳоне, хурда – хурде)» [14, с. 43].

Масъалаи концепсия яке аз вазифаҳои мубрами забоншиносӣ буда, дар таркиби назарияи забоншиносии умумӣ мавриди муҳокимаю таҳқиқ қарор мегирад. Масъалаҳои марбут ба маънои забоншиносии «концепсия» ва дар забоншиносии муқоисавӣ дар охири асри XIX ибтидои асри XX пайдо шуд. Мафҳуми «концепсия» дар илм асосан дар аввалҳои асри XX ба вучуд омадааст.

Қорҳои илмӣ бахшида ба омӯзиши махсуси концепсия то оғози асри XX амалан ба назар намерасад. Танҳо дар аввалҳои асри XX дар забоншиносӣ аввалин назария дар бораи истилоҳот ба вучуд омад.

Аммо таҳқиқоти олимони хориҷа, ки то замони имрӯз анҷом ёфтааст, бештар ба масъалаи концепсия, истилоҳоти алоҳида ва системаи истилоҳот ё стандартикунонии истилоҳоти алоҳида дахл дорад.

Таҳқиқи концепсия на танҳо истилоҳоти алоҳидаро таҳлил менамояд, балки ба масъалаи қоркарди умумии истилоҳшиносӣ дахл дорад. Таваҷҷуҳи забоншиносон ба масъалаи концепсия тасодуфӣ набуда, ба сохтори назарияи истилоҳшиносӣ, ҳамчунин талаботи амалии истилоҳ мебошад.

Яке аз масъалаи муҳими назари истилоҳшиносӣ ин муайян намудани истилоҳ аст. Дар адабиёти илмӣ забоншиносӣ дар бораи муайян намудани истилоҳот маълумоти ғуногун мавҷуд аст.

Соли 1959 А.А. Реформатский таркиби истилоҳотро ҳамчун ҳаммаъно будан «аз мавқеъ берун» бо модалӣ ва экспрессӣ, хусусияти байналхалқӣ, мантиқӣ ва системанокӣ доро будани онро муайян кард. Аммо ҳамаи ин хусусиятро танҳо якчанд истилоҳот доранду ҳалос.

Истилоҳфарӣ ғуфта дар забонҳои муосири муктадири илмӣ (англисӣ, фаронсавӣ, олмонӣ, русӣ) раванди номгузорӣ қардани мафҳумҳои нави илмӣ пайваста бо рушди соҳаҳои ғуногун илм фаҳмида мешавад. Маълум аст, ки дар дигар забонҳои миллии мавҷуд дар ҷаҳон (зиёда аз 2000 забон) истилоҳоти забони миллий бар пояи ин забонҳои аз ҷиҳати истилоҳфарӣ пешрафта ба вучуд оварда мешавад. Як роҳи асосии бавҷуд овардани истилоҳоти миллий тарҷума қардани муодилҳои истилоҳоти забонҳои муктадири илмӣ мебошад.

Концепсия бояд дорои хусусиятҳои зерин: мавҷудияти тафсир, дараҷаи муҷарраднокии, сермаъноӣ, надоштани тобиши зудӣ муассир, бетарафии услубӣ, нейтралӣ, мантиқ ва системаи дақиқро доро бошад.

Талаботи асосӣ ба истилоҳ сермаъноӣ, мунтазамӣ, мухтасарӣ аз ҷониби мактаби истилоҳшиносии С.Лотте муайян қарда шудааст. Дар ҳамин мавқеъ ҷонибдорони назарияи сохторӣ-субстатсионӣ истилоҳ, ки истилоҳро ҳамчун калимаи махсус, ки аз рӯи маъно ва сохторӣ грамматикӣ умумистеъмоли он муқобил меистад, медонанд.

Яке аз нишонаҳои асосӣ ва бартаридоштаи концепсия ин системанок будани он аст. Ин нишона аввалин бор дар паҷуҳиши Д.С. Лотте ба назар мерасад. Лотте қайд мекунад, ки «ҳар як истилоҳ дорои ҷойи муайян (бо тобеият бо истилоҳоти дигар) буда, дар системаи истилоҳот, ба мавқеи мафҳуми ҷавобгӯ будани он дар системаи мазкур вобаста аст» [12, с. 46].

Илова бар ин системанокӣ ҳамчун тарзи мазмун ва ҳам тарзи ифода намудор мешавад. Нишонаи системанокӣ муайянқунандаи концепсия дар таҳқиқоти дигар олимони низ ба назар мерасад (Герд, 1981: Реформатский, 1968: Сорокалетов, 1970); Суперанская, 1976).

В.С. Кулебакин ва А.Я. Климовитский истилоҳро ҳамчун калима ва ибора, нишонаи забон, ки бо мафҳум дар системаи дарки ин ё он соҳаи илм ва техника мувофиқ аст, муайян қардаанд.

Мувофиқати концепсия бо муайян намудани мафҳум якмаъноӣ он дар соҳаи мазкур дар назар дошта мешавад. Алалхусус, якмаъноӣ ҳамчун хусусиятҳои истилоҳ нигоҳ дошта мешавад, асосан на танҳо дар доираи истифодаи истилоҳот, ҳамчунин истилоҳи алоҳидаи илми мушаххас [12, с. 75].

Дар доираи истилоҳшиносии мазкур ин хусусияти истилоҳ бетаъсир мегардад, дар ин ҳолат ҳам истилоҳ, бештар каммаъно мешавад. Ҳамин тавр, сермаъноии байнифанӣ дар истилоҳоти соҳаи сайёҳӣ, нисбат ба дохилифанӣ микдори зиёди истилоҳот пешниҳод мешавад.

На ҳамаи нишонаҳои истилоҳоте, ки А.А. Реформатский зикр кардааст дорои дараҷаи яқсон аст. Чунин талабот, мисли абстрактнокии нисбатан калонтар ва байналмиллалӣ мебошад.

Дар масъалаи нишонаҳои нейтралӣ концепсия дар миёни забоншиносон назарҳои гуногун мавҷуд аст. Аксари забоншиносон андеша доранд, ки истилоҳҳо ҳамеша дар ҳолати нейтралӣ аст, дар сохтори маъноии он табақабандии эҳсосӣ ва экспресӣ вучуд надорад. [5, с. 29].

Аксари забоншиносон ба чунин хусусияти концепсия - тафсири будани он аҳамияти махсус медиҳанд. Масалан, В.П. Даниленко дар зерин мафҳуми истилоҳ «калима ё ибораи доираи махсуси истифода, ки номгӯи маънои махсус дорад ва тафсирро талаб мекунад» мефаҳмад [5, с. 15]. Чунин талабот қомилан дуруст аст, чунки дар ҳолати набудани тафсир дар таркиби истилоҳ сарҳадҳои истилоҳро васеъ менамояд.

Концепсия – ин калима ё ибора мутобиқ ба мафҳуми мувофиқ дар сохтори дарки соҳаи муайяни фан (дар айни ҳол- сайёҳӣ), дар сохтори муносибат бо калимаҳои монанд сохтори махсуси муайяни илмиро ташкил медиҳад.

Хусусиятҳои номбаршудаи концепсия танҳо дар дохили сохтори истилоҳот амалӣ мешавад, дар ҳолате ки истилоҳ хусусиятҳои тафсири ва сохториашро аз даст медиҳад, хусусияти муайянкунандагиро мегирад (мисли ифодаи образнок дар забони адабӣ). Раванди муайян шудан (гузаштани истилоҳ ба лексикаи умумистеъмолӣ) дар бораи ҳам таъсири истилоҳот ва лексикаи ғайриистилоҳӣ аз он шаҳодат медиҳад. Дар баробари терминологизатсия роҳи ташкили истилоҳ ретерминологизатсия– гузаронидани истилоҳи тайёр аз як соҳа ба соҳаи дигар қисман ё мазмунан мавҷуд аст (мисол, «дифференциал» дар математика ва «дифференциал» дар забоншиносии раваншиносӣ).

Ҳарчанд раванди истилоҳсозӣ дар забонҳои муқоисашаванда қайҳо объекти таҳқиқи муҳаққиқони забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ, аз ҷумла дар асоси исми (Л. Авдрейко, М. Бонелис, З. Коломиетс, Ф. Ситкина), феъл (Л. Макеева, К. Семко), сифат (О. Афанасева, А. Ерченко, Л. Датсюк) қарор дошт, аммо масъалаи таҳлили системанокии раванди истилоҳсозӣ дар доираи забони алоҳида ҳанӯз ҳалли худро пурра наёфтааст.

Масъалаи ташаккул ва инкишофи забони истилоҳоти соҳаи сайёҳии тоҷикӣ, мушкилот ва омӯзиши он дар таърихи забоншиносии тоҷик дар як қатор қорҳои таҳқиқӣ, ки махсус ба таҳқиқи истилоҳоти забони тоҷикӣ бахшида шудаанд, равшан мегардад. Дар маҷмӯъ таърихи ташаккул ва инкишофи истилоҳоти забони тоҷикӣ ва таърихи забоншиносии тоҷик ба тариқи зайл намудор мегардад.

Аввалин кӯшиши қоркарди концепсияи илмӣ дар асоси махсус гардонидани калима, иваз намудани калимаҳои арабӣ ба истилоҳи тоҷикӣ ба олими маъруфи асримиёнагӣ Абуалӣ ибни Сино тааллуқ дорад. Абуалӣ ибни Сино ин қорро дар китоби «Донишнома»-и хеш ва бештар аз 20 ҷаҳидаи илмиаш, ки бо забони тоҷикӣ иншо намуда буд, анҷом додаст.

Саҳми арзишмандеро дар инкишофи илм, истилоҳоти илмӣ ва техникӣ олими барҷастаи тоҷик Абурайҳони Берунӣ гузоштааст.

Лексикаи соҳаи гуногуни ҳунармандӣ (профессионализм) дар «Сафарнома»-и Носири Хисрав, «Таърихи Бухоро»-и А. Наршахӣ ва фарҳангҳои зиёди тафсири зикр шудааст. Ин луғатҳо дар инкишофи минбаъдаи лексикографияи забони тоҷикӣ, «Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX)» нисбат ба луғатҳои пешин нақши боризе гузоштаанд.

Аҳамияти бузурги ин луғатҳо дар истилоҳшиносии асбобҳои техникӣ, ки дар қатори калимаҳои серистеъмол истифода шудан ва инъикоси худро ёфтани калимаҳои камистеъмол ва ё архаистӣ мебошад. Луғат бойтарин манобеъ на танҳо барои истилоҳоти

техникии солҳои гузашта, балки барои калимаҳои иқтибосии аз таркиби забони арабӣ, туркӣ, чинӣ ва забонҳои дигар ба забони тоҷикӣ гузашта низ мебошад.

Истилоҳоти асбобҳои техникӣ, омӯзиши он, таҳқиқи илмӣ инъикоси худро асосан дар адабиёти махсус ёфтаанд. Асосгузори ин таҳқиқ С. Иброҳимова мебошад.

Ба Истиқлоли давлатӣ ноил гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ олимону муҳаққиқонро водор месозад, ки акнун забони тоҷикӣ бояд дар тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ, иқтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангиву илмӣ кишвар амалан истифода карда шавад. Чунончи, чиҳати муомилоту муошироту илмӣ, мубодилаи илмӣ ва болобурди тафаккури илмӣ чомеа дар соҳаи илм ба вучуд овардани забони миллии илмӣ чун як вазифаи муҳим падид омадааст.

Яке аз корҳои асосие, ки чиҳати татбиқи забони тоҷикӣ дар соҳаи илм мусоидат карда метавонад, бунёд кардани концепсияи миллии илмӣ ва низоми ягона додани он мебошад. Вазифаи бунёд кардани забони миллии илмӣ дар вазъи кунунии ташаккули худ, масъалаи мураттаб ва якгунсозӣ (унификатсия)-и истилоҳоти ҳама соҳаҳои илм (илмҳои дақиқу табиатшиносӣ, илмҳои тиббиву техникӣ ва илмҳои ҷамъиятшиносӣ)-ро дар забони тоҷикӣ тақозо дорад.

Ба ибораи дигар, мо танҳо дар сурате забони илмӣ тоҷикиро ба таври комил бунёд карда метавонем, ки агар системаи концепсияи ҳамачиҳата дурусту саҳеҳи ҳар як соҳаи илмро дар забонамон ба вучуд оварем. Аз ин рӯ, имрӯз чиҳати иҷрои ин вазифаи бузург таҳияи фарҳангҳои истилоҳот беш аз пеш аҳамияти муҳим пайдо кардааст.

Гузашта аз ин, як хусусияти муҳимми садаи ХХІ ҳамчун идомаи инқилоби илмиву техникӣ ва оғози инқилоби технологиву иттилоотӣ ин аст, ки ба ҳар як забони миллии на танҳо истилоҳоти нав, балки баъзан якбора як системаи концепсияи комили ин ё он соҳаи нав ворид гардида истодааст.

Табиист, ки ин ҳолат боиси дар ҳам барҳамиҳо дар истифодаи концепсия ва истеъмоли концепсияи нав воридшаванда мегардад. Масалан, пайдоиши техникаи компютерӣ ва Интернет ба забонҳои миллии концепсияи навро ворид гардонида истодааст, ки баъзеи онҳо шаклан ба концепсияи илмҳои дақиқ ва техникӣ монанд буда, вале аз чиҳати мафҳум фарқ мекунанд. Аз ин нуқтаи назар зарурати ба тартиб овардани системаи истилоҳоти ҳар як соҳаи илм ва ҳамгунсозии концепсияи илмӣ техникӣ дар забони тоҷикӣ ба миён омадааст [13, с. 72].

Дар амалияи ҷаҳонии истилоҳсозӣ мураттабсозии концепсия дар ин ё он соҳаи тахассусӣ (масалан, илм) фаъолияти яқҷояи мутахассисони соҳа, забоншиносон ва мантиқшиносон чиҳати ба тартиб даровардани концепсияи ин соҳа фаҳмида мешавад. Аз ҷумла, дар забони муосири тоҷикӣ аз масъалаҳои муҳим дар ин роҳ сохтани муодилҳои саҳеҳи тоҷикӣ концепсияи русии илмӣ техникӣ шаклҳои дурусти навишти концепсияи иқтибосӣ, концепсияи нуқсонҳои илмӣ ва забонии концепсияҳо ва низоми ягона додани онҳо аст.

Яксонсозии концепсия маънии муайян ва муқаррар намудани принципу қоида, тарз ва қолабҳои ягонаи истилоҳсозӣ, сохтани таърифи концепсия ва системабандӣ кардани концепсияро дар забони миллии дорад. Системабандии концепсия маънии онро дорад, ки концепсияи ҳар як соҳаи илм ҷудо ва муқаррар карда шуда, танҳо ба системаи концепсияи ҳамин соҳа вобаста карда мешаванд.

Стандартсозии концепсия маънии дар системаи як соҳаи илм (масалан, физика, математика, химия ва ғайра) танҳо бо як калима ё ибора ифода кардани номи ҳар як мафҳуми соҳаи мазкурро дорад.

Мураттаб, яксонсозӣ ва стандартсозии концепсияи ҳар як соҳаи илм ба низом даровардани ҳам концепсияи ташаккулёрфта ва ҳам концепсияи тозаҷод ва ё тоза пазируфташударо дар ин соҳа фаро мегирад. Якгунсозии концепсия ду навъ аст: якгунсозии дохилизабонӣ ва якгунсозии байнизабонӣ. Якгунсозии дохилизабонӣ раванди мураттабу низоми ягона додани концепсияи ин ё он соҳаи мушаххаси илмро дар дохили як забони миллии ифода мекунад. Якгунсозии байнизабонӣ (ё худ - ҳамгунсозӣ) раванди якшакл ё

якреша сохтани баъзе концепсияи миллиро дар қиёс бо концепсияи як ё чанд забони муктадири илмӣ ифода мекунад [15, с. 45].

Ҳамгунсозии байнизабонии концепсия дар забонҳои миллий одатан дар заминаи истилоҳоти забонҳои классикии илм (лотинӣ ва юнонӣ) ва яке аз забонҳои муктадири илмӣ (англисӣ, русӣ, фаронсавӣ, олмонӣ) амалӣ карда мешавад. Дар ин самт дар забони илмӣ тоҷикӣ дар айни замон, забони илмӣ русӣ нақши муҳим мебозад, зеро забони илмӣ муосири тоҷикӣ дар заминаи тарҷумаи адабиёти илмӣ русӣ ва концепсияи он ташаккул ёфта, рӯ ба тараққӣ дорад. Дар ин кор дар ҳарду забон алифбои русии кириллӣ мусоидат мекунад. Албатта, дар баъзе мавридҳо, хусусан дар навишти концепсияи байналмилалӣ тавассути забони русӣ ба инобат гирифтани савтиёти забони тоҷикӣ ва қоидаҳои имлои он зарур аст. Ба ибораи дигар, концепсия дар забони миллий бояд мазмунан ҳамгун сохта шуда, шаклан миллий гардонида шавад.

Ҳамин тавр, дар забони илмӣ муосири тоҷикӣ мурратабу ҳамгун ва стандартсозии концепсияи илмиро бо ду роҳ амалӣ кардан мумкин аст: истифодаи васеи имкониятҳои дохилии забони тоҷикӣ дар соҳаи истилоҳот; ва истифодаи забони илмӣ русӣ ва принципҳои ташаккули концепсияи илмӣ русӣ дар дарёфти муодилҳои тоҷикии концепсияи муосири илмӣ техникӣ [13, с. 62].

Ин роҳҳо пайвастиҳои доимии илми Тоҷикистонро ба илми ҷаҳонӣ ва забони илмӣ тоҷикиро ба забонҳои муктадири илм таъмин карда метавонанд.

Стандартсозии концепсияро дар забони миллий бо роҳи таҳияи фарҳангҳои истилоҳоти соҳавӣ (русӣ ба тоҷикӣ, русӣ- англисӣ ба тоҷикӣ ва монанди ин) амалӣ кардан мумкин аст. Ин яке аз навъҳои муҳими кор дар соҳаи истилоҳсозӣ буда, густурдатарин наъви фарҳангҳои концепсия мебошанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ дар айни замон, бештар аз 100 фарҳанги русӣ ба тоҷикии истилоҳоти соҳавӣ оид ба соҳаҳои ҷудогонаи илму техника, мисли астрономия, физика, математика, химия, география, электротехника, биология, география ва ғайра таҳия ва нашр карда шудаанд.

Дар баробари ин, бояд зикр намуд, ки ин луғатҳои таҳиягардида, фарогири асосан концепсияи китобҳои дарсӣ барои мактабҳои таҳсилоти миёна мебошанд. Луғатҳои мукамалтаре, мисли «Луғати русӣ ба тоҷикии истилоҳоти политехникӣ» ва «Луғати русӣ ба тоҷикии академӣ», ки бояд фарогири истилоҳоти тамоми соҳаҳои илмҳои техникӣ ва технологияи муосир бошанд, то ҳол таҳия нагардидаанд ва ба ҳалли ин масъала таваҷҷуҳи зарурӣ дода нашудааст.

Адабиёт:

1. Амонова Ф.Р. Проблемы деривационной ономазиологии современного персидского языка. Душанбе: Дониш, 1990. - 102 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 1986. — 295 с.
3. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М.: Высшая школа, 1973. -303с.
4. Афанасьева О.В. Сравнительная типология английского и русского языков (практикум) / О.В. Афанасьева, М.Д. Резвцова, Т.С. Самохина. — М.: ФИЗМАТЛИТ, 2000. — 208 с.
5. Даниленко В.П. Актуальные направления лингвистического исследования русской терминологии // Современные проблемы русской терминологии. - М.: Наука, 1986. - С. 5-23.
6. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение. М., 1976.
7. Кодухов В.И. Общее языкознание. -Москва, 1974: «Высшая школа», 1974. 303с.
8. Кошечкина И.Г., Дубовский Ю.А. Сравнительная типология английского и русского языков.-Минск, 1980.-286с.

9. Крылова И.П., Крылова Е.В. Английская грамматика для всех. – М.: Высшая школа, 1989. – 270 с.
10. Кубрякова Е.С. О путях изучения типологических особенностей в области словообразования // Структурно-типологическое описание современных германских языков. – М., 1966. – С.96-99.
11. Кубрякова К.С. Что такое словообразование. – М.: Наука, 1965. – 80с.
12. Лотте Л.С. Как работать над терминологией // Основы и методы изучения терминологии. – М., 1968. – С. 39-48.
13. Махмудов М. Лахчаҳои тоҷикони райони Китоб. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 280 с.
14. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 2003. – 220 с.
15. Соболева П.А. О трансформационном анализе словообразовательных отношений // В «Трансформационный метод в структурной лингвистике». – М., 1964. 264 с.

ШАРҲИ МАҲҲУМҲО РОҶЕЪ БА КОНСЕПСИЯ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур сухан атрофи шарҳи маҳҳумҳо роҷеъ ба консепсия дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст. Бояд зикр намуд, ки консепсия – ин калима ё ибора мутобиқ ба маҳҳуми мувофиқ дар сохтори дарки соҳаи муайяни фан (дар айни ҳол – сайёҳӣ), дар сохтори муносибат бо калимаҳои монанд сохтори маҳсули муайяни илмиро ташкил медиҳад.

Хусусиятҳои номбаршудаи консепсия танҳо дар дохили сохтори истилоҳот амалӣ мешаванд, дар ҳолате ки истилоҳ хусусиятҳои тафсири ва сохториашро аз даст медиҳад, хусусияти муайянкунандагиро мегирад (мисли ифодаи образнок дар забони адабӣ). Раванди муайян шудан (гузаштани истилоҳ ба лексикаи умумиистеъмоли) дар бораи ҳам таъсири истилоҳот ва лексикаи ғайриистилоҳӣ аз он шаҳодат медиҳад. Дар баробари терминологизатсия роҳи ташкили истилоҳ ретерминологизатсия – гузаронидани истилоҳи тайёр аз як соҳа ба соҳаи дигар қисман ё мазмунан мавҷуд аст (мисол, «дифференциал» дар математика ва «дифференциал» дар забоншиносии равоншиносӣ).

Ҳамчунин, дар мақола дарҷ гардидааст, ки консепсия бояд дорои хусусиятҳои зерин: мавҷудияти тафсир, дараҷаи муҷаррадноқӣ, сермаъноӣ, надоштани тобиши зудӣ муассир, бетарафии услубӣ, неутралӣ, мантиқ ва системаи дақиқро доро бошад.

Талаботи асосӣ ба истилоҳ сермаъноӣ, мунтазамӣ, муҳтасарӣ аз ҷониби мактаби истилоҳшиносии С.Лотте муайян карда шудааст. Дар ҳамин мавқеъ, ҷонибдорони назарияи сохторӣ-субстатсионии истилоҳ, ки истилоҳро ҳамчун калимаи маҳсул, ки аз рӯи маъно ва сохторӣ грамматикӣ умумиистеъмоли он муқобил меистад, медонанд.

Ам аз қорҳои асосие, ки ҷиҳати татбиқи забони тоҷикӣ дар соҳаи илм мусоидат карда метавонад, бунёд кардани консепсияи миллии илмӣ ва низоми ягона додани он мебошад. Вазифаи бунёд кардани забони миллии илмӣ дар вазъи кунунии ташаккули худ, масъалаи мураттаб ва яқунсозӣ (унификатсия)-и истилоҳоти ҳама соҳаҳои илм (илмҳои дақиқу табиатшиносӣ, илмҳои тиббӣву техникӣ ва илмҳои ҷамъиятшиносӣ)-ро дар забони тоҷикӣ тақозо дорад.

Калидвожаҳо: татбиқ, консепсияи миллии илмӣ, низоми ягона, ташаккул, яқунсозӣ, истилоҳшинос, мунтазамӣ, муҳтасарӣ, сермаъноӣ, дараҷаи муҷаррадноқӣ, пажӯҳиш, мутобиқ, ибора.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена интерпретации понятий в таджикском и английском языках. Следует отметить, что понятие — это слово или фраза, соответствующая конкретному понятию в структуре понимания определенной области науки (в данном случае, туризма), в структуре отношений с похожими словами, образующими специфическую научную структуру.

Перечисленные признаки понятия реализуются только в структуре терминологии, когда термин теряет свои пояснительные и структурные особенности, приобретая определяющую особенность (подобно образному выражению в литературном языке). Процесс определения (переход термина в общеупотребительную лексику) свидетельствует о влиянии как терминологической, так и нетерминологической лексики. Наряду с терминологизацией существует способ создания термина — ретерминологизация — перенос готового термина из одной области в другую, частично или по содержанию (например, «дифференциал» в математике и «дифференциал» в психологической лингвистике).

В статье также утверждается, что понятие должно обладать следующими характеристиками: наличие интерпретации, степень уникальности, семантическое богатство, отсутствие быстрой и эффективной коннотации, стилистическая нейтральность, нейтральность, логика и четкая система.

Основные требования к термину — семантическое богатство, правильность, краткость — были определены терминологической школой С. Лотте. В этой позиции придерживаются сторонники структурно-субстантивной теории термина, которые рассматривают термин как особое слово, значение и структура которого противоположны общему грамматическому употреблению.

Одной из главных задач, которая может способствовать применению таджикского языка в науке, является создание национального научного понятия и его единой системы. Задача создания национального научного языка в его нынешнем состоянии требует систематизации и унификации терминологии всех отраслей науки (точных и естественных наук, медико-технических наук, социальных наук) на таджикском языке.

Ключевые слова: реализация, национальная научная концепция, единая система, формирование, унификация, терминолог, систематичность, краткость, семантика, степень уникальности, исследование, адаптация, фразеология.

INTERPRETATION OF CONCEPTS IN TAJIK AND ENGLISH

This article deals with the interpretation of concepts in Tajik and English. It should be noted that a concept is a word or phrase corresponding to a specific concept in the structure of understanding a certain field of science (in this case, tourism), in the structure of relations with similar words, forming a specific scientific structure.

The listed features of a concept are realized only within the structure of terminology, when the term loses its explanatory and structural features, acquiring a defining feature (like a figurative expression in the literary language). The process of definition (the transition of a term to the common vocabulary) testifies to the influence of both terminology and non-terminological vocabulary. Along with terminologization, there is a way to create a term - reterminologization - the transfer of a ready-made term from one field to another, partially or in content (for example, "differential" in mathematics and "differential" in psychological linguistics).

The article also states that the concept should have the following characteristics: the presence of an interpretation, the degree of uniqueness, semantic richness, the absence of a quick and effective connotation, stylistic neutrality, neutrality, logic and a clear system.

The main requirements for a term - semantic richness, regularity, brevity - were determined by the terminological school of S. Lotte. In this position, supporters of the structural-substantive theory of the term, who consider the term as a special word, the meaning and structure of which are opposite to the general grammatical usage, take the same position.

One of the main tasks that can contribute to the application of the Tajik language in science is the creation of a national scientific concept and its unified system. The task of creating a national scientific language in the current state of its formation requires the issue of systematization and unification of terminology of all branches of science (exact and natural sciences, medical and technical sciences, and social sciences) in the Tajik language.

Keywords: implementation, national scientific concept, unified system, formation, unification, terminologist, systematicity, brevity, semantics, degree of uniqueness, research, adaptation, phraseology.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдурахимзода Н., докторанти (PhD)-ии кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров – 16. **Тел:** (992) 907111417

Сведения об авторе: Абдурахимзода Н., докторант (PhD)- кафедры языкознания и сопоставительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова-16. **Тел:** (992) 907111417

Information about the author: Abdurahimzoda N., (PhD) students of the chair of linguistic and comparative typology of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. **Phone:** (992) 907111417

Муқарриз: Муродзода Б.Р., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ: 8.81'36. 811.111
А - 59

ТАҲЛИЛИ СОХТОРӢ ВА МАӢНОИИ КАТЕГОРИЯИ ФЕӢЛӢОИ ЗАМОНӢ ДАР ЗАБОНӢОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Амирова С.Ф., докторанти (PhD)
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Мақола дар асоси таҳқиқоти назариявӣю услубӣ ва хусусиятҳои сохторию маъноии феълҳои замонӣ дар забонҳои муқоисашаванда, ки яке аз масъалаҳои мубрами илми забоншиносии муосир мебошад, навишта шудааст.

Заминаҳо тасрифшавандаи феълҳои замонӣ ин як ҷузъиёти муҳим дар вижагиҳои грамматикӣ буда, он пеш аз ҳама, барои мушаххас намудани категорияҳои мутобикати феълҳои замонӣ дар байни воҳидҳои мушаххасии забонӣ ва услуби инфиродии ҷумлаҳоро муайян месозад. Ба ибораи дигар, чӣ навъе, ки А.И. Смирнитский иброз медорад, ки «Назарияи ҷузъии феълҳои замонӣ, ин пеш аз ҳама муайян намудани ҳаракати феълҳо дар замон мебошад, ки он дар ҳар ҳолат мавқеи корбарии худро дорад» [10, с. 12].

Таърихи назария ва амалияи грамматикӣ замони феълҳо ин пеш аз ҳама ба таҳқиқоти давраҳои таърихӣ ва самтҳои асосии ҳаракати феълҳо марбут мебошад. Худлестон Р. қайд менамояд, ки «.....ҳамчунин аҳамияти феълҳои замонӣ дар фарҳанги забони қабулкунанда (мақсад) муайян месозад, ки ин самт одатан ба шакли возеҳ алоқаманд будан ба замони феълҳо дар ҳар забон мебошад» [16, с. 55].

Аз рӯйи хусусият ва мавқеи ҷойгиршавии феълҳои замонӣ дар илми забоншиносӣ муайян мегардад, ки он ҳамчун ҳиссаи мустақили аъзои пайрави ҷумла буда, дорои аломатҳои зиёди грамматикӣ мебошад, ки ин хусусиятро дар дигар ҳиссаҳои нутқ мушоҳида намудан имконнопазир аст. Дар забоншиносии забони тоҷикӣ ҳар як феълҳои замонӣ чандин шакли морфологӣ доранд, ки ҳар кадоми он маънои муайяни грамматикиро ифода мекунад, вале маънои луғавӣ якхела доранд. Масалан, феъли «будан» дорои шаклҳои морфологӣ «буд», «шуд», «истифода шуда буд» мебошад. Ин ҳар се шакл феъли замони гузашта мебошанд ва дар шахси сеюми шумораи танҳо омадаанд. Дар ҳамин шакл онҳо «яке аз хусусияти маъноии категорияи замон, вобаста ба шахсу шумора, ҳолат, намуд ва тарз

мебошанд» [16, с. 35]. Феълҳои замони воҳидҳои сермаънову серистеъмоли луғавӣ буда, созмони мураккаби шаклу маъно ва хусусияти калимаю таркибсозӣ доранд. Чуз ин феъл «дорои паҳлуҳои гуногуни лексикӣ семантикӣ ва услубӣ буда, барои муассир гардидани ҳама гуна муҳобирот ва ё ифодаи вазъияту ҳолат ё амал нақши муҳимме дорад». Мисол: «Моро кӣ ин ҷо **овард**?-гуфта аз касоне, ки ба болои сараш ҷамъ шуда буданд, **пурсид**.– Моён!–Шумоён ҳам **дидед**?» [1, с. 88] ~ «Who **brought** me here, **he asked** the people bending over him.–We did.–Did **you see** it too?». Дар ин мисолҳо феълҳои «овард, пурсид» шахси сеюми шумораи танҳои замони гузаштаи сиғаи хабарӣ буда, дар тарҷумаи англисии он феълҳои «brought» ва «asked» ба воситаи ҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо «he» ва бандаки замони гузаштаи «-ed» шахси сеюми шумораи танҳоро мефаҳмонад. Дар ҷумлаи сеюм феъли «дидед» ба шахси сеюми шумораи ҷамъи замони гузашта мансуб буда, дар тарҷумаи он ибораи «did you see» омадааст, ки «did» феъли ёридохандаи ифодакунандаи замони гузашта буда, ҷонишини шахси дуюми шумораи ҷамъ «you» нақши бандаки феълии ифодакунандаи «-ed»-и забони тоҷикиро аз рӯи маъно ибраз меорад.

Феълҳои замони дар нутқ мақоми махсус дошта, дорои хусусияти гуногун мебошад. Яке аз хусусияти асосии он сермаъноии феълҳои замони мебошад. Дар бораи ин вижагии феъл: намуд, замон, шахсу шумора, тарзу сиға ва ғ. донишмандони ватанӣ хориҷӣ борҳо ибрази андеша кардаанд. Аммо дар ин таҳқиқ кӯшиши баррасии масъалаи таснифоти феъл дар фарҳангҳои тафсири сурат гирифтааст. Ин тасмим перомони тобишҳои маъноӣ, сохт ва усулҳои ташреҳи афвол дар фарҳангнома, дар падида овардани таҳаввули луғатнигорӣ замони муосир аз арзиш ва аҳаммияти вижае бархурдор аст.

Дар илми забоншиносӣ вобаста ба хусусияти гуногуни грамматикӣ феълҳои замони бисёр рисолаю монографияҳои ҷолиб навишта шудаанд, ки категорияҳои грамматикӣ ин ҳиссаи нутқро хеле хуб баррасӣ намудаанд. Онҳо барои дарёфти нозукиҳои махсусияти категорияҳои грамматикӣ феълҳои замони коркард шудаанд. Дар силсилаи асарҳои мақолаҳои илмӣ марбут ба феъл ва ҳаракати он дар замонҳо дар як давраи муайян, дар асарҳои алоҳида ва дар забони адабии муосир замон, сиға, тарз, намуд, шахс, шумора ва амсоли инҳо таҳқиқ шудаанд.

Ба гунаи мусаллам бахши муайяни таркиби луғавӣ забони тоҷикиро феълҳои замони ташкил медиҳанд, ки аз умдатарин унсурҳои забон махсуб ёфта, мақоми ҳосаи нахвири ишғол менамоянд. Бидуни иштироки феъл, ҷумла фикри мушаххасро наметавонад ифода намояд. Мусаллам аст, ки дар забони тоҷикӣ тамоми навъҳои ҷумла, ба ҷуз ҷумлаи унвонӣ дорои феъли замони мебошанд. Феълҳои замони дар ҷумла ба вазифаи хабар омада, одатан фикрро ҷамъбаст ё ҳулоса менамоянд. Мисол: «Мурғони титави товусранг, ки болу парҳояшон бо рангорангтобӣ назаррабо **буданд**, аз лаклакҳо **хӯсида**, аз таги буттае ба таги буттаи дигаре **мечаҳиданд** ва бо қаҳқоси ҳаяҷономези худ ҳамчинсҳояшонро аз хавф огоҳ **мекарданд**» [1, с. 30]. ~ «Peacock–hued pheasants, their iridescent wing feathers wonderful to behold, **flushed** out by the stalks, **scampered** from the thicket to thicket, their raucous cries warning their fellows of danger». «Баъд дили пирамард ба моҳӣ, ки ҳеҷ чизи хӯрданӣ надошт, **сӯхт**, аммо ин раҳмдилӣ кӯшиши куштани онро заиф **накард**» [13, с. 99]. ~ «Then he **was** sorry for the great fish that had nothing to eat and his determination to kill him never **relaxed** in his sorrow for him» [13, p. 98].

Феълҳои замони худ амалу ҳаракати табиат, ҳайвонҳо, инсонҳо ва тамоми мавҷудиятро дар бар мегиранд. Ҳаракати заминро осмон худ феъли замон аст. Мисол: Тӯдаи абрҳо дар ғӯшае аз осмон ҷамъ омада, аз вазиши боди хушк **хабар медоданд** ва пирамард дар пеш парвози мурғобиҳои **вахширо дид**, ки дар зери осмон **падида омаданд**, баъд **парешон шуданду ғайб заданд** ва пас аз чанд лаҳзае боз **падида шуданд**. Ва пирамард **фаҳмид**, ки одам ҳаргиз дар баҳр танҳои танҳо нест [11, с. 77]. ~ The **Clouds were building up** now for the trade wind and **he looked** ahead and **saw** a flight of wild **ducks etching** themselves against the **sky** over the water, then blurring, then etching again and he knew no man was ever alone on the sea [13, p. 76].

Дар натиҷаи ин маълум мегардад, ки дар шаклҳои замони гузашта, ҳозира ва оянда категорияи грамматикӣ феълҳои замони аз хусусияти анҷоми амал баррасӣ шуда, дар самти номуайянии амалро ҳангоми иҷро ва натиҷаи он вобаста ба баъзе ҳолатҳои давомнокии амал бештар инъикос менамоянд, дар ин самт феъли умуман ба як гурӯҳи намуди феълҳои замони мутлақ мансубият дошта ва онҳо низ дар забони англисӣ хусусияти худро доранд. Инчунин, барои инъикос намудани мафҳумҳои мазмуну равишҳои гуфторро бо ёрии калимаҳои махсуси сохторӣ ва маъноии конкретӣ феъли замони ифода менамоянд. Дар хусуси иҷрои ҳаракати феъли замони қайд кардан ба маврид ҳаст, ки онҳо бештар барои амалӣ намудани вазифаи хабарро бо тасрифи мавҷудияти феълҳои замони дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ истифода мешавад, чунки феъли замони ягона ҳиссаи нутқест, ки амал ҳаракат ва ҳолати мубтадоро дар замон муайян нишон медиҳад. Дар ин самт сохти вазифаи хабар бо исм, ҷонишин, масдар шумора, сифати феълӣ, сифат ва дигар аъзои пайрави ҷумла барои истифода гардидани категорияи грамматикӣ шахсу шумора ва замонро сиға ҷиҳати амалӣ намудани феълҳои ёридиҳанда ва бандакҷонишинҳои хабарӣ илова мегарданд.

Ба вазифаи хабар як калима, ду ва ё зиёда калимаҳое, ки як воҳиди морфологианд, ҳамчунин таркибҳо, ибораҳои фразеологӣ низ алоҳида омада метавонад. Дар баробари ин метавон онро дар чунин шакли саволҳо матраҳ намуд. Мисол: «Jane, **you are mistaken**: probably not one in the school either despises or dislikes you: many, **I am sure**, pity you much» [16, p.112]. ~ «Ҷон, ту, ба ростӣ, ғалат **мекунӣ**: яқин аст, ки аз ту дар дабистони мо касе ҳазар намекунад ва касе тӯро бад намебинад; баръакс, ман итминон **дорам**, ки дили бисёриҳо ба ту месӯзад» [16, с. 65].

«But **it is worth** noting that neither at Balasgun, at Uzgend, nor else where did the Karakhanids erect major mosques» [14, p. 324]. ~ «Вале меарзад таъкид созем, ки на дар Баласогун, на дар Узганд ва на дар ҷойҳои дигар Қарахониён масҷидҳои ҷомеъ наафрохта буданд» [16, с. 367].

Ҷунонҷӣ дар боло қайд кардем, шакли таърихӣ феъли «to be» дар се шакли шахси танҳо мушоҳида мешуд. Мисол: I have [ман дорам], thou hast [ту дори], he has [вай дорад]. Ҳамчунин намуна дар ҳамаи феълҳои шахсу шумора дида мешуд.

Бояд қайд намуд, ки фарқият байни шакли шахсдори феъл дар шумораи ҷамъ алаққай дар англисии бостон аз байн меравад. Аз дигар тараф, пайдоиши шакли нави аналитикӣ феъли ёридиҳандаи «shall» ва «will», «should» ва «would» шумораи ҷамъ аз нав шинохта мешавад, яъне мо наметавонем гӯем, ки шумораи ҷамъи категорияи шахс аз байн меравад. Зеро, дар забони англисии муосир дар бисёр феълҳои тафриқии аниқ бо шумораи шахси сеюм дида мешавад: «he goes» [вай меравад], «they go» [онҳо мераванд], «he has» [вай дорад] «they have» [онҳо доранд]. Инчунин дар феъли «to be» ба ғайр аз ин, шумора дар шахси якум фарқ мекунад: «I am» [ман ҳастам], «we are» [мо ҳастем]. Дар шахси дуҷуми шумораи танҳо ҷонишини қадимаи «thou» дар натиҷаи бетарафии услуби илмӣ-адабӣ аз байн рафта, нопуррагиро ба вучуд овардааст: [thou hast—you have]. Дар ин ҳолат метавонем шакли танҳо ва ҷамъ будани шахсро аз матн семантикӣ муайян созем. Дар баъзе ҳолатҳо, ҳатто дар феъли «to be» ҳам дар мавриди истифода шудани ибораи «you are» шумораро аз ҷумла мефаҳмем. Баъзан ҳангоми ифодашавии шахсӣ чунин ҷумлаҳо шумора нопадид мешавад: «You never know what to do in such cases». ~ «Дар чунин ҳолатҳо ҷӣ кор карданатро наметонӣ».

Дар шахси дуҷум дар маънои шумораи феъли «to be» омили такондиҳӣ фарқият мушоҳида мешавад. Аз як тараф, «are» ҳам дар шахси дуҷуми шумораи танҳо ва инчунин дар шахси дуҷуми шумораи ҷамъ истифода мешавад: «You are late». ~ «Шумо дер мондед». Дар ин ҷумла метавонем аз рӯйи эҳтиром категорияи шумораро ба шумораи танҳо нисбат диҳем. Вале, ҳамчунин ба шумораи ҷамъ низ нисбат додан мумкин аст. Ҳангоми номгир шудани мубтадо, ба мисли: «Akram you are late», онҳо шумораи танҳоро изҳор менамояд. «Akram and Karim you are late. ~ Акрам ва Карим шумо дер мондед». Инҷо ба шумораи ҷамъ нисбат дода мешавад. Дар ин ҷумлаҳо шумораи танҳо ва ҷамъи шахси дуҷумро ба маънои ҷумла нигоҳ карда ифода менамоем. Инчунин, «are» ҳамчун шакли ҷамъи шумора байни «are» ва

шахси якуми шумораи танҳои худӣ феъл «am», инчунин, байни «are» ва «is» эҳсос мешавад. Мисол: «I am-we are». «He is-they are». «You are late». ~ «Шумо дер мондед».

Инчунин, метавон гуфт, ки дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ маълум ва чудо намудани шумораи феълҳои замонӣ аз шахс вобастагии калон дорад. Онҳо дар якҷоягӣ истифода шуда, аз ҳамдигар ҷудонопазиранд. Бо вучуди он ки дар давраи миёна категорияи шахсу шумора аз байн рафта, шаклҳои нави категорияи шахсу шумора ба вучуд омадаанд, дар даврони муосир забони англисӣ он ташаккул ёфт. Дар ин замина дар натиҷаи тақомули ифодаи замон шахсу шумора низ ба тағйироти шаклӣ ва аз рӯйи маъно ифода ёфтани шумора дучор гардид.

Дар сарчашмаҳои грамматикӣ забони англисии муосир шахсу шумора чун категорияи морфологӣ феъл баррасӣ карда мешавад. Зеро ҳар як амалу ҳолате, ки воқеъ мегардад, ба кас ё касоне мансуб мебошад. Мисол: He usually continues in office till a worse can be found;– Вай одатан то дарёфти нофаҳмӣ дар офис қорашро давом медиҳад.

I usually eat at a mouthful, and I confess they far exceed ours.– Ман одатан бо даҳони пур хӯрок меҳӯрам ва қоил мешавам, ки онҳо аз фаҳмишҳои мо берунанд [2, с. 13].

Дар мисоли якум амал [commended] ба як нафар пирамард дахл дорад, ки он на гӯянда, яъне шахсест, ки дар муколама ширкат надорад, балки касест, ки амалро иҷро мекунад. Бинобар он дар чунин ҳолат иҷрокунандаи амал шахси сеюм махсуб мешавад. Дар ҷумлаи дуюм чор амал [mounted, seat, sat, was shrined] мавҷуд аст, ки онҳоро як кас иҷро мекунад, ки он ҳам гӯяндаи ин суҳан мебошад. Аз ин рӯ феъл ба шахси якуми шумораи танҳо далолат мекунад. Дар ҷумлаи сеюм ҳолати «look snug» ба ду кас дахл дорад, ки онҳо ҳамсуҳбатони гӯяндаи ин суҳан мебошанд. Аз ин рӯ, феъли замонӣ ба шахси дуюми шумораи чамъ далолат мекунад, яъне он ду шахс шунавандагони ин гуфтор махсуб мешаванд. Дар ҷумлаи чорум амали «they spoke»-ро зиёда аз як кас иҷро намудаанд ва ҳамзамон эшон гӯяндаи ин ҳарф мебошанд. Дар ин ҳолат феъли шахси якуми шумораи танҳо ва чамъ дорад. Иҷрокунандаи амал метавонад гӯянда ё гӯяндагон, шунаванда ё шунавандагон ё шахс ва шахсоне бошанд, ки дар муколама иштирок намеkunанд. Ба қадом шахс дахл доштани амал ва ба чанд кас мансуб будани онро гӯянда муқаррар менамояд.

Аз ин рӯ, категорияи шахсу шумораи феълро метавон чунин таъриф дод: Категорияи шахс муносибати амал ё ҳолатро ба иҷрокунандаи он ифода менамояд, ки онро гӯянда муқаррар месозад. Гӯянда метавонад дар бораи амалу ҳолати худ ё мусоҳиби худ ё шахси дар суҳбат ширкатнадошта хабар диҳад ё пурсад. Дар воқеъ яке аз сарчашмаҳои муоширати забони англисӣ ин доништан ва риоя намудани тасрифи феълҳои замони забони англисӣ ба миён меояд, ки доништани онҳо аз нигоҳи таҳлиливу муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ хеле заруранд. Маҳз ақидаи забоншиносони типологӣ доир ба аҳамияти феълҳои замонӣ фикрҳои назаррас ба таври назариявӣ ва амалӣ баён намудаанд.

Дар ин маврид, мақолаи илмӣ барои баррасӣ намудани феълҳои замонӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ нигаронида шудааст. Аз рӯйи сохтори грамматикӣ дар забони англисӣ шонздаҳ категорияи замонҳо мавҷуд мебошанд, ки ҳар кадоми онҳо сохти семантикаи феълии худро доро мебошанд. Тарзи истифодабарии феълҳои замонӣ дар забони англисӣ хеле инкишофёфта буда, ҳар кадоми онҳо маънои худро доранд. Ҳангоми таҳқиқ намудани сохторӣ-семантикии феълҳои замонӣ муайян карда мешавад, ки ҳар яке замонҳо бо худ ду намуди феълсозиро ба роҳ мемонанд:

Якум; Auxiliary verb-феълҳои ёридиҳандаи замони забони англисӣ;

Дуюм; Notional verb-феълҳои семантикӣ (феълҳои маъноии забони англисӣ), ки муайян намудани категорияи феълҳоро дар забони англисӣ мушаххас менамоянд. Auxiliary verb-феълҳои ёридиҳанда, ҳамчунин вазифаи сохти замонро дар забони англисӣ муайян менамояд ва онҳо вазифаи худро аз ҷиҳати амал мушаххас карда метавонад.

Феълҳои замонӣ дар забони англисӣ дорои системаи инкишофёфтаи шаклҳои намуди замонӣ, муқоисаи тарзи ғоил ва тарзи мафъул, муқоисаи сифаҳои хабарӣ, шартӣ ва амрӣ мебошад.

Дар саволи умумӣ дар замони ҳозираи номуайян-Present indefinit Tense феъли ёридихандаи «do» истифода бурда мешавад, ки пеш аз ҷумла гузошта мешавад.

Do – барои шахсҳои I-ман, You-шумо, We-мо, They-онҳо;

Does – барои шахси сеюми шакли танҳо (in masculine gender-дар ҷинси мардона) Не-вай, (in feminine gender-дар ҷинси занона) ва She-ӯ кор фармуда мешавад.

Феъли «to do» дар ҷумлаҳои хабарӣ ҳамчун феъли асосӣ омада, «ичро кардан»-и амалро ифода менамояд. Мисол: I do my home work with my father early in the morning-Ман вазифаи хонагиамро дар субҳи барвақт бо падарам иҷро менамоям. She does it herself-Бай худаш инро иҷро мекунад.

Муҳаққиқон Н. Туйғунов ва Ф. Сангинов дар китоби «Грамматикаи забони англисӣ» дар ҷ менамоянд, ки «Ҷумлаҳои саволӣ дар **Present Indefinite** бо ёрии феъли ёридихандаи «**to do**» сохта мешаванд. Феълҳои ёридиханда дар забон зиёданд. Онҳо дар ҷумлаҳои саволӣ маънои асосии худро гум карда, барои сохтани савол ёрмандӣ мекунад. Масалан, феъли «**to do**» асосан «ичро кардан» тарҷума мешавад, вале вақте ки чун феъли ёридиханда меояд маънои аслии худро гум карда, дар ҷумла танҳо ҳамчун нишондихандаи савол кор фармуда мешавад:» [12, с. 62]. Муаллифон ба он ақидаанд, ки хангоми таҳлил ва баррасӣ намудан сохти ҷумлаҳо маънои вазифаи феъл аз рӯи маъно дар «Замони ҳозираи номуайян-Present Indefinite Tense» дар шакли хабарӣ-in affirmative form нишон дода мешавад. Хангоми аз шакли хабарӣ ба шакли саволӣ гузаронидан зарурати иҷрои ду намуди феълҳо аз рӯи сохт ва вазифаҳояшон дар сохтори грамматикӣ забони англисӣ роҳандозӣ карда шуда, таҳлилу баррасӣ намудан мувофиқ аст, ки шарҳу тавзеҳоти онро метавон дар ҷумлаҳои дар зеромада мушаххас намуд. Аммо самти ҳаракати «do» дар ҷумлаҳои саволӣ ҳамчун феъли ёридиханда истифода бурда ва дар баъзан маврид тарҷумаи «оё»-ро дорад, ки ин мафҳум ба сохти ҷумлаҳои «Саволгузори умумӣ-General question ва Special question-саволгузори махсус» алоқаманд мебошад, ки тасрифи он дар ин ҷумла ба пуррагӣ эҳсос карда мешавад. Мисол: What do you do with your parents early in the morning-Оё шумо дар субҳи барвақт бо волидайнатон чӣ кор мекунад?

Does he always do his lessons in the evening-Оё ӯ доимо дарсҳояшро дар бегоҳӣ тайёр мекунад?

When do you leave here-Оё шумо кай инчоро тарк мекунад?

Дар ҷумлаҳои инкорӣ-Negative form бошад, ҳиссаҳои «not» ба «do» ҳамроҳ шуда, «do not»-ро ташкил медиҳад. Шакли қутоҳшудаи «do not-don't» мебошад, ки онро дар илми забоншиносии забони англисӣ «апостроф» меноманд. Аз лиҳози сохторӣ-семантикӣ барои ҷонишинҳои шахси сеюми шакли танҳо дар ҷинсҳои feminine gender-ҷинси занона ва masculine gender-ҷинси мардона «doesn't» истифода бурда мешавад. Дар ин сохти ҷумласозӣ мушаххас мегардад, ки дар ҷумла дар замони ҳозираи номуайян ба воситаи ду феълҳо амал иҷро карда мешавад. Феъли аввал «do» ҳамчун феъли ёридихандаи замони забони англисӣ доништа шудааст. Феъли дувум бошад «do», ки баъд аз subject-мубтадо омадааст ҳамчун феъли гурӯҳи семантикиро дар забони англисӣ ифода намуда, ба маънои маъноии «ичро кардан»-и амалро ифода намудааст. Забоншиносони муқоисавӣ, профессор Парвонахон Ҷамшедов, Ҷоматов С. ва дигарон дар китоби «Забони англисӣ. English. Учебник английского языка» дар саҳифаҳои [14, с. 71, 72, 89, 245, 246, 247, 248, 249] қайдҳои махсус доир ба категорияи феълии замонӣ дар забони англисӣ баён намудаанд.

Аз ин мисолҳо бармеояд, ки категорияи шумораи феълҳои замонӣ на миқдори амал, балки миқдори иштирокчиёни амалу ҳолатро ифода мекунад. Маводи амалии забони англисӣ шаҳодат медиҳад, ки дар ин забон васоити муназзами сурат ёфтани ин категорияи грамматикӣ мавҷуд буда, танҳо се воситаи грамматикиро ҷудо кардан мумкин аст. 1. Пасванди «-s, -es», ки танҳо ба мансубияти амал ба шахси сеюми танҳои замони ҳозира далолат мекунад: «Arthur opens his eyes in wonder» [14, р. 102].~ «Артур аз тааҷҷуб ҷашмонашро калон мекушояд».

Дар замони ҳозираи феъл, мебинем, ки муодили тоҷикии «-s, [-es]» бандаки «-ад» мебошад. Дар дигар шахсу шумораҳои замони ҳозираи феъл ягон нишондихандаи шахсу

шумораро надорад. I take~ман мегирам. You take~Ту мегирӣ [шумо мегиред]. They take~Онҳо мегиранд.

Аён мешавад, ки дар замони оянда низ забони англисӣ нишондодҳои муназзами шахсу шумораро дорад, агар мо ҷонишинҳоро ба ҳайси пешвандҳои шахсӣ истифода намуда, феълҳои ғридиҳандаро ҳамчун бандакҳои феълӣ истифода намоем. Дар ин ҳолат феъли [shall] ба шумораи ҳам чамъ [we shall—we'll] ва ҳам танҳо [I shall—I'll] далолат мекунад. «**I shall** not require you very much in the early stages»~ «Дар марҳилаҳои аввал ман аз шумо бисёр талаб намекунам» [тарҷумаи информант]. Дар забони тоҷикӣ баръакси забони англисӣ ҳар як шахсу шумора дорои бандакҳои шахсии худ аст: Ман меравам. Ту меравӣ. Вай меравад. Мо меравем. Шумо меравед. Онҳо мераванд.

Дар замони гузаштаи забони англисӣ феълҳои ғридиҳандаи «should» ва «would» истифода мешавад, ки дар суҳбат бештар шаклҳои кӯтоҳи онҳо дар шакли инкорӣ бо ҳиссаҳои «not» истифода мешавад. Мисол: «I will = I'll [ajl]», «I would = I'd [ajd]». «I shall = I'll [ajl]». «I should = I'd [ajd]».

Дар замони ҳозираи давомдор феълҳо баъд аз феъли «to be» суффикси «-ing»-ро қабул менамоянд. Масалан: «**I'm going** to help Mother Smith with the cookies she's prepared for your party»~ «Ман рафта ба кайвону Смит ғрӣ мерасонам, вай барои меҳмонони ту кулчаҳои қандин пухта истодааст». Дар замони гузашта, феълҳои дурусти забони англисӣ пасванди «-ed»-ро қабул мекунад: «The fish **moved** steadily and they **travelled** slowly on the calm water» [13, p. 54]. ~ «Моҳӣ беист шино **мекард** ва онҳо дар рӯйи оби ором ҳаракат мекарданд».

Феълҳои нодуруст шаклашонро дигар мекунанд, яъне шакли сифати феълҳои замони гузаштаро қабул мекунанд. Мисол: «I **ran** for the rum» ~ «Ман тозон барои овардани ром рафтам». «She **drew** me to her, and we reposed in silence» [14, p. 114]. ~ «Ӯ ҳам маро ба бар кашид ва мо хомӯш бинишастем».

Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки дар забони англисӣ шахсу шумораи феълро мубтадо муайян мекунад. Дар забони тоҷикӣ замони гузаштаи феъл дар ду шахсу ду шумора бандакҳои мушаххас дорад. Дар шахси сеюми шумораи танҳо асоси феъл худ шахси сеюми шумораи танҳоро ифода менамояд. Мисол: «**I asked**» ~ «Ман пурсидам». «**You asked**» ~ «Ту пурсидӣ», «**He [she]** asked» ~ «Ӯ пурсид», «**We asked**» ~ «Мо пурсидем», «**You asked**» ~ «Шумо пурсидед», «**They asked**» ~ «Онҳо пурсиданд». «The fish **moved** steadily and they **travelled** slowly on the calm water»~«Моҳӣ беист шино **мекард** ва онҳо дар рӯйи оби ором ҳаракат **мекарданд**». «When **I reached** home my father was still busy cutting the holes in his mill wheel-so busy that he never even asked where I had been and what I had done»~ «Ман ба хона **расидам**, падарам ҳанӯз ба кофтани суроҳҳои чархи осӣ машғул буд, ки ҳатто аз ман «чӣхоро тамошо кардӣ, то кӯҷаҳои рафти» гуфта напурсид». «**He knew** that if he could not slow the fish with a steady pressure the fish could take out all the line and break it» [14, p.80]. ~ «Ӯ **медонист**, ки агар натавонад суръати моҳиро бо муқовимати муназзам нигоҳ дорад, вай ҳамин захираи ресмонашро кашада мебарад ва оқибат онро меканад» [16, с. 81]. «**Lanny turned** into Adderley Street» ~ «Ленни ба кӯчаи Адерли-Стрит раво шуд».

Бандакҳои зикршудаи замони гузаштаи феъли забони тоҷикӣ бо вучуди зоҳиран ба бандакҳои замони ҳозираи феъл ҳамранг буданашон, онҳо аз лиҳози таърихи пайдоиш фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, онҳо ду қатори гуногуни бандакҳои шахсу шумора ҳисобида мешаванд, ки аз ин гуногунии бандакҳои шахси сеюми танҳои замони ҳозираи гузашта шаҳодат медиҳанд. Дар замони ҳозира чун бандакҳои «-ад», вале дар замони гузашта морфеми сифрӣ [Ø] мебошад: ӯ меҳонад-ӯ меҳонд Ø. Вале решаи шакли калимаи «хонд» ин худ ба амали анҷомёфтаи феъл аз тарафи шахси сеюми шумораи танҳо ва замони гузашта шаҳодат медиҳад.

Феъли «to be» [будан], бар хилофи дигар феълҳо, дар замони ҳозира барои ҳар як шахсу шумора [ба истиснои шахси II] шаклҳои махсус дорад: «I am here.» ~ «Ман дар ин ҷо ҳастам.» «You are here.» ~ «Ту дар ин ҷо ҳастӣ.» «Шумо дар ин ҷо ҳастед.» «He is here.» ~ «Ӯ дар ин ҷо аст.» Дар забони англисӣ дар феъли «to be» [будан], «is» худ ба шахси сеюми шумораи танҳо далолат мекунад. «We are her.» ~ «Мо дар ин ҷо ҳастем.» «They are here.» ~

«Онҳо дар ин чо ҳастанд». Дар шумораи чамъ бо дарназардошти ҷонишинҳои шахсии шумораи чамъ «аге» дар ҳамаи шахсҳо истифода шуда, шумораи чамъро аз рӯи ҷонишинҳои шахсӣ фаҳмонда метавонад. Яъне мо наметавонем гуем, ки «you here» ~ «ту инчо», бояд гуфт, ки «you are here» ~ «ту инҷой» ва ғ.

Дар замони гузашта феъл аз рӯи категорияи шумора фарқ мекунад: «I was here» ~ «Ман дар ин чо будам». «You were here» ~ «Ту дар ин чо будӣ» [Шумо дар ин чо будед], «He was here», ~ «Ӯ дар ин чо буд», «We were here» ~ «Мо дар ин чо будем», «They were here» ~ «Онҳо дар ин чо буданд».

Азбаски кулли феълҳои комилмаъно нишондиҳандаи шахсу шумораро қариб надоранд ва ба сифати ин нишондиҳанда ҷонишини шахсӣ хизмат мекунад. Дар забони англисӣ истифода набурдани ҷонишин дар ҷумла қатъиян манъ аст, ҳол он ки дар забони тоҷикӣ ҷонишини шахсӣ метавонад бо осонӣ афтад, зеро ба кадом шахс ва шумора мансуб будани амалу ҳолатро бандакҳои муназзами феълӣ нишон медиҳанд. Масалан:

1) «I know what you're going to say» [14, p. 90]. ~ «Медонам чӣ гуфтан мецоҳед» [Тарҷумаи муаллиф].

2) «Then when you reach the town, you go with the rest of them into the market-place, in front of the Cardinal's palace» [14, p. 89]. ~ «Пас, баъд аз он ки ба шаҳр рафта мерасед, ҳамроҳи дигар зиёратчиён ба майдони бозоре, ки дар рӯ ба рӯи қасри Кардинал воқеъ гардидааст, медароед» [Тарҷумаи муаллиф].

3) «He has done things for me before» [13, p. 19]. ~ «Пештар ҳам ба ман бисёр некиҳо карда буд».

Дар ҷумлаи якуми забони англисӣ ба сифати мубтадо ҷонишини «I» омадааст, ҳол он ки дар тарҷумаи тоҷикӣ он мубтадо нест ва ин вазифаро бандакҳои «-ам» [медонам], ба уҳда гирифтааст. Ҷумлаи дуҷуми англисӣ ҷонишини «you» дорад, вале дар тарҷумаи тоҷикӣ он ин ҷонишин афтидааст ва ба кӣ мансуб будани амалро ду пасванди «-ед» [мерасед, медароед] муайян мекунад. Бо вуҷуди истифода нашудани ҷонишинҳои шахсӣ амали шахс аз тарафи кадом шахс иҷро шуданаш дар забони тоҷикӣ маълум аст. Дар мисоли сеюми англисӣ ибораи «he has done» мавҷуд аст.

Хулоса, натиҷагирӣ феълҳои замонӣ вобаста ба хусусиятҳои категориявии ҳаракати феълҳо бо тобишҳои гуногунизамонӣ дар ин мақола мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар натиҷа, дар ин мақолаи мо хусусияти гуногунсохтори феълҳои замонӣ мавриди қарор гирифтааст, ки дар бисёр маврид сермаъно ва сервазифавии шаклҳои замонии феълҳо бо вазифаи муодилияти феълҳои замонӣ дар ин мақола мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Адабиёт:

1. Айни С. Ёддоштҳо / Ҷ.1/ С.Айни.–Душанбе: Адиб, 1990.–352с.
2. Айни С. Мухтасари тарҷумаи ҳоли худам / С. Айни. Акнун навбати қалам аст. Ҷ. 1.–Душанбе: Ирфон, 1977.–С. 13–98.
3. Айни С. Мактаби кӯҳна / С. Айни/ Акнун навбати қалам аст. Ҷ. 2.–Душанбе: Ирфон, 1978.–С. 107–144 с.
4. Айни С. Ёдоштҳо [чаҳор қисм] / С. Айни.–Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2009.–680 с.
5. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. A Grammar of the English language / (Грамматика английского языка) // В.Л. Каушанская.–Москва: Айрис пресс, 2014.–384 с.
6. Калачова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка // К.Н. Калачова–Санкт–Петербург, Юнвес, 2006.–550 с.
7. Мирзоев А. Ибораҳои феълии замонӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Мирзоев.–Душанбе, 1975.–256 с.
8. Ниёзмаҳмадов Б. Морфологияи забони тоҷикӣ / Б. Ниёзмаҳмадов, Л. Бузургзода.–Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1941.–С. 252.
9. Расулова Г. Семантико–грамматическая характеристика глагола в таджикском и английском языках / Г. Расулова:–Дисс.канд.филол.наук: 10.02.20.–Худжанд 2016.–181 с.

10. Смирницкий А.И. Морфология английского языка / А.И. Смирницкий.—М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1959.—440 с.
11. Сиёев Б. Очеркҳо доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик» / Б. Сиёев. — Душанбе, 1968. — 294 с.
12. Туйғунов Н., Сангинов Ф. Грамматикаи забони англисӣ (маводи таълимӣ) / Н. Туйғунов, Ф. Сангинов//.-Душанбе-2013. 144 с.
13. Усмонов К. Грамматикаи назарии забони англиси / К. Усмонов.—Душанбе, Худжанд: Нури маърифат, 2010.—236 с.
14. Чамшедов П., Хочаева С., Чоматов С. ва дигарон Забони англисӣ. English. Учебник английского языка/ П. Чамшедов ва диг.//.- Душанбе, «Донишварон».- 2019.- 376 с.
15. Blokh M. Y. A Course in Theoretical English Grammar / M.Y. Blokh.—М.: Vishaya shkola, 1983.—384 p.
16. Huddleston R. Mood as a category in English grammar / R. Huddleston.—India: Gurukul Publication. 2004.—30 p.

ТАҲЛИЛИ СОХТОРӢ ВА МАӢНОИИ КАТЕГОРИАИ ФЕЪЛҲОИ ЗАМОНӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур аз ҷониби муаллиф дар бораи хусусияти вазифавии категорияи феълҳои замони дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди пажӯҳиши илмӣ қарор гирифтааст. Дар натиҷа, масъалаи пажӯҳиши раванди ташаккул додани феълҳои замони ва роҳҳои қорбурди онҳо дар илми забоншиносӣ яке аз вазифаҳои асосии сохтҳои ва маъноӣ дар мақолаи мазкур мебошад.

Қайд кардан зарур аст, ки хусусиятҳои вижагӣҳои феълҳои замони бо мафҳумҳои категориявӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ гуногуншакл ва мухталиф буда, бисёр муаммохоро дар бар мегирад, ки ба таври қушоду возеҳ ҳал намудани онҳо ҳангоми таҳқиқоти илмӣ дар ин мақола мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Натиҷагирӣи феълҳои замони вобаста ба хусусиятҳои категориявӣи ҳаракати феълҳо бо тобишҳои гуногунзамони дар ин мақола мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар натиҷа, дар ин мақолаи мо хусусияти гуногунсохтҳои феълҳои замони мавриди қорбарӣ қарор гирифтааст, ки дар бисёр маврид сермаъно ва сервазифавӣи шаклҳои замони феълҳо бо вазифаи муодилияти феълҳои замони дар ин мақола мавриди баррасӣ қарор гирифтааст

Калидвожаҳо: Феълҳои замони, ҳаракат, назария, таҳлил, пажӯҳиш, ҳадаф, забоншиносӣи муқоисавӣ, масъала, вижагӣ, грамматикӣ, мушаххас, хусусият, лексикӣ, услубӣ, муҳаққик

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕННЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье автором проведено научное исследование функциональных особенностей категории временных форм глагола в таджикском и английском языках. В результате, вопрос исследования процесса формирования временных форм глагола и способов их применения в лингвистике является одной из основных структурных и семантических задач данной статьи.

Необходимо отметить, что специфические особенности временных форм глагола с категориальными понятиями в таджикском и английском языках многообразны и различны. Они включают в себя множество проблем, открытое и четкое решение которых рассматривается в ходе научного исследования в данной статье.

В статье анализируются выводы о временных формах глагола в зависимости от категориальных характеристик глагольного действия с различными временными оттенками. В итоге, в нашей работе рассматривается разноструктурный характер временных форм глагола, где во многих случаях анализируется многозначность и многофункциональность временных форм глагола в сочетании с функцией эквивалентности времен глагола.

Ключевые слова: Временные формы глагола, действие, теория, анализ, исследование, цель, сопоставительное языкознание, проблема, особенность, грамматический, конкретный, характеристика, лексический, стилистический, исследователь.

STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF THE CATEGORY OF VERB TENSE FORMS IN TAJIK AND ENGLISH

In this article, the author conducts a scientific study of the functional features of the verb tense category in the Tajik and English languages. Consequently, investigating the formation process of verb tenses and the methods of their application in linguistics stands as one of the primary structural and semantic objectives of this work.

It should be noted that the specific characteristics of verb tenses associated with categorical concepts in Tajik and English are diverse and multifaceted. They involve numerous complexities, the clear and explicit resolution of which is addressed through the scientific research presented in this article.

The article analyzes conclusions regarding verb tense forms based on the categorical characteristics of verbal action with various temporal nuances. Ultimately, this work examines the diverse structural nature of verb tenses, frequently analyzing the polysemy and multifunctionality of these forms in conjunction with the function of temporal equivalence.

Keywords: Verb tenses, action, theory, analysis, research, goal, comparative linguistics, issue, feature, grammatical, specific, characteristic, lexical, stylistic, researcher.

Маълумот дар бораи муаллиф: Амирова Ситорабону Файзуллохучаевна, докторанти (PhD)-и кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. Тел: +992 988310795. E-mail: sitorabonuamirova@gmail.com

Сведения об авторе: Амирова Ситорабону Файзуллохужаевна, докторант (PhD) кафедры иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел.: +992 988310795. E-mail: sitorabonuamirova@gmail.com

Information about the author: Amirova Sitorabonu Fayzullokhujayevna, (PhD) student, department of foreign languages, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. Tel.: +992 988310795. E-mail: sitorabonuamirova@gmail.com

Муқарриз: Робияи А., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:01+81'366(075.8)

P-47

ПАЖУҲИШҶО ВА ТАҒСИРИ НАВИ ИЛМӢ ДОИР БА МАҒҲУМИ ИСТИЛОҲ ВА ИСТИЛОҲШИНОСӢ

Аслиямои Р., докторанти (PhD)
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Мағҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забоншиносии умумӣ ҷойгоҳи хоссаро касб намудааст. Маълумот доир ба мағҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забоншиносии рус, Аврупо ва макотиби забоншиносии Шарқ дар асрҳои мухталиф ба миён омадаанд. Доир ба масъалаи мазкур олимону донишмандон ва забоншиносони аврупоӣ, аз ҷумла Киттрич, Гринаф, Э. Жилбер, Л. Олшки, О. Есперсон, Л. Смит, А. Ширмер, Ф.А. Брокгауз, А. Ефрон ва дигарон фикру андешаҳои ҷолиби хешро баён намудаанд. Тавре аз манобеи сарчашмаҳои

илмий забоншиносии аврупоӣ бармеояд, таърифи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар охири асри XIX ва авоили асри XX ба миён омадааст. Олимону донишмандони номбурда фикру ақоиди хешро бо роҳу услубҳои мухталиф ибраз менамуданд. Масалан: Киттрич ва Гринаф мафҳуми истилоҳро ба сифати формулаи риёзӣ тасриф менамуданд, ки он ҳамчун хоси мафҳумҳои алоҳидаи илмӣ қорбасти мегардид. Логан Смит бошад, мафҳуми истилоҳро ба жаргон шабоҳат додааст. Тибқи андешаи олими олмонӣ А. Ширмер истилоҳот калимаҳои махсусе мебошанд, ки мафҳумҳои марбут ба касбу кори мухталифро ифода менамуданд, ки баёнгари истилоҳоти махсуси илмӣ мебошанд. Забоншинос О. Есперсон таъкид бар он мекунад, ки ҳар як илм ва ё соҳаи ҷудогона дорои истилоҳоти махсуси хеш мебошад, ки барои ифодаҳои махсуси илмӣ қорбасти мешаванд [17, с. 12-24].

Дар забоншиносии рус доир ба масъалаи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ олимону донишмандони варзидае аз қабилӣ В.П. Даниленко [1982], В.М. Лейчик [1984], Д.С. Лотте [1961], А.А. Реформатский [1961], В.В. Виноградов [1961], А.Д. Хаятин [1972], Т.Л. Канделаки [1977], Г.О. Винокур [1939] фикру андешаҳои ҷолиб ибраз намуда, нақши истилоҳро дар баёни мафҳумҳои илмиву тахассусӣ муҳим арзёбӣ намудаанд.

Олими рус Д.С. Лотте дар асари илмӣ хеш таҳти унвони «Заминаҳои сохтани истилоҳоти илмӣ-техникӣ» дар асоси масъалаҳои назариявии истилоҳоти илмӣ мафҳуми истилоҳотро таҳлилу баррасӣ намуда, таъкид менамояд, ки дар илму техника мафҳумҳо ба вучуд омадаанд, ки баёни дақиқу аниқиятро тақозо доранд. Барои баёни чунин матлаб аз калимаи истилоҳ истифода намудааст. Зеро дар соҳаҳои мухталифи илму техника мафҳумҳои гуногуне ҳастанд, ки бо якмаъногии худ мафҳуми истилоҳиро ба худ касб намудаанд. Тибқи андешаи пешниҳоднамудаи ӯ мафҳуми истилоҳ аз калима маҳдудтар буда, вале дар навбати худ якмаъноиву соҳавӣ будани он дар матн хеле назаррас аст, ки мақому мартабаи истилоҳро дучанд баланд месозад [6, с. 72-78].

Забоншиносии маъруфи шуравӣ А.А. Реформатский дар осори илмӣ хеш зери унвони «Что такое термин и терминология», «Термин как член лексической системы языка» ва «Проблемы структурной лингвистики» масъалаҳои ҷиғунагии истилоҳ, мафҳуми истилоҳоти илмиро шарҳу тавзеҳ дода, доир ба низоми истилоҳоти илмӣ тахассусӣ фикру андешаҳои илмӣ хешро бо назарияҳои илмӣ асоснок намудааст [10, с. 47-56].

Ба ҳамин монанд донишманд А.В. Суперанская дар нигоришоти илмӣ худ таҳти унвони «Забони адабӣ ва низоми истилоҳоти илмӣ» дар заминаи масъалаҳои қоркарди батартибдарории истилоҳот назарияҳои илмӣ хешро пешниҳод карда, таъкид намудааст, ки баёни дуруст ва дақиқи мафҳуми истилоҳ ва ба меъёри муайян даровардани истилоҳоти илмӣ дар соҳаҳои мухталифи ҷомеа яке аз масъалаҳои меҳварии истилоҳоти илмӣ маҳсуб меёбад [13, с. 79-87].

Мафҳуми истилоҳро дар забоншиносӣ олимону донишмандон ва забоншиносон ба таври ба худ хос шарҳу тавзеҳ додаанд. Истилоҳшинос А.Д. Хаятин дар рисолаи илмӣ худ бо номи «Термин, терминология и номенклатура» доир ба мафҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ фикру андеша ва назариёти пешқадами илмӣ хешро баён намуда, таърифи дақиқи истилоҳро пешниҳод намудааст, ки қобили қабул мебошад. Ӯ таъкид мекунад, ки калимаи **термин** аз вожаи латинии «**терминус**» гирифта шуда, ба маънии **ҳадду ҳудуд, андоза, ҳаҷм, интервал ва размер** далолат менамояд, яъне терминҳо гуфта калимаву вожаҳоеро мегӯянд, ки дар истифода ҳадду ҳудуди муайяни худро дошта, танҳо дар доираи як соҳаи муайяни илм қорбасти мешаванд [17, с. 25-28].

Забоншинос А.Д. Хаятин фикру андешаҳои хешро доир ба масоили мухталифи мафҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ баён намуда, чунин вижагӣҳоро ба истилоҳоти илмӣ хос медонад. Ӯ дар баёни мафҳуми маънии истилоҳ якмаъноиро аз ҳама муҳим медонад. Зеро тамоюли якмаъноӣ хоси истилоҳи илмӣ буда, чунин хусусият дар матн тахассусӣ хеле муҳим арзёбӣ карда мешавад. Ба ибораи дигар, истилоҳи илмӣ дар низоми истилоҳии хеш дорои мафҳуми илмӣ буда, танҳо як мафҳумро ифода менамояд.

Ҳамчунин, муҳаққиқони дигари рус роҷеъ ба масъалаҳои назариявии истилоҳ ва истилоҳшиносӣ, моҳияти истилоҳоти илмӣ дар соҳаҳои мухталифи ҷомеа назариёти илмӣ

хешро пешниҳод намудаанд, ки дар баробари таҳқиқоти олимони дигар мавқеи махсусро ишғол намудаанд: В.П. Даниленко «Как создаются термины» [1987], Б.Н. Головин «Типы терминосистем и основания их различения» [1970], Н.А. Баскаков «Современное состояние терминологии в языках народов СССР» [1961], А.С. Герд «Проблемы становления и унификации научной терминологии» [1980], Я.А. Климовитский «Работа по построению научно-технической терминологии в СССР и советская терминологическая школа» [1997], Н.А. Слюсарева «О типах терминов: на примере грамматики» [1987]. Чунонки аз таҳлилу баррасиҳои олимони, донишмандон ва муҳаққиқони соҳа бармеояд, то ҳанӯз дар баёни мафҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ назарияҳои мухталиф ҷой доранд.

Доир ба шарҳу баёни мафҳум ва моҳияти истилоҳ ва истилоҳшиносӣ забоншиносии рус В.П. Даниленко дар асари илмӣ худ таҳти унвони «Русская терминология: Опыт лингвистического описания» мафҳуми истилоҳро ҳангоми қорбаст дар матнҳои таҳассусӣ ва ё берун аз матн таъриф дода, таъкид менамояд, ки истилоҳ дорои маънои соҳавӣ буда, берун аз матн низ бояд ҳамчун истилоҳи илмӣ ифои вазифа намояд. Ӯ новобаста аз матн якмаъногии истилоҳоти илмиро шартӣ асосӣ медонад [2, с. 87-89].

Қобили қайд аст, ки дар забоншиносии тоҷик низ дар васоити таълимии мухталиф, дар фарҳангу луғатномаҳо ва китобҳои дарсӣ, аз қабилӣ «Забони адабии ҳозираи тоҷик», «Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ», «Энсиклопедияи советии тоҷик» ва «Муқаддимаи забоншиносӣ» мафҳуми истилоҳро ба маънои мафҳумҳои якмаъноии соҳаҳои гуногуни ҳаёт-илм, истеҳсолот, санъат шарҳу тавзеҳ додаанд. Истилоҳро ҳамчун падида ва ё мафҳумҳои илмӣ, маданӣ, техникаӣ тавсиф намудаанд, ки маъниро дақиқу равшан баён менамояд.

Агар ба масъалаи мафҳуми истилоҳ дар ин сарчашмаҳо дақиқтар назар андозем, тибқи шарҳи истилоҳ дар «Лексикаи забони адабии тоҷик» чунин бармеояд, ки истилоҳ ё термин калима ва ё ибораест, ки мафҳуми ба илм, истеҳсолот, санъат ва соҳаҳои дигари ҳаёт мансуббударо бо маънои ягона ифода менамояд [4, с. 125-127].

Дар «Энсиклопедияи Советии тоҷик» бошад, истилоҳро ҳамчун калима ва ё иборае, ки предмет, мафҳуму ҷараёнҳои илм, санъат, техника ва ғайраро ба таври возеҳу равшан баён менамояд, яъне тибқи шарҳи Энсиклопедияи мазкур истилоҳоти илмӣ аз калимаву ибораҳои маъмулии забони тоҷикӣ бо мафҳуми хоси худ, бо мафҳуму маънии ягона ва бо соҳавӣ будани худ тафовут доранд [18, с. 51-56].

Забоншинос М. Норматов дар «Муқаддимаи забоншиносӣ», ки соли 1995 дастраси хонандагон гардид, роҷеъ ба шарҳу тавзеҳи мафҳуми истилоҳ чунин таъкид менамояд: «Терминҳо калимаҳои махсус буда, дорои мафҳум ва маънии ягона мебошанд ва бо ин хусусияти худ аз калимаҳои одии муқаррарӣ ва махсусан полисемия фарқ мекунанд» [8, с. 48-49].

Бо дарназардошти рушду инкишофи ҳамаҷузаи илму техника ва ба миён омадани таҷҳизоти мухталифи соҳаҳои гуногун падидаҳои нави маънавӣ ба вуҷуд меоянд, ки мафҳумҳои нави илмиро ба миён меоваранд ва ин мафҳумҳо бо истилоҳоти илмӣ ифода карда мешаванд. Аз ин нуқтаи назар муҳаққиқи истилоҳшинос В.М. Лейчик дар асари илмӣ хеш бо номи «Терминоведение: Предмет, методы, структура» дуруст қайд менамояд, ки истилоҳ ҳамчун воҳиди луғавии забонҳои махсус вазифааш ба таври дақиқу равшан ва мушаххас ифода намудани мафҳумҳои таҳассусӣ мебошад. Ҳамин нуқтаро низ бояд зикр намуд, ки илми истилоҳшиносӣ забоншиносии муосир мафҳуми истилоҳро ба ҳайси як воҳиди луғавии забон таҳлилу баррасӣ намоянд ҳам, вале ҳар кадоме аз онҳо нишонаву вижагиҳои фарқкунандаи истилоҳро шарҳу тавзеҳ дода, ҷиҳатҳои нисбатан муҳим будани истилоҳро вобаста ба соҳаи худ арзёбӣ намудаанд [5, с. 12-15].

Дар забоншиносӣ бисёре аз забоншиносон таъкид менамоянд, ки истилоҳ мафҳуми хосро ифода менамояд, ки танҳо барои соҳаи муайян хос аст, вале як истилоҳ метавонад, ки бо мафҳумҳои мухталиф дар соҳаҳои дигари илм низ қорбаст шавад. Умуман дар соҳаи илм барои дурусту дақиқ муайян намудани мафҳумҳои илмӣ аз истилоҳоти соҳавӣ истифода менамоянд, ки маънои истилоҳии онҳо нисбатан муҳимтар махсуб доништа мешавад, ки мо

намунаи чунин мисолхоро дар соҳаи истилоҳоти иқтисодӣ мушоҳида карда метавонем: сахм - доля, сахми одӣ - обыкновенная акция, сахми ғайринақдӣ - акция, выданная под залог, сахмдор - акционер [15, с. 74-76], таварруми пул - инфляция [15, с. 74-75], ҳисоб - счёт, ҳисоби амонат - депозит, ҳисоби ҷорӣ - текущий счёт, суратҳисоб - фактура, ҳисоби арзи хориҷӣ - учёт иностранной валюты, ҳисобдор - бухгалтер, ҳисобдорӣ - бухгалтерия, ҳисобрас - ревизор [15, с. 502-503].

Дар забоншиносии тоҷик истилоҳ ва истилоҳшиносӣ аз қадим боз таваҷҷуҳи аҳли илму адаб, олимону донишмандон, забоншиносон ва истилоҳшиносон, аз ҷумла М. Шакурӣ [1994], С. Сулаймонов [1999], С. Назарзода [2004], М. Қосимова [2003], М. Султон [2003], П. Нурув [2006], А. Байзоев [2016], Қ. Ш. Тӯраҳасанов [2022], Ш. Ҳайтова [2013], А. Юсуфовро [2004] ба худ ҷалб намудааст.

Донишманди тоҷик С. Сулаймонов дар осори илмӣ хеш «Ташаккули истилоҳоти фалсафаи тоҷикӣ» (дар асоси маводи «Донишнома» - и Сино), «Ибни Сино - падидаи фарҳангӣ ва забонии рӯзгори Сомониён», «Қонун дар тиб», «Рағшиносӣ» ва ё «Рисола дар набз», «Китоб-ул-ҳайвон» (Ҷонварнома), «Китоб-ун-набот» (Гиёҳнома)-и Абуалӣ ибни Сино таҳқиқоти ҷорӣ намудааст, ки дар таърихи истилоҳшиносии тоҷик яке аз дастовардҳои илмӣ замони истиқлол маҳсуб доништа мешавад [11, с. 9-23].

Ба ақидаи донишманди варзидаи тоҷик С. Назарзода истилоҳ ҳамчун воҳиди луғавӣ забон метавонад танҳо дар як соҳаи муайян маънои истилоҳиро касб карда бошад. Ӯ дар осори илмӣ хеш бо номи «Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX», «Забон ва истилоҳот» (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот) доир ба мафҳуми истилоҳоти илмӣ тоҷикӣ, истилоҳ ва истилоҳшиносӣ аз назари муҳаққиқон, баҳсҳои назарӣ ва меъёрсозии истилоҳот фикру андешаҳои ҷолиби илмиро пешниҳод намудааст, ки имрӯз метавонад дар партави пажӯҳишҳои илмӣ ҳамчун беҳтарин назария эътироф карда шавад [7, с. 23-34].

Яке аз муҳаққиқони соҳаи истилоҳшиносӣ М. Султон дар осори илмӣ хеш «Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ», «Вожаву истилоҳоти илмӣ нучум дар «ат - Тафҳим» - и Абурайҳони Берунӣ», «Забон ва истилоҳоти рисолаи «Рағшиносӣ» - и Абуалӣ ибни Сино», доир ба паҳлуҳои муҳталифи истилоҳсозии осори Абурайҳони Берунӣ ва Абуалӣ ибни Сино, роҳу усулҳои истилоҳсозии осори мазкур, меъёрҳои интиҳоби истилоҳоти илмӣ фикру андешаҳои ҷолиб ибраз намудаанд, ки дар илми истилоҳшиносӣ як саҳифаи навро боз намуд [12, с. 11-23].

Тавре аз таҳлилу баррасии сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, ба масоили истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забоншиносии тоҷик ҳама забоншиносон аз дидгоҳи хеш ба ин масъала дахл намудаанд, ки забоншиносии тоҷик М.Н. Қосимова низ дар ду асари худ бо номи «Муҳтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик» ва «Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ» доир ба намунаҳои зиёди истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ фикру ақидаҳои ҷолиб пешниҳод намудаанд. Олими тоҷик М.Н. Қосимова таъкид мекунанд, ки истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ нисбат ба истилоҳоти имрӯза афзалияти бештар дошта, маъниро расотару қиқилтар баён менамояд [3, с. 56-58].

Таърифҳо дар бораи мафҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки то ҳол баҳси ин мавзӯ идома дошта, андешаҳо пиромуни ин масъала тафовути зиёд доранд. Сарфи назар аз он ки таърифҳои овардашуда аз ҳамдигар ҷандон тафовуте надоранд, вале чунин ба назар мерасад, ки ҳамаи онҳо аз як сарчашма манбаъ гирифтаанд. Ҳамин матлабро низ меҳодем ёдовар шавем, ки ҳарчанд андеша доир ба якмаъногии истилоҳ дар ҳамаи осори илмӣ олимону донишмандони зиёде ба назар мерасад, қобили қабул бошад ҳам, вале ин метавонад дар доираи як соҳаи муайян бошад, зеро истилоҳ ба таври истисно дар доираи илмҳои муҳталиф маъноҳои гуногунро низ ифода карда метавонад.

Воқеан бештари истилоҳшиносон ва муҳаққиқони соҳаи забон бар он андешаанд, ки якмаъногии истилоҳоти илмӣ, мустақилияти истилоҳ дар матнҳои таҳассусӣ ва соҳавӣ будани истилоҳот дар низоми бамеъёрдарории истилоҳот вижагиҳои хоси масоили истилоҳот буда, риоя намудани онҳо шарт ва зарур аст. Зеро истилоҳоти илмӣ дар низоми

луғавии забон дар бештари ҳолатҳо бо мафҳум ва моҳияти дақику муайяни соҳаи мураттаби тафаккур, илму фарҳанг ва таҳаввули олами ҳаёти атроф дар таносуб буда, бо дигар воҳидҳои луғавии забон дар муносибати тарафайн ворид гардида, дар маҷмӯъ як низоми хоси истилоҳотиро ба вучуд меоранд. Бо дарназардошти ин масъала андешаи мо доир ба мафҳуми истилоҳ он аст, ки истилоҳот маҷмуи истилоҳи илмӣ буда, мафҳумест дар ҳавзаи амалкарди як соҳа ва ё илм як низоми муайяни бахши истилоҳотро ташкил медиҳад, зеро маҷмуи истилоҳот бо воҳидҳои дигари луғавии забон ҳамеша дар робитаи мутақобила қарор доранд.

Дар замони истиқлол масъалаи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забоншиносии тоҷик як масъалаи мураккаб маҳсуб доништа мешавад, зеро дар мавриди дақику аниқ баён намудани мафҳуми истилоҳ дар илми забоншиносӣ гуногунандешиҳо хеле зиёд аст. Ба шарофати истиқлолияти забонӣ ба саҳнаи илм як қатор олимону донишмандони ҷавоне, аз қабили П. Нуров, А. Байзоев, Қ.Ш. Тӯраҳасанов, А. Юсуфов, Ш. Ҳайтова ба миён омаданд, ки мафҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносиро аз нигоҳи нави илмӣ таҳлилу баррасӣ намудаанд.

Муҳаққиқи тоҷик П. Нуров дар таҳқиқи илмӣ хеш бо номи «Истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар забони илмӣ тоҷикӣ (бо замимаи Фарҳанги мухтасари истилоҳоти физика)» доир ба масоили мубрами таърихи ташаккул ва таҳаввули забони илмӣ тоҷикӣ, роҷеъ ба мушкилоти фаҳму дарки матлаби истилоҳоти илмӣ, шарту зарур будани ҳама гуна истилоҳоти соҳавӣ, фикру андешаҳои ҷолиб иброз намуда, якмаъноӣ ва соҳавӣ будани истилоҳоти илмиро дар забони илм яке аз шартҳои асосӣ маҳсуб медонад [9, с. 8-21].

Забоншинос А. Байзоев дар рисолаи илмӣ хеш зери унвони «Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома» - и Абуалӣ ибни Сино» доир ба ташаккули истилоҳшиносии илмӣ порсии дарӣ, манбаъҳои ташаккули истилоҳоти илмӣ, муродифпазирии истилоҳоти илмӣ ва мафҳуми истилоҳоти илмӣ андешаронӣ намуда, қонунмандии тарзи тарҷумаи истилоҳоти илмиро ғайри қобили қабул медонад [1, с. 15-24].

Забоншиноси тоҷик Қ.Ш. Тӯраҳасанов дар рисолаҳои илмӣ худ «Истилоҳоти пешобшиносӣ дар забони форсии тоҷикӣ» ва «Ташаккули истилоҳоти тиббӣ дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи нахустосори тиббии асрҳои IX-XI) роҷеъ ба масоили мухталифи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ, роҳу усулҳои сохтани истилоҳоти мухталифи тиббӣ, давраҳо ва марҳилаҳои ташаккул ва таҳаввули истилоҳоти тиббӣ, меъёрҳои интихоби истилоҳоти илмӣ тиббӣ, тафовути истилоҳоти илмӣ аз калимаҳои маъмулии забони тоҷикӣ фикру андешаҳои ҷолиб пешниҳод намуда, ба истилоҳ хос набудани муродифоту сермаъногии калимаву ибораҳо таъкид менамояд. Муҳаққиқи мазкур ҳамчунин таъкид бар он мекунад, ки дар низоми сохтории истилоҳ ва истилоҳшиносӣ якҷанд ҷиҳат аҳаммияти муҳим доранд, ки зикри онҳо хеле аҳаммият дорад. Ҷиҳатҳои сохториву забонӣ ва маъноии истилоҳоти илмӣ, ки ба ташаккули низоми истилоҳот мусоидат менамоянд, хеле муҳим арзёбӣ карда мешавад [14, с. 1-32].

Воқеан, муназзамии истилоҳ, мустақилияти истилоҳ дар матн ва берун аз он, якмаъноӣ ва соҳавӣ будани истилоҳоти илмӣ дар низоми истилоҳоти илмӣ соҳаҳои мухталиф яке аз нуқтаҳои мавзӯи истилоҳот маҳсуб доништа мешавад.

Баъдан, зимни омӯзиши мафҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ андешаҳои мухталиф доир ба тафовути истилоҳоти илмӣ аз калимаҳои маъмулии забон ба миён омаданд. Аксари муҳаққиқону забоншиносон бар он андеша буданд, ки истилоҳи илмӣ бо якҷанд хусусияти худ аз калимаи маъмулӣ фарқ мекунад. Ба андешаи умум истилоҳоти илмӣ маънои ягона дошта, чунин якмаъноӣ дар дохил ва берун аз матни таҳассусӣ риоя карда мешавад. Тафовути дигари истилоҳоти илмӣ аз калимаҳои маъмулии забон ин соҳавӣ будани истилоҳот мебошад, ки риояи қатъии он шартӣ зарур аст. Тарҷуманашавандагии истилоҳоти илмӣ низ яке аз он вижагиҳои фарқкунандаи истилоҳот ба ҳисоб меравад.

Роҷеъ ба масъалаи мафҳуми истилоҳ муҳаққиқи Ш. Ҳайтова дар таҳқиқоти илмӣ худ таҳти унвони «Якҷанд сухан дар бораи қарни тиллоии истилоҳоти тиббӣ», «Истилоҳсозӣ – заминаи аввали ташаккули услуби илмӣ забони миллӣ», «Истилоҳ ҳамчун воситаи ифодагари мафҳуми илмӣ» ибрази андеша намуда, оид ба раванди ташаккул ва хусусиятҳои

сарфиву наҳвии истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ, истилоҳсозӣ ва истилоҳгузинии тоҷикӣ, роҷеъ ба манбаъҳои пайдоиши истилоҳоти тиббӣ дар осори қадимаи ҳуқуқӣ ва дар осори ниёгон ақоиди ҷолиберо пешниҳод намудааст. ки дар омӯзиши истилоҳоти соҳавӣ ва мафҳуми истилоҳоти илмӣ аҳаммияти илмӣ дорад [16, с. 123-126].

Тавре натиҷаи таҳлилу баррасиҳо нишон медиҳанд, таърифҳо ва шарҳу тавзеҳи мафҳуми истилоҳе, ки дар боло ба таври муқоиса баррасӣ намудем, аз ҳамдигар чандон тафовуте надоранд. Назари забоншиносони рус ва тоҷик дар масъалаи муайян намудани мафҳуми истилоҳ ба ҳам наздик буда, якмаъногӣ ва соҳавӣ будани истилоҳоти илмӣ дар онҳо назарияи меҳвариро ташкил медиҳад. Зеро чунин ба назар мерасад, ки фикру андешаҳо доир ба масъалаи истилоҳ ва шарҳу тафсири заминаҳои илмӣ он аз як манбаъ сарчашма гирифтаанд. Ҳаминро низ бояд зикр намоем, ки ҳарчанд назарияҳои забоншиносону истилоҳшиносони ватаниву хориҷӣ дар солҳои мухталиф мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифта бошанд ҳам, олимону донишмандон на танҳо дар масъалаи шарҳи мафҳуми илмӣ истилоҳ ба таври ҷиддӣ иқдоми навеставидаанд, балки ҳатто оид ба масоили ифодаи мафҳуми мазкур дар бештари ҳолатҳо аз истифодаи калимаи арабии истилоҳ худдорӣ намудаанд.

Муаллиф ҳангоми таҳлилу баррасии мавзӯи мазкур доир ба ташаккули низоми истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ фикру андешаҳои хешро пешниҳод намуда, дар низоми истилоҳот мавҷуд будани истилоҳоти муродифӣ, мутаодӣ ва сермаъногии истилоҳоти илмиро рад менамояд.

Тибқи қавонину қавоиди истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар низоми истилоҳоти илмӣ мавҷуд будани сермаъногии калимаву истилоҳ ва ё муродифпазирӣ ҷои нест, ҳарчанд муҳаққиқони зиёде чунин андешаро пешниҳод менамоянд. Дар низоми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ ҳолати аз калимаи маъмулӣ ба истилоҳ табдил ёфтани истилоҳот вучуд дорад. Ҳамаи калимаҳои маъмулӣ ба истилоҳ табдил намеёбанд. Дар байни муродифот ҳамон калимае ба истилоҳ табдил меёбад, ки мақоми истилоҳотиро касб карда бошад. Аз ин хотир раванди мақоми истилоҳро соҳиб шудани калимаҳои маъмулии забон гуногун буда, муддати тулониро дар худ фаро мегирад. Зеро марҳалаҳои пайдоиши истилоҳоти илмӣ ва давраҳои ташаккули он тулонӣ буда, аз аҳди қадим сарчашма мегирад.

Ҳарчанд, ки марҳилаҳои ташаккули истилоҳоти илмӣ аз давраи бостон оғоз шавад ҳам, вале андешаҳо доир ба мафҳум ва моҳияти истилоҳи илмӣ аз ин давраҳо ба миён омада буданд. Мутафаккири бузурги машриқзамин Абуалӣ ибни Сино истилоҳро асоси мутуни илмӣ махсуб дониста, маънии дақиқу равшан доштани истилоҳро хеле муҳим арзёбӣ мекунад. Дақиқии баёни матлаб дар натиҷаи якмаъногӣ ва соҳавӣ будани истилоҳоти илмӣ бармеояд.

Раванди омӯзиши мафҳуми истилоҳоти илмӣ дар ҳама давраи замон яксонӣ яқнавохт набудааст. Дар замони истиқлол ба шарофати истиқлолияти забонӣ таваҷҷуҳи илму адаб, забоншиносон ва истилоҳшиносон нисбат ба дақиқу равшан намудани мафҳуми истилоҳ бештар гардид. Дар забоншиносии тоҷик низ таҳқиқоти илмӣ зиёде доир ба мафҳуми истилоҳ ва таҳлили истилоҳоти соҳавӣ мухталиф дар забонҳои тоҷикиву дигар забонҳо рӯи кор омаданд: Шайдуллои Ҳоҷӣ «Таҳлили сохторӣ ва маъноии истилоҳоти интернетӣ (дар асоси маводи забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ)» [2023], Ф. Алимова «Таҳлили сохторӣ-маъноӣ ва этимологии истилоҳоти тарҷумашиносӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ» [2023], М. Шодиматова «Хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохтории истилоҳоти тиббӣ дар забони матбуоти тоҷик» [2025]. Муаллифони зерин дар баробари баёни мафҳуми истилоҳ, инчунин роҷеъ ба ташаккули таҳаввули истилоҳоти шабакаҳои ҷаҳонии интернет, истилоҳоти соҳаи тарҷумашиносӣ ва мавқеи чунин истилоҳот дар забонҳои мухталиф, вижагиҳои луғавию маъноӣ ва этимологии истилоҳоти тиббӣ дар забони тоҷикӣ дар асоси маводи забони матбуот фикру андешаҳои ҷолиби худро баён намудаанд.

Адабиёт:

1. Байзоев А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома» - и Абӯалӣ ибни Сино / А. Байзоев. – Душанбе, 2016. -193 с.
2. Даниленко В.П. Терминология современного языка науки / Терминоведение и терминография в индоевропейских языках // В. П. Даниленко. – Владивосток. 1987. 213 с.
3. Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. 187 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология, фонетика ва морфология (Дар зери таҳрири Б. Ниёзмухаммадов). – Душанбе: Ирфон, 1973. -224 с.
5. Лейчик В.М. Термин и его определение / В.М. Лейчик. –Владивосток, 1987. -232 с.
6. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии / Вопросы теории и методики //Д.С. Лотте. –М., Изд-во АН СССР, 1961. -234 с.
7. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи 20 / С. Назарзода. –Душанбе, 2004. -302 с.
8. Норматов М. Муқаддимаи забоншиносӣ / М. Норматов. –Душанбе, 1995. -213 с.
9. Нурув П. Истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар забони илмӣ тоҷикӣ (бо замимаи Фарҳанги мухтасари истилоҳоти физика) / П. Нурув. –Душанбе, 2006. 234 с.
10. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология? / А.А. Реформатский. – Москва, 1961. -215 с.
11. Сулаймонов С. Формирование терминологии таджикской философии (на материале «Донишнома» Ибн Сины) / С. Сулаймонов. –Душанбе, 1997. -287 с.
12. Султон М.Б. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ / М.Б. Султон. –Душанбе, 2008. -334 с.
13. Суперанская А.В. Терминология и номенклатура. Проблематика определений терминов в словарях разных типов / А.В. Суперанская. – Ленинград, 1976. 236 с.
14. Тӯраҳасанов Қ.Ш. Формирования таджикской научной медицинской терминологии (на основе материалов первоисточников медицинских трактатов 9-11 вв.). – Душанбе, 2022. -387 с.
15. Фарҳанги форсӣ-русӣ (под редакцией Ю.А. Рубинчик). –Москва. «Русский язык». –Қ. 1. 804 с.
16. Ҳайтова Ш. Баъзе масъалаҳои назариявии илми истилоҳшиносӣ / Ш. Ҳайтова. –Душанбе, 2013. 223 с.
17. Ҳаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура / А.Д. Ҳаютин. – Самарканд. 1979. 234 с.
18. Энциклопедияи Советии Тоҷик. –Қ. 3. –Душанбе, 1981.

ПАЖУҲИШҲО ВА ТАФСИРИ НАВИ ИЛМӢ ДОИР БА МАФҲУМИ ИСТИЛОҲ ВА ИСТИЛОҲШИНОСӢ

Дар мақола масоили тафсири нави илмӣ доир ба мавзӯи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ таҳлилу баррасӣ гардидааст. Тибқи сарчашмаҳои илмӣ забоншиносӣ истилоҳ ва истилоҳшиносӣ чи дар забоншиносии ватанӣ ва чи хориҷӣ яке аз масъалаҳои муҳими илми забоншиносии ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Зеро мавзӯи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар муқоиса бо илмҳои дигар илми нисбатан ҷавон буда, омӯзиш ва таҳлилу баррасии он дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шуруъ гардидааст.

Муаллифи мақола қайд менамояд, ки ҳарчанд ба таҳлилу баррасии мафҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забоншиносии шуравӣ дар асрҳои охир шуруъ шуда бошад ҳам, классикони мо доир ба ин мавзӯ назарияҳои аввалинро пешниҳод карда буданд. Тибқи назарияҳои илмӣ забоншиносии шуравӣ истилоҳ ҳамчун воҳиди луғавӣ забон вижагӣҳои хоси худро дорад, ки бо ҷунин хусусиятҳо аз калимаҳои маъмулии забон фарқ мекунад.

Тавре сарчашмаҳои истилоҳшиносӣ нишон медиҳанд, дар забоншиносии рус олимону донишмандон истилоҳро ҳамчун калимаи махсусе ба қалам додаанд, ки якмаъноӣ,

соҳавӣ ва тарҷуманашавандагӣ аз хусусиятҳои он ба ҳисоб меравад. Чунин назария аз ҷониби забоншиносони тоҷик низ қайд гардидааст. Илова бар ин, баъзе аз забоншиносони тоҷик бевосита қайд менамоянд, ки муродифпазирӣ ҳоси истилоҳоти илмӣ набуда, дақиқ будани мафҳуми истилоҳ шартӣ зарурӣ маҳсуб дониста мешавад.

Калидвожаҳо: истилоҳ, истилоҳшиносӣ, маъно, хусусият, тасриф, мафҳум, таҳлил, забоншиносӣ, назария, мафҳуми илмӣ, яқмаъноӣ, соҳавӣ, тарҷуманашавандагӣ.

ИССЛЕДОВАНИЯ И НОВАЯ НАУЧНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЙ ТЕРМИН И ТЕРМИНОЛОГИЯ

В данной статье анализируются вопросы новой научной интерпретации, связанные с понятием термина и терминологии. Согласно источникам лингвистических исследований, термин и терминология как в отечественном, так и в зарубежном языкознании относятся к числу важных проблем мировой лингвистической науки. Это обусловлено тем, что терминология по сравнению с другими отраслями науки является относительно молодой областью, изучение и научный анализ которой начались в конце XIX –и начале XX века.

Автор статьи отмечает, что несмотря на то, что в советском и европейском языкознании активное исследование понятий термина и терминологии началось лишь в последние столетия, представители классической научной мысли ранее уже выдвигали первые теоретические положения по данной проблематике. Согласно научным концепциям советского языкознания, термины как лексические единицы языка обладают специфическими особенностями, отличающими их от общеупотребительных слов.

Как показывают источники по терминоведению, в русском языкознании учёные рассматривают термин как особую языковую единицу, для которой характерны однозначность, отраслевая понятия и непереводаемость, считающиеся его основными особенностями. Кроме того, некоторые таджикские учёные подчёркивают, что отсутствие синонимии, точность и чёткость значения термина в терминологии рассматриваются как необходимые и обязательные условия.

Ключевые слова: термин, терминология, семантика, особенность, интерпретация, понятия, анализ, языкознания, теория, научная понятия, однозначность, отраслевая, непереводаемость.

RESEARCH AND NEW SCIENTIFIC INTERPRETATION OF THE CONCEPTS OF 'TERM' AND 'TERMINOLOGY'

This article analyzes issues related to a new scientific interpretation of the concepts of “term” and “terminology.” According to sources in linguistic research, both the term and terminology, in domestic as well as in foreign linguistics, are regarded as important problems of global linguistic science. This is due to the fact that, compared to other branches of science, terminology is a relatively young field, the study and scholarly analysis of which began in the late 19th and early 20th centuries.

The author notes that although active research into the concepts of term and terminology in Soviet and European linguistics began only in recent centuries, representatives of classical scholarly thought had previously put forward the first theoretical propositions on this issue. According to the scientific concepts of Soviet linguistics, terms as lexical units of a language possess specific features that distinguish them from commonly used words.

As sources in terminology studies indicate, Russian linguists consider the term to be a special linguistic unit characterized by monosemy, field-specific conceptual reference, and non-translatability, which are regarded as its main features. In addition, some Tajik scholars emphasize that the absence of synonymy, precision, and clarity of meaning in terminology are considered necessary and essential conditions.

Key words: term, terminology, semantics, feature, interpretation, concepts, analysis, linguistics, theory, scientific concepts, unambiguity, industry-specific, untranslatability.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аслиямои Рачабалӣ, докторанти (PhD)-и кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри. Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров – 16. Тел: (+992) 550451442.

Сведения об авторе: Аслиямо Раджабали, докторант (PhD) кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова-16. Тел.: (+992) 550451442.

Information about the author: Asliyamo Rajabali, (PhD) student in the Department of Linguistics and the History of Language, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. Tel.: (+992) 550451442.

Муқарриз: Тӯраҳасанов Қ.Ш., д.и.ф., профессор
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:75+752/784(075.8)
А-23

АНВОИ САНЪАТИ ТАШБЕҲ ДАР РУБОИЁТИ ХАЛҚИИ ТОҶИКӢ

Ахатова Н.А., ассистент
Донишгоҳи давлатии Данғара

Миёни кулли анвои ташбеҳ дар рубоиёти халқии тоҷикӣ ташбеҳи равшан аз ҳайси корбурд ва басомад мақоми аввалро ишғол менамояд.

Ташбеҳи равшанро кулли донишмандони қурунивуостой ва муосир ташбеҳи сарех ва мутлақ низ гуфтаанд.

Ба ақидаи Худой Шарифов, ташбеҳи равшан монандии чизе ба чизи дигар бидуни қайду шарте мебошад [16, с. 83]. Ба ҷумлаи дигар, метавон гуфт, ки дар ташбеҳи равшан тамоми абзори санъати ташбеҳ – мушаббаҳ (ташбеҳшаванда), мушаббаҳбихи (ташбеҳқунанда), вачҳи ташбеҳ (сабаби ташбеҳ) ва адоти ташбеҳ (ёридиҳандаи ташбеҳ) ба таври пурра иштирок мекунад. Дар ин навъ ташбеҳ ҳам адоти ташбеҳ ва ҳам вачҳи ташбеҳро мушоҳида мекунем. Ташбеҳ дар ин сурат намои ошкоро мегирад ва ғайри диққати хос монанд ва монанда аз ҳам шинохта мешавад. Дар рубоиёти халқӣ, чунон ки аз вижагиҳои назарраси офаридаҳои бадеии халқӣ ва хосси забони содаи мардум аст, бештар ҳамин навъи ташбеҳ истифода шудааст. Ташбеҳи мутлақ навъи хос ва аввалияи санъати ташбеҳ аст, ки дар адабиёти шифоӣ ва китобии тоҷик бозтоби бисёр ҷолиб ва хос дорад. Ин навъи ташбеҳро аз нигоҳи истифода метавон аз пуркорбурдтарин навъи санъати ташбеҳ дар рубоиёти мардумӣ донист.

Ҳамчунон ки аз таҳлил ва баррасии ин намуди ташбеҳ дар сатрҳои зер баён хоҳем кард, дар рубоиёти халқӣ гӯяндагон (мардум) эҳсос ва отифаи худро дар шакли хеле сода ва бисёр оддӣ табиӣ ба ҳамин навъи ташбеҳ иброз кардаанд. Дар ташбеҳоти рубоиёти халқӣ осори тасаннуъ ва тақаллуфу сохтагӣ, суҳанпардозиву ибораорӣ мушоҳида намешавад, зеро ки диди эстетикӣ (зебоишиносӣ)-и мардум хеле содда аст. Аз ҳамин сабаб онҳо матлаби худро бо табиӣ равшан ва завқӣ саршор, содаву самимӣ баён кардаанд. Дар сатрҳои зер барои баён ва исботи гуфтаҳои хеш намунаҳоро, ки дар ин навъи ташбеҳ аз рубоиёти мардумӣ пайдо кардем, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем:

Эй лаъли лабат ба анғубин мемонад,
Бо ту сухани кас ба замин мемонад.
Як бўса аз он лаъли шакарбор бидех,
Дунё гузарон аст, ҳамин мемонад [11, с. 12].

Дар мисраи якуми рубоии боло сурхии лаб ба лаъл ва ширинии он ба анғубин – асал монанд шудааст. Дар ин рубоӣ «лаб» монандшаванда (ташбеҳшаванда), «анғубин» монандқунанда

(ташбеҳкунанда) ва «мемонад» адоти ташбеҳ (ёридиҳандаи монандӣ), ки шабоҳатро мефаҳмонад, мебошад. Ба вачҳи ташбеҳ (сабаби ташбеҳ) лаззати лаб бо ширинии асал мебошад. Дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва ковишҳои худ метавон гуфт, ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ашъори зиёдеро метавон пайдо кард, ки ин мазмун ба ҳамин тарз баён ёфта бошад.

**Рӯят гула мемонад, қадат мохира,
Раҳ гаштанакот боди сахаргохира.
Пӯшӣ ба танат ту куртаи шохира,
Девона кунӣ Ҳайдари масчохира** [11, с. 14].

Рубоии дар боло зикршуда намунаи хубе барои навъи мазкури санъати ташбеҳ мебошад. Дар ин рубоӣ низ ба мисли рубоии қаблӣ тасвири симои маъшуқаро эҳсос мекунем. Гӯянда дар рубоии ғавқуззикр бо як адот се ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунандаро ба кор гирифтааст ва он ба ҳамаи онҳо баробар тааллуқ мегирад. Ташбеҳшавандаи аввал «рӯй» аст ва ташбеҳкунандаи он «гул» мебошад, гӯяндаи рубоӣ рӯйро ба гул монанд мекунад. Вачҳе, ки боиси ин монандӣ гардидааст, сурхии рухсорай маъшуқа ва монандии он бо «гул» аст. Маъмулан, дар аксари мавридҳо, ки «рӯй» ба «гул» монанд карда мешавад, ғолибан мурод сурхии «гул» аст. Аз ин рӯ, ба назари мо, дар ин ҷо маҳз ба ҳамин маънӣ истифода шудааст ва муроди шоир аз «гул» ранги он – ин сурхии он аст. Барои мисол, дар таърихи адабиёти тоҷик абёти машхуреро, ки ҳам ба Рӯдакӣ ва ҳам ба Қатрони Табрезӣ нисбат медиҳанд, намуна меорем:

**Бихандад лола дар саҳро, ба сони чехраи Лайло,
Бигиряд абр бар гардун ба сони дидан Мачнун.**

Чунончи мушоҳида мешавад, ин ҷо муроди муаллиф ҳамин сурхии гул ва монандии сурхии рухсорай маъшуқ ба он мебошад. Дар ташбеҳи дувуми мисраи аввал қадди ёр ба моҳӣ монанд шудааст. Ба назари мо, дар ин рубоӣ манзур аз қад на баландӣ ва пастиӣ қомати ёр аст, балки манзури гӯянда аз қад андоми маъшуқа мебошад. Дар мисраи дувум «роҳ гаштан» ё «роҳ рафтан»-и маъшуқаро ба вазидани «боди сахарӣ» шабоҳат кардааст. Вачҳи ин ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда шабоҳату таносуби нозук ва хиромону ором роҳ рафтани маъшуқа бо форами дилкаш вазидани «насимии сахарӣ» мебошад. Мисраҳои баъдии рубоӣ давоми мантиқии фикри гӯянда мебошанд.

Дар миёни рубоӣҳои халқӣ порчаҳоеро ҳам метавон пайдо кард, ки қомилан дар санъати ташбеҳи равшан суруда шудаанд ва тамоми шеърро ҳамин навъи санъати ташбеҳ фаро гирифтааст. Аз ин гуна намунаҳо ба чунин ҳулоса омадан низ мумкин аст, ки санъати ташбеҳ бидуни шакл яке аз муҳимтарин ва машхуртарин абзорҳои ҳунари дар рубоӣҳои халқӣ ба ҳисоб меравад. Дар рубоии зер, ба истиснои мисраи сеюм, ки бо тақозои сохтори зохирии рубоӣ метавонад аз қофия озод бошад, дигар мисраҳои намунаи санъати ташбеҳи равшан мебошанд. Калима «воринай», ки дар рубоии зер адоти ташбеҳ аст, ҳамчунин, ба унвони радиф низ истифода шудааст. Дар мисраи аввали рубоии зер «банди дили ёр» ба сафедии барф ва дар мисраи дуюм сафедии дандонҳои маъшуқа ба садаф ва дар мисраи чорум аз тарсу ҳаяҷон ларзидани маъшуқа ба ларзидани барги дарахт ташбеҳ шудааст:

**Банди дили ёр сафедии барф воринай,
Дандун ба даҳонаш садаф воринай.
Гуфтам равам, хоб равам да бағалат,
Ларзидани вай барги дарахт воринай** [11, с. 28].

Чунончи мебинем, тамоми ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунандаҳо тавассути калимаи «воринай», ки дар айни замон радифи рубоӣ низ ҳаст, алоқаманд шудаанд.

Ғайр аз ин, дар рубоӣҳои халқӣ ташбеҳоти бисёр латиф ва нозук, ки дар сатҳи олии ифода ёфтаанд, низ мушоҳида мешаванд. Дар рубоии зерин гӯянда нопойдор будани умрро чунин тасвир кардааст:

**Не хандаи кабки кӯҳсорон монад,
Не гиряи абри навбахорон монад.
Умри ту мисоли ашки рӯйи мижжа,
Не савти ҳазори гульизорон монад** [11, с. 144].

Шоири лирик - Бадриддин Ҳилолӣ дар ин мавзӯ як фардбайти хубе дорад, ки чунин аст:

**Ашк як лаҳза ба мижгон бор аст,
Фурсати умр ҳамин миқдор аст.**

Дар ин чо ташбеҳ дар мисраи сеюм истифода шудааст, шоир дар ин умрро ба ашки рӯйи мижжа монанд кардааст ва бад-ин тариқ зудгузариҳои ҳаёти инсонро тасвир кардааст, ки умр ба ҳеч кас пойдор нест. Тавре зиндагӣ кард, ки баъди ғавт номи неку ёд шавад ва хангоми ғурондани инсон ғурков низ ба гиря ояд, ки инсони неқ буд.

Дар рубоии зер низ мо яке аз бехтарин навиҳои ташбеҳи равшанро мушоҳида менамоем. Дар ин ташбеҳ ғуянда гулро ба сурати маъшуқааш монанд мекунад, ки бисёр табиӣ ва зебо баён шудааст:

**Гулзор надаро, тамом гулзори манай,
Сар то сари сабза манзили ёри манай,
Ҳар чоба равӣ, дарахти пургул бинӣ.
Ун гула нақан, ки сурати ёри манай [11, с. 31].**

Рубоии зерин низ аз ҳамин қабил ташбеҳот дорад:

**Дар ғушаи бом тамбури дилтанг мом,
Чун ҷонвари маъюси сари санг мом,
Деге, ки ба ҷӯш ояд сарпӯш мом.
Оинаи духтарони сарпӯш мом [11, с. 16].**

Дар сатрҳои зер танҳо ба абёте ишора мекунем, ки дар онҳо ташбеҳи равшан истифода шуда ва аз ҷумлаи ташбеҳоти маъмул ва пуркорбурд дар рубоӣҳои халқӣ мебошанд:

**Шинам, шинам, ту аз Бадахшон ой,
Гоҳе ба мисоли қабки хандон ой [11, с. 17].**

**Ёрера гирӣ, бааҳду паймон бошад,
Рангаш ба мисоли лола гулгун бошад [11, с. 26].**

**Оби Маччо кафкаш ҳуди шир ворин,
Ҳар рӯзи Худо санг мефурод тир ворин [11, с. 31].**

Ташбеҳи пӯшида (измир) аз нигоҳи басомад пас аз ташбеҳи равшан дар рубоӣҳои халқӣ сермаҳсул аст. Дар хусуси ташбеҳи пӯшида тамоми донишмандони асримиёнагӣ муосир баҳс кардаанд. Ташбеҳи пӯшида он аст, ки мушаббаҳ ва мушаббаҳии бидуни адоти ташбеҳ миёни ҳам иртибот дошта бошанд. Қуллӣ муҳаққиқон дар бораи баёни таърифи ташбеҳи пӯшида шеърҳои зерини Абуабдуллоҳи Рӯдақиро мисол овардаанд:

**Рӯят – дарёю ҳусну лаълат – марҷон,
Зулфат – анбар, садаф – даҳан, дур – дандон.
Абрӯ – киштию чини пешонӣ – мавҷ,
Гирдобӣ балоғабғабу ҷашмат – тӯфон.**

Бинобар шаҳодати Тоҷалҳаловӣ ва Низомуддини Аҳмад, шоирони порсигӯӣ Имомӣ ва хосса Бадри Чочӣ аксар ашъори худро дар ташбеҳи киноят пӯшида гуфтаанд.

Ташбеҳи пӯшидаро адабиётшиносони қурунивустрой ташбеҳи киноя, киноёт ва ё ташбеҳи макнӣ гуфтаанд. Муҳаммад Умарӣ Родуёнӣ ин нави ташбеҳро ташбеҳи муканно мегӯяд. Дар адабиётшиносии муосири тоҷик Туракул Зеҳнӣ ин нави ташбеҳро зерӣ унвони ташбеҳи пӯшида ёд мекунад ва дигарон ба ӯ пайравӣ мекунанд.

Ҷунонҷи иброс доштем, дар ин нави ташбеҳ монандшаванда бо монандкунандаи худ бидуни адоти ташбеҳ зикр мешавад ва танҳо вачҳи ташбеҳ онҳоро ба ҳам алоқаманд мекунад. Ташбеҳи пӯшида ё киноя як нави истиора аст, вале дар аксари китобҳои бадеӣ форсӣ ҳамчун як нави санъати ташбеҳ зикр шудааст.

Дар рубоӣҳои халқӣ ғуяндагон бештар иртибот ё монандии ашъро тавассути ҳамин санъат пайдо кардаанд. Ин нави ташбеҳ аз назари аксар муҳаққиқон нисбат ба ташбеҳи равшан арзиши хунараӣ ва бадеӣ бештар дорад.

Дар рубоии мазкур мо авҷи истифодаи ин санъатро дар эҷодиҳои ғуфторӣ мардум мушоҳида мекорем. Шоир аввал худро ба бед монанд карда, бар сари ёр соя қарданӣ шуда, дар

мисраи дувум барои маъшуқи худ булбул мешавад. Дар мисраи сеюм шамшод ва дар мисраи чорум худро ба шона монанд мекунад. Яъне, гӯянда дар ҳар як мисраъ бидуни адоти ташбеҳ миёни худу бед ва булбулу шамшоду шона вачҳи монанди кашф мекунад ва аз ин тариқ паёми худро ба мухотаб ироа мекунад:

**Ман бед шавам, қади туро соя кунам,
Булбул шаваму ҳазору як нола кунам,
Шамшод шавам, равам ба пешии устод,
Ман шона шавам, зулфи туро шона кунам** [11, с. 34].

Тавре мушоҳида мешавад, дар назари аввал ин ташбеҳот ба як навъ истиора монанд аст, аммо дар асл тибқи таърифи ироа кардаамон ташбеҳи пӯшида аст.

Ин навъи ташбеҳ ба гӯянда имкон медиҳад, ки дар шакли суфта бо сифатҳои гуногун монандшавандаро бо монандкунандаҳо пайванд бидиҳад. Яъне тасвирҳо ва ташбеҳҳо ихчам баён мешаванд. Бисёре аз нуктаҳо, аз ҷумла адот ва вачҳи ташбеҳро ҳуди хонанда ва ё мухотаб дарк мекунад. Рубоии мазкур низ намунаи ҳамин гуна ташбеҳ аст:

**Ишқат танур, аз дур нигоҳи ту алоб,
Мижгуни ту сихас, чигари ёр кабоб.
Ёрат барои ту сарсуну саргардунас,
Дар ҳаҷри ту суҳтас ҳамчун сайди хароб** [11, с. 44].

Гӯянда дар мисраи аввал ишқ ва алоқаи худро нисбат ба маъшуқа ба гармии танӯр монанд мекунаду нигоҳашро ба оташ. Дар мисраи дувум мижгони маъшукро ба сих ва чигари худро ба кабоб монанд кардааст. Дар миёни ин монандшавандаву монандкунандаҳо гӯянда вачҳ ва сабабҳои монандӣ кашф карда, матлаб ва эҳсоси худро баён кардааст. Дар мисраи аввал эҳсоси ботинии худро, ки зери таъсири ишқи маъшуқа қарор гирифтааст ба гармии танур монанд мекунад. Дар ин ташбеҳ ишқ монандшаванда, танӯр монандкунанда ва вачҳи монандӣ гармӣ ва сӯзон будани танӯр мебошад. Дар ташбеҳи ҳамон мисраи аввал нигоҳ — ҷашми маъшуқа ба алоб монанд шудааст. Дар ин ташбеҳ монандшаванда нигоҳ ва монандкунанда оташ буда, вачҳи монандӣ таъсири нигоҳи маъшук ба гӯянда ва гармии оташ мебошад, яъне ҳам гӯянда оташи нигоҳро дар зехни худ дорад.

Дар рубоии мазкур матлаб ва таърифҳои дар боло зикршударо равшантар метавонем мушоҳида кунем:

**Эй ёр, қадат ниҳоли навбар бошад.
Дандони ту марворид, лабат зар бошад.
Аз дур сафедӣ мекунад дандонат,
Рухсори ту чу лолаи тар бошад** [11, с. 34].

Чунончи мушоҳида мекунем, ки дар ин гуна ташбеҳот гӯянда барои монанд кардани ашёи гуногун имконоти бештар дорад ва метавонад дар як рубой миёни се ашё вачҳи монандӣ кашф намояд. Дар мисраи аввал қадди маъшуқаро ба дарахти навбар монанд мекунад. Қад монандшаванда ва ниҳоли навбар монандкунанда, вачҳи монандӣ ростӣ ва зебоиву ҷавонии ҳар ду пахлуҳои ташбеҳ мебошад. Дар мисраи дувум мо ду монандшаванда ва монандкунандаро мушоҳида менамоем. Дар аввал дандони дилдорро ба шадда (марворид) монанд кардааст. Дандон монандшаванда ва марворид монандкунанда мебошад. Вачҳи ташбеҳ сафедӣ ва тартиби онҳост. Дар ташбеҳи дувум лаб ба зар монанд шудааст.

Истифодаи ин навъи ташбеҳ дар рубоӣҳои халқӣ бисёр мушоҳида мешавад. Чунончи рубоии зерин аз ҷумлаи онҳост:

**Эй чакмана, ки чакмани ту тори матор,
Остини ту каждumu гиребони ту мор,
Ҳар кас, ки тура боре бигирад ба канор.
Ҳочӣ шавадун Макка равад сесад бор** [11, с. 35].

Дар сутури зер намунаҳои муҳимми ин навъи ташбеҳро зикр менамоем:

**Ман кабкази кӯхистон бирюн шудиям,
Чунона равун шудай, гирюн шудиям.** [11, с. 117]

**Сандукчаи сими заргарунай модар,
Ҳар шому саҳар хабаргирунай модар [11, с. 145].**

Ташбеҳи дигар, ки дар рубоиёти халқӣ намунаҳои онро метавон аҳён-аҳён мушоҳида кард, ки ташбеҳи баргашта ё тафзил унвон дорад.

Ташбеҳи тафзилро «ташбеҳи марчӯ», «ташбеҳи баргашта» ва «ташбеҳи муфаззал» низ мегӯянд. Ин навъи ташбеҳ чунон аст, ки нахуст шоир ва ғӯянда чизеро ба чизе монанд мекунад, вале баъдан аз ин ташбеҳи худ бармегардад ва мушаббахро бар мушаббаҳбихӣ тафзил ва тарҷеҳ медиҳад. Дар ин навъи ташбеҳ ташбеҳшаванда аз ташбеҳкунанда афзал шуморида мешавад. Аз ин рӯ, ин навъи ташбеҳ дар миёни шоирон ва донишмандон аз аҳаммияти зиёд бархӯрдор аст. Донишмандон дар миёни дигар навъҳои санъати ташбеҳ ба ин навъи ташбеҳ арзиши зиёд қоилад. Аҳаммият ва бартарии ин навъи ташбеҳ аз нигоҳи зебӣ ва бадеият ин аст, ки агар дар анвои дигари ташбеҳ монандшаванда ба монандкунанда аз рӯйи сифот ва амал монанд шаванд, пас дар ин навъи ташбеҳ монандшаванда аз монандкунанда болотар гузошта мешавад. Аз ин рӯ, маҳз ба ҳамин хотир ин навъи ташбеҳ аҳаммият ва арзиши эстетикӣ бештар дорад. Дар китобҳои илмӣ-бадеӣ классикиву муосир маъмулан абёти зерини Фаррухиро мисол меоранд:

**Ба қад(д), ғӯй, сарв аст дар миёни қабо,
Ба рӯй, ғӯй, моҳ аст барниҳода қулоҳ.
Чу моҳ буду чу сарву на моҳ буду на сарв,
Камар набандад сарву қулаҳ надозад моҳ.**

Қобили зикр аст, ки дар рубоиёти халқӣ ин навъи ташбеҳ ба нудрат (камтар) дида мешавад ва басомади ҷандоне надорад. Дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва кӯшишҳо, ки мо дар баёзҳо ва маҷмуаҳои фолклорӣ анҷом додем, танҳо ҷанд намуна ба ин навъи ташбеҳ пайдо кардем. Рубоии зерин намунае аз онҳост:

**Моҳи шаби тор сафедтар аз рӯи ту нест,
Торикии шаб сиёҳтар аз мӯи ту нест.
Дар боғ дидам ниҳол на монанди қадат,
Дар дидаи ман нишин, ки замин ҷойи ту нест [11, с. 47].**

Дар рубоии ғавқ, ғӯянда мустақиман, бидуни он ки адоти ташбеҳро зикр кунад ё аввал ҳардуро дар баробари ҳам қарор бидиҳад, монандшавандаро аз монандкунанда бештар медонад. Дар мисраи аввал ғӯянда сафедӣ, нур ва рӯшноии моҳро дар баробари рӯйи маъшуқааш ночиз медонад. Дар ин ташбеҳ рӯйи маъшуқа монандшаванда ва моҳи шаби тор монандкунанда буда, вачҳи ташбеҳ сафедӣ, зебӣ ва рӯшноии ҳарду тарафи ташбеҳ мебошад. Калимае, ки қиёс ва баргарро дар миёни ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда ошкор сохтааст, калими сафедтар аст.

Рубоии зер намунаи зебои дигар аз ҳамин навъи ташбеҳ аст:

**Эй ёри азиз, қадди ту боло бошад,
Аз дастаи гул рӯйи ту зебо бошад.
Не нолаи кабкӣ сур не булбули боғ,
Монанди табассуми ту ғӯё бошад. [11, с. 33]**

Ғӯянда рӯйи маъшуқаашро аз гул зебо доништа, нолаи кабк ва хониши булбули боғро ба андозаи табассуми дилдораш фораи намеёбад. Дар рубоии боло рӯй монандшаванда, дастаи гул монандкунанда буда, вачҳи монандӣ зебӣ ва ҳусни ҳар ду тарафи ташбеҳ мебошад. Дар ташбеҳоти баъдӣ низ ҳамин амрро назорра мекунем, яъне табассуми ёр монандшаванда, нолаи кабк ва хониши булбул монандкунанда ва фораи ҳар ду паҳлуи ташбеҳ дар вачҳи шабаҳ – «ғӯё» мебошад.

Дар намунаи зер амр мушоҳида мешавад:

**Ман арза қардиям ба пеши холиқ,
Қошони ту аз қалам дарозу борик.
Ҳусни ту зиёда аз ҷироғи давра,
Равшан мекунад хонаҳои торик [11, с. 35].**

Чунончи аз ироаи таъриф ва таҳлили рубоиёт маълум шуд, ташбеҳи тафзил яке аз навъҳои зебои ташбеҳ буда, барои иброи матлаб аз воситаҳои муҳим маҳсуб меёфтааст. Ҳарчанд

дар рубоёти халқӣ ин навъи ташбеҳ камтар истифода шудааст, ҳамин андоза ҳам баёнгари табъи равон ва завқу қареҳаи баланди ғўяндагонашон мебошад.

Адабиёт:

1. Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ. (Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов). – Душанбе. – 1974. 97 с.
2. Баёзи фолклори тоҷик. (Рубой, байт. Мураттиб. Р. Амонов) – Ҷ.1. – Душанбе. – 1985. 134 с.
3. Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ. Тарҷумон-ул-балоға. Рашидаддини Ватвот. Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақиқу-ш-шеър. (Таҳияи матн, муқаддима ва тавзеҳоти Х. Шарифов). – Душанбе. – 1987. – 144 с.
4. Намунаи фолклори тоҷик. (Тартибдиханда А. Н. Болдырев). – Сталинобод. – 1938. 146 с.
5. Ромӣ Шарафуддин. Ҳадоиқу-л-ҳақоиқ. (Тасхеҳу ҳавоши ва ёддоштҳои Сайид Қозим Имом). – Техрон. – 1341 ҳ.
6. Тарҷумон-ул-балоға. Таснифи Муҳаммад ибни Умар ар-Родуёнӣ. (Тасхеҳи Аҳмади Оташ ва интиқоди Маликушшуаро Баҳор). – Техрон. – 1349 ҳ.
7. Таронаҳои дилангез. (Мураттиб ва муаллифи сарсухан Х. Шарифов). – Душанбе. – 1986.
8. Умари Хайём. Рубоӣёт. (Мураттиб ва муаллифи сарсухан М. Муллоаҳмадов). – Душанбе. – 1987.
9. Фолклори диёри Восеъ. (Гирдоваранда ва тартибдиханда С. Чалишев). – Душанбе. – 1990.
10. Ҳабибов А. Рубоӣёти халқӣ ва китобӣ. – Душанбе. – 1981.
11. Фолклори Данғара. Ф. Муродов. Душанбе. – 2002.
12. Фолклори тоҷикони Қашқадарё. ҷилди 3. Р. Қодиров ва Р. Аҳмад. Душанбе: “Амри илм”. – 1998.
13. Фолклори Ўротеппа. Ҷ. Рабиев. Душанбе. – “Дониш”, 1991.
14. Шамисо Сирус. Сайри таҳаввули рубой дар адабиёти форсӣ. – Техрон. – 1374 ҳ.
15. Шарифов Х. Каломӣ бадеъ.- Душанбе – “Маориф”, 1991.- 159 с
16. Шарифов Х. Балоғат ва суҳанварӣ. – Душанбе – 2001.-278 с.

АНВОИ САНЪАТИ ТАШБЕҲ ДАР РУБОИЁТИ ХАЛҚИИ ТОҶИКӢ

Дар мақолаи мазкур навъҳои санъати ташбеҳ дар рубоӣёти халқии тоҷикӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар натиҷаи ҷустуҷӯ ва кӯшишҳо мо ба чунин хулоса омадем, ки дар рубоӣёти халқӣ аз навъҳои ташбеҳ бештар ташбеҳи равшан ва музмар, яъне пӯшида мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ташбеҳи тафзил ё баргашта ҳам, агарчи дар рубоӣёти халқӣ мушоҳида мешавад, аммо дар қиёс ба ду навъи ғавқуззикри боло кам истифода шудааст.

Дар рубоӣёти халқӣ ба монанди рубоӣёти шоирон суҳанпардозиву ибораорой дида намешавад, зеро ки диди эстетикӣ (зебоишиносии) халқ сода мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат, мо танҳо се навъи ташбеҳро дарёфт намудем. Халқ фикри хешро содаву бе истиораоройю суҳанпардозӣ баён менамояд.

Чунончи аз ироаи таъриф ва таҳлили рубоӣёт маълум шуд, ташбеҳи тафзил яке аз навъҳои зебӣи ташбеҳ буда, барои баёни матлаб аз воситаҳои муҳим маҳсуб меёфтааст. Ҳарчанд дар рубоӣёти халқӣ ин навъи ташбеҳ камтар истифода шудааст, ҳамин андоза ҳам баёнгари табъи равон ва завқу қареҳаи баланди ғўяндагонашон мебошад.

Калидвожаҳо: фолклор, мушоҳида, қиёс, санъат, навъ, фикр, таъриф, матлаб, восита, завқ, донишманд, шоир, мақом, табиӣ, таҳлил, ҷустуҷӯ

ВИДЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО СРЕДСТВА ТАШБИХ (СРАВНЕНИЯ) В ТАДЖИКСКИХ НАРОДНЫХ РУБАИ

В данной статье исследуются виды художественного приема ташбих (сравнения) в таджикских народных рубаи. В результате поисков и изысканий мы пришли к выводу, что в народных рубаи чаще всего используются такие виды сравнения, как явное (ташбиhi равшан) и скрытое (музмар). Сравнение превосходства (тафзил) или обратное сравнение, хотя и встречается в народных рубаи, используется реже по сравнению с двумя вышеупомянутыми видами.

В народных рубаи, в отличие от авторской поэзии, не наблюдается излишней велеречивости и витиеватости фраз, так как эстетическое восприятие народа отличается простотой. В связи с этим нами были выявлены только три вида сравнения. Народ выражает свои мысли просто, без чрезмерного использования метафор и риторических украшений.

Как стало ясно из определений и анализа рубаи, сравнение превосходства (ташбиhi тафзил) является одним из красивейших видов сравнения и считается важным средством для выражения мысли. Хотя в народных рубаи этот вид используется реже, даже в таком объеме он свидетельствует о живом таланте и высоком эстетическом вкусе их создателей.

Ключевые слова: фольклор, наблюдение, сопоставление, искусство, вид, мысль, определение, суть, средство, вкус, ученый, поэт, статус, естественный, анализ, поиск.

TYPES OF THE LITERARY DEVICE TASHBIH (SIMILE) IN TAJIK FOLK RUBAI

This article explores the various types of the artistic device tashbih (simile/comparison) in Tajik folk rubai (quatrains). Based on the conducted research and analysis, we have concluded that the most frequently used forms of comparison in folk rubai are explicit (tashbih-i ravshan) and implicit (muzmar). While the simile of preference (tafzil) or reverse comparison is also found in folk quatrains, it is utilized less frequently than the two aforementioned types.

In folk rubai, unlike the poetry of professional authors, there is an absence of excessive verbosity and ornate phrasing, as the aesthetic perception of the people is characterized by its simplicity. Consequently, we have identified only three primary types of comparison. The folk creators express their thoughts straightforwardly, without the heavy use of metaphors or rhetorical embellishments.

As evidenced by the definitions and analysis provided, the simile of preference (tashbih-i tafzil) is one of the most beautiful forms of comparison and is considered a vital tool for conveying meaning. Although this type is used more sparingly in folk rubai, its presence even in limited instances reflects the natural talent and high aesthetic taste of the speakers.

Keywords: folklore, observation, comparison, art, type, thought, definition, essence, means, taste, scholar, poet, status, natural, analysis, search.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ахатова Насиба Алишеровна, ассистенти кафедраи адабиёт ва рӯзноманигории Донишгоҳи давлатии Данғара. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Данғара, кӯчаи Марказӣ 25. Телефон: (+992) 907-41-89-89.

Сведения об авторе: Ахатова Насиба Алишеровна, ассистент кафедры литературы и журналистики Дангарского государственного университета. Адрес: Республика Таджикистан, Дангарский район, улица Макарская, 25. Телефон: (+992) 907-41-89-89

Information about the author: Nasiba Alisherovna Akhatova, assistant at the department of literature and journalism, Dangara State University. Address: 25 Makarskaya Street, Dangara District, Republic of Tajikistan. Phone: (+992) 907-41-89-89.

Муқарриз: Олимиён С.Ш., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

АНАЛИЗ ТЕМАТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ В ГАЗЕТЕ «АЗИЯ-ПЛЮС»

Бердиева Н.Н., аспирантка
Российско-таджикский (славянский) университет

Введение. Детско-юношеская проблематика занимает важное место в современном медиадискурсе, поскольку отражает состояние и перспективы развития общества через освещение вопросов воспитания, образования, здравоохранения и социальной адаптации молодого поколения. В русскоязычной прессе Таджикистана данные темы приобретают особую значимость в условиях общественных трансформаций, цифровизации и изменения ценностных ориентиров молодежи. Анализ детско-юношеской проблематики в русскоязычной печати Таджикистана обладает двойной аргументацией. С одной стороны, он обращён к специфическому социальному пласту, напрямую связанному с будущим общества через духовное, физическое и социально-психологическое развитие молодого поколения. С другой стороны, данная проблематика формирует самостоятельное тематическое поле, информационное сопровождение которого в значительной степени влияет на формирование общественного сознания, ценностных ориентиров и поведенческих моделей как среди молодежи, так и среди взрослого населения.

Детско-юношеская проблематика занимает важное место в современном медиадискурсе, поскольку отражает состояние и перспективы развития общества через освещение вопросов воспитания, образования, здравоохранения и социальной адаптации молодого поколения. В русскоязычной прессе Таджикистана данные темы приобретают особую значимость в условиях общественных трансформаций, цифровизации и изменения ценностных ориентиров молодежи.

Актуализация данной проблематики также связана с ростом социальной ответственности СМИ, которые выступают важным каналом формирования общественного мнения и поведенческих установок. В этой связи анализ тематического поля позволяет выявить не только приоритеты редакционной политики, но и основные тенденции общественного восприятия проблем детства и юношества.

Целью настоящей статьи является анализ тематического поля детско-юношеской проблематики в газете Азия-Плюс, а также выявление основных тематических направлений, доминирующих фреймов и особенностей репрезентации молодежных проблем в русскоязычной печати Таджикистана.

Актуальность исследования обусловлена возрастающей ролью средств массовой информации в формировании общественного восприятия детско-юношеских проблем, которые напрямую связаны с будущим социального развития общества. В условиях трансформации медийного пространства Таджикистана и усиления влияния русскоязычной прессы анализ тематического поля молодежной проблематики в газете Азия-Плюс представляется особенно значимым для понимания механизмов конструирования общественной повестки и ценностных ориентиров.

Методы исследования включают качественный контент-анализ публикаций газеты Азия-Плюс, направленный на выявление основных тематических блоков, повторяющихся нарративных схем и доминирующих фреймов в освещении детско-юношеской проблематики. Также использовались элементы дискурс-анализа, позволившие рассмотреть способы конструирования смыслов в медиатекстах, и сравнительно-описательный метод для систематизации и интерпретации полученных данных в рамках теорий повестки дня, фрейминга и кодирования/декодирования сообщений.

Тематическое поле в журналистике представляет собой сложную иерархическую структуру, объединяющую совокупность взаимосвязанных тем, проблем, событий, акторов и концептов, которые регулярно воспроизводятся в журналистских текстах. Оно не сводится к механическому набору отдельных тем, а функционирует как динамическая система, элементы которой взаимодействуют между собой, формируя целостное смысловое пространство медиадискурса.

Будучи ключевым элементом журналистского дискурса, тематическое поле определяет предметную область общественного обсуждения и задаёт рамки интерпретации событий. В свою очередь, журналистский дискурс активно формирует и трансформирует это поле, выделяя определённые аспекты социальной реальности, акцентируя внимание на конкретных проблемах и предлагая аудитории определённые интерпретационные модели.

Динамика тематического поля обусловлена совокупностью политических, экономических, социальных и культурных факторов. Общественные трансформации, развитие цифровых технологий, глобальные события и изменения в системе ценностей могут способствовать появлению новых тем, переосмыслению уже существующих проблем и перераспределению приоритетов в журналистском освещении.

В этом процессе журналисты выступают в роли активных участников формирования и развития тематического поля. Именно они осуществляют отбор тем для освещения, задают тональность и смысловые акценты публикаций, а также определяют круг акторов и событий, заслуживающих общественного внимания. При этом журналистская деятельность предполагает учет интересов аудитории, социальной значимости поднимаемых вопросов и соблюдение профессиональных этических норм.

В понятийном плане данный аспект непосредственно связан с концепцией повестки дня в журналистике, согласно которой средства массовой информации выступают не столько как источник формирования «картины мира», сколько как механизм актуализации общественного внимания к проблемам, требующим участия государственных структур, а также представителей системы образования, здравоохранения, семейной и социальной сфер. В рамках теории повестки дня большинство медиаисследователей подчёркивают, что пресса не обязательно формирует у аудитории конкретные выводы, однако в значительной степени определяет направления и границы общественного обсуждения. Как отмечают М. МакКомбс и Д. Шоу, «медиа может не говорить нам, что думать, но они говорят нам, о чём думать» [5, с. 157]. Данное положение служит важным методологическим ориентиром для анализа того, каким образом детско-юношеские проблемы конструируются в русскоязычной печати Таджикистана: какие темы выдвигаются на первый план, какие аргументы используются, какие интерпретационные рамки применяются редакциями и какие пути решения предлагаются аудитории.

В данном контексте к фундаментальным подходам анализа тематического поля добавляются концепции фрейминга и кодирования/декодирования, позволяющие выявить не только содержательную сторону медиасообщений, но и способы формирования смыслов и направлений общественной дискуссии. В частности, концепция фрейминга описывает механизмы, посредством которых коммуникатор «определяет проблему и делает её более заметной для аудитории»; данный процесс предполагает акцентирование отдельных аспектов проблемы, выявление причинно-следственных связей и возможных социально-политических последствий, что, в свою очередь, влияет на оценочные суждения аудитории [16, с. 55]. Тем самым подчёркивается, что освещение подростковых и юношеских вопросов в медиа не носит нейтрального характера: редакционные решения относительно того, какие стороны проблемы подлежат акцентуации, каким образом формулируются её причины и распределяется ответственность, формируют определённую интерпретационную призму общественного восприятия.

Как отмечал Р. Этман, фрейминг в медиасообщении «определяет проблемы, причины, моральные оценки и предлагаемые способы решения», что позволяет проследить, каким образом конкретные формулировки и ракурсы журналистских материалов влияют на

представления читателей о социальной значимости тех или иных явлений [17, с.85]. В этом смысле фрейминг выступает инструментом не только репрезентации реальности, но и её смыслового структурирования.

Данный подход коррелирует с позицией российского исследователя С. Г. Корконосенко, согласно которой «журналистика, осуществляя функцию социального контроля, оказывает воздействие на процессы управления обществом, выступая в качестве своеобразного индикатора проблем и потребностей различных социальных групп» [6, с. 419]. Освещение детско-юношеской проблематики в СМИ тем самым приобретает не только информативный, но и регулятивный характер.

Применение концепции фрейминга в исследовании предполагает выявление доминирующих нарративов и интерпретационных схем, используемых журналистами при освещении подростковых и юношеских проблем. В рамках анализа важно определить, какие социальные акторы представлены как ответственные за решение обозначенных проблем, какие стратегии выхода из кризисных ситуаций предлагаются и какие последствия этих решений прогнозируются. Анализ фреймов может быть реализован посредством качественного контент-анализа, ориентированного на выявление повторяющихся смысловых моделей (recurring patterns) в журналистских текстах [7, с. 87].

Наконец, обращение к концепциям кодирования и декодирования медиасообщений позволяет выявить особенности восприятия одного и того же текста различными сегментами аудитории в зависимости от культурного контекста, социального положения и индивидуального опыта. Согласно модели «энкодинг/декодинг», разработанной С. Холлом, аудитория способна интерпретировать медиатекст множеством способов, что открывает аналитическое пространство для сопоставления редакторской позиции и читательской интерпретации в русскоязычной прессе Таджикистана [15, с.92]. В совокупности данные теоретические положения позволяют осмысливать не только количественные параметры, но и качественные характеристики тем, формирующих детско-юношескую проблематику в отечественной периодике, а также жанровое разнообразие и специфику её репрезентации.

Применение концепции повестки дня к анализу детско-юношеской проблематики в русскоязычной печати Таджикистана предполагает систематизацию тематического массива и выявление степени его репрезентативности. В фокусе такого анализа оказываются вопросы о том, какие именно проблемы поднимаются наиболее часто, через какие жанровые формы осуществляется их подача, а также какие стратегии аргументации используются редакциями и авторами журналистских материалов. В отечественной периодике внимание к детско-юношеской тематике в значительной мере структурируется вокруг нескольких базовых тематических направлений, позволяющих охватить широкий спектр вызовов, с которыми сталкиваются молодые люди и их социальное окружение. Рассмотрим ключевые тематические блоки на примере публикаций газеты «Азия-Плюс».

Одним из устойчивых направлений в освещении детско-юношеской проблематики является тема здравоохранения. Она регулярно включается в редакционные проекты русскоязычных СМИ Таджикистана и связана с актуальными вопросами школьной и внешкольной медицины в республике. Данная проблематика носит многоаспектный характер и требует комплексного подхода со стороны государства, медицинских учреждений, образовательных организаций и общественных институтов. Обеспечение доступности качественных и своевременных медицинских услуг для подростков и молодых людей в медиадискурсе представляется как приоритетная задача, напрямую связанная с социальным благополучием и перспективами развития нации.

В рамках данного тематического направления в публикациях затрагиваются различные аспекты: строительство и ввод в эксплуатацию больниц и поликлиник, профилактика и лечение заболеваний, а также вопросы психологической помощи подросткам. Так, в материале «Минздрав: в Таджикистане циркулирует „гонконгский“ грипп, но поводов для тревоги нет» автор, опираясь на мнения медицинских специалистов, акцентирует внимание на профилактических мерах и ответственности родителей,

рекомендуя «внимательно следить за состоянием детей и при первых признаках недомогания обращаться к семейному или участковому врачу». Подчёркивается, что своевременная консультация важна не только для точной диагностики, но и для предотвращения дальнейшего распространения инфекции [9, с. 78].

В другом материале корреспондент газеты «Азия-Плюс» в формате интервью с заведующим детским эндокринологическим отделением медицинского центра «Истиклол» Самариждином Ахмедовым поднимает комплекс вопросов, связанных с проблемой детского диабета. В публикации обсуждаются причины возникновения заболевания, распространённые стереотипы (в частности, представление о связи диабета исключительно с избыточным весом), симптомы, на которые следует обращать внимание родителям, а также возможности социальной адаптации ребёнка с данным диагнозом, включая посещение школы [8, с. 144]. Эксперт даёт развёрнутые и аргументированные ответы, способствующие формированию у аудитории целостного и научно обоснованного представления о проблеме.

В контексте профилактики и раннего выявления заболеваний особую значимость приобретает системное взаимодействие средств массовой информации с медицинскими специалистами. Публикации подобного рода способствуют повышению уровня информированности населения о потенциальных угрозах здоровью и возможных мерах предосторожности. Наряду с информационной функцией, важным элементом медиаподачи становится разъяснение сложных медицинских вопросов. Интервью с профильными экспертами, содержащие подробные ответы на социально значимые вопросы, позволяют не только развеять распространённые мифы, но и сформировать у читательской аудитории адекватное и ответственное отношение к вопросам здоровья детей и подростков.

Рассмотренные примеры наглядно демонстрируют конструктивное взаимодействие журналистов и медицинских работников, направленное на защиту общественного здоровья. Публикации, основанные на проверенных фактах и экспертных оценках, выполняют не только информационную, но и просветительскую функцию, способствуя формированию у аудитории ответственного отношения к собственному здоровью и осознанию значимости своевременного обращения за медицинской помощью.

Не менее значимым тематическим направлением в контексте детско-юношеской проблематики является сфера образования. Данное направление по праву можно отнести к числу наиболее актуальных в современном Таджикистане, о чём свидетельствует обширный массив публикаций, посвящённых вопросам строительства и ввода в эксплуатацию новых общеобразовательных учреждений и детских садов, а также проблемам повышения качества образования. Материалы, затрагивающие образовательную тематику, как правило, сопровождаются экспертными комментариями и аналитическими оценками специалистов в области педагогики и образовательной политики.

Так, в газете «Азия-Плюс» была опубликована статья «Цифровой скачок: как Таджикистан адаптирует образование к реалиям XXI века», в которой анализируется опыт внедрения цифровых технологий в образовательный процесс. Автор подчёркивает, что «внедрение цифровых технологий в систему образования Таджикистана – это не просто дань моде, а насущная необходимость, продиктованная временем», аргументируя эту позицию как растущими требованиями рынка труда к уровню цифровой компетентности специалистов, так и стремлением повысить конкурентоспособность выпускников на международной арене [11].

В статье также приводится мнение эксперта в области образовательных технологий Института развития образования Таджикистана Мавлюды Сафаровой, которая акцентирует внимание на системном характере цифровых преобразований в образовании. По её словам, «простого оснащения классов компьютерной техникой недостаточно: ключевую роль играет грамотная интеграция цифровых инструментов в учебный процесс, разработка качественного образовательного контента на таджикском языке и повышение квалификации педагогов, которые должны стать проводниками учащихся в цифровую образовательную среду». Результаты пилотных проектов по внедрению цифровых платформ в школах

Душанбе и Худжанда, по мнению эксперта, свидетельствуют о росте учебной мотивации и улучшении усвоения учебного материала при условии продуманного методического сопровождения. Вместе с тем в публикации подчёркивается наличие острой проблемы цифрового неравенства, связанной с ограниченной доступностью интернета и недостаточно развитой инфраструктурой в сельских районах, что требует комплексных решений со стороны государства и частного сектора [11, с. 74].

Наряду с аналитическими материалами, в газете «Азия-Плюс» представлены и информационные публикации, отражающие практические шаги государства в сфере дошкольного и школьного образования. Так, в одном из материалов сообщается о введении в эксплуатацию сразу трёх новых дошкольных образовательных учреждений – «Ватанпарвар», «Басби» и «Гулистон», открытие которых состоялось при участии Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона и мэра города Душанбе Рустама Эмомали [10, с. 122]. Подобные сообщения формируют у аудитории представление о приоритетности образовательной сферы в государственной политике и подчёркивают значимость инвестиций в развитие инфраструктуры детства.

Вопросы культурного и интеллектуального развития включают формирование читательской и культурной грамотности, поддержку юных дарований, развитие творческих пространств и гражданской ответственности, а также сохранение региональной идентичности и языка в условиях глобализации. В публикациях данного тематического направления нередко подчёркивается значимость культурных и образовательных программ, конкурсов, фестивалей и клубов по интересам. В качестве примера можно привести статью «Как в Душанбе школьников учат понимать кино и снимать собственные фильмы», в которой рассказывается о проектах, направленных на развитие критического мышления, визуальной культуры и творческих навыков у школьников посредством киноискусства. В рамках этих инициатив дети учатся анализировать фильмы, понимать язык кино и создавать собственные короткометражные работы [1, с. 18].

Продолжая тему кинематографа, следует отметить материал ««В мечтах об отце», «Учитель», «Дов». 10 таджикских фильмов, которые стоит посмотреть каждому», содержащий перечень лучших таджикских фильмов периода независимости, в которых отражаются проблемы молодого поколения республики. «Этот перечень носит рекомендательный характер, – отмечает издание, – и составлен на основе мнений и предложений режиссёров, актёров, кинокритиков и любителей таджикского кино» [4, с.147]. Из представленных описаний очевидно, что данные киноленты затрагивают темы семьи, долга, идентичности и поиска своего места в современном мире. Их просмотр способствует расширению кругозора и формированию более глубокого представления о таджикской культуре, что имеет особое значение для молодёжи страны.

В рамках данного тематического направления особое место занимает проблема отечественной детской литературы, которой, как правило, не уделяется должного внимания со стороны представителей Министерства культуры и Министерства образования, научного сообщества, а также родителей. Вместе с тем газета «Азия-Плюс» обратилась к этой теме в материале «Танцы есть, песни есть, книг – нет. О проблемах детской литературы в Таджикистане». В беседе с детским писателем А. Азизом журналист обозначает основные контуры существующей проблемы. «Детская литература настолько отвергнута критиками, что, кроме нескольких близких друзей автора, ни один литературовед или серьёзный критик не анализирует произведения», – отмечает писатель. По наблюдениям Азиза Накибзода, владельца книжного магазина «Китобкада», существует заметная разница в качестве книг, издаваемых на таджикском языке, по сравнению с изданиями на русском и английском языках. По его мнению, плохое качество печати, многочисленные технические ошибки и, что особенно важно для детской литературы, отсутствие привлекательных цветных иллюстраций делают книги на таджикском языке менее привлекательными для юных читателей [14, с. 59]. Дополнительную тревогу вызывает и то обстоятельство, что детская литература, в особенности проза, продолжает оставаться вне поля внимания профессиональной критики.

Важно отметить, что состояние детской литературы напрямую влияет на формирование личности ребёнка, его мировоззрения, системы ценностей и культурной идентичности. Книга выступает важнейшим инструментом воспитания, познания окружающего мира и развития творческих способностей подрастающего поколения. Игнорирование проблем детской литературы означает упущение значимой возможности для формирования поколения образованных, культурных и социально ответственных граждан. Таким образом, отечественная русскоязычная журналистика, поднимая вопрос о состоянии детской литературы в Таджикистане, акцентирует внимание на одном из ключевых факторов формирования будущего общества. Подобные публикации следует рассматривать как сигнал тревоги, способный побудить государственные структуры, профессиональное сообщество и общественные институты к активным действиям по поддержке детских писателей, издательств, а также по продвижению культуры чтения среди юных читателей.

Проблемы насилия в семье охватывают широкий круг вопросов, связанных с домашним насилием и защитой детей, деятельностью социальных служб поддержки, оказанием правовой и психологической помощи, профилактикой агрессивного поведения и формированием безопасной семейной среды. В публикациях газеты «Азия-Плюс» освещаются как сами проблемные ситуации, так и примеры успешных практик и программ, направленных на поддержку подростков и семей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации.

Ряд материалов издания можно условно объединить в тематический блок «Преступление и наказание», поскольку в них сообщается о фактах семейного насилия в отношении подростков и их правовых последствиях, как правило, в форме возбуждения уголовных дел и последующих судебных разбирательств. Показательным примером является публикация «Суд приговорил жителя Худжанда к 8 годам колонии за систематическое избиение 14-летней дочери», в которой описывается вопиющий случай жестокого обращения отца со своей несовершеннолетней дочерью, получивший широкий общественный резонанс. Подобные материалы акцентируют внимание на принципе неотвратимости наказания за преступления, совершаемые в рамках семьи, и выполняют превентивную функцию, служа предостережением для потенциальных агрессоров [2, с. 117].

Примером ещё одной значимой публикации, дополняющей общую картину рассматриваемой проблемы, является статья «Тень прошлого: легитимность телесных наказаний и их последствия для психического здоровья детей в Центральной Азии». Данный материал посвящён анализу распространённости и социальной нормализации телесных наказаний детей в регионе. В статье рассматривается исторический контекст традиционных воспитательных практик, в рамках которых подзатыльники, использование палки или ремня нередко воспринимались как допустимые и даже оправданные меры дисциплинарного воздействия. Автор анализирует последствия подобного подхода, указывая на формирование психологических травм, развитие агрессивных моделей поведения, а также нарушение эмоциональной связи между ребёнком и родителями. Особый акцент делается на том, что укоренившиеся в культуре методы воспитания зачастую не осознаются обществом как форма насилия. В этой связи автор призывает к переосмыслению традиционных установок и предлагает альтернативные, гуманистически ориентированные подходы к воспитанию, основанные на уважении личности ребёнка, понимании и позитивном взаимодействии. В публикации также подчёркивается «необходимость проведения широкой просветительской работы среди населения, направленной на изменение общественного мнения о допустимости телесных наказаний и формирование нулевой терпимости к насилию в отношении детей» [3, с. 49].

Особое место в проблемном поле занимает тема воспитания молодого поколения, включая формирование здоровых установок и социальных навыков, приобщение к культурным нормам и ценностям. При этом, по наблюдениям журналистов издания, нередко возникает необходимость защищать детей не только от уличного влияния, но и от деструктивных воспитательных моделей, транслируемых самими родителями. Именно эта

проблема поднимается в материале «Культура отменяется? Как мат вытесняет вежливость из речи таджикской молодёжи». «К сожалению, сегодня всё чаще приходится защищать детей не только от физической угрозы, но и от пагубного влияния среды, отсутствия элементарного этикета и, что особенно тревожно, повсеместного распространения сквернословия, – констатирует автор публикации. – Речь идёт о стремительной деградации культуры общения среди таджикских подростков, где нецензурная лексика становится не просто обыденным явлением, но и своеобразным маркером “крутости” и принадлежности к определённой социальной группе» [12, с. 87].

Та же проблематика отражена в статье «Сквернословие как язык поколения: кто виноват в деградации речи таджикских детей?». Автор подчёркивает, что нельзя свести проблему к единственному виновнику, так как она носит комплексный характер и обусловлена множеством факторов. «Во-первых, семья. Ребёнок получает первые уроки речи и общения именно в семейной среде. Если родители используют ненормативную лексику, не контролируют свою речь и не уделяют внимания развитию словарного запаса ребёнка, он неизбежно усваивает эти модели поведения. Во-вторых, окружающая среда. Двор, улица, школа – везде ребёнок сталкивается с проявлениями сквернословия, и не всегда педагоги или взрослые, находящиеся рядом, пресекают подобные случаи. В-третьих, влияние массовой культуры и интернета. Фильмы, музыка, социальные сети насыщены примерами нецензурной лексики, которую молодые люди используют для выражения эмоций, протеста или стремления выглядеть взрослее и «круче». В-четвёртых, недостаточная профилактика и просветительская работа. Недостаток внимания к развитию культуры речи в школах, отсутствие эффективных программ, направленных на формирование ценностей и здоровых установок, также способствует распространению сквернословия» [13, с. 53].

Особое внимание «Азия-Плюс» уделяет работе социальных служб и организаций, оказывающих поддержку жертвам насилия. В публикациях регулярно приводятся контакты горячих линий, центров помощи и кризисных приютов, куда могут обратиться пострадавшие. Журналисты освещают программы реабилитации и психологической поддержки, доступные женщинам и детям, пережившим насилие. Подчеркивается значимость своевременного обращения за помощью и необходимость создания среды, в которой жертвы могут открыто говорить о своей проблеме.

В материалах также поднимаются вопросы профилактики агрессивного поведения и формирования безопасной домашней среды. Эксперты, опрошенные изданием, отмечают, что насилие в семье является не только индивидуальной, но и социальной проблемой, требующей комплексного решения. Особое внимание уделяется работе с потенциальными агрессорами, направленной на коррекцию их поведения и обучение навыкам бесконфликтного общения.

«Азия-Плюс» активно освещает законодательные инициативы, направленные на усиление защиты жертв домашнего насилия и ужесточение наказания для виновных. Журналисты следят за изменениями в законодательстве и подробно информируют о новых мерах, принимаемых государством для борьбы с этой проблемой.

Анализ и описание научной литературы. Научная литература, посвящённая проблемам массовой коммуникации и тематического структурирования медиадискурса, формирует теоретическую основу данного исследования. В работах, посвящённых теории повестки дня, подчеркивается способность средств массовой информации влиять на общественное внимание, определяя значимость тех или иных социальных проблем. В частности, исследования М. МакКомбса и Д. Шоу демонстрируют, что медиа не столько навязывают аудитории готовые мнения, сколько формируют перечень тем, находящихся в центре общественного обсуждения. Данный подход позволяет рассматривать детско-юношескую проблематику как часть медиаповестки, конструируемой журналистскими практиками и редакционными решениями.

Значительное место в научной литературе занимают также концепции фрейминга и кодирования/декодирования, разработанные Э. Гоффманом, Р. Энтманом и С. Холлом. Эти

теоретические подходы позволяют анализировать не только содержание медиасообщений, но и способы их интерпретации, акцентирования и восприятия аудиторией. Исследователи отмечают, что фреймы задают определённые смысловые рамки, через которые аудитория воспринимает социальные явления, а модель кодирования/декодирования раскрывает множественность интерпретаций одного и того же текста в зависимости от культурного и социального контекста. В совокупности данные научные подходы обеспечивают комплексное понимание механизмов конструирования детско-юношеской проблематики в медиасреде.

Обсуждение. Полученные результаты позволяют утверждать, что цель исследования достигнута, поскольку удалось проанализировать тематическое поле детско-юношеской проблематики в газете Азия-Плюс и выявить его основные структурные компоненты и доминирующие смысловые акценты. В ходе исследования были определены ключевые тематические блоки, а также особенности их репрезентации в журналистских материалах, что подтвердило значимость медиа в формировании общественного внимания к вопросам детства и молодежи. Таким образом, можно сделать вывод о высокой роли издания в конструировании социальной повестки и актуализации проблем подрастающего поколения в общественном дискурсе.

Заключение. Подводя итог, можно отметить, что газета «Азия-Плюс» выполняет роль важного модератора общественного диалога по вопросам детско-юношеской проблематики. Публикации охватывают широкий спектр тем – от семейного насилия и правовой защиты детей до развития детской литературы, языковой культуры и формирования образа будущего поколения в условиях глобализации. Во всех материалах прослеживаются две ключевые линии: внимание к личности – ребёнку, подростку, семье – и рассмотрение цепочки ответственных институтов: школы, социальных служб, органов правопорядка, культурных и образовательных организаций. В заключении следует отметить, что проведённый анализ подтвердил значимость детско-юношеской проблематики как устойчивого тематического направления в газете Азия-Плюс. Исследование показало, что издание системно освещает вопросы здравоохранения, образования, культурного развития и социальной защиты молодежи, используя при этом экспертные комментарии и различные интерпретационные фреймы. В результате СМИ выступает не только источником информации, но и активным участником формирования общественной повестки, влияя на восприятие социальных проблем и ценностные ориентиры аудитории.

Литература:

- 1.Аслонова, Н. Как в Душанбе школьников учат понимать кино и снимать собственные фильмы / Н. Аслонова // Азия-Плюс. – 2023. – №46, 12 ноября.
- 2.Аслонова, Н. Суд приговорил жителя Худжанда к 8 годам колонии за систематическое избиение 14-летней дочери / Н. Аслонова // Азия-Плюс. – 2023. – №52, 21 декабря.
- 3.Аслонова, Н. Тень прошлого: легитимность телесных наказаний и их последствия для психического здоровья детей в Центральной Азии / Н. Аслонова // Азия-Плюс. – 2023. – №42, 11 октября.
- 4.«В мечтах об отце», «Учитель», «Дов». 10 таджикских фильмов, которые стоит посмотреть каждому // Азия-Плюс. – 2025. – №45, 9 ноября.
- 5.Дьякова, Е. Г. Массовая коммуникация и власть в теории установления повестки дня / Е. Г. Дьякова // Антиномии. – 2002. – №3. – С. 144-168.
- 6.Корконосенко, С.Г. Социальность журналистики и медиа: методологические подходы / С.Г. Корконосенко // Вопросы теории и практики журналистики. – 2020. – №9. – С. 417-430.
- 7.Лебедев, Д.В. Исследование медиа-фреймов: обзор основных методологических подходов / Д.В. Лебедев, А.М. Мавлетова // Communications. Media. Design. – 2017. – №3. – С. 79-102.

- 8.Манзума, Ф. Диабет у ребенка: как сохранить здоровье и детство / Ф. Манзума // Азия-Плюс. – 2025. – №48, 26 ноября.
- 9.Манзума, Ф. Минздрав: в Таджикистане циркулирует «гонконгский» грипп, но поводов для тревоги нет / Ф. Манзума // Азия-Плюс. – 2025. – №50, 11 декабря.
- 10.Манзума, Ф. Президент открыл в Душанбе три новых детсада: «Ватанпарвар», «Басби» и «Гулистон» / Ф. Манзума // Азия-Плюс. – 2025. – №49, 3 декабря.
- 11.Рахманова, Ш. Цифровой скачок: Как Таджикистан адаптирует образование к реалиям XXI века / Ш. Рахманова // Азия-Плюс. – 2023. – №49, 2 декабря.
- 12.Хамидуллина, А. Культура отменяется? Как мат вытесняет вежливость из речи таджикской молодежи / А. Хамидуллина // Азия-Плюс. – 2024. – №11, 12 марта.
- 13.Хамидуллина, А. Сквернословие как язык поколения: кто виноват в деградации речи таджикских детей? / А. Хамидуллина // Азия-Плюс. – 2024. – №23, 6 июня.
- 14.Шоира, К. «Танцы есть, песни есть, книг – нет». О проблемах детской литературы в Таджикистане / К. Шоира // Азия-Плюс. – 2023. – №15, 10 апреля.
- 15.Demystifying Stuart Hall's Encoding/Decoding Model [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.toolify.ai/ai-news/demystifying-stuart-halls-encodingdecoding-model-100328> (Дата обращения: 20.12.2025).
- 16.Goffman, E. Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience / E. Goffman. – New York: Harper & Row, 1974. – 586 p.
- 17.Etman, R. Framing: Toward Clarification of a Framing Perspective. Journal of Communication [Электронный ресурс] / R. Etman // Режим доступа: <https://www.semanticscholar.org/paper/Framing%3A-Toward-Clarification-of-a-Fractured-Entman/a7036acb944a62b63b8aa3189b21bb0bad197bc2> (Дата обращения: 20.12.2025).

АНАЛИЗ ТЕМАТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ В ГАЗЕТЕ «АЗИЯ-ПЛЮС»

Настоящая статья посвящена исследованию тематического поля детско-юношеской проблематики в русскоязычной печати Таджикистана на примере газеты «Азия-Плюс». Цель исследования – показать, каким образом средства массовой информации конструируют и трансформируют вопросы развития молодежи, а также как публикации влияют на общественное сознание, ценностные ориентиры и поведенческие модели молодежи и взрослого населения. В основе анализа лежат концепции повестки дня, фрейминга и кодирования/декодирования медийных сообщений. Рассматривается, как редакторские решения формируют проблему, выделяют причинно-следственные связи, назначают ответственных и предлагают пути решения. Методологической основой исследования является качественный контент-анализ журналистских материалов с акцентом на повторяющиеся нарративные схемы и доминирующие фреймы. Эмпирическая база исследования опирается на публикации газеты «Азия-Плюс» и иллюстрирует основные тематические блоки: здоровье подростков (профилактика, доступность услуг, роль медицинских экспертов), вопросы образования и цифровизации учебного процесса, культурного и интеллектуального развития, а также проблему насилия. Особое внимание уделено роли журналистов в освещении данных тем и их взаимодействию со специалистами. Полученные результаты подчеркивают конструктивную функцию СМИ в информировании и формировании ответственного отношения к вопросам здоровья и образования, необходимость соблюдения профессионально-этических норм и активного сотрудничества с экспертным сообществом. По мнению автора, газета «Азия-Плюс» выполняет для русскоязычной аудитории Таджикистана значимую роль модератора общественного диалога по вопросам детско-юношеской проблематики.

Ключевые слова: детско-юношеская проблематика, русскоязычная пресса Таджикистана, «Азия-Плюс», повестка дня, фрейминг, кодирование/декодирование медийных сообщений, журналистика, общество.

ТАҲЛИЛИ МАЙДОНИ МАВЗУИИ МАСОИЛИ КӯДАКОН ВА ҶАВОНОН ДАР РӯЗНОМАИ «АЗИЯ-ПЛЮС»

Дар ин мақола мавзуи масъалаҳои кӯдакон ва ҷавонон дар матбуоти русзабони Тоҷикистон бо истифода аз рӯзномаи «Азия-Плюс» баррасӣ мешавад. Ҳадафи таҳқиқ нишон додани он аст, ки чӣ гуна ВАО масъалаҳои рушди ҷавонро тарҳрезӣ ва тағйир медиҳад, инчунин чӣ гуна нашрияҳо ба шуури ҷамъиятӣ, самтҳои арзишӣ ва намунаҳои рафтори ҷавонон ва калонсолон таъсир мерасонанд. Таҳлил бар мафҳумҳои муқаррар кардани рӯзнома, ҷаҳорчӯбагузорӣ ва рамзгузорӣ/рамзкушоии паёмҳои ВАО асос ёфтааст. Он меомӯзад, ки чӣ гуна қарорҳои таҳрирӣ мушкилотро инъикос мекунанд, муносибатҳои сабабу натиҷаро нишон медиҳанд, масъулиятро тақсим мекунанд ва роҳҳои ҳалли онро пешниҳод мекунанд. Асоси методологии таҳқиқ таҳлили мундариҷаи сифатии маводи рӯзноманигорӣ бо таъкид ба намунаҳои такрории ривоятӣ ва ҷаҳорчӯбаҳои бартаридошта мебошад. Пойгоҳи эмпирикии таҳқиқ бар нашрияҳои рӯзномаи «Азия-Плюс» асос ёфтааст ва блокҳои асосии мавзиро нишон медиҳад: саломатии наврасон (пешгирӣ, дастрасии хизматрасонӣ, нақши коршиносони тиббӣ), масъалаҳои маориф ва рақамикунони раванди таълим, рушди фарҳангӣ ва зехнӣ ва мушкилоти зӯрварӣ. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши рӯзноманигорон дар инъикоси ин мавзӯҳо ва муоширати онҳо бо мутахассисон равона карда шудааст. Натиҷаҳо нақши созандаи ВАО-ро дар огоҳсозӣ ва тарбияи муносибати масъулиятнок нисбат ба масъалаҳои тандурустӣ ва маориф, зарурати риояи меъёрҳои ахлоқии касбӣ ва ҳамкориҳои ғайрӣ бо ҷомеаи коршиносон нишон медиҳанд. Ба гуфтаи муаллиф, рӯзномаи «Азия-Плюс» дар муқолаҳои ҷамъиятӣ оид ба масъалаҳои кӯдакон ва ҷавонон барои аудиторияи русзабони Тоҷикистон нақши муҳим мебозад.

Калидвожаҳо: масъалаҳои кӯдакон ва ҷавонон, матбуоти русзабон дар Тоҷикистон, «Азия-Плюс», рӯзнома, ҷаҳорчӯбагузорӣ, рамзгузорӣ/рамзкушоии паёмҳои ВАО, журналистика, ҷомеа.

ANALYSIS OF THE THEMATIC FIELD OF CHILD AND YOUTH ISSUES IN THE NEWSPAPER ASIA-PLUS

This article examines the thematic field of child and youth issues in the Russian-language press of Tajikistan, using the newspaper Asia-Plus as a case study. The aim of the study is to demonstrate how the media construct and transform issues related to youth development, and how these publications influence public consciousness, value orientations, and behavioral patterns among both young people and adults. The analysis is based on the concepts of agenda-setting, framing, and encoding/decoding of media messages, focusing on how editorial decisions define the problem, highlight causal links, assign responsibility, and propose solutions. Methodologically, the study employs qualitative content analysis of journalistic materials, with an emphasis on recurring narrative schemes and dominant frames. The empirical part draws on publications from Asia-Plus and highlights key thematic blocks, including adolescent health (prevention, accessibility of services, role of medical experts), educational issues and digitalization of the learning process, cultural and intellectual development, and the problem of violence. Special attention is given to the role of journalists and their interaction with experts. The findings emphasize the constructive function of the media in informing and shaping responsible attitudes toward health and education, the need to adhere to professional ethical standards, and active collaboration with the expert community. According to the author, Asia-Plus serves as an important moderator of public dialogue on child and youth issues for the Russian-speaking audience in Tajikistan.

Keywords: child and youth issues, Russian-language press of Tajikistan, Asia-Plus, agenda-setting, framing, encoding/decoding of media messages, journalism, society.

Маълумот оид ба муаллиф: Бердиева Нилуфар Назирмадовна аспиранти кафедраи рӯзноманигории дохилӣ ва байналмиллалии Донишгоҳи Славянии Россия ва Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, кӯчаи М.Турсунзода, х.30. Тел: (+992)882-20-02-05.

Сведения об авторе: Бердиева Нилуфар Назирмадовна-аспирантка кафедры отечественной и международной журналистики Российско-таджикского (славянского) университета. Адрес: Душанбе, ул. М. Турсунзода, 30. Тел: (+992) 882-20-02-05.

Information about the author: Berdieva Nilufar Nazirmadovna-postgraduate student at the Department of National and International Journalism of the Russian-Tajik (Slavonic University). Address: Dushanbe, M. Tursunzoda St., 30. Tel: (+992) 882-20-02-05.

УДК 811.222.8 + 811.111'367

ПОНЯТИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ И ЕГО РОЛЬ В ВЫРАЖЕНИИ ВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Дружинина З.Д., соискатель
Национальная академия наук Таджикистана

Проблема словосочетания как синтаксической единицы занимает важное место в современной лингвистике, поскольку именно на уровне словосочетания реализуются сложные семантико-грамматические отношения, в том числе временные. В таджикском и английском языках словосочетание выполняет важную функцию конкретизации временных параметров действия ещё до формирования законченного предложения. Именно на уровне словосочетания происходит первичное соотнесение действия с определённым моментом или отрезком времени, что особенно наглядно проявляется в сопоставительном анализе языковых средств.

В таджикском языке временная отнесённость в словосочетаниях чаще всего выражается лексико-семантически. Например, в сочетании «**субх омадан**» временной компонент «субх» указывает на момент совершения действия, тогда как глагол сам по себе не содержит временной конкретики. Аналогично в словосочетании «**дар вақти дарс хондан**» зависимое существительное с временным значением формирует представление о временных рамках действия. В этих случаях именно словосочетание, а не форма глагольного времени, задаёт временную координату.

В английском языке сходная функция реализуется, но с опорой на аналитические конструкции. Так, словосочетание «**to arrive in the morning**» структурно соответствует таджикскому «субх омадан», однако в английском языке временная семантика оформляется через предложно-именную конструкцию. В сочетании «**to study during the lesson**» временной ориентир, как и в таджикском примере, задаётся зависимым компонентом, но выражается при помощи предлога *during*, что отражает специфику английской синтаксической системы.

Особый интерес представляет выражение длительности действия. В таджикском языке это часто достигается за счёт словосочетаний типа «**муддати дароз кор кардан**», где лексема «муддати дароз» обозначает протяжённость процесса. В английском языке аналогичное значение передаётся сочетанием «**to work for a long time**», где временная длительность также выражена не грамматически, а лексически — через словосочетание с предлогом *for*. В обоих языках словосочетание выступает ключевым носителем временной информации.

Различия особенно заметны при выражении повторяемости действий. В таджикском языке словосочетания типа «**хар рӯз машқ кардан**» указывают на регулярность действия посредством наречия частотности. В английском языке этому соответствует словосочетание «**to practise every day**», где временная повторяемость также передаётся зависимым компонентом. Несмотря на формальное сходство, английское словосочетание чаще вступает в тесное взаимодействие с формой глагольного времени, тогда как в таджикском языке регулярность может быть выражена автономно, без обязательной грамматической маркировки.

Сопоставление примеров показывает, что в таджикском и английском языках словосочетание выполняет сходную функционально-семантическую роль в выражении временной отнесенности, однако реализует её различными структурными средствами. В таджикском языке доминирует лексико-контекстуальный способ выражения времени, тогда как в английском языке временная семантика чаще оформляется через устойчивые аналитические модели. Это подтверждает промежуточный статус словосочетания как единицы, связывающей слово и предложение не только структурно, но и семантически.

Словосочетание в таджикском и английском языках следует рассматривать как важнейший механизм формирования временной семантики. Оно не только связывает слово и предложение в структурном отношении, но и обеспечивает поэтапное развертывание временных значений, позволяя говорящему более точно и гибко передавать характеристику действий, процессов и состояний во времени.

Сопоставительное изучение данной категории позволяет выявить как универсальные, так и специфические черты выражения временных отношений в языках различной типологической принадлежности [1].

В лингвистической традиции словосочетание определяется как синтаксическая конструкция, состоящая из двух или более знаменательных слов, объединённых подчинительной связью и не обладающая предикативностью [2]. Словосочетание в лингвистике определяется как синтаксическая конструкция, состоящая из двух или более знаменательных слов, объединённых подчинительной связью и не обладающая предикативностью. Оно занимает промежуточное место между словом и предложением, обладая более сложной семантикой, чем отдельное слово, но не выражая законченное суждение самостоятельно. Одной из важнейших функций словосочетания является передача временной отнесённости действий, состояний и процессов, позволяя уточнять момент, длительность или повторяемость события ещё до формирования полного предложения. В таджикском языке временные характеристики часто выражаются с помощью сочетания глагола с наречиями времени, существительными и послелогом. Например, словосочетание «**субх баромадан**» указывает на момент действия «утром» до включения в предложение, а сочетание «**дар вақти дарс хондан**» задаёт временной контекст «во время урока». В английском языке аналогичные функции выполняют аналитические конструкции, включающие предлоги и наречия. Например, словосочетание «**to go out in the morning**» соответствует таджикскому «**субх баромадан**», где наречие времени уточняет момент действия, а «**to study during the lesson**» передаёт смысл сочетания «**дар вақти дарс хондан**» с помощью предлога **during**. Сопоставление этих примеров показывает, что в обоих языках словосочетание обеспечивает уточнение временной координаты действия до включения в предложение, но способы выражения различаются: в таджикском языке временная семантика чаще реализуется через зависимые слова, а в английском языке она оформляется через аналитические конструкции с предлогами, тесно связанные с формой глагола. Кроме того, словосочетания в обоих языках позволяют выражать длительность и повторяемость действий. В таджикском языке это проявляется в сочетаниях «**муддати дароз кор кардан**» и «**хар рӯз машқ кардан**», в английском языке аналогичные значения передаются конструкциями «**to work for a long time**» и «**to practise every day**». Таким образом, словосочетание в таджикском и английском языках выполняет функцию промежуточного звена между словом и предложением и играет ключевую роль в формировании временной семантики высказывания, обеспечивая более точное и детализированное представление о моменте, продолжительности и регулярности действия. Основным признаком словосочетания является наличие главного и зависимого компонентов, между которыми устанавливаются определённые семантико-грамматические отношения. Временные отношения, хотя и не являются единственными, занимают особое место, поскольку тесно связаны с категорией времени, аспектуальностью и контекстуальной интерпретацией высказывания.

В таджикском языке словосочетания, выражающие временные отношения, формируются преимущественно на основе именных и глагольных конструкций. К числу наиболее распространённых относятся сочетания с временными существительными: *дар вақти кор* (во время работы), *пас аз анҷом* (после завершения), *то субҳ* (до утра). В подобных конструкциях временное значение передаётся лексически и уточняется служебными словами и послелогоми, что является характерной чертой аналитического строя современного таджикского языка [3]. Важную роль играют также деепричастные и инфинитивные обороты, которые, хотя и находятся на границе словосочетания и предложения, активно участвуют в выражении временной соотнесённости действий.

В английском языке временные отношения в словосочетаниях реализуются как лексико-грамматическими, так и чисто грамматическими средствами. Распространены словосочетания с предлогами времени: *before the meeting, during the night, after finishing the work*. Предлог в сочетании с существительным или герундием выступает основным показателем временной отнесённости, тогда как форма зависимого слова может дополнительно уточнять характер временных отношений [4]. Существенную роль играют также атрибутивные словосочетания, где временная семантика выражается прилагательными и причастиями: *previous experience, upcoming events, recent changes*.

Сопоставительный анализ показывает, что в обоих языках словосочетание является важным средством конкретизации временных значений, однако способы их выражения различаются. В таджикском языке временные отношения чаще передаются лексико-синтаксическими средствами с активным использованием послелогов и служебных слов, тогда как в английском языке ведущую роль играют предлоги и неличные формы глагола. Кроме того, английские словосочетания более тесно связаны с системой грамматического времени, поскольку выбор формы зависимого компонента нередко обусловлен временной формой главного слова [5].

Особого внимания заслуживает взаимодействие словосочетания и контекста. В обоих языках временное значение словосочетания может уточняться или модифицироваться в зависимости от контекстуального окружения. Так, таджикское словосочетание *дар як лаҳза* (в один момент) в разных контекстах может указывать как на мгновенность действия, так и на его неожиданность. Аналогично, английское *at the moment* может выражать как строгое настоящее время, так и субъективную оценку актуальности ситуации [6]. Это свидетельствует о том, что словосочетание является гибкой единицей, способной интегрировать лексические, грамматические и прагматические компоненты значения.

Словосочетание в таджикском и английском языках выступает важным средством выражения временных отношений, обеспечивая точность и вариативность временной характеристики действий и состояний. Несмотря на типологические различия языков, наблюдается общая тенденция к использованию аналитических конструкций, в которых временное значение формируется за счёт взаимодействия главного и зависимого компонентов. Сопоставительное изучение данных конструкций способствует более глубокому пониманию механизмов временной категоризации в языке и может быть использовано как в теоретических исследованиях, так и в практике преподавания иностранных языков.

Словосочетание как синтаксическая единица занимает важное место в системе языка, поскольку именно на этом уровне происходит конкретизация и уточнение различных семантических отношений, включая временные. В таджикском и английском языках словосочетание служит одним из основных средств выражения временной соотнесённости действий, состояний и процессов, дополняя и развивая категорию грамматического времени глагола [7].

В лингвистике словосочетание традиционно определяется как соединение двух или более знаменательных слов, связанных подчинительной связью и не обладающих предикативностью [8]. Оно отличается от предложения отсутствием грамматической основы, однако обладает семантической цельностью. Временные отношения в словосочетании

выражаются через взаимодействие главного и зависимого компонентов, где зависимый элемент уточняет временную характеристику действия или признака.

В таджикском языке временные отношения в словосочетаниях чаще всего передаются лексико-синтаксическими средствами. К ним относятся сочетания с временными существительными и послелогом: *дар вақти таҳсил* (во время учёбы), *пас аз анҷоми кор* (после окончания работы), *то бегоҳ* (до вечера). Подобные конструкции указывают на момент, длительность или предел действия и широко используются как в письменной, так и в устной речи [9]. Значительную роль играют также сочетания с отглагольными формами, которые позволяют выражать одновременность или последовательность действий, не прибегая к развернутым предикативным конструкциям.

В английском языке словосочетание также является важным средством выражения временных отношений, однако здесь ведущую роль играют предлоги и неличные формы глагола. Распространёнными являются конструкции типа *before the lesson, during the day, after finishing the project*, где предлог выступает основным показателем временной семантики [10]. Существенное значение имеют словосочетания с герундием и причастиями, которые позволяют компактно передавать сложные временные отношения, такие как одновременность, предшествование или последующее действие.

Сопоставительный анализ показывает, что в таджикском и английском языках словосочетание выполняет сходную функциональную задачу - уточнение и конкретизацию временных значений, однако способы её реализации различаются. В таджикском языке преобладают аналитические конструкции с послелогом и служебными словами, тогда как в английском языке временная семантика тесно связана с системой предлогов и формами неличных глаголов [11]. При этом в обоих языках словосочетание активно взаимодействует с контекстом, что позволяет расширять или сужать временное значение в зависимости от коммуникативной ситуации.

Особое значение словосочетания проявляется в том, что оно обеспечивает экономию языковых средств. С помощью относительно простой синтаксической конструкции говорящий может точно указать временные параметры действия, не прибегая к сложным предложениям. Это делает словосочетание универсальным и гибким средством выражения временных отношений как в таджикском, так и в английском языках [12].

Словосочетание выступает важным элементом синтаксической системы обоих языков и играет значительную роль в выражении временных отношений. Его анализ в сопоставительном аспекте позволяет глубже понять механизмы временной организации высказывания и выявить типологические особенности таджикского и английского языков.

В английском и таджикском языках словосочетание является важным средством выражения временных отношений, поскольку именно на этом уровне синтаксиса происходит конкретизация временной соотнесённости действия, состояния или процесса. Словосочетание позволяет уточнить момент, длительность, повторяемость или последовательность действий, дополняя грамматическую категорию времени и обеспечивая более точную интерпретацию высказывания. В обоих языках временные значения формируются за счёт взаимодействия главного и зависимого компонентов, однако конкретные языковые средства их выражения имеют свои типологические особенности.

В таджикском языке временные отношения в словосочетаниях чаще всего выражаются с помощью лексико-синтаксических средств, прежде всего временных существительных и послелогов. Так, в словосочетаниях *дар вақти кор* (во время работы), *пас аз анҷоми таҳсил* (после окончания учёбы), *то бегоҳ* (до вечера) временная характеристика действия передаётся зависимым компонентом, который указывает на момент или предел совершения действия. Подобные конструкции широко используются в речи и отличаются семантической точностью, так как позволяют конкретизировать временные рамки без изменения формы глагола. Временное значение может также выражаться посредством отглагольных форм, например в словосочетаниях *пеш аз омадан* (перед

приходом), *ба хондан шуруъ кардан* (начать читать), где устанавливаются отношения предшествования или начала действия.

В английском языке словосочетание также играет значительную роль в выражении временных отношений, однако здесь ведущую функцию выполняют предлоги и неличные формы глагола. Широко распространены словосочетания с предлогами времени, такие как **before the lesson** (перед уроком), **during the day** (в течение дня), **after the meeting** (после собрания). В этих примерах именно предлог задаёт временную семантику, а существительное уточняет временной отрезок. Особое место занимают словосочетания с герундием и причастиями, например **after finishing the work** (после завершения работы), **while reading the book** (во время чтения книги), которые позволяют компактно выражать отношения одновременности или последовательности действий.

Сопоставление примеров из таджикского и английского языков показывает, что в обоих языках словосочетание выполняет сходную коммуникативную функцию - уточнение временной характеристики действия. Вместе с тем различия проявляются в используемых грамматических средствах: в таджикском языке преобладают послелог и аналитические конструкции, тогда как в английском языке временные отношения тесно связаны с системой предлогов и неличных глагольных форм. Несмотря на эти различия, словосочетание в обоих языках выступает универсальным и гибким средством выражения временных отношений, позволяя говорящему точно и экономно передавать временные параметры высказывания.

Литература:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — С. 432–435. (Статьи «словосочетание», «синтаксические отношения», «временные значения»)
2. Валгина Н. С. Современный русский язык. Синтаксис. — М.: Высшая школа, 2003. — С. 76–89, 112–118. (Разделы о словосочетании и семантико-синтаксических отношениях, включая временные)
3. Раҳматуллоев Ш. Грамматикаи забони адабии тоҷик. — Душанбе: Маориф, 2010. — С. 214–229, 301–308. (Словосочетание, послелог и выражение временных отношений)
4. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. — London: Longman, 1985. — P. 98–104, 663–671. (Phrases, prepositional phrases, temporal relations)
5. Biber D., Conrad S., Reppen R. Longman Student Grammar of Spoken and Written English. — London: Longman, 2002. — P. 45–52, 156–162. (Word combinations, temporal modifiers, prepositions of time)
6. Lyons J. Semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995. — P. 302–315. (Temporal reference and semantic interpretation)
7. Абдуллоев А. Синтаксиси забони адабии тоҷик. — Душанбе: Ирфон, 2008. — С. 143–158. (Словосочетание и семантико-синтаксические отношения)
8. Нуриддинов М. Масъалаҳои сохтори грамматикӣи забони тоҷикӣ. — Душанбе: Маориф, 2012. — С. 201–214. (Лексико-синтаксические средства выражения времени)
9. Кузьмина Н. А. Синтаксис современного русского языка. — М.: Флинта, 2010. — С. 64–79. (Теория словосочетания и функциональные отношения)
10. Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — P. 170–182, 633–641. (Temporal adjuncts and phrase structure)
11. Downing A., Locke P. A University Course in English Grammar. — London: Routledge, 2006. — P. 248–255. (Time expressions and non-finite constructions)
12. Comrie B. *Tense*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985. — P. 9–17, 47–55. (Категория времени и её синтаксическая реализация)

ПОНЯТИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ И ЕГО РОЛЬ В ВЫРАЖЕНИИ ВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье анализируются особенности словосочетания как синтаксической единицы и его роль в выражении временных отношений в таджикском и английском языках. Словосочетание, занимая промежуточное положение между словом и предложением, играет важную роль в формировании и конкретизации временного значения действия, состояния и процесса. Именно на уровне словосочетания наиболее чётко проявляются семантико-грамматические связи между компонентами, посредством которых выражаются параметры времени: длительность, повторяемость, завершённость, последовательность и одновременность.

В работе рассматриваются грамматические, структурные (синтаксические) и семантические особенности временных словосочетаний на сопоставительном материале двух языков.

В таджикском языке временные отношения преимущественно выражаются посредством подчинительной связи, временных детерминантов, наречий времени, послелогов и составных глагольных форм. В английском языке временные словосочетания строятся главным образом на аналитических средствах: вспомогательных глаголах (have, be, will), временных формах (Perfect, Continuous), модальных глаголах и лексических показателях времени (yesterday, already, tomorrow, since, for и др.).

Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для сравнительного языкознания, теории перевода, разработки словарей и грамматических пособий, а также для дальнейшего развития синтаксических и семантических исследований.

Ключевые слова: словосочетание, временные отношения, таджикский язык, английский язык, грамматика, морфология, синтаксис, семантика, сопоставительный анализ, временные показатели, длительность, завершённость, последовательность, аспект, вспомогательные глаголы, подчинительная связь, перевод, межкультурная коммуникация.

МАҲҶУМИ ИБОРА ВА НАҚШИ ОН ДАР ИФОДАИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМОНӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақола хусусиятҳои ибора ҳамаҷун воҳиди синтаксисӣ ва нақши он дар ифодаи муносибатҳои замони дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Ибора дар байни калима ва ҷумла мавқеи миёнаро ишғол намуда, дар ташаккул ва мушаххасгардонии маънои замони амал, ҳолат ва раванд нақши муҳим мебозад. Маҳз дар сатҳи ибора робитаҳои семантикии грамматикӣ байни ҷузъҳо ба таври возеҳ зоҳир мешаванд, ки тавассути онҳо параметрҳои замон — давомнокӣ, такроршавӣ, анҷомёбӣ, пайдарпайӣ ва ҳамзамонӣ ифода меёбанд.

Дар мақола хусусиятҳои грамматикӣ, сохторӣ (синтаксисӣ) ва семантикии ибораҳои замони дар асоси маводи муқоисавӣ ду забон баррасӣ шудаанд.

Дар забони тоҷикӣ муносибатҳои замони асосан тавассути алоқаи тобеъ, детерминантҳои замони, зарфҳои замон, паспавандҳо ва шаклҳои мураккаби феълӣ ифода мегарданд. Дар забони англисӣ ибораҳои замони асосан дар заминаи воситаҳои аналитикӣ: феълҳои ёвар (have, be, will), шаклҳои замони (Perfect, Continuous), феълҳои модалӣ ва нишондиҳандаҳои лексикӣ замон (yesterday, already, tomorrow, since, for ва ғайра) сохта мешаванд.

Натиҷаҳои тадқиқот барои забоншиносии муқоисавӣ, назарияи тарҷума, таҳияи луғатҳо ва дастурҳои грамматикӣ, инчунин барои рушди минбаъдаи тадқиқоти синтаксисӣ ва семантикӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ доранд.

Калидвожаҳо: ибора, муносибатҳои замони, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, грамматика, морфология, синтаксис, семантика, таҳлили муқоисавӣ, нишондиҳандаҳои замони, давомнокӣ, анҷомёбӣ, пайдарпайӣ, ҷанба, феълҳои ёридиҳанда, алоқаи тобеият, тарҷума, муоширати байнифарҳангӣ.

THE CONCEPT OF THE PHRASES AND ITS ROLE IN EXPRESSING TEMPORAL RELATIONS IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article analyzes the characteristics of the phrase as a syntactic unit and its role in expressing temporal relations in the Tajik and English languages. Phrases, occupying an intermediate position between words and sentences, play an important role in shaping and concretizing the temporal meaning of actions, states, and processes. It is at the level of phrases that the semantic and grammatical connections between components are most clearly manifested, expressing the temporal parameters of duration, repetition, completeness, sequence, and simultaneity.

This paper examines the grammatical, structural (syntactic), and semantic features of temporal phrases using comparative material from the two languages.

In Tajik, temporal relations are primarily expressed through subordination, temporal determinants, adverbs of time, postpositions, and compound verb forms. In English, temporal collocations are constructed primarily through analytical tools: auxiliary verbs (have, be, will), tense forms (perfect, continuous), modal verbs, and lexical time markers (yesterday, already, tomorrow, since, for, etc.).

The results of the study have theoretical and practical significance for comparative linguistics, translation theory, the development of dictionaries and grammar manuals, as well as for the further development of syntactic and semantic research.

Keywords: collocation, temporal relations, Tajik, English, grammar, morphology, syntax, semantics, comparative analysis, temporal markers, duration, completeness, sequence, aspect, auxiliary verbs, subordination, translation, intercultural communication

Сведения об авторе: Дружинина Заррина, соискатель кафедры иностранных языков Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, просп. Рудаки, 33. Электронная почта: zdruzhinina84@mail.ru. Тел.: (+992)935154018

Маълумот дар бораи муаллиф: Дружинина Заррина, унвонҷӯи кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони. Рӯдакӣ, 33. E-mail: zdruzhinina84@mail.ru Тел.: (+992)935154018

Information about the author: Druzhinina Zarrina, applicant of the Department of Foreign Languages at the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 33 Rudaki Ave., Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan. E-mail: zdruzhinina84@mail.ru Tel.: (+992) 935154018

Рецензент: Саидзода Х.А., д.ф.н., профессор
Национальная академии наук РТ

ТДУ: 811.112.2. (075,8) (575.31-35)
И-75

ХУСУСИЯТИ ИСТИФОДАБАРИИ ДАРАЧАҲОИ СИФАТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Исоқова С.А., докторанти (PhD)
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Мақолаи таҳқиқотии интихобнамуда мубрам буда, ба таҳлили яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии муқоисавӣ равона гардидааст. Ҳангоми таҳлил ва баррасӣ намудани омӯзиши дараҷаҳои сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ пеш аз ҳама инъикос намудани хусусияти дараҷаҳои сифат дар забонҳои муқоисашаванда мавриди пажӯҳиши илмӣ қарор гирифтааст. Дар марҳилаи таҳқиқоти илмӣ, мо ҷиҳати баррасӣ намудани нақш ва мақоми омӯзиши сохти семантикии дараҷаҳои сифатро дар забонҳои англисӣ ва олмонӣ асос намуда,

сарчашмаи дараҷаҳои сифатро дар забонҳои англисӣ ва олмонӣ таҳқиқ намудем. Ҳадафи дигари таҳқиқи илмӣ ба он равона гардид, ки вазифаҳои назариявӣ ва амалии дараҷаҳои сифатро дар забонҳои гуногунсохтор баён намоем, ки ин принципи таҳқиқи илмӣ дар ин мақола ба пуррагӣ риоя гардид.

Дар ин замина, доништан ва таҳқиқ намудани дараҷаҳои сифат дар забонҳои муқоисашаванда, яке аз хусусиятҳои матраҳшаванда дар илми забоншиносӣ мебошад. Аз ин рӯ, натиҷагирӣ намудани дараҷаҳои сифат аз забони олмонӣ ба забони тоҷикӣ ё барои муайян гардидани хусусиятҳои фарқкунандаи дараҷаҳои сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ дар муқоиса, ҳамчун падидаи нав дар илми забоншиносии муқоисавӣ мебошад, ки натиҷаи он бешак вобаста ба асосии ҷавобгӯии ниёзи мардум дар мактабҳои оливу миёнаи кишварамон ҷой гирифтааст. Дар заминаи пажӯҳишоти илмӣ, таҷдиди назарсанҷӣ ва муайян намудани ҳадафу вазифаҳои дараҷаҳои сифат дар ҷумла, алалхусус дар ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ мебошад.

Дар ин мақолаи илмӣ мо тасмим гирифтем, ки ҷиҳати мушаххас намудани вазифаҳои гуногунии дараҷаҳои сифатро дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ таҳқиқи муқоисавӣ намоем.

Манбаъ ва сарчашмаҳои таҳқиқи бадастовардаи мо ҳангоми муайян намудани таҳқиқи асару мақолаҳои илмӣ доир ба ҷанбаҳои гуногунии сифат ва хусусияти усули грамматикӣ он дар мавҷудияти ҳиссаҳои нутқи ҷумла дар забонҳои муқоисавӣ асоснок мегардад. Бояд қайд кард, ки дар пажӯҳишоти илмӣ ин мақола асарҳои олимону забоншиносони ватанию хориҷӣ М.В. Раевский, Н.Г. Ачкасова, Ю.Д. Апресян, А.В. Дядичева, Н.А. Артемова, Н.Д. Андреев, Г. Ивлева, А.В. Дядичева, М.А. Кручинина, Д.А. Паремская, Б. Камолиддинов, Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмухаммадов, Г. Камянова, Ш. Рустамов, П. Чамшедов ва дигарон, ки дар онҳо дараҷаҳои сифат мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд ба маврид мебошад.

Д.А. Паремская бар он ақида аст, ки «Мавқеи истифодабарии дараҷаҳои сифат, ин таъя намудан ба хусусиятҳои онҳо мебошад. Аз ин ҷиҳат хусусияти мавқеъгирӣ дараҷаҳои сифат ва роҳҳои қорбурди онҳо дар забонҳои муқоисашаванда вобаста ба сохтори грамматикӣ ва лексикӣ-грамматикӣ мебошад. Дар ин натиҷа, ҳангоми муайян намудани хусусияти онҳо бо сохти сохторӣ ва маъноӣ аз ҳамдигар дар ду забони муқоисашаванда тафовут дошта, яке аз ҳамдигар бо вижагиҳои фарқкунандаи дараҷаҳои сифат ҳангоми истифода гардидан дар ҷумлаҳо вобаста ба қорбурди онҳо бо бандакҳо ва пасвандҳои суффиксоз истифода намуд» [14, с. 133].

Дар баробари ин қайд бояд кард, ки ҷиҳати равшан намудани ҷозибанокии пурқувватар ва пуртасвир баён қардани матлаб дар забонҳои муқоисашаванда лозим мебошад, ки барои мо пажӯҳишгарон имконияти васеътар дар таҳлилу баррасӣ намудани самтҳои илмӣ ба таври услубӣ ва лексикӣ бояд забонҳои хориҷиро хуб доништа бошем. Маҳз дар ҳамин қорбасти метавон таҳқиқи лингвистии дараҷаҳои сифатро бо хусусияти категориявӣ баррасӣ намуд, ки яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ, ин натиҷагирӣ намудани сифат вобаста ба маъноии аломат ва хусусияти сифат дар ашё истифода мегардад. Дар ин натиҷа, агар ба масъалаи сифат нигарем, он хос набуда, бинобар ин масъалаи исми хос ҷӣ дар шакли ҷамъ ва ҷӣ дар шакли танҳо ба вучуд ояд, аммо мавқеи сифат вобаста ба ҳолат дар шумораи танҳо мондан мегирад. масалан; *манзараи зебо-schöne Aussicht, манзараҳои зебо-schöne Aussichten, абри сафед-weiße Wolke, абрҳои сафед-weiße Wolken* ва ғайра.

Дар ин ҳолат, нақши сифатро дар ҳар ду забон аз рӯи сохти мавҷудияташон ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: сифатҳои аслий ва сифатҳои нисбӣ. Аз рӯи гурӯҳи якум сохти морфологӣ сифатҳо се дараҷа: Der positive Grad - дараҷаи оддӣ, Der komparativ Grad - *муқоисавӣ (қийёсӣ) ва* Der superlativ Grad -*дараҷаи олӣ* доранд [3, с. 42-48]. Вобаста ба ҳамин хусусияти истифодабарии сифати аслий муайян намуд, ки он ба аломат ва хосияти ҷиғунагии ашёр дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ ифода менамояд. Дар баррасии сифатҳои аслий мувофиқи маънои луғавии худ вобаста ба сохти морфологии онҳо ба амсоли ранг-Farbe, бӯй-Geruch, маъза-Geschmack, вазн-Gewicht, хусусият-Eigenschaften, ҳарорат-Temperatur, устуворӣ- Stabilität ва дигар мафҳумҳои ашёҳоро ифода менамоянд: Сурх-rot, сафед-weiß, сиёҳ-schwarz, зард-gelb, кабуд-blau, ширин-süß талх-bitter, бамаъза-lecker, хушбӯй-duftend,

бадбӯй-übelriechend, калон-groß, хурд- klein, баланд-hoch, кӯтоҳ-kurz, майда-klein, вазнин-schwer, сабук-leicht, ғафс-dick, тунук-dünn, борик-schmal, васеъ- breit, гарм-warm, хунук- kalt, салкин- kühl, мустаҳкам-fest, сахт-hart, мулоим-weich, суст-schwach ва ғайра дохил мегарданд. Бинобар ин, бештари сифатҳои аслии дар сохти морфологии худ аз рӯи баромад ва пайдоиши худ бо калимаҳои решагии аслии пайваст буда, ба давраи қадимтарини забон мансубанд: хуб-gut, бад-schlecht, сурх-rot, сафед- weiß, нав-neu, кӯҳна-alt, калон-groß, хурд- klein, майда-winzig, пир-alt, ҷавон-jung, рост-gerade ва ғ.

Дар натиҷаи муқоиса намудан бо сифатҳои нисбӣ чунин хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ сифатҳои аслиро қайд кардан лозим аст:

1) Сифатҳои аслии бо хусусияти морфологии дараҷаи қиёсӣ истифода мегарданд: чунончӣ; хуб-gut, хубтар-besser, хубтарин-am besten, калон-groß –калонтар-größer ва калонтарин-am größten.

а) Ҷиҳати истифода гардидани сифат бо зарфу миқдор то андозае дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ серистеъмоланд: Бисёр хуб-Sehr gut, хеле калон-sehr groß, нисоят васеъ-extrem breit, бениҳоят дур-xtrem weit ва ғайра.

2) Ҳолати мавҷудияти дараҷаи камӣ, зиёдӣ ва хурдию навозиш: сурхча-Röteln, кабудча-Blaubeere, сурхтоб-rötlich, кабудтоб-bläulich, сурхина-Rothaarige, зардина-Gelb, сап-сафед-weiß-weiß, сип-сиёҳ-schwarzäugigs, калонакак-der Große, хушрӯякак-heiter, зебоjak-Schön.

3) Аксарияти сифатҳои аслии калимаҳои антонимӣ доранд: хуб-бад gut-schlecht, калон-хурд-groß-klein, талх-ширин-bitter-süß, дароз-кутоҳ lang-kurz, равшан-торик-hell-dunkel ...

4) Вобаста ба истифода гардидани сифатҳои аслии бо ёрии пасванди –и (-ги) исмҳои абстракт сохта мешаванд: бад-бадӣ schlecht- teuflisch, сахт-сахтӣ-hart-Härte, сафед-сафедӣ-weiß-Weiße, нек-некӣ-gut-Güte, тоза-тозагӣ-sauber- Sauberkeit.

Бояд гуфт, ки ҳар як сифати аслии дорои ҳамаи ин хусусияту аломатҳо мебошанд, ки мавҷудияти ин хусусиятҳо имконият медиҳад, ки сифатҳои аслиро аз нисбӣ фарқ намоем. Дар натиҷа маълум мегардад, ки сифатҳои нисбӣ ба ҳеҷ кадоми ин хусусиятҳо соҳиб нестанд. Агар дар хусуси сифатҳои нисбӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ таҳқиқ намоем, он ҷиғунагии аломатро аз ҷиҳати нисбат доштан ба предметҳои дигар ва ҳодисаҳо нишон медиҳанд. Аз ҳамин сабаб, оид ба масъалаи сифат, хелҳои сифат, дараҷаи муқоисавӣ таҳлил намудан дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ зарур мешуморем. Аз ҳамин ҷиҳат, забоншиносии муқоисавӣ низ ба мисли илмҳои дигар дорои хусусияти методҳои таҳқиқоти илмӣ худро дорад, ки ба инҳо дохил мешаванд: методҳои назариявӣ, амалӣ, таърихӣ, типологӣ, қиёсӣ, тасвирӣ, муқоисавӣ, таҷрибавӣ, омӯрӣ (статистикӣ) таърихӣ-муқоисавӣ ва ғайра. Бо ёрии ин методҳо масъалаҳои муҳим дар рушди илми забоншиносӣ, ҳосатан дар забонҳои муқоисашаванда ҳал карда мешаванд. Дар натиҷаи марҳилаи рушди таҳқиқ мо дар ин мақола ҷиҳати ҳамаҷарафа баррасӣ ва мавриди пажӯҳиш қарор додани хусусиятҳои лексикӣ, грамматикӣ, сохторӣ ва маъноии дараҷаҳои сифатро дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ ба инобат гирифтем, ки ҳангоми пажӯҳиши илмӣ барои мо шароити мусоид фароҳам овард, ки дар самти муҳрамии таҳқиқ дар ин мақола ба таҳлили функционалӣ, сохторӣ ва маъноии дараҷаҳои сифат ҳангоми истифодабарии онҳо дар забонҳои муқоисашаванда аҳамияти аввалиндараҷа дода, сохт ва мавқеи корбурди дараҷаҳои сифатро дар забонҳои гуногунсохт дар асоси сарчашмаҳои тоҷикӣ ва олмонӣ аз рӯи нуқтаи назариявӣ ва амалӣ пажӯҳиши илмӣ намоем.

Дар хусуси таҳқиқи морфологии сифатҳои нисбӣ аз сифатҳои аслии ҳангоми муайян намудан ба он фарқ мекунам, ки онҳо сохти дараҷаи қиёсӣ ва антонимӣ надоранд, инчунин мафҳуми камӣ зиёдӣ ва хурдию навозишро ифода намекунам. Дар ин самт сифатҳои нисбӣ дар доираи шакли сохта ва пайваста зоҳир мегарданд, сифатҳои аслии бошанд, аз шакли калимаҳои решагӣ иборатанд, вале дар баъзан ҳолат бар ҳилофи қоидаи қатъии сифатҳои нисбӣ бо таъсири сифатҳои аслии бо суффиксҳои қиёсӣ баррасӣ шуда, сохти худро бо хусусияти маъноӣ суффиксҳо қабул карда, мавқеи корбурди модулияти дараҷанокӣ мешаванд, ки ин ҳолат характери умумӣ надошта, ҳамаҷунин ҳодисаи табиӣ ҷудогонаи

истисной қайд карда мешавад: шармгин- schüchtern – шармгинтаp-schüchterner, ғамгин – traurig ғамгинтаp-trauriger [7, с. 33-34].

Дар сохти функционалию-морфологии сифатҳои нисбӣ дар сурати ба маъноии сифати асли омаданашон ба хусусиятҳои таҳқиқшавандаи сифати асли дар забонҳои муқоисавӣ асоснок мегарданд. Масалан, калидҳои оҳанин-Eisenschlüssel, пӯлодин-Stahl, заррин- Gold, сангин- schwer, [9, с. 43], аз як тараф, аз кадом материал сохта шудани предметро фаҳмонида, сифати нисбӣ мешаванд (дарвозаи оҳанин- Eisentor, овезаҳои заррин- Goldanhänger, девори сангин-Steinmauer, меҳи чӯбин- Holznagel), [7, с. 86], аз тарафи дигар, сабаби ба ҷи гуна аломат доро будани предметҳо ва шахсҳо ро ифода намудан ба сифати асли мегузарад (Бозуи оҳанин- Eiserner Arm, иродаи пӯлодин- stählerner Wille, интизоми оҳанин- eiserne Disziplin) [5, с. 23].

Қойидаи сохти категорияи истифодабарии дараҷаҳои сифат дар забони олмонӣ ба табиати морфологии ҳиссаҳои мустақили нутқ вобастагии калон дорад, ки ҳар кадоми онҳо категория ва шаклҳои хоси худро доранд. Масалан, сифат аломату хосияти предметро мефаҳмонад ва ба исм бештар бо бандаки изофӣ тобеъ мешавад, он ба саволи welche-кадом алоқаманд дошта, хусусияти тасрифии он аз рӯйи саҳт ва вазифаҳо дар ҷинсҳо вобаста ба маъноии сифат ба таври зайл тасриф карда мешавад. “Ҳолати истифодабарии сифат вобаста ба ҷинсияти исмҳо; (welche-дар ҷинси занона, welcher-дар ҷинси мардона, welches-ҷинси миёна)” ва ё wie-чи ҳел ҷавоб мешавад, амалӣ мегардад. Дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ дар забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ раванди дараҷаи сифат дар қисми дигари сохти ҷумласозӣ яке аз аъзоҳои ҷумла ба сифати аъзои умумӣ воқеъ гардида, дар инкишоф додани ҳамаи ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб пайваст ва мансубият дорад, ки дар натиҷаи ҷанбаҳои асосии раванди таҳқиқот мо метавонем дар ин ҷумла мушаххас намоем. Масалан; Аввалҳои моҳи январӣ соли 1921 ҳаво дар ғояти сардӣ буд, барф меборид, сар то сари дару боми Қарширо тӯдаҳои барф фаро гирифта, вайро ба шакли як кӯҳи барфин оварда буданд- Anfang Januar 1921 war das Wetter extrem kalt, es schneite und Karshi war von Kopf bis Fuß mit Schnee bedeckt und das Dach war mit Schnee bedeckt und verwandelte sich in einen Schneeberg [5, с. 111-113].

Ҳангоми истифода бурдани дараҷаҳои сифат ду забонҳои муқоисашаванда вобаста ба мафҳуми муайянкунии вазифаҳои он дар сохтори ҷумласозӣ ва маъноӣ аз ҳамдигар тафовут доранд, ки яке аз вижагиҳои фарқкунанда дар он аст, ки дараҷаҳои сифат дар забони тоҷикӣ ҳангоми дар ҷумлаҳо истифода бурдан метавонанд, бо бандҳои сохти дараҷаҳои сифат тағйир меёбанд. Дар забони олмонӣ бошад, дараҷаҳои сифат хусусиятҳои хоси худро доро мебошанд, ки ҳангоми мавҷудият ё паҳид омадани он дар ҷумла вазифаи худро бо падеж ва артикли муайянӣ низ истифода меkunанд, ки дар забони олмонӣ er-тар, am...ste-тарин schön-зебо, schöner –зеботар, am schönste-зеботарин groß - калон, größer-калонтар, am größte-калонтарин, stark - боқувват, stärker-боқувваттар, am stärkste-боқувваттарин, gut–хуб, besser-хубтар, am besten-хубтарин ва ғайра. Дар натиҷа, вобаста ба ҳолати истифодабарии артиклҳо, ки ба онҳо дараҷаи сифат мушоҳида мегардад, дар шаклҳои пасвандҳои артиклҳои исмӣ тағйирот ворид мегардад. Вобаста ба ҳолати истифодабарӣ артиклҳои муайянӣ, номуайянӣ ва беартикл низ тасриф карда мешаванд. Das schöne Haus, ein schönes Haus, schönes Haus, der neue Wagen, ein neuer Wagen, neuer Wagen, die rote Blume, eine rote Blume, rote Blume, die alten Bücher, alte Bücher [6, с. 14].

Хусусияти лингвистии дараҷаи сифатро ба инобат гирифта, дар заминаи таҳлил ва баррасӣ намудани занҷири сифатҳо пеш аз исмҳои мардона бо қоғиши қавӣ heller Raum-утоқи равшан, hellen Raums - hellem Raum - hellen Raum [5, с. 14] истифода гардида, барои муайян намудани ин принцип дараҷаи сифат дар забони олмонӣ ҳеле муҳим аст. Дар натиҷа, мушаххас кардан ба маврид аст, ки мавҷудият ва ҳолати истифодабарии сифат дар забони олмонӣ моҳияти структуравӣ дошта, барои инкишоф додан ва мукамалтар намудани сохти морфологӣ дар грамматика буда, аз рӯйи дараҷаи муқоиса ва ё яқоя шудан бо дигар артиклҳо вобаста ба вазифаҳои он хидмат меkunанд. Мисол; ein interessantes Buch-китоби шавқовар, die schöne Frau-зани зебо, das Buch ist neu-китоб нав аст, die Tasche ist weiß-сумка сафед аст, der Film ist interessant-филм шавқовар аст, die Stühle sind bequem-курсиҳо ба роҳат ҳастанд [6, с. 53].

Инчунин, дар таҳқиқи таҳлил намудани ҷумлаҳо пеш аз ҳама муайян намудани моҳияти дараҷаи сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ нақши муҳим дошта, ҳамчунин баррасӣ гардидани сифат дар забонҳои муқоисашаванда мебошад. Хусусияти дигари дараҷаи муқоисавии сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ дар он аст, ки сифат дар шакли морфологию-синтаксисӣ буда, маънои калимаро бо таркибҳои забонӣ дар забон қабул мекунанд. Дар ин маврид, аломати предмет дар ҳолати пурқувваттар ифода гардида, дараҷаи сифат ба вазифаи калимаҳои морфологии сифати таъкидии гуногун хеле васеъ истифода мешаванд, ки дар сохти ин ҷумлаҳо морфемаи морфологии онҳо дида мешавад. Чунончӣ; «...ман фазои мафтункунандаи атрофи иморат ва кӯҳнораро, ки аз дурахши барқ равшан шуда буданд, ба ёд меовардам- und ich erinnerte mich an den atemberaubend schönen Anblick des Herrenhauses und der Klippen, die von einem Blitz erleuchtet wurden» [9, с. 30].

«... Auf dem Cover war das Profil des herzerreißend schönsten Mädchens, das ich je sehen werde-... дар рӯйи ин сатҳ; чехраи зеботарин духтаре нақш ёфта буд, ки ман вайро хоҳам دید» [9, с. 57].

Олим, забоншиноси рус Ю.Д. Апресян дар асоси таҳқиқоти худ ба масъалаи морфологии дараҷаҳои сифат пажӯҳиши илмӣ низ намудааст, ки ӯ бештар дар самти муқоисаи дараҷаҳои сифат хусусан дар забонҳои англисӣ ва русӣ мароқ зоҳир намуда, дар баррасӣ намудани сохти морфологии дараҷаҳои сифатии диахронии сохташуда, ки аз чанд решаи калима мавҷуд аст, таваҷҷуҳ намудааст. Хусусан вай ба сохти дараҷаҳои сифати atemberaubend-мафтункунанда, herzerreißend-дахшатаңгез, entsetzlich schön-бениҳоят зебо, ansprechend-дилчасп бештар таъя намудааст [4, с. 189-192].

Тавре аз ҷониби Н.Г. Ачкасова, нуктаи маърифатии ҳиссаҳои нутқ қайд гардида, барои муайян кардани нақши рамзӣ муодилҳои сифат ин муайян намудани ҳолати иктишофии дараҷа дар ҷумла мебошад [2, с. 38].

Бисёре аз муҳаққиқон нишон медиҳанд, ки сифатҳо бо хусусият ва тобеияти худ ба назар мерасанд, ки барои ҳаракати якҷаъта дар миқёсро инъикос мекунанд ва ин ҷанбаи хусусияти диахрониро дар забонҳои муқоисавӣ дар бар мегирад, ки дар натиҷаи рушди ҳама гуна объект аз сифр ба як ё ба ҳадди ниҳой мерасад. Аз ин рӯ, ин гурӯҳи калимаҳои сифатӣ бо миқёси номаълум ё ду ва зиёда аз он тавсиф карда мешаванд, ки дар мавриди тавсифи дараҷаҳои сифат, ки хусусиятҳои серистеъмолтаринро нишон медиҳанд ва баррасӣ намудан онҳо функсияи диахронии худро аз як забон ба забони дигар интиқол медиҳанд.

Бо вучуди ин, шахс наметавонад ҳарорати объективии мушаххасро ба таври объективӣ инъикос намояд, зеро дар ин ҳолат асоси арзёбии сифат дараҷаи мувофиқати худӣ ӯ ба воқеият мебошад. Аз ин рӯ, барои ба тавсиф расонидан ин хусусияти ҳароратнок, истифодаи қиёсии объектҳои воқеияшонро норавшан дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ хеле муфид аст, ки вазифаи онро дар сохтори морфологии сифат дар ин ҷо баръало дида метавонем. Агар калимаи дараҷаи сифатии сард, гарм, торик, равшан, сабук ва вазнин, вазнин ва сабук вобаста ба ҳолати сифр нигарем, маълум мешавад, ки дараҷаи сифат ба сифр табдил ёфтааст, ки муайянкунии он аз рӯйи сохти морфологии сифат хеле душвор аст. Масалан; на гарму на сард-weder heiß noch kalt, на равшану на торик-weder hell noch dunkel, на сабуку на вазнин-weder leicht noch schwer ва ғ.

Хулоса, таҳқиқоте, ки дар мақолаи илмӣ мавриди баррасӣ ва натиҷагирӣ қарор гирифт, ин ҷанбаи мушаххас намудани заминаи морфологии сохти вазифавии дараҷаҳои сифат дар забонҳои гуногунсохтор, хусусан дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Дар натиҷаи таҳқиқ мавҷудияти вазифавии дараҷаҳои сифат аз рӯйи дараҷа: одӣ, қиёсӣ ва олӣ дар забонҳои қиёсӣ мавриди пажӯҳиши илмӣ дар ин мақола қарор гирифт.

Адабиёт:

1. Артемова, Н.А. Немецкий язык. Время грамматики: Пособие для эффективного изучения и тренировки грамматики для младших школьников / Н.А. Артемова. - М.: Эксмо, 2017. - 479 с..

2. Ачкасова, Н.Г. Немецкий язык для бакалавров: Учебник. / Н.Г. Ачкасова. - М.: Юнити, 2016. - 312 с.
3. Андреев Н.Д. Проблемы структурно-вероятностного анализа языков / Н.Д.Андреев Днепропетровск, - М., - 1975. - 212 с.
4. Апресян Ю.Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании. - В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие / Ю.Д. Апресян - М., 1969. - 344 с.
5. Дядичева А.В. Вся грамматика немецкого языка в 20 таблицах / А.В. Дядичева. М.: АСТ: СЛОВО, 2010. — 64 с
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик (лексикология, фонетика, морфология). Қ. 1. — Душанбе: Ирфон, 1983. — 464 с.
7. Ивлева, Г.Г. Немецкий язык. Практический курс: Второй этап обучения / Г.Г. Ивлева. - М.: Высшая школа, 2005. - 415 с.
8. Ибодова, С.М. Таҳлили ибораҳои масдарӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / С.М. Ибодова // Паёми Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ. – 2026. – №. 1(42). – с. 409-417.
9. Кручинина, М.А. Немецкий язык от грамматики к устной речи / М.А. Кручинина. - СПб.: Корона-Век, 2015. - 192 с.
10. Камолиддинов, Б. Стилистические особенности морфологии таджикского языка / Б. Камолиддинов-Душанбе: Маориф, -1992-128 с.
11. Камянова Т.Г. Практический курс немецкого языка/Т.Г. Камянова.- Москва 000 «Дом Славянской книги»,-2011, 383 с.
12. Маъсумӣ, Н. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. /Н.Маъсумӣ. – Сталинобод: Ирфон, 1959. – 249 с.
13. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик. / Б. Ниёзмӯҳаммадов. Асарҳои мунтахаб. – Душанбе: Дониш, 1970. – 386 с.
14. Паремская, Д.А. Практическая грамматика (немецкий язык): Учебное пособие / Д.А. Паремская. - Минск: Вышэйшая школа, 2012. - 351 с.
15. Рустамов, Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм /Ш. Рустамов – Душанбе, Ирфон, 1972. – 90 с.
16. Сусов, И.П. Семантическая структура предложения / И.П. Сусов. – Тула, 1973. – 283 с.
17. Чамшедов Парвона ва дигарон. Очеркҳои оид ба типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / П. Чамшедов - Душанбе: Ирфон, 1980.-189с.

ТАҲҚИҚИ ЛИНГВИСТИИ ДАРАҶАҲОИ СИФАТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Дар мақола раванди омӯзиши лингвистии сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва немисӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ин мақола пажӯҳишгар оид ба инъикоси хусусиятҳои сифат дар забонҳои тоҷикӣ ва немисӣ таҳқиқоти илмӣ анҷом додааст. Муаллифи мақола дар рафти таҳқиқоти илмӣ худ ҷиҳати коркарди принципҳо ва усулҳои таҳлили семантикии сифат дар тибқи забоншиносӣ, инчунин сохтори семантикии сифат дар забоншиносии муқоисавӣ таҳқиқоти ҳамаҷониба бурдааст. Тағйирёбии асоси сифат ва маънои семантикию предикативии он бо ҷанбаи морфологӣ алоқаманд аст, ҳарчанд шаклҳои морфологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва немисӣ тавассути захираи луғавӣ ва маънои сифатҳо дар забоншиносӣ амалӣ мешаванд.

Дар ҷунин сохтори морфологӣ сифатҳое муайян карда мешаванд, ки тавассути шаклҳои грамматикӣ ифода ёфта, аҳаммияти хеле муҳим доранд, зеро онҳо бо вазифаи услубии равандҳои муайянкунӣ алоқаманданд.

Муаллифи мақола мавзӯи мазкурро таҳқиқ намуда, моҳияти истифода, ташаккул ва усулҳои онро баён ва шарҳ додааст. Ҳангоми навиштани мақола муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, ки бо таъки ба сарчашмаҳои илмӣ, таҳқиқоти сершумори пажӯҳишгарони ватанию

хориҷӣ, асарҳои муътамади забоншиносӣ, адабиёт ва инчунин сомонаҳои интернетӣ, раванди ташаккул, рушд ва татбиқи мавзуи мазкурро ошкор намояд.

Калидвожаҳо: дараҷаҳои сифат, муқоиса, хусусият, хусусияти морфологӣ, паҷуҳиши илмӣ, таҳқиқот, ашё, мафҳум, баррасӣ, масъала, натиҷагирӣ, грамматика, олимон, маъноӣ, забонҳои муқоисавӣ.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО В ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются особенности использования прилагательного в таджикском и немецком языках. В данной статье исследователем проведено научное исследование по отражению специфики прилагательного в таджикском и немецком языках. Автор статьи в ходе своих научных исследований провел комплексное исследование по разработке принципов и методов семантического анализа прилагательного в языкознании, а также семантической структуры качества в сравнительном языкознании. Изменение основы прилагательного, его семантическое предикативное значение связано с морфологическим аспектом, хотя морфологические формы в таджикском и немецком языках. Они реализуются через словарный запас и через значение прилагательных в лингвистике.

В такой морфологической структуре определяются прилагательное, которые передаются через грамматические формы и имеют очень важное значение, поскольку связаны со стилистической функцией процессов определения.

Автор статьи исследовал данную тему, изложив и разъяснив суть ее использования, формирования и методов.

При написании статьи автор стремился раскрыть процесс становления и развития данной темы и ее применения, опираясь на научные источники, многочисленные исследования отечественных и зарубежных исследователей, достоверные труды по языкознанию, литературе, а также интернет-сайты.

Ключевые слова: прилагательное, сравнение, особенность, морфологические характеристики, научное исследование, расследование, объект, концепция, рассмотрение, проблема, вывод, грамматика, ученые, семантика, сравнительные языки.

CHARACTERISTICS OF USING ADJECTIVE IN TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

The scientific research article is considered in the process of studying and studying linguistic adjective in Tajik and German languages. In this article, the researcher conducted scientific research on reflecting the specific aspects of adjective in Tajik and German languages. The author of the article, during his scientific research on developing principles and methods for the semantic analysis of adjective in linguistics, conducted a comprehensive study of the semantic structure of adjective in comparative language. In particular, the authors note that as a result of the research development phase in this article, we focused on a comprehensive consideration and study of the lexical, grammatical, structural, and semantic features of adjective in Tajik and German languages. The change in the basis of the adjective, its semantic prediction, is related to the morphological aspect, although the morphological forms are diverse in Tajik and German languages. They are implemented through vocabulary, through the meaning of the set of adjectives in linguistics. In such a morphological structure, the adjective are determined, which are transmitted through grammatical forms and are very important, because they are related to the stylistic function adjective of the processes in determining.

The author of the article researched presenting and clarifying the essence of its use, formation, and methods in this topic.

In writing of this article, the author has made an effort to reveal the process of formation and development of this topic and its application, based on scientific sources, numerous studies by domestic and foreign researchers, reliable works of linguistics, literature, and Internet sites.

Keywords: adjective, comparison, feature, morphological feature, scientific research, research, object, concept, consideration, problem, conclusion, grammar, scientists, meaning, comparative languages.

Маълумот оид ба муаллиф: Исокова Сабрина Алиевна, докторанти (PhD)-и кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360 Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. E-mail: Sabrina.isakova.98@mail.ru. Телефон: (+992) 987-47-54-40, 901-22-40-74.

Сведения об авторе: Исокова Сабрина Алиевна, докторант (PhD) кафедры языкознания и сравнительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. E-mail: Sabrina.isakova.98@mail.ru. Телефон: (+992) 987-47-54-40, 901-22-40-74.

Information about the author: Isokova Sabrina Alievna, (PhD) student of the department of linguistics and comparative typology, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, city of Kulob. Sangak Safarov st., 16. E-mail: Sabrina.isakova.98@mail.ru. Phone: (+992) 987-47-54-40, 901-22-40-74.

Муқарриз: Робияи А., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:809.155.0+803.0+808.2

ТАВСИФИ ЭТНОФАРҲАНГИИ МИФОЭПОНИМҲО ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Олимов Б.М., унвонҷӯ
Донишгоҳи давлатии Кулоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Системаи луғавии ҳар як забон аз вожаҳои гуногуни забонӣ иборатанд, ки ба воситаи онҳо самтҳои гуногуни ташаккули забони мухталиф сурат меёбад. Боиси қайд аст, ки дар ин система дар баробари вожаҳои ифодакунандаи зухуроти воқеии забон, инчунин дигар, ҷанбаҳои мифологӣ барои дарки афкори пӯшидаи ғӯянда низ мавқеи қорбурд доранд, ки дараҷаи истифодабарии онҳо назар ба матни насрӣ дар назм (барои ифодаи афкори бадеӣ) назаррас мебошад. Истифодаи вожаҳои мифологӣи халқу миллатҳои гуногун дар нутқи гуфтугӯӣ низ роҷ ба буда, баъзан нақл асоси томи метавонад бо як ном – онима сурат ёбад, ки дар он ғӯянда барои нишон додани характери инсон, сифоти зоҳириву ботинӣ, амали инсон дар муқоиса аз образҳои мифологӣи қавму халқиятҳои гуногун истифода мебарад.

Асоси образҳои мифологиро номи худоён ва мавҷудоти илоҳӣ – қувваҳои асосие, ки табиат ё оламро намоёндагӣ мекунад; номи қаҳрамонҳо – шахсиятҳои анҷомдиҳандаи қорномаҳои бузург, афсонаҳои офариниш – ҳикояҳои космогонӣ дар бораи ҷаҳон, инсон ва табиат; мавҷудоти афсонавӣ ба монанди *деву парӣ*, *аждаҳо* ва мавҷудоти дигар ғайриоддӣ; рамзу нишонаҳои афсонавӣ аз қабилӣ: *оби ҳаёт*, *дарахти ҳаёт*, *нур*, *зулмот*, ҳуди ривоятҳои ахлоқӣ тарғибгари арзишҳо, қонунҳо ва рафтори дуруст, маросиму анъанаҳои мифологӣ ба расму оинҳо ва ҷашнҳо алоқаманд ташкил медиҳанд, ки ҳосияти онҳо бештар ғайривоқеист. Мусаллам аст, ки дар ҳар як забон барои ифодаи афкори пӯшида, нишон додани ҳосияти ғайриоддӣ дар баробари вожаву ибораҳои фразеологӣ, воҳидҳои паремиялогӣ, инчунин ҳуди як ном, воҳиди калидии асосиёӣ ёдрас мешавад, ки баҳри образнок ифода гардидани он назаррас мебошад. Ин навъи образҳо дар забоншиносӣ бо вожаи *мифоним* ном бурда шуда, дар мақолаи мазкур раванди гузариши мифонимҳо ба эпоним таҳлил хоҳад шуд.

Вожаи **эпоним** аз калимаи юнонии **επωνυμος** сарчашма гирифта, маънояш номдиҳандааст. Эпонимҳо гурӯҳи истилоҳотеанд, ки аз номи шахс, ҷой, қаҳрамон ё ашёи маъруф пайдо шудаанд. Навъҳои асосии эпоним маҳз аз рӯи нишондоди номгузорӣ: 1) эпонимҳои антропонимӣ – номи шахсиятҳои воқеӣ ва афсонавӣ: *Исаак Нютон* – физики машҳур, ки бо номашон воҳиди қувва – «нютон» пайдо шудааст; *Аполлон* – қаҳрамони мифологии машҳур бо қувваи ғайритабӣ, ки бештари марказҳои марбут ба обу тоб ёфтани бадан бо исми ин қаҳрамон номгузорӣ шудааст; 2) номи ҷойҳои таърихӣ ва асотирий: топоними *Шампан* – ҷойи таърихист дар Фаронса бо анъанаи хуби *тайёр намудани нӯшокиҳои спиртӣ*, аз ҷумла нӯшокии машҳури «шампон» (шампанский), ки бо номи минтақаи мазкур номгузорӣ шудааст дар ин ҷо истеҳсол карда мешавад; 3) эпонимҳои аз номи қаҳрамонҳои адабӣ ё мифологӣ гирифта шуда, ки бештар барои таносуби ҳислати инсонӣ бо ин гурӯҳи онимҳо қорбасти мешавад: *Козаново* – номи яке аз қаҳрамонони воқеии венецианӣ, ки бисёр занбоз будааст. Таносуби марди занбоз бештари вақт бо ёдрас шудани ин ҳислати мард зоҳир мегардад. *Геракл* – номи яке аз қаҳрамонони мифологиест писари Зевс дар Юнони қадим, ки дорои қувваи фавқуттабӣ буда, ҳамчун рамзи қувваи бузург дар нисбати шахси қавӣ мавқеи қорбурд дорад; 4) эпонимҳои дар доираи илм истифодашуда, ки бештар бо исми шахсиятҳои бузурги таърихӣ воқеӣ номгузорӣ шудани ихтирооти илмӣ техникуро дар бар гирифтааст: *Алессандро Волта* ва *Андре-Мари Ампер* намоёндогони барҷастаи илми физика ва математика, ихтироъкунандагони воҳидҳои «вольт» ва «ампер».

Эпонимия диққати забоншиносон ва намоёндогони самтҳои гуногун илмро ҳамчун воситаи мустаҳкамсозии донишҳои илмӣ дар забон ҷалб намудааст. Мафҳум ва моҳияти эпонимҳои забонҳои гуногунсохтор дар қорҳои илмӣ олимони ватаниву хориҷӣ мавриди таҳлил қарор дода шуда, таҳқиқоти олимони зерин мисоли равшани гуфтаҳои болоӣ шуда метавонад. Масъалаҳои эпонимӣ бештар дар қорҳои илмӣ олимони рус: Н.Н. Забінкова, Д.С. Лотте, А.В. Суперанская, В.П. Даниленко, А.А. Реформатский, Н.В. Новинский, Л.А. Динес, Е.И. Крячков, Е.В. Кузнетсова, Р.А. Комарова, С.Г. Дудетская, Н.А. Калмазова, А.Г. Ходакова ва дигарон мавриди омӯзиш қарор дода шуда, шарҳи мафҳуми эпоним, вазифа ва роҳҳои субстантиватсияи исмҳо ба эпонимҳо дар осори забоншиносон В.М. Лейчик, Н.В. Новинская, Т.А. Майкова, А.А. Азимова ва дигарон хуб ба назар мерасанд, ки онҳоро метавон ҷунин нишон дод:

Олим В.М. Лейчик мефармояд: «Эпонимҳо моро дар ҳар ҷо ихота намуда, бе онҳо нутқи муосири илмӣ ва ҳаррӯза хеле касиф аст» [10].

Забоншинос Н.В. Новинская эпонимҳоро ҳамчун «...як синфи махсуси истилоҳҳо мешуморад, ки дар асоси истифодаи номҳои хос дар номгузориҳои илмӣ пайдо шудаанд» [13, с. 34-38].

Тибқи маълумоти Майкова Т.А. «Истилоҳҳо – эпонимҳо бо гуногунии ҷузъҳои онимашон фарқ намуда, ба воситаи онҳо хусусиятҳои фарҳангии хоси дониши илмӣ инъикос мегардад» [11, с. 326–334].

А.А. Азимова эпонимҳоро «воситаи инъикоскунандаи заминаҳои таърихӣ, илмӣ ва фарҳангии забон шумурда, онро унсури муҳимми низомии маъноии он мешуморад» [3].

Раванди гузариши мифонимҳо ба эпонимҳо дар забоншиносӣ ва фарҳанги ҳар як халқу миллат падидаи маъмул буда, асоси он маъруфияти шахс ва рамзҳои ба онҳо алоқаманд, зарурати номгузориҳои мафҳумҳои нав ё падидаҳои мушаххас, таъсири бевоситаи адабиёт ва фарҳанг бо роҳи гузариши номи қаҳрамонони мифологии дostonу шеърҳо ба истилоҳоти умумӣ ва символизмҳо – номҳои дорои маъноҳои рамзӣ мебошанд. Дар раванди гузариши мифонимҳо ба эпоним роҳи усулҳо ба гунаи метафора – интиқоли маҷозии номи қаҳрамони мифологӣ аз рӯи монандии хусусиятҳо, интиқоли метонимӣ аз рӯи робита ё алоқамандии қаҳрамон ё вазифаи ӯ, умумисозии номҳои хоси ифодакунандаи гурӯҳи ашё ё одамон, табдил ёфтани мифоним ба истилоҳи илмӣ ё махсус, раванди лексикакунонӣ – мустаҳкам шудани номи мифологӣ ҳамчун калимаи оддӣ дар забон ва тағйироти маъноии мифоним маъмуланд.

Таҳқиқи мифоэпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ нишон дод, ки манбаъҳои асосии пайдоиши онимҳои мазкур асотирҳои мардуми юнону рум, мифологияи библеӣ ва асотирҳои миллии мебошанд, ки дар ҳар ду забон метавонанд тағйироти овозиро гузаронида, дар доираи фаҳмишҳои соҳибзабонон мавқеи корбурд доранд.

Лозим ба ёдоварист, ки дар забони англисӣ мифоэпонимҳо доираи васеи корбурд дошта, асоси пайдоиши ин эпонимҳо мифонимҳои юнонӣ ва румӣ, скандинавӣ, библеӣ ва номи қаҳрамонони афсонаҳо ва ривоятҳои мардумии аврупоӣ мебошанд, ки раванди гузариши онҳоро метавон чунин нишон дод:

Эпонимҳои юнонӣ дар забони англисӣ аз номҳои асотирӣ худоён, қаҳрамонон ва образҳои манфӣ баромадаанд, ки бо гузашти айём ҳамчун истилоҳот доништа шудаанд. Воҳидҳои мазкур метавонанд дар дохили ибораҳои фразеологӣ, метафорӣ ва лексикаи таҳассусӣ низ мавқеи корбурд дошта, дар навбати худ онҳо ба гурӯҳҳои эпонимҳои антропонимӣ, топонимӣ, зоонимӣ ва рамзӣ тасниф мешаванд.

1. Гурӯҳи калони мифоэпонимҳои юнонино эпонимҳои мифоантропонимӣ ташкил медиҳанд, ки дар забони англисӣ миқдорашон ба зиёда аз 10 адад мерасад:

Alastor (Аластор) – дар асотирӣ юнонӣ номи деви хашму ғазаб, қассосгиранда буда, дар забони англисӣ вожаи мазкур эпоними ифодакунандаи мафҳуми «қассосгиранда» мебошад: *She called him an Alastor for always seeking vengeance instead of forgiveness.* – Ў ёро Аластор номид, зеро ҳамеша ба ҷойи бахшиш интиқом меҷуст.

Ajax (Аякс) – номи ду иштироккунандаи ҷанги Троянӣ: Аякса Оилида (хурд) ва Аякса Теламонида (калон) буда, дар мифологияи юнонӣ номи қаҳрамонони мағруру саркаш мебошанд [8], ки ҳамчун эпоними Аякса Оилида барои ифодаи мафҳуми «одами камаҳаммият» ва Аякса Теламонида дар мавриди «одами бақувват дар забони англисӣ ёдрас мешаванд: *He fought like Ajax, fearless and incredibly strong in battle.* – Ў мисли Аякс ҷангид – нотарс ва бениҳоят пурқувват дар ҷанг.

Herculean (Геркулес) – муодили эпоними румии Геракл, ки дар асотирӣ анъанавӣ бо қувваи зиёд ва саргузашти ҳудашон [12], дар забони англисӣ рамзи «қувваи беандоза» буда, дар воқеъ номи як навъи калони гамбӯсак дар Амрикои Ҷанубӣ мебошад: *Overcoming such difficulties is truly a Herculean challenge.* – Бартараф кардани чунин душвориҳо воқеан як мушкilotи ҳеркулесӣ аст.

Triton (Тритон) – номи писари Посейдон – худои баҳрӣ, ки дар мифологияи юнонӣ ҳамчун мавҷуди ниминсон-ниммоҳӣ тасвир шудааст [8]. Дар забони англисӣ эпоними Тритон барои нишон додани сифати инсонии ба ин қаҳрамон монанд, махсусан дар «санъату мусиқӣ» ба қор бурда мешавад: *He blew the horn like Triton, commanding the waves to calm down.* – Ў мисли Тритон шохро дамид ва ба мавҷҳо фармон дод, ки ором шаванд. **Atlas//Anlant (атлас)** – номи қаҳрамони бақувватест, ки дар асотирӣ юнонии қадим аз ҷониби худо Зевс барои абадан ниғаҳ доштани гунбази осмон бар китфояш ҳукм карда шудааст [8], дар забони англисӣ маҷмуаи харитаҳои ҷуғрофиро нишон медиҳад: *He carried the weight of the world like Atlas.* – Ў вазни ҷаҳонро мисли Атлас бар дӯш дошт.

Morphia (морфий) – номи худои хобҳои нек (пешгӯӣ ё фиребанда) [8], ки дар забони муосири англис ҳамчун истилоҳи эпонимии тиббӣ – доруи мадхушкунанда доништа мешавад: *The patient was given morphia to ease the pain.* – Ба бемор барои сабук кардани дард морфий доданд.

Tantalus//Tantalize (тантал) – дар асотирӣ юнони қадим номи шоҳи фригии Тантал – буда, тибқи ривоятҳо ҷиҳати ғош кардани асрори худоён ба одамон ба ҷазои абадӣ ҳукм карда шудааст [8]. Дар забони англисӣ эпоними номбурда, ҳамчун рамзи «ҷазои абадии дастнорасӣ» хизмат мекунад: *He felt like Tantalus, always close to success but never able to reach it.* – Ў худро мисли Танталус ҳис мекард: ҳамеша ба муваффақият наздик, вале ҳеҷ гоҳ ба он расида наметавонист.

Zephyr (зефир) – номи худо дар Юнони қадим, ки дар «Илиада» яке аз худоҳои шамолҳои мулоим, муждарасони баҳор, муодили Фавоний, ки олами набототро назорат мекард [12]. Дар забони муосири русӣ вожаи мазкур як навъи ширинии сабук – зефирро ном

мебаранд, ки он рамзи «сабуқӣ, мулоимӣ» мебошад: *A gentle zephyr blew through the trees on a warm summer evening.* – Боди нарми Зефир шохаҳои дарахтонро дар шоми гарми тобистон ба ҳаракат овард.

Sparta (Спарта) – номи зани шоҳи асотирии юнонии Лакедемона, писари Зевс, ки яке аз ду духтарони ҳудои обӣ будааст. Дар баробари ин, ҷойи машҳур дар Юнони қадим бо номи Спарта вучуд доштааст, ки сокинони он бо саҳтгирӣ ва интизомашон машҳуранд [8]. Дар забони англисӣ вожаи «*spartans*» барои тавсифи одамоне, ки тарзи зиндагии хеле саҳт, ҷиддӣ ва зоҳидона доранд ба қор бурда мешавад: *The team trained with Spartan discipline and endurance.* – Даста бо интизому саҳт ва сабри спартаи тамрин мекард.

Hubris (Гибрис) – номи дев ё ҳудои пастрӯба мебошад, ки дар фаҳмиши имрӯза рамзи бепарвоя, зӯрварӣ, мағрурӣ ва рафтори бад мебошад [12]: *His hubris led him to ignore all warnings and make a disastrous decision.* – Фурури зиёдатӣ (Хубрис)-и ӯ сабаб шуд, ки ҳамаи огоҳихоро нодида гирад ва қарори фалокатбор қабул кунад.

Megaera (Мегера) – номи духтари калонии олиҳаи интиқоми хунин – Эриния, таҷассумгари ҳасад ва ҳашм, зани бадхӯ ва ҷанҷолӣ, ки дар забонҳои гуногуни дунё рамзи ҳасм, рашк, ҳасад мебошад [8]: *She acted like a Megera, constantly angry and punishing everyone around her without reason.* – Ӯ мисли Мегера рафтор мекард – ҳамеша ҳашмгин буда, бе сабаб ҳамаро дар атрофаш ҷазо меод.

Flora (Флора) – номи олиҳаи қадимаи румии гулҳо, субҳ ва баҳор [12], ки рамзи «ҷавонӣ» ва «шукуфӣ» мебошад, ки дар забони англисӣ калимаи «*flourish*» аз вожаи номбурда сарчашма гирифта, мафҳуми шукуфоиро дорад: *The business flourished.* – Бизнес рушд кард / Бизнес хеле хуб пеш рафт ва муваффақ шуд; *She flourished in her career.* – Вай дар касбаш рушд кард ва муваффақ шуд.

Prometheus (Прометей) – номи ҳудои юнонӣ, ки ба одамон оташ оварда, ба ҳудоён муқобил баромад [8]. Дар забони англисӣ ин калима амалҳои ҳасурона, эҷодӣ ва навоҷаронаро ифода намуда, дар матни муосир вожаи «протей» ба пешрафти инноватсионии технологӣ ишора мекунад, ки мафҳуми «қудрати тағйирдиҳанда»-ро ифода менамояд. Дар баробари ин истилоҳ ба шахсони дурбин, бо ҷуръат низ ишора мекунад: *He was as Prometheus with his compassion since he cared deeply for human beings.* – Ӯ бо раҳмдилӣ ба Прометей монанд буд, зеро ӯ ба инсонҳо саҳт ғамхорӣ мекард.

Bacchanalia (вакханалӣ) – аз номи Вакх (Дионис) – ҳудои шароб ва айшу ишрат гирифта шуда [8], дар забонҳои муҳталифи дунё вожаи мазкур ба маънои «базми пурғавғо ва ҷашни шӯху пуршӯр» ба қор бурда мешавад: *The Bacchanalia were secret festivals in ancient Rome dedicated to the god Bacchus, celebrating wine, music, and ecstasy.* – Вакханалияҳо ҷашнҳои маҳфӣ дар Рими қадим буданд, ки ба ҳудои Бахус бахшида шуда, шароб, мусиқӣ ва ҳолати шодиву ҳаяҷонро ҷашн мегирифтанд.

Mentor (ментор) – номи қаҳрамони «Одиссея», ки одамонро дар рисолаи мазкур раҳнамоӣ мекард [12]. Аз рӯйи ҳислати номбурда истилоҳи муосир, аҳамияти роҳнамоӣ ва омӯзишро нишон дода, дар забони муосири англисӣ вожаи «*mentor*» ҳамчун исми ғайришаҳс ба маънои «шаҳси роҳнамои дорои малака ва имкониятҳои худ» мавқеи қорбурд дорад: *A mentor provided guidance and support to help a student in order achieve their goals.* – Ментор донишҷӯёро роҳнамоӣ ва дастгирӣ мекард, то онҳо ба ҳадафҳоиашон бирасанд.

Siren (сирен) – номи мавҷудоти афсонавӣ, ки бо овози хеле зебо маллоҳонро фиреб дода, ба ҳалокат мерасониданд [12]. Дар забонҳои англисӣ ва русӣ вожаи мазкур ҳамчун нишондиҳандаи «бонги изтироб, хатар» дар муассисаҳо ҷиҳати сар додани хатари сӯхтор мебошад: *The siren echoed through the city, warning people of the approaching danger.* – Сирена дар саросари шаҳр садо дод ва мардумро аз хатари наздикшаванда огоҳ кард.

Pan (паника) – номи ҳудои тарсу ҳароси ногаҳонӣ, ки дар қўҳҳо ва ҷангалҳо зиндагӣ карда, дорои намуди ғайриоддӣ: ним – инсон, ним – буз буд [8]. Дар забони англисӣ аз вожаи номбурда, калимаи *panic* – тарси шадид ва ногаҳонӣ, ки инсонро ба изтироб ва бесарусомонӣ меорад, гирифта шуда, мафҳуми асотирий дар он таҷассум гардидааст: *The sudden loud noise*

caused panic among the crowd. – Садои ногаҳонии баланд дар байни издиҳом воҳима ба вучуд овард.

Nemesis (nemesis) – номи олиҳаи интиқом ва ҷазои одилона дар мифологияи Юнони қадим буда, дар забони муосир ин калима метавонад маънои «душмани ашаддӣ» ё «ҷазои ногузир, рақиби ҳатмӣ»-ро ифода намояд [8]. Дар забони англисӣ дар муҳити рақобатӣ ҳарифи хатарнокро «nemesis» ном мебаранд: *Alex with a Nemesis-like character tends to seek justice and often brings consequences to those who act unfairly.* – Алекс бо ҳислати монанди Немезида одатан адолатро меҷӯяд ва аксар вақт ба онҳое, ки беадолатӣ мекунанд ҷазо медиҳад.

2. Вожаҳои топонимӣ, гидронимӣ, годонимӣ, зоонимӣ, фитонимии мифонимии юнонӣ дар забони англисӣ гурӯҳи дигари мифоэпонимҳоро ташкил медиҳанд, ки ба воситаи онҳо хусусияти табиӣ ва мифологияи мавзёҳои ҷуғрофӣ – топонимҳо, вижагиҳои табииву физикии объектҳои обӣ, олами наботот ва ҳайвонот ба эпоним гузашта, ба воситаи онҳо ифодаи маҷозии вожаҳои номбурда сурат меёбанд.

Aganippe (Аганиппа) – номи ҷашмаи муқаддас дар мифологияи юнони қадим аст, ки ба санъат ва илҳами шоирӣ вобастагӣ дорад [20]. Дар забони англисӣ вожаи номбурда, ҳамчун эпоним мафҳумҳои «илҳом, эҷодкорӣ ва шеър, манбаи фикрҳои зебо»-ро ифода мекунад: *Aganippe is associated with poetic inspiration, as she was believed to inspire poets who drank from her sacred spring.* – Аганиппа бо илҳами шеърӣ алоқаманд аст, зеро бовар доштанд, ки вай ба шоироне, ки аз ҷашмаи муқаддаси ӯ менӯшиданд, илҳом мебахшад.

Meander (меандр) – номи дарёест дар мифологияи қадимаи юнонӣ, ки бо ҳосияти печдарпечашон машҳур буда [12], дар забони англисӣ ҳамчун эпоним рамзи «роҳи печдарпеч»-ро ифода мекунад: *A meander pattern is characterized by winding, curved lines that symbolize the natural flow of rivers and continuity.* – Намунаи меандр бо хатҳои печида ва қавсиф мешавад, ки ҷараёни табиӣ дарёҳо ва давомдорию рамзӣ мекунад.

Academy (академия) – номи боғи мифологияи Академия дар назди Афина будааст, ки дар он Афлотун барои шогирдонашон дарс гуфта [12], дар забонҳои муосир эпоними мазкур муассисаи илмӣ, ҷойи андӯштани донишҳои назариявӣ коркарди амалии онҳо доништа шуааст: *The academy provides students with high-quality education and opportunities for scientific research.* – Академия ба донишҷӯён таҳсили босифат ва имкониятҳои тадқиқоти илмӣ пешниҳод мекунад.

Harp (гарпия) – номи мавҷудоти даҳшатноки нимзан, нимпарранда мебошанд, ки рамзи шамолҳои тунд ва ҷазо буда, чизҳоро медуздиданд ё одамонро мерабуданд [18]. Дар баъзе сарчашмаҳо Гарпияро ҳамчун «руҳҳои шамол» ё «ҳомии ҷазо» тасвир намуда, дар забони англисӣ он ҳамчун эпоним мафҳуми шахси хеле бадхашм ё золим ва рамзи чизе даҳшатнок ва харобкунандаро ифода мекунад: *Harpies are considered cruel and relentless beings that punish people without mercy.* – Гарпияҳо мавҷудоти бераҳм ва беист ҳисобида мешаванд, ки одамонро бераҳмона ҷазо медиҳанд.

Hyacinthus// Hyacinth (гиатсинт) – номи растании бисёрсолаест, ки аз номи ҷавони юнонӣ Гиатсинт, ки дар мифологияи юнони қадим ҷавони зебо ва дӯстдоштаи худо *Apollo* будааст, сарчашма гирифтааст. Тибқи ривоятҳо, як рӯз ҳангоми бозии дискпартой Аполлон дискро мепартояд, худои *Zephyr* (Зефир) аз ҳасад дискро ба самти дигар гардониданӣ буд, ки он ба сари Гиатсинт бархӯрд ва ӯ ҳалок шуд [8]. Аз ғаму андӯх Аполлон хуни ӯро ба гуле табдил дода, аз он гули гиатсинт (*hyacinth*) пайдо шуд. Дар забонҳои дунё *giatcсинт* рамзи «зебой, ғаму андӯх, муҳаббати нобудшуда»-ро дорад: *Hyacinth is a beautiful spring flower that is often associated with rebirth and the arrival of warm weather.* – Гиатсинт як гули зебои баҳорӣ аст, ки аксар вақт бо эҳё ва фаро расидани ҳавои гарм алоқаманд мешавад.

Orion (Орион) – исми қаҳрамон, шикорчии бузурги афсонавиест, ки ҳамсафари худо *Artemis* маҳсуб шуда, дар шикор бисёр ҳайвонотро мағлӯб кардааст. Пас аз зоҳир намудани худписандӣ ӯ кушта шуда, ба осмон бардошта шуд ва ба як бурчи ситорагон бо номи бурчи Орион – космоними имрӯза табдил ёфтааст [8]. Дар забони англисӣ *Orion* ҳамчун эпоним рамзи қувват ва шикор, қаҳрамонии инсон доништа шудааст: *A person with Orion-like qualities*

is often seen as strong, determined, and standing out brightly among others.– Шахсе бо хислатҳои монанди Орион аксар вақт қавӣ, иродаманд ва дар байни дигарон ба таври равшан фарқкунанда ҳисобида мешавад.

Myrrh(ra) (мирра) – номи қаҳрамони фоҷиавие дар мифологияи Юнони қадим нишон дода шудааст, ки номашон бо муҳаббати мамнуъ ва табдили ҷисмонӣ (метаморфоза) алоқамандӣ дорад. Дар ривоят оварда мешавад, ки Мирра духтари подшоҳ Кинирас буда, ба падараш муҳаббати мамнуъ ва гуноҳолуд пайдо намуда, ҳудоён ӯро ҷазо медиҳанд ва ба дарахт табдил медиҳанд. Аз ҳамон дар дарахт ашк ӯ моддае пайдо мешавад, ки қатраи хушбӯӣ дар маросимҳои динӣ истифодашаванда мебошад [8]. Дар забони англисӣ эпоними **myrrh** рамзи «муҳаббати мамнуъ», «шарм ва ҷазо», «табдили ранҷ ба чизе муқаддас» мебошад: *The name Myrrha is also associated with the fragrant resin used in ancient perfumes and rituals.*– Номи Мирра инчунин бо қатрони хушбӯӣе алоқаманд аст, ки дар атрҳо ва маросимҳои қадим истифода мешуд.

Chimerical (химерӣ) – эпоними химерӣ аз номи мавҷуди афсонавии нимшер, нимбуз ва ниммор *Chimera* (химера) гирифта шуда, дар асотири юнонӣ номи як маҳлуқи даҳшатнок аз афсонаҳои Юнони қадим мебошад [12]. Дар забони муосири англис «химера» инчунин маънои **орзу ӯ тасаввури ғайривоқеиро** дорад: *She was a person with a «chimera-like» nature that seen as having conflicting traits, combined calmness and aggression in an unpredictable way.* – Ӯ шахсе буд бо табиати «химеромонанд» – дорои хислатҳои зиддиятнок, ки оромӣ ва ҳашмро ба таври ғайриҷашмдошт якҷо мекард.

Achilles (Ахиллес) – номи қаҳрамони афсонавист, ки тибқи афсона, модараш олиҳаи Фетида ӯро ба обҳои муқаддаси дарёи Стикс ғӯтондааст, то ӯро осебнопазир гардонад, дар ҳоле ки аз пошнашро нигоҳ медошт. Тамоми бадани ӯ ба ҷуз пошнааш нооғез монда, баъдтар маҳз ҳамин нуқтаи заифашон сабаби марги Ахиллес шуд [8]. Аз номи қаҳрамони мазкур эпоними фразеологии «Achilles' heel» баромадааст, ки маънои «нуқтаи заифи инсон»-ро ифода мекунад: *Every person has an Achilles' heel, a weakness that can be used against them.* – Ҳар як инсон «пошнаи Ахиллес» дорад, яъне як заъфе, ки метавонад бар зидди ӯ истифода шавад.

Elysium (Элизиум) – номи ҷойи махсусест дар мифологияи юнони қадим, ки баъди марг, барои руҳҳои нек ва қаҳрамонҳо пешбинӣ шудааст [12]. Дар забони англисӣ бо ин топоним ибораи «Fields of Elysium» алоқаманд буда, дар фарҳангномаҳо ҳамчун «**биҳишти идеалӣ ӯ ҷои хушбахтии комил**» ёдрас мешавад: *In his dream, he wandered through the Fields of Elysium, feeling complete peace and freedom.* – Дар ҳолати ӯ аз Майдонҳои Элисий мегузашт ва сулҳи комилу озодиرو эҳсос мекард.

Stentor – номи қаҳрамони ҷангҷӯи юнонӣ дар давраи Ҷанги Троя, ки овози хеле баланд ва қавӣ дошт, дар майдони ҷанг фармонҳо ва даъватҳоро бо овози пурқувват мерасонд [12]. Дар забони англисӣ бо ин ном эпонимии ибораи «*stentorian voice*» алоқаманд буда, он мафҳуми «овози хеле баланд»-ро ифода мекунад: *His voice, like that of Stentor, was so loud that it could be heard at great distances.* – Овозаш ба монанди стентори ҷунон баланд буд, ки он дар масофаҳои дур шунида мешуд.

Боиси қайд аст, ки дар забони англисӣ мифоэпонимҳоеро дучор шудан мумкин аст, ки бо онҳо як ривояти том алоқаманд буда, ин вожаҳо дар забони муосир ҳамчун эпоним алоқамандии маъноии вожаҳоро ба вучуд меоранд.

Эпоними *labyrinth* – роҳи печидаи дорои як самти асосӣ аз асотири Юнони қадим афсонаи **Minotaur** ва меъмори афсонавӣ **Daedalus** сарчашма гирифта, ба «сохтори печдарпечи роҳҳо» ишора мекунад. Тибқи ривоятҳо, подшоҳи Крит ба Дедалус супориш медиҳад, ки як сохтмони хеле мураккаб созад, то дар он маҳлуқи даҳшатноки **Минотавр** нигоҳ дошта шавад. **Тесей** баъдтар бо кумаки риштаи Ариадна тавонист роҳи худро дар лабиринт пайдо мекунад ва Минотавро мағлуб созад [20]. Дар забонҳои дунё эпоними лабиринт ҳамчун рамзи сардагумӣ ва мураккабӣ доништа шудааст: *The ancient labyrinth was so complex that anyone who entered it could easily get lost.* – Лабиринти қадимӣ он қадар мураккаб буд, ки ҳар касе вориди он мешуд, ба осонӣ гум мешуд.

Aegis (Эгида) – дар асотири Юнони қадим аз чомаи муҳофизатие сарчашма мегирад, ки бо Зевс ва Афина алоқаманд буда, рамзи ҳимоя ё пуштибонӣ мебошад [8]. Дар забони англисӣ ифодаи «*under the aegis of*» мафҳуми «**зери ҳимоя**», «**зери сарпарастӣ**» ё «**бо пуштибонӣ**»-ро ифода мекунад: *They under the aegis of wisdom is protected and guided by strong moral principles in all their actions.*– Онҳо, ки зерини ҳимояи «эгида»-и хирад қарор дорад, дар ҳама амалҳояш бо принсипҳои қавии ахлоқӣ роҳнамоӣ ва муҳофизат мешавад: *All labor regulations were adopted under the aegis of the United Nations and implemented in the organization.*– Ҳамаи қонунҳо оид ба меҳнат таҳти ҳимояи Созмони Милалӣ Муттаҳид қабул карда шуда, дар ташкилот татбиқ гардиданд.

Гурӯҳи дуҷуми мифоэпонимҳои забони англисиро эпонимҳои румӣ ва скандинавӣ ташкил медиҳанд, ки дар семантикаи ин гурӯҳи эпонимҳо хосияти қаҳрамонони нақлӣ ривоятҳои қавму халқияти мазкур, ҷойҳои сукувати онҳо ва хосияти онҳо таҷассум мегарданд. Мисоли равшани ин гурӯҳи мифоэпонимҳо вожаҳои зерин шуда метавонанд:

Volcano (Вулкан) – номи ҳудуди қадимаи румии оташ ва оҳангарӣ [12], ки дар забони муосири англисӣ шакли табиӣ сатҳи заминро ифода мекунад, ки ба воситаи он магма – санги ғудохта аз дохили замин, газҳо ва ҳокистар берун мебароянд. Ҳамчун эпоним вожаи вулкан мафҳуми «**ҳашм ва эҳсосоти сахт**»-ро ифода мекунад: *The volcano stood silent for many years before showing signs of activity.*– Вулкан солҳои зиёд ҳомӯш буд, пеш аз он ки нишонаҳои фаъолият нишон диҳад.

Эпоними *martial* аз номи Марс – ҳудуди ҷанг дар мифологияи румӣ [12] сарчашма гирифта, ҳамчун космоним рамзи «ҷанг, ҷамлаи шадид»-ро ифода мекунад: *Martial arts require discipline, focus, and years of dedicated training.* – Санъатҳои ҳарбӣ интизом, тамарқуз ва солҳои зиёди тамрини ҷиддио талаб мекунанд.

Эпоними *Jovial* маънои «хушҳол, зиндадил ва дӯстона»-ро дошта, асоси пайдоиши он бо номи Юпитер (Jove) – ҳудуди асосии мифологияи румӣ [12] алоқаманд мебошад: *He was in a jovial mood, laughing and joking with everyone at the party.* – Ӯ дар ҳолати шодмонӣ буд, дар ҷашн бо ҳама меҳандид ва шӯҳӣ мекард.

Мифоэпонимҳои библиёӣ дар забони англисӣ низ мавқеи бузурги қорбурд дошта, ин номҳои хосе мебошанд, ки ба исмҳои ғайришахс табдил ёфтаанд ва хислатҳои одамон ё ашёро ифода мекунанд. Дар забони англисӣ онҳо ба таври васеъ дар адабиёт, ибораҳои фразеологӣ ва нутқи ҳаррӯза истифода мешаванд. Гурӯҳҳои аввали ин мифоэпонимҳоро вожаҳои рамзии бо номҳои муҳталифи нақлӣ ривоятҳои китобҳои Таврот ва Инҷил алоқаманд ташкил медиҳанд. Инҳо:

Adam's apple – тибқи афсона, гӯё поре аз себи мамнуъ, ки Одам хӯрда буд, дар гулӯи ӯ «монд» [3;9] ва ҳамин нишона дар наслҳои мардона боқӣ мондааст. Дар забони англисии имрӯза барҷастагии хурди устухонмонанди дар пеши гарданро (дар ҳалқ) ишора мекунад, ки махсусан дар мардон **ба назар мерасад: Teenage boys often develop a larger Adam's apple during puberty.** – Писарони наврас дар давраи балоғат одатан себи Одами қалонтар пайдо мекунанд.

A Judas kiss – ибораи мазкур аз ҳодисаи маъруфи дар Библия рухдода бармеояд. Яҳудо Искарот (Judas Iscariot) яке аз шогирдони Исо буд. Ӯ ба мақомоти румӣ ва динӣ хиёнат кард ва барои нишон додани Исо ба онҳо қарор дод, ки ӯро бо **бӯса** шинос кунад [9]. Ибораи «*A Judas kiss*» дар забони англисӣ ҳамчун ибора ба маънои **хиёнате, ки зоҳиран ҳамчун муҳаббат, дӯстӣ ё садоқат нишон дода мешавад**, вале дар асл ба зарар ё фиреб оварда мерасонад, ғаммида мешавад: *His friendly advice was just a Judas kiss.* – Маслиҳати дӯстонааш танҳо як хиёнат буд.

A doubting Thomas – эпоними мазур ба ибора аз ҳодисае дар Библия бармеояд, ки бо ҳаввориҳои Исо – Томас (Фома) алоқаманд аст, баъди ғавти Исо шогирдони дигар гуфтанд, ки Исо зинда шудааст, ӯ бовар намекард [9]. Дар забони англисӣ ибораи мазкур нисбат ба шахсе мавқеи қорбурд дорад, ки ба ҳама чиз шубҳа дорад: *Don't be such a doubting Thomas, trust me!* – Ин қадар шубҳа нақун, ба ман бовар кун!.

Good Samaritan – тибқи ривоят марде дар роҳ аз тарафи роҳзанҳо латукӯб шуда ниммурда мемонад. Ягон кас ба ӯ кумак намекунад, ба ғайр аз як марди сомарӣ – марде аз қавме, ки одатан бо яҳудиён муносибати хуб надошт, захмҳои мардро мешӯяд, ӯро ба меҳмонхона мебарад ва хароҷоти табобаташро мепардозад [9]. Дар забони англисӣ эпоними мазкур дар таркиби «*good Samaritan*» нисбат ба шахсе гуфта мешавад, ки **бе манфиати шахси ба одамони бегона дар вақти зарурат кумак мекунад** ва нишондиҳандаи рамзи **хайрхоҳӣ, раҳмдилӣ ва кумак ба дигарон** мебошад: *She acted like a Good Samaritan and called an ambulance.* – Вай мисли шахси хайрхоҳ амал карда, ёрии таъҷилӣ даъват кард.

A Jezebel – номи шахсияти библиёгии Малика *Џезебел* (Jezebel), ки дар Китоби Муқаддас ҳамчун ҳамсари шоҳи Исроил, шахси хеле қудратталаб, маккор ва таъсиргузори манфӣ тасвир шуда, бутпарастиро дастгирӣ мекард ва мардумро озор додааст [3]. Дар забони англисӣ вожаи номбурда, нисбат ба зане ба кор бурда мешавад, ки фиребгар, маккор, таъсиргузори манфӣ ё ахлоқан бад тасвир шуда, калима аксар вақт маънои таҳқиромезро дорад ва бояд бо эҳтиёт истифода шавад: *She was unfairly called a Jezebel because of office rumors.* – Вай аз рӯйи овозаҳои корӣ ноодилона «Jezebel» номида шуд.

Methuselah (Мафусал) – **номи яке** аз шахсони хеле қадимии насли Одам, ки гӯё **969 сол умр дида, дар Библия** ӯ ҳамчун шахси дорои **умри дарозтарин** ёд мешавад [3]. Дар забони англисӣ «*Methuselah*» ба шахсе ишора мекунад, ки **хеле пир, умри дароз дида**, маънои маҷозиашон «шахси бисёр солхӯрда» мебошад: *That old car is a Methuselah of the road.* – Он мошини кӯҳна гӯё аз замони хеле қадим аст.

A Cain – тибқи ривоят дар Китоби Муқаддас писари аввалини Одам ва Ҳавво буда, бародараш Ҳобил (Abel) –ро аз ҳасад ва ҳашм куштааст [3]. Дар забони англисӣ эпоними мазкур Қобил ҳамчун рамзи «хиёнат ба бародар ва наздикон, ҳасад, куштор, қотили хунук, шахси золим ва бераҳм» дониста мешавад: *He was called a Cain after betraying his own brother.* – Баъди хиёнат ба бародараш ӯро Қобил номиданд.

A Philistine – аз номи **Филистинҳо (Philistines)** – қавми қадимӣ, ки дар минтақаи Баҳри Миёназамин зиндагӣ мекарданд баромада, дар ривоятҳои библиявӣ онҳо аксар вақт ҳамчун душманони Исроилиён тасвир шудаанд [3]. Дар фарҳанги аврупоӣ дертар номи онҳо рамзи «қавми бегона ва нофаҳм»-ро пайдо намудаанд. Дар забони англисӣ бо ифодаи эпоними мазкур ба шахси «беҳисси фарҳангӣ» ё «бефаҳму бемаърифат» ишора карда мешавад: *He critic called them philistines for ignoring literature.* – Мунаққид онҳоро барои ноиди гирифтани адабиёт «филистӣ» номид.

A Solomon – номи шахсияти машҳури библиявӣ – шоҳ Сулаймон (King Solomon) мебошад, ки дар Китоби Муқаддас ӯ ҳамчун подшоҳи хеле хирадманд, довари одил ва шахсе нишон додаанд, ки ҳалли мушкилотро бо ҳикмат ба роҳ мемонд [9]. Дар забони англисӣ эпоними «*A Solomon*» ба шахсе гуфта мешавад, ки хеле хирадманд, доно ва одил дар қабули қарорхост: *She is called a Solomon for her wise decisions.* – Ӯро барои қарорҳои хирадмандонааш Саломон меноманд. Дар забони англисӣ эпонимибораи «*Solomon decisions*» маъмул аст, ки **ҳикояи машҳур Ҳангоми** : ду зан ба назди шоҳ Саломон омаданд ва ҳар ду гуфтанд, ки кӯдак фарзанди онҳост. Саломон пешниҳод кард, ки кӯдакро ба ду қисм ҷудо кунанд. Яке аз занҳо розӣ шуд, дигаре гуфт, ки бехтар аст кӯдак ба он дигар зан дода шавад, то зинда монад.

A David – номи қаҳрамони Довуд, ҷавони ҷӯпон, ки ӯ бо ҷанговари азимҷусса – **Ҷолиёт (Goliath)**, ки ҳама аз ӯ метарсиданд, ба ҷанг даромада бо як санг ва фалаҳмон ӯро мекушт [3]. Эпоними «*A David*» дар забони англисӣ шахси «**заифтар ё хурдтарест, ки бар зидди рақибӣ хеле қавӣ ва бузург мубориза бурда, метавонад бар ӯ пирӯз шавад**» нишон дода шудааст : *The small company was a David fighting against a giant corporation.* – Ширкати хурд мисли Довуд бар зидди як корпоратсияи бузург мубориза мебурд.

Номи ҷою мавзёҳои асотирӣ дар нақлу ривоятҳои Китоби Муқаддас Библия **низ дар забони англисӣ зиёд истифода шуда, бо онҳо руҳ додани ҳодисоту воқеоти асотирӣ алоқаманд бо ифодаи рамзӣ низ нишон дода шудаанд:**

Эпоними **Babylon** ба номи шаҳри қадимии Вавилон – яке аз марказҳои бузурги тамаддуни башарӣ дар минтақаи Месопотамия алоқамандӣ дошта, ҳамчун **ҷойи сарват ва шукӯҳ, фасод ва гуноҳ** дар китоби Муқаддас, махсусан, дар қиссаи «Бурчи Бобил» нишон дода шудааст [3]. Вавилон ҳамчун рамзи такаббур ва саркашӣ аз Худо нишон дода шуда, дар забони англисии муосир он мафҳуми «ҷойе бо бесарусомонӣ ё бетартибӣ, ҷамъияти пур аз гуноҳ ё фасод, маркази гуногунфарҳангӣ» шарҳу эзоҳ дода шудааст: *Some people see big financial centers as Babylons of greed and excess.* – Баъзеҳо марказҳои бузурги молиявиرو ҳамчун Вавилонҳои хирс ва зиёдаравӣ мебинанд.

Garden of Eden – дар Китоби муқаддас номи боғест, ки Худо барои аввалин инсонҳо – Одам ва Ҳавво офарида, онро ҳамчун макони комил ва беайб тасвир намуда, дар он инсонҳо дар сулҳ ва фаровонӣ зиндагӣ мекарданд [3]. Дар забони англисӣ эпонимибораи «**Garden of Eden**» **рамзи** «ҷойи идеалӣ ва комил, бихишт ё ормони инсон – зиндагии ором ва беғам, табиати дастнохӯрда» –ро ифода мекунад: *They dreamed of building an Eden far away from the noisy world.* – Онҳо орзу доштанд, ки дур аз дунёи пурғавго як Эден бунёд кунанд.

Sodom and Gomorrah – номҳои ду шаҳри қадимӣ мебошанд, ки дар Библия зикр шудаанд. Тибки ривоят ин ду шаҳр ҷойҳое будаанд, ки мардумашон ба гуноҳҳои вазнин ва фасоди ахлоқӣ гирифта будаанд. Худо аз рафтори мардуми ин шаҳрҳо норозӣ шуда, барои огоҳ кардан, паёмбар Лутро барои ҳидоят ба роҳи дуруст фиристод. Мардум аз гуноҳ кардан даст накашиданд ва мардуми ин ду шаҳр бо борони оташ ва сулфур пурра nobуд шудаанд [3]. Ҳамчун эпоним «Sodom and Gomorrah» дар забони англисӣ маъноҳои рамзии: «ҷойи фасоди шадид, гуноҳи аз ҳад зиёд, ҷазои ногузир ва бесарусомонӣ ва беконунро ифода мекунад»: *He warned that corruption could turn the nation into Sodom and Gomorrah.* – Ӯ хушдор дод, ки фасод метавонад миллатро ба Садум ва Гамӯра табдил диҳад.

Jeremiad – аз исми пайғамбари Иеремия гирифта шудааст, ки дар Китоби муқаддас бо суҳанронҳои пур аз андӯх ва огоҳӣ машхур гаштааст [3]. Дар забони англисӣ эпоними номбурда, ба маънои «шикоят ё нолаи тулонӣ», нутқи ғамангез ва пур аз танқиди ҷомеа, огоҳӣ аз фалокат ё таназзул»-ро дорад: *The speech turned into a jeremiad about moral decline.* – Суҳанронӣ ба як нолаи тулонӣ дар бораи таназзули ахлоқӣ табдил ёфт.

Armageddon – **макони** ҷанги охирин байни некиву бадӣ дар Китоби муқаддас оварда шуда [3], ҳамчун эпоним он рамзи бархӯрди охирин байни қувваҳои неқӣ ва бадӣ бештар дар илми фалсафа ҳамчун муборизаи абадии ҳақ ва ноҳақ дониста мешавад: *The conflict seemed like an approaching Armageddon.* – Ин низоъ ба як Армагеддони наздикшаванда монанд буд.

Дар забони англисӣ эпонимибораҳо низ дучор омадан мумкин аст, ки онҳо бо номи **библизм**ҳо низ ёдрас мешаванд. **Эпонимибораҳо – библионизмҳо калимаву ибораҳои мебошанд, ки аз Китоби муқаддаси Библия сарчашма гирифта, вазифаҳои асосии онҳо: ғанӣ гардондани маъно, таъсирбахш кардани нутқ, интиқоли арзишҳои ахлоқӣ, нигоҳ доштани анъанаҳои фарҳангӣ ва кӯтоҳ ва равшан ифода кардани фикр мебошанд.** Намунаи барҷастаи эпонимҳои библиогӣ ибораҳои зерин шуда метавонанд:

To turn the other cheek – эпонимибора, ки аз Китоби муқаддаси Библия сарчашма гирифта, дар асоси таълимоти Исои Масеҳ, ки фармудааст: «...агар касе ба як рӯйи ту зарба занад, рӯйи дигаратро ҳам нишон деҳ» пайдо шуда, дар забони англисӣ маънои рамзии ин эпонимибора «ба бадӣ бо бадӣ ҷавоб надодан, сабр кардан дар баробари таҳқир, бахшидан ба ҷойи интиқом гирифтани» мебошад. Мавқеи истифодабарияшон дар забони англисӣ чунин аст: *When his friend insulted him, he chose to turn the other cheek instead of arguing.* – Вақте дӯсташ ӯро таҳқир кард, ӯ ба ҷои баҳс кардан сабр кард ва ҷавоб надод.

A wolf in sheep's clothing – аз қиссае гирифта шудааст, ки асоси он ба як хушдори рамзии Исо Масеҳ бармегардад. Дар ин қисса Исо ба мардум мегӯяд, ки дар ҷаҳон одамоне пайдо мешаванд, ки худро хуб, нарма ва беғуноҳ нишон медиҳанд, вале дар асл нияти бад доранд ва на ҳамеша зоҳири инсон рост аст: *The politician seemed honest, but he turned out to be a wolf in sheep's clothing.* – Сиёсатмадор ростқавл менамуд, вале маълум шуд, ки ӯ гург дар либоси гӯсфанд аст.

The root of all evil – эпонимибораи қитоби муқаддаси Библия мебошад, ки бар таълимоти Павлуси муқаддас асос ёфтааст, ки аз ҳад зиёд дӯст доштани пул сар задани бисёр бадихоро хушдор медиҳад. Маънои рамзии ибораи мазкур дар забони англисӣ «хирси моли вайронкунандаи инсон, сарватчамъкунӣ фасодро боис аст, ахлоқ аз пул муҳимтар аст» мебошад: *Greed is often considered the root of all evil in society.*– Хирс аксар вақт решаи ҳамаи бадихо дар ҷомеа ҳисобида мешавад.

Man shall not live by bread alone – ба қиссаи Мӯсо (Moses), ки ба мардум дар баробари ғизои ҷисмонӣ муҳим будани ғизои руҳониро таъкид намуда, имон, маънавият ва донишро омилҳои муҳимми рушди инсонӣ мегӯяд. Мафҳуми эпонимибораи мазкур: «инсон ба маънои зиндагӣ, муҳаббат ва арзишҳои маънавӣ ниёз дорад ва барои зиндагии инсон дар баробари ҷанбаи моддӣ ҷанбаи руҳонӣ муҳим аст»: *She realized that success is not enough – man shall not live by bread alone.* – Ё фаҳмид, ки муваффақият кофӣ нест – инсон танҳо бо нон зиндагӣ намекунад.

Дар забони тоҷикӣ нисбат ба забони англисӣ мифоэпонимҳои баромадашон юнонию римӣ, скандинавӣ мавқеи корбурди кам дошта, доири истифодабарии мифоэпонимҳои шарқӣ, аз ҷумла мифонимҳои ифодакунандаи номи қаҳрамонон, ҷойҳои асотирии нақлу ривоятҳои шарқӣ, дostonҳо ва ривоятҳои миллии зиёд ба назар мерасанд, ки ҳар кадоми онҳо вазифаи хоси худро дар забон дорад.

Нақлу асотири форсӣ шумораи зиёди худоён, мавҷудоти афсонавӣ, қаҳрамонон ва мафҳумҳоро дар бар мегиранд, ки эътиқоди мардуми шарқ ва тасаввуроти қадимаро дар бораи ҷаҳон дар худ таҷассум менамоянд. Манбаъҳои асосии асотири Шарқро матнҳои муқаддаси «Авесто», асарҳои зардуштӣ: «Бундаҳишн», «Денкард», «Вандидод» ва дostonҳои эпикӣ мардуми форсу тоҷик, аз ҷумла «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ташкил медиҳанд. Ҷунончи:

Аҳуро Маздо (Хурмузд) – номи худои олий, худои нур, ҳақиқат ва некӣ, офарандаи тамоми ҳастӣ [2], ҳамчун эпоним дар адабиёти форсу тоҷик мафҳуми «некиву нақӯкорӣ»-ро ишора мекунад: *Адолат ҳамчун нури Аҳурамаздо дар ҷомеаи инсонӣ дида мешавад.*

Зи нури Аҳурамаздо ҷаҳон равшан аст,

Зи ҳикмати ӯ дили доноӣ пур аз ганҷ аст. *Фирдавсӣ*

Ангра-Майнӣу (Аҳриман) – руҳи бадӣ, бесарусомонӣ ва вайронкорӣ, муқобили Аҳуро Маздо [2], ҳамчун эпоним дар матнҳои осори назмии шоирони форсу тоҷик мафҳуми рамзии «фасод, бадӣ»-ро нишон медиҳад:

Зи аҳриманӣ ҷаҳон пур зи бадӣ шуд,

Зи нури яздон дили мардум раҳо шуд. *Фирдавсӣ*

Митра (Mithra) – номи худои аҳд, нур, савганд, адолат, офтоб ва дӯстӣ дар матнҳои «Авесто» [2] оварда шудааст, ки дар адабиёти форсу тоҷик мафҳумҳои номбурдaro ба таври маҷозӣ нишон медиҳад:

Зи нури Митра ҷаҳон шуд саросар сафо,

Зи аҳди ӯ наравад ҳеч дил аз вафо. *Фирдавсӣ*

Ардвисура Анаҳита – олиҳаи об ва ҳосилхезӣ дар матни «Авесто» [2] оварда шуда, дар забони муосири тоҷик ҳамчун номи духтарони зиёд ҳамчун эпоними ифодакунандаи мафҳуми «зебо, серҳосил, духтари наслдиҳанда» мавқеи корбурд дорад: *Деҳқонон барои борон ва ҳосил ба Ардвисура Анаҳита дуо мекарданд.*

Зи раҳмати Анаҳита шуд замин пур зи об,

Зи ғайзи ӯ гашт ҷаҳон лолазор ва шодоб.

Зурвон (Зурван) – дар мифологияи Шарқ худои тақдир ва вақт фаҳмида шуда, ҳамчун эпоним таҷассумгари вақт ва фазо мебошад [14]: *Зурван рамзи замони бепоён аст, ки дар он офариниш ва нестӣ ба ҳам пайвастанд.*

Ба даври Зурван ҳама чиз меравад,

Зи хок ояд, ба хок боз меравад.

Номи қаҳрамонони асотирии эронӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун эпоним мавқеи зиёди корбурд дошта, дар осори ҷамъасавии форсу тоҷик миқдори зиёди онҳо ба назар мерасад. Ҷунончи:

Ажи Даҳака (Заҳҳок) – номи шоҳи аждаҳои сесара, ки аз ҷониби Ангра-Майнӣу барои паҳн кардани бесарусомонӣ офарида шудааст [16], ки ҳамчун вожаи эпонимӣ барои нишон додани мафҳуми «хасму бесарусомонӣ» дар адабиёти классикӣ ёдрас мешавад: *Заҳҳок подшоҳи ситамгар буд, ки ба васвасаи шайтон фирефта шуда, ба хунхориҳои мардум даст зад:*

Дил аз зулми Заҳҳок шуд пур зи хун,
Чу аждаҳ шуд ӯ бар сари марду зан. *Фирдавсӣ*

Номи қаҳрамонони афсонавӣ низ дар забони тоҷикӣ дар достонҳои қаҳрамонӣ зиёд истифода шуда, ҳамчун эпонимҳо тавассути онҳо хислатҳои «часорату матонат, далериву зиракӣ, қудрату шаҳомат»-и инсонӣ тасвир карда мешавад:

Траэмаона (Фаридун) – қаҳрамони эпоси эронист, ки ба муқобили Ажи Даҳака – Заҳҳок мубориза бурда, ӯро шикаст дод [16]. Бар сари қудрат расидани Фаридун оғози давраи адолат шумурда шуда, дар осори назмӣ Фаридун ҳамчун эпоним ифодакунандаи мафҳумҳои «адолат»:

Зи Фаридун ҷаҳон шуд пур аз дод,
Зи бедодгарӣ бирафт ҳар бунёд. *Фирдавсӣ*
ва «озодкунии аҳли омма» оварда шудааст:

Фаридун чу бар тахт шуд комгор,
Зи бедод шуд рӯзгори табор. *Фирдавсӣ*

Рустам – номи бузургтарин паҳлавони ҳамосаи форсӣ-тоҷикӣ, ки дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳамчун эпоним рамзи «**қувват, ватандӯстӣ ва қаҳрамонӣ**» тасвир шудааст. Характеристикаи Рустам ҳамчун қаҳрамони набардҳои миллӣ, неруи бузурги паҳлавонӣ ва далерӣ дар осори назмӣ форсӣ тоҷикӣ хуб ба назар мерасад:

Чу Рустам баромад ба майдони ҷанг,
Замин ларзид аз қуввати шери паланг. *Фирдавсӣ*

Ҳамчун эпоним оними Рустам рамзи «қаҳрамонӣ, ватандӯстӣ, қувват ва муқовимат ба душманони миллат» ба қор бурда мешавад: *Рустамона рафтор кардани ӯ барояш боз обрӯву этибори хосаеро зам мекард.*

Ораш-камонгир (Erach/Arash the Archer) – номи яке аз қаҳрамонҳои машҳури эронӣ мебошад [14], ки рамзи «**ватандӯстӣ, фидокорӣ ва сарҳадсозии миллӣ**» аст. Тибқи ривоят Ораш камонгир марди далер буд, ки барои муайян кардани сарҳади Эрон бо Тӯрон, тири худро ба камон кашида, ҷони худро дар ин роҳ фидо кард:

Ораш зи тан ҷон баровард ба тир,
Барои Ватан кард ҷонро асир. *Фирдавсӣ*

Ҳамчун эпоним оними *Ораш* – камонгир рамзи «фидокорӣ, рамзи сулҳ ва ваҳдати миллӣ, қурбонии шахсӣ барои миллат» шумурда шудааст: *Ҳар қаҳрамон, ки барои Ватан худро қурбон мекунад, бо Ораш-камонгар баробар аст.*

Сиёвуш – номи яке аз машҳуртарин қаҳрамонони афсонавӣ ва эпикӣ дар Шоҳнома-и Фирдавсӣ тасвир шудааст. Тибқи ривоят Сиёвуш писари шоҳ Кайковус буда, дар дарбор ба беадолатӣ ва фитна дучор мешавад [16]. Ӯро ба тухмати ноҳақ айбдор намуда, барои исботи бегуноҳияш аз оташи бузург мегузарад ва осеб намебинад:

Чу Сиёвуш омад ба оташ дарун,
Ҳама дида пуробу дил пур зи хун. *Фирдавсӣ*

Сиёвуш ҳамчун эпоним дар адабиёти классикӣ рамзи «покии мутлақ, ҳақиқат дар озмоиш, қурбонии зулм ғочаи инсонӣ росткор ва инсонӣ беайб» аст, ки ҳатто дар миёни бадӣ пок мемонад: *Ӯ дар миёни тухматҳо мисли Сиёвуш пок баромад*

Дар баробари антропомифэпонимҳо дар забони тоҷикӣ эпонимҳои ифодакунандаи номи купрукҳо, оронимҳо – кӯҳҳои мифологӣ, зоонимҳо, махлуқоти даҳшатнок, деуи парӣ низ мавқеи қорбурд доранд, ки ба воситаи онҳо хислатҳои гуногуни инсонӣ ба ин объектҳо ва махлуқоти афсонавӣ монанд тасвир мешаванд.

Чинват (пул) – номи купрукест, ки тибқи маълумоти асотири эрони рӯхҳо ҳангоми гузаштан аз ҳаёт ба марг онро убур мекунанд [14]. Ҳамчун эпоним вожаи мазкур мафҳуми

«роҳи гузариш, воситаи гузариш аз олами улвӣ ба боқӣ»-ро махсусан дар тасаввуф ифода мекунад. Ҷинват рамзи «адолати илоҳӣ» дар равияҳои гуногуни динӣ низ фаҳмида мешавад: *Касеро, ки рафтораи нек аст, роҳи Ҷинват барояи осонгузарааст.*

Эпоними «**хонаи суруд**» (дар зардуштия *Garōdmān* ё *Garōdemāna*) **мачозан мафҳуми бихиштро ифода намуда, ҷойи оромишу хушбахтӣ, оромиву осудагӣ, ҷойи болидагии руҳ** – бихиштро дар тасаввури форсӣ нишон медиҳад [14]. Ҳамчун эпоним таркиби мазкур рамзи «саодати абадӣ, подоши зиндагии нек, адолати илоҳӣ»-ро ифода мекунад: *Бо корҳои нек, инсон метавонад роҳи худро ба Хонаи Суруд ҳамвор созад.*

Кӯҳи **Қоф** – номи кӯҳи афсонавӣ, ки макони Ахуро Маздо ва ҷойи зисти Симурғ доништа шудааст, дар адабиёти классикии форсу тоҷик зиёд мавқеи корбурд дошта, одатан дар равияи тасаввуф ҳамчун рамзи макони «ҳақиқат» «рамзи камолоти руҳонӣ» шумурда шудааст. Ҳамчун эпоним ороними **Қоф** дар осори бадеии классикӣ мафҳумҳои дигарро низ ифода мекунад:

1) рамзи «камол ва шинохти ҳақиқат»:

Чун расиданд он ҳама мурғон ба Қоф,
Бе нишон монданд аз худ дар масоф. *Аттор*

2) рамзи «роҳи душвор ба сӯйи ишқ ва маърифат»:

Ҳама олам талаби ишқ кунад, Ҳофиз,
Гарчи то Қоф бувад роҳи дарозу душвор. *Ҳофиз*

3) рамзи «макони асрор ва ҳақиқат»:

Мо ба Қоф аз пайи он мурғи аҷаб меравем,
То бибинем, ки дар он парда чӣ асрор бувад.

Ҷалолиддини Румӣ

4) рамзи «марҳила дар охири роҳи ҳақиқат»:

Гар ба Қоф расӣ, ханӯз роҳ аст дароз,
Зеро роҳи дил аз он ҳам болотар аст. *Ҷомӣ*

Кӯҳи Дамованд – ро ҷойи вулқони хомӯш мешуморанд, ки дар асотири Эрон ҳамчун зиндон барои девҳо ҳисоб мешуд [16]. Ҳамчун эпоним вожаи мазкур дар ашъори Фирдавсӣ рамзи «зиндон ва маҳдуд кардани бадӣ»-ро ифода кардааст:

Ба Дамованд бурданд бандаш ба банд,
Ки то бошад он дев дар кӯҳбанд. *Фирдавсӣ*

Дар ашъори Манучехрии Домғонӣ эпоними Дамованд барои тасвири зебоии табиат, барфпӯш будани табиат истифода гардидааст:

Зи барфи Дамованд шуд рӯйи кӯҳ сафед,
Чу пире, ки бар сар ниҳад мӯйи сед. *Домғонӣ*

Носири Хусрав эпоними Дамовандро ҳамчун рамзи «баландӣ ва талош» доништааст:

Нагардад касе бе ранҷ ба ганҷ расид,
Чу Дамованд бояд баландӣ кашид. *Носири Хусрав*

Малик-уш-шуаро Баҳор дар қасидаи машҳури худашон «Дамовандия» эпоними Дамовандро рамзи «қудрат, истиқомат ва ватан» шумурдааст:

Эй Дамованд, эй сарбаланди сафед,
Ёдгор аз замони куҳан, устувор. *Малк-уш-шуаро*

Номи паррандагони афсонавӣ дар асотири форсу тоҷик ҷойи муайяноро ишғол намуда, номи *Симурғ* – мурғи некхоҳ ва муқаддаси дар кӯҳи Қоф сукунат дошта, дар назми тасаввуфӣ баёнгари фаҳмишҳои зиёде тасаввуфӣ мебошад. Симурғ ҳамчун эпоним дар абёти шоирони классик рамзҳои гуногунро ифода мекунад. Дар ашъори Аттор эпоними Симурғ «худи инсон» – категорияи тасаввуфӣ «Ҳақ»-ро ишора мекунад:

Чун расиданд он сӣ мурғ он ҷо тамои,
Хешро диданд Симурғи он мақом. *Аттор*

Дар ашъори Ҷалолиддини Румӣ эпоними Симурғ мафҳуми «ҳақиқати дар дохили инсон мавҷудбуда»-ро ишора мекунад:

Симурғ он нест, к-ӯ дар кӯҳ бувад,
Симурғ он аст, к-андар руҳ бувад. *Румӣ*

Чамрош – мурғе, ки дар қуллаи кӯҳҳои Албурз зиндагӣ карда, бадани саг ё гург ва сари уқоб дорад. Қойи зисташ дар назди дарахти муқаддас буда, ӯ паҳнкунандаи тухмони Симурғ дар тамоми ҷаҳон доништа шудааст. Чамрош «ҳомӣ ва муҳофизи тамоми паррандагон» дар асотири қадим доништа шуда, дар забони имрӯза онро ҳамчун эпоними ифодакунандаи «ҳомиву муҳофиз» медонанд:

Набошад зулм дар мулки Чамрош,
Ки ӯ посбони ҳақ асту фаррош.

Ҳумо – мурғи афсонавии бахт ва саодат, ки образаш дар шеърӣ сӯфӣ ва девонӣ бисёр дучор мешавад. Тибқи маълумоти тамоми ривоятҳо мурғи Ҳумо ҳеҷ гоҳ ба замин наместинад ва тамоми умрашро дар парвоз мегузаронад, Ҳумо ҳам хусусияти мардона ва ҳам занонаро дар як ҷисм дорад. Эпоними Ҳумо рамзи «бахту иқбол»-ро ифода намуда, сояаш нишонаи саодатмандист. Дар фаҳмиши суфиёна як лаҳза дидани он боиси хушбахтии якумра шуда, касе ӯро кушад, дар муддати кӯтоҳ аз дунё мегузарад. Эпоними Ҳумо дар адабиёти классик рамзҳои гуногунро ифода мекард. Чунончи:

1) рамзи «дастнорас будани бахти комил»:

Чу Ҳумо соя афканд бар сари ман,
Шуд аз бахти баландам ҷаҳон равшан.

2) вобаст будани бахт бо покӣ ва неқӣ:

Ҳумо нест ҳар ҷо, ки дил хоҳад, эй дӯст,
Вучуди ӯст факат дар ҷаҳони неқӯст.

3) рамзи иқбол дар ҷомеа:

Чу Ҳумо пар кашад аз кӯҳи баланд,
Ба бахти ҷаҳон бахшад нури писанд.

Номи махлуқоти асотирий бештар дар асотири форсу тоҷик дахшатро ба вучуд оварда **Ал** – синфи девҳои таваллуд, ки ба зиёдшавии инсонҳо монеъ мешаванд, **ҷинҳо** – мавҷудоти ноаён, ки мисли одамон метавонанд муъмин ё кофир бошанд ва барои амалҳои худ ҷавобгар мебошанд.

Парӣ – руҳҳои болдор ва зебо; баъзан ҳамчун мавҷудоти шӯху баъдан нек тасвир мешаванд, *яке аз ҷинсҳост, ки тибқи тасаввуроти мардум он рамзи покӣ ва зебоӣ буда, бони оҳувон аст. Он метавонад бо аҳду шартҳои худ бо инсон оилаи ягонро барқарор кунад, вале агар баъди оиладорӣ аз ҷониби шавҳар ранҷе бинаду аҳдишкани шавад, он кас худ дучори ранҷу осеб мегардад* [18, с. 137]: *Парӣ шаб ба орзуҳои ӯ соя афканд ва дилаширо пур аз умед кард.*

Девҳо – аз ҷинси мард мӯйҳои дарози парешон ва дандонҳои тез, пуркуват, бераҳм ва баъзан соҳиби қудрати ҷодугарӣ мебошанд [19, с. 83]: *Девӣ тарс дар дили ӯ калон шуда, ҷасораташиро ишқаст.*

Фул – мавҷуди девмонанд, тағйирёбанда, ки дар биёбон зиндагӣ мекард [14], ҷиҳати хосияти тағйир додани намуни зоҳириашон ва калон буданашон мафҳуми эпонимии «азимчӯсса, калон» мебошад: *Фули ҷаҳл ақли инсонро торик мекунад, агар дониш набошад.*

Ибораэпоними «**оби ҳаёт**» дар ривояту афсонаҳои адабиёти ирфонӣ пайдо шуда, гидронимест, ки инсонро аз марг наҷот медиҳад, ҷавонӣ ва ҳаёти ҷовидонӣ мебахшад, беморӣ ва пириро бартараф месозад [14]. Эпоними номбурда, бо оними Искандари Макдунӣ алоқамандӣ дошта, тибқи ривоят Искандар ба ҷустуҷӯи оби ҳаёт баромада, онро намеёбад. Оби ҳаёт рамзи «дастнорас будани абадиёт» буда, дар адабиёти ирфонӣ он рамзи «дониш ва маърифати илоҳӣ», «руҳан бедор шудан» –ро ифода мекунад. Шоирони классики форсу тоҷик рамзи мифоэпоними «оби ҳаёт»-ро ба таври гуногун мефаҳмиданд. Ҳофиз онро ҳамчун рамзи ҷовидонӣ ба «маърифати илоҳӣ» нисбат меод:

Хизр агар соқии оби ҳаёт аст, ҷӣ ғам,
Мо ба дасти ӯ зи ҷомаш менӯшем. *Ҳофиз*

Чалолитдини Румӣ онро дар баъзе ҷойҳои ашъораш рамзи «сухани ҳақ-ҳаётбахш» ба қалам додааст:

Оби ҳаёт аст сухани аҳли дил,
Зинда кунад мурдаи роҳи ғофил. *Румӣ*.

Саъдии Шерозӣ ҳамчун онро рамзи «ҷовидонии алоқаманд ба дониш» ёдрас мешавад:

Ба оби ҳаёт агар ҷовидонӣ бувад,
Ба дониш бувад, на ба ҷисми равонӣ бувад. *Саъдӣ*
Рамзи тасаввуфии мифоэпоними «оби ҳаёт» дар ашъори Аттор хуб дарҷ гардидааст:
Касе к-ӯ ҷуст оби ҳаёт аз ҷаҳон,
Нахӯрд ҷуз маънии ҳақ дар нихон. *Аттор*.

Мифофитоними «Дарахти ҳаёт» дар ривоятҳои фарҳангҳои гуногун, аз ҷумла дар асотири эронӣ, мавқеи қорбурд дошта, тибқи ривоятҳо он дар маркази ҷаҳон ё дар боғи муқаддас ҳамчун як дарахти бузург вучуд дошта, мева ё оби он тавонистааст ҳаёти инсонро дароз кунад. «Дарахти ҳаёт» фақат барои одамони пок ё қаҳрамон дастрас будааст. Хосияти рамзии мифоэпоними мазкур «ҳаёт, ҷовидонӣ, пайвастагии оламҳо, бахшандаи қувва ва баракат» мебошад. Дар ашъори шоирони форсу тоҷик аз ҷумла Аттор ва Румӣ «дарахти ҳаёт» рамзи маърифати илоҳӣ, камолоти инсон ва худшиносӣ доништа шудааст. Дар баробари ин ба воситаи эпоними «дарахти ҳаёт»

1) рамзи «ҳақиқат абадӣ»:

Ба барги дарахти ҳаёт навиштанд роз,
Ки ҷовидон намемирад аҳли ниёз. *Фирдавӣ*

2) рамзи «камолоти инсонӣ» ифода гардидааст:

Дарахти ҳаёт агар дар дил рӯяд,
Ҳама ҷаҳон ба нури хирад шуъбад. *Ҷомӣ*

Мифоэпоними *Барсман* – дар анъанаи Зардуштӣ мафҳуми муқаддасест, ки дар замони паёмбар Зардушт мубадон ҳангоми дуо ва маросимҳои муқаддас истифода мекарданд [14]. Тибқи ривоят инсонҳо барои наздик шудан ба Аҳуро Маздо бояд рамзи покӣ дошта бошанд. Фитоними Барсман ҳамчун рамзи «покии табиат ва ростӣ» ҳамчун воситаи пайвастшавӣ байни инсон ва ҷаҳони руҳонӣ шумурда мешуд. Дар баробари ин фитоэпоними Барсман рамзи «поки ва беолоишӣ, эҳтиром ба табиат, дуо ва ибодат, пайвасти замин ва осмон» доништа мешавад:

Ба дасти мубад барсман чун нур буд,
Дуояш ба даргоҳи Ҳақ маъзур буд. *Фирдавӣ*

Ҷоми Ҷамшед – номи яке аз маъруфтарин мифоэпонимҳои афсонавист, ки шоҳ Ҷамшед дар фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ алоқамандӣ дорад. Тибқи ривоят Ҷамшед подшоҳи афсонавии Эрон ҷоме доштааст, ки ӯ бо ин ҷом ҷаҳонро медидааст, рӯйдодҳои дурро нишон дода ба соҳиби худ огоҳӣ ва хирад бахшидааст [17]. Эпоними мазкур рамзи «дониш ва хирад», «шинохти ҷаҳон» буда, дар ашъори шоирони форсу тоҷик мафҳуми рамзии ирфонии «шинохти ҳақиқат»-ро нишон медиҳад:

Агар дар ҷоми Ҷам нигарӣ ба дил,
Бубинӣ асрори ҷаҳонро ҳосил. *Ҳофиз*.

Дар асотириҳои форсу тоҷик мифоэпонимҳоро дучор омадан мумкин аст, ки бо номҳои машҳури асотирий алоқамандӣ дошта, характеристикаи рамзии қаҳрамонони асотириро нишон медиҳанд. Мисоли равшани гуфтаҳои болоӣ *Бабр-и Баён* – либоси афсонавии Рустам шуда метавонад, ки дар «Шоҳнома», бештар ҳамчун **зирех ё либоси ҷангии афсонавии** Рустам маъруф аст [16]. Тибқи ривоятҳо як мавҷуди ваҳшӣ ва бузург дар обҳо зиндагӣ мекард, ки ягон аслиҳа ба ӯ таъсир намекард. Аз пӯсти он як **зирех ё ҷомаи ҷангӣ** барои Рустам сохтаанд, ки ҳеҷ силоҳ ба ӯ осеб намерасонад. Эпоними мазкур дар забони тоҷикӣ рамзи «муҳофизати комил», «қувва ва шикастнопазирӣ», «хиради баланди ҷангӣ» мебошад: *Он ки ҳақиқат ва адолатро бо худ дорад, гӯё Бабр-и Баён дар бар дорад – ҳеҷ бадӣ ба ӯ намерасад.*

Ҳамин тариқ, дар системаи луғавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ вожаҳои мифоэпонимии гуногун мавқеи корбурд дошта, заминаи асосии онҳо нақлу ривоятҳо ва асотири халқу миллатҳои гуногун мебошанд. Образҳои мифологӣ аз қабилҳои номи худоён ва мавҷудоти илоҳӣ, қаҳрамонони асотирий, воҳидҳои комогонӣ, мавҷудоти ғайривоқеӣ, рамзу нишонаҳои афсонавӣ ҳангоми ба эпоним гузаштан арзишҳо, қонунҳо ва рафтори дуруст, маросиму анъанаҳои мифологӣ ба расму оинҳо ва ҷашнҳо алоқамандро тарғиб менамоянд.

Баромади забонии мифоэпонимҳои забони англисӣ аз забони юнонӣ, римӣ, скандинавӣ буда, мифоэпонимҳои забони тоҷикӣ заминаи эронӣ доранд. Маълум гардид, ки мифоэпонимҳои юнонӣ на танҳо номҳои қадимӣ, балки **нишонаҳои рамзии фарҳангиро ифода намуда, тавассути онҳо** ҷаҳонбинии юнониёни қадим дар бораи худоён, табиат ва инсон дар забони англисӣ тасвир шудааст. Дар мифоэпонимҳои румӣ дар баробари **номҳои мифологӣ бо маънои рамзӣ** омада, инчунин дигар арзишҳои асосии ҷомеаи Рими қадим – қудрат, қонун, ҷанг ва тартиб дар забони англисӣ ба таври маҷозӣ инъикос гардидаанд. Номҳои аз Китои Муқаддас гирифташуда дар ду забони омӯхташаванда ҳамчун рамз, ишора ва воҳиди маъноӣ истифода шуда, вазифаи номбаркунӣ (номинативӣ) – номгузории образҳои библиёӣ, вазифаи рамзӣ – ифодаи маънои рамзии номҳо ва воҳидҳои ба он алоқаманд, вазифаи фарҳангӣ-адабӣ – ифодаи образҳо ва ишораҳои фарҳангӣ, вазифаи арзишӣ – таъйин намудани меъёрҳои ахлоқӣ, вазифаи экспрессивиро бо назардошти пуркуват ва образнок сохтани матн иҷро мекунанд.

Маводи асотири эронӣ дар забони тоҷикӣ низ дар баробари рамзҳо, қаҳрамонон ва мафҳумҳои амиқ фарҳангиро дар бар гирифта, маҳлуқоти мифологӣ форсу тоҷик омезиши ҷолиби ҳаёлот, мушоҳидаи табиат ва эътиқодҳои фарҳангиро ташкил медиҳанд. Бо баррасии маводи мифоэпонимӣ аз нуқтаи назари илми забоншиносӣ тасаввуроти пурратаре дар бораи мероси ғании фарҳангии мардуми форсу тоҷик ба даст оварда мешавад. Ривоятҳои омӯхташуда дар баробари гузашта ҳикоя қардан, дар ташаккули дарки имрӯзаи мардум аз ҷаҳон таъсир расонида, қудрати пойдори асотириро дар таҳияи инсон нишон медиҳанд. Аз ин лиҳоз, омӯзиши маҳлуқоти мифологӣ мардуми ҷаҳон фарҳанги ҷаҳониро нишон дода, барои ҳамкории инсон бо муҳити зист, тарсҳо, орзуҳо ва кӯшиши ӯ барои шинохти ношинохта замина мегузорад.

Адабиёт:

1. Абодуллоева, С.Ю. Мифонимҳо дар осори фолклории мардуми Бадахшон / С.Ю.Абодуллоева, // Суханшиносӣ, №1[50], 2025.– С. 8-15.
2. Авеста: священные тексты зороастризма / пер. с авестийского. – Москва: Восточная литература РАН, 1997. – 800 с.
3. Азимова, А.А. Исследование лингвистических особенностей эпонимов в английском и узбекском языках / А.А. Азимова // Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnal// <https://phoenixpublication.net/> 2025, С.906-908.
4. Библия: книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. — Москва: Российское Библейское общество, 2006. — 1328 с.
5. Блау, М.Г. Судьба эпонимов. 300 историй происхождения названий: словарь – справочник / М.Г. Блау.– Москва: ЭНАС, 2010.– 356с.
6. Вахрамеева, В.В. Эпонимные термины в английских подъязыках науки и техники: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / В.В. Вахрамеева.– Омск, 2003.
7. Казарина, С.Г. Эпонимические термины: достоинства и недостатки/ С.Г. Казарина // Научно-техническая терминология 1998. - Вып. 1. – С. 33-42.
8. Какзанова, Е.М. Номенклатура и термины-эпонимы: обзор мнений / Е.М. Какзанова. //Вестник МГОУ. Сер.: Лингвистика. - М.: Изд-во МГОУ, 2010. - № 5. – С. 21-25.
9. Кун, Н.А. Легенды и мифы Древней Греции /Н.А. Кун. Легенды и мифы Древней Греции. – Москва: Учпедгиз, 1957. – 462с.
10. Косидовский, З. Библийские сказания/ З. Косидовский. – Москва: Политиздат, 1963. – 368 с.

11. Лейчик, В.М. Обсуждение проблем эпонимии в современной науки [Электронный ресурс] // Ассоциация лингвистов-экспертов Юга России. URL:http://www.lingexpert.ru/conference/langlaw1/leitchik_eponyms.html (дата обращения: 13.05.2016)
12. Майкова, Т.А. Термины-эпонимы в составе англоязычной терминологии социологии / Т.А. Майкова // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2017. – Т. 8, № 2. – С. 326–334.
13. Мифы народов мира: энциклопедия / гл. ред. С.А. Токарев. — Москва: Советская энциклопедия, 1980–1982. – Т. 1–2.
14. Новинская, Н.В. Термины-эпонимы в языке науки / Н.В. Новинская // Русистика. – 2013. – № 4. – С. 34–38.
15. Нуров, П. Истилоҳ ва истилохсози дар забони илмӣ тоҷикӣ / П. Нуров. – Душанбе, 2006. – 324 с.
16. Рак, И.В. Зороастрийская мифология: Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. – Санкт-Петербург, 1998. – 560 с.
17. Рязанцев, В.Д. Имена и названия: Словарь эпонимов: имена собственные, перешедшие в названия; образование терминов и понятий; происхождение имен нарицательных; слова, употребляемые в переносном смысле/ В.Д. Рязанцев. – М.: Современник, 1998. – 285 с.
18. Фирдавсӣ, А. Шохнома /А. Фирдавсӣ, Ҷ1. –Душанбе, 2025.–704 с.
19. Фирдавсӣ, А. Шохнома /А. Фирдавсӣ, Ҷ2.– Душанбе, 2025.– 792с.
20. Шакармамадов, Н. Фолклори Помир. Асотир, ривоят ва нақлҳо/ Н. Шакармамадов.– Ҷ.2., –Душанбе, 2005.– 430 с.
21. Шакармамадов, Н. Фолклори Помир. *Афсонаҳои сеҳромези Бадахшон* / Н. Шакармамадов. – Ҷ. 4., –Хоруғ, 2012. – 135 с.
22. Lévi, J. The Bible and Mythology/ J.Lévi. – Paris: Presses Universitaires de France, 1970. – 240 p.
23. Walter, Burkert Greek Religion: Archaic and Classical / Burkert Walter, London, Издательство: Harvard University Press, 1985 – 493 с.
24. Walter. Burkert Structure and History in Greek Mythology and Ritual/ Burkert Walter, London, Издательство: University of California Press, 1982.– 248 с.

ТАВСИФИ ЭТНОФАРҲАНГИИ МИФОЭПОНИМҲО ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Дар мақола тавсифи этнофарҳангии мифоэпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ба роҳ монда шуда, дар он маълум гардида, ки дар таркиби луғавии ду забони омӯхташаванда вожаҳои мифологӣ барои дарки афкори пӯшидаи ғӯянда низ мавқеи корбурд доранд. Дар забони англисӣ мавқеи корбурдашон дар нутқи гуфтугӯӣ ва наср ба назар расида, дар забони тоҷикӣ ба воситаи онҳо дар назм бештар мафҳум рамзии ин воҳидҳо, барои ифодаи каломӣ пӯшидаи шоирон истифода мешаванд. Мифоэпонимҳо бештар барои нишон додани характери инсон, сифоти зоҳириву ботинӣ, амали инсон ба таври маҷозӣ ба кор бурда шуда, асоси образҳои мифологиро номи худоён ва мавҷудоти илоҳӣ, номи қаҳрамонони асотирий, мавҷудоти афсонавӣ ва рамзу нишонаҳои афсонавӣ ташкил медиҳанд. Ҳар як забон барои ифодаи афкори пӯшида воҳидҳои фразеологӣ, паремиологӣ ва эпонимҳоро дар бар мегирад, ки мифоэпонимҳо ҳамчун воҳиди калидии асотирий дар бахши эпонимҳо муҳим арзёбӣ мегарданд.

Таҳқиқи эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ нишон дод, ки раванди гузариши мифонимҳо ба эпонимҳо дар фарҳанги ин ду халқият падидаи маъмул буда, асоси онро маъруфияти шахс ва рамзҳои ба онҳо алоқаманд, зарурати номгузориҳои мафҳумҳои нав ё падидаҳои мушаххас, таъсири бевоситаи адабиёт ва фарҳанг бо роҳи гузариши номи қаҳрамонони мифологии достону шеърҳо ба истилоҳоти умумӣ ва символизмҳо ташкил медиҳанд. Манбаъҳои асосии пайдоиши онимҳои мазкур дар забони англисӣ ва тоҷикӣ

асотирҳои мардуми юнону рум, мифологияи библиёӣ, эронӣ ва асотирҳои милли мебошанд, ки дар ҳар ду забон метавонанд дар доираи ҷаҳмишҳои соҳибзабонон мавқеи қорбурд доранд.

Маълум гардид, ки маводи асотирӣ дар забонҳои мавриди таҳқиқ дар баробари мафҳумҳои рамзӣ, ҷаҳмишҳои амиқи фарҳангиро дар бар гирифта, онҳо омезиши ҷолиби ҳаёлот, мушоҳидаи табиат ва эътиқодҳои фарҳангиро ташкил медиҳанд. Бо баррасии маводи мифоэпонимӣ дар баробари гузашта, ташаккули дарки имрӯзаи ҷаҳон ва қудрати пойдори асотирро дар таҷавути инсон нишон дода мешавад.

Калидвожаҳо: мифоним, эпоним, мифоэпоним, эпонимибораҳо, ҷаҳмишҳои фарҳангӣ, мифологияи юнон, мифологияи рум ва скандинавия, библиогизмҳо, асотирӣ форсу тоҷик, рамз, асотироти милли, метафора, метонимия, раванди гузариш, мавҷудоти илоҳӣ, образҳои асотирӣ.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МИФОЭПОНИМОВ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается этнокультурная характеристика мифоэпонимов в английском и таджикском языках. Установлено, что в лексическом составе обоих изучаемых языков мифологическая лексика занимает важное место для передачи скрытых смыслов высказывания. В английском языке такие единицы активно используются в разговорной речи и прозе, тогда как в таджикском языке они чаще применяются в поэзии, где служат для выражения символического значения и скрытого смысла художественного слова. Мифоэпонимы преимущественно используются для образного описания характера человека, его внешних и внутренних качеств, а также действий – в переносном значении. Основу мифологических образов составляют имена богов и божественных существ, имена мифологических героев, фантастических существ, различные мифологические символы и знаки. Каждый язык располагает фразеологическими, паремиологическими единицами и эпонимами для выражения скрытых смыслов, при этом мифоэпонимы рассматриваются как важный элемент в системе эпонимов.

Исследование эпонимов английского и таджикского языков показало, что процесс перехода мифонимов в эпонимы является распространённым явлением в культурах обоих народов. Его основу составляют известность персонажей и связанных с ними символов, необходимость наименования новых понятий или явлений, а также влияние литературы и культуры, посредством перехода имён мифологических героев из эпосов и поэтических произведений в общеупотребительную лексику и символику. Основными источниками формирования данных эпонимов в английском и таджикском языках являются древнегреческая и римская мифология, библейская и иранская мифология, а также национальные мифы. Во всех случаях они занимают значимое место в сознании носителей языка.

Установлено, что мифологический материал в исследуемых языках наряду с символическими значениями включает глубокие культурные представления, отражающие уникальное сочетание воображения, наблюдений за природой и культурных верований. Анализ мифоэпонимов позволяет не только проследить их исторические корни, но и понять формирование современного мировосприятия и устойчивую роль мифов в человеческом мышлении.

Ключевые слова: мифоним, эпоним, мифоэпоним, эпонимические выражения, культурные представления, греческая мифология, римская и скандинавская мифология, библеизмы, персидско-таджикская мифология, символ, национальные мифы, метафора, метонимия, процесс перехода, божественные существа, мифологические образы.

ETHNOCULTURAL CHARACTERISTICS OF MYTHOTRONYMS IN ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

The article examines the ethnocultural characteristics of mytho-eponyms in the English and Tajik languages. It has been established that in the lexical systems of both languages,

mythological vocabulary plays an important role in conveying implicit meanings. In English, such units are actively used in spoken language and prose, whereas in Tajik they are more frequently employed in poetry, where they serve to express symbolic meaning and the implicit message of artistic speech. Mythoeponyms are primarily used for figurative descriptions of a person's character, their external and internal qualities, as well as actions in a figurative sense. The foundation of mythological imagery consists of the names of gods and divine beings, names of mythological heroes, fantastical creatures, and various mythological symbols and signs. Every language possesses phraseological and paremiological units, as well as eponyms, to express implicit meanings. In this system, mytho-eponyms are regarded as an important component.

The study of eponyms in English and Tajik has shown that the transition of mythonyms into eponyms is a common phenomenon in the cultures of both peoples. This process is based on the popularity of characters and their associated symbols, the need to name new concepts or phenomena, and the influence of literature and culture through the transfer of names of mythological heroes from epics and poetic works into common vocabulary and symbolism. The main sources of these onyms in both languages are Ancient Greek and Roman mythology, Biblical and Iranian mythology, as well as national myths. In all cases, they occupy a significant place in the linguistic consciousness of speakers.

It has also been established that mythological material in the studied languages, alongside symbolic meanings, incorporates deep cultural concepts reflecting a unique combination of imagination, observation of nature, and cultural beliefs. The analysis of mytho-eponyms makes it possible not only to trace their historical roots but also to understand the formation of modern worldviews and the enduring role of myths in human cognition.

Keywords: mythonym, eponym, mytho-eponym, eponymic expressions, cultural concepts, Greek mythology, Roman and Scandinavian mythology, biblicisms, Persian-Tajik mythology, symbol, national myths, metaphor, metonymy, transition process, divine beings, mythological images.

Маълумот дар бораи муаллиф: Олимов Бозорхон Маҳмадиевич, унвонҷӯи кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кулоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ; 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров - 16. Телефон: (+992)207979776. Печтаи электронӣ: olimovbozorkhon@mail.ru

Сведения об авторе: Олимов Бозорхон Махмадиевич, соискатель кафедры языкознания и сравнительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки; 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова – 16. Телефон: (+992) 207979776. Электронная почта: olimovbozorkhon@mail.ru

Information about the author: Olimov Bozorkhon Makhmadievich, applicant of the department of linguistics and comparative typology at Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki; 735360, Republic of Tajikistan, city of Kulob, Sangaka Safarova street - 16. Phone: (+992) 207979776. Email: olimovbozorkhon@mail.ru

Муқарриз: Абодуллоева С.Ю., д.и.ф., профессор
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

ХУСУСИЯТҲОИ САДОЙ ВА ИНТИҚОЛИ ЭҲСОСОТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Робияи Ш., докторанти (PhD)

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айни

Забон на танҳо воситаи муошират мебошад, балки асоси ифодаи эҳсосот ва эҳтироми инсон ба муҳити атроф ва дигарон низ ба шумор меравад. Хусусиятҳои садоӣ ва интонатсия дар забонҳо нақши калидӣ дар интиқоли маъно ва эҳсосот мебозанд. Дар забони тоҷикӣ ва англисӣ, ҳарчанд сохтори лексикӣ ва грамматикӣ фарқ мекунад, хусусиятҳои садоӣ ва усулҳои интиқоли эҳсосот чузбӣ асосии нутқи сунъӣ ва гуфторӣ мебошанд.

Инсон ҳангоми суханронӣ на танҳо маъноӣ калимаҳоро мерасонад, балки бо ёрии баландӣ, суръат, таъкид ва ритм эҳсосоти худро ба шунаванда нишон медиҳад. Масалан, баланд шудани оҳанг метавонад ибрази шодмонӣ ё ҳайратро нишон диҳад, дар ҳоле ки паст шудани овоз метавонад нишонаи андӯх ё эътибори ҷиддиро ифода намояд. Ин падида дар ҳарду забон, бо вучуди фарқиятҳои фонетикӣ ва морфологӣ, ҳамчун як қонуни умумизабонӣ ҷорӣ мебошад.

Мақсади ин таҳқиқ таҳлили хусусиятҳои садоӣ ва механизмҳои интиқоли эҳсосот дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, муайян кардани монандӣ ва фарқиятҳои онҳо ва фаҳмидани таъсири онҳо ба равобитаи коммуникатсионӣ мебошад. Таҳқиқ на танҳо барои фанни лингвистика аҳамият дорад, балки барои омӯзиши нутқи сунъӣ, тарбияи нутқи эҷодӣ ва омӯзиши забонҳои хориҷӣ низ манфиатбахш мебошад.

Аз ин лиҳоз, мавзӯи «Хусусиятҳои садоӣ ва интиқоли эҳсосот дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» чузбӣ муҳимми таҳқиқоти муосири забоншиносӣ буда, имконият медиҳад, ки механизмҳои умумӣ ва хусусияти беназири ҳар як забон дар ин соҳа ба таври систематикӣ омӯзиш ёбанд.

Интонатсия, ки ба маъноӣ оҳанг оварда мешавад, яке аз унсурҳои асосии фонетика маҳсуб меёбад [1]. Нутқи инсон ҳамеша бо оҳанг ҳамроҳ аст ва маҳз маҷмуи хусусиятҳои оҳангӣ интонатсия ном дорад. Ин падида умумизабонӣ буда, дар тамоми забонҳои ҷаҳон, аз ҷумла забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, мушоҳида мешавад [2].

Интонатсия тағйирёбии баландӣ ва пастии овоз, лаҳни асосӣ, танаффус, суръати нутқ ва сифати овозро дар бар мегирад ва нақши муҳим дар ташаккули маъноӣ гуфтор дорад.

Аз таҳлили муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бармеояд, ки ҳар ду забон низоми интонатсионии мураккаб доранд, вале тарзи истифода ва аҳамияти унсурҳои он гуногун аст. Наво ҳамчун чузбӣ асосии интонатсия дар ҳарду забон баландӣ ва пастии овозро ифода мекунад, аммо дар забони тоҷикӣ маъноӣ гуфтор ба наво бештар вобаста аст [3].

Дар забони тоҷикӣ бисёр ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохтори грамматикӣ шабеҳанд, вале фарқияти маъно тавассути наво муайян мешавад. Масалан, ҷумлаи хабарӣ, саволӣ ё амрӣ метавонад бо як таркиби луғавию грамматикӣ ифода шавад, вале тағйири оҳанг маъноӣ онро дигар мекунад [4].

Дар забони англисӣ фарқият асосан тавассути сохтори грамматикӣ, ҷойивазкунии феъл ва фоил ё истифодаи ёвариҳои феълӣ ифода мегардад, гарчанде наво низ метавонад нақши иловагӣ дошта бошад [5].

Наво дар ҳар ду забон инчунин воситаи муҳимми тақсимбандии ҷараёни нутқ ба синтагмаҳо ва фразаҳо мебошад. Худуди синтагмаҳо аксаран бо тағйири хатти наво муайян карда мешаванд, ҳатто агар оҳанг ба таври возеҳ шунида нашавад. Дар ин ҷо шабоҳати забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба он аст, ки болоравӣ ё поён рафтани наво метавонад тамомият ё нотамомии маъноиро ифода кунад. Бо вучуди ин, дар забони англисӣ ин хусусият бештар

бо воситаҳои синтаксисӣ ҳамоҳанг мешавад, дар ҳоле ки дар забони тоҷикӣ наво мустақилияти бештар дорад.

Оҳанг низ унсури муҳимми интонатсия буда, дар ҳар ду забон ҳам хусусияти физиологӣ ва ҳам маъноӣ дорад [6]. Он барои ҷудо кардани порчаҳои нисбатан мустақили нутқ ва нигоҳ доштани робитаи маъноӣ байни онҳо хизмат мекунад. Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҷойгиршавии ҳиссиёт асосан ба сохтори маъноӣ ва синтаксисӣ вобаста аст, аммо дар забони англисӣ нақши аломатҳои китобатӣ ва сохтори хаттӣ дар муайян кардани оҳанг бештар эҳсос мешавад.

Суръати нутқ ва давомнокии овоз дар ҳар ду забон нақши муҳим дар ташаккули интонатсия доранд. Калимаҳо ва вожаҳои дорои маъноӣ асосӣ одатан бо суръати сусттар талаффуз мешаванд, дар ҳоле ки унсурҳои ёрирасон тезтар ифода мегарданд. Ин хусусият дар ҳар ду забон барои ҷудо кардани иттилооти нав аз маълум ва ҳамзамон таъкиди маркази маъноии гуфтор хизмат мекунад [7].

Тобиши сифатии овоз асосан дар нутқи эҳсоснок мушохида мешавад. Гарчанде саҳми оҳанг дар ташкил намудани сохтори умумии гуфтор нисбатан кам бошад ҳам, он барои фарқ кардани нутқи бетараф аз нутқи эҳсосӣ аҳамияти муҳим дорад. Дар гуфтори эҳсосноки тоҷикӣ ва англисӣ тағйири оҳанг метавонад ҳолатҳои гуногуни эҳсосот, аз қабилӣ шодӣ, ғам, ҳашм ва ҳайратро инъикос намояд [8].

Эҳсосот бо интонатсия робитаи зич доранд ва дар ҳар ду забон тавассути маҷмуи унсурҳои интонатсионӣ таҷассум меёбанд. Аз нуқтаи назари раваншиносӣ, таҳқиқоти Вилгелм Вундт ва Изард К. нишон медиҳанд, ки ҳолатҳои асосии эҳсосӣ дар байни мардум универсалӣ мебошанд, ҳарчанд тарзи ифодаи онҳо дар забонҳо метавонад фарқ кунад [9, с. 10].

Дар забони тоҷикӣ ифодаи эҳсосот бештар ба наво ва суръати нутқ таъяс мекунад, дар ҳоле ки дар забони англисӣ, илова ба интонатсия, васоили грамматикӣ ва лексикӣ низ фаъолона истифода мешаванд. Таҳлили муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон медиҳад, ки ҳар ду забон дорои унсурҳои муштараки интонатсионӣ мебошанд, вале нақш ва дараҷаи истифодаи онҳо гуногун аст.

Ифодаи эҳсосот дар забон на танҳо ҳолати руҳӣ ва ҳиссиёти инсонро инъикос мекунад, балки ҳамчун ҷузъи муҳимми равандҳои муоширатӣ ва фарҳангӣ низ хизмат менамояд. Дар забони тоҷикӣ эҳсосот асосан тавассути лексикаи эҳсосӣ, грамматикаи махсус ва васоили эмотсионалӣ, аз ҷумла афзалият додан ба феълҳои ҳолати раванӣ ва тағйироти синтаксисӣ, ифода карда мешаванд. Масалан, истифодаи феълҳои мураккаб ва пайдарпай, ки ҳамзамон ҳолати руҳӣ ва фаъолияти шахсро инъикос мекунанд, барои баён намудани эҳсосоти эҳтимолӣ ё умумӣ хеле маъмул аст [11].

Ҳамчунин, пешояндҳо ва ибораҳои алоҳида, ки маъноӣ эҳсосиро таъяс медиҳанд, дар забони тоҷикӣ нақши калидӣ доранд. Мисолҳо чунинанд: «азият кашидан», «хурсанд шудан», «дар дил мондан». Ин ибораҳо на танҳо маъноӣ лексикиро ифода мекунанд, балки таъкиди ҳолати эмотсионалиро низ таъмин менамоянд [12].

Дар англисӣ низ ифодаи эҳсосот тавассути лексика, синтаксис ва васоили таҳлилӣ амалӣ мегардад. Лексикаи англисӣ барои ин мақсад асосан феълҳо, сифот ва идиомҳоро истифода мекунад. Масалан, феълҳои эҳсосӣ мисли **«to feel, to enjoy, to suffer»**, инчунин идиомҳо ва ибораҳои мураккаб, монанди **«to be over the moon»** ва **«to be down in the dumps»**, ҳолатҳои равонино баён менамоянд [13].

Механизми экспрессивии англисӣ асосан ба истифодаи идиомҳо ва сохторҳои синтаксисе, ки ҳолатро таъкид мекунанд, таъяс мекунад. Ин фарқият бо забони тоҷикӣ дар он аст, ки дар англисӣ бештар аз ибораҳои устувор ва идиоматикӣ истифода мешавад, на аз муттасилии феълҳои ҳолати раванӣ.

Наҳв низ нақши муҳимми ифодаи эҳсосотро мебозад. Дар забони тоҷикӣ барои таъкиди эҳсосот истифодаи ҷумлаҳои кӯтоҳ ва феълҳои эмотсионалӣ тавсия мешавад, дар ҳоле ки дар англисӣ аксар вақт ибораҳои тасвирӣ ва сохторҳои устувор истифода мешаванд. Илова бар ин, дар ҳар ду забон овоз ва муҳити гуфтор (context) барои фаҳмиши дақиқи

эҳсосот аҳаммияти калон доранд. Ин ҳамоҳангӣ нишон медиҳад, ки забон на танҳо воситаи тасвир аст, балки муҳаррики равонии муошират низ мебошад [14].

Таҳлили муқоисавӣ нишон дод, ки забони тоҷикӣ бештар ба хусусиятҳои контекстуалӣ ва экспрессивӣ таъйин мекунад, дар ҳоле ки англисӣ ба идиоматикӣ ва намунаҳои устувор аҳаммият медиҳад. Масалан, ифодаи хурсандӣ дар тоҷикӣ метавонад чунин бошад: «азизам хурсанд шуд», ки ҳам ҳолати рӯҳӣ ва ҳам ғайрифаҳмии шахсро нишон медиҳад, дар ҳоле ки англисӣ одатан ибораи устуворро истифода мебарад: «**I am thrilled**», ки ҳиссиётро бо таъкиди пурра ва мухтасар ифода мекунад [15].

Ҳамчунин, забони тоҷикӣ дорои васоили ғайрифаҳмии ифода, мисли иқтибосҳо, ҳикояҳо ва нақлҳо мебошад, ки эҳсосотро тавассути аломатҳои лексикӣ ва пайдоиши маъноӣ баён мекунад. Забони англисӣ низ чунин роҳро истифода мебарад, вале бо таъкиди идиомҳо ва васоили фаврӣ, ки дар фарҳанги англисӣ шакл гирифтаанд. Дар ҳар ду забон, ифодаи эҳсосот дар наср ва шеър нақши муҳимми таҳкикиро дошта, тавассути омилҳои синтаксисӣ, морфологӣ ва лексикӣ таъкият меёбад [16].

Барои таҳқиқи васеи ифодаи эҳсосот дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, назарияҳои когнитивӣ ва забоншиносии фарҳангӣ низ аҳаммияти калон доранд. Онҳо нишон медиҳанд, ки эҳсосот на танҳо натиҷаи ҳолати рӯҳӣ, балки натиҷаи тафаккур ва анъанаҳои фарҳангӣ низ мебошад. Ба ибораи дигар, ҳар забон як системаи рамзӣ аст, ки эҳсосотро бо меъёрҳои фарҳангӣ ва лингвистӣ баён мекунад [17].

Ифодаи эҳсосот дар забон на танҳо воситаи асосии муошират мебошад, балки воситаи муҳимми эҷоди маъно ва нақши иҷтимоиву фарҳангиро низ иҷро мекунад. Ҳиссиёт тавассути забон на танҳо ҳолати рӯҳӣ ва таъсири он ба шахсро инъикос мекунад, балки фазои иҷтимоӣ ва равишҳои коммуникатсионии ҷомеа низ инъикос менамояд. Дар ин равиш, хусусиятҳои садоӣ ва оҳанг, яъне интонация ва ритмикаи нутқ, нақши муҳим мебозанд, зеро онҳо қобилияти интиқоли ҳиссиёт ва равиши муҳаббат, хурсандӣ, ғам ё хайратро дар нутқи гуфторӣ таъмин мекунад.

Дар забони тоҷикӣ эҳсосот одатан тавассути муттасилии ҷумларо, феълҳои ҳолати равонӣ ва ибораҳои тасвирӣ ифода мекунад. Масалан, ибораҳои **мисли «дили ман пур аз шодмонӣ буд», «Ӯ ба ғам афтод», ё «ба хайрат омадам»** ҳиссиётро мустақим ва ба таври равшан ба шунаванда мерасонанд. Сохтори маъноӣ дар ин ҷо ба ҳамоҳангии лексика ва синтаксис таъйин мекунад: феълҳо ва ибораҳои тасвирӣ бо кӯтоҳӣ ва таъкиди қавӣ истифода мешаванд, то ҳиссиёт дар заминаи контекст ва оҳанг равшантар баён гардад. Ғайр аз он, истифодаи падидаҳои метафорӣ, ба мисли «дили ман ба сардӣ хӯрдааст», ба ифодаи ҳиссиёти номуайян ва пурмаъно мусоидат мекунад.

Дар забони англисӣ низ ҳиссиёт бо механизми сохтори маъноӣ инъикос мешавад, вале шакл ва васоили баёни он фарқ мекунад. Ҳиссиёт асосан тавассути феълҳои эҳсосӣ, сифот ва идиомҳои устувор ифода мегардад. Мисолҳо: «**I felt a surge of joy**», «**He was heartbroken**», «**She was on cloud nine**». Забони англисӣ бештар ба намунаҳои лексикӣ ва идиоматикӣ таъйин мекунад, ки ба баёни фаврӣ ва қавии ҳиссиёт мусоидат менамоянд. Ин хусусият нисбат ба забони тоҷикӣ, ки бештар ба муттасилии феълӣ ва контекстуалӣ таъйин мекунад, фарқ мекунад.

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки ҳар ду забон механизми асосии ифодаи эҳсосотро иҷро мекунад, вале роҳҳои баёни онҳо фарқ доранд. Забони тоҷикӣ ҳиссиётро асосан дар заминаи ҳолати дохилии шахс ва контексти рӯҳӣ тартиб медиҳад, ки шунаванда ба сахна ва оҳанг эҳсосоти шахсро фаҳмидану ҳис мекунад. Забони англисӣ бошад, ҳиссиётро тавассути идиомҳо ва воситаҳои лексикӣ баён намуда, ба хусусият ва қавии эҳсосоти умумӣ диққат медиҳад. Аз ин нуктаи назар, дар забони тоҷикӣ маъноӣ ҳиссиёт одатан субъективӣ ва ба шахс вобаста аст, дар ҳоле ки дар забони англисӣ эҳсосот метавонад ҳам ба шахс ва ҳам ба вазъиятҳои умумӣ пайванд дода шавад.

Ҳамин тариқ, таҳлили хусусиятҳои садоӣ ва интиқоли эҳсосот дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон медиҳад, ки ҳар ду забон қобилияти баёни эҳсосотро доранд, вале ҳар кадом ба воситаи сохтори маъноӣ ва воситаҳои лексикӣ ва синтаксисӣ хусусияти хос ба худ

дорад. Ин фарқиятҳо на танҳо барои омӯзиши забонҳо, балки барои таҳқиқоти фанни лингвистикаи муқоисавӣ ва омӯзиши нутқи экспрессивӣ аҳаммияти илмӣ доранд.

Сохтори маъноӣ ва усулҳои ифодаи ҳиссиёт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳамоҳангӣ доранд, вале таҳлилҳои лингвистӣ нишон медиҳанд, ки забони тоҷикӣ бештар ба намунаҳои матнӣ ва баёни субъективии ҳиссиёт таъя мекунад. Ин фарқиятҳо барои омӯзиши забон, таҳлили муқоисавӣ ва фаҳмиши фарҳанги иҷтимоӣ аҳаммияти илмӣ доранд.

Дар забони тоҷикӣ ҳиссиёт асосан тавассути феълҳо ва ибораҳои тасвирӣ инъикос мешавад. Масалан, ҳиссиёти хурсандӣ метавонад чунин баён шавад: «**Ӯ аз хабарӣ хуш хеле хурсанд шуд**», «**Дили ман пур аз шодӣ буд**», «**Ҳамаи дӯстон бо табассум ба ҳамдигар салом доданд**». Истифодаи феълҳои ҳолати раванӣ ва ибораҳои метафорӣ, ба мисли «**дили ман ба шодӣ парид**», ҳиссиётро равшан ва қавӣ намоён мекунад. Ҳамчунин, ғам ва андӯх тавассути ибораҳои тасвирӣ ва феълҳои мушаххас баён мешаванд: «**Ӯ ба ғам афтод**», «**Дили ман аз андӯх саҳт ба дард омад**», «**Ба ҳаёл мерафт, вале наметавонист шод бошад**». Дар маҷмӯъ, забони тоҷикӣ ҳиссиётро дар заминаи ҳолати дохилии шахс ва субъективӣ инъикос мекунад ва асосан ба контекст ва сахнаи гуфтор таъя мекунад.

Дар забони англисӣ бошад, ифодаи ҳиссиёт бештар ба идиом ва намунаҳои устувори лексикӣ таъя мекунад. Хурсандиро метавон чунин нишон дод: «**She was over the moon when she received the good news**», «**He felt on top of the world after his success**», «**Their faces lit up with joy**». Ғам ва андӯх низ тавассути ибораҳои устувор ифода мешаванд: «**He was down in the dumps after the failure**», «**She felt heartbroken when she lost her pet**», «**They were in low spirits following the sad news**». Истифодаи идиом ва намунаҳои тасвирӣ ҳиссиётро ба таври қавӣ баён намуда, маънои онро барои шунаванда равшан мекунад.

Ҳайратоварӣ низ дар ҳарду забон хусусияти хос дорад. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои мисли «**ба ҳайрат омадам**», «**ин воқеа маро мутаҳайир кард**», «**ба ҳайрат мондам**» ҳам ҳолати рӯҳӣ ва ҳам таъсири воқеаро баён менамоянд. Дар англисӣ намунаҳои тасвирӣ барои ҳамин мақсад истифода мешаванд: «**I was astonished by the unexpected news**», «**She was taken aback by his sudden question**», «**They were amazed at the performance**». Ин нишон медиҳад, ки ҳарду забон сохтори асосии ифодаи ҳиссиётро иҷро мекунанд, вале забони англисӣ бештар ба идиом ва усулҳои лексикӣ таъя мекунад, дар ҳоле ки забони тоҷикӣ ба матнӣ ва муттасилии феълӣ.

Ҳиссиёти таҳқир ва норозигӣ низ дар ҳарду забон бо роҳҳои хоси худ ифода мешаванд. Дар забони тоҷикӣ ибораҳои мисли «**Ӯ маро таҳқир кард**», «**ба ман ғараз дошт**», «**аз суханони ӯ ранҷидем**» ҳолати рӯҳӣ ва муносибати шахсро баён мекунанд. Дар англисӣ ҳамон ҳиссиёт бо ибораҳои идиоматикӣ ва намунаҳои устувор ифода мешаванд: «**He insulted me in front of everyone**», «**I was offended by her comment**», «**They felt hurt by his words**». Ин нишон медиҳад, ки ҳар забон механизми лексикӣ ва синтаксисии худро дорад, вале вазифаи асосӣ -интиқоли ҳиссиёт - якхела аст.

Ҳиссиёти ташвиш ва нигаронӣ низ бо тарзи хоси забонҳо инъикос мешавад. Дар забони тоҷикӣ ибораҳо мисли «**Дилам хавотир аст**», «**Ӯ аз ҳолати нохӯб нигарон буд**», «**Ба фикри мушкilotи пешомада будем**» истифода мешаванд. Дар англисӣ бошад: «**I am worried about the upcoming exam**», «**He felt anxious about the meeting**», «**They were concerned about the situation**». Ин фарқият нишон медиҳад, ки забони тоҷикӣ бештар ба матн ва тавсифи феълӣ таъя мекунад, забони англисӣ бошад ба намунаи идиоматикӣ.

Ҳамин тариқ, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки ҳарду забон сохтори асосии ифодаи ҳиссиётро иҷро мекунанд, вале сохтори маъноӣ фарқиятҳои муайян дорад. Забони тоҷикӣ ҳиссиётро бештар субъективӣ ва муттасил баён мекунад, ки ба контекст ва сахнаи гуфтор вобаста аст. Забони англисӣ бошад, ба истеъмоли идиома ва намудҳои лексикӣ таъя мекунад, ки маъно ва қувваи ҳиссиётро барои шунаванда фавран равшан месозад.

Сохтори грамматикӣ низ нақши калидӣ дар ин раванд дорад. Феълҳои ҳолати раванӣ, масалан «**хурсанд шудан**», «**азият кашидан**», «**тарсидан**», ҳолатҳои рӯҳиро нишон медиҳанд. Ҷумлаҳои шартӣ ва ибораҳои феълӣ ҳиссиётро қавӣ таъкид мекунанд: «**Агар ӯ хабарро мешунид, дили ман ба шодӣ мерасид**». Категорияҳои модалӣ, ба мисли

«метавонам», «наметавонам», «мумкин аст», ҳиссиётро бо сатҳи эҳтимолӣ ва қавӣ баён мекунад: «**Ман метавонам аз хабари хуш хурсанд шавам**».

Дар маҷмӯъ, сохтори маъноӣ ва усули ифодаи ҳиссиёт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳамоҳангӣ доранд, вале роҳҳои татбиқ ва воситаҳои лексикӣ фарқ мекунад. Забони тоҷикӣ бештар субъективӣ ва матнӣ буда, ба тавсифи феълӣ ва сахнаӣ гуфтор така мекунад, англисӣ бошад, идиоматикӣ ва намунавӣ мебошад. Ин фарқиятҳо на танҳо барои омӯзиши забон, балки барои таҳлили равонии инсон ва фаҳмиши фарҳанг ва анъанаҳои иҷтимоӣ аҳамияти калон доранд.

Сохтори грамматикӣ дар забони англисӣ низ нақши муҳим дорад. Феълҳои ҳолати руҳӣ, ба мисли «**to feel, to enjoy, to suffer, to worry**», инчунин категорияҳои модалӣ ва ҷумлаҳои шартӣ ҳиссиётро баён мекунад: «**I could feel a surge of joy when I saw him**», «**She might be anxious about the meeting**», «**He would have been heartbroken if he lost the opportunity**». Илова бар ин, забони англисӣ барои таъкиди қавии ҳиссиёт ба феълҳои мураккаб ва ҷумлаҳои тасвирӣ така мекунад, ки маъно ва шиддати ҳиссиётро бештар намоён месозад.

Муқоисаи забонҳои мазкур, нишон медиҳад, ки ҳарду забон барои ифодаи ҳиссиёт воситаҳои грамматикӣ ва синтаксисиро истифода мекунад, вале хусусиятҳои фарқкунанда доранд. Забони тоҷикӣ асосан ба муттасилии феълҳо ва ибораҳои матнӣ така мекунад, ки ҳиссиётро ба таври субъективӣ ва бо таъсири контекст баён менамояд. Забони англисӣ бошад, ба намунаҳои идиоматикӣ, ибораҳои устувор ва феълҳои мураккаб асос меёбад, ки ба баёни фаврӣ ва қавии ҳиссиёт имкон медиҳанд. Дар ҳар ду забон, механизми грамматикӣ барои фаҳмиши дақиқи ҳолати руҳӣ ва интиқоли эҳсосот нақши асосӣ дорад.

Дар маҷмӯъ, сохтори грамматикӣ дар ифодаи ҳиссиёт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳамчун василаи асосии ташаккули маъноӣ ҳиссиётӣ амал мекунад. Он тавассути шаклҳои феълӣ, категорияҳои модалӣ, ҷумлаҳои шартӣ ва ибораҳои ҳиссиётӣ эҳсосотро ба таври равшан ва таъсирбахш баён менамояд. Тафовутҳои байни забонҳо - субъективӣ ва матнӣ будани баёни ҳиссиёт дар забони тоҷикӣ ва асосёбӣ ба идиоматикӣ ва намунаҳо дар забони англисӣ, барои омӯзиши забон ва таҳлили муқоисавӣ аҳамияти илмӣ доранд.

Адабиёт:

1. Абдуллоев Ф. Фонетикаи забони тоҷикӣ. Душанбе: Маориф, 2011.
2. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
3. Бондарко Л. В. Фонетика современного русского языка. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1998.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение. Москва: Аспект Пресс, 2004.
5. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
6. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Москва: Высшая школа, 1974.
7. Crystal D. Prosodic Systems and Intonation in English. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
8. Бондарко Л. В. Основы общей фонетики. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2001.
9. Вундт В. Основы физиологической психологии. Москва: Наука, 1981;
10. Изард К. Эмоции человека. Москва: Прогресс, 1980.
11. Абдуллоев Ф. Фонетикаи забони тоҷикӣ. Душанбе: Дониш, 2010. – С. 45-48.
12. Раҳматуллоев М. Лексика ва ифодаи ҳиссиёт дар забони тоҷикӣ. Душанбе: Ирфон, 2015. – С. 120-123
13. Cruse D. A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 210-215.
14. Halliday M.A.K., Matthiessen C. An Introduction to Functional Grammar. London: Routledge, 2014. – P. 330-335.

15. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 45-50.
16. Azizov S. Экспрессивные средства современного английского языка. Душанбе: Дониш, 2018. – С. 78-82.
17. Wierzbicka A. *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – P. 15-20.

ХУСУСИЯТҲОИ САДОЙ ВА ИНТИҚОЛИ ЭҲСОСОТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур ба таҳлили хусусиятҳои садоӣ ва нақши онҳо дар интиқоли эҳсосот дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ равона шудааст.

Муаллиф хусусиятҳои фонетикӣ, аз ҷумла интонатсия, ритм, талаффуз ва баландии овоз, инчунин нақши феълҳои ҳолатӣ ва модалҳо дар ифодаи эҳсосотро таҳлил мекунад. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки хусусиятҳои садоӣ дар ҳар ду забон нақши калидӣ доранд, ҳарчанд шакл ва истифодаи амалӣ фарқ мекунад. Инчунин, мақола аҳамияти омӯзиши фонетикаи эҳсосотро барои таҳқиқоти лингвистӣ ва рушди малакаҳои коммуникативӣ таъкид мекунад.

Муаллиф барои мисол мисолҳои нутқӣ ва таҳлили ҷумлаҳои содда ва мураккабро истифода бурда, фарқиятҳои фарҳангӣ ва забонӣ дар ифодаи эҳсосотро намоиш медиҳад.

Калидвожаҳо: садоӣ, интонатсия, талаффуз, ритм, баландии овоз, ҳиссиёт, интиқоли эҳсосот, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, феълҳои ҳолатӣ, модалҳо, шартӣ, муҳит, лингвистика, эътиқод

ЗВУКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ПЕРЕДАЧА ЭМОЦИЙ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКА

Статья посвящена анализу звуковых особенностей и их роли в передаче эмоций в таджикском и английском языках.

Автор рассматривает фонетические элементы, включая интонацию, ритм, произношение и высоту голоса, а также роль глаголов состояния и модальных глаголов в выражении эмоций. Исследование показывает, что звуковые характеристики играют ключевую роль в обоих языках, хотя их формы и практическое применение различаются. Статья подчеркивает значимость изучения фонетики эмоций для лингвистических исследований и развития коммуникативных навыков.

Для иллюстрации автор использует примеры простых и сложных предложений, выявляя культурные и языковые различия в выражении эмоциональных состояний.

Ключевые слова: звук, интонация, произношение, ритм, высота голоса, эмоции, передача эмоций, таджикский язык, английский язык, глаголы состояния, модальные глаголы, сослагательное наклонение, среда, лингвистика, фонетика

PHONETIC FEATURES AND EMOTIONAL EXPRESSION IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article focuses on the analysis of sound features and their role in the expression of emotions in Tajik and English.

The author examines phonetic elements, including intonation, rhythm, pronunciation, and pitch, as well as the role of state verbs and modal verbs in conveying emotions. The study demonstrates that sound characteristics are crucial in both languages, although their forms and practical usage differ. The article emphasizes the importance of studying the phonetics of emotions for linguistic research and the development of communicative skills.

For illustration, the author provides examples of simple and complex sentences, highlighting cultural and linguistic differences in emotional expression.

Keywords: sound, intonation, pronunciation, rhythm, pitch, emotions, emotional expression, Tajik language, English language, state verbs, modal verbs, subjunctive, context, linguistics, phonetics

Маълумот дар бораи муаллиф: Робияи Шерали Қаюмзода, докторанти курси сеюми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121 Тел.: (+992) 988 -86- 55 -59, E-mail: sheralirobiya@gmail.com

Сведения об авторе: Робия Шерали Қаюмзода, докторант первого года обучения Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни, 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121 Тел.: (+992) 988 86 55 59, E-mail: sheralirobiya@gmail.com

Information about the author: Robiya Sherali Kayumzoda, first-year doctoral student, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121 Tel.: (+992) 988865559, E-mail: sheralirobiya@gmail.com

Муқарриз: Саидзода Ҳ.А., д.и.ф., профессор
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

ТДУ:81+81'366+82-1(075.8)
С-23

МАХСУСИЯТҲОИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР АШӢОРИ ҲОӢӢ ҲУСАӢНИ КАӢГУРТӢ

Сайдалиева С.С., унвончӯ
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Калимасозӣ яке аз роҳҳои муҳими тақмили рушди таркиби луғавии забони адабӣ ба шумор меравад. Маҳз бо ҳамин роҳ таркиби луғавӣ ҳар як забон аз ҳисоби имконияти дохилӣ инкишоф меёбад.

Миллати тоҷик дар гули ҳазорсолаҳо барои барқарор гардонидани муоширати худ бо истифода аз қолабҳои гуногун вожаҳои зиёде сохтаанд, зеро дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, илмӣ, маданӣ ва умуман пешравии ҷомеа забон низ бо мурури замон рушду инкишоф меёбад. Беҳуда нест, ки забонро ҳамсафари доимии ҷомеа гуфтаанд. Пас, бо гузашти солҳо зарурате пеш омад, ки одамон барои беҳато ва мукамал ифода кардани мафҳумҳои нави дар равиши ин дигаргуниҳо бавучудода аз ҳамаи воситаҳо, махсусан аз усули калимасозӣ, ба таври фаровон истифода баранд. Ин талабот ба инкишофи калимасозиву шаклсозӣ ва таркибу ибораорӣ оварда мерасонад.

Дар мақолаи мазкур мо хостем, дар бораи баъзе махсусиятҳои калимасозӣ дар ашъори назми Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ таҳқиқи илмӣ ба анҷом расонем. Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ дар бисёр ҷои ашъори худ кӯшиш ба харҷ додааст, ки натавон аз вожаҳои тайёри забон истифода барад, балки қолабҳои зебои суханро, ки махсуси маҳсули эҷодии ӯст, офарад. Дар ин раванд ӯ аз вожаҳои шевагӣ истифода намуда, онҳоро хеле зебо ба таври худ истифода бурда, ба ин восита ба ашъораш қабои зебое пӯшондааст, ки хонандаашро мафтун мекунад [7, с. 65].

Вожаҳое, ки бо роҳи калимасозӣ сохта шудаанд, бояд ба сохти дастурӣ ва меъёрҳои дохилии забон мувофиқат кунанд. Яке аз забоншиносони машҳури таърихи забон, профессор Лившиц А.В. дар ин мавзӯ чунин ишора кардааст: «Калимасозӣ яке аз воситаҳои асосии бойшавии таркиби луғавӣ ба шумор меравад. Тағйирот ва инкишофу тақомули калимасозиву шаклсозӣ мувофиқи талаботи қонуниятҳои доимии забон ба амал меояд ва ба сохти грамматикӣ забон алоқаи хеле мустақкам дорад» [1, с. 87].

Аз рӯи гуфтаҳои ғавқ метавон чунин хулоса намуд, ки калимасозиро грамматика идора мекунад.

Калимасозӣ барои ифода кардани шайъу мафҳумҳои нави падидамада яке аз омилҳои асосӣ ба шумор меравад ва вобаста ба таърихи тараққиёти забон, воридшавии технологияи нав тағйир ва такмил меёбад. Яъне вожаҳо тавлид меёбанд, истеъмол мешаванд ва аз байн мераванд ё нест мешаванд. Ин тағйиротро дар калимасозии забони тоҷикӣ баръало мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар он дар баробари усулу қолабҳои қадимӣ тарзу қолабҳои нави калимасозӣ мушоҳида мешавад.

Таркиби луғавии забон, ки бойгариӣ ҳар як забон аст, бо ду роҳ такмил меёбад: якум аз ҳисоби имкониятҳои дохилӣ, пеш аз ҳама, усули калимасозӣ; дуюм бо роҳи иқтибоси вожаҳо аз забонҳои дигар.

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои иқтибосӣ аз бисёр забонҳои дунё ворид шудааст, аммо бештар аз забонҳои арабӣ, туркӣ – муғулӣ ва русӣ дар давраҳои гуногуни таърихӣ ворид шудаанд.

Барои забон, аз ҷумла забони тоҷикӣ низ, манфиатбахшу муҳим роҳи аввал, яъне усули калимасозӣ, маҳсуб мешавад, зеро ин усул имконияти ғайризабонӣ забонро бештар месозад» [3, с. 65].

Бояд зикр кард, ки забони тоҷикӣ дар баробари дигар забонҳои пуриқтидору қадима кодир аст, ки бо истифода аз имкониятҳои дохилӣ бо усули калимасозӣ талаботи маънавии соҳибзабонро бо истифодаи вожаҳои гуногунсохту гуногунмазмун қонеъ гардонад.

Раванди сохтани вожа ва қолабҳои таърихан мустақмалӣ калимасозӣ ва то чӣ андоза сохтани калимаҳои нав дар осори бадеии назмӣ ё насрии адибону қаламкашон аз ҳунари истеъдоди эҷодкорӣ ӯ вобастагии калон дорад.

«...Илми соҳаи забони тоҷик, аз ҷумла калимасозии он, таърихи дуру дароз дошта, пояи аввали он дар давраҳои пеш аз Револютсияи Октябр гузошта шудааст ва барои ташаккули забоншиносии тоҷик ҳамчун як сарчашмаи асосӣ хизмат кардааст» [4, с. 5].

Аз ин рӯ, барои тақвият додани гуфтаҳои боло мо, ғайр аз «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ба қадимтарин сарчашмаҳое, ки доир ба асосҳои дастури забони тоҷикӣ маълумот медиҳанд, таъна намудем.

Яке аз чунин сарчашмаҳо «Алмуъҷам»-и донишманди маъруфи улуми сегонаи адабӣ Шамси Қайси Розӣ (XIII) мебошад, ки асосан ба илми арӯз, қофия ва нақди шеър бахшида шудааст. Аммо аз нигоҳи илми забоншиносӣ ин асар сарчашмаи муътамад ба шумор рафта, дар он доир ба луғатшиносӣ, калимасозӣ ва наҳв қайду ишора ва тавзеҳоти пурарзиш дода шудааст.

Профессор Д. Хочаев ҳангоми таҳқиқи баррасии осори пурқимати Шамси Қайси Розӣ, доир ба 35 адад пасванди шаклсозу калимасоз маълумот додани ӯро таъкид кардааст [11, с. 74].

Ҳочӣ Ҳусайни Кангуртӣ низ ба қолаб ва шакли калимасозии адибони классик таъна карда, аз худ осори пурарзише боқӣ мондааст. Натиҷаи ҷаззобии сухани шоири ширинкалом - Ҳочӣ Ҳусайни Кангуртӣ аст, ки вобаста ба хусусиятҳои барҷастаи услуби ашъораш Лоиқ аз калимаҳои шевагӣ, ки аллакай хусусияти умумихалқӣ пайдо намудаанд, дар сохтани мисраъҳои назмиаш истифода бурдааст. Масалан ӯ ба ҷойи калимаи **корнодида**, ки мутазоди калимаи **кордон**, **моҳир** мебошад, калимаи **нокордидаро** истифода бурдааст, ки хеле дилчасп ифода ёфтааст:

Чавони навраси **нокордида**,

Ба ӯ аз содагӣ дил баста будам. [13, с. 34]

Калимаи **малул** ба ҷойи малол омадааст: «Мерасад аз чехраҳо осори абдуҳу **малул**»... [13, с. 84]

Калимаи **малул** дар забони гуфтугӯи ва адабӣ имрӯз ҳам дар биёр минтақаҳои Тоҷикистон низ истеъмол мешавад.

Дар солҳои аввали даврони шуравӣ забоншиносони зиёде доир ба сохтани калимаҳо дар забони адабии тоҷик ва қолабҳои онҳо фикру мулоҳизаҳои худро иброз доштанд. Аз ҷумла профессори зиндаёд М.Н. Қосимова низ таъйид кардааст:

«... таҳқиқи таҳлил ва омӯзиши забони адабӣ дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ барои муайян намудани хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ ва услубии забони адабии асрҳои гуногун ёрии калон мерасонад» [7, с. 3].

«Зеро дар таърихи забон ва таърихи забони адабии тоҷик гавҳарҳои ноаёнӣ забони тоҷикӣ нухфтаанд, ки кашфи онҳо боиси ғайӣ гардидани илми забоншиносии тоҷик ва фарҳанги маънавии мардум мегардад. Ҳамчунин дар замони нави сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ иҷтимоӣ омӯзишу таҳқиқи забони тоҷикӣ аҳамияти байналмилалӣ касб менамояд» [5, с. 6].

А. Ҳасанов ҳам бар ин ақида аст, ки «Вучуди вожаҳои нодир, калимасозии аҷиб, қорбурди аносири луғавӣ бо мувозиҳои гуногун, ба гунаҳои хосса мустақим гардидани онҳо, дар иҷрои маъноӣ вазиҳои ғайриодӣ қорбаст шудани вохидҳои луғавӣ, муайян кардани тақдирӣ минбаъдаи бархе аз чунин луғат аз ҷумлаи масъалаҳоеанд, ки то ҳол нигарони паҷӯиши ҷиддиву доманатор ҳастанд» [12, с. 42].

Аз давраи ҳукмронии давлати Сомониён забони тоҷикӣ - форсӣ чун забони давлатӣ расмӣ ҳукумати Сомониён ташаккул ёфта, марҳалаи тақомули таркиби луғавиро паси сар кардааст, ки ин вазъ дар забони осори адибон классикӣ борҷало мушоҳида мешавад.

Муҳаққиқи хусусиятҳои луғавӣ услубии ашъори Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ Қутбиддин Муҳторӣ чунин мегӯяд: «Омӯзиши осори Рӯдакӣ аз нигоҳи таркиби луғавӣ ба чанд масъала метавонад равшанӣ андозад. Аввалан, маҳорати шоир дар истеъмоли луғат, дигар, боигарии таркиби луғавӣ забонамон дар давраи муайяни таърихи он, сеюм, дар шинохтани услуби нигоҳи адиб» [7, с. 12].

Мо низ дар баррасии ин мавзӯ ба Қутбиддин Муҳторӣ ҳамназарем, зеро сухани Ҳоҷӣ Ҳусайн ҳам дар ин замина маводи зиёд дорад. Махсусан, дар калимасозӣ шоир аз ҳеш ҳаллоқият нишон дода, аз ганҷинаи луғати забон фаровон баҳра бардоштааст. Ва он ҷӣ, ки мо рӯйи даст овардем, ба рушди забони имрӯза низ мусоидат хоҳад кард, зеро ин қазия аз қазоҳои муҳими барномаи инкишофи тадриҷӣ забон дар шароити Истиқлолу бозсозист, тавре Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз мекунанд: «Мо барои равнаки забони модарии худ боз ҳам бештар ғамхорӣ хоҳем кард, онро ҳамчун гавҳари қиматбаҳои миллии хифз хоҳем кард» [14, с. 12].

Бо пешвандҳо сохта шудани исм

а) бо пешванди **ҳам-**. Ин пешванд «бо исми омада, маъноӣ ҳамбудӣ, баробарӣ, монандӣ ва яқсон будани чизеро бо чизи дигар баён мекунад» [8, с. 141].

Ҳоҷӣ Ҳусайн пешванди «ҳам»-ро дар осораҳои хеле зиёд истифода кардааст ва аз назми ӯ чор далели тоза ба даст овардем, ки дар ду маврид ин пешванд бо решаҳои тоҷикӣ, яъне исми феъл омада исми нав сохтааст, ки мафҳумҳои ҳамбудӣ, ҳамроҳӣ, ҳамзистӣ ва иттисолро мерасонад:

Ба як ҷо ҷамъашон оред бо ҳам,
Маро **ҳамҳокашон** созед тавҷам (450).

Ба хунат ҷоми ишрат гашта лабрез,
Тараб кам карда бо усрат **ҳамомез** (450).

Аз сабаби он ки шоир донандаи хуби забони арабӣ буд, қалами суҳанофаринаш дар ду мавриди дигар омили аз исми арабии **эҷоз** ва **чилва** таркиб ёфтани калимаҳои нав гардида, дар ин сурат мафҳуми ҳамдиҳуи ҳамрангиро мефаҳмонад:

Қойи он бо мардуми ағёр дар ғайрат шаванд,
Мераванд ҳамрозу ҳамовозу **ҳамэҷозу** ёр (382).

Боли парвозат набошад чун шарар **ҳамчилвае**,
Ҳамчу кирмон то ба кай бо гирди худ хоҳӣ танид? (147).

б) дар шеърӣ шоир дар заминаи корбурди пешвандҳои сифатсоз, бахусус пешванди **но-**, гурез аз қоидаи дастурӣ эҳсос мешавад. Воқеан, **но-** «дар сохтани сифат нисбат ба префиксҳои дигар сермахсул ва серистеъмол мебошад. Вай аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати аслии месозад, ки акси маъноӣ асос, молик набудани мавсуффо ба он ифода мекунад ва ё ҳолати предметро мефаҳмонад» [7, с. 144].

Инчунин, дар адои ин вазифаҳо зиёд ба қор рафтааст, аммо бар ҳилофи қоидаи роиҷ ба аввали сифат ва исми арабӣ пайваста исми нав, бо доштани мафҳуми манфӣ, сохтааст:

Ноаминон ва **ноқабул** (исми амал) намунаи чунин калимасозиянд:

Саъри қиматҳо музоаф шуд аз ин аҳли саъир,
Роҳҳо 3-ин **ноаминон** танг шуд бар раҳгузар (376).

Суъубат нест маҳшарро бар он ҳол,
Ки резад **ноқабуле** хуни омор (488).

Бо пасвандҳо сохта шудани исм дар осори ниёғони мо ҳанӯз дар асрҳои X-XI ба назар мерасад. Аз он ҷумла, дар «Чаҳор гулзор» донишманди мумтоз Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ рочаъ ба илми забоншиносӣ суханҳои пурқимат гуфта, аз ҷумла дар бораи пасвандҳои шаклсозу калимасозӣ исму сифат маълумоти мукамал додааст.

Профессор Д. Ҳоҷаев ҳангоми таҳқиқ ва омӯзиши «Чаҳор гулзор» ба афкори забоншиносии Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ баҳои баланд дода таъкид мекунад, ки тавзеҳи оид ба калимасозии сарфӣ додаи ӯ асосҳои дастури меъёрии забони форсии тоҷикиро фаро мегирад. Забоншиносии тоҷикӣ ду давраро – пеш аз инқилоб ва баъди онро, паси сар кардааст. Баъд аз инқилоб тамоми имкониятҳо барои густариши забоншиносӣ ва махсусан калимасозӣ муҳайё шуд [11, с. 172].

Як хусусияти барҷастаи дигари қобилияти шеърофарии Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ дар он мебошад, ки ӯ дар як қолаби муайян наистода, гоҳо барои пурмазмун ва ҷозибанок шудани шеърҳои худ аз қолабҳои калимасозӣ, ки ин танҳо ҳоси услуби шоир мебошад, моҳирона истифода бурдааст. Масалан, ӯ бо пасванди - гар аз вожаҳои **шишагар**, **ошногар**, **шухратгар** ва ғайраҳо. Дар ашъори Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ ӯ, пасвандҳо ду вазифаи асосиро иҷро мекунад:

1) пасвандҳое, ки исми шахс месозанд: **-ҷӣ**; **-гар**:

а) пасванди **-ҷӣ** аз исми ғайришахс исми шахс сохтааст, ки мафҳуми машғулиятро баён менамояд:

Чи дар ин давр шуда масхарақорон мумтоз,
Дафҷиён садрнишин, дудчашон майдонӣ (329).

б) пасванди **-гар** танҳо дар як маврид ба исм васл шуда сабаби таркиб ёфтани исми баёнғари мафҳуми машғулият (**шишагар**) гардидааст:

Чавҳари дил фусурда шуд, то ба ҳузур ворасид,
Шиша ба машқи имтиҳон суда намуд **шишагар** (172).

аммо дар вожаҳои **ошногар** ва **шухратгар** аҳамияти ин пасванд дигаргуна аст. Ба андешаи мо, дар байти

Ба ҳам пайсвандфармои ду пайкар
Ба зуннори муҳаббат **ошногар** (389).

-гар ба исм васл гардида, шахсро вобаста ба ҳаракат нишон медиҳад. Ва вожаи **шухратгар** дар мисоли зер

Ҳуш нобарҷову ғафлат ин ҳама **шӯхратгар** аст,
Дида нобинову гӯш аз памбаи ғафлат қар аст (323).

аз нигоҳи маънӣ ба калимаи **ғафлат** иртибот дорад ва мафҳуми саъю талоши исмро мефаҳмонад.

в) пасванди **-а**. Бо ин пасванд дар як маврид калимаи арабии **ҳол** (ба маънои бародари модар), ки мафҳуми шахсро дорост, исми дигар (**ҳола**) бунёд ёфта, ки маъруф аст:

Вафо мачӯ ту аз ин чарх, муддатест мадид,
Ки меҳри модариву илтифоти **ҳола** гузашт (56).

Дар мавриди сонӣ тавассути ин пасванд аз калимаи арабии **ҳалол** исми амали **ҳалола** таркиб ёфтааст:

Махӯр фиреб аз ин тозарӯ арӯс, ки ӯ,
Талоқ дода зи сад шӯй **беҳалола** гузашт (56).

2) пасвандҳое, ки маънии маконро мефаҳмонанд:

а) Пасванди **-гоҳ** ва мухаффафи он **-гаҳ**. Бо ин пасванд аз исмҳои (арабии) маънии баёнғари макон ва ҳолату масоҳат исмҳои нав сохта шуда ва ҳамон мафҳумҳоро барҷастатар ифода мекунанд:

Дар ин давлатсаройи **салтанатгоҳ**
Нашуд мавсум зиллуллоҳ чуз шоҳ (430).

Ба **ваҳшатгоҳи** ҳасрат пой дар гил
Фурӯ монӣ яке, эй вой, мушқил (418).

Дар ин **ситамаҳ** чаро бичӯям нишони роҳат, кучо фароғат?
Ҷафост пайдо, бало муҳайё, алам ҳувайдо, ситама камокон (270).
Теги сиёсатат магар раҳ бизанад фирораҳо.
Хез самои шавқ кун, чанд шавӣ ба офият,(17)

Фитад кам дар фасодободи офок
Чунин баъсат ба **маҳшаргоҳи** ушшоқ (493).

Дар он **даҳшатгаҳ** аз пайкору аз кин
Макон дузах, замон шуд маҳшаройин (478).

Чу **вусъатгоҳи** дил бигрифт тангӣ,
Сабурӣ рехт андар бедарангӣ (434).

Дар сачдагоҳи шавқи ту аз шаш ҷиҳат гул мекунад,
Пеш аз рукӯё омодагӣ сад сурати меҳробҳо.(17)

б) пасванди **-зор**. Пайдост, ки пасванди **-зор** дар калимасозии исм пурмаҳсул аст. Ба василаи он аз исм исмҳои сохта мешаванд, ки «макон ва фаровонии асоси калимаро мефаҳмонанд» [7, с. 114].

Аслан, ин гуна исмҳо номи растанию набототро баён менамоянд, яъне ғолибан исмҳои мушаххасанд. Дар мисолҳои зиёде, ки аз «Куллиёт»-и Ҳоҷӣ Ҳусайн пайдо кардем, маҳз дар як маврид пасванди **-зор** ба исми мушаххас иттисол ёфта, аз фаровонии он дарак медиҳад. Ва ин луғати туркии **тук(г)ма** (Гӯи гиребон – аз Бурҳон ва луғати туркӣ, ки ба ҳиндӣ онро **гхундӣ** гӯянд) мебошад: [7, с. 205].

Чу дар пойи сипеҳри нилгунфар
Зи анҷум **тулмазори** соф ҷавҳар (443).

Дар дигар мавридҳо бо исмҳои ғайришаҳс истеъмол ёфтааст. Аз ҷумла калимаи **хандазор**, ки бо пасванди **-зор** омада, номи ҳолатро мефаҳмонад:

Ки он дам ё хичил ё **хандазорам**,
Чу дай афсурда ё охир баҳорам (497).

Таҳқиқ ҳаминаро ошкор сохт, ки вожаҳои халқии гуфтугӯӣ бо тобиши ҳисси баъзан бо ёрии воситаҳои дастурӣ низ шакл гирифтаанд. Аз ин ҷиҳат пасвандҳои хурдию навозиш – **ак**, **-акак**, **-ча**, дар осори Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ камистеъмолтаранд. Онҳо дар нутқи муаллиф бо исмҳо, сифатҳо, зарфҳо ҳамроҳ гардида, оҳанги нармӣ, хурдию навозиш ва тақаллуфро ифода кардаанд. Масалан, **чашмак**, **ғунча**, **сароча**, **тифлак**, **пастак**, **камкамак**, **печак**, **дуконча**, **одамак**, **ғамкаҳак** ва ғайра.

Мезанад **чашмак** шарар аз ҳар ғуборе Тўрро.
Бетамизонро мурувват бо газанд олуда аст (28).

Аз чи гул аст хандавар, **гунча** расида пардадар,
Кист, ки мекунад сахар як назар ин баҳорро (17).

Чанд ҳазор чун туйе хуфтаи ин **сарочаанд**,
Пас ту бинои нав кунӣ гунбади ин мазорро (17).

Баъзе калимаҳои китобӣ дар забони халқӣ - гуфтугӯӣ маънии нав пайдо мекунанд, ки он маънӣ низ ба туфайли адибон ба забони адабӣ дохил мешавад, саргузашти калимаи «**бардошт**» аз ин шаҳодат медиҳад.

Ки ман ҳам нола **бардорам** аз ин қалбошнӣҳо.
Гунаҳ андар лаби мо рамзи истиғфор мебандад (26).

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шаш маънои калимаи бардоштан зикр шудааст: [9, с. 200]

1. Боло кардан, баланд кардан, (Парда, бардошт);
2. Барпо кардан, сохтан, бино кардан (Иморат бардошт);
3. Аз ҷо ҷунбондан, ба по хезондан (Лашкар бардошт);
4. Гирифтани (Ўро бардошт);
5. Нест кардан, куштан, аз байн бурдан (Ўро аз миён бардошт);
6. Задан, офат расонидан (Сармо бинии элчиро бардошт);

Хулоса қисми асосӣ ва муҳими захираи луғавии забони осори Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ аз лексикаи халқӣ - гуфтугӯӣ иборат аст, ки барои ҳамаи одамони ба ҳамин забон гуфтугӯкунанда фаҳмо буда, аз тарафи онҳо истеъмол мешавад.

Як хусусияти барҷастаи дигари қобилияти шеъронарии Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ дар он мебошад, ки ӯ дар як қолаби муайян наистода, гоҳо барои пурмазмун ва ҷозибанок шудани шеърҳои худ аз қолабҳои калимасозӣ, ки ин танҳо хоси услуби шоир мебошад, моҳирона истифода бурдааст.

Ҳамин тариқ, Ҳоҷӣ Ҳусайн барои истифодаи вожа ва ибораҳои нав натавонад дар қолаби шеър ҳангоми эҷоди сухани воло ва андешаҳои нав аз фонди луғавии забони тоҷикӣ истифода бурдааст, инчунин эҷодкорона калимаҳои нав ва ибораҳои хеле зебову ҷолиб офарида, дар самт аз лексикаи халқӣ – гуфтугӯӣ хеле моҳирона истифода намудааст, ки хоси услуби ӯст. Ва дар ин самт муваффақияти калон ба даст овардааст.

Аз омӯзишу таҳқиқи ҳамаҷонибаи китобу дастурҳои таълимӣ, рисолаву мақолаҳои доир ба забоншиносӣ ва махсусан калимасозӣ ба ҷунин хулоса омадан мумкин, ки дар забони адабии тоҷик аз даврҳои пеш то имрӯз дар соҳаи калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ қорҳои назаррасу арзишманде анҷом ёфтааст. Аммо қолаб ва тарзи калимасозие ки дар ашъори Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ мушоҳида кардем, аз шакли калимасозии дигар адибони классик ва муосир ба кулӣ фарқ мекунад, барои он ки дар девони шоир мо калимаҳои мушоҳида кардем, ки ин калимаҳо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вучуд надоранд.

Сарзамини шоирхези мо аз одамушшуаро устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ гирифта, то бонуи хушқариҳа Фарзонаи Хучандӣ нуктапардозони фаровонро ҷиҳати хидмати ҷомеаи инсонӣ ва рушди маънавияти фард-фарди он ҳада намудааст, ки моёи ифтихор ва мӯҷиби сарафрозии мо хоҳанд буд. Дар мавриди забон, тарзи баён ва маҳорати суҳанонарии Ҳоҷӣ Ҳусайн низ аз ҳамин дидгоҳ метавон баҳо дод, яъне дар ҷодаи қаламкашӣ аз як ҷиҳат анъанаи эҷодиро риоя карда бошад, ки пайгирӣ аз ин равиш барои ҳар як эҷодкор шарт аст, аз ҷиҳати дигар, рисолати худро бо таъҷиб ва ҳамаҷун суннат анҷом додааст. Ин ҷунин маънӣ дорад, ки шоир кӯшиш ба қор бурдааст, то дар заминаи офариниши калимаҳо маҳорати худро нишон диҳад ва вожаҳои ба забон вориднамудаи ӯ баёнгарии маъниҳои тозаву рангине мебошанд, ки дар маҷмӯъ ҳусни суҳанаширо афзун гардондаанд.

Адабиёт:

1. Амлоев А.Я. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев / А.Я. Амлоев - Душанбе, 2019. – 200 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология, - Душанбе: Дониш, 1985. - Ҷ.1. - 356 с.
3. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 1X-X) / Н.М. Қосимова. Қисми 1.- Душанбе, 2003. - 490 с.
4. Мухторӣ Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ / Қ. Мухторӣ - Душанбе: Деваштич, 2006. - 130 с.
5. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов - Душанбе: Пайванд, 2001. - 310 с.
6. Табаров Х. Ҳочӣ Ҳусайн – шоири суханофарин//Забон-рукни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо (китоби чорум) / Табаров Х. - Душанбе, «Сино», 2009. - С.127-132.
7. Табаров Х. Фасле тааммул бар сухани Ҳочӣ Ҳусайн// Паёми ДМТ / Х. Табаров Маҷаллаи илмӣ, № 5(61). Бахши филологӣ, 2010. – С. 154-158.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. -М., 1969.-951с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. -М., 1969.-951с.
10. Ҳоҷаев Д., Саломов М., Ҳомидов Д. Таҳкимбахши мактаби устод//Забон-рукни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо (китоби чорум) / Д. Ҳоҷаев Бахши филология, - Душанбе: Нашриёти ДМТ, 2008. - С.6.
11. Ҳасанов А. Бархе аз вожаҳои сайёри ашъор / А. Ҳасанов. Забон-рукни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо (китоби чорум). Бахши филология, -Душанбе: Нашриёти ДМТ, 2008. - С. 41-50.
12. Ҳочӣ Ҳусайни Кангуртӣ. Куллиёт. Виросторон ва сомондихандаи матн К. Чиллазоди Техрай, Амирхӯча Абдурахимӣ. - Душанбе: Ирфон, 1998. - 1054 с.
13. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба 15 - солагии Истиқлолияти давлатии ҚТ ва Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ//Рӯзномаи «Ҷумҳурият», 2006, 8 сентябр.

МАХСУСИЯТҲОИ КАЛИМАСОЗӢ ДАР АШЪОРИ ҲОӢӢ ҲУСАӢНИ КАӢГУРТӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф дар мавзӯи «Махсусиятҳои калимасозӣ дар ашъори Ҳочӣ Ҳусайни Кангуртӣ» таҳқиқ ба анҷом расонда, қайд мекунад, ки Ҳочӣ Ҳусайн монанди кулли адибони гузашта нияту ихлоси худро нисбат ба пешаи шарифи суханофаринӣ ва бузургдошти мақоми сухан баён карда, дар ин умри кӯтоҳи худ тавонистааст, ки ба мо осори гаронарзише боқӣ монад. Чӣ гунае ки аз таҳқиқ маълум шуд, шоир бо камоли масъулият ба кори эҷодӣ рӯ оварда ва дар интиҳоби калимаву таркибҳо ва низ калимасозӣ заҳмати зиёде кашидааст ва ҳосил «Куллиёт»-и фароҳамовардааш мебошад, ки аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва аз нигоҳи сабки баёну фаро гирифтани луғат аз ганҷинаи вожагон дар миёни осори бадеии адибони ҳамзамони хеш ҷойгоҳи махсус дорад. Ба забони шоир бигӯем, «сухансанҷидагӯӣ нест осон» (420). Ҳочӣ Ҳусайни Кангуртӣ баъд аз омӯзиши осори классикони адабиёти тоҷику форс бо ҳиммат ва ҷасорат қалам ба даст гирифта, осори пурарзише офаридааст.

Дар охир қайд кардан лозим аст, ки аз решаҳои забони тоҷикӣ таркиб ёфтани қисми бисёри калимаҳои сода ва мураккаб дар ашъори адиб баёнгари ҳисси эҳтиром ва арҷгузориӣ эшон ба забон ва фарҳанги миллӣ.

Калидвожаҳо: забон, миллат, фарҳанг, тоҷикӣ, сухан, шоир, заҳмат, интиҳоб, калимасозӣ, мақола, услуб, мазмун, луғат, давра, ҳисса, назаррас

ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ПОЭЗИИ ХОДЖИ ХУСЕЙНА КАНГУРТИ

В данной статье автор завершает исследование на тему «Особенности словообразования в поэзии Ходжи Хусейна Кангуртского» и отмечает, что Ходжи Хусейн, как и все писатели прошлого, выразил свою преданность благородному занятию красноречием и прославлению статуса речи и за свою короткую жизнь сумел оставить нам ценное произведение. Как выяснилось из исследования, поэт ответственно относился к творческой работе и приложил немало усилий к подбору слов и композиций, а также к составлению слов, создав «целое», которое по содержанию и стилю выражения и охвата словарного запаса занимает особое место среди произведений искусства своих современников. На языке поэта мы говорим «речь не легка». После изучения произведений классиков таджикской и персидской литературы Ходжи Хусейн Кангурти с мужеством взялся за перо и создал ценное произведение.

Наконец, следует отметить, что составление из корней таджикского языка части многих простых и сложных слов в поэзии писателя выражает их чувство уважения и почтения к национальному языку и культуре.

Ключевые слова: язык, нация, культура, таджикский, речь, поэт, усилие, выбор, словообразование, статья, стиль, содержание, словарный запас, период, вклад, значительный

FEATURES OF WORD FORMATION IN THE POETRY OF HOJI HUSSEIN KANGURTI

In this article, the author completes a study on the topic "Features of word formation in the poetry of Haji Hussein Kangurt" and notes that the Haji Hussein, like all writers of the past, expressed his devotion to the noble occupation of eloquence and the glorification of the status of speech and in his short life managed to leave us a valuable work. As it turned out from the study, the poet was responsible for creative work and made a lot of efforts to select words and compositions, as well as to compose words, creating a "whole," which in content and style of expression and coverage of vocabulary occupies a special place among the works of art of his contemporaries. In the poet's language, we say "speech is not easy" (420). After studying the works of the classics of Tajik and Persian literature, Haji Hussein Kangurti took up the pen with courage and courage and created a valuable work.

Finally, it should be noted that the compilation from the roots of the Tajik language of part of many simple and complex words in the writer's poetry expresses their sense of respect and reverence for the national language and culture.

Key words: language, nation, culture, Tajik, speech, poet, effort, choice, word formation, article, style, content, vocabulary, period, contribution, significant

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдалиева Сарварбӣ Сайдакбаровна, унвонҷӯи кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров – 16. Тел.: (+992) 989586868

Сведения об авторе: Сайдалиева Сарварби Сайдакбаровна, соискатель кафедры лингвистики и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова-16. Тел.: (+992)989586868.

Information about the author: Saidalieva Sarvarbi Saidakbarovna, applicant for the department of linguistics and language history of the Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street, 16. Tel.: (+992) 989586868.

Муқарриз: Давлатов А.Н., н.и.ф., муаллими калон
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

АНДЕШАҲОИ ШАМСИ ҚАЙСИ РОЗӢ ДАР БОРАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Сангзода Р.М., докторанти (PhD)
Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакии АМИТ

Яке аз муҳимтарин мавзӯҳое, ки дар бархе аз китоб ва мутуни гузашта ба чашм меҳӯрад, таваҷҷуҳ ба забон ва дастури он аст. Аҳли забон, бахусус донишмандони улуми адабӣ, аз дер боз ба масоили забон ва дастури он таваҷҷуҳ кардаанд. Масоили забоншиносӣ дар гузашта дар фарҳангномаҳо, осори фалсафию мантиқӣ, улуми балоғат ва суҳанварӣ баррасӣ шудааст. Дар давраи аввали шаклгирии афкори забоншиносӣ баҳс атрофи масоили забоншинохтӣ бештар дар осори фалсафию мантиқӣ буд. Дар ин миён, назари бархе аз файласуфон, ки таълифоташон дар мавзуоти гуногуни забонӣ аст, барои баррасии сайри орои забоншиносӣ аҳаммият дорад. Абунасири Форобӣ дар «Китоб-ул-хуруф», Ибни Сино дар «Донишномаи аълоӣ», Носири Хусрав дар «Қомеъ-ул-ҳикматайн» ва «Зод-ул-мусофирин», Хоҷа Насируддини Тӯсӣ дар «Асос-ул-иктибос» ва Қутбиддини Шерозӣ дар «Дурат-ут-точ» аз нахустин касонеанд, ки ба бархе аз масоили забон ишора кардаанд. Дар асрҳои баъд дар баробари файласуфону мантиқиён донишмандони улуми адабӣ низ ба масоили забоншиносӣ пардохтаанд. Бавижа, дар асри XII дар осори ба улуми адабӣ бахшида низ таваҷҷуҳ ба масоили забоншинохтӣ бештар мешавад.

Афкори забоншиносии файласуфони форсу тоҷик, ки доир ба феъл баъзе андешаҳои худро ироа намудаанд, то андозае аз афкори донишмандони улуми адабӣ фарқ мекунад. Агар дар осори фалсафию мантиқӣ масъалаҳои таснифи ҳиссаҳои нутқ, тафовути исму феъл, замонҳои феъл баррасӣ шуда бошанд, дар осори ба улуми адабӣ бахшидашуда ба масъалаҳои шинохти сифаҳои феъл ва бандакҳои хабарию феълӣ низ таваҷҷуҳ намудаанд.

Забоншиносӣ дар низоми улуми адабӣ мавқеи муҳим дошта, таърихи тулониро аз даврони бостон то ба имрӯз тай намудааст. Дар доираи улуми адабӣ таваҷҷуҳ ба масоили забон ҳамеша аз масоили марказӣ маҳсуб мешуд. Бузургони илму адаби форсу тоҷик масоили савтӣ, сарфӣ, наҳвӣ ва вожагонии забонро дар доираи каломи бадеъ, авзони шеър, фасоҳату балоғат, салосати суҳан ва ғановати каломи бадеъ баррасӣ намудаанд. Забоншинос Д. Хоҷаев марҳалаи дуҷуми инкишофи забоншиносии тоҷикро ба номи донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ алоқаманд медонад: «Марҳалаи дуҷуми инкишофи забоншиносии тоҷик ба номи донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ зич алоқаманд аст» [9, с. 128].

Дар ин мақола мо тасмим гирифтем, ки андешаҳои Шамси Қайси Розиро, ки дар китоби «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-аҷам» баён шудааст, баррасӣ намоем.

«Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ҳам дар забоншиносии тоҷик ва ҳам дар забоншиносии Эрон таҳқиқ шудааст. Дар забоншиносии тоҷик забоншинос Д. Хоҷаев зимни омӯзиши афкори забоншиносии тоҷик андешаҳои забоншиносии Шамси Қайси Розиро ба таври муфассал баррасӣ намудааст [9, с. 10]. Дар забоншиносии Эрон Тоҳира Мусавизода Муқаддам, Маҳмуд Меҳроварон, Ақдас Фотехӣ ва Раҳим Кӯшиш дар мақолаҳои алоҳида ҷанбаҳои забоншиносии ин асарро мавриди таҳқиқ қарор додаанд [6, с. 4].

Дар мақола аз усули таҳлилу қиёс истифода шуд. Ин усул имкон дод, ки назари Шамси Қайси Розӣ дар бораи феъли забони тоҷикӣ таҳлил ва бо назари забоншиносони муосир ва дастурҳои забони тоҷикӣ қиёс шаванд.

Китоби «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ аз мутуни қарни XIII дар мавзуи балоғат, аруз ва қофия яке аз муҳимтарин манобеъ барои суҳансанҷӣ аст. Муаллиф дар бахши қофия илова бар қофия, матолибе дар дастури забон ва мавзуоти забоншиносӣ матраҳ кардааст. Нигоҳи Шамси Қайси Розӣ ба забони меъёри замони худ,

ошной бо бархе вижагиҳо дар гӯйишҳои Хуросони қадим, номгузориҳои овоҳо ва ҳуруф, дурустӣ ва нодурустӣ бархе аз назароти вай ҳосили ин навиштор аст ва нишон медиҳад, ки дар гузаштаҳои нисбатан дур низ нигоҳи забоншинохтӣ ба ҳуди забон буда, аммо тафовутҳои бо имрӯз доштааст. Ин китоб, ки дар фанни шеър ва усулу меъёрҳои гуногуни муртабит бо шеър аст, дар бархе мабоҳис, бавижа, баҳши ҳуруфи қофия, оро ва назаротеро баён мекунад, ки дар маҷмӯъ, метавон онҳоро мабоҳиси забоншиносӣ номид, ва дар зершоҳаҳои забоншиносӣ баррасӣ кард. Албатта, Шамси Қайси Розӣ ба ҳадафи омӯзиши мабони қофия дар шеър ва мушаххасан ҳуруфи қофияшаванда сухан гуфта, ба баррасии масъалаҳои забоншинохтӣ напардохтааст.

Шамси Қайси Розӣ дар баробари шарҳи ҳичоҳи қофиясоз ҳамчунин кӯшидааст, ки меъёрҳои забони адабии тоҷикиро тавзеҳ бидиҳад. Дар иртибот ба ин чунин зикр намудааст: «Ва ба ҳукми он ки қавонини луғати дариро микёсе (андозае) дуруст нест, ки маърифати саҳеҳ ва фосиди он аз ӯ талабанд ва дар шарҳи хато ва савоби каломи порсӣ асле муъматамал алайҳи не, ки ба вақти ҳоҷат бад-он мурочиат кунанд...» [17, с. 168].

Қалолуддини Ҳумой дар мавриди арзиши «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-аҷам» чунин менависад: «Қадимтарин китоби форсӣ, ки хушбахтона аз дасти ҳаводис масун (махфуз – С.Р.) монда ва ба мо расида ва баҳше аз он марбут ба сарф ва калимасозӣ дар забони форсӣ аст, китоби «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-аҷам», ки Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ дар авои қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ навиштааст» [15, с. 42].

Донишманди эронӣ Фаршедвард доир ба аҳамияти «Ал-муъҷам» чунин менависад: «Аз қадимтарин китобҳои, ки мабоҳиси дастуриро матраҳ кардааст, яке «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ аст, ки дар зимни баҳс аз қавоиди шеърӣ адаб, поре аз нуқоти сарфу иштиқоқи форсиро боз намудааст» [12, с. 34].

Нависанда зимни баррасии вижагиҳои қофия низ андешаҳои дар бораи забон ва мазӯти забоншиносӣ баён кардааст. Китоби «Ал-муъҷам» нишон медиҳад, ки дар гузаштаҳои дур низ нигоҳи забоншинохтӣ ба ҳуди забон буда, аммо тафовутҳои бо имрӯз доштааст. Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» дар баробари шарҳу тавзеҳи дигар масъалаҳои сарф, ҳамчунин перомунӣ категорияҳои замону шахс, сиға ва бандҳои феълию ҳабаӣ низ тавзеҳоти муҳимме меорад.

Андешаҳои Шамси Қайси Розӣ дар бораи феъл бештар дар боби дувуми «Ал-муъҷам» - «Дар зикри ҳуруфи қофия ва асомии он» баён шудаанд. Зимни баррасии ҳарфи қофия вазифаҳои дастурии бандҳои феълию ҳабаӣ, сиғаҳои феъл, шаклҳои замони феъл ва масдар аз диди ӯ дур намондааст. Шамси Қайси Розӣ феълро унсурӣ аслии интиқоли маъно дар шеър медонад: «Қавом (дурустӣ – С.Р.)-и сухан ба феъл аст, ки маънӣ бад-он қоим шавад ва ҳаракат аз ӯ падида ояд ва ҳар сухане, ки феъл дар вай суҷ бувад, аз фасоҳату раванқ бебаҳра монад» [16, с. 187].

Назари Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» перомунӣ таркиби масдар ҷолиб буда, пасванди масдарро чунин таъриф намудааст: «Ҳарфи масдар «**нун**»-е аст муфрад, ки дар авоҳири афъоли мозӣ маънии масдар орад, чунонки «**омадан**»-у «**рафта**» [17, с. 190]. Ин назари ӯро ҳам донишмандони гузашта ва муосир ба баҳс кашидаанд. Чунончи, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ (асри XVI) баръакси Шамси Қайси Розӣ «**-дан**» ва «**-тан**»-ро пасванди масдар донистааст: «Ҳоло бояд донист, ки дар порсӣ масдар ду қисм аст: аввал – мутасаррифа, дигар – ҷомид. Мутасарриф он аст, ки дар охираш «**-дан**» ва «**-тан**» бошад ва ҷумла афъоли мутасаррифа аз ӯ муштак шавад, чун «**омадан**» ва «**рафта**» ва «**хуфта**» ва «**хурдан**» [11, с. 15].

Забоншиноси эронӣ Парвиз Нотили Хонларӣ дар робита ба пасванди масдар бо Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ҳамфикр аст: «Аз он чи гузашт, ин натиҷа ба даст меояд, ки пасванди масдар дар забони форсӣ «**-ан**»-и танҳо нест, ки ба охири феъли мозӣ афзуда шуда бошад, балки асли он «**-тан**» аст, ки моддаи он дар форсии бостон «**тан**» буда ва дар ҳолати роии муфрад ба сурати «**tanaiy**» ба кор рафтааст» [7, с. 104].

Ҳамин андешаи Парвиз Нотили Хонлариро баъдтар забоншиносони озарӣ Ҷ. Содиқова ва Т. Алиаскарова ҷонибдорӣ намудаанд: «Метавон гуфт, ки Шамсиддин

Муҳаммад ибни Қайси Розӣ ва соири муаллифини ҳамназари вай, ки ҳарфи «-ан»-ро ба унвони аломати масдар мешиносанд, иштибоҳ кардаанд» [8, с. 27]. Вале муҳаққиқи афкори забоншиносии тоҷик Д. Хоҷаев эроди онҳоро нисбати андешаи Шамси Қайси Розӣ бечо медонад [9, с. 158].

Ба назари мо, андешаи Парвиз Нотили Хонларӣ марбут ба забонҳои форсии бостон ва форсии миёна аст. «-tan» ва «-dan» шакли таърихӣ пасванди масдар аст, ки дар забони форсии нав шакли «-ан»-ро мегирад.

Забоншинос Шарифзода Ф. дар мақолае, ки ба баррасии масдар бахшида шудааст, роҷеъ ба пасванди масдар чунин қайд намудааст: «Дар натиҷаи кӯчидани марзи сарфӣ дар дохили масдар фонемаи t бо асос пайваست ва пасванди масдарӣ шакли –an-ро гирифт, ба монанди: raf-raftan, guft-guftan. Аммо пасванди -ан дар ин шакл наметавонад хусусияти шаклсоз ё калимасозиро дошта бошад» [18, с. 30]. Ҳамчунин, тибқи пажӯҳиши ин забоншинос дар марҳалаи ташаккули забони адабӣ масдар бидуни пасванди «-ан» ба кор рафтааст, ки онро муҳаққиқон масдари мураҳҳам ном ниҳодаанд [18]. Дар дастурҳои муосири забони тоҷикӣ ва забони форсӣ пасванди «-ан»-ро пасванди масдар гуфтаанд. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1985) дар таърифи масдар гуфта шудааст: «Масдар аз асоси замони гузаштаи феъл бо пасванди «-ан» сохта мешавад: хондан, дидан, гирифтан ва ғайра» [2, с. 237].

Дар «Дастури забони форсӣ» навиштаи Ҳасан Анварӣ ва Аҳмади Гевӣ доир ба масдар чунин гуфта шудааст: «Масдар аз буни мози (асоси замони гузашта – С.Р.)-и феъл ва пасванди «-ан» сохта мешавад, монанди хӯрдан, ки аз хӯрд (буни мозӣ) ба изофаи пасванди «-ан» сохта шудааст» [14, с. 15].

Дар ҳақиқат, назарияи Шамси Қайси Розӣ дар мавриди шинохти масдар дуруст аст ва он ба сохти масдар, ки имрӯз чудо мекунад, мувофиқат мекунад.

Шамси Қайси Розӣ ба яке аз масъалаҳои мураккаби ба феъл – шинохти сиғаҳои феъл, ки дар забоншиносии муосир низ баҳс атрофи он вучуд дорад, пардохтааст. Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» ба таври бисёр мухтасар дидгоҳи худро дар бораи сиғаҳои феъл баён намудааст: «...дар алфози масдар се сиға ҳаст, ки дар он «нун»-и масдар бияфтад, яке сиғаи қасд, чунон ки «хоҳад омадан» ва яке сиғаи лузум, чунон ки «мебояд омадан», яке сиғаи ҷавоз (ичозат) ва имкон, чунон ки «мешояд омадан» ва «метавон омадан» ва наздик ба ҳамин маънӣ «медонад омадан». Ва афсаҳу аблағ назману насран дар ин се мавзё он аст, ки «нун» ҳазф кунанд ва гӯянд: «хоҳад омад» ва «мебояд омад» ва «метавон шуд» ва «метавонад омад»» [17, с. 195]. Ҳамчунин, барои ин сиғаҳо мисолҳо оварда шудааст:

То занн набарӣ, ки аз ту чудо хоҳам шуд,

В-аз банди балои ту раҳо хоҳам шуд.

Афсус, ки дил назди ту мебояд монд

В-аз пеши ту бе мурод мебояд рафт.

Дил зи дасти ғамат ба ҷон омад,

Бо ғамат барнаметавон омад [17, с. 195].

Тавре ки мебинем, Шамси Қайси Розӣ феъли «**хостан**»-ро барои сохтани сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (яъне нияту маром), барои шакли лузум (яъне лозиму зарур), феъли «**боистан**»-ро барои шакли ҷавоз (яъне имкону иҷозат) феъли «**тавонистан**»-ро чун ёридиҳанда меорад. Дар мисолҳои «**мешояд омадан**» ва «**метавон омадан**», ки якҷо бо феълҳои модалӣ «шояд»-у «бояд» омадаанд, сиғаи эҳтимолӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ мебошанд. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» чунин зикр шудааст: «Шаклҳои аористи феъл, аз ҷумла онҳое, ки бо аористи будан таркиб меёбанд, дар мавриди худ бо ёрии калимаҳои модалӣ эҳтимол, бояд, шояд, мабодо инчунин бо калимаи мумкин ва таъбири мумкин аст маънии сиғаи эҳтимолиро мефаҳмонанд ва муродифи (синоними) шаклҳои эҳтимолии феъл мебошанд» [2, с. 211].

Ҳамчунин, Шамси Қайси Розӣ таъкид мекунад, ки дар назму наср барои фасоҳату балоғати баён «-нун» (пасванди масдарсози «-ан») ҳазф карда мешавад ва ин сиғаҳо дар ин шакл истифода мешаванд: «**хоҳад омад**», «**мебояд омад**», «**метавон шуд**».

Зикри ин нукта низ муҳим аст, ки истилоҳоте, ки барои сиғаҳои забон интиҳоб намудааст, бо истилоҳоти забоншиносии имрӯзи тоҷик мувофиқат намекунад, танҳо истилоҳи сиға дар забоншиносии тоҷик ба кор меравад. Дар дастурҳои муосири забони форсӣ ба ҷойи истилоҳи сиға истилоҳи вачҳ ба кор меравад.

Ҳамчунин, ҷое дигар дар мавриди ҳарфи дуо, ки дар бархе аз пажӯҳишҳои забоншиносӣ онро сиғаи дуо гуфтаанд, чунин зикр намудааст: «Ва он алифе аст, ки дар охири асомӣ (номҳо) маънии нидо диҳад, чунон ки «худовандо» ва «шоҳо» ва «ҷоно» ва дар авохири афъол (феълҳо) маънии дуо диҳад, чунон ки «бимонадо», «биравадо» ва чунон ки шоир гӯяд:

Манишинадо аз некувон ҷуз ту касе бар ҷои ту,
Кам бинадо ҷуз ман касе он рӯи шаҳрори ту» [17, с. 169].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар мавриди пасванди «-о» чунин навишта шудааст: «Ин суффикс (пасванди «-о» - С.Р.) аз суффикси нидоии о, ки бо исм омада, мухотаб месозад (дилрабо, санамо...), ба кулӣ фарқ мекунад. Вай ҳамчун суффикси шаклсозу оҳангбахши феълӣ вобаста ба талаботи вазну оҳанг танҳо дар шеър, одатан бо феълҳои гуфтан ва будан, кор фармуда мешавад» [2, с. 191].

Забоншиносии эронӣ Муҳсин Абулқосимӣ поёнаи «-о»-ро дар охири феълҳо барои баёни таъкид медонад, на дуо: «Дар мутуни қадими форсии дарӣ ба поёни баъзе феълҳо, зоҳиран барои таъкид, «-о» пайваста шудааст: феъли дуо: бодо, мозӣ: гуфто, музореъ, гӯё, наҳй: бигардонадо, макунадо» [1, с. 211].

«Ва он «алиф»-ею «дол»-е аст, ки дар авохири афъол (феълҳо) маънии дуо диҳад, чунонки «бирасод»-у «бидиход» ва сиғаи ҳоссаи дуо «бод»- «мабод» аст ва дар асл «бувод»-у «мабвод» будааст» ва «у»-и таҳфифро ҳазф кардаанд (партофтаанд) [17, с. 179]. Морфемаи «-од»-ро дар забоншиносии суннатӣ «алифи дуо» гуфтаанд [5, с. 186].

Саид Ҳалимиён сиғаи мазкурро «сиғаи дуо ё як хели сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ» гуфтааст: «Дар осори классикӣ як шакли феълие дида мешавад, ки он аз асоси замони ҳозира бо илова намудани морфемаи -од сохта шудааст ва барои ифодаи дуо ва орзуи хоҳиш хизмат мекунад» [13, с. 73].

Замонҳои феъл низ аз назари Шамси Қайси Розӣ дур намондааст ва ишороти кӯтоҳе дар ин маврид дорад. Дар иртибот ба қофиясозӣ шакли содаи замони гузаштаи феълро, ки андар рӯзгори ӯ бо истилоҳи мозӣ мустаъмал буд, зикр намудааст: «Алфози мозӣ чун «**рафт**» ва «**гуфт**» ва «**омад**» ва «**шуд**» ва «**дид**» ва «**шунид**» ва «**кард**» ва «**овард**» ва ғайри он шояд, ки қофия созанд бар хилофи алфози музореъ, ки сиғаи мозии калимоти муфраданду сиғаи мустақили мураккабанд» [17, с. 195].

Шамси Қайси Розӣ назари худро перомуни замони ҳозира-оянда (музореъ)-и феъл чунин баён намудааст: «Ҳарфи музореъ ва он «**дол**»-е муфрад аст, ки дар авохири калимоти феълро сиғаи музореъ гардонад, чунон ки «**ояд**», «**равад**», «**мегӯяд**», «**мешунавад**» [17, с. 195].

Шамси Қайси Розӣ доир ба бандакҳои феълӣ ва хабарӣ низ ибрози назар кардааст. Чунончи, ӯ бандакҳои хабарии «аст»-ро «ҳарфи робита ва исбот» гуфтааст: «Ва он калимаи «аст» бошад, ки дар авохири калимоти ғоида (маънӣ)-и исботи сифат кунад дар мавсуф (васф кардашуда) ва рабти сифот кунад ба мавсуф, чунон ки «фалон кас омадааст ва нишастааст». Ва ин аз ихтисосоти луғати порсӣ аст ва сухан дар аксар мавозеъ (мавридҳо) бе он тамом набошад ва раво бошад, ки дар васли ҳамзай он ҳазф кунанд (партоянд) ва гӯянд «фалон кас олим аст ва фалон кас тавонгар аст» [17, с. 175].

Ба ҳамин монанд, бандакҳои хабарӣ ва феълии «-й»-ро «ҳарфи замири ва робита» гуфта ва чунин шарҳ додааст: «ва он «**йо**»-е аст, ки дар авохири афъол (феълҳо) замири мухотаб бошад, чунон ки «**рафтӣ**»-ю «**меравай**». Ва дар авохири сифот ҳарфи робита бошад, чунон ки «**ту олимӣ**», «**ту тавонгарӣ**»» [17, с. 201]. Барои ифодаи бандакҳои феълӣ дар шахси дуҷуми танҳо истилоҳи «ҳарфи замири мухотаб»-ро корбаст намудааст.

Бандаки хабарии шахси дуҷуми ҷамъро низ «ҳарфи замир» гуфтааст: «Ва он «ё» ва «дол»-е аст, ки дар охири калима ғоидаи замири ҷамъоти ҳозирон диҳад, ҷунон ки «меод»-у «меравед» ва рабтро низ бошад, ҷунон ки «олимед»-у «тавонгаред»» [17, с. 179].

Шамси Қайси Розӣ дар мавриди пасванди шаклсозии «би-/бу-» баҳс орофта, феълҳои сиғаи амриро бидуни пасванди «би-» нусаҳеҳ медонад: «...Дар саҳеҳи луғати дарӣ «бин»-у «дон» ва «шунав»- «гӯй» авомири (амрҳои) саҳеҳа нест, илло ки чизе дигар ба аввали он дароранд, ҷунон ки «бубин»-у «бидон» ва «бишнав»-у «бигӯй» ё гӯянд: «мебин»-у «медон»- «мешунав»» [17, с. 171].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» нахуст ин пешванд шаклсоз зикр шудааст [2, с. 189], вале дар мавриди дигар пешванди «би-» хосси сиғаи амрӣ гуфта шудааст: «Шакли сиғаи амрӣ ҳам монанди аорист, чи дар назму чи дар наср, префикси би- (бу-) қабул мекунад. Дар ин сурат маънои хоҳишу илтимос бо оҳанги нарму навозиш ифода меёбад» [2, с. 189].

Дар «Дастури забони форсӣ (панҷ устод)» дар иртибот ба пешванди шаклсозии «би-/бу-» ҷунин навишта шудааст: «Ин ҳарфро «бои зинат» навиштаанд ва ба назар мерасад, ки дар асл ин «бо» «бо»-и таъкиди феъл будааст ва ба тадриҷи ҳол «бои зинд» (яъне пешванди шаклсоз – С.Р.)-ро ёфтааст» [3, с. 118].

Дар забоншиносии суннатии тоҷик ин пешвандро «бои амр» ва «бои зиннат» ва «бои таъкид» гуфтаанд [5, с. 184].

Шамси Қайси Розӣ бандакҷонишинҳои соҳибӣ ва бандакҳои феълӣ хабариро як ҷо оварда, «ҳарфи изофат ва замир» гуфтааст: «Ва он «мим»-е муфрад аст, ки дар авохирӣ асмо ғоидаи изофат диҳад ба нафси ҳеш, ҷунон ки «ғулоам»-у «аспам»-у «бародарам» ва дар авохирӣ афъол ғоидаи нафс диҳад, ҷунон ки «омадам»-у «рафтам»-у «меоям»-у «меравам» ва дар авохирӣ сифот ғоидаи рабти сифат диҳад ба нафс, ҷунон ки «олимам»-у «тавонгарам» ва дар ҷамъ гӯянд: «олимам»-у «тавонгарем»» [17, с. 187].

Дар забоншиносии муосири тоҷик ва Эрон бандакҳои хабарӣ ва бандакҷонишинҳоро аз ҳам фарқ мекунанд ва бо истилоҳоти гуногун зикр мекунанд. Дар забоншиносии тоҷик аз истилоҳи бандакҳои хабарӣ ва феълӣ кор мегиранд. Аз ҷумла, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бандакҳои хабарӣ ва феълӣ гуфта шудааст [2, с. 174]. Дар дастурҳои форсии муосир бандакҳои феълӣ ва хабарӣ бо истилоҳоти «феълҳои муттасил» зикр шудааст [12, с. 162].

Шамси Қайси Розӣ бандаки феълӣ ва хабарии шахси сеҷуми ҷамъро «ҳарфи робита ва ҷамъ» гуфтааст: «Ва он «нун»-у «дол»-е аст, ки дар охири сифот ғоидаи рабти сифат ба ҷамъоти диҳад, ҷунон ки «олимад»-у «тавонгаранд» ва дар ҷамъ гӯянд: «меоянд»-у «мераванд» ва «рафтанд»-у «омаданд»» [17, с. 178].

Истилоҳи «ҳарфи робита» барои ифодаи бандаки хабарии шахси дуҷуми шумораи танҳо ва ҷамъ омадааст. Дар наҳв ин бандаки хабарӣ барои шакл додани хабари номии бо сифат ифодашуда меояд. Ба ҳамин далел Шамси Қайси Розӣ онро «ҳарфи робита ва ҷамъ» гуфтааст, ки дар охири сифот ғоидаи рабти сифат ба ҷамъоти диҳад.

Дар забони осори классикӣ барои давомнокии амал пасванди «-й» ба кор мерафт. Забоншинос Қосимова М.Н. ин пасвандро «йо»-и ҳикоят» гуфтааст: «Дар забони осори ин асрҳо -й/-е (йо-и ҳикоят) хеле серистеъмол аст. Ин пасванд одатан амали давомнокро ифода карда, пас аз бандакҳои феълӣ ҷой мегирифт ва шаклҳои замони ҳозира-оянда, замони гузаштаи ҳикоятӣ ва замони гузаштаи дури сиғаи хабарӣ месохт» [5, с. 211]. Шамси Қайси Розӣ ин пасвандро «ҳарфи шарт ва ҷазо» номидааст: «Ва он «ё»-е аст мулайяна (назм гардонидашуда), ки дар авохирӣ афъол маънии шарту ҷазо диҳад, ҷунон ки «кош биёмадӣ», «кошкӣ ҷунин будӣ»» [17, с. 201].

Забоншиносон С. Ҳалимиён ин морфемаро хосси забони осори классикӣ донистааст: «Дар адабиёти классикӣ барои ифодаи амали давомнок ё такрорёфта дар замони гузашта шакли феълӣ ба кор бурда мешуд, ки он аз шакли замони гузашта бо илова намудани морфемаи -е (-й – йо-и истимрор) сохта мешуд» [13, с. 51].

Хулоса, дар «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-ачам»-и Шамси Қайси Розӣ феъл чун ҳиссаи нутқ мавқеи муҳим дорад. Ӯ шакли хаттии забонро меъёр гирифтааст. Дар аини ҳол ба ҷанбаҳои гуфтории забон низ назар дошта ва гоҳе ба он ишора кардааст ва дар ҳамин асос андешаҳои ӯро дар бораи феъл баён намудааст. Бархе аз истилоҳоте, ки Шамси Қайси Розӣ ба кор бурдааст, дар забоншиносии имрӯз мустаъмал нестанд. Андешаҳои ӯ, ки дар бораи феъли забони тоҷикӣ ироа намудааст, то андозае ба дастурҳои муосири тоҷикӣ ва форсӣ мувофиқат мекунад. Бинобар ин, ҳангоми таълиф ва таҳияи дастурҳои нави забони тоҷикӣ баҳрабардорӣ аз афкори онҳо ба манфиати кор хоҳад буд.

Адабиёт:

1. Абулқосимӣ Муҳсин. Дастури таърихии забони форсӣ. – Техрон, 1382. – 350 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.И.- Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
3. Дастури забони форсӣ (Панҷ устод). – Техрон, 1373. – 212 с.
4. Кӯшиш Раҳим. Орои луғавии Шамси Қайси Розӣ / Пажӯҳишҳои забон ва адабиёти форсии Донишгоҳи Исфохон. № 12. – Исфохон, 1390. С. 53-70.
5. Қосимова М.Н. Осори мунтахаб. – Душанбе: Дониш, 2022. – 288 с.
6. Мусавизода Т.М., Мехроварон М., Фотехӣ А. Баррасии назарҳои забонӣ дар «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайс / Маҷаллаи «Фунуни адабӣ». № 3. – Техрон, 1398. С. 1-14.
7. Парвиз Нотили Хонларӣ. Таърихи забони форсӣ. Иборат аз се ҷилд. – Техрон, 1392. – 408 с.
8. Содикова Ҷ., Алиаскарова Т. Таҳқиқоти донишмандони озарбойҷонӣ дар бораи забони форсӣ. – Техрон, 1377. – 194 с.
9. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асарҳои X-XVI. – Душанбе, 2013. – 344 с.
10. Хоҷаев Д., Қурбонов Н. Қайдҳои сарфии Шамси Қайси Розӣ / Паёми ДМТ № 4-1. (105). – Душанбе, 2013. С. 31-35.
11. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Ҷаҳор гулзор. – Душанбе, 1998. – 116 с.
12. Хусрави Фаршедвард. Дастури муфассали имрӯз. – Техрон: Сухан, 1382. – 703 с.
13. Ҳалимиён С. Феъл (қуниш). – Душанбе: Дониш, 2013. – 126 с.
14. Ҳасан Анварӣ, Аҳмади Гевӣ. Дастури забони форсӣ. – Техрон, 1392.
15. Ҷалолуддини Ҳумой. Фунуни балоғат ва саноеи адабӣ. – Техрон, 1389. – 264 с.
16. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-ачам. Ба тасҳеҳи Муҳаммади Қазвинӣ ва Мударрисӣ Разавӣ. – Техрон, 1373. – 360 с.
17. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Муъҷам. – Душанбе, 1991. – 463 с.
18. Шарипова Ф. Корбурди масдар дар китоби «Баҳше аз тафсири қуҳан» // Илм ва фановарӣ (маҷаллаи илмӣ). Баҳши филология. № 4 (8). – Душанбе: «Сино», 2015. – С. 29-32.

АНДЕШАҲОИ ШАМСИ ҚАЙСИ РОЗӢ ДАР БОРАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Дар мақола дидгоҳи Шамси Қайси Розӣ дар бораи феъли забони тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Шинохти феъл ба далели печидагӣ ва густурдагии он амре душвор аст ва аз дер боз зехни донишмандонро ба худ ҷалб намудааст. Донишҳои забоншиносии мардуми тоҷику форс, асосан, дар се манбаи илмӣ – осори фалсафӣ, кутуби адабиву балоғӣ ва фарҳангномаҳои форсӣ баён шудааст. Дар марҳалаи аввали шаклгирии афкори забоншиносии тоҷик баҳс атрофи масоили забон бештар дар осори фалсафӣ, мантиқ ва улуми адабӣ инъикос шудааст. Дар асрҳои баъд дар баробари файласуфону мантиқиён донишмандони улуми адабӣ низ ба масоили забоншиносӣ пардохтаанд.

Китоби «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-ачам»-и ӯ ҳарчанд ки ба балоғат, аруз ва қофия баҳсида шудааст, ҳамчунин яке аз муҳимтарин манобеъ барои баррасии мабодиси забоншиносӣ аст. Андешаҳои Шамси Қайси Розӣ дар бораи феъл бештар дар боби дувуми «Ал-муъҷам» - «Дар зикри ҳуруфи қофия ва асомии он» баён шудаанд. Зимни баррасии ҳарфи қофия вазифаҳои дастурии бандакҳои феълию хабарӣ, сифаҳои феъл, шаклҳои

замонии феъл ва масдар аз диди ӯ дур намондааст. Натоиҷи ин пажӯҳиш нишон медиҳад, ки дидгоҳи Шамси Қайси Розӣ дар бисёр маврид бо дастурҳои муосири тоҷикӣ ва форсӣ мувофиқат мекунад. Аз ин рӯ, баҳрагирӣ аз дидгоҳи ӯ метавонад дар тадвин ва такмили дастурҳои нави забони тоҷикӣ судманд бошад. Ҳамчунин, бархе аз истилоҳоте, ки Шамси Қайси Розӣ ба қор бурдааст, агарчи дар забоншиносии имрӯз камтар мавриди истифода қарор мегиранд, аммо аз назари таърихӣ барои шинохти таҳаввули истилоҳоти забоншиносӣ аҳамияти зиёд доранд.

Калидвожаҳо: феъл, дастур, масдар, сифа, категория, замони ҳозира, замони гузашта, бандаки феълӣ, бандаки хабарӣ.

ВЗГЛЯДЫ ШАМСА КАЙСА РОЗИ НА ГЛАГОЛ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается точка зрения Шамса Кайса Рози на глагол таджикского языка. Изучение глагола, вследствие его сложности и многообразия, является трудной задачей и с давних времён привлекало внимание учёных. Лингвистические знания таджикско-персидского народа в основном изложены в трёх научных источниках — философских трудах, литературно-риторических сочинениях и персидских словарях. На начальном этапе формирования таджикской лингвистической мысли обсуждение языковых вопросов преимущественно отражалось в философских, логических и литературоведческих трудах. В последующие века наряду с философами и логиками к вопросам языкознания обратились также учёные в области литературных наук.

Его книга «Ал-муъдҷам фи маъайири ашъор-ил-адҷам», хотя и посвящена риторике, арузу и рифме, также является одним из важнейших источников для рассмотрения лингвистических вопросов. Взгляды Шамса Кайса Рози на глагол в основном изложены во второй главе «Ал-муъдҷама» — «О рифмующих буквах и их названиях». При анализе рифмующих букв он не обошёл вниманием грамматические функции глагольных и предикативных аффиксов, наклонений глагола, его временные формы и инфинитив. Результаты данного исследования показывают, что взгляды Шамса Кайса Рози во многих случаях совпадают с современными таджикскими и персидскими грамматиками. Поэтому использование его подхода может быть полезным при разработке и совершенствовании новых грамматик таджикского языка. Кроме того, некоторые термины, использованные Шамсом Кайсом Рози, хотя и реже применяются в современной лингвистике, имеют большую историческую значимость для понимания эволюции лингвистической терминологии.

Ключевые слова: глагол, грамматика, инфинитив, наклонение, категория, настоящее время, прошедшее время, глагольный аффикс, предикативный аффикс.

SHAMS QAYS RAZI'S VIEWS ON THE VERB IN THE TAJIK LANGUAGE

This article examines the views of Shams Qays Rozi on the verb in the Tajik language. Due to its complexity and diversity, the study of the verb represents a challenging task and has attracted the attention of scholars since ancient times. Linguistic knowledge of the Tajik–Persian peoples has mainly been presented in three types of scholarly sources: philosophical works, literary and rhetorical treatises, and Persian dictionaries. In the early stages of the formation of Tajik linguistic thought, language-related issues were primarily discussed in philosophical, logical, and literary studies. In later centuries, in addition to philosophers and logicians, scholars in the field of literary studies also turned their attention to linguistic issues.

His book *al-Muʿjam fi Maʿayir Ashʿar al-ʿAjam*, although devoted mainly to rhetoric, prosody, and rhyme, is also considered one of the most important sources for the study of linguistic questions. The views of Shams Qays Rozi on the verb are mainly presented in the second chapter of *al-Muʿjam*, entitled «On the Rhyming Letters and Their Rules.» While analyzing rhyming letters,

the author paid attention to grammatical functions of verbal and predicative affixes, verbal moods, tense forms, and infinitives.

The results of this study indicate that the views of Shams Qays Rozi in many cases correspond with the principles presented in modern Tajik and Persian grammars. Therefore, the application of his approach may be useful in the development and improvement of new Tajik grammar textbooks. In addition, some of the terms used by Shams Qays Rozi, although less frequently applied in modern linguistics, possess significant historical value for understanding the evolution of linguistic terminology.

Keywords: verb, grammar, infinitive, verbal mood, grammatical category, present tense, past tense, verbal affix, predicative affix.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангзода Робияи Муродали, докторанти (PhD)-и Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии Академияи илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: +992 98 886 9238.

Сведения об авторе: Сангзода Робия Муродали, докторант (PhD) Института языка и литературы имени Абуабдуллох Рудаки Академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21. Тел.: +992 98 886 9238.

Information about the author: Sangzoda Robiya Murodali, (PhD) student of the Abuabdulloh Rudaki Institute of language and literature of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 21 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Tel.: +992 98 886 9238.

ТДУ:82-95+821 (075.3)
С-31

ҶОЙГОҲ ВА НАҚШИ МЕЪЁР ДАР АХЛОҚИ КАСБИИ ЖУРНАЛИСТИКА

Сомизода Ш., докторанти (PhD)

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар илми гуманитарии муосир мафҳуми «меъёр» ҳамчун яке аз мафҳумҳои калидӣ дар таҳлили рафтори иҷтимоӣ баррасӣ мегардад. Меъёр одатан ҳамчун шакли нисбатан устувори интизориҳои иҷтимоӣ тафсир мешавад, ки самт ва ҳудуди рафтори шахсро дар доираи ҷомеа муайян менамояд. Бар хилофи қоидаҳои маъмурӣ ё дастурҳои техникии иҷроӣ, меъёр хусусияти арзишӣ дошта, бо соҳаҳои маъно, вичдон ва масъулияти иҷтимоӣ иртиботи зич дорад. Ба таъкиди П.И. Смирнов, меъёр унсури муҳимми низоми танзими иҷтимоӣ мебошад, ки рафторро на тавассути маҷбуркунии беруна, балки бо роҳи дарки уҳдадорӣ ва интизориҳои ахлоқӣ ба роҳ мемонад [7, с. 98].

Дар доираи ахлоқшиносӣ меъёр ҳамчун василаи татбиқи амалии арзишҳо фаҳмида мешавад. Агар арзишҳо идеалҳо ва самтҳои умумии рафтори инсонро муайян созанд, пас меъёрҳо шакли мушаххаси амалӣ шудани онҳо дар воқеият ба шумор мераванд. А.А. Гусейнов меъёрро ҳамчун ифодаи иҷтимоии арзишҳои ахлоқӣ тавсиф мекунад, ки тавассути он ҷомеа тасаввуроти ҳудро дар бораи «дуруст», «нораво» ва «воҷиб» устувор мегардонад [4, с. 276]. Аз ин ҷиҳат, меъёрро метавон ҳам падидаи иҷтимоӣ ва ҳам падидаи ахлоқӣ арзёбӣ намуд.

Ахлоқи умумӣ маҷмуи меъёрҳоеро дар бар мегирад, ки барои ҳамаи аъзои ҷомеа дорои аҳамияти умумианд ва новобаста аз навъи фаъолияти касбӣ амал мекунанд. Бо вучуди ин, дар раванди ташаккули касбҳо ва ихтисосҳои иҷтимоӣ зарурати мутобиқсозии ин меъёрҳо ба хусусиятҳои фаъолияти муайян ба миён меояд. Дар ҳамин замина ахлоқи касбӣ ташаккул меёбад. Ба андешаи Г.В. Лазутина, ахлоқи касбӣ шакли махсуси танзими рафтор аст, ки бар пояи ғояҳо ва арзишҳои дар шуури касбии гурӯҳи муайян ташаккулёфта амал

менамояд [6, с. 39]. Дар натиҷаи ин раванд меъёрҳои ахлоқи умумӣ мушаххас шуда, хусусияти касбиро соҳиб мегарданд.

Журналистика ҳамчун навъи ғаъолияти иҷтимоӣ, ки ба ташаккули афкори умумӣ таъсири ҷиддӣ мерасонад, ба низоми устувори ахлоқӣ эҳтиёҷ дорад. Ғаъолияти журналист пайваста бо интиҳоби ахлоқӣ, арзёбии паёмадҳои иҷтимоӣ ва қабули қарорҳои ғаврӣ алоқаманд мебошад. Дар ҷунин шароит меъёрҳои ахлоқи касбӣ ҳамчун таъғоҳи асосии рафтори касбӣ баромад мекунад. Онҳо ба журналист имконият медиҳанд, ки дар ҳолатҳои мураккаб ва баҳсбарангез қарорҳои масъулона ва асоснок қабул намојд.

Дар адабиёти илмӣ мафҳумҳои «ахлоқи касбӣ» ва «меъёрҳои ахлоқи касбӣ» на ҳамеша ба таври дақиқ аз ҳам ҷудо карда мешаванд. Бархе муҳаққиқон ахлоқи касбиро ҳамчун маҷмӯи кодексҳо ва қоидаҳо арзёбӣ мекунад. Аз ҷумла, Д.С. Авраамов ахлоқи касбиро бештар ба сифати низоми кодификатсияшудаи талабот нисбат ба рафтори касбӣ тавсиф менамояд [1, с. 44]. Бо вучуди ин, таҳқиқоти муосир нишон медиҳанд, ки кодексҳо танҳо шакли берунии ифодаи ахлоқи касбӣ мебошанд, дар ҳоле ки воҳиди аслии он маҳз меъёр маҳсуб меёбад.

Е.А. Смирнова дар таҳқиқи худ ба ҳулосае меояд, ки маҳз меъёр, на кодекс ва на қоида, воҳиди ибтидоии ахлоқи касбии журналистӣ мебошад. Ба андешаи ӯ, кодексҳо танҳо маҷмуа ва шакли ба низом даровардашудаи меъёрҳои мебошанд, ки қаблан дар шуури касбӣ ташаккул ёфтаанд. Аз ин рӯ, меъёрҳои метавон «асоси» ахлоқи касбии журналистика номид, зеро онҳо ҳам арзишҳои дар бар мегиранд ва ҳам механизмҳои худтанзимкунии касбиро фаро мегиранд [8, с. 52–54].

Хусусияти фарқкунандаи меъёрҳои ахлоқи касбии журналист дар он зохир мегардад, ки онҳо ҳам хусусияти дохилӣ ва ҳам хусусияти институтсионалӣ доранд. Аз як тараф, меъёр тавассути шуури касбӣ, вичдон ва масъулияти шахсии журналист амал мекунад. Аз тарафи дигар, он дар шакли ҳуҷҷатҳои кодификатсияшуда — кодексҳо, оинномаҳо ва қарорҳои шуроҳои матбуот — ифода меёбад. Ин дучонибагии меъёр имкон медиҳад, ки журналистика ҳамчун институт на танҳо аз берун, балки аз дохил низ танзим гардад.

Баррасии мафҳуми меъёр нишон медиҳад, ки он на унсури иловагӣ, балки воҳиди марказии ахлоқи касбии журналистӣ мебошад. Меъёрҳо арзишҳои умумии ахлоқиро ба талаботи мушаххаси касбӣ табдил медиҳанд, рафтори журналистро дар вазъиятҳои мураккаб роҳнамоӣ мекунад ва заминаи худтанзимкунии журналистикаро фароҳам меоранд. Маҳз аз ҳамин сабаб таҳлили меъёрҳо ҳамчун воҳиди асосии ахлоқи касбӣ барои ғаҳмиши моҳияти журналистикаи муосир аҳаммияти калидӣ дорад.

Ғайр аз дучонибагии дохилӣ ва институтсионалӣ, меъёрҳои ахлоқи касбии журналист бо хусусияти маҳсули танзимӣ фарқ мекунад, ки онҳоро аз дигар навъҳои меъёрҳои иҷтимоӣ ҷудо месозад. Агар меъёрҳои ҳуқуқӣ асосан ба маҷбуркунии беруна ва низоми санқсияҳои расмӣ таъа намојнд, меъёрҳои ахлоқии касбӣ пеш аз ҳама бар худтанзимкунӣ ва ҳисси масъулияти шахсии журналист асос меёбанд. Ба андешаи П.И. Смирнов, меъёр танҳо дар он сурат хусусияти воқеӣ пайдо мекунад, ки агар он аз ҷониби субъект ба сатҳи шуури дохилӣ интиқол ёфта, ҳамчун уҳдадории шахсӣ пазируфта шавад [7, с. 103]. Барои ғаъолияти журналистӣ ин ҳолат аҳаммияти вижа дорад, зеро бисёр қарорҳои касбӣ дар шароите қабул мешаванд, ки назорати мустақими беруна вучуд надорад.

Дар ҷунин замина меъёрҳои ахлоқи касбии журналист ҳамчун механизмҳои муассири танзими рафтор дар фазои нисбатан озоди иттилоотӣ амал менамоянд. Озодии суҳан, ки яке аз арзишҳои бунёдии журналистика ба шумор меравад, худ аз худ қафолати масъулиятнокии касбиро таъмин намекунад. Баръакс, маҳз меъёрҳои ахлоқи касбӣ мебошанд, ки озодии суҳанро бо масъулияти иҷтимоӣ мепайванданд. К.Ж. Бертран таъкид мекунад, ки журналистика танҳо дар он ҳолат метавонад эътимоди ҷомеаро ҳифз намојд, ки озодии касбӣ бо уҳдадориҳои ахлоқӣ дар ҳолати мувозинат қарор дошта бошад [3, с. 41].

Меъёрҳои ахлоқи касбӣ инҷунин ҳамчун василаи ҳалли низоъҳои касбӣ дар ғаъолияти журналистӣ хизмат мекунад. Дар амалияи касбӣ ҳолатҳои зиёде ба миён меоянд, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ ҷавоби мушаххас пешниҳод намекунад, аз ҷумла дар масъалаҳои

бархурди манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусӣ, ҳифзи манбаъҳои иттилоот, даҳлат ба ҳаёти шахсӣ ва монанди инҳо. Дар чунин шароит меъёрҳои ахлоқи касбӣ имконият медиҳанд, ки рафтори журналист ҳам аз ҷиҳати касбӣ ва ҳам аз нигоҳи ахлоқӣ арзёбӣ карда шавад. И.М. Дзялошинский меъёрҳоро ҳамчун унсурҳои сохторҳои маъноӣ тавсиф менамояд, ки самтҳои ҳалли мушкилоти касбиро муайян намуда, ба ташаккули рафтори муассири журналистон мусоидат мекунанд [5, с. 67].

Яке аз масъалаҳои муҳими назариявӣ дар таҳлили меъёрҳои ахлоқи касбии журналист чудо намудани мафҳумҳои «меёр» ва «қоида» мебошад. Қоида, одатан, хусусияти дастурӣ ва техникӣ дошта, тартиби мушаххаси амалро муайян месозад. Меёр бошад, нисбат ба қоида фарохтар буда, на танҳо тарзи амал, балки асосноккунии арзишии онро низ дар бар мегирад. Аз ин рӯ, вайрон кардани қоида метавонад танҳо ҳамчун иштибоҳ арзёбӣ гардад, дар ҳоле ки вайрон кардани меёр ҳамчун амали ахлоқан нодуруст ба ҳисоб меравад. Ин фарқият барои журналистика аҳамияти хоса дорад, зеро ҷаҳлияти касбӣ на танҳо ба риояи қоидаҳо, балки ба дарки арзишҳои касбӣ низ вобастагии мустақим дорад.

Дар адабиёти илмӣ масъалаи робитаи меъёрҳои ахлоқи касбӣ бо кодексҳои журналистӣ низ мавриди баррасии васеъ қарор гирифтааст. Бархе муҳаққиқон бар он назаранд, ки кодексҳо шакли асосии вучуд доштани меъёрҳо мебошанд. Бо вучуди ин, чунин равиш на ҳамеша моҳияти равандро пурра инъикос мекунад. Тавре Е.А. Смирнова нишон медиҳад, меъёрҳо метавонанд қабл аз кодификатсия ташаккул ёфта, дар шуури касбии журналистон ҳамчун интизориҳои устувори рафтор амал намоянд [8, с. 58]. Дар ин ҳолат кодекс танҳо воситаи сабт, низомиандсозӣ ва мустақкам намудани он меъёрҳо мебошад, ки қаблан дар амал ва шуури касбӣ ташаккул ёфтаанд.

Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки муносибати байни меёр ва кодекс муносибати «мазмун ва шакл» мебошад. Меёр мазмуни ахлоқи касбиро ташкил медиҳад, дар ҳоле ки кодекс шакли институционалии он аст. Ин бардошт имкон медиҳад, ки тағйирёбии кодексҳо дар тури замон фаҳмида шавад: онҳо зери таъсири тағйирёбии меъёрҳои ахлоқи касбӣ, яъне зери таъсири таҳаввулоти иҷтимоӣ ва касбӣ таҷдид мегарданд.

Хусусияти дигари муҳими меъёрҳои ахлоқи касбии журналист дар он зоҳир мешавад, ки онҳо на танҳо рафтори инфиродии журналист, балки ҷаҳлияти умумии ВАО-ро низ танзим мекунанд. Меъёрҳо ба ташаккули стандартҳои касбӣ мусоидат намуда, ба сифати маводи журналистӣ таъсир мерасонанд. Ба андешаи Г.В. Лазутина, риояи меъёрҳои ахлоқи касбӣ шартӣ муҳими баланд бардоштани сифати ВАО ва таҳкими эътимоди ҷомеа ба журналистика мебошад [6, с. 112].

Дар ҳамин замина, меъёрҳои ахлоқи касбӣ ҳамчун воситаи таъмини ҳисоботдиҳии журналистика дар назди ҷомеа баромад мекунанд. Ҷомеа аз журналистон на танҳо иттилоот, балки масъулият ва шаффофиятро интизор аст. Меъёрҳо ин интизориҳоро ба шакли талаботи касбӣ табдил медиҳанд ва барои арзёбии ҷаҳлияти журналистон замина фароҳам меоранд. К.Ж. Бертран ин равандро ҳамчун яке аз унсурҳои асосии масъулияти иҷтимоии ВАО тавсиф мекунад [3, с. 53].

Бо дарназардошти ҳамаи ҷанбаҳои баррасишуда, метавон ба хулоса омад, ки меёр ҳамчун воҳиди асосии ахлоқи касбии журналист нақши марказӣ дорад. Он арзишҳои ахлоқи умумиро ба талаботи мушаххаси касбӣ мутобиқ месозад, рафтори журналистро дар вазъиятҳои мураккаб роҳнамоӣ мекунад ва асоси худтанзимкунии институти журналистикаро ташкил медиҳад. Маҳз ин хусусиятҳо меёрро ба категорияи калидии таҳлили назариявии ахлоқи касбии журналистика табдил медиҳанд.

Дар таҳлили меъёрҳои ахлоқи касбии журналист масъалаи робитаи онҳо бо мафҳуми масъулияти касбӣ аҳамияти хос пайдо мекунад. Масъулият дар журналистика на танҳо уҳдадории ҳуқуқӣ, балки пеш аз ҳама уҳдадории ахлоқӣ мебошад, ки дар назди ҷомеа, аудитория ва ҳуди касб ба миён меояд. Меъёрҳои ахлоқи касбӣ ин масъулиятро ба шакли интизориҳои мушаххаси рафтор табдил медиҳанд ва ба журналист имкон медиҳанд, ки қарорҳои худро бо дарназардошти оқибатҳои иҷтимоии онҳо арзёбӣ намояд. Ба андешаи

И.М. Дзялошинский, меъёрҳо чунин унсурҳои маъноӣ мебошанд, ки на танҳо роҳи амал, балки доираи ҷавобгарии касбиро низ муайян месозанд [7, с. 72].

Дар ин замина, меъёрҳои ахлоқи касбӣ бо мафҳуми интихоб (choice) робитаи зич доранд. Журналист ҳамеша дар шароити интихоби байни чанд имкони амал қарор мегирад, ки ҳар кадоми онҳо метавонад оқибатҳои гуногуни иҷтимоӣ дошта бошад. Қонун на ҳамеша ин интихобро пешаки муайян мекунад, дар ҳоле ки меъёрҳои ахлоқи касбӣ ҳамчун компаси ахлоқӣ амал намуда, самти афзалиятноки рафторро нишон медиҳанд. Ин хусусият меъёрҳоро аз қоидаҳои қатъӣ фарқ месозад, зеро онҳо ҷавоби оmodаро пешниҳод намеkunанд, балки ҷаҳорҷӯбаи маъноӣ барои қабули қарорро фароҳам меоранд.

Масъалаи дохилӣ шудани меъёрҳо дар шуури касбии журналист низ дар таҳқиқоти ахлоқи касбӣ мавқеи муҳим дорад. Меъёр танҳо дар сурате ҳамчун воҳиди воқеии танзим амал мекунад, ки агар он аз ҷониби журналист ҳамчун қисми ҳувиёти касбии худ пазируфта шавад. П.И. Смирнов таъкид мекунад, ки меъёре, ки ба шуури субъект дохил нашудааст, танҳо хусусияти эҳтимоли дорад ва наметавонад рафторро ба таври устувор роҳнамоӣ кунад [7, с. 101]. Дар журналистика, ки сатҳи назорати беруна маҳдуд аст, ин масъала махсусан муҳим мегардад.

Дар ҳамин ҷо фарқияти муҳими меъёрҳои ахлоқи касбӣ аз дастурҳои маъмури равшан мегардад. Дастур метавонад иҷро шавад ё иҷро нашавад, аммо вайрон кардани он на ҳамеша бо дарки айб ё масъулияти шахсӣ ҳамроҳ аст. Меъёр бошад, ба сатҳи вичдон таъсир мерасонад ва вайрон кардани он эҳсоси айб, нороҳатии ахлоқӣ ё аз даст рафтани эҳтироми касбиро ба вуҷуд меорад. В.И. Бакштановский ва Ю.В. Согомонов чунин ҳолатро ҳамчун нишонаи асосии табиати ахлоқии меъёр арзёбӣ меkunанд [2, с. 64].

Меъёрҳои ахлоқи касбии журналист инчунин ба ташаккули эътимоди ҷамъиятӣ ба ВАО мусоидат менамоянд. Эътимод яке аз захираҳои калидии журналистика мебошад, ки бе он ҷаъолияти касбӣ маъноӣ иҷтимоӣ худро аз даст медиҳад. Риояи устувори меъёрҳои ахлоқӣ имкон медиҳад, ки аудитория журналистикаро ҳамчун манбаи бозътимод ва масъул қабул намояд. К.Ж. Бертран таъкид мекунад, ки бе механизмҳои худтанзимкунӣ ва риояи меъёрҳои ахлоқӣ журналистика наметавонад дастгирии устувори ҷомеаро нигоҳ дорад [3, с. 58].

Дар айни замон, меъёрҳои ахлоқи касбӣ бояд тағйирпазирии иҷтимоӣ ва касбиро инъикос намоянд. Журналистика ҳамчун институти иҷтимоӣ дар шароити тағйирёбандаи сиёсӣ, технологӣ ва фарҳангӣ ҷаъолият мекунад. Аз ин рӯ, меъёрҳо низ бояд қобили мутобиқшавӣ бошанд. Ин маъноӣ онро надорад, ки арзишҳои асосии ахлоқӣ тағйир меёбанд, балки тарзи татбиқи онҳо дар амал метавонад дигар шавад. Таҳаввулоти кодексҳои журналистӣ дар давраҳои гуногуни таърихӣ далели равшани ин раванд мебошанд.

Дар адабиёти илмӣ инчунин масъалаи таносуби меъёрҳои деонтологӣ ва оқибатшиносӣ дар ахлоқи касбии журналист баррасӣ мешавад. Аз як тараф, журналист вазифадор аст, ки уҳдадорҳои касбии худро новобаста аз оқибатҳо иҷро намояд, аз ҷониби дигар, ӯ бояд таъсири иҷтимоӣ амалҳои худро низ ба назар гирад. Меъёрҳои ахлоқи касбӣ ин ду равишро муттаҳид намуда, ба журналист имкон медиҳанд, ки ҳам вазифаи касбӣ ва ҳам оқибатҳои иҷтимоӣ амалро дар тавозун нигоҳ дорад. Ин хусусият меъёрҳоро ба унсури марказии ахлоқи касбии журналистика табдил медиҳад.

Меъёрҳои ахлоқи касбӣ инчунин ҳамчун замина барои ҷаъолияти институтсионалии шуроҳои матбуот ва дигар механизмҳои худтанзимкунӣ хизмат меkunанд. Қарорҳои чунин институтҳо маҳз ба меъёрҳо таъя меkunанд, на ба қонунгузориҳои расмӣ. Ин ҳолат боз як далели он аст, ки меъёрҳо воҳиди асосии ахлоқи касбӣ буда, дигар унсурҳо — кодексҳо, оинномаҳо ва қарорҳо — шаклҳои татбиқи онҳо мебошанд.

Бо ҷамъбасти гуфташуда метавон таъкид намуд, ки меъёрҳои ахлоқи касбии журналист на танҳо унсури танзими инфиродии рафтор, балки пояи ҷаъолияти институтсионалии журналистика мебошанд. Онҳо масъулияти касбиро шакл медиҳанд, эътимоди ҷомеаро таъмин меkunанд ва ба устувори иҷтимоӣ ВАО мусоидат менамоянд. Ҳамин хусусиятҳо меъёрро ба воҳиди асосии таҳлили назариявии ахлоқи касбии

журналистика табдил медиҳанд ва зарурати таҳқиқи амики онро дар доираи илми журналистика асоснок месозанд.

Дар доираи таҳлили минбаъдаи меъёрҳои ахлоқи касбии журналист бояд ба масъалаи сохтори дохилии онҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир кард. Сохтори меъёр на танҳо барои фаҳмиши моҳияти он, балки барои муайян намудани механизмҳои амалишавии меъёр дар фаъолияти воқеии журналист аҳамияти калидӣ дорад. Дар адабиёти ахлоқшиносӣ яке аз моделҳои паҳншудаи таҳлили сохтори меъёр модели сегонаи «арзиш – алгоритм – оқибат» ба ҳисоб меравад, ки онро П.И. Смирнов пешниҳод кардааст [7, с. 115]. Ин модел имконият медиҳад, ки меъёр ҳамчун падидаи мураккаб ва бисёрсатҳа баррасӣ карда шавад.

Арзиш унсури меҳварии меъёр махсуб мешавад, зеро маҳз он самти умумии рафторро муайян менамояд. Дар журналистика чунин арзишҳо, аз қабili ҳақиқат, адолат, масъулият дар назди ҷомеа ва эҳтиром ба шаъну шарафи инсон, дар пояи меъёрҳои ахлоқи касбӣ қарор доранд. Аммо арзиш худ ба худ рафторро танзим намекунад, агар он ба шакли талаботи амалӣ табдил дода нашавад. Ин вазифаро алгоритми меъёр иҷро мекунад, ки тартиб ва мантиқи амалро дар вазъияти мушаххас муайян менамояд. Алгоритм меъёрро ба шакли модели рафтори касбӣ табдил медиҳад ва ба журналист имконият медиҳад, ки дар амал арзишҳоро татбиқ намояд.

Унсури сеюми сохтори меъёр — оқибат — хусусияти хоси меъёрҳои ахлоқии касбиро инъикос мекунад. Бар хилофи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки оқибатҳои онҳо асосан ба ҷазоҳои расмӣ иртибот доранд, дар ахлоқи касбӣ оқибат бештар ба сатҳи дарки ахлоқӣ, арзёбии касбӣ ва муносибати ҷомеа марбут аст. Вайрон кардани меъёр метавонад ба аз даст рафтани эътимоди аудитория, коҳиши обрӯи касбӣ ё маҳкумияти ҷомеаи касбӣ оварда расонад. В.И. Бакштановский ва Ю.В. Согомонов чунин оқибатҳоро ҳамчун шакли махсуси санксияҳои ахлоқӣ тавсиф мекунанд, ки бидуни истифодаи маҷбуркунии ҳуқуқӣ амал менамоянд [2, с. 71].

Таҳлили сохтори меъёрҳо нишон медиҳад, ки онҳо унсурҳои ду усули асосии ахлоқ — деонтология ва оқибатшиносиро — дар худ муттаҳид менамоянд. Аз як тараф, меъёр журналистро ба иҷрои вазифаҳои касбӣ уҳдадор месозад, аз ҷониби дигар, ӯро водор мекунад, ки оқибатҳои иҷтимоии амалҳои худро ба назар гирад. Ин муттаҳидсозӣ ба меъёрҳо хусусияти чандир мебахшад ва онҳоро барои татбиқ дар шароити мураккаби фаъолияти журналистӣ муносиб мегардонад.

Масъалаи татбиқи меъёрҳо дар амал бевосита ба фаъолияти институтҳои худтанзимкунии журналистика вобаста аст. Шуроҳои матбуот, комиссияҳои ахлоқӣ ва омбудсменҳои таҳрирӣ дар қарорҳои худ маҳз ба меъёрҳои ахлоқи касбӣ таъя мекунанд. Қарорҳои онҳо, гарчанде хусусияти ҳуқуқии ҳатмӣ надоранд, дорои таъсири иҷтимоӣ ва касбии назаррас мебошанд. Ин ҳолат бори дигар нишон медиҳад, ки меъёрҳо ҳамчун пояи фаъолияти институтсионалии ахлоқи касбӣ амал мекунанд на ҳамчун унсури дуҷумдараҷа.

Дар ҳамин замина, бояд қайд кард, ки меъёрҳои ахлоқи касбии журналист танҳо ба сатҳи инфиродӣ маҳдуд намешаванд. Онҳо дар ташаккули фарҳанги касбии таҳририяҳо ва созмонҳои ВАО нақши муҳим мебозанд. Риояи устувори меъёрҳо дар доираи коллективи касбӣ ба ташаккули стандартҳои умумии фаъолият мусоидат намуда, муҳити ахлоқии қори журналистро муайян мекунад. Г.В. Лазутина таъкид менамояд, ки ахлоқи касбӣ дар сатҳи ташкилотӣ низ амал мекунад ва меъёрҳо метавонанд ба як навъ «қонуни дохилӣ»-и таҳририя табдил ёбанд [6, с. 128].

Бо рушди технологияҳои рақамӣ ва густариши фазои иттилоотии онлайн, масъалаи нақши меъёрҳои ахлоқи касбӣ боз ҳам шадидтар мегардад. Суръати паҳншавии иттилоот, рақобати шадид барои диққати аудитория ва кам шудани марзҳои байни журналистикаи касбӣ ва муҳтавои қорбарон меъёрҳои ахлоқиро ба озмоиши ҷиддӣ мекашанд. Дар чунин шароит, аҳамияти меъёрҳо ҳамчун воҳиди устувори ахлоқи касбӣ афзоиш меёбад, зеро онҳо ба журналист имкон медиҳанд, ки ҳувиёти касбии худро нигоҳ дорад ва аз маҳсули иттилоотии ғайрикасбӣ фарқ намояд.

Таҳлили сохторӣ ва функционалии меъёрҳои ахлоқи касбии журналист нишон медиҳад, ки онҳо дорои хусусияти мураккаб, бисёрсатҳа ва мутобиқшаванда мебошанд. Меъёрҳо на танҳо арзишхоро инъикос мекунанд, балки механизмҳои татбиқи онҳо, оқибатҳои эҳтимолии риоя ё вайрон кардан ва заминаи институтсионалии худтанзимкуниро низ фаро мегиранд. Ин маҷмуи хусусиятҳо имкон медиҳад, ки меъёр ҳамчун воҳиди воқеан асосии ахлоқи касбии журналистика баррасӣ карда шавад.

Дар баррасии минбаъдаи меъёрҳои ахлоқи касбии журналист зарур аст, ки ба масъалаи таносуби меъёр бо озодии касбӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда шавад. Озодии сухан ва мустақилияти касбӣ яке аз арзишҳои бунёдии журналистика маҳсуб мешаванд, аммо дар амал онҳо ҳамеша бо маҳдудиятҳои ахлоқӣ ҳамзистӣ мекунанд. Меъёрҳои ахлоқи касбӣ дар ин замина ҳамчун чаҳорчӯбаи худихтиёрӣ амал намуда, озодии касбиро на маҳдуд, балки маънонок мегардонанд. Ба андешаи К.Ж. Бертран, маҳз тавассути меъёрҳои худтанзимкунӣ журналистика метавонад озодии худро дар назди ҷомеа асоснок намояд ва аз танзими саҳти беруна канорагирӣ кунад [3, с. 64].

Меъёрҳо дар журналистика вазифаи мувозинатбахшро иҷро мекунанд: онҳо аз як тараф ҳуқуқи журналистро ба интиҳоби мустақили мавзӯ, услуб ва мавқеъ ҳифз менамоянд, аз ҷониби дигар, ӯро аз сӯиистифодаи ин ҳуқуқ бозмедоранд. Дар чунин ҷаҳмиш, меъёр на монеа, балки кафолати озодии касбӣ мебошад, зеро он ба ҷомеа нишон медиҳад, ки журналистика қобили худтанзимкунӣ ва масъулиятпазирӣ аст. Ин мавқеъ дар таҳқиқоти муосир оид ба масъулияти иҷтимоии ВАО низ дастгирӣ меёбад.

Илова бар ин, меъёрҳои ахлоқи касбӣ дар раванди ташаккули ҳувиати касбии журналист нақши муҳим мебозанд. Ҳувиати касбӣ на танҳо маҷмуи малакаҳо ва донишҳо, балки низомии арзишҳо ва интизориҳои ахлоқӣ мебошад, ки журналист худро бо онҳо ҳамсон мекунад. Қабули меъёрҳои касбӣ ҳамчун қисми ин ҳувиат имкон медиҳад, ки журналист худро узви ҷомеаи касбӣ эҳсос намояд ва рафтори худро бо стандартҳои умумии касб мувофиқ созад. Ба андешаи Г.В. Лазутина, маҳз тавассути меъёрҳо шуури касбӣ ташаккул меёбад ва устувор мегардад [6, с. 142].

Меъёрҳои ахлоқи касбии журналист ҳамчун воситаи муоширати байни журналистика ва ҷомеа амал мекунанд. Ҷомеа тавассути меъёрҳо интизориҳои худро нисбат ба ҷаҳлияти ВАО баён менамояд, дар ҳоле ки журналистика тавассути қабули ин меъёрҳо омодагии худро ба ҳисоботдиҳӣ нишон медиҳад. Ин раванд эътимоди мутақобиларо тақвият бахшида, мақоми иҷтимоии журналистикаро мустаҳкам месозад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ҷомеаҳои, ки низомии меъёрҳои ахлоқии касбӣ ҷаҳл аст, сатҳи эътимод ба ВАО нисбатан баланд мебошад.

Масъалаи муҳимми дигар дар таҳлили меъёрҳо робитаи онҳо бо фарҳанги касбӣ мебошад. Фарҳанги касбӣ маҷмуи анъанаҳо, арзишҳо ва меъёрҳост, ки дар муҳити касбӣ ташаккул ёфтаанд ва аз насл ба насл интиқол меёбанд. Меъёрҳои ахлоқи касбӣ дар ин раванд ҳамчун унсури марказӣ амал мекунанд, зеро онҳо таҷрибаи касбиро ба шакли талаботи устувор ҷамъбаст менамоянд. Ин хусусият ба меъёрҳо имкон медиҳад, ки на танҳо рафтори инфиродӣ, балки низомии умумии муносибатҳои касбиро низ танзим намоянд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҷамғироии фазои иттилоотӣ масъалаи универсалӣ ё маҳаллии меъёрҳои ахлоқи касбии журналист низ аҳамияти назаррас пайдо мекунад. Аз як тараф, арзишҳои бунёдии журналистика — ҳақиқат, адолат, масъулият — хусусияти умумибашарӣ доранд. Аз ҷониби дигар, татбиқи онҳо дар шароити иҷтимоӣ ва фарҳангии гуногун метавонад фарқ кунад. Меъёрҳои ахлоқи касбӣ ин фарқиятҳоро ба назар гирифта, имкони мутобиқсозии арзишҳои умумиро ба шароити миллӣ ва фарҳангӣ фароҳам меоранд. Ин хусусият маҳсусан барои таҳлили журналистикаи русӣ муҳим аст, ки дар шароити таърихӣ ва фарҳангии мушаххас ташаккул ёфтааст.

Бо густариши шаклҳои нави журналистика — онлайн-журналистика, блогнависӣ, журналистикаи шабакаҳои иҷтимоӣ — меъёрҳои ахлоқи касбӣ бо мушкилоти нав рӯ ба рӯ мешаванд. Марзҳои байни журналисти касбӣ ва корбари оддӣ торафт норавшан мегарданд, ки ин ба низомии анъанавии меъёрҳо таъсир мерасонад. Бо вучуди ин, маҳз дар чунин шароит

зарурати ҳифзи меъёрҳои ахлоқи касбӣ ҳамчун нишонаи фарқкунандаи журналистикаи касбӣ афзоиш меёбад. Меъёрҳо ба журналист имкон медиҳанд, ки дар фазои иттилоотии пур аз иттилооти ғайрисанчида ва субъективӣ мавқеи касбии худро нигоҳ дорад.

Идомаи таҳлили меъёрҳои ахлоқи касбии журналист нишон медиҳад, ки онҳо на танҳо унсури назариявӣ, балки омили амалии устувории журналистика мебошанд. Меъёрҳо озодии касбиро маънонок месозанд, ҳувиати касбиро ташаккул медиҳанд, робитаи эътимоднок байни журналистика ва ҷомеа ро таъмин мекунанд ва ба мутобиқшавии касб ба шароити нави иҷтимоӣ ва технологӣ мусоидат менамоянд. Ин ҷанбаҳо боз ҳам таъкид мекунанд, ки меъёр ҳамчун воҳиди асосии ахлоқи касбии журналистика бояд дар маркази таҳқиқоти илмӣ соҳа қарор гирад.

Дар таҳлили минбаъдаи меъёрҳои ахлоқи касбии журналист бояд ба масъалаи таносуби онҳо бо қонун ва танзими ҳуқуқӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда шавад. Гарчанде ки ахлоқ ва ҳуқуқ ду низоми мустақили танзими иҷтимоӣ мебошанд, дар фаъолияти журналистӣ онҳо пайваста бо ҳамдигар ҳамкориҳои зиҷ доранд. Қонун ҷаҳорҷӯбаи ҳадди ақалро барои фаъолияти касбӣ муайян менамояд, дар ҳоле ки меъёрҳои ахлоқи касбӣ сатҳи баландтари талаботро нисбат ба рафтори журналист муқаррар мекунанд. Ба андешаи бисёр муҳаққиқон, маҳз ин сатҳи иловагӣ журналистикаро ҳамчун фаъолияти иҷтимоии масъул фарқ мекунанд.

Меъёрҳои ахлоқи касбӣ наметавонанд ба қонун пурра баробар карда шаванд, зеро онҳо пеш аз ҳама ба сатҳи вичдон ва худтанзимкунӣ таъяс менамоянд. Дар айни замон, онҳо қонунро пурра мекунанд ва дар бисёр ҳолатҳо ҳолигиҳои ҳуқуқиро ҷуброн месозанд. Масалан, қонун метавонад нашри маълумоти муайяноро иҷозат диҳад, аммо меъёрҳои ахлоқӣ журналистро водор мекунанд, ки оқибатҳои эҳтимолии иҷтимоии ҷунин нашро ба назар гирад. Дар ин ҳолат меъёр ҳамчун воситаи худмаҳдудкунии касбӣ амал мекунанд, ки барои нигоҳ доштани эҳтимоли ҷомеа аҳамияти калидӣ дорад.

Дар адабиёти илмӣ масъалаи «ахлоқ бар зидди қонун» дар журналистика борҳо мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Бо вучуди ин, аксари муҳаққиқон ба ҳулосае меоянд, ки ин ду низом на рақиб, балки ҳамдигарро пурракунонда мебошанд. Г.В. Лазутина таъкид мекунанд, ки ахлоқи касбӣ наметавонад қонунро иваз намоад, аммо метавонад ба журналист дар ҳолатҳое, ки қонун ҷавоби равшан намедиҳад, самти амал нишон диҳад [6, с. 156]. Ин хусусият махсусан дар шароити тағйирёбандаи муҳити иттилоотӣ муҳим мегардад. Меъёрҳои ахлоқи касбӣ инчунин дар пешгирии танзими аз ҳад зиёди давлатии журналистика нақши муҳофизатӣ мебозанд. Ҷомеа ва давлат дар сурати мавҷуд будани низоми фаъоли худтанзимкунӣ камтар ба ҷорӣ намудани маҳдудиятҳои саҳти ҳуқуқӣ ниёз доранд. Дар ин маъно, меъёрҳо ҳамчун воситаи ҳифзи мустақилияти журналистика амал мекунанд. К.Ж. Бертран ин равандро яке аз далелҳои асосии зарурати рушди механизмҳои худтанзимкунии ВАО мешуморад [3, с. 71].

Дар баробари ин, масъалаи иҷроиши меъёрҳои ахлоқи касбӣ дар амал бо мушкилоти муайян рӯ ба рӯ мешавад. Яке аз ин мушкилот фарқияти сатҳи дарки меъёрҳо аз ҷониби журналистони гуногун мебошад. Таҷриба, фарҳанги касбӣ, муҳити таҳририя ва фишорҳои беруна метавонанд ба тарзи татбиқи меъёрҳо таъсир расонанд. Аз ин рӯ, меъёрҳо на ҳамеша ба таври яхела амалӣ мешаванд, ки ин ба баҳсҳо ва низоъҳои касбӣ оварда мерасонад.

Бо вучуди ин, мавҷудияти ҷунин баҳсҳо худ далели фаъолияти зиндаи низоми меъёрҳои ахлоқи касбӣ мебошад. Меъёрҳое, ки умуман баҳс намеангезанд, одатан аҳамияти амалии худро аз даст додаанд. Дар журналистика, баръакс, баҳсҳои ахлоқӣ нишон медиҳанд, ки меъёрҳо ҳамчун ҷаҳорҷӯбаи маъноӣ барои арзёбии рафтори касбӣ истифода мешаванд. И.М. Дзялошинский таъкид мекунанд, ки маҳз дар раванди муҳокима ва баҳс меъёрҳо такмил меёбанд ва ба шароити нав мутобиқ мешаванд [5, с. 83].

Дар ҳамин замина, омӯзиши таҷрибаи татбиқи меъёрҳои ахлоқи касбӣ аҳамияти махсус дорад. Қарорҳои шуроҳои матбуот, баҳсҳои ҷамъиятӣ ва таҳлилҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки ҷӣ гуна меъёрҳо дар ҳолатҳои воқеӣ истифода мешаванд ва қадом ҷанбаҳои онҳо ниёз ба такмил доранд. Ин таҷриба ба рушди минбаъдаи ахлоқи касбии журналист мусоидат намуда, заминаи назариявиро бо амалия мепайвандад.

Таълимӣ меъёрҳои ахлоқи касбӣ ҳамчун унсури муҳимми омодагии журналистони оянда баромад мекунад. Омӯзиши ахлоқи касбӣ дар донишгоҳҳо на танҳо интиқоли дониш дар бораи кодексҳо, балки ташаккули қобилияти таҳлили ахлоқии вазъиятҳо ва қабули қарорҳои масъулонро дар бар мегирад. Меъёрҳо дар ин раванд ҳамчун асбоби таълимӣ истифода шуда, ба донишҷӯён имкон медиҳанд, ки меъёрҳои касбиро ҳамчун қисми ҳувиати касбии худ пазиранд.

Бо дарназардошти ҳамаи ҷанбаҳои баррасишуда, метавон таъкид намуд, ки меъёрҳои ахлоқи касбии журналист дар ҳамбастагӣ бо қонун, институтҳои худтанзимкунӣ, фарҳанги касбӣ ва таълими журналистӣ амал мекунад. Ин ҳамбастагӣ онҳоро ба унсури марказии низоми ахлоқи касбии журналистика табдил медиҳад. Меъёрҳо на танҳо рафтори инфиродиро танзим мекунад, балки ба устувории институтсионалӣ, ҳифзи мустақилият ва рушди масъулиятноки журналистика мусоидат менамоянд. Зарур аст, ки ба масъалаи таъсири муҳити таҳририявӣ ба татбиқи онҳо таваҷҷуҳ зоҳир карда шавад. Гарчанде меъёрҳо ҳамчун воҳиди ахлоқи касбӣ дар шуури инфиродии журналист дохил мешаванд, амалишавии онҳо дар бисёр мавридҳо аз шароити ташкилотӣ вобаста аст. Сиёсати таҳририя, фарҳанги дохилии коллектив, рабобити иқтисодӣ ва фишорҳои беруна метавонанд ба тарзи дарк ва татбиқи меъёрҳои ахлоқӣ таъсири назаррас расонанд. Дар ин ҳолат меъёрҳо на танҳо ҳамчун меъёри инфиродӣ, балки ҳамчун унсури фарҳанги касбии ташкилот амал мекунад.

Муҳити таҳририявӣ метавонад ҳам омили тақвияти меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳам омили заифсозии онҳо гардад. Агар дар таҳририя риояи меъёрҳои касбӣ ҳамчун арзиши асосӣ пазируфта шуда бошад, журналистон имкони бештар доранд, ки дар ҳолатҳои баҳсбарангез қарорҳои ахлоқӣ қабул намоянд. Баръакс, дар муҳите, ки афзалият ба манфиатҳои иқтисодӣ ё сиёсӣ дода мешавад, меъёрҳои ахлоқӣ метавонанд ба унсури формалӣ табдил ёбанд. Ин ҳолат дар таҳқиқоти журналистикаи муосир ҳамчун яке аз мушкilotи асосии татбиқи ахлоқи касбӣ зикр мегардад.

Ахлоқи касбӣ метавонад ҳамчун воситаи муқовимат ба фишорҳои беруна низ баромад кунад. Журналист, ки ба меъёрҳои касбӣ таъия мекунад, метавонад мавқеи худро дар муқобили даҳлатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ё маъмурий асоснок намояд. Ишора ба меъёрҳои умумқабулшудаи касбӣ дар чунин ҳолатҳо на танҳо далели ахлоқӣ, балки далели касбӣ низ мебошад. Ба андешаи К.Ж. Бертран, меъёрҳои ахлоқӣ ба журналист имконият медиҳанд, ки аз мавқеи касби худ суҳан ғӯяд на танҳо аз мавқеи шахсӣ [3, с. 79].

Ахлоқи касбии журналист инчунин дар танзими муносибатҳо байни журналистон ва дигар иштирокчиёни раванди иттилоотӣ нақши муҳим мебозанд. Муносибат бо манбаъҳои иттилоот, қаҳрамонони матолиб, ҳамкорон ва аудитория ҳама ба меъёрҳои ахлоқӣ таъия мекунад. Меъёрҳо интизориҳои мутақобиларо муайян намуда, ба коҳиши низоъҳо ва баланд бардоштани сатҳи эътимод мусоидат менамоянд. Дар ин маъно, меъёрҳо на танҳо воситаи танзими рафтор, балки воситаи муоширати иҷтимоӣ низ мебошанд.

Шароити муосир масъалаи таъсири рақобати бозорӣ ба меъёрҳои ахлоқи касбӣ низ аҳамияти хоса дорад. Фишори рейтинг, аудитория ва суръати паҳншавии иттилоот метавонад журналистонро ба қарорҳои водор созад, ки бо меъёрҳои ахлоқӣ муҳолифат доранд. Бо вучуди ин, маҳз дар чунин шароит нақши меъёрҳо ҳамчун омили устувории касбӣ афзоиш меёбад. Онҳо ба журналист имкон медиҳанд, ки дар миёни рақобати шадид ҳадди ахлоқии худро нигоҳ дорад ва аз паст шудани сатҳи касбӣ ҷилавгирӣ намояд.

Меъёрҳои ахлоқи касбӣ ҳамчунин бо масъалаи эътимоди дарозмуддати аудитория робитаи зич доранд. Дар ҳоле ки ҳангома метавонад таваҷҷуҳи кӯтоҳмуддат ҷалб намояд, танҳо риояи устувори меъёрҳои ахлоқӣ метавонад эътимоди дарозмуддатро таъмин созад. Ин эътимод барои фаъолияти устувори журналистика аҳамияти стратегӣ дорад, зеро он асоси муносибатҳои байни ВАО ва ҷомеаро ташкил медиҳад. Г.В. Лазутина таъкид мекунад, ки эътимод ҳамчун натиҷаи мустақими риояи меъёрҳои ахлоқи касбӣ ташаккул меёбад [6, с. 165].

Бояд ба масъалаи арзёбии риояи меъёрҳо таваҷҷуҳ кард. Арзёбӣ метавонад ҳам дохилӣ ва ҳам беруна бошад. Арзёбии дохилӣ тавассути вичдон ва худбаҳодиҳии журналист

амалӣ мегардад, дар ҳоле ки арзёбии беруна аз ҷониби ҷомеаи касбӣ, аудитория ва институтҳои худтанзимкунӣ анҷом дода мешавад. Ин ду сатҳи арзёбӣ якдигарро пурра намуда, низоми мукаммали назорати ахлоқиро ба вучуд меоранд. Меъёрҳо дар ин раванд ҳамчун меъёри муқоисавӣ истифода мешаванд, ки бо онҳо рафтори касбӣ чен карда мешавад.

Бо ҷамъбасти гуфташуда метавон таъкид намуд, ки муҳити таҳририявӣ, фишорҳои бозорӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ наметавонанд аҳамияти меъёрҳои ахлоқӣ касбии журналистро кам кунанд. Баръакс, маҳз дар чунин шароити мураккаб нақши онҳо ҳамчун воҳиди асосии ахлоқӣ касбӣ равшантар мегардад. Меъёрҳо ба журналист имконият медиҳанд, ки дар байни манфиатҳои гуногун тавозун нигоҳ дорад, мавқеи касбии худро ҳифз намояд ва ба ҷомеа хизмати масъулона расонад.

Таҳлили минбаъдаи меъёрҳои ахлоқӣ касбии журналист бояд ба масъалаи тағйирёбии онҳо дар ҷараёни таърих таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир карда шавад. Меъёрҳо, сарфи назар аз устувории арзишҳои бунёдӣ, падидаҳои комилан статикӣ нестанд. Онҳо зери таъсири тағйироти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ ташаккул ёфта, мутобик мешаванд. Ин раванд махсусан барои журналистикаи русӣ муҳим аст, зеро таърихи он марҳалаҳои гуногуни идеологӣ ва институтсионалиро дар бар мегирад. Тағйирёбии меъёрҳо дар ин ҳолат на ҳамчун радкунии арзишҳо, балки ҳамчун шакли мутобиксозии онҳо ба шароити нав баррасӣ мегардад.

Меъёрҳои ахлоқӣ касбӣ одатан дар лаҳзаҳои бухронӣ ё гузаришҳои иҷтимоӣ фаъолона таҷдид мешаванд. Маҳз дар чунин давраҳо ҷомеаи касбӣ эҳтиёҷ ба бознигарии талаботи ахлоқӣ ва равшан намудани ҳудуди қобили қабулро эҳсос мекунад. Журналистикаи русӣ дар охири асри XX ва аввали асри XXI намунаи равшани чунин раванд мебошад. Тағйирёбии низоми сиёсӣ ва васеъшавии озодии суҳан зарурати ташаккули меъёрҳои нави ахлоқӣ касбро ба миён овард, ки фаъолияти журналистонро дар шароити нави иҷтимоӣ танзим намоянд. Дар ҳамин замина, меъёрҳои ахлоқӣ касбӣ ҳамчун воситаи мутобиксозии касб ба шароити нави институтсионалӣ амал карданд. Онҳо ба журналистон имкон доданд, ки дар ҷаҳони нисбатан озоди иттилоотӣ роҳнамоии ахлоқии устувор дошта бошанд. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки маҳз дар чунин шароит меъёрҳо ҳамчун унсuri муттаҳидкунандаи ҷомеаи касбӣ баромад намуда, арзишҳои умумиро дар шароити гуногунандешӣ нигоҳ доштанд. Ин хусусияти меъёрҳоро ба омили муҳими устувории касбӣ табдил медиҳад. Тағйирёбии меъёрҳо ҳамчунин бо рушди технологияҳои иттилоотӣ ва васоити нави паҳнкунии ахбор алоқаманд аст. Пайдоиши интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ на танҳо шаклҳои фаъолияти журналистиро тағйир дод, балки низоми интизориҳои ахлоқиро низ зери таъсир қарор дод. Меъёрҳое, ки дар шароити ВАО-и анъанавӣ ташаккул ёфта буданд, на ҳамеша метавонанд бевосита ба муҳити рақамӣ татбиқ шаванд. Бо вучуди ин, арзишҳои асосии онҳо — ростқавлӣ, масъулият ва эҳтиром ба аудитория — аҳамияти худро нигоҳ медоранд. Меъёрҳои ахлоқӣ касбӣ дар ин раванд ҳамчун пули робитавӣ байни анъана ва навоарӣ амал мекунанд. Дар таҳлили назариявӣ инчунин масъалаи универсалӣ ё нисбии меъёрҳои ахлоқӣ касбии журналист баррасӣ мешавад. Аз як тараф, бисёр меъёрҳо ба арзишҳои умумибашарӣ таъя мекунанд ва метавонанд дар фарҳангҳои гуногун қобили қабул бошанд. Аз ҷониби дигар, татбиқи онҳо ҳамеша бо контексти миллий ва фарҳангӣ вобаста аст. Журналистикаи русӣ дар ин замина таҷрибаи ҳоси худро дорад, ки дар он меъёрҳои умумичаҳонӣ бо анъанаҳои миллий ва таърихи иҷтимоӣ ҳамгиро мешаванд. Ин ҳамгирӣ хусусияти меъёрҳоро мураккаб ва ҷандқабата мегардонад.

Меъёрҳои ахлоқӣ касбӣ ҳамчунин дар раванди интиқоли таҷрибаи касбӣ аз насл ба насл нақши муҳим мебозанд. Онҳо таҷрибаи ҷамъшудаи журналистонро ба шакли талаботи устувор ҷамъбаст намуда, онро барои наслҳои оянда дастрас мегардонанд. Ин хусусияти махсусан дар соҳаи таълими журналистика аҳамияти калон дорад. Омӯзиши меъёрҳои ахлоқӣ касбӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки на танҳо қоидаҳои рафтор, балки фалсафаи касбро низ дарк намоянд. Дар ҳамин замина, меъёрҳо ҳамчун воситаи иҷтимоишавии касбӣ амал мекунанд. Воридшавии журналисти ҷавон ба касб на танҳо тавассути азхудкунии

малакаҳои техникӣ, балки тавассути қабули меъёрҳои ахлоқии касбӣ сурат мегирад. Қабули ин меъёрҳо ба ташаккули ҳувияти касбӣ мусоидат намуда, журналистро узви комилҳукуки ҷомеаи касбӣ мегардонад. Маҳз аз ин лиҳоз меъёрҳоро метавон на танҳо унсури танзими рафтор, балки унсури ташаккули шахсияти касбӣ номид.

Бо дарназардошти ҳамаи ҷанбаҳои баррасишуда, метавон хулоса кард, ки тағйирёбӣ, мутобиқшавӣ ва интиқоли меъёрҳои ахлоқии касбии журналист равандҳои табиӣ ва ногузир мебошанд. Онҳо ба журналистика имкон медиҳанд, ки дар шароити тағйирёбандаи иҷтимоӣ ва технологӣ моҳияти ахлоқии худро нигоҳ дорад. Ин хусусиятҳо боз ҳам тасдиқ мекунанд, ки меъёр ҳамчун воҳиди асосии ахлоқии касбии журналистика на танҳо аҳамияти назариявӣ, балки аҳамияти амалии пайдор дорад. Бо ҷамъбасти натиҷаҳои таҳлили анҷомдодашуда метавон ба чунин хулоса омад, ки мафҳуми «меъёр» дар сохтори ахлоқии касбии журналистика ҷойгоҳи марказӣ ва нақши муайянкунанда дорад. Меъёрҳо ҳамчун воҳиди асосии ахлоқии касбӣ на танҳо маҷмуи талаботи рафториро ифода мекунанд, балки шакли мушаххаси таҷассумёфтаи арзишҳои касбӣ, интизориҳои иҷтимоӣ ва механизмҳои худтанзимкунии ҷамоияти журналистӣ мебошанд. Онҳо арзишҳои умумии ахлоқиро ба талаботи мушаххаси ҷамоияти касбӣ мутобиқ намуда, рафтори журналистро дар ҳолатҳои мураккаб ва баҳсбарангез роҳнамоӣ мекунанд.

Ҳамин тариқ, баррасии меъёр ҳамчун воҳиди асосии ахлоқии касбии журналист имкон медиҳад, ки ахлоқии касбӣ на ҳамчун маҷмуи қоидаҳои беруна, балки ҳамчун низоми зинда, ҷаҳол ва динамикӣ дарк карда шавад. Меъёрҳо дар ин низом нақши пайванддихандаро байни арзиш ва амал, озодӣ ва масъулият, инфирод ва институт иҷро мекунанд.

Адабиёт:

1. Авраамов Д. С. Профессиональная этика журналиста. — М.: Изд-во Московского университета, 2003. — 192 с.
2. Бакштановский В. И., Согомонов Ю. В. Моральный выбор журналиста. — Тюмень : Центр прикладной этики, 2002. — 400 с.
3. Бертран К.-Ж. Системы обеспечения ответственности СМИ (SOO*S) // Саморегулирование журналистского сообщества. — М.: Галерея, 2004. — С. 37–79.
4. Гусейнов А. А. Этика: учебник. — М.: Гардарики, 2000. — 472 с.
5. Дзялошинский И. М. Российский журналист в посттоталитарную эпоху. — М.: Восток, 1996. — 302 с.
6. Лазутина Г.В. Профессиональная этика журналиста. — М. : Аспект Пресс, 2011. — 240 с.
7. Смирнов П. И. Норма: регулятор поведения и одно из основных понятий социологии // Credo New. — 2011. — № 3 (67). — С. 98–103.
8. Смирнова Е. А. Профессионально-этические нормы в современной российской журналистике: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 — журналистика. — М.: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2015. — 177 с.
9. Vartanova E. L. Self-Regulation as a Form of Information Security // Security, Terrorism and Privacy in Information Society. Proceedings of the Third International Security Conference. —Bielfeld: Bertelsmann, 2006. P. 415—426.
10. Wright K. Should journalists be «virtuous»? Mainstream news, complex media organisations and the work of Nick Couldry // Journalism. — 2014. — Vol. 15. — Issue 3. P. 364—381.
11. Oates J. The ethics of working with the media // Psychologist. — 2013. — Vol. 26. — Issue 9. P. 621—622.
12. Daoust A, Racine E. Depictions of 'brain death' in the media medical and ethical implications // Journal of Medical Ethics. — 2014. — Vol. 40. — Issue 4. P. 253—259.
13. Ephraim P. E. African youths and the dangers of social networking: aculture-centered approach to using social media // Ethics and Information Technologies. — 2013. — Vol. 15. — Issue 4. P. 275—284.

14. Gibbs J. P. Norms: The problem of definition and classification. — American Journal of Sociology. — 1965. — Vol. 70. P. 586—594.
15. Jackson J. M. A conceptual and measurement model for norms and roles // Pacific Sociological Review. — 1966. — Vol. 9. P. 35—47.

ЧОЙГОҲ ВА НАҚШИ МЕЪЁР ДАР АХЛОҚИ КАСБИИ ЖУРНАЛИСТИКА

Дар мақолаи илмӣ мафҳуми «меъёр» ҳамчун воҳиди асосӣ ва марказии ахлоқи касбии журналист баррасӣ мегардад. Меъёр дар заминаи равишҳои муносири гуманитарӣ ҳамчун шакли устувори интизориҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ таҳлил шуда, нақши он дар танзими рафтори касбии журналист муайян карда мешавад. Таъкид мегардад, ки меъёр бар ғилофи қоидаҳои маъмурӣ ё ҳуқуқӣ дорои хусусияти арзишӣ буда, ба сатҳи шуури касбӣ, вичдон ва масъулияти иҷтимоии журналист таъсир мерасонад.

Дар мақола робитаи меъёр бо мафҳумҳои арзиш, ахлоқи умумӣ ва ахлоқи касбӣ таҳлил гардида, нишон дода мешавад, ки маҳз тавассути меъёр арзишҳои умумии ахлоқӣ ба талаботи мушаххаси ғаъолияти касбии журналист мутобиқ мегарданд. Бар асоси таҳлили осори ахлоқшиносӣ ва журналистика исбот карда мешавад, ки меъёр воҳиди ибтидоии ахлоқи касбӣ мебошад, дар ҳоле ки кодексҳо ва қоидаҳо танҳо шаклҳои кодификатсияшудаи он ба ҳисоб мераванд. Дар мақола дуҷонибагии меъёрҳои ахлоқи касбии журналист — дохилӣ (шуури касбӣ, вичдон, худбаҳодиҳӣ) ва институтсионалӣ (кодексҳои касбӣ, қарорҳои шӯроҳои матбуот, механизмҳои худтанзимкунӣ) — ба таври муфассал таҳлил мешавад. Нақши меъёрҳо дар худтанзимкунии журналистика, ҳифзи озодии касбӣ, мувозинати озодии суҳан ва масъулияти иҷтимоӣ нишон дода мешавад. Меъёрҳо пояи ахлоқи касбии журналистикаро ташкил дода, устувори иҷтимоии ВАО, эътимоди ҷомеа ба журналистика ва мутобиқшавии касбро ба шароити тағйирёбандаи иҷтимоӣ ва иттилоотӣ таъмин менамоянд.

Калимаҳои калидӣ: меъёр, ахлоқи касбӣ, журналистика, арзиш, масъулияти иҷтимоӣ, худтанзимкунӣ, шуури касбӣ, вичдон, рафтори касбӣ, кодекси журналистӣ, озодии суҳан, масъулияти касбӣ, меъёрҳои ахлоқӣ, институтсионализатсия, ВАО, фарҳанги касбӣ, эътимоди ҷомеа, интиҳоб, танзими иҷтимоӣ, ахлоқи умумӣ, кодекси ахлоқ, шӯрои матбуот, стандартҳои касбӣ, муҳити таҳририявӣ, ҳувияти касбӣ.

МЕСТО И РОЛЬ НОРМЫ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКЕ ЖУРНАЛИСТИКИ

В статье проводится комплексный теоретический анализ понятия «норма» как основной и системообразующей единицы профессиональной этики журналиста. Норма рассматривается как устойчивая форма социальных и моральных ожиданий, направляющая и регулирующая профессиональное поведение журналиста в условиях высокой социальной ответственности. Подчеркивается, что в отличие от правовых и административных правил норма обладает ценностной природой и действует прежде всего на уровне профессионального сознания, совести и внутренней ответственности личности.

В статье раскрывается соотношение норм, ценностей, общей морали и профессиональной этики, показывается механизм трансформации общечеловеческих нравственных принципов в конкретные требования журналистской деятельности. На основе анализа научных концепций в области этики и журналистики обосновывается тезис о том, что именно норма, а не правило и не кодекс, является первичным элементом профессиональной этики. Кодексы журналистской этики интерпретируются как институциональные формы фиксации и систематизации уже сложившихся профессионально-этических норм. Особое внимание уделяется двойственной природе профессионально-этических норм журналиста, сочетающих внутренний (личностный) и институциональный уровни реализации. Анализируется роль норм в процессах саморегулирования журналистики, обеспечении баланса свободы слова и социальной ответственности,

разрешении профессиональных конфликтов и формировании общественного доверия к средствам массовой информации. Делается вывод о том, что нормы профессиональной этики выступают фундаментом устойчивого функционирования и развития журналистики в условиях социальных, культурных и технологических трансформаций.

Ключевые слова: норма, профессиональная этика, журналистика, ценности, социальная ответственность, саморегулирование, профессиональное сознание, совесть, профессиональное поведение, кодекс журналиста, свобода слова, профессиональная ответственность, этические нормы, институционализация, средства массовой информации, профессиональная культура, общественное доверие, моральный выбор, социальное регулирование, общая мораль, этический кодекс, пресс-совет, профессиональные стандарты, редакционная среда, профессиональная идентичность.

THE PLACE AND ROLE OF NORMS IN THE PROFESSIONAL ETHICS OF JOURNALISM

The article provides an in-depth theoretical analysis of the concept of “norm” as the core and fundamental unit of professional ethics in journalism. The norm is examined as a stable form of social and moral expectations that guide and regulate journalists’ professional behavior under conditions of heightened social responsibility. Unlike legal or administrative rules, ethical norms are shown to possess a value-based nature and to function primarily at the level of professional consciousness, conscience, and personal moral responsibility.

The study explores the relationship between norms, values, general morality, and professional ethics, demonstrating how universal moral principles are transformed into specific requirements of journalistic practice. Drawing on contemporary ethical and journalistic theories, the article substantiates the argument that the norm, rather than rules or ethical codes, constitutes the primary structural element of professional ethics. Ethical codes are interpreted as institutionalized and codified expressions of norms that have already been formed within professional consciousness. Special attention is paid to the dual nature of professional ethical norms in journalism, combining internal (personal) and institutional dimensions. The role of norms in journalistic self-regulation, in balancing freedom of speech with social responsibility, in resolving professional dilemmas, and in building public trust in the media is analyzed in detail. The article concludes that professional ethical norms form the foundation for the sustainable functioning and development of journalism in the context of ongoing social, cultural, and technological transformations.

Keywords: norm, professional ethics, journalism, values, social responsibility, self-regulation, professional consciousness, conscience, professional behavior, journalistic code, freedom of speech, professional responsibility, ethical norms, institutionalization, mass media, professional culture, public trust, moral choice, social regulation, general morality, ethics code, press council, professional standards, newsroom environment, professional identity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сомизода Шахноза, докторанти (PhD)-и ихтисоси рӯзноманигории Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров – 16. Телефон: 918560039

Сведения об авторе: Сомизода Шахноза, докторант (PhD)-и по специальности журналистики Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова – 16. Телефон: 918560039

Information about the author: Somizoda Shakhnoza, (PhD) student in journalism at Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Sangak Safarov street - 16. Phone: 918560039

Муқарриз: Худойдодова Ш.З., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ОМИЛҲОИ ТАВАЧҶУҲИ ГУСТАРДАИ РЁЗНОМАИ «ХАТЛОН» БА МАСЪАЛАҲОИ МАКТАБУ МАОРИФ ДАР ОҶОЗИ АСРИ XXI

Хайрзода Р.А., унвонҷӯ

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Муҳаққиқони таърихи журналистикаи тоҷик бар он андешаанд, ки таърихи ташкил ва таҳаввули матбуот ва рӯзноманигории тоҷик ба соҳаи маориф ва нашрияҳои аввалини он пайванди ногузастанӣ дорад. Ин аст, ки дар даврони Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикоси илму маориф дар нашрияҳои гуногунсоҳаи давлатӣ афзоиш ёфта, ба ташкили як зумра нашрияҳои нави соҳавии маориф иқдом карда шуд. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, ду чорабинии таърихӣ – 24 октябри соли 2005 ва 22 декабри ҳамон сол бо иштироки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон баргузор гаштани машваратҳо бо аҳли маориф тақони бузург бахшид. Дар суҳанронии хеш дар ин вохӯриҳо Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар назди кормандони соҳа вазифаҳои нав гузоштанд, ки иҷрои онҳо то андозае ба вуҷуд бахшидани фаъолияти вазорати маориф ва ҷаҳонӣ ба ин роҳ ба вучуд овардани афкори умум оид ба соҳаи афзалиятнок эълон шудани маориф алоқаманд буд. Пас аз вохӯриҳои таърихӣ зикршуда вазифаи рушди босуръати маориф ба миён гузошта шуда, дар ин бобат дастуру супоришҳои Пешвои миллат, ки дар баромаду суҳанронии охиринашон аз фаъолияти соҳаи маориф изҳори нигаронӣ карданд, сармашқи қори аҳли соҳа гардид. Ҳамин тавр, «давраи қомилан наваз аз лиҳози сохтор ва услуби қор ба таври қиддӣ фарққунандаи фаъолияти вазорати маориф оммаи мо маҳз дар замони истиқлоли давлатии Тоҷикистон оғоз гардид» [13, с. 8]. Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз масъулони илм қиддии соҳаро дархост намуданд. Зеро ба қавли он қас «қомеае, ки ба аҳли маориф, ба устод – омӯзгор, зиёӣ эҳтиром намегузорад, ба пешрафт муваффақ шуда наметавонад» [16, с.408]. Дар натиҷаи ин таъқидҳо, дастурҳо ва раҳнаомии Пешвои миллат қомеаи Тоҷикистон, аз қумла вазорати маориф умум ба маориф тавачҷуҳи боз қам густардатар дода, тарғибу ташвиқ ва раҳнаомии қарои рушди маориф бештар гаштанд. Дар тарғибу ташвиқ ва рушди соҳаи нашрияҳои гуногун – қам нашрияҳои соҳавӣ ва қам гуногунсоҳаи мамлакат саҳми намоеён мегузоранд. Ин буд, ки дар ин қора вазирӣ қамонвақтаи маориф ва илм А. Раҳмонов дар нашрияҳои соҳавии маориф таъқид намуд: «Талаботи асосии илм қамон ва нақшаи чорабиниҳои тақмили қори соҳаро, ки соли 2004 мураттаб гардида буд, ба анҷом расондаем ва акнун фаъолияти соҳаи маориф ба марқалаи наваз ворид гаштааст» [12, с. 7]. Дар оғози асри XXI диққати бештар додан ба соҳаи маориф бесабаб набуд. Дар даҳ соли аввали Истиқлолияти давлатии кишвар аксар мушкилоти соҳаи маориф, аз қумла эҳёи муассисаҳои таълимӣ, баргардонидани молиқияти онҳо, норасоии мактабу синфхонаҳо ва қитобҳои дарсиву дастурҳои таълимӣ, бешбудии таълими забони модарӣ то андозае қалли худро ёфтанд. Акнун рушд бахшидани соҳа, баланд бардоштани таълим ба қойи аввал гузошта шуд. Матбуоти даврӣ дар қалли ин масъалаҳо саҳми худро гузошта метавонист. Зеро қӣ тавре ки Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар қашни 100-солагии матбуоти тоҷик дар қарои аҳамияти матбуот таъқид карданд: «матбуот ва вазорати маориф омма ба ташаққули афкори қомеа таъсири муқтадир ва муассир мерасонанд» [13, с. 3]. Дар ҳақиқат дар идомаи фаъолияти зиёда аз 100-солаи хеш журналистикаи тоҷик дар инъикоси масъалаи илму маориф саҳми бузург гузошт. Дар давраи Истиқлолияти давлатии кишвар иҷрои вазифаи мақсуд бо истифодаи имқонияту дастовардҳои замонавӣ вуҷудати тоза пайдо қард. Дар қарои нақшаи вазорати маориф умум дар инъикоси масъалаҳои маориф С. Азиззода низ дуруст қайд қардааст: «Вазорати маориф метавонанд тавассути мақолаҳо, гузоришҳо ва таҳлилу

мусохибаҳо ба ташаккули назар ва ҷаҳонбинии ҷомеа нисбат ба омӯзгорон, мактаб ва сиёсати таълим таъсир расонанд. Нашрияҳои соҳа метавонанд мушкилот, камбудиро ва пешравиҳои муассисаҳои таълимиро барҷаста нишон диҳанд. Ба ин васила роҳбарони соҳа метавонанд қарорҳои дурусттар қабул намоянд» [2, с. 150].

Муҳаққиқи соҳаи назария ва амалияи журналистика М. Муродӣ зимни таъкиди аҳаммияти нашрияҳои соҳавӣ дар фазои маорифи ҷумҳурӣ, аз ҷумла инъикоси масъалаи ташкили мактабҳои нав, усулҳои замонавии таълим, тартиби дарс, интишори адабиёти таълимӣ, ташаккули муаллимони замони нав, гурӯҳи калони рӯзноманигорони аввалини тоҷик баъзе норасоии касбиро ёдовар шудааст, ки он дар ҳама нашрияҳо вучуд дошта метавонад: «Касбият на танҳо ба жанр, балки ба мундариҷа, саҳифа, рубрика, сарлавҳа, титр, муносибат, гуфтор ва рафтор низ иртибот мегирад» [10, с.106]. Яъне дар мавриди таҳқиқи масъалаи инъикоси соҳаи маориф дар васоити ахбори умум баробари дастовардҳо нишон додани норасоӣҳо ва пешниҳоди роҳи ҳалли онҳо низ муҳим доништа мешавад.

Ноғуфта намонад, оид ба омӯзиши матбуоти маҳаллии вилояти Хатлон дар илми журналистика як қатор корҳо анҷом дода шудаанд. Махсусан, монографияи Н. Маъмурзода, ки мавзӯи ташаккул ва рушди матбуоти вилояти Хатлонро дар бар мегирад, барои шинохт, муайян кардани заминаҳои пайдоиш ва рушди рӯзномаи «Хатлон», мавзӯю мундариҷаи он дар давраҳои гуногун аҳаммияти калон дорад. Дар ин асар доираи васеи мушкилоти илмӣ – фаъолияти матбуоти минтақавӣ, махсусияти кори журналистони маҳаллӣ, усулҳои пешниҳоди иттилоот, таҳлили мушкилоти мавҷуда ва тасвири аҳли деҳот фаро гирифта шудааст [8]. А. Нуралиев аҳаммияти кори мазкурро чунин арзёбӣ намудааст: «Навовариҳои кори мазкур аз он иборат аст, натиҷаҳои он имкон медиҳад таҳлили қиёсии таносуби мушкилот дар матбуоти вилоят анҷом дода, тамоюл асосӣ дар рушди мазмуну мундариҷаи матбуоти маҳаллӣ муайян карда шавад» [11, с. 6]. Ҷамчунин, «муайян кардани заминаҳо», «нақш ва таъиноти матбуоти маҳаллӣ дар замони имрӯза», тамоюлоти асосии минбаъдаи рушди он аз навовариҳои кори Н. Маъмурзода доништа шудааст. Дар ҳақиқат, имрӯз ин шакли матбуот – матбуоти маҳаллӣ, «на танҳо тарғибгари сиёсат ва дастурҳои ҳукумат, балки инъикосгари ҳаёти деҳот, фарҳанги асил ва барандаи афкори солим доништа шудааст» [8, с. 10]. Масъалаи алоқамандии шакл ва мундариҷаи матолиби публитсистӣ низ яке аз масъалаҳои мавриди назари журналист мебошад. Ин ҷо илова кардан лозим аст, ки матбуоти маҳаллӣ агар дар шимоли кишвар тахминан соли 1909 таъсис шуда бошад, дар минтақаи ҷануб аввалин рӯзнома танҳо дар соли 1931 ба вучуд омад. Шакли русии ин рӯзнома «Ударник Вахшстроя», ки баҳори с.1931 бо мақсади инъикос ва амалӣ сохтани Барномаи бузурги давлатии обёрӣ ва ободонии водии Вахш ташкил шуда буд, дастрас мебошад, аммо аз шакли тоҷикии он – «Зарбдори сохтмони Вахш», шумораи кам боқӣ мондааст. Н. Маъмурзода ба мундариҷаи шакли русии рӯзнома баҳои баланд дода, «онро гахвораи журналистикаи маҳаллӣ, мактаби бузург ва эътирофгаштаи журналистика дар ҳудуди вилояти Хатлон» [8, с. 60] номида, аз ҷумла пайдоиши аввалин очеркҳоро дар журналистикаи тоҷик ба номи он алоқаманд доништааст. Ин ҳар ду нашрия то пурра амалӣ гаштани нақшаи бузурги сохтмони Вахш (1938) фаъолият карданд. Аз махсусиятҳои «Зарбдори сохтмони Вахш» инро ёдовар бояд шуд, ки дар он бештари мавод бо имзои мустаор ҷоп шуда, дар зер сарлавҳаи «Қуттии почта» ба муҳбирони ҷамъиятӣ ҷавоби матолиби фиристодашон ҷой дода мешуд. Бо ин хусусият он ба маҷаллаи аввалини маориф «Раҳбари дониш» (1926-1932) монандӣ пайдо кардааст. Муҳаррири дувуми «Зарбдори сохтмони Вахш» аз с.1934 шоири маъруф Мирсаид Миршакар буд, ки маҳз дар ин рӯзнома таҷрибаи бузурги нависандагӣ, публитсистӣ андӯхт. Ба андешаи Н. Маъмурзода қўллаи шуҳрати ин нашрия ба давраи роҳбарии М. Миршакар рост меояд. Агар мулоҳиза кунем, дар вақташ бисёр аҳли зиёи кишвар чун Б. Ғафуров, А. Дехотӣ, П. Сулаймонӣ, Ҳ. Юсуфӣ, Б. Азизӣ, Р. Ҳошим, Т. Зеҳнӣ мактаби таҷрибаи журналистиро маҳз дар рӯзномаву маҷаллаҳои аввалини тоҷикӣ андӯхта буданд [4, с. 4-7]. Саҳми журналистон ва нависандагони маъруфро дар сохтмони бузурги Вахш журналист ва муҳаққиқ Д. Маҳкамзода низ қайд кардааст: «Нависанда ва рӯзноманигори

маъруфи лаҳистонӣ Бруно Ясенский, адиби олмонӣ Эрвин Киш, чех Юлиус Фучик сохтмонро дида, аз ташаббускориву азми одамони дар сохтмонҳои каналу азхудкунии водии Вахш машғул ба вачд омада буданд» [6, с. 272]. Омӯзиши таърихи ин сохтмон муҳим доништа мешавад. Зеро «донистани таърихи зодгоҳ, арҷ гузоштан ба меҳнату ободкории насли калонсол, ки биёбону тўғайзорҳои сўзону касногузарро ба водии зарнисори Вахш табдил доданд, барои насли имрӯз қарзи шаҳрвандию ватандорист» [6, с. 271]. Ниҳоят, монографияи зикршудаи Н. Маъмурзодаро таҳқиқоти аввалини пурмуҳтаво оид ба таърихи рӯзномаи «Хатлон» метавон донист. Ба қавли муҳаққиқ, «Хатлон» «нашрияи танги соҳавӣ набуда, ҳамеша сабӣ мекард тамоми ҷанбаҳои ҳаёти иҷтимоиро инъикос намояд» [8, с. 57].

Аз саҳифаҳои рӯзнома оид ба рушди маориф дар даврони Истиқлолияти кишвар, махсусан даҳсолаҳои аввали асри ХХI маълумоти кофӣ пайдо кардан мумкин аст. Дар паёми табрикии раиси вилояти Хатлон Ғ. Авзалов соли 2012 зери рубрикаи «Муҳимтарин дастовардҳои вилоят дар соли 2012» омадааст, ки дар соли 2011 дар мактабҳо барои 5506 талаба, дар муассисаҳои томактабӣ 290 ҷой тайёр карда шуд. Навовариҳои ҷолиб дар мактаби №9-и ш. Қўрғонтеппа таъсис ёфтани нахустин ва ягона рӯзномаи мактабӣ бо номи «Дирӯз, имрӯз ва фардо» мебошад. Он ба забони англисӣ буда, шумораи аввалаш моҳи сентябри соли 2012 нашр шуда, ҳар моҳ як маротиба нашр мешавад. Барориши рӯзнома пурра ба уҳдаи мактабхонҳо буда, онҳо ҳама донандагони забони англисӣ мебошанд. Чанде аз онҳо тобистон ду моҳ дар рӯзномаи вилоятии «Хатлон» таҷриба андӯхтанд. Дар ин бора муҳаррир ва хонандаи мактаб Ё. Ҷалолов гуфтааст: «Алифбои рӯзноманигорӣ ва баъзе нозуқиҳои эҷодро он ҷо аз худ кардем». Ташаббускорон ният доранд нашри шакли тоҷикии рӯзномаро низ ба роҳ монанд. «Таъсис ва ҷопи ҷунин рӯзномаи мактабӣ барои бештар ҷалб ва ҳавасманд кардани муҳассилон ба илму дониш ва сайқал додани донишҳои забони онҳо мусоидат хоҳад кард» [3, с. 1]. Ташаббуси мазкур, ба андешаи мо, бешак, бе ширкати кормандони эҷодии рӯзномаи «Хатлон» ба вучуд наомадааст.

Дар ҳисоботи яқсолаи ҳаёти таҳрири рӯзномаи «Хатлон» барои соли 2012 низ омори зиёди ҷолиб ба назар мерасанд. Аз ҷумла қайд шудааст, ки дар ин сол рӯзнома 51 шумора бо теъдоди 7,5-9 ҳазор нусха ҷоп мешуд. Пешакӣ бояд ибраз дошт, ки ҳоло (2025) ин рақамҳо мутаносибан ба 82 шумора ва зиёда ба 16,5 ҳазор нусха расидааст. Ҳисоб карда баромадаанд, ки дар тули як соли зикршуда номи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рӯзнома 398 маротиба истифода шудааст. Дар байни номи шаҳру ноҳияҳо аз ҳама бештар маркази вилоят – шаҳри Қўрғонтеппа (имрӯз Бохтар) истифода шудааст – 944 маротиба, зеро аксари муҳбирон ва хонандагон аз ин ҷо мебошанд. Номи муаллифони аз ҳама ғаёл низ қайд шудааст, ки аксарияташон коркунони соҳаи маориф мебошанд: А. Маҳкамов, донишҷӯи ДДҚ – бо 13 матлаб, Д. Раҳмоналӣ, журналисти ҷавон – 11, Ҳ. Муродиён, профессори ДДҚ – 8, С. Одинаев, омӯзгор, Ё. Ҷалолов, таҷрибаомӯз, У. Билол, шоир – 4 матлаб... хабарнигорони худӣ 490 матлаб ба нашр расонидаанд. Дар соли 2012 қариб 700 хабар ва 500 мақолаи таҳлилию танқидӣ, мусоҳиба ва очерку лавҳа ҷоп шуда, ба идора 150 мактуб ворид гардидааст. Ҷунин маълумоти омории аниқ барои таҳлили ғаёлияти рӯзнома дорои аҳаммияти муҳим мебошад.

Яке аз воқеаҳои муҳим дар ғаёлияти рӯзномаи «Хатлон» таҷлили 80-солагии нашрия мебошад. Ба ин муносибат кори аз ҳама муҳим ҷопи маҷмуаи бузургҳаҷми «Чеҳраи Хатлон» буда метавонад. Дар сарсухани маҷмуа раиси вақти вилоят ёдовар шудааст, ки «рӯзномаи «Хатлон» ба манфиати халқу Ватан хизмати содиқона ва софдилона мекунад» [17, с. 4-8]. Аз очерки таърихӣ таҳиягарони маҷмуа А. Сафарова ва Н. Маъмурзода бармеояд, ки рӯзномаи имрӯзаи «Хатлон» натиҷаи баҳамоии рӯзномаҳои вилоятии «Ҳақиқати Қўрғонтеппа»-и вилояти Қўрғонтеппа ва «Роҳи ленинӣ»-и вилояти Кўлоб буда, аввали солҳои 90-уми асри гузашта дар пайи якҷоя кардани ду вилоят ва таъсиси вилояти Хатлон ба вучуд омадааст. Дар очерк оид ба таърихи пайдоиши нахустин

рӯзнама дар ин минтақа маълумоти муҳим оварда шудааст. Аз ҷумла аз маълумоте, ки дар китоби «История коллективации сельского хозяйства и колхозного строительства в Таджикской ССР (1926-1937 гг)» (Сб. документов. – Душанбе, 1973, т.1. – с.647) омадааст, маълум мешавад, ки моҳи майи соли 1931 дар қитъаи марказии сохтмони Вахш нахустин шумораи рӯзномаи деворӣ бо номи «Сохтмони зарбдори Вахш» («Ударник Вахшстроля») арзи вучуд кард, ки минбаъд ҳамчун нашрияи бисёртиражаи кумитаи ҳизбӣ, кумита ва раёсати сохтмони бузурги Вахш муаррифӣ мешуд [14, с. 9-28]. Он вақт рӯзноманигорон ҳатто ҷойи ҷопи маҳсули қорашонро надоштанд. Бинобар ин, шумораҳои аввалин дар матбааҳои шаҳрҳои Душанбе ва Тошканд ҷоп шуданд. Мухаррири аввалини рӯзномаи тоҷикӣ Н. Абдуллоев буда, рӯзномаро аз рӯзи ташкилаш то миёнаҳои соли 1933 Облоқул Ҳақбердиев ном шахс, ки аз Панҷакент омадааст, ҷоп мекардааст. Таъкид шудааст, ки «рӯзнама бо қадом масъалае, ки баромад кунад, дар муддати кутоҳ ҳалли ҳудро, албатта, меёфт» [14, с. 14]. Шоири ҷавон М. Миршакар, ки муҳаррири дувум аз соли 1934 буд, «солҳои сиюм дар назди рӯзномаи «Сохтмони зарбдори Вахш» маҳфили адибони ҷавонро ташкил намуд». Ногуфта намонад, ки чунин як маҳфил баъди чанд даҳсола соли 1979 аз тарафи шоир Пиримкул Сатторӣ бо номи «Гулбарг» таъсис дода шуд. Собит шудааст, ки рӯзномаи «Хатлон» дар солҳои сиюми асри гузашта «ғояҳои манфиатбахшу судманди обёрӣ, инкишофу вусъати усулҳои қори ҳаракати зарбдореро, ки ба муваффақият ёфтани сохтмон мусоидат менамуданд, ташвиқу тарғиб мекард» [14, с. 15]. Оморҳо нишон медиҳанд, ки соли 1931 дар шаҳри Кӯлоб низ сохтмони матбааи шаҳрӣ шуруъ шуд ва моҳи июни соли 1932 дар он ҷо нахустшумораи рӯзномаи шаҳрии «Ҳақиқати Кӯлоб» аз ҷоп баромад. Дар ҳақиқат, агар рӯзномаро бодикқат варақ занем, «таърихи ба вучуд омадан ва таракқӣ қардани вилоят, солномаи озмоишҳои саҳти аз сар гузаронидаи халқ ва ғалабаи ба даст овардаи он дар пеши назари мо намоён мегардад» [14, с. 16]. Муаллифони очерки таърихӣ оид ба таърихи «Хатлон» хизматҳои аҳли эҷодро чунин тасвир қардаанд: «Меҳнати пахтачинро бо тоннаҳо ҳисоб мекунам, меҳнати ронандаро бо тай қардани роҳ, меҳнати рӯзноманигорро чӣ? Меҳнати рӯзноманигор на бо ҳаҷму миқдори мақолаҳои ҷопшуда, на бо адади наشري рӯзномаю маҷаллаҳо, балки бо он маълум мешавад, ки ӯ мақсаду мароми давлат ва арзишҳои фарҳанги миллий, эҳсоси худшиносиро ба ҳар як хонанда то чӣ андоза бо забони фасеҳу олиҷанобона, ба дили халқ роҳ ёфта, дар он то чӣ андоза ҳиссиёти бехтарин ва наҷибтаринро нисбат ба давлату миллат бедор қарда метавонад» [14, с. 32]. Бо мақсади раванқ бахшидани ҳунари рӯзноманигорӣ ва наздик намудани муносибати байни идораи рӯзнома ва муҳбирони беруна солҳои 1979 дар назди рӯзнома аввал мактаби маҳорати рӯзноманигорӣ, ки машғулиятҳо моҳе як маротиба баргузор мегардид ва соли 1989 курсҳои шашмоҳаи «Асосҳои журналистика» таъсис дода шуда буд, ки бо шунавандагон, муҳбирони ғайриштатӣ ва алоқамандони ин касб машғулият мегузаронид. Бо вучуди мушкilot рӯзномаи вилоятии «Ҳақиқати Хатлон» дар солҳои 90-уми асри XX, муқовиматҳои сиёсӣ минбари баёни ақида, муждасону ҳамрози халқ буд.

Дар даврони Истиқлолияти давлатӣ рӯзномаи «Хатлон» аз ҳама ҷиҳат рушд ёфт. Афзоиши хонандагон, беҳтар шудани муҳтаво ва таъсирбахшии баромадҳо, дастгирии моддӣ, молиявӣ ва маънавии муассис боис гардид, ки идораи рӯзнома бо маблағи худ ҷопи як қатор асарҳои илмиву оммавиро ба роҳ монанд. Аз ҷумла, ҷӣ тавре ки қайд шуд, ба муносибати 80-солагии нашрия соли 2013 маҷмуаи мақола, ёдвора ва очеркҳои «Чехраи Хатлон»-ро ба нашр расонд. Он бо дастури зерини Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба вазифаҳои муҳимме, ки ба зиммаи рӯзноманигорон гузошта шудаанд, шуруъ шудааст: «таҳкими ғабъолияти иттилоотӣ ҷиҳати ҳимояи манфиатҳои миллий ва нуфузи давлатамон дар арсаи байналмилалӣ» [17, с. 6]. Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар тақвияти рӯҷуи лирикии таъсирбахши устод Айнӣ, ки фармудааст: «Ҳар одаме, ки дуруст фикр мекунад, медонад, ки Ватан модари ӯст, Ватан хеш ва табори ӯст!», дар яке аз суҳанронихояшон чунин як шарҳи пурмаънӣ овардаанд: «Ин суҳанрони воқеан пурарзиш ва ин панди устод барои

хамаи мо ва хусусан барои аҳли қалам ва рӯзноманигорон сабақи бузург ва чароғи роҳнамо дар фаъолияти ҳаррӯзаашон бояд бошанд!» [17, с. 4-7].

Дар маҷмуаи дигари ҷопкардаи ҳайати эҷодии нашрия «Сафинаи илм» (2024) таълифоти як зумра донишмандони вилояти Хатлон ҷамъ оварда шудааст. Ин матолиб фаъолияти эҷодкорони собиқ ва имрӯзаи рӯзномаи «Хатлон», масъалаҳои гуногуни соҳаҳои иҷтимоӣ дар нашрияро инъикос кардааст [17, с. 315]. Аз ҷумла яке аз онҳо ба фаъолияти сармуҳаррири номӣ М. Абдурахмонов дар солҳои 80-уми асри гузашта бахшида шудааст. Қайд мешавад, ки ба муносибати ҷашни камолоти мавсуф идораи рӯзнома, инчунин маҷмуаеро бо номи «Муҳаррир» низ ба ҷоп расондааст. Дар давраи роҳбарии М. Абдурахмонов «рӯзномаи вилоятии «Ҳақиқати Қўрғонтеппа» на танҳо нашрияи даврӣ, балки як мактаби бузурги журналистӣ ба шумор мерафт» [9, с. 315]. Дар бораи замина, сабаб, таърихи фаъолият, муҳтавои рӯзномаи «Хатлон» як қатор таҳқиқоти анҷомдодаи сармуҳаррири имрӯзаи нашрия, номзоди илми филология Н. Маъмурзода барои муҳаққиқон маводи зарурӣ медиҳанд. Аз ҷумла ин муҳаққиқ муайян кардааст, ки масъалаи таъсиси рӯзномаи махсуси вилоятӣ дар Хатлон с.1978 ба миён омада, 1 январи с.1979 шумораи аввалини «Коммунисти Қўрғонтеппа» аз ҷоп баромад, ки муҳаррираш М. Абдурахмонов буд. Аз соли 1989 рӯзнома бо номи «Ҳақиқати Хатлон» нашр мешавад. Дар ҳақиқат, «солҳои 80-ум журналистикаи тоҷик аз нуктаи назари касбият ба таври назаррас пеш рафт». Яке аз нишонаҳои асосии он аз ин иборат аст, ки талабот ба матолиби ҷопшаванда ҷиддӣ гашт. Агар дар солҳои аввал матолиб парешон ва муайян кардани жанри онҳо душвор бошад, акнун шакли жанрии онҳоро ба хубӣ муайян кардан мумкин буд. Соли 1985 дар вилоят марказҳои матбуоти аввалин кушода шуданд, ки ин амал низ барои дарёфти амалияи журналистӣ муфид буданд. Дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ (1992-1997) водии Вахш аз ҳама зарари зиёди моддӣ, маънавӣ дид. Вазъи нашрияҳо ва журналистон низ бад гардида бошад ҳам, ба қавли муҳаққиқон «маълумоти аз ҳама аниқ ва воқеӣ дар бораи ҷанги шаҳрвандиро маҳз дар матбуоти даврии он солҳо метавон дарёфт» [8, с. 104]. Баробари ин, Н. Маъмурзода баъзе ҳолатҳои риоя нашудани этика (одоб)-и журналистиро дар солҳои зикршуда аз ҷониби хабарнигорон дар пешниҳоди матолиб дар рӯзномаҳои вилоятӣ ва шаҳрию ноҳиявӣ зикр кардааст. Ҳамин тавр, Н. Маъмурзода матбуоти маҳаллии даврони Истиқлолияти кишварро бо далелу исбот ба се давра тақсим кардааст:

- Солҳои 1992-1997 – солҳои пур аз мушкilot ва ошкоргӯйӣ.
- Солҳои 1997-2004 – марҳалаи эҳё.
- Аз соли 2005 то ба имрӯз – марҳалаи муосир (рушди матбуоти даврии вилояти Хатлон).

Ин хулосаи муҳаққиқ муҳим аст, ки «забони матнҳо ва сабки ифодаи журналистони рӯзномаҳо аз қатъияти пешина ба бадеияти нисбатан адабӣ – касбӣ табдил ёфтааст» [8, с. 252]. Инро мо зимни баррасии матолиби дар 20 соли охир ҷопшуда мушоҳида хоҳем кард. Дар ҳақиқат, бадеияти матолиби рӯзнома дар солҳои охир хеле боло рафтааст.

Бояд гуфт, ки дар нашрияҳои дигари маҳаллӣ низ дар бораи фаъолияти хуби рӯзномаи «Хатлон», ҳамчун нашрияи асосӣ ва намунавии вилоят зиёд менависанд, дар хабару гузоришҳои онҳо фаъолияти эҷодии рӯзнома бозгӯ мешавад. Аз ҷумла, дар шумораи №10, 2024 маҷаллаи соҳаи маориф «Мактаб» хабари муфассали «Аз хуни ҷигар ранг пазираи сухани мо» ба ҷоп расидааст, ки дар он аз ҷопи китоби нави Н. Маъмурзода ва С. Қарахонов «Рисолати муҳаррир» хабар дода шудааст. Китоб ба муносибати 95-солагии таъсиси нашрияи вилоятии «Хатлон» бо ибтикори ҳайати эҷодии рӯзномаи «Хатлон» ба нашр расидааст. Он аз ду бахш иборат буда, дар қисмати аввал масъалаҳои назариявии кори масъули муҳаррирӣ ва роҳбарии нашрия мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Бахши дуюм аз ҳаёт ва фаъолияти муҳаррирони рӯзнома қисса мекунад. Қайд шудааст, ки «сардабирони рӯзнома дониши васеъ, маҳорати касбӣ, ҷаҳонбинии маърифатӣ

дошта, ҳар яке дорои сабки хоси роҳбарӣ, аммо нисбат ба кори худ яксон серталаб буданд».

Ҳамчунин, рӯзномаи «Хатлон» дар солҳои охир бо ташаббус ва фонди захиравии хеш чандин китоб нашр намуд, ки байнашон «Эҷози Истиқлол», «Кишвардухт», «Боргоҳи маънӣ», «Шукрона», «Ифтихори ватандорӣ», «Садоқат ба Пешвои миллат – садоқат ба Ватан», «Олиҳаи меҳр», «Маърифати ҳуқуқӣ», «Қадами файзбор», «Наврӯзномаи «Хатлон»», «Чашмандоз», «Ашки қалам», «Рисолати Пешво», «Ману китоб» ҳастанд. Хулоса шудааст, ки «омӯзиш ва баҳрабардорӣ аз маҷмуаи «Рисолати муҳаррир» барои рӯзноманигорон, донишҷӯёни ихтисосҳои рӯзноманигорӣ ва алоқамандони публитсистикаи тоҷик армуғони арзишманди муфид ва ҷолиб хоҳад буд» [5, с. 30]. Ҳамаи ин баёнгарӣ он аст, ки рӯзномаи «Хатлон» ба мактаби омӯзишии журналистикаи як вилояти калони кишвар табдил ёфтааст.

Ба масъалаҳои муҳимми ҷомеа, аз ҷумла сиёсат, иҷтимоӣ-таваҷҷуҳ намудани матбуот ва бо ин роҳ ба сиёсат пайвастанӣ онро дотсенти ДДБ ба номи Носири Хусрав Д. Маҳкамова аз имкон берун надонистааст: «Ба талаботи замон, таҳҷуми иттилоотӣ ҷавобгӯ будани журналистикаи миллӣ аз малакаи касбӣ, зиракии сиёсии журналистон низ вобастагии калон дорад, ҷунки журналистика бо сиёсат тавҷам аст» [7, с. 13]. Ин аст, ки дар рӯзномаи «Хатлон» ҳамчун нашрияи маҷмоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилоят масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар ҷойи аввал қарор гирифта, мавзӯҳои фарҳангӣ, илму маориф низ мавқеи сазоворро ишғол мекунад. Ҳамаи ин водор мекунад, ки муҳаққиқони соҳаи журналистика солҳои охир баробари омӯзиши таърихи матбуоти тоҷик ба ҷойгоҳи матбуоти маҳаллӣ ва соҳавӣ ҷун маориф ва илм низ таваҷҷуҳ намоёнд. Дар натиҷа ба қавли ин муҳаққиқ «пажӯҳиши илмӣ таърихи матбуоти маҳал низ аз ҷониби олимони соҳаи журналистика оғоз шудааст» [7, с. 13].

Дар бораи вазъи матбуоти маҳаллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқоти зиёд анҷом дода нашудааст. Аз ҷумла рӯзноманигор А. Абдумачид дар бораи нашрияҳои маҳаллии вилояти Хатлон ба ҷунин хулосаи дуруст омадааст: «То замон, ки ба рӯзномаи ноҳиявӣ маблағи хуб ва шароити хуби қорӣ фароҳам наояду мутахассисони ҷавони соҳибкасб ба рӯзномаҳо ба қор наоянд ва маҷмоти иҷроияи маҳал ва раисони ноҳия аз таърифу тавсифи барзиёд дар ин рӯзномаҳо даст нақашанд, мушкилоти рӯзномаҳои минтақавию ноҳиявӣ ҳамоно боқӣ мемонад» [1, с. 2]. Дар асоси ин ва мулоҳизаҳои дигари муҳаққиқон ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст, ки то андозае мушкилоти матбуоти маҳаллиро ифода мекунанд ва гуфтан мумкин аст барои ҳамаи матбуоти маҳаллии кишвар хос мебошанд:

- Норасоии мутахассисон;
- Набудани мутахассиси журналистикаи соҳавӣ, аз ҷумла оид ба маориф;
- Норасоии шароити қорӣ;
- Маоши қам;
- Вобастагӣ аз муассис.

Ҳалли мушкилоти мазкур метавонад инъикоси масъалаҳои илм ва маорифро дар матбуоти маҳаллӣ беҳтар қарда, барои амалӣ гардидани нақшау барномаҳои давлатӣ оид ба рушди маорифи кишвар, ҳамчунин баланд бардоштани малақаву касбияти журналистикаи тоҷик қумак расонад.

Рӯзномаи «Хатлон» ҳамчун нашрияи гуногунсоҳаи сиёсӣ-иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии вилоят дар инъикоси тамоми масъалаҳои ҳаёти минтақа саҳми аввалиндараҷа гузошта, дар доираи он баррасии масъалаҳои илм ва маорифро ба зимма гирифта, дар ин маврид бо назардошти пуштибонӣ ва ғамхорӣ давлат дар ҳаққи ин соҳаи афзалиятноки ҷомеа бо матолиби ҷолиби таҳлилӣ, тарғибӣ, иттилоотӣ, фаҳмондадиҳӣ ва бадеӣ ҷойгоҳи онро дар ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар баланд бардоштааст.

Ниҳоят, бо баррасии муҳтасари мавзӯи омилҳо ва аҳамияти таваҷҷуҳи густардаи васоити ахбори умумии маҳаллӣ, пеш аз ҳама, рӯзномаи «Хатлон» ба масъалаҳои илм ва маориф ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

1) Омили асосии таваҷҷуҳи густардаи ВАО-и кишвар ба маорифро дар оғози асри XXI, аз ҷумла диққати зиёди давлат ва ҷомеа ба илм ва маориф ҳамчун соҳаи афзалиятнок доништан мумкин аст;

2) Бо ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон баргузор гардидани мулоқотҳои он кас дар охири соли 2005 бо аҳли маориф таваҷҷуҳи ҷомеаро ба маориф афзун кард;

3) Аз соли 2006 дар соҳаи таълиму тарбия, илму маориф гардиши кулӣ ба амал омада, диққати асосӣ ба таъмини шароити мусоид ва баланд гардонидани сатҳи сифати таълим равона шуд.

4) Бо мақсади ба вучуд овардани афкори умум дар бораи зарурат ва соҳаи калидӣ эълон кардани илм ва маориф воситаҳои ахбори умуми кишвар водор шуданд, ки тарғибу ташвиқи соҳаи мазкурро пурқувват намоянд.

5) Матбуоти маҳаллӣ, аз ҷумла нашрияҳои гуногунсоҳа чун рӯзномаи «Хатлон» инъикоси соҳаи маориф ва илмро мавзуи асосии матолиби худ қарор дода, баҳри иҷрои ҳукумати кишвар оид ба фароҳам овардани шароити зарурӣ ба соҳа кӯшиш ба харҷ доданд.

Адабиёт:

1. Абдумачид, А. Матбуоти минтақа. Омилҳои фаъолияти сусти онҳо дар чист? / А. Абдумачид. – Хатлон. –2024. –№45. –18 июн.

2. Азиззода, С. Махсусиятҳои жанрии маводи нашрияҳои «Минбари омӯзгор», «Мактаб» ва «Нури маърифат» / С.Р. Азиззода // Пайки замон (Масъалаҳои мубрами публицистика, адабиёт ва забоншиносӣ). Зери назари Маҳкамзода Д.Ю. / Бохтар, 2025. – 300 с.

3. Амонҷон, М. Таъсиси аввалин рӯзномаи мактабӣ дар Хатлон / М. Амонҷон // Хатлон. –2013. – 1 январ. – №1.

4. Комсомоли Тоҷикистон, 1985. – 22 март.

5. Қурбонов, П., Ашӯрова, З. Аз хуни чигар ранг пазираи сухани мо / П. Қурбонов, З. Ашӯрова. –/ Мактаб. –2024. –№10. – С.29-30.

6. Маҳкамзода, Д. Бозтоби азхудкунии водии Вахш дар публицистикаи маҳаллӣ (дар мисоли «Файзи замини падарон»-и Амиршо Миралиев) / Д.Ю. Маҳкамзода // Сафинаи илм. Маҷмуаи мақолаҳо. Зери назари Р. Тағоймуродов / Бохтар, 2024. – С. 271-280.

7. Маҳкамова, Д. Рисолати пурмасъулият / Д. Маҳкамова. – Сафо. –2023. – №2. – С.13.

8. Маъмурзода, Н. Формирование и развитие печати в Хатлонской области (Монография) / Н. Маъмурзода. – Душанбе: Ирфон, 2020. –282 с.

9. Маъмурзода, Н. Рисолати муҳаррири хидоятгар / Сафинаи илм. Маҷмуаи мақолаҳо. Зери назари Р. Тағоймуродов / Бохтар, 2024. –С. 310-320.

10. Муродов, М. Аз се шоҳаи як илм [матн] / М. Муродов. – Душанбе: Истеъдод, 2014. –232 с.

11. Нуралиев, А. Новые факты относительно региональной прессы Таджикистана / А. Нуралиев – Душанбе: Ирфон, 2020. – С. 48.

12. Раҳмонов, А. Вазорати маориф ба марҳалаи нав ворид гаштааст / А.Раҳмонов // Маърифати омӯзгор. –2009. –№11-12. –С. 6-7.

13. Раҳмон, Э. Суханронӣ дар маҷлиси тантанавӣ бахшида ба 100-солагии матбуоти тоҷик [матн] / Эмомалӣ Раҳмон // Ҷашни фархундаи матбуоти тоҷик. –Душанбе: Ирфон. – 2012. – С.3-28.

14. Сафарова, А., Маъмурзода Н. «Хатлон» - ойинаи рӯзгори хатлонӣҳо / Чехраи Хатлон (Ба ифтихори 80-солагии рӯзномаи «Хатлон») // А. Сафарова, Н. Маъмурзода. – Душанбе: Русская литература, 2013. –563 с.

15. Сафинаи илм. Маҷмуаи мақолаҳо. Зери назари Р. Тағоймуродов / Бохтар, 2024. –384 с.
16. Султон, С. Соҳибэҳтиром / С. Султон. – Сафо. –2023. –№6. –С.8-9.
17. Чехраи Хатлон (Ба ифтихори 80-солагии рӯзномаи «Хатлон»). Мураттиб ва муҳаррир Н. Маъмурзода / Душанбе: Русская литература, 2013. –563 с.

ОМИЛҲОИ ТАВАЧЧУҲИ ГУСТАРДАИ РӯЗНОМАИ «ХАТЛОН» БА МАСЪАЛАҲОИ МАКТАБУ МАОРИФ ДАР ОҶОЗИ АСРИ XXI

Мавзуи мақола «Омилҳои таваччуҳи густардаи рӯзномаи «Хатлон» ба масъалаҳои мактабу маориф дар оғози асри XXI» муҳим ва саривақтӣ буда, ба ду масъалаи муҳим оид мебошад. Аввал, дар бораи матбуоти маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври кофӣ таҳқиқоти алоҳида анҷом дода нашудаанд, матбуоти маҳаллӣ ва минтақавии вилояти Хатлон бошад, қариб омӯхта нашудааст. Дувум, масъалаи инъикоси ин ё он соҳаи алоҳида, аз он ҷумла маориф, ки дар кишвар соҳаи афзалиятноки иҷтимоӣ эълон шудааст, дар нашрияҳои гуногунсоҳаи давлатӣ бори аввал ба миён гузошта мешавад. Вобаста ба ин таҳқиқоти мо нишон дод, ки нашрияҳои аввалин дар ҳудуди имрӯзаи вилояти Хатлон дар соли 1931 ба вуҷуд омаданд ва маҳз онҳо поягузори рӯзномаи имрӯзаи вилоятии «Хатлон» мебошанд. Дар мақола мавзую мундариҷа, муҳаррирони аввалин, аҳамияти нашрияҳои аввалин дар иҷрои сохтмонҳои бузург, ҳадафҳои навбатии давлат ва ҷомеаи Тоҷикистон дар давраҳои гуногун, нақши рӯзнома дар инъикоси соҳаи маориф ва мушкилоту ҳалли онҳо пайгирӣ шудааст.

Калидвожаҳо: жанрҳои публицистӣ, илму маориф, соҳаи афзалиятнок, воситаҳои ахбори умум, матбуоти маҳаллӣ, рӯзномаи «Хатлон», «Ударник Вахшстроя», «Зарбдори сохтмони Вахш», маълумоти оморӣ, мушкилоти матбуоти маҳаллӣ.

ФАКТОРЫ ШИРОКОГО ИНТЕРЕСА ГАЗЕТЫ «ХАТЛОН» К ВОПРОСАМ ОБРАЗОВАНИЯ И ШКОЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Тема статьи «Факторы широкого интереса газеты «Хатлон» к вопросам образования и школьного воспитания в начале XXI века» – важна и актуальна и затрагивает два важных вопроса: во-первых, недостаточно отдельных исследований местной прессы Республики Таджикистан, а местная и региональная пресса Хатлонской области практически не изучалась; во-вторых, вопрос освещения конкретной области, в том числе образования, объявленного приоритетным социальным сектором страны, впервые поднимается в государственных изданиях. В связи с этим наше исследование показало, что первые публикации на территории современной Хатлонской области появились в 1931 году, и именно они являются основателями современной региональной газеты «Хатлон». В статье рассматриваются тема и содержание, первые редакторы, значение первых публикаций в реализации крупных строительных проектов, будущие цели государства и общества Таджикистана в разные периоды, роль газеты в освещении сферы образования, а также проблемы и пути их решения.

Ключевые слова: жанры журналистики, наука и образование, приоритетные направления, средства массовой информации, местная пресса, газета «Хатлон», «Ударник Вахшстрой», «Зарбдори сохтмони Вахш», статистические данные, проблемы местной прессы.

FACTORS OF THE KHATLON NEWSPAPER'S WIDE INTEREST IN ISSUES OF EDUCATION AND SCHOOL UPBRINGING AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

The topic of this article «Factors of the Khatlon newspaper's wide interest in issues of education and school upbringing at the beginning of the 21st century» —is important and relevant, addressing two key issues: first, there is a dearth of dedicated research on the local press in the Republic of Tajikistan, and the local and regional press of the Khatlon Region has

been virtually unstudied; second, the issue of covering a specific area, including education, declared a priority social sector in the country, is being addressed for the first time in state-run publications. Therefore, our research revealed that the first publications in the territory of today's Khatlon Region appeared in 1931, and they are the founding fathers of the modern regional newspaper, Khatlon. The article examines the topic and content, the first editors, the significance of early publications in the implementation of major construction projects, the future goals of the state and society of Tajikistan in different periods, the role of the newspaper in covering education, as well as problems and solutions.

Keywords: journalism genres, science and education, priority areas, mass media, local press, Khatlon newspaper, Udarnik Vakhshstroy, Zarbdori sokhtmoni Vakhsh, statistics, problems of the local press.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайрзода Рамазон Ашуралӣ, унвонҷӯи кафедраи рӯзманигории Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Бохтар, кӯчаи Садриддин Айни, 67. Тел: 000-50-00-25.

Сведения об авторе: Хайрзода Рамазон Ашурали, соискатель кафедры журналистики Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, город Бохтар, улица Садриддина Айни, 67. Тел.: 000-50-00-25.

Information about the author: Khairzoda Ramazon Ashurali, applicant in the Department of Journalism at Nosir Khusrav Bokhtar State University. address: 734003, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Sadriddin Aini street, 67Tel.: 000-50-00-25.

Муқарриз: Шарипов С.И., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хусрав

ТДУ:621.69 (075.8)
И - 71

ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ ҲАМЧУН ПЛАТФОРМАИ НАВ БАРОИ ВАО

Худойдоди И., докторанти (PhD)
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Марҳилаи муосири рушди инсоният бо тағйироти амиқи фазои иттилоотӣ хос аст, ки онро раванди ҷаҳонишавӣ ва нуфузи технологияҳои рақамӣ муайян менамояд. Ин падида ҳам хусусиятҳои ҷаҳонӣ ва ҳам минтақавии возеҳ дорад, ки инро далели зерин исбот мекунад: «Тағйир дар фазои иттилоотии ҷаҳонӣ ҳамчун омили калидӣ дар рушди тамаддуни муосир ва муайянкунандаи самтҳои асосии рушди ҷамъиятӣ гардидааст» [16, с. 5]. Дар ин ҳошия, шабакаҳои иҷтимоӣ на танҳо абзори техникӣ, балки анғезандаи қувватманди тағйирот мебошанд, ки бозбинӣ кардани принципҳо ва меъёрҳои ахлоқии рӯзманигории касбиро талаб мекунанд. Аз ҳамин ҷост, ки шабакаҳои иҷтимоӣ ба платформаи нав барои ВАО, бахусус расонаҳои электронӣ, мубаддал гардидаанд.

Омӯзиши хирқа ё феномени шабакаҳои иҷтимоӣ дар саноати ВАО ба як назари бисёрҷониба ниёз дорад, зеро суръат ва умқи дигаргуниҳое, ки дар фазои расонаӣ рӯй медиҳанд, ҳанӯз имкони ташкили як парадигмаи ягонаи назариявиро намедихад [5, с. 43]. Мо бояд бештар ба он тавачҷуҳ кунем, ки чӣ гуна шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун низоми бисёрҷанба пояҳои фаъолияти рӯзманигориро тағйир дода, форматҳои мундариҷа, принципҳои робита бо аудитория ва тавозуни фаъолияти расонаиро дар бозори иттилоотӣ дигар кардаанд. Бо тавачҷуҳ ба таваҳхулотҳои дар ҳоли рушд ва намунаҳои пазириши он дар контексти низоми миллии ВАО, бахусус дар Тоҷикистон, аз аҳаммияти амалӣ ва назариявӣ бархурдор аст.

Маъруфияти шабакаҳои иҷтимоӣ бевосита ба фаъолияти рӯзманигорӣ ва ВАО асар гузошт. Имрӯз шабакаҳои иҷтимоӣ ба ҳаёти ҳаррӯза ворид шудаанд ва на танҳо ҳамчун воситаи иртибот, балки омили тағйирдиҳандаи принципҳои асосии фаъолияти интернет хизмат мекунад. Дар натиҷа, рӯзманигорӣ дигар яктарафа ба дастрасӣ ба иттилоот ва паҳнкунии он ихтиёр надорад.

Пажӯҳишҳо нишон медиҳанд, ки ба ҷойи парадигмаи анъанавии пахшу нашр модели набе падид омад, ки бар асоси муколамаи бисёрҷониба устувор гардидааст. Ба ибораи дигар: «Ворид кардани шабакаҳои иҷтимоӣ ба майдони рӯзманигорӣ, ки ҳеҷ кас дар ин бора баҳс намекунад, маънои онро дорад, ки рӯзманигорӣ на танҳо иттилоотӣ, балки дар маҷмӯъ бештар коммуникативӣ гардидааст» [5, с. 314]. Ба назари мо, ин далел нишон медиҳад, ки нақши иҷтимоии рӯзманигор аз маркази интиқоли иттилоот ба нақши миёнрав ва воситаи ҷамъоварию пахш табдил ёфтааст.

Аз як тараф, интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун қисми он имкони таъсир ва робитаи ғаврий бо воқеият, ҳар ҷое, ки он воқеият қарор дошта бошад, фароҳам меоранд ва аз тарафи дигар, ин ғаврият ва фарогирӣ аз ВАО талаб мекунад принципи «як параграф – як андеша риоя карда шавад» [7, с. 63]. Ва сохтори ҷумлаҳо бояд ҳадди имкон содда бошад. Сохтори печида ва калимаҳои мураккаб ҳангоми хондани мавод аз экран мушкилтар мебошанд.

Ин ҳама ба он далолат мекунад, ки ин таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ мутақобила аст: онҳо на танҳо каналҳои паҳнкуниро тағйир медиҳанд, балки тарзи фикр ва услуби баёнро низ шакл медиҳанд.

Дар журналистика ва иттилоотрасонӣ дар баданаи интернет шабакаҳои иҷтимоӣ аз умдатарин платформаҳо мебошанд, ки истехсолу истеъмоли асарҳои журналистиро муттаҳид сохтааст. Таҷрибаи истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ аз ҷониби ВАО, ба хусус телевизионҳо, масъалаи нав ва падидаи тозазӯхур нест.

Телевизион, ки ба фаҳмиши тоинтернетӣ ҳамчун воситаи пурқуввати иртиботи аудиовизуалӣ хидмат мекард, равандҳои конвергентӣ, махсусан бо зӯҳури шабакаҳои иҷтимоӣ, дар истифода аз имконоти онҳо пештоз гардиданд. Далели асосии он дар он зоҳир мешавад, ки матолиби аудиовизуалӣ барои корбарони шабакаҳои ҷолиб ва мавриди таваҷҷуҳи хос қарор дорад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки раванди интернетизатсияи телевизион чанд марҳиларо пушти сар кардааст. Акнун мушоҳида мешавад, ки аксари телевизионҳо дар муносибат бо шабакаҳои иҷтимоӣ аз онҳо на танҳо ҷун манбаи иттилоот истифода мебаранд, балки ба василаи алтернативӣ нигоҳ доштани барои аудиторияи худ, робита ба муҳотабон, истифода аз маҳсулоти журналистони шахрвандӣ ва ҳатто яке аз имконоти таъмини молиявӣ қарор додаанд.

Ин таҷриба дар мисоли шабакаҳои телевизионии Тоҷикистон ҳам возеҳ аст. Таҷрибаи расонаҳо, бахусус телевизионҳо, дар истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ нишон медиҳад, ки ин василаҳо барои паҳн намудани барномаҳо ва ҷалби аудиторияи нав хеле муассир мебошанд. Масалан, телевизионҳои давлатӣ дар Тоҷикистон дар солҳои охир барномаи ғайраро ба шабакаҳои иҷтимоӣ гузаронида, тавассути саҳифаҳои Facebook, Instagram ва Telegram хонандагон ва бинандагони худро зиёд мекунад.

Хусусиятҳои мутабоқишавии телевизионҳои анъанавӣ ба шабакаҳои иҷтимоӣ гуногун аст, аз ҷумла раванди иҷтимоишавии мундариҷа, яке аз вижагиҳои мутабоқишавӣ маҳсуб меёбад. Бо таваҷҷуҳ ба дақиқ ташхис додани воқуниш ва майли аудитория, шабакаҳои иҷтимоӣ амалан истбот намуданд, ки ҷомеа ба ҷӣ гуна мундариҷа таваҷҷуҳ доранд [21, с. 425]. Аз рӯйи ҳамин принцип телевизионҳо акнун ташхис дода метавонанд, ки муҳтавои истехсолкардашон аз тариқи пахши анъанавӣ ва интернетӣ то кучо мавриди қабул ва истиқболи муҳотабон қарор мегиранд.

Масъалаи дигар мутабоқишавии эстетикӣ гуфта мешавад. Дар ин асос, телевизион маҷбур аст, ки эстетикаи платформаҳои иҷтимоиро қабул кунад, то дар он «сабти содда ва бе ороиш ҳамчун воқеӣ ва наздик ба тамошобин қабул мешавад», махсусан агар дар кадр

«шахси оддӣ», на «шахси таъсиргузор» бошад [23]. Аз ин нуктаи назар, телевизионҳо қолаб ва шаклҳои мавриди писанди тамошобинро пешгӯӣ карда метавонанд.

Ба таъкиди таҳқиқгарон, дар кишварҳои гуногун «аз 30 то 50% тамошобинон аллакай телевизорро бо ду экран ҳамчун чизи маъмулӣ қабул мекунанд – яъне на танҳо тамошо мекунанд, балки муҳокима ва мубодилаи пораҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ» [10, с. 225]. Ин маънои онро дорад, ки шабакаҳои иҷтимоӣ аз канали оддии паҳнкунӣ ба қисми интегралӣ ва ҷудонашавандаи ҳуди раванд табдил ёфтаанд. Ҳамчунин бо ин роҳ, телевизионҳои муосир шабакаҳои иҷтимоиро на танҳо барои паҳн кардани хабарҳо, балки ба сифати василаи ҷалби аудитория ба сомонии аслии худ ва таъмин кардани пули интерактивӣ байни эфир ва қорбар истифода мебаранд.

Шабакаҳои иҷтимоӣ барои ВАО ҳамчун манбаи хабар низ ба шумор мераванд, зеро онҳо ҳамчун «захираи беохирӣ маълумот» [6, с. 127] ва абзори ивазнашаванда барои назорат ва дарёфти иттилоотӣ ба ҳисоб мераванд. Мутахассисони ВАО ҳар рӯз «микдори зиёди маводи нашршуда (пост)-хоро дида, таҳлил ва муқоиса мекунанд» [17], то хабарҳои нав, назарҳо ва маводи мултимедиявиро пайдо кунанд.

Масъалаи санҷиши дурустии иттилооте, ки аз саҳифаҳои иҷтимоӣ гирифта мешаванд, яке аз доғтарин мавзӯҳо на танҳо барои телевизион, балки тамоми расонаҳои касбӣ боқӣ мондааст. Мушкили асосӣ дар қор бо шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун манбаи хабарӣ дар он аст, ки «санҷиши иттилоот аз шабака ва собитсозӣ (верификация)-и манбаъ вақти рӯзноманигорро нисбат ба тайёр кардани маводи мустақим бештар мегирад» [17].

Бо вучуди ин, роҳҳои санҷидани саҳеҳияти иттилоот ҳам зиёд буда, имконоти фанӣ ва техникаи он дар интернет фаровон аст. Танҳо рӯзноманигорро лозим аст, ки алгоритми қор бо иттилоот аз шабакаҳои иҷтимоӣ дуруст анҷом диҳад, аз ҷумла:

- **Ҷустуҷӯи манбаи асли:** манбаи аслиро пайдо кунед ва иттилоотро санҷед;
- **Санҷиши дукарата:** санҷиши паёмҳо тавассути дигар постҳои монанд дар шабакаҳои иҷтимоӣ, ҷамъбасти ҳарчи бештари маълумот оид ба мавзӯ, дархости иттилооти дахлдор аз вазоратхонаҳо, шахси расмӣ ва ширкатҳои хусусӣ;
- **Масъулияти ахлоқӣ:** нашр накардан (ё паҳн накардан) хабаре, ки ба он боварӣ нест, масъулият пеши хонандагон (тамошобинон) мебошад.

Дар шароите, ки шабакаҳои иҷтимоӣ ба манбаи сершумори иттилоот табдил ёфтанд, рӯзноманигор ҳамчун нерӯи бозсанҷӣ ва поккунандаи иттилоотӣ баромад мекунанд. Ин талаб мекунад, ки усулҳои универсалии санҷиши маълумот аз шабакаҳои иҷтимоӣ шакл гирифта, воситаҳои технологӣ барои санҷиши воқеият доимо такмил дода шаванд.

Истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ ба сифати василе барои робита бо аудитория аз имконоти дигарест, ки аллакай қорбурди мусбату муфидаш он бармало гардидааст. Муҳаққиқ Сафарзода М.А. бар ин назар аст: «Онҳо воситаи хуби таъсиррасонӣ ба аудитория буда, имкон дорад ҳадаф мушаххас баён гардад» [15, с. 193].

Интерактивӣ, ки хусусияти калидии ВАО-и шабакавӣ мебошад, имкон медиҳад «гузариш аз модели яктарафа ба модели дутарафа» [7, с. 26] иваз гардида, дар он аудитория аз қабулкунандаи ғайрифавол ба иштироккунандаи комилҳуқуқи раванди мубодилаи иттилоот табдил меёбад.

Роҳқорҳои зиёде барои истифодаи ҳадафманд аз шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун майдони робита бо аудитория мавҷуд аст. Шабакаҳои иҷтимоӣ аз ҷониби мутахассисони ВАО барои иҷрои вазифаҳои гуногун истифода мешаванд, монанди:

- **Дастрасӣ ба дархосту пешниҳоди аудитория:** дарёфти дархосту пешниҳод, воқуниш ба матни ВАО, ташкил намудани аксияҳо ва озмунҳои гуногун барои обуначиён.
- **Омӯзиши аудитория:** шабакаҳои иҷтимоӣ ба тағйироти рафтори аудитория фавран воқуниш нишон додан ва фаъолияти ВАО-ро танзим намудан имкон медиҳанд.

Дар ин асно, баръало дида мешавад, ки расонаҳои электронӣ бо истифода аз фурсатҳои муҳайёкардаи ин платформаҳо роҳқорҳои ҳудро мутобиқ мекунанд ва шабакаҳои иҷтимоӣ барои «ҷалби тавачҷуҳи аудитория ва даъвати қорбарон ба муҳокима ва иштирок»

[21, с. 424] истифода мебаранд. Чунин муносибат метавонад холибияти барномаҳои телевизионӣ, махсусан муҳтавои фароғатиро афзуда, доираи муҳабатони онро бештар созад.

Таъмин намудани робитаи мутақобилан судманд дар низоми нав «арзиши асосӣ дар ҳамкорӣ бо аудитория аст» [10, с. 394]. Табиатан, бо тарвиҷи ин равиш рӯзноманигорон фарҳанги муҳотабонро ба сифати иштироккунанда дар ҷараёни тавлиди муҳтаво тақвият диҳанд.

Ҳамзамон, рӯзноманигор бояд ҳамеша бо ин «ҳамдигарӣ» кор кунад ва онро барои иҷрои вазифаҳои хурд истифода барад, мисли коркарди маҷмӯи калони маълумот, таҳияи дархост барои дастрасии иттилоот, ташкил намудани мусоҳибаҳо ва амсоли ин [24].

Таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба истифодаи маводи рӯзноманигорони шаҳрвандӣ дар ВАО-и касбӣ низ масъалаи дорои аҳаммият ва омӯзиш аст, зеро маводи рӯзноманигории шаҳрвандӣ, ки аз ҷониби аҳоли бо истифода аз смартфонҳо ва дигар технологияҳои муосир омода мешавад, ба ВАО-и касбӣ имкон медиҳад хабари ғавҷӣ ва воқеан амалишавандаро ба зудӣ интишор кунанд. Ин падида дар кишвари мо низ дар мисоли ғавҷияти саҳифаи фесбуки ва инстаграмии РВКД дар шаҳри Душанбе ва намоёндагии радиои «Озодӣ» хеле касбӣ истифода мегардад. Ҳамарӯза дахҳо навору аксҳои истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ тариқи ин расонаҳо ҳамчун маънидоди «Бо мо ҳамкорӣ мекунанд» нашр карда мешавад ва воқуниши зиёд ҳам мегирад. Ҳатто «Барои ҳамкорӣ бо милитсияи пойтахт» медали хоса таъсис ёфтааст.

Ҳамин омил сабаб гардид, ки дар муҳити шабакавӣ ВАО дигар манбаи асосии хабар нестанд, онҳо дар мавриди актуалӣ, эҳсосӣ ва дастрасӣ аз «рӯзноманигории шаҳрвандӣ» ақиб мондаанд. Ин андешаро профессор Ҳамидиён И.И. мунтазам дар мақолаҳои худ ҷонибдорӣ менамояд.

Шабакаҳои иҷтимоӣ майдони асосии ғавҷияти рӯзноманигорони шаҳрвандӣ аст. Дар амал, рӯзноманигорони шаҳрвандӣ метавонанд ҳодисаҳо ва рӯйдодҳоро қариб ҳамзамон бо рух додани онҳо сабт ва интишор намоянд. ВАО-и касбӣ аксаран ин маводро ҳамчун манбаи иловагӣ истифода мебаранд, ки имкон медиҳад, таҳлили амиқ ва фарогиртар пешниҳод шавад. Ҳодисаи аз ҷабр ва ситами бераҳмонаи падар – бо банд бастани дасту пой, бо мошин кашола кардан ва рӯзи дигар аз азобу машаққати зиёд дар таҳхонаи манзили истиқоматӣ ба ҳалокат расидани кӯдаки наврас дар водии Ҳисор, ки барои сигоркашӣ ва гӯё кадом амали марбут ба маблағ сурат гирифта буд, ҷомеаро ниҳоят нигарон намуд. Маҳз навори истифодабарандагон аз шабакаҳои иҷтимоӣ ҷиҳати расонаӣ гардидани ҳодиа мазкур мусоидат намуданд.

Маводи шаҳрвандӣ одатан гуногунҷанба ва воқеан ҷараёнҳои маҳаллӣ ва мардумиро инъикос мекунад. Ин ба рӯзноманигорони касбӣ кӯмак мекунад, ки хабари фарогир ва холибтар таҳия кунанд, махсусан дар ҳолатҳои ғавҷулодда ё ҳодисаҳои маҳаллӣ, ки расонаҳои анъанавӣ имкони фаро гирифтани онҳоро надоштаанд. Яъне рӯзноманигорони шаҳрвандӣ, мисли блогерҳо, метавонанд «тасвири васеътар ва муфассалтари рӯйдоди воқеаро пешниҳод кунанд» [17].

Бо вучуди манфиатҳои зиёд, маводи шаҳрвандӣ ҳамеша дақиқ ва бозътимод нест. Истифодаи онҳо дар ВАО-и касбӣ талаб мекунад, ки хабарнигорон таҳлили манбаъ ва тасдиқи иттилоотро ҷиддӣ ба роҳ монанд, то паҳншавии маълумоти носоҳеҳ ё шубҳанок пешгирӣ шавад.

Шабакаҳои иҷтимоӣ имкон медиҳанд, ки ВАО-и касбӣ бо рӯзноманигорони шаҳрвандӣ ҳамкорӣ кунанд, онҳоро роҳнамоӣ намоянд ва маводро бо стандартҳои журналистика мувофиқ созанд. Ин ҳамкориҳои дуҷониба метавонад сифати хабари оммавино ба банд бардорад ва иштироки шаҳрвандонро дар ғазои иттилоотӣ тақвият диҳад. «Намоёндаи он чизе, ки ҳамчун рӯзноманигории «шаҳрвандӣ» маъруф аст, ба истеъмолкунанда дар шабакаи иҷтимоӣ иттилоотро дар шакли субъективии худ пешниҳод мекунад, дар ҳоле ки ҳатто ғавҷҳои дуруст тавсифшуда метавонанд беназорат арзёбӣ шаванд, ки ин ба таҳриф ёфтани иттилоот меорад» [9, с. 81].

Шабакаҳои иҷтимоӣ ба ВАО-и касбӣ воситаи муҳимми дастрасӣ ба маводи рӯзманигории шаҳрвандӣ шудаанд. Ҳарчанд истифодаи онҳо имкониятҳои навро фароҳам меорад, рӯзманигорон бояд бо таҳлилу тасдиқи манбаъ эҳтиёткор бошанд, зеро истифодабаранда бо стандартҳои касбии ҳунари рӯзманигорӣ ошно нестанд. Амали мазкур масъаларо на объективӣ, балки одатан субъективӣ баррасӣ менамояд. Ин раванд ҳам ба баланд бардоштани сифати иттилоот ва ҳам ба ҷалби ғайри шаҳрвандон ба равандҳои расонаӣ мусоидат мекунад.

Дар ҳар сурат, ВАО-и касбӣ ба ин падида мутобиқ шуданд ва ба «робитаи оқилона бо UGC» гузаштанд. Аммо шабакаҳои иҷтимоӣ на ҳамеша майдони алтернативии ғайрияти рӯзманигорист, балки гоҳо ҳамчун рақиб ВАО-и анъанавӣ низ махсуб мешавад. Муҳити рақобатӣ, ки шабакаҳои иҷтимоӣ эҷод мекунанд, яке аз сабабҳои асосии бухрони рӯзманигорӣ аст, ки дар талафи вазифавӣ (функционалӣ) ва эътимод ба аудиторияҳои пешина таҷассум меёбад. Намунаи барҷастаи падидаи мазкурро мо метавонем зимни аз ҷониби блогерон камбориш омадани сол ва нисбатан паст шудани сатҳи обро дар обанбори «Норак» мушоҳида намоем.

Шабакаҳои иҷтимоӣ, мисли дигар нашрияҳои интернетӣ, аз назари хароҷот бартариӣ ҷиддӣ доранд. Арзиши пасти эҷод ва нигоҳдории ВАО-и шабакавӣ имкон медиҳад, ки онҳо ба бозори интернет нисбатан осон ворид гарданд.

Ин дар ҳолат, ки масъалаи нопадории рӯзманигории анъанавӣ аз назари бозори тичоратӣ бо маъруфияти интернет тадриҷан авлабият пайдо мекунад. Изофа бар ин, вақте ки корбарон шабакаҳои иҷтимоиро нисбат ба манбаъҳои анъанавӣ афзал медонанд, ин ба кам шудани аҳамияти рӯзманигорони касбӣ меорад. Ба андешаи муҳаққиқ Рашидова Г. «...сатҳи тафаккури танқидӣ ва эътимод ба фактҳо поён меравад» [13].

Дар натиҷа, ВАО-и анъанавӣ маҷбур мешаванд ба як навъ «матбуоти зард» ҷабдил ёбанд ва бар асоси истифодаи мавзӯҳои даҳтабор (шокӣ) ё иғвоангез (провокасионӣ) ҷиҳати афзоиши трафик ва даромад аз реклама сохта мешавад ва боз ҳам эътимодро заиф мекунанд.

Раҳой дар ин муҳити ғуллақобат ба қобилияти ВАО вобаста аст, ки «формати муносиб барои хабари мушаххасро муайян кунанд ва тавонанд маводи худро дар он эҷод намоянд» [4, с. 92].

Шабакаҳои иҷтимоӣ, бо сабаби суръат ва набудани назорати таҳрирӣ, ба муҳити комил барои «пахн кардани маълумоти бардурӯғ ё тағйирёфта бо мақсади фиребандагӣ» (дезинформация) табдил ёфтанд [2, с. 118].

Ин фазоро омилҳои зиёде ба вуҷуд овардаанд. Аз ҷумла:

✓ **Набудани таҳриргар:** Дар шабакаҳои иҷтимоӣ институти санҷиши таҳриргарӣ вуҷуд надорад.

✓ **Тарафдории алгоритмӣ:** Дар ин маврид омилҳои техникӣ барҷаста аст, зеро алгоритмҳои шабакаҳои иҷтимоӣ, ки ба ҷалби аудитория нигаронида шудаанд, «эффекти хонаи иттилоотӣ» («filter bubble») эҷод мекунанд, ки корбар танҳо бо нуктаҳои назари мушобех ба назари худ рӯ ба рӯ мешавад ва имкони гирифтани афзалиятҳои алтернативиро надорад» [13].

✓ **Технологияҳои дасткорӣ ё манипулятивӣ:** Шабакаҳои иҷтимоӣ аз ҷониби ғуруҳҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ барои дурӯғпароканӣ ва зехниятсозӣ, аз ҷумла истифодаи ботҳо, троллҳо ва аккаунтҳои қалбакӣ истифода мешаванд. Андешаи профессор Ҳамидиён дар ин бобат ҷолиб аст: «Расонаҳо барои аксарияти муассисаҳо ҳамчун қисми таркибии бренди ширкат ва воситаи муассири маъракаи PR баромад менамоянд. Барои ҷалби тавачҷуҳи харидорони эҳтимоӣ ба маҳсулот ва ё хизматрасонӣ ва қонъ кардани ниёзҳои иттилоотии аҳоли ширкатҳо аз васоити электронии ахбор ғайрилона истифода мебаранд» [20, с. 43].

Бо натиҷагирӣ аз ин масъала, мо бо фарзияи зерин розӣ ҳастем: «Муқобила бо иттилооти дезинформатсия танҳо дар сурати синтез кардани тадбирҳои «сахт» (танзими платформаҳо, модератсияи зехни сунъӣ) ва абзорҳои «мулоим» (саводи расонаӣ, тақвияти эътимод) имконпазир аст» [2, с. 109].

Дар ҳамин ҳолат, нақши калидӣ ба тарбияи расонаӣ дода мешавад, зеро масъалаи дасткорӣ иттилоот яке аз мушкилот ва хатарҳои ҷиддитарини ҷомеаи муосир аст. Дар ин ҳолат ҳам рӯзноманигорон, аҳли эҷод, коршиносони ВАО, барномасозон ва умуман олами эҷодӣ, инсонӣ ва зеҳнӣ нақши меҳварӣ пайдо мекунад, ки бо ироаи матолиби дурусту манфиатовар, тарғиби афкори солим, таҳияи дастурҳо ва пешниҳоди назокатҳои техникӣ аз шиддати ин падида то ҳадде пешгирӣ шавад.

Ҳамзамон, бо ҳама печидагиҳои мусбату манфишон, шабакаҳои иҷтимоӣ аз мардумитарин бахши интернет махсуб мешаванд. Танзимои техникӣ онҳо барои интишори тамоми унсурҳои матолиби ҷандрасонаӣ мувофиқ гардонидани шудаанд. Ба ин далел, нақши шабакаҳои иҷтимоӣ дар рушди маводи ҷандрасонаӣ, ба вижа қисмати аудиовизуалии он, асоситарин аст.

Ҳамин омил боис гардидааст, ки шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун платформаи асосӣ барои «ВАО-и сатҳи сеюм, ки аз унсурҳои гуногуни мултимедиявӣ иборатанд, бо истифодаи таҷдиди рақамӣ ВАО-и сатҳи якумро бо ВАО-и сатҳи дуум муттаҳид мекунанд» хизмат менамоянд [3, с. 362].

Аз назари хосиятҳои техникӣ, махсусан гуночиши хостингҳо, сомонаҳои маъмулӣ иқтидори бевосита паҳш намудани матолиби васеъҳаҷмро надоранд. Барои бештар намудани хостингҳо ва мувофиқ гардонидани параметрҳои техникӣ паҳши матолиби ҷандрасонаӣ на ҳар расона қудрати молӣ дорад. Дар сурати қодир будан ҳам, бо сабаби сарбории зиёд, суръати қори сомона заиф мегарданд. Аз ин лиҳоз, шабакаҳои иҷтимоӣ, видеохостингҳо ва платформаҳои махсусгардонидашуда (масалан, барои ҷойгир кардани расмҳо, сохтани диаграмма, инфографика, хатираҳои онлайн ва ғайра) ҳамчун кӯмакрасони содда, камхарҷ ва дастрас хизмат мерасонанд.

Зухури ҳарчи бештари шабакаҳои иҷтимоӣ ва дигар платформҳои баландиктидор сабаби бештару қисқару шудани конвергенсияи технологӣ гардидааст. Ин имкон медиҳад асбобҳои иттилоотӣ, ки қаблан мустақим буданд, дар як платформа (мултимедиа) муттаҳид гардида, дар шакли интерактивӣ тақдим карда шаванд.

Ба назари мо, мушкил дар асосан дар ҳуди рӯзноманигорон аст, ки на ҳама аз ин зарфиятҳо қорбурди самарабахш доранд.

Афзалияти дигари асосии нашр дар шабака дар он аст, ки имконият медиҳад онро бо истинодҳо ба маводи дигар пайваст кард. Аслан, ҳар қайднома (пост)-и кӯтоҳ метавонад ба фазои номаҳдуди матнӣ васеъ карда шавад.

Аз назари мо, шабакаҳои иҷтимоӣ бо пешниҳоди дастрасии осон ба абзорҳои ҷандрасонаӣ на танҳо мундариҷаро бой гардонданд, балки ба зарурати «қадрҳои нав» оварда расонданд, ки тавонанд диди махсуси мултимедиявӣ дошта бошанд ва қабл аз ҳама, қарорҳоро зуд қабул кунанд.

Тағйири сохтори мундариҷаи аудиовизуалии интернет таҳти таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ҳам яке аз вижагиҳои журналистикаи онлайнӣ ҳадди ақали даҳаи охир аст. Тезиси асосӣ, ки дигаргуниҳои мундариҷаи аудиовизуалиро дар муҳити шабака ифода мекунад, чунин аст: «Нишондиҳандаҳои типологии асосии медиаматн доимиятро аз даст медиҳанд» [22, с. 89] ва бо контексте дар рақобат мешавад, ки онро қорбарон ва дигар манбаъҳои озод онҳоро ҷой медиҳанд. Расонаҳо ногузир ба мутобиқ ва нусхабардорӣ рӯ меоранд.

Аммо сӯистифода аз тавлидоти расонаҳои касбӣ ҳам масъалаи дигари доғ аст, ки метавонад ҷузъе аз падидаи дастқорӣ бошад, зеро имкони техникӣ ноаён мондан ё равшан набудани муаллифият ҳанӯз яке аз проблемаҳои доғи интернет боқӣ мондааст. Дар муҳити шабакавӣ муаллифият метавонад равшан набошад ва муайян кардани он воқеан қорест душвор. Қорбар метавонад видеоро сабт намояд, қисман таркиби онро тағйир диҳад ва бо матнӣ ҳуди пасзамина ва нигоҳи ҳуд вазъиятро шарҳ диҳад. Амали мазқур ба «асари қомилан дигар, ки муаллифияташ метавонад ҳамчун ҷамъиятӣ муайян шавад» оварда мерасонад.

Ҳарчанд ба инобат гирифтани чанд ҷониб аз равандҳои мусбати шабака аст, ки ба афзоиши доираи муҳотабон ва ҷолиб гардидани муҳтаво боис мешавад, чунин чандҷонибгарой ва чандҷабхагии мундариҷа ба контексти истифодабарӣ тобеъ аст.

Шабакаҳои иҷтимоӣ то ҷое ба мантиқ ва тарзи истехсоли мундариҷа асар гузошта, то ҳадде озодиҳои журналистонро дар шабака маҳдуд сохтанд, зеро «рӯзноманигор дар бораи шахсияти оммавӣ таърифшуда наметавонад дар ҳар ҷойи серодам чизе нашр кунад» [1, с. 119]. Ин маънои онро дорад, ки фаъолиятҳои рӯзноманигор дар шабакаҳои иҷтимоӣ, ҳатто шахсӣ, метавонад ҳамчун назари идора/редаксия фаҳмида шавад. Баъзе намоёндагони расонаҳои хориҷӣ, ки дар Тоҷикистон фаъолият менамоянд, зимни наشري мақола ё мавқеи ин ё он шахс дар расонаҳои худ ҳатман ба идора ё сиёсати он марбут набудани маводи нашршавандаро ишора мекунанд.

Рӯзноманигор бояд дар ёд дошта бошад, ки «ретвит, лайк ва репост метавонанд ҳамчун назари шахсӣ ё мавқеи редаксия қабул шаванд» [12].

Яке аз тамоюлҳое, ки ҳадди ақал дар се соли охир бесобиқа рушд намуда, роиҷ гардидааст, афзоиши иқтисодии зехни сунъӣ ва нуфузи он аст. Бо вучуди он, ки ҳанӯз ба таъсири мусбату манфӣ дар оянда баҳои воқеӣ дода нашудааст, аммо таъсир зехни сунъӣ дар арсаҳои гуногун бештар мегардад. Табиатан, яке аз ин гуна таъсири зехни сунъӣ ба сохтор, формат, шаклҳо ва пайдоиши жанрҳои нав дар шабакаҳои иҷтимоӣ аст. Умуман, зехни сунъӣ (AI) таъсири дугона дорад: он абзори пурқувват барои рӯзноманигорӣ аст ва ҳамзамон, «як таҳдиди муайян» ба ҳисоб меравад [18, с. 129].

Ҳадди ақал, аз таъсири зехни сунъӣ метавон ба он ишора кард, ки ин зарфият барои корбурди чанд ҳадаф ва тағйироти умда сабаб гардидааст –худкор гардидани (автоматизатсия) раванди таҳияи хабарҳо, мусоидати фаъл барои сохтани маводи чандрасонаӣ, пайдоиши жанрҳои нав бо истифода аз AI ва технологияҳои рақамӣ. Пешрафти зехни сунъӣ (AI) ба таври чашмрас муҳтавои шабакаҳои иҷтимоиро дигар кардааст. Равандҳои тавлид, таҳрир ва паҳнкунии иттилоот акнун бештар ба технологияҳои худкор вобастаанд.

Акнун возеҳ аст, ки коркарди матн, тасвир ва видео бо ёрии алгоритмҳо содда ва тез гардидааст. Барномаҳои зехни сунъӣ метавонанд мундариҷаро мутобиқ ба завқи корбар пешниҳод намоянд. Тамоюл ба самтҳои кӯтоҳ, визуалӣ ва интерактивӣ афзудааст. Видеоҳои кӯтоҳ, садоҳои сунъӣ ва аватарҳои рақамӣ ба як шакли нави муошират табдил ёфтаанд.

Ин раванд боиси пайдоиши жанрҳои нав, монанди видеоҳои тавлидӣ бо AI, журналистикаи сунъӣ ва подкастҳои автоматикунонидашуда шудааст. Метавон гуфт, ки зехни сунъӣ на танҳо воситаи техникӣ, балки омили ташаккулдиҳандаи муҳтавои рақамӣ ва фарҳанги муоширати муосир дар шабакаҳои иҷтимоӣ гардидааст.

Аммо боз ҳам таҳдидҳо аз дариҷаи зехни сунъӣ баръало намоён ҳастанд, зеро истифодабарандагонро метавонад зерӣ таъсири дезинформатсия бикашад ва бо истифода аз технологияҳои асосёфтаи ЗС (масалан, deepfake) муҳтаво (контент) бунёд намояд, ки он имкон медиҳанд видео ва мундариҷаи аудиои сохтакоронаро фарқ кунад. Дар посух ба ин мушкилот «платформаҳои шабакаҳои иҷтимоӣ бояд назорати мундариҷа ва рафтори корбаронро дар сатҳи техникӣ тақвият диҳанд ва ташаббусро барои пешгирии маълумоти бардурӯғ ва барангехтани адоват ба зимма гиранд» [8, с. 57].

Масъалаи амният ва технологияҳои иттилоотӣ дар низоми амнияти миллий барои Тоҷикистон хусусияти стратегӣ дорад. Рушди ВАО-и миллий дар шароите сурат мегирад, ки низоми миллии ВАО-и Тоҷикистон қобилияти рақобат бо васоити глобалии иттилоотиро дар фазои медиавӣ, ки назораташ душвор аст, надорад. Бо ҳамин манзур, истифода аз зарфиятҳои шабакаҳои иҷтимоӣ барои ВАО-и ватанӣ ҳарчанд масъалаи тоза нест, вале дар ҳоли рушду такомул қарор дорад.

Дар солҳои охир шабакаҳои иҷтимоӣ ба яке аз муҳимтарин воситаҳои иттилоотрасонӣ ва муошират дар Тоҷикистон табдил ёфтаанд. Онҳо на танҳо муҳити озоди ибрази андеша, балки воситаи нави қори рӯзноманигорӣ ва паҳнкунии ахборро фароҳам овардаанд. Барои барқарор кардани робита бо аудитория ва нигоҳ доштани аудитория зарур

аст, ки таъсир тавассути интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ бештар паҳн карда шавад. Масалан, Паёми Президенти кишвар ба Маҷлиси Олӣ санаи 15 декабри соли 2025 нисбат ба солҳои қаблӣ тариқи ҳамаи расонаҳои электронӣ бо суръату сифати баланд расонаӣ гардида, ҳар як иқтибоси Пешвои муаззами миллат ҳамзамон дар саҳифаҳои шабакаҳои иҷтимоӣ бо дизайни ҷолиб паҳн карда мешуд. Ягон ВЭА – на давлатию на хусусӣ ин «маъракаи иттилоотӣ»-ро мадди назар накарда, вобаста ба тобеияшон, аз 10 то 25 мавод нашр карданд.

Аз нигоҳи истифодабарандагон, шабакаҳои иҷтимоӣ асосан барои мубодилаи иттилоот, изҳори назар ва дастрасӣ ба ахбори ғаввӣ истифода мешаванд. Гуруҳҳои синнусолии ҷавонтар, бахусус донишҷӯён ва мутахассисони соҳаҳои гуногун, бештар дар шабакаҳои иҷтимоӣ «Instagram», «Facebook» ва TikTok ғавволанд.

Барои ВАО-и касбӣ шабакаҳои иҷтимоӣ ба як воситаи иловагии паҳн ва таблиғи муҳтаво табдил ёфтаанд. Аксари расонаҳои тоҷикӣ саҳифаҳои расмӣ доранд ва аз онҳо барои ҷалби шунаванда ва афзоиши дастрасии иттилоот истифода мекунанд. Бо вучуди ин, мушкилоти вобаста ба санҷиши ҳақиқати маълумот, танзими мазмун ва рақобат бо муҳтавои ғайрикасбӣ боқӣ мондаанд.

Ба мушоҳидаи мо, шабакаҳои иҷтимоӣ дар Тоҷикистон на танҳо фазои нави иттилоотӣ, балки муҳити ташаккулёбандаи рақобати касбӣ миёни журналистикаи суннатӣ ва муҳтавои шаҳрвандиро ба вучуд овардаанд. Вале ҳангоми кор дар шабака дар Тоҷикистон рӯзноманигорон бояд меъёрҳои ҳукукиро ба назар гиранд, масалан «Ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазир мебошанд» [19, с. 223].

Телевизионҳои Тоҷикистон ҳамчун бахши муҳими расонаҳои ватанӣ шабакаҳои иҷтимоиро ба як ҷузъи муассири ғавволияти худ табдил додаанд. Онҳо ин платформаҳоро барои паҳн кардани муҳтаво, ҷалби бинанда ва таҳкими робита бо аудиторияи ҷавон истифода мекунанд. Аксари шабакаҳои телевизионии кишвар, аз ҷумла «Тоҷикистон», «Сафина», «Ҷаҳоннамо» ва шабакаҳои хусусӣ саҳифаҳои ғаввол дар «Facebook», «Instagram», «YouTube» ва «TikTok» доранд. Дар ин саҳифаҳо порчаҳои кӯтоҳи барномаҳо, ахбори ғаввӣ, наворҳои паси саҳна ва таблиғи барномаҳои нав мунтазам нашр мегарданд.

Истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ имкон медиҳад, ки телевизионҳо тамоси мустақим бо бинандагон дошта бошанд ва воқуниши онҳоро зуд дарёфт кунанд. Ин раванд ба бештар шудани муҳтаво ва интиҳоби мавзӯҳои мувофиқ мусоидат менамояд. Бо назардошти он, ки телевизионҳои давлатӣ робитаи таърихӣ бо идеология ва сиёсати давлатӣ доранд ва аксаран «берун аз муносибатҳои пурраи бозорӣ ғавволанд» [11, с. 28], ногузир бояд шабакаҳои иҷтимоиро фаро гиранд.

Бо вучуди ин, мушкилоти асосӣ дар набудани стратегияҳои мукаммали рақамӣ, маҳдуд будани захираҳои техникӣ ва норасоии мутахассисони кор бо шабакаҳо боқӣ мемонад, вале возеҳан аз ҷониби телевизионҳои давлатӣ дарк шудааст, ки истифодаи ғавволонии шабакаҳои иҷтимоӣ ба афзоиши дастрасии қудрат ба ҳамаи шаҳрвандон мусоидат мекунад.

Бар ин асос, ҳеле муҳим аст, ки барои ғавволияти муваффақона дар шабакаҳои иҷтимоӣ ВАО-и давлатӣ мундариҷа ва форматҳои худро мутобиқ кунанд. Агар идораи нашрия мундариҷаи маводи худро бо фазои ин майдонҳои интернетӣ мутобиқ намояд, он ҳеле манфиатнок буда, боиси тақвияти ғавволияти ин ё он расона мегардад. Дар ин сурат, ба иборае, маводи журналистӣ “шаклу симои тоза мегирад” ва ба онҳо унсурҳои мултимедиаӣ илова мешавад, ки ин ҳама талаботи муқаррарии маводи интернетӣ аст.

Гузариши телевизионҳои давлатӣ ба шабакаҳои иҷтимоӣ на танҳо бознашри оддии эфири анъанавиро дар шабака талаб мекунад, балки офаридани маҳсулоти наву ҷолиби диққатро пеш мегузорад. Агар шабакаҳои телевизионӣ нахоҳанд бинандаи худро аз даст диҳанд, гузариш ба ин алгоритм ногузир аст. Ҳамчунон, раванди шаклгирии кори рӯзноманигорӣ таҳти таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ва интернетро метавон дар ҷорҷубаи таҳаввулоти он, ки ҳамчун гузариш ба «пострӯзноманигорӣ» муайян шудааст, баррасӣ кард.

Ба ҷойи хулоса

Масъалаи рушди ВЭА-и милли дар Тоҷикистон бо зарурати иҷрои функцияи фарҳангсозӣ саҳт алоқаманд аст. Мушоҳида мешавад, ки вазифаҳои расонаҳои электронӣ тақвият ёфтанд. Истеъмолкунандаи имрӯзаи иттилоот бинандаи 10 сол қабл набуда, тамошо ва эҳсоси тарсу ваҳро дар барнома меписандад. Яъне вазифаи маркетинг – фурӯшу таблиғи маҳсулот дар экран нисбат ба вазифаи менеҷерӣ – таъсиргузори афзалият пайдо кардааст. Як намунаи хуби ин раванд канали «MrBeast» дар видеопортали «YouTube» доништа мешавад (ба санаи 19 январи соли 2026 – 462 миллион пайгир/обуначӣ). Дар контенти тоҷикӣ чунин кӯшишҳо дар саҳифаҳои ютубии барномаҳои “Имшаб” (бо Мубориз Усмонов), “Чақ-Чақ гапу чап” (Рустам Ашӯров), “Арӯси замонавӣ” (бо Баҳриддин Сабур) ва дигарон мушоҳида мешавад.

Дар шароити рушди шабакаҳои иҷтимоӣ чудо кардани вазифаҳо байни репортер, аксбардор ва танзимгар душвор аст. Аммо донишмандони технологияҳо ҳеҷ гоҳ маҳорати воқеии рӯзноманигориро бекор ё коста намекунад, ки он дар қобилияти «ҳамдардӣ кардани инсон ва ёфтани ҳикоя ва нақл кардани он ба дигарон» таҷассум меёбад [10, с. 228]. Рӯзноманигорони тоҷикро ҳам зарур аст, ки бо тақмили сатҳи касбияти худ ба майлонҳои нав мутобиқ шаванд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бухрони эътимод бо сабаби паҳншавии осонии дурӯғпароканӣ ба вуҷуд омадааст. Ин исбот мекунад, ки ниёзи асосӣ ба эътимодмандӣ ҳифз мешавад ва шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд танҳо ҳамчун шабака хизмат кунанд, на манбаи таҳлили амик.

Бо вуҷуди ин, шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд ҳамчун абзор барои паси сар кардани заъфияти иқтисодии ВЭА-и анъанавӣ ва ташаккули контенти ихтисоснок ва таҳлилий хизмат намоянд. Ҳамзамон, бояд ба меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки рафтори корбаронро дар шабака танзим мекунад, эътиром гузошт.

Адабиёт:

1. Васильева Л.А. Новостная журналистика периода демократического транзита. Новые методы подачи / Л. А. Васильева // Вестник ДВО РАН. – Владивосток, 2005. – №2. – С. 118-120.
2. Диреев И.Д. Дезинформация в средствах массовой информации: проблемы, вызовы и пути решения / И.Д. Диреев // Litera. – М., 2025. – №1. – С. 106-119.
3. Ершов Ю.М. Региональное телевидение в российской медиасистеме: дис. ... д. филол. н. : 10.01.10 / Ершов, Юрий Михайлович. – М, 2012. – 405 с.
4. Ибодов А.Х. Информационная безопасность: новые вызовы и угрозы в процессе перехода к информационному обществу: на материале Республики Таджикистан: дис. ... к. полит. н. : 23.00.02 / Ибодов Анвар Хабибуллоевич. – Душанбе, 2015. – 151 с.
5. Калмыков А.А. Интернет- журналистика. Теоретические основы. Академический учебник / А.А. Калмыков, Л.А.Коханова [Текст].– Москва, 2018. – 370 с.
6. Кульчицкая Д. Ю. Социальные сети как инструмент в работе российского журналиста: результаты опроса / Д. Ю. Кульчицкая // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – М., 2017. – №4. – С. 119-135. Речаи дастрасӣ: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-seti-kak-instrument-v-rabote-rossiyskogo-zhurnalista-rezultaty-oprosa> (Санаи мурочиат: 19.01.2026).
7. Машкова С. Г. Интернет-журналистика / С. Г. Машкова. – Тамбов, 2006. – 80 с.
8. Ма Ицюнь. Влияние социальных сетей на развитие средств массовой информации: проблема сохранения журналисткой этики / Ма Ицюнь // Наука. Образование. Современность / Science. Education. The present. – Краснодар, 2024. – №1. – С. 55-58.
9. Морозова А.А. Достоверность информации в социальных сетях и критерии ее верификации (на примере «ВКонтакте») / А.А. Морозова // Вестник ЧелГУ. – Челябинск, 2017. – №6 (402). Филологические науки. Вып. 106. – С. 75-83.

10. Мультимедийная журналистика: сб. науч. тр. Междунар. науч.- практ. конф., Минск, 1–2 марта 2018 г. / под общ. ред. В. П. Воробьева. – Минск : Изд. центр БГУ, 2018. – 350 с.
11. Обидов О.С. Место и роль СМИ в современных международных процессах: проблемы и новые политические возможности: дис. ... к. полит. н. : 23.00.04 / Обидов Обиджон Саидикромович. – Душанбе, 2019. – 152 с.
12. Павлушкина Н.А. Социальные сети в работе журналиста: PRO ET CONTRA / Н. А. Павлушкина // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – №6. Речаи дастрасй: <https://science-education.ru/article/view?id=16934> (санаи мурочиат: 05.01.2026).
13. Рашидова Г. Р. Социальные сети как источник новостей и тем для журналистов (на примере газеты «Свободная Республика») / Г.Р. Рашидова // МНКО. – Горно-Алтайск, 2024. – №1 (104). – С. 461-463. Речаи дастрасй: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-seti-kak-istochnik-novostey-i-tem-dlya-zhurnalistov-na-primere-gazety-svobodnaya-respublika> (санаи мурочиат: 16.01.2026).
14. Ризоён Ш.Ш. Национальные интересы во внешней политике Республики Таджикистан: структура и специфика: проблемы и новые политические возможности: дис. ... к. полит. н. : 23.00.04 / Ш.Ш. Ризоён. – Душанбе, 2017. – 185 с.
15. Сафарзода, М. Шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун заминаи шаклгирии имиджи журналист дар Тоҷикистон. Таҳсилоти журналистӣ дар Тоҷикистон: вазъият, мушкилот ва пешомад. Маҷмуаи мақолаҳо [текст] / М.Сафарзода. - Душанбе, 2022. – 312 с.
16. Сафиев К.И. Информационная безопасность Республики Таджикистан в контексте современного политического процесса: сущность и приоритеты её обеспечения: дис. ... к. полит. н. : 23.00.02 / К.И. Сафиев. – Душанбе, 2014. – 147 с.
17. Симкачёва М.В. Социальные сети в профессиональной деятельности журналиста: практический аспект / М.В. Симкачёва // Неофилология. – Тамбов, 2023. – Т. 9. – № 3. С. 630-640. Речаи дастрасй: <https://doi.org/10.20310/2587-6953-2023-9-3-630-640> (Санаи мурочиат: 11.01.2026).
18. Ҳамидиён И.И. Таблиғот, муҳабирот ва рекламаи сиёсӣ: истифодаи имкониятҳои ВЭА дар Тоҷикистон / И.И. Ҳамидиён // Маҷмӯи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Маҷсалаҳои илм ва таҳсилоти журналистӣ дар шароити ташаққули рӯзманигории ҷандрасонаӣ». – Душанбе, 2021. – 160 с. – С. 127-136.
19. Ҳамидиён И.И. Вижагиҳои SMM дар журналистика ва нақши он дар ҷалби аудитория / И.И. Ҳамидиён, М. Тӯхтаева // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология. – Кӯлоб, 2025. – №3-1 (40). – С. 217-229.
20. Ҳамидиён И.И. Брендинги тичорат ва самаранокии PR дар Тоҷикистон тавассути васоити электронии ахбор / И.И. Ҳамидиён // Перспективы развития филологии, журналистики и психолого-педагогических наук: Материалы Международной научно-практической конференции. Ч. 2. – Душанбе: РТСУ, 2025. – 116 с. – С. 38-47.
21. Фотиева И.В. Взаимодействие СМИ и социальных сетей: формы, методы, социокультурная значимость / И.В. Фотиева, А. Кирилин, А.О. Брагина // МНКО. – Горно-Алтайск, 2024. – №2 (105). – С. 424-426. Речаи дастрасй: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-smi-i-sotsialnyh-setey-formy-metody-sotsiokulturnaya-znachimost> (санаи мурочиат: 07.01.2026).
22. Шестерина А.М. Трансформация аудиовизуального контента в сетевой среде: возможности контекстного подхода / А.М. Шестерина // Знак: проблемное поле медиаобразования. – Челябинск, 2018. – №2 (28). – С. 86-94
23. <https://salt.press-club.pro/kakie-novosti-nuzhny-v-tiktok-youtube-i-instagram>
24. <https://habr.com/ru/articles/288168/>

ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ ҲАМЧУН ПЛАТФОРМАИ НАВ БАРОИ ВАО

Дар мақола таъкид мегардад, ки журналистикаи интернетӣ ва зухури шабакаҳои иҷтимоӣ падидаи ҷолиб доништа мешавад. Вазифаҳои зиёди иттилоърасонӣ бошад, журналистикаи интернетиро ба навъи хосаи журналистика табдил додааст. Интернет дар назария ва амалияи низоми иттилоотии ҷаҳон шохаи навро бо хусусиятҳои фарқкунанда ва имконоти фарохтари худ ба вучуд овард, ки онлайн-журналистика ном дорад. Ташаккул ва рушди интернет-журналистика талабот ва қонунмандиҳои навро ба миён овард, ки омӯзиш ва маърифатро меҳоханд. Технологияҳои замонавӣ иттилоотию коммуникатсионӣ, на танҳо усулҳои дарҷ ва паҳши иттилоотро тағйир дод, балки вазифа, қонуният, тип, фарогирӣ ва принципҳои журналистикаро дигаргун сохт. Равишу қолабҳои анъанавӣ журналистика, ки дар ҷорҷӯбаи муайян дарк карда мешуданд, ба қолабҳои наву тағйирёбанда мувофиқ карда шуданд. Бояд ба инобат гирифт, ки омили асосии пайдоиши шабакаҳои иҷтимоӣ хоҳиши инсонҳо барои суҳбат дар масофа буд. Аллақай имрӯз таблиғ (пропаганда) дар шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун қисми таркибии тамоюлҳои нав шинохта мешавад. Дар шароити кунунӣ метавон гуфт, ки шабакаҳои иҷтимоӣ сарчашмаи асосии иттилоот барои истеъмолкунанда доништа мешавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бӯҳрони эътимод бо сабаби паҳншавии осонии дурӯғпароканӣ ба вучуд омадааст. Ин исбот мекунад, ки ниёзи асосӣ ба эътимодмандӣ ҳифз мешавад ва шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд танҳо ҳамчун шабака хизмат кунанд, на манбаи таҳлили амиқ.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, ВАО, шабакаҳои иҷтимоӣ, сарчашмаи иттилоъ, платформа, таъсир, таблиғ, парадигма, YouTube, ташаккулёбандаи рақобати касбӣ, журналистикаи шаҳрвандӣ.

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК НОВАЯ ПЛАТФОРМА ДЛЯ СМИ

В статье подчеркивается, что онлайн-журналистика и появление социальных сетей рассматриваются как интересное явление. Многочисленные задачи распространения информации превратили онлайн-журналистику в особый вид. Интернет создал новую ветвь в теории и практике мировой информационной системы со своими отличительными чертами и более широкими возможностями, которая называется онлайн-журналистикой. Формирование и развитие онлайн-журналистики породило новые требования и законы, требующие изучения и просвещения. Современные информационно-коммуникационные технологии не только изменили методы записи и трансляции информации, но и изменили задачи, законы, виды, охват и принципы журналистики. Традиционные подходы и модели журналистики, воспринимавшиеся в определенных рамках, были адаптированы к новым и меняющимся моделям. Следует отметить, что главным фактором появления социальных сетей стало стремление людей к дистанционному общению. Уже сегодня пропаганда в социальных сетях признается неотъемлемой частью новых тенденций. В современных условиях можно сказать, что социальные сети считаются основным источником информации для потребителей. Анализы показывают, что кризис доверия возник из-за распространения банальной лжи. Это доказывает, что базовая потребность в доверии сохраняется, а социальные сети могут служить лишь сетью, а не источником глубокого анализа.

Ключевые слова: Таджикистан, СМИ, социальные сети, источник информации, платформа, влияние, пропаганда, парадигма, YouTube, формирование профессиональной конкуренции, гражданская журналистика.

SOCIAL MEDIA AS A NEW MEDIA PLATFORM

The article emphasizes that online journalism and the emergence of social networks are viewed as an interesting phenomenon. The numerous tasks of information dissemination have transformed online journalism into a distinct genre. The internet has created a new branch of the theory and practice of the global information system, with its own distinctive features and broader capabilities, known as online journalism. The formation and development of online journalism has generated new requirements and laws that require study and education. Modern information and

communication technologies have not only changed the methods of recording and broadcasting information but also altered the objectives, laws, types, scope, and principles of journalism. Traditional approaches and models of journalism, perceived within certain frameworks, have been adapted to new and changing models. It should be noted that the main factor behind the emergence of social networks was people's desire for remote communication. Even today, propaganda on social networks is recognized as an integral part of new trends. In today's environment, social networks are considered the primary source of information for consumers. Analyses show that the crisis of trust arose from the spread of banal lies. This proves that the fundamental need for trust remains, and social media can serve only as a network, not a source of in-depth analysis.

Keywords: Tajikistan, media, social media, information source, platform, influence, propaganda, paradigm, YouTube, formation of professional competition, citizen journalism.

Маълумот дар бораи муаллиф: Худойдоди Исломо, докторанти фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи ихтисоси 6D050400 – Рӯзноманигорӣ, Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Тамос: +992 988365437. E-mail: khudoydod.islomov@mail.ru. Тел.: 988 36 54 37

Сведения об авторе: Худойдоди Ислом, докторант философии (PhD) – доктор по специальности 6D050400 – Журналистика, Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки. Контакт: +992 988365437. Email: khudoydod.islomov@mail.ru. Тел.: 988 36 54 37

Information about the author: Khudoydodi Islom, Doctorate of Philosophy (PhD) – Doctor of Science (6D050400) – Journalism, Kulob State University named after Abuabduллоhi Rudaki. Contact: +992 988365437. Email: khudoydod.islomov@mail.ru. Tel.: 988 36 54 37

Муқарриз: Ҳамидиён И.И., д.и.ф., профессор
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибқори Тоҷикистон

ТДУ – 80+15 (2 точ)
К - 19

**ВОЖАҲОИ ГҶҲИШИИ ИФОДАГАРИ МАФҲУМҲОИ ХЕШУТАБОРӢ
ДАР АШӢОРИ ШОИРОНИ ҲАВЗАИ КӢЛОБ**

Шокирчони К., унвонҷӯй
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Мусаллам аст, ки гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар муқоисаи дигар гурӯҳи гӯйишҳо аз нигоҳи миқдор дорои лаҳҷаҳои зиёд буда, донишмандон онро аз рӯйи вижагиҳои луғавӣ, дастурӣ ва савтӣ ба чор гурӯҳи дохилии гӯйишӣ дастабандӣ кардаанд: а) лаҳҷаи раштӣ, б) лаҳҷаи кӯлобӣ, в) лаҳҷаи роғӣ ва г) лаҳҷаи бадахшонӣ. Ин лаҳҷаҳои дохилӣ дар навбати худ боз ба шоха ё гӯйишҳои хурдтар дастабандӣ гардида, аз сарчашмаҳои муҳими шаклгирӣ ва инкишофи забони муосири адабии тоҷикӣ ба ҳисоб мераванд ва ҷойҳои холии таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ дар ҳама давраи замон маҳз аз ҳисоби аносири умумишавандаи гӯйишҳои маҳаллӣ мукамал мегарданд, ки ин ҷараёни таърихӣ то кунун давом дорад. Дар воқеъ, ин ҷараён як омили басо хуби ба меъёрҳои солим мубаддалагии воҳидҳои гуфторӣ ё гӯйишӣ дар забони адабии тоҷикӣ аст. Дар воқеъ, имкониятҳои захираи луғати гӯйишҳои забони тоҷикӣ, махсусан, гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ басо фаровон буда, аз гӯйишҳои соҳибони забон, махсусан аҳли қалам, дар мавриди мусоид вожаҳои вожагон ва таркибҳои софу беолоиши таркиби луғавии гӯйишҳоро мавриди қарор дода, ҳазинаи забони адабиёро тақвият бахшанд. Хусусан, ҳоло ки забони тоҷикӣ дар Тоҷикистон мақоми давлатӣ гирифта, шохаи адабии он ниёз ба меъёрҳои худӣ дорад, тақозо мекунанд, ки луғати

хар як гӯйиши забони тоҷикӣ, чи бегона ва чи худӣ ба таври алоҳида мавриди омӯзиши амиқ қарор гирад ва ба ин восита калима ва таркибу ибороти волову меъёрзеби онҳо чун ҷойгузини унсурҳои нодаркори вомвожай (иктибосӣ), воҳидҳои услубан дурушт ва аз нигоҳи бадеӣ пасту хароб ба забони адабӣ бештар ворид карда шаванд. Аз ин рӯ, тасмим гирифтаем, ки дар доираи ин мақола вожаҳои гӯйиши ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ ё акраборо дар ашъори шуарои ҳавзаи Кӯлоб мавриди баррасӣ қарор бидиҳем.

Тавре маълум аст, ҳазинаи луғати гӯйиши ҷанубӣ аз вожаҳои ноб саршор буда, як қабати луғавии онро мафҳумҳои хешутаборӣ фаро мегиранд, ки миқдори муайяни онҳо дар ашъори шуарои ҳавзаи Кӯлоб барои ифодаи лаҳзаҳои гуногуни бадеӣ мавриди корбурд қарор гирифтаанд. Дар гӯйиши номбурда вожаву вожагони ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ ба радаи вожаҳои аслии худӣ шомил гардида, аз забонҳои эронии қадим ва миёна маншаъ мегиранд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **падар** (гунаҳои гӯйишӣ: ота, тат, дада, додо, ата, аво, бобо), **модар** (гунаҳои гӯйишӣ: оча, ума, мом, момак, бибӣ, она), **писар** (гунаи гӯйишӣ: бача, сағира), **бародар** (гунаи гӯйишӣ: биёр, биёрак, ака, ако), **фарзанд** (гунаи гӯйишӣ: бача, дъхтар, писар, сағира) ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Забоншиносии рус В.В. Иванов қайд мекунад, ки «таркиби овозии **-ар (-ор, -р)** дар охири калимаҳои духичоии падар, модар, хоҳар, сунҳор, ҳэвар ва монанди инҳо ҳанӯз дар ҳиндуаврупоии қадим пасванди махсуси ифодагари мафҳумҳои хешутаборӣ буд» [2, с. 210]. Бархе аз забоншиносон қайд кардаанд, ки вожаҳои хешутабории мазкур дар забони порсии қадим бо пасванди ғайритематикии **-tar** сохта шудаанд [5, с. 32; 8, с. 50].

Ҳамин тариқ, аз баррасии баъзе осори илмиву мақолоти уламову донишмандон маълум мегардад, ки дар забони маъмулии мардумамон то кунун шакли истифодаи саҳеҳу мақбули бархе аз вожагони хешутаборӣ ё пайвандонро намебинем ва ба ҷойи намудҳои қобили қабул намудҳои нодурусту носоҳеҳро мавриди корбурд қарор гирифтаниро эҳсос мекунем, вале аз пайи ислоҳаш намешавем. Дар ҳамин росто овардани андешаи яке донишмандони таърихи забони тоҷикӣ Бобо Назар Ғаффор айни муддаост: «Дар форсии тоҷикӣ, ки номи шартӣ як забони маъмулии Тоҷикистон аст, ду арсенали калимаҳои хешиву таборӣ истифода мешавад. Як арсеналро, ки забоншиносии соҳибунвони кунунии тоҷикӣ «адабӣ» меноманд, ба тақозои раво (норма)-и форсии умумӣ ҷавобгӯ нест ва аксари калимаҳояш аз назари этимология туркӣ-муғулианд ё ғайрииронӣ. Ҳар ду равияе, ки дар ҷараёни глоттогонии кунунӣ ба мушоҳида мерасанд, аз луғоти аслии хешутаборӣ ғуруғузурӣ дорад ва ҳол он ки бисёр зарур аст» [1, с. 84]. Аз ин ҷост, ки баррасиву таҳлили вожаву вожагони ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ диққати як даста муҳаққиқонро ба худ ҷалб сохтааст ва мо тақия ба андешаву мулоҳизаи эшон намуда, вожаву вожагони ифодакунандаи мафҳуми хешутабориро дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб мавриди таҳлил қарор медиҳем. Аз ҷумла, дар ашъори шоирони ин ҳавза чунин вожаҳои гӯйиши ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ мавриди корбурд қарор гирифтаанд:

-оча, ако, уко, мом, момӣ, бобош, ако, уко ва амсоли инҳо. Шоирони ҳавзаи Кӯлоб дар ашъори худ бо истифодаи вожаҳои гӯйиши ифодакунандаи хешутаборӣ забони ашъори худро ба завқу диди мардум наздик карда, масоили гузоштаи худро зимни ин мавзӯ нишонрас ифода кардаанд:

Бигуфт **очааш**; «Барои ман:
Бигуфт **очааш**; «Барои ман,
Либосу гӯшвор оред». [15, 118]
-Оча гуфта тифл бикшояд калом:
Ватан гап мезанад ин дил мудом,
Оча гуфта тифл бикшояд калом. [15, с. 239]

Вожаи **оча** (модар) вожаи гӯйишӣ буда, дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб ва дар гуфтори мардуми ин минтақа фаровон корбурд меёбад. Муҳаққиқ Бобо Назар Ғаффор дар яке аз нигоштаҳои худ дар бораи вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми хешутаборӣ муодилу решаи ҳиндуаврупойи доштани вожаи «оча»-ро зикр кардааст [1, с. 85].

Дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми ҳешутабории **ака/ако** (бародар), **ука//уко** (додар) мавриди корбурд қарор гирифтааст:

-Чойи савдо сад **укою** сад **ако** дорад мудир:
Баҳри савдо мол ояд-қолину мошин агар,
Аз ҳама кас мешавад воқиф аз ин вай пештар,
Бесаранҷомӣ кунад, хобаш парад аз мағзи сар,
Ҳар киро хоҳад аз онҳо медихад фардо-саҳар,
Чойи савдо сад **укою** сад **ако** дорад мудир [15, с. 93].

Вожагони **ака/ако** (бародар), **ука//уко** (додар) доираи корбурди нисбатан васеъро дорост ва дар гӯйишҳои шимолии забони тоҷикӣ ҳам истифодаи фаровон дорад ва дар айни замон дар гӯйиши ҷанубӣ низ ин вожаҳо мавқеъ пайдо карда истодаанд, ки шоирон дар ашъори худ онро истифода менамоянд. Шоир Ашӯр Сафар, яке аз шоирони машҳури ҳавзаи Кӯлоб аст, вожаҳои **уко** ва **акоро** дар мисоли боло барои ифодаи додару бародар овардааст. Дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро», ки мураттибонаш М. Маҳмудов, Б. Бердиев мебошанд, вожаи мафҳуми ҳешутабории гӯйишии **ука / уко** барои ифодаи мафҳуми «додар ва хоҳари аз худ хурд» омаданааш шарҳ дода шудааст [3, с. 219]. Яъне дар гӯйиши мардуми шимол калимаи **уко** бештар истифода мегардад. Дар истифодаи ин вожаҳои гӯйишӣ ба воситаи ифодаи муносибати муқобилгузори (антонимӣ) тобиши ҳаҷв ё киноя (ҷойи савдо сад **укою** сад **ако** дорад мудир) ҳам то андозае ҷилвагар гардидааст.

Шоирони ҳавзаи Кӯлоб дар осори манзуми ҳеш вожаҳои гӯйишии ҷанубиро устодонаву бо мавқеъ мавриди истифода қарор дода, баъзан ба ҷойи калимаҳои меъёрӣ вожаҳои гӯйиширо, чун: **оча**, **мом** ва **моморо** корбурд намуда, ҷанбаи мардумии ашъори худро фузун кардаанд:

Ватан, гӯям, ки пайванди манӣ ту,
Ба ҷойи **моми** дилбанди манӣ ту. [17, с. 114]

Вожаи **момо** ҳамчун калимаи ифодакунандаи мафҳуми ҳешутаборӣ решаи бостонӣ дошта, шакли қадимаи ин вожа **mātā** аст ва дар натиҷаи таҳаввулоти савтии таърихӣ «аз шакли **matar (mātā)** ва порсии миёна **mat, matar** вучуд дошт. Бояд қайд намуд, ки ин вожа аз ҳиндуэронии **matē** буда, асоси калима **māter** аст ва дар авестой **mātar**, санскрит **mātar** вучуд дошта, дар фарҳанг волида, зани фарзанддор ва киноя аз замин маънидод шудааст» [9, с. 97] ва инчунин шаклҳои гӯйишии **mātā** uma, mām, māma аз ҳамин реша сарчашма мегиранд.

Саҳар бедор тифлаш мекунад **момо**,
Ба садҳо лутфу садҳо лафзи нотақро. [15, с. 20]

Дар «Фарҳанги Доро» вожаи **māmā** / момо чунин арзёбӣ гардидааст: «Модаркалон; модар – бузург, модари падар; модари модар; бибӣ» [13, с. 269].

Кӯдакон хӯрданд чун бокии ош,
Ҳар яке шуд маст монанди **дадош**. [15, с. 17]

Вожаи **дадо** ҳамчун калимаи ифодакунандаи мафҳуми ҳешутаборӣ решаи бостонӣ дошта, шакли қадимаи ин вожа **pītā** аст ва дар натиҷаи таҳаввулоти савтии таърихӣ аз шакли **pītā** баъдан гунаҳои **patar, tat, dad, ata, āta, dādā, dadā** шакл гирифтаанд ва шакли **padar** мансуби забони адабӣ буда, шаклҳои **tat, ata, āta, dādā, dadā** хоси гӯйишӣ аст. Дар таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ таҳаввули таърихии вожаи ифодакунандаи падар чунин аст: «**Падар**. Дар порсии қадим **pitar / pita**, авестой **pitar** [8, с. 80], ҳиндӣ қадим **pitar**, хутанӣ **petar**, порсии миёна **pit/d, pidar, pita**, арманӣ **haiz**, курдӣ **pier**, афғонӣ **plār** [8, 46] омадааст ва дар фарҳанг «марде, ки аз вай фарзанд ба вучуд омадааст, волид» маънидод шудааст» [9, с. 86].

Ёдгорӣ балки аз бобош бошад ин, бале,
Тақя бар мероси **бобову дадо** дорад мудир. [15, 92]

Вожаи ҳешутабории **дадо** ба гӯйиши шимолӣ хос буда, шакли «дадо» ҳоло дар гуфтори мардумӣ маъмул мегардад ва сокинони шаҳру навоҳиҳо, новобаста ба гӯйиши маҳаллии худ, он вожаро истифода меkunанд ва бинобар сабаби аз байнравии бунбасти коммуникатсионӣ ва ба ҳам наздикшавии гӯйишҳои забони тоҷикӣ доништа мешавад. Дар

вокеъ, «дар ҳоле ки вожаҳои номбурда дар як гурӯҳи гӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ ба таври муқаррарӣ истифода мешаванд ва решаи хешии ҳиндуаврупоӣ доранд, бояд ҳатман дар забони адабӣ ба ҷойи додо (дада, дадо) истифода шавад» [1, с. 86]. Инчунин «дада» ба сурати «дадо» назар ба қайди муаллифони шеваи ҷанубӣ дар шеваи Ғорони Бадахшон ҳам дар истифода қарор мегирад [13, с. 202].

Барои ифодаи як мафҳум, яъне ба ҷойи ягон калимаи умумихалқӣ дар шеваҳои тоҷикӣ калимаҳои гуногун (бо гунаҳои савтиаш) истифода меёбанд. Чунончи, барои ифодаи маънои **падар** ва **модар**, тавре зикраш рафт, дар гӯйишҳои тоҷикӣ (ғайр аз падару модар) калимаҳои зерин бо чунин шаклҳои савтӣ истифода меёбанд: ««падар» - атта// ата (Ғузур), тат (Ваҳон), тата (дар деҳаи Ямчи Ваҳон), ота (Варзоб), дада/ дадо (Истаравшан), дадо (Айнӣ, Китоб), дади (Ишқошим), да (Роғ) во // аво (Қарогегин); «модар» - оча (Қарогегин, Варзоб, Кӯлоб) она (Бойсун, Китоб), ояа // аяа (Самарқанд), нъна (Роғ), чийа // нан (Ғорон), нани (Қозидех, Ғорон), ума (маҳаллаи Поёнии Ёғеди Ванҷ), биби (Ашт), биви (Исфара, Сӯх), бува (Хучанд), биве (шеваи Ҷавзи Китоб) ва ғайра» [12, с. 123].

Дар гӯйиши ҷанубӣ, аз ҷумла дар ҳавзаи Кӯлоб, барои ифодаи мафҳуми «модаркалон» калимаи «мома» истифода шавад ҳам, дар эҷодиёти баъзе шоирон, аз ҷумла дар ашъори Ашӯр Сафар ин вожа дар ҳамин шакл басо кам истифода гардидааст.

-Соли дигар **момаат** ҳам фавт ёфт:

Соли дигар **момаат** ҳам фавт ёфт,

Синаамро доғу дарди ӯ шикафт. [15, с. 85]

-**Биби** сардор гӯй духтар аст:

Духтари деҳқон чу кампирест, лек,

Биби сардор гӯй духтар аст. [15, с. 531]

Дар гӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ барои ифодаи мафҳуми моиндар ё модарандар (модари ӯғай, зани дуҷуми падар, модари ғайри ҳақиқӣ) [11, Ҷ. I. 697] вожаи **момандар** низ истифода мешавад. Чунончи:

Ҳарфи макромез созад табъи хушро беҳузур,

Тифлро чун неши каждум «**шафқати момандар**». [15, с. 182]

Вожаи **момандар** дар эҷодиёти шоирони ҳавзаи Кӯлоб басо серистифода буда, «ҳамчунин истифодаи калимаи модари ӯғай ҳиҷ қобили қабул нест, дар ҳоле ки чунин луғати фаъоле, ки дар забони гуфтугӯӣ мисли мойиндар, модарандар дорем» [1, с. 86]. Ин вожаи ҳешутаборӣ дар «Фарҳанги гӯйиши забони тоҷикӣ» ба таври зайл шарҳ ёфтааст: «Вожаи **мома//мума** 1. модаркалон: мома-м ғъфтай, иқа нон бийоре, бъхъре (Тқ.); йа кал бъдай, йа мума доштай (Шх.); 2.(Вқ., Шк., Қ.) калимаи мурочиат ба пиразанон; 3. (Шк.) доя, момодоя; ~**йи борун** (Пв., Хм., Шм.) *ниг. мамайборун*; ~**йи борунак** (Ск., Кк.) *ниг. Мамайборун, момагӣ* (Оқб.) *ниг. мома – 1*: авлоди момаги-мун да Чилдара шишта бъд» [4, 20-10, 676].

Симурғи Ватан руҳи маро лонагаҳаш кард,

Симурғ маро **мому** чу Рустам **писарам** деҳ. [17, с. 13]

Дар мисоли боло шоири ҳавзаи Кӯлоб Алимӯҳаммад Муродӣ дар паҳлуи вожаи гӯйиши ифодакунандаи мафҳуми пайвандӣ ё ҳешутабории **мом** барои тақвияти андешаи худ вожаи дигари ифодакунандаи пайвандии писарро низ истифода кардааст. Вожаи **писар** чун дигар вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми ҳешутаборӣ вожаи аслии тоҷикӣ буда, «шакли ориёии ин калима **putra** аст» [5, с. 82]. «Дар забони порсии қадим шаклҳои **puṣa, pusra, pusah**, дар авестой **puúra**, порсии миёна **pus**, портӣ **puhr** > **pur** бо пасванди **-ar**, яъне **pusar**» [8, с. 178] вучуд доштанд, ки дар даврони баъдина бо табдили садоноки кӯтоҳи **u>e, i** дар форсии классикӣ, форсии муосир **pesar** ва дар тоҷикӣ **pisar** роиҷ шудааст. Мавриди тазаккур аст, ки аз вожаи мазкур дар насабҳо ҳамчун анҷома (**-пур**) истифода мешавад. Дар луғат «фарзанди нарина, маҷозӣ – ҷавон» [11, с. 66] маънидод шудааст» [9, с. 67].

Як зани дар мотами шӯ бударо,

К-аскаронро додаст ӯ дӯғу нон. [15, с. 187]

Калимаи дигари гӯйиши ифодагари мафҳуми ҳешутаборӣ вожаи **шӯ** (шавҳар, шӯй) маҳсуб меёбад ва ин вожаи гӯйишӣ дар эҷодиёти шоирони ҳавзаи Кӯлоб серистифода буда,

вожаи мазкури шӯй (шӯ) вожаи аслии тоҷикӣ аст ва дар осори удабои классиконамон дар баробари шавҳар зиёд корбурд шудааст. Аз ҷумла, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ чунин ифода ёфтааст:

Туро бо чунин рӯю болою мӯй,
Зи чархи чаҳорум ояд-т **шӯй**. [15, с. 608]

Чун ҳамсадои мураккаби **хš** дар чараёни инкишофи минбаъдаи забонамон ба **š** коҳиш (тахфиф) меёбад (мисли **xv** вои маъдула), пас, ба шакли шӯй (шӯ) роиҷ мегардад. Баъдан пасванди (патроними) **-ар** «-аг»-и мафҳумҳои (истилоҳотӣ) хешу таборсоз дар шабеҳияти (аналогияи) **падар, модар, хоҳар, бародар** ва ғайра шакли шавҳарро гирифт, ки решаинос Бобо Назар Ғаффор низ чунин зикр кардааст: «Калимаи шӯ(й) ба решаи иронии **xšuda-** (дар Авесто низ) мекашанд ва шавҳар шакли сохтаи калима мебошад, ба таъсири калимаҳои решагии модар, падар, бародар, хоҳар,... пайдо шуда» [1, с. 89]. Дар «Фарҳанги Доро» вожаи мазкур чунин шарҳ дода шудааст: «Шӯй – шӯ – шавҳар – дар забони арабӣ завҷа ва дар забони авестой **xšaudaka** сурати бостонии ин вожа – **fšauaka** ба маънии ғизодиҳанда ва рӯзирасон аст, ки худ аз решаи **√fšu-** ба маънии ғизо додан ва парваронидан нигошта шудааст. Шояд **-fš-** дар ин реша сурати заифи **√pah-** бошад, ки худ бозмондаи **√h-es(-и)** ҳиндуаврупоист. **√pes(-и)** ҳиндуаврупоӣ сурати густаришёфтаи **√pā-**(поидан, муҳофизат кардан, ғизо додан) аст» [13, с. 566].

Дар гӯйиши шимолӣ калимаи **келин** серистифода буда, бо вожаҳои **арӯс, сунҳор ва янга** муродиф буда, мансуби забони туркӣ-ӯзбекӣ аст.

Келини он ҳар ду – Оимҳол чӣ?
–**Шӯйи** дигар карду сӯйи шаҳр рафт [15, с. 104]
Расонид хола ҳам **келини** худро,
Ба курсии бари Нодири номвар. [14, с. 186]
- Ин азизи хешро бе дуди ғам,
Мақсадам, ин ки ба худ **келин** кунам [14, 164].
Пиру кампирҳои деҳаи ман,
Дард болои дард миданд.
Аз ғами ҷанг дар бадан ҳама рӯз
Пораи тири сард миданд [16, с. 30].

Дар гӯйиши ҷанубӣ калимаи «арӯс» ва баъзан «сунҳор» бештар мавриди корбурд қарор мегирад ва калимаи арӯс аз нигоҳи мансубияти забонӣ мутааллиқи забони арабӣ буда, вожаи сунҳор баромади тоҷикӣ дорад.

Ҷамолаш дар ҳаёлам чун **арӯс** олуфта мемонад,
Чу мӯяш хотирам аз боди ғам ошуфта мемонад [15, 202].

Калимаҳои **хоним** ва **хонум** мансуби забони туркӣ-ӯзбекӣ аст, то Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр дар манбаъҳои хаттии забони тоҷикӣ истеъмол шудани як қатор калимаҳои ӯзбекӣ, аз ҷумла хоним ва хонум мушоҳида мешаванд. Дар «Фарҳанги Муин» чунин омадааст: **хотунбону, хонум, кадбону**, зани бузургманиш, дар арабӣ низ хотун мегӯнд ва ҷамъи он хавотин аст [7, с. 45]. Инчунин, дар забони халқӣ-гуфтугӯӣ мардон баъзан вақт занҳои худро ботариқи шӯхӣ хоним ва хонум, завҷа гуфта муроҷиат менамоянд:

«Волга»-дору масти пули бегарон бинам туру,
Хона бар хона бубинам **хониматро** куртапӯш. [15, 133]

-бубинам **хониматро** куртапӯш:

Чашмае чун нукра ҷӯшад андар он ҷо худ ба худ,
Хонуме дар ҷилва бошад пеши вай бо сад намуд. [15, с. 89]
-**Хонуме** дар ҷилва бошад пеши вай бо сад намуд
Бикуштӣ ду **холи** накӯхоҳро,
К-аз эшон сар афрӯхтӣ гоҳро. [15, с. 406]

Муҳаммад Ғиёсуддин ин шарҳро дар луғати хеш овардааст: «**хол а...**» ва ба маънии **бародари модар**, ки ба ҳиндӣ **мамун** гӯянд» [6, с. 291]. Дар «Фарҳанги бузурги сухан» **холу** ба мафҳуми зикршуда (бародари модар) мансуб ба забонҳои арабӣ ва форсӣ доништа шуда ва

аз Кадканй мисол пешниҳод гардидааст: холуи Яъқуб ду духтар дошт [7, с. 653]. Дуктур Ҳасан Анварӣ калимаи **хола** (хоҳари модар)-ро низ бо овардани шохид аз Носири Хусрав:

Нолиши ўро кашид модару фарзанд,

Шарбати ўро чашид аммаву **хола**. [11, с. 265]

тавзеҳ додааст. Ба назари мо, аз решаи арабии **хол** ба василаи пасванди калимасози тоҷикии **-а** калимаи **хола** ба маънои машхури имрӯзии он, сохта шудааст. Ва аз **ям(м)**-и арабӣ, ба маънои **амак**, тавассути пасванди **-а** таркиб ёфтани вожаи нави **амма**, ки дар байти Носири Хусрав ба мафҳуми хоҳари падар ба кор рафта, далелест бар воқеияти ин фикр ва калимаи **хола** дар шеъри Ҳоҷӣ Ҳусайн:

Вафо маҷӯ ту аз ин чарх, муддатест мадид,

Ки меҳри модариву илтифоти **хола** гузашт. [10, с. 56]

Мувофиқи маълумоти «Фарҳанги ғӯйишҳои забони тоҷикӣ» вожаи хола ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми хешу таборӣ чунин шарҳ ёфтааст: «1. хола; 2. (Лахш) модарандар: мойиндар-ш-а гӯе хола мега; 3. мухотаби эҳтиром барои ҳама гуна зан; **хола-хола** (Қ.) навъи бозии духтарон; **холабача** // **холавача** холабача, фарзанди хола, холазода; **холадъhtar** духтари хола; **холазо** (Вқ.) *ниг.* **Холабача**; **холак** (Қаҳ., Нз.) холи сунъӣ; **~и бъни** *ниг.* **холи бъни ва ғайра** [5, с. 740].

Очаи Ҳайдар аст дар ёдам:

Буд дороиаш ягона писар. [16, с. 30]

Мувофиқи маълумоти «Фарҳанги ғӯйишии забони тоҷикӣ» вожаи оча ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми хешу таборӣ чунин шарҳ ёфтааст: «**Оча, ача** (Вқ., Қ.) 1. оча, модар: ача, ку ича бийо (Хуф.); ача-ш ва Мазори қати-йай (Сб.); йо (инҳо) ай оча-ш-ам ма-ра нағз мебинан (Пч.); **~й бачаҳо** оила, зан, завҷа, ҳамсар; инчунин нидои мурочиат ба завҷа: очай бачаҳо, ку ов-ът? (Хт.); **~й калун** а. (Вқ.) модаркалон; б. (Қ.) зани бародари падар; **~й ката** (Хм., Шм.) *ниг.* **очай калун- а**; **~й кудако** (Ҳал., Ял., Пд.) *ниг.* **~й бачаҳо**: очай кудако-м кӯсал-ай (Ял.); **~й угай** (Хм., Шм.) *ниг.* **мойиндар**; 2. (Лахш, Мт., Хт.) хитоб ба завҷа: ачай Захро, гичо рафти? (Хт.). **очахон//ачахун** (Ан., Ёл, Пор., Ог., Сам., Шв., Шӯр.) модархонд: ачахон дошт, чигар-т-а ҳадо бӯсузона! (Ог.). **очашир** (Б., Кд., Мӯм., Нр., Сх., Хов.) як навъ оини халқӣ, ки дар шаби ақди никоҳ пиразани серфарзанд ба наварӯсу наводмод шир мечашонад; пиразане, ки то муддати муайян ба арӯсу домод ниғаҳбонӣ мекунад. **очағар//ачағар** навъи дашном: ачағар, гичо мерай? (Пд.) [4, с. 340].

Моҳтобе буд байни ахтарон

Момаи байни **набераҳош** шод. [17, с. 182]

набера//навера//нъбера//нъвера//нъмера набера, фарзанди фарзанд: холи бача-м ба навера-ра дур-ай (Нд.). **наберадор//нъверадор** наберадор, соҳиби набера: момай Бахти нъверадор шидай (Мум.) [4, 140]. **Мома//мума** 1. модаркалон: мома-м ғўфтай, ика нон бийоре, бӯхъре (Тқ.); йа кал бӯдай, йа мума доштай (Шх.); 2. (Вқ., Шқ., Қ.) калимаи мурочиат ба пиразанон; 3. (Шқ.) доя, момодоя; **~йи борун** (Пв., Хм., Шм.) *ниг.* **Мамай- борун**; **~йи борунак** (Ск., Кк.) *ниг.* **мамайборун**. **Момаги** (Оқб.) *ниг.* **мома -1**: авлоди момаги-мун да Чилдара шишта бӯд. **Момадойа** (Қ.) **момағлай** (Мс., Хум.) *тиб.* саръ, масруъ (бемории асаб): момағлай йа касале, ки йаке мегира (Мс.). **момоги** (Ғорон) дарбех, пина [4, с. 340].

Дар умум, вожаҳои ғӯйишии ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб, ки барои ифодаи мафҳумҳои хешутаборӣ омадаанд, аз чанд чихат ҷолиб буда, барои пурғановат гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат кардаанд ва назокату салосати забони тоҷикиро инъикос кардаанд.

Дубора шуд ба **хола** боз меҳмон,

Ба пешаш монд **хола** чой бо нон.

Ифодаи холаро чун вожаи хешутаборӣ дар мисоли боло шоир барои ифодаи манзара ва ҳолати руҳӣ истифода кардааст.

Чунин гуфто ба **хола** наҳси беор:

Ба ман мактуби Нодирҷон даркор. [14, с. 170]

Вожаи хола, ки вожаи хешутаборӣ аст, шоир барои таъкиду хитоба дар мисоли боло истифода кардааст.

Туи домоду духтар,
Холаи чон, муборак.

Ифодаи **холаи чонро** шоир дар мисоли боло чун ифодаи эвфемизм (хушбаёнӣ) мавриди корбурд қарор дода, муассирии асари худро воло гардондааст. Ифодаи «холаи чон» аз қабилӣ ифодаҳои равону малехӣ забони адабии тоҷикӣ маҳсуб ёфта, соҳибони забони тоҷикӣ, махсусан, ҷавонон ба ҷинси зани ношинос ҳам мурочиат мекунад, ки ин оин аст.

Хусур ва **хуштоман**,
Қуллуғ зи дилу аз чон
Дусад қуллуқ азизон! [14, с. 68].

Дар мисоли боло вожаҳои ифодагари мафҳуми хешутабории хусур (падари ҳамсар) ва хушдоман (модари ҳамсар) мавриди корбурд қарор гирифтаанд, ки дар дигар ғӯйишҳо дар шакли қайона ва қайнӣ (туркӣ-ӯзбекӣ) корбурд меёбанд.

Курук//гушакчи (Оғ.) хостгор (то ақди никоҳ барои фаҳмидани розигии падару модари арӯс ақрабои наздики домодшавандаро мефиристанд).

Чӯ мори **курук** боз омад падид.
Дуюм фавҷи душман, ба майдон расид. [14, с. 162].

Ғаҳе мисли Амиршоеву Кенча,
Зи душман беадад мегирифт **улча**. [14, с. 164].

Улча (Мс., Обл., Хум., Си.) ғанимат, сарвати роғон ба даст омада: улча-т-а бӯғи, мо дар қалға найза мезанем (Хум.); ~ **кардан** (Лан.) ғанимат гирифтани; асир кардан: дъхтаро-ра улча мекардан [4, с. 584].

Ҳамин тариқ, вожаҳои ғӯйишии ифодагари мафҳумҳои хешутаборӣ дар ашъори шоирони ҳавзаи Қӯлоб аз нигоҳи миқдор беш набошанд ҳам, бештари онҳо дар забони ғуфтуғӯй хеле фаъол буда, дар баёни андешаи воло дар байни мардум мусоидат мекунанд ва шоирони ин ҳавза аз онҳо барои баёни андешаи ҷолиби хеш корбаст кардаанд. Аз таҳлилу баррасии маводи ҷамъовардашуда метавон чунин хулоса кард, ки барои офаридани маъноҳои нав ба нав шоирони ин ҳавза аз вожаҳои ифодагари мафҳуми хешутаборӣ фаровон истифода карда, ҷанбаҳои мардумии осори бадеии худро афзун кардаанд. Инчунин, ҷандин вожаҳои ифодагари мафҳуми хешутаборӣ аз нигоҳи мансубияти забонӣ тоҷикии асли буда, баъзеашон дар ғӯйишҳо шакли таърихшиносо маҳфуз доштаанд, ки басо ҷолиб аст.

Адабиёт:

1. Ғаффор Б. Н. Шоири Хуросон / Б.Н.Ғаффор.—Душанбе:Ирфон, 2010.—112с.
2. Иванов В. В. Хеттский язык // В.В. Иванов. — М., 1963.— 437 с.
3. Маҳмудов, М., Бердиев, Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро / М.Маҳмудов, Б. Бердиев. — Душанбе: Дониш, 1989. — 280 с.
4. Маҳмудов, М. Фарҳанги ғӯйишҳои забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев. — Душанбе: Пайванд, 2010. — 1010 с.
5. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ // З.Мухторов. — Душанбе: Хумо, 2003. — 152 с.
6. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ.1. // Ғиёсуддин Муҳаммад. — Душанбе: Адиб, 1987. — 398 с.
7. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ. Ҷ.4. // Муин Муҳаммад. — Техрон, 1996. — 5276 с.
8. Саймиддинов, Д. Форсии бостон//Д.Саймиддинов.—Душанбе, 2007.—211 с.
9. Саъдуллоев, У.Қ. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султонӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ // Рисолаи илмӣ // У. Қ. Саъдуллоев. — Душанбе, 2010. — 161 с.
10. Табаров, Х. Вижагиҳои луғавӣ ва грамматикӣ забони шеърҳои Ҳоҷӣ Ҳусайн // Рисолаи илмӣ // Х.Табаров. — Душанбе, 2011. — 168 с.

11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. – М., СЭ, 1969. – Ҷ.1. – 912 с.; Ҷ. 2. – 908 с.
12. Ҳомидзода, Д.Р. Шевашиносӣ // Д. Р. Ҳомидзода.–Душанбе, 2023. – 265 с.
13. Чалилова, А. Н. Унсурҳои забони омиёна дар ашъори Ашӯр Сафар // Рисолаи илмӣ // А.Н. Чалилова. – Душанбе, 2023. – 152 с.

Манбаъ:

14. Вализода, С. Кулӣёт // С.Вализода. – Душанбе: Адиб, 1996. – 890 с.
15. Сафаров, А. Кулӣёт /А. Сафаров.– Душанбе: Адиб, 2018. – 968 с.
16. Ҳақназар Ғоиб. Ашки Офтоб / Ғ.Ҳақназар. – Душанбе, 2005. – 340 с.
17. Алимӯҳаммад, Муродӣ. Гарди хирмани умр // Муродӣ Алимӯҳаммад. –Душанбе, 2024. – 432 с.

ВОЖАҲОИ ГҶҲИШИИ ИҶОДАГАРИ МАҶҲУМҲОИ ХЕШУТАБОРӢ ДАР АШӢОРИ ШУАРОИ ҲАВЗАИ КӢЛОБ

Дар мақолаи мазкур доир ба вожаҳои гҷҲишии иҷодагари маҷҳумҳои хешутаборӣ дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб маълумот дода шудааст. Гуфтан ҷоиз аст, ки вижагии ба худ муайяни вожаҳои гҷҲишии иҷодагари маҷҳумҳои хешутаборӣ дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб нишондиҳандаи ба забони мардум ғажмо ва наздик будани мазмуни ашъори шоирони ин ҳавзаро нишон медиҳад. Дар ашъори шуарои ҳавзаи Кӯлоб барои иҷодаи маҷҳуми модар, ки вожаи меъёрӣ аст, вожаҳои момо, ума, мом, оча, бибӣ, нана истифода гардидааст ва барои иҷодаи тобишҳои маъноии ашъори шоирон мусоидат кардааст. Ҳамчунин, дар ашъори шуарои ҳавзаи Кӯлоб барои иҷодаи маҷҳумҳои дигари хешутабории тоҷикии падар, бародар, бобо, хоҳар ва амсоли инҳо гунаи гҷҲишии ака/ако, ота, дада, дадо, додо, арӯс, келин, сунҳор ва монанди инҳо истифода гардида, ҷанбаи мардумии осори бадеии шоиронро афзун кардаанд. Гузашта аз ин, дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб боз вожаҳои хола, амма, амак, навера/нуваса, писар, духтар, бача ва амсоли инҳо мавриди қорбурд қарор гирифта, манзалати бо ҷанбаи таърихӣ пайваста гардидани ашъори шоирони ҳавзаро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: вожа, гҷҲиш, шева, лаҳҷа, забон, ҳавза, минтақа, адиб, шоир, ума, момо, додо, дадо, мазмун, эҷод, услуб, завқ, истифода, сарват, забон, суфта, ҷаззобият, муассирӣ ва ғайра.

ДИАЛЕКТНЫЕ СЛОВА, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПОНЯТИЯ РОДСТВА, В ПОЭЗИИ ПОЭТОВ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА

В данной статье рассматриваются диалектные слова, выражающие понятия родства, в поэзии поэтов Кулябского региона. Следует отметить, что своеобразие диалектной лексики, обозначающей родственные отношения в произведениях поэтов Кулябского региона, свидетельствуют о доступности и близости содержания их поэзии к народному языку. В поэзии поэтов Кулябского региона для обозначения понятия «мать», наряду с литературным словом, используются такие диалектные слова, как *момо, ума, мом, оча, бибӣ, нана*, что способствует более тонкой передаче смысловых оттенков поэтических произведений.

Кроме того, для выражения других понятий родства, таких как «отец», «брат», «дед», «сестра» и других, употребляются диалектные формы *ака/ако, ота, дада, дадо, додо, арӯс, келин, сунҳор* и им подобные, которые усиливают народный колорит художественных произведений поэтов. Помимо этого, в поэзии поэтов Кулябского региона используются слова *хола* (тётя по матери), *амма* (тётя по отцу), *амак* (дядя по отцу), *навера/нуваса* (внук, внучка), *писар* (сын), *духтар* (дочь), *бача* (ребёнок) и другие, что свидетельствует о тесной связи их творчества с историческими и культурными традициями народа.

Ключевые слова: слово, говор, диалект, наречие, язык, регион, территория, литератор, поэт, *ума, момо, додо, дадо*, содержание, творчество, стиль, вкус, использование, богатство языка, отточенность, выразительность, привлекательность, эффективность и др.

DIALECTAL VOCABULARY DENOTING KINSHIP RELATIONS IN THE POETRY OF POETS FROM THE KULOB REGION

This article examines dialectal words expressing kinship concepts in the poetry of poets from the Kulob region. It should be noted that the distinctive use of dialectal vocabulary denoting kinship relations in the works of Kulob poets demonstrates the accessibility of their poetry and its close connection to the language of the people. In the poetry of Kulob poets, alongside the standard literary word for “mother,” such dialectal forms as *momo, uma, mom, ocha, bibi, and nana* are employed, contributing to a more nuanced expression of meaning and enriching the semantic shades of the poetic texts.

Furthermore, to express other kinship concepts such as “father,” “brother,” “grandfather,” “sister,” and others, dialectal forms including *aka/ako, ota, dada, dado, dodo, arus, kelin, and sunhor* are used. These forms enhance the folk character and cultural authenticity of the poets’ literary works. In addition, the poetry of Kulob poets contains such words as *khola* (maternal aunt), *amma* (paternal aunt), *amak* (paternal uncle), *navera/nuvasa* (grandson/granddaughter), *pisar* (son), *dukhtar* (daughter), *bacha* (child), and others. Their usage reflects the close connection of the poets’ творчество with the historical and cultural traditions of the people.

Keywords: word, vernacular speech, dialect, subdialect, language, region, territory, writer, poet, *uma, momo, dodo, dado*, content, creativity, style, aesthetic taste, usage, linguistic richness, refinement, expressiveness, attractiveness, effectiveness, and others.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шокирҷони Карим, унвонҷӯи кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. Тел.: (+992) 98 870 00 03

Сведения об авторе: Шокирджон Карим, соискатель кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел.: (+992) 98 870 00 03.

Information about the author: Shokirjon Karim, applicant of the department of linguistics and language history, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob, 16 Sangak Safarov Street. Tel.: (+992) 98 870 00 03.

Муқарриз: Абдусамадзода Э.А., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

ТДУ:80+81 (2-тоъ)
А- 25

АНҶОМАҲОИ -кат, -кас ВА МАВҶЕИ ОНҲО ДАР ТАШАККУЛИ ПОЛИОНИМИЯ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Абдусамадзода Э.А., н.и.ф., дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Омӯзишу таҳқиқи ҷойномҳо дар таърихи давлатдорӣ миллии тоҷикон, ҳосатан дар даврони Сомониён (асрҳои IX-X), яке аз масъалаҳои муҳимми забоншиносӣ маҳсуб меёбад ва барои омӯзиши масъалаҳои таърихшиносӣ, ҷуғрофиё ва мардумшиносӣ мусоидат

менамояд. Полионимия ҳамчун як шохаи топонимика дар бисёр пажухишҳо ба омӯзиши номи шаҳрҳо мансуб доништа мешавад, аммо қоида онро каме фарохтар тавзеҳ медиҳад. «Полионимия (аз калимаи юнонии *poly* – бисёр ва *onima* – ном) ҳамчун падидаи забоншиносӣ соҳиби чанд ном будани як объекти ҷуғрофӣ – шаҳр, вилоят, воҳиди маъмурӣ – ҳудудӣ» маҳсуб меёбад. Номшиноси маъруф А.Л. Хормов ин масъаларо хеле хуб арзёбӣ намуда, чунин менигорад: «Тағйирёбии таърихию сиёсии номҳои ҷуғрофӣ ва дар як вақт соҳиби чанд ном будани як объекти воҳид – падидаи хоси топонимияи минтақа аст. Ин раванд бевосита ба кӯчишҳои этнографӣ, таҳаввули маъмурию ҳудудӣ ва робитаҳои лингвистии халқҳо алоқаманд мебошад» [Хормов, 1975, с.24].

Номшиноси барҷастаи рус А.В. Суперанская ба ин назар аст, ки «Топонимия хотираи таърихии халқ ва ифодагари равандҳои этнолингвистии гузашта мебошад. Падидаи пайдоиши полионимия бевосита маҳсули алоқаҳои забонии халқҳои мухталиф ва ивазшавии давраҳои таърихию сиёсӣ дар харитаи ҷуғрофӣ аст, ки тавассути он метавонад қабатҳои хоронологии пайдоиши номҳоро муайян кард» [Суперанская, 1985, с. 48].

Давлати Сомониён, ки ҳамчун давраи эҳё ва рушди тамаддуни форсӣ – тоҷикӣ, ҳосатан давраи тиллоии рушди забони форсӣ – тоҷикӣ (дарӣ) маҳсуб меёбад, бо назардошти мавқеи васеи ҷуғрофӣ ва шаҳрҳои обод доштан, маҳзани номҳои ҷуғрофӣ маҳсуб меёфт ва тавассути омӯзиши ин қабати онимӣ шинохти фарҳангу тамаддун, таърихи ғании давлатдорӣ тоҷикон, ҳосатан рушду забони он вақт давлатӣ (форсӣ – тоҷикӣ, дарӣ) имконпазир мебошад. Ин пажухиш ва таҳқиқи забоншиносӣ ба омӯзиши қонуниятҳои ташаккули таҳаввули маводи полионимияи давлати Сомониён бахшида шудааст. Дар зимн маводи мавриди таваҷҷуҳ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад.

Дар забоншиносӣ чанд навъи таҳлил маводи топонимӣ ҳаст, ки ҳар кадом дорои қоида ва талаботи ба хус мебошад. Таҳлили барои маводи бадастомадаи мавриди пажухиши мо – таҳлили луғавӣ – маъноӣ мебошад, ки дар заминаи ду методи омӯзиш: таърихӣ – муқоисавӣ (диахронӣ) ва тасвирӣ (синхронӣ) сурат мегирад. Таҳлили луғавӣ – маъноӣ дар асоси маводи бадастомадаи мавриди пажухиш анҷом дода мешавад ва вазифаи асосии он таснифи маводи топонимӣ аз рӯи маъно ва сохт мебошад.

Дар ин бора ном бурдани як зумра номшиносону пажухишгарон, мисли А.М. Солишев, Ю.А. Карпенко, Н.В. Подальская, В.А. Жучкевич, Э.М. Мурзаев, В.А. Никонов ва чанде дигарон айни мудаост, зеро дар пажухишҳои худ аз нигоҳи назариявӣ амалӣ ба масъалаи мазкур таваҷҷуҳ намуда, дар рушди номшиносии мамолики хориҷ хидмати арзанда кардаанд.

Номшиноси маъруфи рус В.А. Жучкевич дар мавриди аҳамияти таҳлили луғавӣ-маъноии ҷойномҳо ва вобастагии онҳо ба муҳити таърихӣ-ҷуғрофӣ чунин менигорад: «Таҳлили луғавӣ-маъноии ҷойномҳо имкон медиҳад, ки қонуниятҳои пайдоиши номҳо ва алоқамандии онҳо бо хусусиятҳои табиӣ, иқтисодӣ ва таркиби этникии минтақа муайян карда шавад. Вазифаи аввалиндараҷаи ин таҳлил гурӯҳбандии мавод аз рӯи аломатҳои маъноӣ (семантикӣ) мебошад» [Жучкевич, 1980 с.18-22].

Топонимшиноси дигари рус Ю.А. Карпенко баррасии амиқи илмиро дар таснифи дурусти сохторӣ маъноии ҷойномҳо меънидод намудааст: «Топонимия ин як системаи муайян аст, ки дар он таҳлили синхронӣ (тасвирӣ) ва диахронӣ (таърихӣ) бояд таносуби ба ҳам наздик гиранд. Танҳо дар ҳамин ҳолат мо метавонем таснифи дурусти сохторӣ ва маъноии маводи номшиносиро ба даст орем» [Карпенко, 1973, с.35].

Муҳаққиқону донишмандони ватанӣ низ аз радиф қаноат нестанд. Дар масъалаи мавриди таваҷҷуҳ солҳои охир забоншиносони тоҷик Р.Х. Додихудоев, А.Л. Хормов, С. Сулаймонов, Н. Офаридоев, Ҷ. Алимӣ, А. Абдунабиев, Ш. Ҳайдаров, Ш. Исмоилов, О. Маҳмадҷонов, М. Шодиев, Д. Ҳомидзода, Б. Тураев, Р. Шоев, Р. Шодиев ва чанде дигарон қорҳои зиёде анҷом дода, асару мақолаҳои зиёд таълиф намуданд, ки қобили таваҷҷуҳ ва пазириш мебошанд.

Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки солҳои охир тавассути пажухишгарони тоҷик таҳқиқоти мондагор ва қобили таснифоти маводи топонимӣ аз рӯи ҷанбаҳои луғавӣ-маъноӣ дар асоси

маводи чуғрофии манотиқи мухталифи кишвар анҷом дода шудаанд, ки барои кишварҳои доираи густариши забонҳои иронӣ мавриди таваҷҷуҳ ва қобили пазириш гардидаанд. Дар матлаби мо низ зимни таснифи маводи ҷойномҳои давлати Сомониён аз таҷрибаи амалию назариявии пажӯҳишҳои мутазаққир бо истифода аз усулҳои омӯзишу таҳқиқи муосир истифода карда шуда, дар мавриди таҳлили луғавӣ – маъноии ҷойномҳои давлати Сомониён таваҷҷуҳ карда шуд.

Дар илми номшиносӣ зери мафҳуми таҳлили луғавӣ – маъноӣ қабатҳои луғавии маводи ҷойномҳо дар назар дошта шуда, таҳлил маҳз дар заминаи ҳамин маводҳо сурат мегирад. Дар ин пажӯҳиш маводи ҷамъоваришудаи осори хатии асрҳои IX-X, ки дар навишт таърихи давлати Сомониёнро бозгу менамояд, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода мешаванд. Таҳлили маводи мавриди пажӯҳиш нишон дод, ки дар шумори маводи ҷойномҳои давлати Сомониён 663 полионим мавҷуд аст ва ҳамаи ин номҳо дорои таърихи тавлид ва маънову махсусияти хос мебошанд. Болотар ҳам ишора намуда будем, ки дар номшиносӣ дар заминаи мафҳуми полионим асосан номи шаҳр фаҳмида мешавад. Ҳарчанд дар бисёр сарчашмаҳо ба маънои ҷанҷомӣ маънидод шудаанд. Ҷойномшинос ва чуғрофидони машҳури рус, профессор Э.М. Мурзаев дар ин бора ҷоe ишора менамояд: «Дар заминаи пажӯҳишҳои топонимӣ полионимия бештар хоси номи шаҳрҳо ва марказҳои маъмурӣ мебошад, зеро шаҳрҳо ҳамчун маркази тамаддун ва бархурди заминаҳои мухталифи сиёсӣ фарҳангӣ дар сарчашмаҳои таърихӣ чуғрофӣ бо номҳои гуногун сабт гардидаанд. Ин падида дар баробари маънои умумии ҷанҷомӣ, мақоми таърихӣ шаҳрҳоро дар сиёсати ҳудудии давлатдорӣ инъикос менамояд» [Мурзаев, 1984, с.142].

Зимни ҷамъовариҳои маводи мавриди таҳқиқи зерин, ки ба воситаи анҷомаҳои топонимсозии **-кат** ва **-кас** шакл гирифтаанд, дарёфт гардиданд, ки қобили таваҷҷуҳ мебошанд, зеро ин қабати онимӣ қимати таърихӣ забонӣ доранд. Полионимияи мавриди таваҷҷуҳ: Абрадкас, Алсакат, Анудкат, Ардалонкат / Ардалонкас, Ардланкат, Асбаникат, Ахсикат / Ахшикас / Ахсикас / Ахшикат / Аммохискас, Багункат, Бадухкат / Мадухкат / Ядучкат, Боканд, Ядучкат, Байкас / Бинкат / Бинкас / Байкат / Найкас, Банокат / Бинокас / Фанокат, Банункат, Банчикас, Баҳокас, Боркас / Аборкас, Бумкас, Бунчикас / Бамҷкас / Банҷкас / Бунчикат / Лутҳакат / Нумичкат / Нунчикас / Панчикас / Пунчикат, Вағкас / Фағкат / Фағкас / Фағкат, Ванкат, Войкат / Вонкас / Воткас / Вайкат / Ронкат, Данфагонкат, Дахкас, Диломкат, Искат, Карҷокас, Кӯкас, Куркас / Куркат, Мадямачкат, Маконкас / Тақобкас, Навекас, Навичкас, Навкас / Тункат / Лумкат / Навкат / Нукат, Наҷокас, Офаринкат / Афрункас / Фаринкат / Фарнкас / Фарнкат / Фринкент / Фарункас, Сабкас, Бискас, Сақоқат, Саломкас, Соникат, Субоникат / Арсубоникат / Орсубоникат / Асбоникат / Саноскат / Субоникас / Соникас, Тубкас, Тукас, Уштуркат / Шутуркат / Шутуркас, Фаранкат, Фарнкас, Фарункас, Харашкат / Харашкас, Харганкат, Харҷонкат / Хараскат, Хотункас / Хотункат, Худоинкат, Ҳаднамкат / Ҳадаскат / Ҳадиманкат / Ҳадиманкан, Ҳарамкат / Ҳараҳкас, Ҳараҳкас, Ҳарсанкас, Ҳоирмакат, Ҷабғукас / Бағуйкас / Файбукат / Ҷабғукат / Ҷабғункас / Ҷайғукас / Ҷайғукат / Ҷайғункас, Ҷанқавмакат, Чинонҷкат / Чиночкат, Шавкат, Шутуркас, Шутуркат [Ҳудуд-ул-олам, 2014] ва амсоли инҳо.

Мавқеи анҷомаҳои топонимсозии **-кат** ва **-кас** дар забоншиносӣ, ҳосатан номшиносии тоҷик бориз арзиёбӣ мегардад, зеро тавассути ин анҷомаҳо ҷойномҳои зиёди аз рӯи баромад тоҷикӣ, ки дар осори таърихӣ мавқеи шоиста доранд, шухрат доранд. Шаҳрҳои бузургу шинохтаи сарзаминҳои қадимаи тоҷикнишини тавассути анҷомаҳои топонимсозии **-кат** ва **-кас** (ва гунаҳои дигар он) монанди Ахсикат, Банчикас, Бунчикат, Нумичкат / Нунчикас, Пунчикат, Мадямачкат, Хараскат, Хотункас / Хотункат, Худоинкат, Ҳаднамкат / Ҳадаскат / Ҳадиманкат / Ҳадиманкан, Ҳарамкат / Ҳараҳкас, Ҳарсанкас, Ҳоирмакат, Бағуйкас / Файбукат / Ҷабғукас / Ҷабғукат / Ҷабғункас / Ҷайғукас / Ҷайғукат / Ҷайғункас, Ҷанқавмакат, Чинонҷкат / Чиночкат, Шавкат, Шутуркас, Шутуркат [Ҳудуд-ул-олам, 2014] ва амсоли инҳо шакл гирифтаанд ва то ин замон дар шакли таърихӣ худ омада расидан.

Анҷомаҳои топонимсозии **-кат** ва **-кас** (гунаҳои дигар он **-канд**, **-кент**) дар забоншиносии тоҷик, ки решаи таърихӣ дорад, дар омӯзиш ва шаклгирии топонимикаи

Осиёи Миёна, махсусан номгузории ҷойномҳои тоҷикӣ мавқеи меҳварӣ дорад. Анҷомаҳои **-кат** ва **-кас** (гунаҳои дигар он **-кенд**, **-кент**), асосан ба субстрати забонҳои эронӣ (эронӣ шарқӣ) мансубият дошта, дорои таърихи қадимӣ мебошад. «Ҷойномҳои дорои унсури **-кат**» яке аз қабатҳои қадимтарини ҷойномҳои суғдиро ташкил медиҳанд. Калимаи суғдии **kaθ** (**kat**) маънои «шаҳр, маскан»-ро дошт. Номҳо бо унсури **-кат**-ро муҳаққиқон на танҳо дар Суғд, балки дар Фарғона, Шош (Чоч) ва Илок низ пайдо мекунад, ки ин аз сукунати суғдиён дар аҳди бостон шаҳодат медиҳад [Хромов 1975, с. 42-43].

Анҷомаи топонимсозии **-кат** яке аз анҷомаҳои маъруф ва сермахсули формантҳои ҷойномсоз дар ҳудуди Мовароуннаҳри таърихӣ, ҳосатан шаҳрҳои Суғди бостон, Фарғона, Илок ва Чоч махсуб меёбад, ки маънои шаҳр, деҳа, қалъа ва ё масканро ифода мекунад. Дар ин бора топонимшинос А.Л. Хромов таъкид мекунад: «...Форманти **-кат** ба қабати қадимтарин топонимияи суғдӣ тааллуқ дошта, маънои «шаҳр, деҳа»-ро дорад ва мавҷудияти он дар манотиқи Фарғона, Чоч ва Илок гувоҳи ҳудуди густурдаи таърихии Мовароуннаҳр аст» [Хромов 1975, с. 42]. Эроншиноси рус, профессор В.А. Лифшице анҷомаи ҷойномсозии **-кат**-ро ба андешаи А.Л. Хромов ҳамсон маъно додааст: «Калимаи суғдии *kaθ / kaθa* (дар *навишти баъди суғдӣ -кат*) истилоҳи маъмул барои ифодаи шаҳр ва ё маскан буд, ки ҳам дар матнҳои буддой ва ҳам дар дастанвисҳои бостонӣ мисли кӯҳи Муғ дарҷ гардидааст. Ин истилоҳ асоси ҷойномҳои сершумори Осиёи Марказиро бо формантҳои **-кат**, **-канд** ва **-кент** ташкил додааст» [Лифшице 1962, с. 134].

Дар минтақаи Осиёи Миёна чандин забонҳои дунё ба сифати забони муошират мавриди қорбурд қарор доранд, ки онҳоро аз нигоҳи гениологияшон ба хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, ҳосатан гурӯҳи забонҳои эронӣ (тоҷикӣ, забонҳои помирӣ, ҷғнобӣ) ва туркӣ-муғулӣ (ӯзбекӣ, қирғизӣ, туркманӣ, ӯйғурӣ ва ғ.) ҷудо намудан мумкин аст. «Дар ҳамаи забонҳои номбурдаи минтақа ҷузъи **-кат** (**-kat**) чун топоформант бо гунаҳои худ **-кант** (**-kant**), **-кенд** (**-kend**), **-кент** (**-kent**), **-ганд** (**-qand**), **-када** (**-kada**), **-ката** (**-kata**), **-ганс** (**-gans**), **-қанд** (**-qand**), **-чанд** (**-jand**), **-ганҷ** (**-ganj**), **-чод** (**-čād**), **-чед** (**-čed**), **чодик** (**-čādik**), **-чед** (**-čed**) дер боз мавриди истифода қарор мегирад. Дар ҳамаи ин забонҳо ин вожа бар ифодаи мафҳуми манзилу будубош ва ҷойном меояд, ки воқеияти таърихӣ – фарҳангии зиндагии соҳибони забонро инъикос намуда, мансуб ба баҳши луғоти этнофарҳангии ҳар забон доништа мешаванд. Ҳуди мафҳуми «**манзил**», «**ҷойи зист**» ва «**буду бош**» махсули таҷрибаи зиндагии мардум буда, сохт, шакл ва тарзи меъморӣ он дар муҳиту шароити зисти инсон созмон ва мутобиқи дидгоҳ ва завқу саликаи ҳунарии ҳар халқ шакл гирифтааст». Дар забон инъикоси тасаввури қуллии мафҳуми мазкур бо мафҳуми **консепт** ифода ёфта, фарогири силсилаи калимаҳо ва истилоҳоти гуногунест, ки дар гузашта дар забон ба қор бурда мешуданд ё дар ҳоли ҳозир дар истеъмол қарор доранд. Забоншинос Д.И. Эделман барои ифодаи консепти «хона, манзил, иқоматгоҳ» дар забонҳои эронии шарқӣ чаҳор шакли мабдаи вожагонро муқаррар намудааст, ки аз ин шаклҳо дар забонҳои муосири гурӯҳи мазкур вожагони марбута ташаккул ёфтаанд. Ў зикр менамояд, ки маншаи таърихии калимоти ин силсиларо решаҳои: 1) эронии бостон ***dam-**, ***dama-**, ***d(a)man**, ***dmana-**, **nmana-** «хона, манзил» (<ҳиндуаврупоӣ **dm-**, **dm̥-**, ***domo-**; авестоии готҳо ва пасин **dam-**, авестоии пасин **nmāna-**); 2) эронии бостон ***kata-**, ***kata-** (<ҳиндуаврупоӣ ***kn-to-** аз феъли ***k(h)an-** «кандан, кофтан»), авестой ***kata-** «кулба, чордевор»; 3) эронии бостон ***grda-** (<ҳиндуаврупоӣ ***ghrdho-**), авестоии пасин (чинси музакқар) **гәкәда-** «лона, дара (ҳамчун маскани девҳо)»; 4) эронии мабдаъ ***vīs-**, ***vīsa-** (<ҳиндуаврупоӣ ***woik-**, ***wik-**, ***woiko-** «хона, русто, маҳали иқомат»), авестой **vīs** - «хона, русто, табор» ташкил медиҳанд [x13,166]: Абрадқас [Abradkas], Бағуйқас [Bağuykas], Баҳоқас [Bahākas], Баҷирбакон [Bağırkân], Бисқас [Biskas], Вағқас [Vağkas], Войгон / Войкон [Vāygān / Vāycān], Вулошгирд [Vulāšgird], Ғузҷанд / Ғурҷанд [Ğuzjand / Ğurjand], Дахқас [Daxkas], Кӯқас [Kōkas], Курқас [Kurkas], Курқат [Kurkat], Маконқас [Makānkas], Навеқас [Navekas], Навиққас [Navīqkas], Начоқас [Nağākas], Сабқас [Sabkas], Сақалқанд [Sakalkand], Сибинақон [Sibinskān], Тақобқас [Takābkas], Туқас [Tukas], Фағқас [Fağkas], Фағқат [Fağkat], Файъуқат [Fay’ukas], Фарунқас [Farunkas], Фаъқат [Fa’kat], Ҳараҳқас [Harahkas], Ҳарсанқас [Harsankas], Ҷабғуқас / Ҷабғуқат

/ Ҷабғункас, Ҷайғукас, Ҷайғукат [Ĵabğukas / Ĵabğukat/ Ĵabğunkas / Ĵayğunkas / Ĵayğukat], Чанд [Ĵand], Шутуркас [Šuturkas], Юканд [Yukand], Явканд [Yavkand] ва амсоли инҳо.

Анҷомаи топонимсози **-кас** нисбат форманти **-кат** каммаҳсул аст ва мавриди омӯзиши амиқ қарор нагирифтааст ва мавқеи густариши маҳдуд дорад. Ин формант (**-кас**) бештар дар минтақаҳои кӯҳии Тоҷикистон, хосатан водии Рашт, Хатлон, Бадахшон ва баъзе минтақаҳои Суғд қорбурд гардидааст. Дар пажӯҳишҳои забоншиносон пайдоиши форманти **-кас** ба ду манбаъ нигаронида шудааст. Яке онро мансуби забонҳои сақой/суғдӣ дониста, баргирифта аз шакли тағйирёфтаи калимаи суғдӣ **kâs** медонад, ки маънои «ҷой, макон, канора, соҳил» ё «деҳа, маскан»-ро ифода мекунад. Дар мавриди дигар форманти **-кас** бозсохтаи як гуйиши тоҷикӣ маъно шудааст. Ба қавле **-кас** баргирифта аз калимаи «каш» ба маънои «кашидан, тӯл кашидан, соҳил ё паҳлуи кӯҳ» ва ё муродифи мафҳуми «газ» ба маънои «ҷойи баланд» маъно гардидааст, ки қобили тавачҷуҳ нест, зеро бештари сарчашмаҳои илмӣ ин формантро таҳлил намуда, онро ба субстрати эронии шарқӣ мансуб медонанд, аз ҷумла топонимсишинос А.Л. Хромов дар пажӯҳишҳои худ номҳои ҷуғрофии дорои анҷомаи **-кас** / **-каш**-ро ба забонҳои эронии шарқӣ мансуб медонад, ки дигар ҷойи шаку шубҳа намемонад.

Дар зимн қорбурди чанд ҷойномро, ки тавассути форманти ҷойномсози **-kat** ва **-kas** шакл гирифтаанд, мавриди омӯзишу баррасӣ қарор медиҳем, то мавқеъ ва вазифаи ин формантҳои ҷойномсозро дақиқ намоем.

Дар ин пажӯҳиш ҷойномҳоро мавриди таҳқиқи қарор додем, ки дар шаклгирии онҳо формантҳои **-кат** ва **-кас** иштирок мекунад, монанди Алсакат, Анудкат, Ардалонкат, Ардланкат, Бағуйкас, Багункат, Бадухкат, Байкат, Бинкат, Вайкат, Ванкат, Войкат, Данфагонкат, Диломкат, Искат, Куркат, Лумкат, Мадямачкат, Навкат, Нукат, Офаринкат, Тункат, Уштуркат, Файъукат, Фаранкат, Фаринкат, Фарнкат, Харашкат, Харганкат, Харҷонкат, Хотункас, Хотункат, Ҳараҳкас, Ҳараҳкас, Ҳарсанкас, Ҳоирмакат, Ҷабғукас, Ҷабғукас, Ҷабғукат, Ҷабғункас, Ҷайғукас, Ҷайғукат, Ҷайғункас, Ҷанқавмакат, Ҷинонкат, Ҷиночкат, Шавкат, Шутуркас, Шутуркат ва амсоли инҳо.

Ҷойноми Навкат, ки дар гунаҳои Тункат/Лумкат/Навкас/Нукат низ ба қор бурда мешавад. Ҷойном будани он дар сарчашмаҳо дақиқ шудааст: «Навкас қасабаи Элок аст ва ӯро шаҳристонест ва кӯҳандиз аст ва рабаз аст. Ва эшонро рӯдест, «Элок» хонанд ва ин Навкас бар лаби ӯ ниҳодааст» [Худуд-ул-олам, с.66]. Донишномаи давлати Сомониён Навкасро «... Шаҳре дар тавобеи Элок ва маркази он будааст. Маркази Элок дар маъхазҳои асримиёнагӣ бо номҳои «Тункат», «Лумкат», «Навкат» ё «Нукат» низ сабт шудааст» маъно намудааст [Донишнома, ҷ.2, с.5].

Таркиби ҷойноми Навкат ва гунаи дигари он Навкас аз ду ҷузъи мустакили тоҷикӣ ташкил ёфтааст. Ҷузъи Nav-kat / Nav-kas, яъне маънои навшаҳр, шаҳри навбунёдро ифода мекунад. Чунин навъи номгузорӣ таҷрибаи нав набуда, номи шаҳрҳои «Нове», «Новгород», «Новосибирск», «Нью-Йорк» ва ҷанде дигар маҳз дар ҳамин қолаб пайдо гардидаанд.

Ҷойноми дигари мавриди тавачҷуҳ Ҷабғукас мебошад, ки дар гунаи Бағуйкас / Файъукат / Ҷабғукат / Ҷабғункас / Ҷайғукас / Ҷайғукат / Ҷайғункас муастамал аст. Мавзеи ҷуғрофӣ будани онро сарчашмаҳои зиёд таъйид кардаанд. Донишномаи Сомониён дар тақия осори Истархӣ (с.355-356), Минорский (с.201) ва Ҷайҳонӣ (с.199) чунин менигорад: «Ҷабғукас, мавзее аз тавобеи Шош. Дар маъхазҳои асримиёнагӣ Ҷабғукас ба гунаҳои «Бағуйкас», «Ҷабғукам», «Ҷабғункас», «Ҷайғукат», «Ҷабғукат» ва «Файъукат» низ сабт гардидааст [Донишнома, ҷ.2, с.827].

Ҷойноми Ҷабғукас ва гунаҳои он (Бағуйкас / Файъукат / Ҷабғукат / Ҷабғункас / Ҷайғукас / Ҷайғукат / Ҷайғункас) дар топонимикаи таърихӣ Мовароуннаҳр, хосатан ҳавзаи Шош/Чоч яке аз намунаҳои барҷастаи ҷойномҳои гибрид, яъне баргирифта аз ҷузъҳои туркӣ – суғдӣ маҳсуб меёбад. Ба андешаи шарқшиноси рус В.Ф. Минорский ҷойноми Ҷабғукас аз вожаи туркии «Ябғу» (Ҷабғу), ки унвони сиёсӣ ва ҳарбии туркӣ ва ҷузъи субстрати эронӣ шарқӣ (суғдӣ)-и **-кас**, **-кат**, ки вазифаи ҷойномсозӣ дошта, маънои «шаҳр, қалъа, маскан»-ро ифода мекунад, шакл гирифтааст.

Андешаи В.Ф. Минорский дар мавриди вожаи «Ябғу» (Ҷабғу), ки унвони сиёсӣ ва ҳарбии туркӣ маънидод намудааст, муаррихон назари ҳамсон доранд. Дар ҳақиқат вожаи «Ябғу/Ҷабғу» дар хонадони Ҳоконӣ нишонаи мақоми ниҳоят баланд – волии вилоят ё унвони дуҷуми давлатдорӣ пас аз Ҳокон будааст. Асрҳои VI-VIII ҳокимони сулолаҳои туркӣ дар Чоч/Шош, Тахористон ва Фарғона худро «ҷабғу» ном мебарданд. Академик Б. Ғафуров дар ин бора чунин менигорад: «Волиёни ин вилоят унвоне доштанд, хитоиҳо онро бо калимаи «хи-хеу» (талаффузи қадимияш *hear-goh*) ифода кардаанд. Қариб шакке нест, ки ин худи ҳамон унвон мебошад, ки баъдҳо дар тангаҳои Кушониён ба намуди *yavuga* ба назар мерасад ва сипас, ба туркҳо ба шакли калимаи «ябғу» гузаштааст. Ба ақидаи Г. Бейлӣ барои маънои унвони мазкур форсӣ ва маънояш бояд калимаи «сардор» бошад» [Ғафуров, 2008, с.134]. Мо низ ба ин назарем, ки ҷойноми Ҷабғукас барои маънои «сардор» бошад» [Ғафуров, 2008, с.134]. Мо низ ба ин назарем, ки ҷойноми Ҷабғукас барои маънои «сардор» бошад» [Ғафуров, 2008, с.134]. Мо низ ба ин назарем, ки ҷойноми Ҷабғукас барои маънои «сардор» бошад» [Ғафуров, 2008, с.134].

Ҳамин тариқ, ҳангоми таҳлили баррасӣ ва пажӯҳиши ҷойномҳои давлати Сомониён, ки тавассути формантҳои ҷойномсозии **-кат** ва **-кас** шакл гирифтаанд, маълумоти дақиқа дар мавриди шинохти бештаре пайдо намудем. Зимни омӯзиши маводи ҷойномҳои мазкур, ки номи шаҳракҳои қадимаву обод зикр ёфтаанд ва ин шаҳрҳо ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти мардуми сарзамини таърихи Сомониён ва рушди тамаддуну фарҳанг, расму оини эшонро дар арсаи таърих ошкор сохтаанд, ба пажӯҳиши мо хеле кӯмак намуданд. Таърихи ин шаҳрҳо бозгӯи таърихи миллатҳои гуногун буда, ҳангоми омӯзишу баррасии паҳлуҳои норавшану ноғуфтаи таърихи гузаштаи халқи ин сарзаминҳо ошкор гардида, ҳамчунин расму оин ва урфу одати мардумони бумии ин сарзамин ошкор хоҳанд гардид.

Адабиёт:

1. Ғафуров, А.Б. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ/А.Б. Ғафуров. - М.: «Наука», 1987. – 220 с.
2. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав/Б.Ғ. Ғафуров. – Душанбе: «Дониш», 2008. – 870с.
3. Донишнома Сомониён. Дар ду мучаллад. Ҷилди якум. – Хучанд: «Нури маърифат», 2008. – 545 с.
4. Донишнома Сомониён. Дар ду мучаллад. Ҷилди якум. – Хучанд: «Нури маърифат», 2009. – 528 с.
5. Жукчевич В.А. Общая топонимика: учебное пособие для вузов. -3-е перераб/В.А. Жукчевич. – Минск: «Высшая школа», 1980. – 288с.
6. Карпенко, Ю.А. Свойства и источники топонимической системы // Вопросы языкознания/Ю.А. Карпенко.–Москва: «Наука», 1973.-№4.-С.32-44.
7. Лившиц, В.А. Юридические документы и письма (Согдийские документы с горы Муг. Вып. II)/В.А. Лившиц. – Москва: ИВЛ, 1962. – 222 с.
8. Мурзаев, Э.М. Словарь местных географических терминов/Э.М. Мурзаев. – Москва: «Мысль», 1984. – 262 с.
9. Суперанская, А.В. Что такое топонимия?/А.В. Суперанская. – Москва: «Наука», 1985. – 214 с.
10. Хромов, А.Л. Очерки по топонимии Таджикистана/А.Л. Хромов. – Душанбе: «Дониш», 1975. – 162 с.
11. Худуд-ул-олам минал машриқ ва минал мағриб (таҳияи А. Қосимов). - Душанбе: «Ирфон», 1973.-132 с.
12. Худуд-ул-олам. – Душанбе: «Бухоро», 2014. – 588 с.

АНҶОМАҲОИ **-кат**, **-кас** ВА МАВҶЕИ ОНҲО

ДАР ТАШАККУЛИ ПОЛИОНИМИЯ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Мақолаи мазкур ба баррасии яке аз масъалаҳои муҳими топонимикаи таърихи тоҷик – мавҷеи формантҳои ҷойномсозии **-кат** ва **-кас** дар ташаккули топонимияи давлати Сомониён (асрҳои IX-X) бахшида шудааст.

Муаллиф дар заминаи сарчашмаҳои хаттии асри миёнагӣ, аз ҷумла «Худуд-ул-олам» ҷойномхое, ки тавассути формантҳои **-кат** ва **-кас** шакл гирифтаанд, тавассути методҳои таърихӣ-муқоисавӣ (диахронӣ) ва тасвирӣ (синхронӣ) таҳлили луғавӣ-маъноии онҳоро анҷом додааст.

Мақола дар таҷрибаҳои таҳқиқоти олимону пажӯҳишгарон ва муҳаққиқони дохилию хориҷӣ А.М. Селищев, Ю.А. Карпенко, Н.В. Подольская, В.А. Жучкевич, Э.М. Мурзаев, В.А. Никонов, Р.Х. Додихудоев, А.Л. Хромов, С. Сулаймонов, Н. Офаридоев, Ҷ. Алимӣ, А. Абдунабиев, Ш. Хайдаров, Ш. Исмоилов, О. Маҳмадҷонов, М. Шодиев, Д. Ҳомидов, Б. Тураев, Р.Шоев ва дигарон анҷом дода шудааст.

Дар мақола нишон дода мешавад, ки анҷомаи **-кат** (баромадаш аз вожаи суғдӣ kaθ - «шаҳр, маскан») яке аз сермахсултарин унсурҳои ҷойномсоз дар худуди Мовароуннахри таърихӣ (Суғд, Фарғона, Чоч ва Илок) мебошад. Форманти **-кас** нисбат ба он каммахсултар буда, бештар дар манотиқи кӯҳии Тоҷикистон (Рашт, Хатлон, Бадахшон) ба назар мерасад ва муаллиф онро низ ба субстрати забонҳои эронии шарқӣ мансуб медонад.

Муаллиф зимни таҳлили мавод ин қабати топонимҳоро, ки бо унвони полионимия шинохта мешавад аз дохили маводи онимии давлати Сомониён ҷудо намуда, дар асоси хусусият ва мавқеи ҷуғрофияш баррасӣ намудааст.

Калидвожаҳо: топонимия, полионимия, таҳлили таърихӣ – забоншиносӣ, таҳлили луғавӣ – маъноӣ, баррасии забоншиносӣ, маводи онимӣ, методи таърихӣ-муқоисавӣ, методи тасвирӣ.

СУФФИКСЫ -кат, -кас И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИОНИМИИ ГОСУДАРСТВА САМАНИДОВ

Данная статья посвящена исследованию одного из важнейших вопросов таджикской исторической топонимики - роли топонимообразующих формантов **-кат** и **-кас** в формировании топонимии государства Саманидов (IX–X вв.).

На основе средневековых письменных источников, в частности географического трактата «Худуд аль-алам», автор проводит лексико-семантический анализ топонимов, образованных с помощью формантов **-кат** и **-кас**, используя историко-сравнительный (диахронический) и описательный (синхронический) методы.

Исследование опирается на труды отечественных и зарубежных ученых и исследователей, таких как А.М. Селищев, Ю.А. Карпенко, Н.В. Подольская, В.А. Жучкевич, Э.М. Мурзаев, В.А. Никонов, Р.Х. Додихудоев, А.Л. Хромов, С. Сулаймонов, Н. Офаридоев, Дж. Алими, А. Абдунабиев, Ш. Хайдаров, Ш. Исмоилов, О. Махмаджонов, М. Шодиев, Д. Хомидов, Б. Тураев, Р. Шоев и других.

Автор в статье показывает, что суффикс **-кат** (восходящий к согдийскому слову kaθ - «город, селение») является одним из наиболее продуктивных топонимообразующих элементов на территории исторического Мавераннахра (Согд, Фергана, Чач и Илак). Формант **-кас** менее продуктивен по сравнению с ним и чаще встречается в горных регионах Таджикистана (Рашт, Хатлон, Бадахшан); автор также относит его к субстрату восточноиранских языков.

В ходе анализа материала автор выделяет данный пласт топонимов, известный как полионимия, из общего массива онимического материала государства Саманидов и рассматривает его на основе географических особенностей и местностей.

Ключевые слова: топонимия, полионимия, историко-лингвистический анализ, лексико-семантический анализ, лингвистический анализ, онимический материал, историко-сравнительный метод, описательный метод.

THE SUFFIXES -KAT AND -KAS AND THEIR ROLE IN THE FORMATION OF THE POLYONYMY OF THE SAMANID STATE

This article is devoted to the study of one of the most important issues in Tajik historical toponymy - the role of the toponym-forming formants **-kat** and **-kas** in the formation of the toponymy of the Samanid state (IX–X centuries).

Based on medieval written sources, particularly the geographical treatise «Hudud al-Alam», the author conducts a lexical-semantic analysis of toponyms formed by the **-kat** and **-kas** formants, utilizing historical-comparative (diachronic) and descriptive (synchronic) methods.

The research relies on the works of both domestic and foreign scholars and researchers, such as A.M. Selishchev, Yu.A. Karpenko, N.V. Podolskaya, V.A. Zhuchkevich, E.M. Murzaev, V.A. Nikonov, R.Kh. Dodikhudoev, A.L. Khromov, S. Sulaymonov, N. Ofaridaev, J. Alimi, A. Abdunabiev, Sh. Khaidarov, Sh. Ismoilov, O. Mahmadjonov, M. Shodiev, D. Khomidov, B. Turaev, R. Shoev, and others.

The article demonstrates that the suffix **-kat** (derived from the Sogdian word *kaθ* – «city, settlement») is one of the most productive toponym-forming elements in the territory of historical Transoxiana (Sogd, Fergana, Chach, and Ilak). The formant **-kas** is less productive by comparison and is more frequently encountered in the mountainous regions of Tajikistan (Rasht, Khatlon, Badakhshan); the author also attributes this to the substratum of Eastern Iranian languages.

In the course of the analysis, the author isolates this layer of toponyms, known as polyonymy, from the general array of onymic material of the Samanid state and examines it based on geographical features and location.

Keywords: toponymy, polyonymy, historical-linguistic analysis, lexical-semantic analysis, linguistic analysis, onymic material, historical-comparative method, descriptive method.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдусамадзода Эраҷ Абдусамад, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Сангак Сафаров 16. Тел.: (992)918-13-99-68.

Сведения об авторе: Абдусамадзода Эрадж Абдусамад, кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознания и истории языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Сангака Сафарова, 16. Тел.: (992)918-13-99-68.

Information about the author: Abdusamadzoda Eraj Abdusamad, candidate of philological sciences, associate professor of the department of linguistics and history of the language, Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Republic of Tajikistan. Kulob city, Sangak Safarov Street, 16, Tel.: (992) 918-13-99-68.

Муқарриз: Саидзода М.Б., д.ф. (PhD), аз рӯйи ихтисоси филология, дотсент Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

ТДУ:81+80-95 (075.8)

С-51

АБДУЛВОСЕИ ҶАБАЛӢ ВА РАШИДАДДИНИ ВАТВОТ

Собирзода Ҳ.Ю., н.и.ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ташвиқ ва тарғибе, ки Маликшоҳ ва Санҷар, умаро ва вузарои онҳо аз шеърӯ шоирӣ кардаанд, сабаб шуд, то ки шуаро ва арбоби завқ рӯй ба дарбори онҳо оваранд ва ғолибан навохти бисёр ҳам дидаанд. Ҳамаи ин, албатта, таъсири хешро ба адабиёт, бахусус ба

адабиёти давраи мавриди назар, мегузорад. Мувофиқи шаҳодати сарчашманигорон, ҳеҷ подшоҳе дар шеършиносӣ, шоирпарварӣ ва ба қадри эшон расидан ба Султон Санҷар баробар намешуд. Вай ба шуарои порсизабон таваҷҷуҳи хоссе дошта, баҳусус, аз ширинии каломи Абдулвосеи Ҷабалӣ дилканданӣ надошт, зеро Ҷабалӣ сола аз ҳазрат дур шуд ва барои дидори арҳомаш ба Ғарҷистон рафт ва Санҷар ба ӯ мулаттафа набишт, пайк фиристод ва мисол дод, ки дар омадан мусораат намояд [6, с. 43].

Шоирон дар дарбори эшон ба эҷод машғул гардида, байни худ робитаҳои эҷодӣ барқарор намуда буданд ва ё дар радифи шеъри якдигар аз рӯи эҳтиром шеър месуруданд. Яке аз ин гуна шоирон, ки бо Абдулвосеи Ҷабалӣ робитаи эҷодӣ барқарор намуда буд, ин Рашидаддини Ватвот мебошад. Имом Рашидаддин Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Абдулҷалил Умари Котиби Балхӣ, ки маъруф ба Рашидаддини Ватвот мебошад, дар шаҳри Балх ба дунё омадааст ва аз муосирони Абдулвосеи Ҷабалӣ махсус меёбад. Ин шаҳр, яъне Балх аз поёни асри XI то нимаи дууми асри XII яке аз бузургтарин ва ободтарин шаҳрҳои Хуросон ба шумор мерафт. Ҳангоме ки саросари Эрони он рӯз ба дасти Салҷуқӣён афтод ва бузургтарин шоханшоҳиро пас аз Сомонӣён ташкил доданд, вазири хирадманд Низомулмулк бештар ба чор шаҳр аҳамият дод, ки яке аз онҳо шаҳри Балх мебошад. Яке аз мадрасаҳои хешро дар ин ҷо бунёд намуд, ки дар он ҷо устодони моҳир шогирдони зиёдеро дар ҳар улум тарбия мекарданд. Рашидаддини Ватвот низ аз шогирдони мадрасаи мазкур ба ҳисоб меравад. Кори Рашидаддини Ватвот ба ҷое мерасад, ки соҳиби девони рисолат мешавад. Сабаби чунин пешрафтро дар он медонем, ки дар он замон девони иншо ё рисолатро ба касоне месупориданд, ки доно ва дар назму насри ду забон: порсӣ ва тозӣ забардаст буданд. Ҳамаи дониш ва ҳунархоро, ки лозимаи як дабири касбӣ буданд, Рашидаддини Ватвот доро буд.

Дар навозиш ва тарбияти аҳли адаб ва шеърдӯст будани Санҷар таъкиранивисон ҳикмати аҷибе нақл кардаанд, ки аз мутолиаи он ҳама ба ҳубӣ маълум мегардад, ки дар дарбори ин шох шеърӯ шоирӣ ва улуми адабӣ то ҷӣ андоза қадру қимат доштааст. Аз гуфтаи Абдулҳусайни Зарринқӯб ба ҳубӣ пайдост, ки Санҷар ба шеър ва адаби форсӣ алоқамандии бештаре доштааст: «Гузашта аз силот ва ҷавоизи бисёр, ки бад-онҳо ато мекард, ғолибан, онҳоро ба мунодимаат ва маҷолисати хеш тахсис меод ва ё ба амалҳо ва маъмуриятҳо мефиристод» [3, с. 281].

Мақсад аз таъкиди муаллифи мазкур, ки “силот ва ҷавоизи бисёр, ки бад-онҳо ато мекард” ҳадои шох бар шоирону адибон аст. Чунин ба назар мерасад, ки Адиб Собирро ҳамчун сафир ба дарбори Отсизӣ Хоразмшох фиристода буд. Аз ин муомила ҳам маълум мегардад, ки Санҷар ба шуаро ниёзманд буд ва дар навбати хеш, шуаро низ барои касби маош ба ӯ эҳтиҷманд буданд.

Рашидаддини Ватвот бо шоирони ҳамасри хеш, ба монанди Ҳоконии Шарвонӣ [1, с. 226], Адиб Собирӣ Тирмизӣ [1, с. 323], [1, с. 449] ва Абдулвосеи Ҷабалӣ ҳам робитаи дӯстӣ ва ҳам эҷодӣ доштааст, ки мо онро аз мутолиаи девони шоир мушоҳида намудем.

Абдулвосеи Ҷабалӣ, бино ба қавли Қивомуддава, соҳиби таъби саршор ва табиати ҳасос буда, дар дорулмулки Ғазнин, ки дар он ҷо бозори шеърӯ адаб равнақи босазое дошт, дар таронаву ғазал, мадҳу ҳичову насиб татаббуи қофӣ кард. Дар илми арӯз ва қофияи писандидае, ки каломи мавзунро меорояд, чандон маҳорат ёфт, ки ғурари гуфтор ва дурари ашъораш ятимаи даҳр ва салофаи аср омад [5, с. 485].

Баъдан Абдулвосеи Ҷабалӣ ба дарбори Султон Санҷар роҳ меёбад. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо, роҳ ёфтани Ҷабалӣ ба дарбори Султон Санҷар ба таври иттифоқӣ набудааст. Вақте ки Султон Санҷар ба мадад ва тақвияти Баҳромшох, ки хоҳарзодаи падараш буд, лашкар ба Ғазнин кашид, Абдулвосеъ қасидаеро дар мадҳи Санҷар иншо кард. Дар суҳбати аввал Султон мутаваҷҷеҳи раояташ гардида, ӯро ҳамроҳи худ ба дорулмулки Марв бурд ва муддати чордаҳ сол Ҷабалӣ дар дарбори ӯ хидмат намудааст. Аз ашъори дар ин даврон сурудаи шоир маълум мешавад, ки дар он муддат зиндагиаш дар ростии адлу дод ҷараён гирифтааст:

Зи адли комили Хусрав, зи амни шомили Султон
Тазарву кабку гурӯ мӯр гаштастанд дар кайҳон [2, с. 359].

Санҷар шеърӣ Ҷабалиро шунид, истеъдод ва қареҳаи нубуғашро дид, вайро навохту
силаи гарон дод ва фармуд, ки дар рикоби ҳумоюн ба Марв биёяд ва ба маликушшуарои
дарбори хеш – Амир Муиззӣ фармуд, то дар қораи назар дошта бошад. Абдулвосеи Ҷабалӣ
хидмат кард ва бадохатан фармуд:

Ман ҳамчу хок хораму ту офтобвор,
Гулҳову лолаҳо диҳам, ар тарбият кунӣ [4, с. 547].

Ҳамин тавр, аз гуфтаҳои болоӣ маълум мешавад, ки замони зиндагии Абдулвосеи
Ҷабалӣ аз нигоҳи вазъи сиёсӣ иҷтимоии замон давраи бисёр пуршебу фароз буда, вазъи
сиёсии замона ҳамчун муҳарриқи асосии тағйири равиши сухани адабӣ дар ҷиғунагии вазъи
адабӣ нақши муҳимме гузоштааст.

Абдулвосеи Ҷабалӣ шоҳиди ҳамаи кашмакашиҳои сиёсии замона, махсусан, аҳди
Султон Санҷар буда, дар ашъораш ин шоҳи шӯҷоатманд, одил ва шеърдӯсту олимпарварро
ситоиш кардааст. Дар умум, нақши вазъияти сиёсӣ иҷтимоии замона, доираи муносибатҳои
адиб бо ҳамзамонон ва дигар нишонаҳои алоқаманд ба вазъи адабиро дар миёни ашъори
шоир дучор шудан мумкин аст.

Дар мавриди вазъи шеърӣ шоирӣ бояд гуфт, ки рӯзгори Султон Санҷар давраи
дуҷуми тараққиӣ шеърӣ шоирӣ маҳсуб меёбад. Чунонки қаблан зикр шуд, Санҷар тоҷдори
фозил ва шеършиносу шеърпарвар буд. Илму адаб ва ҳунари зеборо дӯст мебошт. Хуш
дошт, ки устодони сухан перомунаш бошанд ва дар мадҳаш ҷамоаҳои фарроғе бигӯянд.
Тарбияти ин фирқаро беҳтар аз ӯ касе накардааст [4, с. 553].

Шоҳзодагон ва вузарову умарои Салҷуқӣ ҳам кардани китоб ва ҳамнишинӣ бо
удавову фузало ва шунидани ашъори шевори мепазируфтанд ва забони дарборашон низ
форсӣ ба шумор мерафт. Султон Санҷар бо ин ки худ туркнаҷод буд, ба забони форсӣ
мароқи ҳоссе дошт ва забони дарбораш форсӣ буд. То ҳаде метавонист удабо ва
донишмандонро дар гирди хеш ҷамъ меовард ва бо уламо мунозира мекард. Гоҳе мешуд, ки
“дар маҷолис ҳуди Санҷар шеъре тарғ мекард ва ба устодон мефармуд, ки вазну қофияи онро
дуруст кунанд ва аз он ҷамоа ё ҷомае бисозанд” [7, с. 167].

Дар навозиш ва тарбияти аҳли адаб ва шеърдӯст будани Санҷар таъкиранивисон
ҳикмати аҷиб нақл кардаанд, ки аз мутолиаи он ҳама ба ҳубӣ маълум мегардад, ки дар
дарбори ин шоҳ шеърӣ шоирӣ ва улуми адабӣ то ҷӣ андоза қадру қимат доштааст. Аз гуфтаи
Абдулҳусайни Зарринқӯб ба ҳубӣ пайдост, ки Санҷар ба шеър ва адаби форсӣ алоқамандии
бештаре доштааст: «Гузашта аз силот ва ҷавоизи бисёр, ки бад-онҳо ато мекард, ғолибан,
онҳоро ба мунодима ва маҷолиси хеш тахсис меод ва ё ба амалҳо ва маъмуриятҳо
мефиристод» [3, с. 281]. Шоирони дарборӣ байни хеш робитаи эҷодӣ барқарор намуда
буданд. Дар пайравии ашъори якдигар шеърҳо эҷод менамуданд ва як навъ сабақат ҳам ба
назар мерасид. Ҳар шоир мекӯшид, ки аз дигар шоир бо тарзи эҷодаш фарқ наояд. Аз ин рӯ,
байни Абдулвосеи Ҷабалӣ ва Рашидаддини Ватвот низ ин робитаи эҷодӣ ба назар мерасад.

Абдулвосеи Ҷабалӣ қасидае дорад, ки бо ҷунин байт оғоз мегардад:

Эй гаҳи даъво ҷу дарё, гоҳи маънӣ ҷун сароб,
Чанд аз ин гуфтори ободону кирдори хароб [2, с. 42].

Дар ҳамин вазн ва оҳанг Рашидаддини Ватвот истиқбол аз Абдулвосеи Ҷабалӣ
намуда, ҷунин овардааст:

Эй туро ҷоҳи Қубоду ҳашмати Афросиёб,
Пеши теғи азми ту мансух теғи офтоб [1, с. 48].

Аллома Шиблии Нуъмонӣ дар «Шеър-ул-Аҷам», зимни баррасии қасоиди сохтае, ки
дар ҳар мисраъ ба таври илтизом панҷ-панҷ ва ё шаш-шаш лафз пайи ҳам омадаанд ва дар
мисраи дуҷум алфозе, ки бо онҳо ҳамвазн бошад, қорбағ гардидааст, ҷунин меорад:
«Абдулвосеи Ҷабалӣ мусаччаъро то ба нӯх қофия расонида, ки сурат ва шакле, ки аз он
пайдо мешавад, араб онро баҳри тавил меномад. Масалан, Ё соҳиби айш-ул-хабар, 3-он
сарвақи симбар, к-аз ишқи ӯ гашта самар, ташналабу ҳаста ҷигар, барқанда ҷон, афқанда

сар, бо коми хушку чашми тар, карда зи ғам зеру забар, дунёву дину чону тан» ва ин ҳанӯз як мисраъ мебошад» [8, с. 166].

Рашидаддини Ватвот қитъае дорад бо унвони «Дар ҳаққи Фаридаддин», ки дар тазкираҳо ин қитъаро гӯё сурудашуда дар бораи яке аз шоирони дарбори Султон Санҷар Фаридаддини Котиб медонанд. Як байти онро меоварем:

Бар бадоеъ назми ту, эй Фаридаддин,
Тавилаҳои гуҳарро намонад микдоре [1, с. 608].

Мо бар онем, ки Рашидаддини Ватвот қитъаи мавриди назарро маҳз дар бораи Абдулвосеи Ҷабалӣ гуфтааст, зеро бо лақаби Фаридаддин дар замони ҳеш Абдулвосеи Ҷабалӣ машҳур буд ва дар девонаш ба ифтихор аз ин лақаб ёдоварӣ менамояд. Аз мутолиаи ин қитъа ва байтҳои баъдии он –

Ба боргоҳи худованди Маширку Мағриб
Матои фазли туро хост рӯзи бозоре [1, с. 608] –

маълум мегардад, ки Абдулвосеи Ҷабалӣ аз Султон Санҷар иноятҳо дидаву сабаби шуҳрати ҳешро низ дар хидмат намудан ба ин шоҳ ва умарои дарбори он медонад. Бо лақаби Фаридаддин маълуми машҳур будан ва мавриди эҳтироми салотин ва шуарои дарбор қарор гирифтани Ҷабалӣ дар абёти зерин таъкид шудааст:

Пеш аз инам Фарид хондандӣ,
Хоссу омма аз раҳи тақлид.
Шуд кунун ин лақаб ба ман лоиқ,
Ки бимондам зи хидмати ту фарид [2, с. 84].

Бар замми ин, Абдулвосеи Ҷабалӣ дар девонаш қасидае дорад бо унвони «Мадҳи Рашидаддини Ватвот ва ҷавоб бар қасидаи ӯ», ки байти матлааш чунин аст:

Олами илм Рашидаддин дар боғи хирад,
Он дарахтест, ки ҳамвора ҳунар бор диҳад [2, с. 613].

Қитъаи овардаи Рашидаддини Ватвот, ки зикраш дар боло гузашт, яқинан дар ҳаққи Абдулвосеи Ҷабалӣ гуфта шудааст. Инро аз мутолиаи қитъаи мавриди назар ва ҷавобияи Ҷабалӣ дарёфт намудаем, зеро аз рӯи мухтаво ва таркиботе, ки ин ду шоир овардаанд, аён мегардад, ки ҳамдигарро ситоиш карда ва ба якдигар ҷавобия навиштаанд. Аввал, Рашидаддини Ватвот шурӯъ намуда, баъдан Абдулвосеи Ҷабалӣ ба он ҷавобия гуфтааст.

«Бар бадоеъ назми ту, эй Фаридаддин» гуфтани Ватвотро метавон чунин натиҷа гирифт, ки доир ба Абдулвосеи Ҷабалӣ овардааст, зеро ӯ дар овардани орояҳои адабӣ маҳорати комил дошт ва тамоми сарчашманигорон ҳунари Ҷабалиро дар овардани саноеи адабӣ ситудаанд. Донишмандони зиёде ба ҳунари қорбурди санъатҳои бадеӣ аз тарафи Абдулвосеи Ҷабалӣ баҳои муносиб дода ва ба ҳади вуфур овардани ин орояхоро аз мухтассоти шеърӣ ӯ доништаанд. Аз ҷумла, Аллома Шиблии Нуъмонӣ дар ин хусус чунин овардааст: «Абдулвосеи Ҷабалӣ ва Рашидаддини Ватвот то ин дараҷа дар алфоз ҷаддоранд, ки аз ҳар навъ ва ҳар қисм ва ё аз ҳар поя ва дараҷаи алфозу иборот бихоҳанд, бидуни ҳеҷ тақаллуфе ба қор мебаранд» [8, с. 165].

Дар баҳши дӯстии Абдулвосеи Ҷабалӣ бо Адиб Собирӣ Тирмизӣ зикр намудаанд, ки Адиб Собир бӯстонсарое дошт ва Абдулвосеи Ҷабалӣ бо дигар шоирон дар он ҷо гоҳе то субҳ баҳсу мунозира ва бадеҳагӯӣ менамуданд. Агар чунин бошад, чи ҳолат ин мисроҳоро овардан:

В-агарчи нест маро аз ҷамоли ту баҳра,
Зи дӯстӣ маро бо афозил аст салаф [2, с. 228].

Банда муътақид бар онам, ки қасидаи мазкур низ дар ситоиши Рашидаддини Ватвот аст, ки бо чунин байт оғоз мегардад:

Аё зи назми ту олам пур аз уюни тураф,
Аё зи насри ту гетӣ пур аз фуни тухаф [2, с. 227].

Бо ҷанд далел метавон иддао намуд, ки қасидаи мавриди баҳси зикршуда дар бораи Рашидаддини Ватвот аст:

а) Ҷунонки маълум аст, Ватвот бо назму наср баъди ҳамзамонаш машҳур будааст.

б) Дар абёти охир Абдулвосеи Ҷабалӣ баҳра надоштан аз дидори ўро зикр намудааст, ки ин низ далел бар он аст, ки қасидаи мавриди назарро Ҷабалӣ дар хитоб ба Ватвот сурудааст, на ба Адиб Собир, чунонки Забехуллоҳи Сафо бар он аст.

Ҳамин тавр, аз мабоҳиси мазкур маълум мешавад, ки Абдулвосеи Ҷабалӣ ва Рашидаддини Ватвот бо ҳам робитаи қавии эҷодӣ дошта, бо камоли эҳтиром дар девонҳои хеш ҳамдигарро васф намудаву ситудаанд. Сабки Рашидаддини Ватвот агарчи бо сабки Абдулвосеи Ҷабалӣ мутафовит асту ҳар ду равиши хосси хешро дороянд, аз мутолиаи девони онҳо ба ҳубӣ пайдост, ки Ватвот бо Ҷабалӣ бисёр тавачҷуҳ дошта ва истикбол аз Абдулвосеи Ҷабалӣ намудааст.

Адабиёт:

1. Ватвот, Рашидаддин. Девон / Рашидаддини Ватвот ; бо муқаддима ва муқобала ва тасҳеҳи Саъид Нафисӣ. – Техрон: Рангин, 1339. – 737 с.
2. Ҷабалӣ, Абдулвосеъ. Девон / Абдулвосеи Ҷабалӣ ; ба эҳтимом ва тасҳеҳу таълиқи доктор Забехуллоҳи Сафо. Чопи дуввум. – Техрон: Амири Кабир, 2536. – 707 с.
3. Зарринқуб, А. Аз гузаштаи адаби Эрон / А. Зарринқуб. – Техрон: Сухан, 1385. – 576 с.
4. Қавимуддавла, Оқо. Абдулвосеъ дар Марвшоҳчон / Оқои Қавимуддавла // Маҷаллаи Армуғон. – Давраи 26. – №12. – С. 547-553.
5. Қавимуддавла, Оқо. Абдулвосеи Ҷабалӣ дар Ғазнин / Оқои Қавимуддавла // Маҷаллаи Армуғон. – № 11, давраи 26-ум. – С. 484-494.
6. Қавимуддавла, Оқо. Маҳастии Нишопурӣ / Оқои Қавимуддавла // Армуғон. – №2, давраи 27, 1337. – С. 49-54.
7. Қавимуддавла, Оқо. Маҳастии Нишопурӣ / Оқои Қавимуддавла // Маҷаллаи Армуғон. – №4, давраи 27, 1337. – С. 163-168.
8. Нуъмонӣ, Аллома Шиблӣ. Шеър-ул-ачам / Аллома Шиблӣ Нуъмонӣ; тарҷумаи Сайид Муҳаммадтақӣ Фаҳри Доии Гелонӣ. – Техрон: Меҳр, 1335. – 288 с.
9. Энциклопедияи миллии тоҷик. – Душанбе: Сарредаксияи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2001. – Ҷ. 1, 606 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1, 2 М.: Советская энциклопедия, 1969

АБДУЛВОСЕИ ҶАБАЛӢ ВА РАШИДАДДИНИ ВАТВОТ

Абдулвосеи Ҷабалӣ дар авоили шоирӣ истикбол аз шоирони пешин, аз ҷумла, Унсурии Балхӣ ва ҳамзамонони хеш, ба монанди Ҳаким Санои Ғазнавӣ ва Амир Муиззӣ менамудааст. Аз девони Абдулвосеи Ҷабалӣ бармеояд, ки вай аз пешиниён ҳадди аксар аз Унсурӣ таъсир пазируфта ва татаббуи шеъри ўро мекардааст. Шоироне, ки Абдулвосеи Ҷабалӣ, аз шумори ҳамзамононаш, ба истикболашон рафтааст, аз баландтабъон ва аз касонеанд, ки симати шеър, ё худ аморати шеърро бар уҳда доштаанд. Пас, Абдулвосеи Ҷабалиро низ ба ин қатор шомил дониста ва метавон ўро аз баландтабъони шеърӯ шоирӣ дар қатори Рӯдакиву Саной ва Унсурию Муиззӣ шуморид.

Абдулвосеи Ҷабалӣ байни ҳамасрони хеш мусоҳибахову мукотибаҳо дошт. Аз он ҷумла бо муаллифи “Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-уш-шеър” Рашидаддини Ватвот шоир ва адиб робитаи эҷодӣ барқарор намуда буд. Ин ду шоири ҳамаср байни хеш дар ашъорашон ба некӣ аз ҳамдигар ёд кардаанд ва аз махсусиятҳои ашъори худ баён намудаанд. Рашидаддини Ватвот дар ашъораш аз Абдулвосеи Ҷабалӣ ҳамчун шоире, ки дар эҷодаш ба саноеи бадеӣ рӯ овардааст, зикр намудааст ва дар навбати худ Ҷабалӣ низ ин шоирро «олами илм» хондааст ва аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки байни ҳарду эҳтироми хосса пайдор буд.

Ҳар касе, ки ба паҷуҳиши даврони зиндагонии Абдулвосеи Ҷабалӣ сару кор гирифтааст ба он натиҷа расидааст, ки ин шоир бо истифода аз саноеи бадеӣ, махсусан ороҳои лафзӣ, дар эҷодиёти хеш ҷанбаҳои хунарии каломро тақвият бахшида, барои ироаи мазмунҳои баланди шеърӣ аз воситаҳои гуногуни баёнӣ ба таври фаровон истифода карда ва дар ин ҷода, дар муқоиса бо дигар шоирон, мақому манзалати хосса дорад. Шоир барои

фораму таъсирбахш ифода гардидани фикри хеш аз санъатҳои мазкур суд ҷуста, ба ин восита зебӣ ва хушоҳангии каломашро таъмин кардааст.

Калидвожаҳо: Абдулвосеи Ҷабали, Рашидаддини Ватвот, Султон Санҷар, истиқбол, татаббу, ороҳои адабӣ, вуфур, мулаттафа, порсӣ, тозӣ, силот.

АБДУЛВОСЕ ДЖАБАЛИ И РАШИДАДДИН ВАТВОТ

В начале своей поэтической карьеры Абдулвосе Джабали принимал у себя поэтов своего времени, в том числе Унсuri из Балхи и своих современников, таких как Хаким Санои Газнави и Амир Муиззи. Из дивана Абдулвосе Джабали видно, что среди своих предшественников он больше всего находился под влиянием Унсuri и восхищался его поэзией. Поэты, которых Абдулвосе Джабали принимал, принадлежали к элите и занимали ведущие позиции в поэзии в литературе. Поэтому Абдулвосе Джабали также можно считать частью этой группы и одним из представителей поэтической элиты наряду с Рудаки, Санои, Унсuri и Муиззи.

Абдулвосе Джабали вел беседы и переписку со своими современниками. Среди них он установил творческие отношения с Рашидаддином Ватвотом, – поэтом, писателем и автором трактата «Хадаик-ус-сехр фи дакаи-уш-ше'р». Эти два поэта восхваляли друг друга в своих стихах и описывали особенности своего творчества. Рашидаддин Ватвот упоминал Абдулвосе Джабали в своих произведениях как поэта, обратившегося к художественному искусству, а Джабали, в свою очередь, называл его «миром науки», что свидетельствует об особом взаимном уважении между ними.

Любой, кто изучал жизнь Абдулвосе Джабали, приходит к выводу, что этот поэт, используя художественные средства, особенно словесные украшения, усиливал эстетическую выразительность слова и передавал поэтическое содержание. Таким образом, по сравнению со своими современниками он занимал особое положение. Поэт стремился извлечь пользу из этих искусств для прекрасного и эффективного выражения своих мыслей, обеспечивая тем самым красоту и гармонию своих слов.

Ключевые слова: Абдулвосе Джабали, Рашидаддин Ватвот, Султан Санҷар, проспект, татаббу, литературные орнаменты, вуфур, мулаттафа, персидский, тази, силат.

ABDULWOSE JABALI AND RASHIDADDIN WATWAT

At the beginning of his poetic career, Abdulwose Jabali hosted poets of his time, including Unsuri of Balkhi and his contemporaries, such as Hakim Sana'i Ghazni and Amir Mu'izzi. Abdulwose Jabali's divan reveals that, among his predecessors, he was most influenced by Unsuri and admired his poetry. The poets whom Abdulwose Jabali hosted belonged to the elite and occupied leading positions in poetry and literature. Therefore, Abdulwose Jabali can also be considered part of this group and a representative of the poetic elite, along with Rudaki, Sana'i, Unsuri, and Mu'izzi.

Abdulwose Jabali conducted conversations and correspondence with his contemporaries. Among them, he established a creative relationship with Rashidaddin Watwot, a poet, writer, and author of the treatise «Hadaik-us-sehr fi dakaik-ush-she'r». The two poets praised each other in their poems and described the distinctive features of their respective works. Rashidaddin Watwot mentioned Abdulwose Jabali in his works as a poet who embraced the arts, while Jabali, in turn, referred to him as «the world of science», which testifies to the special mutual respect between them.

Anyone who has studied the life of Abdulwose Jabali concludes that this poet, using artistic means, especially verbal embellishment, enhanced the aesthetic expressiveness of words and conveyed poetic content. Thus, compared to his contemporaries, he occupied a unique position. The poet sought to utilize these arts to beautifully and effectively express his thoughts, thereby ensuring the beauty and harmony of his words.

Keywords: Abdulwose Jabali, Rashidaddini Watwot, Sultan Sanjar, avenue, tatabbu, literary ornamentation, wufur, mulattafa, Persian, tazi, silat.

Маълумот дар бораи муаллиф: Собирзода Ҳамза Юсуф, номзади илми филология, дотсенти кафедраи таърихи адабиёти тоҷики факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: hamza_sobirov@inbox.ru. Тел.: (+992) 111 15 02 83.

Сведение об авторе: Собирзода Хамза Юсуф, кандидат филологических наук, доцент кафедры истории таджикской литературы филологического факультета Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: hamza_sobirov@inbox.ru. Тел.: (+992) 111 15 02 83.

Information about the author: Sobirzoda Hamza Yusuf, candidate of philological sciences, associate professor, of the history of tajik literature of the philological faculty at Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue, 17. E-mail: hamza_sobirov@inbox.ru. Tel.: (+992) 111 15 02 83.

Муқарриз: Шамшоди Ҷ. д.ф. (PhD), аз рӯйи ихтисоси филология, дотсент
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

1. Абдуллоев М.Х. Из опыта Советского Таджикистана по укреплению учебно-материальной базе школ 60-годы XX века.....	5
2. Изатов У.Х., Алимов К.Ш. Государство Саманидов в системе международных отношений Центральной Азии IX–X вв.: дипломатические институты, торговые коммуникации и караванные пути.....	15
3. Сафаров Х.Х. Саҳми меҳнаткашони вилояти Кӯлоб дар таъмини ғалаба.....	24
4. Изатов У.Х., Лалбеков С.Ш. Геополитическая динамика Центральной Азии в условиях соперничества США, Китая и России: тенденции современного развития и прогнозные сценарии.....	33
5. Ватанзода Ш.В. Нақши чорабиниҳои давлатӣ дар таҳкими пойгоҳи моддию техникии хоҷагии қишлоқи вилояти Кӯлоби ҶШС Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945).....	41
6. Назарзода Ҷ.Ш. Унсурҳои таъбаоти халқӣ-ҷузъе аз фарҳанги бостони халқи тоҷик.....	49
7. Раҳимова Ф.Ш. Таҳаввули ҳамкориҳои Тоҷикистону Хитой дар самти маориф ва илм дар қаринаи шарикӣ стратегӣ (солҳои 2013-2024).....	56
8. Бадалов И.Ш., Ватанзода Ш.В. Вазъи соҳаи қорводорӣ дар вилояти Кӯлоби ҶШС Тоҷикистон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва солҳои баъдиҷангӣ (1941–1950).....	63
9. Давлатмуродов Қ.Х. Таҷрибаи таърихи таъсис ва тағйироти маъмурию ҳудудии вилояти Кӯлоби ҶШС Тоҷикистон дар солҳои (1920-1940).....	74
10. Восифджонзода Р.В., Изатов У.Х. Центральная Азия в системе международных отношений: эволюция конкуренции региональных и глобальных акторов и формирование баланса интересов.....	82
11. Мирзоев Т.Г. От Аббасидского двора к государству Саффаридов: Бармакиды и Якуб ибн Лайс в изложении исторических источников.....	91
12. Ҷобиров Ш., Изатов У.Х. Самтҳои стратегӣ ҳамкориҳои минтақавӣ ва таъмини амният дар Осиёи Марказӣ дар давраи тағйирёбии низоми ҷаҳонӣ.....	97

ПЕДАГОГИКА

1. Сафарзода М.В., Нурова О. Амсилаи ташаккули фарҳанги этникии хонандагон.....	106
2. Мухторзода М.М., Латипов С.Ш. Таснифи ҷанбаҳои педагогӣ дидактикӣ типҳои (хелҳои) дарс.....	113
3. Набизода М.Н., Ҳакимова Ш.И. Ташаккули салоҳиятҳои рақамӣ донишҷӯёни ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик тавассути технологияҳои зеҳни сунъӣ (дар мисоли фанҳои филологӣ).....	120
4. Низомзода М.М. Принципиҳо ва шартҳои педагогӣ истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар таълими фанҳои химия ва муассири методҳои ба маҳорати рушди фикрронии хонандагон нигаронидашуда.....	133
5. Ёрматзода А.Ҷ. Истифодаи асбобҳои аёнӣ ва технологияи муосири педагогӣ дар ҷараёни таълими синфҳои ибтидоӣ.....	139
6. Исмоилова М.К. Ташаккул додани мафҳумҳои аввалини химияи органикӣ ҳангоми тадриси химия.....	154
7. Маҳмадизода А.М. Таҳаввулоти масъалаи нақшҳои оилавӣ дар ниҳодҳои муосири ҷамъиятӣ.....	162
8. Мирзоева Б.И. Бартарият ва камбудии асосии раванди таълими технология ва касбу ҳунароҳои мардумӣ дар низоми босалоҳият.....	169

9. Назарова Р.Т., Назаров Н.Т. Компетентностно - коммуникативные основы языковой подготовки студентов – таджиков при обучении русскому языку.....	176
10. Ғаюров Ш.Ш., Абдурашитов Н.Ф. Шахсият ҳамчун субъекти таъсири мутақобилаи иттилоотӣ (хусусиятҳо, хавфҳо ва имкониятҳо).....	187
11. Зайдуллозода С.С., Сафарзода М.В. Таҳсилоти технологӣ ва нақши он дар омодагии кадрҳои педагогӣ.....	194
12. Расулзода С.П., Назарзода А.Ҷ. Мутобиқкунонии хонандагон ба ҷараёни таълим – ҳамчун ташаккули донишҳо аз химия.....	204
13. Расулзода С.П. Методҳои ташаккули малакаҳои таҳқиқотӣ дар дарсҳои биология.....	212
14. Сатторзода Б.А. Масъалаҳои мубрами тарбияи ҳуқуқии ҷавонон ва аҳамияти он дар шароити муосир.....	224
15. Анварзода Д.А. Шароитҳои педагогии инкишофи тафаккури мантиқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика тавассути амсиласозӣ.....	230
16. Ёрзода А.Б., Абдуллозода Б. Фаъолияти инноватсионии кормандони муассисаи томактабӣ бо истифода аз имкониятҳои зеҳни сунъӣ.....	238
17. Назаров А.О. Баланд бардоштани сифати дониши хонандагон яке аз масъалаҳои мубрами таълими химия.....	246
18. Нурматов Ҳ.Т. Ташаккули устувори касбии омӯзгорони ояндаи тарбияи ҷисмонӣ ба фаъолияти педагогӣ.....	252
19. Сафаров С.Э. Таҳлили ҳолати ташкили фаъолияти хонандагон оид ба масъалаи таълими фардӣ ва коллективӣ.....	260

ФИЛОЛОГИЯ

1. Кўчарзода А., Ҳамидзода З.А. Соҳиб Табаров дар шинохти Абдулқодири Раҳим.....	269
2. Маъмурзода Н.М. Местные средства массовой информации Таджикистана: вызовы глобализации и цифровой эпохи.....	276
3. Эшматов З.А. Нақши маҳдудиятҳои техникӣ дар шаклгирии барномасозии давраи таҷрибавии телевизиони «Тоҷикистон».....	284
4. Зайдуллозода С.З. Бозтоби мавзӯ ва ақидаҳои мардумии «Фолклори водии Қаротегин» дар байтҳои Гулрухсор.....	292
5. Рустамшозода Ш.Р. «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тўсӣ ва «Таърихи Байҳақӣ» – и Абулфазли Байҳақӣ – пойгоҳи бузургии иттилоотии омӯзиши номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофии асрҳои XI-XII.....	298
6. Шарифходжаева С.А. Взаимообогащение словарного состава языков посредством фразеологизмов (на примере сходства пословиц и поговорок этническим и языковым родством).....	308
7. Сайфитдинова Г.А. Истифодаи аводи чандрасонаӣ дар сомонаҳои настрияи даврӣ.....	315
8. Сафарзода М.Н. Нақши ВАО дар низомии таъмини амнияти иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон: механизмҳои муқовимат ба таҳдидҳои террористии муосир.....	321
9. Алишери А. Механизмҳои паҳншавии ахбори бардурӯғ дар шабакаҳои иҷтимоӣ ва усулҳои пешгирии он.....	328
10. Кенҷазода М.С., Ҳасанова М.И. фолклор ва анъанаҳои эҷодиёти даҳонӣ ҳамчун заминаи пайдоиш ва рушди фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ.....	334
11. Ҷобиров А.Б. Корбурди вомвожаҳои оромӣ дар осори хаттии асрҳои X-XI.....	342
12. Саидзода О.С. Васфи табиат дар ашъори Фаридун Муширӣ.....	349
13. Зебарниё М.Ҷ. Рӯзгори Фирдавсӣ дар таҳқиқоти донишмандони Аврупо.....	357
14. Маҳмудова С.С. Вводные конструкции как средство выражения субъективной модальности (на материале таджикского языка).....	365

15. Абдурахимзода Н. Шарҳи мафҳумҳо роҷеъ ба консепсия дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	371
16. Амирова С.Ф. Таҳлили сохторӣ ва маъноии категорияи феълҳои замонӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	380
17. Аслиямои Р. Пажӯҳишҳо ва тафсири нави илмӣ доир ба мафҳуми истилоҳ ва истилоҳшиносӣ.....	388
18. Ахатова Н.А. Анвои санъати ташбеҳ дар рубоӣҳои халқии тоҷикӣ.....	396
19. Бердиева Н.Н. Анализ тематического поля детско-юношеской проблематики в газете «азия-плюс».....	403
20. Дружинина З.Д. Понятие словосочетания и его роль в выражении временных отношений в таджикском и английском языках.....	413
21. Исоқова С.А. Хусиусиятҳои истифодабарии дараҷаи сифат ва.....	419
22. Олимов Б.М. Таъсифи этнофарҳангии мифоэпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....	426
23. Робияи Ш. Хусусиятҳои садой ва интиқоли эҳсосот дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	444
24. Сайдалиева С.С. Махсусиятҳои калимасозӣ дар ашъори Ҳочӣ Ҳусайни Кангуртӣ.....	450
25. Сангзода Р.М. Андешаҳои Шамси Қайси Розӣ дар бораи феълҳои забони тоҷикӣ.....	458
26. Сомизода Ш. Ҷойгоҳ ва нақши меъёр дар ахлоқи касбии журналистика.....	465
27. Хайрзода Р.А. Омилҳои таваҷҷуҳи густардаи рӯзномаи «Хатлон» ба масъалаҳои мактабу маориф дар оғози асри XXI.....	477
28. Худойдоди И. Шабакаҳои иҷтимоӣ ҳамчун платформаи нав барои ВАО.....	485
29. Шокирҷони К. Вожаҳои ғӯйишии ифодагари мафҳумҳои хешутаборӣ дар ашъори шоирони ҳавзаи Кӯлоб.....	496
30. Абдусамадзода Э.А. Анҷомаҳои -кат, -кас ва мавқеи онҳо дар ташаккули полионимияи давлати Сомониён.....	504
31. Собирзода Ҳ.Ю. Абдулвосеи Ҷабалӣ ва Рашидаддини Ватвот.....	511

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Дар маҷаллаи илмӣ «**Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ**» мақолаҳои илмӣ, ки натиҷаи таҳқиқоти соҳаи **илмҳои таъриху бостоншиносӣ, педагогӣ ва филологиро** фаро мегиранд, нашр карда мешаванд.

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмӣ:

1. Таҳияи мақола бо ҳуруфи Times New Roman барои ҳамаи забонҳо (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), ҳаҷми ҳарфҳо 12, ҳошияҳо 2 см, фосилаи байни сатрҳо 1,0 см ва формати A4, бо рӯйхати адабиёту аннотатсияҳо на камтар аз 5 саҳифа ва на беш аз 14 саҳифа;

2. Индекси ТДУ (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

3. Номи мақола бо ҳарфҳои калон;

4. Насаб, дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Сатторзода М.Ш.);

5. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он)-и мақола қору фаъолият менамоя (н) д;

6. Матни асосии мақола на камтар аз 5 саҳифа (схема, расм ва ҷадвал дар матни асосии мақола ворид намешавад);

7. Рақамгузориҳои нақша, схема ва диаграммаву расмҳо ва тарҷумаи номи шарҳдиҳандаи онҳо бо забонҳои русӣ ва англисӣ;

8. Рӯйхати адабиёти истифодашуда на камтар аз 10 номгӯи адабиёти илмӣ. Адабиёт ба тартиби алифбой оварда мешавад. Ба наشري мақолаҳое бартарӣ дода мешавад, ки ба сарчашмаҳои нашршудаи илмӣ солҳои охир ва манбаъҳои муътамад бештар таъкид кардаанд. Номгӯи адабиёти ба муаллиф тааллуқдошта набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиёти мақоларо ташкил диҳад.

9. Намунаи таҳияи адабиёт: нишон додани манбаи иқтибос дар матн ба таври зер: [3, с. 24], [3, с. 24; 7, с. 53], ки ин ҷо рақами аввал манбаи истифодашуда ва рақами дувум саҳифаро нишон медиҳад;

10. Рӯйхати адабиёти истифодашуда ба забони аслии китобӣ;

11. Тарҷумаи номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ), аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 10 ва на бештар аз 20 сатр, калидвожаҳо аз 10 то 15 номгӯӣ;

12. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ). Маълумот дар бораи муаллиф ба тартиби зайл оварда мешавад: насаб, ном, номи падар, дараҷаи илмӣ ва унвони илмӣ (агар бошад), вазифа ва ҷои қор, телефон ва почтаи электронӣ;

13. Дар баробари пешниҳоди шакли электронии мақола пешниҳоди шакли ҷопии он дар як нусха ҳатмӣ мебошад;

14. Мақолаи аспирант, докторанти PhD, унвонҷӯ танҳо бо тавсияи роҳбари илмӣ мушовири илмӣ ва ё мудири кафедра қабул карда мешавад;

15. Мақолаи магистрант танҳо бо ҳаммуаллифӣ бо номзад ва доктори илм қабул карда мешавад;

16. Мақолаи ба маҷалла воридшуда аз ҷониби ҳайати таҳририя дар муддати 10 рӯз баррасӣ мегардад.

Мақолаҳои илмӣ, ки барои нашр ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд тақризи мусбӣи мутахассиси соҳаи дахлдорро дошта бошанд.

Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки матни мақоларо таҳрир ва кўтоҳ намояд.

Мақолаҳое, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, аз ҷониби ҳайати таҳририя барои нашр тавсия наметаваранд.

Нишонӣ барои дастрасии маълумоти иловагӣ:

Маълумоти иловагӣ: www.vestnik.kgu.tj, тел: 918-48-44-05.

**ВЕСТНИК
КУЛЯБСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ АБУАБДУЛЛОХ РУДАКИ**

Серия исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Научный журнал «Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки» основан в 2009 г. Выходит 4 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан 5.05.2025 г., №412/МҚ-97. Журнал принимает научные статьи по трем направлениям: исторические и археологические, педагогические и филологические науки

Журнал включен в Реестр рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан с 1.06.2022, №174/м.
(перерегистрирован от 6.09.2024 № 299/м)

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде методанных.
Полная текстовая версия журнала доступна на сайте издания
(vestnik.kgu.tj).

**ВЕСТНИК
Кулябского государственного университета имени
Абуабдуллох Рудаки
Серия исторические и археологические, педагогические и филологические науки
2 (43) 2026**

Над номером работали:
Главный редактор: Сафарзода М.В.
Заместитель главного редактора: Камолзода Ш.В.
Ответственный секретарь: Сафарзода М.Н.

735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С.Сафарова, 16
Сайт журнала: vestnik.kgu.tj
E-mail: payom@kgu.tj
Тел.: 8(3322) 2-41-06

Ба матбаа 26.06.2026 супорида шуд.
Ба чопаш 30.06.2026 имзо шуд. Қоғози офсет.
Андозаи 60x84 1/16. Чузъи чопи 32,65. 522 саҳифа
Супориши №98. Адади нашр 100 нусха.
Матбааи ЧДММ «Моҳи Мунир»